

BIBLIOTHECA INDICA ;
▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

THE
SANHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF MADHAVA KOCHRYA.

EDITED BY
DR. E. ROER AND E. B. COWELL, M. A.

VOL. I.

KAN̄ḌA I. PRAPĀTHAKAS I.—VII.

CALCUTTA :
PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1860.

P R E F A C E.

THE present edition of the Taittirīya Sanhitá was originally commenced by Dr. Røer in 1855, but its publication was stopped on the temporary suspension of the Bibliotheca Indica in 1857 and 1858. When the Bibliotheca recommenced, Dr. Røer found himself precluded by an increase of official duties from undertaking the sole editorship, and from p. 768 the work has been continued under the joint charge of the present editors.

The following are the MSS. used in the preparation of this edition.

For the text—

A.—An old and accurate MS. belonging to the Benares College Library.

B.—An accurate MS. containing the Pada text, also belonging to ditto.

C.—A recent but correct MS. belonging to Dr. Røer.

D.—An inferior MS. belonging to the Asiatic Society of Bengal.

For the Commentary—

A.—A MS. in the Tailinga character presented to Dr. Røer by W. Elliott, Esq. of the Madras Civil Service. This MS. was very correct in the earlier prapáthakas of the present volume, but has many omissions and corrupt readings in the latter part.

B.—A MS. copied for the Asiatic Society from a MS. in the Benares College Library.

C.—A MS. purchased by F. E. Hall, Esq. for the Asiatic Society. This wants the 5th and 6th prapáthakas of the present Kánda.

D.—A MS. of the first Kánda, in the Asiatic Society's Library, (No. 765).*

Of these MSS. A, when it is accurate, represents the best text. The others are all of one family, and frequently repeat the same errors; but their occasional differences, in addition as well as omission, prove that they are not immediate copies of any one original.†

* Besides this MS. the Society possesses large fragments of another copy beginning with the second Kánda, and a badly written copy of the Commentary on the third and seventh Kándas.

† The opening lines in p. 1, ascribe this Commentary to Mádhavá-chárya, which is the reading of the Tailinga MS.—but the Benares copies add, after the 3rd 'sloka, the following lines.

स ह्याह स्वपतिं राजन् सायनाचार्यो नमान्जः ।
 सर्वे वेत्सेष वेदानां व्याख्यातने नियुज्यतां ॥
 इत्युक्तो माधवाचार्येण वीरबुद्धमहोपाधिपतिः ।
 अन्वयान् सायनाचार्यं वेदायंश्च प्रकाशने ॥

In the 4th 'sloka (as printed from the Tailinga MS.) these MSS. read सायनाचार्यो for माधवाचार्यो. The same difference occurs in the epigraphs at the close of the different prapáthakas.

ॐ

श्रीगणेशाय नमः ।

वागीवाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
चक्षत्वा कृतकृत्याः सुस्तत्रमामि गजाननं ॥ १ ॥
वस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निश्चमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
वत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्भुक्तमहीपतिः ।
आदिब्रह्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिशङ्कहात् ।
कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
ब्राह्मणं कल्पसूत्रे द्वे मीमांसां व्याकृतिं तथा ।
उदाहृत्याथ तैः सर्वैर्मन्त्रार्थः स्पष्टमीर्यते ॥ ५ ॥

ननु कोऽयं वेदो नाम, के वास्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाधि-
कारिणः, कथं वा तस्य प्रामाण्यं । न खल्वेतस्मिन् सर्वस्मिन्नसति
वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति । अत्रोच्यते । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरि-
हारयोरलौकिकमुपायं यो यन्त्रो वेदयति स वेदः । अलौकि-
कपदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्तते । अनुभूयमानस्य स्रक्चन्दन-

B

वनितादेरिष्टप्राप्तिहेतुत्वं, औषधसेवादेरनिष्टपरिहारहेतुत्वञ्च प्रत्यक्षसिद्धं । खेनानुभविष्यमाणस्य पुद्गलान्तरगतस्य च तथा-
त्ममनुमानगम्यं । एवं तर्हि भाविजन्मगतसुखादिकमपि अनु-
मानगम्यमिति चेत् । न । तद्विघ्नेष्वन्यथावगमात् । न खलु ज्योति-
ष्टोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः कस्यञ्च भक्षणवर्जनादिरनिष्टपरिहार-
हेतुरित्यमुमथं वेदव्यतिरेकेष्वनुमानसहस्रेणापि तार्किकमि-
रोमणिरप्यस्यावगमं ब्रूतेति । तस्मादलौकिकोपायबोधको
वेद इति लक्षणस्य नातिव्याप्तं । अत एवोक्तं ।

“प्रत्यक्षेष्वनुमित्या वा यस्तुपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्मादेदस्य वेदता” ॥ इति ॥

स एवोपायो वेदस्य विषयः । तद्बोध एव प्रयोजनं । तद्बो-
धार्थी च अधिकारी । तेन सह उपकार्योपकारकभावः सम्-
न्धः । नन्वेवं सति स्त्रीशूद्रसहिताः सर्वे वेदाधिकारिणः स्युः,
इष्टं मे स्वादनिष्टं मा भूदिति आश्लेषः सार्वजनीनत्वात् । मैवं ।
स्त्रीशूद्रयोः सत्युपाये बोधार्थित्वे हेतुकारेण वेदाधिकारस्य
प्रतिबद्धत्वात् । उपनीतस्यैवाध्ययनाधिकारं ब्रुवन्शास्त्रमनुपनी-
तयोः स्त्रीशूद्रयोर्वेदाध्ययनमनिष्टप्राप्तिहेतुरिति बोधयति ।
कथं तर्हि तयोस्तदुपायावगमः, पुराणादिभिरिति ब्रूमः । अत
एवोक्तं ।

“स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूणां चथी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं मुनिना रूपया कृतं” ॥ इति ॥

तस्मादुपनीतैरेव चैवर्षिकैर्वेदस्य सम्बन्धः । तस्मात्सार्थं तु

साधकमात् स्वत एव सिद्धं । पौरुषेयवाक्यं तु बोधकमपि सत्
पुरुषतन्धान्तिमुखत्वसम्भावनाया तत्परिहाराय मूलप्रमाणम-
पेक्षते, न तु वेदः तस्य नित्यत्वेन वक्तृदोषग्रहानुदघात् ।
एतदेव त्रैभिनिना सूचितं “तत्प्रमाणं वादरायणस्थानपेक्षि-
तत्वात्” इति ।

ननु वेदोऽपि कास्त्रिदासादिवाक्यवत् पौरुषेय एव ब्रह्म-
कार्यमववशात् । “अथः सामानि जज्ञिरे । इन्द्रांशुषि जज्ञिरे
तस्मात् यजुः तस्मादजायत” इति श्रुतेः । अत एव वादरा-
यणः “ब्राह्मण्योनित्वात्” इति सूत्रेण ब्रह्मणो वेदकारण-
त्वमवोचत् । मैवं । श्रुतिस्यतिर्था नित्यत्वावगमात् । “वाचा
विरूपानित्यवा” इति श्रुतेः । “अनादिनिधना नित्या वागु-
त्सृष्टा स्ववक्षुवा” इति श्रुतेः । वादरायणोऽपि देवताधि-
करणे सूत्रयामास । “अत एव च नित्यत्वं” इति । तर्हि
परस्परविरोध इति चेत् । न । नित्यत्वस्य व्यावहारिकत्वात्,
सृष्टेरुद्धं संहारात् पूर्वं व्यवहारकालसम्मिस्रतृप्तिविनाश-
ात् । कालाकाशादयो यथा नित्या एवं वेदोऽपि व्यव-
हारकाले कास्त्रिदासादिवाक्यवत्पुरुषविरचितत्वाभावात्तित्यः ।
आदिसृष्टौ तु कालाकाशादिवदेव ब्रह्मणः सकाशादेदोत्य-
न्तिराधायते अतो विषयभेदाच्च परस्परविरोधः । ब्रह्मणो
निर्दोषत्वेन वेदस्य वक्तृदोषाभावात् स्वतस्सिद्धं प्रामाण्यं तद-
वश्यं । तस्मात्सव्यप्रमाणसङ्गावादिषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारि-

* कर्तृ इति तै ।

सङ्गावात् प्रामाण्यस्य सुखत्वाच्च वेदो व्याख्यातव्य एव । यथोक्त-
विषयादिसङ्गावमभिप्रेत्य स्नाध्यायोऽद्येतव्य इत्यभ्ययनं विधी-
यते । पाठमात्रस्याध्ययनशब्दवाच्यत्वेनार्थावबोधस्याविहितत्वा-
द्देवव्याख्यानमयुक्तमिति चेत् । न । विधेर्विधपर्यवसायित्वात् ।
एतच्च भद्रगुहमतानुसारिभिर्बहुधा प्रपञ्चितं । आत्मायते च
“यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव ब्रह्मयते । अनग्नाविव शुष्केन्धो
न तञ्ज्वलति कर्हिचित्” ॥ “स्नाणुरयं भारद्धारः किलाभूत् ।
अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं । योऽर्थं ह इत्सकलं भद्रमश्रुते
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो
वेदोऽध्येयो ज्ञेयस्य” इति । एवं तर्हि ज्ञानस्य पृथग्विधानाद-
ध्ययनं पाठमात्रमिति चेत् । अस्तु नाम वर्षथन्येव ब्राह्मरद-
र्शनानुसारिणः । क्रतुविधिभिरेवानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या वेदार्थ-
ज्ञानस्य प्रापितत्वाच्चेतद्विधेयमिति चेत्, तर्हि तद्विधिवत्त्वादे-
दनमात्रेण स्वतन्त्रं किञ्चिदपूर्वमस्तु । श्रूयते ज्ञानुष्ठानज्ञानयोः
स्वतन्त्रं पृथक् फलं । “सर्व्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वमेधेन यजते य उ सैनमेवं वेद” इति । अल्पप्रयाससाध्येन
वेदनेन तत्सिद्धौ ब्रह्मायाससाध्यमनुष्ठानं व्यर्थं स्यादिति चेत् । न ।
तरणीयाया ब्रह्महत्याया मानसिककायिकत्वादिभेदेन तारत-
म्योपपत्तेः । मनसा सकल्पिता वाचाभ्यनुज्ञाता वा परहस्तेन
कारिता स्वयं कृता पुनः पुनः कृता चेत्येवं तारतम्येनावस्थिता
ब्रह्महत्या अनेकविधा, अतस्तरणमप्यनेकविधं यथा स्वर्गो बहु-
विधस्तद्वत् । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” “दग््नौर्षमाया-

भां स्वर्गकामो यजेत” “ओतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्या-
 दावुचावचकर्षणामेकविधफलासम्भवात् स्वर्गो बहुविधः । यत्तु
 कर्षणानुष्ठानकास्त्रोमं वेदनं तत्कर्षणफल एवातिशयं दर्शयति ।
 “उभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद” इति विद्वद्विद्वत्प्र-
 योगौ प्रसृत्य, “यदेव विद्यथा करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति”
 इत्याखानात् । अङ्गे।पास्त्रिविधयमेतदाक्यमिति चेत् । न । न्यायस्य
 समानतात् । अस्ति ह्यस्यार्थस्योपोदलकं लिङ्गं । प्रजापतिः किल
 सोमयागेभ्योऽर्वाचीनानग्निहोत्रपौर्णमास्यामावास्यानामकान् प-
 रस्परमुचावचान् यज्ञान् ससर्ज । सोमयागांश्चाग्निहोत्रादिभ्यः
 प्रौढानग्निष्टोमोक्त्वातिराचनामकान् परस्परमुचावचान्
 सृष्ट्वा प्रथमसृष्टेस्त्वग्निहोत्रादिष्वभिमानविशेषेण वर्गदयं तुल्ययेदं
 मिमीते । एतद्वृत्तान्तं विजानतोऽग्निहोत्रादिभिरग्निष्टोमादि-
 फलं भवति । तथा च ब्राह्मणमाश्रायते । “प्रजापतिर्यज्ञान-
 सृजत । अग्निहोत्रञ्चाग्निष्टोमञ्च । पौर्णमासीञ्चोक्त्यञ्च । अमा-
 वास्याञ्चातिरात्रञ्च । तानुदमिमीत । यावदग्निहोत्रमासीन्ता-
 वानग्निष्टोमः । यावती पौर्णमासी तावानुक्त्यः । यावत्यमा-
 वास्या तावानतिरात्रः । य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । या-
 वदग्निष्टोमेनोपाप्नोति । तावदुपाप्नोति । य एवं विद्वान् पौर्ण-
 मासीं यजेते । यावदुक्त्येनोपाप्नोति । तावदुपाप्नोति । य एवं
 विद्वानमावास्यां यजेते । यावदतिरात्रेणोपाप्नोति । तावदुपा-
 प्नोति” इति । तदेतदेदनस्य सर्वत्र स्तत्रफलकत्वं लिङ्गं । किञ्च
 तत्तद्विधिसमीपे य एवं वेदेति वचनानि वेदनादेव फलं

भवते । तान्यर्थवादरूपाणीति चेत् । अस्तुनाम, सहेम ह्येवैतम-
पराधं तेषां वचनानां विधेयार्थप्रशंसापरत्वात् । तर्हि 'यत्परः
शब्दः स शब्दार्थः' इतिन्यायेन स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीति चेत् । न ।
महातात्पर्यस्य विधेयविषयत्वेऽप्यवान्तरतात्पर्यस्य स्वार्थविषय-
तानिवारणात्, यावाणः भवन्त इत्यर्थवादस्यापि स्वार्थप्रामाण्यं
प्रसज्येतेति चेत् । न । प्रमाणान्तरबाधितत्वात् । द्विः सम्बन्धरस्य
सखं पश्यत इत्याद्यर्थवादस्य तु बाधाभावेऽप्यनुवादत्वात् स्वार्थे
प्रामाण्यं । वेदनफलवचनानि तु नानुवादकानि । नापि बाधा-
नि । तस्मादर्थवादत्वेऽप्यस्येषां स्वार्थे प्रामाण्यं । अन्यथा मन्मार्थ-
वादादिभ्ये देवादीनां विग्रहादिमत्त्वं न सिध्येत् । अत एवाक्तं ।

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादः सिद्धानामर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति ॥

किं ब्रह्मना । विद्यत एवावस्थं वेदनमात्रादपूर्वम् । अतो वेद-
नाय वेदो व्याख्यायते । योऽयं विषयरूप इष्टप्राप्त्यनिष्टपरि-
हारोपायः सामान्यतो निर्दिष्टः स विशेषेण स्पष्टीक्रियते ।
वेदसावत् काण्डदयात्मकः । तत्र पूर्वस्मिन् काण्डे नित्यनैमि-
त्तिककाम्यनिषिद्धरूपं चतुर्विधं कर्म प्रतिपाद्यं । “यावज्जीवम-
ग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादिकं नित्यं तस्य नियतनिमित्तत्वात् ।
“वस्य गृहान् दहत्यग्रथे क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाखं निर्वपेत्”
इत्यादिकं नैमित्तिकं तस्मान्नियतनिमित्तत्वात् । “चित्रया
चजेत पशुकामः” इत्यादिकं काम्यं । “तस्मान्मखवडाससा न

* तज्जानादिति का० ।

संबदेत न सहासीत” इत्यादिकं निषिद्धं । तेषु नैमित्तिकानु-
ष्ठानादकरणे प्रत्यवायरूपमनिष्टं परिहृयते । य च प्रत्यवायो
वाञ्छवत्त्वेन स्मर्यते ।

“विहितस्नानगुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनियहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” ॥ इति ॥

धावञ्जीवादिवाक्येष्वनुष्ठानेष्ववर्जनीयतया स्वाभीष्टः स्वर्गः
प्राप्यते । तथा चापस्तम्बः । “तद्यथा फलार्थं निश्चितं च्छाया मन्त्र
इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्मोऽपि चर्यमाणेषु र्था अनूत्पद्यन्ते” इति
काम्यखेटप्राप्तिहेतुत्वं तद्विधिवाक्य एव स्पष्टं । इष्टविधातमनि-
ष्टश्चार्थात् परिहृयते । निषिद्धवर्जनेन रागप्राप्तनिषिद्धानु-
ष्ठानवन्धो नरकपातः परिहृयते । न केवलं नित्यनैमित्तिका-
भ्यामानुषङ्गिकस्वर्गप्राप्तिः, किन्तु धी श्रुत्यादिविविदिषोत्पाद-
नद्वारा ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमपि तयोरस्ति । तथा च वाजसनेयिनः
समामनन्ति “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
जज्ञेन दानेन तपसा नामकेन” इति । एवं तर्हि पूर्वकाण्ड
एवाग्नेयपुद्गलार्थसिद्धेः किमुत्तरकाण्डेनेति चेत् । न । अपुन-
रावृत्तिसत्त्वस्यात्यन्तिकपुद्गलार्थस्य तत्रासिद्धेः । अत एवाथर्व-
सिकाः “कर्षिषो दक्षिणमार्गेषु चन्द्रप्राप्तिं पुनरावृत्तिं चाम-
नन्ति, सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तन्ते” इति । अत
उत्तरकाण्ड आरम्भः । आत्यन्तिकपुद्गलार्थसिद्धिश्च द्विविधा
यद्योमुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति । वर्तमानदेहपातानन्तरमेव सिध्यति
यद्योमुक्तिः । उत्तरमार्गेषु ब्रह्मलोके चिरं भोगाननुभूय तपो-

त्यस्यज्ञानस्य ब्रह्मलोकावसाने सिध्यति क्रममुक्तिः । तस्मादुत्तर-
काण्डे ब्रह्मोपदेशो ब्रह्मोपास्तिष्येत्युभयं प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपास्ति-
प्रसङ्गाद्ब्रह्मदृष्ट्या प्रतीकमुपास्यत्वेन सांसारिकफलकामिणमुद्दिश्य
प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपासकप्रतीकोपासकयोः समानेऽप्युत्तरमार्गे
प्रतीकोपासकस्य विद्युल्लोकादूर्द्धं ब्रह्मलोकगमनाभावेन क्रम-
मुक्तेरप्यभावाद्दक्षि पुनरावृत्तिः । एतच्च प्रतीकालम्बनां गद्य-
तीत्यधिकरणे द्रष्टव्यं । नन्वस्त्वेवं पूर्वोत्तरकाण्डयोस्तत्र तत्रो-
चितप्रयोजनं फलविशेषस्य, तथापि पूर्वकाण्डस्यादौ कर्मान्तरं
परित्यज्य दर्शपूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्रतिपाद्यत इति चेत् । प्रह-
तित्वाग्निरपेक्षत्वाच्चेति ब्रूमः । प्रकर्षेण अङ्गोपदेशो यत्र क्रियते
सा प्रकृतिः । छत्तद्वाङ्गविषयत्वमुपदेशस्य प्रकर्षः । विहृतिषु तु
विशेषाङ्गमात्रस्योपदेशः क्रियते । अङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरति-
दिश्यन्ते । अत अतिदेशस्य प्रकर्षाभावः । प्रकृतिस्त्रिविधा ।
अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । त्रिष्वप्येतेषु अन्यनैरपेक्ष्येण स्वाङ्ग-
जातं सर्व्वमुपदिष्टं । तत्र सोमयागस्य स्वरूपेणान्यनैरपेक्ष्येऽप्यङ्गेषु
दीक्षणीयाप्राचणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिसापेक्षत्वान्न पूर्वभा-
वित्वं युक्तं । इष्टेस्तु सोमयागनैरपेक्ष्यात् सोमात् प्राचीनत्वं
युक्तं । यद्यप्यग्निहोत्रस्य स्वरूपेणाङ्गेषु च नास्त्वन्यापेक्षा तथाप्य-
ग्निसिध्यपेक्षत्वादाहवनीयाद्यग्नीनाञ्च पवमानेष्टिसाध्यत्वात्, पाव-
मानेष्टीनां दर्शपूर्णमासविहृतित्वात् परम्परयाऽग्निहोत्रस्य दर्शपू-
र्णमासापेक्षास्तीति प्रथमभावित्वं न युक्तं । दर्शपूर्णमासयोरग्निसा-
ध्यत्वादग्निसाधकमाधानं प्रथमतो वक्तव्यमिति चेत् मैवं । नाधा-

नमानेसाग्रयस्मिन्नन्ति किन्तु पवमानेष्टिभिरपि । तासु इष्टयो
दर्शपूर्णमासविकृतित्वात् साचादेव दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते । दर्श-
पूर्णमासौ तु अग्निदारा पावमानेष्टिसापेक्षावपि न साक्षात् पव-
मानेष्टिरपेक्षते, अतो निरपेक्षत्वाद्दर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्त-
व्या । ऋग्वेदसामवेदयोरौ दर्शपूर्णमासेष्टिर्नास्तीति चेत्,
वाढं । यजुर्वेदमपेक्ष्य दर्शपूर्णमासयोरौदित्वमुक्तं कर्षकाण्ड-
विषये यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात् । आनुपूर्व्या कर्षकां स्वरूपं यजु-
र्वेदे समाख्यातं । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षितायां व्याख्यापुरोऽ-
नुवाक्यादयो यजुर्वेदे * समाहायन्ते, स्तोत्रादीनि तु सामवेदे ।
तथा सति भिन्निस्त्राणीयो यजुर्वेदः, चित्रस्त्राणीयावितरौ,
तस्मात् कर्षासु यजुर्वेदस्य प्राधान्यं, तस्मिंश्च दर्शपूर्णमासेष्टिरौ
समाहाता । यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः तथापि ब्राह्म-
णस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वान्मन्त्रा एवादौ समाहाताः । मन्त्राश्च
त्रिविधाः, अचः सामानि यजूषि चेति । तत्र यजुषामध्वर्यु-
वेदेऽतिबहुत्वात् कश्चित् कश्चिद्दृष्ट्वां सङ्गावेऽपि यजुर्वेद इत्ये-
वास्वाचते, अध्वर्युवेदत्वञ्चास्यानादिसिद्धयाज्ञिकसमाख्याबला-
दवगन्तव्यं । अस्मिन् वेदे समाख्याता दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्रास्त्रि-
विधाः, अध्वर्यवा याजमाना हैत्रकाश्चेति । 'इषे' इत्यादौ
प्रपाठके पठिता अध्वर्यवाः । 'सन्वा सिञ्चामि' इत्यादौ
पठिता याजमानाः । 'सत्यं प्रपद्ये' इत्यादौ पठिता हैत्राः ।

* ऋग्वेदे, इति का० ।

एतेषां मध्ये याजमानानां शौचाणाञ्च चित्रस्नानीयत्वाद् भि-
न्निस्नानीयानामाध्वर्यवाणामेवादी पाठो युज्यत इति । तेऽपि
आध्वर्यवाः 'इषे त्वा' इत्यादिषु त्रयोदशस्त्रनुवाकेषु आस्नाताः ।
तत्र प्रथमेऽनुवाके वस्त्रापाकरणार्था मन्त्राः । द्वितीये बर्हिःस-
न्यादनार्थाः । तृतीये दोहनार्थाः । चतुर्थे हविर्निर्वापार्थाः ।
पञ्चमेऽवघातार्थाः । षष्ठे तण्डुलपेषणार्थाः । सप्तमे कपालोप-
धानार्थाः । अष्टमे पुरोडाशनिष्पादनार्थाः । नवमे वेदीकर-
णार्थाः । दशमे प्राधान्येनाज्यग्रहणार्थाः प्रसङ्गात् पत्नीसस्रह-
नार्थाः । एकादशे प्राधान्येनेभसस्रहणार्था बर्हिराक्षरणार्थ-
र्याञ्च । द्वादशे आचारार्थाः । अत्र सामिधेनीप्रयाजाज्य-
भागप्रधानयागादिमन्त्राणां प्राप्तावसरत्वेऽपि तेषां शौचत्वात्
तानुपेक्ष्योपरितनप्रयोगाङ्गभूता आध्वर्यवाः क्षुण्णपोहनादिम-
न्त्रास्त्रयोदशे समास्नाताः । तदेतत् सर्वं विनियोगसङ्ग्रहकारे-
णेत्यं सङ्गृहीतं ॥

“ये दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्रा एते समासतः ।

इषे त्वाऽऽद्यनुवाकेषु त्रयोदशसु वर्णिताः ॥

वस्त्रापाकरणं बर्हिर्दोहो निर्वापकण्डने ।

पेषणञ्च कपालानि पुरोडाशस्य वेदिका ॥

आज्यग्रहंभसस्राहावाघारोपरि तन्त्रके ।

इत्युक्त्वा अनुवाकार्थाः प्रतिमन्त्रं क्रियेच्यते” ॥ इति ।

किमिदं वस्त्रापाकरणं, कथं वा तस्य प्राथम्यमिति चेत् ।
उच्यते । सन्नि दर्शयागे चीष्टि प्रधानहवीषि, पूर्णमासयागे

च शीषि । आग्नेयोऽष्टाकपास ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पय इति दर्शयाने ।
 आग्नेयोऽष्टाकपास चाज्येन प्राजापत्य उपांशुयागः आग्नीषोमीय
 एकादशकपास इति पूर्णमासे । तत्र प्रतिपदिने दधि होतुं
 दधिसम्वादनानामावासायां रात्रौ गावो दोग्धव्याः । तद्दो-
 हनार्थं प्रातःकाले लौकिकदोहनादूर्द्ध्वं स्वमादृभिः सह वसु-
 रन्तो वत्सा मादृभ्योऽपाकरणीयाः । तदिदं वत्सापाकरणं
 यथोक्तरीत्या, तस्य प्राथम्यञ्च । तत्र वत्सापाकरणं सद्यस्त्विज्जवा
 पत्न्यान्नाखवा कर्तव्यमिति । तच्छेदनार्थोऽयमिषे त्वेति मन्त्र
 आदौ समाख्यायते । अस्य च मन्त्रस्य तच्छेदनाङ्गत्वं ब्राह्मणे
 द्रष्टव्यं । अत एव सत्राङ्गणो मन्त्रो ज्ञातव्य इति । इन्दोग
 अभिधीयन्ते “यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दो दैवतब्राह्मणेन
 मन्त्रेषु वजति यात्रयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्ष्मति गर्त्ते
 वा पत्यते प्रवामीयते पापीयान् भवति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे
 विद्यात्” इति । आर्षेय षड्विंशन्मन्त्रः । अतीन्द्रिचार्थद्रष्टारो
 षडवयः । तेषां वेदद्रष्टृत्वं स्मर्यते ।

“द्युगान्ते तर्हि तान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

खेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा” ॥ इति ।

इषे त्वादीनाञ्च मन्त्राणां प्रजापतिर्ष्वेषिः । तथा च का-
 ष्टानुक्रमषिकायामुक्तं ।

“ब्राह्मादियावमानञ्च होतृन् होत्रञ्च दार्शिकं ।

तदिधीन् पितृमेधञ्च नवाहुः कस्य तदिदः” ॥ इति ।

ब्राह्मादिरिषे त्वादिप्रपाठकः । जायमानं सन्त्वा विद्यामी-

त्यादि । होतारः चित्तिस्रुगित्यादयो मन्त्राः । सत्यं प्रपञ्च
 इत्यादिकं दार्ष्टिकं होचं । तद्विधयः प्रोक्तानाञ्चतुर्विधम-
 न्त्राणां चत्वारि ब्राह्मणानि । पितृमेधः परे युवाऽममित्वा-
 दिः । तान्येतानि नवकाण्डानि प्रजापतिना दृष्टानि । छन्दो-
 विशेषाश्च वेदाङ्गभूते छन्दोनामके ग्रन्थे द्रष्टव्याः । मन्त्रपद-
 व्याख्यानादेव तत्प्रतिपाद्यार्थरूपदेवता विज्ञायते । ब्राह्मणवि-
 शेषस्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसर एवोदाह्रियते । यद्यपि मन्त्र-
 विनियोगा ब्राह्मणे सर्वेऽपि नास्माताः तथापि कल्पसूत्रका-
 रैर्ब्राह्मणान्तरपर्यालोचनया सर्वेऽभिहिताः । अतो बोधाय-
 नादिसूत्रोदाहरणादिपूर्वकं ब्राह्मणानुसारेण मन्त्रार्थं योज-
 यामः ॥

ॐ तत्सत् ।

इ॒षे त्वो॒र्जे त्वा वा॒यव॑ स्तोपा॒यव॑ स्थ दे॒वो वः सवि॒ता
प्रा॒प॑यतु॒ श्रेष्ठ॑तमा॒य क॒र्मण॑ आ॒र्थाय॑ध्वम॒घ्निया दे॒वभा॒
गमूर्ज॑स्वतीः प॒यस्वतीः प्र॒जाव॑तीर॒नमी॑वा अ॒यश्च॑मा॒मा व॒
स्तेन॑ ई॒शत॒ माघ॑श॒सो रु॒द्रस्य॑ हे॒तिः परि॑ वो वृ॒णक्तु
ध्रु॒वा अ॒स्मिन् गो॑प॒तौ स्या॑त् ब॒ह्वीर्य॑ज॒मान॑स्य प॒शून्
पा॒हि ॥ १ ॥ इ॒षे चि॑च॒त्वारि॑शत् ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥

दर्श्यागच्छिकीपुरमावास्यायां प्रातर्नित्याग्निहोत्रं कृत्वा
ततो दर्श्यागार्थं “ममाग्नेवर्षः” इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वक्त्रिषु समिदा-
धानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणार्थं मन्त्रेण पलाशशाखां
ह्विन्वात् । तदाह बोधायनः “तान् ह्विनन्तीषे त्वोर्जे त्वा” इति ।
आपस्तम्बस्तु तदेतदभिधाय मन्त्रभेदपक्षमपि कश्चिदग्निव्य
विनिधोगभेदमाह, “इषे त्वोर्जेतेति तामाच्छिनत्यपि वेषे त्वे-
त्याच्छिनत्यूर्जे तेति सन्नमयत्यनुमार्ष्टि वा” इति । सन्नमनमृजूक-
रषं । अनुमार्जनमानुलोभ्येन संस्रग्ध्रूत्याद्यपनयनं । सोऽयं मन्त्र-
भेदपक्षो जैमिनिना द्वितीयाध्याये प्रथमपादे स्वीकृतः । तत्र

पलाशशाखायाः प्राशस्यं ब्राह्मणे समाह्वानं “द्वितीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्षमच्छिद्यत् । तत्पर्षोऽभवत् । तत्पर्षस्य पर्षलं” इति (ब्रा०३का०।१प्र०।१अ०) । द्युशब्दस्थाकाशे प्रसिद्धत्वात् तत्परित्यागेन स्वर्गलोकविवक्षां दर्शयितुमितः पृथिवीत आरभ्य गणनया द्वितीयस्यां दिवि सोमस्यता पूर्वमासीदित्युक्तं । गायत्र्याः सोमाहरणं कद्रूश्च वै सुपर्षी चेति (स० ६ का०।१प्र०।६ अनुवाके । “सोमो वै राजा गन्धर्वेष्व्वासीत्” इत्यस्मिन् बह्वृचब्राह्मणे च प्रपञ्चितं । तदाहरणाभिघातेन सोमस्य पर्षं भूमौ पतितं । पक्षिरूपाया गायत्र्याः पक्षः पतित इति चेत्, पतितस्य पर्षस्य पलाशवृक्षरूपेणाविर्भावात् तस्य वृक्षस्य पर्षनाम सम्पन्नं । न चास्य पर्षस्य कथं वृक्षत्वमिति विस्मायितव्यं, विधातुरीश्वरस्याचिन्त्यशक्तिलात् । अन्यथा वीजवृक्ष इत्यत्रापि क्व वीजं कुत्र वा वृक्षः इत्ययं विस्मयः केन वार्येत । सर्वत्र पर्षेभ्यो वृक्षः प्रसज्येतेत्ययमतिप्रसङ्ग ईश्वरसङ्कल्पाभावेन परिहर्तव्यः । स च सङ्कल्पः कार्यैकसमधिगम्यः । तस्माद्देदार्थं कुतर्केर्न सोदनीयं । शाखया वत्सापाकरणं विधत्ते—“ब्रह्म वै पर्षः । यत्पर्षंशाखया वत्सानपाकरोति । ब्रह्मणैवैनामपाकरोति” (ब्रा०३का०।१प्र०।१अ०) । यथा जगन्निष्पादकं ब्रह्मप्रशस्तं तथा चाग्निष्पादकस्य पलाशस्य प्रशस्ताद् ब्रह्मत्वेन स्तुतिः । वैशब्देनार्थवादान्तरोपपादिता पलाशस्य ब्रह्मसम्बन्धप्रसिद्धिः सूच्यते । देवेषु परस्परं ब्रह्मतत्त्वं निरूपयत्सु पलाशवृक्षः तत्त्वमश्रुणोदित्येतादृशो ब्रह्मसम्बन्धः । औपानुवाक्यकाण्डे द्युरूपं वर्ष-

यित्वा विधिबोधोऽर्धवादे श्रूयते “देवा वै ब्रह्मस्रवदक्त। तत्पर्ण उ-
पाश्र्णोत्। सुश्रवा वै नाम। अथ पर्णमथो जुह्वंभवति। न पापश्च
शोकश्च श्रुचोति” इति । एवं यत्र यत्रार्थवादे प्रसिद्धिसूचका
वैशब्दहिब्रह्मादयः पथन्ते तत्र सर्वत्र सति सम्भवे लौकिकप्र-
सिद्धिः, अन्यथार्थवादान्तरप्रसिद्धिरिति द्रष्टव्यं । वत्सापाकरण
इव गोप्रस्थापनेऽपि ब्राह्मणां विनियुक्ते “गायत्रो वै पर्णः । गायत्राः
पञ्चवः । तस्मान्नीचि चीचि पर्णस्य पञ्चाङ्गानि । त्रिपदा गायत्री ।
अथर्षब्राह्मणा गाः प्रार्थयति । स्वयैवैना देवतया प्रार्थयति” इति
(ब्रा०३का०।१२प्र०।१अ०) पर्णस्य गायत्रीसम्बन्धो वेदगम्यः सो-
माहरणदारवः । स च पूर्वमुदाहृतः । अनुमानगम्योऽप्यपरः
सम्बन्धोऽस्ति गायत्रीपादेऽपि पञ्चाङ्गपर्येषु चित्वावगमात् ।
पशुनाञ्च गायत्रीदेवतेत्यथमर्थोऽन्यत्र द्रष्टव्यः । हेद्यायाः पञ्चा-
ङ्गब्राह्मणायाः बह्वर्षतलागयलादिगुणान् विधत्ते “यङ्कामयेता-
पशुः स्यादिति । अपर्णां तस्मै शुक्यायामाहरेत् । अपशुरेव
भवति । यं कामयेत पशुमानस्यादिति । बह्वर्षां तस्मै बह्व-
ब्राह्मणमाहरेत् । पशुमन्ममेवैवं करोति । यत्प्राचीमाहरेत् ।
देवलोकमभिजयेत् । चतुर्दीचीं मनुष्यलोकं । प्राचीमुदीचीमा-
हरेत् । उभयोर्लोकयोरभिजित्ये” इति (ब्रा०३का०।१२प्र०।१अ०) ।
यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेत । स्पृष्टमन्यत् । यथोक्तब्राह्म-
ण्येदेने कं मन्त्रं पठेदित्याशङ्कोदाहरेत् “इषे त्वोर्जे त्वेत्याह”
इति (ब्रा०३का०।१२प्र०।१अ०) । अस्मिन्मन्त्रे विनियोगानुसा-
रेण हिनशीति पदमध्याहृत्य वाक्यं पूरणोयं । यदन्नं सर्वैः

प्राणिभिरिष्यमाणत्वाद् बलहेतु रसः ऊर्जबलप्राणनयोरिति धातुः । ऊर्ज्यते बलं सम्पाद्यते अनया रसरूपधेत्यूर्क् । हे पला-
शशाखे *देवान्तरूपदध्यर्थं त्वामाच्छिनद्मि । तस्य देवस्य बल-
प्रदरसार्थं त्वामाच्छिनद्मीति वाक्यार्थः । मन्त्रद्वयपक्षे विनियोगानुसारेणोर्जे त्वामनुमाञ्जीत्यथाहर्त्तव्यं । एतन्मन्त्रसावकमर्थ-
वादमाह “इषमेवोर्जे यजमाने दधाति” (ब्रा० ३का०।१२ प्र०।१अ०) ।
एतन्मन्त्रं पठन्नध्वर्युः भोजनायान्नं बलाय रसञ्च यजमाने
सम्पादयत्येव । न चात्र प्रत्यक्षविरोध आङ्गङ्गनीयः, “यावाणः
स्रवन्ते” इत्यादिवदस्यार्थवादस्य प्रशंसारूपगुणवादत्वाङ्गीका-
रात् । मन्त्रान्तरविनियोगमाह बोधायनः “तथा वत्सानपा-
करोति वायव स्त्रोपायव स्त्र” इति । वान्ति गच्छन्तीति वायवो
गन्तारः, उपसमीपे यजमानगृहे पुनरायन्यागच्छन्तीत्युपायवः ।
हे वत्साः त्वणभक्षणाय प्रथमं मातृसकाशादपेत्य स्त्रेच्छयैवारस्ये
गन्तारो भवत सायं पुनर्यजमानगृहे समागन्तारो भवत ।
अथ वा वत्सानां परम्परया वायुदेवताकत्वाद्भेदविवक्षया वायु-
रूपत्वं त्रुवन्नध्वर्युस्तद्रक्षार्थं वत्सान् वायुदेवतायैव समर्पयति ।
अनेनैव प्रकारेण मन्त्रस्य पूर्वभागे ब्राह्मणेन व्याख्यायते “वाय-
वस्येत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै
पशवः । वायव एवैतान् परिददाति” इति (ब्रा० ३का०।१२ प्र०।१
अ०) । अध्यक्षा इति वचनव्यत्ययः । वायुः स्वप्रचारेणान्तरिक्षम-
धितिष्ठति । अन्तरिक्षे च बिस्वम्भसञ्चाराय बङ्गलमवकाशं प्रय-

* देवानां भागेति का० ।

च्छन् वत्सान् पालयति सेयं प्रत्यक्षप्रसिद्धिरथवादान्तरगतस्व-
 खामिभावो वा वैखलुब्रह्मैर्द्योत्यते । तस्यैव मन्त्रभागस्य प्रकारा-
 न्तरेणाभिप्राय आस्त्रायते “प्र वा एनानेतदाकरोति । यदाह ।
 वायव स्वेति” (ब्रा०२का०।२प्र०।१अ०) । अध्वर्युरिमं भागमु-
 चारयति यदेतेनोच्चारणेन वत्सान् वायुतादात्म्यसंज्ञणप्रकृष्टा-
 कारवतः करोति । उत्तरभागं व्याचष्टे “उपायव स्वेत्याह ।
 चञ्जमानायैव पञ्चुपङ्कयते” इति (ब्रा०३का०।२प्र०।१अ०) ।
 विनियोगमाह बोधायनः “अथैषां मातृः प्रेरयति । देवो वः
 सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमन्निया देव-
 भागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरगमीवा अयस्मान्मावस्तेन
 ईद्वत माऽघ्नन् षो ब्रह्मस्य हेतिः परिवो वृषक्नु” इति । आपस्व-
 म्बस्तु चीनेतामन्त्रानभिप्रेत्य विनियोगत्रयमाह “देवो वः सविता
 प्रार्पयत्विति ब्राह्मया गोचराय गाः प्रस्त्रापयति, प्रस्थितानामे-
 कां ब्राह्मयोपसृजति, दर्भैर्दर्भपुञ्जीसैर्वा” “आप्यायध्वं” इति ।
 “ब्रह्मस्य हेतिः परिवो वृषक्निति प्रस्थिता अनुमंचयते” इति ।
 हे गावः प्रेरको देवोऽन्तर्यामी परमेश्वरोऽत्यन्तश्रेष्ठाद्येन्द्राय
 दधिरूपाय कर्मणे युञ्जानरक्षे घासमन्तुं * प्रार्पयतु प्रथममन्त्र-
 स्वार्यः । तस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे स्थितस्य सविद्वपदस्य तात्पर्यं
 व्याचष्टे “देवो वः सविता प्रार्पयत्वित्याह प्रसूत्यै” (ब्रा०२का०।
 २प्र०।१अ०) । प्रेरणाद्येत्यर्थः । उत्तरभागं व्याचष्टे “श्रेष्ठतमाय
 कर्मण इत्याह । यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म । तस्मादेवमाह” (ब्रा०

* प्रेरयत्विति तै० ।

इका०१२प्र०१अ०) । द्वितीयमन्त्रस्यायमर्थः । हे अग्निधाः गावो देवसेन्द्रस्य दधिरूपं भागमाप्यायध्वं प्रभूतघासभक्षणेन प्रवृद्धं कुरुत । युष्मानपहर्तुं स्नेनस्यैरो मेघत ब्रह्मो मा भूत् । कीदृशी-
 र्युष्मान् । अत्यन्तरसा अधिकचीरा बह्वपत्याः क्रिमिदोषरहिता रोगान्तरहीनाश्च अघग्रंथो भक्षणादिना तीव्रपापेन घातको व्याघ्रादिरपि ब्रह्मो मा भूदिति । अस्य मन्त्रस्य प्रथमभागे देव-
 भागमिति पदतात्पर्यं व्याचष्टे “आप्यायध्वमग्निधा देवभागमि-
 त्याह । वत्सेभ्यश्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाप्यायन्त । देवेभ्य एवैना इन्द्रायाप्याययति” इति (ब्रा० इका०१२प्र०१अ०) । या-
 गार्थप्रवृत्तेः पूर्वं गोघासेन वत्सभागो मनुष्यभागश्च प्रवृद्धो भ-
 वति । ऊर्ध्वं तु चीराव्यरूपो देवान्तरभागो दधिरूप इन्द्रभा-
 गश्च प्रवर्धते । एवकारेण मनुष्यभागव्यावृत्तिः । द्वितीयं भागमु-
 पपादयति “उर्जस्वतीः पयस्वतीरित्याह । ऊर्जस्विति पयः सम्भर-
 न्ति” (ब्रा०१२का०१२प्र०१अ०) प्रभूतघासभक्षणेन रसाधिक्यस-
 न्नादनं चीराधिक्यसन्नादनञ्च लौकिकदोषे प्रसिद्धमिति हिम-
 न्द्रस्यार्थः । तृतीयभागस्य प्रयोजनमाह “प्रजावतीरगमीवा अथ-
 क्ष्मा इत्याह प्रजात्यै” (ब्रा०१२का०१२प्र०१अ०) । वन्ध्यात्वे क्रि-
 मिदोषेण रोगान्तरे च नास्ति प्रजोत्पत्तिः तदभावे तु विद्यते ।
 चतुर्थभागस्य प्रयोजनमाह “मा वत्सेन ईद्वत माघञ्जस इत्याह
 गुप्त्यै” (ब्रा०१२का०१२प्र०१अ०) । चोरव्याघ्रादेरब्रह्मो गावो र-
 हिता भवन्ति । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः । इन्द्रनामकस्य क्रूरदेवस्या-
 युधं युष्मान् परिहरत्विति । एतन्मन्त्रपाठफलमाह “इन्द्रस्य हेतिः

परिवो वृषकृत्याह । इद्रादेवैनास्त्राघते” (ब्रा०३का०।१प्र०।
 १अ०)। बोधाद्यनः “ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बङ्गीरिति वज्रमा-
 नमीक्षते” इति । आपस्तम्बः “ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात्
 बङ्गीरिति वज्रमानस्य गृहानभिपर्यावर्तत” इति । हे गावो भव-
 त्वो भक्तस्वामिनि वज्रमाने स्थिरा भवत, न तु अप्रीतिदाना-
 पहाराव्याद्युभिर्ध्वजमानं परित्यजत, अपत्यपरम्परया बङ्गास
 भवत । एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति “ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात्
 बङ्गीरित्याह । ध्रुवा एवास्मिन् बङ्गीःकरोति” (ब्रा०३का०।
 १प्र०।१अ०) । बोधाद्यनः “अथैतां ब्राह्मामघेषाहवनीयं पर्याहृत्य
 पूर्ववा द्वाया प्रपास जघनेन गार्हपत्यमग्निष्ठेनसि, उत्तरार्धे वाऽ-
 म्वागारस्योद्गूहति, वज्रमानस्य पद्भून् पाहि” इति । आपस्तम्बः
 “वज्रमानस्य पद्भून् पाहीत्यग्निष्ठेनस्यम्वागारे वा पुरस्तात् प्रती-
 चीत् ब्राह्मामुपगूहति पश्चात् प्राचीं वा” इति । अग्निष्ठं अने
 त्रीहिरूपस्य हविषो वाहकं शकटं । मन्त्रपाठप्रयोजनमाह
 “वज्रमानस्य पद्भून् पाहीत्याह । पद्भूनां गोपीथाय । तस्मात् साधं
 पद्भव उप समावर्तन्ते” (ब्रा०३का०।१प्र०।१अ०) । गोपीथो
 रचरुं तस्माच्छाखाया रक्षितलाच्छाखाया भूमौ स्थापनं नि-
 वार्यते । तन्निवावरणफलमाह “अनधः सादयति । गर्भाणां धृत्या
 अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः” (ब्रा०३का०।१
 प्र०।१अ०) । उच्यते ब्रह्मस्थापनं तत्फलञ्चाह “उपरीव निदधाति ।
 उपरीव हि सुवर्गां लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” (ब्रा०३
 का०।१प्र०।१अ०) । इवब्रह्म एवकारार्थः । समष्टिः सन्धग्व्याप्तिः ।

अस्मिन् अनुवाके स्थितानां मन्त्राणां विनियोगः संगृह्यते ।
 “इषे शाखाच्छिनत्यूर्जे माष्टिवा एति वत्सकान् ।
 अपाहृत्याथ देवो गाः प्रस्थाप्याप्येति गां स्पृशेत् ॥
 रुद्रस्तेत्यभिमन्थैतान्ध्रुवेति गृहमाप्रजेत् ।
 यजेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगाः ॥ इति ।
 सूत्रद्वयं ब्राह्मणं च विरोधार्थमुदाहृतं ।
 सन्देहस्यापनुत्यर्थं मीमांसाप्यत्र वर्ण्यते” ॥

अथ मीमांसा । लोके तावद्विचारेण सन्देहनिवृत्तिः
 प्रसिद्धा वेदेऽपि तत्र तत्र तत्रविचारपूर्वकं सन्देहापनयनमुप-
 सन्नमहे । तथा ह्यन्युपस्थानविषयविवादे विचारः प्रथम-
 काण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमेऽनुवाके श्रूयते । “उपस्थेयोऽग्नी ३
 नोपस्थेया ३ इत्याहुर्मनुष्या येऽन्वे योऽहरहरा इत्याथैनं याच-
 ति च इन्धैतमुपार्क्षत्यथ को देवानहरहर्याचिष्यतीति तस्मान्
 नोपस्थेयोऽथो खल्वाङ्गराग्निषैवैकं यजमानो यजत इत्येषाखलु-
 वा आहिताग्नेराग्नीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः” इति । अ-
 स्थायमर्थः । प्रतिदिनं सायं प्रातरग्निहोत्रमनुष्ठाप्योपप्रयन्तो
 ऽध्वरमित्यादिभिर्मन्त्रैरग्निप्रार्थनसञ्चणमुपस्थानं कर्त्तव्यं नवेति
 संग्रहः । न कर्त्तव्यमिति तावत् प्राप्तं । कुतः । उपस्थानेनाग्नेरु-
 पद्रवप्रसंगात् । तथाहि “आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वर्चोदा
 अग्नेऽसि वर्चो मे देहि तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहि” इत्यादिषु
 पस्थानमन्त्रेषु चायुरादीनि बह्वनि याच्यन्ते । तत्र यजमानः
 खल्वयं हविर्देवा बह्वनि याचमानः कथमग्निं न बाधेत । लोकेऽपि

वः कश्चिद्दुरिद्रो मनुष्यो चत्किञ्चिज्जम्बीरफलादिकं मनुष्यायैव
 राशे प्रतिदिनमुपायनमानीय इत्था तं राजानं प्रति सहस्र-
 शङ्काकं धनं चाचति, स चाचकस्तं राजानं पीडयत्येव स च राजा
 तं कुषति । यदा मनुष्येष्वप्येवं तदा को नामाम्यादीन् देवा-
 न्नाहाप्रभावान् प्रतिदिनं चाचितुं छष्टो भवेत् तस्माद्ग्रीर्णाप-
 स्वेव इति पूर्वपक्षे प्राप्ते राङ्कान्तोऽभिधीयते । इदं मे भूयादिदं
 मे भूयादित्येवं स्वाभीष्टमखिलमाश्रासितुमेव यजमानः प्रजा-
 पतिरूपमिममग्निं यजते । आहिताग्नेर्यजमानस्य मन्त्रैरुपस्था-
 नमेवाग्नीः । न चात्र इविषोऽल्पत्वं ब्रह्मणीयं, मन्त्रसामर्थ्येन
 वर्धमानत्वात् । तथा च श्रूयते । “धान्यमसि धिनुहि देवानि-
 त्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते याव-
 देका । तावदाहुतिः प्रथते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् ।
 यावच्छुहोति” इति (भा०२का०।१प्र०।६अ०) । तस्मान् मनु-
 ष्याणां क्रयविक्रयाविव यजमानदेवतयोर्यागतत्फले विसृरेण*
 व्यवहर्तुं शक्यते । अतएव भगवद्गीतार्या द्वतीयाध्याये कर्मानु-
 ष्ठानकर्त्तव्यता प्रसङ्गेन स्मर्यते ।

“देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ” ॥ इति ।

तस्माद्भविषो जम्बीरफलादिवैलक्षणेनोक्तदोषाभावादग्नि-
 रूपस्येय एवेति राङ्कान्तः । एतदेव द्रढयितुंवाक्यशेषे राज्ञ इव
 देवतायाः कोपप्रसङ्गे नास्तीत्यभिप्रेत्य श्रूयते “न तत्र जाम्य-

* विसृन्नेय इति का० ।

स्वीत्याहुर्व्यो ऽहरहरूपतिष्ठते” इति । यथा पञ्चमकाण्डस्य पञ्च-
मप्रपाठके प्रथमानुवाके ऽग्निचयनगतस्य कस्यचित् पञ्चोर्देवता-
विशेषो विचारितः । “वाचथ्यः कार्यः ३ प्राजापत्या ३ इत्याहुः”
इति । तत्रैव द्वितीयानुवाके षोडशमानस्याग्नेरधोमुखत्वमूर्ध्वमु-
खत्वं वेति विचारितं । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यग्निसेतव्या ३
उत्ताना ३ इति” । षष्ठकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके चतुर्थानुवाके
शोमो विचारितः । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति शोतव्यं दीक्षितस्य
ग्रहा ३ इ न शोतव्या ३ मिति” । तत्रैव नवमानुवाके शोमो
शोमे पतितदृष्टादिकमपनेयं वा नवेति विचारितं । “ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति विचित्यः शोमा ३ न विचित्या ३ इति” ।
तस्मिन्नेव काण्डे द्वितीयप्रपाठके ऽष्टमानुवाके ऽध्वर्युयजमानयोः
पञ्चस्यर्वा विचारितः । “ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पञ्च ३
र्गान्वारभ्या ३ इति” । तत्रैव पञ्चमप्रपाठके नवमानुवाके शोम-
यागस्य द्वितीयसवने हारियोजननामकग्रहं प्रति शोमो विचा-
रितः । “तं व्यचिकित्सञ्जुहवानी ३ माशौषा ३ मिति” । तत्रैव
षष्ठप्रपाठके द्वितीयानुवाके देवभागनामकं मुनिं प्रति सात्य-
हव्यनामको मुनिः पप्रच्छ । यज्ञाङ्गे देवा गातुविद इत्येतन्न-
न्वशोमे शोमयागं समापितवानसि यजमानो वेति प्रश्नार्थः । स
प्रश्न एवं श्रूयते । “वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्
सञ्जयान् बह्वयाजिनो ऽधीयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपा ३ *यज्ञ-
पता ३ विति स होवाच” । सप्तमकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके सप्तमानु-

* छिद्या ३ आ० ।

वाके गर्भचिरात्त्रिनामकस्य धामस्य दक्षिणारूपे गोसदस्ये चरम-
धेनोरनुममनं पुरोगमनं वेति विचारितं । “सदस्यं ५ सदस्यतस्य-
न्वेतो ३ सदस्यतमी ३ ५ सदस्यार् मिति” । तत्रैव पञ्चमप्रपाठवे
सप्तमानुवाके गवामचनविकृतिरूपस्योत्सर्गिषामयनस्य सम्बन्धि
किञ्चिददः परित्याज्यं न वेति विचारितं । “उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्यां ३
मितिमीमां ५ सन्ते ब्रह्मवादिनः” इति । एवं ब्राह्मणान्तरेष्वपि
विचारा उदाहरणीयाः । तदेवं वेदवादिनां विचारपूर्वकेऽर्थ-
निर्णये तात्पर्यातिशयदर्शनात् सर्वोऽपि वेदार्थो विचार्य निर्णे-
तव्य इत्यनुमन्यते । तथा सति पुनः संग्रहो नोदेव्यति, अन्यथा
कदाचित् खबुद्धौ पूर्वपक्षयुक्तिप्रतिभागे सति विपरीतनिर्णयः
संग्रहो वा प्रसज्येत । अतएवोक्तं “धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन कर-
णात्मना” इति कर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति । स्मृतिरपि ।

“आर्षे धर्मोपदेक्ष्य वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्यर्केषानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ इति ।

आर्षे ब्रह्मज्ञानं । तस्मा* ज्यैमिनिवादरायणाभ्यां मीमांसा
वर्धिता* । येषु वाक्येषु संग्रहो नास्ति तेष्वपि मीमांसया किञ्चि-
दपूर्वं जञ्चन्यते । अतएव स्मर्यते ।

“यस्य व्याकुहते वाचं यस्य मीमांसतेऽध्वरं ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ” ॥ इति ।

तस्मादस्माभिस्तदनुवाकेषु सम्भाविता मीमांसादाप्नीयते ।
प्रथमत्वावत् सर्ववेदसाधारणान् विचारानुदाहरिष्यामः । यदु-

* तस्य का० ।

* प्रवर्धिता का० ।

कमलौकिकार्थबोधको वेद इति । तत्र वेदार्थो द्विविधः । धर्मो
ब्रह्म च । तयोर्धर्मं प्रति विचारितं ।

“प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनाऽथवा ।

अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभाषिता ॥

वर्त्तमानैकविषयमत्रधर्मस्तु भाव्यसौ * ।

अत्रमूलानुमानास्युक्तेन विध्येकमेयता” ॥ इति ।

स्यष्टार्थः । अत्र ब्रह्मतत्त्वं प्रत्यप्येवं विचारितं ।

“अस्त्यन्यमेयताप्यस्य किं नावेदैकमेयता ।

घटवत् सिद्धवस्तुत्वाद् ब्रह्मान्येनापि मीयते ।

रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता ।

तं त्रौपनिषदित्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता” ॥ इति

“तं त्रौपनिषदंपुरुषं पृच्छामीति याज्ञवल्क्यं शाकल्पः प-
प्रच्छ” । तत्र उपनिषत्स्त्रैवाधिगतः पुरुष त्रौपनिषदः । आदि-
शब्देन “नावेदविस्मनुते तं वृहन्तं” इति श्रुतिर्विवाचिता । तस्मा-
दलौकिकार्थबोधको वेदः तस्य प्रामाण्यं विचारितं ।

“वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ।

पृथक् सङ्केतवीचायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥

वेदेऽपि लोकवन्मैव वाक्यार्थे सङ्गतिः पृथक् ।

गृहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः” ॥ इति ।

अग्निमीले पुरोहितं इषे त्वेत्यादिपदानां पृथक् सङ्केतापेक्षैः
स्वार्थे सहसङ्गतिः वृद्धव्यवहारे गृहीतेति पदार्था बुध्यन्ते ।

* ते दश का० ।

तेति पदार्था बुध्यन्ते । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य सत्यज्ञानादि-
वाक्यस्य च स्वार्थाभ्यां धर्मब्रह्मभ्यां सङ्गतेरगृहीतत्वात्सि पृथक्
सङ्केतापेक्षा, तस्मादनपेक्षत्वरूपं प्रामाण्यं नास्तीति चेत्, मैवं,
लोके तावद्गवादिपदानामेव स्वार्थं सङ्गतिर्गृह्यते न तु गामा-
नयेतिवाक्यानां, तथाऽपि वाक्यार्था बुध्यन्त एव, तद्वदेऽपि
बोधसम्भवाद्द्वेषेव नैरपेक्षं । दृष्टव्यवहारे लौकिकयोरेव पद-
पदार्थयोः सङ्गतिर्गृह्यते, न तु वैदिकयोरिति शङ्कां वारयितुं
विचार्यते । इदं विचारितं ।

“लोके पदपदार्था यौ न तौ वेदे ऽथवाऽत्र तौ ।

रूपभेदात् पदं भिन्नमुत्तानाद्यभिधा स्फुटा ॥

वर्णैकत्वात् पदैकत्वं काचित्की रूपभिन्नता ।

प्रायिकेष पदैक्येन पदार्थैक्यं तथा स्मृतं” ॥ इति ।

वैदिकौ पदपदार्था लौकिकाभ्यां भिन्नाः । कुतः । रूपभेदात् ।
ब्राह्मणा इति लौकिकपदस्य रूपं वेदे ब्राह्मणासः पितर इत्या-
सावते । अर्थभेदोऽप्यस्ति । अर्वाञ्चि लौकिका गावो वहन्ति । वेदे
तु “उत्तानाद्यै देवगवा वहन्ति” इति श्रुतं । अत्रोच्यते । य एव
लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः । कुतः । प्रत्यभिज्ञानात् ।
यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकपुरुषस्य बल्लकत्व उच्चार-
णभेदेऽपि त एवामी वर्षा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानाद्दर्शकत्वं त-
न्मित्यलवादिभिरभ्युपगतं तथा गवाश्चादिपदानां लोकवेदयो-
रबाधितप्रत्यभिज्ञानात् पदैकत्वं । काचित्की रूपभेदो बल्लत-
रप्रत्यभिज्ञाना बाध्यते, उत्तानवहनाद्यर्थभेदस्य काचित्कः ।

किञ्चोक्तान्मन्त्रवहनमन्त्रयोस्तदर्थयोश्च भेदो नास्ति तस्माद्-
भेदाद्भेदे पृथग्व्युत्पत्तिर्नापेक्षिता । तथा चोक्तं ।

“सोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः” ॥ इति ।

कर्तृदोषादप्रामाण्यं वारयितुमिदं विचारितं ।

“पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता ।

काठकादेश्चमाख्यानादाक्यलाच्चान्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनादाक्यत्वं तु पराहृतं ।

तत्कर्तृनुपलम्बेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता” ॥ इति ।

वाल्मीकीयं वैयासिकीयमित्यादिसमाख्यानाद्रामायणभा-
रतादिकं यथा पौरुषेयं तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमि-
त्यादिसमाख्यानाद्भेदः पौरुषेयः । किञ्च वेदवाक्यं पौरुषेयं वा-
क्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवदिति चेत्, मैवं, सम्प्रदायप्रवृत्त्या
समाख्योपपत्तेः । वाक्यलहेतुस्त्वनुपलम्बिविरुद्धकालात्ययाप-
दिष्टः । यथा व्यासवाल्मीकिप्रभृतयस्तद्गन्धनिर्घाणावसरे कै-
सिदुपलम्भाः, अन्यैरप्यविच्छिन्नसम्प्रदायेनोपलभ्यन्ते, न तथा
वेदकर्त्ता पुरुषः कश्चिदुपलम्भः । प्रत्युत वेदस्य नित्यत्वं श्रुति-
स्मृतिभ्यां पूर्वमुदाहृतं । परमात्मा तु वेदकर्त्ताऽपि न लौकि-
कपुरुषः, तस्मात् कर्तृदोषाभावान्नास्त्वप्रामाण्यशङ्का तेष्वेतेषु
विचारेषु ब्रह्मणो मानान्तरागोचरत्वं वैयासिके ब्राह्मे प्रथ-
माध्याये प्रथमपादे “ब्राह्मयोगित्वात्” इत्यस्य सूत्रस्य द्वितीयव-
र्षकेऽभिहितं, अवगच्छन्तु जैमिनीये । तथापि लौकिकवेदाधिकरणं

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे, इतरत् प्रथमपादे। तस्मैतस्य प्रमा-
णभूतस्य वेदस्य भागद्वयं कल्पसूत्रकार आह “मन्त्रब्राह्मणयो-
र्वेदनामधेयं” इति। तयोर्मध्ये मन्त्रसामान्यस्य मन्त्रविशेषाणा-
मृगादीनाञ्च लक्षणं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितं।

“अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणं।

नास्त्वस्ति वाऽस्य नास्तीह व्याप्यादेरनिवारणात्॥

याञ्चिकानां समाख्यानलक्षणं दोषवर्जितं।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते” ॥ इति।

आधानप्रकरणे इदमासाद्यते “अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय”
इति। तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति। कुतः। अव्याप्तितिव्याप्तौर्वा-
रचितुमशक्यत्वात्। विहितार्थस्याभिधायको मन्त्र इत्युक्ते “वस-
न्नायकपिञ्जलानालभते” इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः।
मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरिति चेत्, मैवं, याञ्चि-
कसमाख्यानवसान् निर्दोषलक्षणत्वाच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मार-
कादीनां मन्त्रत्वं गमयति। उह प्रथमेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः।
अग्निमीले पुरोहितमित्यादयस्ततिरूपाः। इषे लेत्यादयस्त्वां ता
अग्न आवाहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः। एवमन्येऽप्युदा-
हार्थाः। ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यामन्तरेण नान्यः
कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत, तस्मात् समा-
ख्यानं मन्त्रलक्षणं। मृगादिलक्षणे पूर्वोत्तरपक्षावाह।

“अक्षामयजुषां लक्ष्यमाह्वर्यादिति शङ्कते।

पादस्य गीतिः प्रसिद्धा पाद इत्यस्त्वसङ्करः” ॥ इति।

इदमाज्ञायते । “अहे बुभिय मन्त्रं मे गोपाय । अमृष-
यस्त्रैविदा विदुः । अचः सामानि यजूंषि” इति । चीन्-
वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां सम्बन्धिनाऽध्येतारस्त्रै-
विदाः । ते च यं मन्त्रभागं अगादिरूपेण त्रिविधं विदन्ति
तं गोपायेति योजना । त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं
लक्षणं नास्ति । कुतः । साङ्कर्यस्य दुष्परिहारत्वात् । अध्यापक-
प्रसिद्धेषु अग्नेदादिषु पठितो अगादिरूप इति हि वक्तव्यं,
तत्र सङ्कीर्णं । तथा हि । “अग्रये मय्यमानायानुब्रूहि । हवि-
र्हानाभ्यां प्रोक्ष्यमाणाभ्यामनुब्रूहि” इत्यादीनि यजूंषि अग्नेदे
समाजातानि । “देवो वसुवितोत्पुनात्स्विष्टेरेण पवित्रेण वसो-
स्सूर्यस्य रश्मिभिः” इत्ययं मन्त्रो अग्नेदे सम्प्रतिपन्नः, यजुषा-
स्त्रये च पठितः । न च तस्य यजुष्टमसि अगूपत्वेन तद्ग्राह्येण
व्यवहृतत्वात् । “सावित्र्यर्चेति हि ब्राह्मणं । एतत् सामगायत्रास्त्रे”
इति प्रतिज्ञाय “हा इ वु हा इ वु हा इ वु” इत्यादिकं साम यजु-
र्वेदे गीतं । अक्षितमस्यश्चुतमसि प्राणं ब्रंसितमसि” इति चीणि
यजूंषि सामवेदे समाजायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत्,
न, पादादीनामसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । पादेनाद्धर्चनं चोपेता वृ-
त्तबद्धा मन्त्रा अचः, गीतिरूपा मन्त्राः सामानि, वृत्तगीति-
वर्जितत्वेन प्रसिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि, इति व्यवस्थितं लक्षणं ।
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितं ।

“मन्त्रा उह प्रथमेति किमदृष्टैकचेतवः ।

यानेषु तु पुरोडाप्रथमादेश्च भाषकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानाम्भवाः पुष्टैकेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टं परमदृष्टतः” ॥ इति ।

उद प्रथमेत्ययं कश्चिन्मन्त्रसंज्ञायमर्थः । भो पुरोडाशं त्वं उद विपुलं यथा भवति तथा कपालेषु प्रसरति ईदृशमन्त्रा यानप्रयोगेषु चार्थमाप्त्वा अदृष्टमेव जनयन्ति, न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणं । पुरोडाशप्रथमसंज्ञार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भावमानत्वात् । उद प्रथमेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यमिति चेत् । नैतद्युक्तं । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलाद्दृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्, तस्माद्दृष्टार्थमर्थानुस्मरणमेव यानप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनं । मन्त्रब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेषैवानुस्मरणीयमिति यो निश्चयस्तस्माद्दृष्टं प्रयोजनमस्य न तु मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मरणकत्वं कश्चिद्ब्रूयिष्यैरितं । तथा हि । “दिवो वा विष्णवुत वा इधियामहो वा विष्णवुतवान्तरिचाद्भुसौ पृषस्य वज्रभिर्वसथैराप्रवच्छ दक्षिणा देतसव्यात्” इत्यस्मिन्मन्त्रे धनमाशास्य इत्यवमर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्य ब्रकटस्नापनायाधारभूतकाष्ठस्नापनं । तन्तु ब्राह्मणेन विधीयते “दिवो वा विष्णवुतवा इधिया इत्याग्नीर्वदनयर्षादक्षिणस्य इविधानस्य मेधिं निहन्ति” इति । नाचं दोषः, अस्माधिकरणस्य लिङ्गविनियोगविषयत्वात्, उदाहृतस्य मन्त्रः श्रुत्या विनियुज्यते । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितं ।

“देवांस्यवाभिर्वजत इत्याख्यातन्तु मन्त्रगं” ।

विधायकं न वाक्येन * न मन्त्रान्तद्विधायकं ॥

यच्छब्दादेः शीघ्रशक्तिर्न विधिस्त्रिधस्ततः ।

आख्यातमभिधानञ्च प्रधानगुणकर्मणि” ॥ इति ।

अयं मन्त्र आन्नायते । “देवाः स्वयाभिर्यजते ददाति च
ज्योगित्ताभिस्सुचते गोपतिः सह” इति । अयमर्थः । गोपति-
र्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान् यजते यास्य गा ब्राह्मणेभ्यो द-
दाति चिरमेव ताभिस्सुह लोकेऽवतिष्ठत इति । तत्र यथा
ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरविधायकं तथा
मन्त्रगतमपीति चेत्, मैवं, यच्छब्दादिना विधिशक्तेः शीघ्रत्वात् ।
सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्थानुवादकत्वं प्रतीयते न तु वि-
धायकत्वं । यच्छब्दादेरित्यादिशब्देनामन्त्रणोत्तमपुरुषादयः ।
वायव स्वेत्यामन्त्रणं । अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्युत्तमपुरुषः । तस्मा-
दाख्यातस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं गुणकर्मविधायकत्वञ्चेत्येवं
द्वावेव प्रकारौ न भवतः किन्त्वभिधायकत्वमपीत्यस्ति तृतीयः
प्रकारः । ततो मन्त्रगतमाख्यातं न विधायकं । प्रधानगुणकर्म-
णोस्तु लक्षणं वक्ष्यते । एवमेतैर्विचारैरयं निर्णयः प्रकृते सम्यक् ।
इषे त्वोर्जे त्वा, ब्रह्मविदाप्नोति परं, इति काण्डद्वयप्रतिपाद्यार्था
न मानान्तरगम्यः । काण्डद्वयगतवाक्यस्य नास्ति पृथक्सङ्केता-
पेक्षा । तत्रत्यौ पदपदार्था लौकिकावेव तद्वाक्यं च न पौरुषेयं
अभियुक्तसमाख्यानं मन्त्रस्य लक्षणं । प्रसिष्टपाठो मन्त्रविशेषस्य

* समवायादिति का० ।

यजुषो लक्ष्णं । निर्दोषत्वादिति मन्त्रस्य स्वार्थानुष्ठानकाले स्वार्थस्मारणं प्रयोजनं । मन्त्रगतञ्च वायव स्त्र सविता प्रार्थयत्वित्वादिकं न विधायकमिति । इत्थं मन्त्रसामान्यं विचार्य वि-
ब्रूषो विचार्यते ।

“इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिक्षो वैकः क्रियापदे ।

असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥

हेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अधाहते स्मारकत्वामन्त्रभेदोऽर्थभेदतः” ॥ इति ।

इषे त्वोर्जे त्वेत्यत्र क्रियापदाभावेनोद् प्रथमेति मन्त्रवदर्थ-
स्मारकत्वाभावाद्दृष्टार्थत्वे सत्येकादृष्टस्य कल्पने साधवादेक
एव मन्त्र इति चेत् । मैवं । शाखान्तरे इषे त्वेत्याच्छिनत्पूर्जेत्वे-
त्यनुमार्ष्टीति विनियोगभेदश्रवणात् । तदनुसारेणेषे त्वाच्छि-
नत्ति । ऊर्जे त्वाऽनुमार्ष्टीति क्रियापदेऽधाहते सत्यर्थद्वयस्मा-
रकत्वा*ङ्क्षितोऽयं मन्त्रः । अथ ब्राह्मणविषया विचाराः । तल्ल-
क्षणं द्वितीयाध्याये प्रथमपादे विचारितं ।

“नास्त्वैतद्ब्राह्मणेऽत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयन्नो वेदभागा इति ऋषेरभावतः ॥

मन्त्रस्य ब्राह्मणश्चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रता ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणं” ॥ इति ।

चातुर्मास्य इदमावायते । “एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि”

* क्रियाभेदात् का० ।

इति । तत्र ब्राह्मणस्य स्रक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामिय-
 त्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च स्रक्षणस्याव्याप्यति-
 व्याप्त्योः श्लोचयितुमशक्यत्वादिति चेत् । न । भागद्वयाङ्गीका-
 रेण मन्त्रव्यतिरिक्तो भागो ब्राह्मणमिति स्रक्षणस्य निर्दोष-
 त्वात् । ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासा-
 दयोऽपि भागा आवाचयन्ते । “यद्ब्राह्मणाभीतिहासान् पुराणानि
 कल्पान् गाथानाराग्रंसीः” इति । मैवं । विप्रपरिब्राजकन्यायेन
 ब्राह्मणाद्यवान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् ।
 “देवाः सुराः संयत्ता आसन्” इत्यादय इतिहासाः । “इदं वा
 अयेनैव किञ्च नासीत् न द्यौरासीत्” इत्यादिकं जगतः प्रागव-
 स्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पोऽन्तर-
 केतुकश्चयनप्रकरणे समावाचयन्ते । “इति मन्त्राः । कल्पोऽन्तजडं ।
 यदि बलिः हरेत्” इति । अग्निश्चयने यमगाथाभिः परिगाय-
 तीति विहिता मन्त्रविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिका
 ऋचो नाराग्रंशः । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागभावास्रक्षणं
 सुखं । तत्र ब्राह्मणं द्विविधं । विधिरूपमर्थवादरूपश्चेति ।
 “यत् पर्णशाखया वत्सानपाकरोति” इति विधिः । “द्वतीयस्या-
 मितो दिवि सोम आसीत्” इत्यादिकोऽर्थवादः । तत्र विधेः
 प्रामाण्यं प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितं ।

“अबोधको बोधको वा न तावद्बोधको विधिः ।

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसम्भवात् ।

बोधकस्य विधेः*मानमनपेक्षतया स्थितं” ॥ इति ॥

धर्मा नामानुष्ठानजन्यमपूर्वं तद्धेतुर्यागे वा तस्यासौकि-
कत्वेन नवासर्थवद्बहुव्यवहाराविषयत्वात् सङ्गतिग्रहणं नास्ति
अतो विधेरबोधकत्वादप्रामाण्यमिति चेत् । मैवं । प्रसिद्धार्थैः
पर्वशाखादिपदैः समभिव्याहृतस्यापाकरोतीति पदस्यापूर्वप-
र्यवसायिन्वर्थे सङ्गिग्रहणसम्भवात् । यथा प्रभिन्नकमसोदरे
मधूनि मधुकरः पिवतीत्यत्र मधुकरपदस्यार्थमजागान इतर-
पदार्थानामर्थमत्रगत्य तत्समभिव्याहारात् कमसमभ्यगते मधु-
पानं कुर्वन्ति भ्रमरे मधुकरशब्दस्य सङ्गतिं गृह्णाति, तद्वत्
अतो बोधकत्वाम्बुषप्रमाखानपेक्षत्वाच्च विधिः स्त एव प्रमाणं ।
न च “वस्त्रानपाकरोति” इत्यत्र विधायकानां लिङ्श्लोऽत्तव्य-
प्रत्ययानामभावाद्दिवधिलमिति शङ्कनीयं क्वत्वङ्गीपणीतपदपू-
र्वार्थत्वेन पञ्चमसकाराश्रयणे विधित्वसम्भवात् । एतच्च द्वती-
याध्यायचतुर्थपादे विचारितं ।

“उपन्यासे*ऽनुवादे वा विधिर्वाऽऽद्यो यतः स्मृतौ ।

प्राप्तं मैवम पूर्वत्वात् क्रतौ श्लेषा विधीयते” * ॥ इति ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे क्वत्वङ्गत्वेन वस्त्रस्योपवीतत्वमेव समाजा-
यते “देवानामुपव्ययते देवस्यैवमेव तस्मिन्” इति । तदिदं
वाक्यमुपवीतत्वस्यानुवादकं वा विधायकं वेति संग्रहः, नित्यो-
दकी नित्यवशोपवीतीति स्मृत्या प्राप्तत्वात् । विधायकानां

*धर्मस्त्विति का० । *उपन्यासे इति का० । *वेदादिधीयत इति का० ।

लिङ्गादीनामभावाच्चानुवादकमिति प्राप्ते ब्रूमः । पुरुषार्थस्य
 स्यत्या प्राप्तावपि क्रत्वर्थस्य प्राप्त्यभावात् पञ्चमसकारेण दर्श-
 पूर्णमासाङ्गतया विधीयत इति राङ्गाक्तः । तेनैव न्यायेन
 वत्सानपाकरोतीत्यर्थं न प्रथमसकारः किन्तु पञ्चमसकारः ।
 तस्य च विधायकत्वं लिङ्गर्थे लेडिति सूत्रेण सिद्धं । नन्वेवमपि
 यत् पर्षन्नाखयेत्यनुवादकत्वगमकेन यच्छब्देन विधिशक्तिः प्र-
 तिपाद्यते “देवाः स्वयाभिर्यजते” इति वदिति चेत् । मैवं ।
 रिधारणन्यायेन यच्छब्दस्य बाधितत्वात् । स च न्यायसंश्लिखेव
 पादेऽभिहितः ।

“धारयन्त्युपरिष्टाद्भि देवेभ्य इति संज्ञावः ।

विधिर्वा ऽधोष्ठतेः पिच्छे प्रोक्तायाः पूर्ववत् स्तुतिः ॥

ऊर्द्धे विधारणां प्राप्तं समिधो नान्यमानतः ।

अतो हि ब्रह्मन्वदपूर्यार्थो विधीयते” ॥ इति ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते । “अधस्तात् समिधं धारयन्मुद्रवेदुपरि-
 ष्टाद्भि देवेभ्यो धारयति” इति । अत्र पिच्छं हविर्होतुं हस्ते
 धारयन् यदो द्रवति तदानीमुद्धृतस्याधस्तात्समिधं धारयेदिति
 यद्विधीयते तदेतद्देविकेनोपरिधारणेन सूयते । कुतः । हि-
 ब्रह्मन्वानुवादत्वप्रतीतेः । तत्रत्ये पूर्व्याधिकरणे “प्राचीनावीती
 दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति । ये पुरोदस्योदभा-
 खान्दक्षिणायां कृणीयात्” इत्यस्मिन्नुदाहरणद्वये यज्ञोपवीति-
 लोदगयत्ववाक्ययोर्हि ब्रह्मन्वदपूर्यार्थो विधीयते इति न्यायसंश्लिखेव
 तत्त्वं निर्णीतं । तद्वदचापीति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः

द्वैविके यज्ञोपवीतिलोदगयत्वयोर्मानान्तरप्राप्तत्वाद्धिब्रह्मवच्छब्दाववाधितत्वात् तच्चार्यवादत्वं वक्तुमुचितं, उपरिधारणे तत्राप्तत्वाद्धिब्रह्मं परित्यज्यं विधिरेवाभ्युपगम्यत्वः । एवं सति वत्सापाकरणस्याप्यपूर्वार्थत्वात् यच्छब्दपरित्यागेन विधिरेव युक्तः । ननु श्लोके सायन्दोहार्थिभिः प्रातर्वत्सा गोभ्योऽपाक्रियन्ते, अतो श्लोकत इव प्राप्तत्वात् वत्सापाकरणं विधेयमिति चेत् । मैवं । अवघातवस्त्रियमापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् । अवघातन्यायस्य द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे वर्णितः ।

“अवघातादिनाऽपूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।

यजत्यादिवदस्येव वाक्यवैद्यर्थमन्वया ॥

दृष्टे तुषविमोकेऽस्ति नापूर्वं द्रव्यतन्त्रता ।

साद्यजत्यादि वैषम्यं नियमापूर्वकदृष्टः” ॥ इति ॥

यथा समिधो यजतीत्यत्र यागजन्यमपूर्वमस्ति तथा त्रीणीवहन्वादित्यत्रापि तदभ्युपेयं, अन्वया विधिवाक्यवैद्यर्थप्रसङ्गादिति चेत् । न । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । न चात्र यजत्यादिविधिसाम्बन्धमस्ति गुणकर्मात्वेनावघातस्य द्रव्यतन्त्रतात् । यागस्तु प्रधानकर्मा । अथञ्च कर्माणां भेदो जैमिनिना सूत्रत्रयेण स्पष्टीकृतः ॥ “तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि” । “यैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते गुणस्तत्र प्रतीचेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्” । “यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्षते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्” इति ॥ यैस्तु कर्माभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कृतुं वेद्यते तेषु कर्मासु गुणत्वं । कुतः । तस्य कर्माणो द्रव्यप्रधानत्वात् । द्रव्यं प्रधान-

मस्येति बज्जग्रीहिः । यूपं तद्यत्यावहनीयमादधातीत्यादौ यूप-
 चवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिच्छते । ग्रीहीनवहन्ति तण्डुलान्
 पिमष्टीत्यत्र ग्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्तुमिष्टं । आज्येन प्रयाजा इज्यन्त
 इत्यादिषूक्तवैपरीत्यात् प्रधानकर्म्मत्वं, अतो यजति वैषम्याद-
 वघातोऽपूर्वजनकः । न च विधिवाक्यवैयर्थ्यं । नखविदलनादि-
 नापि तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवे सति अवघातेनैव तण्डुला निष्पा-
 दनीया इति तन्नियमजन्यमपूर्वं बोधयितुं विधेरपेक्षितत्वात् ।
 तदच्छास्त्रीयापाकरणेनैव सायं दोहः सम्पादनीय इति निघ-
 मविधिरस्तु । उक्तेषु विधिसामान्यविचारेष्वेते निर्णयाः सम्प-
 न्नाः । विधिरलौकिकधर्मबोधकः पञ्चमलकाराम्रयणेन विधा-
 यकत्वं । अप्राप्त्यर्थं यच्छब्दादयो न विधिबाधकाः । संस्कार-
 कर्म्म दृष्टार्थं सम्भवेऽपि नियमापूर्वार्थमपीति । ब्राह्मणहरणे तु
 चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे किञ्चिद्विचारितं ।

“प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्ब्राह्मणं वाऽस्तु दिक्श्रुतेः ।

आहार्यत्वं दिग्भो नास्ति ब्राह्मणं तेनोपलभ्यते” ॥ इति ॥

यत्प्राचीमाहरेदिति वाक्ये प्राचीशब्देन मुखार्थत्वादिद्वि-
 वचितेति चेत् । न । दिग्भ आहर्तुमशक्यत्वेन दिक्शब्दनिवृत्त्याः
 ब्राह्मणायाः उपलक्षणणीयत्वात् । तस्मिन्नेव पादेऽन्वद्विचारितं ।

“ब्राह्मणां हित्वापवेषञ्च मूले कुर्वीत ब्राह्मणा ।

गुदेद्वत्साम् कपालानि स्थापयेदुपवेषतः ॥

इदं प्रथोजनं हित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा ।

आसोपमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥

उपवेशं करोतीति साकाङ्क्षोऽन्यार्थमूलतः ।

पूर्यतेऽतोऽनुनिष्पादि स तस्माद्युष्यतेऽन्तिमः” ॥ इति ॥

इदमावाचते । मूलतः ब्राह्मणं परिवाख्योपवेशं करोतीति । तस्माद्यमर्थः । येषमिषेतेति मन्त्रेषावच्छिन्ना ब्राह्मणा तां पुनर्मूले हिन्वा तं मूलभागमुपवेशं कुर्यादिति । अत्र तयोर्मूलाययोः पृथग्निषेधोऽपि आवाचते । उपवेशेण कपालान्युपदधाति । ब्राह्मणा वस्त्रापाकरोतीति । अत्र च वस्त्रापाकरणं कपालोपधानं चेत्युभयं ब्राह्मणाहेदनस्य प्रयोजकं । कुतः । अथमूलयोः साम्येन विभक्त्य विनियोगादिति चेत् । मैवं । उपवेशं करोतीत्ययं विधिरुपवेशस्य प्रकृतिद्रव्यमपेक्षते । सा चापेक्षा मूलेन पूर्यते । तत्र मूलं ब्राह्मणं इषे त्वाजेतेति तामाच्छिन्नतीत्यत्र हिन्वायाः समूलायाः ब्राह्मणायाः सौकर्यायं परिवासनवाक्ये न पुनर्मूलोपादानकं हेदनं श्रूयते । न चासति मूले मूलापादानकं हेदनं सम्भवति । तस्माच्छाखायार्थमेव मूलं न त्वुपवेशार्थं । अतोऽन्यार्थमूलानुनिष्पाद्योपवेशेण क्रियमाणं कपालोपधानं न ब्राह्मणाहेदनस्य प्रयोजकं, किन्तु वस्त्रापाकरणमेव तत्रप्रयोजकं । तथा सति यत्र ब्राह्मणायाः प्रथमहेदनेनैव सौकर्यं सम्पाद्यते तत्रोपवेशविद्वये पुनः प्रथमेन मूलं न सम्पादनीयं, किन्तु सौकरिकेनैव केनचित् काष्ठेन कपालान्युपधेयानीति विचारस्य फलं सिद्धं । ब्राह्मणे विधिभागस्य सामान्यविशेषविचारः प्रदर्शितः । अथार्थवादविचाराः प्रदर्शन्ते ।

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मं किं किंवाऽसौ तत्र विद्यत ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिच्छयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं संभवत् कुतः ॥

विध्यर्थवादेौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्वपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्म्यमानता ॥ इति ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादेौ श्रूयते । “वाचय्य ५ श्वेतमास-
भेत भूतिकामः” इति विधिः । “वायुर्वैश्वेपिष्ठादेवता” इत्ययम-
र्थवादः । तत्र वाचय्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येणैव वि-
घ्नित्मर्थं विदधते । अर्थवादशब्दाश्चेतरनैरपेक्ष्येणैव क्षिप्रगा-
मिदेवतासङ्घं सिद्धार्थमन्वाच्यते । अत एवैकवाक्यत्वाभावा-
त्सास्त्वर्थवादानां धर्मं प्रामाण्यमिति चेत् । न । पदैकवाक्यत्वाभा-
वेऽपि वाक्यैकवाक्यत्वादिधिवाक्येण पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये स्तावक-
मर्थवादवाक्यमपेक्षते । अर्थवादवाक्यस्यापि पुरुषार्थपर्यवसा-
नाय विधिवाक्यापेक्षा । अतो वाक्ययोः परस्परमन्वयादेकवा-
क्यत्वे सति विधिभागवदर्थवादभागोऽपि धर्मं प्रामाण्यं । अनेनैव
न्यायेन “हृतीथस्यामितो दिवि सोम आसीत्” इत्याद्यर्थवादस्य
“यत्पर्षशाखया वत्सानपाकरोति” इत्येतद्विधिस्तावकत्वादिधि-
गम्ये नियमापूर्वं प्रामाण्यमस्ति । ननु अर्थवादस्य विधिस्तावकत्वं
कश्चिद्ब्रूयति । “प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयोर्लोकयो-
रभिजित्वा” इत्यत्र फलविधिप्रतिभानात् इति चेत् । मैवं ।
श्रौतुन्वराधिकरणन्यायेन स्तावकत्वात् । स च न्यायस्तस्मिन्नेव
पादेऽभिहितः ।

“ऊर्जोवद्व्या इत्येष विधिवन्निगदो न किं ।
 यूपोदुम्बरतां खौति खौति वा तद्विधिस्यया ॥
 चतुर्था फलता भाणाद्यूपौदुम्बरता फलं ।
 ऊर्जोवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥
 अस्तुतोदुम्बरत्वस्यविधानात्फलं तत्फलं ।
 अर्थद्वये वाक्यभेदस्येन स्तावक एव सः” ॥ इति ॥

इदमाखायते । “ऋदुम्बरो यूपो भवत्यूर्जा उदुम्बर ऊर्कं
 यत्र ऊर्जोवद्व्या ऊर्जं पशूनाग्नात्यूर्जोवद् धौ” इति । अत्रावरो-
 धवाक्येन किं फलमेव विधीयते, किंवा यूपोदुम्बरत्वमपि स्तुयते ।
 नाहः । ऋदुम्बरविध्यभावेन तत्फलकथनायोगात् । न चात्रो-
 दुम्बरत्वस्य प्रत्यक्षो विधिरस्ति, सिद्धाद्यश्रवणात् । अतस्तुत्यैवात्र
 विधिरुच्येयः । न चात्र स्तुतिमङ्गीकरोषि । न द्वितीयः । अर्थ-
 भेदेनावृत्तिसप्तसप्तवाक्यभेदापत्तेः । तस्मादूर्गवरोधः स्तावकः ।
 तदुदुम्बरसोकाभिजयेनाप्यैशानदिकु प्रवृद्धाद्यश्रवणादिभिः
 प्रवृत्ता ब्राह्मणविधानाय स्तुयते । तदेवं वेदसामान्यतद्विशेष-
 योर्मन्त्रब्राह्मणयोर्मन्त्रविशेषाद्यामृगादीनां ब्राह्मणविशेषयोर्वि-
 ध्यर्थादयोऽप्येषिताः सामान्यविशेषविचारा अस्मिन्ननुवाके
 उदाहृताः, वक्ष्यमाणानुवाकेष्वपि ते सर्वे यथायोगमुदाहर-
 णीयाः ।

“उदाहृत्यात्र मीमांसां प्रकृतिप्रत्ययस्थितिं ।

अर्थं व्याकरणे सिद्धं बोद्धुं तत्प्रक्रियोच्यते” ॥

न च व्याकरणप्रामाण्ये तत्प्रयोजने वा विवदितर्थं, तन्नामा-

अस्य स्यतिपादे निर्णीतत्वात् । तत्रयोजनस्य च कात्यायनेन अभिहितत्वात् । तथा हि ।

“गवाद्यादिषु साधुत्वे प्रयोगेवा न कश्चन ।

नियमोऽस्त्वसि वा नासि व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥

साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यसि नियमः पूर्वे तेन व्याकृतिमूलता” ॥ इति ॥

निर्मूलत्वेन विगीतत्वादयः पूर्वपक्षहेतवोऽप्युपलक्षन्ते ।

“निर्मूलत्वादिगीतत्वान्नेष्वादेदेवाधनात् ।

पूर्वापरविरोधाच्च नास्यप्रामाण्यसम्भवः” ॥

इति ते हेतवः उक्ताः । व्याकरणस्य पौरुषेयत्वात् मूलप्रामाण्यमपेक्षितं । अत एव बुद्धादिवाक्यानां प्रामाण्यं दूषितं ।

“प्रायेणानृतवादित्वात् पुंसां भ्रान्त्यादिषम्भवात् ।

चोदमानुपलक्ष्येषु अङ्गमात्रात् प्रमाणतः” ॥ इति ॥

न तावत् प्रत्यक्षमूलं गुवादिशब्दा एव साधवः । न तु गवाद्यादिशब्दाः । साधूनेव प्रयुञ्जीत नापशब्दानित्यस्वार्थद्वयस्य केनापीन्द्रियेण गृहीतुमशक्यत्वात् । योगिप्रत्यक्षस्तातीन्द्रियत्वात् तद्वाहकत्वमिति चेन्न ।

“यत्रास्यातिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

अयोग्येनेन्द्रिययाच्चे न रूपे श्राव्यवृत्तित्वात्” ॥ इति

आचार्यैर्दत्तत्वात् । विगीतत्वमपि व्याकरणे बहुत्र उपलभ्यते । अनादिसिद्धेऽभियुक्तव्यवहारे गृहीतसङ्गतिका गवादिशब्दा एव साधव इति भगवतो मतं । पाणिनिस्तु ब्राह्मणसामू-

लृङ् चूडं तद्विपरीतानेवापञ्चद्वान् जगौ । “अईउष्” (पा०१।१।१) ।
 “चेर्ङिति” (पा००।१।१२१) । “सोऽसुनासुः” (पा००।८।४।४०) । “घुना-
 छुः” (पा००।८।४।४१) इत्यादिप्रयोगात् । न च धर्मार्थकाममोहा-
 दिषु किञ्चित्फलं व्याकरणे पश्चामः । वेदस्तु प्रयत्नेन व्याकरणं
 बाधते । “तस्माद्वाङ्मणेन न च्छेच्छित्तवै नापभाषितवै । च्छेच्छे ह
 वा एष चदपञ्चदः” इति । परस्परविरोधश्च भूयानस्ति त्रिमुनि
 व्याकरणमित्यभ्युपगच्छति । तत्र पाणिनीये उक्तं । “इन्धिभवति-
 भ्याञ्च” (पा०१।२।१६) । “कर्मावत् कर्माणा तुल्यक्रियः” (पा०१।१।
 ८०) इति । तत्कात्यायनेन दूषितं “इन्धेच्छन्दो विषयलाङ्गुवो-
 दुकोनित्यत्वात्ताभ्यां सिटः किदचनमानर्थक्यं । सिद्धन्तु प्राञ्च-
 तकर्मात्वात्” इति । क्वचित् पाणिनिः खोक्तं स्वयमेव दूषया-
 मास “तदन्विष्यं सञ्ज्ञाप्रमाणत्वात्” इति । तस्मान्न व्याकरणं
 प्रमाणादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न तावदिदन्विष्यं, पूर्वव्याकर-
 णानामेव मूलत्वात् । सन्ति हि पूर्वव्याकरणानि, पाणिनिनैव
 तत्तन्मतानामुदाहृतत्वात् । “द्विमृषिद्वेषेः काश्चपस्य” (पा०१।२।
 १५) “स्यतो भारद्वाजस्य” (पा००।१।२।६३) “त्रिप्रश्नतिषु श्वाकटाय-
 नस्य” (पा००।८।४।५०) “खोपः श्वाकल्पस्य” (पा००।८।१।१६) “स्यतो
 गार्ग्यस्य” (पा००।८।१।२०) इति ह्युदाहृतं । तत्तन्मताकरणानां पूर्व-
 पूर्वव्याकरणमूलत्वेऽपि बीजाङ्गुरवदनादित्वेन मूलचयाभावा-
 दानवस्थादोषः । न च “चेर्ङिति” इत्यादेरपञ्चद्वलं साङ्केति-

* भूतं इति का० ।

कामामधि खल्विविषये गवादिपदवत् सुब्रह्मत्वात् । अन्यथा
 “ववरः प्रावाहिरिकामवत” इत्यादेरपब्रह्मप्रसङ्गात् । नापि
 निष्कलत्वं । “एकः ब्रह्मः सम्यक् ज्ञातः सुष्टुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके
 कामधुग्भवति” इति साधुब्रह्मावबोधतत्प्रयोगाभ्यां धर्मात्त्व-
 ष्तिप्रवशात् । नापि वेदबाधः । न चोच्छ्रित वा इत्यादेर्गा-
 व्यासपब्रह्मविवचत्वात् । “नानुध्यायाद्ब्रह्म ब्रह्मान् वाचो वि-
 ज्ञापनं हि तत्” इत्यथस्तु निषेधः समाधिनिष्ठ ब्रह्म योमि-
 विषयः । नापि परस्परविरोधः, उक्तानुक्तदुर्लक्षितारूपं वा-
 र्त्तिकं कुर्वतः कात्यायनस्य कश्चित् कश्चिदूषयितुमुचितत्वात् ।
 नापि खोक्तव्याहृतिः, पूर्वोत्तरपञ्चाभिप्रायेण तदुपन्यासात् ।
 तस्मात् प्रमाणभूतव्याकरणानुसारेण गवादिब्रह्मा एव साध-
 वः । तानेव प्रयुञ्जीतेति नियमद्वयं सिद्धं । प्रकृतिप्रत्ययविभागे
 ज्ञातव्य इत्यनेनैवाभिप्रायेण वेदे तत्र तत्र ब्रह्मनिर्वचनमुदा-
 ह्रियते । तथा हि ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके श्रूयते
 “प्रजापतीरोहिष्ठ्यामग्निमसृजत । तं देवरोहिष्ठ्यामादधत । ततो
 वै ते सर्वान् रोहानरोहन् । तद्रोहिष्ठ्यै रोहिष्ठित्वं” इति । तत्रैव
 तृतीयानुवाके प्रजापतिं प्रकृत्य श्रूयते “स वराहो रूपं कृत्वो-
 पत्यमसृजत् । स पृथिवीमघ आसृजत् । तस्या उपहत्योदमसृजत् ।
 तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् । तत् पृथिव्यै पृथिवित्वं । अ-
 भूद्वा इदमिति । तद्भूम्यै भूमित्वं” इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यं ।
 व्याकरणपूर्वकस्य परार्थज्ञानस्यावश्यभावितादेव देवैः प्रार्थित
 इन्द्रो व्याकरणं निर्धमे । एवञ्च षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके ऐन्द्र-

वाचसपहमाह्वये ब्रूयते “वाग्ने पराभ्याहतावदत्ते देवा इन्द्र-
मनुवसिमां नो वाचं व्याकुर्वन्ति भोग्रवीदरं वृषे मसं सैवैव
वाचवे च सह पृच्छाता इति तस्मादैन्द्रवाचवः सह पृच्छते ता-
मिन्द्रो मथ्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याहता वागुच्यते”
इति । पराची प्रकृतिप्रत्ययविभागरहिता मथ्यतोऽवक्रम्य विभागं
कृतेत्यर्थः । आद्यर्ष्यषिवास्तु अग्नेदादिवह्नाकरश्चमपि वेदित-
व्यमित्यामवन्ति “हे विद्ये वेदितव्ये इति च सा यद्रूपाविदो
वदन्ति । परा सैवा परा च । तथापरा । अग्नेदो यजुर्वेदः वान-
वेदोऽद्यर्ष्यवेदः त्रिचाकष्यो व्याकरणं निरुक्तं अग्नेदो ज्योति-
षमिति । अथ परा । यथा तदक्षरमधिगम्यते” इति । कात्याय-
नोऽपि व्याकरणप्रयोजनाभ्युदाजहार “रथोदागमस्यस्यन्देहाः
प्रयोजनं” इति स्वरवर्षविपर्यायरूपो विप्रवो वेदस्य मा भूदिति
व्याकरणेन वेदो रथशीलः । विप्रवे तु वाधं पठन्ति ।

“मन्त्रो हीनस्वरतो वर्षतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्म्यो यजमानं हिनस्ति

यद्येन्द्रनुःस्वरतोपराधात् ॥ इति ।

विश्वरूपनामानं लघुः पुत्रमिन्द्रो जघान । स च लघा
शोमवान्मे तमिन्द्रं नोपाह्वयत । इन्द्रश्च यज्ञविघ्नं कृत्वा वस्रात्
शोमं पीत्वा अमाम् । अत्रिष्टेन शोमरसेनेन्द्रस्याभिचारं कर्तुं
साहेन्द्रनुर्वर्धस्त्रेयगेन मन्त्रेषामुदीतम् । तत्र अनुब्रूव्यो घात-
कमाचष्टे । ओ इत्यस्यमान पुंस्य इन्द्रस्य घातकस्यं वर्धस्त्रेति

विवक्षित्वा मन्त्रमुच्चारितवान् । तदानो तत्पुरुषसमासत्वाद्-
 न्नोदात्तेन भवितव्यं । प्रमादात्त्वेनाद्युदान्तो मन्त्रः प्रयुक्तः ।
 स च खरो बङ्गग्रीहि समासलभ्यः । ततश्च इन्द्रो घातको यस्ये-
 त्यस्मिन्नर्थे पर्यवसानादिन्द्रेण बध्ने ष्टत्र उदपद्यत । तस्माच्च
 वेदस्य रक्षा कर्तव्या । तथा प्रकृतौ दर्शपूर्णमासेष्टौ “अग्नये जुष्टं
 निर्वपामि” इति मन्त्र आख्यातः । स च विह्वतावैन्द्राग्नेष्टावति-
 दिष्टः । तत्र कर्त्तव्यसमवेतार्थप्रकाशनायाग्नये जुष्टमिति पदं परि-
 त्यज्य “इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि” इत्युच्यते । स चोद्देशो-
 व्याकरणानभिज्ञेन कर्त्तुमशक्यः । तथा “वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”
 इत्यागमेन ज्ञेयत्वं विहितं । तच्च प्रकृतिप्रत्ययादिनिर्णयमन्तरेण
 न सम्भवति । तथा बृहस्पतिना अध्येष्यमाण इन्द्रो दिव्यं वर्षस-
 हस्रमधीयानोऽपि यदा शब्दानामतं न जगाम । तदानोमिन्द्रा-
 दिभिर्धातुप्रातिपदिकप्रत्यया देशादिरूपास्तृषूपायाः कल्पिताः ।
 उपायमन्तरेण सर्वे शब्दाः कथं बोद्धुं शक्यते । तथा “स्खलपृष-
 तीमास्तभेत” इत्यत्र स्खलाचासौ पृषती चेति विपद्ये पशुशरी-
 रगतस्खल्यमुक्तं भवति । स्खलानि पृषन्ति यस्यामित्युक्ते शरीरग-
 तवर्षविशेषरूपाणां विन्दूनां स्खल्यमुक्तं भवति । सोऽयं सन्देहः
 खरनिर्णयमन्तरेण नापैति । तस्माद्द्रष्टव्यादीनि पञ्चप्रयोज-
 नानि । तदेवं प्रमाणत्वात् स प्रयोजनत्वाच्च व्याकरणमारब्धव्यं ।

“इषे त्वेत्यादिशब्दानां प्रक्रियां शब्दसङ्ग्रहे ।

अवोचं खरमात्रम् वैशद्याय पुनर्भवे” ॥

इषिति प्रातिपदिकगत इकारः “फिषेन्त उदात्तः” (सि०

कौ० प० २३०) इत्युदात्तः । फिडिति प्रातिपदिकस्य षञ्च्ञा ।
 इषित्वच षकारस्थान्तिमत्वेऽपि खरविधा व्यञ्जनमविद्यमानव-
 दित्युक्त्वादिकार एव फिडन्तिमः । एकारस्य सुप्तात् “अनु-
 दात्तौ सुप्तिता” (पा० ३।१।४) इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवा-
 दः । “शावेकाचसृतीयादिर्विभक्तिः” (पा० ६।१।२६८) सप्त-
 मीवङ्गवचने परतः स्थिते यत्प्रातिपदिकमेकाच्कं तस्मादुत्तरा
 षतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । “अनुदात्तं पदमेकवर्जं”
 (पा० ६।१।१५८) । उदात्तस्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते ।
 तं वर्जयित्वा त्रिष्टं पदमनुदात्तं भवति । तत्रास्मिन् पदे एकार-
 स्तोदात्तत्वविधानादिकारोऽनुदात्तः । नन्विकारस्यापि पूर्वमु-
 दात्तत्वं विहितं । ततस्तं वर्जयित्वा विभक्तेरेवानुदात्तत्वमस्त्विति
 चेत् । मैवं । प्रथमतः प्रातिपदिकखरेऽवस्थिते सति पश्चादिधोव-
 मानत्वेन विभक्तिस्वरस्य प्रवसत्वात् । सति त्रिष्टस्वरो बली-
 यानिति हि मर्यादा । तस्मादनुदात्तादिकमुदात्तान्तिमिष इति
 पदं सिद्धं । लेति पदमनुदात्तं । युञ्जच्च्वदस्याष्टमिकापादादावा-
 देभ्यत्वात् “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” (पा० ८।१।१८) इति हि
 तत्रानुवर्तते । संहितायां ऋदात्तादेकारादुत्तरत्वेन तस्य “उदा-
 त्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा० ८।४।६६) इति स्वरितत्वं । ततः
 स्वरितान्तिमिदं वाक्यं । एवमूर्जे लेति वाक्यं योज्यं । तयोर्वाक्य-
 बोधसंहितायां “आहुषः” इति (पा० ६।१।८७) ओकारे गुणे
 प्राप्ते “पूर्वचा सिद्धं” इति (पा० ८।१।१९) स्वरितस्यासिद्धत्वात्
 अनुदात्तयोः पूर्वोत्तरवर्णयोः स्थाने विहित ओकारोऽनुदात्तः ।

तस्योदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वे प्राप्ते तदपवादः, “उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः” (पा०१।१।४०) । यस्मादनुदात्तात् परत उदात्तः स्वरितो वा वर्त्तते तस्मानुदात्तस्यातिनीचोऽनुदात्तो भवति । एतावता यथाच्चातमिषे लोर्जे त्वेति सिद्धं । उषादीन्व्युत्पन्न प्रातिपदिकानीति मते वायुब्रह्मस्य फिट्स्वरैणान्तोदात्तत्वादवग्रिष्ट आकारोऽनुदात्तः । विभक्तोः सुप्तादनुदात्तत्वे सत्युदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्व । स्यब्रह्मस्य “तिङ्गितिङ्” (पा० ८।१।२८) अतिङ्गन्तात् परं तिङ्गन्तं निश्चन्यते । निघातो नामानुदात्तः । “स्वरितात् संहितायामनुदात्तानां” (पा०१।१।३९) इति स्यब्रह्मगतानुदात्तस्य स्वरितादुत्तरत्वेनैकश्रुतिर्भवति । तां प्रचय इत्याचयतेऽध्यापकाः । एवमुपाथवस्येति वाक्यं थोष्यं । तथोर्वाक्ययोः संहितायामोकारः प्रचयः । यद्यप्यमोकारः प्रचयानुदात्तयोर्दभयोः स्वाने विहितः तथापि द्वैरूप्यस्य युगपदसम्भवात् पर्यायेष तथात्वे स्वानिवङ्गावादेवैकस्मिन् पक्षे प्रचयः । पञ्चान्तरे तु स्वानिवङ्गावाभावादननुदात्तत्वे “स्वरितात् संहितायामनुदात्तानां” (पा०१।१।३९) इति प्रचयः । पात्रब्रह्मस्य सन्नतरत्वं । देवब्रह्मस्य फिट्स्वरैणान्तोदात्तत्वात् संहितायामोकारोऽप्युदात्तः युगब्रह्मदेवस्वानुदात्तः संहितायां स्वरितः । “चितः” (पा०६।१।१६३) चित्प्रत्यययुक्तस्य समुदाचस्यान्त उदात्तः स्यात् । ततः सविट्ब्रह्मे ढ्रप्प्रत्ययस्य चकारेणा सविट्पदस्य ङदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाद्वा अन्तोदात्तत्वं । संहितायां सेत्यस्य प्रचयः । विब्रह्मोदात्तपरत्वादि-

कारः सन्नतरः । “उपसर्गाश्चाभिवर्जं” (वि०कौ०प०२३२)
 अभिवर्ज्यतिरिक्त्वा उपसर्गा आद्युदात्ता स्तुः । इति प्रथम
 उदात्तः । अर्पवत्स्य निघाते । “एकादेश उदात्तेनोदात्तः”
 (पा०८।१।५) । उदात्तेन सह य एकादेशः स उदात्तस्मात् ।
 इति सर्वर्षदीर्घ उदात्तः । तस्मादुत्तरेषां स्वरितप्रचयौ ।
 तुष्यस्य संहितायां सन्नतरत्वं । श्रेष्ठतमाद्येत्यत्र “ञ्जित्यादि-
 निर्जित्” (पा०६।१।८७) । जितिजिति च प्रत्यये परतः पूर्व-
 खादिहदात्तस्मात् इति श्रेष्ठब्रह्मगतस्त्रेष्ठन् प्रत्ययस्य जित्वा-
 श्रेष्ठब्रह्म आदिहदात्तः । श्रेष्ठेत्यस्यानुदात्तस्वरितौ । तमपः
 पित्वात् विभक्तेः सुप्ताद्यानुदात्तत्वे सति पश्चात्प्रत्ययस्य सन्न-
 तरत्वं पूर्ववत् । “न द्विषवस्त्वानिषन्तस्य” (वि०कौ०प०२३१)
 इषन्तश्चतिरिक्तस्य नपुंसकस्त्रिज्जविषयस्य प्रातिपदिकखादिह-
 दात्तः खादित्त्वनेन कर्षणं ब्रह्मखादिहदात्तः । उत्तरयो-
 र्ब्या योचमनुदात्तत्वे सति स्वरितप्रचयौ सन्नतरत्वञ्च पूर्व-
 वत् । आषावध्वमित्ययोपसर्ग उदात्तः । द्विष्टस्य निघाते सति
 स्वरितप्रचयौ । “आमन्त्रितस्य च” (पा०८।१।१८) पदादुत्त-
 रस्य समो धनान्तस्य सर्व्यस्यानुदात्तः स्मात् । इत्यग्निवाशब्दस्य
 निघाते सति संहितायां पूर्वाभ्यां प्रचवाभ्यां सह प्रचयः । देव-
 मानब्रह्मे “उमासस्य” (पा०६।१।२२३) इति अन्तोदात्ते सति
 विभक्तावहैकादेश स्वरः । स च संहितायामाद्यौ द्वौ प्रचयौ ।
 द्वितीयः सन्नतरः । ऊर्ध्वस्यस्यब्रह्मदीर्गपुंसकत्वादाद्युदात्तत्वं ।
 बहुषोरञ्जिवस्य पित्वादनुदात्तत्वं । ततो यथा योगं स्वरितप्र-

चय सन्नतराः । प्रजाशब्दे प्रातिपदिकमन्तोदान्तं टावनुदान्तः ।
 तयोरेकादेश उदान्तः । शेषं पूर्ववत् । “नञ्सुभ्यां” (पा० ६।१।
 १७२) । बङ्ग्रीहि समासे नञ् सु इत्येताभ्यामुत्तरस्य पद-
 स्थान्त उदान्तः स्यात् । इत्यनमीवा अयच्छशब्दयोरन्तोदान्तत्वे
 सति शेषमुन्नेयं । न च तत्र समासस्येत्यन्तोदान्तत्वं सिद्धति ।
 “बङ्ग्रीहौ प्रकृत्यापूर्वपदं” (पा० ६।१।१) इत्युक्तं । पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वमपवदितुं नञ्सुभ्यामिति सूत्रस्यापेक्षितत्वात् ।
 “निपाता आद्युदान्ताः” (सि० कौ० पा० १।३२) इति माशब्द
 उदान्तः । व इत्येतत्पूर्ववत् । स्नेशब्दस्य फिट्स्वरः । ईशते-
 त्यस्य निघातः । मेति पूर्ववत् । अघेन क्रौर्येण विशसनं बधो
 यस्य मोऽयमघश्चः । ततो बङ्ग्रीहिस्वरेण अघ इत्यन्तो-
 दान्तः । रुद्रहेतिशब्दयोः फिट्स्वरः । परिशब्देनिपातत्वा-
 दाद्युदान्तः । वावृणक्लितिशब्दावनुदान्तौ । ध्रुवशब्दस्य फिट्-
 स्वरे सति टाप्रत्ययेन विभक्त्यासहैकादेश स्वरः । अस्मिन्नित्यत्र
 विभक्तेः “सावेकाच” (पा० ६।१।१६८) इत्युदान्तत्वं । गोपतावि-
 त्यत्र “पत्यावैश्वर्ये” (पा० ६।१।१८) । ऐश्वर्यार्थे पतिशब्दे परतः
 पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं भवति । ततो गोशब्दस्याद्युदान्तत्वे सति
 श्लिष्टस्यानुदान्त स्वरितप्रचयाः । स्यातेत्यस्य निघातप्रचयौ ।
 बङ्गीरिति । अत्र लीष् प्रत्ययस्योदान्तत्वेन सवर्णदीर्घोऽप्युदान्तः ।
 यजमानस्येत्यत्र “धातोः” (पा० ६।१।१६२) । धातोरन्त उदा-
 न्तस्यात् इति अकारात् पूर्वाकार उदान्तः । शपः पित्वादनु-
 दान्तत्वं । शानचः “चितः” (पा० ६।१।६३) इत्यन्तोदान्तत्वे प्राप्ते

तदपवादः । “तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेब्राह्मणसाम्बन्धानुकमनुदा-
त्तमह्विडोः” (पा० ६।१।२८६) । तासिप्रत्ययादनुदात्तेतोधा-
तोर्हितोधातोर्कारोपदेब्राह्मणोत्तरस्य लकारस्य स्थाने विहितं
साम्बन्धातुकमनुदानं भवति । ऋङ् अपङ्गवे इङ् अध्ययने,
इत्येतौ धातू वर्ष्मयित्वा अत्र ब्रवन्तस्य यजेत्यस्यादुपदेब्रत्वात्
तदुत्तरः ब्रानच्, अनुदात्तः । पशून्मित्यत्र फिट्स्वर एकादेश-
स्वरस्य । पाहीत्यस्य निघाते सति स्वरितप्रथमौ ॥

“सम्बन्धस्य श्रुतिव्याख्या मीमांसा व्याकृतिस्ररैः ।

चतुः प्रकारैराद्योऽयमनुवाकः समापितः” ॥ १ ॥

इति श्रीविद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारश्रीमद्राजाधिराज-
परमेश्वरश्रीवीरबुद्धमहाराजस्याज्ञापरिपालकश्रीमाधवाचार्य-
विरचिते तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथ-
मप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

यज्ञस्य घोषदसि प्रत्युष्टशरसः प्रत्युष्टा अरातयः
प्रेयमगाह्विषसा बर्हिषश्च मनुना कृता स्वधया वितष्टा
त आवहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे
देवानां परिषूतमसि वर्षष्टम्भमसि देवबर्हिर्मा त्वान्व-
क्षा तिर्यक् पर्व्वं ते राध्यासमाच्छेत्ता ते मा रिषं देव-
वर्हिः शतवल्गुं विरोह सहस्रवल्गुः ॥ १ ॥

वि वयः रुहेम ष्ट्रिभ्याः सम्पृषः पाहि सुसम्भृता त्वह
 सम्भराम्यदित्यै राक्षाऽसीन्द्रायै सन्नहनं पूषा ते ग्रन्थिं
 ग्रयातु स ते मा स्यादिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे हृह-
 स्पतेर्मूर्धा हराम्युर्व्वन्तरिक्षमन्विहि देवं गममसि ॥२॥
 सहस्रवल्गु आष्टाषिःशुच ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रथमेऽनुवाके वत्सापाकरणमुक्तं । द्वितीयेऽनुवाके बर्हिरेव-
 हरणमुच्यते । तयोरनुक्रमे पाठःप्रमाणमिति मीमांसिष्यते ।
 पौर्णमास्यान्तु साम्नायाभावे वत्सापाकरणप्रयोजनाभावाद्-
 न्वाधानस्यानन्तरं अमावास्यायामसन्नयतोऽपि बर्हिरेव प्रथमं
 सन्नादनीयं । अत एव बोधाद्यनः “यद्यु वै न सन्नयति बर्हिः
 प्रतिपदेव भवति” इति । अस्मिन्ननुवाके यज्ञस्य घोषदसीत्य-
 यमाद्यो मन्त्रः । ब्राह्मणे तु तस्मात् पूर्व्वमन्यो मन्त्रः ब्राह्मणान्तरा-
 दिहाणीय येव व्याख्यातः तस्य विनियोगमाह बोधाद्यनः “अथ
 अघनेन गार्हपत्यां तिष्ठन्नसिदमश्पशुं वाऽऽदत्ते देवस्य त्वा स-
 वितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाऽऽर्वा पूषो हस्ताभ्यामाददे” इति । आप-
 स्यात्तः “उत्तरेषु गार्हपत्यमसिदोऽश्पशुंरनडुत् पशुंर्वा विहितो
 भवति देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति असिदमश्पशुं वाऽऽदत्ते
 त्वृषीमनडुत् पशुं” इति । असिदो दर्मच्छेदनसाधनं ब्रह्मं पशुः
 पार्श्वसि तच्च खड्गवन्तीऽऽधारत्वात्तदने समर्थं । मन्त्रसाधनमर्थः ।

भो अवनवाधन प्रेरकस्य देवस्य प्रेरणे सति देवतासन्निधिर्वा
 वाङ्मयां हस्ताभ्याश्च तां स्वीकरोमीति । मन्त्रिबन्धादधकमेव
 बाहू । उपरितनो हस्यौ । अथ ब्राह्मणं “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव
 इत्यस्यर्द्धमादत्ते प्रसूत्ये । अश्विनोर्वाङ्मामित्याह । अश्विनौ
 हि देवानामध्वर्यू आस्तां । पूषो हस्ताभ्यामित्याह यत्ये” इति
 (भा०।१।का०।१२ प्र०।१२ श्ल०) । अतिनिर्वचतिः अन्नवाधनमुपादेयं ।
 तत्सर्वं योषकस्य देवस्य हस्ताभ्यामेवेति नियमः । अस्यर्द्धां वा
 बर्हिः प्राप्तुं मच्छेदिति सार्धवादेन वाक्येन विधत्ते “यो वा योषधीः
 पर्वणो वेद । नैनाः स हिमसि । प्रजापतिर्वा योषधीः पर्वणो वेद ।
 स हना न हिमसि । अस्यर्थां बर्हिरच्छेति । प्राजापत्यो वा अस्यः स
 योनित्वाच । योषधीवामहिष्वायै” इति (भा०।१।का०।१२ प्र०।१२
 श्ल०) । प्राजापत्यविपरिणामोऽस्य इत्यस्यमेधविधौ श्रूयते “प्राजाप-
 तेरस्यस्यत् । तत्परापत् । तदस्योऽभवत् । बदस्यत् । तदस्यस्य-
 त्” इति । ततोऽस्यस्य प्राजापत्यत्वात् प्राजापतेस्यौषधीषुतत्तत् पर्वण-
 धिज्ञानेन पर्वणोः सन्धौ च्छेत्तुं प्रवृत्तस्य पर्वणस्य कल्पनभावेनास्य-
 र्थां प्राजापतिरूपवा दर्भच्छेदे हिंसा न भवति इति । इत्याप्त-
 रपरित्यागेनास्यर्द्धस्वीकारकस्योनिभूतप्राजापतिवाहित्यार्थं ।
 अस्ति च तत् साक्षिद्यं कारणस्य कार्येऽनुगतत्वात् । तस्मात् प्राजाप-
 तिदारेण कर्तुं हिंसादोषाभाव उपपद्यते । अस्यर्धो रभिमन्त्रणे
 प्रथमं मन्त्रं योषधायनो विनियुक्ते “आदायाभिमन्त्रयते । यज्ञस्य
 योषदसि” इति । आपस्यस्य श्रूते “यज्ञस्य योषदस्योति गार्हप-
 त्यमभिमन्त्र” इति । योषदिति धवस्य नाम । भोऽस्यर्धो तं यज्ञस्य

साधनं द्रव्यमसि । भो गार्हपत्येति वा योज्यं । अत्र ब्राह्मणं “अ-
 श्वस्य घोषदसीत्याह । यजमान एष रयिं दधाति” इति (ब्रा०
 ३का०।१ प्र०।२ अ०) । रयिं धनं । बोधायनः “गार्हपत्ये प्रतितपति
 प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा आरातयः” इति । आपसाम्बः “आहवनीये
 गार्हपत्ये वाऽसिदं प्रतितपति न पशुं” इति । अस्मिन् खवनसाधने
 निगूढं राक्षसस्य वैरिणाञ्च स्वरूपं अत्यन्तं दग्धं भवतु । मन्त्र-
 प्रयोजनमाह “प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा आरातय इत्याह । रक्ष-
 सामपहत्यै” इति (ब्रा०।३का०।१ प्र०।२ अ०) । बोधायनः “अ-
 थाहवनीयमभिप्रैति । प्रेयमगाद्धिषणा बर्हिरश्च मनुना कृता
 खधया वितृष्टा त आवहन्ति कवयः पुरसादेवेभ्यो जुष्टुं” इति ।
 स एव मन्त्रश्रेष्ठं पृथग्विनियुक्ते “इह बर्हिरासद इति वेदिं
 प्रत्यवेक्षते” इति । आपसाम्बस्तु कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैकमेव विनियो-
 गमाह “प्रेयमगादित्युक्तोर्ध्वन्तरिक्षमन्विहीति प्राचीमुदिचीं
 वा दिग्ममभिप्रत्रज्य यतः कुतस्सिद्धममयं बर्हिराहरति” इति ।
 इयमश्वपशुर्विद्यारूपत्वेनाभिज्ञा सती बर्हिः प्राप्तुं प्राचीं ग-
 ष्कति । कीदृशी सा । प्रजापतिरूपेण मनुना खचक्षुषा नि-
 र्मिता । अश्वभक्षितासलक्षणया खधया विशेषेण तीक्ष्णीकृता
 यस्मात् ते पूर्वे कवयो विदांसोऽनुष्ठातारः पूर्वस्या दिग्भो बर्हि-
 रानयन्ति तस्मादियं प्राप्नुवी गच्छति । देवेभ्यो हविर्भुग्भ्यः
 प्रियं बर्हिरिह वेद्यामासादयितव्यं । अस्य मन्त्रस्य प्रथमभागे
 पदार्थं तात्पर्यञ्चाह “प्रेयमगाद्धिषणा बर्हिरश्चेत्याह । विद्या वै
 धिषणा । विद्ययैवैनदश्चैति” इति (ब्रा०।३का०।१ प्र०।२ अ०) ।

द्वितीयभागस्यार्धे श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिमनुमानप्रसिद्धिश्चाह “मनुना
 कृता स्वधया क्तिष्टेत्याह । मानवी हि पशुः स्वधा कृता” इति
 (ब्रा०१३का०१२ प्रा०२ अ०) । अग्नेनास्थाद्युपचयोऽन्वयव्यति-
 रेकसिद्धः । द्वितीयभागे पदार्थं पुरस्ताच्छब्दतात्पर्यश्चाह “त
 आवहन्ति कवचः पुरस्तादित्याह । शुश्रुवाः सो वै कवचः । यज्ञः
 पुरस्तात् । मुखत एव यज्ञमारभते” इति (ब्रा०१३का०१२ प्र०।
 २ अ०) । होमाधारस्वाहवनीवस्य पूर्वदिग्दर्शित्वाद्यज्ञः पुर-
 स्तादन्त इति उच्यते तच्छब्दपाठेन पुरस्तादेव यज्ञ आरभ्यो
 भवति । अपि च तत्पाठे दिग्न्तरप्रयुक्तं वैकल्यं नास्तीत्याह
 “अथो चदेतदुक्त्वा यतः कुतश्चाहरति । तत्राथा एव दिग्ने
 भवति” इति (ब्रा०१३का०१२ प्रा०१२ अ०) । चतुर्थभाग आसद
 इति पदस्य तात्पर्यमाह “देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिंरासद इत्याह ।
 बर्हिः सष्ट्यै । कर्षणोऽनपराधाय” इति (ब्रा०१३का०१२
 प्रा०१२ अ०) । आसादचित्तव्यमित्युक्ते यावदेद्यामास्तरथाय पर्याप्तं
 तावतः सूचितत्वादेतत्पदोच्चारणं सष्ट्यै सम्यच्यते । ततो नून-
 तसत्त्वः कर्षणोऽपराधो न भविष्यति । बोधायनः “दर्भसाम्नं
 परिष्ट्वाति यावन्तमसं प्रस्ताराय मन्यते देवानां परिष्तम-
 शीत्यथैनमुन्मार्ष्टिवर्षवृद्धमशीति” इति । आपस्तम्बस्तु द्वयोरे-
 कतन्मन्त्रमभिप्रेत्यैकमेव विनियोगमाह “देवानां परिष्तम-
 शिवर्षवृद्धमशीति दर्भान् परिषीति” इति । भो दर्भजात त्वं
 देवानामर्थे परिष्ट्हीतमसि न तु मया स्वमहाच्छादनार्थे
 ततो न मे स्ववन्दोषोऽस्ति । वर्षेषु पुनः वृद्धिसम्भवात् तवापि

न हाणिः । परिच्छीतस्य हस्तस्यैवापि देवार्थत्वं न त्वेकदेशस्ये-
 त्येतं मन्त्राभिप्रायं दर्शयति “देवानां परिषूतमधीत्याह । यद्वा
 इदं किञ्च । तद्देवानां परिषूतं” इति (ब्रा०१।३का०।२प्र०।२अ०) ।
 अपि च । यथा लोके कश्चित् शूद्रो राजनियोगाद् ग्रामेषु गत्वा
 बलाद्द्रव्यमाणमिदं दधिशीरादिद्रव्यं वसुमन्तमाथ राज्ञे न
 तु मदर्थमिति प्रजानां अग्रे प्रतिप्रोच्य निर्भवः सर्वदेवं करि-
 ष्यामि इति * व्रूते तदत् । इदमित्यभिप्रायान्तरमाह “अथो
 यथावस्यसे प्रतिप्रोच्याहेदं करिष्यामीति । एवमेव तदध्वर्युः
 प्रतिप्रोच्य बर्हिर्दाति । आत्मनोऽहिः५साथै” इति (ब्रा०१।३का०।
 २प्र०।२अ०) । स्त्रीकार्यस्य सम्बन्धैकत्वं हस्तस्यवनश्च विधत्ते
 “धावतस्तन्वान् परिदिशेत् । यत्तेषामुच्छिः५ष्यात् । अति तस्य-
 षस्य रेषयेत् एकः५ सत्त्वं परि दिशेत् । तः५ सत्त्वं हायात् ।
 यज्ञस्याऽनतिरेकाय” इति (ब्रा०१।३का०।२प्र०।२अ०) । यज्ञस्य
 सम्बन्धि यद्द्रव्यं तस्य यज्ञात् वहिर्भावोऽतिरेकः, स चायुक्तः ।
 अल्लष्टपथ्यानां दर्भादीनां तटाकाद्युदकमनपेक्ष्य वर्षेष्वेव वृद्धिः
 प्रसिद्धेत्याह “वर्षवृद्धमधीत्याह । वर्षवृद्धा वा आवधवः”
 इति (ब्रा०१।३का०।२प्र०।२अ०) । बोधाद्यनः “असिदेनोप-
 षच्छति देवबर्हिर्मा त्वान्वज्जा तिर्यक् पर्वतेराध्यासं” इति ।
 विनियोगद्वयमाहापस्तम्बः “देव बर्हिर्मा त्वान्वज्जा तिर्यगिति
 संयच्छति पर्वतेराध्यासमित्यसिदमधि निदधाति” इति । हे देव

सर्वदेवं हरिष्यामि इति ब्रा० ।

वर्हिष्वां अन्वक् तिर्यग्गपि मा हिंसिषं किन्तु चेन तव पर्व्य पुनः
 प्ररोहस्वाभं अविनष्टं यथा भवति तथा स्नापयामि हिंसया अ-
 न्वक्तं दैर्घ्यं दैधीध्यावः । तिर्यक्त्वं ब्रह्मार्गां ब्रह्मार्गां वन्यादगं ।
 वर्हिषो देवसन्मन्थस्वाद्व्यरूप इत्यभिप्रायमाह “देव वर्हिरि-
 त्वाह । देवेभ्य एवैनत् करोति” इति (ब्रा०।१का०।२प्र०।२व०) ।
 निषेधो दोषपरिहारयेत्याह “मा त्वान्वज्जा तिर्यगित्याहा
 हिंसया” इति (ब्रा०।१का०।२प्र०।२व०) । पुनः प्ररोहरूपसम्-
 बन्धं पर्व्यसाधनमित्याह “पर्व्यतेराध्यावमित्याहर्षे” इति (ब्रा०।
 १का०।२प्र०।२व०) । बोधात्मकः “आच्छेत्तात्वे मा रिष-
 मिति” इति । तद्गदापक्षमोऽपि । इत ऊर्द्धं यत्र इयोर्विभेदाभा-
 वस्तत्र चन्वतरस्यैव विनियोग उदाहरित्यते । हे देववर्हिषवाह-
 माच्छेत्ताऽपि मन्वसामर्थ्यान्मा हिंसिषं । अत्र मा रिषमित्येतं
 मन्वं पठतस्तदर्थ्याभिप्रायं च स्वीकृत्यं किमपि न विनश्यती-
 त्वाह “आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याह । नास्मात्मानो मीयते । न
 हवं वेद” इति (ब्रा०।१का०।२प्र०।२व०) । कल्पसूत्रं “देववर्हिः
 व्रतवल्ग्वं विरोहेत्यासवानभिमृशति” इति । सूनावन्निष्टमूसा-
 न्वासवाः व्रतवल्ग्वं व्रतव्राह्मं वर्हिषः पुत्रादिवदुपकारकत्वेन तत्प्र-
 रोहाच्छेद्यमाग्नीः पुत्रोत्पत्तौ भवतीति व्याचष्टे “देव वर्हिः व्रत-
 वल्ग्वं विरोहेत्याह । प्रजानां प्रजननाय” इति (ब्रा०।१का०।२प्र०।
 २व०) । कल्पः “वहस्रवल्ग्व्राविवल्ग्वेमेत्यात्मानं प्रत्यभिस्त-
 वतीति” । मन्वसाग्नीः परत्वं स्पष्टमित्याह “वहस्रवल्ग्व्रावि-
 वल्ग्वेमेत्याह । आग्निमेधैतामात्रासो” इति (ब्रा०।१का०।२प्र०।

२ अ०) । कल्पः “पृथिव्याः सम्पृचः पाहीत्यनधो निदधाति” इति ।
 भो ढणकाष्ठाद्याधार पृथिव्याः सम्पर्कादिमं दर्भं रक्ष । द्रव्या-
 न्तरस्योपरिस्त्रापने प्रयोजनमाह “पृथिव्याः सम्पृचः पाही-
 त्याह प्रतिष्ठित्यै” इति (ब्रा०।३का०।२ प्र०।२ अ०) । यदि सून-
 मिमं दर्भं पृथिव्यां निदध्यात् तदानीमुच्छिष्टादित्यर्धेन त्याज्यत्वे
 सति दर्भोऽप्रतिष्ठितः स्यात् । पूर्वं प्रक्षराख्यस्य दर्भमुष्टेः समन्व-
 कखवनं प्रपञ्चितं । इदानीं मुञ्चन्तराणां मन्त्रमन्तरेष्वैव खवनं
 विधत्ते “अयुक्ता युक्तामुष्टीन् सुनोति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै”
 इति (ब्रा०।३का०।२ प्र०।२ अ०) । अयुक्तं युग्नरूपसमसङ्कारा-
 दित्यं । अत्र विषमसङ्गापक्षाणां बद्धविधत्वाद्भेषसङ्गहार्या वीषा ।
 तान् पक्षान् दर्शयति बोधायनः “दूष्णीमत ऊर्द्धमयुजो मुष्टीन्
 सुनोति । चीन् वा पञ्च वा न वैकादशवा” इति । अमन्त्रकख-
 वने ब्राह्मणान्तरमुदाजहार । आपस्तम्बः “प्रक्षरमेव मन्त्रेषु
 दाति दूष्णीमितरदिति वाजसनेयकं” इति । समन्वकामन्त्रकख-
 वनयोर्द्विलेन मिथुनत्वं तेन च लौकिकस्त्रीपुरुषरूपमिथुनस्मर-
 णात् तद्वारा प्रजोत्पत्तये खवनद्वयं सम्पद्यते । अथ दर्भमयं
 शुद्धं भूमौ प्रसार्यत तस्मिन् सूनामुष्टयो निधातव्याः । तत्र
 पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन मन्त्रद्वयस्य व्यत्यासेन
 विनियोगः कल्पे दर्भितः “अदित्यैरास्त्रासीत्युदगं वितत्य
 सुसम्भृता त्वा सम्भरामीति तस्मिन्निधनानि सम्भृत्य” इति । हे
 रास्त्रा त्वं भूमेः काश्चिद्गुणस्त्वानीया रश्मनासि । हे दर्भमुष्टिसमु-
 दाय त्वां सुष्टुसङ्गृहीतुं योग्यया रश्मनया सङ्गृह्णामि । ब्राह्म-

सन्तु पाठक्रमेणैव व्याचष्टे “सुसम्भृता त्वा सभरामोत्याह । ब्रह्म-
 ष्वेवैनत् सभरति । अदित्यै रास्त्रासीत्याह । इयं वा अदितिः ।
 अक्षा हवैनद्राखां करोति” (त्रा०।३का०।१प्र०।१अ०) इति ।
 दर्भमवलेन प्रब्रस्तत्वाद्रज्जोर्ब्रह्मत्वं । एनद् दर्भजातं एनदेनां
 रचनां । कल्पः “इन्द्राख्यै सन्नहनमिति सन्नद्यति” इति । शुक्ल-
 मूलाययोर्मेखलारूपं बन्धनं सन्नहनं । तस्येन्द्राख्योप्रियत्वं विशद-
 यति “इन्द्राख्यै सन्नहनमित्याह । इन्द्राखी वा अग्रे देवतानां
 समनद्यत । सार्भेत् । अख्यै सन्नद्यति” (त्रा०।३का०।१प्र०।१
 अ०) इति । अथमिदानीमिन्द्रस्य पत्नी देवतानां मध्ये श्रेष्ठा वर्त्तते
 सा पूर्वस्मिन् जन्मनि व्रतसङ्गाकान् क्रतून्नुत्तिष्ठता यजमानेन
 तप्तत्क्रतौ योक्तेषु बद्धाऽभूत् तद्वन्धनसामर्थ्यादिन्द्राखीत्वं रूप-
 यष्टिर्द्विं प्राप्तवती । तस्मात् सत्यध्वर्यमेवाध्वर्युर्दर्भैः सन्नद्येत् ।
 किञ्च बर्हिषः प्रजारूपत्वादिदं सन्नहनं प्रजानामश्रेष्ठित्वाय *
 भवति । तस्माद्ब्रह्मसृष्ट्यावपि प्रजा धमनिभिर्याप्ता जायन्त इ-
 त्याह “प्रजा वै बर्हिः । प्रजानामपराभावाय । तस्मात् स्त्रावस-
 क्षताः प्रजा जायन्ते” (त्रा०।३का०।१प्र०।१अ०) इति । कल्पः
 “पूषा ते यन्विष्णुर्ध्यात्विति यन्विद्धरोति” इति । हे सन्नद्धरज्जो
 तव यन्धिं पोषको देवः करोतु । हे दर्भेति वा योज्यं । देवता-
 विवक्षया पूषन्ब्रह्मस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह “पूषा ते यन्धिं यथा-
 त्वित्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति” (त्रा०।३का०।१प्र०।१अ०)

* अपराभावाय इति का० ।

इति । कल्पः “स ते मा स्वादिति पुरस्तात् प्रत्यञ्चङ्गन्विमुप-
 गूहति पश्चात् प्राञ्चं वा” इति । हे दर्भं तत्र निर्बन्धकारी स
 रञ्जुयन्विः चिरं मा तिष्ठतु । दर्भोपद्रवपरिहारो निषेध-
 फलमित्याह “स ते मा स्वादित्याहाहिःसायै” (त्रा०।१का०।
 १प्र०।१अ०) इति । गूहनं विधत्ते “पश्चात् प्राञ्चमुपगूहति ।
 पश्चाद्देवास्मै प्राचीनः रेतो धीयते । पश्चाद्देवास्मै प्राचीनः रेतो
 दधाति” (त्रा०।१का०।१प्र०।१अ०) इति । यन्विशेषो रञ्जुर-
 यतोः द्विगुणीकृत्य रञ्जुवेष्टनस्थान्तःपश्चादाह्वय्य यथा प्रागयो
 भवति तथोपगूहेत् । पुरुषोऽपि पश्चादवस्थाय प्राचीनं रेतः
 सिञ्चति । तस्मादोदृष्टं गूहनमपत्यार्थियजमानार्थं रेतः सिञ्च-
 नरूपेण व्यवसन्ति । कल्पः “इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्यु-
 द्यच्छते” इति । इन्द्रब्रह्मप्रयोगेणेन्द्रवत्तस्य सामर्थ्यसिद्धिं दर्श-
 यति “इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव यज-
 माने दधाति” (त्रा०।१का०।१प्र०।१अ०) इति । कल्पः “वृह-
 स्यतेर्मूर्धा हरामीति श्रीर्षन्नधिनिधत्ते” इति । प्राञ्चस्वलाङ्ग-
 लेन वृहस्यतिं स्तौति “वृहस्यतेर्मूर्धा हरामीत्याह । ब्रह्म वै दे-
 वानां वृहस्यतिः । ब्रह्मणैवैनद्भरति” (त्रा०।१का०।१प्र०।१अ०)
 इति । कल्पः “उर्व्वन्तरिचमन्वहीति एति” । गच्छेदित्यर्थः । हे
 दर्भंविस्तीर्णत्वादन्रिचं गमनायानुकूलं अतस्त्वं गच्छ । इहीत्य-
 स्य ब्रह्मविवर्त्ता दर्शयति “उर्व्वन्तरिचमन्वहीत्याह गतौ” (त्रा०।
 १का०।१प्र०।१अ०) इति । कल्पः “एत्योत्तरेण गार्हपत्यम-
 नघः साधयति देवं गममधोति” इति । तस्य ब्रह्मस्वाभिप्रायं

दर्शयति “देवं गममसीत्याह । देवानेवैतद्गमयति” (शा०।३का०।
२३०।२अ०) इति । पञ्चात्रशाखाया इव बहिर्षो भूमौ स्थापनं
निविष्टोऽत्रप्रदेशस्थापनं विधत्ते “अनधः सादयति । गर्भाणां
धृत्या अत्रपादाच्च । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव
निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समक्षै”
(शा०।३का०।२३०।२अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“वसुधैव कुटुम्बकम्” इति वाक्ये
 प्रेवं अपति देवानां दर्भसीमाच्च मुष्टितः ॥
 देवेति दर्भान्संयम्य पर्व्य संस्त्राय दात्रकं ।
 आच्छे किन्वाहेव मूर्धं स्पृशेत् सस्य सहेत्यतः ॥
 पृथिव्युपर्यवस्त्रायदित्यै रज्जुं प्रसारयेत् ।
 सुवर्गदर्भास्त्रायार्था इन्द्राण्या इति बन्धनं ॥
 पूवा यन्विस्मृते गूहा इन्द्रोद्यम्य वृहेत्यतः ।
 मूर्धाधायोद्गत्यूर्ध्वं स्थापयेद्देवमित्यतः ॥
 अणुवाके द्वितीयेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः” ।

अथ मीमांसा । अत्र पाठोऽनुष्ठानक्रमे प्रामाण्यमित्यथमर्थः ।
 पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितः ।

“प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

अत्यर्थाभावतो मैवं क्रमः पाठान्निव्यस्यते” ॥ इति ॥

अथाध्वर्युर्महपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गा-
 तारं ततो होतारमित्यत्र क्वाश्रुत्या पञ्चमीश्रुत्या च क्रमः प्रती-
 चते न तथा प्रयाजेषु अतिरस्ति । “समिधो यजति” “तनू-

पातं यजति” इत्यत्र समिद्यागतनूनपाद्यागयोः क्रमवाचिनः अ-
 ष्टस्यादर्शनात् । यथा वा अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र
 यवाग्वा होमसाधनत्वेन पूर्वभावित्वमार्थिकं । न तथा समि-
 द्यागस्येतरयागसाधनत्वमस्ति । अतोऽर्थापत्तेरप्यभावान्नास्ति क्रम
 इति चेत् । मैवं । वाक्यपाठेन प्रतीतस्य क्रमस्य बाधाभावेना-
 भ्युपेयत्वाद्नेनैव न्यायेन प्रथमद्वितीयानुवाकाभ्यामुक्तयोर्वत्त्वा-
 पाकरणवर्धिः सम्पादनयोः क्रमो द्रष्टव्यः । पाठादर्थक्रमो बलौ-
 घानित्येतदपि तत्रैव विचारितं ।

“अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात् सर्व्वं च दर्शनात् ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्तौ पूर्वं पाकोऽवगम्यते ।

यवाग्मेति श्रुतौ होमद्रव्यताऽतोऽर्थतः क्रमः” ॥ इति ॥

यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति होमद्रव्यत्वं श्रुतं । अनेनैव
 न्यायेन अदित्यै रास्त्रासीति मन्त्रेण रज्जुप्रसारणं पूर्वभावि
 सुसम्भृता त्वा सम्भरामीति मन्त्रेण दर्भबन्धनं पश्चाद्भावीति
 द्रष्टव्यं । धिषणा बर्हिःरश्मेत्यादौ बर्हिःशब्दार्थः प्रथमाध्यायस्य
 चतुर्थपादे विचारितः ।

“बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररूढास्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकावेदयोः ।

विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः” ॥ इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते बर्हिर्लुनाति । आज्यं विलापयति ।

पुरोडाशं पर्व्यग्निं करोतीति । तत्र बर्हिरादिशब्दानां प्राप्ताणां सर्वत्र संस्कृतेष्वेव दृष्टादिषु प्रयोगात् । पीत्वादिशब्देषु प्राप्ताणां वृद्धिप्रभावस्य स्तावकत्वात् यूपान्द्विधादिशब्दवत्संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् । मैवं । अन्यथ्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात् । यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यव्याप्तेर्लौकिके वेदे च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । कश्चिद्देवविवक्षायां लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते । बर्हिरादाय गतो गताः, क्रय्यमाव्यपुरोडाशार्थमेताः, माता ग्रहेषुकं ददातीति । तस्माज्जातिवाचिनः । विचारप्रयोजनन्तु बर्हिषा यूपवटमवस्तृषातीत्यत्र विनासंस्कारेषु स्वरविधिः ।

अथ व्याकरणं । यज्ञस्येत्यत्र फिट्स्वरशेषानुदात्तस्वरिताः । घोषदित्यत्र फिट्स्वरानुदात्तसन्नतराः । अशीत्यत्र निघातस्वरितप्रश्चयसन्नतराः । अथ विशेषमेव वदामः । प्रत्युष्टमित्यत्र “समासस्य” (पा० ६।१।२२३) इत्यनोदात्तले प्राप्ते तदपवादेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तं । तस्मात्प्रवादाः । “गतिकारकोपपदात् छत्” (पा० ६।२।१३८) तत्पुरुषसमासे गतेः कारकादुत्तरपदाच्चोत्तरं कृत्ययान्तं पदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तस्याऽप्यपवादः । “गतिरनन्तरः” (पा० ६।२।४८) कर्मवाचिणि क्लान्त उत्तरपदे परतः प्रत्यासन्नः पूर्वभाविगतिसञ्ज्ञकः शब्दः प्रकृतिस्वरो भवति । प्रतिशब्दस्य

“उपसर्गाच्चाभिवर्जं” (कौ० फिट्० प० २३२) इत्याद्युदात्तः प्रकृतिस्वरः । रश्च इत्यत्र “नव्विषयस्य” (कौ० फि० प० २३१) इत्याद्युदात्तः । रातयो धनस्य दातारः तदिपरीता अरातयेऽधनापहारिणः शचवः । “तत्पुरुषे तु ख्यार्थद्वितीयासप्तस्युपमानाव्ययं द्वितीयाकृत्याः” (पा० ६।१।२) । तत्पुरुषसमासे तु ख्यार्थं द्वितीयाक्तं सप्तम्यन्तश्च उपमानवाचकमव्ययं द्वितीयाक्तकृत्यप्रत्ययान्तश्च यत्पूर्वपदं तत् प्रकृतिस्वरं भवति । इति नञः परस्य प्रकृतिस्वरत्वं तच्च समासस्वरस्यापवादो नञ् स्वरः “निपाता आद्युदात्ताः” (कौ० फिट्० प० २३२) इत्याद्युदात्तं । धिषधेत्यत्र “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं” (पा० ६।३।१०८) इति मधोदात्तं । बर्हिःशब्दस्त्रेसन्तत्वेन नपुंसकस्वराभावात् फिट्स्वर एव । अश्चेति निपातस्वरः । मगुना शब्दः “दृषादीनाञ्च” (पा० ६।१।२०१) इत्याद्युदात्तः । वितष्टेति प्रत्युष्टवत् । पुरसादित्यत्र “आद्युदात्तश्च” (पा० ३।१।१) यः प्रत्ययः स आद्युदात्तो भवति इत्यस्मात्प्रत्ययस्यादिरुदात्तः । जुष्टशब्दस्य “नित्यं मन्त्रे” (पा० ६।१।२१०) मन्त्रे विषये जुष्टार्पितशब्दौ नित्यमाद्युदात्तौ भवतः । इष्टशब्दे इ प्रत्यय उदात्तः । आसद् इत्यत्र आसादचितव्यमित्यस्मिन् कृत्यप्रत्ययार्थं विहितस्य कन्प्रत्ययस्य नित्यात् सद इत्येतत्पदमाद्युदात्तं । ततः समासान्तोदात्तं बाधित्वा तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपोद्य गतेऽक्षरस्य कृदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वं । परिषूतमित्यत्र परिशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । षूतशब्दः षूप्रेरण इत्य-

आङ्गातोइत्यस्यः ऋप्रत्ययान्तः । “धातोः” (पा० ६।१।१६२) ।
 धातोर्ना उदात्तः स्यात् । ऋप्रत्ययोऽपि “आद्युदात्तस्य”
 (पा० ३।१।३) इत्युदात्तः । सति त्रिष्टुप्तादयमेव त्रियते । अतः
 “समासस्य” (पा० ६।१।२२३) इत्यनोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन
 “तत्पुङ्गे तुस्यार्थ” (पा० ६।१।२) इति सूत्रेणाव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 खरलं प्राप्तं । तदपोस्य “गति कारक” (पा० ६।१।३९) इति
 सूत्रेण छन्दुत्तरपदप्रकृतिखरलं प्राप्नोति । तन्निवार्य “गति-
 रन्तरः” (पा० ६।१।४९) इति पुनः पूर्वपदप्रकृतिखरे प्राप्ते
 तस्याप्यपवादः । “परेरभितो भाविमच्छलं” (पा० ६।१।१८२)
 परिब्रह्मादुत्तरमभितो भाव्यर्थवाचकं पदं मच्छलपदस्यानो-
 दात्तं स्यात् । परितोऽभितः सर्वतः घृतं खीकृतमिति तस्य
 पदस्यार्थः । वर्षेण वृद्धं वर्षवृद्धं तत्र कारकादुत्तरस्य छद-
 नस्य तस्य प्रकृतिखरले प्राप्ते तदपवादः । “द्वतीया कर्षणि”
 (पा० ६।१।४८) कर्षवाचिनि क्रान्त उत्तरपदे द्वतीयान्तं पूर्व-
 पदं प्रकृतिखरं स्यात् । देव बर्हिरित्यत्र षष्ठाध्यायोक्तेन “आम-
 श्वितस्य” (पा० ६।१।१९८) इति सूत्रेणाद्युदात्तः । पूर्वानु-
 वाकनतस्याग्निथा इत्यस्य पदात् परत्वेनाष्टमाध्यायोक्तेन “आ-
 मश्वितस्य” (पा० ८।१।१९८) इति सूत्रेण निघातः । इह तु
 वाक्सादित्वाच्च पदात् परलं । आच्छेत्तेति छन्दुत्तरपदप्रकृति-
 खरः । अतवल्बमित्यत्र “बहुप्रीहो प्रकृत्या पूर्व पदं” (पा०
 ६।१।१) इति पूर्वपदप्रकृतिखरलं । अतवल्बस्य फिट्खरः ।
 बहस्रब्रह्मः षष्ठोदरारदित्वाद्युदात्तः । ष्ठीविव्रह्मात् ङीषः

प्रत्ययस्वरः “उदान्तयणो हल् पूर्व्यात्” (पा०६।१।१७४)
उदान्तस्य स्थाने योयण् हल् पूर्व्यः तस्मादुत्तरस्य नदीसञ्ज्ञ-
कप्रत्ययस्य जातिविभक्त्येवोदान्तस्वरत्वं स्यात् । सम्पृच इत्यत्र
क्लिप्प्रत्ययान्तत्वेन छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । तद्वत् सुसम्भृतेति
शब्देऽपि । दितिः खण्डिता । न दितिः अदितिः । “तत्पुरुषे
तु स्यार्थः” (पा०६।१।२) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रास्त्रा-
शब्दो वृषादिः । इन्द्राश्वा इत्यत्र “उदान्तयण” (पा०६।१।
१७४) इति विभक्तिरुदान्ता । सन्नहनमित्यत्र “खिति” (पा०६।
१।१६३) इत्यञ्जकसकारोऽपेते प्रत्यये परतः पूर्वमुदान्तं
स्यात् । सन्नस्यतिधातोःपरि स्युट्प्रत्ययस्थानादेभ्योऽपि स्युट्
भवति । ततः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रशब्दो वृषादिः ।
वृहस्पतेरित्यत्र “उभे वनस्यत्यादिषु युगपत्” (पा०६।१।१४०)
वनस्यत्यादिषु समासेषु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः ।
वृहश्चब्दः पतिशब्दस्य वृषादिः । मूर्धेत्यत्र “अनुदान्तस्य च
यत्रोदान्तलोपः” (पा०६।१।१६१) वस्त्रिननुदान्ते परत उदा-
न्तो लुप्यते तस्मानुदान्तस्योदान्तः स्यात् इति विभक्तिरुदा-
न्तत्वं । अन्तरिक्षशब्दः पृषोदरादिः । सर्व्वचागतिक आद्युदा-
न्तः पृषोदरादिः । अगतिको मथ्योदान्तः पृषोदरादिरिति
द्रष्टव्यं । देवं गमं इत्यत्र प्रातिपदिकत्वात् समासत्वात् छदुत्त-
रपदत्वाद्वाऽनुदान्तत्वं ॥ ॥ इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

बुन्धुं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै मातरिश्वने
 घर्मोऽसि द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेख
 धाया ह२हस्व मा ह्यार्वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसू-
 नां पवित्रमसि सहस्रधारः हुतस्तोको हुतो द्रष्टोऽग्नये
 दृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवोभ्याः सा विश्वा-
 युः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा समृच्यध्वमृतावरी-
 रूर्मिखीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये सोमै न त्वा-
 तनञ्जीन्द्राय दधि विष्णो हव्यः रक्षस्व ॥ १ ॥ सोमै-
 नाष्टौ च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥

द्वाभ्यामनुवाकाभ्याममावास्यायामहनि यत् कर्त्तव्यं तदुक्तं ।
 इतोद्येन रात्रौ कर्त्तव्यो दोह उच्यते । आदौ तावद्वाङ्मणेन
 बर्हिषः काखो विधीयते “पूर्वेद्युरिभा बर्हिः करोति । यज्ञमे-
 वारभ्य गृहीत्वोपवसति” (ब्रा० ३का० १२प्र० १३अ०) इति । यद्यपि
 दर्भपूर्वमामेष्टिः प्रतिपदि कर्त्तव्या तथापि पूर्वखेवेधं बर्हिष्य
 स्यादयेत् । तावता यज्ञः प्रारभ्य एव भवति । न केवलं
 प्रारभ्यः किन्तु देवतासु गृहीत्वा तासां समीपे निवासः कृतो
 भवति । अनेन देवतापरिग्रहस्यापि पूर्वद्युरेव काल इति सूच्य-
 ते । तत्रकारस्तु याजमानकाण्डे वक्ष्यते । इधमन्वास्तु यत्क-

षोरूपं कृत्वेत्यादयः, ते चान्यत्रास्मात्तत्वात् तत्रैव व्याख्यास्यन्ते ।
 अथ दोहनाथं कुम्भीद्वयं विधत्ते “प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्योखे
 अस्रुसेतां । यज्ञो वै प्रजापतिः । यत्साम्नायोखे भवतः । यज्ञ-
 स्यैव तदुखे उपदधात्यप्रस्रुसाय” (ब्रा० ३कां०।१प्र०।३अ०) इति ।
 यज्ञो दर्शष्टिः साम्नाय्यमिति दधिपयसोर्नाम । यज्ञमन्वन्विन्योः
 कुम्भोर्नाम्ने यज्ञस्य नष्टत्वात् स्रुः प्रजापतेरपि नाशः । कुम्भोः
 सम्पादने यज्ञस्य सम्पादितत्वात् प्रजापतेरेवाविनाशायैतत् स-
 न्यद्यते । यदुखे भवत इति यदस्ति तत् तेनोखासम्पादनेनेति
 योज्यं । बोधायनः “उत्तरेषु गार्हपत्यं दृष्टानि स्रुस्तीर्य तेषु
 चतुष्टयं संसादयति दोहनं पवित्रं साम्नाय्यतपन्वौ स्यास्यावि-
 ति” । “अथैनान्यद्भिः प्रोचति शुन्धध्वन्द्वैव्याय कर्माणे देवयज्याया
 इति त्रिः” इति । आपस्तम्बः “साम्नाय्यपात्राणि प्रसाद्योत्त-
 रेण गार्हपत्यं दर्भान् स्रुस्तीर्य इन्द्रं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति
 कुम्भीं ब्राह्मणं पवित्रमभिधानीं निदाने दारुपात्रं दोहनमथ-
 स्यात्रं दारुपात्रं वा पिधानार्थमग्निहोत्रहवणीमुपवेषं पर्ववल्कलञ्च
 दृष्टञ्च । शुद्धध्वं दैव्याय कर्माण इति त्रिः प्रोचति” इति । हे पा-
 त्राणि देवयज्यात्मने दैव्याय कर्माणे शुन्धध्वं शुद्धानि भवत ।
 विशेषेण प्रयोजनमाह “शुन्धध्वं दैव्याय कर्माणे देवयज्याया
 इत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुन्धति” (ब्रा० ३कां०।१प्र०।
 ३अ०) इति । शोधयतीत्यर्थः । तेन दानव्रतादिरूपं स्मार्त्तमपि
 कर्म दैविकमस्ति तन्मा भूदिति विशेषणं । बोधायनः “अथ
 जघनेन गार्हपत्यमुपविश्योपवेषेणोदीचोऽङ्गाराञ्चिहति मात-

रिश्चनो घर्षीऽसीति तेषु मान्नाय्यतपनीमधिअयति क्षौरसि
 पृथिव्यसि विश्वधाया ऋषि परमेष धाया दृष्ट्व हस माङ्गाः”
 इति । आपस्तम्बस्तु एकमन्त्रत्वमाश्रित्याह “मातरिश्चनो घर्षी-
 ऽसीति तेषु कुम्भीमधिअयति” इति । हे कुम्भ वायोः सञ्चार-
 स्थानप्रदानेन दीपकोऽयमन्तरिचलोकसद्रूपस्त्वमसि । तवो-
 दरेऽप्यन्तरिचसङ्गावात् । किञ्च सुलोकजन्य दृष्ट्युदकात् भूलो-
 कसमृत्तिकायाश्च सम्पादितत्वेन लोकद्वयरूपोऽसि । किञ्च वि-
 ब्रदेन ब्रह्मक्षीरधारणसामर्थ्येन विश्वधारकदृष्टिरूपोऽसि ततो
 दृढो भव भग्नो मा भूः । यद्योक्तार्थो ब्राह्मणेन विब्रदीक्रियते
 “मातरिश्चनो घर्षीऽसीत्याह । अन्तरिचं वै मातरिश्चनो घर्षः ।
 एषां साकानां विष्टयै । क्षौरसि पृथिव्यसीत्याह । दिवस
 श्लेषा पृथिव्याश्च सम्भृता । यदुखा । तस्मादेवमाह । विश्वधाया
 ऋषि परमेष धायेत्याह । दृष्टिर्वै विश्वधायाः । दृष्टिमेवाव-
 हन्ते । दृष्ट्व हस माङ्गारित्याह धृत्यै” (ब्रा०३का०।१प्र०।
 ३श्ल०) इति । क्षौरसि पृथिव्यसीति द्वयोर्लोकयोर्वाचकशब्दे-
 नोपात्तत्वात् साहचर्येण घर्षशब्देऽन्तरिचपरि सति कुम्भे चया-
 षां साकानां विष्टेषु धारणं सिध्यति । विश्वधाया इत्युच्चा-
 रणादृष्टेरनवरोधस्थानधीनता भवति । कस्यः “तस्यां प्रागयष्ट
 शाखापवित्रं निदधाति वसूनां पवित्रमसि ब्रतधारं वसूनां
 पवित्रमसि सहस्रधारं” इति । भोः शाखापवित्रं कुम्भीमुच्चे
 संस्थापित त्वं प्राणनिवासहेतूनां क्षीरांशानां पवित्रं बोधकमसि ।
 तद्व्यवधानेन दृष्टवर्षादीनां क्षीरेण सह कुम्भां पततां प्रतिब-

धमानत्वात् । न च क्षीरमध्येवं प्रतिबध्येत इति शङ्कनीयं । सूक्ष्मैः पवित्राद्भिः कुम्भ्यां पतन्तीनां शतसहस्रसङ्ख्यानां क्षीरधाराणां सङ्गावात् । शोधकत्वमादत्तुं वसूनां पवित्रमसीति द्विरुक्तिः । वसुशब्दार्थं षष्ठीभिप्रेतं सम्बन्धविशेषश्च आह “वसूनां पवित्रमसीत्याह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा एतद्भागधेयं । यत् पवित्रं । तेभ्य एवैतत् करोति” (ब्रा० ३का०।१प्र०।३अ०) इति । धनवाचिना वसुशब्देन सह इह विवक्षितानां क्षीरावयवानां प्राणनिवासलक्षणजीवनहेतुत्वात् । प्राणरूपत्वं शोधकं पवित्रमिति यदस्ति तत् प्राणानामेव सम्बन्धि । कुतः । प्राणार्थमेव हि सर्व्वी जगः पिपीलिकामक्षिकाद्यपनयनेन क्षीरशोधनं करोति । शतसहस्रशब्दइयसूचितमर्थं दर्शयति “शतधारः सहस्रधारमित्याह । प्राणेष्वेवायुर्दधाति सर्व्वलाय” (ब्रा० ३का०।१प्र०।३अ०) इति । शतायुर्भव सहस्रायुर्भवेत्येवमाशीर्वादे लोके प्रसिद्धः । स चापमृत्युपरिहारेणायुषः कात्स्न्याय सम्पद्यते । गुणत्रयविशिष्टं पवित्रं विधत्ते “चिदृत्पलाशशाखायां दर्भमयं भवति” (ब्रा० ३का०।१प्र०।३अ०) इति । क्रमेण चीनर्धवादानाह “चिदृद्वै प्राणः । चिदृतमेव प्राणं मथ्यते यजमाने दधाति । सौम्यः पर्णः सयोनित्वाय । साक्षात्पवित्रं दर्भः” (ब्रा० ३का०।१प्र०।३अ०) इति । प्राणापानव्याननामकैरूर्ध्वाधोमध्यवृत्तिलक्षणैरवान्तरभेदैः प्राणवायोस्त्रिदृत्वं कार्य्यं पलाशे कारणस्य सोमस्यानुगतिर्योनिसहितत्वं । तदर्धमेवात्र पलाशशाखायामादरः । दर्भास्तु साक्षादेव शृङ्गिहेतवो न तु द्रव्यान्तरसम्पा-

दनेन । इतश्च सन्ध्यावन्दनादिशास्त्रेषु प्रसिद्धं । शाखापवि-
 चस्य चित्तस्य निर्व्याणप्रकारः सूत्रे दर्शितः “चित्तद्वर्भमयं प-
 विचं कृत्वा वसूनां पविचमसीति शाखायां त्रिथिलमवसृजति
 मूले मूखान्वयेऽद्याहि न यन्धिं करोति” इति । तस्य शाखापवि-
 चस्य कालभेदेन कुम्भीमुखे स्थापनप्रकारभेदं विधत्ते “प्राक्षा-
 यमधिनिदधाति । तत्राणापानयो रूपं । तिर्यक्प्रातः । तद्-
 ब्रह्म रूपं । दार्श्यां चेतदहः । अन्नं वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः ।
 समसमेवोपैत्वजामिलाय । तस्मादयं सर्वतः पवते” (त्रा०
 इका०।१प्र०।३अ०) इति । अमावास्यादिने सायन्दोहे कुम्भ्या
 उपरि शाखापविचं प्रागयं पश्चात्सूत्रं निदध्यात् । तथा सति
 शाखापानसदृशं भवति । प्राणवायुः पूर्वरूपे मुखद्वारे निव-
 शति अपानवायुः पश्चिमरूपे गुदद्वारे मलं निःसारयति तस्मा-
 दसि सादृशं । प्रतिपदि प्रातर्दोहे तिर्यङ्निदध्यात् । प्राग-
 यत्स्य दीर्घत्वादुदगयत्वं तिर्यङ्गं तच्च दर्शनविषयेण चन्द्रेण
 सदृशं दृश्यते । शुक्लपक्षद्वितीयादिषु दक्षिणोत्तरवर्तिभृद्भ-
 दयोपेतश्चन्द्रमा यद्यपि प्रतिपदि न दृश्यते तथाप्येकया कलया
 चन्द्रेत्यन्तेः शास्त्रसिद्धत्वेन दर्शनयोग्यत्वादेतदहश्चन्द्रदर्शनस-
 मन्धि भवति । न च चन्द्रः प्राणरूपत्वे प्रयोजनाभावः तयो-
 रन्नरूपत्वेन सप्रयोजनत्वात् । ओषधीरनुगृह्णानश्चन्द्रमास्तद्वारे-
 शाश्वं भवति । प्राणस्वाप्यन्नेनोपचीयमानत्वात् अन्नत्वं । तर्ह्यु-
 मयोरपि कालयोः प्रागयत्त्वमेवास्तु तावतैवास्त्रत्वसिद्धेरिति
 चेत् । मैवं । अनालस्थाय विलक्षणयोः प्रागयत्त्वोदगयत्त्वयोः

कर्त्तव्यत्वात् । यस्मादास्यस्यमवभ्रं त्याज्यं तस्मादेवायं वायु-
 रनास्यः । सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु पवते । बोधायनः
 “दोह्यमानामनुमन्त्रयते ऊतसोको ऊतो द्रष्टोऽग्नये वृहते
 नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां” इति । आपस्तम्बस्तु दुग्धस्य
 कुम्भं शाखापवित्रे सेचनकाले वहिः पततां विन्दूनामभिम-
 न्त्रणे मन्त्रं विनियुक्ते “ऊतसोको ऊतो द्रष्ट इति विप्रुषोऽनु-
 मन्त्रयते” इति । अस्यां विन्दुःसोकोः प्रौढो विन्दुर्द्रष्टः तदु-
 भयं नाकनाम्ने स्वर्गवासिने प्रौढाद्याग्नये ऊतमस्तु । तथा द्या-
 वापृथिवीभ्यामपि स्वाहा ऊतमस्तु । अत्र ऊतशब्दप्रयोगाद्भू-
 विष्टेन प्रतिष्ठति । ततः स्कन्नदोषो न भवतीत्याह “ऊत-
 सोको ऊतो द्रष्ट इत्याह प्रतिष्ठत्यै । हविषो स्कन्दाय । न
 हि ऊतः स्वाहा ऊतः स्कन्दति” (ब्रा०३का०।१प्र०।३अ०)
 इति । हविषोऽग्नौ प्रक्षिप्तं ऊतत्वं । देवतोद्देश्यपूर्वकत्यागवा-
 चकस्वाहाशब्दप्रयोगेण विषयीकृतत्वं स्वाहाकृतत्वं । न च स्वा-
 हाकारमन्तरेण हविःप्रक्षेपो नास्ति इति ब्रह्मनीयं, वषट्-
 कारेणापि तत्रक्षेपात् । अत एव वाजसनेयिनो वाग्धेनोह-
 पास्तावामनन्ति “तस्यै दौ स्तनौ देवा उपजोवन्ति स्वाहा-
 कारस्य वषट्कारश्चेति” । विकल्पस्य तयोः शास्त्रे चिन्तितः ।
 एवञ्च सति द्विधापि देवतानामुपयुक्तयोर्ऊतस्वाहाकृतयोर्ना-
 स्ति नाशदोषः । न खलु लोके कश्चिदपि भुक्तमन्नं नष्टमिति
 ब्रूते । नाकाय विप्रुषां होममुपपादयति “दिवि नाको ना-
 माग्निः । तस्य विप्रुषो भागधेयं । अग्नये वृहते नाकाये-

त्याह । नाकमेवाग्निं भागधेयेन समर्द्धयति” (ब्रा० ३क०।१प्र०। ३अ०) इति । नाकस्य भागः कथं द्यावापृथिवीभ्यां दत्त इत्या-
 वृत्तं न तयोर्नाकवद्भोग्मृत्वं, किन्तु स्त्रित्याधारत्वेन पाक्षकत्व-
 मित्याह “स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह । द्यावापृथिव्योरेवै-
 वत् प्रतिष्ठापयति” (ब्रा० ३का०।१प्र०।३अ०) इति । सपवित्रे
 कुम्भे क्षीरसेचनं विधत्ते “पवित्रवत्यागयति । अपाञ्चैवोषधी-
 नाञ्च रश् स्रस्रजति । अथो ओषधीष्वेव पशून् प्रतिष्ठाप-
 यति” (ब्रा० ३का०।१प्र०।३अ०) इति । वर्षधाराभिरागताना-
 मपां रसो दर्भः । गोभिर्भक्षितानामोषधीनां रसः क्षीरं । तदु-
 भयमत्र संसृष्टं भवत्येव । किञ्च दर्भापक्ष्मक्षितास्त्रोषधीषु क्षीरो-
 पक्ष्मक्षितान् पशून् प्रतिष्ठापयत्येव । गोदोहनकाले कुम्भस्यर्ध-
 पूर्णकं मौनं विधत्ते “अम्वारभ्य वाचं चच्छति । यज्ञस्य धृत्यै”
 (ब्रा० ३का०।१प्र०।३अ०) इति । पवित्रधारणं विधत्ते “धार-
 यन्नास्ते । धारयन्त इव हि दुहन्ति” (ब्रा० ३का०।१प्र०।३अ०)
 इति । लोके दोग्धारो वामहस्तेन वा जानुभ्यां वा पात्रं धार-
 यन्त एव दुहन्ति । तथात्रापि पवित्रं धारयन्नेवाधीत । कुम्भीस्य-
 र्धनपवित्रधारणयोर्विकल्पः सूत्रे दर्शितः “कुम्भीमम्वारभ्य वाचं
 चच्छति पवित्रं वा धारयन्नास्ते” इति । गां दुग्ध्वा कुम्भीं
 प्रति क्षीरमागयन्तं दोग्धारं पृच्छेदिति विधत्ते “कामधुञ्च
 इत्याहाट्टतीयस्यै । अथ इमे लोकाः । इमानेव लोकान् यज-
 मानो दुहे” (ब्रा० ३का०।१प्र०।३अ०) इति । विद्यमानानां
 नवां मध्ये कां कां दुग्धवानसि । सोऽयं प्रअसृतीयगोपर्यन्तः ।

गोर्ध्वरादिलोकरूपत्वात् । गवां त्रिलेन लोकत्रयदोषो लभ्यते ।
 दोग्धुरुत्तरं विधत्ते “अमूमिति नाम गृह्णाति । भद्रमेवासां
 कर्माविष्करोति” (ब्रा०३का०। २प्र०। १२अ०) इति । अमूमि-
 त्यङ्गुल्यानिर्दिश्य तदीयं व्यावहारिकं नाम गृह्णीयात् । सन्ति हि
 गवां व्यवहाराय तत्त्वामिभिः सङ्केतितानि गङ्गायमुनासर-
 खतीत्यादिनामानि क्रियन्ते । तन्नामग्रहणे षड्गुणप्रदानख-
 षणमासां भद्रं कर्माविष्कृतं भवति । अथ वा मन्त्रद्वयमच्छिद्र-
 काण्डे समान्नातं “कामधुचः प्र षो ब्रूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियं”
 इत्यमूं । “यस्यां देवानां पयो हि तं” इति च । तयोरच
 प्रश्नोत्तरवाक्याभ्यां प्रतीकग्रहणमस्तु । आपस्तम्बेन तयोः पठि-
 तत्वात् । कल्पः “अथ पुरस्तात् प्रत्यगानयन्तं पृच्छति कामधुच
 इति । अमूमितोतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वायु-
 रिति । द्वितीयामानयन्तं पृच्छति । कामधुच इत्यमूमित्येवे-
 तरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वथ्या इति । तृतीयामा-
 नयन्तं पृच्छति । कामधुच इति । अमूमित्येवेतरः प्रत्याह । ता
 मनुमन्त्रयते । सा विश्वकर्मा” इति । विश्वं कृत्स्नं आयुर्यस्याः
 सा विश्वायुः । विश्वस्य व्यचो व्याप्तिर्यस्याः सा विश्वव्यथाः ।
 विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा । पृथिव्यन्तरिक्ष-
 युल्लोकाभिमानि देवतानां क्रमेणोक्तगुणोपेतत्वात् तदभेदेन
 गावः स्तूयन्त इत्यमूं मन्त्राभिप्रायं दर्शयति “सा विश्वायुः सा
 विश्वव्यथाः । सा विश्वकर्मा” इति । इयं वै विश्वायुः । अन्त-
 रिक्षं विश्वव्यथाः । असौ विश्वकर्मा । इमानेवैताभिर्लोकान्

यथा पूर्वे दुहे” (ब्रा०३का०।२प्र०।१अ०) इति । दुग्ध इत्यर्थः । किञ्च बज्रघोरप्रदानेन सन्तुष्टो विश्वायुष्टादिकमाग्नीर्वाहं प्र-
युक्ते इत्यभिप्रायान्तरमाह “अथो यथाप्रदात्रे पुष्यमाशास्ते ।
इवमेवैना एतदुपस्रौति । तस्मात् प्रादादित्युक्तीय वन्दमाना
उपस्रवन्तः पशून् दुहन्ति” (ब्रा०३का०।२प्र०।१अ०) इति । यथा
शोके प्रभृतं धनं दत्तवते राज्ञे चिरञ्जीवत्वित्यादि आग्नी-
र्वाहं पुरोधः करोति एवमेवैतेन मन्त्रेण गाः स्रौति । यस्मा-
च्छास्त्रीयदोहने स्तुतिराधाता तस्मात्सौक्तिकदोहनेऽपि प्रभृतं
घोरं पूर्वचुरदादिति निश्चित्य हस्तेन वन्दमाना वाचा मम
माता मम भगिनीत्येवं गाः सुवन्तो दुहन्ति । एतत् काण्ड-
जतेषु मन्त्रेषु अनास्तातं कश्चिन्नमृत्याय विनियुक्ते “बज्र-
दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो इविरिति वाचं विसृजते । यथा देवतमेव
प्रस्रौति । दैव्यस्य च मानुषस्य च व्यावृत्तौ” (ब्रा०३का०।२प्र०।
१अ०) इति । हे दोग्धस्त्वमिन्द्राय तदनुचरेभ्यश्च देवेभ्यः प-
र्वाणं बज्र घोरं सम्पादयितुं तिसृभ्य उत्तरा गा दोग्धि । तत्र
अमन्त्रकगोत्रयदोहनमिन्द्रायं, अमन्त्रकमितरगोदोहनं तदी-
यानुचरेभ्य इति यथादेवतत्वं प्रभृतत्वेन मानुषदोहनाद्
व्यावृत्तिः । कल्पे लक्ष्मिद्रकाण्डोक्त एव तस्यमानार्थो मन्त्रो
विनियुक्तः “बज्रदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो इव्यमाप्यायतां पुनः ।
वक्ष्येभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति त्रिर्वाचं विसृज्य”
इति । ब्राह्मणेऽप्येतस्यैव मन्त्रस्य प्रतीकमस्तु । अर्थतो निर्दे-
शाद्भविरितीषत्पाठभेदः । मन्त्रस्त्वावृत्तिं विधत्ते “त्रिराह ।

त्रिषत्या हि देवाः” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । त्रिषत्के
सत्यत्वमुद्भिर्घेषां ते त्रिषत्याः । मौनं कुम्भीस्यर्जनञ्च विनैव तिसृ-
भ्योऽधिका गा दोहयेदिति विधत्ते “अवाचं यमोऽनन्वारभ्यो-
त्तराः । अपरिमितमेवावस्त्वे” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति ।
उत्तरामामपि गवां दोहने वज्रदेवसहितायेन्द्रायापरिमितं
शीरं सन्यादितं भवति । तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वेत्यमन्त्रकदो-
हनं कल्पे दर्शितं । पूर्वपक्षत्वेन दारुपात्रनिषेधति “न दारु-
पात्रेण दुह्यात् । अग्निवद्दे दारुपात्रं । यद्दारुपात्रेण दुह्यात् ।
यातयाच्चा हविषा यजेत” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । मन्त्र-
नेनाभिव्यज्यमानोऽग्निः पूर्वं दारुणि गूढो वर्त्तत इत्यग्निसहितं
दारुपात्रं तत्रत्याग्निना शीरस्य स्वीकृतत्वाद्भविविषो गतसारत्वं ।
सिद्धान्तरूपेण तत्पात्रं विधत्ते “अथो खल्व्वाहुः । पुरोडाश-
मुखानि वै हवींषि । नेत इतः पुरोडाशं हविषो यामोऽ-
स्तीति । काममेव दारुपात्रेण दुह्यात्” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०)
इति । पूर्वं निषेधवादिनो हविषस्तत्वं न जानन्ति । अतस्तद्वाट-
त्वर्योऽयमथोशब्दः । अभिज्ञाऽस्त्वेवमाहुः । लोके तावदपूपौ-
दनादीनां क्षुन्निवर्त्तकत्वात् प्राधान्यं दृष्टं । दधिशीरादीनाम्
सहकारित्वमेव । ततो यागेष्वपि पुरोडाशसहर्मासान्तेव सार-
वन्ति हवींषि । न तु पुरोडाशादर्वाचीनस्य शीरादिहविषः
कश्चित् सारोऽस्ति योऽग्निना स्वीक्रियेत । तस्माद्दारुपात्रदोहनं न
विरुध्यत इति । “यदुपर्युपरि शिरो हरेत् । अधोऽधः शिरो हरति”
इत्यादाविव इत इतः पुरोडाशमिति वीष्ठा द्वितीया च । चर-

पुरोडाशादत्यन्तमर्वाचीनस्तेत्यर्थः । पुनरप्यन्वं पूर्वपद्यमाह
 “शूद्र एव न दुष्णात् । असतो वा एष सम्भूतः । वच्छूद्रः । अह-
 विरेव तदित्याहुः । वच्छूद्रो दोग्धीति” (ब्रा०३का०।१प्र०।
 ३अ०) इति । असतोऽधमावयवात् पादात् जातः । सिद्धान्तमाह
 “अग्निहोत्रमेव न दुष्णाच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति । वदा खलु
 वै पवित्रमत्येति । अथ तद्धिविरिति” (ब्रा०३का०।१प्र०।३अ०) ।
 अग्निहोत्रहविष उत्पवनाभावान्नास्ति शूद्रस्यैवै इद्धिः । इदमु-
 हविहव्यवनस्य त्रिसृत्या पवित्रमतित्रयेण प्राप्नोतीति इद्धि-
 मेव । कव्यः “दोहने अप आनीय सङ्गाखनमानवति सम्य-
 च्छ्वस्यतावरीरुर्षिर्षीर्मधुमत्तमा मन्त्रा धनस्य सातय इति” ।
 अतश्चन्देन सत्यवाचिना जसेनावश्वभावि साखनसामर्थ्यमुप-
 सृज्यते । हे सामर्थ्यवत्य आपो यूयं कुम्भीगतेन क्षीरेण सम्यक्का-
 भवत । कीदृशो यूयं । ऊर्षिमत्तेनात्यन्तमाधुर्येण हर्षहेतु-
 त्वेन च क्षीरसदृशः । किमर्थोऽयं सम्यर्कः । साम्नाय्यस्यस्यधन-
 साभार्थः । सामर्थ्योर्षिर्माधुर्यगुणोपन्यासाच्च रससम्यर्को
 विवक्षितो न तु द्रव्यमात्रसम्यर्क इत्याह “सम्यच्यश्च्यतावरी-
 रित्याह । अपाक्षैवोषधीनाञ्च रसः सृजति । तस्मादपा-
 क्षैवधीनाञ्च रसमुपजीवामः” (ब्रा०३का०।१प्र०।३अ०) इति ।
 दोहनपात्रसाखनेन स्वादुतमोऽपां रसः । कुम्भीगतक्षीरस्य
 एव मोभिर्भक्षितानामोषधीनां रससद्रसदयं कुम्भ्यां ससृष्टं ।
 यस्मादुभयमेखनं प्रशस्तं तस्मादयं सर्वं तदुभयमुपजीवामः ।
 एतच्च श्लोके प्रसिद्धं । अन्देशास्त्रभयोऽपजीवर्न विन्नदीकृत्या-

मनन्ति “अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यत् स्वविष्टो धातु-
 स्तत् पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः
 पीतास्त्रैधा विधीयन्ते तासां यत् स्वविष्टो धातुस्तन्मूत्रं भव-
 ति यो मध्यमस्तस्रोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः” इति । धनस्त्रा-
 भोक्तिप्रयोजनं दर्शयति “मन्द्रा धनस्य सातय इत्याह । पुष्टि-
 मेव यजमाने दधाति” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । कल्पः
 “अथैनत्तस्रोदगुदास्य व्रीतं कृत्वा तिरः पविचं दध्यातमक्ति सोमेन
 त्वातमञ्जीन्द्राय दधीति” । हे क्षीर दधिरूपेण सोमेन त्वामातम-
 ष्मि । तेनातञ्चनेन निष्पन्नं दधीन्द्राय होय्यते । मन्त्रेण सोमशब्देन
 मुख्यसोमं परित्यज्य कृता दध्युपलक्ष्यते । ब्राह्मणान्तरवसादिति
 ब्रूमः । तत्र ह्यातञ्चनद्रव्यविशेषैर्देवताविशेषाणां प्रीतिं ऋवती
 श्रुतिः । दध् इन्द्र प्रियत्वं दर्शयति । “यत् पूतिकैर्वा पर्णवत्कैर्वा ऽऽत-
 श्यात् सौम्यं । तद्यत्कसैराक्षसं । तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं । तद्यदातञ्चनेन
 मानुषं । तद्यद्भ्रातत् सेन्द्रं । तद्यद्भ्रातमक्ति सेन्द्रत्वाय” इति ।
 अत्रातञ्चनोक्तं मुख्यं दधिशब्दं परित्यज्य गौणस्य सोमशब्दस्या-
 पादाने प्रयोजनमाह “सोमेन त्वातमञ्जीन्द्राय दधीत्याह ।
 सोममेवैतत् करोति” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । साम्नाय्यस्य
 सोमीकरणं प्रयोजनं । तस्यापि प्रयोजनमाह “यो वै सोमं भव-
 यित्वा । संवत्सरं सोमं न पिवति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो
 भवति । सोमः खलु वै साम्नाय्यं । य एवंविदान्त्साम्नाय्यं पि-
 वति । अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति (ब्रा०३का०।२प्र०।
 ३अ०) इति । सोमपीथः पातव्यत्वेन विहितः सोम इत्यर्थः ।

अग्निष्टोममनुष्टाव संवत्सरमतिवाच्य सोमयागं यो न करोति
तेनावश्मसौ कर्त्तव्यः । वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेतेति
तदिधानात् । यदि द्रव्याभावादिनिमित्तेन प्रतिबध्येत तद्भाव-
नया सोमीकृतं । सान्नाय्यं पिवतस्तद्वैकस्यं परिद्वियते । अस्ति
अनुष्टातुमशक्तस्य सर्वत्रभावनया तत्पूर्तिः । अत एव दृष्टदा-
रस्यके सृष्टिप्रकरणे ब्रह्मचारिणो गार्हस्थ्यधर्मं वाञ्छतस्तद-
सम्भवे सत्युपासनया तत्सम्पूर्तिराश्वायते “एकाकी कामयते
जाया मे स्वादद्य प्रजायेयाद्य वित्तं मे स्यातथ कर्म कुर्वीयेति
स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्त एव तावन्मन्यते तस्या-
कृत्तता । मन एवास्मात्मा । वाग् जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं
वित्तं । श्चक्षुषा हि तदिन्दते । ओचं देवं वित्तं । ओचेणैव हि तच्छृ-
षोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति” इति ।
आत्मा देहो वेदगम्यं । मन्त्रादिकं देवं वित्तं । अतः सोमभाव-
नया वैकस्यपरिहारो युज्यते । कुम्भ्याः पिधानाय पात्रविशेषं
विधत्ते “न मृत्मयेनापि दध्यात् । यन्मृत्मयेनापि दध्यात् । पितृ-
देवत्यं स्यात् । अथस्यात्रेण वा दारुपात्रेण वा पिदधाति ।
तद्भि सदेवं (त्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । पितृणां मृत्पात्रमुद-
कुम्भश्चाद्भौ सिद्धं । दारुपात्रस्य सदेवलं दोहनपात्रेऽवगतं म-
न्त्रान्तरादा । तत्रैवमाश्वायते “अमृत्मयं देवपात्रं यज्ञस्यायुधि
प्रयुज्यतां” इति । अथस्यात्रस्थाप्येतद्द्रव्यं । पिधानपात्रस्य सोद-
कत्वं विधत्ते “उदन्वद्भवति । आपो वै रक्षोऽग्नीः । रक्षसामपहृत्स्यै”
(त्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । स्वाभिमानिदेवतामुखेनापां

रक्षो ब्रह्म । पिधानाय मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे “अदक्षमसि विष्णवे
 त्वेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवैनददक्षं करोति” (ब्रा०
 इका०२प्र०।३अ०) इति । अदक्षमनुपचीणं । कल्पे तु प्रतीक-
 निदमित्यभिप्रेत्याह्निद्रकाण्डगतो मन्त्रो विनियुक्तः “अथैनदुद-
 क्षता कप्सेन वा चमसेन वा पिदधाति । अदक्षमसि विष्णवे त्वा
 यज्ञाया पिदधान्यहं अङ्गिररिक्नेन पात्रेण याः पूताः परि-
 श्वरते” इति । प्रथमपक्षे हे साम्प्रत्य विष्णवे त्वा पिदधामीति
 अध्याहारः । कल्पः “तदुपरोव निदधाति यत्र गुप्तमन्यते
 विष्णो हव्यं रक्षस्वेति” इति । अत्र रक्षणार्थमेव विष्णुसम्बोधनं ।
 न त्विन्द्रवद्भुविः स्त्रीकारायेत्यमुमभिप्रायं विद्मदयति “विष्णो
 हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्तै” इति । ब्राह्मणवर्हिषोरिव साम्नाय्येऽपि
 विधत्ते “अनधः सादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय । तस्मा-
 द्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव
 हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समक्षै” (ब्रा० इका०।
 २प्र०।३अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“शुन्धसाम्नाय्यपात्राणि प्रोक्ष्य मातेति कुम्भिका ।

संस्त्रायाग्नौ वसुब्राह्मणपवित्रं तत्र निक्षिपेत् ॥

ऊतविन्दून् सेति गास्य दुग्धास्त्रिस्तोऽभिमन्त्रयेत् ।

सम्युसङ्गाखनं क्षिप्त्वा सोमे दधातनक्ति हि ॥

विष्णोऽनधो दधात्यस्मिन् तृतीये दक्ष वर्णिताः” ॥

अथ भीमांसा । तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽयं पोरोडाग्निकशोधने ।

साम्नाय्यपात्रशुद्धौ वा प्रथमोऽस्य समाख्यया ॥

पैरोडात्रिकमित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।

सन्निध्यनुष्ठितः कल्प्यः कृत्तलाचरमः क्रमात्” ॥ इति ।

शुद्धं दैव्याद्य कर्मणो देवव्याया इत्ययं मन्त्रः पैरोडात्रिकमिति याञ्चिकैः समाख्याते काण्डे पठितत्वात् । समाख्याया पुरोडात्रकाण्डोक्तानामुल्लूखलजुडादीनां शोधनेऽङ्गमिति चेत् । मैवं । पैरोडात्रिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडात्रमन्त्रमभिधत्ते । तद्धितप्रत्ययस्य तत्सम्बन्धिकाण्डं । न चैतावता पुरोडात्रपात्राणां मन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्षा भवति, किं तर्थापत्या कल्प्यते । यद्युक्तसन्निधिर्न स्यात् तथा मन्त्रपन्थस्य पैरोडात्रिकसमाख्या न स्यात् । न ह्यग्नावसन्निहितानामिषे तादिमन्त्राणामाग्नेयकाण्डसमाख्या भवति । सन्निहितानास्तु युञ्जानः प्रथमं मग इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषा समाख्या । तस्मात् काण्डसमाख्यया सन्निधिं परिकल्प्य तत्सन्निध्यन्यथानुपपत्त्या परस्परकाङ्गारूपं पैरोडात्रिकपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतिं कल्पयित्वा तथा श्रुत्या विनियोग इति समाख्याया विप्रकर्षः । साम्नाय्यपात्राणां शोधनमन्त्रसन्निधिस्तु प्रत्यक्ष इभा बर्हिः सम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरात्रं साम्नाय्यपात्राणां देवः । उक्तमन्त्रस्येभा बर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पश्यते । तेन च प्रत्यक्षसन्निधानात् प्रकरणादीनाञ्चतुर्षामेव कल्पनात् सन्निधिः सन्निध्यते । तस्मात् क्रमेष समाख्यां बाधित्वा साम्नाय्यपात्रशो-

धनशेषो मन्त्र इत्ययं चरमः पक्षोऽभ्युपेतव्यः । तस्मिन्नेवाध्याये षष्ठपादे विचारितं ।

“शाखाच्छेदादयो दोहधर्मास्मायं व्यवस्थिताः ।

प्रातश्च सन्ति वा सायं स्थानात् ते पूर्ववत् स्थिताः ॥

आनर्थक्यप्रतिहतः पूर्ववन्मैव विद्यते ।

बलिनाऽतः प्रकरणात् प्रातर्दोहोऽपि सन्ति ते” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाच्छेदनं तथा ब्राह्मण्या व-
त्सापाकरणमित्यादयो दोहधर्माः समाह्वताः । दोहो च द्वौ
विद्यते । अमावास्यायां रात्रावेको दोहः । प्रतिपदि प्रातरपरौ
दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन स्थापनबलात् प्राथमिकेनायं दोहो
प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत् । मैवं । वैषम्यात् ।
पूर्वञ्च हि सोमे पशुविशसनादिकर्माणामनन्वयात् प्रकरणमा-
नर्थक्यं प्रतिहतं । ततोऽग्नीषोमीयपशौ स्थानबलात् ते धर्मा
व्यवस्थिताः । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः । ततः प्रकरणेन
स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः । दशमा-
ध्यायस्याष्टमपादे विचारितं ।

“स्वाहेत्युक्तिर्दर्विहोमे संहारस्यान्न वायिमः ।

पूर्वन्यायेन तन्मन्त्रे स्वाहाकाराविधित्वतः ॥

विधित्वेऽपि नियतैव न बाध्या स वषट्कृतिः ।

होमान्तरे वषट्कारस्वाहाकारविकल्पनं” ॥ इति ।

अनारभ्य श्रूयते । वषट्कारेण वा देवेभ्योऽर्घ्यं प्रदीयत इति ।
दर्विहोमविशेषे श्रूयते । पृथिव्यै स्वाहान्तरिचाय स्वाहेति ।

तत्र पूर्वोक्तप्रकारे यथा अनाभ्य विहितस्य साप्तदशस्य प्राकर-
 शिकेन साप्तदशविधिना उपसंहारे षति विद्यत्यन्तरे साप्त-
 दशं नास्ति तथा द्वाप्यनारभवादेन विहितस्य स्नाहाकारस्य
 दर्विहोमप्रकरणपठितमन्त्रगतेन स्नाहाशब्देनोपसंहारे होमा-
 न्तरेषु नास्ति स्नाहाकार इति प्राप्ते । ब्रूमः । पृथिव्यै स्नाहेति म-
 न्त्रपाठोऽयं । न तत्र स्नाहाकारोऽनारभ्याऽधीतब्राह्मणवाक्येनैव
 विधीयते । न खलु “यमादित्या अ० शुमाप्यायचन्नि” इत्यादि
 वाव्यामन्त्रगता आदित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्थस्य विधायका
 दृष्टाः । यथा सिद्धार्थवाचक आदित्यशब्दो न विधत्ते, यथा
 क्रियावाचित्वेऽपि वर्त्तमानार्थं आप्याययन्तीति न विधायकः
 तथा वैदिकहविर्विषयो देवस्य दत्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानः
 स्नाहाशब्दो नोपसंहारं विदधाति । तथा सत्युपसंहार्योपसंहा-
 रकयोरेकविषयत्वब्रह्माया अप्यभावात्सास्त्रेवाच पूर्वान्यायः ।
 ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात् स्नाहाकार-
 विधिरर्थान्तरभ्यत इति चेत्, एवमपि ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्तः
 स्नाहाकारो नियम्यते । अस्मिन्नुपहोमे स्नाहाकारेणैवान्नं प्रदी-
 यत इति । ततः पाचिको वषट्कारोऽर्थान्निवर्त्तते । किञ्च “पुर-
 षात् स्नाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्ठात् स्नाहाकृतयोऽन्ये”
 इति ब्राह्मणोक्तन्यायेन स्नाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः पक्षे प्रा-
 प्नोति । तत्र पृथिव्यै स्नाहेत्येव पठेदिति नियम्यते । अर्थाद्वा-
 त्याशे निवर्त्तते । तस्मादविधिलविधिलयोरुपसंहाराभावेन
 होमान्तरेऽनारभ्य विहितो वषट्कारस्नाहाकारविकल्पः सुस्थितो

भवति । एवञ्च सति “उतः श्लोकः” “खाहा छावापृथिवीर्भा” इति मन्त्रांशाभां सूचितस्य खाहाकारविकल्पस्य न कदाचिद-
नुष्यपपत्तिः । प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे किञ्चिद्विचारितं ।

“तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ।

हिना श्रुता हेतुता ऽतः शूर्पादन्यच्च साधनं ॥

शूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौती सा विकल्प्यते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तु स्यात् प्रवर्त्तिका” ॥ इति ।

इदमाद्यायते “शूर्पेण जुहोति” । “तेन ह्यन्नं क्रियते” इति ।
अयमर्थवादो विधेयशूर्पे हेतुत्वेनाम्बेति हिशब्दस्य हेतुवाचि-
त्वात् । यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते यद्यदन्नसा-
धनं दर्वीपिठरादिकं तेन सर्वेण होतव्यमिति सम्भ्यते । ततः
पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्प्यन्त इति प्राप्तेः ब्रूमः । शूर्पस्य
होमसाधनत्वं श्रौतं तृतीयया तदवगमात् । पिठरादीनां त्वा-
नुमानिकं । अतोऽसमानवस्तान् न विकल्पो युक्तः । ततो हेतु-
र्थार्थः । स्तुतिस्तु प्ररोचनायोपयुक्ता । तस्मात् स्तुतित्वेनाम्बयः ।
अनेनैव न्यायेन प्रकृतेऽपि “अग्निहोत्रमेव न दुस्माच्छूद्रः । तद्धि
नोत्पुनक्ति” इत्यत्र हिशब्दस्य हेतुत्वाद्यत्र यत्र नास्त्युत्पन्नं तत्र
तत्र शूद्रस्यर्षो निषिद्ध इति व्याप्तौ सत्यां उत्पन्नरहितानां
ग्रीह्यवादीनां कदाचिच्छूद्रेण स्पृष्टानां यागयोग्यत्वं न स्या-
दिति पूर्वः पक्षः । तद्धिनोत्पुनन्तीत्यर्थवादस्य स्मावकत्वेन हेतु-
प्रतिपादकत्वाभावास्त्रोक्तदोष इति राड्धान्तः ।

अथ व्याकरणं । शुन्धध्वमित्यत्र धातुइदान्तः । अप्रत्ययस्य

पित्वाद्नुदात्तः । अदुपदेशादुत्तरं सप्तार्धधातुकमथनुदात्तं ।
 दैव्यब्रह्मो वज्रनलेन जिगत्यादिरिति (पा० ६।१।१८७) आद्यु-
 दात्तः । मातरिश्वन्ब्रह्मो धिवशेतिवस्यद्योदात्तः । घर्मोऽसीत्यो-
 कारस्योदात्तानुदात्तवोरकारयोः स्थाने पतितत्वादेकादेशस्य-
 रेण वित्यमुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः । खरितो वानुदात्ते पदादौ
 (पा० ८।१।६) । उत्तरपदस्यादावनुदात्ते परत उदात्तानुदा-
 त्तयोर्य एकादेशः स विकल्पेन खरितः स्यात् इत्याकारः खरितः ।
 वृषियस्योत्वञ्च उदात्तखरितयोर्यणः खरितोऽनुदात्तस्य (पा० ८।
 १।४) उदात्तस्य वा खरितस्य वा स्थाने यो चच् तस्मादुत्तर-
 स्थानुदात्तस्य खरितः स्यात् इत्याकारः खरितः । विश्वस्य धायो
 धारस्यं यस्या वृष्टेः सा विश्वधायाः, तच्च पूर्वपदप्रवृत्तिखरः प्राप्तः ।
 विश्वब्रह्मस्य सप्त आद्युदात्तः “विश्वे देवा उतावृध” इत्यादौ
 तद्दर्शनात् । इह तु बङ्गनीहो विश्वं संज्ञायी (पा० ६।१।१०६)
 इति विश्वमित्येतत् पूर्वपदमनोदात्तं । परमब्रह्मो नपुंसकलिङ्गो
 ऽपि नित्यनपुंसकलाभावात् फिट्खरेणानोदात्तः । दृष्ट्स्वित्यञ्च
 वृषगवाक्येन पदात् परत्वाभावाच्च निघातः, किन्तु धातुखरब्र-
 ह्मखरसप्तार्धधातुकखराः । परमेष धात्वा दृष्ट्स्वित्येवं एकवाक्य-
 त्सेऽपि दृष्ट्स्वमाङ्गारिति समुच्चयविवक्षायां चकारस्य सुप्रत्वेन
 चादिस्त्रोपे विभाषेति (पा० ८।१।६३) निघातस्य विकल्पो द्रष्ट-
 व्यः । वसुब्रह्मो वृषादिः । पवित्रमित्यञ्च पुवसुं ज्ञायामिति (पा०
 ३।१।१८५) पूञ्धातोरिप्रत्यये सतीकार उदात्तः । प्रतधारब्रह्मः
 प्रतवस्त्रब्रह्मवत् । द्रष्टोऽग्रये इत्यञ्च घर्मोऽसीतिवदोकारः खरि-

तः। वृहन्नह्नोरुपसंख्यानं (पा० ६।१।१७३।१वा०) इति वृहच्छ-
 द्वादुत्तरस्या अजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कं सुखं अकं दुःखं तन्न
 विद्यते यस्यासौ नाकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वाहाशब्दो निपातः ।
 द्यावापृथिवीशब्दस्य, देवतादन्ते च (पा० ६।१।१४१) इत्युभयप-
 दप्रकृतिस्वरत्वादाद्यन्तावुदात्तौ । विश्वधाया इति वत् विश्वाद्युरि-
 त्यादयः । अतावरीशब्दस्य आमन्वितत्वान्निघातः । ऊर्ध्वन्शब्दस्य
 फिट्स्वरः । ऊवनुदात्तः । मधुशब्दो वृषादिः । मत्तमपावनु-
 दात्तौ । धनशब्दो नपुंसकस्वरः । सोमेन्द्रविष्णुशब्दा वृषादिगताः ।
 इव्यस्य होमस्य योग्यं इयं प्रत्ययस्वरः ॥ इति माधवीये वेदा-
 र्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

कर्म्मणे वां देवेभ्यः शक्यं वेषाय त्वा प्रत्युष्टं रक्षः
 प्रत्युष्टा अरातयो धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्
 धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामस्त्वं देवानामसि सञ्चित-
 मं पप्रितमं जुष्टमं वह्नितमं देवहृतममहृतमसि इ-
 विर्धानं इह स्व माह्वामिषस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे माभे-
 र्मासंविख्या मा त्वा ॥ १ ॥

इह सिषमुरु वाताय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
 नोर्बाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्यामग्रये जुष्टं निर्व्वपाम्यग्नीषो-
 माभ्यामिदं देवानामिदमुनःसह स्फात्यै त्वा नारात्यै
 सुवरभि विस्वेषं वैश्वानरं ज्योतिर्हन्तां दुर्या द्यावा-

पृथिव्योर्व्वन्नरिष्टमन्विह्वदित्यात्त्वोपस्ये सादयाम्य-
ग्र इत्यर रक्षस्व ॥ २ ॥

मा त्वा षट्चत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अनुवाकत्रयेण पर्वदिनकर्तव्यं समापितं । उत्तरैर्द्वभिरनु-
वाकैः प्रतिपदिनकर्तव्यमभिधातव्यं । तत्र प्रथमं तावदस्मिंश्चतु-
र्थेऽनुवाके हविर्निर्वापोऽभिधीयते । बोधाद्यनः “अथ प्रातर्जु-
तेऽग्निहोत्रे हसौ सप्तमृगते कर्मणे वां देवेभ्यः ब्रकेयमिति” इति ।
आपस्तम्बः “कर्मणे वां देवेभ्यः ब्रकेयमिति हस्ताववनिज्य” इति ।
हे हसौ देवानां सम्बन्धिने कर्मणे प्रचासितौ युवां प्रयोक्तुं ब्रह्मो
भूयासं । विनापि प्रचासनं लौकिकब्रह्मेः सङ्गावाच्छास्त्रीयब्रह्म-
र्थोऽयं मन्त्रः प्रचासनहेतुरित्यभिप्रेत्याह । “कर्मणे वां देवेभ्यः
ब्रकेयमित्याह ब्रह्मे” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १४ अ०) इति । कश्चिन्मन्त्र-
मुत्पाद्य दृष्ट्वास्तरणे विनियुक्ते “यज्ञस्य वै सन्ततिमनु प्रजाः प-
त्रवो यजमानस्य सन्तायन्ते । यज्ञस्य विच्छिन्तिमनु प्रजाः पत्रवो
यजमानस्य विच्छिद्यन्ते । यज्ञस्य सन्ततिरसि यज्ञस्य ता सन्तत्यै
सृष्टामि सन्तत्यै ता यज्ञस्तेत्याहवनीयात् सन्तनेति । यजमानस्य
प्रजायै पत्रूनां सन्तत्यै” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १४ अ०) इति । यज्ञस्य
ता सन्तत्या इत्येषां पदानामादरार्थेन द्विरभासेन भूमिर्यथा
न दृश्यते तथा स्तरणीयमिति सूचयति । अत एवान्यत्राज्ञातं

“अनतिदृअः स्तृणाति” इति । अरुणप्रदेशस्त्राद्यन्तौ कस्ये दर्शितौ “गार्हपत्यात् प्रक्रम्य सन्ततामुत्तराजीः स्तृणात्याहवनीयात्” इति । उत्तराजिस्तृणविशेषः । प्रणयनं विधत्ते “अपः प्रणयति” (ब्रा०३का०।१२ प्र०।४ अ०) इति । तत्प्रकारः कस्ये दर्शितः “अपरेण गार्हपत्यमुपविश्य कः सं वा चमसं वा प्रणीताप्रणयनमानीय तस्मिंस्त्रिः पवित्रमप आनयन्नाह । ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमानवाचं यच्छेति सम्प्रेष्यन् समं प्रादैर्धारयमाणोऽविषिञ्चन् ह्रलोत्तरेणाहवनीयं दर्भेषु सादयित्वा” इति । प्रणयनविधेरर्थवादमाह “अद्वावा आपः । अद्वामेवारभ्य प्रणीय प्रचरति” । (ब्रा०३का०।१२ प्र०।४ अ०) इति । अपां अद्वाजनकत्वेन अद्धारूपत्वमुपचर्यते । तज्जनकत्वञ्च युत्यन्तरे समाजातं “आपोऽहास्यै अद्वां सन्नमन्ते पुण्याय कर्माणे” इति । दृश्यते खाना च मनोपेतस्य शुद्धतिप्रयः । पूर्वोक्तमेव प्रणयनविधिं पुनः पुनरनूय वज्रधा सौति “अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञमेवारभ्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । वज्रो वा आपः । वज्रमेव आदृत्येभ्यः प्रहृत्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै रघोऽग्नीः । रघुसामपहत्यै । अपः प्रणयति । आपो वै देवानां प्रियं धाम । देवानामेव प्रियं धाम प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवारभ्य प्रणीय प्रचरति” (ब्रा०३का०।१२ प्र०।४ अ०) इति । यज्ञो यथाभीष्टस्वर्गसाधनं तद्दपामभीष्टप्रीत्यादि साधनत्वाद्यज्ञत्वं । प्रणीताभिरङ्गिः पिष्टस्य संयमनं प्रचरणं । यथा वज्रो वैरिणं वारयति तद्दापस्तृष्णां

वारवन्ति। रचो म्रत्वं पुरैवोक्तं । वृष्णुदकस्य देवप्रियधासो युलो-
कादुत्पन्ननादपां तद्भ्रामलं । देवास्तावदग्निं प्रविश्व तद्भावं प्राप्ताः ।
तथा च श्रूयते “देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विभ्यतोऽग्निं
प्रविशन् । तस्मादाङ्गरग्निः सर्व्या देवता” इति । “स चाग्निरशु
प्रविष्टः । स निस्त्रायत । सोऽपः प्राविशत्” इति श्रुतेः । तस्मादपां
सर्व्वदेवता लं । ब्राह्मणान्तरादा तथात्वं द्रष्टव्यं । कल्पः “आदत्ते
दक्षिणेनाग्निहोत्रहवशीः सव्येन शूर्पेण वेषायलेति” इति । तदेत-
दुभयं च श्नायुधमध्यपाति, तानि यश्नायुधान्यन्यत्रैवमास्तातानि
“स्फ्यस्य कपास्तानि चाग्निहोत्रहवशी च शूर्पेण कृष्णाग्निश्च
ब्रह्मा सोलूखलश्च मुखश्च दृषकोपसा च एतानि वै दक्षवश्ना-
युधानि” इति । तेषां प्रयोगप्रकारः सूत्रे दर्शितः “उत्तरेण गार्ह-
पत्याहवनीयौ दर्भान् स० स्त्रीर्य दन्दं न्यञ्चि पाचाषि प्रयुनक्ति
दद्यापराषि दक्षपूर्वाषि स्फ्यस्य कपास्तानि चेति यथा समा-
स्तातमपराषि प्रयुज्य स्रुवं जुह्वमुपभृतं भ्रुवां वेदं पाचीमाव्य-
स्ताशीं प्राग्निचहरत्मिडापाचं प्रशीताप्रषयनमिति पूर्वाषि
तान् उत्तरेणावशिष्टान्यन्वाहार्यस्ताशीं मदन्तीमश्मानमुपवेषं प्रा-
तर्दोहपात्राशीति प्रशीता प्रषयनं पात्रस० सादनात् पूर्वमेके स-
मामनन्ति” इति । तत्राग्निहोत्रहवस्थादाने ब्राह्मणान्तरमन्त्र उदा-
हृतः “वानस्यत्याषि दद्यायलेत्यग्निहोत्रहवशीमादत्त” इति ।
तस्मात् “वेषाय त्वा” इति मन्त्रेण शूर्पमाददीत । वेषो व्याग्निमान्
चक्षुदर्यै हे शूर्पे त्वामाददे । अनार्थावबोधकाल एव वाक्यपूर्तये
पदाव्याहारः । अनुष्ठानकाले तु न लौकिकं पदमव्याहृतव्यं ।

अनाथातस्योहादिवदमन्त्रत्वात् । अवबुद्धस्यार्थस्य वाक्यैकदेशे-
नापि संस्कारोद्देशे षति स्मृत्युपपत्तेः । अमन्त्रत्वादेव तद्भार-
कस्मृत्या नास्त्वदृष्टं किञ्चित् । सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्यूहादी-
नमन्त्रानपि प्रयुञ्जते । अन्यथाऽग्नये जुष्टमित्येवमास्मात्सैव प्रयोगे
सौर्यकर्षसमवेतस्यार्थस्य स्मृत्यभावप्रसङ्गात् । ब्रूषस्य यज्ञार्थत्वं नि-
र्वापावघातादौ प्रसिद्धमित्याह “वेषाय त्वेत्याह । वेषाय स्नेनदा-
दत्ते” (ब्रा० ३का०।१२प्र०।४अ०) इति । कल्पः “प्रत्युष्टं रक्षः
प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्य” इति ।
व्याचष्टे “प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै”
(ब्रा० ३का०।१२प्र०।४अ०) इति । कल्पः “जघनेन गार्हपत्यमग्नि-
हमनो भवति तस्यैत्योत्तरां युगधुरमभिमृञ्चति धूरसि धूर्व धूर्वन्तं
धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः” इति । त्रीहिरूप-
चविर्धारककटकसम्बन्धिना युगस्य बलीवर्दवहने प्रदग्ने कश्चिद्वि-
सकोऽग्निः आस्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते । हे वक्त्रे त्वं हिं सकोऽसि
ततः पापरूपं हिं सकं विनाशय । किञ्च यो राक्षसादिः याग-
विघ्नेनास्मान् जिघांसति तमपि विनाशय । यं वा आस्रसादिरूपं
वैरिणं वयं जिघांसामः तमपि विनाशय । वज्राधारभूताया
युगस्य धुरः संस्पृशं विधत्ते “धूरसीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः । तं
चदनुपसृष्णातीयात् । अर्ध्वर्युञ्च यजमानं च प्रदहेत् । उपसृ-
ष्णात्येति । अर्ध्वर्योश्च यजमानस्य चाप्रदाहाय” (ब्रा० ३का०।
१२प्र०।अ०) इति । तन्भूर्वेति वाक्ययोः पौनरुक्त्यभ्रमं निवार-
यति “धूर्वतं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वाम इत्याह ।

दो वाव पुह्यौ। चस्यैव धूर्वति। चस्यैव धूर्वति। तावुभौ बुचार्ययति”
 (त्रा०३का०।१प्र०।४अ०) इति। प्रोक्तेन योजयतीत्यर्थः। कस्यः
 “अनोऽभिमन्त्रयते त्वं देवानामसि यच्चित्तमं पप्रितमं जुष्टमं व-
 ङ्कितमं देवहृतममहृतमसि हविर्धानं दृष्ट्वस्व माङ्गाः” इति। हे
 षकट त्वं देवानां यन्मन्त्रि भवसि ततः शुद्धतमं ग्रीहिभिः पूर्णतमं
 प्रियतमं हविषो वाहकतमं देवानामाङ्गाहृतमञ्चासि। किञ्च
 ग्रीहिभारपादितवक्त्ररहितं हविषो धारकमसि अतो दृढं
 भव। भयं मा भूः। मन्त्रस्य प्रथमभागे स्वष्टार्थत्वं दर्शयति “त्वं
 देवानामसि यच्चित्तमं पप्रितमं जुष्टमं वङ्कितमं देवहृतममि-
 त्वाह। यथा यजुरेवैतत्” (त्रा०३का०।१प्र०।४अ०) इति।
 मन्त्रपदैर्बोऽर्थो यथा प्रतीयते स तथैव, न तत्र कश्चिदन्वो
 विवचाविशेषोऽस्ति। द्वितीयभागे ग्रीहिभारप्रयुक्तं त्रैविध्यं वा-
 र्चयत इत्याह “अहृतमसि हविर्धानमित्याहानार्त्तै” (त्रा०३
 का०।१प्र०।४अ०) इति। तृतीयभागे स्वयमप्यारोढुं षकटस्य
 धैर्यं सम्पाद्यत इत्याह “दृष्ट्वस्व माङ्गारित्याह षट्त्वे”। (त्रा०
 ३का०।१प्र०।४अ०) इति। अत एवापस्तम्बः उत्तरस्य भागस्य
 मन्त्रान्तरत्वमभिप्रेत्याह “अहृतमसि हविर्धानमित्यारोहति”
 इति। कस्यः “अथ पुरोडाशीयान् प्रेषते मित्रस्य ता चक्षुषा प्रेषे
 मा भेर्मा संविक्त्वा मा ता हिष्ट्विषं” इति। हे ग्रीहि समूह
 जगन्मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा त्वामवलोकयामि न तु वैरिचक्षुषा।
 ततो मा भैषीः मात्र कन्विष्टाः अहन्तु त्वां न मारयामि अन्-
 त्रसोऽवमिति बुध्नुत्पादनाय मित्रशब्दप्रयोग इत्याह “मित्रस्य

त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इत्याह मिचत्वाय” (ब्रा०३का०।२प्र०।४अ०) इति । भयकम्पयोरपि हिंसावान्तरभेदत्वमभिप्रेत्याह “मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हि०षिषमित्याहाहि०साथै” (ब्रा०३का०।२प्र०।४अ०) इति । कल्पः “उरुवातायेति परिष्णाहमपवाह्य” इति । हे करिष्यमाणद्वार त्वमेतेन पिधानभूतदृषाद्यपनयनेन वायुप्रवेशार्थं विस्तीर्णो भव । वायुप्रवेशे प्रयोजनमाह “यद्दे किञ्च वातो नाभिवाति । तत् सर्व्वं वरुणदैवतं । उरुवातायेत्याह । अवारुणमेवैनत् करोति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।४अ०) इति । यद्द्रव्यमावृतत्वेन वायुर्न स्पृशति तस्य सर्व्वस्मावरको वरुणः स्वामी तच्च स्वामिलं वायुना निवर्त्यते । कल्पः “अथ निर्व्वपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेन्दिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्व्वपामि” इति । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः “ग्रूर्पे पवित्रं निधाय तस्मिन्नग्निहोत्रहवस्था हवी०षि निर्व्वपति तथा वा पवित्रवत्या” इति । व्याचष्टे “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अग्निनोर्बाहुभ्यामित्याह । अग्निनौ हि देवानामध्वर्य्य आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अग्नये जुष्टं निर्व्वपामीत्याह । अग्नय एवैतान् जुष्टं निर्व्वपति” (ब्रा०३का०।२प्र०।४अ०) इति । एतान् ग्रीहीन् प्रियं हविर्यथा भवति तथा निर्व्वपति । आवृत्तिं विधत्ते “चिर्य्यजुषा । अथ इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै । तूष्णीं चतुर्थं । अपरिमितमेवावरुन्धे” (ब्रा०३का०।२प्र०।४अ०) इति । आपस्तम्बः “एवमुत्तरं यथादैवतमग्नीषोमाभ्यामिति पौर्षमास्तां” इति ।

तदिदं स्वष्टोचकार बोधायनः “एतामेव प्रतिपदं कृत्वाग्नीषो-
माभ्यामिति यैर्षमास्यामिन्द्राय वैष्टधाव चेन्द्राग्निभ्यामित्यमा-
वासावामसञ्चयत इन्द्रायेति सञ्चयतो महेन्द्रायेति वा यदिम-
हेन्द्रायो भवति” इति । देवस्य लेख्येतमेव भागमुपक्रमं कृत्वा
बुष्टं निर्व्वपामोत्युपसंहारं कृत्वा तयोर्षध्येऽग्नीषोमाभ्यामिति
प्रवोक्तव्यं । एतत् सर्व्वमभिप्रेत्याह “अ एतमेवानुपूर्व्वं हवोषि
निर्व्वपति” (ब्रा० ३का०।१ प्र०।४ अ०) इति । कस्यः “इदं देवा-
नामिति निरूपानभिष्टप्रतोदमु नःश्चेत्यवग्रिष्टान्” इति । पूर्वे
निरूपामिदं देवानामेव खं इदन्तु ब्रकटखं देवैस्सृष्टितानामस्त्राकं
खं धामान्नराणामस्त्राभिः करिष्यमासत्वाद् मोक्ष्यमासत्वात् ।
मानधोरसाहृष्यांश्च मन्त्रद्वयमित्याह “इदं देवानामिदमुनः
श्चेत्याह व्याटत्सै” । (ब्रा० ३का०।१ प्र०।४ अ०) इति । कस्यः
“स्त्रात्सै त्वा नारात्या इति निरूपानेवाभिमन्त्र” इति । हे
हविः श्रमिदृक्ष्यै त्नामभिमन्त्रयामि । तत्राभिवर्द्धनमदानाय न
भवति किन्तु देवेभ्यो दातुमेव । सोऽयं मन्त्रो हविषोऽवस्त्रन्द-
नेन चयो मा भूदित्येवं रक्षार्थं इत्याह “स्त्रात्सै त्वा नारात्या
इत्याह गुप्तै” । (ब्रा० ३का०।१ प्र०।४ अ०) इति । बोधायनः
“अथा हवनीयमीचते सुवरभिविस्त्रेषं वैश्वानरं ज्योतिः” इति ।
आपस्त्रमसु मन्त्रभेदमभिप्रेत्याह “सुवरभिविस्त्रेषमिति सर्व्वं
विहारमनुवीचते । वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीदं” इति । स्वर्ग-
साधनत्वात् स्वर्गरूपं सर्व्वयागप्रदेशमभितो विप्रेषेण पश्यामि ।
आहवनीयाग्निं स्वर्गस्य प्रकाशकं ज्योतिःस्वरूपं पश्यामि । ब्रकट-

स्योपरिभागे परितः कटवेष्टिते तमस्त्रिणि प्रदेशेऽवस्थितस्य वसि-
 रवस्योक्तमथपेक्षितमित्याह “तमसीव वा एषोऽन्तस्वरति ।
 यः परीणहि । सुवरभिविख्येषं वैश्वानरं ज्योतिरित्याह । सुव-
 रेवाभिविपश्नति । वैश्वानरं ज्योतिः । (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १४
 अ०) इति । बोधायनः “अथ गृहानस्वीचते दृष्ट्वन्तां दुर्या
 सावापृथिव्योः” इति । आपस्तम्बः “दृष्ट्वन्तां दुर्यासा पृथि-
 व्योरिति प्रत्यवरुद्धा” इति । इहलोकपरलोकयोरसद्गृहा
 दृष्टीभवन्तु । अदार्ढ्यग्रंहायाः सद्गावाद्दार्ढ्यमागंसनीयमि-
 त्याह “सावापृथिवी हविषि गृहीत उद्वेपेतां । दृष्ट्वन्तां
 दुर्यासावापृथिव्योरित्याह । गृहाणां सावापृथिव्योर्दृष्ट्यै”
 (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । गृहीतहविष्कः किंवादिष्क
 यक्ष्यतोत्यज्ञानालोकयोर्भेषेण कस्यः प्राप्तः । दृष्ट्वन्तामित्युक्ते
 सत्येतिदिनात्र उद्देश्यो न भवतीति निश्चयाद्द्वैधं भवति ।
 कस्यः “उर्ध्वन्तरिक्षमन्विहीति हरति” इति । व्याचष्टे “उर्ध्वन्तरि-
 क्षमन्विहीत्याह गत्यू” (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । कस्यः
 “एत्योत्तरेष मार्हपत्यमुपसादयत्यदित्यास्लोपस्ये सादयामि”
 इति । अदितिर्ब्रह्मस्य भूमिरर्थ इत्याह “अदित्यास्लोपस्ये सा-
 दयामीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनदुपस्ये सादयति”
 (ब्रा० ३ का० २ प्र० १४ अ०) इति । कस्यः “मार्हपत्यमभिमन्त्र-
 यते अग्ने हव्यं रचस्वेति” इति । अत्र हविषो रचामात्रं वि-
 वक्षितमित्याह “अग्ने हव्यं रचस्वेत्याह गुप्त्यै” (ब्रा० ३ का०
 २ प्र० १४ अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“कर्षणे हस्तयोः शङ्खिर्वेषग्रूपपरिग्रहः ।
 प्राणुष्टमिति सन्तप्य धूसृष्टेष्कटे धुरं ॥
 तमोषां संसृष्टेहं ह ब्रकटं त्वधिरोहति ।
 उर्व्वन्तर्धिमपच्छायं मित्रेति हविरीचते ॥
 देवेति निर्ब्वपेदग्नीत्यपि पूर्व्वानुषञ्जनात् ।
 इदं निरुप्ततच्छेषौ सृष्टेत् स्थात्याभिमन्त्रणं ॥
 सुवर्ब्विहारवोचाथ वैश्या पूर्ब्व्याग्निवीक्षणं ।
 वृष्ट्वावहृष्टो ह गच्छेददिभूमौ हि सादयेत् ॥
 अग्नेऽग्निमन्त्रणं मन्त्रा उक्ता एकोनविंशतिः” ।

अथ भीमांश । तत्र केचित् सामान्यविचारा उच्यन्ते । य-
 क्षपोषे लेत्यत्रैव ते वक्तव्याः तथापि सञ्चारव्युत्पत्तये तत्तदनुवा-
 केषु वर्ण्यन्ते । दादशाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितं ।

“अनध्याये मन्त्रपाठः क्रतौ नास्त्वस्ति वा न सः ।

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रानिषेधतः” * ॥ इति ।

पर्य्विह्वा नाधेतव्यमिति निषिद्धत्वादध्यायेषु क्रतुप्रयोगे
 मन्त्रपाठो नास्तीति चेन्नैवं । निषेधस्य ग्रहणार्थाध्ययनविषयत्वात्
 क्रतुप्रयोगे तदभावात् । अन्यथा प्रतिपद्ये वेष्टेर्ब्विहितत्वेन मन्त्र-
 पाठाभावे तदध्ययनमनर्थकं स्यात्, तस्मात् प्रतिपदि कर्षणे वा-
 मित्वाद्यो मन्त्राः पठितव्याः । तत्रैवान्यद्विचारितं ।

“स्वरो मन्त्रो भाषिकः किं स्यात् प्रावचनिकोऽथ वा ।

* तत्पाठस्यानिषेधः स्यादस्ति पाठनिषेधता इति का० पाठः ।

ब्राह्मणोक्तेरादिभ्योऽन्यसदुक्तेर्लक्षणत्वतः” ॥ इति ।

तत्तद्देशीयब्राह्मणस्वरौ भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः ।

“हृन्दोगा बङ्गचासैव तथा वाजसनेयिनः ।

उचनीचस्वरं प्राङ्गः स वै भाषिक उच्यते” ॥ इति ।

भ्योऽयं भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । कुतः । ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । * मन्त्रविनियोगस्याङ्गेन सिद्धतया स्वरविशेषविधानाद्यैव ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयत इति प्राप्ते । ब्रूमः । न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पद्यते । किन्तु प्रवचनप्रसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डे समुत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चार्यन्ते । तद्यथा “इमामगृभ्यश्चन्नान्मृतस्येत्यश्वाभिधानोमादत्ते” इति । यतमेवाभिप्रायं द्योतयितुं कश्चित् कश्चित् शब्दान्तरेणोपलक्ष्यन्ते । तद्यथा “सावित्राणि जुहोति प्रसृत्यै” इति । यत्र लिङ्गसिद्धौ विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु । तस्मात् प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ कर्षणे वामित्यादिमन्त्राणां प्रयोक्तव्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य चैस्वर्यं भाषिकोऽथवा ।

आद्योऽन्यमन्त्रवन्मैवं स्वरान्तरविवर्जनात्” ॥ इति ॥

वाजस्यत्यासीत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः । तस्यान्यमन्त्रवत् प्रावचनिकस्वर इति चेन्नैवं । मन्त्रकाण्डे तदपाठेन तत्स्वराभावात् । तस्माद्भाषिकस्वरः । यद्यपि यज्ञस्य सम्प्रतिरसीत्ययं

* मन्त्रस्य लिङ्गविनियोग्यतया इति का० ।

तेनिरौचद्राह्योत्पन्नो मन्त्रस्त्रैस्त्रयैर्वावाचयते तथापि सोमाव
राज्ञे कीताव प्रोक्षमावाचानुब्रूहीत्येवमादीनां बह्वृचद्राह्यो-
त्पन्नमन्त्राणां अयं भाषिकः स्वरः । अन्यदपि तत्रैव चिन्तितं ।

“यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मानिचमाङ्गवेत् ।

आद्यो मैवं ह्यत्नजन्यस्यतेरङ्गत्वतोऽन्तिमः” ॥ इति ॥

इषे त्नेतिमन्त्रः प्रासाह्येदकरणं । इमामग्यभ्यस्यति रश्न-
नादाने । तत्र तत्र संबन्धः । किं मन्त्रादौ कर्म कर्मत्वं, उताग्य-
भ्यवगनेत्येवं विधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले, किन्वा
यस्य कस्यचित् पदस्योच्चारणकाले, आहोस्त्रिन्मन्त्रान्ते, अथ वा
ततोऽपि कश्चित्कालं विसृज्येनेति । तत्र नियामकाभावाद्यदा
कदाचिदिति प्राप्ते । ब्रूमः । ह्यत्नमन्त्रजन्यमर्थस्वरणं कर्मणोऽङ्गं ।
तस्य मन्त्रसमाप्तेः पूर्वं नोदेति विसृज्येद्वत्पद्मापि विगच्छतीति
ततः परिशेषात् कर्मणो वामित्यादिमन्त्रान्ते कर्म सन्निपतेत् ।
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“हस्यौ द्वाववनेनिक्ते सृष्टात्युत्सपराजिकां ।

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिहताखिला ॥

तन्मन्त्राङ्गत्वमन्त्रस्यादानन्तर्यात्मकात् क्रमात् ।

स्त्रिङ्गप्रकरणाभ्यान्तु सर्वानुष्ठानशेषतः” ॥ इति ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते हस्ताववनेनिक्ते उत्सपराजी-
कृषातोति । वेद्यामास्तरितुं स्यादितः स्वम् उत्सपराजी तत्र
हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोर्नैरन्तर्येण पाठात् क्रमप्रमाणेन ह-
स्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेत् । मैवं । अवनेजनं हस्त-

संस्कारः । संकृतौ च हस्तौ सर्वानुष्ठानयोग्यावित्येतादृशं सामर्थ्यलिङ्गं दर्शपूर्णमासयोः स्फुटं । अतः प्रबलाभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां क्रमबाधात् सर्वशेषो हस्तशुद्धिः । अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः । चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे विचिन्तितं ।

“मृन्मये प्रणयेत् कामी नित्येऽप्येतदुत्तेतरत् ।

आकांक्षा मन्निधिस्रास्ति तस्मान्मित्येऽपि मृन्मयं ।

कामार्थत्वाद्योग्यत्वं सामान्यविहिते न च ।

आकांक्षाया निवृत्तत्वास्त्रित्यार्थमितरद्भवेत्” ॥ इति ॥

अपः प्रणयति इति प्रकृत्य श्रूयते । मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेदिति । तत्रापां प्रणयनस्य नित्यप्रयोगेऽपि मृन्मयपात्रमेव साधनं । कुतः । नित्येऽपि पात्रस्याकांक्षितत्वात् । न च लोकषिद्धं किञ्चित् पात्रं उपादीयत इति वाच्यं । औते कर्षस्त्रश्रुताः कृतस्य सन्निहितत्वादिति प्राप्ते । ब्रूमः । कामार्थं मृन्मयमाद्यातं । तच्च सति कामे योग्यं । न हि पात्रिकं कामं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं निमित्तस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतोऽविहितेन निवर्त्तते । अपः प्रणयतीति हि पात्रमनुपन्यस्य विहितं । तच्चान्यथानुपपन्नं सत्पात्रं किञ्चित् सासान्येन कल्पयति । तस्मान्मित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृन्मयं नाम्बेति । किन्वितरत् पात्रं यत्किञ्चिदुपादेयं । समसेनापः प्रणयेदिति नित्ये पात्रं विधीयत इति चेत् तर्हि हस्ता चिन्तास्तु । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“देवस्य त्वेतिमन्मस्य भिन्नत्वमथवैकता ।

ऐक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥

शुद्धिपत्रं ।

अप्रदं	उदं	पङ्का	पङ्क्ति
कारिणः	कारिणः	२	१३
बाधक	बाधक	३	१
छोमो	छोमो	५	१०
मन्तार्थक	मन्तार्थं	६	८
छान्	छान्	७	११
जायमानं	याजमानं	११	२२
बाद्	बाद्	१६	८
पूर्व	पूर्वं	१८	१०
निवावरब्ध	निवारब्ध	१८	१८
त्रिरात्रि	त्रिरात्र	२३	१
ठवे	ठवे	२३	३
ब्राह्मण्यः	ब्राह्मण्यः	२४	१२
पुष्टैकं तवः	पुष्टैकहेतवः	२८	१
जुष्टं	जुष्टं	३०	१२
नास्तीयन्तो	नास्तीयता	३१	१७
पाद्यते	पाद्यते	३४	७
विधारब्ध	विधारब्ध	३४	४
विधारबां	विधारबां	३८	१
ऊर्ध्व	ऊर्ध्व	३८	८
निष्ठ	निष्ठ	४२	७
रेत्वा	रेत्वात्	४६	२१
बहेम	बहेम	५०	१
वैत	वैत	५८	१
सात्राय	सात्राय	७८	७
नृपपत्तिः	नृपपत्तिः	८२	३
तं ध्रुवं	तं ध्रुवं	८४	१३
प्रये	प्रये	८४	१८
मह्य	मैह्य	८५	२
शुद्धति	शुद्धति	८६	१३
अभ्यर्षु	अभ्यर्षु	८८	१८
वङ्गवा	वङ्गवा	८९	३

विभागे सति साकाङ्गस्यैकार्थत्वं प्रयोजकं ।

तस्मादाक्षैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्यते” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोरान्वायते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
नोर्बाहुभ्यां पूष्यो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं निर्वपामि” इति । तत्र
वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । एकत्वनियामकस्य
दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेत् । न । एकस्मिन्
पदेऽतिव्याप्तेः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भ-
वाद्*वाक्यभेद इति प्राप्ते ब्रूमः । यद्विभागे साकाङ्गमविभागे
सैकार्थं तदेकं वाक्यमिति नियामकं । विभागे साकाङ्गमित्येवोक्ते
ऽतिव्याप्तिः स्यात् । “स्त्रोत्रं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुभ्रवं
कल्पयामि ते”, “तस्मिन्त्सीदेत्यादिपदसमूहस्य विभागे
सति प्रकृतवाचितच्छब्दस्य निर्णयाय पूर्वपदसमूहस्य साकाङ्ग-
त्वमस्ति । अतस्तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थत्वमित्युक्तं । न हि तत्रैकार्थत्व-
मस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य पुरो-
डाप्रतिष्ठापनमर्थः । स्त्रोत्रं समीचीनं सुभ्रवं सुष्टु सेवितुं यो-
ग्यमिति प्रथमवाक्यस्थार्थः । त्रीहीणां मेध त्रीहिसारभूतपुरो-
डाप्र इत्यर्थः । अत्र द्वयोस्समूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादिषिद्धं
तदेकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते । एकार्थमित्युक्तेऽप्यतिव्याप्तिः स्यात् ।
“भगो वां विभजतु”, “पूषा वां विभजतु” इत्यनयोर्भिन्नमन्त्र-
त्वेन सम्प्रत्ययोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यभागरूपस्थार्थ-

* वाक्यं नावधार्यत इति का० ।

सैकत्वात् तद्भवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्गमित्युक्तं । प्रकृते तु अग्नये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वे देवस्य वेति समूहः साकाङ्गो भवति । एकीकृते तु हत्स्नसैक एव निर्वापोऽर्थः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यं । अत्रैवान्वञ्चिन्तितं ।

“या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यदाऽनुषञ्जनं ।

तनूरित्यस्य शेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥

वेदाकाङ्गं पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनं ।

अस्य शेषोऽपि बुद्धिस्त्वा लौकिकस्तु न हीदृशः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे उपसङ्क्षेपमेवमाप्तायते “या ते अग्नेऽथाग्नया तनूर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्टोयं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा । या ते अग्ने रजाग्नया । या ते अग्ने हराग्नया” इति । अयमर्थः । अयथा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्त्रिसप्ततवः, तास्वाद्या धेयमुक्ता सा अतिशयेन प्रवृद्धा गङ्गरे तीक्ष्णद्रव्ये स्रोहे च स्थिता, तथा तस्या क्षुत्पिपासे गोबधायुपपातकं वीरहत्यादिकञ्च महापातकं हतवानस्मीति । तथा च ब्राह्मणं “उयं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहेति । अग्नयापिपासे ह वा उयं वचः । एमस्य वैरहत्याञ्च त्वेषं वचः” इति । अत्र यः स्वाहान्तःप्रथमो मन्त्रः स पूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्गः । द्वितीयतृतीयमन्त्रयोराकाङ्गां पूरयितुमुचिता लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्त्तव्यः । न हि तनूर्वर्षिष्ठ्यादिभागस्तयोरन्वेतुं योग्यः तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्गा वैदिकेनैव

वाक्यशेषेषु पूरणीया । ततस्तनूर्ध्वर्षिष्ठेत्यादिभाग इतरधोर्मन्त्र-
चोरनुवच्यते । चक्षुषसावन्यत्रैवः तथापि बुद्धिस्तः सन् कल्पनी-
यादद्यादारात् सञ्चित्त्वयते, तस्मादनुपपन्नः कर्तव्यः । एवञ्च सति
ब्रह्मतेऽप्यग्नीषोमाभ्यामित्यस्मिन् मन्त्रे देवस्य त्वेत्यादिपूर्वभागो
बुद्धमित्याद्युत्तरभागस्यानुपपन्ननीयः । नवमाध्यायस्य प्रथम-
पादे चिन्तितं ।

“सविचा स्यादूहनीयं न वाऽर्थः सङ्गतस्ततः ।

ऊषो नाविकृतस्यैव निर्वापान्वयसम्भवात्” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे” इत्य-
स्मिन्नेव मन्त्रे सवित्रस्मिपूषन्शब्दाः कर्माणि सङ्गतं देवतारूप-
मर्चमभिधातुमर्हन्ति । तथा सति बृहस्पृथोऽग्निना
कर्माण्यमवेता देवता । ततः कथापिदपि व्युत्पत्त्या न सविचा-
दिशब्दैरग्निरभिधीयतां । अथोच्यते । अग्निशब्देनैव अग्निरभि-
धानात् पुनस्तदभिधानं व्यर्थं । किञ्च देवतान्तरेषु रूढासौ शब्दा
नाग्निमभिधत्तुरिति । एवं तर्हि तास्त्रिसो देवता अग्निना
बह कर्माणि विकल्प्यन्तां । ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिस्वति-
देशे सति सविचादिशब्दस्थाने तत्तद्देवतावाचकः शब्द ऊह-
नीय इति प्राप्ते ब्रूमः । नात्रोहः कर्तव्यः । कुतः । अविकृतस्यैव
मन्त्रस्य निर्वापशेषलेनान्वयसम्भवात् । न हि प्रकृतावग्निना
बह सविचादिदेवतानां विकल्पो वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात् ।
तस्मान्निर्वापस्थावकानां सविचादिशब्दानां कर्माण्यमवेतार्थ-
त्वात्प्राख्युहः । तत्रैवान्यचिन्तितं ।

“तत्राग्निब्रह्मे नोऽन्नः स्नादूष्णो वा स्नावकत्वतः ।

सवित्रादिवदाद्यो नो समवेतार्थवर्जनात्” ॥ इति ।

तस्मिन् पूर्वोक्त एव मन्त्रे अग्नये जुष्टमित्यथमग्निब्रह्मे विक्र-
तिषु नोऽहनीयः । कुतः । देवतान्तरवाचिसवित्रादिब्रह्मवदग्नि-
ब्रह्मस्वाप्यथ निर्वापस्नावकत्वेन पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो
दृष्टान्तः । कर्माण्यसमवेतार्थाः सवित्रादिब्रह्माः । अग्निब्रह्मस्वाग्नेये
कर्माणि समवेतमर्थं ब्रूते । नन्वत्र जुष्टब्रह्मेऽसमवेतार्थः निर्वा-
पात् पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात्, तद्योगादग्निब्रह्मेऽपि तथा
स्नादिति चेत् । मैवं । जुष्टं यथा भवति तथा निर्वापामीति
क्रियाविशेषणत्वेन भविष्यञ्जोषणपरत्वे सति समवेतार्थत्वात् ।
तस्मात् सौर्ये चागे सूर्याय जुष्टं निर्वापामीत्येवमूहनीयं । एवञ्च
सति प्रकृतेऽपीन्द्राय वैश्वधायेत्याद्युहः कर्त्तव्यः । द्वितीयाध्या-
यस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“ऊहप्रवरनाद्यां किं मन्त्रताऽस्त्यथवा न वा ।

मन्त्रास्तवैकवाक्यत्वात् *न तल्लक्षणवर्जनात्” ॥ इति ।

अग्नये जुष्टं निर्वापामीत्यस्य सौर्यचरौ सूर्याय जुष्टमित्येवं
पदान्तरप्रक्षेप ऊहः । अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य
शेषत्वेन प्रयोगकाले देवदत्तोऽयमिति ब्राह्मणनामधेयविशेषं
तदीयप्रवरञ्चैव पठन्ति । असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रो
ऽमुष्य नप्ता, अमुष्याः पुत्रोऽमुष्याःपौत्रोऽमुष्या नप्ता देवदत्तो

* तदेकवाक्यत्वादिति का० पा० ।

ऽयमिति ब्राह्मणनामधेयविशेषं पठन्ति । तथा वरुणमन्त्रेषु
 आङ्गीरसवाहस्यत्यभारदाजगोत्रं ब्राह्मणं त्वां वृषीमह इति
 प्रवरं पठन्ति । एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः ।
 मन्त्रेषु सहैकवाक्यत्वादिति चेत् । मैवं । याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य
 मन्त्रस्य च खोहादिव्यभावात् । न ह्यधेतार ऊहादीन् मन्त्र-
 काण्डेऽभिधीयन्ते, तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वं । तथा सतीन्द्राय वै
 मृधाच जुष्टमित्याद्यूहस्य मन्त्रत्वाभावात् स्वरवैक्येऽपि मन्त्रो
 हीन इत्यादिना उक्तदोषो न भविष्यति । तदेवं मन्त्रसम्भाविता
 विचारा दर्शिताः ।

अथ व्याकरणं । कर्मण्ये वामित्यादिशब्देषु नक्षिपयस्येत्यादि
 (शि०कौ०२३१प०) फिट्स्त्रचेषु पूर्वोक्तस्वरादिकं यथायो-
 गमनसन्धेयं । वेपथ्वेऽदो वृषादिः । प्रथमद्वितीययोर्धूर्वशब्दयो-
 र्भ्रंश्यादित्तेन पदात् परत्वं नास्तीति निघाताभावः । इतो-
 वस्य तु तं धूर्वस्येवं पदादुत्तरत्वादस्ति निघातः । योऽस्मान्
 धूर्वन्ति षं धूर्वाम इत्यनयोर्थ्यशब्दयोगान्निघातो निषिद्धः ।
 निपातैर्यद्यदि हन्त कुविन्नेषेषण्कश्चिद्यत्र युक्तं (पा०८।१।३) ।
 इतैः पदादिभिर्युक्तं पदं निहन्यते । सखिपप्रिशब्दयोः क्तिन्-
 प्रत्ययस्य निन्नादाद्युदात्तः । जुष्टशब्दोऽदन्तः । वक्त्रिशब्दो
 वृषादिः । देवानाङ्गयतीति देवङ्गरित्यत्र तत्पुरुषे तु स्यार्थेति
 (पा०१।६।१।२) । द्वितीयान्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः स च ह्रदु-
 त्तरपदप्रकृतिस्वरेण वार्यति । अहत्मित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 हविर्धनमित्यत्र ह्युट्प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वात् षमाशे ह्रदुत्त-

रपदप्रकृतिस्वरः । दृ५ ह्रस्वेति गतं । प्रेष इत्युत्तरपदादेरनु-
दान्तत्वेऽपि स्वरितो वागुदात्ते० (पा० ८।२।६) इत्यस्य विकल्पि-
तत्वादेकादेशे० (पा० ८।२।५) इत्युदात्तः । माङ्गारित्यञ्चा-
दिषोप० (पा० ८।२।६३) इति सूत्रेण निघातस्य विकल्पि-
तत्वाद्वातुस्वरः । वातशब्दे वृषादिः । सवितुरित्यञ्चाति-
पदिकान्तोदात्तस्य विभक्त्या सदैकादेशे सत्युकार उदात्तः ।
प्रसव इत्यञ्च सूधातोःप्रत्यये सति तस्य पिताद्वातुस्वर एव
त्रिभ्यते । ततः समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तद्वपवादः ।
थाय घञ्क्ता जवित्रकार्णां (पा० ६।२।१४४) । गतेः कार-
कादुपपदाद्युत्तरेषां थादीनामष्टानां प्रत्ययानामन्त उदात्तः
स्यात् । पूष्ण इत्यञ्च अनुदात्तस्य च यज्ञोदात्तस्योपः (पा० ६।
१।२।६१) इति विभक्तिरुदात्ता । अग्नीषोमाभ्यामित्यञ्चाग्नि-
शब्दस्यान्तोदात्तत्वात् सोमशब्दस्य चाद्युदात्तत्वात् समासे देव-
ता इन्द्रे चेति (पा० ६।२।१४१) युगपदुभयोः प्रकृतिस्वरत्वं ।
उग्रशब्दानुदात्तत्वं स्वरदिपाठे निपातितं । सहशब्दस्य नि-
पातत्वाभावेन फिट्स्वरः । स्फात्या इत्यञ्च स्फाद्यिधातोर्धन्ना-
दुत्तरस्य क्तिन्प्रत्ययस्य नित्येन स्फाशब्दस्योदात्तत्वप्राप्तावपि
उदात्तस्य णिषो लुप्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता ।
अरातिशब्दस्य नञ् तत्पुरुषत्वादेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुव-
रिति वृषादिः । अभोति फिट्स्वरः । वीत्युपसर्गस्वरः । दृ५-
हन्तामिति वाक्यादित्वाच्चिघाताभावः । यावावृथिव्योरित्यञ्च
उदात्तयञ् इति (पा० ६।२।१।७४) विभक्तिरुदात्ता । उपस-

ब्रह्मः षोडशरादिः ॥ इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

दे॒वो वः॑ स॒वि॒तो॒त्पु॒ना॒त्वच्छि॒द्रेण॑ प॒वि॒चे॒ण॒ वसोः॑
सूर्य॑स्य र॒श्मि॒भि॒रापो॑ दे॒वीर॒ग्रेपु॒वो अ॒ग्रेगु॒वोऽग्र॑ इ॒मं य॒ज्ञं
न॒य॒ताग्रे॑ य॒ज्ञप॑तिं धत्त युष्मानिन्द्रो वृ॒णीत॑ वृ॒च॒तूर्ये॑
यू॒यमिन्द्र॑मवृ॒षीध्वं॑ वृ॒च॒तूर्ये॑ प्रो॒क्षिता॑ स्या॒ग्रये॑ वो जुष्टं
प्रो॒क्षाम्य॒ग्रीषो॑मा॒भ्याः शु॒न्धध्वं॑ दै॒व्याय॑ कर्म॒णो दे॒व-
य॒ज्ञ्याया॑ अव॒धूतः॑ र॒क्षोऽव॑धूता अ॒रा॒तयो॑ऽदि॒त्यास्त्वग-
सि॒ प्रति॑ त्वा ॥ १ ॥

पृ॒थि॒वी वे॑त्त्वधि॒षव॑णमसि वानस्पत्यं प्रति त्वा-
दि॒त्यास्त्वग्वे॑त्वमे॒स्तनूर॑सि वा॒चो वि॒सर्जनं॑ दे॒ववी॑तये
त्वा वृ॒ह्नाम्य॑द्रि॒रसि॑ वानस्पत्यः स इ॒दं दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यः
सु॒श॒मि॒शमि॒षे॒षमा॑व॒दोर्ज॑माव॒द द्यु॒मद्व॑दत व॒यः स॒ङ्घातं॑
भेष॑व॒र्षवृ॑ह्मसि प्रति त्वा व॒र्षवृ॑ह्मं वेत्तु परा॒पूतः॑ र॒क्षः
परा॑पूता अ॒रा॒तयो॑ र॒क्षसां॑ भा॒गोऽसि॑ वा॒युर्वो॑ वि॒वि-
नक्तु॑ दे॒वो वः॑ स॒वि॒ता हिर॑ण्यपाणिः प्रति॒गृह्णा॑तु ॥ २ ॥

त्वा भा॒ग ए॒काद॑श च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके व्रीहिनिर्व्यापः प्रोक्तः । निरुप्ते तुषस्य रक्षो-
 भागत्वान्तदपनयनार्थोऽवघातः पञ्चमानुवाकेऽभिधीयते । प्रो-
 चितानामेव व्रीहिणामत्रावघातयोग्यत्वात् । प्रोक्षणस्य चोत्पूतो-
 दकसाध्यत्वादुत्पवनमन्त्रस्य चावघातस्याङ्गिन्युत्पवनेन साकाङ्क्ष-
 त्वादुत्पवनमन्त्रव्याख्यानात् प्रागेवोत्पवनं विधत्ते “इन्द्रो वृत्र-
 महन् । सोऽपः । अभ्यं धियत् । ताषां यन्मेधं यश्चियः स
 देवमासीत् । तदपोदक्रामत् । ते दर्भा अभवन् । यद्भैरप
 उत्पुनाति । या एव मेधा यश्चियाः सदेवा आपः । ताभिरे-
 वैना उत्पुनाति” (ब्रा० ३का० १२प्र० १५ अ०) इति । इन्द्रेण हि
 तस्य वृत्रस्योदकाभिमुख्येन मृतत्वादुदकसारं निर्गतं । तच्च सारं
 द्विविधं देवं मानुषस्य । तत्र मलप्रक्षालनोपयुक्तं मानुषं । देवस्य
 द्विविधं, स्नानादिना पापशोधकं प्रोक्षणादिना द्रव्यशोधकञ्च ।
 तदुभयमत्र मेध्ययश्चियशब्दाभ्यां विवक्षितं । तच्च निर्गत्य भूमौ
 दर्भरूपेणाविर्बभूव । तस्माद्भैरपुनीचात् । दर्भसंख्यां विधत्ते
 “द्वाभ्यामुत्पुनाति । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा० ३का० १२
 प्र० १५ अ०) इति । अनेन विधीयमानद्वित्वेन विरोधात् पूर्वस्मिन्
 वाक्ये दर्भैरिति बहुवचनं जात्यभिप्रायं व्याख्येयं । यजमानो ज्ये-
 कोन पादेनोत्तिष्ठन् प्रतिष्ठां न लभते, द्वाभ्यान्नु लभते । ततो
 दर्भद्वित्वमपि प्रतिष्ठित्यै भवति । कल्पः “अथैतस्यामेव सुचि तिरः
 पवित्रमप आनीय उदीचीनाद्याभ्यां पवित्राभ्यां चिरुत्पुनाति
 देवो वः सवितोत्पुनात्सिद्धिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभि-
 रिति पञ्चः” इति । अत्र सुक्शब्देन निर्व्यापहेतुरग्निहोचद-

वशी विवक्षिता। “सङ्गुकाशामग्निहोत्रहवश्यामप आनीष” इत्य-
 न्वचाभिधानात् । हे आपः अध्वर्युहृदयेऽवस्त्रितप्रेरकान्तर्वासी
 युष्मानूर्ध्वं पुनातु । केन साधनेन । आदित्यरूपत्वभावनाबलाद-
 ष्चिद्रेष दर्भपवित्रेषु । पुनरपि केन । जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य
 रश्मिप्रभेदेन भावितैर्दर्भवयवैः । यथोक्तं मन्त्रार्थे विद्मदवति
 “देवो वः सवितोत्पुनात्वित्याह । सवित्प्रसूत एवेना उत्पुनाति ।
 अश्चिद्रेष पवित्रेषेत्याह । असौ वा आदित्योऽश्चिद्रं पवित्रं ।
 तेनैवेना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह । प्राणा
 वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रश्मयः । प्राणेनैव प्राणान्म-
 न्मृच्छन्ति” (त्रा० ३का०।१प्र०।५ अ०) इति । उदकेनाप्यायिताः
 प्राणा इत्यर्पां प्राणत्वं । आदित्याद्यधिष्ठातृदेवतानुग्रहैस्त्र्यसुरा-
 दीनां प्राणानां देहे वासितत्वात् वसुब्रह्माभिधेयानां देवता-
 नुग्रहाणां प्राणत्वं । आदित्यरश्मीनां प्राणव्यवहारोपकारि-
 त्वात् प्राणत्वं । ततः सूर्यरूपप्राणत्वेन भावितैर्दर्भप्राणैस्सुहोदक-
 रूपाः प्राणा उत्पवनकाशे सम्यक्ता भवन्ति । मन्त्रस्य सविते-
 त्यनेन क्षिप्त्वेन यत् सावित्रत्वं यच्च पादबद्धत्वात् ऋगूपत्वं तदुभ-
 यमत्र सप्रयोजनमित्याह “सावित्रियर्चा । सवित्प्रसूतं मे कर्मा-
 सदिति । सवित्प्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पञ्चे गायत्रिया त्रि-
 ष्वष्टद्वुलायः” (त्रा० ३का०।१प्र०।५ अ०) इति । ममेदं कर्म नि-
 श्चिन्नं सवित्रा प्रेरितमस्त्रित्यभिप्रेत्य सावित्रमन्त्रेषोत्पुनीयात् ।
 तेन तत् तथैव सम्यच्यते । ऋगूपत्वेन तत्रत्यं हृन्दो ज्ञातुं ब्रह्म-
 ते । हृन्दसञ्ज्ञात् स्वल्पतो गायत्रीत्वात् गायत्र्याश्च त्रिपात्वात्

प्रतिपादमुत्पवने षति चिरादृत्या शूध्यति । अतिशयेन कर्म-
फलं समृद्धं भवति । आदृष्टिप्रकारः सूत्रे दर्शितः “देवो वः
सवितोत्पुनात्विति प्रथमं, अश्विद्रेण पवित्रेषेति द्वितीयं, वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिरिति तृतीयं” इति । बोधाद्यनः “अथैना
उत्पवत्यनुपोत्तिष्ठति आपो देवीरग्रेपुवो अग्रेगुवोऽय इमं यज्ञं
नयतापे यज्ञपतिं धत्त युष्मानिन्द्रो वृषीत वृचद्वर्यं यूथमिन्द्रम-
वृषीध्वं वृचद्वर्यं इत्यङ्गिरेवापः प्रोक्षति प्रोक्षितास्व इति त्रिः”
इति । आपस्तम्बसु मन्त्रैक्यमभिप्रेत्याह “आपो देवीरग्रेपुव
इत्यभिमंश” इति । हे जलदेव्यो यूथमिमं यज्ञमविज्ञेन परिस-
माप्तिं नयत यजमानश्च स्वर्गं स्थापयत । कीदृशो यूथं । बुद्धिहे-
तूनां दर्भादीनामपि प्रोक्षणेन बोधकत्वाद्ये पुनन्तोत्प्रेपुवस्तेन
यज्ञं समापयितुं समर्थाः । पुनरपि कीदृशः । पुनः पुनः प्रवा-
हरूपेण शीघ्रगामित्वाद् गन्तृभ्यो मनुष्यादिभ्योऽप्यपे गच्छन्ती-
त्यग्रेगुवस्तेन यजमानं स्वर्गं नेतुं समर्थाः । किञ्च वृचासुरबधे
युष्माकमिन्द्रस्य च परस्परपेक्षा जाता । अत इन्द्रसमाना यूथं
किं नाम कर्तुमसमर्थाः । अस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे तत्रत्यशब्दस्व-
रूपमेवापां महिमानमभिधाय आदृत्या स्पृष्टयति । ततो नात्र
किञ्चिद्वास्त्येयमस्तीत्याह “आपो देवीरग्रेपुवो अग्रेगुव इत्याह ।
रूपमेवासाभेतन्महिमानं व्याचष्टे” (त्रा० ३का०।१२प्र०।५अ०)
इति । मध्यमभागे प्रार्थितं कार्यमापो नोपेक्षन्त इत्याह “अय
इमं यज्ञं नयतापे यज्ञपतिमित्याह । अप एव यज्ञं नयन्ति ।
अपे यज्ञपतिं” (त्रा० ३का०।१२प्र०।५अ०) इति । ब्राह्मणान्त-

रप्रसिद्धं परस्वरापेक्षत्वमेव तृतीयभागे दर्शयतीत्याह “बुभ्रा-
 निन्द्रो वृषीत वृचत्वर्यं यूयमिन्द्रमवृषीध्वं वृचत्वर्यं इत्याह ।
 वृचत्वर्यं इतिव्यसिन्द्र आपो वज्रे । आपो हेन्द्रं वज्रिरे । संज्ञा-
 मेवाशामेतस्मामागं व्याचष्टे” (ब्रा०३का०।१प्र०।५अ०) इति ।
 आपो वज्र इत्यत्र हान्दसो दीर्घः । वृचाङ्गीतायेन्द्राय प्रजा-
 पतिर्व्यसमङ्गिः प्रस्थास्य ददावित्यसाविन्द्रसोदकापेक्षत्वप्रसिद्धि-
 र्वृचत्वर्यं इतिव्यसिन्द्रेण सूच्यते । अत एव श्रूयते “तस्मादिन्द्रो
 ऽविमेत् स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्यै वज्रं ऽषिक्वा
 प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत” इति । प्रचाक्षितस्यापि
 वज्रस्येन्द्रेण प्रचोच्यतादपामिन्द्रापेक्षेत्येषा प्रसिद्धिरापो हेत्यत्र
 इत्यस्येण सूच्यते । आपो मम सहकारिण्य इत्येतदिन्द्रस्य सम्बन्ध-
 ज्ञानं । इन्द्रोऽस्माकं सहकारीत्येतदुक्तदेवतानां सम्बन्धज्ञानं ।
 तामेतामपां संज्ञामिन्द्रेण समानां मन्त्रं प्रस्थापयति । दीर्घ-
 व्यत्ययच्छान्दसः । मन्त्रपाठ एवापां प्रोचक्षमित्याह “प्रोचि-
 ता खेत्याह । तेनापः प्रोक्षिताः” (ब्रा०३का०।१प्र०।५अ०)
 इति । “अङ्गिर्ष्वेव हवींषि प्रोक्षति । ब्रह्मणाप दभाषर्हिः
 प्रोक्षति” इति श्रुत्यन्तरं । ब्रह्मणा अभिमन्त्रणं मन्त्रेणेत्यर्थः ।
 अग्नये वो जुष्टं प्रोचामग्नीषोमाभ्यामित्यस्य श्रेष्ठं पूर्यित्वा
 विनियोगः कस्ये दर्शितः “अथ पुरोडाग्नीयान् प्रोक्षति देवस्य
 ता सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूज्णो हस्ताभ्यामग्नये वो जुष्टं
 प्रोचामग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति यथादैवतं चिः” इति ।
 इदमेव तात्पर्यं दर्शयति “अग्नये वो जुष्टं प्रोचामग्नीषोमा-

भ्यामित्याह । यथा देवतमेवैनान् प्रोचति” (ब्रा० ३ का० । १ प्र० । ३ अ०) इति । आट्टत्तिं विधत्ते “त्रिः प्रोचति । आट्टद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै” (ब्रा० ३ का० । १ प्र० । ५) इति । तिस्र आट्ट-
 त्तयो यस्य यज्ञस्य असौ आट्टत् । “त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरक्ष-
 मां” इत्यादिश्रौतप्रसिद्धिं द्विषब्दे शोतयति । रक्षोप्लवमपा-
 मसकृदुक्तं । कल्पः “उत्तानानि पाचाणि कृत्वा प्रोचति शुन्धध्वं
 दैव्याय कर्षणे देव यज्याथा इति त्रिः” इति । पूर्व्ववद्वाचष्टे “शु-
 न्धध्वं दैव्याय कर्षणे देवयज्याथा इत्याह । देवयज्याथा एवै-
 नानि शुन्धति । त्रिः प्रोचति । आट्टद्धि यज्ञः । अथो मेध-
 त्वाय” (ब्रा० ३ का० । १ प्र० । ५ अ०) इति । मेधत्वं यज्ञार्हत्वं ।
 कल्पः “कृष्णाजिनमादायावधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्युत्करे
 चिरवधुनोति” इति । अवधूतं विनाशितं । प्रत्यष्टमिति वद्वाचष्टे
 “अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै”
 (ब्रा० ३ । १ प्र० । ५ अ०) इति । कल्पः “अथैनत्पुरस्तात् प्रती-
 षीनयीवमुत्तरसोम उपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति ला पृथिवी
 वेत्” इति । हे कृष्णाजिन त्वं भूमिदेवतायास्त्वगूपमसि ततो
 भूमिस्त्वां प्रतिगृह्य मदीयेयन्त्वगित्येवं जानातु । मन्त्रसोक्तार्थ-
 परत्वं दर्शयति “अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः ।
 अस्या एवैनत् त्वत्वं करोति । प्रति ला पृथिवी वेत्तित्याह प्रति-
 ष्ठित्यै” (ब्रा० ३ का० । १ प्र० । ५ अ०) इति । यदि स्त्रीकथल-
 यूपेण न स्त्रीकुर्यात् तदानोमपसारयेत् ततो न प्रतितिष्ठेत्,
 अतः प्रतिष्ठार्थाऽयं स्त्रीकारः । देवादिगुणविशिष्टमाक्षरत्वं

विधत्ते “पुरस्तात् प्रतीचीनयीवमुत्तरसोमोपसृष्टाति मेध-
 लाय । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यञ्चः । पञ्चवो मेधमुपतिष्ठन्ते ।
 तस्मात् प्रजा मृतं याञ्चकाः” (ब्रा० ३का०।१२प्र०।५ अ०) इति ।
 यस्मादाहवनीयस्य पूर्वभागे छण्णाजिनं पश्चिमत्रिरस्कमूर्ध-
 सोमकमासृतं तस्मात् तादृञ् एव सन्नो यूपे बद्धाः पञ्चवो
 यज्ञं मेवन्ते यस्मादयं पशुभिः सेव्यो यज्ञः । तस्मादेव प्रत्य-
 वायभवरहिताः सत्यः प्रजा यज्ञार्थं मृगयहृषशीला भवन्ति ।
 छण्णाजिनस्यैवोदरे हेतुं ब्रुवंस्तद्विद्विष्टमवघातं विधत्ते “यज्ञो
 देवेभ्यो निष्ठायत । छणो रूपं कृत्वा । यत् छण्णाजिने हविर-
 ष्ववहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुक्ते । हविषोऽस्कन्दाय” (ब्रा०
 ३का०।१२प्र०।५ अ०) इति । यज्ञपुरुषः केनापि निमित्तेन
 देवेभ्योऽभिमुखो यदागच्छत् तदा तिरोधानाय स्वयङ्कुण्ड-
 लो भूत्वा तदीयं रूपमात्मनः सम्पूर्णं कृतवान् ततः छण्णा-
 जिनस्योपरि हविरवहन्तीति यदस्ति तेन यज्ञत्रोरात् छण्णा-
 जिनादादाय हवीरूपो यज्ञः प्रयुक्तो भवति, किञ्चिदधःपतित-
 मपि छण्णाजिनेनावहृत्वात् हविरस्कन्नमेव भवति । कस्यः
 “तस्मिन्नुलूखलमधिषवणमसि वानस्यत्यं प्रति
 तादित्यास्त्वमेत्तु” इति । हे उलूखल त्वं अधिषवणस्यावघात-
 साधारभूतं वनस्यतिअन्यञ्चासि । तादृञ् त्वां छण्णाजिनरूपेयं
 भूमेस्तक् प्रतिशृञ्च मदीयमिति जानातु । अवघाताधारं
 कर्त्तुमधिषवणविशेषणमित्याह “अधिषवणमसि वानस्यत्यमि-
 त्याह । अधिषवणमेवैवन्त् करोति” (ब्रा० ३का०।१२प्र०।५ अ०)

इति । अविरोधेन सम्बन्धायेयमाग्नीरित्याह “प्रति त्वादित्या-
स्त्वमेत्वित्याह सयत्नाय” (ब्रा० ३का०।१प्र०।५अ०) इति ।
सयः संबन्धवान् । षिञ् बन्धन इत्यस्माद्धातोऽत्यन्तत्वात् ।
कश्यः “तस्मिन् पुरोडाशीयानावपति । अग्नेस्तनूरसि वाचो
विसर्जनं देववितये त्वा गृह्णामीति” । भोः पुरोडाशीय ग्रीहि-
समूह त्वमग्नेः शरीरमसि । यतो दाह्यं काष्ठमिव त्वां स्त्रीक-
त्योदराग्निराहवनीयाग्निस्य पटुर्भवति, किञ्च वाचः प्रवृत्ति-
कारणमसि, तदीयरसेनोपचिताया वाचः ब्रह्मोच्चारणे प्रवृ-
त्तत्वात्, अत ईदृशं त्वां देवभक्षणाय उलूखसे प्रक्षिपामि ।
यद्योक्तं मन्त्रार्थं दर्शयति “अग्नेस्तनूरसीत्याह । अग्नेर्वा एषा
तनूः । यदोषधयः । वाचो विसर्जनमित्याह । यदा हि प्रजा
श्रोषधोनामग्निः । अथ वाचं विसृजते । देववितये त्वा गृह्ण-
ामीत्याह । देवताभिरेवैनत् समर्धयति” (ब्रा० ३का०।१प्र०।
५अ०) इति । देवैर्भक्ष्यत्वे सति “यावदेका देवता कामयते या-
वदेका । तावदाहुतिः प्रथते” इति न्यायेनाभिवृद्धिः । कश्यः
“मुसलमवदधाति अद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्यं सु-
ब्रमिश्रमिष्व” इति । हे मुसलपदार्थं त्वं वानस्पतिजन्योऽपि दार्ढ्येन
पाषाणोऽसि । स त्वं देवार्थमिदं हव्यं भक्षणविरोधुयतुषाद्यप-
नयनेन सुहु गान्तं यथा भवति तथा ब्रमय । एतदेवाभिप्रे-
त्याह “अद्रिरसि वानस्पत्य इत्याह । यावाणमेवैनत् करोति ।
स इदं देवेभ्यो हव्यं सुब्रमिश्रमिष्वेत्याह गान्ते” (ब्रा० ३का०।
१प्र०।५अ०) इति । मन्त्रमुत्पाद्य लिङ्गसूचितं विनियोगं

प्रकटयति “हविष्कृदेहीत्याह । य एव देवानां हविष्कृतः ।
 तान् ऋषति । चिर्ह्यति । चिषत्या हि देवाः” (ब्रा० ३का० ।
 २प्र० । १५ अ०) इति । कस्यः “अथ दृषदुपले वृषा रवेणोच्चैः समा-
 हन्ति । इषमावदोर्जमावद् सुमद्ददत् वषट् सहातं जेभ्र” इति ।
 तत्रकारोऽन्वयः स्पष्टीकृतः “आग्नीभ्रोऽग्निमानमादायेषमावदेति
 दृषदुपले समाहन्ति दिर्दृषदि स्रुदुपलायां चिः सञ्चारय-
 च्चवत्तनः सम्पादयति” इति । हे पाषाण हविःस्वरूपमिदमञ्जं
 तदीयं स्नादुतरं रषच्च यजमान आनेष्यतीति देवेभ्यो वद
 हे यज्ञायुधानि सर्वाणि यूयं रसाभिव्यक्तिमदिदं हविरिति
 देवेभ्यो वदत । वयं त्वेन पाषाणघोषेणाविनीतं वैरिसंघातं
 जेषाम । अनेन मन्त्रेणैष्टप्राप्तनिष्टपरिहारौ दर्शयति “इष-
 मावदोर्जमावदेत्याह । इषमेवोर्जं यजमाने दधाति । सुमद्ददत्
 वषट् सहातं जेभेत्याह भाटव्याभिभूत्यै (ब्रा० ३का० । २प्र० ।
 १५ अ०) इति । उपाख्याने न भाटव्याभिभृतिं द्रुढयति “मनोः
 अद्वादेवस्य जयमानस्यासुरघ्नी वाक् । यज्ञायुधेषु प्रविष्टा
 ऽऽसीत् । ते ऽसुराः । यावन्तो यज्ञायुधानामुददतामुपाश्लक्षन् ।
 ते पराभवन् । तस्मात् स्नानां मध्येऽवसाय यजेत । यावन्तोऽस्य
 भाटव्या यज्ञायुधानामुददतामुपश्लक्षन्ति । ते पराभवन्ति”
 (ब्रा० ३का० । २प्र० । १५ अ०) इति । अद्वालुत्वेन यागं कुर्वतो मनोः-
 प्रभावादिदं सर्व्वं सम्पन्नं । ततो ज्ञातीनामनुकूलानां प्रतिकूलाना-
 नाञ्च मध्ये य इमं वृत्तान्तं निश्चित्य अद्वालुर्यजेत तस्य भा-
 टव्याः पराभवन्ति । प्रैषमन्त्रमुत्पाद्य विनियोगं तात्पर्य्यञ्च दर्श-

यति “उच्चैः समाहन्त वा आह विजित्यै । वृक्ष एषामिन्द्रियं
 वीर्यं । अष्ट एषां भवति” (ब्रा० ३का०।१ प्र०।५ अ०) इति । हे
 आग्नीध्र त्वदीयहस्तगतनेन पाषाणेन वृषदुपस्त्रायुग्ममुच्चैस्ताडनी-
 यमिति मन्त्रार्थः । तं मन्त्रमध्वर्युः पठेत् स च पाषाणध्वनिर्विज्र-
 याय भवति यत्रमानस्येषां वैरिणामिन्द्रियं बलञ्च विनाशयति
 स्वयस्येषां ज्ञातीनां मध्ये अष्टो भवति । कल्पः “अवहत्य वितुषान्
 कृत्वोत्तरतः शूर्पमुपयच्छति वर्षवृद्धमसि” इति । हे शूर्पं वर्षवृद्धं
 वेणुनिष्पन्नतया त्वमपि वर्षवृद्धमसि । कल्पः “एतस्मिन् पुरो-
 डाग्नीयानुदपति । प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु” इति । हे त्रीद्विसमूह
 वर्षवृद्धत्वात् स्वकीयत्वेन शूर्पमभिमन्यतां । मन्त्रद्वये वृद्धशब्देन स-
 मृद्धिर्द्योत्यत इत्याह “वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्सित्याह ।
 वर्षवृद्धा वा ओषधयः । वर्षवृद्धा इषीकाः समृद्धी” (ब्रा० ३का०।
 १ प्र०।५ अ०) इति । इषीकाः वेणवः । कल्पः “अथोदङ् पर्यावृत्य
 परापुनाति परापूतं रक्षः परा पूता अरातय” इति । रक्षसो
 ऽत्र प्रसङ्ग उपन्यस्य मन्त्रं व्याचष्टे “यज्ञं रक्षां स्वगुप्राविशन् ।
 तान्यत्स्ना पशुभ्यो निरवाहयन् । तुषैरोषधीभ्यः । परापूतं
 रक्षः परापूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै” (ब्रा० ३का०।
 १ प्र०।५ अ०) इति । देवाः पशुयागेषु रुधिरं तद्भागत्वेन वहि-
 स्त्यक्त्वा पशुयागेभ्यो रक्षांसि निष्कामितवन्तः । तुषत्यागेन च ओ-
 षधुपसहितेभ्यः । कल्पः “मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानोप्य रक्ष-
 सां भागोऽसीति, अधस्तात् कृष्णाजिनस्योपवपत्युत्तरमपरमवा-
 न्तरदेवं वा निरस्य” इति “हस्तेनोपवपतीति बह्व च ब्राह्मणमिति”

विष्वायनाथे मानप्रदानमिति दर्शयति “रक्षसां भागोऽधी-
 त्याह । तुषैरेव रक्षाऽसि निरवदधते” (त्रा० इका०।१३०।१५ अ०)
 इति । विधत्ते “अप उपसृजति मेधत्वात्” (त्रा० इका०।१३०।
 १५ अ०) इति । कश्यपः “वायुर्वै विविनक्लिति विविच” इति ।
 हे तस्युखाः वायुर्बुधान् कश्येभ्यः पृथक् करोतु । इत्युखापादकत्वेन
 वाचावाद् इत्याह “वायुर्वै विविनक्लित्याह । पवित्रं वै वायुः ।
 पुनात्क्षेपेमान्” (त्रा० इका०।१३०।१५ अ०) इति । कश्यपः “देवो
 वः सविता हिरण्यपाशिः प्रतिगृह्णाति घाञ्चां तस्युखान् प्रस्क-
 न्दविना” इति । हिरण्यमङ्गुलीयकं पाशौ यस्यासौ हिरण्यपा-
 शिः । अन्तरिक्षात् पतता वर्षीपलादीनामिषोचक्षानस्त्रिता-
 ष्कूर्पात् पततां तस्युखानामितसतः पाते सत्यप्रतिष्ठितत्वेन हवि-
 र्विनामो मा भूदित्यभिप्रेक्ष्य सवितुः प्रतिगृह इत्याह “अन्त-
 रिषाहिव वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये गृह्णन्तु । देवो वः सविता
 हिरण्यपाशिः प्रतिगृह्णातित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय”
 (त्रा०।इका०।१३०।१५ अ०) इति । प्रैषमन्त्रमुत्पादयति “चि-
 क्कलीकर्त्तवा आह । आटुद्धि यज्ञः । अथो मेधत्वात्” (त्रा०
 इका०।१३०।१५ अ०) इति । हे यजमानपत्नि त्वया तस्यु-
 खास्त्रिवारं फलीकर्त्तव्याः । शैत्याच्छादकदोषापनयनं फली-
 करणं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“देवो व्र उत्पुनात्यग्नेस्त्रिभिरापोऽनुसन्वयेत् ।

अश्वयेऽग्नी हविः प्रोक्ष्य इत्युधोचेन्नागप्राञ्चकं ॥

अत्र प्रमोक्षकरे धुना अदित्याश्वर्यसंसृतिः ।

अधुलूखलमादध्यादग्नेस्तत्र हविः क्षिपेत् ॥
 अद्रिर्मुषलमादत्त इधं दृषदि वादनं ।
 वर्षं ब्रूर्पमुपोऽस्त्राच प्रतिला हविरावपेत् ॥
 परा त्रीहीन् परापूव रक्षसामिति चर्ष्वधः ।
 अधस्तुधं कपालेन क्षिपेदायुर्भिविच्यते ॥
 देवः क्षिपेद्भुविः पात्र्यां मन्त्राः सप्तदशेरिताः ।
 अथ मोमांवा । दृतीयाध्यायस्य द्वितीयादे क्षिप्तितं ।
 हविष्कृदे हीति मन्त्रस्त्रिरवपन्नं समाह्वयेत् ।
 विनियोगोऽवघाते आदाह्वाने वा ऽवघातके ॥
 ऐन्द्रिवन्मन्त्रमाह्वानं गौषं ह्वतिर्दृद्याम्यथा ।
 पाठेन प्रापितं चित्तं ह्वयतेरुपचारगीः ॥
 चिरभ्यासे विधातव्यो नित्यप्राप्तेरभावतः ।
 हस्तिना खस्यते कासः प्राप्नोऽसौ ह्वयतिस्त्वया ॥
 विनियोगे वाक्यभेदे सिक्कादाह्वानशेषता ।
 ऐन्द्रिन्यायग्रन्थभावाद्दर्हिर्नीयेन मुख्यतः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “हविष्कृदे हीति चिरवपन्नाह्वय-
 ति” इति । देवानामर्थे या हविः सन्पादयति सा हविष्कृत-
 तामेनां सम्बोध्य अध्वर्युरे हीति श्रूते । तथा चायं मन्त्रो ब्राह्म-
 षेन आख्यायते “हविष्कृदे हीत्याह । अ एव देवानां हवि-
 ष्कृतः । तान् ह्वयति” इति । तमिमं मन्त्रमुच्चार्या अध्वर्युस्त्रिवार-
 मवघातं कुर्ष्वन्नाह्वयतीर्यः । अनेन वाक्येन मन्त्रोवघाते विनि-
 युज्यते न त्वाह्वाने । एहीत्येतन्मन्त्रगतं पदमाह्वाने समर्थं न

तवघात इति चेत् तस्मादवघातस्य कलात् । यथा पूर्वोदाह-
 तायाभेद्याद्यदि इन्द्रज्येष्ठो गौणः तददेहीति यदं मन्वगतले-
 नावघाते गौणं भविष्यति । अन्यथा मन्वब्राह्मणयोराङ्गानपर-
 मात् अथमाहमवघ्नसिति पदमनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघात-
 मुद्दिश्य तत्र मन्वस्य चित्तविधौ वाक्यभेद इति चेत् । न । चित्तस्य
 प्राप्तमेवानुवादत्वात् । कस्याञ्चिच्छाखायामवघ्नस्यो मन्वकाण्डे
 चिवारमभ्यस्याख्यातः । इत्यतिपदं लेहीतिवदवघातपरतयोप-
 चारेण नेचमिति प्राप्ते ब्रूमः । चिरभ्यासस्य नित्यवत् प्राप्तेः
 पाठमात्रेण न सिध्यति, कस्याञ्चिच्छाखायां द्विःपाठात् कस्या-
 ञ्चिच्छाखायां बहुपाठात्, अतोऽसौ नित्यवदिधीयते । न
 चाऽवघ्नचित्तस्य वैयर्थ्यं तस्य काण्डस्य कलात् । काण्डस्यापि विधौ
 वाक्यभेद इति चेत् । न । अप्राप्तत्वात् । न अवघाते सहाया-
 ङ्गानं अन्यस्मिन् काण्डे भवति, ततोऽर्थप्राप्तः काण्डः । आङ्गा-
 नमपि मन्वसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वात् विधेयं । न ह्येहि इति मन्व-
 शाठ आङ्गानमकरेषोपपद्यते । मन्वव्याख्यानस्योदाहृतं । तत्रार्थं
 वाक्यार्थः सम्यक्, अवघातकाण्डे यदाङ्गानं तस्य चिरभ्यासः क-
 र्तव्य इति । अतः ब्राह्मणान्तरे विसृष्टमाङ्गानानुवादेन अभ्यासे
 विधीयते “चिर्झवति । चित्त्या हि देवा” इति । एवं सति
 मन्वस्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात् । सिद्धेन त्वाङ्गाने विनि-
 युज्यते नावघाते । न चैन्द्रिन्यायोऽत्र प्रसरति तृतीयाश्रुत्यभा-
 वात् । बहिर्देवस्य दं दामीत्यनोक्तेन तु न्यायेन मुख्य एवाङ्गाने
 सिद्धेन मन्वविनियोगे न तवघातरूपे गौणाङ्गाने । तस्मात्

श्रावघातश्रेषोऽथसम्नः । द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

सवनीये पुरोडाशे स्यादाह्नतिर्हविष्कृतः ।

न वातिदेशात् स्यान्मैवं पश्चाद्भागान् प्रसक्तितः ॥ इति ।

सवनीयपुरोडाशस्याग्नेयपुरोडाशविद्यतित्वात् । प्रहतिवद्धि-
कृतिः कर्त्तव्येत्यतिदेशेन हविष्कृदाह्नानं तत्र कर्त्तव्यमिति चेत् ।
मैवं । पशौ हतेन हविष्कृदाह्नानेन तत्काशीने पुरोडाशेऽपि
प्रसङ्गसिद्धत्वात् । यद्यथौपधार्यं हविष्कृदाह्नानं पशौ नास्ति
तथाप्येषा हत्वाचिन्ता । तत्रैवान्यचिन्तितं ।

अस्याह्नतिसुरौ मीम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति मैवमनिवृत्ते पुरोत्वितेः ॥ इति ।

द्वितीयसवनीये सौम्यचर्वाद्यः तेषु हविष्कृदाह्नानं पुनः
कर्त्तव्यं, पश्चादाह्नताद्यास्तस्याः पशुपाके निवृत्तत्वादिति चेत् ।
मैवं । प्रहृतौ पशोर्मंथाजेषु ऊर्ध्वं हविष्कृतः पश्चात् उत्थान-
कालत्वेन पश्चावपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात् तत्का-
शीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्नानं । एकादशाध्यायस्य
प्रथमपादे चिन्तितं ।

“श्रावघातः सकृद्भूयो वाऽसकृद्विधिषिद्धितः ।

दृष्ट्वा तप्युलनिष्यत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयं” ॥ इति ।

श्रीहीनवहन्तीत्यत्र सकृदुसलघातमात्रेण विधिप्रयुक्तस्या-
पूर्वस्य सिद्धेर्नास्यादृत्तिरिति चेत् । मैवं । तप्युलनिष्यत्तेर्दृष्ट-
प्रयोजनत्वेन तावत्पर्यन्तस्याभ्यासस्याश्रुतस्यापि कल्पनीयत्वात् ।
एवं तप्युलपेवसादावपि द्रष्टव्यं । तत्रैवान्यचिन्तितं ।

“वैषाणवघातः किमावर्तः सद्यदेव व
 आदृष्टिः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्वात्र वर्जनात्
 अग्निषवने अयते “उदुमरमुखस्रष्टु मर्व
 नावहन्वयैमदुपदघाति” इति । अत्रादृष्टम
 सद्यदेवघातः । एकादत्राधायस्य चतुर्थपादे
 “अवघातार्थमन्तः किमसद्यत् सद्यदेव वा
 प्रहारभेदादादृष्टिः कर्षक्येन सद्यद्भवेत्
 अवरक्षो दिवस्सुपन्नं वध्यासमित्यवहन्तीत्य
 मन्त आवर्तनीयः । कुतः । अवघातस्य प्रहाररू
 राणाञ्च भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । तण्डुलनिष्प
 नाच्चिन्नप्रहाररश्वासयुक्तस्यावघातस्यैकत्वात् तत्र ।
 घातोपक्रमे सद्यदेव पाठः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“नानावीजेषु तन्मन्तः सद्यद्भूयोऽथवा सद्य
 चिंकीर्षेक्यात् प्रयोगाणां भिन्नत्वादसद्यद्भू
 राजसूयेवानावीजेष्टिसमुदाये अयते “अग्रये
 शात्रमहाकपालं निर्बपति हृष्णानां व्रीहिशा
 सतचे श्यामाकञ्चदं” इत्यादि । तत्र सोऽवघा
 वन्तः । कुतः । सर्ववघातविषयायामेकस्यादि
 तत्त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । समन्तोऽवघातस्योदका
 बुध्यते तत्सङ्घीजेषु तण्डुलनिष्पत्तौ च ह्यतार्थः स
 करे तण्डुलनिष्पत्तये समन्तस्यावघातस्य प्रयोग
 पाठः । इत्यत्राधायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“अवघातः कृष्णसामासि नो नासि पाकवत् ।

प्रत्यक्षोत्सा चरेत् साकमवघाते तु नासि सा” ॥ इति ।

विकृतिरूपाणां कान्धेष्टीनां काष्ठे पथते “प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेद्धतकृष्णसामायुष्काम” इति कृष्णसाम्बुदः सुवर्षशकस्य-
वाचि । प्रकृतौ ग्रीहीणवदन्तीति पुरोडाशहेतूनां ग्रीहिणाम-
वघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णसामाद्येदकवभादस्ति
नो वेति संशयः । अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा वितुषीकरणं तत्क-
तचरूपकारः । सुप्तेऽप्युपकारे तत्सप्तार्थां पाकवदिति निद-
र्शनं । सुप्तेऽपि विकृतेनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः ।
तददवघातोऽप्यस्तु घृते अपथतीति प्रत्यक्षोत्सा पाकोऽभ्युपगतः ।
अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्यावदवघातो नास्ति । नवमा-
ध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“अवघाते ग्रीहिरूपविवक्षोत न वा अन्तेः ।

आद्यः साधनतामाचमवर्ज्यत्वादिवक्ष्यते” ॥ इति ।

ग्रीहीणवदन्तीत्यत्र ग्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वादिवक्षितं ।
तथा सति नैवारस्यर्भवतीत्यत्र नैवाराणामग्रीहित्वादवघातो
नास्तीत्युक्ते नारभ्येत । प्राकृतानामवघातविषयाणां ग्रीहीणां
परित्यागेन ग्रीहिस्थानेऽवघातविषयत्वेन नैवाराणां प्रयोग
ऊहः । यदा ग्रीहिष्वेव नियतोऽवघातो ग्रीहिनितृप्तौ निवर्तते
तदा कृत ऊहावसर इति प्राप्ते ब्रूमः । ग्रीहिस्वरूपविवक्षा-
यामपि ग्रीहिनो पूर्वसाधनत्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः ।
अन्वधावघातवैधर्मापत्तेः । ततो पूर्वसाधनत्वाकारोऽवश्यं विव-

चित्तव्यः तत्र त्रीहिरूपस्यापि विवक्षायां नीरः
 क्विप्पवाङ् नोवाराणामपि विहितत्वेन अपूर्वस्य
 रवद्भावादवघातविषयत्वेनोद्यः सिध्यति । तत्रैव
 “मुबसाभ्युच्यं हत्ये सादपूर्व्यवोचितः ।
 वाच्यः प्रकरणादन्वो व्यर्थं तस्मादिदानीयथा
 प्रोक्षिताभ्यामुख्यस्यमुबसाभ्यामवहन्तीति अ
 क्तमुख्यस्यमुबसद्रव्यद्वारावघातार्थं । कुतः । वा
 प्रतीतेरिति चेत् । मैवं । प्रकरणेनापूर्व्यशेषत्वात्
 नक्ष्यं प्रकरणादख्य इति वाच्यं, अपूर्व्यशेषत्वा
 ज्ञान् । पूर्व्यशेषे चचावघातः तत्रैव प्रोक्ष्यं । त
 त्परौ कृष्णानां त्रीहीषासखनिर्भिन्नमिति अत्रेषु
 नोक्ष्यते सिद्धात्ते तपूर्व्यस्य प्रयोजकत्वादस्ति तत्रै
 वघातसम्बन्धा विचारा उदाहृताः ।

अथ व्याकरणं । देवो व इत्यादिषु स्वरानता
 ज्यत्र वङ्ग्रीहिपथे मञ्जुभ्यां (पा० ६।२।१७२)
 लोदात्तः प्राप्नोति ततस्त्युद्य एव कर्त्तव्यः ।
 चेत् तत्र भवतीत्यङ्गिद्रं तत्राव्ययपूर्व्यपदप्रकृति
 ष्ये प्रत्ययस्वरः । वसुसूर्य्यङ्गौ वृषादो
 वाङ्मादित्वाभ्यामन्वितस्य निष्ठातः । देवीरित्य
 ष्यपतिमित्यथ पत्यावैश्वर्ये (पा० ६।२।१८) इ
 त्स्वरः । वृचं वृषते चिंस्यतेऽस्मिन्निति वृचद्व
 भातोः स्वार्यस्यनास्त्राजनात्वेन ष्यो वदिति

यत्प्रत्यये सति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा तिस्वरितं (पा० ६।१।
 १८५) इति स्वरितप्राप्तौ तदपवादः । यतो नावः (पा० ६।१।
 २।१३) नौशब्दव्यतिरिक्तस्य यत्प्रत्ययान्तस्त्रादिब्रह्मो भवन्ति ।
 ततो वृत्तेत्युपपदसङ्गावात् समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा गति-
 कारकोपपदात्तत् (पा० ६।१।१।३६) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 प्रोचिता इत्यत्र गतिरनन्तरः (पा० ६।१।४६) इति पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । अवधूतमित्यत्रापि तद्वत् । अधिषवणमित्यत्र सवण-
 शब्दस्य ल्युट्प्रत्ययान्तत्वेन स्थिति (पा० ६।१।१६३) इति प्रत्ययात्
 पूर्वपदसोदात्तत्वे सति समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाण-
 शत्यमित्यत्र वनस्यतेर्विकार इत्यस्मिन्नर्थे विहितस्त्रादित्प्रत्यय
 चदान्तः । वाच इत्यत्र सावेका च (पा० ६।१।१६८) इति वि-
 भक्तिब्रह्मन्ता । अधिषवणवद्विसर्जनं । देववीतय इत्यत्र दाषीभा-
 रादित्वादाषीभाराणाञ्चेति (पा० ६।१।४२) सूत्रांशेन पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरे सति समासस्वरो बाध्यते । सुब्रमीत्युत्तरपदस्य प्र-
 त्ययस्वरेणात्तोदात्तत्वात् छदुत्तरपदत्वेनापि तदेव प्राप्तौ परा-
 दिश्वन्दसि वज्रत्वं (पा० ६।१।१।६६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं
 शुभदित्यत्र मतुपः पित्वाद्गुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः । ब्रह्मनुज्जां
 मतुप् (पा० ६।१।१०६) ह्रस्वान्ताकुडागमाद्योत्तरो मतुपुदा-
 न्तः स्यात् । अवधूतवत् परा पूतं । हिरण्यपाण्डिरित्यत्र वज्रमी-
 दित्वात् पूर्वपदस्वरः । हिरण्यशब्दाद्युदात्तेषु निपातितः ।
 इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 षष्ठमोऽनुवाकः ॥

अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति
 त्वा पृथिवी वेत्तु दिवस्कम्भनिरसि प्रति त्वादित्या-
 स्त्वग्वेत्तु धिषणासि पर्वत्या प्रति त्वा दिवस्कम्भनिवेत्तु
 धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिवेत्तु देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधिष-
 पामि धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वाऽपानाय
 त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः
 सविता हिरण्यपाणिः प्रतिष्टह्यातु ॥ १ ॥

पाणाय त्वा पञ्च दश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

पञ्चमाऽनुवाके प्रीक्ष्यवघात उक्तः । अवहतानाञ्च तण्डुलानां
 पेषणात् पूर्वं कपासोपधानस्य निष्प्रयोजनत्वेन तदुपधानात् पूर्वं
 षष्ठे पेषणमभिधीयते । कल्पः “अथ प्रोक्षितेषु त्रिष्फलीकृतेषु त-
 थैव कृष्णाजिनमवधूनात्पूर्ध्वीवमुदगावृत्त्या, अवधूतः रक्षोऽव-
 धूता अरातय इति त्रिः, अथैनत्पुरस्तात् प्रतीचीनयोवमुत्तरलो-
 मोपसृष्टाति, अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु” इति । पूर्व-
 वद्वाचष्टे “अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षामपहृत् ।
 अदित्यास्त्वगसोत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनत्त्वचं करो-

ति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात् प्रतीचीन-
 चीवमुत्तरलोमोपस्तृषाति मेधत्वाय । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यक्षः
 पञ्चवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् प्रजा मृगं याञ्जकाः । सञ्ज्ञो देवेभ्यो
 निन्नायत । कृष्णोरूपं कृत्वा । यत् कृष्णाजिने हविरधिपिनष्टि ।
 यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुक्ते । हविषोऽस्कन्दाय” (ब्रा०।३का०।२प्र०।
 ६अ०) इति । अवधूतस्येवात्र पेषणस्य विधिप्रतिष्ठितः । कल्पः
 “तस्मिन्नुदीचीनकुम्भांश्रम्यां निदधाति, दिवस्कम्भनिरसि प्रति
 त्वादित्यास्त्वमेत्तु” इति । गदया समानाकारो व्यायामार्ध-
 परिमितः काष्ठविशेषः श्रम्या तां कृष्णाजिनस्योपर्युदीचीनत्रि-
 रस्तां निदध्यात् । सा च पेषणाद्देतोर्दृषदः पश्चाद्भागधारणेन
 तद्भागस्यौन्नत्यं करोति । हे श्रम्ये त्वं शुलोकस्य धारयिष्यसि ।
 तस्मात् कृष्णाजिनरूपा या भूमेस्त्वगियं त्वामभिमन्यतां । श-
 म्याया शुलोकाधारकत्वमुपपादयति “द्यावापृथिवी सहास्तां ।
 ते श्रम्यामात्रमेकमहर्व्येतांश्रम्यामात्रमेकमहः । दिवस्कम्भ-
 निरसि प्रति त्वादित्यास्त्वमेत्त्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्वीत्यै”
 (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति । प्रजापतिना सृष्टे द्यावा-
 पृथिव्यौ पूर्वं जगत् काष्ठवत् परस्परं संसृष्टे अभूतां ते पश्चा-
 देकस्मिन् दिने श्रम्याप्रमाणेन परस्परं वियुक्ते अभूतां प्रति-
 द्विमं तथेति विवक्षया बोधोक्ता । तयोः पुनः संसृष्टे चाग-
 स्त्वावकाशो न स्यात् । ततो विक्षेपार्था दिवस्कम्भनिरित्युच्यते ।
 कल्पः “तस्यां प्राचीं दृषदमधूहति, धिषणासि पर्वत्या प्रति
 त्वा दिवस्कम्भनिर्वेत्तु” इति । हे पेषणसाधनभूते दृषद्रूपे त्वं

वेष्टुमभिन्नतया धिषणाऽसि । दृढतया पर्वतावस्त्रामर्हसि । ता-
 दृष्टौ तां सुलोकधारिका श्रम्या अभिमन्यतां मेयं दृषन् दृढतया
 लोकदयधारणाय कस्यत इत्याह “धिषणासि पर्वत्या प्रति त्वा
 दिवस्त्वन्निर्वेत्सित्याह । स्यावापृथिव्योर्विष्ट्यै” (ब्रा०।३का०।
 २प्र०।६अ०) इति । कस्यः “दृषद्युपसामञ्जूहति, धिषणासि
 पार्वतेयो प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु” इति । पूर्व्ववत् पर्वतिः पर्वतसम्-
 न्धिनी दृषत् । तथैव व्याचष्टे “धिषणासि पार्वतेयो प्रति त्वा पर्व-
 तिर्वेत्सित्याह । स्यावापृथिव्योर्विष्ट्यै” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०)
 इति । बोधायनः “तस्यां पुरोडाशीषान् निर्वपति, देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टमधिव-
 पाम्बग्नीषोमाभ्यां, अमुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतमधिवपति,
 धान्वमसि धिनुहि देवान्” इति । आपस्तम्बस्तु धान्वमसीत्य-
 नेन सहैकमन्वतामाश्रित्याह “देवस्य त्वेत्यनुमन्व, अग्नये जुष्ट-
 मधिवपामीति यथादेवतं दृषदि तच्छुलानधिवपति त्रिर्द्यजुषा
 द्वाशीञ्चतुर्थं” इति । अत्र वाक्यपूरणायाम्नाय इत्यादिकमध्या-
 हतं । अतो यथाद्यातमेवानुस्य व्याचष्टे “देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसव इत्याह प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि
 देवानामध्वर्यू आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अधि-
 वपामीत्याह । यथादेवतमेवैनानधिवपति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।
 ६अ०) इति । देवान् प्रीषयेति यदुक्तं तस्य नास्त्वनुपपत्तिः ।
 आहुतीरूपस्य धान्वस्याख्यत्वेऽपि मन्वसामर्थ्येन तदभिवृद्धेरि-
 त्याह “धान्वमसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य अजुषो

वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रयते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावञ्जुहोति” (ब्रा०१।३का०।२प्र०।६अ०) इति । वीष्णा सर्व्वत्रानुगमार्था । यदिदं द्रव्यं यावञ्जुहोति तावदेव देवान् प्राप्नुयात् तदा कथमिदं कस्य देवान् प्रीणयेदित्याशङ्कते, न तु तावदेवेति नियमोऽस्ति, किन्तु यावत् काम्यते तावत् प्रवर्द्धते, ततः स भवत्येव प्रीणनं । बोधायनः “पि॒षति, प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा” इति । आपस्तम्बः “प्राणाय त्वेति प्राचीमुपसां प्रोहत्यपानाय त्वेति प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेब्रे व्यवधारयति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति सक्तं पिनष्टि” इति । उक्त्वासनिश्चासतस्त्वन्धिगता वृत्तयःप्राणापानव्यानाः । अथ यः प्राणवायोः सन्धिः स व्यान इति श्रुत्यन्तरं । हे हविः वृत्तित्रयं यजमाने चिरं स्थापयितुं त्वां पिनष्टि । एतदेव दर्शयति “प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेत्याह । प्राणानेव यजमाने दधाति” । (ब्रा०१।३का०।२प्र०।६अ०) इति । बोधायनः “अथ बाह्व अन्वतेक्षते, दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धां” इति । आपस्तम्बः “प्राचीमन्ततोऽनुप्रोक्ष” इति । प्रसितिः प्रबन्धः कर्मसन्तानः । यजमानस्यायुरभिवृद्ध्यर्थमिमामविष्कृन्नकर्मसन्ततिहेतुरूपामुपसां धारितवानस्ति । तदेतदाह “दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धामित्याह । आयुरेवास्मिन् दधाति” । (ब्रा०१।३का०।२प्र०।६अ०) इति । कल्पः “देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिस्पृह्यालिति कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयित्वा” इति ।

पूर्ववद्वाचष्टे “अन्तरिक्षादिव वा एतानि प्रस्कन्दन्ति । यानि
दृषदः । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातित्याह
प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय” (ब्रा०।३का०२प्र०।६अ०) इति ।
पत्नी दासी वा प्रति प्रैषमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे “असंवपन्ती पिष्ट-
पाणूनि कुरुतादित्याह मेध्वलाय” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०)
इति । तथा च सूत्रितं “सम्प्रेष्यति दासी पिणष्टि पत्नी वापि
वा पत्न्यवहन्ति गृह्णन्ता पिणष्टि” इति । हे दासि तण्डुलेध्वन्य-
द्रव्यं किमप्यप्रवेष्टयन्ती पेषणं कुरु तानि च पिष्टानि सूक्ष्माणि
कुरु । तमिमं प्रैषमध्वर्युः पठेत् । पिष्टस्य सूक्ष्मत्वे पुरोडाश-
द्वारा वज्रयोग्यता भवति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अवेति पूर्ववत् तत्र त्रयां स्थापयते दिवः ।

धिषणा दे तथाभानौ देवेत्यधिवपेद्भुविः ॥

प्राषायेति त्रिभिः पिष्टा दीर्घेत्यन्त उपोहति ।

देवोऽजिने स्कन्दयेत प्रोक्ता एकादत्रेह तु” ॥ इति ॥

अथ मीमांसा । यद्यप्यत्र विज्ञेयाकारेण विचारा बहवो
नेरपस्रभ्यन्ते तथापि सामान्यविचाराः पूर्वोक्ता अनुसन्धेयाः ।
इषे नेत्यत्र वाक्यपूर्त्तये यथाध्याहारः तथैवाधिवपामीत्यत्राप्य-
द्यप्ये जुष्टमित्यादिकमध्याहर्तव्यं अध्याहृतस्य चानाज्ञातत्वेनाम-
न्त्रत्वाद्गृहादिष्विव स्वराद्यपराधो नास्ति । किञ्च नवमाध्यायस्य
प्रथमपादे चिन्तितं ।

“नोऽज्ञ ऊद्योय वा धान्यब्रह्मो नासङ्गतोक्तिः ।

ऊद्योः स्वराद्यपराधस्य गोपानस्येव सङ्गतेः” ॥ इति ॥

दृषदि पेषणाय तण्डुलावापेष्वयं मन्त्रो विहितः । धान्यमसि धिनुहि देवानिति । सोऽयं धान्यशब्दः समवेतमर्थं ब्रूते निस्तु-
षाणां तण्डुलाणां धान्यशब्दार्थत्वाभावात् । ततः सविचादि-
शब्दवन्नोहनीय इति चेत् । मैवं । लक्षणादृत्या धान्यशब्दस्य
तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात् । यथा च गावः पीयन्त इत्यत्र
मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थत्वं लोका वर्षयन्ति, किन्तु पयो
लक्षयित्वाऽर्थं समवेतमेव प्रतीयन्ति तद्वत् । तस्माच्छाक्याना-
मयने षट्त्रिंशत् संवत्सरे धान्यशब्द ऊहनीयः । तत्र श्वे-
माखायते संस्त्रितेऽहनि गृहपतिर्दृग्गयां याति । स तत्र यान्
मृगान् हन्ति तेषां तरसा सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति तत्र
दृषदि पेषणाय मांसमावपन् मांसमसि धिनुहि देवान् इत्येवं
मन्त्रमूढेत् । न च धान्यशब्दवत्तत्रको मृगशब्द ऊहे प्रयोक्तव्य
इति वाच्यं, लक्षणादृन्तिः प्रकृतार्थत्वेन अतिदेशानर्हत्वात् ।
तस्मान्मांसमित्येव धान्यशब्दस्योहः ।

अथ व्याकरणं । अवधूतमित्यादयो गताः । पर्वत्येत्यस्य
पर्वतमर्हति इत्यस्मिन्नर्थे हन्द्वा विषये तकाररहितस्य यप्रत्य-
यस्य विधानात् प्रत्ययत्वरः । पार्वतेयीत्यत्र ङीषुदात्तः । पर्वति-
रित्यत्र तदर्हतीत्यस्मिन्नेवार्थे हान्दस इकार प्रत्ययः । धान्यश-
ब्दस्य तिस्र्य शिक्च मर्त्य कार्भर्य धान्य कन्या राजन्य मनुष्याणा-
मन्नः (फि०।सि०कौ०१३१५०) इत्यन्तस्वरितत्वं । धिनुहीत्यत्र
सेर्द्धपिषेति (पा०१।४।८७) सिप्स्थाने आदिष्टस्य द्विशब्दस्य
पित्निषेधात् प्रत्ययत्वरः । अद्यपि विकरत्प्रत्ययस्य उकारस्य

स्वरः सतित्रिष्टसथापि व्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रसितिमित्यत्र ह्रदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादः । तादौ च नितिह्रत्यऽतौ
(पा०६।२।५०) । तु प्रत्ययव्यतिरिक्ते तकारादौ नितिह्रतिप्रत्य-
ये परतः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति ॥ ० ॥ इति माधवीये वेदा-
र्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छापाम्ने ऽग्निमामादं जहि निष्कु-
व्याद् सैधा ऽदेवयजं वह निर्दग्ध रस्यो निर्दग्धा अ-
रातयो ध्रुवमसि पृथिवीं दृहायुर्दृह पूजां हृह स-
जातानस्मै यजमानाय पर्युह धर्मस्यन्तरिक्षं हृह
प्राणं हृहापानं हृह सजातानस्मै यजमानाय पर्युह
धरुणमसि दिवं हृह चक्षुः ॥ १ ॥

हृह ओचं हृह सजातानस्मै यजमानाय पर्युह ध-
र्मासि दिशो हृह योनिं हृह पूजां हृह सजातानस्मै
यजमानाय पर्युह चित्तस्य पूजामस्मै रयिमस्मै सजाता-
नस्मै यजमानाय पर्युह भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं
यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि
वृत इन्द्रवायू विमुञ्चतां ॥ २ ॥

चक्षु रृष्टा चत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥

षष्ठाशुवाके पेषणमुक्तं । यद्यप्यनन्तरं पुरोडाशो निष्पादनी-
यस्तथाप्यतप्तेषु कपालेषु पुरोडाशस्य अपयितुमशक्यत्वात् सप्तमे
कपालोपधानमभिधीयते । कल्पः “धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवे-
षमादाय” इति । पलाशशाखामूले छिन्नः प्रादेशपरिमित उप-
वेषः । हे उपवेष त्वं अङ्गाराणां धर्षणे समर्थोऽसि । अतो ब्रह्मश-
ब्देदितं पुरोडाशरूपं देवानां प्रयच्छ । धृष्टिशब्दे धैर्यद्योतना-
द्येत्याह “धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै” (ब्रा०१।का०।१२प्र०।
७अ०) इति । कल्पः “अपाग्नेऽग्निमामादं जहीति गार्हपत्या-
दाहवनीयाद्वा प्रत्यञ्चावङ्गारौ निर्वर्त्य, निष्क्रव्याद५मेधेति
तयोरन्यतरमुत्तरमपरमवान्तरदेशं वा निरस्य, आदेवयजं
वहेति दक्षिणमवस्थाप्य” इति । हे गार्हपत्याग्ने योऽग्निः शा-
स्त्रीयपाकमन्तरेणामं द्रव्यमन्ति न तु पाकार्यस्थापितस्य पाकं
करोति तमपनय मारय, यस्य लौकिकं मांसमन्ति तमपि
निषेधय, यस्य देवान् यजति तमावह । यथोक्तस्याग्न्यागयनस्य
कपालोपधानार्थतां दर्शयन् प्रशंसति “अपाग्नेऽग्निमामादञ्जहि
निष्क्रव्याद५मेधाऽऽदेवयजं वहेत्याह । य एवामात् क्रव्यात् ।
तमपहत्य । मेधेग्नौ कपालमुपदधाति” (ब्रा०१।का०।१२प्र०।७अ०)
इति । “निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातयो भुवमसि पृथिवीं
दृ५हायुर्दृ५ह प्रजां दृ५ह सजातानसौ यजमानाय पर्युह”

इत्येतयोर्मन्त्रखोरार्थक्रमेण विनिबोधः कस्ये दर्शितः “भुवमसीति तस्मिन् मध्यमं पुरोडाशकपालमुपदधाति, निर्दग्धं रघो निर्दग्धा अरातयः, इति कपालेऽङ्गारमत्याधाव” इति । हे कपालं तं भुवमसि अतः पृथिव्यादीन् दृढीकुरु । अस्य य-
जमानस्य ज्ञातीन् परितः सेवकान् कुरु । अस्मिन् कपाले ऽवस्थितं रघो निःशेषेण दग्धं । आद्यानक्रमेण निर्दग्धमन्त्र-
मादौ व्याचष्टे “निर्दग्धं रघो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रचांस्त्रेव निर्दग्धेति” (त्रा० इका०।१२प्र०।७अ०) इति । कपालो-
पधानं विधत्ते “अग्निवत्युपदधाति । अस्मिन्नेव लोके ज्योति-
र्धत्ते” (त्रा० इका०।१२प्र०।७अ०) इति । यथोक्ताङ्गारयुक्ते प्रदेष्टे कपालमुपदधाति । कपालोपरि अन्यस्याङ्गारस्य स्थापनं वि-
धत्ते “अङ्गारमधिवर्तयति । अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते” (त्रा० इका०।१२प्र०।७अ०) इति । कपालस्याध ऊर्ध्वं च स्विताभ्यामङ्गार-
राग्धां लोकद्वयस्य सज्योतिषत्वे ततोऽप्यूर्ध्वमङ्गारस्थापनासम्भवात् दिवो ज्योतिर्न स्यादिति न ब्रह्मनीयमित्याह “आदित्यमेवामु-
र्ध्वलोके ज्योतिर्धत्ते” (त्रा० इका०।१२प्र०।७अ०) इति । एत-
दुक्तान्तश्चानं प्रशंसति “ज्योतिर्धत्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति । स एवं वेद” (त्रा०।इका०।१२प्र०।५अ०) इति । बोधायनः
“अथ पूर्वार्धमुपदधाति, धर्ममस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वा प्राणं दृष्ट्वा-
हापानं दृष्ट्वा सजातान्स्त्री यजमानाय पर्यूह इति । अथा-
परार्धमुपदधाति, धर्ममसि दिवं दृष्ट्वा चतुर्दृष्ट्वा ओषं दृष्ट्वा सजातान्स्त्री यजमानाय पर्यूह इति । अथ दक्षिणा-

धर्ममुपदधाति, धर्मासि दिवो दृष्ट्वा योनिं दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा
 यजातामसौ यजमानाश्च पर्युह इति । अथ पूर्वमुपदधाति,
 चित्तस्य प्रजामसौ रश्मिसौ यजातामसौ यजमानाश्च पर्युह”
 इति । आपस्तम्बः “धर्ममसीति पूर्वे द्वितीयं सप्तसृष्टं, धर्-
 ममसीति पूर्वे तृतीयमिति, धर्मासोति सप्तमं, चित्तस्येत्यष्टमं”
 इति च । तत्र धर्मधर्मधरुष्यध्याधारकत्वं दृष्टतो दृढत्वं लक्ष-
 यन्ति । हे अष्टमकपालं त्वं चित्तरूपोऽसि ततो यजमानस्य
 प्रजादिकं परितः सम्पादय । प्रजादेः प्रत्येकमुपचयविवक्षया
 वृथञ्चाकृतं स्रोतचित्तं अस्या इति पदस्मादृत्तिः । चित्तस्येति
 वृथञ्चनमाहरार्थं । क्रमेण मन्त्रान् व्याचष्टे “ध्रुवमसि दृषिषीं
 दृष्ट्वाहेत्याह । दृषिषीमेवैतेन दृष्ट्वाहति । धर्ममस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वा-
 हेत्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन दृष्ट्वाहति । धरुष्यमसि दिवं दृष्ट्वा-
 हेत्याह । दिवमेवैतेन दृष्ट्वाहति । धर्मासि दिवो दृष्ट्वाहेत्याह ।
 द्विष्व एवैतेन दृष्ट्वाहति” (ब्रा०१का०।१प्र०।७अ०) इति ।
 उपसंहरति “इमानेवैतैर्लौकादृष्ट्वाहन्” (ब्रा०१का०।१प्र०।
 ७अ०) इति । एतदेदं प्रशंसति “दृष्ट्वाहन्ते सा इमे लोकाः
 प्रजया पशुभिः । च एवं वेद” (ब्रा०१का०।१प्र०।७अ०)
 इति । सर्व्वत्र विधेयार्थं केनापि प्रकारेण स्तुत्या अहो-
 त्यादगोषेति श्रुत्यादयितुं कपालोपधानं वृथञ्चा सौति ।
 तत्रायमेकः प्रकारः “चीत्यये कपालान्मुपदधाति । चश्च इमे
 लोकाः एषां लोकानामासौ” (ब्रा०१का०।१प्र०।७अ०) इति ।
 मन्त्रपूर्वापरकपालगतचित्तमपीत्वं प्रब्रह्मं । अथापरः प्रकारः

“एकमेव कपासमुपहृषति । एकं वा चये कपासं पुद्वच्छ
 वक्षति । चय दे । अच चीचि । अच चत्वारि । चचाटो ।
 तत्रादृष्टा कपासं पुद्वच्छ मिरः” (शा०१।का०।१३०।१०७०)
 इति । प्रचमं ध्रुवमशीत्येकं कपासमुपधीयते । ततो चर्मम-
 शोषनेन सह दे । ध्रुवमशीत्यनेन सह चीचि । धर्माशी-
 त्शनेन सह चत्वारि । ततः केषाञ्चिन्मते पितृशोष्यनेवैवोप-
 रितानि चत्वारोत्थष्टौ भवन्ति । पुद्वच्छापि गर्भे प्रचमं
 त्रिरोरूपमवच्छं कपासमुपधते । पश्चात् क्रमेष रेखाभिरह-
 धामिषते । कपासेषु वज्रां वृत्ता तदुपधानं श्रौति “चदेवं
 कपासानुपहृषति । चयो वै प्रजापतिः । चक्षमेव प्रजा-
 पतिः चक्षुरेति । आत्मानमेव तस्यश्चकरोति । तश्च च-
 क्षतमात्मानं । अमुन्निन् लोके ऽनुपरैति” (शा०१।का०।१३०।
 १०७०) इति । उपधानेन कपासेषु वंश्रुतेषु तद्वारा तस्याशौ
 चक्षुः संश्रुयते । चक्षुद्वारा चक्षुः प्रजापतेः वंश्रुतः । तेन
 कपासचक्षुमपतिवंश्रुतेषु तेषां वंश्रुतमात्मनः चक्षुः
 वंश्रुतो भवति । तस्य वंश्रुतं स्वर्गे लोके गच्छन्मनु कषदा-
 नाय चक्षुः प्रजापतिरुपधारी कश्चित् देवो गच्छति । अपरः
 प्रचारः “अदृष्टानुपहृषति । गात्रनिधा तत् सन्निभं । यक्षव ।
 पिष्टता तत् । अह्न । विराजा तत् । चदेकाह्न । पिष्टुका
 त् । अह्नाह्न । जनत्या तत् । अह्नः सन्निभानि च अह्नश्च
 कपासाणि । इमांशोन्मानुपूर्णे द्विभो विष्टौ वृक्षति । अचापुः
 प्राधान् प्रमां वृक्षन् अचक्षुः इति । च चात्मानका चमितो

वज्रस्रान् करोति” (ब्रा०१।३का०।२प्र०।७अ०) इति । चिष्ट-
 ष्टः सोमवाचि । स च सोम उपासौ गायता नरेत्याद्युग्भि-
 नंत्रभिस्तुभ्यद्यते । छन्दःशब्दः सोममध्यपल्लवयति । गायत्री
 विराट् चिष्टुप् जगतीनां चाष्टत्वाद्यक्षरसंख्या प्रसिद्धा । संख्या-
 याम्छन्दःषादृश्यं । गन्त्राग्नेयस्य अष्टौ कपालानि अग्नीषो-
 मीयस्य चैकादश न तु नवादिसंख्या सम्भवत इति चेत् । वाढं ।
 तथापि संख्यान्यत्र विद्यमाना प्रसङ्गादिह स्तुयते । त्रयोदशादि-
 संख्या न काप्यसि । एकादिका सप्तपर्यन्ता संख्या अन्यवासीति
 चेत् तर्हि तस्याप्यनेनैव न्यायेन स्तुतिरुच्येया । ईदृशानि कपाला-
 न्युपदधानोऽध्वर्युरनुक्रमेण पृथिव्यादीन् लोकान् प्रागादिदि-
 शसु इदोकरोति, लोकबुद्ध्या कपालानां स्थापितत्वात् । अत इद-
 मुपधानं लोकविधृत्यै भवति । किञ्च आयुरादीन् भ्रातृपुत्रा-
 दींश्च यजमाने सम्पादितवान् भवति । क्रमप्राप्तिसम्भवे स्पष्टार्थत्वं
 दर्शयति “चित्तस्येत्याह । यथा यजुरेवैतत्” (ब्रा०१।३का०।
 २प्र०।३अ०) इति । कल्पः “भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्व-
 मिति वेदेन कपालेष्वङ्गारानभ्यूह्य” इति । हे कपालानि
 देवतातपोरूपेणानेनाग्निना तप्तानि भवत । इममेवार्थं दर्श-
 यति “भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवतानामेवै-
 नानि तपसा तपन्ति” (ब्रा०३का०।२प्र०।५अ०) । “यानि घर्षे
 कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि त्रत इन्द्रवायू विमु-
 द्यतां” इति । अथशक्नो यद्यपि यागसमाप्तौ पठनीयः तथापि
 कपालप्रसङ्गादिहाकातः । तद्विनियोगः सूत्रे दर्शितः “यानि

घर्षे कपासानीति चतुष्पदघर्षा कपासानि विमुच्य सञ्जायो-
दावपति सन्निष्ठेते दर्शपूर्णमासौ” इति । अध्वर्युरूपा वेधसो
द्यानि घर्षकपासानि आदीप्ते वज्रौ ध्रुवमधीत्यादिमन्त्रैरुपसा-
पितवन्तः, पूजार्थं बहुवचनं, तादृशान्वपि कपासानि विमोक्तुं
समर्थाविन्द्रवायू पोषकस्य यजमानस्य चागरूपे व्रते समाप्ते
इति विमुञ्चतां । अनेकगुणविशिष्टं विमोकं विधत्ते “तानि
ततः सञ्चिते । द्यानि घर्षे कपासान्युपचिन्वन्ति वेधस इति
चतुष्पदघर्षा विमुञ्चति । चतुष्पादः पञ्चवः । पशुखेवोपरि-
ष्टात् प्रतितिष्ठति” (आ०३का०।२प्र०।७अ०) इति । अत्र वि-
नियोगसङ्ग्रहः ।

“दृष्टिरादायोपवेधमपाङ्गारौ विधोजयेत् ।

निष्कापसारयेदेकमादेवान्यन्तु ज्ञेययेत् ॥

भुवं कपालमाधाय निर्दाङ्गारं तथोपरि ।

धर्त्रंदितीयं धरुषं तृतीयं धर्मं सप्तमं ॥

चित्तोऽष्टमं ध्रुवू तेषु सर्वेष्वङ्गाररोपणं ।

द्यानि स्वकाले सम्प्राप्ते कपासानि विमुञ्चति ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता द्वादशमन्त्रकाः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“अपणं तुषवापस्य कपालस्य प्रयोजकौ ।

सत अपणमेवाद्यो वापार्थत्वात् तृतीयया ॥

पुरोडाशकपालेति नाद्या स्यात्प्रयोज्यता ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रयोजनं” ॥ इति ।

कपालेषु अपद्यतीति अपद्यं पुरोडासस्य श्रुतं । तथा पुरोडा-
सकपाले तुषानुपवपतीति कपाले तुषधारणं श्रुतं । ते च तुषाः
सकपाला रक्षसाभ्यागोऽसीति मन्त्रेषु कृष्याविनष्टाधस्ताद्-
वस्त्रापनीयाः । तत्र अपद्यं यथा कपालसन्मादनस्य प्रयोजकं एवं
तुषावापोऽपि प्रयोजकः । एकहायन्वेति द्वतीयथा यथा नोः
ऋथार्थत्वं एवं कपालेनेति द्वतीयथा कपालस्य तुषोपवापार्थ-
त्वावगमादिति चेत् । मैवं । नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापसाध-
नत्वं श्रुतं । किन्नाहं । चत्कपालं पुरोडासस्य अपसाधोपस्थापित-
मासादितश्च तस्यैव कपालस्य साधनत्वं । एतच्च पुरोडासकपा-
लेनेति सविशेषणनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथम-
अपद्येन कपालं प्रद्युज्यते । न च प्रद्युक्तस्य पुनस्तुषवापनप्रद्युक्तिः
सम्भवति, तस्माच्छ्रपद्येनैव प्रद्युक्तं कपालं तुषोपवापे प्रसङ्गात्
सिध्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या बोध्यते ।

अथ व्याकरणं । घृष्टिब्रह्मः क्तिन् प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ।
अपाच्छब्दे कृत्स्नरः । तथैव देवयज् ब्रह्मः । निर्दग्धमिति प्रत्यु-
ष्टवत् । समाप्ता इत्यत्र समानं जातं जन्म येषां ते समाप्ताः । वा
जाते (पा० ६।१।१७१) जातब्रह्म उत्तरपदे वज्रप्रीक्षौ समाधा-
नोदात्तो भवति । भ्रम्भङ्गिरः ब्रह्मैव तुषादी । उपचिन्वन्तीत्यत्र
यानीत्यनेन यच्छब्देन योगाग्निघाताभावः । विकरणप्रत्य-
यस्वरस्य सतिब्रिहत्वात् उदात्तवच (पा० ६।१।१७४) इति
उपरितनस्योकारस्योदात्तः । पूष्ण इत्यत्र अनुदात्तस्य च
यचोदात्तस्योप (पा० ६।१।६२) इति षिभक्तिरुदात्ता । इन्द्रवायू

इत्यथ देवतादन्धे चेति (पा० ६।१।१४१) प्रथमपदप्रकृतिस्वरे
 प्राप्ते तदपवादो, नोत्तरपदेऽनुदात्तादावष्टधिवीरुद्रूपमन्त्रिषु
 (पा० ६।१।१४२) अनुदात्तादौ ष्ठिव्यादित्वादिव्यतिरिक्त उत्त-
 रपदे देवतादन्धे स्वरौ न भवति । ततः समासश्च (पा० ६।
 १।१४६) इत्यनोदात्तः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 षष्ठमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सं॒व॒पा॒मि॒ समा॒प्यो॑ अ॒ङ्घ्रि॒र॒ग्न॒त॒ समो॑ष॒ध॒यो॒ र॒से॒न॒ स॒ः-
 रे॒व॒तो॒र्ज॒म॒तो॒भि॒र्म॒धु॒म॒तो॒र्म॒धु॒म॒तो॒भिः॑ सृ॒ज्य॒ध्व॒म॒द्भ्यः॑ परि॒
 प्र॒जा॒ता॒ स्य॒ सम॒ङ्घ्रिः॑ पृ॒च्य॒ध्वं॒ ज॒न॒य॒त्यै॒ त्वा॒ सं॒यो॒म्य॒ग्र॒ये॑
 त्वाऽऽ॒ग्नी॒षो॒मा॒भ्यां॑ म॒ख॒स्य॒ शि॒रोः॑सि॒ घ॒र्मोऽ॑सि॒ वि॒श्वायु॑-
 र्ब॒ह॒ प्र॒य॒स्वो॒रु॒ ते॒ य॒ज्ञ॒प॒तिः॑ प्र॒य॒तां॒ त्व॒चं॑ पृ॒क्ष्णी॒घ्नान्तरि॑त॒ः
 र॒द्यो॒न्त॒रि॒ता॒ अ॒रा॒त॒यो॒ दे॒व॒स्त्वा॒ स॒वि॒ता॒ अ॒प॒य॒तु॑
 व॒र्षि॑ष्ठे॒ अ॒धि॒ ना॒को॑ऽग्नि॒स्ते॒ त॒नु॒वं॒ मा॒ऽति॑धाऽग्ने॒ ह॒व्य॑ः
 र॒क्ष॒स्व॒ सं॒ ब्र॒ह्म॑णा॒ पृ॒थ॒य॒स्वैक॒ताय॑ स्वा॒हा॒ द्वि॒ताय॑ स्वा॒हा॒
 त्रि॒ताय॑ स्वा॒हा ॥ १ ॥

स॒वि॒ता॒ द्वा॒वि॒ः श॒क्ति॒श्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

सप्तमे कपालोपधानमुक्तं । ततस्तत्रेषु कपालेषु स्वभावसर-
 लादृष्टमे पुरोडाशप्रपणमभिधीयते संवपामीत्यस्त्राद्यातस्य म-
 न्त्रस्य श्रेष्ठं पूरयित्वा विनियोगः कल्पे दर्शितः “अथोत्तरेण
 गार्हपत्यमुपविश्य वाचं नियम्य तिरः पवित्रं पात्र्यां कृष्णाग्नि-
 नात् पिष्टानि संवपति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं संवपाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमु-
 ष्मा” इति । अपेक्षितस्थाने प्रयोक्तव्य इत्येवमर्थं दर्शयितुमेव
 निर्वापपेषणयोर्देवस्य त्वेति मन्त्रो द्विराद्यातः । तच्चाद्यातम-
 यनेनैवाभिप्रायेण व्याचष्टे “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह
 प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
 आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै । संवपामीत्याह । यथा-
 देवतमेवैतानि संवपति” (ब्रा०।३।का०।१२।प्र०।८।अ०) इति । बो-
 धायनः “प्रणीताद्भ्यः सुवेणोपहत्य वेदेनोपयम्य पाणिं वान्तर्धा-
 धैवं मदन्तीभ्यस्ता उभयोरानीयमानाः प्रतिमन्त्रयते, समापो
 अङ्गिरस्मत समौषधयो रसेन सः रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्म-
 धुमतीभिः सृज्यध्वमिति” इति । पूर्व्वं चमसे सङ्गृहीता आपः
 प्रणीताऽऽपः तत्रा आपो मदन्त्याऽऽपः । आपस्तम्बेन तु प्रणीता-
 मात्रे अयं मन्त्रो विनियुक्तः “सुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनो-
 पयम्य, समापो अङ्गिरस्मतेति पिष्टेध्वानयति” इति । प्रणीता
 आपो मदन्तीभिरङ्गिः सङ्गृह्यता पिष्टरूपा औषधयो द्विवि-
 धोदकरसेन सङ्गृह्यतां । किञ्च हे आपो यूयं सर्व्वसस्याभिष्ट-
 द्विहेतुत्वात् तद्द्वारा धनवत्यः स्वभावतो माधुर्यवत्यस्य । औष-

धवोऽपि अङ्गमरूपपञ्चमिदृङ्गिहेतुतवा पशुरूपधनयुक्ताः स-
 धावधिद्वेखादुत्तेन माधुर्यवत्यस्य ततः पिष्टरूपाभिसाभिरोष-
 धीभिः संसृष्टा भवत । मन्त्रस्य पूर्वभागे जलौषधिसङ्गमफल-
 माह “समापो अङ्गिरस्यत समौषधयो रसेनेत्याह । आपो वा
 ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति । अन्या वा एतासा-
 मन्वावि जिन्वन्ति । तस्मादेवमाह”(ब्रा० ३का०।१प्र०।८अ०)
 इति । जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । यद्यप्यचेतनानामपामोषधीनाञ्च
 नास्ति प्रीतिः तथापि पुरोडाशरूपेण देवप्रियहेतुत्वात् तदुप-
 चारः । न हि केवलेन जलेन पिष्टेन वा पुरोडाशः सम्भवति किं-
 नन्वोन्वमेखनरूपेण प्रीणनेन । यस्मात् तासामपामोषधीनाञ्च
 मध्ये अन्या आपोऽन्या ओषधीः प्रीणयन्ति, अन्यासौषधयो
 अन्या आपः प्रीणयन्ति तस्मान्मन्त्रः समौषधयोरसेनेत्येवं ब्रूते ।
 उत्तरभागे माधुर्यसम्पादनं फलमाह “सप्रेवतीर्जमतीभिर्म-
 धुमतीर्मधुमतीभिः स्रव्यध्वमित्याह । आपो वै रेवतीः । पत्रवो
 जमतीः । ओषधयो मधुमतीः । आप ओषधीः पञ्चून् । ताने-
 वास्या एकधा स्रव्य । मधुमतः करोति”(ब्रा०।३का०।१प्र०।
 ८अ०) इति । बोधायनः “अथानु परिज्ञावयति, अङ्गः परि-
 प्रजाता स समङ्गिः पृथ्यध्वमिति” इति । आपस्तम्बः “अङ्गः प-
 रिप्रजाता इति तन्नाभिरनुपरिज्ञाव्य” इति । परिज्ञावनं पिष्टस्य
 सर्व्वत आर्द्धीकरणं । हे पिष्टरूपा ओषधयो यूयं पूर्व्वमङ्ग उ-
 त्यन्वा स ततोऽद्याप्यङ्गिः सम्पन्ना भवत । मन्त्रेण परिज्ञावनं
 विषये “अङ्गः परिप्रजाता स समङ्गिः पृथ्यध्वमिति पर्ष्या-

ज्ञावयति । यथा सुवृष्ट इमामनुविशत्य । आप ओषधीर्महय-
 म्नि । तादृगेव तत्” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति । यथा
 पर्जन्ये सुवृष्टे सत्यापो भूमिमनुप्रविश्य ओषधीर्वर्द्धयन्ति तथा-
 विधमिह परिज्ञावनं जलेन पिष्टे सर्वतः ज्ञाविते सति पुरो-
 डाग्रनिष्पत्तिः । कल्पः “संयौति, जनयत्यै ता संयौमि” इति ।
 हे परिज्ञावित पिष्ट तां हस्ताङ्गुलिमर्दनेन सम्बक् मिश्रीक-
 रोमि । एतच्च यजमानस्य शुक्रशोषितमिश्रणेन प्रजोत्पत्तये
 सम्पद्यते । एतदेव विद्मदयति “जनयत्यै ता संयौमीत्याह ।
 प्रजा एवैतेन दाधार” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति ।
 कल्पः “संयुत्य व्यूह्याभिमृशति, अग्नये त्वाग्नीषोमाभ्या ममुष्ठा
 अमुष्ठा इति यथादेवतं” इति । तां अहं स्वृजामीति
 शेषः । मन्त्रदयस्य प्रथोजनमाह “अग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यामि-
 त्याह व्यावृत्तै” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति । कल्पः
 “पिष्टं करोति, मखस्य विरोसि” इति । विद्मदोक्त्य व्याचष्टे
 “मखस्य विरोसीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्मैतच्छिरः ।
 यत् पुरोडाग्रः । तस्मादेवमाह” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०)
 इति । कल्पः “घर्षोऽसि विश्वायुरित्याग्नेयं पुरोडाग्रमहा-
 कपास्त्रेभ्यधिश्रयत्येवमुत्तरेषु” इति । हे पुरोडाग्र त्वं तप्त-
 कपासावस्थानेन दीप्तो देवतायोग्यत्वेन कृत्स्नायुः प्रदद्यासि ।
 विश्वमायुर्थस्त्विति वज्रग्रीहेरायुःप्रदत्वमेवाचार्य इत्याह “घर्षो-
 ऽसि विश्वायुरित्याह । विश्वमेवायुर्थजमाने दधाति” (ब्रा०।
 ३का०।१प्र०।८अ०) इति । कल्पः “उह प्रथस्वोह ते यज्ञ-

पतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयन् सर्वाणि कपालान्भिप्र-
 चयस्वतुष्टमन्वपूपाकृतिं कूर्वासेव प्रतिष्ठतिमन्वप्रफमाचं करो-
 ति” इति । हे पुरोडाश त्वं वञ्च यथा भतति तथा विस्वीर्षी
 भव । नदीषो यजमानोऽपि प्रजादिभिः प्रथितोऽसु । यज्ञप-
 तेर्विस्वारं दर्शयति “उरुप्रथस्वोर् ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह ।
 यजमानमेव प्रजया यजुभिः प्रथयति” (भा० ३का० १२ प्र० १८ अ०)
 इति । कस्यः “त्वचं गृह्णीष्वेत्यङ्गिः सृष्ट्वाकरोत्यनतिचार-
 यन्” इति । हे पुरोडाश त्वमङ्गिः सृष्ट्वाभूमा त्वचं स्वीकुरु ।
 विस्वोन्नतभावपरिहारेण त्वक्षादृष्टे सति पुरोडाशः सदेहो
 भवतीत्याह “त्वचं गृह्णीष्वेत्याह । सर्वमेवैव प्रथतनुं करोति”
 (भा० १३का० १२ प्र० १८ अ०) इति । सृष्ट्वाकरणं विधत्ते “अ-
 चाप आनीव परिमार्ष्टिं । मांश्च एव तत्त्वचं दधाति । तस्मात्
 त्वचा मांश्चं हृत्तं” (भा० १३का० १२ प्र० १८ अ०) इति । तत् तेन
 आर्जवेन पिष्टरूपमांश्च एव सृष्ट्वात्तत्त्वां त्वचं स्थापयति ततो
 सोकेऽपि तथा दृश्यते । कस्यः “अन्तरित् रक्षोऽन्तरिता अरा-
 तय इति सर्वाणि हवींश्च त्रिः पर्यग्निं हत्वा” इति । अन्तरित्-
 र्भेदीभिः पुरोडाशस्य परितो रक्षसां शोधनं पर्यग्निकरणं अनेन
 पर्यग्निकरणेन राक्षसजातिः व्यवहिता ब्रह्मो व्यवहिताः ।
 तदेतद्विधत्ते “घर्षी वा एषो ब्रान्तः । अर्धमासेऽर्धमासे प्रहृ-
 त्वते । सत्पुरोडाशः । स ईश्वरो यजमानश्च शुचाऽप्रदहः ।
 पर्यग्निकरोति । पशुमेवैनमकः । शान्था अग्रदाहाय” (भा०
 १३का० १२ प्र० १८ अ०) इति । पुरोडाशे योऽस्ति स एव दीप्यमा-

नोऽग्निर्भूत्वा न कदाचिदपि भ्राम्यति प्रतिपच्चं तप्तकपालैः स-
 न्तप्यमानत्वात् । स च तप्तेन यजमानं प्रदग्धुं समर्थः । ततश्च
 पशूपचारेण पर्यग्निकरणेन पुरोडाशे पशून्कृते सति प्रदीप्ता-
 ग्नित्वरूपपरित्यागेन ब्रान्तो भूत्वा यजमानं न प्रदहति । आट्ट-
 त्तं विधत्ते “चिः पर्यग्निकरोति । आट्टद्धि यज्ञः । अथो रक्ष-
 सामपहत्यै” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति । मन्त्रं व्याचष्टे
 “अन्तरित् रक्षोऽन्तरिता अरानथ इत्याह । रक्षसामन्त-
 रित्यै” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति । बोधायनः “पुरो-
 डाशं अपयति, देवस्त्वा सविता अपयतु वर्षष्टेऽधिनाके । अ-
 ग्निस्ते तनुवं मा ऽति धाक्” इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह
 “देवस्त्वा सविता अपयत्वित्युक्तैः प्रतितपति, अग्निस्ते तनुवं
 माति धागिति दर्भैरभिज्वलयति” इति । हे पुरोडाश अति-
 प्रष्टुहे नाकनाम्यग्नौ त्वामधिअित्य सविता देवः पक्वं करोतु ।
 अथमग्निस्तव जरीरस्य भस्मीभावरूपमतिदाहं मा करोतु । स-
 विद्वपदस्य नाकपदस्य मातिधागित्यस्य चाभिप्रायमाह “पुरो-
 डाशं वा अधिअित् रक्षांस्त्रिजांस्त्रिन् । दिवि नाको नामा-
 ग्नौ रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षांस्त्रिपाहन् । देवस्त्वा सविता अप-
 यत्वित्याह । सविद्वप्रसूत एवैनं अपयति । वर्षष्टे अधिनाक
 इत्याह रक्षसामपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं माऽति धागित्याहान-
 तिदाहाय” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति । बोधायनः
 “गार्हपत्यमभिमन्त्रयते, अग्ने हव्यं रक्षस्व” इति । आपस्तम्बश्च
 पूर्वमन्त्रस्त्रैव ग्रथं मन्त्रते । पूर्ववद्वाचष्टे “अग्ने हव्यं रक्षस्वेत्याह

गुप्तैः” (भा०।३का०।२प्र०।८अ०) इति । अग्नीध्रं प्रति प्रैष-
मन्ममुत्पाद्य व्याचष्टे “अविदहन्तःअपयतेति वाचं विद्वजते ।
वज्रमेव हवींश्चभिव्याहृत्य प्रतनुते । पुरोडाशमविदाहाय श्रुत्यै
करोति” (भा०।३का०।२प्र०।८अ०) इति । संवपनकाले यो
वाङ्मिथमस्तमिदानो परित्यजेत् । विज्ञेषेण दाहो मधीभावो
भस्मीभावश्च तं परित्यज्य सम्यक्पाकः अपणं । अत एवान्य-
त्रास्तातं “यो विदग्धः स नैर्घृतो योऽष्टतस्सुरौद्रो यः ष्टतः स
सदेवस्तस्मादविहता ष्टतङ्कुत्यः सदेवत्वाय” इति । अविदहन्त
इति वज्रवचनं पूजार्थं । अस्मिन् काले वाग्मिमोके सति यज्ञ-
मेवाभिसृज्य तत्रापि प्रधानभूतानि हवींश्चभिसृज्य वाच-
मुच्चार्य यज्ञं विस्तारितवान् भवति । किञ्च विदाहदोषनिवृ-
त्तये सम्यक् पाकगुणसिद्धये चैतत्प्रैषमुच्चारयन् हविःस्त्रीकारात्
पुरैव देवेभ्यो हविं हतवान् भवति । पुरोडाशाच्छादनं विधत्ते
“मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं यन्नाभिवासयेत् । आविर्मस्तिष्कः
स्यात् । अभिवासयति । तस्माद्गुहा मस्तिष्कः” (भा०।३का०।
२प्र०।८अ०) इति । मस्तिष्कः त्रिरस्रवस्थितो मेदसः स्वष्टो
मुहागूढः, आच्छादित इत्यर्थः । छादनयोग्यं द्रव्यं विधत्ते “भ-
स्मना ऽभिवासयति । तस्मान्नाग्नेनास्त्रि हन्” (भा०।३का०।
२प्र०।८अ०) इति । यस्मान्मेदस्थानीयः पुरोडाशो मांसस्थानी-
येन भस्मना छादितः तस्मात्सोकेऽप्यस्त्रिंस्रिंस्रिं मेदो मांसेन हन्
भवति । पुरोडाशस्त्रोपरि भस्मनोद्भूतने साधनं विधत्ते “वेदे
नाभिवासयति । तस्मात् केवैः त्रिरस्रं” (भा०।३का०।२प्र०।

८अ०) इति । दर्भमुष्टिनिर्मितो वेदीसम्प्राजर्जनहेतुर्वेदः । अस्ति हि दर्भाणां केशैः साम्यं । एतद्वेदनं प्रशंसति “अखलति भावुको भवति । य एवं वेद” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति । केशरहितघ्नो युकः खलतिः तद्भवन्नो न भवति । कल्पः “सं ब्रह्मणा पृथक्ख, इति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्माध्यूहति” इति । भो पुरोडाश मन्त्रेण सम्पृक्तो भव । समन्त्रकत्वप्रकाशकं मन्त्रमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याचष्टे “पञ्चोर्वै प्रतिमा पुरोडाशः । स नायजुष्कमभिवास्यः । तृथैव स्यात् । ईश्वरा यजमानस्य पञ्चवः प्रमेतोः । सं ब्रह्मणा पृथक्खेत्याह । प्राणा वै ब्रह्म । प्राणाः पञ्चवः । प्राणैरेव पशून् सम्पृणक्ति । न प्रमायुका भवन्ति” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति । पर्याग्निकरणेन पुरोडाशस्य पञ्चकृतत्वात् पञ्चोऽस्य मन्त्रसंस्कार्यत्वाद्यजुषा विना ऽभिवासनमर्थकं स्यात् । न केवलं वैयर्थ्यं किन्तु यजमानस्य पञ्चवस्य मह्यं समर्था भवन्ति । सोऽयं व्यतिरेकः । उक्तदोषपरिहाराय मन्त्रेण सम्पृथक्खेत्येवमयं मन्त्रो ब्रूते । तत्र सम्पर्कप्रतियोगिमन्त्रः पशून् मरणात् पाष्यतितीति प्राणस्वरूपः । पञ्चवस्य प्राणाधारत्वात् प्राणस्वरूपाः, अतो योग्यत्वात् तत्सम्पर्के सति पञ्चवो मरणशीला न भवन्ति सोऽयमन्वयमन्त्रेण यथा सम्पर्कस्तथा भस्मनापि सम्पर्को युक्त एवेत्याह “यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजाः पञ्चवः पुरीषं । यदेवमभिवासयति । यजमानमेव प्रजया पशुभिः समर्धयति” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति । पुरीषं भस्म । कल्पः “तथैतत् पाचीसङ्कासनं गार्हपत्याद्द्वारेणाभि-

तथ इत्यात्मवेदि प्रतीचीनं तिस्रषु खेवासु निगद्यति, एकताय
 साहा दिताय साहा चिताय साहा” इति । तेषु इदं
 पावप्रचास्रनोदकं उतमस्य । एकतादीनामुत्पत्तिप्रकारमाह
 “देवा वै हविर्भूत्वा ब्रुवन् । कस्मिन्निदं स्रष्ट्यामह इति । सोऽ
 ग्निरब्रवीत् । मयि तनूः सन्निदध्वं । अहं वसं जनयिष्यामि ।
 सन्निन् स्रष्ट्यध्व इति । ते देवा अग्नौ तनूः सन्वदधत । तस्मा-
 दाहुः । अग्निः सर्वादेवता इति । सोऽङ्गारेषापः । अभ्यपात-
 यन् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितो
 ऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । चदस्रो
 ऽजायत । तदाथ्यानामाख्यत्वं । चदात्मभ्योऽजायत । तदाकृष्णा-
 नामाख्यत्वं” (ब्रा०३का०।१प्र०।८अ०) इति । देवाः पूर्वं त्री-
 ण्यवघातादिना हविः सम्पाद्य बीजवधादिपापक्षेपः कस्मिन्
 पुरुषे मार्चनीय इति विशार्याग्निवचनेन स्ववीर्यमग्नौ स्थापि-
 तवक्तः । ततः सोऽग्निः सर्वदेवीर्यधारिणाङ्गारेषाब्देवताम-
 भिस्रष्ट्य तदीर्यमपातयत् । तस्मादुत्पन्नानामेकतादिनाम-
 कानां देवविशेषाणां अपो मातरो देवा आत्मनः पितर इत्या-
 ख्यनामकत्वमाख्यनामकत्वस्य युक्तं । स च क्षेपः परम्परया जीव-
 चातिनि पुरुषे पर्यवसित इत्याह “ते देवा आप्येवसृजत ।
 आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिमुक्ते ।
 सूर्याभिनिमुक्तेः कुनखिनि । कुनखी भ्रावदति । भ्रावदस्रय-
 दिधिषौ । अग्रदिधिषुः परिविन्ते । परिविन्तो वीरहृषि ।
 वीरहा ब्रह्महृषि । तद्ब्रह्महृषं नात्यथवत” (ब्रा०।३का०।

२ प्र०।८अ०) इति । आष्या एकतादयः । उद्दयास्तमयकालयोः
सुप्तौ पुरुषौ अभ्युदिताभिनिद्युक्तौ । तथा चोक्तं ।

“सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिद्युक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमं” ॥ इति ॥

मखवक्रत्वन्दन्तमालिन्यञ्चात्र रोगविशेषकृतं । ज्येष्ठायामनू-
ढायां कनिष्ठामूढा ऽवस्मितोऽयदिधिषुः । ऊढवति कनिष्ठे सति
विवाहरहितो ज्येष्ठः परिवित्तः । वीरक्षत्रियस्यहन्ता वीरहा
ब्राह्मणस्य हन्ता ब्रह्महा । एतेस्वाप्यानामेकतादीनां देवानां
पापक्षेपमार्जनायैव स्यष्टत्वात् । तेषु तन्मार्जनमुचितं । स्वर्थाभ्युदि-
तादीनां ब्रह्महान्तानां पापप्रवणत्वान्निष्पगाजलस्यैव क्षेपस्यापि
तेषु प्रवाहो युक्तः । ब्रह्महत्यायाः पापाधिक्यतारतम्यविभ्रान्ति
भूमित्वाक्षेपो ब्रह्महणं नातिक्रामति । प्रक्षालनोदकस्य रेखासु
निनयनं विधत्ते “अन्तर्वेदि निनयत्यवहृथै” (ब्रा०।३का०।
२ प्र०।८अ०) इति । एतेन निनयनेन कर्मफलप्रतिबन्धकपा-
पक्षेपस्थापनीतत्वात् फलसम्पादनायेदं निनयनं सम्पद्यते । तस्य
जलस्य वङ्गितापं विधत्ते “उल्लुकेनाभिगृह्णाति श्रुतत्वाय ।
श्रुतका मा इव हि देवाः” (ब्रा०।३का०।२ प्र०।८अ०) इति ।
श्रुतं पक्वं । “यः श्रुतस्ससदेवः” इति पूर्वमुदाहृतं । अत्र विनि-
योगसङ्ग्रहः ।

“संवपामि हविर्व्योपः समा तत्र जलं क्षिपेत् ।

अद्भ्यः सम्ज्ञाय तप्ताभिर्जलं संयौत्यशेषतः ॥

अग्नाग्नी निर्दिशेद्भागो मखपिण्डं करोति हि ।

पर्वः कृपासे निश्चिप्य प्रपद्येदुरन्नमतः ॥
 तथं चक्षुःकरोत्यङ्गिरसःपर्वप्रये छतिः ।
 अपवत्युत्सुकैर्देवो ज्ञानिसे ज्वालयते कुत्रैः ॥
 सन् वेदेन बाह्वारभसनाच्छादयेद्भुविः ।
 ह्योक्तार्थेदिसेखासु चाखनं निगधेत् विभिः ॥
 अनुकाकेऽष्टमे अद्दत्र मन्वाः प्रकीर्तिताः” । इति ॥

अथ मीमांसा । अत्राविद्दन्त अपचतेति कश्चिन्नम्य उक्तः ।
 अनुकाके इव हि देवा इत्यर्थवादश्च । एतद्विषये प्राञ्जलान्त-
 रवाक्यमपि यो विदम्य इत्यादिकमुदाहृतं । तत्र किञ्चित्
 दृतेवाकावच्छ दतोपपादे चिन्तितं ।

“परिचि च्छिमित्युक्ता वर्धिसु समूहतां ।

वृतं देवं मसु पिथमित्युक्ता नवनीतकं ॥

यो विदम्यः च इत्युक्ता पुरोडाशस्य पकर्ता ।

ज्योति पूर्वात्तरो पक्षो योजनीयो निवीतवत्” ॥ इति ।

चातुर्मास्येषु महापिटवशे श्रूयते “अत् परिचि दिनं तद्दे-
 वानां, अद्दन्तरा तन्ननुवासां, अत् समूहं तत् पिटवां, समूहं
 वर्धिसवति व्याटत्तै” इति । परः पर्वदिनं अखितं । ज्योति-
 होमे दीक्षाभङ्गे श्रूयते “वृतं देवानां मसु पिटवां निष्यसं मनु-
 क्तवां तदा एतत् सर्वदेव्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभङ्गे सर्वा
 इव देवताः प्रीष्यति” (सं०का०।१२।प्र०।१२।अ०) इति । मसु इधिभनं
 मसुं । निष्यसं अत्रिचि प्रपद्ये इवदिखीनं नवनीतं तक्रं वा इर्द्ध-
 पूर्वमावयोः पुरोडाशप्रपद्ये श्रूयते “यो विदम्यः च नैर्धतेता

योऽष्टतः स रौद्रो जः ष्टतः स सदेवसंस्कारविद्वहता ष्टतं
 छत्यः सदेवमाय” इति । विदग्धोऽधिकपक्षः, अष्टतोऽपक्षः ।
 तत्र बर्हिषि समूहच्छेदनस्याभङ्गे नवमीतस्य पुरोडाशे चयो-
 चितपाकस्य च विधेयतया सर्व्वमवशिष्टं स्थावकं । अत्र पूर्व्वो-
 न्तरपक्षो न प्रपद्यते । अस्त्वैव षादस्य प्रथमाधिकरणे नि-
 वीतवाक्ये प्रोक्तयोरेवात्रापि बोधनीयत्वात् । तस्मैवाधिकरण-
 योदाहरणवाङ्मन्यमनेनाधिकरणेन प्रपद्यते ।

अथ व्याकरणं । सम्बपामीत्यादौ स्तरा गताः । आप इत्यत्र फि-
 ट्स्तरः । अङ्गिरित्यत्र ऊडिदन्मदाद्यप्युच्चैश्चुभ्यः (पा० ६।१।१७९)
 इति । उडादेशादिदं ब्रह्मात्पदञ्जित्याद्यादेशेभ्यः अप्ब्रह्माद्
 पुंब्रह्मात् रैब्रह्माद्द्विब्रह्माद्योत्तरमसर्व्वनामस्यावमुदात्तं भव-
 ति । यद्यपि शबेकाचसृतीयादिः (पा० ६।१।१६८) इति सूत्रे-
 षैतत् सिद्धं तथापि द्वितीयावज्जवचनार्थमस्य सूत्रस्यावश्यं वक्तव्य-
 त्वाद्नेन विशेषसूत्रेणोदात्तो विधेयः । रेवतीरित्यत्र रैब्रह्मा-
 द्येकात्प उदात्तत्वं वक्तव्यं (पा० ६।१।१७६।वा०) इति मतु-
 बाद्युदात्तः । प्रजाता इत्यत्र अन्नर्भावितस्यार्थात् कर्ष्षि ऋ-
 षावा गतिरनन्तरः (पा० ६।१।४८) इति । पूर्व्वपदप्रकृतिस्र-
 रत्वं । जनयत्या इत्यत्र क्तिन् प्रत्ययान्तत्वेन ङित्वादिर्निष्ठां
 (पा० ६।१।१८७) इत्याद्युदात्तः । उद्ब्रह्मस्य नित्यनपुंसकता-
 भावात् फिट्स्तरः । यज्ञपतिरित्यत्र पत्या वैश्वर्य्ये (पा० ६।
 १।१८) इति पूर्व्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । अन्नरितमित्यत्रान्तःप्रत्यय
 गतिमात् गतिरनन्तरः (पा० ६।१।४८) इति पूर्व्वपदप्रकृति-

स्वरम् । वर्षिष्ठ इत्यत्र इठन् प्रत्यक्ष निजादाद्युदात्तः । एवं
 कर्ममुद्येयं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 ऽष्टमोऽनुवाकः ।

आदेद् इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रमृष्टिः शत-
 नैवा वायुरसि तिम्रतेजाः पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते
 मूखं मा हिंसिषमपहतोऽरुः पृथिव्यै वृजं गच्छ गो-
 स्थानं वर्षतु ते द्यौर्बिधान देव सवितः परमस्यां पराव-
 त्ति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विषस्तमतो
 मा मीगपहतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्यै वृजं ॥ १ ॥

गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्बिधान देव सवितः पर-
 मस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं
 द्विषस्तमतो मा मीगपहतोऽरुः पृथिव्या अदेवयज्जो
 वृजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्बिधान देवसवितः पर-
 मस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं
 द्विषस्तमतो मा ॥ २ ॥

मीगरुस्ते दिवं माऽस्मान् वसवस्त्वा परिगृह्णन्तु
 वावषेह छन्दसा रुद्रास्त्वा परिगृह्णन्तु वैष्टुभेन छन्दसा-

ऽऽदित्यास्त्वा परिष्टुहन्तु जामतेमन्द्सा देवस्य सवितुः
 सवे कर्मं कृण्वन्ति वेधसं ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्री-
 रसि धा असि स्वधा अस्युर्वीचासि वस्वीचासि पुरा
 क्रूरस्य विस्तृषो विरष्णिन्नुदादाय पृथिवीं जीरदानु-
 र्यामैरयश्चद्रमसि स्वधाभिस्तां धीरासो अनुदृश्य य-
 जन्ते ॥ ३ ॥

देवयजन्थ वृजं तमतो मा विरष्णिन्नेकादश च ॥८॥
 इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके नवमोऽनुवाकः ॥

अष्टमे पुरोडाशप्रणमनां । अथ पक्षस्य हविषो वेद्यामा-
 सादनीयत्वात्प्रथमे वेदिहृत्त्यते । आदद इत्याद्यातस्य मन्त्रस्य प्रथं
 धूरयित्वा विनियोगः कल्पे दर्शितः “अथ अघनेन वेद्यास्त्रिण-
 र्फमादत्ते, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषो ह-
 स्ताभ्यामाददे” इति । यथोक्तमादानं विधत्ते “देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसव इति र्फमादत्ते प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ।
 अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तां । पूषो हस्ताभ्यामित्याह
 यत्तै” (ब्रा०१।३का०।१प्र०।८अ०) इति । बोधायनः “आदा-
 याभिसन्मयते, इन्द्रस्य बाहु रसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः प्रततेजा,
 इत्यथैनं बर्हिषा सःसुव्रति, वायुरसि तिष्णतेवा इति” इति ।

ईत्यति वक्ष्यन्तु करेण । एकमन्वतामाहापञ्चमः “इन्द्रस्य वाङ्मरुचि दक्षिण इत्यभिन्मन्वते” इति । हे इन्द्र तमिन्द्रस्य दक्षिणतो वाङ्मरुचि समर्थोऽसि । कीदृशो वाङ्मः । सहस्रसङ्ख्याकारोऽङ्गुली सृष्टिः पाको मारुचं यस्मात्सौ सहस्रसृष्टिः । पुनः कीदृशः । इत्यसङ्ख्याकाराभ्यामुधानि तेजोयुक्तानि यस्मात्सौ व्रततेजाः । न केवलमिन्द्रस्य वाङ्मरुचुः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि । यद्य वायुलीलयाभ्यिव्याप्त्यामुत्पादयंस्त्वित्यतेजाः तथा स्फोऽपि वक्ष्यन्माहस्यमन्वेदरूपं तीव्रदर्शं कुर्वीस्त्वित्यतेजा इत्युच्यते । मन्वस्य प्रथममान इन्द्रस्य विवक्षामाह “अदद इन्द्रस्य वाङ्मरुचि दक्षिण इत्याह । इन्द्रस्यैव यजमाने दधाति” (ब्रा०।१।का०।१३०।१८ अ०) इति । अत्रादद इतिपदं पूर्वमन्वसरूपं तत्र स्पष्टायै । इन्द्रस्येति मन्वादिः । द्वितीयभागे मन्वगतस्य इन्द्रस्यैव वाङ्मरुचुः स्फुल्ल महिमानं व्यापयतीत्याह “सहस्रसृष्टिः व्रततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे” (ब्रा०।१।का०।१३०।१८ अ०) इति । तृतीयभागे तेजोव्रततया तेजोरूपेण वायुना वाङ्मरुचुः स्फुल्लरूप उपमिते सति यजमाने तेजो भवतीत्याह “वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो वै वायुः । तेज इवसिन् दधाति” (ब्रा०।१।का०।१३०।१८ अ०) इति । कल्पः “अथान्तर्गेषुदीचीनायं दर्भं विधाय तस्मिंस्त्वेन प्रहरति, पृथिवि देवयजन्वोपध्यासे मूषं मा चिद्विषं” इति । हे देवयजान्प्रभृते पृथिवि तदीयाया ओषध्या मूषमक्विनाप्रयामि । अत्र देवयजनीति, विज्ञेयत्वेन कान्तोहितमध्यानाप्राहितम-

शुचित्वं निवारयतीत्याह “विषाद्वै नामाऽसुर आसीत् । सो
 ऽविभेत् । यज्ञेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति । स पृथिवीमन्वव-
 मीत् । सा ऽमेधाभवत् । अथो यदिन्द्रो वृचमवृत् । तस्य ज्योतिर्न
 पृथिवीमनुव्यधावत् । सा ऽमेधाभवत् । पृथिवि देवयजनीत्याह ।
 मेधामेवैनां देवयजनीं करोति” (ब्रा०।१।का०।१३।१।६।७०)
 इति । विषमन्तीति विषात् । उत्तरभागस्य प्रयोजनमह
 “शेषधास्ये मूलं मा हिःसिषमित्याह । शेषधीनामहिःसिषास्ये”
 (ब्रा०।१।का०।१३।१।६।७०) इति । कस्यः “अपहतोऽरहः पृथिव्या
 इति रूपेण मन्ववान् पाःसूनुपादाय” इति । अरहनाम को-
 ऽसुरः सोऽच रजोऽपनयनेन पृथिव्याः सकात्रादपहतः । कस्यः
 “ब्रजं गच्छ गोखानमिति हरति” इति । अस्तु शेषादित्यनेन म-
 न्मेषाग्नीध्रः प्रत्याश्रावणं वक्ति । शेषं वागच गोब्रह्मेत विवक्षिता ।
 तस्या वाचः खानभूत उत्करदेवो ब्रजः । हे त्वसहितपांसो
 तं ब्रजं गच्छ । अपहतोऽरहः पृथिव्या इत्येवं पूर्वमन्मन्त्रद्वारात्वा-
 दुपेक्ष्यैतन्मन्त्रं व्याचष्टे “ब्रजं गच्छ गोखानमित्याह । इन्द्रा-
 सि वै ब्रजो गोखानः । इन्द्राःस्येवास्यै ब्रजं गोखानं करोति”
 (ब्रा०।१।का०।१३।१।६।७०) इति । गायत्र्यादीनि इन्द्राःस्य नो-
 ब्रह्माभिधेयानां वाचामवखानयोग्यो ब्रजब्रह्माभिधेयो देववि-
 ज्ञेयः । तच्चार्यदयसाधारणब्रह्मोपेतं मन्त्रं पठन्नुत्तरदेवं इन्द्रो-
 रूपं सम्पादितवान् भवति । कस्यः “वर्षतु ते सौरिति वेदिं
 प्रत्यवेचते” इति । हे वेदे तवाङ्गागाय शुब्रह्मोपसृष्टितः पर्जन्यो
 वर्षतु । पर्जन्याधारतया तद्रूपलोपचारो दिव इत्याह

“वर्षतु ते वीरित्याह । दृष्टिर्वै वीः । दृष्टिर्मेवावदन्ते” (भा०
 १३।१२प्र०।६अ०) इति । वर्षतीति दृष्टिः पर्जन्यः । कल्पः
 “इतोत्करे निवपति, वधान देवसवितः परमस्यां परावति व्रतेन
 पात्रैर्वीऽस्यान् द्रेष्टि वक्ष वयं द्विजस्यमतो मा मैगिति” इति ।
 हे सवितर्देव अनेन सटसपांसुरूपेणावस्थितं देष्टारं देवस्य पा-
 त्रव्रतेनात्यन्तदूरदेशे वधान तत् पुरुषद्वयमतो बन्धनाया मुञ्च
 अत्र योऽस्यान् यश्चेति न पुनरक्तिः । देवं प्रति कर्तृत्वेन कर्त्त-
 नेन पुरुषभेदादित्याह “वधान देवसवितः परमस्यां पराव-
 तीत्याह । वी वाव पुरुषौ । यश्चैव द्रेष्टि । यश्चैवं द्रेष्टि । तावुमौ
 वधाति । परमस्यां परावति व्रतेन पात्रैः । योऽस्यान् द्रेष्टि वक्ष
 वयं द्विजस्यमतो मा मैगित्याहानिजुक्ते” (भा०।१३।१२प्र०।
 ६अ०) इति । परावति दूरभूमौ अनिर्भुक्तिरनिर्गोचः । व्याः
 ख्याताम् मन्त्रवचात् पूर्वभावोयो मन्त्रः स्पष्टार्थबुधोपेक्षितः । तं
 युवः सिंहावसोक्तन्यायेन अनिर्भुक्तः स्यादिति स्यात्वा स्याच्छे
 “अरुर्वै नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुपकृप्तोऽव्ययत् ।
 तं देवा अपहतोऽरुः पृथिव्या इति पृथिव्या अपाग्नम् । भा-
 त्तव्यो वा अरुः । अपहतोऽरुः पृथिव्या इति वदाह । भा-
 त्तव्यमेव पृथिव्या अपहन्ति” (भा०।१३।१२प्र०।६अ०) इति ।
 उपकृप्तस्तिरोहितः । वक्षविधाताष गूढरूपेष भूमौ प्रयान-
 नात् । अत एवायं धात्व्यः व्रतुः । तच्च देवाः तस्मिन्नेवा-
 रक्षपूर्वकेन सटसपानां पांसुनामपनयनेन अपहन्ति । कल्पः
 “द्वितीयं प्रहरति, पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा द्वि-

विवमिति, अपहृतोऽरहः पृथिव्यै देवयजन्यै इत्याहने, अथ
 गच्छ गोक्षाममिति हरति, वेदिं प्रत्यवेष्टते, वर्षतु ते चौरिणि
 हलोत्करे निवपति, बधान देव सवितः परमस्यां परावति
 प्रतेन पात्रैर्धोऽस्मान् देष्टि यश्च वयं हिमस्यमतो मा मौनिमि
 इति । अगधोः द्वितीयतृतीययोः पृथिविदेवयजनोत्सवमा
 चमन्तो गाघातः, तथापि प्रथमपर्यायादनुषङ्गनीचः । अथ
 वाक्यस्य परिपूर्णाद्ये शब्दान्तरमनुवच्यते तथा प्रथोऽपरिपूर्
 र्त्तयं मन्त्रानुषङ्गे व्याख्यः । अरहस्यनेनोपहता वेदीमूनि
 पांसवः कियन्तोऽपि प्रथपर्यायेऽपनीताः । तावता वेदिस्थलीः
 कहेभ्यो घागयोग्यः सन्मस्रः । अनेनैवामिप्रायेष द्वितीयपर्या
 येऽपहृतोऽरहः पृथिव्यै देवयजन्या इति पृथिव्ये विभ्रैश्चते
 तृतीयपर्याये त्वदेवयजन इत्यरहविभ्रैश्च । तदेवमुपहता
 कृषपांसवो अश्रममेरुदृष्ट्य यस्मिन्नुदग्देगे निरकान्ते च देव
 उत्कर इत्युच्यते । कण्वः “अरहस्ये दिवं मास्त्वानिति न्युत्तमा
 ग्रीभोऽस्त्वानिनामिशृण्वति” इति । हे पांसवमूढरूपोत्कर तव
 सन्मन्त्रि घोऽयमरहः च स्वर्गं मा गच्छतु । द्वितीयतृतीयप
 र्याययोः प्रथमपर्यायवद् घोडुं प्रकृतया तावुपेक्ष्य मन्त्रजो
 ध्याचष्टे “ते मन्त्रान् । दिवं वा अयमितिः फलियमोति । तत्पर
 हस्ये दिवं मास्त्वानिति दिवः पर्यवाधन् । भाह्वयो वा अरहः ।
 अरहस्ये दिवं मास्त्वानिति अदाह । भाह्वयमेव दिवः परि
 वाधते” (ब्रा०१।स्क०।१२।प्र०।८।अ०) इति । ते देवाः केनायुषा
 येन अरहस्यन्धनं हित्वा फलविघाताय स्वर्गं गमिष्यतीति

मना मन्त्रेषु बन्धनं दृढीकृत्य दिवः सकामात् यथा परितो
 बाधितो भवति तथा यत्नं कृतवन्तः । तस्मात् आग्नीम्नोऽश्व-
 सिना पांसुरात्रौ निरुद्धे सति भ्रातृभ्यः स्वर्गाद्वाधितो भवति ।
 मन्त्रान् व्याख्यायानुष्ठानं विधत्ते “साम्यजुर्हरति । पृथिव्या एव
 भ्रातृभ्यमपहन्ति । द्वितीयः हरति । अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति ।
 तृतीयः हरति । दिव एवैनमपहन्ति । तृष्णीं चतुर्थः हरति ।
 अपरिमितादेवैनमपहन्ति” (ब्रा०।३का०२प्रा०।६अ०) इति ।
 यजुर्मन्त्रको दर्भसाम्यजुः तच्च सामरूपं स्फेन भित्वात्करदेवै
 हरेत् । त्रिवारमेवंहरणे लोकत्रये भ्रातृभ्यो हतो भवति ।
 अमन्त्रकेषु चतुर्थहरणेनापरिमितात् ब्रह्माण्डात् सर्वस्मात्
 सादृश्यावघातः । कल्पः “अयं पूर्वं परिग्राहं परिगृह्णाति,
 वसवस्त्वा परिगृह्णन् गायत्रेण हृन्दसेति दक्षिणतो, रुद्रास्त्वा
 परिगृह्णन् वैशुमेन हृन्दसेति पश्चात्, आदित्यास्त्वा परिगृह्णन्
 आनतेन हृन्दसेत्युत्तरतः” इति । आहवनोयगार्हपत्ययोर्मध्ये
 वेदिं जनयितुं वेदिनासोऽवबोधाय वेदिमानाय स्फेन दिक्त्रये
 रेखात्रयं कर्त्तव्यं । सोऽयं वेदेः परिग्राहः । परिगृहीताऽध्वर्युः
 दिक्त्रये क्रमेषु भावनया वस्त्रादिरूपः परिगृहणसाधनभूतः
 स्फेन हृन्दस्वरूपः । तमिमं परिग्राहं विधत्ते “असुराणां वा
 इक्ष्मण्य आसीत् । यावदासोनः परापहन्ति । तावद्देवानां ।
 ते देवा अत्रुवन् । अस्मेव गोऽस्थामपीति । क्वभो दास्यथेति ।
 वावत् स्वयं परिगृहीथेति । वसवस्मेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् ।
 रुद्रास्मेति पश्चात् । आदित्यास्मेत्युत्तरतः । तेऽग्निना प्रासोत्र-

यन् । वसुभिर्दक्षिणा । रद्वैः प्रत्यक्षः । आदित्वैरदक्षः । यत्सर्वं
विदुषो वेदिं परिगृह्णन्ति । भवत्यात्मना । परास्य भाद्रव्यो
भवति” (ब्रा०।३।का०।२।प्र०।६।अ०) इति । पुरा कदाचिद्-
सुराणां विजये सत्येषा पृथिवी ह्यस्यापि तेषामेव स्वभूता आ-
सीत्, देवानाम्नु कोऽपि भूस्वंगो नाभूत् । किन्तु यो देवो वच
चदोपविष्टो यावद्दूरं पश्यति तत्र तावान्देवस्तस्य देवस्य तदा
स्वाधीनोऽभवत् । ततो देवा असुरान् अयाचन्त । युद्धदधीना-
यामस्यां पृथिव्यां कोऽप्यंगोऽस्माकं नियतोऽपेक्षितः । तत्र किञ्च-
ङ्गस्थानमस्यभ्यं दास्यथेति । ततोऽसुरैरनुज्ञाता देवः मन्वीर्वेदिं
ह्यकीयत्वेन स्वीकृतवन्धः । तस्यास्य वेदेः प्राच्यां आहवनीयोः
ऽग्निः पश्चकः, दक्षिणादिषु वस्त्रादयः, ततश्चतुर्दिषु अवस्ति-
तानां देवानामम्वादिमुखेन विजय एव । तस्मादेवंविदुषो
सस्य यजमानस्य अध्वर्यवो यद्योक्तमन्त्रेण वेदिं परिगृह्णीषुः
स यजमानः स्वेनैव रूपेणाभिप्रख्यातो भवति । तस्य भाद्रव्यः
पराभवति । परिगृह्णन्तीति बज्रवचनं पूजार्थं प्रयोगभेदाभि-
प्राचो वा । बोधायनः “अथ प्राचीं रूपेण वेदिमुद्गृह्णति,”
“देवस्य सवितुः सवे कर्म ह्यस्यन्ति वेधस इति” इति । आप-
स्तम्बस्तु ब्राह्मणान्तरमन्त्रेण भूमिः उपरिभागावस्तितायास्तुव-
हिताया वृद्ध उद्गुनमभिधाय जूते, “देवस्य सवितुः सव इति
स्यन्ति” इति । परमेश्वरस्यानुज्ञायां सत्यां वेधसः समाना अध-
र्यव इदमुद्गुनरूपं खननरूपं हि कर्म कुर्वन्ति । ईश्वरानुज्ञ-
या ज्ञेः स्वाधीष्टकर्म क्रियत इत्येतत् । विदुषां प्रविद्गुनित्वात्

“इवञ्च सवितुः सव इत्याह प्रसृत्यै। कर्मं क्लृप्तिं वेधश्च इत्याह। इधित्प्रि कर्मं क्लृप्ते” (त्रा०।३का०।२प्र०।अ०६) इति। वेदेर्दिक्रुवे निष्पत्तां विधत्ते “वृथिव्यै मेधश्चामेधश्च व्युदक्रामतां। प्राचीनमुदीचीनं मेधं। प्रतीचीनं इच्छिणामेधं। प्राचीमुदीचीं प्रवर्णां करोति। मेध्यामेवैनां देववज्रं करोति” (त्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति। व्युदक्रामतां विभागमाप्नुतां अंशाकारेण ओष्ठाकारेण च कोशेषु चतुर्षु औन्नत्यं विधत्ते “प्राञ्चै वेद्यश्चावुज्ज्वलति। आहवनीयस्य परिशृहीत्यै। प्रतीची ओषी। नार्हपत्यस्य परिशृहीत्यै। अथो मिथुनत्वाय” (त्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति। अंशयोः ओष्ठाश्च प्रत्येकं बुभ्यतवा मिथुनत्वं। अथा पुमान्शो स्त्री ओषिरिति मिथुनत्वं। भ्रूमेरूर्ध्वभ्रामस्य त्वक्क्षानीयस्य रफेनापसारणं विधत्ते “उड्गन्ति। चदेवासा अमेधं। तदपहन्ति” (त्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति। तदेवंविधिमनूषार्थवादान्तरमाह “उड्गन्ति। तस्मादोषधयः परामभवन्ति” (त्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति। तस्मादुड्गनमाड्गमिडात्कृष्यन्त्या वर्धिरास्तरणविराषादनविरोधिना विनश्यन्ति। भ्रूमावत्यन्तं निरूढानां दण्डमूलानां उड्गनमात्रेण अयनमात्मावात्। पृथग्यज्ञेन भेदनं विधत्ते “मूलं क्षिणन्ति। भादवक्षीव मूलं क्षिणन्ति। मूलं वा अतितिष्ठद्वात्प्रत्यन्तुत्पिबते (त्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति। वैरिषो मूलं निवासाधिकरणं पृथादिकं। यदि दण्डमूलं भूमिमतीत्य किञ्चिदवतिष्ठेत तदा तदनु रक्षांस्तुङ्गवेद्युः। तस्मान्मूलं भेदनीयं। भेदनबाध

विधत्ते “यद्भुक्षेण हिन्यात् । कुनखिनीः प्रजाः स्युः । स्फ्येन
 हिनन्ति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञाद्भुक्षाः स्फ्यपहन्ति (ब्रा०।
 इका०।१प्र०।६अ०) इति । स्फ्यस्य वज्रत्वमन्यत्रापि स्पष्टमा-
 षातं “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् । स त्रेधा व्यभजत् । स्फ्य-
 स्तृतीयं । रथस्तृतीयं । द्यूपस्तृतीयं” इति । प्रादेशपरिमितं
 वेदिखननं विधत्ते “पितृदेवत्या निखाता । इयतीं खनति ।
 प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितां” (ब्रा०।इका०।१प्र०।६अ०)
 इति । यदेयं वेदेः प्रादेशपरिमाणमतोऽप्यखाता खात् तदा
 पितृदेवत्यात्वात् इयं दैविकी न भवेत् । इयतीमिति प्रादेश-
 परिमाणस्याभिप्रायः । प्रजापतिः पृष्टतया तद्रूपं यज्ञपुरुषस्य
 मुखं, तच्च प्रादेशपरिमितं, अतस्तत्सम्मितां वेदिं खनेत् । पञ्चा-
 न्तरं विधत्ते “वेदिर्द्वेभ्यो निखायत । तां चतुरङ्गुले च वि-
 न्दन् । तस्माच्चतुरङ्गुलं खेया” (ब्रा०।इका०।१प्र०।६अ०)
 इति । केनापि निमित्तेन देवेभ्यो विमुखा वेदीदेवता भूमौ
 निखोना सती चतुरङ्गुलमात्रं खननेन सन्धा तस्माच्चतुरङ्गुलं
 खनेत् । तं विधिमनूयार्थवादान्तरमाह “चतुरङ्गुलं खनति ।
 चतुरङ्गुले श्लोषधयः प्रतितिष्ठन्ति (ब्रा०।इका०।१प्र०।६अ०)
 इति । श्लोषधिमूले भूमेरन्तश्चतुरङ्गुलं प्रसृते सति ता श्लोष-
 धवो न वायुनोन्मूल्यन्ते । पञ्चान्तरं विधत्ते “आ प्रतिष्ठाथै
 खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति” (ब्रा०।इका०।१प्र०।
 ६अ०) इति । यदि चतुरङ्गुलप्रमाणेन प्रादेशप्रमाणेन वा
 सिकतादियुक्तश्चरहिता भूमिर्न सभ्येत तदा तस्मात्पर्याप्तं

षनेत् । दक्षिण्णां दिशि श्रौतस्य विधत्ते “दक्षिणतो वर्षी-
 वर्षी करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः” (ब्रा०।३का०।१प्र०।
 ८अ०) इति । प्राचीमुदीचीं प्रवर्णां करोतीत्यनेनैव सिद्धेऽ
 षौषत्वे पुनरपि कुड्याकरेण मृत्तिकाप्रक्षेपो विधीयते अतः
 कृतवान् भवति । खोष्टभावरहितां सिकतासदृशीं मृत्तिकां
 वेष्ठां सर्व्वञ्च विकिरेदित्याह “पुरीषवतीं करोति । प्रजावै प-
 ञ्चवः पुरीषं । प्रजयैवैनं पञ्चभिः पुरीषवन्तं करोति” (ब्रा०।
 ३का०।१प्र०।८अ०) इति । कथ्यः “उत्तरं परिग्राहं परि-
 गृह्णाति, अतमसीति दक्षिणतः, अतसदनमसीति पश्चात्,
 अतश्रीरसीत्युत्तरतः” इति । अतं सत्यं । तच्च सत्यत्वं त्रिष्वस्त्रि
 वेष्ठां हविषि फल्ले च । असुरदानात् पूर्वमासीनो देवो यावन्तं
 भूदेवं पश्यति तस्य देवयजनत्वं नियतं, ततोऽनृतत्वं वेदेरदत्त-
 तात् तच्च परावर्त्तत इत्युक्तत्वं । ततो हे वेदे त्वं अतमसि ।
 हविषः फल्लहेतुत्वं न कदाचिद्भूमिचरति इत्यस्ति सत्यत्वं । तच्च
 सत्यं हविरष्ठां वेष्ठां सीदति । ततो हे वेदे त्वं अतसदनमसि,
 फल्लसावम्यन्नावित्वादस्युक्तत्वं । तच्च फल्लं हविर्दारेण वेष्ठाश्र-
 यते । ततो हे वेदे त्वं अतश्रीरसि । विधत्ते “उत्तरं परिग्राहं
 परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या
 एतावत एव भादव्यं निर्भञ्ज्य । आत्मन उत्तरं परिग्राहं परि-
 गृह्णाति” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति । वेदिव्यतिरिक्ताया
 भूमेरासुरत्वेन कर्मण्यनुपयोगादुपयुक्ता भूमिर्बेदेरेव । तथा
 इति पूर्वपरिग्राहेण महाभूमिसम्बन्धिनो वेदिरूपादेव तावतः

प्रदेवाद्देरिषं निस्सार्यं स्वार्थमुत्तरपरिवाहं कुर्वात् । मन्त्रार्थेन
मन्त्रपदेऽन्वेवाभिव्यक्त इत्याह “अतमस्यृतसदनमस्यृतशीरशी-
त्याह । यथा यजुरेवैतत्” (ब्रा०।३का०।१प्र०६अ०) इति ।
बोधाद्यनः “अथ प्रतीचीं वेदिं रूपेण बोधयुषते, धा अशि
स्वधा अस्युर्वीचासि वस्तीचासि पुरा क्रूरस्य विश्वपो विरप्श्चि-
क्षुदादाद्य पृथिवीं जीरदानुर्यामैरयन् चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां
धीरासो अमुदृश्व यजन्” इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह
“धा अशि स्वधा असीति प्रतीचीं वेदिं रूपेण बोधयुषते,
उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति वेदिमनुवीचते” इति । बो-
धयुषते समीकरोति । विविधं ईरणं ब्रह्ममुच्चैरुपांशुत्वादिभेदेन
मन्त्रोच्चारणं विरप्श्चि तदन्तः अतिजो विरप्श्चाः सोमब्रह्म-
व्दवद्ब्रह्म्यं । ते विरप्श्चाः अतिजो यस्यां वेद्यां सा वेदिर्वि-
रप्श्चिनी तत्सम्बोधनं ह्यन्वसं विरप्श्चिञ्चिति । हे वेदे क्रूर-
स्योत्करे पाञ्चैर्ब्रह्म्य अररोर्भिसर्पणाञ्चिर्गमनात् पुरा त्वं देवि-
कहविषां धारयिष्यसि । स्वधाब्रह्मेण एतत् ते तत ये च त्वाम-
ग्नित्यादिनोक्तं पैतृकपिण्डादिकमुपसृज्यते । तेनापि युक्तासि ।
अत एव कृत्स्नधारणाद् विश्वीर्षा चासि । पुरोडाशादिरूप-
धनवत्त्वाद्दस्ती चासि द्रव्यवत्यसि । जराजीवनश्रोत्रा दानवो
हविषां दातारो यावज्जीवादिशास्त्रप्रेरिता यजमाना यस्यां
पृथिव्यां सा पृथिवी जीरदानुः । द्वितीयार्थे प्रथमा । यदा
जरास्य ते दानवस्य । ह्यन्वसे वचनव्यत्ययः तादृशाः पूर्वे
यजमाना वेदिरूपत्वेनापीय यां पृथिवीं कृत्स्नभूमेरासुर्यादेः

उदादात् चर्धमादाच्च चन्द्रमसस्तनकिचैः सार्धं स्थापितवन्तः,
 इदापीन्तवास्तु धीमन्तस्वामिमां वेदिं मनसा विचिन्व तस्यां
 वसन्ते । वसीकरणं विधत्ते “कूरमिव वा एतत् करोति ।
 वदेदिं करोति । धा ऋषि स्रधा ऋषीति चोद्युष्यते शान्त्वै”
 (भा०।३का०।१प्र०।६अ०) इति । विशेषवदयेन कृत्स्नभूमि-
 रूपमजज्ञेवधनोपेतस्य सन्नासत इत्याह “ऊर्वी चाषि वस्ती
 चासीत्याह । ऊर्वीमेवैनां वस्तीं करोति” (भा०।३का०।१प्र०।
 ६अ०) इति । विश्वपः पुरेत्युक्त्वा कूरप्रयुक्तमण्डपितं निवार्यत
 इत्याह “पुरा कूरश्च विश्वपो विरप्त्रिभित्वाह मेधलाच”
 (भा०।३का०।१प्र०।६अ०) इति । चन्द्रमस्यैरषन्नित्यनुसन्धानस्य
 प्रबोधनत्वाह “उदादाच्च इचिर्वी जीरदानुस्यमैरयन् चन्द्र-
 मसि स्रधामिरित्वाह । वदेवास्ता ऋमेधं । तदपहत्वा ।
 मेधां देक्यजर्षीं कृत्वा । वददस्यन्मसि मेधं । तदस्यमे-
 र्वति” (भा०।३का०।१प्र०।६अ०) इति । एरवत्वानयती-
 त्यर्थः । अनुदृशेति पदस्याभिप्रायमाह “तां धीरासो अनु-
 वृश वजन इत्याहानुस्त्रात्वे” (भा०।३का०।१प्र०।६अ०)
 इति । अनुवन्नागाद्येत्यर्थः । आग्नीध्रं प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति ।
 “प्रोचषीरासदव । इभावर्हिर्हपसादव । सुवस्य सुवस्य
 सवृष्टिं । पत्नीः सफस्य । आञ्चे नो देहीत्याहानुपूर्वतायै”
 (भा०।३का०।१प्र०।६अ०) इति । बह्वर्थविषयः प्रेषानुक्रमे-
 षानुष्ठानाद्योपबुध्यते । आग्नीध्रस्यानुष्ठानं विधत्ते “प्रोचषी-
 रासदवति । आपो वै रषोप्रीः । रषसासपहत्वे । रषसा वत्तः-

न्सादयति । यज्ञस्य सन्तत्यै” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०)
 इति । प्रोक्षणीनामपां बाहुस्य विधत्ते “उवाच हासितो
 देवसः । एतावतीर्वा अमुग्निन् लोक आप आसन् । यावतीः
 प्रोक्षणीरिति । तस्माद्दङ्गीरासाद्याः” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०)
 इति । अस्मिन् यागे यावत्यः प्रोक्षस्य आसाद्यन्ते तावत्य एवा-
 मुग्निंलोक आपो भवन्तीति देवलेनोक्तत्वात् । बाहुस्यमत्र क-
 र्तव्यं । उत्करे स्फस्य परित्यागं ध्यानविशिष्टं विधत्ते “स्फसु-
 दस्यन् । यं दिव्यात् तं ध्यायेत् । शुचैवैनमर्पयति” (ब्रा०।३का०।
 २प्र०।६अ०) इति । यथोक्तप्रैषकाले स्फस्य तिर्यग्धारणं वि-
 धत्ते “वज्रो वै स्फः । यदम्बुध्रं धारयेत् । वज्रोऽध्वर्युः क्षणीत ।
 पुरस्तात् तिर्यग्ध्रं धारयति । वज्रो वै स्फः । वज्रोऽथैव यज्ञस्य द-
 क्षिणतो रक्षाऽस्यप हन्ति । अग्निभ्यां प्राचस्य प्रतीचस्य । स्फेनो-
 दीचस्याधराचस्य । स्फेन वा एष वज्रेणासौ पाप्मानं भाह्वयमप-
 हत्य । उत्करेधि प्रवृत्सति । यथोपधाय वृत्सन्धेवं” (ब्रा०।
 ३का०।२प्र०।१०अ०) इति । स्फस्य वज्रत्वप्रतिपादकश्रुत्यन्तरं
 पूर्वमुदाहृतं । अम्बुध्रमभिमुखं । क्षणीत क्षियेत । तत्परिहा-
 राय देद्यां पूर्वभागे तिर्यग्ध्रं धारयेत् । तथा सति दक्षिणाय-
 त्वेन वेदेर्दक्षिणदिग्भवस्थितानि रक्षांसि हतानि भवन्ति । आ-
 हवनीयाग्निना पूर्वदिगवस्थितान् असुरान् हन्ति । गार्हपत्या-
 ग्निना पश्चिमदिगवस्थितान् । स्फस्य मूलेन उत्तरदिगवस्थितान्
 असुरान् हन्ति । स्फस्याधो धारणया अधस्तानान् । ऊर्ध्वधारणया
 उपरितानान् इत्यपि द्रष्टव्यं । एवं तिर्यग्ध्रन्धारयन्ध्वर्युः पापरूपं

वैरिणमस्मा वेदेरपहृत्योत्करे क्लिनन्ति । यथा काष्ठं कस्मिंश्चि-
हाधारे ऽवस्थाप्य खोकाञ्चिन्दन्ति तदत् । हस्तप्रक्षालनं विधत्ते
“इक्ष्वाकवेनिम्ने । आत्मानमेव पवयते” (ब्रा०।३का०।२प्र०।
१०।अ०) इति । स्फ्यस्त्रापि तद्विधत्ते “स्फ्यं प्रक्षालयति मेध-
नाच्च । अथो पापान एव भ्राष्टव्यस्य न्यङ्गं क्लिनन्ति” (ब्रा०।
३का०।२प्र०।१०।अ०) इति । प्रक्षालितस्त्रो यज्ञयोग्यो भ-
वति । किञ्चान्नेन पाप्ररूपस्य वैरिणः प्ररीरं क्लिञ्चं भवति ।
आग्नीषस्त्राऽनुष्ठानं विधत्ते “इध्मावर्हिर्नृपसादयति युक्त्वे । स-
ञ्चस्य मिथुनत्वाच्च । अथो पुरोरुचमेवैता दधाति । उत्तरस्य क-
र्त्तव्योऽनुस्वात्स्यै” (ब्रा०।३का०।२प्र०।१०।अ०) इति । इध्मस्य वर्हि-
षश्चोभयोः सहैव सादनं परस्परं बोगाय । तेन च योगेन यज्ञ-
सम्पत्ति मिथुनं भवति । किञ्च एषां उपसादनरूपा दीपिं पुरः
करोति । तथा दीप्योत्तरं कर्त्तव्यं स्थापितं भवति । तयोरुप-
सादने प्रागयत्वं विधत्ते “न पुरस्तात् प्रत्यगुपसादयेत् । यत्
पुरस्तात् प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यचाहुतिपथादिभ्यं प्रतिपादयेत् ।
प्रजा वै वर्हिः । अपराभ्रुयाद्वर्हिषा प्रजानां प्रजननं । पश्चात्
प्राग्मुखादयति । आहुतिपथेनेभ्यं प्रतिपादयति । सम्प्रत्येव
वर्हिषा प्रजानां प्रजननमुपैति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।१०।अ०) इति ।
इध्माऽहुतिपथः प्रागयत्वं । प्रत्यगयेष वर्हिषा प्रजानामुत्पत्ति-
र्विनश्नेत् । ततः स्वयं पश्चादवस्त्राय उभयं प्रागयमुपसादयेत् ।
तथा सति इध्माऽहुतिपथो नापैति । सम्प्रत्येव समीचीनेन वर्हि-
षा प्रजोत्पत्तिं प्राप्नोति । इध्मा वर्हिः । परस्परं दिग्भेदं विधत्ते

“दक्षिणमिधं । उत्तरं वर्धिः । आत्मा वा इधः । प्रजा वर्धिः । प्रजा आत्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनीय । यथादेव-
तमेवैगत् प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्जजमानः”
(जा०।१।का०।१२।प्र०।१०।अ०) इति । पितृर्जजमानस्य दक्षिणभागो
युक्तः । प्रजाया उत्तरभागः । तथा सत्युभयं तीर्थे योग्यस्थाने
सम्पद्यते । ततश्चदुभयं यज्ञं नीत्वा तत्तद्देवतामनतिक्रम्य स्थापि-
तवान् भवति । एतेन च यजमानस्य प्रजापशुसमृद्धिर्भवति ।
अथ विधोगसङ्ग्रहः ।

“आददे स्यं समादत्त इन्द्रखेत्यभिमन्त्रयेत् ।

पृथ्वीसन्वथजुम्बिता अपृष्ट्वाति भूरजः ॥

त्रयं गच्छेदुदन्देसं वर्षं वेदिं समीक्षते ।

वधा धूषिं क्षिपेदेवं पुनस्तन्वहति द्वयं ॥

अथाच पूर्व्वन्मन्त्रा अराग्नीभाऽञ्जसौ धरेत् ।

वस क्षिभिर्यज्ञो वेदेर्देवं वेदिं खनेदमुं ॥

अतोत्तरपरियासो धा असीति समी क्षतिः ।

उदादायेति वेदीक्षामन्त्रोक्ताः पञ्चविन्नतिः” ॥ इति ।

अथ मोर्मासा । द्वतीयाध्यायस्य प्रथमपादे क्षिप्रितं ।

“मुख्याङ्गत्वेन वेद्यादेः प्रथाजासङ्गताऽपि वा ।

तदाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकं ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादि प्रथाजादिषु चाङ्गता ।

मुख्यार्थत्वात् प्रथाजादेश्चापूर्व्वव्यवधानतः” इति ॥

दर्शपूर्व्वमासयोः श्रूयते । वेद्यां हवींश्यासादयति वर्धिषि

हवींश्चायादवतीति च । तथा तद्भूमीः श्रूयन्ते । वेदिं खनति
 बहिर्बुनाति इत्यादयः । मुख्यानि हवींश्चाग्नेव पुरोडाशादी-
 वि । अमुखाहवींषि तु प्रजाजायर्थानि । तत्र खखधर्मवृत्ताभि
 वेद्यादीनि प्रकरववसानमुख्यहविषामेवाङ्गानि । वेद्यां हवींश्चा-
 यादवतीति वाक्यात् सर्वहविरङ्गतेति चेत्, प्रकरणेन वाक्यस्य
 बहोचनीयत्वात् । यदि वाक्यं प्रकरवनेरपेक्षेण सतत्त्वं स्यात्
 तदा यादवमाचपर्ववशानेन चागामावे वैश्वर्यं स्यात्, सौमि-
 कहविषामखेतवेद्यायादनं प्रवक्ष्येत, तस्याभ्युत्थं हविः अङ्गं वेद्या-
 दिकमिति प्राप्ते ब्रूमः । अस्तु वैश्वर्यमितिप्रवङ्गपरिहारेण प्रक-
 तापूर्वसाधनभूतहविष्यु वेद्यादेरङ्गत्वं । प्रयाजादिहविष्यपि
 खकीयापूर्वद्वारामुखापूर्वसाधनान्वेति तदङ्गत्वमपि वेद्यादे-
 र्युक्तं । एवञ्च सति वाक्यस्यात्यन्तबहोषो न भविष्यति । पञ्च-
 माध्याह्नक प्रथमपादे चिन्तितं ।

“पुरोडाशमिवाशान्तसापकर्षोऽस्ति दर्शके ।

न वाद्योत्सपक्षष्टाया वेदेर्वमुखहानये ॥

अभिवासात् परा वेदिरिति तद्व्यमबाधितः ।

प्रानेव विहितादर्शं वेदिर्नातोपकर्षणं” इति ॥

दर्शपूर्वमाशयोः पुरोडाशस्य कपालेषु अपितसाध्यादन-
 माशान्तं अशानाऽभिवाचयतीति । तत ऊर्ध्वं वेदिराशान्ता ।
 तेनैव क्रमेण पौर्वाभासे चाने प्रतिपद्यनुष्ठानं कृतं, दर्शवाने तु
 वेदेरपकर्ष आशान्तः । पूर्वसुरमावास्यायां वेदिं करोतीति ।
 तत्र वेदेः पूर्वभादिनोऽभिवाचनान्तासाङ्गसमूहसापकर्षः, क-

तस्यः, अन्यथा वेदेर्वैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः । यदि दर्शः
पूर्वमासविकारः स्यात् तदा पौर्णमास्यां कृत्तः क्रमो दर्शेऽतिदि-
श्येत, न तस्यै विकारः । तस्मात् कश्चित्क्रमोऽत्र स्यात्स्वेषोऽप्येषः ।
क्रमोऽत्र च न स सर्वेषु पदार्थेषु आस्रातेषु पञ्चात्याठादिभिः सम्-
श्रुते । वेदिपदार्थस्याभिवाचनादूर्ध्वं दर्शपूर्वमाससाधारण्येना-
ज्ञातः, विशेषतस्तु दर्शयागे वेदिः पूर्वैद्युरेवासाद्यते । तथा सत्य-
भिरासनवेद्योः क्रमात्प्रागेव दार्शिकवेदेः पूर्वदिगसम्बन्धावग-
मात् तदेव तस्याः स्नानमिति वेदेरपि तावत्सास्त्रपकर्षः । ततो
ऽभिवाचनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
चिन्तितं ।

“प्रोक्षणी संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वभूमिषु ।

तथोक्ते संस्कृतिर्जातिः स्याद्रूढेः प्रवक्ष्यतः ॥

अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कृत्तशक्तिः ।

योगस्याङ्गशक्तित्वात् कृत्तिर्याकरणाद्भवेत्” ॥ इति ।

दर्शपूर्वमासयोः श्रूयते प्रोक्षणीरासादसति । तत्र प्रोक्ष-
णीशब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं । कुतः ।
सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृतानामेवापां प्रोक्षणीशब्देना-
द्यमानत्वात् । इत्येवं लोके जलक्रीडायां प्रोक्षणीभिर्द्वेजिता सा
इत्यसंस्कृतास्त्रसु प्रयोगदर्शनात् बर्धिरादिशब्दवज्जातौ रुढि-
त्वात् उदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तं । न च प्रकर्षेणोच्यते सिध्यते
प्राभिरिति योमेऽत्र शङ्कनीयः । रूढेः प्रवक्ष्यतादिति पञ्चा-
ङ्गरं । तत्र न तावत् संस्कारो युक्तः, अन्योन्याश्रयत्वात् । विहिते-

अभिमतत्वादिबन्धकारेभ्यनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृताख्येषु प्रोचषी-
 शब्दवृत्तिः । तत्रवृत्तौ सत्यां प्रोचषशब्देनापोऽनुष्ठाभिमत-
 त्वादिविधिरित्यन्वेष्याश्रयत्वं । नापि जातिपक्षे युक्तः । उद-
 कज्ञातौ प्रोचषीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमङ्गुलत्वेनेतः परं क-
 ल्पनीयत्वात् ततो मोक्षशब्दवदशकशब्दवच्च कूटो न भवति ।
 योमस्य व्याकरणे कृतः सोपसर्गाद्भातोः करणे स्युट् प्रत्ययेन
 स्मृत्यादनात् । तस्मात् प्रोचषीशब्दो यौगिकः । घृतादेः प्रोच-
 षत्वं प्रयोजनं । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“प्रोचषीरासादयेति निमदस्त्रिविदाद्वहिः ।

यजुर्वैश्वैश्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥

परप्रत्ययवर्णनादुच्यते यजुरेव सः ।

तत्रचक्षेण वृत्तत्वाच्चैविध्यमिति सुस्थितं” ॥ इति ।

प्रोचषीरासादय । इत्यावर्हिषपशादय । अग्नीदग्नीन्विहर ।
 वर्हिष्वृषीशीत्वादये निमदा आघ्राताः । परसन्नाधनार्था
 मन्त्रा निमदाः । ते च पूर्वैभ्य ष्टग्यजुःसामभ्यो वर्हिर्भूता-
 स्तुर्धप्रकाराः । कुतः । पादगीत्योर्ध्वक्षामसक्षयोरभावात्
 अस्मिन्पाठस्य यजुर्धक्षस्य सत्वेऽपि धर्मभेदेन यजुःसामभ्यांवा-
 यपत्तेः । उपांशु यजुषा उच्येर्निगदेनेति हि धर्मभेद इति
 ज्ञाने ब्रूमः । वर्हिर्वाङ्मया भेष्यं तां परिब्राजकास्वन्तरित्यत्र
 सत्वेव परिब्राजकानां ब्राह्मणत्वे पूजानिमित्तो विशेषो यथा
 तथा निमदानां यजुर्धक्षोपेतत्वेन यजुषामेव सतां परप्रत्या-
 यननिमित्तं सत्त्वधर्मः । ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितं ।

अथ व्याकरणं । आदेइ इत्यादौ खराः प्रसिद्धाः । इषिष
इत्यत्र खान्नाखानामादिर्ष्या (सि०कौ०फि०।२३०) इति ।
इत्याद्युदात्तः । पृथिवीत्यत्र वाक्यादित्वेण षाष्ठिकामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वं । अरहरित्यत्र अर्त्तिधातोःरहप्रत्यय आद्युदात्तः ।
गोखानमित्यत्र छदुत्तरपदप्रकृतिस्ररत्वे प्राप्ते तदपवादः । मक्
क्लिन्व्याख्यानग्रथनासनस्थानयाजकादिक्रीताः (पा० ६।२।१५१)
इति । मन्त्रन्तं क्लिन्तं व्याख्यानादिषुतुष्टयं याजकादिगणः
श्रीतब्रह्मस्योत्तरपदमनोदात्तं भवतीत्यनोदात्तत्वे प्राप्ते, प-
रादिभ्रन्दसि वज्रत्वं (पा० ६।२।१८८) इति । उत्तरपदा-
द्युदात्तः । वर्षत्विति वाक्यादिः । तथा बधानेत्यत्रापि ब्राह्म-
जादेशस्य चित्वादनोदात्तः । पात्रब्रह्मोषधन्तः । हेष्टीत्यत्र
यच्छब्दभोगस्य निघातः । गायत्रब्रह्मस्य चप्रत्ययान्तत्वात्
प्रत्ययस्वरः । चैष्टुभजागतब्रह्मयोर्षान्तत्यये सति आद्युदात्तः ।
उर्वीब्रह्मो ङीषन्तः । वखीब्रह्मो ठपादिः । पुराब्रह्मस्यनिपात-
त्वाभावादनोदात्तः । विरूप इत्यप्योत्तरपदस्य कसुञ् प्रत्य-
यान्तत्वादादिरदात्तः । उदादायेत्यत्र अयः पित्वाङ्गातुस्वर-
वन्नेषे छस्वरः । जीरदानुब्रह्मो दासीभारादिः । एरचञिब्रह्म
चच्छब्दभोगस्यनिघाताभावे सति आङामस्य विहितमुदात्तत्वं
सति त्रिष्टं । चम्भवेति पृषोदरादिः । अनुष्टुप्तेति छस्वरः ॥०॥
इतिमाभवीषे वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नव-
मोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रत्युष्टा रश्मः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेभिस्तेन तेज-
सानिष्टपामि गोष्ठं मा निर्वृष्टं वाजिनं त्वा सपत्न-
साहः सम्माज्जिर्म वाचं प्राखं चक्षुः श्रोत्रं पुजां योनिं
मा निर्वृष्टं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीः सम्माज्ज्याशा-
साना सौमनसं पुजाः सौभाग्यं तनूं । अग्नेरनुव्रता
भूत्वा सवृष्टे सुकृताय कं । सुपुजसत्त्वा वयः सुपत्नी-
रुप ॥ १ ॥

सेदिमा । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यं ।
इमं विद्यामि वरुणस्य पाशं यमवधीत सविता सुकेतः ।
धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करो-
मि । समायुषा सम्पुजया समग्ने वर्चसा पुनः । सम्प-
त्नी पत्याहं गच्छे समात्मा तनुवा मम । महीनां पयो-
स्योषधीनाः रसस्तस्य तेष्वीयमाखस्य निः ॥ २ ॥

वपामि महीनां पयोस्योषधीनाः रसोऽदब्धेन त्वा
चक्षुषा श्वेष्टे सुप्रजास्त्वाय तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेह्यमिस्ते ते-
जो मा विनैद्दग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवानां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो
यजुषे यजुषे भव शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि देवो
वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पविषेण वसोः सूर्यस्य र-
श्मिभिः शुक्रमवा शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे य-

जुषे यज्जामि ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वार्षिधि धाम्ने
धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे यज्जामि ॥ ३ ॥

उपनी रश्मिभिः शुक्रः षोडश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥

नवमे वेदिरुक्ता । दशमे वेद्यामासादनीयस्याञ्चसु रश्मिषो
यज्जाममभिधीयते । बोधाद्यनः “अथैतान् सुचः समादत्ते
दक्षिणेन सुवं जुह्वपथतौ सव्येन ध्रुवां प्राग्नित्राहरणं वेदपरि-
वासनानीति गार्हपत्ये प्रतितपति, प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा
अरातयोऽग्नेर्व्यस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि” इति । आपस्तम्बस्य
मते प्रत्युष्टमग्नेर्व्य इत्येतौ द्वौ मन्त्रौ तौ च सम्मार्जनात् प्राक्
पश्चाच्च क्रमेण सुचान्नापने विनियुज्येते । प्रत्युष्टमन्त्रो व्या-
ख्यातः । हे सुचो युष्मानतितीक्ष्णेनाग्नेस्तेजसा निःशेषेण तपा-
मि । अनिष्टपरिहारायेष्टसिद्धये चोभौ मन्त्रावित्याह “प्रत्यु-
ष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह रक्षसामपहत्यै । अग्नेर्व्यस्ते
जिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्यत्वाच्च” (ब्रा०।३।का०।१२।
१२०) इति । कल्पः “अथ सुवं सम्मार्ष्टि, गोष्ठं मा निर्मृच्छं वा-
जिनं त्वा सपत्नसाहः सम्मार्ष्टित्यथ जुह्वं सम्मार्ष्टि, वाचं प्राणं मा
निर्मृच्छं वाजिनं त्वा सपत्नसाहः सम्मार्ष्टित्यथोपभृतं सम्मार्ष्टि,
चक्षुश्रोत्रं मानिर्मृच्छं वाजित्वासपत्नसाहः सम्मार्ष्टित्यथ ध्रुवां

स्यार्ष्टिं, प्रजां योगिं जानिर्ष्टं वाजिनीं वा अपन्नसादीं
 स्यार्ष्टिं' इति । हे सुव अवां स्त्रानं मा विनाप्रथामोत्पभिप्रेत्य
 अक्षयं वैरिषामभिभवितारं तां सस्यक् प्रोभयामि । एव-
 मन्वेषु चोच्यं । द्वितीयतृतीययोर्द्वयोर्मानिर्ष्टवमित्यादिर-
 न्नुच्यते । मन्वाणां स्वष्टार्थत्वमभिप्रेत्य तद्वाख्यानमुपेक्षानुष्ठानं
 विधत्ते "सुवः स्यार्ष्टिं" (ब्रा०१३का०१३प्र०१अ०१) इति । तत्र
 कर्म विधत्ते "सुवमये पुमान् स्वमेवाभ्यः स्रष्टति मिश्रुनत्वात्"
 (ब्रा०१३का०१३प्र०१३अ०) इति । सुवः पुमान् जुष्टाद्याः स्त्रियः ।
 ततश्चाभ्यः पूर्वभावेति सुवस्य युक्तं । संश्रति सस्यक् तनूक-
 रोति अवहारार्थं संस्करोतीत्यर्थः । जुष्टादीनां पौर्वापर्यं
 विधत्ते "अथ जुष्टं । अथोपसृतं । अथ भ्रुवाम्" (ब्रा०१३का०
 १३प्र०१३अ०) इति । प्रशंसति "अथै वै जुष्टः । अन्तरिक्षमुप-
 सृत् । इषिवी भ्रुवा । इमे वै शोकाः सुवः । वृष्टिः सस्यार्ज-
 यानि । वृष्टिर्वा इमांशोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः कृताः
 समेषन्ते" (ब्रा०१३का०१३प्र०१३अ०) इति । क्रमावस्थानसा-
 येन सुवां शोकलं । समृच्यन्ते सुवो धैर्वेदाद्यैस्तानि सस्य-
 र्थवाचि । पूर्वं इमेर्वेदं कृत्वा तदथापि परिवाच्य तानि वेद-
 परिवाचनानि सुवां सस्यार्जनात् स्थापितानि । तेषां वृष्टिज-
 नत्वात् वृष्टिरूपत्वं । वृष्टिरूपैर्दर्भाद्यैर्लोकरूपाणां जुष्टादीनां
 क्रमेष सस्यार्जने सति वृष्टिरेवानुक्रमवर्तिनो शोकान् धान्वा-
 दिवन्वान् करोति । ततश्चो शोकाः सस्यार्जः सस्यगभिवर्धने ।
 वेदं प्रशंसति "य मेधनोऽस्मा इमे शोकाः प्रथया पश्युभिः ।

य एवं वेद” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । वेदपरिवा-
सनानामयमूलभागयोर्व्यवस्थां दर्शयति “यदि कामयेत वर्षुकः
पर्जन्यः स्यादिति । अयतः समृज्यात् । वृष्टिमेव नियच्छति ।
अवाधीनाया हि वृष्टिः । यदि कामयेताऽवर्षुकः स्यादिति ।
मूलतः समृज्यात् । वृष्टिमेवाद्यच्छति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०)
इति । नियच्छति न्यग्भावेन प्रवर्त्तयति । उद्यच्छति । ऊर्द्धा-
कर्षणेन वारयति । तस्मिन्नेव विषये सम्प्रदायविदां मतमाह
“तदु वा आहुः । अयत एवोपरिष्ठात् समृज्यात् । मूलतोऽध-
स्तात् । तदनुपूर्व्यं कल्पते । वर्षुको भवति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।
१अ०) इति । उपरिष्ठादिति क्षुचो विलभागः । अधस्ता-
दिति तद्वृष्टभागः । एवं सति परिवासनानां क्षुचक्षुचां अय-
मणेषु सम्बध्यते, मूलं मूलेनेत्यनुपूर्व्यं समा भवति । पर्जन्यस्य
वर्षति । विलभागे निःशेषमाह “प्राचीमभ्याकारं । अयैरन्त-
तः । एवमिव ह्यन्तमद्यते । अथो अयादा ओषधीनामूर्जे प्रजा
उपजीवन्ति । ऊर्ज एवाभ्याद्यस्यावर्द्ध्यै” (ब्रा०।३का०।३प्र०।
१अ०) इति । विलभागे पश्चिमोपक्रमां प्रागवसानां सङ्कल्पमार्ज-
नक्रियां कृत्वा विलविलस्याभ्यन्तरे सन्तत आहुव्याहृत्य समृज्यात् ।
यथा भुञ्जानः पुमान् हस्तं पुरतः पाने प्रसार्थाभिने भोज्या-
न्याहृत्य मुखविले प्रक्षिपति तद्वत् । किञ्च प्रजा ओषधीनाम-
यभागादानीय तं समुपजीवन्ति तद्वत् । तत्र परिवासनाद्यैः
समार्जनस्वरूपस्याप्तुं योग्यस्यास्य सन्त्यै भवति । दृष्टभागे
विश्लेषमाह “अधस्तात् प्रतीर्षी । दृष्टमुत्तरतः । मूलेन मूलं

प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । अधस्तादव-
 क्षितं दण्डं प्रति प्रागुपक्रमां पश्चिमावसानां सम्भारजनक्रियां
 उत्तमेन दर्भभागेन कुर्यात् । तथा सति दर्भमूलेन सुषो
 मूलं सम्बन्धते । तच्च प्रतिष्ठायै भवति । विश्वदण्डयोरुक्तां व्य-
 वसां लौकिकखिङ्गेन द्रढयति “तस्मादरत्नौ प्राञ्चुपरिष्ठा-
 षोम्नि । प्रत्यञ्चधस्तात् । सुगन्धेषः” (ब्रा०।३का०।३प्र०।
 १अ०) इति । मण्डिवन्धादूर्ध्वं सूक्ष्मलोमानि प्राञ्चुखानि ।
 अधस्तात् प्रत्यञ्चुखानि । एषा हि लौकिकसुकु तद्दृष्टान्तेन
 वैदिक्यामपि सुषो यथोक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र केचिदाहुः
 ऊर्ध्वविश्वेन दृष्टाष्टतायाः सुष ऊर्ध्वाधोभागे छत्त्रावयुप-
 रिष्ठादधस्ताच्छब्दाभ्यां विवक्षितौ । न तु विश्वभागदण्डभागौ ।
 एवं धारकहस्तेऽप्यूर्ध्वाधोदेवौ । तथा सत्युक्तं लोमखिङ्गमनुकू-
 लमिति । तर्हि तथैवास्तु । सुचस्य प्रथमतः सम्भारजनं रूपकल्प-
 नयोपपादयति “प्राणो वै सुवः । जुह्वर्दक्षिणो हस्तः । उपसृत्
 स्वः । आत्मा भुवा । अत्रः सम्भारजनानि । मुखतो वै प्राणो
 ऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नं प्रविश । वाह्यतस्तनुवः शुभयति ।
 तस्मात् सुवमेवाग्रे सम्भारिः । मुखतो हि प्राणोऽपानो भूत्वा ।
 आत्मानमन्नमाविशति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । आ-
 त्माहस्तयोर्मध्यवर्त्तिशरीरं । मुखसञ्चारिणो वायोः प्राणापा-
 नाभिधे दे वृत्ती । उच्छ्वासरूपेण वह्निर्निर्गच्छन्ती प्राणवृत्तिः,
 निःश्वस्यरूपेणान्तःप्रविशत्यपानवृत्तिः । तत्र प्राणरूपो वायुः
 प्राणतां परित्यज्य स्वयमपानो भूत्वा मुखे प्रक्षिप्तमन्नयासं म-

ध्वजरीरे प्रवेष्टुं चक्षादिरूपं जरीरं पुष्टां शोभितं करोति ।
 तस्मादक्षरूपैर्वेदाद्यैः प्राणरूपस्य सुवस्त्रादौ सस्यार्जगं कर्तव्यं ।
 तथा कृते वति प्रथमतोऽस्यप्रवेष्टुः, पश्चाद् वाह्यरूपस्य
 जुष्ठादेः शोभेत्येतदुपपन्नं । प्रसङ्गात् प्राणापानवेदनं प्रसङ्गवति
 “तौ प्राणापानौ । अव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां भवति । य एवं
 वेद्” (त्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । प्रकर्षेण बहिरनिमीति
 प्राणः । अपकर्षेणान्तरनित्यपान इत्येवं वृत्तिभेदात् तौ प्रा-
 णापानौ सस्यस्राविति वेदितुरकाशे प्राणापानाभ्यां विद्येनो
 मृत्युरूपो न भवति । मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते “दिवः त्रिष्यम-
 वततं पृथिव्याः ककुभिः श्रितं । तेन वयं सहस्रवल्ग्वेन सपन्नं
 नात्रयामसि स्वाहेति सुक्सस्यार्जगान्यग्नौ प्रहरति” (त्रा०।
 ३का०।३प्र०।१अ०) इति । दिवः सकामादृष्टिरूपेणाधः प्रस-
 तमिदं दर्भरूपं चिचवस्तु भूमेरपरि आश्रितं अतश्चाख्येन तेन द-
 र्भेण वयं वैरिषं नात्रयामः । इदं दर्भरूपं उतमस्तु, अग्नेन मन्त्रेण
 वेदपरिवाशनायग्नौ प्रक्षिपेत् । अस्मिन् मन्त्रे सस्यार्जगानि न
 प्रतीयन्त इति ब्रह्मां वारयति “आपो वै दर्भाः । रूपमेवै-
 षामेतन्नाहिमानं व्याचष्टे” (त्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति ।
 अथ दिवोऽवततमित्यनेन दृष्टिरूपा आपः प्रतीयन्ते, अपाश्च
 दर्भरूपेष्योत्पत्तिः पूर्वमेवोत्पवनब्राह्मणेन दर्शिता । तस्मादेत-
 न्मन्त्रतब्रह्मरूपमेवैषां दर्भाणां दिवः त्रिष्यत्वादिसंशयं न-
 हिमानं प्रख्यापयति । अथ मन्त्रज्ञानुष्टुप्स्वन्दस्वमृत्पूपलहानु-
 यन्त्रेणमित्याह “आनुष्टुभर्षा” (त्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति ।

वृत्त्यादिति शेषः । विधेयमनुष्टुप् सौति “आनुष्टुभः प्रजा-
 पतिः । प्राजापत्यो वेदः । वेदसायं सुक्सकार्जनानि । खेनै-
 नैा हन्द्या । ख्या देवतया समर्धयति” (ब्रा०।३का०।
 ३प्र०।२अ०) इति । जनकृष्टौ प्रजापतेरनुष्टुप्सहकारिणीति
 तापनीषोपनिषदि श्रूयते “सदा तं मन्तराजं नारसिंहमागुष्टु-
 भमपश्यत् । तेन वै सर्वमिदमसृजत्” इति । तस्मात् प्रजापतेरा-
 नुष्टुभम् । “प्रजापतेर्वा एतानि ऋग्रूणि । यद्देदः” इति वक्ष्यति ।
 तस्माद्देदस्य प्राजापत्यत्वं । तथा सति वेदायस्य स्वकीयं हन्दः
 स्वकीया च देवतेत्युभयं समृद्धिहेतुर्भवति । न केवसं हन्दस्यः
 प्राग्रस्यं किन्सृषोऽपीत्याह “अथो खम्वाव घोषा । दर्भो वृषा ।
 तश्चिधुनं । मिथुनमेवास्य तस्यज्ञे करोति प्रजनाय । प्रजायते
 प्रजया पशुभिर्वजमानः” (ब्रा०।३का०।३प्र०।२अ०) इति ।
 वृषा वेचनसमर्धः पुमान् । अथ सुक्सकार्जनानामुक्तमन्त्रेणाग्नौ
 प्रेषेप दत्त्वेकः पशुः । अङ्गिः प्रजास्योदक् परित्यजेदित्यपरः पशुः ।
 अत एव सूचकारोऽग्नौ प्रहरतीत्युक्त्वा पुनरप्याह “उत्करे वा न्य-
 सति” इति । इमं पशुं विधत्ते “तान्वेके वृथैवापास्यन्ति । तत् तथा
 न कार्यं । आरभ्यस्य यज्ञियस्य कर्ष्यस्यः स विदोहः । यज्ञेनानि
 पशवोऽभितिष्ठेयुः । न तत् पशुभ्यः कं । अङ्गिर्माजघिलोत्करे
 न्यसेत् । यद्दे यज्ञियस्य कर्ष्यणोऽन्वचाङ्गतीभ्यः सन्तिष्ठते । उत्करे
 वाव तस्य प्रतिष्ठा । एतां हि तस्यै प्रतिष्ठां देवाः समभरन् ।
 यदङ्गिर्माजघयति । तेन ज्ञानं । यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठामे-
 वैमानि तद्गमयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्वजमानः”

(ब्रा०।३का०।१प्र०।३अ०) इति । केचित् प्रज्ञास्त्रममल्लैव यत्र
 कापि परित्यजन्ति तदद्युक्तं । य एषोऽनुष्ठानप्रकारः स कर्मणो
 विपरीतफलं देग्धि । अप्रज्ञास्त्रितदर्भाक्रमणे पशूनां रोगो-
 त्यत्या सुखं न भवेत् । मार्जनेन तच्छान्तं भवति । आङ्गति-
 व्यतिरिक्तस्य यज्ञोद्यद्रव्यस्योत्करः समाप्तिस्थानमिति देवैः स-
 न्यादितत्वात् तत्रैव परित्यागे प्रतिष्ठा भवति । अग्नौ प्रहरण-
 पक्षमेव द्रुढयितुं उत्करे परित्यागं दूषयति “अथो स्तम्भ-
 वा एतद्रूपं । यत् सुक्सम्भार्जनानि । स्तम्भो वा ओषधयः ।
 तासां जरत्कचे पशवो न रमन्ते । अप्रियो ज्ञेयां जरत्कचः ।
 यावदप्रियो ह वै जरत्कचः पशूनां । तावदप्रियः पशूनां भ-
 वति । यस्यैतान्यन्यत्राग्नेर्दधति” (ब्रा०।३क०।१प्र०।३अ०) इति ।
 अथोऽब्रह्म उत्करपक्षव्यावृत्त्यर्थः । ओषधयो द्विविधाः । स्तम्-
 भूपा नवदायव्यरूपाश्च । कोमलवृणाभावादस्त्रादुर्जरत्कचस्त-
 म्भः । दावाग्निदग्धप्रदेशे वृक्षा समुत्पन्नः कोमलः स्त्रादुतर-
 स्तृणसमूहो नवदायव्यः । तत्र सुक्सम्भार्जनानि स्तम्भे खूनतया
 स्तम्भरूपाणि । यद्येतान्यग्नेरन्यत्रोत्करे त्यजेरन् तदा तत्र तत्र
 विकीर्णानि तानि वज्रस्तम्भा ओषधयः सम्पद्यन्ते । तासामो-
 षधीनां सम्बन्धीनि जरत्कचे प्रीत्यभावात् जरत्कचवद् यज-
 मानोऽपि पशूनामप्रिय इत्यपशुरेव स्यात् । अग्नौ प्रहरणपक्षं
 द्रुढयति “नवदाय्यां सुवा ओषधीषु पशवो रमन्ते । नवदावो
 ज्ञेयां प्रियः । यावत् प्रियो ह वै नवदावः पशूनां । तावत्
 प्रियः पशूनां भवति । यस्यैतान्यग्नौ प्रहरन्ति । तस्मादेतान्य-

श्रावेव प्रहरत् । यतरस्मिन्समृद्ध्यात् । पशूनां घृत्यै” (ब्रा० ।
 इका०।३प्र०।२अ०) इति । नवः प्रत्यासन्न पूर्वकासभावि दा-
 वाग्निर्धस्य कोमसखौषधिसमूहस्य सोऽयं नवदावः तादृशौषधि-
 वसजमानोऽपि सस्यार्जनानामग्नौ प्रहरणे पशूनां प्रियो भव-
 ति । तस्मादाहवनीये गार्हपत्ये वा यस्मिन्नग्नौ सुचः प्रतिपक्ष-
 समृष्टासस्मिन्नेव प्रहरणं यजमानगृहे पशूनां बहूनां धार-
 षाव भवति । सुक्सस्यार्जनप्रसङ्गादग्निसस्यार्जनानामपि कश्चि-
 न्नममुत्पाद्य विनियुक्ते “यो भूतानामधिपतिः । इद्रस्तन्निचरो
 वृषा । पशून्समाकं मा हिंसीः । एतदसु उतं तव स्वाहेत्य-
 ग्निसस्यार्जनान्यग्नौ प्रहरति” (ब्रा०।इका०।३प्र०।२अ०) इति ।
 तन्निः कर्षसन्तानं तत्र चरतीति तन्निचरः । वृषा देवेषु
 श्रेष्ठः । हे इद्र स त्वमस्माकं पशून् मा हिंसीः । एतदग्निसस्य-
 र्जनद्रव्यं तव उतमसु । तस्मैवार्थस्वानुवादकः स्वाहेति ब्रह्मः ।
 वैदर्भैरिभः सन्नद्रुक्षैरेवाग्निं समृद्ध्य स्वकाले सम्प्राप्ते तानि सस्य-
 र्जनान्यग्नौ प्रहरत् । प्रथमतोऽग्नीत्परिधीनग्निश्च चिच्छिः समृष्टे
 सति प्रधानयागादूर्ध्वमन्वाहार्यरूपायां दक्षिणायामृत्विग्भ्यो
 दत्तायां अनूयाजहोमात् पूर्वं द्वितीयमग्नौ समृष्टे सति तत्
 प्रहरणकालः । अग्निदग्धप्रदेने पुनस्तपस्य सम्यग्बर्द्धमानत्वादग्नौ
 दर्भायां प्रहरणं युक्तमित्याह “एषा वा एतेषां योनिः । एषा
 प्रतिष्ठा । स्वामेवैगानि योनिं । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतिति-
 ष्ठति प्रजया पशूभिर्यजमानः” (ब्रा०।इका०।३प्र०।२अ०) इति ।
 एषा यज्ञिरूपा । न चाग्निप्रहरणे इद्रविषयो मन्वो व्यधि-

करव इति वाचं, अग्नेरेवाव इद्रत्वात्, “इद्रो वा एवः । इद्र-
 ग्निः” इति अथ्वक्तरात् । “सोऽरोदीघदरोदीत् तद्रुद्रस्य इद्रमं”
 इति निर्वचनाच्च । कल्पः “अथैनां पत्नीमकारेण वेद्युत्करौ प्रपाद्य
 अघनेन दक्षिणेन गार्हपत्यमुदीचीमुपवेश्य योक्तेषु सञ्जज्ञति,
 आवासाना सौमनसं प्रजाऽसौभाग्यं तनूं । अग्नेरनुव्रता भूत्वा
 सञ्जज्ञे सुद्यताय कं” इति । सा पत्नी वक्तेरनुसरणी भूत्वा सौम-
 नस्यादिफलाभ्यावासाना वर्तते तामेतां शोभनकर्षणे सुखं यथा
 भवति तथा वधामि । योक्त्वबन्धनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या
 उपवेशनं विधत्ते “अथज्ञो वा एवः । वो पत्नीकः । न प्रजाः
 प्रजाचेरन् । पत्न्यासो । अथमेवाकः प्रजानां प्रजनन्याच्च” (ब्रा०।
 ३का०।३प्र०।१२अ०) इति । अकः अनुद्यतवान् भवति । बन्धनका-
 खेऽप्युपवेशनमेव न त्वत्यागमित्याह “यत् तिष्ठन्ती सञ्जज्ञेत् । त्रियं
 ज्ञातिः रन्ध्यात् । आसीना सञ्जज्ञते । आसीना श्लेषा वीर्यं
 करोति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१२अ०) इति । रन्ध्यात् नात्रधेत् ।
 चिरमप्यवस्थातुं ब्रह्मत्वादासीनायाः सामर्थ्यमस्ति । दिग्देवं
 विधत्ते “यत् पश्चात् प्राच्यन्वासीत् । अथवा समदं दधीत् ।
 देवानां पत्निषा समदं दधीत् । देवाहृषिषत् उदीच्यन्वासो ।
 आत्मनो गोपीथाय” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१२अ०) इति । समदः
 कलहः । सा गार्हपत्यस्य पश्चाद्भागे प्राप्नुस्वत्वे सति प्राचीनप्रव-
 यथा वेदिरूपया पृथिव्या सह कलहः स्यात् । पत्नीसंयाजशो-
 मेषु तृतीयाऽऽतेर्था देवता देवपत्नी तस्या अपि तदेव स्नानमिति
 तथा सह कलहं कुर्यात् । अतो दक्षिणदेवे स्नानार्थमुदमुषा

तिष्ठेत् । ननु खर्वा अपि घोषितः सौमनस्यादिकमाश्रयते । तत्र को विशेषोऽस्या इत्याशङ्क्य मन्वे पूर्वाहुँसाभिप्रायमाह “शाशाशाना सौमनसमित्याह । मेधा मेवैनां केवलीं हत्वा । आश्रिया समहुँयति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।१अ०) इति । देवचक्रप्रवेगेन चक्षुष्योऽर्था पापचक्षेण केवलीं हत्वा पश्चादाशाशानेति क्रुन्न् यत्यचाऽऽश्रिया समहुँ करोति । अनुव्रतसूचितमर्थमाह “अश्वे रनुव्रता भूत्वा सन्नक्षे सुष्ठताव कमित्याह । एतद्वै पञ्चिचै व्रतोपनयनं । तेनैवैनां व्रतमुपनयति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।१अ०) इति । पत्न्याः स्नातश्वेष कर्माधिकाराभावात् पत्न्या सह तदधिकारे सत्येतदेव घोषं तस्या अनुव्रतस्वीकारे सिद्धं । यथा विवाहे स्त्रियाः कण्ठे मङ्गलसूत्रधारणं तदत् । अस्मिन् पक्षे लौकिकवैदिकप्रसिद्धिं दर्शयति “तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद पश्य न । घोषमेव युते । समन्यासो । तस्मान्मुञ्चिंशोके भवतीति घोषेष” (ब्रा०।१का०।१प्र०।१अ०) इति । यस्मात् सूत्रधारणं लोकवेद्योर्निबन्धस्वीकारसिद्धं, लोके हि दूरदेशवर्तिदेवतादर्शनं बहुव्ययनः सूत्रं वदन्ति, वेदेऽपि उपनयनव्रते मौञ्चीं वदन्ति, तस्माद् यो वागं जानाति यश्च न जानाति तादृशाः सर्वेऽप्येवमाहुः । इयं पत्नी घोषमवश्यं युते मिश्रयति वध्नाति यं पतिमन्वेवा व्रतं स्वीकृत्यासौ तस्य सम्बन्धिना मङ्गलसूत्रेषामुञ्चिंशोके युक्ता भवतीति । प्रकारान्तरेण घोषवन्धनं स्वीति “यघोषं । य योगः । यदासौ । य चेमः । योगश्चेमस्य कृष्यै” (ब्रा०।१का०।१प्र०।१अ०) इति । अप्राप्तस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः,

प्राप्तस्य रक्षणं सेमः । अतो योऽन्नवन्धनमुदङ्मुखासनस्योभववि-
 द्भ्ये भवति । मंगसि किमभिप्रेत्य असौ बध्यत इत्यात्रश्चाह
 “युक्तं क्रियाता आग्नीः कामे युज्याता इति । आग्निषः समृद्धे”
 (ब्रा०।१का०।१प्र०।१अ०) इति । मया ब्राह्मण्यं कर्ष्यं क्रियते,
 अतः सौमनस्यादिरूपा ममेयमाग्नीः फले युज्यतां, अनेनाभि-
 प्रायेणाग्नीः समृद्धा भवति । विधत्ते “यन्धिं यद्वाति । आ-
 ग्निष एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान् वै यन्धिः । स्त्री पत्नी । त-
 स्मिथुनं । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजनाथ । प्रजापते
 प्रजया पशुभिर्यजमानः । अथो अर्द्धो वा एष आत्मनः । यत्
 पत्नी । यज्ञस्य हृत्या अग्निथिष्ठं भावाय” (ब्रा०।१का०।१प्र०।
 १अ०) इति । सौमनस्याद्याग्निषः सर्वा अपि योऽन्नयन्धिना तस्यां
 परिगृह्णीता भवन्ति । यज्ञकर्तुरर्द्धस्वरूपभूता पत्नी ततस्तदीष-
 यन्धिना यज्ञो भीयते न तु त्रिथिष्ठो भवति । कस्यः “अघनेन
 गार्हपत्यमुपविशति, सुप्रजसस्त्वा वयं सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने
 सपत्नदन्धनमदन्धासो अदाभ्यं” इति । हे अग्ने वयं त्वां उपसी-
 दामः । कीदृश्या वयं । सुप्रजसः शोभनप्रजोपेताः शोभनः पति-
 र्थासां ताः सुपत्यः त्वत्प्रसादात् अदन्धासः केनाप्यतिरस्कृताः ।
 कीदृशं त्वां । सपत्नदन्धनं वैरिविनाशिनं अदाभ्यं केनाप्यतिर-
 स्कायं । पत्न्या उपसीदने प्रयोजनं दर्शयति “सुप्रजसस्त्वा वयं सु-
 पत्नीरुपसेदिमेत्याह । यज्ञमेव तस्मिथुनी करोति । ऊनेऽतिरिक्तं
 धीयाता इति प्रजात्यै” (ब्रा०।१का०।१प्र०।१अ०) इति । शोभनः
 पतिर्थासा इत्यभिधानाद्यज्ञं मिथुनवक्तं करोति । यस्मिन्मिथुने

पत्न्या कर्त्तव्यमनुष्ठीयमाने सति यस्यशाङ्गं तेन अननुष्ठितं समानं*
भवति तत्रोक्तप्रदेशे तदङ्गमतिरिक्तं तेनाननुष्ठितं अनया पत्न्या
श्रियते अनुष्ठीयते । अत एव पत्नीकर्त्तव्यं पूर्वपात्रधारणमाप्ता-
वती† “अञ्चसौ पूर्वपात्रमावयति । रेत एवास्त्रां प्रजां दधा-
ति” इति । एवमन्यदपि तत्कर्त्तव्यमुदाहार्यं । अत ऊनं पत्नी
परिपूरयतीतिप्रयोजनेन पत्न्याः प्रवेक्षणे सति तस्मिद्युगं प्रजन-
नाव सम्पद्यते । अथा सप्तमानुवाके कपासोपधानप्रसङ्गेन तद्दि-
मोक्षमन्त्रोऽप्यास्तातः, एवमत्रापि योक्तवन्वनप्रसङ्गेन योक्त-
विमोक्तमन्त्र आख्यायते “इमं विद्यामि वक्ष्यस्य पाशं चमव-
श्रीत सविता सुकेतः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे
सह पत्या करोमि” इति । विद्यामि मुञ्चामि सुकेतः सुञ्चानः ।
सविता । वद्धेऽस्मिन् योक्तरूपे वक्ष्यपाशे विमुञ्चते सति धातुः व-
क्ष्यसो योनौ स्थाने अनुष्ठितस्य कर्त्तव्यः फलभूते लोके पत्या सह
मे सुखं करोमि । अथ च योक्तस्य विमोक्तः स्वकासे कर्त्तव्यः ।
पिटृक्षेपखलीकरवहोमाभ्यामूर्द्धं प्रायश्चित्तहोमेभ्यः पूर्वमथ
स्वकाशः । अत एव कल्पसूत्रकारस्तस्मिन् प्रदेशे पठति “इमं
विद्यामीति पत्नी योक्तपाशं विमुञ्चते, तस्याः स योक्तेऽञ्चसौ
पूर्वपात्रमावयति, समायुषा सम्प्रजयेत्यानीयमाने जपति”
इति । योऽपि मन्त्रोऽनैवान्तरमास्तातः “समायुषा सम्प्रजया
समन्ने वर्षंवा पुनः । सम्पत्नी पत्याहं गच्छे सभात्मा तन्नुवा मम”
इति । हे अग्ने अहमायुषा सङ्गच्छे प्रजया सङ्गच्छे पातिव्रत्य-

* समानं भवति । इति का० । † नित्यजनमाप्तायते । इति का० ।

संक्षेपेन वर्षसा सङ्गच्छे अनेन पत्या पुनः पुनः पत्नी भूत्वा
 सङ्गच्छे वियोगः कदाचिदपि ना भूदित्यर्थः । मम शरीरेष
 जीवात्मा चिरं सङ्गच्छतां । कश्यः “महीनां पयोऽस्योषधीनां
 रसस्य ते ऽशीयमाणस्य निर्वपामि देवय्यायै” इति । तस्यां
 पविचान्मर्षितायामाज्यस्यास्यामाज्यं निरूप्येति । यद्यप्यत्र मन्त्र-
 काण्डे देवय्यायै इति पदं नास्मात् तद्यापि ब्राह्मणानुसारेण
 तत् पठितं । महीशब्दस्य गौरर्थः । अत एव सप्तमकाण्डे नां
 प्रस्तुत्याज्यायते “तस्या उपोत्याय कर्षमाणपेदिडे रन्तेऽदिते
 शरस्वति प्रिये प्रेषसि महि विश्रुत्येतानि ते अन्निये नामानि”
 इति । हे आज्य त्वं महीनां गवां पयोसि साक्षात् तज्ज-
 न्यत्वादोषधीनां रसस्यासि परम्परया तज्जन्यत्वात् । तादृशस्य
 चरहितस्य तव स्वरूपं देवधागार्थं पात्र्यां निर्वपामि । इमं
 विष्यामि समायुषेति मन्त्रद्वयस्याचाप्रासङ्गिकत्वात् तद्वास्या-
 नमुपेक्ष्य अमन्तरस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे स्पष्टार्थतां दर्शयति
 “महीनां पयोऽस्योषधीनां रस इत्याह । रूपमेवास्मैतन्नादिमानं
 खाचष्टे” (ब्रा०।३का०।३प्र०।३अ०) इति । उत्तरभागे त-
 चीयमाणस्येति पदस्याभिप्रायमाह “तस्य ते चीयमाणस्य नि-
 र्वपामि देवय्याय्याया इत्याह । आश्रियमेवैतामात्रास्ते” (ब्रा०।
 ३का०।३प्र०।३अ०) इति । आज्यस्य चागाङ्गतां* विधत्ते “घृ-
 तञ्च वै मधु च प्रजापतिरासीत् । यतो मध्वासीत् । ततः
 प्रजा असृजत । तस्मान्मधुषि प्रजननमिवास्ति । तस्मान्मधुषा

* आज्यभगाङ्गतां । इति का० ।

व प्रचरन्ति । वातव्याम हि । आव्येन प्रचरन्ति । यज्ञो वा
 अन्नं । यज्ञेनैव अन्नं प्रचरन्त्ववातव्यामन्नाय” (त्रा०।१का०।
 १प्र०।४अ०) इति । प्रजापतिः पूर्वं वागसाधनं सृष्टिसाधन-
 ज्ञाभिप्रेत्य स्वयमेव अन्नसङ्कल्पतवा घृतरूपेण मधुरूपेण च
 शरित्ततोऽभूत् । यस्मादुत्पत्तिविवलमभिप्रेत्य मध्वभूत् तस्मा-
 द्मधुबीजेन प्रजा असृजत । अत एव मधुनि नानाजन्तूत्पा-
 दनं* विद्यते, तेजोत्पादनेन यतो गतधारं ततो मधुना धागं
 न कुर्वन्ति । सारवत्त्वादाव्येन धागं कुर्युः । सर्व्ववज्रहेतुत्वादा-
 व्यस्य यज्ञत्वं तद्देतुत्वञ्च वक्ष्यते “सर्व्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते ।
 यद्गुवाषामाव्यं” इति । अतो यज्ञयोग्यसाधनेनैव यज्ञस्वा-
 नुष्ठानास्वास्ति जनधारत्वदोषः । कस्यः “अथैनामाव्यमवेक्ष्यति,
 महीनां पयोऽष्टोवधीनां रसो दध्नेन ता चक्षुषा वेत्ते सुप्रजा-
 स्नाय” इति । अदध्नेन रोगानुपहतैः । विधत्ते “पत्न्यवेक्षते ।
 मिथुनत्वाच्च प्रजात्यै । यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति । मिथुनं
 तत् । अथो पत्निवा एवैव यज्ञस्त्वान्वारभोऽनुवच्छित्यै” (त्रा०।
 १का०।१प्र०।४अ०) इति । यज्ञस्य पुद्बत्वात् तेन सह पत्न्या
 मिथुनत्वं । किञ्च पत्न्या आख्यावेक्षणरूप एव यजमानमनु-
 यन्तारस्यः । दम्पत्योर्दयोरप्यारभो सति यज्ञो न विच्छिद्यते ।
 कस्यः “अथैनद्गार्हपत्येऽधिअयति, तेजोऽसीति समिधमुपयत्य
 प्राग्चरति, तेजोऽनुप्रेहीत्यथैनदाहवनीयेऽधिअयति, अग्निस्ते
 तेजो मा विनैत्” इति । हे आच्य त्वं तेजोरूपमसि तेजोरूप-

* मधुना नानाबीजोत्पादनं । इति का० ।

माहवनीयमनुप्रवेष्टुं गच्छ, अथमाहवनीयोऽग्निस्त्वदीयं तेजो-
रूपं मा ऽपनयतु । अनुष्ठानविधिपूर्वकं मन्वान् व्याचष्टे “अमेधं
वा एतत् करोति । यत् पत्न्यवेचते । गार्हपत्येऽधिअथति मेध-
लाय । आहवनीयमभ्युद्रवति । यज्ञस्य सन्तत्यै । तेजोऽसि तेजो
ऽनुप्रेक्षीत्याह । तेजो वा अग्निः । तेज आच्छं । तेजसैव तेजः
समर्द्धयति । अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहाहिष्साथै” (ब्रा०।
इका०।१प्र०।४अ०) इति । बोधासनः “अथैनद्यथाहृतं प्रति
परिहृत्य उत्तरार्द्धे त्रेक्षे निधायाध्वर्युरवेचते, अग्नेर्जिह्वासि
सुभर्देवानां धास्ते धास्ते देवेभ्यो यजुषे यजुषे भव” इति । आ-
पस्तम्बः “अग्नेर्जिह्वासीति स्फस्य वर्त्मन्सादयति” इति । आह-
वनीये स्मितस्याज्यस्योदगदेशे समानेतुं स्फेन काश्चिद्रेखां कृत्वा
तस्यां सादयेत् । हे आज्य आज्यारूपाया जिह्वाया उत्पाद-
कत्वादग्नेर्जिह्वासि । देवानां सुखाय भवसीति सुभः । ईदृशस्त-
मसि । विधत्ते “स्फस्य वर्त्मन्सादयति । यज्ञस्य सन्तत्यै” (ब्रा०।
इका०।१प्र०।४अ०) इति । तत्तदाहुतिस्नानाय तत्तत्कालपूर्-
व्वकग्रहणाय पर्याप्तं भवत्विति व्याचष्टे “अग्नेर्जिह्वासि सुभ-
र्देवानामित्याह । यथा यजुरेवैतत् । धास्ते धास्ते देवेभ्यो य-
जुषे यजुषे भवेत्याह । आग्निषमेवैतामाशासो” (ब्रा०।इका०।
१प्र०।४अ०) इति । कल्पः “अथैनदुदयाभ्यां पविचाभ्यां पुन-
राहारमुत्पुनाति, शुक्रमसीति प्रथमं, ज्योतिरसीति द्वितीयं,
तेजोसीति तृतीयं” इति । शुक्रं दीप्तिमत् । आज्यस्योत्पन्नं
विधत्ते “तदा अतः पविचाभ्यामेवोत्पुनाति । यजमानो वा

दास्यं । प्राणापानौ पवित्रे । सजमान एव प्राणापानौ दधा-
 ति” (भा०।३का०।३प्र०।४अ०) इति । यतो योषिदीक्षणे-
 नामेष्वप्यस्य मेधत्वाय गार्हपत्यासधिभ्रयस्य कृतं अत एवा-
 त्पुनरुद्धार्यमुत्पुनीयात् । प्रकारविभेदं विधत्ते “पुनराहारं ।
 एवमिव हि प्राणापानौ सञ्चरतः” (भा०।३का०।३प्र०।४अ०)
 इति । आग्ने स्थापिते पवित्रे प्राण्यां प्रोक्ष्य पुनः पश्चादाहृत्य
 मन्वाद्दूर्द्धमुत्पुनीयात् । एवं त्रिवारमित्यभिप्रायेण बोधार्थो
 षमुत्पुन्ययः प्रयुक्तः । मन्वासां स्पष्टार्थतां दर्शयति “ब्रु-
 मधि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवासैतन्महिमानं व्या-
 चष्टे” (भा०।३का०।३प्र०।४अ०) इति । प्रतिमन्त्रं पृथङ्घ्रियां
 विधत्ते “चिर्यञ्जुषा । चय इमे लोकाः । एषां लोकाणा-
 माष्टै” (भा०।३का०।३प्र०।४अ०) इति । त्रित्वमनुस्यार्थवा-
 दात्करमाह “आट्टिद्भि यज्ञः । अथो मेधत्वाय” (भा०।
 ३का०।३प्र०।४अ०) इति । कल्पः “अथ प्रोक्षणीदत्पुनाति,
 देवो वः सवितोत्पुनात्तच्छिद्रेष पवित्रेष वसोः सूर्यस्य रश्मि-
 निः” इति । तदेतदुत्पुननं पवित्रविशिष्टं विधत्ते “अथाज्यव-
 तोभ्यामपः । रूपमेवासामेतदर्थं दधाति । अपि वा उताङ्गः ।
 यथा इ वै योषा सुवर्षं हिरण्यं पेङ्गुं विभ्रती रूपेषास्ये ।
 एवमेता एतर्हीति” (भा०।३का०।३प्र०।४अ०) इति । चाभ्यां
 पवित्राभ्यामाज्यमुत्पुनं ताभ्यामेवास्त्रिप्राभ्यामप उत्पुनीयात् ।
 अतश्चोक्तं स्तोत्रिकृतं । एतदाख्यं सविन्दुभिरासामपां वर्ष-
 विभेदोपेतं सुरूपं सग्यादयति । अथ च तासादिकास्तुभिरा-

दित्येन शोभनवर्षोपेतं कटकाद्याकारसौकर्येण पेन्नसं हिरण्यं
विधत्ते योषेवेमा आप आव्यविन्दुयुक्ता गेषप्रिया भवन्ति ।
मन्त्रगतच्छब्दः प्रकृतिकमनुसन्धेयतया विधत्ते “आपो वै सर्व्यं
देवताः । एषा हि विश्वेषां देवानां तनूः । यदाव्यं । तपोमघो-
र्षीमाश्रया । जामि स्वात् । यजुषाव्यं यजुषाप उत्पुनीयात् ।
इन्द्रसाप उत्पुनात्यजामित्वाय । अथो मिथुनत्वाय । सावि-
त्रियथा । सविष्टप्रसृतं मे कर्षीसदिति । सविष्टप्रसृतमेवाव्यं
कर्षं भवति । पञ्चो गायत्रिया त्रिष्वमृद्भूत्वाय । अङ्गिरेवोष-
धीः सन्नयति । ओषधीभिः पशून् । पशुभिर्घञमानं” (ब्रा० ।
३का० । ३ प्र० । ४ अ०) इति । उदकरूपेषु वीर्येण देवता वरी-
रमुत्पाद्यते । आङ्गतिरूपेष्वप्येन तत् पोष्यते । तस्मादाव्यो-
दकयोः सर्वदेवतारूपले समे सति किमेतदुभयं यजुषैवोत्पुनी-
यात् । उत आप ऋचेति मीमांसया आसन्ननिवारणार्थमृचेति
युक्तं । अग्न्ययुर्भीं मिथुनत्वमपि सम्यस्यते । त्रिवारमुत्पूतास्वप्सा-
दरातिप्रयात् ताभिरङ्गिः क्रमेणैषधिपशुयजमानाः समृद्धा
भवन्ति । कल्पः “आदत्ते दक्षिणेन सुवं सखेन जुह्वं वेदे प्रति-
ठाय तस्मां गृह्णाति । * शुक्रं वा शुक्रायां धाखे धाखे देवेभ्यो
यजुषे यजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समृद्धो-
त्पन्नसृष्टिः । अथोपसृति गृह्णीते, ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि धाखे धाखे
देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषाऽष्टगृहीतं गृहीत्वा
भूयसो यजान् गृह्णानः कनीय आव्यं गृह्णीते, तथैव समृद्धो-

* गृह्णाति । इति आ० ।

अवच्छति । अथ ब्रुवायां वृद्धीते, अर्षिस्त्वार्षिषि धावे धावे दे-
 वेभ्यो वज्रुषे वज्रुषे वृद्धामीत्येतेन वज्रुषा चतुर्दशीतं वृद्धीमा-
 निपूर्थं तद्येव सव्यृद्धोत्प्रयच्छति” इति । अथ मध्यममन्त्रे धावे
 धाव इत्यादिकमनुष्यते । हे आञ्च दीप्तं तां दीप्तायां तत्त-
 च्छस्वपूर्वकपदद्वयं तत्तद्भ्राम खानाय पर्याप्तं वृद्धामि, एवमि-
 तरद्योर्धोच्चं । चिच्चपि मन्त्रेषु धामघञुःब्रह्मद्योर्वीणावासात्स-
 र्व्यमाह “शुक्रं वा शुक्रायां ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्बर्षिस्त्वार्षिषीत्वाह
 सर्व्यमाह । पर्याप्त्या अगन्तरावाय” (ब्रा०।१का०।१प्र०।४अ०)
 इति । आञ्जतिवाञ्जस्यं सर्व्यत्वं एकैकस्यामाञ्जतावाञ्जवाञ्जस्यं
 पर्याप्तिः । आञ्जतेः कक्षा अयसोपोऽगन्तरावः । अदेतदा-
 ज्जावेच्छस्यं पूर्वमुक्तं, तत्र विज्ञेयं वक्तुं तत् प्रसूति “देवासुराः
 खंभन्ता आबन् । स एतमिन्द्र आञ्चस्त्वावकात्रमपश्यत् । तेना-
 विष्णुः । ततो देवा अभवन् । परासुराः । य एवंविदानाञ्च-
 मवेक्षते । भवत्यात्मना । परासु भाटस्यो भवति” (ब्रा०।१का०।
 १प्र०।५अ०) इति । अवकात्रः प्रकाशको मन्त्रः स चाग्नेर्दि-
 द्वासीत्यादिकः । अभिधारणरूपत्वकथनेनावेक्ष्यं प्रशंसति “ब्र-
 ह्मवादिने वदति । अदाज्येनान्यानि हवींश्चभिधारयति ।
 अथ केनाञ्चमिति । सत्येनेति ब्रूयात् । चतुर्वै सत्यं । सत्येने-
 देवदभिधारयति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।५अ०) इति । वक्तु-
 र्विप्रसव्यसव्यवाञ्छुतोऽर्थः कदाचिद्ब्रुमिषरत्यपि द्रष्टुस्त न
 तद्येति । द्रष्टुश्चतुः सत्यं । शुक्तिरजतरञ्जुसर्पादिव्यभिधारस्त
 काशकामलादिदोषप्रयुक्तः । अवेक्षणे निमोक्षणरूपं विज्ञेयं

विधत्ते “ईश्वरो वा ह्येषोऽन्धो भवितोः । चक्षुषाम्यमवेक्षते ।
निमीळावेक्षते । दाधारात्प्रक्षुः । अभार्यं चारयति” (त्रा०।
इका०।१प्र०।५अ०) इति । आभ्यस्तादित्यमखलवत्तेजस्विता-
श्वैरन्तर्यवीक्षणेनान्धो भवितुं प्रभुर्भवति । तत्र निमीळवेष
स्तात्प्रम्यविनष्टचक्षुषो* धारणादन्धो न भवति । वीक्षणेनाभ्यम-
त्रिधारयति । विधत्ते “आभ्यं गृह्णाति । छन्दाश्चि वा आभ्यं ।
छन्दाश्चैव प्रीणाति” (त्रा०।इका०।१प्र०।५अ०) इति ।
आभ्यस्त यज्ञसाधनत्वेन छन्दस्सादृश्यं । सुम्बिन्नेषात्प्रतिवि-
म्बेषं विधत्ते “चतुर्जुह्वां गृह्णाति । चतुष्पादः पञ्चवः । पशू-
न्नेवावदन्धे । अष्टावुपभृति । अष्टाचरा गावश्चो । गावश्चः
प्रायः । प्रायमेव पशुषु दधाति । चतुर्भुवाणां । चतुष्पादः
पञ्चवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात् प्रतिष्ठति” (त्रा०।इका०।१३०।
५अ०) इति । गावश्चा रक्षितत्वात् प्रायो गावश्चः । तत्र
च वाजसनेयिनः समाजमन्ति “प्राया वै गद्यास्तप्रायाश्चै
मद्यद्वयाश्चै तस्माद्वायचीनाम” इति । स्वाधीनत्वेनावदन्धेषु
पशुषु पञ्चात्मयोगेन प्रतिष्ठति । याज्ञस्वाम्यस्त सुम्बिन्नेषेव
अप्याधिकपरिमाणं विधत्ते “वजमानदेवत्या वै जुह्वः । अ-
द्वयदेवत्योपभृत् । चतुर्जुह्वां गृह्णन् भूयो गृह्णीवात् । अष्टा-
वुपभृति गृह्णन् कनीवः । वजमानाथैव भ्रातृव्यमुपसिं क-
रोति” (त्रा०।इका०।१प्र०।५अ०) इति । उपसमीपे भ्रतृ-
त्वेनासि तिष्ठतीत्युपभृत् । सङ्घां पुनः प्रकारान्तरेण सौति

* स्वात्मप्रविष्टाचक्षुषो इति का० ।

“नैवे सुचः । चतुर्जुङ्गां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी । अष्टावु-
 पथति । तस्मादष्टा प्रथा । चतुर्भुजायां । तस्माच्चतुःश्रुणा ।
 नामैव तस्माच्छकरोति । सासौ वृक्षतेपमूर्जे दुग्धे” (ब्रा० १३ का०
 २ प्र० १५ अ०) इति । अभिमतदोहनात् सुचं मारुपत्वं सङ्गा-
 वा तदवधववाच्यं च । ततः सुचामाव्यपूर्तिरूपो यः संस्कारकेन
 नामैव संस्कारोति । सा च नैः पवोरूपमव्यमाव्यरुद्रं रसश्च
 दुग्धे । गृहीतस्माच्च स योचितमाहुत्यङ्गमं दर्शयति “यजु-
 ङ्गां गृह्णाति । प्रवाजेभ्यस्तत् । वदुपथति । प्रवजानूयमे-
 भ्यस्तत् । सर्व्यस्यै वा एतच्चप्राच गृह्णाते । बहुवाच्यमाच्यं”
 (ब्रा० १३ का० १२ प्र० १५ अ०) इति । पञ्चसु प्रवाजेषु चवं नै-
 रसव्येन चिन्वाचं, इयं त्रौपथताह्नेन, त्रिष्टेन तनूयाजाः ।
 चच इत्यानेभ्य इत्येव सर्व्यं नैवं । अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

“प्रत्यु सुचस्येदग्नेर्दृष्टेरुङ्गां पुनश्चपित् ।

चोष्ठं वाचं तस्मा चक्षुः प्रजां मारुतिं क्रमात् सुचः ॥

जुङ्गपथद्भुवा चात्रा पमीं चोष्णेच वदति ।

सुमेति पञ्चपवित्रेदिमं कासे विमोचचं ॥

समाचुषा* पूर्वपाचं जपेदथ महिद्वयात् ।

घृतं निरूप्य वीचेत तेजेधिभ्रित्य पश्चिमे ॥

वसौ तेजो हरिदग्निः पूर्व्याग्नावधिसंश्रयेत् ।

अग्ने त्पवर्तानि चिन्वा शुष्णोते चिभिराभ्यक्तं ॥

सात्युच इमेजसामुत्पुनात्याव्यप्रविचतः ।

* समापत्नी इति का० प्रा० ।

शुष्मोर्षिस्त्रिभिराञ्जस्य यद्दो जुहादिके चक्षे ॥

द्वयमे तनुवाकेऽस्मिन् चयोविंशतिरोरिताः” इति ।

अथ मीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“सम्पार्ष्टिं सुच इत्यत्र किम्प्रधानाख्यकर्मात्ता ।

गुणकर्मत्वमथ वा दृष्टौ भावेऽवघातवत् ॥

गुणत्वं न हि सम्पार्ष्ट्यं प्राधान्यन्तु प्रयाजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्वितीयया” ॥ इति ।

द्वयपूर्वमाद्ययोर्जुहादीनां दर्भैः सम्पार्जनमाद्यायते सुचः सम्पार्ष्टीति । तत्र सम्पार्जनं प्रधानकर्मात् । कुतः । गुणकर्मत्वलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मत्वलक्षणयुक्त्वाच्च । तथा हि अवघातेन त्रीशीषां तुषविभोको दृष्टः संस्कारः तथा सम्पार्जनेन जुहादिषु कश्चिदतिशयं न पश्यामः । अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वं नास्ति । यैस्तु द्रव्यास्त्रिकीर्येत गुणस्तत्र प्रतीचत इति गुणकर्मत्वलक्षणाभावात् प्रयाजादिवददृष्टार्थत्वेन प्रधानकर्मत्वमस्ति । यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्यते तानि प्रधानभूतानि इत्यस्य प्रधानकर्मत्वलक्षणस्य सम्भवादिति प्राप्ते ब्रूमः । सुच इति द्वितीया कर्माकारकविहिता । कर्मत्वञ्च पितृतमत्वे सति भवति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मा (पा०१।४।४८) इति । कर्मासंज्ञाविधानात् क्रतुसाधनत्वेन च सुचां युक्तमीप्सिततमत्वं । अतः प्रधानभूताः सुचः । तथा सति सम्पार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भवति । यदि सुचु दृष्टार्थो न स्यात् तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयं । इन्द्राध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“पत्नीसञ्चयनं कार्यं चोदकादिति शेष तत् ।

बन्धनासोधारणयोर्बोद्धवन्धनसिद्धितः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासविकारेषु सौमिकेषु प्रायश्चीनादिषु चोदका-
तिदेशात् पत्नीसञ्चयनं कार्यमिति चेत् । मैवं । प्रसङ्गसिद्धत्वात् ।
बन्धदृष्टाय बन्धः, यदि वा वासोधारणं दृष्टप्रयोजनं, उभय-
थापि सौमिकेन चोद्धवन्धनेनैव तत् सिध्यति, योद्धेव पत्नीं
सञ्चयतीति हि सोमे विधीयते । तस्मादैष्टं पत्नीसञ्चयनं पृथक्
कार्यं । नवमास्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“पत्नीमिति द्विपत्न्यादावूह्यं नो वोद्धतेऽर्थतः ।

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशात् प्रवृत्तितः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आख्यायते पत्नीं सञ्चयेति । तत्रैकप-
त्नीकस्य वचनमात्रस्य प्रयोगे समवेतार्थं एकवचनान्तः पत्नीशब्दः ।
य च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयोगेऽर्थवशाद्दूहनीय इति
चेत् । मैवं । किमुपदेशप्राप्तस्योद्देशः, अतिदेशप्राप्तस्य वा । नाद्यः ।
उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यथैकपत्नीकप्रयोगार्थमे-
वायं मन्त्रोपदेशः स्यात् तदागोमेकवचनं विवक्ष्येत । न त्वेवमस्ति ।
अथवा द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत । तत्र कुत
उद्दानूह चिन्तावकाशः । साधारणोपदेशे सर्वप्रयोगसमवेता-
र्थतया पत्नीमितिपदे प्रातिपदिकं कर्षकारकविभक्तिखेत्तुभ-
वमेव विवक्षितं । एकवचनं तद्दृष्टार्थतया सर्वप्रयोगेषु वधा-
वस्थितमेव वृत्तनीयं । नाप्यतिदेशप्राप्तस्योद्देश इति द्वितीयः पक्षः ।

दिवङ्गपत्नीकप्रयोगघोरविकृतिलेनातिदेवाधोगात् । तस्माद् न
नाख्युहः । तत्रैवान्यचिन्तितं ।

“ऊहो नो वैष विकृतावूहो पाठो न पात्रवत् ।

नादृष्टहान्दसत्वात् पाठे हान्दसता न हि” ॥ इति ।

एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ दिवङ्गपत्नीकप्रयोगघोर-
धानुसारेण ऊहनीयः । कुतः । पाठाभावात् । प्रकृतावर्धानु-
सारेण प्राप्नोऽख्युहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेषु वाचि-
तः । विकृतौ तु बाधकस्य पाठस्याभावेन तस्मादाद्यन्ते प्रयोगे
अर्धानुसारेणोहो युक्तः । अत एव पूर्वेषु दिवङ्गपत्नीकानां विकृ-
तौ “अदितिः पात्रं प्रमुमोक्तु अदितिः पात्रान् प्रमुमोक्तु” इत्ये-
कवचनान्तो वङ्गवचनान्तस्य पात्रमन्त्र ऊहित इति चेत् । नैवं ।
पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथाव-
स्थितपाठे सति विकृतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्य-
त्वात् । अद्योष्येत । प्रकृतौ हान्दसत्वेनैकवचनमेव, अत्यन्तेन
द्वित्ववङ्गलघोरर्थयोर्वर्त्तत इति । एवं तर्हि विकृतावप्युहमन्त्रे-
ष्वेव द्वित्ववङ्गलवाचितान्ता भूदूहः । न चैवं पात्रेऽप्युहो न
भूदिति ब्रह्मनीयं, प्रकृतावेकवचनवङ्गवचनयोरेकस्मिन्नेव पात्रे
वैदिकप्रयोगदर्शनात्, द्वित्वे तु तदभावात् । तस्मात् पात्रस्योहो
विकृतावस्ति न तु पत्नीशब्दस्य । यद्यप्यस्मिन्ननुवाके पत्नीं स्व-
होष्यन्तं प्रैषमन्त्रो नास्मात्: तथापि पूर्वानुवाकब्राह्मणे तदा-
व्यानादिषु पत्नीशब्दप्रसङ्गेन विचारद्वयं दर्शितं । चतुर्था-
ध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“बुद्धपश्चद्बुद्धास्त्वात्वं सर्वार्थं वा व्यवस्थितं ।

सर्वार्थमविशेषात् स्यात् प्रयागार्थं हि जौहवं ॥

प्रयागानूयाजहेतुः स्यादौपधतमाश्रयकं ।

त्रौवमन्वार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता” ॥ इति ।

“चतुर्जुडां गृह्णाति । अष्टावुपधति । चतुर्भुवार्था” इत्येतेषु
ग्रहणवाक्येषु एतदर्थमिति विशेषनियामकस्याश्रवणात् पाच-
नतमात्वं सर्वार्थमिति चेत् । मैवं । “चतुर्जुडां गृह्णाति । प्रया-
गेभ्यस्तत्” इत्यादिभिर्वाक्यैर्व्यवस्थावगमात् । तत्रैवाव्यभिचितं ।

“अष्टावुपधतीत्यत्र किमष्टैक्यहे विधिः ।

चतुर्द्वयस्यो वाच्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यता ॥

चतुर्द्व्यंहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वात् वाच्यते ।

चतुर्द्व्यं वाच्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता” ॥ इति ।

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुडां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसङ्ख्याविशि-
ष्टमेकहविर्यहणं विवक्षितं । तथैव अष्टावुपधतीत्यत्रापि अष्टस-
ङ्ख्याविशिष्टमेकहविर्यहणं विधानव्यं । तथा सत्यष्टत्वश्रुतेर्मुख्यत्वा-
त्तान् अष्टसङ्ख्यावयवभूतयोश्चतुःसङ्ख्यायोर्विधाने सति अष्टत्वश्रु-
त्वात्प्रवचनत्वात् प्रसज्यतेति प्राप्ते क्रूमः । प्रसज्यतां नाम लक्षणा ।
मुख्यार्थस्वीकारे होम*वाक्यविरोधापत्तेः । चतुर्द्व्यंहीतं श्रुते-
रीत्यनारभ्यश्रुतं वाक्यं होममाचोद्देशेन चतुर्द्व्यंहीतं विदधाति ।
अथचेतत् सर्वं होमविषयतया सामान्यरूपं, औपधतन्तु प्र-
यागानूयाजविषयतया विशेषरूपं, तथापि होमस्य फलवत्त्वेन

* श्लोचं इति भा० वा० ।

प्राधान्यात् यदृणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तं । न त्वुपसर्जनानुसारेणष्टगृहीतं । तस्माद्दुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थं अवशिष्टं त्वनूयाजार्थं । नन्वेवं सति चतुर्गृहीतं न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयेत । तदाकीमुपभृतः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्वात् द्वितीयस्यै पाचाकारमन्वियेत । यद्युपभृति चतुर्गृहीतं विधीयेत तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथगेवानुष्ठानात् उपभृत्येकप्रथजानयनं न सिध्येत् । अत उभयस्य सहोपभृत्यानयनार्थं अष्टावुपभृतीत्युच्यते । तस्मात् साहित्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविष्टुष्टिद्वये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयते ।

अथात्र व्याकरणं । प्रत्युष्टमित्यादिषु स्वरानताः । वाजिमित्यत्र प्रत्ययस्वरः । सपत्नान् सहत इति सपत्नसाह इत्यपाथौ प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । सपत्नसाहीमित्यत्र उदान्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदान्तत्वं । आत्रासानेत्यत्र आत्राचक्षित्वादनोदान्तत्वे प्राप्ते सप्तार्धधातुकानुदान्तत्वे (पा० ६।१।१८६) याथादि (पा० ६।१।१४४) स्वरश्लेषे समासे क्तस्वरः । वीमाग्यशब्दस्य यञ्प्रत्ययान्तस्य जित्स्वरः । प्रतमनुगता अमुप्रतेत्यत्राथ्यपपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सुकृतायेत्यत्र गतिरनन्तर (पा० ६।१।४८) इति गतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः । स्रपमाणात् कः (पा० ६।१।१४५) । सु इत्येतस्माद्दुपमाणात् परं क्ताक्तमुत्तरपदमनोदान्तं भवति । सुप्रजय इत्यत्रासिच्प्रत्ययान्तस्य सि-

खुरे समामे छत्खरः । ज्ञोभनः पतियांषां ताः सुपत्नीरि-
 त्थत्र वज्रसुभ्यां (पा० ६।२।१७२) इत्युत्तरपदानोदान्ता-
 पवादः । आद्युदान्तं ब्रह्मन्दसि (पा० ६।२।११८) । आ-
 द्युदान्तं यद्ब्रह्मं यदुत्तरपदं तद्ब्रह्मोहो समामे सोऽत्तरमा-
 द्युदान्तं भवति । सुकेत इत्यत्रापि तद्वत् । महीनामित्यत्र आ-
 न्दसि ब्रह्मं (पा० ६।२।१७८) अन्ताच्छन्दसि विषये ब्रह्मं
 नाम् उदान्तो भवति । धास्ते धास् इत्यत्र अनुदान्तश्च (पा०
 ८।१।३) इत्याशेषितमनुदान्तं । ज्योतिरित्यस्य अनुप्रत्यया-
 न्तात्प्रत्खरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥

दृष्ट्वोऽस्याखरेष्टोऽग्रये त्वा स्वाहा वेदिरसि बर्हिषे
 त्वा स्वाहा बर्हिरसि सुगभ्यस्त्वा स्वाहा दिवे त्वान्तरि-
 क्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा स्वधा पितृभ्य ऊर्भव बर्हिषक्ता
 ऊर्जा पृथिवीं गच्छत विष्णोःस्तूपोऽस्यूर्वाभ्रदसं त्वा स्तृ-
 णामि स्वासस्यं देवेभ्यो गन्धर्वोऽसि विश्वावसर्विश्वस्मा-
 दीषतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इन्द्रस्य बाहु-
 रसि ॥ १ ॥

दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडितो मिषाव-

हृत्तौ त्वोत्तरतः परिधत्तां भ्रुवेण धर्म्मणा यजमानस्य
 परिधिरिड ईडितः सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चि-
 द्भिर्शस्त्या वीतिहेतुं त्वा कवे द्युमन्तः५ समिधीमह्यम्रे
 बृहन्तमध्वरे विशो यन्त्रे स्थो वसृनाः रुद्राणामादित्या-
 नाः५ सदसि सीद जुह्वरूपधृद्गुवासि घृताची नाम्ना पि-
 येण नाम्ना पिये सदसि सीदैता असदन् सुकृतस्य
 खोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि
 मां यज्ञनियं ॥ २ ॥

बाहुरसि पिये सदसि पञ्चदश च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 एकादशोऽनुवाकः ॥

दशमेऽनुवाके आज्यहविषोर्यहणमुक्तं । एकादशे इभा
 बर्हिःपूर्वकं वेद्यां हविरासादनमुच्यते । तत्र ह्यणोऽस्याखरेऽऽ
 इति आपो मन्त्रः । ततः पूर्वमापो देवीरित्ययमुद्काभिम-
 न्नणमन्त्र आज्ञातव्य इत्यभिप्रेत्य पूर्ववद्वाचष्टे “आपो देवी-
 रये पुवो अये गुव इत्याह । रूपमेवाशामेतन्नाहिमानं व्या-
 चष्टे । अय इमं यज्ञं नयताये यज्ञपतिमित्याह । अय एव
 यज्ञं नयति । अये यज्ञपतिं । युष्मन्निन्त्रो वृषीत वृचत्वर्यं
 धूमिन्त्रमवृषीध्वं वृचत्वर्यं इत्याह । वृचः५ ह इतिव्यञ्जिन्त्र
 आपो वज्रे । आपो हेन्त्रं वज्रिरे । संज्ञामेवाशामेतन्नामानं व्या-

ऋष्टे । प्रोचितास्तेत्याह । तेनापः प्रोचिताः” ब्रा०।३का०।३-
 प्र०।३ब०) इति । कस्यः “अथेभं विसृज्य प्रोचति; छण्डोऽस्मा-
 खरेष्टोऽग्रये त्वा स्नाहा” इति । हे इषा वक्रिप्रियतमत्वात्
 तदभेदोपकारेण छण्डो ऋगोऽग्नि । तथा वनस्यतिस्त्रोऽग्नि ।
 ऋतोऽग्रये प्रियं त्वां प्रोचामि तदेतत् कर्त्तव्यमिति स्त्रीयस्य
 वरस्ततो भूते । सोऽयमर्थः स्नाहाग्रन्दवाच्यः । अतएवाग्निहोत्र-
 ऋद्धये प्रजायतिः स्त्रीयया वाचा सह संवाद एवमावाचते
 “तं वागभ्यवदप्युद्धोति । सोऽप्रवोत् । कस्यमथोति । सैव ते वा-
 मित्वाप्रवीत् । सोऽनुधोत् स्नाहेति । तत्स्नाहाकारस्य जन्म” इति ।
 अथ वा नानार्थवाची स्नाहाग्रन्दोऽग्र प्रोचषं भूते । अथोक्त-
 जन्मार्थं दर्शयति “अग्निर्देवेभ्यो निस्सायत । छण्डो रूपं कृत्वा । स
 वनसतीन् प्राविशत् । छण्डोऽस्माखरेष्टोऽग्रये त्वा स्नाहेत्याह । अग्रय
 ह्वेनं जुष्टं करोति । अथो अग्नेरेव मेधमवहन्भे” (ब्रा०।३-
 का०।३प्र०।३ब०) इति । कस्यः “वेदिं प्रोचति, वेदिरसि व-
 र्हिषे त्वा स्नाहा” इति । हे वेदे त्वं जन्मासि । “तदिमामविन्दन्
 यदिमामविन्दन् तदेसै वेदित्वं” इति भुतेः । अथो बर्हि-
 षंरथितुं त्वां प्रोचामि । रूपकेशाधाराधेयभावं दर्शयति ।
 “वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्नाहेत्याह । प्रजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः ।
 प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।३अ०)
 इति । कस्यः “बर्हिः प्रोचति, बर्हिरसि स्रग्भ्यस्त्वा स्नाहा” इति ।
 हे दर्भं त्वं वेदेष्टुं स्रग्भ्यसि । अतस्त्वयि स्रुषः स्थापयितुं त्वां प्रोचा-
 मि । पूर्ववदाधारत्वं दर्शयति “बर्हिरसि स्रग्भ्यस्त्वा स्नाहेत्याह ।

प्रजा वै बर्हिः । यजमानः स्रुचः । यजमानमेव प्रजं सु प्रतिष्ठा-
 पयति” (ब्रा०१।का०।१२प्र०।६अ०) इति । कल्पः “अग्नर्वेदि
 पुरो यन्वि बर्हिरासाद्य, दिवे त्वा इत्ययं प्रोचति, अन्तरिक्षाय
 त्वा इति मध्यं, पृथिव्यै त्वा इति मूलं” इति । बर्हिष्येव लोकचर्य
 भावयित्वा लोकार्यता प्रोक्षणस्येत्याह “दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा
 पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य प्रोचति । एभ्य एवेनं लोकेभ्यः
 प्रोचति” (ब्रा०१।का०।१२प्र०।६अ०) इति । विधत्ते “अथ
 ततः सह स्रुचा पुरस्तात् प्रत्यञ्चं यन्विं प्रत्युचति । प्रजा वै
 बर्हिः । यथा सृष्ट्यै काल आपः पुरस्ताद्यन्ति । तादृगेव तत्”
 (ब्रा०१।का०।१२प्र०।६अ०) इति । अयादिचयप्रोक्षणानन्तरं चः
 शेषस्तेन प्रोक्षणशेषेणोदकेन स्वयं हस्तस्त्रितप्रोक्षणपात्रेण सह
 बर्हिषः पुरस्ताद्भ्रूसं प्रसार्य उदकं यथा प्रत्यक् सिध्यते तद्यो-
 त्स्त्रिपेत् । यथा मनुष्याणां गवादीनाञ्च प्रसृतिकाले प्रथमत
 ष्चापो निर्गच्छन्ति तत्प्रत्युक्षणं* तादृगेव भवति । कल्पः “अति-
 श्रिष्टाः प्रोक्षणीर्दक्षिणायै ओणेरोत्तरस्याः ओणेः सन्ततं निग-
 यति, स्वधा पिहभ्य उगर्भव बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छत”
 इति । हे जल मया त्वं पिहभ्यो दत्तमसि, अतो बर्हिष्यवस्थितेभ्यः
 पिहभ्यो रसरूपं भव । हे जलावयवा भवदीयेन रसरूपेण पृथि-
 वीं गच्छत । मन्त्रव्याख्यानपूर्वकं विधत्ते “स्वधा पिहभ्य इत्याह ।
 स्वधाकारो हि पिहणां । ऊगर्भव बर्हिषद्भ्य इति दक्षिणावे
 ओणेरोत्तरस्यै निगयति सन्तत्ये । मासा वै पितरो बर्हिषदः ।

* तद्योत्सयं इति का० ।

आशानेव प्रोक्षति । मासा वा ओषधीर्वर्द्धयन्ति । मासाः
 वर्धन्ति सप्तध्वे । अनतिस्कन्दन् ह पर्जन्यो वर्षति । यत्रैतदेवं
 क्रियते । ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जा दधा-
 ति । तस्मात् पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जते” (ब्रा०।१का०।१प्र०।१अ०)
 इति । स्वधाकारः पितृणां प्रिय इत्ययमर्थो वाजसनेयिशा-
 खार्या प्रसिद्धः “देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारश्च वषट्का-
 रश्च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरः” इति श्रुतिः । पूर्व-
 मुदाहृता वेदेर्दक्षिणश्रोणीमारभ्योत्तरश्रोणीपर्यन्तेन निन-
 यनेन यजमानस्य अविच्छिन्ना प्रजा भवति । मासाभिर्मानिनो
 देवा एव बर्हिषदः पितर इति । तस्मिन्नेतौ सत्यामभिमन्त्र्यः
 कासात्तस्मात् मासा ओषधीर्वर्द्धयित्वा फलं सन्नादयन्ति । त-
 तोऽक्षयमृद्धिः । यस्मिन् देवे निनयनमेवं क्रियते तस्मिन् देवे
 पर्जन्योऽतिवृष्ट्या ब्रह्मविनाशयन् यथाकालं यथोचितं वर्ष-
 ति । उदकसस्ययोः पृथिवीगतत्वात् पृथिवीजन्येन अक्षरसेन
 भोगं सन्नादयन्ति । त्रैयिष्यं विधत्ते “यन्धिं विस्रंसयति ।
 प्रजनयत्येव तत्” (ब्रा०।१का०।१प्र०।१अ०) इति । बन्धनरू-
 पमर्भेऽवस्थितस्य बर्हिषो विस्रंसनमेवोत्पादनं । त्रियिष्यस्य वि-
 मोचनं विधत्ते “ऊर्द्धं प्राञ्चमुद्गुढं प्रत्यक्ष मा यच्छति । त-
 स्मात् प्राञ्चो गृहेतो धीयते । प्रतोचीः प्रजाजायन्ते” (ब्रा०।
 १का०।१प्र०।१अ०) इति । पसात् प्राञ्चमुपगूहतीति हि पूर्वं
 विहितस्य प्राञ्च उपगूढस्य यन्नेरयं धृत्वोर्द्धमुत्कस्य प्रत्यङ्मुख-
 सेन कर्षेत् । ऋष्यः “विष्णोः सूपोऽसि, इति कर्षञ्जिवाहवनीयं

प्रतिप्रसारमुपादत्ते” इति । हे प्रसार त्वं व्यापिनो यज्ञस्य स-
 ङ्गातरूपो धारकोऽसि । तदेतद्दर्शयति “विष्णोस्तूपोऽसीत्याह
 यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य हृत्थै” (ब्रा०१।का०।१प्र०।१अ०)
 इति । विधत्ते “पुरस्तात् प्रसारं गृह्णाति । मुख्यमेवेनं करोति”
 (ब्रा०१।का०।१प्र०।१अ०) इति । वेदेः पूर्वभागे ब्रह्मा यज-
 मानो वा प्रसारं धारयेत् । तच्च सूत्रेऽभिहितं “ब्रह्मा प्रसारं धा-
 रयति यजमानो वा” इति । धारणाय मुखसमानौन्नत्यं हस्तेना-
 भिनीय विधत्ते “इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सञ्चितं”
 (ब्रा०१।का०।१प्र०।१अ०) इति । वेदिखननवाक्य इवाच-
 सभिनयः प्रादेब्रमात्रपरत्वेन व्याख्येयः । तदेवानुद्य प्रशंसति
 “इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपदसा सञ्चितं । इयन्तं गृह्णाति । एतावद्दे
 पुरुषे वीर्यं । वीर्यसञ्चितं” (ब्रा०१।का०।१प्र०।१अ०) इति ।
 पदः पर्व । तच्च यज्ञपदस्य हस्तकूर्परयोर्दभयतः प्रादेब्रमात्रं
 भवति । प्रसारितयोरङ्गुष्ठकनिष्ठिकयोरङ्गुष्ठोर्धावन्मध्यं तात्र-
 देष पुरुषे सामर्थ्यं । हानोपादानाद्यग्रेष्व्यापाराणां तत्रैव नि-
 श्यत्तेः । पक्षान्तरं विधत्ते “अपरिमितं गृह्णाति । अपरि-
 मितस्यावद्ध्यै” (ब्रा०१।का०।१प्र०।१अ०) इति । यावदोन्नत्ये
 सस्य मौक्यं तावदेव गृह्णीयात् । तत्रापरिमितफलसम्पत्तये
 भवति । उत्पवनहेत्वोः पवित्रयोः प्रसारे स्थापनं विधत्ते “त-
 स्मिन् पवित्रे अपि सृजति । यजमानो वै प्रसारः । प्राणापानौ
 पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति” (ब्रा०१।का०।
 १प्र०।१अ०) इति । प्रसारस्य यजमानवद्यज्ञविद्वेर्हेतुत्वात्

तदभेदोपचारः । कल्पः “बर्हिर्वेद्यां सृष्टाति, देव बर्हिः, ऊर्वासदसं वा सृष्टामि स्वासस्यं देवेभ्यः” इति । अत्र ब्राह्मणान्तरानुसारेण देवसर्हिर्हित्येतत् पदं पूरितं । हे देव बर्हिः त्वं कम्बल-वत्सृष्टुरोमरूपः देवानां सुखे नासितुं स्थानभूतं त्वं वेद्यां सृष्टामि । आचष्टे “ऊर्वासदसं वा सृष्टामीत्याह । यथा यजुरेवैतत् । स्वासस्यं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवेनत्स्वासस्यं करोति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।६च०) इति । विधत्ते “बर्हिस्तृणाति । प्रजा वै बर्हिः । वृद्धिनी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयन्ति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।६च०) इति । तत्रैव विशेषं विधत्ते “अनतिदृशं सृष्टाति । प्रजवैवेनं पशुभिरनतिदृशं करोति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।६च०) इति । भूमिसूक्ष्मरूपमत्यन्तं यथा न दृश्यते तथा बड्डसं सृष्टी-यात् । बड्डप्रजा पश्चादुतो यजमानोऽपि वैदेषिकैरदृश्यः प्रभुर्भवति । कल्पः “अथ प्रस्तरपाणिः प्रागभिसृत्य परिधीन् परिदधाति ‘गन्धर्वीऽसि विश्वावसुर्विशस्मादीषतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति मध्यमं, ‘इन्द्रस्य बाहु रसि दक्षिणे यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति दक्षिणं, ‘मित्रावरुणौ त्पोत्तरतः परिधत्तां भ्रुवेष धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड ईडित इत्युत्तरं” इति । हे मध्यमपरिधे त्वं विश्वावसुनामतो गन्धर्वीऽसि तदद्रुचकत्वात् । तेन सर्वस्माद्द्विसंकाद्यजमानस्य परिपोषकोऽन्नरूपस्ततो भव, एवमुत्तरयोर्द्वयोः । भ्रुवेष धर्म-णा अनुष्ठेयमाननित्यकर्मनिमित्तं । विधिपूर्वकं आचष्टे “धा-रणं प्रस्तरं परिधीन् परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः ।

यजमान एव तत् स्वयं परिधीम् परिदधाति । गन्धर्वैः ऽपि
विश्रावसुरित्याह । विश्वमेवायुर्यजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहु-
रभिं दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । मित्रा-
वरुणौ त्वेत्तरतः परिधत्तामित्याह । प्राणापानौ मित्राव-
रुणौ । प्राणापानावेवास्मिन् दधाति” (ब्रा०१।का०१।प्र०१६अ०)
इति । बोधाद्यनः “अथ सूर्येण पुरस्तात् परिदधाति, सूर्य-
स्त्वा पुरस्तात् पातु कस्यासिदभिग्रस्ये” इति । आपस्तम्बः
“आहवनीयमभिमन्त्र्य, कस्यासिदभिग्रस्ये” इति । सर्व्वस्त्वा
अपि हिंसाया अग्नेनैवाभिप्रायेण व्याचष्टे “सूर्यस्त्वा पुरस्तात्
पालित्याह । रक्षसामपहत्यै । कस्यासिदभिग्रस्ये इत्याह ।
अपरिमितमेवैमं पाति” (ब्रा०१।का०१।प्र०१६अ०) इति । कल्पः
“ऊर्द्धं आधारसमिधावादधाति, वीतिहोत्रं त्वा कवेद्युमन्तः
समिधीमद्यग्ने वृहन्तमध्वरे” इति । हे विद्वन्नग्ने त्वामध्वरं नि-
मित्तोक्तव्य समिधीमहि । कीदृशं त्वां । वीतये व्याप्तये समृद्धये
होत्रं होमो यस्य तं वीतिहोत्रं । एवमेवार्थं दर्शयति “वीति-
होत्रं त्वा कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण समर्द्धयति । युम-
न्तः समिधीमधीत्याह समिधै । अग्ने वृहन्तमध्वर इत्याह
वृधै” (ब्रा०१।का०१।प्र०१६अ०) इति । कल्पः “अन्तर्वेषुदी-
चीनाये विष्टती तिरस्त्री आसादयति, विश्वा यन्नेस्यः” इति ।
हे दर्भरूपे विष्टतौ युवां प्रजाया नियामिके भवथः । एत-
देव दर्शयति “विश्वो यन्नेस्य इत्याह । विश्वां पत्यै” (ब्रा०
१।का०१।प्र०१६अ०) इति । विधत्ते “उदीचीनाये निदधाति

प्रतिष्ठत्यै” (भा०१०का०१२प्र०१६अ०) इति । कल्पः “वसुनां
 वृद्धाणामादित्यानां सदसि सीद, इति तयोः प्रस्तरमत्या द-
 धाति” इति । विधृतिद्वयमेव सद इत्यभिप्रेत्याह “वसुनां
 वृद्धाणामादित्यानां सदसि सीदेत्याह । देवतानामेव सद्ने
 प्रस्तरं सादयति” (भा०१०का०१२प्र०१६अ०) इति । कल्पः
 “प्रस्तरे जुह्वं सादयति, जुह्वरसि घृताचीनाम्ना प्रियेण नास्वा
 प्रिये सदसि सीदेति । उत्तरां उपसृतं उपसृदसि घृताचीनाम्ना
 प्रियेण नास्वा प्रिये सदसि सीदेति । उत्तरां ध्रुवां ध्रुवासि घृ-
 ताचीनाम्ना प्रियेण नास्वा प्रिये सदसि सीद” इति । प्रथमदि-
 तोषधोरपि घृताचीत्यादिकमनुष्यते । व्याचष्टे “जुह्वरसि घृ-
 ताचीनामेत्याह । असौ वै जुह्वः । अन्तरिक्षमुपसृतम् । पृथिवी
 भुवा । तासामेतदेव प्रियं नाम । यद्गृताचीति । यद्गृताची-
 त्याह । प्रियेणैवेना नाम्ना सादयति” (भा०१०का०१२प्र०
 १६अ०) इति । कल्पः “अथ स्रुचः मन्वा अभिमृशति, एता अस-
 दन्मुह्यतस्य लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञ-
 पतिं पाहि मां यज्ञनियं” इति । लोके अवग्रहभाविकसं त-
 द्रूपत्वेन भावति प्रस्तरे स्रुचोऽवस्थिताः । एतदेव दर्शयति
 “एता असदन्मुह्यतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुह्यतस्य लोकः ।
 सत्य इवेनाः सुह्यतस्य लोके सादयति । ता विष्णो पाही-
 त्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै । पाहि यज्ञं पाहि
 यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय यजमानाया-
 त्तवे । तेभ्य एवाग्निममात्रास्येऽनात्स्यै” (भा०१०का०१२प्र०१६अ०)

इति । धृतिर्यज्ञपुरुषकर्तृकं स्रुषां पौषणं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“कृष्ण इभं वेदिवेदिं बर्हिर्वर्हिः समुचति ।

दिवे त्रिभिर्बर्हिषोऽयमध्यमूस्तानि चोचति ॥

स्रुधा श्रेषं क्षिपेद्भूमौ विष्णोः प्रस्तरमुन्नयेत् ।

ऊर्णाबर्हिस्तृतिगन्धत्रिभिस्त्रीन् परिधीन् क्षिपेत् ॥

सूर्योऽभिमन्थ पूर्व्याग्निं वीत्याधारसमित्स्त्रितिः ।

विष्णो आधाय विधृती वसू प्रस्तरसादनं ॥

गुह्यपद्भुभिरासास्र स्रुच एतास्तु मन्त्रयेत् ।

एकादशानुवाकेऽस्मिन्नीरिता मन्त्रविंशतिः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्थान्यनामता ॥

गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरसहिते ।

अग्नाग्निवाद्यभावेन पूर्व्ववक्त्रात् संस्तुतिः ॥

अर्थभेदादनामत्वं गुणस्येत् प्रहिंयेत सः ।

यागसाधकताद्वारा विधेयः प्रस्तरस्तुतिः” ॥ इति ।

इदमाह्वयते यजमानः प्रस्तर इति । अत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्देो नामधेयं प्रस्तरस्य वा यजमानशब्देो नामधेयं । कुतः । उद्भिद्यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकःपचः । गुणविधिरेष इत्यपरः । तथापि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावात् प्रस्तरगुणकार्ये स्रुग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति

पद्याङ्गुतस्य प्रक्षरब्रह्मस्य कार्यास्यकलेऽपि प्रथमश्रुतौ यज-
मानब्रह्मे मुख्यवृत्तिर्भवति । न चात्र पूर्वव्यायेन स्तुतिः
व्यवहति । अष्टाकपासदादन्नकपासयोरिव प्रक्षरयजमानयोरं-
ग्रांभिलाभावात् । “वायुर्भ्यं छेपिष्टा देवता ऊर्जाऽवदथै” इत्या-
दिवत् स्तुतिरिति चेत् । न । चिप्रत्वादिधर्मवत् कस्यचिदुत्कर्ष-
स्याप्रतीतेः । तस्यान्नामगुणयोरन्वतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । गो-
महिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वात् नामत्वं युक्तं । गुणपक्षे
त्वष्टी प्रहरणस्य प्रक्षरविषयत्वाद्यजमाने प्रवृत्ते सति कर्मलोपः
ज्ञात् । तस्यादिधेयः प्रक्षरो यजमानब्रह्मेण सूचते । यथा
मिथो देवदत्त इत्यत्र सिंघुगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः
सिंघब्रह्मेण सूचते तथा यजमानगुणेन चागसाधनत्वेन युक्तः
प्रक्षरो यजमानब्रह्मेण सूचते । एवं यजमानो वा एककपास
इत्यादिषु द्रष्टव्यं ।

अथ व्याकरणं । कृष्णस्नातृगाख्या चेत् (सि०कौ०फि०१पा०)
इति कृष्णब्रह्म आद्युदात्तः । आखरेषु इत्यत्र प्रातिपदिक-
खरेषु वा समासखरेषु वा छत्खरेषु वा कृतप्रत्ययान्तत्वेन चा-
द्यादिखरेषु वा अन्तोदात्तत्वं । वेदिब्रह्म इन्प्रत्ययान्तत्वेन नि-
त्खरः । विष्णुब्रह्मेऽणुप्रत्ययान्तः । सूत्रब्रह्मेण वृषादिः । ऊर्जा-
ब्रह्मस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वे सति उपमानपूर्वपदप्रकृतिखर-
त्वं । खासस्वमित्यत्र नञ्सुभ्यां (पा०१।१।१७९) इत्यन्तोदात्तः ।
विश्रावसुरित्यत्र नञ्प्रीतिं विश्वं संज्ञार्थां (पा०१।१।१०६)
इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । ईषतो यजमानस्येत्युभयत्र चकार्ष-

धातुकस्वरः । मिषावदसावित्यत्र देवतादन्धस्वरः । उत्तरन
इत्यत्र अतसुच् प्रत्ययान्तत्वेन चित्स्वरः । धर्मणेत्यत्र मनिच्
प्रत्ययान्तत्वान्धित्स्वरः । सूर्य्यशब्दे निपातत्वादाद्युदात्तः । कखा
इत्यत्र सावेकाच्च० (पा० ६।१।१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वे
प्राप्ते न गोच्यन्त्साववर्ण० (पा० ६।१।१८२) इति प्रथमैकवचने
साववर्णात्तत्वेन निषिध्यते । अभिग्रह्या इत्यत्र तादौ च निति०
(पा० ६।२।५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरः । वीतिहोचमित्यत्र मन्धे
दृषेष्पचमनविद्भूवीरा उदात्तः (पा० ३।३।६६) इति । विधा-
नोददात्तत्वे किन्प्रत्यये षति वज्रप्रीहि स्वरः । घृतापीत्यत्र
कृत्स्वरः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ ॥

भुवनमसि विग्रयस्वाग्ने यष्टरिदं नमः । जुष्टे अग्नि-
स्त्वाह्वयति देवयज्याया उपभृदेहि देवत्वा सविता-
ह्वयति देवयज्याया अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिषं वि-
जिहायां मा मा सन्ताप्तं लोकं मे लोककृतौ ह्यष्टुतं
विष्णोः स्थानमसीत इन्द्रो अह्नणोद्दीर्याणि समार-
भ्योर्ध्वा अध्वरो दिविस्पृशमहुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रा-
चान्त्साहा बृहद्गाः । पाहि माम्ने दुश्चरितादामा सुच-

रिते भज मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्गं
॥ १ ॥

अहुत एकविंशतिश्च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

एकादशेऽनुवाके इभावंर्हिंसुषां प्रोक्षणादितन्ममुक्तं । तथा-
ञ्चस्य हविषा पूर्वानां सुषां यदासादवमुक्तं तेन पुरोडाश-
शास्त्राख्ययोरपि वेद्यामासादनमुपलक्ष्यते । तन्मन्त्राख्य-
इकाण्डादौ द्रष्टव्याः । स्वर्गेषु हविष्यासादितेष्वग्नावभ्या-
हितानामिभ्रकाष्ठानामुपरि होतुमाघारो द्वादशेऽभिधीयते ।
कव्यः “अथायेष जुह्वपश्चतौ प्राञ्चमञ्चलिं करोति, भुवनमसि
विप्रथस्त्राग्ने यष्टरिदं नमः” इति । जुह्वपश्चत्वां पूर्वसिन् देहे
साहवनीयं प्रत्ययमञ्चलिः । हे यागनिष्यादकाग्ने तं भुवनमसि,
अवन्वसाद्भूतापीति भुवनं, अतो भूतकारणत्वादिसृतो अय ।
सुध्वमिदमञ्चलिरूपं नमोऽस्तु । अथ मन्त्रस्य द्वितीयाघारश्चेष-
त्वादमन्त्रकस्य प्रथमाघारस्य पूर्वमनुष्ठेयत्वात् तं विधित्सुः ततः
पूर्वं होतारं प्रति प्रथममन्त्रमुत्पादयति “अग्निना वै होवा देवा
असुरानभववन् । अग्नये समिधमानावानुब्रूहीत्याह आद-
व्याभिभूत्यै” (त्रा०।एका०।१२।७अ०) इति । हे होतरि-
अकाष्ठैः समिधमानसाग्नेरनुरूपान् मन्त्रान् ब्रूषि । तमिमं

प्रैवमध्वर्युर्नूयात् । देवाः पूर्वे स्वकीयेषु यागेषु वज्रिं होतारं
 कृत्वा तन्मुखेनासुरानजयन् । अतोऽद्यापि वैरितिरस्काराच्च
 समन्वकैः काष्ठैरग्निः प्रज्वलितः कार्यः । संख्याविशिष्टमिधं
 विधत्ते “एकविंशतिमिधदाकृषि भवन्ति । एकविंशो वै
 पुरुषः । पुरुषस्याष्टौ” (त्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । “द-
 व्नइत्या अङ्गुलयो दन्नपद्या आत्मैकविंशः” इत्यन्यत्राद्यातं ।
 होता प्र वो वाजा अभिद्यव इत्यादिषु ऋक्षु सामिधेनीसंज्ञका-
 स्वनूच्यमानासु काष्ठानामग्नौ प्रथेपं विधत्ते “पञ्चदशेऽद्विंश-
 द्वाभ्या दधाति । पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासस्यः
 संवत्सर आप्यते” (त्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । क्वि-
 त्स्त्रैरर्द्धमानैश्चतुर्विंशतिषुह्याकैरित्यर्थः । अवशिष्टानां षष्ठां
 काष्ठानां विनियोगमाह “चीन् परिधीन् परिदधाति । ऊर्द्धं
 समिधावादधाति । अनूयाजेभ्यः समिधमतिन्निगृष्टि । षट्
 सम्यद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति” (त्रा०।३का०।
 ३प्र०।७अ०) इति । गन्धर्वीऽसीत्यादयः परिधिमन्त्राः । वीति-
 होत्रमित्यादिरूर्द्धसमिधमन्त्रः । ते च पूर्वानुवाकेऽभिहितः ।
 अग्निप्रज्वालनाय वायुत्पादनं विधत्ते “वेदेनोपवाजयति ।
 प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः प्राणः । यजमान आहवनीयः ।
 यजमान एव प्राणं दधाति” (त्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति ।
 वेदस्य प्राजापतिसृष्टत्वात् प्राजापत्यत्वं । प्राणवायोः प्राजाप-
 तिसृष्टतया प्राजापत्यत्वं । आहवनीयस्य प्रसरन्वायेन यज-
 मानत्वं । आहवनीयस्य विधत्ते “चिरपवाजयति । अस्यो वै प्राणाः ।

प्राधान्येवास्मिन् दधाति” (त्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति ।
 प्राचीऽपानो न्वानस्येति प्राधान्यां चित्तं । अनेकगुणविभिन्नं
 प्रथमाधारं विधत्ते “वेदेनोपयत्य सुवेष प्राजापत्यमाधारमा-
 धारयति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिं मुखत
 धारयते । अथो प्रजापतिः सर्वादेवताः । सर्वा एव देवताः
 प्रोचति” (त्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । उपयत्य वेदस्यो-
 परि सुवमवस्थाप्येत्यर्थः । आहुतीनामादित्वादयमाधारो य-
 ज्ञस्य मुखं । तस्मिन् मुखे यज्ञस्यदृष्टेन यज्ञरूपं प्रजापतिमेवार-
 थवान् भवति । प्रजापतेः सर्वदेवतारूपलोपपादनं वाजसने-
 चिन इवमामनन्ति “तद्यदिदमाहुतरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देव-
 मेतस्यैव साविष्टद्विरेष उ ज्ञेव सर्वे देवाः” इति । आग्नीध्रं
 प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति “अग्निमग्नीच्छिस्त्रिः सञ्चूतीत्याह ।
 आहृद्भि यज्ञः । अथो रथसामपहत्यै” (त्रा०।३का०।३प्र०।
 ७अ०) इति । वैदर्भैरिभः पूर्वं सञ्चूद्भिः तैरग्निजासासां
 सञ्चार्वजमभिनेतव्यं । हे अग्नीदिति सम्बोध तत्राद्यौ प्रेष्यते ।
 चिच्छिरिति वीक्षा परिधिसञ्चार्वजनापेक्षा । तद्विधत्ते “परिधीन्
 सञ्चार्षि । पुनात्येवैनान्” (त्रा०।३का०।३प्र०।९अ०) इति ।
 प्रतिपरिधि चिरादृष्टिं विधत्ते “चिच्छिः सञ्चार्षि । आहृद्भि
 यज्ञः । अथो मेध्यत्वात् । अथो हते वै देवाश्चाः । देवाश्चानेव
 तस्यञ्चार्षि । सुवर्गस्य लोकस्य समस्यै” (त्रा०।३का०।३प्र०।
 ७अ०) इति । देवाश्चत्वेन भाविताः स्वर्गप्राप्तये भवन्ति । दद्या-
 राधारयोः क्रमेण मुब्रभेदं विधत्ते “प्राचीनोऽन्वमाधारमा-

घारयति । तिष्ठन्नन्यं । अथाऽनो वा रथं वा युञ्ज्यात् । एवमेव
तदध्वर्युर्यज्ञं युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्वाभ्यूद्यै” (ब्रा०।३का०।
३प्र०।७अ०) इति । अकटस्य प्राथमिकं बलीवर्दयुगमुपरि आसी-
नेन प्रेर्यते द्वितीयतृतीयादिकन्तु भूमौ स्थितेन । तद्ददाघा-
ररथः स्वर्गलोकमभिलक्ष्य वहनाय भवति । एतद्रथवेदनं प्रश्नं-
सति “वहत्येनं याम्वाः पशवः । य एवं वेद्” (ब्रा०।३का०।
३प्र०।७अ०) इति । बलीवर्दाश्वादयो याम्वाः । तिष्ठन्नन्वमिति
विहितस्य द्वितीयाघारस्य सम्बन्धिषु मन्त्रेषु प्रथममन्त्रं व्याचष्टे
“भुवनमसि विप्रथस्येत्याह । यज्ञो वै भुवनं । यज्ञ एव यज-
मानं प्रजया पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह ।
अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा एव
नमस्करोति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । पूर्वोक्तनि-
र्वचनेन भूतोत्पत्तिकारणत्वादन्यभिसो यज्ञो भुवनं यष्टा देव-
पूजकः अग्निश्च हव्यवहनेन देवान् पूजयति । कस्यः “अथा-
दत्ते दक्षिणेन जुह्वं, जुह्वे अग्निस्वाह्वयति देवयज्यायै” इति ।
“मध्येनोपभृतं, उपभृदेहि देवस्त्वा सविताह्वयति देवय-
ज्यायै” इति । अग्नयोर्मन्त्रयोरग्निमवित्प्रव्यवस्त्वा युक्त्याह
“जुह्वे अग्निस्वाह्वयति देवयज्याया उपभृदेहि देवस्त्वा सवि-
ताह्वयति देवयज्याया इत्याह । अग्नेयो वै जुह्वः । स-
विश्रुपभृत । ताभ्यामैवैने प्रसृत आदत्ते” (ब्रा०।३का०।
३प्र०।७अ०) इति । अग्निमवितारौ जुह्वपभृतोः सुषोरभि-
मानि देवते । बोधाद्यनः “अत्यक्रामन् जपति, अग्नाविष्णुमा-

गमवक्रमिषं विजिहायां मा मा सन्नाप्तं लोकं मे लोकहतौ
 कुरुतं” इति । अत्याक्रमणप्रकार आपसम्बन्धेन दर्शितः “अग्ना-
 विष्णुमावामवक्रमिषमित्यग्रेषु सुषोऽपरेण मध्यमं परिधिमन-
 तिक्रामन् प्रस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षिणातिक्रामत्युदक्षत्येन”
 मध्यमपरिधेः पुरतोऽवस्थितः आहवनीयोऽग्निः, ततः पश्चात्
 सप्तममद्यभागेन अर्द्धदृष्ट्याऽवस्थितो यज्ञाभिमागी विष्णुः ।
 हे अग्नाविष्णु आघारहोमार्थं युवयोर्मध्ये मच्छन्नप्यहं पादेन
 युवां मावक्रमिषं मम गमनावकाशाय युवां विद्युक्तौ भवतं ।
 मां प्रति सन्नाप्तं मा कुरुत । किञ्च स्नानकारिणौ युवां मम
 नमनस्नानं कुरुतं । अयोक्तमर्थं दर्शयति । “अग्ना विष्णु
 मावामवक्रमिषमित्याह । अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्धृञः प-
 श्चात् । ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यात्याक्रामति । विजिहायां मा मा
 सन्नाप्तमित्याहादिः सायै । लोकं मे लोकहतौ कुरुतमित्या-
 ह । आग्निव मेवैतामाशास्ते” (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति ।
 बोधाद्यनः “स्नानं कल्पयति, विष्णो स्नानमसि” इति । आ-
 पसम्बन्धः “विष्णो स्नानमसीत्यवतिष्ठतेन्नेर्वेदि दक्षिणः पादो भ-
 वत्यवघ्नः सद्योर्ध्वस्तिष्ठन् दक्षिणं परिधिसन्धिमुखवहत्य” इति ।
 हे भूप्रदेव त्वं यज्ञपुरुषस्व स्नानमसि । यज्ञपुरुष प्रयुक्तमतिव्रथं
 दर्शयति “विष्णोः स्नानमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्
 यज्ञु वै देवानामपराजितमायतनं । यज्ञः । देवानामेवापरा-
 जित आयतने तिष्ठति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । देवयज-
 नभृत्वतिरिक्तभूमेरसुराधीनतया तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञ

प्रदेशोऽपराजितः । बोधाद्यमः “अन्वारभ्ये यजमाने मध्यमे परिधौ
 संसृष्टम् अजुतिष्ठन् अजुमाघारयति सन्ततं प्राञ्चमथवच्छिन्दन्,
 इत इन्द्रो अकृणोदीर्याणि समारभ्योऽर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृष्टम-
 हुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान् त्साहा” इति । आपस्तम्बः “समार-
 भ्योऽर्ध्वो अध्वर इति प्राञ्चमुदञ्च नृजुं सन्ततं ज्योतिषत्याऽऽघा-
 रमाघारयन् सर्वाणीभकाष्ठानि स्पृष्ट्यर्धयति” इति । अस्य मते
 इत इन्द्र इति वाक्यं पूर्वमन्त्रशेषः । इतो देवयजनस्नान-
 वखादिन्द्रोऽसुरबधरूपाणि वीर्याणि अकरोत् । यज्ञपतेर्यज-
 मानस्य यज्ञ आघारः स्नाहा देवतायै दत्तः । कीदृशो यज्ञः ।
 इन्द्रदेवताकत्वेन इन्द्रवान् नैर्ध्वतीं राक्षसीन्द्रिद्यं समारभ्योऽर्ध्वो
 दीर्घो अध्वरो हिंसारूपेण विच्छेदेन रहितः ऐशानीं देविकीं
 दिशं स्पृष्टति । अहुतोऽकुटिलः । इन्द्रब्रह्मसूचितं दर्शयति “इत
 इन्द्रो अकृणोदीर्याणीत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति”
 (त्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । ऊर्ध्वब्रह्मेण वृद्धिः सूचि-
 तेत्याह “समारभ्योऽर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृष्टमित्याह वृद्धे” (त्रा०
 ३का०।३प्र०।७अ०) इति । समारभ्येति पदसूचितं* दर्शयति
 “आघारमाघार्यमाणमनुसमारभ्य । एतस्मिन् काले देवाः
 सुवर्गं लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति । अथो
 सप्तद्वेनैव यज्ञेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति” (त्रा०।३का०।
 ३प्र०।७अ०) इति । देवाः स्वयं यागं कुर्वन्तोऽध्वर्युमनु तमाघारं
 स्पृष्ट्वा विश्वमन्त्ररेण स्वर्गङ्गताः साक्षादेवाविश्वमेनैव । किञ्च

* सुवर्गपदसूचितं इति का० पा० ।

तन्मत्तारभ्येत्यनेन सञ्चिह्नः सूचिता । अद्भुतब्रह्मार्थं दर्शयति
 “अद्भुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानार्थे” (त्रा०।१का०।१प्र०।
 ७अ०) इति । इन्द्रब्रह्मार्थमाह “इन्द्रावाग्त्वाहेत्याह । इन्द्रि-
 यमेव यजमाने दधाति” (त्रा०।१का०।१प्र०।७अ०) इति ।
 कस्यः “दृहङ्गा इति सुचमुद्गृह्णाति” इति । अनेनाचारेण आ-
 छाह्यं यथा दृहङ्गवति तथायमग्निर्भासते ततो जुहूर्मादन्न-
 तामित्युद्गृह्णाति । अधिकभाषणेन स्वर्गं प्राप्यत इत्याह “दृहङ्गा
 इत्याह । सुवर्गो वै लोको दृहङ्गाः । सुवर्गस्य लोकाश्च मध्ये”
 (त्रा०।१का०।१प्र०।७अ०) इति । कस्यः “अथास॒स्यर्षं चन्मुचा-
 नुद॒ङ्ग्यत्स्यकमन् जपति, पाहि माग्ने दु॒श्चरितादामा सु॒चरिते
 भव्य” इति । भज स्थापय । जुहूपभृताः परस्परमस्यर्षवन्
 विविष्टं प्रतिनिदृश्यामममं विधत्ते “यजमानदेवत्वा वै जुहूः ।
 भाद्रवदेवलोपभृत् । प्राणा आचारः । अस्य॒स्यर्षयेत् । भाद्र-
 वदे॒वस्य प्राणान् दधात् । अस्य॒स्यर्षयन् प्रत्याक्रामति । यज-
 मान इव प्राणं दधाति” (त्रा०।१का०।१प्र०।७अ०) इति ।
 यजमानवस्थाने प्रत्यासन्नत्वात् जुहूः यजमानोऽभिमन्वते ।
 चोपभृतस्याव्यस्य जुहूद्वारा होम इति व्यवहितत्वमुपभृतः ।
 तस्मै भाद्रव्यो देवता । अर्घवादान्तरे वा एतदेव द्रष्टव्यं । म-
 न्यस्य पदार्थवाक्यार्थो दर्शयति “पाहि माग्ने दु॒श्चरितादामा सु॒चरिते
 भजेत्याह । अग्निर्वाव पवित्रं । दृजिनमनृतं दु॒श्चरितं ।
 अजुकर्षं॒ सत्यं॒ सुचरितं । अग्निरेवैवं दृजिनादनृताद्दु॒श्चरि-
 तात्पाति । अजुकर्षं सत्ये सुचरिते भजति । तस्मादेवमाशाक्षे ।

आत्मनो गोपीयाथ” (ब्रा०।१का०।१प्र०।७अ०) इति । काचिकं
 निषिद्धाचरणं वृजिनं विहिताचरणसृजुकर्म । वाचिके सत्या-
 नृते । कल्पः “जुङ्गा भ्रुवां समनक्ति, मखस्य शिरोसि सं ज्योतिषा
 ज्योतिरङ्गामितिचिः” इति । हे आघारशेष त्वं यज्ञस्य शिरोव-
 दुक्तमङ्गमसि । अतस्तद्रूपेण ज्योतिषा भ्रौवाज्यरूपं ज्योतिः स-
 मङ्गां संयुज्यतां । समञ्जनं विधत्ते “शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदा-
 धारः । आत्मा भ्रुवा । आघारमाचार्यं भ्रुवां समनक्ति । आ-
 त्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।७अ०)
 इति । शीवाद्दक्षस्तनो देश आत्मा । पूर्वपक्षत्वेन द्विरावृत्तिं विधत्ते
 “द्विः समनक्ति । द्वौ हि प्राणापानौ” (ब्रा०।१का०।१प्र०।७अ०)
 इति । सिद्धान्तमाह “तदाहुः । शिरेव समञ्ज्यात् । चिधातु
 हि शिर इति । शिर एवैतद्यज्ञस्य । अथो अथो वै प्राणाः ।
 प्राणानेवास्मिन् दधाति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।७अ०) इति ।
 स्वनसृगस्त्रिरूपा विसृष्टास्त्रयो धातवो यस्य स चिधातुः । मन्त्र-
 गतज्योतिःशब्दविवक्षां दर्शयति “मखस्य शिरोसि सं ज्योतिषा
 ज्योतिरङ्गामित्याह । ज्योतिरेवास्मा उपरिष्टाद्दधाति ।
 सुवर्गस्य लोकस्थानुस्थायै” (ब्रा०।१का०।१प्र०।७अ०) इति ।
 अस्य भ्रौवाज्यशेषस्योपरि स्थापितेनाघारशिष्टाज्येनात्युज्ज्वलं सन्
 प्रदीपेनेव स्वर्गलोकः प्रकाशितो भवति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“भ्रुवाऽग्निरञ्जलिं कृत्वा जूप दाभ्यां तयोर्यहः ।

अग्ना दक्षिणदिग्गामि विष्णो म्रित्वा समाहतिः ॥

दृष्टद्वाः सुचमुद्गृह्य पाहि प्रतिनिवर्त्तते ।

मस्य भ्रुवामनक्तिर्चिर्नवमस्ता इहेरिता” इति ॥

अथ मीमांसा । “अग्ने षष्टरिदं नमः” “अग्निर्वै देवतां षष्टा” इत्यनयोर्मन्त्राद्वाग्नेयोरग्निदेवताया यागाधिकारः प्रतीयते । तदयुक्तं । नवमाध्याय प्रथमपादोक्त देवताधिकरणविरोधप्रसङ्गात् । तत्र श्लेषं चिन्तितं ।

“देवः प्रयोजको पूर्व्यं वास्योस्य फलप्रदत्वतः ।

न विधेयो मुषो श्लेषो पूर्व्वस्य फलतोषिता” इति ॥

आग्नेयोऽष्टाकपात्र इत्यादिषु कर्मसु मन्त्रतत्त्वरूपाणामनुष्ठेयानामङ्गानामन्यादिर्देवः प्रयोजकः । कुतः । यागेन पूजिताया देवतायाः फलप्रदत्वात् सम्भवति फलप्रदत्वं मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावनमात् । विग्रहो हविः स्त्रीकारस्तद्भोजनं इति प्रसादश्चेत्येतच्चेतनस्योचितं पञ्चकं । ‘सहस्राष्टो गेचभिदस्यवाङ्गरिति विग्रहः, ‘अग्निरिदं हविरवुषतेति हविः स्त्रीकारः, ‘अर्द्धादित्रमस्त्रिते मा हवींषीति हविर्भोजनं, ‘इत्त ह्यैनमिन्द्रः प्रजवा पशुभिस्तर्पयतीति इति प्रसादौ, ततः सेवितराजादिवत् पूजितदेवतायाः फलप्रदत्वेन प्राधान्यात् तेनैवाङ्गानां प्रयोजकतेति प्राप्ते ब्रूमः । किं देवतायाः फलप्रदत्वस्य प्राधान्यं ब्रह्मादापाद्यते वस्तुसामर्थ्यादा । नाद्यः । स्वर्गकामो चजेतेति ब्रह्मे विधेयस्य यागस्यैव फलप्रदत्वावनमात् । इत्यदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यनर्हि । तत्र यथा इत्यस्य विधेयं प्रतिगुणभावः तथा देवताया अपि । यदि यामस्य कालान्तरभाविफलप्रति व्यवहितत्वं तर्हि तत्साधनभूता देवता ततोऽपि

यवहिता । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति वदामः ।
 तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्या वा प्रतीचमानत्वाच्छब्दमिति तस्य
 फलप्रदत्वमुचितं । न हि* वस्तुसामर्थ्याद्देवस्य फलप्रदत्वं । विद्य-
 हादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थे तात्पर्याभा-
 वात् । अन्यथा 'वनस्पतिभ्यः स्वाहा' 'मूलेभ्यः स्वाहा' । 'तूलेभ्यः
 स्वाहा' इत्यादि मन्त्रेष्वपि देवत्वं विद्यहादियुक्तं कल्पयेत् । तच्च
 प्रत्यक्षविरुद्धं । अतो न राजादिवत्फलप्रदत्वं । किञ्च विद्य-
 हादिमद्देवताया अपि विना कर्माणा फलमभ्युपगच्छति । ततः
 प्राप्ताप्राप्तविधिकेन उभयवादिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्व-
 मस्तु । किञ्च मातापितृगुर्वादिशुश्रूषाया देवतां विनैव फलप्र-
 दत्वमुभयवादिसिद्धं । तस्मात् फलप्रदत्वमपूर्वमेवाङ्गानुष्ठाने प्र-
 योजकं । देवस्य प्रयोजकत्वे सति आग्नेय यागे उपदिष्टानि प्रधा-
 जाद्यङ्गानि सौर्यादियागेष्वन्यभावादनूद्धानि । अपूर्वस्य प्रयो-
 जकत्वे तस्यत्वाद् नूद्धानीति विज्ञेयः । तदिदं देवताधिकरणमन्वा-
 दिदेवाणां कर्माधिकारे विरुध्यते । अतएव वैद्यासिकदेवताधि-
 करणसूत्रेषु जैमिनिपञ्च एवमुपन्यस्तः "मध्वादिष्ववभावादन-
 धिकारं जैमिनिरिति" । अस्माद्यमर्थः । अस्ति हि काश्चिन्मधु-
 विद्या हन्देशैरास्मात्त्वात् । तस्यामादित्यो मधुत्वेन ध्यात-
 व्यः । वसवो रुद्रा आदित्या महत्समाधास्येत्येते देवमहाः ।
 परित उपविशन् तन्मधूपजीवन्ति । ईदृशेनोपासनेन वस्त्रादि-
 महिमानं प्राप्नुवन्तीति श्रूयते । तस्यां विद्यायां मनुष्याणाम-

* नापि इति का० ।

धिकारः यथावति । वखादिदेवतासु कामव्यान् वखादीनुपा-
 खीरन् कञ्चान्यं वखादिमहिमानं प्राप्नुयुः । आदित्यस्य कम-
 न्बमादित्यं मधुत्वेनोपाधीत । तस्माद्देवानामनधिकारं जैमिनि-
 र्मनुत इति । तर्हि विद्यान्तरेऽधिकारोऽस्ति इत्याशङ्क्य उत्तर-
 मेवं सूचितं । “ज्योतिषि भावाच्चेति” । न खल्वादित्यो नाम
 कश्चिच्चेतनो विद्यहवान् देवोऽस्ति । किन्त्वस्मिन् दृश्यमाने ज्यो-
 तिसंस्पृष्टे भवत्यादित्यशब्दप्रयोगः । एवमङ्गारेष्वग्निशब्दः यदि
 विद्यहवती देवता सात्तदानीमृत्विमादिवत्कर्मस्युपसृभ्येत । कि-
 ञ्चैकस्य यजमानस्य चागे हविः स्वीकर्तृत्वात् तदानीमेव अन्येषां
 यामेषु नक्तुं न शक्नुवात् । अत एवावाच्यते । “कस्य वा ह देवा
 यजमानस्यैकस्य कस्य वा न बहूनां यजमानानां” इति । किञ्च ।
 विद्यहवसु देवेषु मृतेषु वैदिकानामग्नीक्षादिब्रह्मज्ञानामभिधेया
 भावः स्यात् । वेदस्याप्रामाण्यं प्रसज्येत । तस्मान् मृगदृष्यादि
 वाक्येष्विव बहूनां गोत्रभिदित्यादिवाक्येषु कश्चिद्विकल्पप्र-
 त्ययो आसते । ब्रह्मज्ञानानुपपत्तिवस्तुशून्यो विकल्प इति ।
 नक्तव्यं ।

“मृगदृष्यान्नाग्निं स्यात्तः खपुष्यततश्चेखरः ।

एष वन्ध्यासुतो याति ब्रह्मशृङ्गधनुर्धरः” इति ॥

अत्र विनैव वाङ्मवस्तुना यथा कश्चिदाकारविशेषो मनसि
 प्रतिभासते तथैव देवतावाक्येषु । तस्माद्भिर्वै देवानां यद्येति
 वाङ्मवस्तादेवानां आनाधिकारं वक्तुं न शक्यः । अत्रोच्यते ।
 देवानामधिकाराभावः कुत इति वक्तव्यं । देहाद्यभावाद्वा सत्यपि

देहादौ वर्धिष्णुत्वसामर्थ्यविद्यारूपाणामधिकारहेतुनामभावात् ।
 सत्त्वपि तेषु शास्त्रेण निषिद्धत्वात् । प्रथमपक्षेऽपि देहाद्यभावः
 कुत इति वाच्यं । प्रमाणाभावाद्वाधकसङ्गावादा । नाद्यः ।
 मन्मार्थवादेतिहासपुराण्यौगिकप्रत्यक्षलोकप्रसिद्धीनां तत्प्रमा-
 णत्वात् । “देवो वः सविता प्रार्थयतु” । “इन्द्रस्य हेतिः परिवो हृ-
 णक्तुः” इत्यादयश्चेतनोचितो व्यवहाराभिधायिनो बहवो मन्त्राः
 पूर्वमुदाहृताः । “अग्ने यष्टरिदं नमः” । “इत इन्द्रो अक्षयोदी-
 र्याणि” इत्यादय उदाह्रियन्ते । “अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे वि-
 षूचीमान् व्यस्यतां” । “अग्ने त्वं सुजायृहि” इत्यादय उदाह-
 रियन्ते । “तं गायत्र्या हरत्” । “पुरुषं वै देवाः पद्ममालभन्”
 “देवासुराः सन्ता आसन्” इत्यादयोऽर्थवादाः । इतिहासो भा-
 रतादिः । पुराणं ब्राह्मणपाश्चैष्यवादिः । यौगिकप्रत्यक्षं योगशास्त्रप्र-
 सिद्धं मूर्धन्यं ज्योतिषमित्यादिसूत्रेषु प्रसिद्धं । लोकप्रसिद्धिश्च चि-
 त्तकारादिषु तत्तन्मूर्त्तिलेखनादिभिर्द्रष्टव्याः । न द्वितीयः । बाध-
 कस्यानुपलम्भात् । वनस्यतितन्मूलादीनामपि विग्रहादिमत्त्वप्रस-
 ज्ञो बाधक इति चेत् तन्न । तस्येष्टत्वात् । प्रत्यक्षविरोध इति चेत् ।
 न । स्थावररूपस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानामप्रत्यक्षत्वात् ।
 सन्ति हि सर्वेषु वस्तुष्वभिमानिदेवताः । अत एव श्रूयते । “अन्त-
 रिक्षदेवत्याः खलु वै पद्मवः” । “यजमान देवत्या वै जुह्वः” । “आ-
 त्थ्यदेवत्योपभृत्” इति । नात्र दृश्यमाना अत्यरिचयजमान-
 भ्रातृव्या नविवक्षिताः किन्तु तदभिमानिदेवताः । एवञ्च सत्यभि-
 मानिनीभिः सहाभेदविवक्षया “वाधवस्थोपाधवस्य” । “जुष्टेऽग्नि-

स्वाङ्गवति देवव्याया उपभदेहि देवस्वा सविता ऋवति” इ-
 त्वादीनि चेतनोचितानि सम्बोधनान्युपपद्यन्ते । किञ्चिमित्तोऽयं
 देवताभङ्गमभिनिवेश इति चेत् । तत्र किं निमित्तो यद्देवता प्रहे-
 षामिनिवेशः । “ज्योतिषि भावात्” इति जैमिनिमतस्य सूचित-
 त्वादिति चेत् । किं चादरावयस्य मतं न पश्यसि । स ज्ञेवं सूत्रवत्-
 मात् “अभिमानिव्यपदेशस्तु विज्ञेवानुमतिभ्यां” इति । अस्यायम-
 र्थः । वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणां परस्परकस्य श्रुतिषु “सृष्ट्रशीर्”
 “आपोऽमुक्त्वा” इत्यादिश्रुतिषु चाभिमानिदेवता व्यपदिश्यन्ते ।
 इन्द्रियसन्धातवास्त्रादावेवास्मैता देवता इति देवताभङ्गेन विज्ञे-
 यित्वात् । अन्यत्र च “अग्निर्व्याग्भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राक्षे
 भूत्वा वायुके प्राविशत्, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” इत्या-
 दिमा सर्वेषु इन्द्रियेषु देवतानुगतिशब्दादिति । बाधकानारम्भ-
 चादरावयस्य हवात्रस्य निरासष्टे । तदीयं सूत्रमेतत् “विरोधः कर्म-
 षोति चेत् न । अनेकप्रतिपत्तिदर्शनात्” इति । अतिगृह्यत्वेन यः
 कर्मणि विरोधः सोऽपि नास्ति । एकस्य युगपद्व्युत्पद्यमाना-
 न्येऽपि वृत्तकर्मकमस्कारस्वीकारः सम्प्रतीत्यनेकप्रकारदर्श-
 नात् । इह च चाग्नौर्देवत्यागात्मकत्वाद्यमस्कारन्यायेन वदन्तो
 व्यवसाया युगपदेकां देवतामुद्दिश्य सर्वेषु त्यजेयुः । अथ वा देव-
 तार्थं योगधामर्थ्याद्युगपदेकशरीरप्राप्तिः श्रुतिस्यत्योर्दृश्यते ।
 तेषु शरीरैर्युगपद्व्युत्पद्यमानेषु चाग्रेषु युगपद्व्युत्पद्यते । न चानुभववि-
 रोधः साक्षात्सामर्थ्यादिशक्तिमत्त्वेन अयोग्यानुपलभ्ये । नपि
 विषयवतीषु देवव्यक्तिषु मृतासु वैदिकशब्दस्यार्थाभावः । जादे-

रेवन्नद्व्यर्थत्वात् । अतो वनस्यतिमूलकजुहूपददाद्यचेतनद्रव्येषु
 सर्वेष्वभिमानिनीनां विद्यद्भवतीनां चेतनानां देवतानामभ्युपग-
 मेऽपि न बाधः । कश्चिन्मृगतृष्णिकाखपुण्यादिव्वपि वनस्यत्या-
 दिव्विव देवताभ्युपगमः प्रसज्येतेति चेत् । यदा खपुण्याच्च खाहा
 मृगतृष्णाच्च खाहेति वेदवाक्यं द्रव्यविशेषसि तदाभ्युपगमिष्यामः ।
 अतः प्रमाणसङ्गावाहाधकाभावाच्च सन्धेव देवतानां विद्यद्दा-
 दयः । नाप्यर्थित्याद्यधिकारिकारणाभावादिति द्वितीयः पक्षो
 युक्तः । आदित्यवस्त्रादीनां स्वस्वपदस्य प्राप्तत्वेन तत्प्राप्तिहेतावु-
 पासने यागे वाऽर्थित्याभावेऽपि फलान्तरहेतौ तत्सङ्गावात् । सत्य-
 सङ्कल्पानां तेषां सङ्कल्पादेव फलसिद्धौ न यागादिप्रवृत्तिरि-
 ति चेत् । न । सङ्कल्प इव यागादावपि प्रायो बुद्धभावेन प्रवृत्ति-
 सम्भवात् । अयुक्तो हि वज्रघ्नो वेदवाक्यानि “अग्निष्टोमेन वै
 प्रजापतिः प्रजा असृजत्”, “अग्निष्टोमेनैव पर्यमृच्छात्” इति
 “दृहस्यतिरकामयत् अस्येदे वा दधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति स
 एतच्चतुर्विंशतिराचमपश्यत् तमाहरत् तेनायजत् ततो वै तक्षी
 अद्देवा अदधतागच्छत्पुरोधा” इति । इदानीं मुख्य* एव सन्
 भाविन्या सञ्ज्ञया प्रजापतिदृहस्यत्यादिब्रह्मैवस्यत् इति चेत् ।
 अस्यैवं नञ्चेष्टा । तच्च हि यजमानो देवता चेत्युभयं एकेनैव ब्र-
 ह्मेन व्यवहृतं “अग्निर्वा अकामयत् अजादो देवानां ऋक्षामिति ।
 स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपत्” इति ।
 इह तु बाधकाभावात् मुख्या एव प्रजापतिदृहस्यत्यादयः ।

* मनुष्य इति का० पा०

अन्वया वसिष्ठविशेषणं विदधेत । तथैवमावाचते “वसिष्ठो व-
त्तपुषो कामवत् विन्देय प्रजा” इति तस्मादर्थिनेो देवा चाग्न-
दिभु प्रवर्तेरन् । सामर्थ्यमपि धनवत्त्वं तेषामस्यैव उपनयनपूर्व-
काशयनाभावेऽपि स्वयम्भूतवेदानामपौरुषेयत्वमस्यैव । निवेधञ्च
च पश्चामः । तस्मात्सूत्रो यज्ञेऽनवकृत् इतिवद्देवा अगवक्कृता इत्य-
ञ्चवशात् । प्रत्युत “देवा वै यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त” इति
वक्तव्यः श्रुतं । आचारब्राह्मणेऽपि प्रदेशान्तर एवं श्रूयते “देवा
वै सामिधेयीरन् यज्ञं नाम्यपश्चन्त्स प्रजापतिस्त्र्यम्बीमाघा-
रमाचारवत् ततो वै देवा यज्ञमन्यपश्चन्” इति “असुरेषु वै
यज्ञ आसीत् तं देवास्त्र्यम्बी होमेनाटञ्चत” इति त्र्यम्बीऽप्यय-
मर्थवाद इति चेत् । वाढं । न खलु वयमप्येतमनर्थवादं ब्रूमः ।
महातात्पर्येण विधिं प्रव्रंसन् अवाप्तरतात्पर्येण स्वार्थेऽपि प्रा-
माण्यात् श्रुतार्थवादत्वे का तव हानिः । यदा प्रजापतिरम-
न्त्यकं प्रथममाचारं प्राजापत्यमनुतिष्ठति तदा कमन्वं प्रजापतिं
अनया ध्यायेदिति चेत् पूर्वकल्पेऽतीतं ब्रह्माष्टान्तरे वर्तमानं
वा ध्यायतु । यथा देवदत्तः स्वयमन्यस्य पितापि सन् विद्या-
धनदानादिभिः स्वपितृव्यमानोऽपि सन् स्वपितरं नमस्करोति
यथा वा ब्राह्मणकर्मके आहुं ब्राह्मणान्तरं भोज्यते तदत् । यदि
तत्र स्वयमानस्य पितृर्ब्राह्मणान्तरस्य च पूजया तुष्टः परमे-
श्वरः फलं दद्यात् तर्हि स च प्रजापतिः फलदाने विस्मरिष्यति
निद्रास्थिति वा । “ब्रह्म एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्सर्पवति”
इत्यचापीन्द्रविग्रहेऽवन्तितोऽन्तर्याम्येव फलप्रदाता । अत एव

वाद्रावणः “फलमत उपपत्तेः” इति सूत्रयामास । ईश्वरस्य फलदाहलेऽपि नाऽपूर्ववैयर्थ्यं, फलविभवे तत्तारतम्ये वा अपूर्वस्यैव नियामकत्वात् । जैमिनिस्यापूर्व्याङ्गीकारेण परितुष्टो न देवतां देष्टुं तावतैव स्थापेक्षितो ह्यध्यायस्यारम्भसिद्धेः । न च प्रजापतिकर्तृके यागे अतिजामभावः, देवान्तराहाम्बुत्विकत्वात् । नन्वार्त्विज्यं विप्रस्यैव । तथा च द्वादब्राह्मण्यसावसाने चिन्तितं ।

“आर्त्विज्यं किं चिद्वर्षस्यं विप्रगाम्येव नायिमः ।

विद्यावत्प्राज्ञं तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत् स्मृतेः” ॥ इति ।

प्रतियज्ञाधिको विप्रो यावनाध्यापने तथेति स्मृतिः । नायं दोषः । तत्र अत्रियवैश्वयोर्त्विज्यं नास्तीत्येतावदेव विवक्षितं न तु देवानां तस्मिन्वार्थ्यते, मन्त्रब्राह्मणयोस्तदवगमात् । “पृथिवी शेता। सौरध्वर्युः। रुद्रोऽग्नीत्। वृहस्पतिरुपवक्ता” । “अग्निर्हीता। अश्विनाध्वर्युः। लघ्याग्नीत्। मित्र उपवक्ता” इति मन्त्रे । “अश्विनौ हि देवानामध्वर्युः आस्तां” इति ब्राह्मणं । चैवर्षिकानामेव वसन्तादिकास्त्रेष्वाधानविधानाद्देवानां वर्षाअमाभावात्साध्याधानमिति चेत् । न । तद्विधानस्य मनुष्यविषयत्वात् । वर्षाअमप्रयुक्ता विधयो मनुष्याणामेव सन्ति देवास्तु न वर्षाअमध्वर्यमनुतिष्ठन्ति । किन्तु काम्यकर्षणि आधानमपि देवानामाद्यात् “प्रजापती रोहिष्यामग्निमसृजत । तं देवा रोहिष्यामादधत । तं पूषाधत्त । तं लघ्याधत्त । तं मनुराधत्त । तं धाताधत्त” इति । देवानां यागाधिकारे विघ्नाभावात् “अग्निर्वै देवानां यष्टां” इत्येतद्विद्व

सुखितं । सर्वत्र च मन्त्रब्राह्मणेतिहासपुराणादिवादाः सुतरा-
जुष्यीकृताः । प्रथमाध्यास्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“अग्निहोत्रं जुहोत्याचारमाचारयतीत्यमू ।
विधेयो जुष्यसंस्कारावाहोस्वित् कर्मनामनी ॥
अग्नये होत्रमचेति वज्रप्रीहिमतोऽनसः ।
जुषो विधेयो नामले रूपं न स्यात् चरद्गृते ॥
संस्क्रवाधारमाचारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।
आधारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥
अग्निर्व्योतिरिति प्रोक्तो मन्वाद्देवस्यथा घृतं ।
चतुर्थ्यहीतवाक्योक्तं द्वितीयाद्यास्त्रियत्रुतिः ॥
नासाधिते हि घालर्थे करणत्वमतोऽस्य सा ।

साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाब्रह्मः क्रियात्वतः” ॥ इति ।

अग्निहोत्रं जुहोतीत्यथाग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामले इत्य-
देवतखोरभावाद्यामस्य स्वरूपमेव न विधेत् । ततोऽग्निदेवता-
रूपो जुषोऽनेन दर्विहोत्रे विधीयते । आधारशब्दस्य घृचर-
णदीप्तोरित्यस्माद्भातोदत्पञ्चः चरद्गृतमाचष्टे । तस्मिंश्च घृते
द्वितीयाविभक्ता संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमुपांशु-
चाने इत्थं भवति । तस्मादग्निहोत्राचारशब्दौ गुणसंस्कारयो-
र्विधायकाविति प्राप्ते ब्रूमः । “अग्निर्व्योतिर्व्योतिरग्निः स्वाहा”
इति शब्दं जुहोति “सूर्यो व्योतिर्व्योतिः सूर्यः स्वाहा” इति
प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद्देवता न विधेया । ततोऽग्नि-
सूर्यदेवताकस्य साधनप्रातःकाशबोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणो

ऽग्निहोचमिति यौगिकं नामधेयं । योनश्च वक्तुमीहिषा दर्शितः । अतुष्टंहीतं वा एतद्भूत् तस्मात्कार्यमाचार्येत्याव्यव्यस्य प्राप्ततया अरद्भूतसंस्कारस्य विधेयत्वात् । आचारब्रह्मोऽपि यौगिकं कर्षणनामधेयं । यस्मिन् कर्षणं नैर्ऋतीं दिग्भारभेदानीं दिग्भवधिं कृत्वा सन्तत्या घृतं चार्थते तस्य कर्षण एतन्नाम । ननु नामत्वे सति उद्भिदा यजेत । ज्योतिष्टोमेन यजेत” इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्यायाग्निहोचेष जुहोतीत्याचारेणाचारयतीति द्वितीयया भवितव्यं । नैव दोषः । अगुष्टानादूर्द्धं धात्वर्थस्यासिद्धलकारककरणत्वेऽपि ततः पूर्वं साधत्वाकारं वक्तुमग्निहोचं आचारमिति द्वितीयाया वृत्तत्वात् । न चात्र द्वितीयानुसारेण ग्रीहीन् प्रोचतीत्यादाविव संस्कारः ब्रह्मणीयः । ग्रीहिव्रह्मवदग्निहोचाचारब्रह्मयोः प्रसिद्धव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मादग्निहोचाचारब्रह्मो दर्शितोपांगुष्टागयोगुष्टसंस्कारविधाविनो न भवतः किन्तु कर्षणान्तरयोर्नामनी । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“अग्निहोचाचारवाक्यमनुवादोऽयं वा विधिः ।

अरूपत्वात् तु दध्यादिवाक्येनोक्तमनूयते ॥

गुणसिद्धौ न दध्यादिगुणो दृष्टो विमिश्रता ।

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः” ॥ इति ।

इदमाह्वयते “अग्निहोचं जुहोति” । “पयसा जुहोति” ।

“दध्ना जुहोति” । इदमपरमाह्वयते “आचारमाचारयति” ।

“ऊर्द्धमाधारयति” । “अनुमाधारयति” इति च । तत्राग्निहो-
त्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः । आधा-
रवाक्यञ्च ऊर्द्धादिवाक्यविहितस्य तस्येति । न हि तदाक्यद्वयं क-
र्मविधायकं । कुतः । द्रव्यदेवतास्यचक्षुषस्य चागरूपस्याभावादिति
चेत् तत्र यत्कथं । किं दध्यादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते, किंवा
गुणविशिष्टं कर्म । नाद्यः । अग्निहोत्रादिवाक्यस्य लभ्यते कर्मवि-
धायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुणानुवादपुरःसरस्य
गुणमात्रविधानस्यासम्भवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तच्च
यस्याप्युक्ततावयुक्तं । अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकं, तत्र
द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते । देवता तु मान्मवर्षिकी आचारेऽ-
द्येवं द्रव्यदेवते उच्येतये । द्रव्यमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“हिरण्यगर्भ आचारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथ वा ।

सिद्धादाद्ये समं सिद्धं कृत्तकार्यत्वतोऽस्मिन्” ॥ इति ।

वाचस्पयि “हिरण्यगर्भस्त्वमवर्त्तनाद्ये” इति । “आधारमा-
धारयति” इति श्रुतो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाचारे स्यात् । कुतः । म-
न्त्रसिद्धात् । प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्व आचारः । अस्मिन्नपि मन्त्रे
हिरण्यगर्भशब्देन प्राजापतिरभिधीयते । प्राजापतिर्वै हिरण्यगर्भ
इति वाक्यत्रेयादिति प्राप्ते ब्रूमः । अस्मिन् आचारेऽयं मन्त्रः ।
कुतः । कृत्तकार्यत्वात् । प्रकृतावमन्त्रकः प्रथम आचारः प्राजापतिं
मेनवा ध्यायन् आधारमाधारयतीति ध्यानमात्रस्याऽभिधा-
नात् । ऊर्द्धीमाधारयतीत्यमन्त्रत्वं याचादेव श्रुतं । द्वितीये ला-
चारे “वमारभ्योर्द्धोऽध्वरः” इत्याद्यैश्चो मन्त्रोऽविहितः । अतो

मन्त्रकार्यं तत्र कृत्वा, तस्माद् द्वितीयाधारे हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः ।
 यन्तु प्रजापतिदेवतास्त्रिंशत् तदिन्द्रोऽपि समानं । इन्द्रोऽपि हि
 प्रजानां पतिः । तस्माद्दूर्जोऽध्वर इति मन्त्रं वाधित्वा हिरण्य-
 दिमन्त्रस्तत्र विधीयते । ततोयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितं ।

“मामा सन्नाप्तमित्येतत् कश्चिन् स्वामिनि* पूर्ववत् ।

अध्वर्योर्वस्तुतत्वेन स्वामिकर्मोपयोगतः” ॥ इति ।

मामेति मन्त्रोक्तं सन्नापाभावरूपं फलं यजमाने ज्ञात्
 अध्वर्यो वेति सन्देहः । पूर्वोधिकरणे ममाग्नेवर्ष इत्यध्वर्युस्त
 पञ्चमानेऽपि मन्त्रे ममेतिब्रह्मोऽध्वर्यु स्वामिनं यजमानं वक्ष-
 यति । स्वर्गकामो यजेतेत्यात्मने पदे साङ्गयानफलस्य स्वर्गस्य
 यजमानगामीत्यवगमात् । ततो यथा वर्षो यजमाने भवति
 तथा सन्नापाभावोऽपि यजमानगामीति प्राप्ते ब्रूमः । अध्व-
 र्योवसन्नाप्ते सत्यविघ्नेन स्वामिनः कर्म समाप्यते, तस्मादध्वर्यु-
 गतोऽपि सन्नापाभावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र पूर्ववद-
 खोपचारः ।

अथ व्याकरणं । भुवनत्रय्यो निघतवपुंसकस्त्रिभुवत्वाद्-
 युदात्तः । अग्न इत्यत्र वाक्यादित्वाच्च निघातः । अमन्त्रितं
 पूर्वमविद्यमानवत् (पा० ८।१।७१) इति तस्य अविद्यमान-
 ज्ञावाचष्टरित्येतस्य पदात् परत्वाभावाच्च निघातः । किन्तु
 वाचिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं । अग्नाविष्णु इत्यत्रापि तदत् । न
 विद्यतेऽध्वरो विघ्ने हिंसा वा चस्य सोऽध्वरः । यन्मुञ्चं

* स्यात् इति का० पा० ।

(पा०६।१।१७२) इत्युत्तरपदानोदात्तत्वं । विदिस्वृष्टमित्यत्र
 सत्स्वरः । अद्भुत इत्यत्र अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दुश्चरित-
 दित्यत्रापि तदन्त ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

वाजस्य मा प्रसवेनोद्गाभेणोद्ग्रभीत् । अथा सप-
 त्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकः ॥ उद्गाभश्च नि-
 ग्राभश्च ब्रह्म देवा अवीष्टधन् । अथा सपत्नानिन्द्रामी
 मे विषूचीनान् व्यस्यतां । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदित्ये-
 भ्यस्त्वाऽऽक्तः रिहाणा वियन्तु वयः । प्रजां योनिं मा नि-
 वृक्षमाप्यायन्तामाप ओषधयो मरुतां पृषतयस्य दिवं
 ॥ १ ॥

गच्छ ततो नो वृष्टिमेरय । आयुष्या अग्नेस्यायुर्मे
 पाहि चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ध्रुवासि यं परिधिं
 पर्य्यधेद्यथा अग्ने देव पृथिवीर्वीर्यमाणः । तं त एतम-
 नु जोषं भरामि नेदेष त्वदपचेतयातै यज्ञस्य पायं
 उपसमितः सः स्रावभागास्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा ब-
 र्हिषदश्च ॥ २ ॥

देवा इमां वाचमभिविष्ट्वे गृणन्त आसद्यासिन्

बर्हिषि मादयध्वमग्नेर्वा मपन्नपृहस्य सदसि सादयामि
 सुन्नाय सुन्निनी सुन्ने मा धत्तं धुरि धुर्या पातमग्नेऽदम्भा-
 योऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि
 दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्भ्यै पाहि दुश्चरितादविषं नः पितुं
 क्तुषु सुषदा योनिः स्वाहा देवा गातुविदो गातुं वित्वा
 गातुमितमनसस्यत इमं नो देव देवेषु यज्ञः स्वाहा-
 पाचि स्वाहा वातेधाः ॥ ३ ॥

दिवश्च वित्वा गातुं अथेदश्च ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके अथोद्देशोऽनुवाकः ॥

इदं ब्रह्मेऽनुवाके आधारानुवाकः । अथ पञ्च प्रयाजाः । इति
 वाच्यभागे । त्रयः प्रधानयाजाः । एकः स्विष्टकृत । इडाभा-
 गश्चक्षुषं । अथोऽनूयाजाः । इत्येतावद्वक्तव्यं* । तन्मन्वास्तु-
 चत्वादध्वर्युकाण्ड एतस्मिन्नात्मताः । उपरितनास्तु सुन्व्यह-
 नादिभक्ता आध्वर्यवमादिह अथोद्देशेऽनुवाके आस्तावन्ते ।
 क्रमः “अथोद्देशध्वर्युः प्रत्याक्रम्य अथायतनं सुषो वादयिन्म
 वाजवतीभ्यां सुषो व्यहति, वाजस्य मा प्रसदेनोद्गाभेषोदप-
 भीदिति दक्षिणेन जुह्वमुद्गृह्णाति । अथाऽसपत्नाः इन्द्रो मे

* इत्येतावदनुवाकस्य इति ज्ञा० पा० ।

नियामेषाघरात् अकरिति सखेनोपसृतं निगृह्णाति । उद्धा-
 मश्चेति जुहूमुच्यते । नियामश्चेत्युपसृतं । ब्रह्मदेवा अवीरुध-
 न्किति प्राचीं जुहूमूहति । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनाम्
 व्यकृतामिति प्रतीचीमुपसृतं प्रत्यूहति” । अथस्य प्रसवहेतुवा
 ऽमुवा जुहा ऊर्ज्वयहसेनेन्द्रो मां मामूर्ज्वमयसीत् । अथोपसृतो
 नोचयहसेन मम वैरिषो निहृष्टान् बह्वानकरोत् । पूर्वं ब्रह्म
 देवाश्च वैरिषो निकर्षेच्च ममोत्कर्षे वद्धितवन्तः । अथेन्द्राग्नी मम
 सपत्नान् विम्वयतवा खल्वानभ्रष्टा यथा भवन्ति तथा विभ्रे-
 षेच प्रवर्त्तयतां । एतन्मन्त्राख्याख्यानात् पूर्वमिडाभचषादिकं
 विधीयते तस्य सुगन्धनात् प्रागनुष्ठेयत्वात् । तत्रेडाभागस्य पु-
 रोडाशादपच्छेदं विधत्ते “धिष्णिया वा एते व्युषन्ते । यद्
 ब्रह्मा । यद्देवता । यदध्वर्युः । यदग्नीत् । यद्यजमानः । ताम्
 यदन्तरेधात् । यजमानस्य प्राणान्तर्हर्षेत् । प्रमायुकः स्थात् ।
 पुरोडाशप्रमपयुक्तं सखरत्यध्वर्युः । यजमानावैव तस्योक्तं वि-
 धत्ति । नास्य प्राणान्तर्हर्षति । न प्रमायुको भवति” (आ०
 ईका०१२प्र०१८अ०) इति । धिष्णिया नामकाः केचन देवाः
 सोमस्य रक्षकाः । तथा च श्रुयते “धिष्णिया वा अमुष्णिसोके
 सोममरचन्” इति । ते च धिष्णियाः सोमवागे वेदिकासदृशा
 सृजन्वाः क्विधने “वातासा धिष्णियानुपवपति” इति श्रुतेः ।
 तेकाश्च धिष्णियानामन्तित्वमर्थं मन्त्रेण निधिह्यं “प्राणा वा एते ।
 यद्धिष्णियाः । यदध्वर्युः । प्रत्यर्द्धिष्णियानतिर्षेत् । प्राणा-

..... वासायन्ते इति आ० पा० ।

मसङ्घर्षेत्” इति । तद्दद्यापीडाभागमद्यथा च वेद्या उत्तरभागे
 खितानां ब्रह्मादीनां मध्ये सञ्चारे प्राणापहारं बाधकमुप-
 न्यस्य तत्परिहाराय भक्ष्यं पुरोडाशभागमपिच्छतेभ्यः प्र-
 दानाय हस्तो धृत्वा सञ्चरेदिति विधीयते । तेन यज्ञविघ्नाभा-
 वाद्यजमानस्य स्वर्गलोकमवशेषयति । इह लोके प्राणबाधो न
 भवति । अत्र सूत्रं “इडापाच उपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडा-
 मवद्यति” । अवान्तरेडां विधत्ते “पुरस्तात् प्रत्यङ्गासीनः ।
 इडाया इडामादधाति । इस्त्वा ५ होत्रे । पञ्चवो वा इडा । प-
 ञ्चवः पुरुषः । पशुष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति । इडाये वा एवा
 प्रजातिः । तां प्रजातिं यजमानोऽनुप्रजायते” (ब्रा० १का० १३प्र०
 ८अ०) इति । पाचखिताया इडायाः पूर्वभागे प्रत्यङ्मुख उपवि-
 श्य सर्वेषाधारण्या इडायाः सकाशाद्धोत्रे विभज्य प्रदातुं तद्द-
 क्षायोग्यामस्यामिडामवदाय होतुर्हस्त आदध्यात् । गौर्वा अस्त्रै
 शरीरमिति इडाभिमानीदेवतारूपप्रवणात् पशुत्वं । नरमेधे
 पुरुषस्याऽऽस्रभ्यत्वात् सोऽपि पशुः । महत्या इडाया एवा अ-
 वान्तरेडा प्रजाता । ततो यजमानस्य प्रजा भवति । अत्र सूत्रं
 “पुरस्तात् प्रत्यङ्गासीन इडाया होतुर्हस्तेऽवान्तरेडामवद्यति”
 इति । होतुः प्रदेन्नित्याः दयोः पर्वणोरारज्येनाञ्जनं विधत्ते “दि-
 रङ्गुखावन्ति पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा० १का०
 १३प्र० ८अ०) इति । दाभ्यां पादाभ्यां स्त्रैर्येषाऽवस्थानं प्रति-
 ष्ठितिः । अवान्तरेडायां प्रकारविशेषं विधत्ते “सकृदुपसृष्यति
 ति । द्विरादधाति । सकृदभिघारयति । चतुः समद्यते । च-

स्मारि वै पञ्चोः प्रतिष्ठानानि । यांवाग्नेव पशुः । तमुपह्वयते”
 (ब्रा०१५का०१५प्र०१५अ०) इति । प्रतिष्ठानं पादः । अग्नेन च-
 तुरवक्त्रेण तच्चतुष्पादं पशुमुपाह्वयते । इडाभागमक्षणाद्य
 अनुज्ञापितवान् भवति । अत्र चतुरवक्त्रं पुरोडाशभागं होता
 हस्ते धृत्वा मन्त्रानुज्ञार्थं शौचकाले पठितमनुवाकमुपह्वयते
 रथन्तरमित्यादि पठेत् । तन्मध्येऽध्वर्युर्यजमानश्च प्रत्युपह्वानरूपं
 मन्त्रान्तरं पठेत् । तदिदं विधत्ते “मुखमिव प्रत्युपह्वयेत् । सम्पु-
 ष्चानेव पशुमुपाह्वयते” (ब्रा०१५का०१५प्र०१५अ०) इति । शोतु-
 मुंश्चमेव अभिवीक्ष्य पठेदित्यर्थः । अध्वर्युर्यजमानयोर्दोषादहस्ते-
 नतेडांस्पर्शनं विधत्ते “पञ्चो वा इडा । तस्मात् साऽन्वारम्भा ।
 अध्वर्युषा च यजमानेन च” (ब्रा०१५का०१५प्र०१५अ०) इति ।
 पाद्यं तन्मन्त्रान्तरमुत्पादयति “उपह्वतः पशुमानसानोत्याह ।
 उपह्वेनो ह्वयते होता । इडायै देवतानामुपह्वे” (ब्रा०१५का०
 १५प्र०१५अ०) इति । अहमध्वर्युर्देवैरनुज्ञातः । तत इडामक्षणेन
 पशुमान् भवानि । यजमानेऽप्येवं योज्यं । कस्मिन् काले अयं
 मन्त्रपाठः । इडार्थं देवतानामनुज्ञापने होत्रा क्रियमाणे सति
 तन्मध्ये एवाध्वर्युर्यजमानौ यदोपह्वयते तदा पठेत् । “दैव्या
 अध्वर्युव उपह्वताः । उपह्वतोऽयं यजमानः” इति मन्त्रावयवा-
 न्नामाभ्यां तयोदपह्ववः तदनन्तरं पठेदित्यर्थः । वेदनं प्रवृत्त-
 ति “उपह्वतः पशुमान् भवति । य एवं वेद” (ब्रा०१५का०
 १५प्र०१५अ०) इति । अवाप्तरेडायाम् अवदानं तदुपाह्वानश्च
 वाक्प्राचदेवतयोः प्रियमिति स्मृति “यां वै हस्यामिडामा-

इधाति । वाचः सा भागधेयं । यामुपहृषति । प्राणानां वा
वाचस्यैव प्राणांश्चावस्ये” (ब्रा०१।का०।१३।प्र०।८।अ०) इति ।
पुरोडाशस्य बर्हिषि स्थापनं विधातुं प्रसौति “अथ वा एतर्षु-
षहृतायामिडायां । पुरोडाशस्यैव बर्हिषदो मीमांसा” (ब्रा०
१।का०।१३।प्र०।८।अ०) इति । इडावदानानन्तरं होषा तस्मिन्-
डायामुपहृतायां सत्यां अत्रभिष्टस्य पुरोडाशस्यैतस्मिन्नेव काशे
बर्हिस्थापनसम्बन्धिनी काचिन्मीमांसा भवति । किं पुरोडाशो
बर्हिषि स्थापनीयो न वेति । तत्र प्रयोजनाभावादस्थापनमिति
प्राप्ते प्रयोजनं देवतानां सभागत्वमिति मत्वा विधत्ते “यज-
मानं देवा अभ्रुवन् । हविर्नो निर्वपेति । नाहमभागो निर्वस्या-
मीत्यब्रवीत् । न मया भागयाऽनुवक्ष्येति वागब्रवीत् । नाहम-
भागा पुरोनुवाक्या भविष्यामीति पुरोनुवाक्या । नाहमभागा
याज्या भविष्यामीति याज्या । न मया भागेन वषट्करिष्येति
वषट्कारः । यद्यजमानभागं निधाय पुरोडाशं बर्हिषदं क-
रोति । तानेव तद्भागिनः करोति” (ब्रा०१।का०।१३।प्र०।८।अ०)
इति । यजमानभागाद्यभिमानिदेवता भागरहिताः स्वस्वव्या-
पारं न कुर्वन्ति । ततो यजमानस्यैकं पुरोडाशभागं पृथक्नि-
धायावभिष्टं पुरोडाशं बर्हिषि स्थापयेत् । तेन स्थापनमात्रेण वषट्
भागिन इति देवानां तुष्टिर्भवति । स्थापितस्य विभागं विधत्ते
“चतुर्धा करोति । चतस्रो दिग्गः । दिग्भ्येव प्रतितिष्ठति” (ब्रा०
१।का०।१३।प्र०।८।अ०) इति । पुनः पूर्वविधिमनूष्य प्रस्रंसति “ब-
र्हिषदं करोति । यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजा बर्हिः । यज-

अतमेव प्रजासु प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्थान्याः प्रजाः प्रतिति-
 ष्ठन्ति । मा०१३के०१३प्र०१५०१३०) इति । अ-
 स्मात् कठिनस्य बर्हिषि स्थापितस्य पुरोडासस्य मृदुनो बर्हि-
 षस्य संयोगः तस्मात् छत्रदेहाः काचित् कठिनेनास्था प्रति-
 तिष्ठति । सूक्तकायासु मा०१३के०१३प्र०१५०१३०) इति । अ-
 ग्रथो खल्वुक्तः । दक्षिणा वा एता हविर्यज्ञस्थान-
 वैश्वानरस्यन्ते । यत्पुरोडासं बर्हिषदं करोति” (मा०१३के०१३
 प्र०१५०१३०) इति । पुरोडासहविषो हविर्यज्ञः । यस्य बर्हिषि
 पुरोडासस्थापनं यत् एता अतिजो वेदिमध्ये दक्षिणा एव
 अवहृताः । विध्यन्तरमनूष प्रमंशति “अहृत्कृत् करोति । अ-
 नारो ज्ञेते हविर्यज्ञस्यर्त्विजः । ब्रह्मा होताध्वर्युरग्नीत्” (मा०
 १३के०१३प्र०१५०१३०) इति । तन्महागस्य निर्द्दं विधत्ते “तम-
 धिम्ब्रूते । इदं ब्रह्मणः । इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदं
 मग्नीध इति । यथैवादः सौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षि-
 णागीस्यन्ते । तादृगेव तत्” (मा०१३के०१३प्र०१५०१३०) इति ।
 यथा सोमयागे माध्यन्दिनसवने दक्षिणार्थाणि द्रव्याणि वेद्यां
 कृष्णाजिने प्रथार्येदमस्येदमस्येत्यादिभ्यादिभ्य दक्षिणा जीयन्ते
 तद्वदिदं निर्द्दं ब्रह्मणं द्रष्टव्यं । निर्दिष्टानां भागानां योगपद्यनि-
 वारणाय क्रमं विधत्ते “अग्नीधे प्रथमायादधाति । अग्निमुखा
 शृङ्गिः । अग्निमुखामेवर्द्धिं यजमान अभोति” (मा०१३के०१३
 प्र०१५०१३०) इति । अग्नेः कृत्स्नयागनिष्पादकहेतुत्वात् सम-
 द्दिषेहः । तमग्निं इन्ध इत्यग्नीत् । अतोऽस्य प्राथम्यं युक्तं । आ-

श्रीभ्रस्य ऋक्षे भागाधानप्रकारं विधत्ते “सकृदपस्वीर्यं द्विराद-
 धत् । उपस्वीर्यं द्विरभिघारयति । षट्सम्पद्यते । षड्वा षतवः ।
 षट्त्वेनैव प्रीणाति” (ब्रा०१।का०।३प्र०।८अ०) इति । अस्त्रं
 विधेस्तात्पर्यं बोधायनः एकप्रकारेणाह “उपहृतायामिडा-
 यामग्रीध आदधाति षडवत्तमुपसृणात्यादधात्यभिघारयति”
 इति । आपस्वाम्बस्तु अन्यथा ब्रूते “द्विरुपसृणाति । द्विराद-
 धाति । द्विरभिघारयति” इति । विधत्ते “वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्म-
 भागं परिहरति । प्रजापत्यो वै वेदः । प्रजापत्यो ब्रह्मा । सविता
 यज्ञस्य प्रसृत्यै” (ब्रा०१।का०।३प्र०।८अ०) इति । परिहारः
 प्रदानं । यथा प्रजापतिरन्तर्यामितया प्रेरकः एवं ब्रह्मापि
 तदनुज्ञया यज्ञस्य प्रवर्त्तक इति ब्रह्मणः प्राजापत्यत्वं । वेदव्य-
 तिरिक्तसाधनेन येन केनापि प्रक्रान्तपात्रेण भागान्तरं देय-
 मित्याह “अथ काममन्वेन” (ब्रा०१।का०।३प्र०।८अ०) इति ।
 श्रोतुर्ब्रह्मणोऽनन्तर्यं विधत्ते “ततो शोचे । मध्यं वा एतद्य-
 ज्ञस्य । यद्धोता । मध्यत एव यज्ञं प्रीणाति” (ब्रा०१।का०।
 ३प्र०।८अ०) इति । सामिधेनीरारभ्योपरिष्टादेव श्रोतुर्या-
 पाराद्यज्ञमध्यत्वं । अध्वर्योर्होचानन्तर्यं विधत्ते “अथाध्वर्यवे ।
 प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य । यदध्वर्युः” (ब्रा०१।का०।३प्र०।८अ०)
 इति । प्रतिष्ठा समाप्तिः । समिष्टयजुर्होमपर्यन्तं यज्ञमध्वर्युः
 समापयति । आग्नीधमारभ्याध्वर्युपर्यन्तं क्रममन्वाहार्यादि द-
 क्षिणायामतिदिशति “तस्माद्भुविर्यज्ञस्यैतामेवावृतमनु । अन्वा
 दक्षिणा नीयन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०१।का०।३प्र०।८अ०)

इति । आदृत्यकारः । आद्यीघ्नं प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति । अग्नि-
मग्नीत्यहत्सहस्रमृद्वीत्याह । पराङ्घ्रि चोतर्हि यज्ञः” (आ०
१का०।३प्र०।८अ०) इति । बीष्णवा परिधिसम्भारजमपि ल-
भ्यते । अस्मिन् काले वमाप्रप्रायत्वाच्चयः पराङ्घ्रुख इव वर्तते
इति सहस्रसम्भारजं पर्याप्तं । अथ हेतारं प्रत्यस्ति कश्चित् प्रेष-
मन्त्रः “इषिता देव्या हेतारो भद्रवाच्याच प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि” इति । भद्रं फलं तस्य वाच्यं वचनं ।
तदर्थमग्निर्हेतारः । पृथिवी होता इत्यदिभ्रुतिविद्धा देव्या
होतारः परमेश्वरेण प्रेरितः । इदं वावापृथिवी भद्रमभ्रुदि-
त्याद्यनुवाकः सूक्तं । तस्य वाक्ये वचनं । तदर्थं मानुषो होता
प्रेषितः । अतो हेतोः हे होतस्तत् सूक्तं ब्रूहि । तस्मिन् मन्त्रमु-
त्पाद्य तचेषितपदस्य भद्रवाच्यावेति पदस्य च अभिप्रायं व्या-
चष्टे “इषितार देव्या हेतार इत्याह । इषितः हि कर्म क्रियते ।
भद्रवाच्याच प्रेषितो मानुषः सूक्तवाक्यस्य सूक्ता ब्रूहीत्याह ।
आग्निषमेवैतारमाशास्ते” (आ०।३का०।३प्र०।८अ०) इति ।
अस्ति होतारं प्रत्यपरः प्रेषमन्त्रः “स्वगा देव्या होतभ्यः स्वस्ति-
र्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि” इति । देव्यर्नां होतृत्वामयं यज्ञः स्वाधी-
नो मानुषेभ्यो होतभ्यः स्वस्त्यस्तु । हे होतस्तुं शंयुदेवस्य सम्-
न्धिनं तच्छंयोरराटृशीमह इत्यनुवाकं ब्रूहि । अस्मिन् मन्त्रे स्व-
गाशब्दस्वस्तिशब्दशंयुशब्दानामभिप्रायं क्रमेण दर्शयति “स्वगा
देव्या होतभ्य इत्याह । यज्ञमेव तस्वगा करोति । स्वस्तिर्मानु-
षेभ्य इत्याह । आग्निषमेवैतामाशास्ते । शंयोर्ब्रूहीत्याह । शंयुमेव

वार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति” इति । (ब्रा०।३का०।३प्र०।
 ८अ०) शंयुष्टं हस्यतेः पुचः । इत्यमिडाभागाद्यनुष्ठानं विधाया-
 स्मिन् काण्डे आस्ताताभ्यां वाजस्य मेत्येताभ्यामृग्भ्यां सुग्व्यूहनं
 विधत्ते “अथ सुचावनुष्टुग्भ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति । प्रतिष्ठा वा
 अनुष्टुक् । अक्षं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अस्त्राद्यस्यावरुधै” (ब्रा०।
 ३का०।३प्र०।८अ०) इति । चतुर्भिः पादैर्मवादीनां प्रतिष्ठित-
 त्वात् तद्ददनुष्टुग्भ्यः प्रतिष्ठाहेतुत्वं । वाजब्रह्मस्यास्त्रवाचित्वात् त-
 द्दद्यादृचावन्तु योग्यस्यास्त्रस्यावरोधाय भवतः । सामान्याकारेण
 विहितं सुग्व्यूहनं विशेषाकारेण विद्मदयति “प्राचीं जुहूमू-
 हति । आतानेव भ्रातृव्यान् प्रणुदते । प्रतीचीमुपभृतं । जनि-
 व्यमाणानेव प्रतिनुदते । सविषूच एवापो ह्य सपत्नान् यजमानः ।
 अस्मिन्लोके प्रतितिष्ठति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । वै-
 रिणः परस्परवियुक्ता विविधदिक्पलायिता एव यथा भवन्ति
 तथा तानपो ह्य प्रतितिष्ठति । वाजवतीभ्यामित्येतद्विवचनार्थमनूद्य
 प्रभ्रंसति “दाभ्यां द्विप्रतिष्ठो हि” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०)
 इति । दाभ्यां पादाभ्यां प्रतिष्ठा यस्यासौ द्विप्रतिष्ठः । कल्पः
 “जुह्वा परिधीनमक्ति । वसुभ्यस्त्वा इति मध्यमं । रुद्रेभ्यस्त्वा इति
 दक्षिणं । आदित्येभ्यस्त्वा इत्युत्तरं” इति । त्रिष्वप्यनञ्जीत्य-
 ध्याहारः । स्पष्टार्थतां दर्शयति “वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदि-
 त्येभ्यस्त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०)
 इति । बोधाद्यनः “सुसु प्रसारममक्ति । अक्तः रिहाणा इति
 जुह्वा मयाणि । वियक्तु वय इत्युपभृति मध्यानि । प्रजां योनिं

मानिर्म्बमिति भुवायां मूलानि” इति । आपसाम्स्वाद्यद्वितीयमन्सावेकीकृत्याह “अक्त् रिहाणा वियन्तु वय इति जुह्वामयं । प्रजां योनिं मानिर्म्बमित्युपमृति मध्यं । आप्यायन्तामाप ओषधय इति भुवायां मूलं” इति । आज्येनाक्तं प्रस्तरायं खेच्छिहाना विविधं मार्गं गच्छन्तु । अहं तु प्रजां तत्कारणञ्च मा विनाश्रवामि । आज्यरूपा आपः प्रस्तरमूलरूपा ओषधीराप्यायन्तु । विधत्ते “सुक्षु प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोकाः सुचः । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव तेजसाऽनक्ति । चेधाऽनक्ति । चय इमे लोकाः । एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति । अभिपूर्वमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । अभिमुखमयं पूर्वं यथा भवति तथा प्रस्तरमञ्ज्यात् । यजमानोऽपि मुख एव यभासु वक्रुत्वेन तेजस्वी भवति । मन्त्रगतस्याक्तशब्दस्याभिप्रायमाह “अक्त् रिहाणा इत्याह । तेजो वा आज्यं । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव तेजसाऽनक्ति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । विश्वशब्दसूचितं दर्शयति “वियन्तु वय इत्याह । वय एवैनं कृत्वा । सुवर्मं लोकं गमयति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । मन्त्रे प्रथमावज्जवचनान्तो विश्वशब्दः पञ्चिवाचि । ब्राह्मणे तु द्वितीयैकवचनान्तो वयःशब्दः । मा निर्म्बमित्येतस्याभिप्रायं दर्शयति “प्रजां योनिं मा निर्म्बमित्याह । प्रजायै गोपीयाद्य (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । ओषधय इति द्वितीयाविवक्षितेत्याह “अप्यायन्तामाप ओषधय इत्याह । आप

एवौषधीराप्याययति' (ब्रा०१।शका०।३प्र०।६अ०) इति । अत्र
 बद्धवचनं द्रष्टव्यं । बोधायनः "तमुषरीव प्रहरति नात्यर्थं
 प्रहरति न पुरस्तात् प्रत्यस्यति न प्रतिशृणोति न विष्वञ्चं विधौ-
 त्पूर्द्धमुक्षति आप्यायन्तामाप ओषधयो मरुतां पृषतयः स्य दिवं
 गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयेति" इति । आपस्तम्बः "अनूच्यमाने
 सूक्तवाके मरुतां पृषतयः स्मेति सह ब्राह्मया प्रस्तरमाहव-
 नीये प्रहरति" इति । अत्र प्रस्तरप्रहृतौ नात्यगमित्यादयो
 निधमविशेषाः । आहवनीयात्ययः प्रस्तरायस्य न कार्यः । प्र-
 स्तरस्य पुरस्तादन्यत् किमपि न प्रक्षिपेत् । दर्भस्य कस्यचिच्छे-
 दरूपा हिंसा न कार्या । दर्भाणां परस्परवियोगो न कार्यः ।
 किन्तु ह्यत्र प्रस्तरमुच्यते । आपस्तम्बस्य तु मरुतामिति प्रस्तर-
 मन्तादिः । सह ब्राह्मया वत्सापाकरणहेतुभूतया हे प्रस्तराव-
 यवा दर्भा यूयं वायुप्रेरितवृष्टिजन्यतया वायूनां विन्दवः स्य ।
 हे प्रस्तर त्वं दिवं गत्वा वृष्टिं प्रेरय । व्याचष्टे "मरुतां पृषत-
 यः स्मेत्याह । मरुतो वै वृक्षा ईशते । वृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं
 गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयेत्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवावरुन्धे"
 (ब्रा०१।शका०।३प्र०।६अ०) इति । कस्यः "अथोपोत्वायाहव-
 नीयमुपतिष्ठते । आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि । चक्षुष्या अग्नेऽसि
 चक्षुर्मे पाहि" इति । आयुश्चक्षुषोः पालनीयतां दर्शयति "या-
 वदा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्यायुर्मीयते । आयुष्या
 अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीत्याह । आयुरेवात्मन् धत्ते । यावदा अध्वर्युः
 प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्य चक्षुर्मीयते । चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे

पाहीत्याह । चक्षुरेवात्मं धत्ते” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०)
 इति । कल्पः “भुवासीत्यन्तर्वेदिपृथिवीमभिमृशति” इति । व्या-
 चष्टे “भुवासीत्याह प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति ।
 कल्पः “मध्यमं परिधिमनुप्रहरति । यं परिधिं पर्यधत्या अग्ने
 देव पणिभिर्वीथमाणः तं त एतमनु जोषं भरामि नेदेष त्वद-
 पचेतयाते । इत्यथेतरावुपसमस्यति । यज्ञस्य पाथ उपसमितं”
 इति । हे अग्ने देव स्तुतिभिः प्राप्यस्त्वं स्वयं यं मध्यमपरिधिं
 पश्चिमभागे स्थापितवानसि तवानुकूलतया प्रियन्तमेतं परि-
 धिं त्वयि भरामि । एष त्वत्तोऽपरन्तो नैव । हे दक्षिणोत्तर-
 परिधी यज्ञस्य फलरूपमन्नं युवामुपसम्प्राप्नुतं । पर्यधत्या
 इत्येतत् सत्यमित्याह “यं परिधिं पर्यधत्या इत्याह । यथा
 चक्षुरेवैतत्” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । परिधावग्नेः
 प्रीत्युत्पादनायाग्निसम्बोधनमित्याह “अग्ने देवपणिभिर्वीथमाण
 इत्याह । अग्नय एवेनं जुष्टं करोति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०)
 इति । अनुशब्देव ज्ञातीनामनुरक्तत्वं सूच्यत इत्याह “तन्न
 एतमनुजोषं भरामीत्याह । सजातानेवास्मा अनुकान् करोति”
 (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । अपराधनिषेध आनुकूल्यार्थ
 इत्याह “नेदेष त्वदपचेतयाता इत्याहानुख्यात्यै” (ब्रा०।
 ३का०।३प्र०।८अ०) इति । अनेकयोः परिधोः सह कथनं
 बहुदिव्यानुकूलायेत्याह “यज्ञस्य पाथ उपसमितमित्याह ।
 भूमानमेवोपैति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । विधत्ते
 “परिधीनु प्रहरति । यज्ञस्य समिधौ” (ब्रा०।३का०।३प्र०।

६अ०) इति । समिष्टिः सम्पूर्तिः । कल्पः “अथैमान् सप्स्रावे-
 षाभिजुहोति जुह्वामुपभृतं सप्स्रावयति । सप्स्रावभागाः स्त्रेषा
 वृहन्नः प्रक्षरेष्ठा बर्हिषदस्य देवा इमां वाचमभिविश्वे गृणन्त
 आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं” इति । हे विश्वेदेवा यूयं संस्त्रा-
 वभागा स्त । जुह्वपभृद्भ्यां सिध्यमान आज्यशेषः संस्त्रावः । स
 एव भागे येषां ते संस्त्रावभागाः । कीदृशा देवाः । तं भागं
 सन्धुमिच्छावन्नो वृहन्नो महान्तः सर्व्वैराराधनीयाः । तत्र
 केचित् प्रक्षरमुष्टौ तिष्ठन्ति । अन्ये लासीर्षे बर्हिषि सीदन्ति ।
 अस्त्राभिः क्रियमाणामिमां स्तुतिमभिलक्ष्य समीचीनेयमिति
 गृणन्तो यूयमस्मिन् यज्ञे उपविश्य वृष्टा भवत । विधत्ते
 “सुचौ सम्प्रस्त्रावयति । यदेव तत्र क्रूरं । तत्तेन ब्रमथति ।
 जुह्वामुभृतं यजमानदेवत्या वै जुह्वः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् ।
 यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्त्रिं करोति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।
 ६अ०) इति । व्याचष्टे “सप्स्रावभागा स्त्रेत्याह । वसवो वै वृद्रा
 आदित्याः सप्स्रावभागाः । तेषां तद्भागधेयं । तानेव तेज
 प्रीणाति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।६अ०) इति । अस्मिन्मध्ये देव-
 तासम्बन्धमृच्छन्दोविशेषस्तु प्रशंसति “वैश्वदेव्यर्था । एते हि
 विश्वेदेवाः । चिष्टुग्भवति । इन्द्रियं वै चिष्टुक् । इन्द्रियमेव यज-
 माने दधाति” (ब्रा०।१का०।१प्र०।६अ०) इति । एते वस्त्रादि-
 रूपाः । बोधायनः “अथ प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्गावृत्य धुरि
 सुचौ विमुञ्चति । अग्नेर्वामपञ्चमृदस्य सदसि सादद्यामि । सुचाय
 सुचिनी सुचे मा धत्तं धुरि धुर्य्यौ पातं” इति । हे जुह्वपभृतौ

युवां अविनश्चरगृहस्य पृथिव्यभिमग्निनो वक्त्रेः स्नाने ब्रकट-
रूपे यजमानस्य सुखाय स्नापयामि । हे सुखवत्यौ सुखे मां
स्नापयतं । यञ्जभारवाहिनादेतौ दम्यतो रक्षतं । यथोक्तं मन्त्रार्थं
दर्शयति “अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्याह । अयं
वा अग्निरपन्नगृहः । अस्या एवैने सदने सादयति । सुखाय
सुखिनी सुखे मा धत्तमित्याह । प्रजा वै पन्नवः सुखं । प्रजा-
मेव पन्नूनात्मन्वत्ते । धुरि धुर्यां पातमित्याह । जायापत्तोर्गो-
पोद्याय” (ब्रा०।१३का०।१प्र०।६अ०) इति । अत्रापस्तम्बो मन्त्रभे-
दमाश्रित्याग्नेर्वामिति ब्रकटस्य पूर्वभागे क्षुचौ सादयित्वा धुरि
धुर्याविति युगधुरोः प्रोहेदिति मन्यते । कस्यः “अपरं चतुर्द-
शीतं गृहीत्वा अचाहार्यपचन एवेधप्रप्रश्नान्यभाधाय फली-
करणानेष फलीकरणं जुहोति । अग्नेऽदभ्यायोऽशीततनो पाहि
माद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्यै पाहि दुरद्वन्यै पाहि
दुस्वरितादविषं नः पितुं कृणु सुषदा योनिं स्नाहा” इति ।
तच्छुभेषु गृहे क्रियमाणेष्वपनेथा मास्त्रिन्यात्राः फलीकरणाः । हे
अग्ने मां दिवः पाहि । द्युलोकवासिनो देवा मथ्यपराधं यथा न
गृह्णन्ति तथा कुरु । अदभ्यायो अहिंसितजीवित अशीततनो उ-
पन्नरीर प्रसित्यै प्रकृष्टाद् बन्धात् फलविघ्नात् पाहि । दुरिष्यै दु-
ष्टात् अथथाशास्त्रानुष्ठानात् पाहि । दुरद्वन्यै यागाधिकारविरो-
धिदुष्टहेतुभोजनात् पाहि । दुस्वरितात् निषिद्धाचरणात् पाहि ।
पितुं अन्नं अन्नदोषं अविषं अमृतं कुरु सुषदा सुखोपवेशनेन
निमित्तेन योनिं स्नानं कुरु । इदं फलीकरणद्रव्यं तुभ्यं स्नाहा

उतमस्तु । मन्त्रस्य व्याख्यानपूर्वकं होमं विधत्ते “अग्नेऽद्भ्याघो
 ऽश्रोततनो इत्याह । यथा यजुरेवेतत् । पाहि मास्य दिवः पाहि
 प्रसित्यै पाहि दुरिष्यै पाहि दुरघ्न्यै पाहि दुश्चरितादित्यादि-
 त्याह । आग्निषमेवैतामात्रास्ते । अविषं नः पितुं क्षणु सुषदा यो-
 निः५ स्त्राहेतीभसंभ्रस्यनान्वन्वाहार्यपचनेभाधाय फलीकरण-
 होमं जुहोति । अतिरिक्तानि वा इभ संभ्रस्यनानि । अतिरिक्ताः
 फलीकरणाः । अतिरिक्तमाञ्छेष्णं । अतिरिक्त एवातिरिक्तं
 दधाति । अथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाह्नाऽवरन्धे” (ब्रा०१।का०।
 १प्र०।६ अ०) इति । इष्टे शास्त्रोक्तप्रमाणेन ह्येते सति तच्छेष-
 काष्ठानि इभसंभ्रस्यनानि । तानि दक्षिणाग्नौ प्रक्षिप्य तेषामुपरि
 जुह्वगताज्ये स्थापितान् फलीकरणान् जुह्वयात् । यागोपयुक्त-
 द्रव्यादधिकत्वमतिरिक्तत्वं अधिकद्रव्यहोमेनाधिकं फलं प्राप्य
 तत्स्वाधीनं करोतीत्यर्थः । इत्थं फलीकरणहोमे निष्पन्ने सत्य-
 नन्तरं पत्न्याः समीपे वेदप्राप्तनं विधातव्यं । तद्विधौ बुद्धिस्त्रे
 सति तत्प्रसङ्गादेदस्य प्रशंसकः कश्चिन्मन्त्र उत्पाद्यते । स च
 प्रदेशान्तरविषयतया विनियुज्यते “वेदिर्देवेभ्योऽनिस्रायत । तां
 वदेनान्वविन्दन् । वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीं । सापप्रथे पृ-
 थिवी पार्थिवाणि । गर्भं विभर्त्ति भुवनेष्वन्तः । ततो यज्ञो
 जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात् स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिः
 सम्मार्ष्टानुवित्त्यै । अथो यद्देदस्य वेदिषु भवतः । मिथुनत्वाय
 प्रजात्यै” (ब्रा०१।का०।१प्र०।६ अ०) इति । केनापि कार-
 षेन देवेभ्यस्तिरोहितां वेद्यभिमानिदेवता वेदाभिमानिदेवता-

मुखेन देवा अस्त्रभन्त । तमेतं वेदस्य महिमानं वेदेनेत्यादिको
 मन्त्रः प्रकाशयति । अस्त्रायमर्षः । असुरैर्दत्तां पृथिवीं देवाः
 पूर्वोत्तरभागाभ्यां संकृत्य वेदिमकुर्वन् । ताञ्च वेदिं देवाः पुन-
 र्वेदेनास्त्रभन्त । सा च वेदिः पृथिवीरूपा सती पार्थिवानि त्री-
 णादीनि विस्तारितवती । किञ्च सा पृथिवीदेवता सर्वेषु भुव-
 नेष्वन्तर्हृदरान्तर्यं गर्भं विभर्ति । तस्माद्गर्भात् सर्वस्य फलस्य
 दाता अश्नपुत्रश्च उत्पन्न इति । अनेन मन्त्रेणाष्टमानुवाकोक्तात्
 पुरोडाशनिष्पादनादूर्ध्वं गवमानुवाके वक्ष्यमाणात् सन्वयजुर्ह-
 रणात् पुरस्ताद् दर्भमध्येन वेदेन वेदिस्नानं सम्प्राप्यात् तच्च वेदि-
 स्त्राभाष । किञ्च वेदवेदिरूपं मिथुनं प्रजननाय भवति । प्रासङ्गिकं
 समास्य प्रकृतमनुसरति “प्रजापतेर्वा एतानि अम्रूषि । यद्देः ।
 यद्विद्या उपस्य आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते प्रजां”
 (ब्रा०।१का०।१प्र०।१८अ०) इति । पत्नीसमीपे प्राप्तस्य वेदस्य
 पुनरास्तरणं विधत्ते “वेदः शेताऽऽहवनीयात् क्षृण्वेति । अ-
 ञ्चमेव तत्सन्तनोत्योत्तरस्तादूर्ध्वमासात् । तः सन्ततमुत्तरेऽर्ध-
 मास आस्रभते । तं काले काल आगते यजते” (ब्रा०।१का०।
 १प्र०।१८अ०) इति । वेदस्य बन्धनं विमुञ्च्य गार्हपत्यमारभ्या-
 हवनीयपर्यन्तास्तरणेन आगामिपर्यपर्यन्तं यज्ञः सन्ततो भव-
 ति । पुनः पर्यङ्गान्वाधानादिकं कृत्वा प्रतिपदि तं सन्ततं यज्ञं
 कर्तुमारभेत । एवं पुनः पुनस्तत्तत्काले समागते सति यजत
 इत्यविशिष्टो यज्ञो भवति । बोधायनः “अथोत्प्रायश्चित्तेन
 पदा वेदिमवक्रम्य भ्रुवया समिष्टयजुर्होत, मध्यमे स्त्राहा-

कारे बर्हिंरनुप्रहरति, देवा गातुविदो गातुं विला गातु-
 मितमनसस्यत इमं नो देवदेवेषु यज्ञं खाहा वाषि खाहा-
 वाते धाः खाहा” इति । आपस्तम्बः “देवा गातुविद इत्यन्तर्वे-
 द्युर्द्ध्वस्तिष्ठन् भ्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति, मध्यमे खाहाकारे बर्हिं-
 रनुप्रहरति” इति । अन्तेऽपि बोधायनेन खाहाकारस्याध्याह-
 तत्वात् तेनावशिष्टं सर्वं होतव्यमिति खभते । जुहादीनि तु
 यजमानेन यावदायुः सन्ध्यार्थाणि । तमाहिताग्निमग्निभिर्दह-
 ण्मि यज्ञपाचैत्येति ब्राह्मणात् । हे गातुविदो मार्गविदो देवाः
 पूर्वं यं गातुं मार्गं खन्वा समागताः पुनः प्रतिनिहत्य तं गातुं
 मार्गं गच्छत । हे मनसस्यते देव भवतोक्तेषु देवेषु इमं नो
 यज्ञं निधेहि इदमाख्यं ऊतमसु । सर्वक्रियाप्रवर्तके वाधौ
 निधेहि इदमाख्यं ऊतमसु । वायुविषयेषामेव मन्त्रेषु यज्ञ-
 समान्निमुपपादयति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । सत्वा अध्वर्युः
 खान् । यो यतो यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वा-
 तादा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते । देवा गातुविदो गातुं विला गा-
 तुमितेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति ।
 प्रतिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः” (जा०१।का०।१३।०।१५०)
 इति । योऽध्वर्युर्यज्ञाद्देवाद्यज्ञमुपक्रमते तस्मिन्नेव देवे यज्ञं
 यदि समापयेत् तर्हि स एव मुखोऽध्वर्युः खान् इति ब्रह्मवा-
 दिनामुक्तिः । अत्राप्यध्वर्युः सर्वक्रियाप्रवर्तकादाधोरेव यज्ञ-
 मुपक्रमते “देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्य-
 तिना देवेन वातायज्ञः प्रयुज्यतां” इत्येतस्माच्छिद्रकाष्ठगतस्य

मन्त्रस्य प्रथमं जपित्वात् अतः समाप्तावपि देवा गातुविद्
 इत्येष वायुविषयो मन्त्रो युक्तः । यद्यप्येतावता चयोद्भानुवा-
 कोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानं समाप्तं तथापि द्भमानुवाके
 पत्नीसञ्जह्नप्रसङ्गेन पत्नीविषयो दैवो मन्त्रावासात् । तदानी-
 मनुपयोगात् ब्राह्मणे न तौ तत्र न व्याख्यातौ उपवेद्यत्यागार्थं
 मन्त्रोत्पत्तिरपि कर्त्तव्येति । तदुभयमत्र व्याक्रियते । प्रथमं
 तावद्योक्तविमोकमन्त्रस्य पूर्वार्द्धं व्याचष्टे “यो वा अथथा देवतं
 यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो वृक्ष्यते । पापीयान् भवति ।
 यो अथादेवतं । न देवताभ्य आवृक्ष्यते । वसीयान् भवति ।
 वरुणो वै पात्रः । इमं विख्यामि वरुणस्य पात्रमित्याह । वरु-
 णपात्रादेवैतं मुञ्चति । सविद्वप्रसूतो यथादेवतं । न देवताभ्य
 आवृक्ष्यते । वसीयान् भवति” (त्रा०।१का०।१प्र०।१०अ०)
 इति । योक्तपात्रस्य वरुणो देवता तद्वन्धस्य च सविता देवता ।
 ततो “वरुणस्य पात्रं यमवधीत सविता” इति पदाभ्यां यथादेवतं
 यज्ञोपचारात् देवताभ्य आवृक्ष्यते । न त्रिष्विज्ञो भवति ।
 नापि हरिद्रा भवन्ति । सविद्वप्रसूतो यथादेवतमुपचरतीति
 ज्ञेयः । ततोऽप्यपादे पदार्थवाक्यार्थौ दर्शयति “धातुस्य योगै
 सुकृतस्य लोक इत्याह । अग्निर्वै धाता । पुण्यकर्म सुकृतस्य
 लोकः । अग्निरेवैर्णा धाता । पुण्ये कर्मणि सुकृतस्य लोके द-
 धाति” (त्रा०।१का०।१प्र०।१०अ०) इति । दुःखनाशाय सुख-
 प्राप्तये चतुर्थपादोक्तिरित्याह “स्योनं मे सह पत्या करोमी-
 त्याह । आत्मनश्च यजमानस्य चानात्यै ब्रन्वाय” (त्रा०।१का०।

इप्र०।१००) इति । पत्न्याः पूर्वपात्रविमोकार्था यो मन्त्रसं
 व्याचष्टे “समायुषा सम्प्रजयेत्याह । आग्निषमैवैतामाशास्ते
 पूर्वपात्रे” (ब्रा०।१का०।१प्र०।१००) इति । समानीयमाने
 इति शेषः । मन्त्रगतं हृन्दः प्रशंसति “अन्ततोऽनुष्टुभा । च-
 तुष्यदा एतच्छन्दः प्रतिष्ठितं पत्न्यै पूर्वपात्रे भवति । अ-
 स्मिन् लोके प्रतितिष्ठतीति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति”
 (ब्रा०।१का०।१प्र०।१००) इति । पत्नीकर्त्तव्यस्यावसाने विहितं
 यदिदं पूर्वपात्राभिमन्त्रणं अनुष्टुभा क्रियते तदिदं हृन्दः
 पादचतुष्टयोपेतत्वाद्भौरिव प्रतिष्ठितं भवति । कस्मिन् विषये ।
 पत्न्या सम्बन्धिनि पूर्वपात्रे विषये मन्त्रं जपन्त्याः कोऽभिप्रायः ।
 इहलोके प्रतितिष्ठतास्यामित्यभिप्रायः । तत्र मन्त्रसामर्थ्यात् सा
 प्रतितिष्ठत्येव । प्रकान्तरेण प्रशंसति “अथो वाग्वा अनुष्टुक् ।
 वाङ्मिथुनं । आपो रेतः प्रजननं । एतस्माद्दे मिथुनादिद्योतमा-
 नः स्तनयन् वर्षति । रेतः सिञ्चन् । प्रजाः प्रजनयन्” (ब्रा०।
 १का०।१प्र०।१००) इति । न केवलमनुष्टुभः हृन्दोरूपत्वं
 किन्तु वायूपत्वमप्यस्ति । सा च वाग्योषिच्छन्दोरूपेषु पुरुषेषु
 सह मिथुनं सम्यस्यते । यास्तु पूर्वपात्रगता आपस्ताः प्रजात्प-
 न्तिसाधनं रेतः । एतस्मादेव यागानुष्ठानगतान्मिथुनादुत्पन्न
 आदित्यप्रेरितो मेघो वृष्टिद्वारेण प्रजात्पत्तौ पर्यवस्यति । तथा
 च स्मर्यते ।

“अग्नौ प्रास्ताऽऽतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्यायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” ॥ इति ।

विमुक्तयोः क्लृप्तं पूर्णपात्रोदकस्य च सहकारः पत्न्या कर्त्तव्यं
 इत्याह “यद्वै यज्ञस्य ब्रह्मणा युज्यते । ब्रह्मणा वै तस्य विमो-
 कः । अङ्गिः भ्रान्तिः । विमुक्तं वा एतर्हि योः क्लृप्तं ब्रह्मणा । आदा-
 येनत् पत्नी सहाप उपगृहीते भ्रान्त्यै” (ब्रा०।३का०३प्र०।१०अ०)
 इति । यथा मन्त्रेषोपहितानां कपालानां मन्त्रेषैव विमोकः क-
 र्तव्यः तथा योः क्लृप्तापि योगविमोकवत्या रज्जा कृतस्योपद्रवस्य
 अङ्गिः भ्रान्तिर्युक्ता । योः क्लृप्तेदानो मन्त्रेण मुक्तं । अतोऽञ्जली त-
 योः क्लृप्तादाय तेन सहापो गृहीयात् । तद्गृहणायानयनं विधत्ते
 “अञ्जली पूर्णपात्रमागयति । रेत एवास्यां प्रजां दधाति । प्र-
 षया हि मनुष्यः पूर्णः” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१०अ०) इति ।
 भोभत इति श्लेषः । पूर्णपात्रोदकेन पत्न्या मुखप्रक्षालनं वि-
 धत्ते “मुखं विमृष्टे । अवधयस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठति” (ब्रा०।
 ३का०।३प्र०।१०अ०) इति । उत्तिष्ठेदिति विधिः । अयोप-
 वेषो मन्त्रेण परित्यक्तव्यः । अतः प्रक्षीति “परिवेषो वा एष
 वनस्पतीनां । यदुपवेषः” (ब्रा०।३का०।३प्र०।११अ०) इति ।
 पलात्राखाखामूले त्यक्तभाग उपवेषः । स च सर्वेषां वनस्पतीनां
 परितो व्याप्नोति । वनस्पतिभिर्दुस्साध्यस्याङ्गारवियोजनतप्त-
 कपालोपधानादेरनेन कृतत्वात् । वेदनं प्रशंसति “य एवं वेदं
 विन्दते परिवेष्टारं” (ब्रा०।३का०।३प्र०।११अ०) इति । सेवक-
 जनमित्यर्थः । मन्त्रोत्पादनपुरस्सरमुपवेषत्यागं विधत्ते “तमु-
 त्करे । यं देवा मनुष्येषु । उपवेषमधारयन् । ये अस्मभ्यमपसे-
 तसः । तानस्मभ्यमिहा कुह । उपवेषोपविद्विनः । प्रजां पुष्टिमयो

धर्मं । द्विपदो न चतुष्पदः । भुवाननपगान् कुर्विति पुरस्तात्
 प्रत्यक्षमुपगूहति । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यक्षः शूद्रा अवस्त्विति”
 (ब्रा०१।का०।३।प्र०।११अ०) इति । तमुत्करमुपगूहतीत्यन्वयः ।
 अमित्यादिर्मन्त्रः । यं पलाशशाखामूत्रभागं देवा मनुष्यसम्-
 न्वियज्ञेषु कपालोपधानाद्युपकर्षकारिणमुपवेषमकल्पयन् । हे
 उपवेष स त्वं ये पुत्रभार्यादयोऽस्मत्तोऽपरक्तास्तानस्मदर्धमि-
 द्दामीयानुरक्तान् कुरु । हे उपवेष अस्माकं समीपे प्रजादिकं
 विद्धि व्याप्तं कुरु । मनुष्यान् पशून् च चिरजीविनो वियोगर-
 हिताश्च कुरु । अग्नेन मन्त्रेण उपवेषमुत्करे मृत्वननादिरूपे
 दृषादित्यागस्थाने पूर्वभागे प्रत्यक्षमुखं गूढं कुर्यात् । यस्मादेवं
 तस्मात्सोकेऽपि उपवेषवत् कर्षकराः शूद्राः स्वाम्यभिमुखाः
 स्वामिनः पुरस्तात् सर्वदा अवतिष्ठन्ते । निःशेषेषु गूढं वि-
 धत्ते “स्वविमत उपगूहति । अप्रतिवादिन एवैतान् कुरुते”
 (ब्रा०१।का०।३।प्र०।११अ०) इति । अथमुत्करे प्रवेक्ष्य मूत्रं व-
 द्धिर्नावशेषयेत् किन्तु स्वविष्टान् मूत्रादारभ्य कृत्स्नं प्रवेक्षयेत् ।
 तथा सत्येतान् मृत्यान् अप्रतिवादिनः उक्तकारिणः कुरुते ।
 अभिचाराद्य मन्त्रान्तरमुत्पादयितुं प्रसूयति “दृष्टिर्वा उपवे-
 षः । शूचर्त्तो वज्रो ब्रह्मणा सङ्घ्नितः” (ब्रा०१।का०।३।प्र०।
 ११अ०) इति । अथमुपवेषः स्वत एव धार्म्ययुक्तः । तत ऊर्ध्वं
 वक्त्रिसन्नापेन युक्तः । पुनरपि मन्त्रेण तीक्ष्णीकृतत्वादयः
 सन्त्यस्यः । अतोऽभिचारयोग्यः । तच्च मन्त्रमुत्पाद्य विनियुञ्जे
 “योपवेषे शूक् । सा ऽमुमृच्छतु यं द्विज इति । अद्यासौ नाम

गृह्य प्रहरति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।११अ०) इति । शुक्लान्तापः
 अमुमित्यत्र यो द्वेष्यः तस्य नाम गृहीत्वा तमुपवेशमयी प्रह-
 रेत् । पुनरप्यृचां चबमभिचारार्थमेवात्पादयति “निरमुं नुद
 शोकसः । सपत्नो यः पृतन्वति । निर्वाशेन हविषा । इन्द्र एषं
 पराहरीत् । इहि तिस्रः परावतः । इहि पञ्चजनाः अति । इहि
 तिस्रोऽतिरोचना यावत् । सूर्यो अशद्विवि । परमां त्वा परावतं ।
 इन्द्रो नयतु वृचहा । यतो न पुनरायसि । ब्राह्मतीभ्यः समा-
 भ्य इति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।११अ०) इति । यः अचुर्युत्सति
 अमुं स्वगृहात् त्वं निःसारथ निःशेषेण जगद्वाच्यं येन तन्निर्वाच्यं
 तादृशं हविषपवेशरूपं तेन इन्द्र एनं अचुं परावृत्य हिंसित-
 वान् । परावृच्छेदो दूरदेशवाचि स्त्रीसिद्धः । हे शत्रो त्वं
 चिभ्यो लोकेभ्यो निर्गत्य चीन् दूरदेशान् ब्राह्मणादीनतिक्रम्य
 चण्डालादिषु गच्छ । यावत् सूर्यो दिव्यस्ति तावन्तं कालं अग्नि-
 सूर्यचन्द्ररूपास्तिष्ठो दीप्तीरतिक्रम्य महत्यन्धकारे गच्छ । वृचहे-
 ष्वात्मत्यन्तदूरदेशं नयतु । दूरदेशं यस्मात् । दूरदेशादनेकेभ्यः
 संवत्सरेभ्य ऊर्द्धमपि न पुनरागमिष्यसि । एताभिस्तिष्ठभिः
 अग्निहपवेशं गृहात् दूरतो निरखेत् । इत्येवं विधिस्तावके-
 नार्थवादेनोच्यति “चिष्टदा एष वज्रो ब्रह्मणा सः अतिः ।
 अचैवेनं विधा । एभ्यो लोकेभ्यो निर्णुष्य । वज्रेण ब्रह्मणसृणुते”
 (ब्रा०।३का०।३प्र०।११०) इति । मन्त्रचक्षेण तीक्ष्णीकृत एष
 उपवेशरूपो वज्रस्त्रिगुणो भवति । एतन्निष्ठेन श्लोकेन एनं वैरिणं
 शोकचयात् निःसार्य मन्त्रात्मकेन वज्रेण अभिहितसि । चिर्भूमिं

खात्वा तत्रोपवेशं प्रचेतुं यजुर्दधरूपं मन्त्रमुत्पादयति “हतो
ऽघात्रवधिक्षामुमित्याह सृष्टौ” (ब्रा०।३का०।३प्र०।११अ०)
इति । सृष्टिर्हि सा । अत्र सूत्रं “पञ्चभिर्निरस्येन्निखनेदा” इति ।
उपवेशस्याग्नौ प्रहरणे दूरदेशे निरसने भूमौ खने च ध्यानं
विधत्ते “यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् । इत्येवैनमर्पयति” (ब्रा०।
३का०।३प्र०।११अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ॥

“वाजदाभ्यां स्रुचो व्यूहा वस्त्रज्यात् परिधीं स्त्रिभिः ।

अक्र प्राऽस्यात्रिभिः स्रुचु प्रस्तरायादिकाञ्चनं ॥

मह प्रस्तरहोमोऽयमायुरग्न्यभिमन्त्रणं ।

भ्रुवा भूमिं स्पृशेद्यम्य मध्यस्य परिधेर्जतिः ॥

यज्ञान्ययोर्दयोर्होमः संज्ञावं ज्ञावकाङ्गतिः ।

अग्ने स्रुचौ सादयित्वा धुरितौ प्रोहयेत् स्रुचौ ॥

अग्ने फस्तीकृतैर्होमो देवा इष्टयजुर्जतिः ।

वाचि बर्हिर्जतिर्वाते सर्पिर्होमोऽत्र विंशतिः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । दक्षमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“क्रियायाः प्रतिपत्तौ वा चमसेडादिभक्षणं ।

क्रियायाः पूर्ववन्नैवं यागीये स्वत्ववर्जनात् ॥

अक्रीत यजमानस्य भक्षणत्वाच्च तेन वा ।

प्रतिपत्तेः संस्कृतित्वात् सत्रेषु न निवर्त्तते” इति ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षणं अस्ति चेष्टा इडाप्राग्निचादिभक्षः ।
तत्र भक्षेण प्रीतानामृत्विजां स्वाधीनत्वसम्भवात् । दक्षिणेन क्र-
यार्थं भक्षणमिति पूर्वः पक्षः । यागदेवतायै सङ्कल्पितेऽपि द्रव्ये

स्वल्पमस्य भवानो यजमानो न तेन क्रेतुं शक्नोति । किञ्च यज-
मानपञ्चमाः समुपह्वयेडां भक्षयन्तीत्यक्रीतस्वापि यजमानस्य
भक्षः श्रूयते । तस्माद्दृष्ट्यादृष्टिजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति
गम्यते । तस्मात् प्रतिपत्त्यर्थो भक्ष इति । तेन क्रयार्थत्वाभावेन
परिब्रिज्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन सत्रेषु
न बाध्यते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे* चिन्तितं ।

“चतुर्धा कार्यं आग्नेयः पुरोडाश इतीरितं ।

चतुर्धा करणं सर्व्वशेषो वाऽऽग्नेयमाचगः ॥

उपलक्षणताऽऽग्नेये युक्ताऽतः सर्व्वशेषता ।

अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यतोऽस्याग्नेयता ततः ॥

नाग्नेयत्वं तयोर्मुखं केवलाम्यनुपाश्रयात् ।

तेनैकस्मिन् पुरोडाशे चतुर्धा करणस्थितिः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इति ।
तत्राग्नेयवदैन्द्राग्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसम्बन्धात्
आग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते । ततस्त्रयाणां शेष इति
चेत् । मैवं । न ह्याग्नेय इत्ययं तद्धितः सम्बन्धमात्रे ऽभिहितः
किन्तु देवतासम्बन्धे अग्निस्य केवलः । द्विदेवत्ययोः पुरोडाशयो-
र्नैकदेवतात्वं । अतो देवतैकदेशेन ह्यत्र देवतोपलक्षणाभावादा-
ग्नेयत्वं तयोर्न मुखमिति मुख्य एवाग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवति-
ष्ठते । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्थं भक्षणाय वा ।

* प्रथमपादे इति तै० पा० ।

भक्ष्याश्रुतेः क्रवार्था ऽतो यथेष्टं नैर्निधुञ्च्यतां ॥

देवतायै समस्यस्य क्लृप्तत्वात् स्नामिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते” ॥ इति ।

चतुर्धाहृतस्य पुरोडाशस्य भागान् यजमान एव निर्दि-
शेत् “इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्नीधः” इति ।
सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो अतिदा-
नेन तानृत्विजः परिक्रेतुमयं निर्देशः । क्रयस्य तदङ्गीकारानु-
सारेण स्वर्षेणाप्युपपद्यते । तस्मात् स्वकीयभागस्यैरिच्छयोप-
योगं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः । “अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति ह्यत्स्य
हविषो देवतार्थं सङ्कल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्नामिताभा-
वात् युक्तः परिक्रयः । भक्षणम् प्रतिपत्त्यर्थत्वाद्युक्तं । अवशि-
ष्टस्य चः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य भक्षणार्हत्वा-
ङ्गत्वेन कर्मकराणामुत्साहजनमात्रं तद्भक्षणार्थो निर्देशो यु-
ज्यते । तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितं ।

“वाजस्य मेत्यमुं ब्रूयादेको द्वौ वैश्वताऽर्थतः ।

एकः काण्डद्वये पाठादध्वर्युस्नामिनावुभौ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोर्वाजस्य मेत्ययं मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे याजमान-
काण्डे चास्नातः । तत्रैकेन पठने सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादित-
रस्त्वं न पठेदिति चेत् । मैवं । काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
तस्मादुभाभ्यां पठनीयः । तयोः पठतोराशयभेदोऽस्ति । अनेन
मन्त्रेण यजमानप्रकाशितमर्थं अनुष्ठानस्नामीत्यध्वर्युर्मनुते । अत्र
न प्रमद्विद्यामीति यजमानः । चतुर्थस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“प्रक्षरं ब्राह्मणा यादूर्ध्वं प्रकृतिः प्रकृतिस्त्रियं ।

ब्राह्मणामर्थकर्म स्यात् प्रतिपत्तिरयोचिता ॥

प्रकृतिः प्रक्षरे यागः ब्राह्मणाः साहचर्यतः ।

तथा स्यादर्धकर्मत्वे ष्टते ब्राह्मणी प्रयोजयेत् ॥

हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ।

पौर्णमास्यां ततो नैव इतिः ब्राह्मणी प्रयोजयेत्” ॥ इति

दर्धपौर्णमासयोः श्रूयते “सह ब्राह्मणा प्रक्षरं प्रहरति” इति ।

तत्र ब्राह्मणहरणमर्थकर्मकः, प्रहरतिशब्देन यागस्याभिधानात् ।
कुतः । सूक्तवाकेन प्रक्षरं प्रहरतीत्येतदाश्वमुदाहृत्य चिन्तितं । प्र-
क्षरप्रहरणस्य चान्तरे तस्याहचर्या ब्राह्मणाप्रहरणमपि याग ए-
वेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थाय क्रतुवाकस्य प्रयोजनाय क्रियमाणमर्थ-
कर्म । ततः प्रहरणेन पौर्णमास्यामपि पलाशब्राह्मणा प्रयुज्यन्ते इति
प्राप्ते ब्रूमः । सूक्तवाकेन प्रक्षरं प्रहरतीत्यत्र हरतिधातोर्या-
गवाचित्वं नोक्तं, किन्तु मास्यवर्षिकदेवतामुपलभ्य द्रव्यदेव-
ताभ्यां यागः कल्पितः । ब्राह्मणाप्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो
यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र सूक्तवाच्यार्थपरि-
त्यागमेवाशङ्के । तथा सति वज्रापाकरणोपयुक्तायाः पलाश-
ब्राह्मणा उपयोगान्तराभावाद् यागदेशेऽवकाशलाभाय च-
काण्यवशं परित्यागे प्राप्ते ब्राह्मणाहवनीये त्यागे नियम्यते
तेन च ब्राह्मणीवत्यागेन ब्राह्मणाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्ति-
र्नाम संस्काररूपो दृष्टार्थः । यथा राज्ञा चर्वितस्य ताम्बूलस्य
मौवर्षे पतद्ब्रूहे प्रक्षेपस्तद्वत् । ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्मतया

तदभावेऽपि ऋतुवैकल्याभावात् पौर्षमास्यां स्वसिद्धहेतुभूतां
शाखां न प्रयोजयति । षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“स्त्रिया नास्ति स्वामिभावः पुल्लिङ्गेन तदीरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं सङ्ख्यावन्नाविवक्षितं ॥

अस्यद्देश्यगतत्वेन सङ्ख्याया सदृशत्वतः ।

तद् विभक्तिविकारादेः*रर्थस्तत् प्रकृतेर्न तु” ॥ इति ।

स्वर्गकामो यजेतेति पुल्लिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधामात्
सोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति । न च ग्रहैकत्ववलिङ्गमविवक्षितमिति
वार्थं । एकत्ववलिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् प्रकृत्यर्थतया तु
ग्रहत्ववद्विवक्षितं पुल्लिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । अस्ति स्त्रियाः कर्ष-
णधिकारः । कुतः । पुल्लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न हि एकत्वस्य
प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तं, किन्तु उद्देश्यगतत्वं । इहापि
यदीयस्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तौ पुल्लिङ्गस्योद्देश्यगतत्वे-
नैकत्वसदृशत्वात् नास्ति विवक्षितत्वं । न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गं ।
स्त्रीलिङ्गत्वाच्च टावादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुल्लिङ्गं तु
वृत्तानित्यस्मिन् द्वितीयावकुवचने विभक्तिविकारेण मकारा-
देर्ब्रह्मलक्षणेनाभिव्यज्यते । एवं कुलमित्यस्मिन् प्रथमैकवचने न
पुंसकाऽभिव्यक्तिः । तस्माल्लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेना-
विवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्यधिकारः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“दम्पतीभ्यां पृथक्कार्थं सह वाऽऽख्यातसङ्ख्याया ।

पृथगेवमवैगुण्यात् कर्त्रेक्याद्देश्यवतैक्यवत्” ॥ इति ।

* टात्विवभक्तिविकारादे इति का० या० ।

यजेतेत्याख्यातगतप्रत्ययगतायाः सङ्ख्याया उद्देश्यगतत्वाभा-
वेन विवक्षाया वारयितुमशक्यत्वात् । एककर्तृत्वाय दम्पतीभ्यां
पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति चेत् । मैवं । वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्माणि तत्र
तत्र पत्न्यवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युभयमप्याख्यातं । तत्र यजमा-
नप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं सुष्येत, पत्नीप्रयोगे यजमानावेक्षणं सुष्येते-
त्यवैगुण्याय इदोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्येकत्वं विरुद्धं ।
अग्नीषोमौ देवतेत्यत्र यथा व्यासक्तयोर्द्विवाद्देवतैक्यं तथा द-
म्पत्योरेकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात् । तस्माद् दम्पत्योः सहा-
धिकारः । तथा सत्युनेऽतिरिक्तं धीव्याता इति वाक्येन कर्माणि
ऊनाङ्गपूरणं पत्न्या क्रियत इति यदुक्तं तत् सुस्थितं ।

अथ व्याकरणं । वाजस्येत्यत्र वज्रजगतौ इत्येतस्माद्वातोद्द-
त्पन्नः कर्माणि घञन्तः ततो जित्वादाद्युदात्तः । प्रसवबन्धोऽप्रत्य-
यान्तः । ततस्तत्र याथादि स्वरः । एवं सर्व्वं यथायोग्यमुच्येयं ।

“इषे त्वाद्या यजुर्मन्त्राः काचित् काचिद्गोरिता ।

तान्तामृचं विविच्यात्र वस्त्रि हन्धोऽवबुद्धये” ॥ इति ।

सावित्र्यर्चा अमुष्टुभर्चा वैश्वदेव्यर्चेति ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वान्
सर्व्वयजुषां मध्ये समाख्याता ऋचः । देवो वः सविता प्रार्पयत्विति
द्विपदा विराट् गायत्री । आप्यायध्वमिति मध्ये ज्योतिस्त्रिष्टुप्
रुद्रस्य हेतिरित्येकपदा त्रिष्टुप् । भ्रुवा अस्मिन् इत्यपि तद्वत् ।
प्रेयमगादिति त्रिष्टुप् । सहस्रवल्त्रा इत्येकपदा त्रिष्टुप् । उर्व्व-
न्तरिचमित्येकपदा गायत्री । समृच्यध्वमिति गायत्री । देवो
वः सवितात्पुनात्विति गायत्री । अत्रधूतमित्येकपदा गायत्री ।

परापूता इत्यपि । दीर्घान्वित्येकपदात् त्रिष्टुप् । याजि घर्म
इत्यनुष्टुप् । समायेः अङ्गिरित्युपरिष्ठाद् वृहती । अङ्गः परी-
त्येकपदा मायत्री । अन्तरितमित्येकपदा मायत्री । देवस्य स-
वितुः सव इति द्विपदा मायत्री । पुरा क्रूरस्त्रेत्येकपदा त्रिष्टुप् ।
उदादायेति चिपदा त्रिष्टुप् । आशासाना । सुप्रजसस्त्रेत्यनु-
ष्टुभौ । इमं विश्यामीति त्रिष्टुप् । समायुषेत्यनुष्टुप् । देवो वः
सवितोऽत्पुनान्विति गायत्री । वीतिषोचमिति गायत्री । एता
असदन्नित्येकपदा त्रिष्टुप् । अग्ने यष्टरित्येकपदा मायत्री ।
पाहि माग्न इति द्विपदा गायत्री । वाजस्य मोह्नाभस्त्रेत्यनु-
ष्टुभौ । यं परिधिमिति पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् । स्रूषावभामा
इति त्रिष्टुप् । न्वितरेषामपि मन्वाषामनेन न्यायेनाक्षरमात्रा
सङ्ख्याविशेषमुपजीव्य यत् किञ्चिच्छब्दः कल्प्यतामिति चेत् । न ।
यजुषां छन्दः कल्पने अतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा च ब्राह्मणं
पूर्वमेवोदाहृतं “तत्रोभयोर्मीमांसा । जामि स्यात् । यद्य-
जुषाब्धं । यजुषाप उत्पुनीयात् । छन्देषाप उत्पुनात्यजामि-
त्वात्” इति । तत्र यजुर्निषेधे छन्दो विधीयते । ततो यजुषां
छन्दो न अतरेरभिमतं । तथा घृति स्रष्टव्या किञ्चिन्नूतनं
छन्दः कल्पयितुं न शक्यते । किन्तु पूर्वसिद्धसम्प्रदायान्त-
र्यन्दो स्रष्टव्यं यत्र यत्रास्ति तस्यां तस्यामृचि छन्दो जानी-
यात्स्रष्टवामेव छन्दोविधानात् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चक्षोद्भोऽनुवाकः ॥

उ॒भा कामिन्द्रा॒ग्नी आहु॒वध्वा उ॒भा राध॑सः स॒ह
माद॒यध्वै॑ । उ॒भा दा॒तारा॑ वि॒षाः र॑यो॒णामु॒भा वाज॑स्र
सा॒तये॑ हु॒वे वां । अ॒ग्रव॑ः हि भूरि॒दाव॑त्तरा वां विजा॒-
मातु॒रुत॑ वा घा स्या॒लात् । अथा॒ सोम॑स्य प्र॒यती॑ युव॒-
भ्यामिन्द्रा॒ग्नी स्तोमं॑ जनयामि नथं । इन्द्रा॒ग्नी नव॑तिं
पुरो॑ दासप॒त्नीरधू॑नुतं । सा॒कमेके॑न कर्म॒णा । शुचिं॑-
नु स्तोमं॑ नवजातम॒धेन्द्रा॒ग्नी वृ॒त्रह॑णा जुषे॒षां ॥ १ ॥

उ॒भा हि वाः॑ सु॒हवा॑ जोह॒वीमि॒ता वाजः॑ स॒द्य उ॒-
ञ्जते॑ घे॒ष्टा । व॒यमु॑ त्वा पथ॒स्पते॑ रथं न वाजसातये ।
धि॒ये पू॒षन्न यु॒ञ्जहि॑ । प॒थस्प॑थः परि॒पतिं॑ व॒चस्या॑ का॒-
मे॒न कृ॒तो अ॒भ्याम॑डर्कं । स नो॑ रास॒क्षुरु॑ध॒श्चन्द्रा॒ग्रा
धि॒यं धियः॑ सीषधाति॒ प्रपू॑षा । श्वे॒चस्य॑ पति॒ना व॒यः
हि॒तेने॑व जयामसि । गाम॒श्वं पोष॑यित्वा स नः ॥
॥ २ ॥

मृ॒डातो॒दृशे॑ । श्वे॒चस्य॑ प॒ते मधु॑मन्तमूर्ध्नि॒ धे॒नुरि॑व
प॒यो अ॒स्मान्नु॑ धु॒ह्व । म॒धुश्च्यु॑तं घृ॒तमि॑व सु॒पूत॑मृतस्य
नः प॒तयो॑ मृडयन्तु । अ॒ग्ने न॑य सु॒पथा॑ रा॒ये अ॒स्मान्
वि॒श्वानि॑ दे॒व व॒युनानि॑ वि॒द्वान् । यु॒योध्य॑स्मज्जु॒हुराण॑-
मे॒नो भूयि॑ष्ठां ते नम॒ उक्तिं॑ विधेम । आ दे॒वाना॑मपि

पन्थामगन्म यच्छक्रवाम तदनु प्रवौढुं । अग्निर्विद्वान्त्स-
यजात् ॥ ३ ॥

सेदु होता सो अध्वरान् स ऋतून् कल्पयाति । य-
द्वाहिष्ठं तद्ग्रये बृहदर्चं विभावसो । महिषीव त्वद्र-
यिस्त्वद्वाजा उदीरते । अग्ने त्वं पारया नर्थो अस्मा-
न्त्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा । पूश्च पृथ्वी बहुला न
उर्वी भवा तोकाय तनयाय शंयोः । त्वमग्ने व्रतपा अ-
सि देव आ मर्त्येषा । त्वं यज्ञेषीद्यः । यद्वो वयं प्रमिनाम
वृतानि विदुषां दवा अविदुष्टरासः । अग्निष्टद्विश्वमा-
पृणाति विद्वान् येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

जुषेयामासने यजादात् चर्यो विश्रतिश्च ॥ १४ ॥

इषे त्वा यज्ञस्य शुन्धध्वं कर्मणे वां देवोऽवधूतं धृ-
ष्टिः संवपाम्याददे प्रत्युष्टं कृष्णोऽसि भुवनमसि वाज-
स्योभा वां चतुर्दश ॥ १४ ॥

इषे इह भुवनमष्टाविश्रतिः ॥ २८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठकः सम्पूर्णः ॥

अथोद्भ्रमभिरनुवाकैर्द्विर्गर्भपूर्वमासमन्त्राः समापिताः । अथ तद्विकृतिमन्त्रा वक्तव्याः । विकृतिषु च आध्वर्यवमन्त्राणामतिदेशे वैधप्राप्तत्वाद्धौत्रा एवानुब्रिञ्चन्ते । ततः प्रपाठकानामन्यानुवाकेषु काम्येष्टीनां याज्यापुरोऽनुवाक्याः क्रमेणोच्यन्ते । तास्त्रेष्टयो द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयद्वितीयचतुर्थप्रपाठकेषु क्रमेण विधीयन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाके द्वितीयकाण्डस्यद्वितीयप्रपाठकस्य सार्द्धप्रथमानुवाकोक्तकाम्येष्टीनां याज्यापुरोऽनुवाक्ये उच्यन्ते । काम्यायाज्या इति याज्ञिकसमाख्याबलादिष्टिकाण्डस्य याज्याकाण्डस्य च परस्परं समन्वयः । इष्टिविशेषमन्त्रविशेषसमन्वयस्तु लिङ्गक्रमाभ्यामवगन्तव्यः । यद्यप्येकैक एव मन्त्रः स्वस्वदेवताप्रकाशकः तथापि द्वीर्होमत्वव्यावृत्तये प्रतीष्टिमन्त्रद्वयं प्रयोक्तव्यं । एतच्च वासोऽप्यतीयहोमप्रस्तावे समाख्यास्यते “यदेकया जुहुयाद्द्विर्होमं कुर्यात् । पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति स देवताय” इति । एतयोश्च लक्षणमाज्यभागब्राह्मणे पठिष्यते “पुरस्तात्तस्मात् पुरोऽनुवाक्या भवति । जातानेव भ्रातृव्यान् प्रणुदते । उपरिष्ठात्तस्मात् याज्या । जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते” इति । यस्या अक्षः पूर्वार्धे देवतालिङ्गं सा पुरोऽनुवाक्या । उत्तरार्धे तन्निङ्गञ्चेत् सा याज्या भवति एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । कश्चित् कश्चित् व्यभिचरति । तत्र सर्वत्राद्यानक्रमे नियामकः । पुरस्तादाद्याता पुरोऽनुवाक्या । पश्चादाद्याता याज्या । तस्मादिष्टिक्रमं मन्त्रक्रमश्च परीक्ष्यैकैकस्यामिष्टौ एकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यं । ननु यत्र युग्मादधिक-

क्षयुग्मसमानलिङ्गको मन्त्र आच्यते तत्र क्रमानुसारेणोत्त-
 रेऽष्टौ मन्त्रयोजने लिङ्गं बाध्यते । पूर्वैष्टौ तद्योजने क्रमो बाधे-
 दिति चेत् । न । बाध्यतां नाम क्रमस्य दुर्बलत्वात् । यदि पूर्वै
 ऽष्टौ द्वितीयमन्त्रस्य पृथक् प्रयोजनाभावः तर्हि तत्र चाज्या
 विकल्प्यतां । यत्र तु युग्मान्तरं पूर्वयुग्मेन समानलिङ्गं तत्र
 चाज्यापुरोऽनुवाक्या युग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु । यददिश्वैक्ये मन्त्र-
 युग्माधिक्ये युग्मविकल्पः तदन्वययुग्मस्यैकत्वे षति तदीयदे-
 वताविषयाणामिष्टीनामाधिक्ये ता इष्टयोऽपि विकल्प्यतां ।
 तद्यथा । इहैव तावत् तादृशमुपलभ्यते । उभा वामिन्द्राग्नी-
 त्यादश्च इन्द्राग्नीलिङ्गकाश्चत्वारो मन्त्राः । ऐन्द्राग्र इष्टयस्य फ-
 लभेदेन षडावाताः । तत्र प्रथममन्त्रयुग्मविषये तिस्र आद्या
 इष्टयो विकल्प्यन्ते । तासु तिस्रुषु प्रथमामिष्टिं विधातुं प्र-
 सौति “प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागू-
 हताः सोऽचायत् प्रजापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजाऽपाद्युषतामिति
 स एतमैन्द्राग्रमेकादशकपालमपश्यत् तं निरवपत् तावस्यै प्रजाः
 प्रासाधयतां” (सं०।१२कां०।१२प्र०।१२अ०) इति । “अपागूह-
 तामाच्छादितवन्तौ । अचायत् अचिन्तयत् । प्रासाधयतां प्रक-
 टीकृतवन्तौ । प्रसृतामिष्टिं विधत्ते “इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजा-
 मुपगूहतो योऽस्यं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दत ऐन्द्राग्रमेका-
 दशकपालं निर्भ्येत् प्रजाकाम इन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेने-
 पधावति तावेवास्यै प्रजां प्रासाधयतो विन्दते प्रजां” (सं०।
 १२कां०।१२प्र०।१२अ०) इति । अः पुरुषो धीवनादिना प्रजोत्पा-

दनसमर्थोऽपि सन् प्रजां न सभते तस्येन्द्राग्नी प्रतिबन्धकौ । त-
 थोर्मान उक्तः पुरोडाशखेन तौ सेवते । द्वितीयामिष्टं विधत्ते
 “ऐन्द्राग्नेकादन्नकपालं निर्व्वपेत् स्वर्धमानः सेने वा सजातेषु
 वेन्द्राग्नी एव खेन भागधेयेनोपधावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं
 भ्राष्टव्यस्य हृक्के विपाप्रना भ्राष्टव्येण जयते” (सं०।१०।
 १२०।१३०) इति । सजाताः समानजन्मानो बन्धुभृत्यादयः ।
 अचेतनं चेन्नविषयं चेतनं भृत्यविषयश्च वैरिणो यस्मानर्थं त-
 दुभयमिन्द्राग्नी वखादिनाश्चतः स्वयञ्च पापिष्टेनैव वैरिणा
 विरुद्धमानो जयं प्राप्नोति । द्वितीयामिष्टं विधत्ते “अप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति यः सङ्ग्राममुपप्रयात्वेन्द्राग्नेका-
 दन्नकपालं निर्व्वपेत् सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्नी एव खेन भाग-
 धेयेनोपधावति तावेवास्मिन्नियं वीर्यं धत्तः सचेन्द्रियेण
 वीर्येणोपप्रयाति जयति तः सङ्ग्रामं” (सं०।१०।१२०।
 १३०) इति । युद्धार्थं परसैन्यसमीपं प्रयास्यतो भयावेन्नाङ्ग-
 लपादादीन्निष्पगता ब्रह्मिरपकामति इन्द्राग्नी तस्य धैर्य्यमुत्पाद्य
 इन्द्रियवृत्तिं समाधत्तः । एतासु तिस्रस्त्रिष्टिषु पुरोऽनुवा-
 क्शामाह “उभा वामिन्द्राग्नी आङ्गवधा उभा राधसः सह
 मादयथै । उभा दातारा विषाः रथोणामुभा वाजस्य सातथे
 ऊवे वां” इति । हे इन्द्राग्नी युवामुभौ ऊवे आङ्गयामि ।
 किमर्थं । आङ्गवधै वाकस्त्रेण होतुं । न चात्रान्यमेधपुदषमेधा-
 दावद्यादेरिव युवयोर्होमद्रव्यत्वं ब्रह्मणीयं । अस्ति ह्यत्र राधः
 ब्रह्मवाच्यं पुरोडाशद्रव्यरूपमज्ञं । तेनाग्नेन युवामुभौ परस्परं

युक्तौ भोजयितुं हर्षयितुं आह्वयामि । इष्टाभ्यामावाभ्यां किं तवेति चेत् । युवामुभावन्नानां धमानाश्च दातारौ । अतोऽन्नस्य साभाय युवामुभावाह्वयामि । अथ याज्यामाह “अत्रवत् हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा खालात् । अथा सोमस्य प्रथती युवभ्यामिन्द्राग्नी सोमं जनयामि नव्यं” इति । लोके हि खदुहितुरत्यन्तप्रियविशिष्टो जामाता दौहित्ररूपा बह्वीः प्रजाः प्रददाति खालस्य खयं दक्षो भगिनीस्त्रेहेन गृहधनरक्षणाय दासदासोरूपा बह्वीः प्रजाः प्रददाति । ताभ्यामपि वां भूरिदावत्तरौ अतिशयेन बह्वप्रजाप्रदौ युवामित्यष्टणवं । अथा अतो हे इन्द्राग्नी युवभ्यां युवभ्यां सोमस्य प्रथती सोमसदृशस्यास्य पुरोडाशस्य प्रदानेन भवदीये चित्ते नूतनं हर्षरूपचित्तवृत्तीनां सोमं सारं सन्पादयामि । अत्रोदाहृतयोरारथो मन्त्रः पुरोऽनुवाक्या । यागात् पुरस्ताद्देवताह्वानाय अध्वर्युः प्रेषमनु होत्रा वक्तव्यत्वात् । इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूहीत्येतादृशोऽध्वर्युः प्रेषः । द्वितीयो मन्त्रो याज्या, इज्यते अजयेति तद्गुण्यन्तिः । अत एवात्र यजेति प्रेषः पथते । उत्तरासु तिसृष्विष्टिषु प्रथमां विधत्ते “वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्धते यः सङ्ग्रामं जयत्येन्द्राग्नमेकादशकपाशं निर्व्वपेत् सङ्ग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तो नेन्द्रियेष वीर्येष व्युध्यते” (सं०।१कां०।१प्र०।१अ०) इति । युद्धअमेणेन्द्रियगतस्य वीर्यस्य वृद्धिः । द्वितीयामिष्टिं विधत्ते “अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनतामैन्द्राग्नमेकादशकपाशं

निर्व्विषेज्जनतामेव्यस्मिन्द्राग्नी एव खेन भागधेयेनोपधावति ता-
वेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेषु वीर्येषु जनतामेति”
(सं०१।कां०१।प्र०१।अ०१४) इति । विजिगीषुः कथासु खविद्या-
प्रकटनाय वा सभां जिगमिषोर्धैर्यभंगरूपं वीर्यापक्रमणं भव-
ति । तृतीया तैन्द्राग्नेष्टिः पौष्णचरुचैत्रपत्यचरुभ्यामूर्ध्वं विधा-
स्यते । तासु तिस्रस्विष्टिषु पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्राग्नी नवतिं
पुरो दासपत्नीरधूनतं । साकमेकेन कर्मणा” इति । दासाः
प्रजानामुपचपयितारः तस्करप्रभवाः, ते पतयो यासां ना-
रीणां पुरीणां वा ता दासपत्न्यः । हे इन्द्राग्नी तादृशीर्नवतिं
नवतिसङ्ख्याकाः पुरो युगपदेकैर्नैव प्रहारेण कर्मणा युवां अ-
धूनतं चपयतं । याज्यामाह “शुचिं नु स्तोमं नवजातमधे-
न्द्राग्नी वृचहृषा जुषेथां । उभा हि वाꣳ सुहवा जोहवीमि
ता वाजꣳ सद्य उग्रते धेष्ठा” इति । हे वृचहृषौ इन्द्राग्नी अद्य
स्तोमं जुषेथां सेवतां । कीदृशं शुचिं । निर्दोषं नवजातं नवैः
अन्नविशेषैर्जननं जन्म यस्य तत् नवजातं । सुहवा रोषगर्वादिर-
हिततया सुखेन होतुं शक्यौ युवामुभौ यस्मात् जोहवीमि आ-
ह्वयामि तस्मात् तौ उभौ युवां कामयमानाय यजमानाय
वाजं सद्यो धत्तं दत्तं तदिदमुत्तरार्धाक्तं नूतनं अन्नं नक्षोचं ।
यथोक्तकर्मप्रयोगान्तःपातिगमपरं यागं विधत्ते “पौष्णं चरु-
मनु निर्व्विषेत् पूषा वा इन्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषस्यैव
खेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा इन्द्रियं वीर्यमनुप्रथ-
स्यति” (सं०१।कां०१।प्र०१।अ०१४) इति । वीर्यं प्रददाना-

विश्रायी अनु पूषा प्रयच्छति । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “वथमु
 त्वा पथस्यते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्न युञ्जहि” इति ।
 हे सम्मार्गपते पूषन् वथमेव त्वां रथमिव योजयामः । किमर्थं ।
 धिये धीयतेऽनुंठीयत इति धीः कर्म । कीदृशै धिये । वाज-
 स्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्याः सा वाजसातिः तस्यै । थाञ्ज्यामाह
 “पथस्यथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यागडर्कं । स नो
 रासञ्जुद्धसञ्ज्याया धियं धियः सीषधाति प्रपूषा” इति ।
 कामेन कृतः फलकामेन प्रेरितोऽहं तस्य तस्य मार्गस्य परिपतिं
 परिपालकं पूषापरपर्यायमर्कं वचस्या स्तोत्ररूपेण वचसा अभ्या-
 नट् अभिव्याप्तवानस्मि । सः नोऽस्मभ्यं बुद्धः प्रोक्तनिरोधिका
 रासत् प्रयच्छतु । कासाः । चन्द्रायाः चन्द्रवदाहादनसाधनमयं
 यासां ता ओषधीः । किञ्च पूषा धियं धियं तत्तद्विषयां प्रज्ञां
 प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु । इत्यन्तरं विधत्ते “चेचपत्यं चदं
 निर्ध्वपेज्जनतामागत्येयं वै चेचस्य पतिरस्यामेव प्रतितिष्ठति” (सं० ।
 २ कां० । २ प्र० । १ अ०) इति । चेचाणां भूभागताङ्गमेः चेचपतिर्लं
 अर्धवाद्गतप्रतिष्ठाकामोऽचाधिकारी । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह
 “चेचस्य पतिना वयः हितेनेव जयामसि । गामशं पोषधित्वा
 स नो मृडातीदृत्रे” इति । हितेन पुत्रादिना यथा गवादिजय-
 साया चेचस्य पतिना गामशं पोषकमन्त्रादिकञ्च वयं आसमन्ता-
 ज्जयामः । सः चेचस्य पतिः ईदृत्रे गवादौ नः मां मृडाति सुखय-
 त्तु । थाञ्ज्यामाह “चेचस्य पते मधुमन्तमूर्खी धेनुरिव पथो अस्मासु
 धुञ्च । मधुञ्जुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतथो मृडयन्तु” इति ।

हे चेषस्य पते धेनुः पथ इव त्वमस्मात्सु मधुमत्तं माधुर्भरसोपे-
तमूर्ध्ववत् पुनः पुनरावृत्त्युपेतं द्रव्यान्तरेष्वपि स्वमाधुर्यसाविणं
घृतमिव पर्युषितत्वदोषाभावेन सुपूतं नारिकेलफलैस्तुदङ्गुडा-
दिभोग्यपदार्थसमूहं धुञ्च । यज्ञस्य पतयोऽस्मान् मृडयन्तु सुख-
यन्तु । अत्रिष्टामैश्राग्नेष्टिं विधत्ते “ऐश्राग्नेकादत्रकपालमु-
परिष्टान्निर्वेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्टादात्मन्धत्ते”
(सं०२का०।२प्र०।१अ०) इति । चैत्रपत्यचरोरुर्द्धमेवैयमिष्टिः ।
अत्रापि वीर्यकामोऽधिकारी । जनतामागत्येति चैत्रपत्यस्य
काष्ठः उपरिष्टादित्यस्य काष्ठः । अत्र याज्यानुवाक्ये पूर्वमे-
वाक्ते । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये पथिहते पुरोडाशमष्टाक-
षासं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासवाजी सन्नमावासां वा पौर्णमासीं
वाऽतिपादयेत् पथो वा एषो ऽध्यपथेनेति यो दर्शपूर्णमासवाजी
सन्नमावासां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयत्यग्निमेव पथिहते
स्नेन भागधेयेनोपधावति स एवैनमपथात् पन्थामपि नयत्यन-
हान् दक्षिणा वही क्षीप समृधे” (सं०२का०।२प्र०।२अ०)
इति । पर्वणि पर्वस्यप्रमादेन तदिष्टेरनुष्ठानं विद्यमानः पन्थाः
कस्मिंश्चित् पर्वणि प्रमादेनानुष्ठानाभावोऽपथः । तस्मिन् वि-
षये प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिः यस्मादेषोऽनहान् भारं वहति
तस्मात् समृधे भवति । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अग्ने नय
सुपथा राधे अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युषोध्य-
स्यव्युद्धराथमेनो भूथिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम” इति । हे अग्ने
त्वं दर्शपूर्णमासेष्टफलरूपाय राधे धनाय अस्मान् अतिपाददो-

घरहितेन सुपथा सुमार्गेण नय । हे देव त्वं विश्वान् वयुनानि
 मार्गान् विद्वान् वेत्सि । गरकहेतुत्वेन जुहुराणं कुटिलमतिपा-
 दरूपं एनः पापं अस्मत् अस्मत्तो युयुधि वियोजय भूयिष्ठां
 बद्धतर्मां गम उक्तिं गमस्कारोक्तिं ते तव विधेम करवाम ।
 तत्र याज्यामाह “आ देवानामपि पन्थामगम्य यच्छक्रवाम
 तदनु प्रवोढुं । अग्निर्विदान्त्वयजात्सेदु होता सो अध्वरान्त्व
 ष्ट्वन् कल्पयाति” इति । यस्मात् पथो वयं पूर्वं भ्रष्टाः तमपि
 देवानां पन्थां पन्थानं ददानीं अगम्य आगताः । किं कर्षुं । यत्
 कर्षानुष्ठातुं ब्रह्मवाम ब्रह्मवामः तदनु क्रमेण प्रवोढुं अविच्छेदे-
 नानुष्ठानं प्रवाहः यद्यप्यहं न जानामि तथाप्ययं पथिहृदग्निर-
 पराधं समाधातुं विद्वान् वेत्ति । अतःऽस्मदर्थं यजात् यच्छति
 स इत् उ स एव होता देवानामाह्वाता । स एवातिपन्नान् अ-
 ध्वरान् यज्ञान् स ष्ट्वन् क्रत्वादिकाणांश्च कल्पयाति कल्प-
 यिष्यति । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये व्रततपये पुरोडाशमष्टाक-
 पाखं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेदग्निमेव व्रतपतिः
 स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवैनं व्रतमाखण्णयति व्रत्यो भव-
 ति” इति । अव्रत्यं यागव्रतविरोधनृतवदनादिकं सोऽग्निरेवै-
 नमव्रत्यचारिणं व्रतं प्रापयति । तत उत्तरेषु यागव्रतेषु योग्यो
 भवति । अत्र मन्त्रकाण्डे पथिहृत्स्त्रिकं मन्त्रयुग्मं पूर्वमाह्वा-
 तमुदाहृतं । व्रतस्त्रिकमुपर्युदाहरिष्यते । मध्यवर्तिनं तु
 युग्मे विघ्नेष्वस्त्रिकभावेऽप्युभयसाधारणास्त्रिकदर्शनात् केचित्
 पूर्वञ्च विकल्पितमिदमित्याहुः । अपरे तु उत्तरञ्च विकल्पित-

मिति मन्वन्ते । आचार्यास्तु पूर्वमेव खिद्यन्तः संवाञ्छे इति मन्वन्ते । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “यदाहिष्टं तद्गये दृहदर्श विभावसो । महिषीव तद्रविस्त्वदाजा उदीरते” इति । अत्र प्रापञ्चोयं हविः तद्गये दृहद्भवतु । हे विभावसो फलप्रदानेन मां पूजय, यथा महिषी मया दत्तं कार्पासव्रीजं तिलपिष्टादिकं खादित्वा बज्ज्वीरादिना पूजयति तद्वत् । तथा सति त्वदनुयादाङ्गं लभ्यते । अस्मानि चोत्कर्षेण सम्पद्यन्ते । याज्यामाह “अग्ने त्वं पारया नद्यो अस्मान्त्वस्त्रिभिरति दुर्गाणि विश्वा । पूञ्च पृथ्वी बज्ज्वी न उर्वी भवा तोकाय तनयाय ग्रंथोः” इति । हे अग्ने मदीयापराधपरिहारायेदानीं प्रवृत्तत्वात् नद्यो नूतनस्वमस्मान् फलपर्यन्तानां कर्मणां पारया पारं नय । किं कृत्वा । स्वस्त्रिभिर्यथास्त्रानुष्ठानैरतिपादरूपाण्यत्रत्यरूपाणि वा दुर्गाणि पापानि विश्वान्यति अतिक्रमय । किञ्चास्माकं निवासार्थं पूञ्च नगरी पृथिवी विसृता भवतु सस्त्रिभिर्यत्र्यर्थमुर्वी बज्ज्वी भवतु । किञ्च त्वमस्मदीयाय तनयाय पुत्राय तोकाय दुहितरूपापत्याय च ग्रंथोः सुखप्रदो भव । अथ व्रतपत्याग-स्त्रासाधारणे युग्मे पुरोऽनुवाक्यामाह “त्वमग्ने व्रतपा असि देव आमर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीशः” इति । हे अग्ने त्वमागत्य मनुष्येषु व्रतपा व्रतपालको देवोऽसि । आसमन्ताद्यज्ञेषु त्वं स्तुत्योऽसि । याज्यामाह “यदो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविद्युष्टरासः । अग्निष्टद्विश्ममापृणति विद्वान् येभिर्देवाः सतुभिः कल्पयाति” इति । हे देवा विदुषां युष्माकं सम्बन्धी-

न्यस्यदनुष्ठेयव्रतानि अविदुष्टरासः अत्यन्तमविदांशो वयं प्रमि-
 नाम प्रकर्षेण विनाश्रयाम इति यत् तद्विश्वं तत्सर्वं विद्वानग्निः
 आपृषाति आपूरयतु । येभिः यैः स्रुभिः स्रुपस्रुषितकाल-
 विभ्रेषैर्देवान् हविर्भोक्तुं कल्पयाति कल्पयति तैः कालविभ्रेषै-
 र्ब्रतं पूरयतु । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अन्यानुवाके याज्याऽनुवाक्याः काम्येष्टिसङ्गताः ।

काण्डस्य तु द्वितीयस्य द्वितीये प्रश्न इष्टयः ॥

उभैर्द्राग्नयथे युग्ममिन्द्रैर्द्राग्नयथे तथा ।

वयं पौष्णे चरौ चेन्न चैत्रपत्ये चरौ तथा ॥

अग्ने पाथिहते यदा प्रातपत्ये द्वियुग्मकं ।

विकल्पेनेति मन्वाः स्युरनुवाके स्रुदर्भे” ॥

अथ मीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“ऐन्द्राग्नादीष्टयः काम्या याज्या अप्युदिताः क्रमात् ।

काण्डयोस्ता यथालिङ्गं सञ्चार्या नियमोऽथ वा ॥

लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलं तदश्रुतमूः ।

अकाम्यास्ताप सञ्चार्या याज्याः सर्वत्र का चतिः ॥

समाख्यानात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनं ।

अपेक्षते दैवमात्रशक्तिः काम्यैकतास्ततः” ॥ इति ।

काम्येष्टयस्तत्काण्डक्रमेणाज्ञाताः “ऐन्द्राग्नेकादन्नकपालं
 निर्वपेद्यस्य सजाता विद्युः” इत्यादिना । सजाता ज्ञातयः ।
 विद्युर्विमता विप्रतिपन्ना इत्यर्थः । इन्द्राग्नोरोचनेत्यादिके मन्त्र-
 काण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमेणाज्ञाताः । तत्रेदं काम्ययाज्यानुवा-

ष्याकाष्ठमिति चाग्निनां समाख्यया चवमम्यते । तयोः रि-
 ष्टिकाष्ठमन्त्रकाष्ठयोः प्रथमावामिष्टौ प्रथमपठिते चाध्यानु-
 वाक्ये इत्यादिव्यवस्था । कर्ष्यस्वरूपमात्रप्रकाशनं सिद्धं । न च
 तावन्मात्रेण मन्त्रकर्ष्येषोरङ्गाङ्गीभावः । ततः समाख्यावसान्म-
 न्त्रकाष्ठकर्ष्यकाष्ठयोः समन्भावगमेन सामान्येन मन्त्रकर्ष्योः
 समन्वोऽवगम्यते । विशेषतस्त्वस्मिन् प्रथमे कर्ष्यस्वयं प्रथमो मन्त्र
 इति क्रमादवगम्यते । ऐन्द्राग्नेष्टौ ऐन्द्राग्नेमन्त्रो वैश्वानरेष्टौ वैश्वान-
 नरमन्त्र इत्येतादृशो विशेषो सिद्धेनैव चवमम्यत इति चेत् । न ।
 सिद्धावाधारस्य क्रमापेक्षयात् । “ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेद्
 भ्रातृव्यवान्” इति द्वितीयेष्टिरपि । तत्रेन्द्राग्नी पठितं । मन्त्रकाष्ठे
 ऽपि ऐन्द्राग्नीवन्तिमित्यादिकमपरमैन्द्राग्नां चाध्याऽनुवाक्याद्युग-
 चमाद्यातं । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्बन्तुं शक्यते । न च क्रमे-
 ष्वेव तस्मिन्नेर्षिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यं, कश्चिन्निङ्गस्वैव व्यवस्था-
 पकत्वात् । ऐन्द्रावार्हस्यत्येष्टिरेकैवाद्याता “वं कामधेत राज-
 न्यमनपोभ्यो जाधेत वृषाङ्गश्चरेदिति तस्या एतमैन्द्रा वार्ह-
 स्यत्यं चर्षं निर्वपेत्” इति । वं राजपुत्रं जाधमानं, राज्ञः पुरो-
 हितस्य वा काम एवं भवति, अथं मातृगर्भे देवस्यतविभेन के-
 वाप्यप्रतिबद्धो जाधतां जातस्य ब्रह्मन् मारवन् चक्षुरेदिति
 तद्वाजपुत्रार्थेऽयमिष्टिः । मन्त्रकाष्ठे तदिष्टिक्रमे चाध्यापुरो
 ऽनुवाक्ये ऐन्द्रा वार्हस्यत्ये द्विविधे आद्याते “इदं वा मास्ये हविः”
 इत्येकं पुनश्च । “अस्ये इन्द्रा वृहस्यती” इत्यादिकमपरं । तयोः
 प्रथमद्युगस्य क्रमेण त्रिजियोनेऽपि द्वितीयेद्युगस्य सिद्धेनैव वि-

नियोक्तव्यं । तस्मात् क्रमसमाख्यासहस्रतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवैता
याज्या नियम्यन्ते । द्वादशाध्यायस्य च द्वितीयपादे * चिन्तितं ।

“इदं वा युग्मयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनं ।

साहित्यं पूर्ववन्मैवं देवताबोधनैक्यतः” ॥ इति ।

ऐन्द्रावार्हस्यत्ये कर्षणि “इदं वा मास्ये हविःप्रियमिन्द्राह-
इत्यती” इति याज्याऽनुवाक्ये द्विविधे आस्माते । तयोः सार-
स्वत्यादिवत् समुच्चयः । यथा सारस्वतीमनूय वाग्यन्तया
देष्यवीमनूय वाग्यन्त्येत्यत्र अद्दृष्टार्थत्वात् समुच्चयसिद्धिदिति
चेत् । मैवं । दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् तस्माद्दि-
कल्पः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“पुरोऽनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।

पुरे वाचस्समाख्यानाद् वचनात् तु समुच्चयः” ॥ इति ।

देवताप्रकाशनरूपकार्यस्यैकत्वाद्युग्मयोर्यथा न समुच्चयः
किन्तु विकल्प एव तथैवैकयुग्मगतयोरिति चेत् । मैवं । पुरोऽनुवा-
क्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किञ्च
“पुरोऽनुवाक्यमनूय याज्या जुष्टेति” इति प्रत्यक्षवचनेन
देवतापक्षवचनं हविः प्रदानकार्यभेदेऽक्तिपुरस्सरं साहित्यं वि-
धीयते । तस्मात् समुच्चयः । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“पर्यायेष्वपि देवाक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ।

अर्थाभेदादादिमोऽन्वयः शब्दपूर्व्यान्वयित्वतः” ॥ इति ।

दर्शपूर्वमास्योर्धे निगमास्येख्य्यादिदेवताः किं पावक-

* चतुर्थपादे इति का० पुस्तकान्तर० ।

इत्यादिना येन केनापि पर्यायेणाभिधातव्याः, किं वा तत्तद्विष्णुहेतुगतेन यागेन अग्न्यादिपदेनैवेति संबन्धः । तत्र ब्रह्मार्थप्रत्याख्यानार्थत्वात् पर्यायाणां स्वरूपेण भेदेऽप्यर्थाभेदाद्येन केनाप्यभिधानमिति पूर्वं पक्षः । यच्च सूर्ये कार्यमासाद्यते तत्र ब्रह्मेऽर्थप्रत्याख्यानार्थो भवति । यच्च पुनः ब्रह्म एव कार्यं तत्र कार्यसम्बन्धार्थं ब्रह्म एव प्रत्याख्यितव्यः । तद्यथा । देवदत्ते गौरवातिब्रह्ममापादयितुं राजसभायामाचार्योपाध्यायादिब्रह्मैस्त्वं व्यवहरन्नि पितृमातृमातृस्त्रादयश्च तत्तत्सम्बन्धविशेषवाचिब्रह्मेण यथा तु सन्ति तथा तन्नामग्रहणेन प्रत्युत कुप्यन्त्येव । तद्वदत्रापि अग्न्यादिवैधब्रह्म एव कार्यमासक्तं, विधिं विना यागदेवतयोः सम्बन्धाभावात् । विधिज्ञते तु तत्सम्बन्धे वैधब्रह्मस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारं । अत एव अथाट् स्नाहाकारोऽप्यित्यादिनिगमेषु निश्चयेन वैधा एवाग्न्यादिब्रह्माः प्रयुज्यन्ते “अथाउग्नेः प्रिया धामानि”, “अथाट् सोमस्य प्रिया धामानि”, “स्नाहाग्निं स्नाहा सोमं” “अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषं”, “सोमस्त्राहमुज्जिविमनूज्जेषं” इत्यादिना । तस्माद् वैधपदैरेव तत्तद्देवताभिधानं । तत्रैवान्वयिष्ठितं ।

“निश्चये पावकान्योः किमग्निः स्नादयवोभयं ।

अग्निस्नादकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः” ॥ इति ।

आधाने श्रूयते “अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ग्नये पावकावाग्नये ब्रुचये” इति । तत्र गुणगुणिनोः पावकान्योर्मध्येऽग्निब्रह्म एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः । कुतः । तस्मैव सोदकप्राप्तमन्त्रपठितत्वात् । मैवं । पावकगुणयुक्तस्याग्निर्वैधत्वेन

सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वात् । तस्माच्छब्दस्य पठितत्वं । अनेन
न्यायेन प्रकृतेऽप्येन्द्राग्नेयानि इन्द्राग्नीष्वेनेव निगदेषु देवताऽभि-
धातव्या, पाथिकृतयानि त्वग्निपथिकृच्छब्ददधेनेति द्रष्टव्यं ।

अथ व्याकरणं । उभेत्यत्र टासुरैकादेशस्वरौ । इन्द्राग्नीष्वे
त्वाष्टमिकामस्वितनिघातः । आहुवधा इत्यत्र तुमर्धे विहितस्य
कथ्येप्रत्ययस्यादिरकार उदात्तः । ततः समाधे कृत्स्नरः । एवं सर्व-
मुक्त्वं । अस्मिन् प्रथमप्रपाठके शब्दस्वरप्रक्रिया सेगतः प्रदर्शिता ।
साकल्येन तु प्रकृतिप्रत्ययविकारणतत्त्वाद्देवादिपरिज्ञावमन्त-
रेण दुर्बोधत्वात् तस्य च सर्वस्यास्याभिर्वैदिकशब्दप्रकारे निरू-
पितत्वाद्वापि तन्निरूपणे सन्वगौरवप्रसङ्गात् तथैव सर्वमवम-
न्तव्यं । तदिह याव्याकाशं वैश्वदेवं । तथा चानुक्रमसिकाचामुक्तं ।

“राजसूयस्य ब्राह्मणः पशुबन्धः सशेष्टिकः ।

उपानुवाकं चाव्यास्य अश्वमेधः सत्राह्वयः ॥

च वायव्यस्य होमास्य सूक्तानि च सशेष्टिभिः ।

सौचामणी सत्राच्छिद्रैः पशुर्मैधस्य वोढवः” ॥ इति ।

अनुमत्तौ पुरोडाशमित्यादिको मन्त्रकाण्डस्योऽष्टमप्रपाठ-
को राजसूयः । अनुमत्या इत्यादिका विधिकाण्डश्लाः षष्ठ-
सत्रमाष्टमप्रपाठकाश्चयोऽपि राजसूयः सत्राह्वयं । वायव्यं
श्वेतमासभेतेत्यादिप्रपाठकोक्ताः पशुबन्धाः । प्रजापतिः प्रजा
असृजत ताः सृष्टा इत्यादिप्रपाठकचयोक्ता इष्टयः । प्रजा-
पतिरकामन्त प्रजाः सृजेथेत्यादिकमुपानुवाकं । उभावा-
मिन्द्राग्नी इत्यादयो चाव्याः । अमृतश्वेत्यादिकश्च तत्राक्तो

ऽयमेधः । साङ्गहस्येष्वा इत्यादिकं तद्ब्राह्मणं । प्रवचनं ज्योति-
रित्यादिप्रपाठकपञ्चकं सचायथं । जुष्टोदमूना इत्यादिप्रपा-
ठकद्वयोक्ता मन्वा चोम्नाः । पीवोक्ताः रथिद्वयः सुमेधा इत्या-
दिषाङ्गप्रपाठकोक्तानि सूक्तानि । अग्निर्वा अकामयतेत्याद्य-
ङ्गप्रपाठकोक्ता इष्टयः । स्वादीं त्वा स्वादुनेत्यादिः षौचा-
मभिः । सर्वान् वा एषोऽग्नौ कामान् प्रवेद्ययतीत्यादीन्यच्छि-
द्राभिः । अञ्जन्ति त्वामित्यादिकः पशुः । ब्रह्मणे ब्राह्मणमा-
मासभत इत्यादिर्नरमेध इति । अत्र याज्यानां विश्वे देवा
ऽवयवः । उभा वामिति द्वे चिष्टुभौ । इन्द्राग्नौ नवतिमिति
गायत्री । शुचिषु खोममिति चिष्टुप् । वयमु त्वेति गायत्री ।
पथस्य इति चिष्टुप् । सेत्रस्य पतिनेत्यनुष्टुप् । सेत्रस्य पत
इति तिस्रः चिष्टुभः । यदाहिष्ठमित्यनुष्टुप् । अग्ने त्वमिति
चिष्टुप् । त्वमग्ने व्रतपा इति गायत्री । यदो वयमिति चिष्टुप् ।
देवतास्तु तन्मन्त्रव्याख्यानेनैव प्रकाशिताः । ता एता ऽषि-
च्छन्दोदेवता अनुष्ठानकाले स्मरणीयाः । इति माधवीये वेदा-
र्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीविद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिरा-
जपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याज्ञापरिपालकेन माधवा-
क्षर्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे ब्रह्मयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमः ॥ ० ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ॥

आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चस ओषधे
चायस्वैनः स्वधिते मैनः हिःसीर्देवश्रू रेतानि प्रवपे
स्वस्त्यत्तराण्यशीयाऽऽपो अस्मान् मातरः शुन्धन्तु घृतेन
नो घृतपुवः पुनन्तु विश्वमस्मत् प्रवहन्तु रिप्रमुदाभ्यः
शुचिरा पूत एमि सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि
महोनां पर्याऽसि वर्चाधा असि वर्चः ॥ १ ॥

मयि धेहि वृचस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्या असि च-
क्षुर्मे पाहि चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु
देवत्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिस्तस्य ते पविचपते पवित्रेण यस्मैकं पुने तच्छ-
क्यमावो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्वा
देवास आगुरे यन्नियासो इवामह इन्द्राम्नी द्यावा-
पृथिवी आप ओषधीस्त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा
सन्तं पाहि ॥ २ ॥

वर्षे ओषधीरष्टौ च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥ ॐ ॥

सख निश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्बन्धे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके दर्शपूर्णमासेष्टिरीरिता ।

प्रपाठकत्रयेष्वथ सोमयागः प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

तदिदं सोम्यकाण्डं । तथाचानुक्रमणिकायामुक्तं ।

“अध्वरप्रभृतित्रोणि तदिधिर्वाजपेयकौ ।

सवाः श्रुक्रियकाण्डे च नवेन्देरिति धारणा” ॥ इति ।

आप उन्दन्वित्यादिकमध्वरकाण्डं । आददे यावासीत्या-
दिकं सहकाण्डं । उदुत्यं जातवेदसमित्यादिकं दक्षिणाकाण्डं ।
तान्येतानि त्रोणि । प्राचीनवृशं करोतीत्यादिकं त्रयाणामे-
तेषां विधिः । देव सवितः प्रसुवेत्यादिकं वाजपेयस्य मन्त्रकाण्डं ।
देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्तेत्यादिकं वाजपेयस्य विधिका-
ण्डं । त्रिष्टुत् सोमो भवतीत्यादिकाः सवाः । नमो वाचे या
चोदितेत्यादिकं श्रुक्रियमन्त्रकाण्डं । देवा वै सचमासतेत्या-
दिकं तदिधिकाण्डं । तान्येतानि नव सञ्ज्ञाकानि चन्द्रस्य का-
ण्डानि । अतस्तेषु चन्द्र स्रष्टिरिति ध्यायेत् ।

“सोमाङ्गे दीक्षणीयादौ दर्शमन्त्रातिदेशनात् ।

दर्शोर्द्ध्वं तस्य युक्रमग्निष्टोमोऽत्र वर्ण्यते” ॥

त्रिविधः सोमचागः । एकाहाहीनसचनामकः । एकस्त्रि-
 षोवाहनि सचनत्रयेण निष्याद्य एकाहः । द्विरात्रमारभ्य एका-
 दशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्रमारभ्य सहस्रसंवत्स-
 रपर्यन्तानि सचाणि । द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्र अहीनरू-
 पेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सचरूपेण त्रयोदशरात्रादीनां ।
 तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । अत
 एवाच्यते “एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां सज्ज्योतिष्टोमः”
 इति । यद्यपि सप्तसंख्यो ज्योतिष्टोमः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम
 उच्यतेः षोडशतिरात्र अन्नोर्धामो वाचपेयश्चेति तथाप्यग्निष्टोमे
 कृत्स्नाङ्गजातस्योपदिष्टत्वात् स एवेतरेषां प्रकृतिः । अतः प्रथमं
 स एवाभिधीयते । तत्र प्रपाठकत्रयस्यानुवाकानां चार्थभेदे
 विनियोगसङ्गृहे दर्शितः ।

“द्वितीयप्रश्नमारभ्य प्रश्नत्रय उदीर्यते ।

सोमचागे मन्त्रजातं तत्रावाप्सरभेदतः ॥

ऋचः पशुर्गृहश्चेति प्रश्नभेदोऽवगम्यतां ।

ऋचप्रश्नेऽनुवाकाः स्युरर्धभेदाच्चतुर्दश ॥

प्राग्भ्रंशावेन्नं दीक्षा स्याद्देववजनयहः ।

सोमऋचस्थानयनं तदीयपदसङ्ग्रहः ॥

सोमोन्मानं ऋचस्तस्य ऋकटारोपणं गतिः ;

आतिथ्योपसदस्यदङ्गवेदुत्तरवेदिका ॥

त्रिविधानं काम्यवाच्या इत्यर्था अनुवाकनाः” ॥ इति

तत्र प्रथमानुवाके ऋरादिभिः संस्कृतस्य चञ्जमानस्य प्रा-

चीनवंशाख्यशाखाप्रवेष्टोऽभिधीयते । आप उद्धन्वित्यादयः
 चौरमन्त्राः । चौरात् प्रागेव शाखा निर्वातया । ततो बोधा-
 यज्ञो दीक्षासाधनद्रव्यसन्मादनपूर्वकं शाखानिर्वाहमाह “अ-
 ग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणो भवति य उपकल्पयते कृष्णाग्निञ्च कृष्ण-
 विषाञ्च वायुञ्च मेखलाञ्च” इति । “जुष्टे देवयजने शाखा का-
 रिता भवति” इति च । आपस्तम्बोऽपि “सोमेन यक्ष्यमाणो
 शाखापानार्थेवान् चत्विजो वृषीते” इत्युपक्रम्य वरुणं देवयजना-
 खवसानं दीक्षणीयेष्टिञ्चाभिधायेदमाह “प्राचीनवर्षं करोति
 पुरस्तादुद्यतं पश्चाद्भिगतं सर्वतः परिश्रितं” इति । एतदेवा-
 ग्निष्टेय्य वपनविधेः पूर्वं शाखां विधत्ते “प्राचीनवर्षं क-
 रोति देवमनुष्या द्विजो यमजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः
 प्रतीचीं मनुष्या उदीचीनं इन्द्रा चत् प्राचीनवर्षं करोति
 देवलोकामेव तद्यजमान उपावर्त्तते” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०)
 इति । प्रागाद्यतः पृष्ठवंशो यस्य गृहविशेषस्य च प्राचीनवंशः ।
 केचित् तु यस्य देवयजनस्येति विमृश्य कृत्स्नदेवयजनविधिमेत-
 माहुः । देवयजनैकदेशरूपगृहयमद्भ्यो वंशो देवयजनसम्बन्धो
 भवति । वंशस्य प्रागयत्नेन तद्गृहं यजमानो देवलोकां करोति ।
 गृहस्य कुड्यास्थानीयमावरणं विधत्ते “परिश्रयत्यन्तर्हितो हि
 देवलोको मनुष्यलोकात्” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति ।
 स्वर्गस्य मनुष्यैरदृश्यत्वाद्वापि तदर्थं परिश्रयणं । द्वाराणि
 विधत्ते “नास्मान्लोकात् स्वेतव्यमिवेत्याहुः को हि तद्देद यद्य-
 मुग्धिन् लोकोऽस्ति वा न वेति दिच्छतीकाशान् करोत्युभयो-

लोकायोरभिजित्यै” (सं०१।६का०११।प्र०११।अ०) इति । इह लोके
 तावत् सुखं प्रत्यक्षसिद्धं, गृह्यचेनपुत्रनिजादिभिसादुत्पादात् ।
 स्वर्गं तु सन्दिग्धं । अक्षविघ्नेनेदं कर्मां वाङ्गं समायेत तदा सुख-
 मस्ति नात्यथा तदपि तत् सुखं नेदानीं भवति, किन्तु मरणा-
 दूर्द्धं । तथापि प्रवक्षेन केनचिन्नरकप्रदेन कर्माणां प्रतिबन्धे सति
 ततोऽपि विस्मयेत । तस्मादिदानीमेवास्मात्सोकात् न सर्वो-
 त्पन्ना निर्गन्तव्यमिति बुद्धिमत्त आहुः । तत एतसोकादर्शनाद्य
 दारेषु कृतेषु लोकद्वयजयो भवति । कथ्यः “अथास्य प्राप्नुष्वस्य
 दक्षिणं गोदानमङ्गिरनुबध्, आप उव्हन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाद्य
 वर्षसे” इति । गोदानं त्रिरयो भागः । जीवनाद्युर्ध्वमङ्ग-
 वर्षसेभ्य आपः त्रिर आर्त्रीं कुर्वन्तु । कथ्यः “ऊर्ध्वासं वधिंद-
 नुक्लयति श्रोत्रधे चायस्वीनं” इति । “स्वधितिं तिर्यञ्चं निदधाति
 “स्वधिते मैनः शिःषीः” इति । “प्रवपते देवभूरेतानि प्रवपे”
 इति । स्वधितिः चुरः देवेषु प्रसिद्धत्वेन भूयत इति देवभूः दे-
 वनापितः तद्भूपोऽहं वपनं कुर्वे एतानि केवादीनि । बोधा-
 यनः “स्वस्त्युत्तराश्वीये इत्युक्त्वा तं प्रत्याभिमृशते” । आपस्तम्बः
 “स्वस्त्युत्तराश्वीयेति यजमानो जपति” इति । अविघ्नेनोत्तरा-
 श्वि कर्माणि प्राप्नुयां । विधत्ते “केनयमभ्रु वपते गखानि निरुक्तान्ते
 मृता वा एषा त्वगमेध्या सत् केनयमभ्रु मृतामेव त्वत्त्वममेध्यामप-
 हत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैति” (सं०१।६का०११।प्र०११।अ०)
 इति । बोधायनः “अथैनमङ्गिरभिषिञ्चति आपो अस्मान् मा-
 तरः इन्द्रभन्तु घृतेन गो घृतपुवः पुनन्तु” इति । “सम्यग्धाव्य रजः

प्रसाद्यति विश्वमस्यत् प्रवहन्तु रिप्रमिति” इति । आपस्यमन्त्रे-
कमन्त्रतां मन्वते । अस्मान्सादीवान् यजमानान् । अरदुदक-
मत्र घृतं । तेन पुनन्ति पर्जन्यादयो घृतषुवः । रिप्रं पापं । इमा
आपः सर्वे पापं अस्मत्तोऽपमयन्तु । कल्पः “उदाभवः शुचिरा-
पूत एमि इत्युद्गाहमानो जपति” । स्नानाचमनाभ्यां वहिरन्तश्च
शुद्धः सन् अद्भ्य उद्भस्मान्शामि । विधत्ते “अङ्गिरसः सुवर्गे
शोकं जन्तोऽसु दीक्षा तपसी प्रावेन्नयन्सु ज्ञाति साक्षादेव दीक्षा
तपसी अवदन्ते” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । मुखनादि-
संस्कारो दीक्षा । आहारादिभिरमस्यपः । असु स्नानेन तद्भु-
जमस्यवधानेनैव प्राप्नोति । अवतरणप्रदेशं विधत्ते “तीर्थे ज्ञाति
तीर्थे हि ते तां प्रावेन्नयन्” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति ।
तामेव दीक्षा उक्तमेवार्थमनूय ज्ञाति “तीर्थे ज्ञाति तीर्थमेव स-
मानानां भवति” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । ज्ञातिसंख्या-
दीनां समानानां तीर्थवत् सेवो भवति । आचमनं विधत्ते
“अपोऽप्रात्यन्तरत एव मेथो भवति (सं०।६का०।१प्र०।१अ०)
इति । कल्पः “अथ प्रदक्षिणमहतं वासः परिधत्ते सोमस्य तनू-
रसि तनुवं मे पाहि” इति । जौमवस्त्रस्य सोमोऽभिमानी देव
इति तस्य वस्त्रं शरीरं । विधत्ते “वाससा दीक्षयति सोम्यं वै
जौमं देवं तथा सोममेव देवतामुपैति यो दीक्षते” (सं०।६का०।
१प्र०।१अ०) इति । दीक्षयति संस्करोति । मन्त्रस्य पूर्वोत्तर-
भागौ व्याचष्टे “सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव
देवतामुपैत्यथो आग्निषमेवेतामाशास्ते” (सं०।६का०।१प्र०।

१ अ०) इति । वस्त्रपरिहितस्य सोम एव स्या देवता । प्रहारात्तरेष प्रक्षौति “अग्नेस्त्ववाधानं वायोर्वातपानं पितृषां जीविरोषधीनां प्रघात आदित्यानां प्राचीनतानो विन्धेषां देवानामोत्तुर्नक्षत्राणामतीकात्रास्तदा एतत् सर्वदेवतं यदासो चहाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैजं देवताभिर्दीक्षयति” (सं०।१।का०।१२।प्र०।१२।अ०) इति । ब्रह्माकोपधानं त्वषाः । तत्र तन्मूर्ता पूरणं त्वषाधानं । वायुना घोषणं वातपानं । जीविर्बन्धनविन्धेषः । प्रघातो दण्डेन ब्रह्माकोपधानेन वा प्रहारः । प्राचीनतानो दीर्घतन्तुप्रसारणं । श्रोतुः तिर्यक्तन्तुप्रसारणं । अतीकात्रान्धिद्राष्टि । एतेषु क्रमेषाम्बादयोऽभिमानिदेवताः । भोजनं विधत्ते “वहिः प्राणो वै मनुष्यस्तस्यान्नं प्राणोऽन्नाति स प्राण एव दीक्षते” (सं०।१।का०।१२।प्र०।१२।अ०) इति । प्राणस्त्वितिहेतुत्वादन्नस्य प्राणत्वं । निचबन्धादिभिः प्रार्थितो वज्र भुञ्जीतेति । विधत्ते “आग्निरो भवति यावानेवाह प्राणस्तेन सह मेधमुपैति” (सं०।१।का०।१२।प्र०।१२।अ०) इति । बोधावनः “अथाक्षैतन्नवनीतं विचितमुद्वराव उपवेरते तस्य पाणिभ्यां सम्यञ्चाय मुखमेव प्रथममभ्यङ्क्ते महीनां पयोऽसि वर्षोधा असि वर्षो मयि धेहि इत्यनुसोममापादाभ्यां” इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह “महीनां पयोऽस्योति दर्भपुञ्जीसाभ्यां नवनीतमुपैति वर्षोधा अस्योति तेन पराचीनं निरभ्यङ्क्ते” इति । हे नवनीतत्वं गर्वा पयःकार्यमसि । स्निग्धतारूपं वर्षोधा असि धारयसि अतो मयि ब्रह्मवर्षमं धेहि । अभ्यङ्गं विधत्ते “घृतं देवासां

मस्य पित्र्यं निव्यक्तं मनुष्याणां तदा एतत् सर्वदेवतं वस-
वनीतं यजवनीतेनाभ्यङ्गे सर्वा एव देवताः प्रीणाति” (सं०
६का०।१प्र०।१अ०) इति । नवनीतस्य पाकजन्यासिद्धोऽवस्थाः
पक्वं रूषत्पक्वं निःश्रेषपकस्य । द्रव्यान्तरप्रक्षेपेण सुरभि निःश्रेष-
पकं । अत एव बह्वृचः पठन्ति “आज्यं वै देवतां सुरभि घृतं
मनुष्याणामाद्युतं पित्र्यं नवनीतं गर्भाणां” इति । प्रका-
रान्तरेण नवनीताभ्यङ्गं सौति “प्रच्युतो वा एषोऽस्मासो-
कादगतो देवसोकं सो दीक्षितोऽन्तरेण नवनीतं तस्मान्नवनीते
नाभ्यङ्गे” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । दीक्षितस्य स्वर्गवा-
धने प्रवृत्तत्वादेतस्योक्तप्रच्युतिः । यागस्यासमाप्तत्वादेवसोकप्रा-
प्त्यभावः । नवनीतमपि क्षीरभावात् प्रच्युत्य घृतभावं न प्रा-
प्नोति । अतोऽन्तराक्षवर्त्तितसाम्यात् तेन तस्याभ्यङ्गे युक्तः ।
गुणद्वयं विधत्ते “अनुलोमं यजुषा व्यावृत्तै” (सं०।६का०।१प्र०।
१अ०) इति । मनुष्याणां नास्त्यानुलोम्ये नियमः । न चाभ्यङ्गे
मन्त्रोऽस्ति । तस्माद्वावृत्तै तदुभयमत्रेति नियम्यते । कल्पः “अ-
थास्यैतदाञ्जनं पिष्टं दृषदुपले सत्त्वलया च शरेषीकया चास्य
प्राङ्मुखस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य सव्येन पाणिना दक्षिणमक्ष्य-
नक्ति “वृत्रस्य कनीनिकासि चक्षुष्या असि चक्षुर्मे पाहि” इति ।
मन्त्रार्थं विशदयन्नञ्जनं विधत्ते “इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका
परापतत् तदाञ्जनमभवद्यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्गे” (सं०।
६का०।१प्र०।१अ०) इति । विनाशयतीत्यर्थः । क्रमेण गुणान्
विधत्ते “दक्षिणं पूर्वमाङ्गे सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न

निधावते नीव हि मनुष्या धावन्ते वक्ष्यन्त आङ्गे वक्ष्याचरा
 पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावहन्ते ऽपरिमितमाङ्गे ऽपरिमितः
 हि मनुष्या आञ्जते सत्त्वयाङ्गे ऽपत्त्वया हि मनुष्या आ-
 ञ्जते व्याहृत्यै” (सं०।१।का०।१।प्र०।१।अ०) इति । मनुष्येषु यो-
 षित्सु अञ्जने वामभागपूर्वत्वं प्रसिद्धं । अञ्जनेोपेताङ्गुष्ठेः सप्तु-
 षि सप्तसा पुनः पुनः पर्यावर्त्तनं निधावनं । तत्र मनुष्याः कु-
 र्वन्ति । यज्ञे सवनीषपुरोडाशद्रव्याणां सवनीषसम्बन्धिनां प-
 क्षसञ्जाकत्वात् पङ्क्तिश्चन्द्रेणताचरसाम्यासञ्जसपाङ्क्तत्वं । तथा
 च पञ्चमप्रपाठके वक्ष्यते “ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्षा न च-
 जुषा पङ्क्तिरायते ऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः करणः
 परिवापः पुरोडाशः पक्षसा तेन पङ्क्तिरायते तद्यज्ञस्य चा-
 ङ्क्तत्वं” (सं०।१।का०।१५।प्र०।१०।अ०) इति । परिमितमस्यं वक्ष्य-
 यद्भ्यानि यमो वा । न तद्यं निचमो मनुष्येष्वसि । अथसंहिता
 श्रेणीका सत्त्वया । मनुष्याणामिषीकानिचम एव नास्ति कुतः
 सत्त्वयात्निचमः । विषये बाधकपूर्वकं रूपं निगमयति “व-
 द्पत्त्वया ऽञ्जीत वक्ष्य एव स्यात् सत्त्वयाङ्गे निचमत्वात्” (सं०।
 १।का०।१।प्र०।१।अ०) । त्वत्त्वयित्त्वरकाठस्य नीत्त्वयात्त्वाद्-
 ज्ञसमत्वं । कथ्यः “अथेनमेकविष्ट्रत्या दर्भपुञ्जीसैः पवयति
 चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा वविता पु-
 नात्पिष्ट्रेष पविचेष्ट वयोः सूर्यस्य रश्मिभिः” इति । प्रथम-
 द्वितीयमन्त्रयोरपिष्ट्रेषेत्यनुब्रूयते । चे अथमान चित्तां ज्ञा-
 नानां पतिर्मनो देवस्त्वां बोधवतु । वाचां ब्रह्मज्ञानां पतिः चर-

सती यथै वा आदित्योऽङ्घ्रिं पवित्रं तद्रूपोऽयं दर्भसोमः ।
 अनन्निवासहेतोः सूर्यस्य रश्मिरूपा दर्भाः । दर्भसोमविश्रिष्टं
 मार्जनं विधत्ते “इन्द्रो वृचमहन्सोऽ ओपोऽभं वियत तासां
 यन्मेधं यश्चिच ॥ सदेवमासीत् तदपोदक्रामत्ते दर्भा अभवन्
 सदर्भपुञ्जीसैः पवयति या एव मेधा यश्चियाः ॥ देवा
 आपस्ताभिरेवैनं पवयति” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति ।
 मेधं इन्द्रं यश्चिचं यश्चाहं सदेवं देवताप्रियं । उत्पवनक्रा-
 न्त्ये दर्भोत्पत्तिर्याख्याता । दर्भसोमस्य सञ्जाविशेषाण् वि-
 धत्ते “दाग्धां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं पवयति त्रिभिः पव-
 यति च च इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः पव-
 यति पञ्चाचरा पर्ङ्गः पाङ्को यज्ञो यज्ञायैवैनं पवयति षड्भिः
 पवयति षड्वा षटव षटुभिरेवैनं पवयति सप्तभिः पवयति
 सप्तकन्दांसि कन्दोभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव
 वै पुरुषे प्राणाः स प्राणमेवैनं पवयत्येकविंशत्या पवयति दश-
 हस्त्या अङ्गुलयो दशपद्या आत्मैकविंशो यावानेव पुरुषस्तम-
 परिवर्गं पवयति (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) । गायत्री त्रिष्टुप्
 अगत्यनुष्टुप् पङ्क्त्या सह वृहत्युष्णिहा ककुप् सूचोभिः शम्बन्तु
 ता इत्यश्वमेधे कस्त्रिन्मन्त्र आम्नायते । तत्रोष्णिक्कुकुभोरवा-
 न्तरभेदपरित्यागेन सप्तकन्दांसि सञ्चारस्थानभूतकिद्राभि-
 प्रायेण प्राणानाञ्च नवत्वं । अपरिवर्गं निःशेषं । एकविं-
 शत्या दर्भपुञ्जीसैः पवयतीति षड्कृचक्रान्त्ये आम्नातत्वात् प्रश्न-
 सार्थमितरे पञ्चा अवयुत्यानुवादाः । मन्त्रं व्याचष्टे “चित्प-

तिस्त्वा पुनालित्याह मनो वै चित्पतिर्भनसैवैनं पवयति वाक्-
 पतिस्त्वा पुनालित्याह वासैवैनं पवयति देवस्त्वा सविता पुना-
 लित्याह अविद्वप्रसूत एवैनं पवयति” (सं० ६ का०।१ प्र०।१ अ०)
 इति । कथ्यः “यजमानं वाचयति तस्य ते पवित्रपते पवित्रेषु
 यज्ञै कं पुने तच्छकेयं” इति । आदित्यरूपस्याप्सिद्रपवित्रस्य
 पतिः प्रेरकोऽन्तर्यामी । हे पवित्रपते तादृक्स्य ते पवित्रेषु यज्ञै
 अग्निष्टोमकर्त्तव्ये कं आत्मानं बोधयामि तत् कर्तुं ब्रह्मो भू-
 षासं । एतदभिप्रायं दर्शयति “तस्य ते पवित्रपते पवित्रेषु यज्ञै
 कं पुने तच्छकेयमित्याहाग्निषमेवैतामाशास्ते” (सं० ६ का०।
 १ प्र०।१ अ०) इति । बोधाद्यनः “अथैनं सव्ये पाणावभिपाद्य ज्ञा-
 स्त्वामानवति आ वो देवास ईमहे सत्यधर्मापो अध्वरे यदेव
 देवास आगुरे यन्नियामो हवामहे” इति । आपस्तम्बः “आवो
 देवास ईमहे इति पूर्व्या दारा प्राम्यं प्रविश” इति । हे देव
 युष्माकं समन्विन्वस्मिन्नध्वरे वयं सत्यधर्मापोऽवशं भाव्यनुष्ठा-
 नपरा आगच्छामः । हे यज्ञसमन्विनो देवा यस्मात् आगुरे
 कर्माद्यमे युष्मानाकाशामः तस्मादयमचागच्छामः । बोधाद्यनः
 “पूर्व्या दारा शास्ती प्रपादयति इन्द्राग्नी सावापृथिवी आप
 ओषधीः” इति । आपस्तम्बः “इन्द्राग्नी सावापृथिवी आप ओ-
 षधीः इत्यपरेषाहवनीयं दक्षिणातिक्त्वम्” इति । हे इन्द्रादय
 एनमनुजानन्विति ब्रुवः । बोधाद्यनः “अथैनमपेषाहवनीयं
 पर्याशीयदक्षिणत उदङ्मुखमुपवेश आहवनीयमीषयति”
 इति । त्वं दीक्षासामधिपतिरशीह मा सक्तं पाहि” इति ।

आपस्तम्बः “त्वं दीक्षाह्वामधिपतिरसि इत्याहवनीयमुपोपकि-
ञ्जति” इति । हे आहवनीय त्वं दीक्षारूपार्णां नियमानां पा-
स्तकोऽसि अतस्त्वामीपञ्चितं मां पास्तव । पूर्वोक्तपूतत्वप्रब्रंशा-
पूर्वकं प्राचीनवंशप्रवेष्टं विधत्ते “यावन्तो वै देवा यज्ञायापु-
नत त एवाभवन् य एवंविद्वान् यज्ञाय पुनीते भवत्येव वधिः
पवचित्वान्तःप्रपादयति मनुष्यस्योक्त एवैतं पवचित्वा पूतं देव-
स्योक्तं प्रषयति” (सं० ६.क्रा०।१.प्र०।२.अ०) इति । अभवत्यैश्वर्यं
प्राप्ता भवत्येव ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येव । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“आपः शिर उगत्सोष दर्भोऽवान्तरहितः सधि ।

सुरं निधाय देवश्रुर्वपेत् स्वस्ति तदा जपेत् ॥

आपः सावादुदा जप्यं सोम वस्त्रपरिपद्यः ।

महीति नवनीतस्य यदो बर्षेति जेपनं ॥

दृषेत्याह्वे चित्यतिस्ता चिभिर्दर्भेष पावचेत् ।

तस्येति वाचनं स्वामी ज्ञावः प्रात्मंशवेष्टनं ॥

इन्द्राग्नी दक्षिणे गत्वा तमित्युपविशेदिह ।

प्रथमे अगुवाकेऽस्मि मन्वा अष्टादशेरिताः ॥

अथ मीमांसा । चतुर्थ्याध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“किं दर्भपूर्वमाषाभ्यामिष्ट्वा सोमेन चागकः ।

अङ्गाङ्गिता वा कासो वा ज्ञापारार्थ्याय चाङ्गता ॥

दर्भादिसञ्चिते कासे सोमयागे विधीयते ।

सतत्फलसवत्वेन न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तयोः” ॥ इति ।

इदमावाचते “दर्भपूर्वमाषाभ्यामिष्ट्वा सोमेन जपेत्” इति ।

तत्र उभयोराग्निमाहृतानूयाजवदन्याधीनत्वाभावाद्दर्शपूर्णमा-
 सोक्तेः पारार्थपरिहाराय सोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽयं
 संयोग इति चेत् । मैवं । स्वतन्त्रफलवतः सोमयगस्याङ्गत्वासम्भ-
 वात् । फलवत् सन्निधानफलं तदङ्गमिति न्यायात् । न चात्र
 वृहस्पतिसवन्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति
 शक्यं वक्तुं । सोमशब्दस्य वृहस्पतिसवन्नष्टवक्ष्यामत्वाभावेन धर्मा-
 तिदेशकत्वाभावात् । क्वाप्रत्ययस्य असत्यङ्गाङ्गीभावे कर्त्तव्य-
 मात्रेणोपपद्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थमभ्युपेत्यादि
 तदिष्टुपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयं । एतदेवाभिप्रेत्य
 रथरूपकमाज्ञायते “एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासो यो द-
 र्शपूर्णमासाविहा सोमेन यजेते रथस्यष्ट एवावसाने परे देवा-
 नामवस्यति” (मं०२का०।५प्र०।६अ०) इति । अवसाने नि-
 स्थिते वरे मार्गे यथा रथेन चुषे मार्गे गन्तुः कष्टकपाषा-
 णादिबाधराहित्येन सुखं भवति तथा प्रथमं दर्शपूर्णमासा-
 विष्टवतः उत्तरकाले तदिष्टिविकृतिषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीया
 प्रायणीयादिषु कर्मानुष्ठानं सुकरं भवतीत्यर्थः । तस्मात्
 काकार्थः संयोगः । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“दर्शाविहा सोमयागक्रमोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्यऽधानानन्तरता युतेः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासाविहा सोमेन यजेतेति क्वाप्रत्ययेनावगम्यमानः
 क्रमो नियत इति चेत् । मैवं । “सोमेन यच्छमासोऽग्नीना दधीत”

इति आधानानन्तरताया अपि अवशात् । तस्मादिष्टिमोमयोः
पौर्णमास्यं न नियतं । तत्रैवान्वयिनिमित्तं ।

“विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वा ऽयिमः ।

उत्कर्षतो नैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः” ॥ इति ।

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वस्य विकल्पितमिति यदुक्तं तत्र ब्रा-
ह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतं । कुतः । उत्कर्षवशात् । “आग्नेयो
ब्राह्मणो देवतयाऽनुमोमेनेष्टा अग्नीषोमीयो भवति यदेवादः
पौर्णमासं हविस्तत् तर्ह्यनुषिर्व्यपेत् तर्हि स उभयदेवतो भवति”
इति । अस्मात्पर्यः । प्रजापतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणस्येत्युभावुत्पद्ये ।
ततो ब्राह्मणस्यैकैव देवतेति आग्नेय एव ब्राह्मणो न तु सोमः
सोमस्य तदेवतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजेत
तदा सोमोऽप्यस्य देवतेति अग्नीषोमीयो भवति तस्मात्पौर्णमा-
स्यस्य ब्राह्मणस्यानु रूपं पौर्णमासं अग्नीषोमीयपुरोडासरूपं
हविषोमादूर्ध्वमेवानुनिर्वपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयस-
म्बन्धी भवतीति । यद्यप्यत्र कर्मान्तरं कश्चिदिधीयत इति
कश्चिन्नान्ते तद्यापि पौर्णमासं हविरिति विस्वष्टं प्रत्यभिज्ञा-
नाच्च कर्मान्तरं । किन्तु दर्शपूर्वमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः ।
तस्माद्विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र
दर्शवद्दर्शः पूर्वमासवद्देशे वा कश्चिद्यागवाची श्रूयते । पौर्ण-
मासमित्येष तद्धितान्नो हविर्विब्रेषणत्वेनोपन्यस्यते । तच्च हवि-
रग्नीषोमीयपुरोडासरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवादवगम्यते ।
तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षो न तु कर्त्तव्योर्दयोर्दर्शपूर्वमा-

सद्योः । तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्वनियमः इतरत्र चञ्चिथवैश्वयोरिवाचापोष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते । इतोयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“द्विष्टं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्तेत्यसौ विधिः ।

वादो वाऽच पुरा कल्पस्त्यर्थो विधिमर्शति ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तेर्विधावस्यैकवाक्यता ।

द्विष्विधावर्धवादोयमुपवीते निवीतवत्” ॥ इति ।

अतिष्ठोमे श्रूयते “प्राचीनवर्धं करोति देवमनुष्यादिभ्यो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीची-
मर्द्धा यत्प्राचीनवर्धं करोति देवस्योक्तमेव तद्यजमान उपा-
वर्त्तते” (सं०।६का०।१ प्र०।१२अ०) इति । तत्र देवादीनां कर्मा-
नधिकारान्न तत्र विधिग्रहः । मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुरित्येव
विधिः स्यात् । कुतः । पुरा कल्परूपेणार्थवादेन स्वरुमानत्वात् ।
पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुरा कल्पः । व्यभजन्तेत्यनेन अता-
र्धवाचिना तदभिधीयते तस्माद्विधिरचमिति पूर्वः पक्षः । चक्ष
मस्यपवित्रेष्वस्योपरिवंशाः प्रागद्या भवन्ति स प्राचीनवंशः ।
तद्विधैकवाक्यत्वाभ्युपगमादर्थवादः सायक्यास्त्रीणार्थादौ प्रतीचीं
प्राप्ता । इतोयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“प्रवतीत्युपकारः किं द्वयोर्मुस्याङ्गुचोदत् ।

मुख्य एव द्वयोरस्य हस्तकर्मगतत्वतः ॥

युक्तः ब्राह्मीयसंस्कारो मुख्येऽस्य फलभोगिनः ।

चिनापि संस्मृतिं दृष्टं कर्तव्यं तस्य नास्ति सः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे केवमभुवपनपयोप्रतादयो जयमानसंस्कारा
 आयाताः । यद्देः सोमसोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमी-
 चपयादिकमङ्गं तत्र द्वयोर्मुख्याङ्गयोरैते वपनादय उपकुर्वन्ति ।
 कुतः । कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो हि कर्तृतया वपनादिभिः
 संस्क्रियते । कर्तृत्वञ्च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते तथाङ्गं प्रत्य-
 खसि तस्मादुभयोरुपकार इति चेत् । मैवं । दौ हि यजमा-
 नस्याकारौ क्रियाकर्तृत्वं फलभोगृत्वं चेति तयोरदृष्टः फल-
 भोगः क्रियानिव्यक्तिस्य दृष्टा । तथा यति वपनादिकृतोप-
 कारस्याप्यदृष्टत्वाङ्गोक्त्येवा वपनादयः फलभोगसाधने मुख्ये
 एव पर्यवस्यति । वपनादिसंस्काररहितैर्ह्यतिग्भिः हवीवसा-
 दिभिश्च निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे वपना-
 दिकृतः च उपकारो नास्ति । तस्माददृष्टफलभोगिनो यज-
 मानस्य षोडशमदृष्टरूपः प्राखीयसंस्कारः षोडशं मुख्ये कर्मणि
 युक्तो नाङ्गेषु । नात्र पूर्ववदात्मसिद्धयेन परस्परया फल-
 साधनाङ्गेषु वपनाद्युपकारः ब्रह्मेत । प्रकरणन्तु मुख्यस्यैव न
 तद्व्याप्तं तस्मात् तेषूपकारः । तत्रैवाष्टमे पादे चिन्तितं ।

“संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः क्षामिनोऽथ वा ।

अध्वर्योस्तत्र ब्रह्मत्वात् तद्देदोक्तेश्च तस्य ते ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमृत्विजः ।

क्षीणात्यन्वा क्रिया तेषां संस्त्रिया यजमानना” ॥ इति ।

आप उच्यन्तु जीवस्य इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः तद्विधय-
 चात्तदुच्यन्ते कर्तृत्वात् । केवमभुवपते नखाणि निरुत्तत इति ।

ब्रह्मसाध्यं यद्वपनादौ तस्मात् तस्माद्धर्मोर्वपनादिसंस्कारा इति चेत् । नैवं । वपनादिसंस्काराः यजमानगतमास्त्रिन्यमप्रनीच यागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते । तथा च ब्राह्मणं “केन्द्रक्षत्रं वपते गन्धानि निहन्तते मृता वा एषा त्वगमेष्वा यत् केन्द्रक्षत्रं मृतामेव त्वचममेष्वा मपहत्य यन्नियो भूत्वा मेधमुपैति” (सं० । ६का०।१प्र०।१ख०) । न साध्यं यद्वपनेन यजमानगता मृता त्वगपैति योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति पश्चात् प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमब्रह्मः सन् कर्मकरानृत्विजः परिक्रीषाति । लोकेऽपि रोगिणः स्नामिन् औषधानयन एव मृत्योपजीवनदानेन परिक्रीयन्ते । न तु तदौषधं मृत्याः सेवन्ते । तस्मादितरा क्रिया अस्त्रिणां संस्कारस्तु यजमानस्य कश्चित् तु वचनादृत्विजांमपि संस्कारोऽस्तु । चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“जुह्वाः पर्षमधीत्वेन न पापं श्रुतिरश्नुनात् ।

वैरिद्वृत्त्वर्जनं वर्षं प्रयाजैः पुरुषाय किं ॥

ऋतवेचायिमो भानात् फलस्य न हि साधता ।

विभाति ऋतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत्” । इति ॥

इदमाश्रायते “यस्य पर्षमधी जुह्वर्भवति न पापं लोकेऽपि श्रुतेति । यदाहुः । चक्षुरेव भादव्यस्य वृहते । यत् प्रयाजा इष्यन्ते । वर्षं वै तस्यज्ञाय क्रियते । वर्षं यजमानाय भादव्याभिभूतौ” इति । तत्र यज्युह्वः प्रकृतिभूतं पर्षद्रव्यं यथाश्रमेन चक्षुः संस्कारः यत्र प्रयाजानूयाजारूपं कर्म तत् चिन्तयं पुर-

शुद्धिपत्रं ।

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठा	वक्रः
सावित्रास्या	सावित्रास्या	८६	७
समोषधयो	समोषधयो	१३५	८
ओरसि	ओरसि	१४८	३
यजन्त्य	यजन्त्यै	१४८	७
विरष्णि	विरष्णि	१४८	७
त्वादधे	त्वादधो	१६५	१४
रसकस्य	रसकस्य	१६७	१३
स्मिततमले	स्मिततमले	१८०	१७
यद्दे विधिः	यद्दे विधिः	१८१	८
गन्धर्वीऽसि	गन्धर्वीऽसि	१८३	१६
बाङ्गरसि	बाङ्गरसि	१८३	१८
पुरक्षात्	पुरक्षात्	१८६	८
(२७०)	(७७०)	२००	१७
पश्यामाने	पश्यामाने	२२४	८
देव	देव	२२५	१५
देवा	देवा	२५६	८
क्षाप	क्षपि	२६६	१६
प्रत्यायनार्थो	प्रत्यायनार्थो	२६८	५
चक्षुष्या	चक्षुष्या	२७८	१८
यजमान	यजमान	२८७	१
याज	याज	२८८	२२

षार्थत्वेन विधीयते । कुतः । पापस्योक्तप्रवचनराहित्यादेः पुद्ब-
सम्बन्धिफलस्य प्रतिभावादिति चेत् । मैवं । फलं हि साध्यं
भवति, न चात्र साध्यता प्रतिभासते । न शृणोति वृक्षे वर्ष-
क्रियत इति वर्त्तमानत्वनिर्देशादतः क्रत्वर्था एते विधयः । तत्र
पर्वमखीत्वस्यानारम्भाधीतस्यापि वाक्येन क्रतुसम्बन्धः । संस्कार-
कर्म्मणोस्तु प्रकरणेन क्रत्वर्थानां क्रतुनिव्यादन्यतिरेकेण फ-
लाकाङ्क्षाया अस्मत्त्वादर्त्तमाननिर्देशस्य विपरिषामं कृत्वाऽपि
फलं कल्पयितुं न शक्यं । तस्मात् फलत्वभ्रमहेतुः पापस्योक्त-
प्रवचनराहित्यादिरर्थवादः । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चि-
न्तितं ।

“नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेषेत्यस्य श्रेषिणौ ।

चित्पतिस्त्रेत्यनाकाङ्क्षावतो नाचानुषङ्ग्यते ॥

करणत्वं क्रियामपेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति ।

मन्त्रदये ऽतस्तद्वारा सर्वश्रेषोऽनुषङ्ग्यते” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते “चित्पतिस्त्रा पुनातु
वाक्पतिस्त्रा पुनातु देवस्त्रा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेष
वशोः सूर्यस्य रश्मिभिः” इति । तत्र तृतीयमन्त्रश्रेषोऽच्छिद्रे-
षेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषङ्ग्यते । कुतः । न हि
चित्पतिस्त्रा पुनातु वाक्पतिस्त्रा पुनात्वित्यनयोर्मन्त्रयोः श्रे-
षिणोः पूर्ववाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षाऽस्तीति प्राप्ते ब्रूमः ।
मा भूच्छेषिणोऽऽकाङ्क्षा तथापि श्रेषस्याकाङ्क्षासि, पवित्रेष
रश्मिभिरित्युक्तं । करणत्वं क्रियामपेक्षते क्रिया च पुनातु एषा

चिञ्चपि मन्त्रेष्वेका तथा च क्रियया सम्बन्धः श्रेयः क्रियाद्वारा
द्वितीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि चञ्चान्वेति तथा पूर्वयोरप्यन्वेतु तस्मा-
दनुषङ्गः ।

अथ हन्ः । आप उन्दन्विति द्विपदा गायत्री । आपो
ऽस्मानिति द्विपदा विराट् । विश्वमित्येकपदा विराट् । उदाभ्य
इति तदत् । चित्पतिरित्यनुषङ्गे सति तिस्रो गायत्र्यः । आवो
देवा च इत्यनुष्टुप् ॥ ० ॥

इति माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आकूत्यै प्रयुजे ऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वा-
हा दीक्षायै तपसे ऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूषणे ऽग्नये
स्वाहाऽऽपो देवीर्हृतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उ-
र्व्वन्तरिक्षं वृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु स्वाहा विश्वे
देवस्य नेतुर्मतो वृणीत सत्यं विश्वे राय इषुधसि द्युम्नं
वृणीत पुष्यसे स्वाहर्क्षामयोः शिल्पेस्थस्ते वामारभे ते
मा ॥ १ ॥

पातमास्य यज्ञस्योहच इमा धियः शिष्णमाणस्य
देव क्रतुं दक्षं वरुण सःशिश्राधि यवाति विश्वा दुरिता

तरंम सुतर्मासमधि नावः कहेमोर्गस्याङ्गिरस्यूसूखंदा
 ऊर्जे मे यच्छ पाहि मा मा मा हिःसीर्विष्णोः शर्मासि
 शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छ नक्षत्राणां मातीका-
 शात् पाहीन्द्रस्य योनिरसि ॥ २ ॥

मा मा हिःसीः कृष्यै त्वा सुसस्यायै सुपिप्पलाभ्य-
 स्वौषधीभ्यः सुपस्था देवो वनस्पतिरुद्धा मा पाञ्चो-
 दृचः स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याः
 स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादारभे ॥ ३ ॥

मा योनिरसि चिःशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रथमानुवाके प्राचीनवंग्रप्रवेशोऽभिहितः । अथ प्रविष्टस्य
 दीषानिवमरूपेण तपसा शरीरशुद्धौ सत्यां पञ्चादेवयजनस्वी-
 कारादियोग्यतेति द्वितीयानुवाके दीषा विधीयते । तत्र दीष-
 णीयेष्टौ आध्वर्यवमन्त्राणामतिदेशतः प्राप्तत्वात् दीषाङ्गत्यादि-
 मन्त्रा एवाच्यन्ते । कल्पः “आज्यस्याज्जा सुवेणोपघातं दीषाङ्ग-
 तीर्षुषेति, आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा
 दीषायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूषेऽग्नये स्वाहा इत्यथ सुचि
 षडङ्गुषीत् सुषा पञ्चमीं जुषेति, आपो देवीर्दृष्ट-

तीर्विश्वश्रुवो द्यावापृथिवी उर्ध्वन्तरिक्षं दृहस्यतिर्नो हविषा
 दृधातु स्नाहा” इति । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः सङ्कल्प
 आकूतिः । तत्सम्पत्त्यर्थमविघ्नेन मां प्रेरय ते वज्रये हविरिदं
 ऊतमस्तु । अतयोः फलसाधनयोर्धारणाशक्तिर्मेधा, तत्सिद्ध्यर्थं
 मदीयमनोऽभिमानीने वज्रये ऊतमस्तु । दीक्षा व्रतनियमः,
 तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशरीरतपोऽभिमानीने वज्रये ऊतमस्तु । म-
 न्नोच्चारणशक्तिः सरस्वती, तत्सिद्ध्यर्थं वागिन्द्रियपोषकाय व-
 ज्रये ऊतमस्तु । दृहस्यतिरस्माकं हविषा वर्द्धतां । हे आपो भ-
 वत्योऽपि वर्द्धन्तां । द्यावापृथिव्यौ वर्धेतां । विश्वीर्षमन्तरिक्षञ्च
 वर्द्धतां । कीदृश आपः । देवीः दृष्टिरूपेण द्युलोकादागताः ।
 दृहतीः वज्रसाः । विश्वश्रुवः सस्यपाचनेन सर्वस्य जगतः सस्यं
 कुर्वन्त्यः । आऊतीर्विधत्ते “अदीक्षित एकयाऽऽऊत्येत्याऊः सुवेश
 चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय सुचा पञ्चमीं पञ्चाचरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवावदन्त्ये” (सं० ६ का० । २ प्र० । १२ अ०) इति ।
 प्रथमे मन्त्र आकूत्युपयोगमाह “आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्नाहेत्या-
 हाकूत्या हि पुरुषो यज्ञमभिप्रयुक्ते यजेयेति” (सं० ६ का० । १ प्र० ।
 १२ अ०) इति । अदा मनसा ऽऽकूतिर्भवति तदा पुरुषः अस्त्रिजा-
 मये यज्ञमभिलक्ष्य यजेयेति वाचं प्रयुक्ते । द्वितीये मन्त्रे
 मेधोपयोगमाह “मेधायै मनसेऽग्नये स्नाहेत्याह मेधया हि
 मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति” (सं० ६ का० । १ प्र० । १२ अ०)
 इति । अतयोः फलसाधनयोरविस्मरणेन धृतयोर्मनसा यज्ञकं-
 र्त्तव्यतां प्रतिपद्यते । तपोऽभिमानीनो वज्रेरनुपदेश दीक्षा-

सिद्धिः स्पष्टेत्यभिप्रेत्या द्वितीयमन्त्रो न व्याख्यातः । चतुर्थमन्त्रे पदवाक्यचोदार्थमाह “सरस्वती पूषोऽग्रये स्वाहेत्याह वास्यै सरस्वती पृथिवी घूषा वासैव पृथिव्या यज्ञं प्रयुक्ते” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । वाचा मन्त्रोच्चारणसिद्धिः । पृथिव्या यज्ञस्य देवयजनग्रीष्मादिद्रव्यसिद्धिः । पञ्चममन्त्रस्य पूर्वभागे ब्रह्मविशेषणाभिप्रायमाह “आपो देवीर्हृदतीर्विश्वन्नभुव इत्याह वा वै वर्थासा आपो देवी बृहतीर्विश्वन्नभुवः” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । वर्षे भवा वर्थाः । विपक्षे बाधमाह “यदेत-
च्चजुर्न ब्रूयाद्विद्या आपोऽब्रान्ता इमं लोकमागच्छेयुः” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । दिव्यत्वादन्ननिवदपामब्रान्तत्वं । यस्मात् मन्त्रोक्तगुणस्तुत्या जलदेवतायाः ब्रान्तिसत्त्वाच्छान्ताः सुखकारिण्य इति । तं स्वपक्षमुपसंहरति “आपो देवीर्हृदती-
र्विश्वन्नभुव इत्याहवासा एवैना लोकाय ब्रमयति तस्माच्छान्ता इमं लोकमागच्छन्ति” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । मन्त्रस्य द्वितीयद्वितीयभागयोरुपयोगमाह “द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्व्वन्तरिचमित्याहान्तरिचे हि यज्ञः” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । भूमौ देवयजनं अन्तरिचेऽनुष्ठानाय सञ्चारः । दिवि फलमिति यज्ञस्य लोकत्रयवर्त्तित्वं । मन्त्रस्य चतुर्थभागाभिप्रायमाह “बृहस्पतिर्नो हविषा वृधा-
लित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणै वास्यै यज्ञमवरुन्धे” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । देवानां मध्ये बृहस्पतेर्गुरुत्वेन परब्रह्मस्वरूपत्वं । हविषा विधेरिति शाखान्तरे मन्त्रपाठः । तं

निन्दित्वा स्वपाठं प्रशंसति “यद्रूपाद्विधेरिति यज्ञस्वाणुष्टुप्सेव
 वृधालित्याह यज्ञस्वाणुमेव परिवृणक्ति” (सं० ६का०।१ प्र०।
 २ अ०) इति । वृहस्पतिर्विदधालित्युक्ते सति अभिवृद्धेरस्यचि-
 तत्वाद्यज्ञविघ्नं यजमानः प्राप्नुयात् । वृधालित्युक्त्वा तत् परि-
 हारः । बोधाद्यनः “अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाज्यपूर्वेन सुषा
 म्नाद्गृहणं जुहोति विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो वृणीत सख्यं विश्वे
 राय इषुधसि शुभं वृणीत पुष्यसे स्वाहा” इति । आपस्तम्बः
 “द्वादशगृहीतेन सुषं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्वा-
 ऊतिः षष्ठी” इति । विश्वे विश्वात्मकस्य नेतुर्जगन्निर्वाहकस्य
 देवस्य सख्यमनुग्रहं मर्त्तो मरणवान् यजमानः सहसा वृणीते
 तच्च सख्यमोद्गृहेण स्तोत्रेण लभ्यते । विश्वे हे विश्वात्मक राघो
 धनस्य इषुधसि ईश्विषे स्तुत्वा पुष्यसे यज्ञपोषणाय शुभं धनं
 चायत इदं हविस्त्वं ऊतमस्तु । तमिममौद्गृहणहोमं विधास्य-
 स्वास्वाधिकया पदं निर्वक्ति “प्रजापतिर्द्यमसृजत सोऽस्मा-
 त्सृष्टः पराङ्कैस्व प्रयजुरङ्गीनात् प्रसाम तस्यमुदवच्छसद्गुदव-
 च्छत्तदौद्गृहणस्यौद्गृहणत्वं” (सं० ६का०।१ प्र०।२ अ०) इति ।
 पञ्चायमानं यज्ञपुरुषं गृहीतुं प्रजापतिना प्रेरितानां त्रिविध-
 मन्त्रपुरुषाणां मध्ये यजुस्सामपुरुषौ स यज्ञः प्रकर्षेणाङ्गीनात्
 आट्टणोत् । अग्देवता तु तं यज्ञमुदवृष्ट्वात् तस्मादेतद्गृह्या-
 ध्यमनुष्ठानमौद्गृहणं । तदेतद्विधत्ते “अथा जुहोति यज्ञ-
 स्तोत्रत्वी” (सं० ६का०।१ प्र०।२ अ०) इति । तदीयं ह्यन्धः प्रशं-
 सति “अनुष्टुप् ह्यन्धसामुदवच्छदित्याऊसास्माद्गुष्टुभा जुहोति

चक्षुषोऽयती” (सं०६का०।१ प्र०।१२अ०) इति । एतन्मन्त्रगतमृत्वां
 हृन्दश्च यथा प्रब्रह्मं तथैव पदसङ्ख्यामपि प्रब्रह्मति “दादन्न वा-
 त्सवन्धान्दुदयच्छ्रित्याऽऽसृष्टाद्वाद्ब्रभिर्वात्सवन्धविदो दीक्ष-
 यन्ति” (सं०६का०।१ प्र०।१२अ०) इति । यथा वत्स एकेन पा-
 शेन बध्यते तथा विश्वे देवस्येत्यादिषु दादन्नपदेषु एकैकेन पदेन
 यज्ञो बध्यते अतस्तानि पदानि वात्सवन्धानि । वत्सस्येव वन्धो
 वात्सवन्धः । तदीयानि पदानि यज्ञमुद्गृह्णतीत्याऽऽः । पूर्वेऽभि-
 ज्ञास्तद्विदोऽध्वर्यव इदानीमपि तैः पदैः जुह्वति । पूर्वमभि-
 ज्ञप्रथिव्या हृन्दश्चः प्रब्रह्मा हता । इदानीं वागात्मकत्वेन हृन्दः
 म्रियते “सा वा एषर्गनुष्टुग्वागनुष्टुग्यदेतदर्चा दीक्षयति वाचैवै-
 नः सर्व्या दीक्षयति” (सं०६का०।१ प्र०।१२अ०) इति । अनुष्टुभो
 वाग्विशेषत्वेन वायूपत्यं । हृन्दोऽन्तरस्थापि तत् सममिति चेत्,
 तर्हि प्रसङ्गे षति तदपि तथा स्रोतव्यं । सिद्धोपजीवनेन मन्त्रं
 सौति “विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्रो तेन मर्त्तो दृशीत
 सख्यमित्याह पितृदेवस्यै तेन विश्वे राघ इषुष्यधीत्याह वैश्वदेव्यै
 तेन शुभं दृशीत पुष्यस इत्याह पौष्ये तेन सा वा एषर्क-
 र्णदेवत्या यदेतदर्चा दीक्षयति सर्व्याभिरैवैमं देवताभिर्दीक्ष-
 यति” (सं०६का०।१ प्र०।१२अ०) इति । प्रथमपादे सवित्रप-
 र्थावस्य नेत्रब्रह्मप्रयोगेण सावित्रीत्यं । द्वितीयपादे मर्त्तशब्देन
 मृतपितृसूचनात् पितृदेवत्यत्वं । तृतीयपादे विश्वशब्दस्य प्रयो-
 गाद्वैश्वदेवत्वं । चतुर्थपादे पुष्यस इत्युक्तत्वात् पौष्यत्वं । अक्षर-
 सङ्ख्यामुपजीव्य सौति “अज्ञाक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि षोडश

यानि चीषि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि तान्वष्टौ यदष्टाक्षरा
 तेन गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टुग्यद्वादशाक्षरा तेन ज-
 गती सा वा एषर्क्यर्वाणि ह्रन्दाः सि यदेतयर्चा दीक्षयति सर्व-
 भिरैवेन ह्रन्दाभिर्दीक्षयति” (सं० ६का०।१ प्र०।१२ अ०) इति ।
 प्रथमं पदमृचि प्रथमः पादः । द्वितीयादिषु त्रिषु पादेषु
 अक्षि प्रत्येकमक्षरगता अष्टलसङ्ख्या । द्वितीयपादे सखियमिति
 अक्षरचयेणाष्टलं पूरणीयं । प्रथमपादं द्वेधा विभज्य चीष-
 चराणि द्वितीयपादे चत्वारि चतुर्थपादे गणनीयानि । तथा
 सति द्वितीयद्वितीयचतुर्थपादा अक्षरसङ्ख्याभिर्गायत्र्यादि समा
 इति । ह्रन्दस्त्रयःसम्पत्तिः । गायत्र्यादीनां चयाणां सवनचये
 प्रधान्यात् सर्वह्रन्दःसम्पत्तिः । सप्तसङ्ख्यामुपजीव्य सौति “स-
 प्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदा ब्रह्मरो पञ्चवः ब्रह्मरो पञ्चूने-
 वावहन्धे” (सं० ६का०।१ प्र०।१२ अ०) इति । विश्वे देवस्य नेतुरि-
 त्यत्र सप्ताक्षराणि । प्रोक्त्वसौ पुरो रथमित्यस्यां च ब्रह्मर्यामृचि
 सप्तपादाः ब्रह्मर्याः पञ्चप्रदत्वात् पञ्चरूपत्वं । अश्वेषजगद्भवहार-
 समलेन मन्त्रं सौति “एकस्मादक्षरादनामं प्रथमं पदं तस्मा-
 द्ब्रह्मर्याऽनामं तन्मनुष्या उपजीवन्ति पूर्वया जुहोति पूर्वं इव
 हि प्रजापतिः प्रजापतेरास्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्भिः प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै” (सं० ६का०।१ प्र०।१२ अ०)
 इति । ब्रह्मादस्यामृचि प्रथमः पाद एकेनाक्षरेण न्यूनस्त-
 स्मास्मनुष्या वाचः स्वरूपमनाममसम्पूर्वमुपजीवन्ति । मूला-
 धारादुत्पन्नो वायुः मूर्धापर्यन्तं प्रसृतो वक्रत्वात् तत्तत्स्थानेषु

वर्षानुत्यादयति । तदिदं वर्षाभिव्यक्तिलक्षणं वाचस्वतुर्थं पदं ।
 पूर्वेषु तु ऋषि कष्टादध एव गूढत्वात्ताभिव्यञ्जयितुं ब्र-
 ह्मते । तथा चाखाद्यते “गुहा ऋषि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं
 वाचो मनुष्या वदन्ति” इति । एतेनासम्पूर्ववागव्यवहारसाम्ब-
 द्धिर्भितं । किञ्चेयमृगुत्तरेषु पादेस्वस्वरपूर्वा तेन सृष्टिपूर्व-
 प्रजापतिसाम्बन्धत्वात् तत्प्राप्तये भवति । प्रथमपादे यदस्वरन्यूनत्वं
 तेन सृष्टिपूर्वजगदीजसाम्बन्धत्वात् प्रजापत्तये भवति । कल्पः
 “अथ यजमानायतने कृष्णाग्निं प्राचीनयीवमुत्तरलोमोप-
 स्तृषाति तस्य शुक्लहृष्ये सम्प्रति शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति हृष्ये
 ऽङ्गुलिः । ऋक्षामघोः त्रिष्ये खलो वा पातमास यज्ञस्योदृचः”
 इति । हे शुक्लहृष्ये रेखे युवां ऋक्षामघोः सम्बन्धिनी चित्रे
 भवतः, एतच्च ब्राह्मणे स्पष्टीभवत्यति, तादृशौ ते युवां स्तु-
 त्त्रामि । अथ यज्ञस्य येनमृगुत्तमा तयोपलक्षिता या आक-
 र्ष्यमाप्तेस्तत्पर्यन्तं ते युवां पातं पास्यत । इमं मन्त्रमवता-
 रयन् आख्यायिकया त्रिष्यत्वं विज्ञदयति “ऋक्षामे वै देवेभ्यो
 यज्ञायाऽऽनिष्ठमाने हृष्योरूपं हृष्योपकम्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त यं
 वा इमे उपावर्त्यतः स इदं भविष्यतीति ते उपावन्त्ययन्त ते
 अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्तेतामेष वा ऋषो
 वर्षो यज्जुक्तं कृष्णाग्निस्तैव साधो यत्कथं” इति (सं० ६ का० ।
 १ प्र० १३ अ०) । ऋक्षामे देवते केनापि निमित्तेन देवयज्ञार्थ-
 मात्मावमप्रकाशमाने आत्मतिरोधानाच्च कृष्णमृगो भूत्वा
 तस्मिन्नेषु कर्तुं इदं प्रजा देवेभ्योऽपकम्ब क्वचिदूहेऽतिष्ठतां । देवाः

विचारितवन्तः अं पुरुषमिमे ऋक्सामे प्राप्यतः स इदं यज्ञ-
फलं प्राप्यतीति । देवास्तौ ऋक्सामे रश्मि केनाद्युपायेन उप-
चिन्तितवन्तः । ते उभे अहोरात्रमहिमानं शुक्लकृष्णवर्णद्वयं
स्वकीये मृगशरीरे स्थापयित्वा देवसमीपमागच्छतां । कृष्णाजि-
नस्य यच्छुक्लं स एष ऋचा स्वीकृतोऽहो वर्षः, यत्कृष्णं स एष
वाचा स्वीकृतो रात्रेर्वर्षः । शिष्यममुपास्य मन्त्रं व्याचष्टे “ऋ-
क्सामयोः शिष्ये स इत्याह ऋक्सामे एवावदन्ते (सं० ६का०।
१प्र०।१अ०) इति । न केवलमृक्सामप्राप्तिः किन्त्वहोरात्र-
सारप्राप्तिश्चेत्याह “एष वा अहो वर्षो यच्छुक्लं कृष्णाजि-
नस्यैव रात्रिचा यत्कृष्णं यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवावदन्ते”
(सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति । एतयोरहोरात्रयोः समन्धि
सम्भारं तत्र ऋक्सामयोगूढं तदपि प्राप्नोति । विधत्ते
“कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं
ब्रह्मणैवेन दीक्षयति” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति । ब्रह्म
वेदः, तद्रूपत्वं कृष्णाजिनस्य, ऋक्सामत्रिरूपधारित्वात् तदुपपन्नं ।
दीक्षयति कृष्णाजिनेन यजमानं योजयति । योजनं द्विविधं ।
आसुरशं आसीर्षस्य कृष्णाजिनस्यारोहणमन्यस्य कृष्णाजिनस्य
प्रावरणञ्च । तत्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः “कृष्णाजिनेन यज-
मानं दीक्षयति द्वाभ्यां समस्य दीक्षेतांतर्मांसाभ्यां बहिर्लो-
माभ्यां यद्येकं स्यादक्षिणं पूर्वं पादं प्रतिषीद्येदित्यन्तं” । कस्यः
“अथ दक्षिणं जान्वाभ्याभिसर्पति, इमां धियं त्रिषमासस्य
देवकृतं दक्षं वक्ष्ये सग्निप्राधि यथा ऽति विश्वा दुरिता तरेम

सुतर्माद्यमधिगावः इहेम” इति । हे वक्ष देव इमामग्निष्टोम-
विषयां धियमुपाददानस्य यजमानस्य सम्बन्धिं दक्षं सन्तु-
मग्निष्टोमं क्रतुं संत्रिशाधि सम्यनुपदिश्या पारं नच । वयमपि
पारं गन्तुं शर्मासि विघ्नरूपदुरितानि यथा नावा अत्यन्तं तरेम
तां सुखेन तरणे समर्थाभिर्मां कृष्णाजिनरूपां नावमधिइहेम ।
मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह “इमां धियः त्रिषमासस्य देवेत्याह
यथा यजुरेवैतत्” (सं० ६ का० १ प्र० १३ अ०) इति । बोधायनः
“प्रदक्षिणां मेखलां पर्यवस्यति । ऊर्गस्ताङ्गिरसोर्वं मे यच्छ
पाहि मा मा मा हिःशीरिति” । “अथ यजमानं वासवा प्रो-
च्यति । विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छ” इति ।
“वसन्त्यातीकाशेषु यजमानं वाचयति, नक्षत्राणां माऽतीका-
शात् पाहि” इति । हे मेखले त्वं अङ्गिरसां सम्बन्धित्वन्नरसरूपा
कमलवन्मृदुरसि अतोऽन्नरमं मे प्रयच्छ । मां पाहव हिंसां
त्वदन्वनेन वेदनारूपां मा कुरु । हे वस्त त्वं विष्णोः सुखप्रद-
मसि, यजमानस्य सुखं प्रयच्छ, ममापि सुखं प्रयच्छ । हे वस्त
मां नक्षत्रप्रकाशात् पाहि । त्राखान्नरानुसारेण हे उष्णीषेति
व्याख्येयं । तदिदं बोधायनेन मन्त्रक्रममनुसृत्योक्तं । आपस्तम्बस्य
ब्राह्मणक्रममनुसृत्य वस्तमेखलयोः पौर्वापर्यमाह “विष्णोः
शर्माशीत्यनेन वासवा दक्षिणमभूमं यजमानः प्रोच्यते । नक्षत्राणां
माऽतीकाशात् पाह्येति शिर उष्णीषेण प्रदक्षिणं वेदयति इति
वाजसनेयकं” “शरमयी मौञ्जी वा मेखला चिह्नत् पृथ्व्य-
न्यतरतः पाशा तथा यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं ऊर्ग-

सीति” । रज्जुसदृशी मेखला । जटासदृशं चोक्तं । वस्त्रप्रावर्षं विधत्ते “गर्भां वा एष यद्दीक्षित उक्तं वासः प्रोर्णुते तस्मात् गर्भाः प्रावृता जायन्ते” (सं० ६का०।१ प्र०।२ अ०) इति । दीक्षितस्य गर्भरूपलं बह्वृचब्राह्मणे प्रपञ्चितं “पुनर्वा एतमृत्विजेऽर्गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति” इति । पटसदृशं गर्भवेष्टनमुक्तं । विपक्षे बाधकपुरःसरं आच्छादनस्यापनयनकालं विधत्ते “न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्क्षीत चत्पुरा सोमस्य क्रयादपोर्क्षीत गर्भाः प्रजानां परापातुका स्युः क्रीते सोमे पोर्णुते जायत एव तदयो यथा वसीयाऽसं प्रत्यर्पोर्णुते तादृगेव तत्” (सं० ६का०।१ प्र०।२ अ०) इति । सोमे क्रीते तत्तदेव जायते ततो वस्त्रापनयनं युक्तं । किञ्चात्यन्तधनवन्तं राजादिकं प्रति जगानां दिदृक्षायां पार्श्वस्थैर्याष्टिकादिभिः सभाया आवरणपटो यथापनीयते तादृगेव तदिति द्रष्टव्यं । ऊर्जस्याङ्गिरसीत्यस्वार्थमाख्यायिकया दर्शयन् मेखलां विधत्ते “अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्न ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यन्निवृत ते वरा अभवन्सूर्जे वरा यच्छरमयो मेखला भवत्यूर्जमेवावदन्ते” (सं० ६का०।१ प्र०।२ अ०) इति । अङ्गिरसो नामकानामृषीणां पश्यरमन्नरमे विभज्यमाने यदवनिष्टं तच्छरनामकदणविशेषरूपेषाविवर्धतं तस्माद्दूर्गशीत्यादिमन्त्र उपपन्नः । मेखलावन्धनप्रदेशं विधत्ते “मध्यतः सन्नश्नति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जाभुञ्जते” (सं० ६का०।१ प्र०।२ अ०) इति । अस्य यजमानस्य वरीरमध्ये रसं स्थापयति । तस्मात्

अर्धेऽपि मध्ये ऊर्जा भुञ्जते रसं धारयन्तीत्यर्थः । प्रकारान्तरेण
 मध्यदेशं स्वीति “ऊर्ध्वं वै पुद्गलस्य नाभौ मेध्यमवाचीनममेधं
 यस्याधतः सञ्जहति मेध्यं चैवास्त्राऽमेध्यञ्च व्यावर्त्तयति” (सं०
 ६का०।१प्र०।३अ०) इति । अरमवलं प्रशंसति “इन्द्रो वृत्राय
 वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् सप्तसृतीयं रथसृतीयं यूपसृ-
 तीयं श्रेऽन्तः अरा अभीर्यन्त ते अरा अभवन् तच्छराणां
 अरसं वज्रो वै अराः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्राह्मणो वज्रर-
 मयो मेखला भवति वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं भ्राह्म्यं मध्यतो
 ऽपहते” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । ये वज्रस्थान्तः शीर्षाः
 क्षुद्रावयवाः ते अरास्त्रास्तृणरूपाः अरा अभवन् । गुणं वि-
 धत्ते “चिष्टहवति चिष्टद्वै प्राणस्त्रिष्टमेव प्राणं मध्यतो यज-
 माने दधाति” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । प्राणापान-
 व्याजवृत्तिभिः प्राणस्य त्रिगुणत्वं । गुणान्तरं विधत्ते “पृथ्वी
 भवति रज्जुनां व्यावृत्तौ” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति ।
 रज्जुनां सूत्राणां खदादिस्थितानां । मेखलायोक्तयोर्व्यवस्थां
 विधत्ते “मेखलाया यजमानं दीक्षयति योक्तेण पत्नीं मिथु-
 नलाय” (सं० ६का०।१प्र०।३) इति । मेखला यजमानस्य स्त्री,
 योक्तेरूपः पत्न्याः पुमानिति प्रत्येकं मिथुनत्वं । बोधाद्यनः
 “अथास्यैषा हृष्यविषाणा चिवसिः पञ्चवलिर्वा प्राप्सा रज्या
 परिदृशां तां यजमानाय प्रयच्छति इन्द्रस्य योनिरसि मा
 मा हिंसीरिति यजमानः प्रतिगृह्णाति” इति । आपसाम्बो
 मन्त्रैकं मेने । हृष्यविषाणाया इन्द्रयोनित्वात्प्राथम्यकथन

विब्रदयन् विधत्ते “यज्ञो दक्षिणामभ्यधावत् ताः समभवत् तद्विद्वोऽचावत् सो ऽमन्यत यो वा इतो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविब्रत् तस्या इन्द्र एवाजायत सो ऽमन्यत सो वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनु-
 मृशत योनिमाच्छिनत् सा सूतवत्रा भवत् तसूतवत्राथै जम्भ ताः हस्ते न्ववेष्टयत तां मृगेषु न्वदधात् साकृष्णविषाणा भव-
 दिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिःसीरिति कृष्णविषाणां प्रच-
 ष्कति संयोगिमेव यज्ञं करोति संयोगिं दक्षिणाः संयोगि-
 मिन्द्रः संयोगिताव” (सं० ६का० १ प्र० १ अ०) इति । यज्ञ-
 देवस्य दक्षिणा देव्या सह संयोगिमिन्द्रोऽवगत्य ततो जातः,
 सर्वमिदमैश्वर्यं प्राप्स्यतीति निश्चित्य स्वयमेव दक्षिणां प्रविब्रत्
 ततोऽजायत । पुनरपि स्वस्मादपरस्तथा जनिष्यमाणः सर्वं प्रा-
 ष्यतीति मत्वा मातुर्योनिमाच्छिनत् । सा च माता सकृत्प्रसूता
 पश्चादियोनिलेन बन्ध्याऽभवत् । ततो लोके पश्चात्सृष्टीजा
 सूतवत्रा सम्यक् । ततस्तां योनिं हस्ते वेष्टयित्वा पश्चादसिभि-
 र्युक्तां तां योनिं कृष्णमृगेषु निदधौ । तत इयं कृष्णविषाणा
 यज्ञस्य भोग्या योनिः दक्षिणाया अवयवभूता योनिः, इन्द्रस्य
 कारणभूता योनिः । कश्यपः “कृष्ये त्वा सुसस्तावै इति तथा
 नेदेर्लोष्टमुद्गन्ति” । हे लोष्ट भोभनसस्योपेत कृष्यर्थं त्वामुद्ग-
 न्ति । मन्त्रसामर्थ्यं दर्शयति “कृष्ये त्वा सुसस्तावा इत्याह
 तस्मादकृष्टपत्या ओषधयः पच्यन्ते” (सं० ६का० १ प्र० १ अ०)
 इति । नीवारादयोऽकृष्टपत्याः । कश्यपः “सुपिप्यस्ताभस्त्रौ-

वधीभ्य इत्यर्थे प्राप्ते त्रिरसि कण्डूयते” इति । अदा कण्डूव-
नप्रयोजनप्रसक्तिः तदा कण्डूयते । हे त्रिरः त्वां शोभनफ-
लोपेत शौवध्यर्थे कण्डूये । अतः पिप्यस्रद्भस्त्रचितं मन्त्रसा-
मर्थं दर्शयति “सुपिप्यसाभ्यस्तौषधीभ्य इत्याह तस्मादौष-
धयः फलं गृह्णति” (सं० ६का० १३प्र० १३अ०) इति । विपक्षे
बाधकपुरस्सरं दयं विधत्ते “यद्भस्त्रेण कण्डूयेत यामनं भावुकाः
प्रत्याः स्तुर्यन्तु सयेत नम्रं भावुकाः हृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपि
गृह्ण स्रद्यते प्रजानां गोपीषाय” (सं० ६का० १३प्र० १३अ०)
इति । यामास्त्ररोगयुक्ता दारिद्र्येण वस्त्ररहितास्तेत्यर्थः ।
विपक्षे बाधकपूर्वकं हृष्णविषाणयास्यागं विधत्ते “न पुरा
दक्षिणाभ्यो नेतोः हृष्णविषाणामवचृतेस्तपुरा दक्षिणाभ्यो
नेतोः हृष्णविषाणामवचृतेद्योनिः प्रजानां परा पातुकास्त्रा-
शीतासु दक्षिणासु चात्वासे हृष्णविषाणां प्रास्वति योनिर्वै
यज्ञस्य चात्वायं योनिः हृष्णविषाणा योनावेव योनिं दधाति
यज्ञस्य सयोनिताव” (सं० ६का० १३प्र० १३अ०) इति । दक्षि-
णाभ्यो नेतोः दक्षिणाणां त्रिगिभ्रपनयनात् । अवचृतेत् परि-
त्यजेत् । “चात्वासाद्भिष्णियानुपवपति” इति चात्वास्त्रनामकात्
गतांद्भिष्णानामुत्पत्तेर्विधास्त्रमानत्वात् चात्वालस्य यज्ञयोनित्वं ।
बोधायनः “अथास्मा ऊर्ध्वायमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति, मुखेन
सन्धितस्त्रपस्था देवो वनस्यतिरूर्ध्वो मा पाह्योदृच इति यज-
मानः प्रतिगृह्णाति” इति । आपस्तम्बो मन्त्रैक्यमाह “स्रपस्था
देवो वनस्यतिरिति तं यजमानः प्रतिगृह्ण” इति । दण्डरूपो

वनस्पतिकार्या देवः स्रपस्याः । सुष्ठूपस्यावते ऽवष्टभते मैत्रा-
वरुणेन प्रैषकाल इति स्रपस्याः । हे तादृग्दण्ड त्वमूर्धस्त्रित
आसमाप्तेर्मां पालय । यजमानाय दण्डप्रदानं विधत्ते “वाग्नौ
देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्राविशत्
सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभो यादृणवे या वोषात्रां
यहीक्षित दण्डं प्रयच्छति वाचमेवावरुन्धे” (सं०६का०।१प्र०।
अ०४) इति । दृणवो वेणुः । क्रमेण गुणौ विधत्ते “चौदु-
म्बरो भवत्यूर्वा उदुम्बर उर्ध्वमेवावरुन्धे मुखेन सम्प्रितो भवति
मुखं त एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते” (सं०
६का०।१प्र०।४अ०) इति । यजमानस्य दण्डपरित्यागं विधत्ते
“क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मैत्रावरुणो हि पुर-
स्तादृत्विग्भ्यो वाचं विभजति तामृत्विजो यजमाने प्रतिष्ठापय-
न्ति” (सं०६का०।१प्र०।४अ०) इति । मैत्रावरुणस्तत्र तत्र प्रैषै-
स्येभ्यस्येभ्यो ष्वत्विग्भ्यो मन्त्रान् विभजति । ते च ष्वत्विजो यजमा-
नार्थं तान् मन्त्रान् पठन्ति अतो मैत्रावरुणस्य वायूपो दण्डो
युक्तः । बोधायनः “अथैनं यज्ञस्त्वान्वारम्भं वाचयति । स्वाहा यज्ञं
मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याः स्वाहोरोरन्तरिक्षात् स्वाहा
यज्ञं वातादारभे” इति । आपस्तम्बः “अद्याजुस्वीर्वाञ्छति ।
स्वाहा यज्ञं मनसेति हे स्वाहा दिव इति हे स्वाहा पृथिव्या
इति हे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति हे स्वाहा यज्ञं वातादारभ
इति मुष्टीकरोति वाचं चच्छति” इति । स्वाहाजन्धेनाव्यधेन
यथात्राञ्चणमर्या उपस्रचणीयाः । मनसा यज्ञमभिगच्छामि

खावा पृथिव्योरन्तरिक्षे च यज्ञ आश्रितः साक्षादेव यज्ञं
 वाचोः प्रसादादारभे सोऽयमुपलक्षणप्रकारः । तदेतद्दर्शयति
 “खाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति
 खाहा खावापृथिवीभ्यामित्याह खावापृथिव्योर्हि यज्ञः खाद्यो-
 रोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः खाहा जज्ञं वातादारभ
 इत्याहायं वाव चः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षादारभते” (सं०
 ६का०।१प्र०।४अ०) इति । वातस्य क्रियाहेतुत्वात् यज्ञरूपत्वं ।
 अत्र द्वयोर्हस्तयोः कनिष्ठिकामारभ्य चतसृणामङ्गुलीनां च-
 तुर्भिर्मन्त्रैर्न्यग्भावः । पञ्चमेन मन्त्रेणाङ्गुष्ठाभ्यां वृद्धमुष्टिवन्धो
 वाङ्मयमस्य । तदेतद्विधत्ते “मुष्टीकरोति वाचं यच्छति यज्ञस्य
 धृत्यै” (सं० ६का०।१प्र०।४अ०) इति । अप्रमत्तत्वं यज्ञधृ-
 तिः । अध्वर्युः कञ्चिन्मन्त्रमुत्पाद्य विजियुक्ते “अदीक्षिताऽयं
 ब्राह्मण इति चिरपाशुनाह देवेभ्य एवैनं प्राह चिरचैरभ-
 येभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राह” (सं० ६का०।१प्र०।४अ०)
 इति । स्त्रीकृतस्य वाङ्मयमस्य नक्षत्रोदयात् पुरा विमोकं
 निषेधति “न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विष्टजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो
 वाचं विष्टजेद्यज्ञं विच्छिन्नात्” (सं० ६का०।१प्र०।४अ०)
 इति । काण्डविधेये वाग्निमोकं विधत्ते विमोककाले च वक्तव्यं
 कञ्चित् प्रेषमन्त्रमुत्पाद्यति “उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कृणुतेति
 वाचं विष्टजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभिवाचं विष्ट-
 जति” (सं० ६का०।१प्र०।४अ०) इति । यज्ञार्थं स्त्रीकृतं वाङ्म-
 यमादिरूपं व्रतं यस्यामौ यज्ञव्रतः । तथा सत्यस्य चौरसम्पा-

दनप्रैषस्यापि यज्ञार्थत्वात् नायं दाम्बिमोको दोषकारी । नह-
 जोदयात् पुरा सौकिकवागुच्चारणे प्रायश्चित्तमाह “यदि वि-
 सृजेद्वैष्णवीमृचमनुभूयाद्यज्ञो वै विष्णुर्विष्णवेव यज्ञः सन्त-
 नोति” (सं० ६का०।१प्र०।४अ०) इति । वैष्णवी “विष्णो त्वसो
 अन्तम” इति केचित्, “इदं विष्णुर्विष्णुमे” इत्यन्ये । अत्र वि-
 नियोगसङ्ग्रहः ।

“आकूत्यै जुञ्जयात् षड्भिर्दक्षामेत्यजिनं सृजेत् ।

इमामजिनमारोहेद्ब्रह्मात्यूर्गिति मेखलां ॥

विष्णोर्वस्तेषोर्युते सन्नपेत्यावेष्टयेच्छिरः ।

इह दद्यात् कृष्णशृङ्गं ह्यथै लोष्टोद्धृतिस्तथा ॥

सुपि कण्डूयनं मूर्ध्नि स्रप दष्टपरिग्रहः ।

स्नाहाङ्गुलीर्न्यसेत् पञ्च मन्त्र भेदेन विंशतिः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“दृष्टिदृष्टादिभिर्दीक्षा किं वेद्यावोक्तितः क्रमात् ।

धुक्कः संस्कार इत्यैव दृष्टादेर्यञ्जकत्वतः” ॥ इति ।

व्यातिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे श्रूयते “आग्नावैष्णवमेकादशक-
 पासं निर्वपेद्दीक्षित्यमाषः” इति । अन्यदपि श्रुतं “इच्छेन
 दीक्षयति मेखलाया दीक्षयति कृष्णाजिनेन दीक्षयति” इति
 च । तत्र इष्टिवदृष्टादीनामपि साधनत्वाभिधानात् सर्वैरिचं
 दीक्षेति चेत् । मैवं । इष्टेः क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तं ।
 दृष्टादक्षुद्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चैता-
 वता दृष्टादि वैश्वर्ष्यं । दीक्षितोऽप्यमित्यभिव्यक्तिरूपस्य दृष्टस्य

प्रमेयवत्त्वं यद्वावात् । तस्यादिष्वैव दीक्षा सिध्यति । द्वितीया-
ध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“दृष्टदीक्षा दक्षिणा तु व्रतं दादन्नभिर्युतं ।

द्वयार्धमुत मुखार्धं सोमस्येत्युक्तिसम्भवात् ।

मुख्याङ्गद्वयं मैवं पारम्यर्थविडम्बना ।

वचनस्य न युक्ता ऽतः प्रधानार्थमिति ख्यतं” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणे श्रूयते “दृष्टेन दीक्षयति तस्य दा-
दन्नव्रतं दक्षिणा” इति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोर्दमघोरपक-
रोति तथा दक्षिणापीति । न च वाच्यं “दीक्षा सोमस्य दक्षिणा”
सोमस्येति वाक्ये यस्या मुख्यासम्बन्ध एवाऽवगम्यते न तद्व्यसम्बन्ध
इति । दीक्षादक्षिणे वाचात् सोमेनैव सम्बन्धीतां स सोमः पुन-
रङ्गैः सम्बन्ध इति परम्परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि सम्बन्धो
ऽस्ति । तस्यादुभयार्धं दीक्षादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः । अथवहि-
तसम्बन्ध एव यस्या अभिधेयार्थः । तदसम्भवे तु परम्परया
सम्बन्धः कथञ्चिद्ब्रूयते । इह तु तत्सम्भवात् पारम्यर्थं न युक्तं ।
तस्मात् प्रधानार्थं दीक्षादिकं । चतुर्याध्यायस्य द्वितीयपादे
चिन्तितं ।

“मैत्रावरुणके दृष्टदागस्य प्रतिपत्तिता ।

उताऽर्धकर्मताऽद्याऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥

युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपचोक्तव्यसंस्क्रिया ।

खित्वा प्रैधानुवचने दृष्टोपेक्ष्योऽर्धकर्म तत्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दृष्टं प्रथ-

“च्छति” इति । तदेतद्दृष्टदानं प्रतिपत्तिकर्म । कुतः । दृष्टस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो ह्यध्वर्युषा दीक्षाधि-
 ध्यर्थं दत्तं दृष्टमासेमक्रयाद्भारयति । अतएवाद्यातं “दृष्टेन
 दीक्षयति” इति, “यद्दीक्षितदृष्टं प्रथच्छति” इति । तस्मादुप-
 युक्तस्य दृष्टस्य दानं प्रतिपत्तिरिति चेत् । मैवं । दृष्टो भविष्य-
 दुपयोगस्यापि सद्भावात् । यदा मैत्रावरुणः स्त्रिया प्रैषाननु-
 वक्ष्यति तदानीमवसन्ननाथ दृष्टोऽपेक्षितः । अतएवाद्यातं
 “दृष्टो प्रैषानन्वाह” इति । तथा प्रतिपत्तिरूपादुपयुक्तसंस्कार-
 रादर्थकर्मरूप उपयोक्ष्यमाणः संस्कारः प्रब्रह्मः । उपयोजवि-
 तुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्ति-
 रूपस्य संस्कारस्याहरमात्रपर्यवसायित्वेन तत्कार्यपर्यवसाना-
 भावादप्रब्रह्मत्वं । तस्मात्प्रैषावरुणसंस्काराय दृष्टदानमर्थकर्म ।
 तथा सति निरूढपञ्चावसत्यपि दीक्षिते दृष्टसम्पादनस्यैतद्दानं
 प्रयोजकं । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयाध्याये चिन्तितं ।

“उत्तिष्ठन् प्रवदेद्ग्रीदग्नीनित्यादिकं तथा ।

कृणुत व्रतमित्येवं पठन्वाचो विमुञ्चते ॥

मन्त्रौ विधेया कासो वा मन्त्रावुत्यानमोकथोः ।

विनियोज्यौ न कासस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥

मन्त्रार्थानन्वयात् तत्र तद्विधिर्नैव प्रकथ्यते ।

अगत्या लक्षणाप्यस्तु तेन कासो विधीयते” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति “उत्तिष्ठन्नाह अग्नीदग्नीन् विहर”
 इति । तथा “व्रतं कृणुतेति वाचं विमुञ्चते” इति । तत्राग्नीं

सन्तोष्य अग्निविहरणादिप्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येन उत्या-
नशेषतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा निधमितवाचो दी-
क्षितस्य वाग्भिमोके व्रतं कृणुतेति मन्त्रो विनियुज्यते । न चा-
चोत्यानविमोकप्रन्दौ काससचकौ । तत्कासयोर्विधेयत्वे सति
सचषाया अन्याय्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निविहरणप्रैषे पयः-
पानरूपव्रतसम्पादनप्रैषे चान्वितावेतौ मन्त्रौ न त्वात्याने वाग्भि-
मोके च । अतोऽसमर्थयोर्विनिषोगासम्भवादन्या सचषाम-
षष्टीकृत्य कासो विधीयते । अथ इन्द्रः । आपो देवीति चि-
पदा निराद् । विश्वे देवस्येत्थनुष्टप् । इमां धियमिति चिष्टप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दैवीन्धियं मनामहे सुमृढीकामभिष्टय वर्षीधां
यज्ञवाहसः सुपारा नो असद्वशे । ये देवा मनोजाता
मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः पान्तु त नोऽवन्तु
तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहाग्ने त्वः सुजायहि वयः सुमन्दि-
षीमहि गोपाय नः स्वस्तये । प्रबुधे नः पुनर्ददः । त्वमग्ने
व्रतपा असि देव आमर्त्येषा । त्वं ॥ १ ॥

यज्ञेष्ठीयः । विश्वे देवा अभि मामाऽवद्वचन् पूषा सन्ध्या
सोमो राधसा देवः सविता वसोर्वसुदावा राखेयत्सो-
माभूर्यो भर मा पृथग् पूर्या विराधि माहमायुषा

चन्द्रमसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि मम भोगाय भ-
वोसासि मम भोगाय भव ह्यौऽसि मम भोगाय भव
॥ २ ॥

छागोऽसि मम भोगाय भव मेघोऽसि मम भोगाय
भव वायवे त्वा वरुणाय त्वा निर्वृत्यै त्वा रुद्राय त्वा
देवीं रापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्विष्य इन्द्रियावाग्निदि-
न्तमस्तंबो मा ऽवक्रमिषमच्छिकं तन्तुं पृथिव्या अनुगेर्ष
भद्राद्भि श्रेयः प्रेहि वृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्त्वयेम-
वस्य वर आ पृथिव्या आरे शून् कृणुहि सर्ववीर
एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्वं
ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्नरन्तो रायस्योर्वेण समिषा
मदेम ॥ ३ ॥

आत्वः ह्यौऽसि मम भोगाय भव स्य पञ्च विश-
तिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीयानुवाके व्रतसम्पादनदीक्षा वर्धिता । दीक्षितेन देव-
यजने स्त्रीकृते सति षोडशयणादिरूपः ऋतुव्यवहारस्तत्र कर्त-
व्यत इति द्वितीयानुवाके देवयजनस्त्रीकारो वर्धते । तत्

स्त्रीकारादूर्ध्वं सोमार्थे देवयज्ञने सोमकथस्यैव वक्रमुचितत्वात्
 तत्स्त्रीकारात् पूर्वमनुवाकादौ व्रतपानद्रव्यसम्पादनेऽभिधी-
 यते । बोधाद्यनः “अथाप आषासति, देवीन्धियं मनामहे
 सुष्टुतीकामभिवृत्ते वर्षोधां यज्ञवाहसः सुपारा नो असद-
 ज्ञे” इति । आपस्तम्बः “देवीन्धियं मनामह इति वस्तावव-
 निष्य” इति । अमीष्टार्थसिद्धये वयं देवताविषयां कर्मानुष्ठा-
 नबुद्धिं अनया बुद्ध्या सम्पादयामः । कीदृशो बुद्धिः । सुष्टुती-
 कां सुखहेतुं ब्रह्मवर्चसधारणहेतुं यज्ञनिर्वाहिकां । सेवं बुद्धिः
 सुष्टुपारङ्गता अस्माकं वज्रे भवतु । सुष्टुतीकामिति पदस्मा-
 मिप्रायमाह “देवीं धियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तस्मद्-
 यति” (सं० ६का०१।प्र०१।४श्ल०) इति । मृदुकरोतीत्यर्थः ।
 सुपारेतिपदेन चत् सूचितं तदाह “सुपारा नो असदज्ञ
 इत्याह व्युष्टिमेवावबन्धे” (सं० ६का०१।प्र०१।४श्ल०) इति । व्युष्टिः
 सुप्रभातं कृतयज्ञप्रकाशनमित्यर्थः । कल्पः “अथा स्त्री कः
 वा चमसे वा निषिष्य व्रतं प्रयच्छति तद्दक्षिणतः परिश्रित्य
 व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितारसो
 नः पाप्नु तेनो ऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्नाहा” इति । चतु-
 रादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽस्मान् पयःपानरूप-
 व्रतानुष्ठाधिनाऽन्तर्बर्हिष इन्द्रिसम्पादनेन पाप्नुयन्तु । कीदृशा
 देवाः । उत्पत्तिकास्ते मनसा सप्तोत्पन्नाः । व्यवहारकास्तेऽपि म-
 नसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्त चतुरादिभिः सन्निहितविषया-
 षामप्यनवमनात् । सति तु मनः साहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः

कुत्रक्षाः । इक्षुः प्रजापतिवत्पादको वेषां ते इक्षुपितारः । वि-
 चारपुरःखरं व्रतं विधत्ते “ब्रह्मवादिनो वदन्ति चोतव्यं दीक्षि-
 तस्य गृह्णा ३ इ न चोतव्या ३ मिति हविर्वै दीक्षितो यज्जु-
 ष्याद्यन्नमानस्याऽवदाय जुहुयाद्यन्न जुहुयाद्यन्नपहरन्परिचाक्षे
 देवा मनोजाता मनोयुज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता
 मनायुजस्यैव परोक्षं जुहोति तस्यैव उतं नेवाहुतः” (सं० ६का० ।
 २प्र०।४अ०) इति । दीक्षितस्य हविर्दमर्षवादान्तरे भूयते “पुरा
 खलु वा वैष मेधायात्मानमारभ्य चरति चो दीक्षितो यद-
 ग्नीषोमीयं पशुमासभत आत्मनिष्कयण एवास्य स तस्मात्
 तस्य नाश्वं पुरुषनिष्कयण इव ज्ञयो खल्वुत्तरग्नीषोमाभ्यां वा
 इन्द्रो वृचमहजिति यदग्नीषोमीयं पशुमासभते वार्चन एवास्य
 स तस्मादाश्वं वासुसर्षा परिचरति स्यैवैतं देवतया परिच-
 रति” (सं० ६।का०।१२प्र०।१२अ०) इति । ब्राह्मन्तरेऽपि “व-
 र्ष्याभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमासभते चो दीक्षितः” इति ।
 तथा सति दीक्षितस्य गृहे अद्यग्निषोचं जुहुयात् तर्हि अजमान
 एव उतो भवेत् । अहोमे तु नित्याग्निषोचस्य यज्ञस्य पहः प्रति-
 दिगानुष्ठानरूपं पर्यं विच्छिद्येत । तत्र पूर्वप्रसिद्धेन मन्त्रेण
 आहवनीवाग्नौ चो होमः स प्रत्यह इत्युच्यते । अयन्तु परोक्षो
 ऽग्निषोचहोमः । अन्यमन्त्रेण प्राणाग्निषु ह्रस्वजातत्वात् । अतस्तृ-
 तीयकोटित्वेन मुख्ययोर्होमाहोमबोरभावात्कोटोपहसं, त-
 स्मादनेन मन्त्रेण व्रतं सुर्यादित्यभिप्रायः । बोधायनः “अथ
 संवेदनमजुर्जपति । अग्रे तथ सुजागृहि वथ सुमन्दिषीमहि गो-

याचनः स्वस्ये । प्रबुधे नः पुनर्ददः” इति । आपस्तम्बः “अग्ने
 त् सुजागृहीति स्वस्यन्वाहवनीयमजिमन्त्रयते” इति । सुमन्दि-
 षीमहि निर्मयाः बलः स्वस्यामः, नः अस्माकं स्वस्ये विनाशा-
 भावार्थं प्रबुधे जागरणाय ददः सामर्थ्यं देहि । मयप्रसक्तिं दर्श-
 यन् मन्त्रं व्याचष्टे “स्वपत्नं वै दीक्षितः रचाऽसि जिघाऽस्यग्न्यिः
 सुसु वै रघोहा ऽग्ने त् सुजागृहि वयः सुमन्दिषीमहीत्या-
 चाग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रचसामपहत्वी” (सं० ६ का० १२ प्र०
 ४ अ०) । कश्यपः “अथाध्वर्युर्मथ्वराणे आद्रुत्य प्रबुध यजुर्वाच-
 यति । तमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा । तं चग्नेष्वीचः”
 इति । वाय्वास्तु व्याख्यातो मन्त्रः । व्रतभङ्गप्रसक्तिं दर्शयन् प्रथमं
 पादं व्याचष्टे “अत्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति
 तमग्ने व्रतपा असीत्याहाग्निर्वै देवानां व्रतयतिः स एवैतं व्रत-
 म्मत्स्यस्यति” (सं० ६ का० १२ प्र० ४) इति । अविकलं करोती-
 त्यर्थः । मनुष्येषु हिंस्रं व्रतं मनुष्यावतारेण फलयतीति ब्रह्मा
 निवारयन् द्वितीयपादं व्याचष्टे “देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवः
 ज्ञेय तन् मर्त्येषु” (सं० ६ का० १२ प्र० ४ अ०) इति । अतो व्रतं
 समाधातुं व्रकोति । अग्निर्मूर्धा दिवः कक्षुदित्यादियाव्या पुरो
 ऽनुकाव्यादिमन्त्रेष्वयमग्निः स्वयत इत्यभिप्रायं तृतीयपादे स्वयं
 दर्शयति “तं चग्नेष्वीच इत्याहैतः हि चग्नेष्वोऽतेऽप वै दीक्षि-
 तात् सुसुपुष इन्द्रिचं देवताः कामन्ति” (सं० ६ का० १२ प्र० ४ अ०)
 इति । बोधायनः “अथ यनिष्टारान् प्रहिषोति स चं मन्वते न
 वां प्रत्वास्वास्वतीति तं प्रथममधिप्रहिषोति । विश्वे देव आभि-

मा माऽववृचन् पूषा सन्या सोमो राधसा देवः सविता वसोर्वसु-
दावा इत्याहरन्तं वृष्ट्वा अपति, नानाहरन्तं । राखेयत् सोमाऽऽ
भूयो भर मा पृषन् पूर्या विराधि माऽहमायुषा” इति । सनिह-
रन्नेन हिरण्यवस्त्रादि देवद्रव्यमुच्यते । सनिहारा द्रव्याणामाने-
तारः । आपस्तम्बसु प्रकारान्तरेण मन्त्रविनियोगविच्छेदावाह
“विश्वे देवा अभि मा माऽववृचस्त्रिति प्रबुध्य अपति । पूषा सन्येति
सनिहारान्तस्र्ग्रासि । चन्द्रमसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं यथासिद्धं प्रति-
गृह्णाति । देवः सविता वसोर्वसुदावा इत्यन्यानि” इति । सर्वे देवा
अभितः पाशघितुं मां आवृत्त्य तिष्ठन् । पूषा पोषको देवो सन्या
देवेन हिरण्यद्रव्येषु सहाऽऽयातु, सोमो राधसा बाधकेन वस्त्रेषु
सहाऽऽयातु, वसोर्वस्त्रन्तरस्य गवादेः रास्य प्रेरको देवो वसु-
दावा वसुप्रदः सन्नायातु । हे सोम अस्मिन् कर्मणि अपेक्षितं
इत्येहि पूर्या सम्पूर्या मा मां पृषन् पूरयन् भूय आभर आ-
हर । अहं आयुषा मा विराधि वियुक्तो मा ऽभूय । प्रबुद्धो अपे-
दित्येतत् व्याचष्टे “अप वै दीक्षितात् सुषुपुष इन्द्रियं देवताः
क्रामन्ति विश्वे देवा अभि मा माववृचस्त्रित्याहेन्द्रियेषैवैनं देव-
ताभिः सन्नयति” (सं०३का०।१प्र०।४अ०) इति । सुषुपुषः
सुप्तात् अतीन्द्रियसामर्थ्येण तदभिमानिदेवताभिश्चायं मन्त्रं
संयोजयति । विपक्षे बाधकपुरःसरं आ भूयो भरेत्यमुं मन्त्र-
भागं व्याचष्टे “यदेतस्र्जुर्न ब्रूयाद्यावत एव पशून्भिदीक्षेत
तावन्नोऽस्य पशवः स्युराखेयत् सोमाऽऽभूयो भरेत्याहापरिमि-
तानेव पशून्गवहन्धे” (सं०३का०।१प्र०।४अ०) इति । दीक्षाकाण्डे

विद्यमानान् यावतः पशून्मभिप्राय्य दीक्षेत मन्त्रानुक्तौ तावन्त
 एव स्युः, मन्त्रोक्तौ तु तस्यामर्थ्यादपरिमिताः परलोके भवन्ति ।
 पशूभिर्द्रव्यान्तराण्युपसृज्यन्ते । “चन्द्रमसि मम भोगाय भव
 वक्षमसि मम भोगाय भवोक्षासि मम भोगाय भव ह्योऽसि
 मम भोगाय भव हानोऽसि मम भोगाय भव मेघोऽसि मम
 भोगाय भव” इत्येतैर्मन्त्रैर्यथासिद्धं वस्तु स्वीकर्तव्यं । चन्द्रं चिरस्थं ।
 उक्षा गौः । तेन तेन मन्त्रेण तत्तद्द्रव्याभिमानीदेवतास्तुष्यन्ती-
 त्याह “चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमेवैनाः प्रति-
 युञ्जति” (सं० ३ का० १ प्र० १४ अ०) इति । एना चिरस्थादि-
 रूपा दिक्षिता दक्षिणाः । कस्यः “ताः समुदासृत्य रक्षन्ति । तासां
 चा नञ्जति स्थिते वा वाचवे स्तेति तामनुदिन्नति, यासु वा पात्रे
 वा वरुणाय स्तेति तां, चा सं वा ग्रीर्यते गर्ते वा पतति निर्धत्यै-
 स्तेति तां, यामर्हिवा व्याघ्रो वा हन्ति इद्राय स्तेति तां” इति ।
 अनुदिन्नामीति शेषः । विपक्षस्वपक्षयोर्दूषणभूषणे दर्शयति “वा-
 चवे स्ता वरुणाय स्तेति यदेवमेता गानुदिन्नेदयथादेवतं दक्षि-
 षा नमचेदा देवताभ्यो वृच्छेत यदेवमेता अनुदिन्नति यथादेवत-
 मेव दक्षिणा नमयति न देवताभ्य आवृच्छते” (सं० ३ का० १ प्र० १
 ४ अ०) इति । बोधायनः “अथ यद्यपरिचाणा* आप उपा-
 धिगच्छन्ति तज्यपति । देवीरापो अपां न पास ऊर्मिर्हविष्य
 इन्द्रिचावाग्निन्ममसं वो माऽवक्रमिषमच्छिभं तन्नुं पृथिव्या
 अनुमेषमिति सं वा गाहते सं वा तरते” इति । अपरिचाणा

* यद्यपरिचा० इति जै० ।

जमनविरोधिञ्चो मार्गप्रतिबन्धकाः । आपस्तम्बः “प्रथाषे देवी-
 राप इत्यपोऽवगाहते । अष्टिञ्चं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति
 हस्तेन श्लोष्टं विष्टद्रात्यापारात्” इति । यथा केनापि निमि-
 त्तेन देवयजनादन्यत्र दीचेत तदानीं पृथगरषीञ्चग्नीन् समा-
 रोष्य देवयजनं गच्छन्मध्ये प्राप्तायां नद्यामवगाह्योत्तरेत् । अ-
 पास्रपादित्यग्निस्मोधनं । हे देव्य आपो युष्माकं च ऊर्मिञ्चं
 यादेन मा ऽवक्रमिषं । कीदृश ऊर्मिः । ग्रीष्माद्युत्पादनेन हवि-
 र्योग्यः स्वकीयवक्षपानेन इन्द्रियशक्तिकारी हृषां निवर्तयन् अ-
 तिहर्षप्रदः ऋदि श्लोष्टरूपं पृथिव्या अष्टिञ्चं तन्तुं सेतुमनुप्राप्य
 तस्योपरि गच्छामि । हविव्यवृद्धाभिप्रायमाह “देवीरापो अ-
 पास्रपादित्याह यदो मेष्ठं यन्नियत् सदेवं तदो माऽवक्रमिष-
 मिति वा वै तदाह” (सं०६का०।१२प्र०।४अ०) इति । हे अप
 इति* । तन्तुवृद्धाभिप्रायमाह “अष्टिञ्चं तन्तुं पृथिव्या अनु-
 गेषमित्याह सेतुमेव क्त्वाऽत्येति” (सं०६का०।१२प्र०।४अ०) इति ।
 श्लोधायनः “हृदस्यतिवत्यर्षा प्रयाति भद्रादभिञ्जेचः प्रेहि हृद-
 स्यतिः पुर एता ते अष्टु” इति । “अथ यत्र वत्स्यन् भवति
 तदवस्यति अथेमवस्य वर आपृथिव्या” इति । “अथादित्यमुद्य-
 न्तमुपतिष्ठते, आरे ब्रह्मन् क्षणुहि सर्ववीर इति” इति । आप-
 स्तम्बस्तु चीन् मन्त्राणेकीकृत्य विनियुक्ते “पृथगरषीञ्चग्नीन्समा-
 रोष्य रथेन प्रयाति तदभावे रथाङ्गमादाय भद्रादभिञ्जेचः”
 इति । अन्वर्थक्रमेण देवीराप इत्यस्मात् पूर्वमेवायं मन्त्रोऽवग-

* वाव इत्येव का० पा० ।

न्नाद्यः । हे रथ भद्रात् प्रब्रह्मादस्मान्नित्याग्निहोत्रस्थानात् श्रेयः
 अभिप्रेहि अतिप्रब्रह्मं सौमिकं देवयजनमभिप्रवाहि । दृष्ट-
 स्यतिः पुर एता तव पुरतो गन्ता अस्तु भवतु । अथ प्रयाणा-
 दूर्ध्वं पृथिव्याः सम्बन्धिन्या समन्तात् वरे श्रेष्ठे स्थाने ईं इमां गतिं
 अवस्य समापथ । हे रथाभिमानिन् आदित्यब्रह्मन् राक्षसादीन्
 चारे देवयजनादूरे क्षुद्र । कश्यपः “अथ यत्र यच्छ्रमाणो भवति
 तदवस्यति एदमग्न्य देवयजनं पृथिव्या इत्यन्नादगुवाकस्य”
 इति । स च मन्त्र एवमावाचते “एदमग्न्य देवयजनं पृथिव्या
 विन्धे देवा चदजुषन्त पूर्वं चक्षामाभ्यां यजुषा सन्तरन्तो राय-
 ख्योषेषसमिषामदेम” इति । पृथिव्याः सम्बन्धि चदेवयजनं एदं
 तदिदमग्न्य वयं प्राप्ताः । यदेवयजने पूर्वं विन्धे सर्वे देवा
 चक्षामाभ्यां यजुषा अजुषन्त असेवन्त तदयमागत्य वेदत्रय-
 जातैर्मन्त्रैः सोमयागं सन्तरन्तः सम्बक्पारं नवन्तो रायख्योषेष
 धनसमृद्ध्या समिषा समीचीनेनाग्नेन च मदेम इत्यास्यः । भद्रा-
 दभीत्यादिमन्त्रार्थः स्पष्ट इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेनात्र व्याख्यान-
 मुपेक्षितं । औपानुवाक्यकाण्डे तु दीक्षितनियमप्रसङ्गात् व्या-
 ख्यानं कृतं । तत्र दृष्टस्यतेऽपयोगमाह “अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता
 सोऽस्मादेतर्हि तिर इव तर्हि याति तमोश्चरं रचांश्चि इ-
 न्नोर्भद्रादभिप्रेयः प्रेहि दृष्टस्यतिः पुर एता ते अस्त्रित्याह
 ब्रह्म वै देवानां दृष्टस्यतिसमेवान्वारभते स एनं सम्पार-
 यति” (खं०६का०१।प्र०१।अ०३) इति । यदा दीक्षितोऽग्नि-
 होत्रस्थानात् प्रयाति तदा अग्निस्त्रिरोहित इव नैनं पाल-

यति । ततो रक्षांस्त्रेणं मार्गे हन्तुमीश्वराणि भवन्ति । तत्र दृह-
 स्यतौ पुरतो गच्छति सति अनुगच्छन्तमेणं रक्षोबाधपरिहारेषु
 स बृहस्पतिः सम्बक्ष्णारं गयति । उत्तरमन्त्रस्य चतुर्षु भागेषु
 प्रतिपाद्योऽर्थः प्रविद्ध इत्याह “एदमगन्त देवयजनं पृथिव्या
 इत्याह देवयजनं ऋषेव पृथिव्या आगच्छति यो यजते विश्वे
 देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विश्वे ज्ञेतदेवा जोषयन्ते यद्
 ब्राह्मणा ऋक्षामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त इत्याह ऋक्षामा-
 भ्यां ऋषेव यजुषा सन्तरति यो यजते रायस्रोषेषु समिषा म-
 देमेत्याहात्रिषमेवैतामात्रास्ते” (सं० ३का०।१प्र०।१अ०) इति ।
 अध्वर्युप्रसृतयो ब्राह्मणा यद्देवयजनमिदानीमधितिष्ठन्ति त-
 देवाः स्वयं सेवमाना एतान् सेवन्ते । यो यजते स एव सन्त-
 रतीत्यन्वयः । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“दैवीं हसौ ब्राधधिला येदे व्रतपथः पथेत् ।

अग्ने स्वस्यन्नग्निमाह त्वं प्रबुद्धो जपेत् तन्ना ॥

विश्व इत्यपि पूषेति सनिहारानुज्ञासनं ।

देवो वसुधहसन्नं यद्विस्तार परिग्रहः ॥

वाय नष्टामसु मृतां सन्वा ऋग्भ्यां च गाःस्पृजेत् ।

देवीरापो विगाह्याच्छिं खोष्टमसु विमर्दयेत् ॥

भद्राद्रथेन यालेदं यागभूमिं व्यवस्थितः ।

अनुवाके इतीथेऽस्मिन्नुदिता एकविंशतिः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“स्वप्नादिमन्त्रा आवर्त्या गो वा ऽऽद्यास्वन्नरायतः ।

कृत्त्रोद्देशप्रवृत्तत्वास्त्रिमिन्ताभेदतः यकृत” ॥ इति ।

दीक्षितस्य स्वप्नद्युत्तरवृष्टिकेदनाऽमेध्यदर्शनमिन्तका-
स्वप्नमन्त्रजपाः पठिताः । त्वमग्ने व्रतपा असीत्यादिकः स्वप्नम-
न्त्रः । देवीरापो अपास्रपादित्यादिर्गदीतरवमन्त्रः । उन्दतीर्बलं
धत्तेत्यादिर्दृष्टिकेदमन्त्रः । अबद्धं मग इत्यादिरमेध्यदर्शनम-
न्त्रः । यदि* निद्रामध्ये प्रबोधैरस्यैर्यवधीयेत गदी च बद्धमःसो-
तोद्युक्तापि दीपैः वृष्टिश्च देवैः अमेध्यानि च देवैः तदा तैरन्तरा-
स्यैर्निमित्तेषु विद्यमानेषु नैमित्तिकमन्त्रा आवर्तनीया इति प्राप्ते
ब्रूमः । रात्रिगतां कृत्त्रां निद्रामुद्दिश्यमन्त्राभिधानास्त्रिमिन्तमे-
कं । एवमुत्तरचापि बोध्यं । तस्मान्नास्त्रावृत्तिः । तत्रैवान्यस्त्रिमितं ।

“प्रथाषे प्रत्यहं मन्त्रो भिक्षो नो वाचिम क्रमेः ।

प्रथाषभेदाङ्गिज्ञो नो गत्यैक्यादा नि वृत्तितः” ॥ इति ।

भद्रादभिन्ने च इत्यादिप्रथाषमन्त्रः । तत्र दीक्षितस्य निर्ग-
मनमारब्ध पुनः प्रवेशपर्यन्तं विअमन्त्रवधानेऽपि प्रयोजनैक्या-
देकमेव प्रथाषं, ततो न मन्त्रावृत्तिः ।

अथ कृन्दः । देवीन्विद्यमित्यग्ने त्वमिति चैते अनुष्टुभौ ।
त्वमग्ने इति गाथन्ती । विश्वे देवा इत्येकपदात् त्रिष्टुप् । एदमग-
न्तेति त्रिष्टुप् ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथ-
मकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

* यदि निद्रामध्य इत्यादि पङ्क्तिद्वयतात्पर्यार्थे सन्देहवशात् आदर्श-
पुस्तकत्रयेऽपि तथैव विद्यमानत्वात् संग्रोधनमकृत्वा यथा प्रतिस्थापितं ।

† ऽन विअमैः इति का० पा० ।

इयन्ते शुक्र तनूरिदं वर्षस्तया सम्भव धाजं गच्छ
 जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसंवसः
 प्रसवे वाचो यंचमशीय स्वाहा शुक्रमस्यमृतमसि वैश्व-
 देवः इविः सूर्यस्य चक्षुरारुहमग्नेरक्षणः कनीनिकां
 यदेतेशेऽभिरीयसे धाजमानो विपश्चिता चिदसि म-
 नासि धीरसि दक्षिणा ॥ १ ॥

असि यन्निवासि क्षत्रियास्यदितिरस्युभयतःशी-
 र्णां सानः सुप्राची सुप्रतीची सम्भव मिचत्वा पदि व-
 भातु पूषा ऽध्वनः पान्विन्द्रायाध्यक्षायानु त्वा माता म-
 न्यता मनु पिताऽनु धाता सगर्भ्याऽनु सखा सयूथ्यः
 सा देवि देव मच्छहीन्द्राय सोमः इद्रत्वाऽऽवर्तयतु
 मिचस्य पद्या स्वस्ति सोम सखा पुनरेहि सहरय्या ॥२॥

दक्षिणा सोम सखा पञ्च च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके चतुर्थाऽनुवाकः ॥

द्वितीये देवयजनं स्वीकृतं । अथ तस्मिन् देवयजने सोमधागो-
 पयोगिसोमं क्रतुं सोमक्रयणीविषयं होमादिकं चतुर्थेऽभिधीयते ।
 इयन्ते शुक्रतनूरित्यादयस्तन्मन्त्राः । प्रायणीयासन्निधि यद्भौ-
 वाज्यं तेनाज्येन सोमक्रयणीमीक्षमाणो जुष्टयात् । ततो मन्त्र-

व्याख्यानात्पूर्वं प्राचणीया सोमक्रयणी चानुवाकद्वयेन ब्राह्मणे-
 ताऽभिधीयते । तत्र प्राचणीयां प्रश्नोति “देवा वै देवयजवमध्व-
 वसाय दिग्भो न प्राजानन् ते इ ह्यन्योन्यमुपाधावन् त्वया प्रजा-
 नाम् नयेति तेऽदित्याः समधियन्त त्वया प्रजानामेति साऽमवी-
 दरं वृष्टौ मत्प्राचणा एव वो यज्ञा मदुदयना असन्निति तस्मादा-
 दित्यः प्राचणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः” (सं० ६का०।
 १ प्र०।५ अ०) इति । देवयजनार्थमयं प्रदेशः समीचीनो न त्वितर
 इति निश्चेतुं परिभ्रम्य तं प्रदेशं निश्चित्य परिभ्रमणेन दिग्भ्रमं
 प्राप्य प्राचीनवंशादावसमर्थाः सम्यग्नाः । ततस्त्वमेव दिग्ं ज्ञापये-
 त्येवं परस्परं वदन्तो दिम्बिलोकन* अस्मिदित्यां निश्चितवन्तः ।
 सा चादितिरब्रवीत् । सोमयागानां प्रारम्भसमाप्त्योरहमेव देव-
 ता भूषासन्निति वरमयाचत । प्रयन्ति प्रारभन्ते अनेन देवता-
 रूपेणेति प्राचणं । उद्यन्ति उत्तिष्ठन्ति समापयन्मन्त्रेनेति उद-
 यनं । अहमेव प्राचणं आरम्भदेवता येषां यज्ञानां ते मत्प्रा-
 चणाः । अहमेव उदयनं समाप्तिदेवता येषां यज्ञानां ते मदुद-
 यनाः । तस्मादेवं वृत्तत्वाद्दितिदेवताकः प्राचणीयभागः क-
 र्त्तव्यः । तत्प्रसङ्गादुदयनयागोऽपि विधीयते । अदितिरेका
 प्रधानदेवता चतस्रस्त्रिंशद्देवता इत्यभिप्रेत्य सङ्ख्यां विधत्ते “प-
 ञ्चदेवता यजति पञ्चदिग्भो दिग्नां प्रज्ञात्या अथो पञ्चाक्षरा
 पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावहन्धे” (सं० ६का०।१ प्र०।५ अ०)
 इति । दिग्विज्ञेषु देवताविशेषं विधातुं प्रश्नोति “पथ्याः स्वस्ति-

* दिग्बोधक का० ।

मयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणा सोमेन
 प्रतीचीः सविचोदीषीमदित्योर्द्धी” (सं० ६का०।१प्र०।५ अ०)
 इति । स्वस्तिमञ्ज्या देवता पथ्या पथि साधुः । दिग्विशेष-
 बोधनरूपे मार्गे कुत्रस्तान् विधत्ते “पथ्याः स्वस्तिं यजति प्रा-
 चीमेव तथा दिशं प्राजानाति पथ्याः स्वस्तिमिष्ट्याऽग्नीषोमौ
 यजति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदग्नीषोमौ ताभ्यामेवानुपश्र-
 त्यग्नीषोमाविष्ट्या सवितारं यजति सवितृप्रसूत एवानुपश्रति
 सवितारमिष्ट्यादिति यजतीयं वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठाया-
 नुपश्रति” (सं० ६कऽ०।१प्र०।५ अ०) इति । अर्थानुसारेण* हो-
 मविशेषा दिग्विशेषेषुश्रेयाः । चक्षुर्दयरूपेण प्रशंसितुमग्नीषो-
 मयोः सह निर्देष्टव्यः । होमस्तु तयोः क्रमभावी दिग्भेदाद्याज्या-
 नुवाक्याभेदाच्च । ततोऽग्निमिष्ट्या सोमं यजतीत्यपि वाक्यं द्रष्टव्यं ।
 तयोश्चक्षुष्टुं दार्शिक्याज्यभागत्राह्मणे प्रपञ्चितं । अत्रादिते-
 स्वरहोमः, आदित्यः प्रायश्चीयः पथसि चरति त्रास्ताम्नरे
 समाजानात्, आज्येन तु देवताम्नराणां । तथा च सूत्रं
 “चतुर आज्यभागान् प्रतिदिशं यजति” इति । अगनुवचन-
 मध्यर्थोऽविधत्ते “अदितिमिष्ट्या मारुतीमृचमन्वाह मरुतो वै
 देवानां विशो देवविशं खलु वै कल्पमानं मनुष्यविशमनुक-
 ल्पते यन्मारुतीमृचमन्वाह विशां क्लृष्यै” (सं० ६का०।१प्र०।
 ५ अ०) इति । मरुतो यद्भुव इत्येषा मारुतीति । तथा च
 सूत्रं “मारुतीमृचमन्वाह मरुतो यद्भुवो दिव इति” इति ।

* अर्थवादानुसारम् इति त्रै० पा० ।

एकोनपञ्चाशत् सङ्ख्याकाः सप्तगवरूपा मृतो मनुष्यवैश्वदे-
वानां धनसम्पादकाः प्रजाः । अनेन मन्वानुवचनेन देवविद्वां
समूहः स्वव्यापारे कृप्तो भवति । तच्च कल्पमानमनुसृत्य मनुष्य-
प्रजासङ्घः कस्यते । अतो मन्वानुवचनं प्रजानां कृष्ट्यै भवति ।
पूर्वपक्षत्वेन चोदकप्राप्तं किञ्चिदङ्गमपवदति “ब्रह्मवादिनो
वदन्ति प्रयाजवदनूयाजं प्राचक्षीयं कार्यमनूयाजवदप्रयाज-
मुदयनीयमितीमे वै प्रयाजा अमी अनूयाजाः सैव सा य-
ज्ञस्य सन्ततिः” (सं० ६का० ११ प्र० १५ अ०) इति । प्रमुखे य-
ष्टव्याः समिधादिनामकाः पञ्चप्रयाजाः । अनुपञ्चात् समाप्तौ
यष्टव्या बर्हिंरादिनामकाः षोडशानूयाजाः । तदुभयं प्राचक्षीयो-
दयनीययोरिच्छोरतिदेशतः प्राप्तं । तत्र प्राचक्षीयायामनूया-
जानुष्ठाने यागः समाप्येत । तदत् उदयनीयायां प्रयाजानु-
ष्ठाने यागाकरं प्रारभेत । तथा सति सोमयागे मध्ये वि-
च्छिद्येत । उभयवर्जने तु सोमयागस्य प्रारम्भरूपायां प्राच-
क्षीयेष्टाविदानीं अनुष्ठीयमाना इमे प्रत्याजाः प्रयाजाः समा-
प्तिरूपायां उदयनीयेष्टावनुष्ठीयमाना अमी परोक्षा अनू-
याजाः । तथा सति प्रयाजानूयाजद्वयेन दर्शयागस्य या
सन्ततिः सैवास्य सोमयागस्य मध्ये विच्छेदराहित्यलक्षणा सा
सन्ततिः सम्पद्यते । पूर्वपक्षं दूषयति “तत् तथा न कार्यमा-
त्मा वै प्रयाजाः प्रजानूयाजा यत् प्रयाजानन्तरियादात्मान-
मन्तरियाद्यदनूयाजानन्तरियात् प्रजामन्तरियाद्यतः खलु वै
अङ्गस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः पराभवति यज्ञं परा-

भवन्तं यजमानोऽनु परा भवति” (सं० ६का०।१प्र०।५अ०) इति । आत्मनो वा पुत्रादेर्वा नाऽन्तरायः सोढुं वक्ष्यते यतो इत्थं तदङ्गमित्यर्थः । सिद्धान्तमाह “प्रयाजवदेवानूयाजवत् प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयं नात्मानमन्तरेति न प्रजां न यज्ञः पराभवति न यजमानः” (सं० ६का०।१प्र०।५अ०) इति । विष्केदपरिचाराय विधत्ते “प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपति सैव सा यज्ञस्य सन्ततिः” (सं० ६का०।१प्र०।५अ०) इति । प्रायणीयवागसम्बन्धि चक्षुपात्रमप्रचास्य निष्कासे पात्रस्त्रिभेऽन्ने निर्वापाञ्च खेपस्य सा सन्ततिः सैव सोमवागस्याविष्केदरूपा सा सन्ततिर्भवति । प्रायणीयोदयनीययोर्देवतैस्त्वेन चाज्याया अयेकत्वप्राप्तौ व्यत्या संविधत्ते “थाः प्रायणीयस्य याज्या यत्ता उदयनीयस्य याज्याः कुर्यात् पराङ्मुं लोकमारोहेत् प्रमायुकः स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोऽनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः करोत्यस्त्रिभेव लोके प्रतितिष्ठति” (सं० ६का०।१प्र०।५अ०) इति । स्रस्त्रिभेऽङ्गिं प्रपद्ये श्रेष्ठेत्याद्याः प्रायणीयस्य याज्या उदयनीयस्यापि तद्येत्येवं केचिदाहुः । तथा सति प्रतिनिवृत्तेरभावाद्यजमानोऽस्माह्लोकात् पराङ्मुखः स्वर्गमारोढुं सहसा श्रियेत, तस्मात् तेषां पक्षो न युक्तः । यासु स्रस्त्रि नः पथ्येत्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोऽनुवाक्याः तासां याज्याले सति स्रस्त्रिभेऽङ्गीत्यादीनां पूर्वोक्तानां पुरोऽनुवाक्यात्वात् प्रतितिष्ठतेः । यजमानोऽप्यस्मिन् लोके प्रतितिष्ठत्येव । इत्थं

प्रायशीवेष्टिमुक्त्वा सोमक्रयणीं वक्तुं सोमाहरणं सोपास्थान-
माह “कद्रूश्च वै सुपर्णी चात्परूपयोरस्यर्द्धेताः सा कद्रूः
सुपर्णीमजयत् साऽब्रवीत् तृतीयस्थामितो दिवि सोमस्तमाहर
तेनात्मानं निष्क्रीणीष्वेति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति ।
कद्रूः सुपर्णी सोमे सपत्न्यौ पराजये दासीत्वं अभ्युषेत्य ममैव
सौन्दर्यं ममैवेत्यस्यर्द्धेतां । तत्र मध्यस्थाः कद्रूजयमुचिरे । सा
च कद्रूः सुपर्णी दासीत्वेन परिगृह्य तस्योचनोपायं स्वधमे-
वोपदिदेश इतोऽस्मात् सोकादारभ्य गणनायां तृतीयाद्यैः
स्वर्गलोकस्थांश्चिन् सोमो वर्त्तते महर्जनक्षपः सत्यमित्येतेऽपि
सोकाः सुब्रह्माभिधेयाः । तस्मादितस्तृतीयस्थामिति विशे-
ष्यते । सोम आहत्य दत्ते सति त्वां मुञ्चामि इति । सोमा-
हरणं सम्भावयितुं श्रुतिराह “इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी हन्दा-
सि सौपर्णेयाः” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । भूलोक-
रूपत्वात् कद्रूः स्वमाहर्त्तुं न ब्रूति । सुपर्णी तु सुलोक-
रूपत्वाद्युत्तमसमर्थानां गायत्र्यादिरूपाणां अपत्यानां ब्रू-
वाच्छ्रुति । अथ सा सुपर्णी स्वपुत्राणां गायत्र्यादीनां
अये स्ववृत्तान्तं स्पष्टीकरोतीत्याह “साब्रवीदस्त्री वै पितरौ
पुत्रान् विष्टतस्तृतीयस्थामितो दिवि सोमस्तमाहर तेनात्मानं
निष्क्रीणीष्वेति मा कद्रूरवोचत्” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०)
इति । पुंशामनरकोपसञ्चिताद् विशेषाद् दुःखात् चायन्त
इति पुत्राः तान् पुत्रानस्त्री एतादृशोपद्रवपरिचाषाव माता-
पितरौ पुञ्जतः । हे गायत्र्यादिपुत्राः कद्रूवचनमवगत्य यदु-

चितं तत् कुह्वं । गावध्यादीनामैष्िकशरीरधारित्वात् पुत्र-
त्वमविह्वं । तत्र प्रौढत्वादादौ जगती प्रवृत्त इत्याह “जग-
त्युदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्त्तन तस्यै दे अक्षरे
अमीयेताः सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत् तस्माज्जगती
कन्दसां पश्यत्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोपगमति” (सं०
६का०।१प्र०।६अ०) इति । पुरा जगत्याः पादस्य चतुर्दशा-
क्षरास्त्रासन् । तादृशी जगती द्युलोकं गत्वा स्वानभ्राजादिभिः
सोमरक्षकैः सह द्युध्वा सोममप्राप्य अग्नीषोमीयसवनीयानू-
बन्ध्याख्यपशून् इष्टिसाध्यदीक्षाञ्च गृहीत्वा स्वकीये चाक्षरद्वये
स्वानादिभिर्गृहीते सति पराजित्य समागता । यस्माज्जगती
पशूनागद्यत् तस्मात् सैवात्यन्तपशुप्रदा यतः पशुभिः सह दी-
क्षाऽऽनीता । ततः पश्चदिकस्त्राधीन सन्पत्तौ सत्यां दीक्षायां
प्रवर्त्तते । तथैव त्रिष्टुभो युह्वं दर्शयति “त्रिष्टुगुदपतत् अयो-
दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्त्तत तस्यै दे अक्षरे अमीयेताः सा
दक्षिणाभिश्च तपसा चागच्छत्” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति ।
गौश्वेत्यश्वेत्यादयो दक्षिणा अन्नपरित्यागमुष्टिबन्धवाग्यम-
नवनीताभ्यञ्जनकृष्णाजिनप्रावणादिक्लेशसहिष्णुत्वं तपः । प्राश-
वत्प्रियस्य गवाश्वादेर्दानमधिकं तपः । त्रिष्टुभा तदानयनमुप-
पादयति “तस्मान्निष्टुभो लोके माध्यन्दिने सवने दक्षिणाणी-
यन्त एतत् खलु वावतप इत्याहुः खन्ददाति” (सं० ६क०।
१प्र०।६अ०) इति । माध्यन्दिनसवनस्य त्रिष्टुगभिमानिनी दे-
वता । ततस्तदेव त्रिष्टुभो लोकः स्वानं शरीरप्रथासादपि धन-

हानिकृतस्य मानसप्रयासस्याधिकत्वाद्भेदेन धमेन परोपजीव-
 नाच्च दानमेव महत् तप इत्यभिज्ञानां मतं । गायत्र्यास्तु युद्धे
 जयं दर्शयति “गायत्र्युदपतच्चतुरक्षरा सत्यजयाञ्ज्योतिषा
 तमस्या अजाऽभ्यदन्वत् तदजाया अजत्वः सा सोमं चाहरच-
 त्वारि चाऽक्षराणि साष्टाऽक्षरा समपद्यत” (सं०६का०।१प्र०।
 ६अ०) इति । सहायरहितयोः पूर्वयोः पराजयं दृष्ट्वा गा-
 यत्री स्वयं अजया सह उदपतत् । सायजा गायत्र्यर्थं स्वकीयेन
 ज्योतिषा तं सोममभितो हरोध । तस्माद्भोधनपर्यायशेषा-
 र्यादजधातोः अजेति नाम निव्यञ्जं । प्रश्नोत्तराभ्यां गायत्रीं
 प्रश्नं वति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्गायत्री कनिष्ठा
 कन्दसाः सती यज्ञमुखं परीयायेति षडेवाऽदः सोममाहरत्
 तस्माद्यज्ञमुखं पर्थ्यत् तस्मात् तेजस्विनी तमा” (सं०६का०।१प्र०।
 ६अ०) इति । तस्मात् सत्यात् कारणात् । कनिष्ठा न्यूनाक्षरा य-
 ज्ञमुखं प्रातःसवनं । तच्च बहिष्पवमाननाधि प्रथमस्तोत्रे उपासी
 गायता नर इत्याद्या ऋषो गायत्र्यः सेयं यज्ञमुखप्राप्तिः ।
 ब्रह्मवादिष्वेव बुद्धिमत्तो यदेवेत्याद्युत्तरमाहुः । यस्मा-
 दिवमदोऽमुष्माकोकात् सोममाहरत् तस्मादस्या मुखप्राप्ति-
 र्युक्ता । मुखत्वादेवास्यास्तेजोवाहुः । आहरणप्रकारं दर्शयति
 “पश्नां दे सवने समष्ट्याम् मुखेनैकं यन्मुखेन समष्ट्यात्
 तदधयत् तस्माद् दे सवने शुक्रवती प्रातःसवनञ्च माध्यन्दिनं
 च तस्मात् तृतीयसवनं ऋषीषमभिषुषन्ति धीतमिव हि म-
 न्वन्ते” (सं०६का०।१प्र०।६अ०) इति । पश्चिद्ध्या गायत्री

सवनद्वयपर्याप्तौ सोमभागौ पञ्चां संदृश्या हतीयसवनपर्याप्तं
 सोमभागं चक्षुपुटाभ्यां संदृश्या तदीयं रसं पपौ । यस्मात्
 पञ्चां धृतौ सोमभागौ न पीतौ तस्मात् प्रातःसवनमाध्य-
 न्दिनसवने शुक्रब्रह्माभिधेयेन सोमरसेनोपेते । यस्मात् हती-
 यभागः पीतः तस्मात् पीतत्वं मन्यमानाः तस्माद्दृश्यार्थं च-
 जीषमभिषुणुयुरिति प्रासङ्गिकं किञ्चिद्विधाय तच्चापरं विशेषं
 विधत्ते “आशिरमवनयति स शुक्रत्वायाऽथो सम्भरत्येवैनत्”
 (सं०६का०।१प्र०।६अ०) इति । आशिरं क्षीरं सशुक्रत्वं सर-
 सत्वं । किञ्च क्षीरसेचनादृजीषगतमोमरसरूपहविः सम्भरति
 सन्धक् पोषयत्येव । पुनरप्यन्यत् विधत्ते “तः सोममाद्विय-
 माषं गन्धर्वी विश्वावसुः पर्यमुष्णात् स तिस्रो रात्रीः परि-
 मुषितोऽवसत् तस्मात् तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति”
 (सं०६का०।१प्र०।६अ०) इति । उपसद्विवसेषु चिच्चभिषवम-
 क्त्वा सोमं निवासयेदित्यर्थः । इत्थं सोमाह्वयं निरूप्य सोम-
 क्रयणीं निरूपयितुं आरभते “ते देवा अत्रुवन् स्त्रीकामा वै
 गन्धर्वाः स्त्रिया निष्कोषामेति ते वाचः स्त्रियमेकहायनीं
 कृत्वा तथा निरक्रीषन्” (सं०६का०।१प्र०।६अ०) इति । एक-
 संवत्सरवयस्कृत्वा स्त्रीरूपया वाग्देवतया सोमस्य निष्कयः
 कृतः । गन्धर्वेष्वपरक्तायाः तस्याः स्त्रिया रोहित गोरूपतां
 दर्शयति “सा रोहिद्रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्योऽपकृत्वाऽतिष्ठत् तद्वो-
 हितो जम्भ” (सं०६का०।१प्र०।६अ०) इति । देवेष्वनुरक्तायाः
 पुनर्देवताप्राप्तिं दर्शयति “ते देवा अत्रुवन्प युग्मदक्रमीन्नास्मा-

मुपावर्त्तते विष्टयामहा इति ब्रह्मगन्धर्वा अथदन्तगायन् दवाः
 सा देवान् गायत उपावर्त्तत तस्माद्गायन्तः स्त्रियः काम-
 चन्ते” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । विष्टयामहै विष्टयणं यथा
 भवति तथैव आकारयामः । ब्रह्म वेदः । एतद्ब्रह्मन्तवेदनं
 प्रब्रंशति “कामका एनः स्त्रियो भवन्ति च एवं वेदाऽथो
 च एवं विद्वानपि अन्येषु भवति तेभ्य एव ददत्युत यद्ब्रह्मतया
 भवन्ति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । वरस्य स्त्रिधाः
 वरार्थं कन्यामन्वेष्टुं प्रवृत्ता बान्धवा जन्वाः । तादृशानां ज-
 न्यानां द्वौ वर्गौ । तत्रैकस्मिन् वर्गे यद्योक्तवेदनरहिता अनेक-
 गुणान्तरोपेता बहवो वरा यद्यपि सन्ति तथापि तं वर्गमवेक्ष्य
 येषु अन्येभ्योऽप्येवंविद्वान् वरो भवति तेभ्य एव अन्येभ्यः कन्यां
 तत्पितरो ददति । सोमक्रयस्या गुणं विधत्ते “एकहायन्या
 क्रीणाति वाचैवेनः सर्व्या क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या
 वाचं ददन्ति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । वाग्देवतायाः
 सोमक्रयणीरूपस्त्रीकारात् सर्व्यावाचा क्रय उपपद्यते । एकसंवत्स-
 रस्त्रीकाराच्च तस्मिन् वयसि सति वचनव्यवहारोपक्रमः । वर्ज्य-
 दोषान् विद्वदद्यति “अकूटयाऽकर्णयाऽकाणयाऽक्षोणयाऽसप्तश-
 फया क्रीणाति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । कूटा कुटि-
 लशृङ्गी, अकर्णा क्षिन्नकर्णोपेता, काणा लेकाची, क्षोणा कुट्टा-
 दिदूषिता, सप्तशफा न्यूनाङ्गी, एता वर्ज्याः । उपादेयां दर्शयति
 “सर्व्यावेनं क्रीणाति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । सर्व्याव-
 यवसम्पूर्णेत्यर्थः । विपचे बाधकपुरःसरं स्तपणं विधत्ते “यच्छे-

तथा क्रीषीयाद्दृश्या वजमानः स्याद्यत् कृष्णया ऽनुस्तरणी
 स्यात् प्रमायुको वजमानः स्याद्यद्विरूपया वार्चनी स्यात् ष
 वान्यं जिनीयात् तं वान्यो जिनीयाददृश्या पिङ्गाक्ष्या क्रीषा-
 त्येतद्दे सोमस्य रूपं स्वयैवेन देवतया क्रीषाति” (सं० ६का० ।
 १ प्र० । ६ अ०) इति । मृतं पुरुषमनुहन्वमाना गौः अनुस्तरणी ।
 कृष्णायास्तादृक्कावजमानो स्रियेत । वर्षदयोपेता यद्यपि वि-
 रोधिघातिनी तथापि यजमानतद्दैरिणोरन्योन्यविरोधित्वान्
 को हन्ति वा हन्यते इति न ज्ञायते । अदृशत्वं पिङ्गाक्षत्वञ्च
 सोमदेवतायाः स्वरूपं, अतस्तादृशी गौः सोमकवाय सदृशी
 भवति । इत्थं चतुर्थानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानस्य उपोद्घातत्वेन
 ब्राह्मणेन प्रायश्चीयासोमकषण्यावनुवाकाभ्यामभिहिते । अथ
 मन्त्रा व्याख्यातव्याः । कल्पः “अथैतद्भुवाज्यमायाय सुचि चतु-
 र्दशीतं वृहीला सूत्रेण हिरण्यं निष्टर्कं वज्रा दर्भाभ्यां प्रवक्ष्य
 सुच्यवदधाति । इत्थं ते शुक्रतनूरिदं वर्षस्तथा सन्धर भाजं
 गच्छ” इति । हे शुक्रदीप्तिमद्द्विरण्यं तव इत्थं जुह्वस्तनूः, इदं घृतं
 तव तेजः, अतस्तथा जुह्वा सङ्गच्छ सम्भव । हे हिरण्यं आव्यरूपं
 भाजं दीप्तिं प्राप्नुहि । अथ वा हे शुक्र वज्रे इयमाज्यरूपा तव
 तनूरिदं हिरण्यं तव तेज इत्येवं ब्राह्मणानुसारेण व्याख्यातव्यं ।
 आधानब्राह्मणोक्तं हिरण्यस्य महिमानं । तत्रत्यपदत्रयोच्चा-
 रणेन प्रत्यभिज्ञायं प्रवक्षति “तद्द्विरण्यमभवत् तस्माद्भ्यो
 हिरण्यं पुनन्ति” (सं० ६का० । १ प्र० । ७ अ०) इति । आधान-
 ब्राह्मणे स्वेवमावायते “आपो बह्वक्षस्य पञ्चस्य आसन् । ता

अग्निरभ्यध्यावत् । ताः समभवत् । तस्य रेतः परापतत् । तद्द्विर-
 स्यमभवत्” इति । तस्माद्द्विरस्यस्य वक्रिः पिता आपो मातरः,
 तस्मात् स्वतः शुद्धं हिरण्यं यदि कदाचिद्रजस्रलादिसर्वेन
 शोधनीयं भवति तदा अग्नः पुनरग्नि, जलेनैव शोधयन्ति, न
 तु कांस्यताम्रादेरिव भस्मान्वादिकमपेक्षते । जुष्टां हिरण्य-
 प्रक्षेपेषु विभिष्टां होमं विधत्ते “ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मा-
 दनस्रिकेन प्रजाः प्रवीचन्तेऽस्रन्वतीर्जायन्त इति यद्द्विरस्रं
 धृतेऽवधाय जुषेति तस्मादनस्रिकेन प्रजाः प्रवीचन्तेऽस्रन्वती-
 र्जायन्ते (सं०६का०।१प्र०।७अ०) इति । तस्मादनस्रिकेन वीर्येण
 प्रजाः प्रवीचन्ते गर्भीक्रियन्ते, उत्पत्तिकाले त्वमस्रियुक्ता जायन्ते ।
 तत्र वीर्यसंहृद्यं आव्यं । अस्रिसहृद्यं हिरण्यं । तदिदं साहृद्यं नि-
 र्वाहुं ईश्वरेणास्रिनिर्भीयत इत्यर्थः । वक्रिसम्बन्धबोधनपरतया
 मन्त्रं व्याचष्टे “एतदा अग्नेः प्रियं धाम सहृतं तेजो हिरण्यमि-
 चन्ते शुक्र तनूरिदं वर्ष इत्याद्य सतेजसमेवैनं सतनुं करो-
 त्यथो सम्भरत्येवैनं” (सं०६का०।१प्र०।७अ०) इति । एन-
 मग्निं सम्भरति सम्यक्करोति । एव ह्येव वक्रिसम्बोधनेन तदो-
 चतेजोरूपेषु हिरण्यमन्तः प्रकाशते । हिरण्यस्य सूत्रेण बन्धनं
 विधत्ते “यदवद्धमवदध्याद्गर्भाः प्रजानां परापानुकाः स्युर्वज्र-
 मवदधाति गर्भाणां हृत्तै” (सं०६का०।१प्र०।७अ०) इति ।
 सूत्रायाकर्षणेन यथा सहसा मुच्यते तथा यधीषादिति विज्ञेयं
 विधत्ते “निष्टक्यं यधीषाति प्रजानां प्रजननाय” (सं०६का०।
 १प्र०।७अ०) इति । निःश्लेषेण सहसा मोचनयोग्यं निष्टक्ये ।

कल्पः “दर्भ”काण्डे सुगदृष्ट उपसङ्गुञ्ज आश्वनीये जुहोत्य-
 न्वारभ्ये यजमाने, जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यासौ
 सत्यसवसः प्रसवे वाचो यन्ममश्रीय स्वाहा” इति । हे सो-
 मक्रयणि वायूपे तं जूर्वेगयुक्तासि मनसा नियमितासि यज्ञाय
 प्रियासि । तादृश्या अमोघप्रेरणायास्तव प्रेरणे सति मन्त्रोच्चा-
 रणरूपया वाचो यन्मं नियमं अश्रीय प्राप्नुयां इदमाद्यं ऊत-
 मस्तु । यथोक्तार्थं मन्त्रे दर्शयति “वाग्वा एषा यत् सोमक्र-
 यणी जूरसीत्याह यद्भि मनसा जवते तदाचा वदति धृता
 मनसेत्याह मनसा हि वाक् धृता मनसा जुष्टा विष्णव इत्याह
 यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवेनां जुष्टां करोति तस्यासौ सत्यसवितुः
 प्रसव इत्याह सवित्वप्रसूतामेव वाचमवदन्त्ये” (सं०६का०।
 १ प्र०।७अ०) इति । जवते तूर्ध्वं कर्त्तव्यमित्यवगच्छति । बोधा-
 यनः “अयेण ब्राह्मणां तिष्ठन् यजमानमाज्यमवेक्षयति, शुक्र-
 मस्यमृतमसि वैश्वदेवः हविरित्याज्यमवेक्षते” इति । आपस्तम्बः
 “सोमक्रयणीभीक्ष्मापो जुहोति जूरसीत्यपरं चतुर्दशीतं गृ-
 षीत्वा, शुक्रमधीति हिरण्यं घृतादुधृत्य वैश्वदेवः हविरित्याज्य-
 मवेक्ष्य” इति । शुक्रं दीप्तिमत् । अमृतं विनाशरहितं । हे आज्य
 हे हिरण्येति वा योज्यं । हे आज्य तं सर्व्वदेवप्रियं हविरसि ।
 तदिदं स्पष्टत्वान्न ब्राह्मणे व्याख्यातं । कल्पः “अथैनद्धिरण्यमन्त-
 र्ङ्गाथ आदित्यमुदीक्षयति, सूर्य्यस्य चक्षुराहमग्नेरक्ष्यः कनी-
 निकां यदेतन्नेऽभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति” इति । सूर्य्य-

सम्बन्धि मदीयं चक्षुरिन्द्रियं, कनीनिका त्वग्निषम्बन्धिनी, तदु-
 भवमाहृष्टं प्राप्नोऽस्मि । यतो हे सूर्य्य त्वमेतन्ननामकैः अशैर्गच्छ-
 सि, हे वज्रे त्वं विपश्चिता तेजसां भ्राजमानोऽसि तस्माद्रक्षो-
 निवारणाय युवां उभौ प्राप्नोऽस्मि । एतदभिप्रायं दर्शयति
 “काष्ठे काष्ठे वै क्रियमाणे यज्ञः यज्ञाःसि जिघाःसन्त्येव
 खलु वा अरशो हतः पन्था योऽग्नेश्च सूर्य्यश्च च सूर्य्यश्च चक्षु-
 राहृष्टमग्नेरक्षुः कनीनिकामित्याह य एवारशो हतः पन्था-
 स्तः समारोहति” (सं०इका०।१प्र०।७अ०) इति । काष्ठे
 काष्ठे तत्तदुपायैर्युक्त एकैकस्मिन् यज्ञाङ्गे । बोधाद्यनः “अथै-
 ताः सोमक्रयणीमघेषु शाखामुदीचीमभिवर्त्तयन्ते तामनुम-
 न्नयते, चिदसि मनासि इत्यन्तादनुवाकस्य” इति । स च
 मन्त्रमेवमावाचयते “चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि यज्ञि-
 यासि चित्रियास्यदितिरसुभयतः शीर्ष्णीं यानः सुप्राची सुप्र-
 तीची सम्भव मित्रस्ता पदि बभ्रातु पूषाध्वनः पालिन्द्रायाध्य-
 चायाऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्याऽनु सखा
 सयूथ्यः सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमः इन्द्रस्तावर्त्तयतु
 मित्रस्य पथा स्तस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रथ्या” इति । आ-
 पस्तम्बस्तु चेधा विभज्य विनियुक्ते “चिदसि मनासोति सोम-
 क्रयणीमभिमन्त्रयते कर्णंहीता पदि बद्धा भवति । मित्रस्ता
 पदि बभ्रात्विति दक्षिणं पूर्वपादं प्रेचते । पूषाध्वनः पालिति
 प्राचीमायतीमनुमन्त्रयते” इति । हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि
 त्वं चिदादिशब्दप्रतिपाद्याऽसि । अन्तःकरणस्य चित्तं मनो

बुद्धिरिति तिस्रो वृत्तयः । देहादिसङ्घातस्य अचेतनत्वं व्यावर्त्त-
चेतनत्वं सम्पादयन्ती वाङ्मवस्तुषु वा निर्विकल्पकरूपं सामान्य-
प्रज्ञानं जनयन्ती वृत्तिः चित्तं चित्, अयं पदार्थ एव भवति वा
न वेति विचाररूपा वृत्तिर्मनः, भवत्येवेति निश्चयरूपा बुद्धिः,
इतन्मितयमिह चिन्मनोधीनश्चैरुच्यते । दक्षिणा कुब्रजा, देव-
द्रव्यरूपा वा । यज्ञिया सोमक्रयदारेण यज्ञसम्बन्धिनी । चक्षिया
देवेषु सोमः चक्षियात्प्रभिमानी । तथा च वाजसनेयिन आ-
मन्ति “यान्वेतानि दैवतानि चक्षीष्यो वरुणः सोमो रुद्राः
पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः” इति । तेन सोमेनाभिमन्तव्यस्य
सोमस्यताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन चक्षिया । ज्योतिष्टोमस्यासन्तयोः
प्रायणीयोदयनीययोरदितेर्देवतात्वात् सेयमुभयतः श्रीर्षी
तद्रूपा त्वमसि । सा तादृशी त्वं अस्मदर्थं सुप्राची सुप्रतीची
सम्भव । प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्टु प्राङ्मुखी गत्वा पश्चा-
दस्मान् प्रति सुष्टु प्रत्यङ्मुखी समागत्य अस्माभिः सङ्गच्छस्व ।
यथोक्तमर्थं मन्त्रे दर्शयति “वाग्वा एषा यत् सोमक्रयणी
चिदसि मनसीत्याह ब्राह्मणवैनामेतत् तस्माच्छ्रिष्टाः प्रजाजा-
यन्ते” (सं३का०।१प्र०।७अ०) इति । एतेन मन्त्रेण वागात्मि-
का सोमक्रयणी चिदादिशब्दवाच्या भवति । एवमनुशास्त्रि च-
स्त्रादेवं तस्मात्सोकेऽपि प्रजा अनुश्रियन्ते । कृत्स्नब्रह्मात्यर्थ-
मुक्त्वा प्रत्यवयवं व्याचष्टे “चिदसीत्याह यद्भि मनसा चेतयते
तदासा वदति मनासीत्याह यद्भि मनसाभिगच्छति तत् क-
रोति धीरसीत्याह यद्भि मनसा ध्यायति तदासा वदति दक्षि-

शाशीत्याह दक्षिणा श्लेषा यज्ञियाशीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति यज्ञियाशीत्याह यज्ञिया श्लेषादितिरस्तुभवतः श्रीर्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायशीयो यज्ञानामादित्य उदयनीय-
 स्यादेवमाह” (सं०१का०।१प्र०।७अ०) इति । मनसा दृ-
 ष्तिचयकारणेष्वान्तःकरणेन चेतयते सामान्यतो जानाति अ-
 भिनच्छति विचारयति ध्यायति निश्चिनेति । उत्तरमन्त्रस्य
 अथमर्थः । हे सोमक्रयणि मित्रो हितकारी देवस्वां दक्षिणे
 पादे वज्रात् । एतन्मन्त्रविदुर्द्धं पञ्चमयं स्यावर्त्तवन् मन्त्रं व्या-
 चष्टे “वदवद्धा स्यादयता स्याद्यत् यदि बह्वानुस्तरणो स्यात्
 व्रमायुको यजमानः स्याद्यत् कर्णगृहीता वार्त्तवन्नी स्यात् स वाऽन्यं
 जिनीयात् तं वाऽन्यो जिनीयाग्निचस्त्वा यदि वज्रात्विद्याह
 मित्रो वै मित्रो देवो देवानां तेनैवैनां यदि वज्राति” (सं०१का०।
 १प्र०।७अ०) इति । अत्र पादबन्धनं कर्णग्रहणञ्चामन्त्रकमङ्गी-
 चकारेत्यविरोधः । अथ वा अकर्णगृहीता अपदिबद्धेति तत्र
 पदच्छेदः । तृतीयमन्त्रस्याथमर्थः । हे सोमक्रयणि त्वां पूषा पो-
 षको भयोपेतात् मार्गात् शस्त्रयतु । यागाद्यथायेन्द्राय त्वां
 सोमक्रयसाधनेन मातृपिचाद्वोऽनुमन्यन्तां । समर्भस्त्वया सह
 एकस्मिन् गर्भेऽवस्थितः । हे देवि सा त्वमिन्द्रार्थं सोमं देव-
 मनुगच्छ । तां त्वां इद्रेय देवोऽस्मान् प्रति पुनरावर्त्तयतु आव-
 र्त्तयन्नपि स रौद्रेष्व मार्गेष्व किन्तु मित्रस्य पथा । ततस्ते स्वस्ति
 सुखं भवतु । सेवः सखा यस्मात्सव सा त्वं सोमसखा भूत्वा
 धनेन सह अस्मान् प्रति पुनरागच्छ । अत्र इद्रस्वेत्यादि पृथ-

अन्वेष सोमक्रयादूर्द्ध्वं एतस्याः प्रत्यावर्त्तनमिति केचित् । मन्वस्य भागान् क्रमेण व्याचष्टे “पूषाध्वनः पालित्याहेयं वै पूषे-
मामेवास्या अधिपामकः समस्था इन्द्राद्याध्यसायेत्याहेन्द्रमेवा
ऽस्या अथ्यच्छं करोत्यनु त्वा माता मन्वतामनु पितेत्याहानुम-
तयेवैनया क्रीषाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी क्षेषा
देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आद्रियते
यदेतद्यजुर्न ब्रूयात् पराथ्येव सोमक्रयणीयाद्रुद्रस्त्वावर्त्तयत्विति-
त्याह इद्रौ वै क्रूरो देवानां तमेवास्मै परस्ताद्दधात्यावृत्तौ क्रूर-
मिव वा एतत् करोति यद्रुद्रस्य कीर्त्तयति मित्रस्य पथेत्याह
आन्वै वाचा वा एष विक्रीणीते यः सोमक्रयस्या स्वस्ति सोम-
सखा पुनरेहि सह रथेत्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन् वाचं
धत्तेऽनुपदासुकास्य वाग्भवति य एवं वेद” (सं० ६का०।१ प्र०।
७अ०) इति । समश्चै सम्यक् प्राप्तये रुद्रस्त्वावर्त्तयत्विति यजुः*
तमेव क्रूरं रुद्रं अस्याः सोमक्रयस्या आवर्त्तये परस्तात् तान-
तिलक्ष्णु परभागे स्थापयति । अनुपदासुका चरहिता । तदे-
तद्देवस्य प्रशंसनं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“इयं चिक्षा घृते स्वर्षं जूरसीति जुहोति हि ।

इकेति स्वर्षमुद्रुत्य वैश्वेत्याज्यमवेचते ॥

सूर्यं सूर्यमपस्याय चित्सोमक्रयणीं जपेत् ।

मित्रो दृष्ट्वा बद्धपादं पूषा तामनुमन्वथेत् ॥

रुद्रस्यामावर्त्तयति मन्वाः सङ्कीर्तिता न वा । इति ।

* एतत् रुद्रस्येति यजुः इति का० ।

अथ मीमांसा । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“प्राचक्षीवस्य निष्कासे यो निर्वोपोऽर्थकर्म तत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदघनीवस्य संस्कृतिः ॥

उतास्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ।

मद्योऽस्य गोपयोऽस्यः संस्कारस्य गुरुत्वतः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “प्राचक्षीवस्य निष्कास उदघनीवमभि-
निर्व्वपति” इति । अत्र पूर्वन्वायेन निष्कासद्रव्यकमुदघनीवसमा-
नकर्मकं अन्वदर्थकमेत्यास्यः पचः । मुख्यस्योदघनीवस्य प्रकृत-
त्वाङ्गिप्रकरणात्तावधघधर्मातिदेशवत् उदघनीवधर्मातिदे-
शासम्भवात्प्राथम्यकर्मत्वं । अदि तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति म-
ध्यमः पचस्य सोऽपि न सम्भवति उपयुक्तसंस्कारादुपयोऽस्यमा-
ससंस्कारस्य गरीयस्मात् । तस्मादुदघनीवस्य संस्कारः । इतो-
वाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“क्रीणात्यदृषवेत्येतत् सक्तीर्षं वा क्रचैकता ।

क्रचेषानन्वयात् कीर्णं सर्वद्रव्येषु रक्तिमा ॥

द्रव्यद्वारा क्रचे योगात् तद्भागेनान्वयः पुनः ।

शाशात् क्रचे गुणस्वार्थं द्रव्ये सञ्चिहितेऽस्त्वसौ” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “अदृषया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्वा सोमं क्री-
णाति” इति । तत्रादृषशब्दोऽदृषिमानं गुणमाचष्टे । गुणिविषय-
तया अचुञ्चमानस्यापि नागृहीतविशेषणाविशिष्टे बुद्धिरिति
आग्नेन गुणबोधकत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणमात्रे व्युत्पत्तेश्च ।
तस्मात्प्रादृषिमानशब्दस्य इतीवाश्रय्या सोमक्रयवाधनत्वं प्रतीयते ।

तदनुपपन्नं, अमूर्तस्य गुणस्य वासो हिरण्यादिवत् क्रयसाधन-
त्वासम्भवात् । ततस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्याच
विनियोजकत्वं वक्तव्यं । प्रकरणञ्च ग्रहचमसाद्यस्त्रिषुद्रव्येष्वह-
स्त्रिमासं विनिवेशयति । न च अनेन न्यायेन पित्रास्त्र्यैकहायनी-
शब्दयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयं तयोः शब्दयोर्द्रव्यवा-
चित्वात् । पित्रस्य वर्षं अक्षिणी यस्या गोः सा गौः पित्राक्षी ।
एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथापि विशेषणी-
भूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयं । तच्च युगपत्प्रवृत्तं सत् धर्मादयविभ्रष्टं गो-
द्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदधाति । न चैतद्द्रव्यमितरद्रव्ये निवेश-
यितुं शक्यं । अहस्त्रिमगुणो द्रव्येषु विशेषणत्वेन अन्वेतुं योग्यत्वात्
तेषु निवेश्यते । तत्रैषाश्चरयोजना । अरण्येत्येतत् पृथग्वाक्यं । तच्च
द्वतीयाश्रुत्या प्राकर्षिकानि साधनद्रव्याणि । तानि सर्वाण्यनूद्य
प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते । यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि
तानि सर्वाण्यारणानि कर्त्तव्यानीति, तस्माद् गुणसङ्कीर्ण इति प्राप्ते
श्रूमः । यद्यप्यमूर्तो गुणः तथापि हायनवदक्षिणस्य गोद्रव्यमेव
हिनन्ति, तच्च द्रव्यं साधनमिति, तद्वारा गुणस्य क्रयेषान्वयो
भवति । एवं सति वाक्यभेदो न भविष्यति । ननु वाक्यभेदा-
भावे सल्लणा दुर्वारा, गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिवद्रव्यपरत्वाङ्गी-
कारात् । मैवं । गुणस्यैवात्र द्वतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च
द्रव्यद्वारमन्तरेण न सम्भवतीत्यर्थापत्या द्रव्यावच्छेदकं कल्प्यते ।
तर्हि ग्रहचमसादि द्रव्यमवच्छिद्यतामिति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य
क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वा-

सिद्धेः । तर्हि वाससा क्रीणाति अजया क्रीणातीति वस्त्रादीनां क्रयमाधनत्वात् तदवच्छेदोऽस्त्विति चेत् । न । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्र अग्निहोत्रे पयोदध्यादि विकल्पवत् क्रयानुवादेन वस्त्रादिविकल्पो युक्तः, अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदन्यत्राविधानात् । ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेत्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः । तस्मात् क्रयेषु साक्षादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादन्यथानुपपत्त्या परस्परवच्छेदकत्वेनाश्वयः । तथा सति आरुष्यविशिष्टयैकहायन्या क्रीणातीत्ययमर्थः पर्यवस्यति, तस्मादारुष्यगुणः क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते । अथ हृन्दः । सूर्यस्य चतुरारुषमित्यनुष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वस्व्यसि रुद्रास्यदितिरस्यादित्यासि शुक्रासि चन्द्रासि वृहस्पतिस्त्वा सुमेरुस्त्वतु रुद्रो वसुभिराशिकेतु पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्म्मि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वाहा परिलिखितं रश्मः परिलिखिता अरातय इदमहं रश्मसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मां द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवाः ॥ १ ॥

अपि कृन्ताम्यस्मे रायस्तो ते रायः सन्देविदेव्योर्वश्या पश्यस्व त्वष्टीमतीते सपेय सुरेता रेतो दधाना

वीरं विदेय तप संहशिमाम् रायस्योर्षेण विद्योषं ॥
॥२॥

अस्य ग्रीवा एकाक्ष चिःशब्द ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके क्रयप्रदेशं प्रति सोमक्रयणीगमनमुक्तं । गतायां
तस्यां क्रयाय सोमोऽन्मानस्त्रावसरः, सप्तमपदसङ्ग्रहस्तु गमनमध्य
एव कर्त्तव्यः ततः पञ्चमे सोऽभिधीयते । कल्पः “तस्यै षट्प-
दान्वनुनिष्कामति, वसव्यसि रुद्रास्तदितिरस्तादित्यासि शुक्रा-
सि चन्द्रासीति गच्छन्ती सोमक्रयणीमनुगच्छन् षट्सु तदीय-
पदेषु षड्भिरेतैर्मन्त्रैः स्त्रपादं प्रचिपेत्” इति । वसुरुद्रादित्याः
सवनत्रयदेवता । अदितिः प्रायणीयोदयनीययोर्देवता । शुक्रब्र-
ह्मेन दीप्तिमान् सोमो विवक्षितः । चन्द्रब्रह्मेण आह्लादकारि
सुवर्षं । हे सोमक्रयणि त्वं वस्त्रादीनां स्वरूपमसि तदपेक्षितषो-
मभागसाधनत्वात् । कल्पः “सप्तमं पदमञ्चस्त्रिणाभियुञ्जाति, वृह-
स्यतिस्त्रा सुखे रस्यतु रुद्रो वसुभिराचिकेलिति” इति । हे सो-
मक्रयणीपद त्वां वृहस्यतिरस्मिन् सुखे प्रदेशे रमयतु वसुभिः
षडितो रुद्रस्तामनुजानातु आवर्त्तयतु वा । कल्पः “अथैत-
स्मिन् पदे हिरण्यं निधाय सन्परिस्तीर्याभिजुहोति पृथिव्या-
स्ता मूर्धन्नाजिघर्षिं देवबजन इडायाः पदे घृतवति स्वाहेति”
इति । हे घृत इडाया गोरूपायाः सोमक्रयस्याः पदे सम-

न्नात् चारयामि । कीदृशे पदे । पृथिव्या मूर्धस्त्वानीये देवानां
 यागस्थाने घृतयुक्ते । तथान्यत्रास्मात् “सा यत्र यत्र न्यक्रामत्
 ततो घृतमपीक्षत तस्माद्भृतपशुच्यते” इति । मन्वान् व्याचिख्या
 सुरादावनुष्ठानं विधत्ते “घट्पदान्यनु निष्क्रामति षडहं वाङ्म-
 तिवदत्युत सम्बत्सरस्यायने यावत्येव वाक्कामवरुन्धे” (सं० ६ का० ।
 १ प्र० । ८ अ०) इति । अस्ति कश्चित् पृथ्व्यः षडहाख्यो यागः ।
 तत्र षड्विधानि पृथ्व्यस्रोत्राणि बृह, द्रुघन्तर, वैरूप, वैराज,
 शक्र, रैवत, नामकैः सामभिः साध्यानि । तानि च क्रमेण षट्सु
 दिनेषु गीयन्ते । न तु सप्तमं पृथ्व्यस्रोत्रं कश्चिदप्यस्ति । ततः
 प्रधानभूतपृथ्व्यस्रोत्ररूपा वाग्देवता षडहगतां सञ्ज्ञामतीत्य न
 कापि वदति । अपि च संवत्सरकालसम्बन्धिनि गवामयनेऽपि
 नाधिकं पृथ्व्यस्रोत्रं वदति । तस्मादायूपायाः सोमक्रयण्याः षट्-
 पदानामनुक्रमणं युक्तं । तस्मादायूपत्वादेव सर्वा वाचमवरुन्धे । वि-
 धत्ते “सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शक्रो पशवः शक्रो पशु-
 नेवावरुन्धे सप्तयाम्याः पशवः सप्तारण्याः सप्तहन्दाः सुभयस्या-
 वरुन्धे” (सं० ६ का० । १ प्र० ८ अ०) इति । गवाश्चादयो याम्याः ।
 कृष्णमृगादय आरण्याः । तथा च बोधायनः “सप्तयाम्याः प-
 शवो अजा ऽथो गौर्महिषो वराहो हस्यश्चतरी च” इति । अथ
 सप्तारण्या द्विखुरासैकखुराश्च पक्षिणश्च चरीस्रपाश्च आपदाश्च श-
 रभाश्च मर्कटाश्चेति । गायत्री त्रिष्टुप् इत्यादीनि सप्त हन्दांसि ।
 पशुजातीयं हन्दाजातीयञ्चेत्युभयमपि सप्तसञ्ज्ञयाऽवरुन्धते ।
 प्रथममन्त्रगतशब्दस्वरूपेणैव सोमक्रयण्या महिमा आख्यायत

इत्याह “वस्यसि इद्रासीत्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानं व्या-
चष्टे” (सं०६का०।१प्र०।८अ०) इति । द्वितीयमन्त्रे बृहस्य-
तिशब्दमाधिकेत्विति शब्दश्च व्याचष्टे “बृहस्यतिस्त्वा सुचरे-
खलित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्यतिर्ब्रह्मणै वास्यै पशूनवदन्धे
इद्रो वसुभिराधिकेत्वित्याहावृत्तै” (सं०६का०।१प्र०।८अ०)
इति । तृतीयमन्त्रार्थस्य प्रसिद्धिं दर्शयति “पृथिव्यास्त्वा
मूर्धन्मानजिघर्षि देवस्यजन इत्याह पृथिव्या शेष मूर्धा यद्देव-
स्यजनमिडायाः पद इत्याहेडायै श्वेतत्पदं यत्सोमक्रयस्यै घृत-
वति स्वाहेत्याह यदेवास्यै पदाद्भृतमपीक्षत तस्मादेवमाह”
(सं०६का०।१प्र०।८अ०) इति । सोमक्रयणीपदे हिरण्यप्रसेपं
विधत्ते “यद्दध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्वाद्रुषा-
ःसि यज्ञः इन्द्रुर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति ना-
न्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षाःसि जग्नि” (सं०६का०।१प्र०।
८अ०) इति । कल्पः “अथोद्भृत्य हिरण्यशकसेन वा ह्यणवि-
षाणया वा पदं परिलिखति, परिलिखितः रक्षः परिलि-
खिता अरातय इदमहः रक्षसो धीवा अपि ह्यन्तामि यो
ऽस्मान् देष्टि यश्च वयं द्विज इदमस्य धीवा अपि ह्यन्तामि”
इति । परिलिखितं नाग्निं रक्ष इति जात्यभिप्रायेणेकवचनं ।
धीवा इति व्यक्त्वभिप्रायेण बहुवचनं । इदमिति हस्ताभि-
नयः । ह्यन्तामि द्विजसि । रक्षसः प्रसक्तिं पूर्वाक्तां स्मारयन्
मन्त्रं व्याचष्टे “काण्डे काण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि
जिष्वाःसनि परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय

इत्याह रक्षसामपइत्या इदमहः रक्षसो यीवा अपि कृन्ता-
मि योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं दिश इत्याह दौ वाव पुरुषौ
यच्चैव देष्टि यच्चैनं देष्टि तयोरेवाऽनन्तरायं यीवाः कृन्तति”
(सं० ६का०।१प्र०।८अ०) इति । अनन्तरायं इयोर्मध्ये एक-
तरस्याप्यनन्तरायो यथा न भवति तथेत्यर्थः । कल्पः “अस्मि
राय इति स्थास्त्रां यावत् त्मूतः समोष्य त्वेराय इति यजमा-
नाय प्रयच्छति तोते राय इति पत्नियै” इति । त्मूतं षृतेनामुतं
तादृशं रजः सोमक्रयस्थाः सप्तमपदस्थाने यावदस्ति तावत्
सर्वं पात्रे क्षिपेत् । अस्मिन्नध्वर्यो रायः रजोरूपं धनं तिष्ठतु
त्वे त्वधि यजमाने तोते कल्पे । अनुष्ठानविधिपुरःसरं म-
न्त्रान् व्याचष्टे “पन्नवो वै सोमक्रयस्यै पदं यावत् त्मूतः संवपति
पशुनेवावहन्धे स्मेराय इति संवपत्यात्मानमेवाध्वर्युः पशुभ्यो
नाम्नरेति त्वे राय इति यजमानाय प्रयच्छति यजमान एव
रथिं दधाति तोते राय इति पत्निया अर्धो वा एष आ-
त्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते तादृगेव तदिति” (सं०
६का०।१प्र०।८अ०) कल्पः “अथ पत्नी सोमक्रयस्था समीक्ष-
यति । सं देवि देव्योर्वशा पश्यस्विति” इति । हे देवि सोमक्रयसि
त्वमूर्ध्वशा देव्या सहेमां पश्यस्व । अयं मन्त्रः स्पष्टार्थत्वाद् ब्राह्मणे-
नोपेक्षितः । बोधायनः “अथ पत्नी यजमानमीक्षते, त्वष्टीमती
ते सपेय सुरेतारेतो दधाना वीरं विदेय तव संदृशि” इति ।
आपस्तम्बः “त्वष्टीमती ते सपेयेति पत्नी सोमक्रयशीमभिमन्त्र-
यते” इति । हे यजमान त्वया सह सपेय सङ्गच्छेय । अथ वा हे

सोमक्रयणि ते तवानुग्रहेणाहं पत्न्या सङ्गच्छेयं । कीदृशी । त्वष्टी-
मती । स्त्रीपुरुषमिद्युनरूपाणां पशुमनुव्यादीनां शरीरनिर्माता
त्वष्टा । तथाच अग्न्युपस्थानप्रकरणे श्रूयते “यावच्छो वै रेतसः
सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते” इति ।
तादृशस्य त्वष्टुरनुग्रहेणोपेता बोधनममोघं स्वकीयं रेतो यस्याः
सा सुरेताः तादृशमेव पत्युः रेतो दधाना तव पत्युः सोम-
क्रयस्या वा संदृग्नि अभीक्ष्णं वीक्ष्णं वर्त्तमाना वीरं स्त्रोषितगु-
णेषु शूरं पुत्रं विदेय लभेद्य । त्वष्टीमतीत्यस्य पदस्य अभिप्राय-
माह “त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिद्युनानाः
रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति” (सं० ६का०।१ प्र०।८अ०) इति ।
बोधाद्यनः “सोमक्रयणीमीक्षते, माहः रायस्त्रोषेष विद्योषं”
इति । आपस्तम्बः “माहः रायस्त्रोषेष विद्योषमिति पत्नीपदं
प्रदीयमानमनुसन्धयते” इति । मा विद्योषं विद्युक्तो मा भूषां
अयं मन्त्रो ब्राह्मणेनोपेक्षितः । एतस्य सोमक्रयणीपदरजस-
सूतीयं भागं गार्हपत्ये प्रक्षिपेत् भागात्तरमाहवनीय इति
विधत्ते “असौ वै लोकायगार्हपत्य आधीयते अमुष्मा आह-
वनीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिन् लोके पशुमान्स्त्रासदाहवनी-
येऽमुष्मिन्लोके पशुमान्स्त्रादुभयोरुपवपत्युभयोरेवैगं लोकयोः
पशुमन्त्रं करोति” (सं० ६का०।१ प्र०।८अ०) इति । अत्र सूत्रं
“पद रजस्त्रेधा विभज्य तृतीयमुत्तरतो गार्हपत्यस्य ग्रीते भस्त्र-
न्युपवपति तृतीयमाहवनीयस्य तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति तत् वा
युष्टेषु दधाति” इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“षट्पदानुक्रमा वस्त्री दृहसात्पदसङ्ग्रहः ।
 पृथिव्यासात्पदे ऊला परि संवेद्य रेखया ॥
 अस्त्रे स्वात्स्यां पदं चिन्ना त्वे दद्यात् खामिने पदं ।
 तोते पत्न्यै पदं दद्यात् सङ्ग्रहयस्या ज्ञवेचयेत् ॥
 खष्टी तां मन्त्रयेत् पत्नीं माहं तद्दीयते यदा ।
 पदं तदा मन्त्रयेत मन्त्राः पञ्चदशेरिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“सोमक्रयस्थानयने पदकर्मप्रयोजकं ।
 न वासोऽवाञ्जनस्यापि क्रयवत्सन्निकर्षतः ॥
 तृतीयया क्रयार्था गौः तदारानयनस्य च ।
 तादर्थ्यात् तत्प्रयुक्तत्वं न प्रयोजकता पदे” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे सोमक्रय आवाचयते “एकहायन्या क्रीणाति” इति
 सेयमेकहायनी गौर्यदा सोमं क्रेतुं गीयते तदाध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतो
 गच्छति । तदप्यावातं “षट्पदान्यनुनिष्कामति” इति । ततः सप्तमे
 पदे हिरण्यं निधाय ऊला तत्पदगतं रजो गृह्णीयात् । एतदपि
 श्रूयते “सप्तमपदमध्वर्युरञ्जलिनाभिगृह्णाति” इति । यदेतद्रजः
 सङ्गृह्यते हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमञ्जनं
 क्षिपेत् । एतदपि श्रुतं “यज्ञं वा एतत् सन्धरति यत्सोमक्रयस्यै
 पदं यज्ञमुखः हविर्धाने यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्त्तयेयुस्तर्हि
 तेनाचमुपाङ्ग्यात्” इति । रजः कार्यमपीत्यर्थः । तत्र यथा क्रयः
 सन्निकृष्टः तथैव पदकर्माप्यवाञ्जनं सन्निकृष्टं । अथोच्येत दधा-
 नयनं आमिचया यथा संयुक्तं न तथा अवाञ्जनं सोमक्रयस्था-

नयने संयुक्तमिति । तन्न । क्रयेऽपि पदसंयोगस्य तुल्यत्वात् ।
 अथासंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पाद्येत तर्ह्यवाञ्छनमपि
 तेन निष्पाद्यत इति समानत्वात् क्रयवत् पदकर्मापि सोमक्रय-
 ष्यानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः । एकहायन्या क्रीणातीति
 द्वितीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थत्वं गम्यते । गोद्वारा तदानयनमपि
 क्रयार्थमेवेति क्रय एवानयने प्रयोजकः । न च पदकर्माथत्वं गोर्वा
 तदानयनस्य वा कश्चिच्छ्रुतं तस्मात् तदप्रयोजकं । अस्मिन्ननुवाके
 सर्वाणि यजूंश्वेवेति नास्ति ह्यन्द इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ • ॥

अ॒शुना॑ ते अ॒शुः पृ॒च्यतां॑ पर॒षा पर॑र्गन्धस्ते का-
 म॒मवतु॑ म॒दाय॑ र॒सो अ॒च्युतो॑ऽमात्योऽसि शु॒क्रस्ते॒ ग्रहे॑
 ऽभित्यं॑ दे॒वः स॒वितार॑मू॒ष्योः क॒विक्र॑तुम॒र्चामि॑ स॒त्य-
 स॒वसः॑ र॒त्नधाम॑भिप्रियं म॒तिमूर्द्धा॑ यस्यामति॒र्भा अ-
 दि॒द्युत॑त्सवीमनि॒ हिर॑ण्यपाणि॒ रमि॑मीत सु॒क्रतुः॑ ह॒पा-
 सुवः॑ । प्र॒जाभ्य॑स्त्वा प्रा॒णाय॑ त्वा व्या॒नाय॑ त्वा प्र॒जा-
 स्व॒मनु॑प्राणि॒हि प्र॒जास्त्वाम॑नुप्राण॒न्तु ॥ १ ॥

अनुसप्त च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

पञ्चमानुवाके सोमक्रयस्थाः पदसङ्गुषो मार्गमध्येऽभिहितः ।
 अथाऽऽगतया सोमक्रयस्था सोमः क्रेतव्यः स च सोमक्रय उन्मान-
 पूर्वक इति षष्ठे सोमोन्मानमभिधीयते । बोधाद्यनः “हिरण्यवता
 पाणिना राजानमभिमृशति, अ२२३ना ते अ२२३ः पृथ्यतां
 प२षा प२र्गन्बस्ते काममवतु मदाद्य रसो अच्युतोऽमात्योऽसि
 ३३३स्ते यद्दः” इति । आपस्तम्बः “अ२२३ना ते अ२२३ः पृथ्यता-
 मिति यजमानो राजानमभिमन्त्रयते” इत्याह । अ२२३ः सूक्तो
 ऽवयवः । प२ः प२र्ष्व । हे सोम तवैकेनां३३नाऽन्वोऽ३३ः संयुज्यतां,
 कोऽण्यं३३र्वाव्यासुपचातेन मा विद्युज्यतां । तथा प२षा प२ः संयु-
 ज्यतां, कस्यापि प२षो विभागे मा भूत् । तदीयो गन्धो यजमानस्य
 कामं पास्यतु, तदीयो रसो मदाद्य देवानां हर्षाय विनाश-
 रहितो भवतु । त्वममात्योऽसि, यजमानेन देवताभिश्च सह सर्व्वदा
 तिष्ठसि । तव स्त्रीकारः ३३को हिरण्यसाध्वः । एतं मन्त्रं व्याचि-
 कीर्षुरादौ सोमविक्रयिणं प्रत्यध्वर्योः प्रैवमन्त्रमुत्पादयति “ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति विचिंत्यः सोमा इ न विचिंत्या इ इति सोमो
 वा ओषधीनां राजा तस्मिन् यदापन्नं यमितमेवास्य तद्यदिचि-
 नुयाद्यथा स्याद्भूषितं निष्विदति दादृगेव तद्यज्ञ विचिनुया-
 द्यथाचक्ष्मापन्नं विधावति तादृगेव तत्सोधुकोऽध्वर्युः स्यात् सो-
 धुको यजमानः सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरं
 यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात् सोमवि-
 क्रयी सोधुकः” (सं० ६का०।१ प्र०।६ अ०) इति । विचयो नाम
 सोमस्य दृष्टादेरपनयनं । तस्मिन्नोषधीनां रात्रि सोमे यत्

दृणादिकमापन्नं पतितं तत् दृणादिकमस्य सोमस्य यचितमेव
यास एव भवति । तथा सति यदि विचिनुयात् दृणादिकमपन-
येत् तदानीं यथा लोके यचितमन्नं निखिदति मक्षिकाद्युपद्रवेषु
वमति तन्मृणाद्यपनयने तादृक् स्यात् । यदि न विचिनुयात्
तदानीं यथा चक्षुषि पतितमितस्ततो विधावनेन व्यथां जन-
यति तदविवेचनं तादृक् स्यात् ततो दोषद्वयपरिहाराय सो-
मविक्रयिन्नित्यादि प्रैषमन्त्रं ब्रूयात् । तस्मिन्नुक्ते सति षडोत्तरं
विषयदोषः, यदि इतरं त्वविषयदोषः, तेनोभयेन दोषेषु
सोमविक्रयिणमेव योजयति तस्मादसौ सोधुको न रक्षितो
भवेत् । तत्र सूत्रं “उत्तरवेदिदेशे उपरवदेशे वा लोहितं
चर्मण्डुहं प्राचीनपीवमुत्तरसोमास्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे रा-
जानं निवपत्युत्तरस्मिन्नुपविशति सोमविक्रय्युदकुम्भः राजानं
सोमविक्रयणमिति सर्व्वतः परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा वि-
चिन्त्यः सोमा इत्युक्तं, सोमविक्रयिन् सोमः प्रोध्येत्युक्त्वा प-
राकावर्त्तते” इति । यथोक्तं कर्म विधत्ते “अरुणो ह स्माहै-
पवेशिः सोमक्रयण एवाहं तृतीयसवनमवरुन्धे इति पशूनां
चर्मन्मिमीते पशून्नेवावरुन्धे पशवो हि तृतीयः सवनं” (सं०
६का०।१ प्र०।६ अ०) इति । अरुणनामकः कश्चिदुपवेशस्य पुत्रः,
पशुचर्मणि सोमं मिमीते, अत्रैव हि तृतीयसवनं सन्पादधि-
ष्यामीति तस्माभिप्रायः । सवनीयानुबन्ध्याख्ययोः पशोस्तृतीय-
सवने सङ्गावात् पशवस्तृतीयसवनं । अतः पशुचर्मणा तत्प्राप्तेः
सोमोन्मानं तत्र कुर्यादित्यर्थः । चर्मण उत्तरसोमास्तरणं

विधत्ते “यं कामयेतापशुः स्यादित्युत्तस्यस्य मिमीतर्चं वा अपश्वयमपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति लो-
मतस्यस्य मिमीतैतद्वै पशुर्नाऽ रूपं रूपेणैवासौ पशुनवदन्धे
पशुमानेव भवति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । अक्षतः
रूपे पश्वे निर्लौमभागे लोमतः स लोमभागे । उदकुम्भस-
न्निधिं विधत्ते “अपामन्ते क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणाति” (सं०
६का०।१प्र०।६अ०) इति । मन्त्रे दुर्वोधमंशं व्याचष्टे “अमा त्यो
ऽसीत्याहाऽमेवैनं कुर्वते शुक्रसो यद् इत्याह शुक्रो ह्यस्य यद्ः”
(सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । अमेव स हैव त्यःस्वित इत्यर्थः ।
सोमस्य स्त्रीकारः शुक्रो हि सुवर्षषाधो हीत्यर्थः । ब्रकटेन
सह सोमं प्राप्तुं गच्छेदिति विधत्ते “अनसाऽच्छ्याति महिमा-
नमेवासाऽच्छ्याति” (सं० ६का०।१प्र०।६अनु०) इति । ब्रक-
टरूपेण बद्धमानेन सोमस्य महिमा प्रकाशितो भवति ।
तमेव विधिमनूय प्रशंसति “अनसाऽच्छ्याति तस्मादनो वा स्याऽ
समे जीवनं (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । समे प्रदेशे
जीवनसाधनं धान्यञ्च ब्रकटवाद्यं तद्वात् सोमः । विषमे तु
प्रदेशे शिरसा सोमवहनं विधत्ते “यत्र खलु वा एतऽ शीर्ष्णा
हरन्ति तस्माच्छीर्षद्वयं गिरौ जीवनं” (सं० ६का०।१प्र०।
६अ०) इति । यत्र यदा पर्वते सोमस्यतोत्पत्तिप्रदेशे सोमं
क्रीषन्ति तदेति शेषः । लोकेऽपि दुर्गमे गिरौ धान्यं शिरसा
वहन्ति । अत्र सूत्रं “उद्धृतपूर्वफलकेनानसा परिश्रितेन ह-
दिभ्यता प्राञ्चः सोममच्छ यान्ति शीर्ष्णा गिरौ क्रीतं हरन्ति

अपरेषोत्तरेण वा राजानं प्रागीषमुदगीषं वा नङ्गुयुग्ं ब्रकटं
 चुबुकप्रतिष्ठितं” इति । तस्मिन् ब्रकटे पूर्वस्थापितं मध्यमफल-
 कमुद्धृत्य नूतनं फलकं स्थापनीयं । अथ वा उद्धृतमुन्नतं पूर्वफ-
 लकरूपं मुखं यस्य ब्रकटस्य तदुद्धृतपूर्वफलकं । परित्रयः ब्रकट-
 स्योपरिगृहकुञ्जवत् परितो वेष्टनं । छदिरुपरितनमाच्छादनं ।
 बोधायनः “अथैनमतिच्छन्दसर्षा मिमीते एकथैकयोत्सर्गं मि-
 मीतेऽद्यातयास्त्रिया यातयास्त्रियैवैनं मिमीते तस्मात्प्राणावोर्धा
 अङ्गुलपः सर्वास्त्रङ्गुष्ठमुपनिगृह्णातीति, अभित्यं देवः सवितार-
 मूष्योः कविक्रतुमर्षामि सत्यसवसः रत्नधामभिप्रियं मतिमूर्ध्ना
 यस्यामतिर्भा अदिद्युतसवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः
 छपा सुवः इति, पञ्चललो यजुषा मिमीते पञ्चललस्यर्षी”
 इति । आपस्तम्बः “सौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दत्तमुत्त-
 रदत्तं चर्मष्ठास्तृणात्युदग्दत्तं वा तस्मिन् हिरण्यपाणिरङ्गुष्ठेन
 कनिष्ठिकया चाङ्गुल्यांशून्सङ्गृह्णान्यञ्चन् अभित्यं देवः सविता-
 रमित्यतिच्छन्दसर्षा मिमीते” इति । तं देवमभ्यर्षामि । कीदृशं
 देवं । ऊष्योः द्यावापृथिवीरूपयोर्हस्तयोः सवितारं प्रेरकं कवी-
 नांवेदार्थविदां क्रतुर्थागो यस्य प्रेरकस्य सोऽयं कविक्रतुः । अत
 एव सत्यः फलपर्यावसाथी सवः प्रेरणं यस्याऽसौ सत्यसवाः ।
 रत्नानि दधातीति रत्नधाः । अभिमुख्येन सर्वेषां प्रियमतिः
 सर्वैर्मन्त्र्यः तादृशं देवमर्षामि । यस्य सवितुः ऊर्ध्वलोकवर्तिनी
 दीप्तिः अमतिः मन्तुमशक्या द्योतते प्रकाशते स्वर्गवर्ती स देवः छ-
 पथा मां समागत्य हिरण्यपाणिः सोमं मिमीतां । एतस्यामृषि-

वर्त्तमानं छन्दः प्रब्रंशति “अभित्यं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीते अतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दाः सि सर्वेभिरैवेन छन्दोभिर्मिमीते वर्ष् वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्ष् वैवेनः समानानां करोति” (सं० ६का०। १ प्र०। ६ अ०) इति । अचराधिक्येन गायत्र्यादिछन्दांस्त्यक्तस्य वर्त्तत इत्यतिछन्दाः । वर्ष्वा शरीरमिव । अङ्गुलीषु प्रकारविशेषं विधत्ते “एकैकयोत्सर्गं मिमीतेऽयातयास्त्रिया यातयास्त्रियैवेन मिमीते तस्मान्नागावीर्या अङ्गुलयः” (सं० ६का०। १ प्र०। ६ अ०) इति । उत्सर्गं उत्सृज्योत्सृज्य कनिष्ठिकयैव प्रथमपर्याये अनामिकयैव द्वितीये मध्यमयैव तृतीये तर्जन्यैव चतुर्थे, एवं सति सप्तप्रवृत्ताया अङ्गुल्याः पुनः प्रवृत्त्यभावाच्चातघामत्वं गतसारत्वं न भविष्यति । यस्मात् पर्यायेषु प्रवृत्ताः तस्मात् प्रत्येकमङ्गुष्ठेन संयोज्यं पृथक्सामर्थ्यं अर्पिताः । अङ्गुष्ठस्य पर्यायो नास्तीत्यमुमर्थं विधत्ते “सर्व्यास्त्रङ्गुष्ठमुपनि वृत्ताति तस्मात् समावदीर्योऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्व्या अनुसञ्चरति (सं० ६का०। १ प्र०। ६ अ०) इति । कनिष्ठिकादिषु सर्व्यास्त्रङ्गुलीषु प्रत्येकं अङ्गुष्ठं संयोजयेत् । समावदीर्यस्तस्यसामर्थ्यः तस्मात्सोके व्यवहारेऽपि प्रत्येकं सर्व्या अङ्गुलीरनुसञ्चरन्ति । विपक्षे बाधकपूर्वकं पूर्वोक्तं स्त्रपक्षमुपसंहरति “यत् सह सर्व्याभिर्मिमीत सः स्त्रिष्टा अङ्गुलयो जायेरक्षेकैकयोत्सर्गं मिमीते तस्मादिभक्ता जायन्ते” (सं० ६का०। १ प्र०। ६ अ०) इति । समन्वयकामन्वयकयोः सेनोन्मानयोरावृत्तिसङ्गां विधत्ते “पक्ष-

कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवा-
 वदन्धे पञ्चकृत्वसूष्णीं दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडसं विरा-
 द्विराजैवास्त्रामवदन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवावदन्धे यत्
 तूष्णीं भविष्यत्” (सं० ६का८।१ प्र०।८ अ०) इति । यद्यप्यति-
 कृन्दसर्वेत्याद्यानात् पदार्थरूपस्य लक्षणस्य सद्भावाद्याभित्यमि-
 त्यसौ ऋगेव तथापि युज्यते प्रयुज्यत इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य
 यजुषेत्युक्तं । अङ्गुष्ठस्य क्रमेण कनिष्ठिकादिभिः सह चत्वारः
 पर्यायाः, समन्तके प्रयोगे कनिष्ठिकाव्यतिरिक्तया कयाचित् सह
 पञ्चमः पर्यायः, अमन्तके तु कनिष्ठिकयैव सह । तथा च
 सूत्रं “यथा प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैवोत्तमं” इति । विराट्-
 कृन्दसोऽन्नप्रदत्वाद्भ्रतं । समन्तकामन्तकयोः प्रयोगयोः पूर्वो-
 त्तरभावसाम्येन भूतभविष्यदस्तुप्राप्तिः । कल्पः “अथातित्रिष्टं
 राजानं प्रजाभ्यस्त्वेत्युपसमूहति, समुचित्य वसन्त्यान्तान् प्र-
 दक्षिणमुष्णीषेणोपसन्नञ्चति प्राणायत्वेति, व्यानायत्वेत्यनुष्टम्ब-
 त्यथोपरिष्ठाद्भ्रुत्स्त्रावकाशं शिष्टा यजमानमीक्षयति, प्रजाभ्य-
 स्त्वा प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनुप्राणिहि प्रजास्त्वाम-
 नुप्राणन्त्विति” इति । हे सोम अश्लेषप्रजायै त्वां समूहामि
 प्राणायै त्वामुपनञ्चामि व्यानायै त्वां विस्त्रंसयामि । प्राण-
 तीः प्रजाः अनु त्वं प्राणि हि प्राणं तं त्वां अनु प्रजाः प्रा-
 णन्तु । अश्लेषणे वाधं भ्रुवन् यथोक्तं समूहनादिकं विधत्ते
 “यदैतावानेव सोमस्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि
 सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्युपसमूहति सदस्यानेवाऽन्वाभजति वा

ससोपनस्यति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभिरैवेन देवताभिः स-
मर्धयति पञ्चवा वै सोमः प्राणासत्वेऽत्युपनस्यति प्राणमेव पशुषु
दधाति व्यानाय त्वेत्यनुशृण्वति व्यागमेव पशुषु दधाति तस्मात्
स्वपन्नं प्राणानजहति” (सं० ६का०।१ प्र०।६ अ०) इति । द-
शरुत्वोऽङ्गुलिभिर्मितात् सोमस्त्वानाधिक्ये सत्येतस्मिन् सदस्यव-
स्त्रितानामपि सोमो न स्यात् मन्त्रेण समूहने तु यजमानमनु
सदस्यान् सोमं प्रापयति प्राणव्यानयोः पशुषु स्थापितत्वात्
स्वापेऽपि नास्तिप्राणपरित्यागः । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अशुं सोमं मन्त्रयेताभित्यं क्रेतुं मिमीत तां ।

प्रजा समुद्य तच्छेषं प्राणायत्वेति बध्यते ॥

व्या विस्वस्य प्रजेसेत षण्मन्त्रा इह वर्णिता” । इति ।

अस्मिन्ननुवाके सन्दिग्धार्थोदाहरणाभावात् नात्र विशेषेण
किञ्चिदपि मीमांस्यते । सामान्यविचारास्तु पूर्वोक्ता यथायो-
गमनुसन्धेयाः । इन्द्रस्तु श्रुतावेवावतिइन्द्रसर्चेति स्पष्टमुदाहृतं ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभि-
मातिषाहः शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृ-
तममृतेन सम्यत्ते गोरस्मे चन्द्राणि तपसस्तनूरसि
प्रजापतेर्वर्षस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेण प-
शुना क्रीणाम्यस्मे ते बन्धुर्मयि तेरायः अयन्तामस्मे

ज्योतिः सोमविक्रयिणि तमो मिषो न एहि सुमिषधा
 इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्नु शन्तः स्थोनः स्थोनः
 स्वानभाजाह्वारे बभारे हस्त सुहस्त दशानवेते वेः
 सोमक्रयणास्तान रक्षध्वं मा वै दभन् ॥ १ ॥

उरुं द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

षष्ठेऽनुवाके क्रयाय सोमस्योन्मानमुक्तं । सप्तमे सञ्भावसरः
 क्रयोऽभिधीयते । बोधायनः “अथैनं स हिरण्येन पणते, सोमं ते
 क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिषाहः शुक्रं ते शु-
 क्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्पत्ते गोरिति” इति ।
 आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह “सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय प-
 षते, सोमविक्रयिन् ३ क्रय्यस्ते सोमा ३ इति, क्रय्य इतीतरः
 प्रत्याह, सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तमित्युक्त्वा कलया ते क्रीणा-
 नीत्येवमाह भूयो वा अतःसोमो राजार्हतीति सर्वेषु पण-
 नेषु सोमविक्रयी प्रत्याह, सम्पदा गवा ते क्रीणानीत्यन्तः,
 शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामीति अपिला हिरण्येन क्रीणाति” इति ।
 हे सोमविक्रयिन् अहं त्वदीयं सोमं क्रीणामि । कीदृशं । ऊर्जस्वन्तं
 शरीरबलप्रदं । पयस्वन्तं पञ्चभूतरसोपेतं* । वीर्यावन्तं इन्द्रि-

* प्रभूतरसोपेतं इति का० ।

अपाटवहेतुं । अभिमातिषाहं पापरूपस्य वैरिणो हन्तारं । शुक्र-
 चन्द्रासृतब्रह्मैरभिधेयासोजः सुखाऽविनाशाः । त्वदीय सोमे म-
 दीय हिरण्ये च समाः, अतो हिरण्येण सोमं क्रीणामि । न केव-
 लंहिरण्यं तुभ्यं दीयते किन्तु समीचीनं गारेकहायनीस्वरूपमपि
 पूर्वं दत्तं तस्मात् तत्र हिरण्यलाभोऽधिकः । कल्पः “अस्मै
 चन्द्रासीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपादत्ते” इति । अस्मास्वेव
 हिरण्यानि चन्द्राणि तिष्ठन्तु बज्रवचनं व्यत्ययेन द्रष्टव्यं । बो-
 धायनः “अथैनं प्रतीचीनयोवचाऽजया पणते, तपसस्तनूरसि प्र-
 आपतेर्वर्षसस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्वाचरमेष पशुना क्रीणा-
 मि” इति । “अस्ते ते वन्धुः इति यजमानमीचते, मसि ते रायः
 अयन्तामित्यात्मानं” इति । आपस्तम्बस्तेकमन्त्रतामाह “तपसः
 तनूरसीति जपित्वाऽजया क्रीणामि” इति । हे अजे त्वं तपसः
 पुष्यस्य ब्रह्मरमसि । यज्ञनिषादकस्य सोमस्य सुलोके त्वयैवाव-
 बद्धत्वाद् वर्षत इति वर्षो देहः । प्रजापतेर्वर्षोऽसि प्रजापतिवत्
 सर्वदेवात्मकत्वात् । तस्यैवानुवाक्यकाण्डे आस्तां “सा वा एषा
 सर्वदेवत्या यदजा” इति । किञ्च त्वमपत्यपरम्परया सहस्रसङ्ख्या-
 पूर्णं पुष्यासि तादृशाः तव सम्बन्धिना चरमेष सहस्रतमेन
 पशुना सोमं क्रीणानि न तु तया । अहं तव वन्धुः तत्सम्पा-
 दितस्य सोमस्य कर्षणि प्रवृत्तत्वान्मसि त्वदीयान्यपत्यरूपाणि
 धनान्यवतिष्ठन्तां । मन्त्रान् व्याचिख्यासुरादावगभिमतं निरा-
 कृत्य स्वाभिमतपणमन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते “यत् कस्यचा ते
 ब्रफेन ते क्रीणामीति पणेत गोऽर्धं सोमं कुर्याद्गो अर्धं

यजमानमगो अर्घमध्वर्युं गोस्तु महिमानं नावतिरेद्गवा ते
 क्रीषामीत्येव ब्रूयाद्गो अर्घमेव सोमं करोति गो अर्घं यजमानं
 गो अर्घमध्वर्युं न गोर्महिमानमवतिरति” (सं० ६का०।१ प्र०।
 १० अ०) इति । ब्रफः तस्याष्टमावयवः कक्षा कोऽप्यवयवस्येशः*
 कक्षया ब्रफेन वा पक्ष्णे दोषत्रयं स्यात् । मोमो गोरूपं मूर्च्छ
 नार्हति, यजमानस्तदातुं न ब्रह्मेति, अध्वर्युश्च न दापयतीत्येवं
 सोमयजमानाध्वर्यवो गो अर्घरहिता इति दोषत्रयं । किञ्च
 सोमस्य गोमूर्च्छ इत्युक्ते गोर्महिमाधिको भवेत् । अतः तं ना-
 वजानीयात् । परमते त्वसाववज्ञातो भवेत् । गवा ते क्रीषा-
 मीत्यनेन मन्त्रेण सर्वं समाहितं भवति । यथेयं सोमक्रयणी
 गौस्तथैव अजादीनि गवद्रव्याणि क्रयसाधनानि क्रमेण वि-
 धत्ते “अजया क्रीषाति सतपसमेवैनं क्रीषाति हिरण्येन क्री-
 षाति सङ्गुक्रमेवैनं क्रीषाति धेन्वा क्रीषाति साश्विरमेवैनं
 क्रीषात्यृषभेण क्रीषाति सेन्द्रमेवैनं क्रीषात्यगङ्गुहा क्रीषाति
 वज्रिर्वा अनङ्गान् वज्रिर्नैव वज्रिर्नैव वज्रिर्नैव क्रीषाति मिथुनाभ्यां
 क्रीषाति मिथुनस्यावहृथ्यै वाससा क्रीषाति सर्वदेवत्यं वै वासः
 सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीषाति द्रव्य सम्यक्षन्ते द्रवाचरा
 विराडभ्यं विराड्विराजैवासाद्यमवहृथ्ये” (सं० ६का०।१ प्र०।
 १० अ०) इति । तपसस्तनूरित्युक्तत्वात् अजया क्रीतस्य सोमस्य
 सतपस्यं । एवमुत्तरत्रापि थोऽयं । साश्विरं दध्यादि गोरभोपेतं ।
 सेन्द्रं इन्द्रियवर्धकं । वज्रिर्वाहकः अङ्गस्य वज्रिर्नैवनिर्वाहकं सोमं ।

* कक्षा अस्यादप्यस्त्रीयः कोऽप्यवयवस्येशः इति का० ।

मिथुनाभ्यां वसुतरो वसुतरी चेत्येताभ्यां मिथुनावधवाभ्यां धेनोः
 सवसाया विवक्षितत्वात् दृष्टदृश्यसम्पत्तिः । मन्त्रत्रयं स्पष्टार्थत्व-
 बुद्धोपेक्ष्य चतुर्थमन्त्रस्याभिप्रायमाह “तपसस्तनूरसि प्रजापते-
 र्वर्ष इत्याह पशुभ्य एव तदध्वर्युर्निर्द्भुत आत्मनोऽनाम्रस्काच”
 (सं० ६का०।१प्र०।१०अ०) इति । तच्चेन मन्त्रपाठेन पशु-
 भ्योऽजाप्रश्नतीन् निर्द्भुते अपक्षपति । न ह्यजा परमार्थतः तप-
 सस्तनूर्भवति नापि प्रजापतेर्वर्षरूपं तेनापसापेनाजोपचरिता
 भवति । स चोपचारः स्वस्यापराधराहित्याय क्रियते । पशु-
 पचारवेदनं प्रश्नं वति “गच्छति अत्रिं प्र पशूनाप्नोति च एवं
 वेद” (सं० ६का०।१प्र०।१०अ०) इति । दत्तस्य हिरण्यस्य
 पुनरादानं विधित्सुर्हिरण्यप्रकाशकं द्वितीयमन्त्रं स्पष्टार्थमपि
 पुनरनुसन्धत्ते “शुक्रं ते शुक्रेण क्रीषामीत्याह यथा यजुरे-
 वैतत्” इति । पुनरादानं विधत्ते “देवा वै येन हिरण्येन
 सोममक्रीषन् तदभीषहा पुनराददत् को हि तेजसा विक्रे-
 व्यत इति येन हिरण्येन सोमं क्रीषीषात् तदभीषहा पुनरा-
 ददोत तेज एवात्मन्धत्ते” (सं० ६का०।१प्र०।१०अ०) इति ।
 अभीषहा वसात्कारेण । कोऽहीत्यादिर्देवताभिप्रायः । कल्पः
 “अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां
 काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते” इति । अविशोमभिर्निर्मिता
 तन्मूर्णास्तुका सा च शुक्ला ज्योतिस्वरूपा तज्ज्योतिरस्यास्म-
 वतिष्ठतां । कल्पः “हृष्यामूर्णास्तुकामङ्गिः क्लेदयित्वा इदमहं
 सर्पाणां इन्द्रशूकानां शीवा उपसन्वामीत्युपसन्न सोमविक्रमिष्य

विध्यति सोमविक्रयिणि तम” इति । मन्त्रद्वयं व्याचष्टे “अस्मि
 ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ज्योतिरेव यजमाने दधाति
 तमसा सोमविक्रयिणमर्पयति” (सं० ६का०।१ प्र०।१० अ०)
 इति । विषत्वे बाधकपुरःसरं यथनमन्त्रमुत्पादयति “यदनु-
 पयस्य हन्याद्दंद्ब्रूकास्ताः समाः सर्पास्तुरिदमहः सर्पाणां द-
 न्द्ब्रूकानां शीवा उपयथ्यामीत्याहादन्द्ब्रूकास्ताः समाः सर्पा
 भवन्ति तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति” (सं० ६का०।१ प्र०।
 १० अ०) इति । कृष्णवा विध्येत् तां समां तं सम्बत्सरं कृत्स्नं ।
 इदमहमित्यादिमन्त्रेषु सर्पदंष्ट्रस्य परिहारः । कल्पः “कौत्सा-
 ब्राजानमादत्ते, मित्रो न एहि सुमित्रधा इति तं यजमानस्तो-
 रौदक्षिणत आसादयति इन्द्रस्योदमाविश दक्षिणमुशुश्रूणाः
 स्त्रोतः स्त्रोतमिति” । शोभनं मित्रं सोमरूपं यस्य यजमानस्य स
 यजमानः सुमित्रः तं दधाति पोषयतीति सुमित्रधाः । हे सोम
 सुमित्रधाः त्वं अस्माकं मित्रं प्रियो भूत्वा समागच्छ । हे सोम
 इन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणं ऊरुमाविश । कीदृशं । उग्रतं काम-
 यमानं स्त्रोतं सुखकरं त्वमपि तादृशः । कल्पः “अथ सोमक्र-
 याननुदिशति । स्वानभ्राजाह्वारे वंभारे हस्त सुहस्त कृशानवे
 ते वः सोम क्रयणास्तान् रक्षध्वं मावोदभञ्जिति” । स्वानादयः
 सोमरक्षकाः । सोमः क्रियते यैर्गवादिभिस्त्रे सोमक्रयणाः । हे
 स्वानादयः तान् सोमक्रयणान् पाशयत । कोऽपि गोवैरिणो
 युष्मान् मा हिंसिषत । अतो मुख्यभूतान् सोमक्रयणाननुदिश
 पश्चात् सोमस्त्रीकारो युक्तः । ततोऽर्कक्रमेण मित्रो वः इन्द्रस्यो-

इमिति मन्त्रद्वयमुपरिष्टात् व्याख्यास्यते । इमन्तु मन्त्रं व्याचष्टे
 “स्वाम्नाभजेत्याहैते वा अमुष्मिन् लोके सोममरचन् तेषोऽधि
 सोममाह्वरन्” (सं० ६का०।१प्र०।१०अ०) इति । अधि अधिकं
 प्रभृतं । विपक्षस्वपक्षयोर्दोषतन्त्रमवधाने दर्शयति “यदेतेभ्यः
 सोमक्रयणात्तानुदिशेदक्रोतोस्य सोमः स्यान्नास्यैतेऽमुष्मिन् लोके
 सोमः रचेयुर्यदेतेभ्यः सोमक्रयणाननुदिशति क्रोतोऽस्य सोमो
 भवत्येतेस्यामुष्मिन् लोके सोमः रचन्ति” (सं० ६का०।१प्र०।
 १०अ०) इति । सोमं सोमयागः फलं । अथ सोमस्त्रीकारस्य
 ग्राप्तावसरत्वात् तं मन्त्रं व्याचष्टे “वारुणो वै क्रोतः सोम उप-
 नद्धो मित्रो न एहि सुमित्रधा इत्याह ब्राह्म्यै” (सं० ६का०।
 १प्र०।११अ०) इति । बन्धनस्य वरुणपात्ररूपत्वात् तद्युक्तः सोमो
 वारुणः । अतो वरुणवत् क्रूरत्वप्राप्तौ तच्छान्तये मित्रत्वं प्रा-
 र्थ्यते* । ऊरुस्त्राणं पूर्वाचारप्राप्तमित्याह “इन्द्रस्योरुमावित्र द-
 क्षिणमित्याह देवा वै चः सोममक्रोषन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण
 आसादयन्नेष स्वस्तु वा एतर्हीन्द्रो यो यजयते तस्मादेवमाह”
 (सं० ६का०।१प्र०।११अ०) इति । अत्र त्रिनियोगसङ्ग्रहः ।

“सोमं जपेत् क्रयात् पूर्वं शुक्रं पश्येत् तत्कथे ।

अस्मै स्वर्णमपादन्ते तव जयं क्रयोऽजया ॥

अस्मै ज्योस्वामिने दद्याच्छुक्रामूर्णास्तु कामय ।

सोम विध्येत् कृष्णयोर्णास्तुकया क्रयकारिणं ॥

* प्रतिपादयति इति का० ।

† स्वर्णेन इति का० ।

मिचः सोममुपादाय इन्द्रोरावुपवेन्नयेत् ।

स्नानमूल्याननुद्दिग्नेदिमे मन्वानवोदिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“ऋयषेषु विकल्पः स्वात् साहित्यं वाऽपिमो घतः ।

कार्यैक्यमागतैर्षाभाद्ब्रह्मोक्तेश्च समुच्चयः” ॥ इति ।

अथवा क्रीषाति हिरण्येन क्रीषाति वाससा क्रीषातीत्यादीनि वज्रनि सोमऋयसाधनानि द्रव्याप्याप्तातानि । तेषां कार्यैक्यादिकल्प इति चेत् । मैवं । वज्रभिर्द्रव्यैर्विक्रैतुरानीतेः सोमभाद्ब्रह्मिः क्रीषातीति सङ्गोक्तेश्च समुच्चयः । अत्र सर्वाणि यजूंषि । नास्ति कश्चिच्छब्दे विज्ञेयः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यण्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाः रसेनोत्पर्जन्यस्य शु-
ष्येखोदस्थाममृताः अनु । उर्वन्तरिक्षमग्निद्विदित्याः
सदोस्यदित्याः सद आसीदास्तथाद्यामृषभो अन्त-
रिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्या आसीद्द्विश्वा भुव-
नानि सद्वाहिश्वेतानि वरुणस्य वृतानि वनेषु व्यन्त-
रिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो अघ्नियासु हत्सु ॥ १ ॥

कृतुं वरुणो विह्वयिं द्विसूर्यमदधात् सोमम-
द्रावुदृत्यं जातवेदसं देवं वज्रनि क्रैतवः । हृशे विश्वाय

सूयिं । उ॒स्रा॒वेतं॑ धूर्षा॒हाव॒न॒श्रू॒ अवी॒र॒ह॒णौ॑ ब्र॒ह्म॒ चोद॑-
नौ॒ वरु॑णस्य॒ स्व॒भ॒न॒मसि॒ वरु॑णस्य॒ स्व॒भ॒स॒र्जन॑मसि॒
प्रत्य॑स्तो॒ वरु॑णस्य॒ पाशः॑ ॥ २ ॥

हृत्सु पञ्चचि॒श॒श्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके सोमक्रयोऽभिहितः । अथ क्रीतं सोमं प्राचो-
नवंशं नेतुमष्टमे ब्रकटारोपणं सोमस्योच्यते । कश्यपः “अथैनमा-
दायोपोतिष्ठति, उदायुषा स्नायुषोदोषधीनां रसेनोत्पर्जन्यस्य
शुश्रोषोदस्नाममृतां अनु” इति । अहममृतां देवाननु सञ्च्य-
युरादिविशेषविशिष्टेन सोमेन सह उदस्नां उन्निष्ठातीति ।
चिरजीवनमायुः, अत्रापि रोगाद्युपद्रवरहितं स्नायुः, तदुभयप्र-
दत्वात् सोमस्य तदुभयरूपत्वं, ओषधीनां पर्जन्यस्य च सोमः सारः
इतरौषधिवद्भूमिविशेषाज्जायमानत्वाद् वृक्षा वर्धमानत्वाच्च ।
चतुर्भिर्विशेषणैः पृथक्क्रियापदमन्वेतुं चत्वार उष्कब्धाः ।
अमृतशब्दानुशब्दयोरर्थमाह “उदायुषा स्नायुषेत्याह देवता
एवान्धारभ्योत्तिष्ठति” (सं० ६का०।१प्र०।११अ०) इति ।
कश्यपः “उर्व्वन्तरिचमन्विहीति ब्रकटायाभिप्रव्रजति” इति ।
उत्थापनमारभ्य पुनर्भूमौ स्थापनपर्यन्तं सोमोऽन्तरिच्चाधार
इत्यभिप्रायं दर्शयति “उर्व्वन्तरिचमन्विहीत्याहान्तरिचदेव-
त्यो ३ ओच्चोतर्हि सोमः” (सं० ६का०।१प्र०।११अ०) इति ।

बोधाद्यनः “तस्य गीडे* ह्य्याजिनमासृणाति, अदित्याः सद्योऽस्यदित्याः सद आसीदेति ह्य्याजिने राजानमासाद्याद्ये-
नमुपतिष्ठते, अस्तध्याद्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं
पृथिव्या आसीददित्या भुवनानि सद्याद्विश्वेत् तानि वरुणस्य
व्रतानि” इति । आपसम्भो द्वितीयतृतीयमन्त्रावेकीचकार । हे
ह्य्याजिन त्वं अदित्या भूमेः सदः स्थानमसि । हे सोम तस्याः
सदः प्राप्नुहि । अषभः श्रेष्ठोऽयं सोमः यथा द्युल्लोको न पतति
तथा स्तम्भं सञ्चकार । अन्तरिक्षमेतावदित्यमिमीत पृथिव्याः
परिमाणं गुरुत्वं विस्तारञ्चामिमीत । स सोमदेवः स्वमहिम्ना
सम्यगाजमानो विश्वानि भुवनान्यासीदत् व्याप्तवान् विश्वेत् तानि
सर्व्वाण्येवोक्तानि कर्माणि सर्व्वात्मकत्वेन सर्व्वावरकत्वेन वरुण-
नाम्नो सोमस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि । प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः
स्पष्टार्थतां दर्शयति “अदित्याः सद्योऽस्यदित्याः सद आसीदे-
त्याह यथा यजुरेवैतत्” (सं० ६ का० १ प्र० १११ अ०) इति । द्वि-
तीयमन्त्रसाध्यं यदाऽऽसादनं तदेतत् द्वितीयमन्त्रेणापि कर्त्तव्य-
मित्यमुमर्थं हेतूपन्यासपुरःसरं विधत्ते “वि वा एनमेतदर्धयति
यद्दारुणं सन्नं मैत्रं करोति वारुण्यर्चा सादयति स्वयैवैनं
देवतया समर्धयति” (सं० ६ का० १ प्र० १११ अ०) इति । उपनद्धः
सोमो वरुणो यद्विषये मित्रो न एहीति मन्त्रं पठन् मैत्रं करो-
तीति यदस्ति एतेनैनं सोमं व्यर्धयति सन्तुद्धिहीनं करोति
वारुण्यर्चा तु समर्धयति । कल्पः “अथैनं वाससा परितनोति,

* छिन्ने इति का० ।

वनेषु व्यन्तरिचं ततान वाजमर्वत्सु पयो ऽग्निथासु हत्सु क्रतुं
 वरुषो विष्णुमिं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्राविति” इति ।
 विततानेति प्रतिवाक्यमर्थेति । वरुषनामकः सोमदेवो जगदी-
 श्वरेणाभिन्नः सर्व्वे निर्ममे । किं किं । वनेषु वृक्षमध्येव्यन्त-
 रिचं अवकाशं विततान अर्वत्सु वाजिषु वाजं वेगं गतिविशेषं
 पयो गोषु हृदयेषु चित्तेषु क्रतुं सङ्कल्पं विष्णु प्रजासु अठराग्निं
 द्युलोके सूर्ये पर्व्वते सोमवन्नीमदधात् अवस्त्रापयत् । अनेन म-
 न्नेष कर्त्तव्यं विधत्ते “वाससा पर्याजस्यति सर्व्वदेवत्यं वै वासः
 सर्वाभिरेवैनं देवताभिः समर्धयत्यथो रक्षसामपहस्यै” इति ।
 मन्त्रार्थो लोकप्रसिद्ध इत्याह “वनेषु व्यन्तरिचं ततानेत्याह
 वनेषु हि व्यन्तरिचं ततान वाजमर्वत्सित्याह वाजः अर्वत्सु पयो
 ऽग्निथासित्याह पयो अग्निथासु हत्सु क्रतुमित्याह हत्सु हि
 क्रतुं वरुषो विष्णुमित्याह वरुषो हि विष्णुमिं दिवि सूर्य-
 मित्याह दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह पावाणो वा अद्रक्ष-
 स्तेषु वा एष सोमं दधाति यो अजते तस्मादेवमाह” (सं०
 ६का०।१प्र०।११अ०) इति । अद्रिभ्वेनाच पाषाणवज्जसो
 गिरिर्विवक्षितः । पाषाणवन्धिषु सोमस्रोत्पत्तेः अजमानसोषु
 पाषाणेषु सोमं प्राप्नोति । कस्यः “उदु त्यं जातवेदसमिति सौ-
 र्चर्चा कृष्णाजिनं पुरस्तात् प्रत्यानस्यत्यूर्ध्वपीवं वहिष्टादित्रयमं”
 इति । स च मन्त्र एवं पथते “उदु त्यं जातवेदसं देवं वहिन्त
 केतवः दृष्टे विश्वाय सूर्ये” इति । केतवो रश्मयः । त्यं तं
 परोक्षं जातवेदसं उत्पन्नस्य सर्व्वस्य जगतो वेत्तारं सूर्ये देव-

मुद्गहन्ति ऊर्ध्वप्रदेशं प्रापयन्ति । किमर्थं । विश्वाय दृग्ने सर्व्वस्य जगतो दर्शनार्थं । सौर्यमन्त्रेष रक्षांसि निवारयन्त इत्याह “उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्था कृष्णाजिनं प्रत्यानस्यति रक्षामपहृत्यै” (सं०६का०।१प्र०।११अ०) इति । कल्पः “अथ उक्षावेतमिति युगपदनङ्गाहावुपाज्य सोमवाहनावाणीयमानौ प्रति मन्त्रयते, उक्षावेतं धूर्षाहावगश्रू अवीरहणौ ब्रह्म चोदनौ” इति । हे उक्षौ बलीवर्दावेतमागच्छतं । कीदृशौ । धूर्षाशौ भारं सहमानौ । अगश्रू अगसि ब्रकटे श्रुतौ ख्यातौ । अवीरहणौ वीरं ब्रकटस्थितं सोममबाधमानौ । ब्रह्म चोदनौ ब्रह्म अन्नं क्षुषिदारेणाग्नप्रवर्त्तकी । मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह “उक्षावेतं धूर्षाहावित्याह यथा यजुरेवैतत् (सं०६का०।१प्र०।११अ०) इति । बोधायनः “तयोर्दक्षिणं पूर्वं युगन्ति वरुणस्य स्क्रम्भनमसीति, वरुणस्य स्क्रम्भसर्जनमसीति ब्रह्मामवगूहति प्रत्यक्षो वरुणस्य पात्र इति योत्सं” इति । आपस्तम्बः “वरुणस्य स्क्रम्भनमसीति ब्रह्म्यां प्रतिमोक्षोक्षावेतं धूर्षाहावगश्रू इत्यनङ्गाहावुपाज्य वारुणमसीति योत्सपात्रं परिहृत्य प्रत्यक्षो वरुणस्य पात्र इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति” इति । आख्यानरानुसारेण वारुणमसीत्युक्तं एतच्छाखानुसारेण “वरुणस्य स्क्रम्भसर्जनमसि” इति द्रष्टव्यं । युगच्छिद्रे प्रक्षेप्यः शङ्कुः ब्रह्म्या । हे ब्रह्म्ये त्वं वरुणस्य उक्षणो निवारणीयस्य बलीवर्दस्य स्क्रम्भनं निवारणं कुर्व्वत्यसि । गलबन्धसाधनं योत्सं । हे योत्स त्वमपि पलायनाग्निवारणीयस्य ब्रह्म्येव निवारणं सृजसि ।

दीर्घरञ्जुः पात्रः स च प्रत्यस्तः ऋकटस्योपरि प्रसारितः । एते
त्रयो मन्त्रा स्पष्टार्था इति ब्राह्मणेनोपेक्षिताः । अत्र विनियो-
गसङ्ग्रहः ।

“उदायु सोममादायो* इ गच्छेच्छकटं प्रति ।

अदि सृत्वाजिनं सोममदित्याः मेति संविशेत्* ॥

वने वस्तेषु बध्नेदु प्रत्यानञ्चति चर्मणि ।

उखावनडुहोर्योगे वरु श्रम्यां विनिक्षिपेत् ॥

वरु बध्ना योत्कपाशं प्रतिधानीमुपास्यति ।

अनुवाके अष्टमेऽस्मिन् मन्त्रा एते दशोदिताः” ॥ इति ।

अत्र मीमांसा नास्ति । अथ छन्दः । उदायुषेत्यनुष्टुप् ।
उर्वित्येकपदा गायत्री । अस्तथादिति वनेष्विति च त्रिष्टुभौ ।
उदृत्यमिति गायत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभिधामानि मा त्वा प-
रिपरी विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका
अघायवो मा गन्धर्वा विश्वावसुरादघच्छेनो भूत्वा
परापत यजमानस्य नो गृहे देवैः सस्कृतं यज-
मानस्य स्वस्त्ययन्यस्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगाम-

* उत्थाय इति का० । * सादयेदिति का० ।

नेहसं येन विश्वाः परिद्विषो वृणक्ति विन्दते वसु नमो
 मिचस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वतः सपर्यत
 दूरे दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शः-
 सत वरुणस्य स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनमस्युक्तु-
 क्तो वरुणस्य पाशः ॥ १ ॥

मिचस्य चर्योविश्रुतिश्च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके नवमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाके शोमस्य शकटारोपणं उक्तं । आरोपितस्य
 नवमे गमनमुच्यते । बोधायनः “सुब्रह्मण्योश् इति चिह्नकाया
 प्रच्यावयन्ति” प्रच्यावस्य भुवस्यते विश्वान्वभिधामानि मा ता
 परिपरी विदन्मा ता परिपन्विनो विदन्मा ता वृका अघायवो
 मा गन्धर्वो विश्वावसुरादघच्छेनो भूत्वा परापत यजमानस्य
 नो वृहे देवैः सः कृतं” इति । प्रदक्षिणं राजानं परिवहन्यथैता-
 वञ्चमोपसङ्ग्रामतोऽध्वर्युर्यजमानस्य यजमानस्य स्वस्वयन्यस्यपि
 पन्थामगच्छहि स्वस्ति गामनेहसं येनविश्वाः परिद्विषो वृणक्ति
 विन्दते वसिति” इति । आपस्तम्बः उक्तमन्त्रद्वयं त्रेधा विभ-
 जति । प्रच्यावस्यभुवस्यत इति प्राञ्चोऽभिप्रच्याथ प्रदक्षिणमावर्त्तते
 श्चेनो भूत्वा परापतेत्यध्वर्युं राजानमभिमन्त्रयते ऽपि पन्थाम-
 गच्छहीत्यध्वर्युर्यजमानस्य दक्षिणेनोत्तरेण हि राजानमतिक्रा-

मतः” इति । भूत्रन्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्व-
 र्युप्रभृतीनि उपसृज्यन्ते । तेषां च भूतानां पासकत्वात् पतिः
 सोमः । हे भूतपते सोम विश्वानि धामानि प्राचीनवृश्रद्वि-
 धानादिस्थानानि अभिलक्ष्य प्रकर्षेण च्यवस्व गच्छ । परिपरी
 मार्गे बाधकः तस्करप्रभुः स त्वां मा जानातु । परिपन्थिनस्तत्-
 भृत्यास्तेऽपि त्वां मा जानन्तु । वृका अरण्यश्वानः अघं पापं
 वधरूपमिच्छन्तीत्यघायवः तेऽपि त्वां मा जानन्तु । विश्वाव-
 सुर्गन्धर्वः स्वर्गमार्गे सोमस्थापहर्ता सोऽपि त्वां मा दधत् मा
 प्रतीक्षतां । हे सोम त्वं ज्ञेनवत् उत्पतनसमर्थो भूत्वा अस्म-
 द्यजमानस्य वृहे प्राचीनवृश्रे परापत व्रीधं गच्छ । देवसदृशै-
 रध्वर्युप्रभृतिभिः तवोपवेत्रनाथ आसन्दीरूपं स्थानं संज्ञतं स्व-
 स्त्रियोरूपो यज्ञः तस्य अयनं प्राप्तिः तदस्त्रास्तीति स्वस्त्रयनी
 यजमानस्य यज्ञप्रापकोऽसि । अपि च वयं पन्थानमनुष्ठानरूप-
 मगच्छहि प्राप्ताः । कीदृशीं । स्वस्त्रिणां श्रेयःप्राप्तिकरीं । अनेहसं-
 नकारस्य व्यत्ययेन हकारः । अनेनसं पापरहितं । येन पथा जनः
 विश्वा द्विषः सर्वान् वैरिणः परितृणन्ति सर्व्यतो वर्जयति । किञ्च
 येन पथा द्रव्यं सभते तादृशं पन्थानं प्राप्ताः । प्रथममन्त्रे य-
 योक्तमर्थं प्रसिद्धतया स्पष्टयति “प्रच्यवस्व भुवस्यत इत्याह भूता-
 नाञ्छेष पतिर्विश्वान्यभिधामानीत्याह विश्वानि ज्ञे ३ एषोऽभि-
 धामानि प्रच्यवते मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवाद्ः सोम-
 माद्विद्यमाशं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरि-
 मोषाय” (सं०६ का०१२ प्र०१ अ०११) इति । पूर्वं गन्धर्वेण

सोमस्यापहृतत्वात्स्मि तस्करप्रसक्तिः तस्मान्मा लेत्यादि वक्तव्यं ।
द्वितीयमन्त्रे स्वस्ययनीशब्देन यज्ञप्राप्तिर्विवक्षितेत्याह “यज-
मानस्य स्वस्ययन्यसीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारभोऽनव-
क्षित्यै” (सं० ६का०।१ प्र०।११ अ०) इति । तृतीयमन्त्रो ब्राह्म-
णेन उपेक्षितः । कल्पः “अथाद्येण ब्राह्मणां तिष्ठन्नुद्यमानं राजानं
प्रति मन्त्रयते । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृ-
तः सपर्यत दूरे दृष्टे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय
शंसत” इति । अस्मिन् मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते । मित्रस्य
मित्राय नमः । कीदृशाय । वरुणस्य स्वरश्चिभिर्जगदावृणुते ।
पुनः कीदृशाय । चक्षसे सर्वज्ञाय । हे ऋत्विजो महते तस्मै देवाय
देवप्रोत्यर्थं सपर्यत सपर्यां सेवां कुरुत । किं कृत्वा । तज्ज्योति-
ष्टोमरूपमृतं सत्यं अवश्यफलप्रदं कर्म कृत्वा । किञ्च सूर्याय
शंसत सूर्यप्रोत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृशाय सूर्याय । दूरे दृष्ट-
मानाय देवत्वेन जाताय । केतवे अन्नोपलक्षणभूताय । द्युलोकस्य
पुत्रवत्प्रियाय । अस्मिन् मन्त्रे वरुणशब्दाभिप्रायमाह “वरुणो
वा एष यजमानमभ्यैति यत् क्रोतः सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य
वरुणस्य चक्षसे इत्याह शान्ति” (सं० ६का०।१ प्र०।११ अ०) इति ।
यः सोम उपनद्धः स वरुणरूपः सन् यजमानमभिलक्ष्य समाग-
च्छति अतो वरुणमस्कारेण तत्त्वत उपद्रवः ग्राम्यति । यद्य-
प्यग्नीषोमीयस्य पशोर्नायमनुष्ठानकालस्तथापि प्रसङ्गात् तं पशुं
विधित्सुः । प्रसङ्गं तावद्दर्शयति “आसोमं वहन्यग्निना प्रतिति-
ष्ठते तौ सभवनौ यजमानमभिसम्भवतः पुरा खलु वा वैष मे-

धायात्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितः” (सं० ६का०१२ प्र०१२२ अ०) इति । अत्रिजः प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्याग्नेः समीपं प्रति सोममानयन्ति स च सोमोऽग्निना समेत्य प्रतिष्ठितो भवति । तौ चाऽग्नीषोमौ परस्परं यदा सङ्गच्छन्ते तदा यजमानमभिलक्ष्य सङ्गमौ भवतः । तदेतदवगत्य पुरा किल यो दीक्षितः स एष यज्ञार्थं स्वात्मानमेवाहभ्य पशुत्वेनोपाहृत्य प्रचरति, सोऽयं प्रसङ्गः इदानीं । विधत्ते “यदग्नीषोमीयं पशुमाहभत आत्मनिष्कथय एवाह्य सः” (सं० ६का०१२ प्र०१२२ अ०) इति । अह्य यजमानस्य पश्चात्तन्मा आत्मनिष्कथयः । पशुं मूकत्वनाग्नीषोमाभ्यां दत्त्वा तेन तयोः स्वभूतमात्मानं निष्क्रीणाति । अत्र हविः शेषभक्षणं पूर्वपक्षतया निषेधति “तस्मात् तस्य नाशं पुरुषनिष्कथय इव हि” (सं० ६का०१२ प्र०१२२ अ०) इति । यस्मादयं पशुः पुरुषस्य मूकमेव तस्मात् तस्य पशोः सम्बन्धि हविर्न भक्षणोयं तद्गच्छे मूल्यनाशप्रसङ्गात् । सिद्धान्तमाह “अथो खणाङ्गरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहञ्जिति यदग्नीषोमीयं पशुमाहभते वार्त्रं एवाह्य स तस्मादाशं” (सं० ६का०१२ प्र०१२२ अ०) इति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अभिज्ञास्वग्नीषोमार्थं इन्द्रो वृत्रं हतवानित्याहुः । अथन्तु वृत्तान्तो द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाके प्रपञ्चितः । यस्मादग्नीषोमार्थमिन्द्रो वृत्रं हतवान् तस्मादग्नीषोमीयपश्चात्तन्मा यः सोऽस्य यजमानस्य वैरिघाती । तस्मात् तदीयं हविर्भक्षणोयमेव । एवं प्रासङ्गिकं परिशमाप्य

प्रकृतमेव नमो मित्रस्वेति मन्त्रं विनियुक्ते “वारुण्यर्चा परिचरति स्वयैवेन देवतया परिचरति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । उपनद्धस्य सोमस्य वरुणो देवता । परिचरणं नमस्काराद्युपचारः । ततो वारुणमन्त्रेण तदनुष्ठानं युक्तं । अथ प्राग्भ्यं सोममासन्त्या प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् काले एवावन्दस्य वरुणं वृहन्मिह्येतया तत्पाद्यामीत्यनया वा वारुण्यर्चापस्वानरूपं परिचरणं कर्तव्यं । बोधायनः “अथैतत् सोमवाहनमग्रेण ब्राह्मामुदगीबमुपस्थापयन्ति तदुपस्तभाति वरुणस्य स्तम्भनमसीति वरुणस्य स्तम्भसर्वजनमसीति ब्रह्मामुद्गृह्णात्युक्तो वरुणस्त पात्र इति योक्तं” इति । आपस्तम्बस्तु ब्रह्मयोक्ताभिधानीनां क्रमेणोच्यते । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“प्रथ्य प्राग्भ्यंगमनं श्मेनोऽध्वर्युस्तु मन्त्रयेत् ।

अप्यतिक्रम्य राजानं नम एनं प्रतीक्षते ॥

वरुचयेण ब्रह्मादीन् मुञ्चेत् सप्तात्र मन्त्रका” । इति ।

अत्र नास्ति विशेषमीमांसा ।

अथ वृन्दः । प्रथ्यवस्वेति षट्पदा अतिजगती । श्मेनो भूत्वा अपि पन्थामिह्येते अनुष्टुभौ । नमो मित्रस्वेति जगती ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्यातिथ्यमसि
विष्णवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽग्नये त्वा

रायस्योषदावन्ने विष्णवे त्वा श्येनाय त्वा सोमधृते
 विष्णवे त्वा या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा
 परिभूरस्तु यज्ञं गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा
 प्रचरा सोमदुर्थ्यानदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ ॥१॥

सीद् वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसि शंयोर्देवानाः
 सस्थान्मा देवानामपसंश्चित्स्मृत्वापतये त्वा यृह्यामि
 परिपतये त्वा यृह्यामि तनूनघ्रे त्वा यृह्यामि शाकराय
 त्वा यृह्यामि शक्नन्नोजिष्ठाय त्वा यृह्याम्यनाधृष्टमस्य-
 नाधृथं देवानामोजोऽभिश्स्तिपा अनभिश्स्तेऽन्यमनु
 मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिरञ्जसा
 सत्यमुपगेषः सुविते मा धाः ॥ २ ॥

आमैकश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके दशमोऽनुवाकः ॥

नवमेऽनुवाके सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनमुक्तं । दशमे
 तु समीपमागतस्थातिथिरूपस्य सोमस्य सत्काराद्यातिथ्येष्टिद-
 च्यते । कस्यः “आतिथ्यं निर्वपत्यन्वारन्वायां पत्वामथ देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसव इति प्रतिपदं कृत्वा, अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे

त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव प्रतिपदं कृत्वा, सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव प्रतिपदं कृत्वा, अतिथे-
 रातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव प्रतिपदं कृत्वा, अग्रये त्वा रायस्योषदाव्शे विष्णवे त्वा निर्वपामीत्येता-
 मेव प्रतिपदं कृत्वा, श्येनाथ त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा जुष्टं नि-
 र्वपामि” इति । पाठस्तु “अग्रेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोम-
 स्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वातिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वाग्रये त्वा
 रायस्योषदाव्शे विष्णवे त्वा श्येनाथ त्वा सोमभृते विष्णवे
 त्वा” इति । पञ्चकृत्वो यजुषेति प्रकृतिगते अग्रये जुष्टं निर्व-
 पामीत्येतस्मिन् मन्त्रे अतिदेशात् प्राप्ते सति तत्रत्यदेवतापदस्यै-
 वाच पञ्चभिः पर्यायैरापादितत्वात् पञ्चमेऽपि सावित्रं जुष्टं
 चानुषञ्चति । अत्र विष्णुरेक एव हविषो देवता अग्न्यादयस्तु
 तदनुचराः । अतति सततं गच्छतीत्यतिथिः तदर्थं क्रियमाणं
 सत्काररूपं कर्म आतिथ्यं । लोके स्वामिने दीयमानेन द्रव्येण
 तदनुचरा अपि परितुष्यन्ति तस्मादचान्यादीनां इदं हवि-
 र्भवत्यातिथ्यं । हे हविस्त्वमतिथिरूपस्याग्नेः सत्काररूपमसि ता-
 दृशं त्वां विष्णुशब्दाभिधेयाय सोमाय निर्वपामि । सोमस्येत्यत्र
 प्रधानभूतः सोमः न स्वपरः कश्चित् तस्मात्तस्मात्तस्मात् अतिथि-
 नामकोऽन्यः । रायस्योषदावा धनसमृद्धेर्दाता कश्चिदग्निना-
 मकोऽन्यः । सोमं विभक्तिं पोषयतीति सोमभृत् । श्येननाम-
 कोऽन्यः । एतावुभावपि सोमस्य राशोऽतिप्रत्यासत्तावनुचरावि-
 त्यभिप्रेत्य अग्रये त्वा श्येनाथ त्वेति चतुर्थ्यां त्वाशब्देन च प्रधा-

नसमतया निर्दिश्येते । मन्त्रान् व्याचिख्यासुरादौ कास्रवि-
 शेषसहितमातिथ्यं कर्म विधत्ते “यद्भौ विमुच्यातिथ्यं गृहो-
 याद्यज्ञं विच्छिन्त्याद्यदुभावविमुच्य यथाऽनागतायातिथ्यं क्रि-
 यते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्गान् भवत्यविमुक्तोऽन्योऽयातिथ्यं
 गृह्णाति यज्ञस्य सन्तत्यै” (सं० ६का०।२प्र०।१अ०) इति ।
 द्वयोर्बलीवर्द्धयोर्विमुक्तयोः सतोः सोमगमनरूपं कर्म सर्वथा
 परित्यक्तं भवति, आतिथ्यकर्म तु उपक्रान्तं, ततो यज्ञमध्ये
 यज्ञो विच्छिद्येत । अविमुक्तयोर्द्वयोस्तु गमनस्यासम्पूर्णत्वाद्नाग-
 ताय सोमाय आतिथ्यं कृतं भवेत् । एकस्मिन् विमुक्ते च विमुक्त-
 त्वादेव गमनं सम्पूर्णं भवति इतरस्य विमोकाभावात् पूर्वक-
 र्मापि न त्यक्तं । अतस्तस्मिन् काले निर्वापाद्यज्ञः सन्ततो भ-
 वति । निर्वापकालेऽध्वर्युमनु पत्न्याः ऋकटस्यर्षं विधत्ते “पत्न्य-
 न्वारभते पत्नी हि पारीणक्ष्येभ्ये पत्नियैवानुमतं निर्वपति यद्वै
 पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया एवैष यज्ञस्या-
 न्वारभोऽनवच्छिद्ये” (सं० ६का०।२प्र०।१अ०) इति । परिषत्
 गृहं तत्र भवं व्रीह्यादिद्रव्यं पारीणक्ष्यं तस्येशाना पत्नी । किञ्च
 यज्ञः पुमान् पत्नी स्त्रीत्येतन्मिथुनं । किञ्च योऽयं पत्न्याः ऋ-
 कटरूपस्य यज्ञाङ्गस्य स्पर्शः स यज्ञस्य विच्छेदराहित्याय भव-
 ति । मन्त्रान् व्याचष्टे “यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो
 वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽ-
 नुचराण्यग्रेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्र्या एवैतेन करोति
 सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतं करोत्यतिथे-

रातिथ्यमसि विष्णवे स्वेत्याह जगत्या एवैतेन करोत्यग्रये त्वा
 रायस्योषदाव्से विष्णवे स्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्मेनाव
 त्वा सोमभृते विष्णवे स्वेत्याह गायत्र्या एवैतेन करोति” (सं०
 ६का०।२प्र०।१अ०) इति । सोमस्य भृत्थैरन्वादिभिर्भृत्यन्त-
 राणि गायत्र्यादीन्यप्युपलक्ष्यन्ते । उपलक्षकविशेषाणामन्वा-
 दीनामुपलक्ष्य विशेषैर्गायत्र्यादिभिः प्रातिस्निकसम्बन्धविशेषे
 प्रमाणमिदं ब्राह्मणमेव । निर्वापावृत्तिसङ्ख्यां विधत्ते “पञ्च-
 कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावरन्धे”
 (सं० ६का०।२प्र०।१अ०) इति । आद्यन्तयोर्मन्त्रयोर्गायत्र्या द्वि-
 हपलक्षितत्वं प्रश्नोत्तराभ्यामुपपादयति “ब्रह्मवादिणो वदन्ति
 कस्मात् सत्याद्गायत्र्या उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदे-
 वादः सोममाहरत् तस्माद्गायत्र्या उभयत आतिथ्यस्य क्रियते
 पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्च” (सं० ६का०।२प्र०।१अ०) इति । आतिथ्यं
 क्रियत इत्यर्थः । निरुत्तैस्तुल्यैर्नवकपालः पुरोडाशः कार्यत
 इति । विधत्ते “श्रिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः
 पुरोडाशो भवति तस्मात्प्रवधा श्रिरो विध्युतं” (सं० ६का०।
 २प्र०।३अ०) इति । आतिथ्येष्टेः सत्काररूपत्वेन श्रिरोवदुत्त-
 माङ्गत्वं यस्मादत्र कपालेषु नवसङ्ख्या तस्माद् दृष्टान्तभूतं श्रिरो
 ऽपि नवभिः कपालैर्विशेषेण स्यूतं पुरोडाशिकब्राह्मणेऽप्येव-
 माद्यातं । तस्माद्दृष्टकपालं पुरुषस्य श्रिर इति । ततोऽष्टानां

* प्रकारै इति चै० ।

कपालानां परस्परमवृधा स्यूतिः ततस्तत्समूहरूपस्य श्रिरसो ऽधस्तनेन कवन्धेन सहैकधा स्यूतिः । उक्तमेव विधिमनूय प्रजंसति “नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता सोमेन सञ्चितास्त्रिवृत्तेज एव यज्ञस्य शीर्षं दधाति” (सं० ६का०।१२प्र०।१२अ०) इति । त्रिवृत्सामके सोमे चोषि सूक्तानि, तेव्येकैकस्मिन् सूक्ते तिस्र षट्शः, अतः सङ्ख्यासाम्यान्नवकपालस्य त्रिवृद्रूपत्वं त्रिवृत्स प्रजापतेर्मुखादग्निना सह जानत्वात् तेजोरूपत्वं, तथा सति यज्ञशिरोरूप आतिथ्ये तेजः स्थापितं भवति । पुनरप्यनूय प्रजंसति “नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता प्राणेन सञ्चितास्त्रिवृदै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभिपूर्व्यं यज्ञस्य शीर्षं दधाति” (सं० ६का०।१२प्र०।१२अ०) इति । चिभिः कपालैः संस्कृतः पुरोडाशस्त्रिकपालः तादृशाश्च पुरोडाशास्तयः नवसङ्ख्यायां विभज्यमानायां एवं सन्पद्यते । तथा सति यत्कपालगतं त्रिवृत्त्वं यच्च पुरोडाशगतं तेन सदृशी प्राणसङ्ख्या प्राणस्योर्द्धाधोमथ्यवृत्तिभिस्त्रिगुणत्वात् । अथवा नवसु द्विद्रेषु वर्त्तमानतया नवसङ्ख्याकः प्राणः, तस्य त्रेधाविभागे सति प्रकृतनवकपालसादृश्यं भवति, तादृशं प्राणमभिपूर्व्यं अनुक्रमेण यज्ञस्य श्रिरसि आतिथ्ये स्थापयति । अस्यामातिथ्येऽष्टौ प्रकृतित्वत् प्रसारस्य विष्टयोश्च कुम्भमथले प्राप्ते तद्वाधितुं द्रव्यान्तरं विधत्ते “प्रजापतेर्वा एतानि पक्षाणि यदश्रवाणा ऐश्वी तिरस्यी यदाश्रवाणः प्रसारो भवत्यैश्वीतिरस्यी प्रजापतेरेव तच्चतुः सन्नरति” (सं० ६का०।१२प्र०।१२अ०) इति । पक्षाण्यश्रिरो-

माणि । आश्रवासाः काशास्या दर्भविशेषाः । ऐचवा इक्षुपत्रिके
तिरञ्ची चक्षुषः चर्मपुटिके । यथा सोमपर्णस्य पञ्चाग्ररूपेण वृच-
रूपेणोत्पत्तिः यथा चाप्सु मेधांशो दर्भरूपेणोत्पन्नः तथैव प्रजा-
पतेः पद्मपर्णा चर्मपुटयोः काग्ररूपेण इक्षुपत्ररूपेण चाविर्भावो
ऽर्थवादान्तरे द्रष्टव्यः । एवं सति प्रशस्तत्वाच्च प्रसूराख्यसृष्ट-
मुष्टिराश्रवासाः कर्त्तव्यः । तस्याधस्तात् तिर्यक् आधारत्वेन स्ना-
पनीये विद्यते ऐचव्यौ कुर्यात् तावता प्रजापतेः तच्चक्षुः सन्पा-
दितं भवति । परिधिषु श्रीपर्णवृच्चं विधत्ते “देवा वै या आ-
ञ्जतोरजुश्चतुस्ता असुरा निष्कावमादन् ते देवाः कार्त्तव्यम-
पशन् कर्म्मस्थो वै कर्म्मैर्नैव कुर्यातेति ते कार्त्तव्यमयान् परिधी
अकुर्वन्त तैर्वै ते रक्षाः स्यपाप्त यत् कार्त्तव्यं मयाः परिधयो भ-
वन्ति रक्षसामपहृत्तौ” (सं०६का०।१२प्र०।१२अ०) इति । निष्कावं
निःशब्दं । चर्वणादिशब्देन देवा ज्ञास्यन्ति इति मत्त्वा चौर्येण
अभक्षयन् कार्त्तव्यवृत्तो रक्षो निवारकत्वेन कर्म्मस्थः । तस्मात्
तेनैव कर्म्म कुर्यातेति मत्त्वा तन्मयान् परिधीन् अकुर्वन्त । तथै-
वान्येनापि कर्म्मस्थं । मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां सह
संस्पर्शं विधत्ते “सः स्पर्शयति रक्षसामनन्ववचाराय” (सं०
६का०।१२प्र०।१२अ०) इति । स्पर्शाभावे परिध्याः सन्धौ रक्षसा-
मन्तरानुप्रवेशस्यात् । पूर्वस्थां दिशि रक्षः प्रवेशनिवारणाय प्रसक्तं
चतुर्थपरिधिं निषेधति “न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवो-
द्यन् पुरस्ताद्रक्षाः स्यपहन्ति” (सं०६का०।१२प्र०।१२अ०) इति ।
आधारसमिधोर्दयोराराहवनीयात् पूर्वभागे स्नापनं विधत्ते

“ऋद्धं समिधावादधात्युपरिष्ठादेव रक्षाः स्वपहन्ति” (सं०
 ६का०।२प्र०।१अ०) इति । यद्यत्पूर्वाणां द्वित्रि रक्षसां निवार-
 णायोपरिष्ठादेव समिधौ स्थापनीये तथापि व्योम्नि स्थापयितु-
 मशक्यत्वादूर्द्धदिग्बुधा दूरे स्थापनीये । तत्र कश्चिद्विशेषं वि-
 धत्ते “यजुषान्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वात्” (सं० ६का०।२प्र०।
 १अ०) इति । वीतिहोत्रं वा कव इति मन्त्रेण दक्षिणामाद-
 ध्यात्, तूष्णीमुत्तरां, समन्त्रकामन्त्रकयोः स्त्रीपुरुषवद्विलक्षण-
 त्वाम्मिथुनत्वं । समित्स्त्र्यां विधत्ते “हे आदधाति द्विपाद्यज-
 मानः प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६क०।२प्र०।१अ०) इति । द्वित्वं पा-
 दद्वयप्रतिष्ठायै भवति । ननु संस्रग्नादिविधयः प्रकृतौ दर्शपूर्ण-
 मासेष्टावपि सन्तीत्यतिदेशादेव तदनुष्ठानस्यात्र प्राप्तत्वान्न पृथ-
 म्विध्यन्तरापेक्षेति चेत् । न । उपसदर्थं विधेयत्वात् । तर्हि तत्रैव
 विधीयतामिति चेत् । न । आतिथ्योपसदोः परिध्यादिभेदं वार-
 यितुं साधारणत्वेनात्रैव विधेयत्वात् । बोधायनः “अथ ब्रजमानो
 नीडाद्राजानमपादत्ते, या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते
 विश्वा परिभूरस्तु यज्ञमिति पूर्व्या द्वा रा जालां प्रपादयति ।
 गयस्मानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्ध्यान्” इति ।
 आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मन्यते “या ते धामानोति पूर्व्या द्वा रा
 प्राग्भ्रं प्रविश्य” इति । हे सोम या ते धामानि त्वदीयेषु
 येषु स्थानेषु प्रातःसवनादिषु हविषा यजन्ति यज्ञमुद्दिश्य
 ता ते विश्वा त्वदीयानि यानि सर्वाणि परिभूरस्तु परितः
 प्राप्तवान् भव । हे सोम त्वं दुर्ध्यान् गृहान् प्राचीनवंशरूपान्

प्रथमं प्राप्नुहि । कीदृशस्त्वं । गयस्त्वानो गृहाभिवर्द्धकः । प्रतरणो
 यज्ञपारं प्रति प्रकर्षेणास्मान् तारयिता । सुवीरः श्रेभनाः
 त्वत्प्रसादस्त्रधा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा वस्व तव स त्वं सुवीरः ।
 अवीरहा यद्योक्तानां वीराणां अहता परिपालक इत्यर्थः ।
 कल्पः “अथैतामासन्दोमयेणाहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणतो नि-
 दधाति, तस्यां कृष्णाजिनमासृणाति, अदित्याः सदोऽस्रदित्याः
 सद आसीदेति कृष्णाजिने राजानं” इति । बोधायनः “अ-
 थैनमुपतिष्ठते, वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसीति समुच्चित्य
 कृष्णाजिनं तस्यां तान् सन्ध्याया विगथ्य पात्रेषु* यद्वाति, शं-
 योर्देवानां सख्यादित्यथ परावासन्दीपादावन्तरेण ब्राह्मणे
 ऽभिविञ्चति शूद्रः प्रचालयति मा देवानामपससित्स्महि”
 इति । आपस्तम्बोऽत्र प्रथममन्त्रोत्तरार्धस्य द्वितीयद्वितीयमन्त्र-
 योसैकतां मन्यते “वरुणोऽसि धृतव्रत इति राजानमभि मन्त्र-
 यते, वारुणमसीति वाससा पर्याजिञ्चति” इति । हे सोम त्वं
 वरुणपाशस्य निवारकोऽसि । धृतं यज्ञरूपं व्रतं येन त्वया स त्वं
 धृतव्रतः । हे सोम त्वमुपनद्धस्वरूपत्वाद्वरुणसम्बन्धसि तथा सति
 तदीयाच्छंयोः सुखमिश्राद्वरुणादिदेवतानां सख्यात् वयं मापसो
 मा ष्चित्स्महि । सकारान्तोऽपसशब्दः कर्मावाची । अस्माकं कर्म-
 विच्छेदो मा भूदित्यर्थः । या ते धामानोत्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणे-
 नेपेक्षिताः । आतिथ्येष्टिमध्ये वज्रिमथमपूर्वकमाहवनीये मथि-

* वंशे इति का० ।

ताग्निप्रचेपं विधत्ते “ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निश्च वा एतौ सोमस्य कथा सोमायातिथ्यं क्रियते नाग्नय इति चंदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियतेऽथो खल्वाङ्गः” (मं० ६ का०। २ प्र०। १ अ०) इति। अग्निश्च सोमस्येत्येतावुभावपि यागनिर्वाहकौ देवौ तयोः साम्ये सति कथमग्नय आतिथ्यं नेति प्रश्नः । अग्निं मथित्वा हवनीये प्रहरेत् तदिदमाहवनीयाग्नेरातिथ्यं । मन्व-
नस्य कालं विधत्ते “अथो खल्वाङ्गरग्निः सर्वा देवता इति यद्भुविरासाद्याग्निं मन्यति हव्याद्यैवासन्नाय सर्वा देवता जन-
यति” (सं० ६ का०। २ प्र०। १ अ०) इति । अपि चैते ब्रह्मवादिनः कालविवक्षावन्तः तदुपोद्घातत्वेन वक्त्रेः सर्वात्मकत्वमाहुः । तच्च सर्वदेवतात्मकत्वं एकद्वित्रितानामुत्पत्तौ विस्मृष्टमाह्वानं । यदा आतिथ्यपुरोडाशं वेद्यामासाद्यते तस्मिन् काले अग्निं मथीयात् तदा मध्यमानाग्नावन्तर्भूताः सर्वा अपि देवता आसन्नहविर्भो-
क्तुमुत्पादिता भवन्ति तस्मात् स एव काल इत्यर्थः । मथनम-
न्नास्वाध्वर्यवा अग्नीषोमीयपशुप्रस्तावे समान्नास्यन्ते । सैत्रास्तु ऋचब्राह्मणे आतिथ्येष्टिसमीप एवादाहताः । कल्पः “अथैतद् भ्रौवमाज्यमाप्याय क५सं वा चमनं वा याचति तमन्तर्वेदि निधाय तंस्मिन्नेतत् तानूनघ्नं समवद्य विगृह्णाति, आपतये त्वा गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि तनूनघ्ने त्वा गृह्णामि शाकराय त्वा गृह्णामि शक्यस्रोजिष्ठाय त्वा गृह्णामि” इति । आपतिः नि-
श्चास्ररूपेण वह्निर्गतं पुनर्वाचि मुखेनान्तःपततीत्यापतिः प्राणः । हे आज्य प्राणार्थं त्वां अस्मिन् पात्रे गृह्णामि । परितो नाना-

विषयेषु पततीति परिपतिर्मनः । तनूं ब्रवीरं न पातयति न
विनाशयतीति तनूनप्ता^१जाठराग्निः । ब्रकगशीलः ब्रकरः ब्रक्ति-
मान् पुरुषः तस्य सम्बन्धिब्राकरं शक्तिस्वरूपं । ब्रक्कान् शक्तिमत्सु
यदोजिष्ठं तस्मै ओजोनामाष्टमो धातुः तस्य वारमोजिष्ठं तदव-
ष्टम्भेनैव शक्तिरवतिष्ठते एतैर्मन्त्रैस्तानूनग्रं याञ्चं तानूनग्रसञ्चक-
जाठरवक्त्रिविषयस्य श्रपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यं तानूनग्रं तस्य
श्रपथं विधातुं प्रसौति “देवाः सुराः संयन्ता आसन् ते देवा
मिथो विप्रिया आसन् ते^२ एन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः
पञ्चधा व्यक्रामन्त्रिर्वसुभिः सोमो इद्रेरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुष
आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वेदेवैस्ते मन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृभ्येभ्यो
रथ्यामो यन्मिथो विप्रिया सो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः
समवद्यामहे ताभ्यः स निर्वृष्ट्याद्यो न प्रथमो^३ एन्योऽन्यस्मै
द्रुक्षादिति तस्माद्यः स तानूनग्रिणां प्रथमो द्रुक्षति स आर्त्ति-
माच्छति” (सं० ६ का० १२ प्र० १२ अ०) इति । संयन्ताः सङ्ग्रामं
प्राप्ताः । मिथः परस्परं । ते च देवाः सर्वेऽपि स्वातिरिक्तस्य ज्यैष्ठ्य-
मनङ्गीकुर्वाणाः पञ्चव्यूहा अभवन् । तेषु व्यूहेष्वग्न्यादयः पञ्चदे-
वताः सेनान्यः वस्त्रादयः पञ्चगणाः सेनाः । ते कश्चित् कालं पर-
स्परविरोधिना भूत्वा पश्चादेवं विचारितवन्तः यदि वयमन्योन्य-
विरोधिनस्तदा वैरिणामसुराणां इदं जयरूपं कार्यं वयमेव
साधयामः । ततस्तद्विरोधपरिहारहेतुं श्रपथं कर्तुं अस्मदीयाः
प्रियाः पुत्रभार्यादिरूपा इमाः तनूरेकत्र सङ्गीकुर्म इति विचार्य
सङ्गीकृत्य श्रपथमेवं परिभाषितवन्तः, अस्माकं मध्ये यः प्रथमं

द्रुहति सः ताभ्यस्मान्भ्यो निर्गच्छतु भ्रष्टो भवत्विति । यस्माद्देवा-
नामेवं वृत्तं तस्मान्मनुष्याणामपि अपथं कृतवतां मध्ये यः प्रथमं
द्रुहति स विनाशं प्राप्नोति । समाने एकस्मिन् विषये तानूनग्निषः
अपथवन्तः स तानूनग्निषः । इदानीं विधत्ते “यत् तानूनग्नि-
षसमवद्यति भ्राष्टव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य भ्राष्टव्यो भ-
वति” (सं० ६का०।१२प्र०।१२अ०) इति । समवद्यति सम्भूयावदानं
क्षुर्यात् । स्वयं भूतिमान् भवति वैरी तु पराभवति । इयमेव
भ्राष्टव्याभिभूतिः । अवदाने सङ्गां विधत्ते “पञ्चकृत्वोऽवद्यति
पञ्चधा हि ते तत्समवाद्यन्माथो पञ्चाचरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यद्यो
यज्ञमेवावदन्धे” (सं० ६का०।१२प्र०।१२अ०) इति । ते देवाः
तत् तदानीं पञ्चधा विभक्ताः पश्चात् सम्भूयैकवत् प्रियतनू-
रवाद्य स्थापितवन्तः । मन्त्रान् व्याचष्टे “आपतये त्वा वृह्णा-
मीत्याह प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परिपतथ
इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति तनूनग्न इत्याह
तनुवो हि ते ताः समवाद्यन्त शक्ररायेत्याह शक्त्वे हि ते ताः
समवाद्यन्त शक्त्वोऽजिष्ठायेत्याहैजिष्ठः हि ते तदात्मनः सम-
वाद्यन्त” (सं० ६का०।१२प्र०।१२अ०) इति । आपति परिपति तनू-
नग्नशक्रशक्त्वोऽजिष्ठश्चैर्देववृत्तान्तः सूच्यते । तनूशक्रौ-
जिष्ठश्चैरेव वृत्तान्तः सूच्यते । ते देवास्तदानीं स्वात्मसम्बन्धं
पुत्रादितनूरूपमोजःसारं समवद्यन्त । कल्पः “सयावन्त खलि-
जः त एतत्समवदृशन्धनाष्टृष्टमस्थनाष्टृष्वं देवानां ओजोऽभिन्न-
स्विपा अनभिन्नस्येऽन्यं” इति । हे तानूनग्नान्ध त्वं इतः पूर्वं

केनाप्यतिरिक्तमसि । इतः परमप्यतिरिक्तं देवानामोजःसार-
मसि । अभिशस्तेर्हि सारूपादन्योन्यविरोधादस्मान् पास्यसि । त्वं
पुनरभिशस्तेरविषयमसि । मन्त्रस्य यथोक्तार्थः प्रसिद्ध इत्याह
“अनाष्टमस्यनाष्टमित्याहानाष्टष्ट् छेतदनाष्ट्यं देवाना-
मोज इत्याह देवानां छेतदोजोऽभिशस्तिपा अभिशस्तेऽन्य-
मित्याहाभिशस्तिपा छेतदनभिशस्तेऽन्यं” (सं० ईका०।१२प्र०।
२अ०) इति । कथ्यः “यजमानमति वाचयति, अनु मे दीक्षां दीक्षा-
पतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्यतिरञ्जसा सत्यमुपगेषं सुविते मा धा
इति” इति । दीक्षणीयेष्टौ यो देवः स दीक्षापतिः । ममेमां
दीक्षामनुजानातु । तप उपसत् तचत्यो देवस्तपस्यतिः । मदीक्षं
तपोऽनुजानातु । अहञ्चाञ्जसा सत्यमुपगेषं आर्जवेन तानून-
न्नस्यर्शनरूपं शपथं प्राप्नोऽसि । हे तानूनन्न सुविते शोभन-
मार्गे यज्ञकर्माणि मां स्थापय । मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह “अनु
मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतत्” (सं०
ईका०।१२प्र०।२अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अग्नेःपञ्चकनिर्वापो या ते प्राञ्चवेन्नमं ।

अथासन्धां क्षिपेन्नर्चं ह्यदि सोमं तु सादयेत् ॥

वरु तं मन्त्रयेद्वाक् वाससा परिणक्षति ।

आप तानूनन्नमाज्यं समवद्यति पञ्चभिः ॥

अना सर्व्यं षत्वजस्तु तानूनन्नं स्पृशन्ति हि ।

अनु स्वामी स्पृशेदेतत् इति सप्तदशेरिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । सप्तमाध्यायस्य द्वतीयपादे चिन्तितं ।

“वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवाश्रवकपालतः ।

धर्मान्तिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽत्राम्निहोचवत् ॥

अतया वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मान्तिदिशत्यतः” ॥ इति ।

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र अतया वैष्णवशब्दो राजसूयगते वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोचवश्रवकपालधर्मान्तिदिशतीति पूर्वः पक्षः । विष्णुर्देवतास्येति विग्रहे सति विहितस्तद्धितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते न तु धर्मान् तस्मान्नातिदिशति । चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“यदातिथ्या बर्हिरेतदुपसत्सतिदेशगं ।

साधारणविधिर्वाद्यः तदीयस्योपसंहृतेः ॥

बर्हिः श्रुत्यैकताभागान्नातिदेशस्य सञ्चया ।

आतिथ्ययोपसङ्गिञ्च बर्हिरेतत्प्रयुज्यत” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते यदातिथ्यं बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्य चेति क्रीतं सोमं ब्रकटे संस्वाप्य प्राचीनवंशं प्रत्यानीयनेऽभिमुखे यामिष्टिं निर्वपति सेयमातिथ्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषु अनुष्ठीयमाना उपसद औपवसथ्ये दिनेऽनुष्ठेयोऽग्नीषोमीयः । तत्रातिथ्येष्टौ विहितं यद्बर्हिस्तद्यदीतरस्या इष्टेराश्विहोपसत्सु विधीयते तदानीमातिथ्यार्थां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि च तत्रोपयुक्तं इतरत्र विधीयेत विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात्, तस्मादातिथ्यबर्हिषो ये धर्मा आ-

अवासादघः ते धर्मा उपसत्सूपद्भियन्त इति अतिदेवपरं वाक्यं इति प्राप्ते ब्रूमः । बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेवपरत्वे लक्षणा प्रसज्येत । अतुत्या तु बर्हिष आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेषु एकत्वं प्रतिभाति अतः साधारण्यमत्र विधेयं । आतिथ्यार्थं यद्बर्हिरुपादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थं किन्तूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थञ्चोपादेयमिति विधिवाक्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयास्तयोऽपि अस्य बर्हिषः प्रयोजकाः । एवं परिधिसन्धिस्यर्गादिविधीनां साधारण्यं द्रष्टव्यं ।

अथ क्वन्दः । या ते धामानीति त्रिष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अ॒शुर॑शु॒स्ते देव॑ सा॒मा॒प्या॒यता॑मिन्द्रा॒यैक॑ध॒न॒विद् आ॑ तु॒भ्यमिन्द्रः॑ प्या॒यता॑मा त्वमिन्द्रा॒य प्या॒यस्वा॒प्या॒यय॑ स॒खी॒त्स॒न्या मे॒धया॑ स्व॒स्ति ते॑ देव॒ सोम॑ सु॒त्या॒म॒शी॒येष्टा॑ रा॒यः प्रे॒षे भ॒गाय॑र्त्त॒मृ॒तवा॑दि॒भ्यो नमो॑ दि॒वे नमः॑ पृथि॒व्या अ॒ग्ने व्र॑त॒पते॒ त्वं वृ॒तानां॑ वृ॒तप॑तिरसि॒ या मम॑ त॒नूरे॒षा सा त्वयि॑ ॥ १ ॥

या तव॑ त॒नूरि॒यः सा मयि॑ स॒ह नौ॑ व्र॒तप॑ते व्र॒तिनो॑र्त्तानि॒ या ते॑ अ॒ग्ने रु॒द्रिया॑ त॒नूस्त॑या नः पा॒हि तस्या॑स्ते॒ स्वाहा॑ या ते॑ अ॒ग्ने या॒श्या र॒जाश्या॑ ह॒राश्या॑ त॒नूर्व॑

शुद्धिपत्रं ।

अक्षरं	शब्दं	पृष्ठा	पङ्क्ति
सौमा	सोम	२६८	२०
चात्पायं	चात्पायं	३०३	१४
उत्पाय	उत्पादय	३०५	१६
रुते सन्न	रुतेऽसं न	३०६	६
मभिसृय	मभिसृये	३०६	१२
तनोऽवन्तु	तनोऽवन्तु	३०६	१४
रायस्योषध	रायस्योषेध	३१०।३१७	११।१३
मन्वेहीन्द्राय	मन्वेहीन्द्राय	३२०	११
न्यवर्तन	न्यवर्तन	३२६	३
निष्यन्नं	निष्यन्नं	३२७	६
सोमाहरुषं	सोमाहरुषं	३२८	१४
कुष्ठा	कुष्ठा	३२९	१६
मुञ्जत्व	मुञ्जत्व	३३६	१८
नवा	नव	३३६	२१
वस्त्रादि	वस्त्रादि	३३९	४
वस्त्राय	वस्त्राय	३३९	६
प्लान	प्लान्	३५४	४
वत्	वत्	३५५	१४
वन्धुः	वन्धुः	३५५	१८
कोऽही	कोही	३५७	१७
स्योनमिति	स्योन" इति	३५८	१२
प्रथम	द्वितीय	३६०	१२
पोत्तिष्ठति	पोत्तिष्ठति	३६१	११
सङ्कृतं	सङ्कृतं	३६६	१४
प्रथवस्य	प्रथवस्य	३६६	११
सामा	सोमा	३८४	१२
सखीत्सन्धा	सखीत्सन्धा	३८४	१४

र्विष्ठा गङ्गरेष्ठोऽग्रं वक्षो अपावर्धो त्वेषं वक्षो अपाव-
धीः स्वाहा ॥ २ ॥

त्वयि चत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके एकादशोऽनुवाकः ॥

दशमेऽनुवाके आतिथ्येष्टिदक्षा । तन्मध्ये सोमः प्राग्वंभे
स्नापितः तेन सोमेन करिष्यमाणस्य यागस्य विघ्नकारिणो
ऽसुराः प्रथमं जेतव्या इति । तद्विजयार्थमुपसद एकादशे व-
र्षन्ते । तत्रादौ तावदतिथेः सोमस्य बन्धनोपद्रवपरिहारेणा-
प्यायनाद्युपचाराः क्रियन्ते । बोधायनः “अथ मदन्तीरूपस्य-
श्लोपोत्याय विस्रस्य हिरण्यमवधाय राजानमाप्याययति, अ५-
शूर५शुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकधनविद् आ तुभ्य-
मिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति यजमानमभिवाचयति ।
आप्यायथ सखीन्त्सन्त्या मेधया खस्ति ते देव सोम सुत्यामग्नी-
चेति” इति । आपस्तम्बस्य तु एक एव मन्त्रः । मदन्तीस्तप्ता
आपः । अंशुः स्रक्षोऽवयवः । हे सोम देव ते योऽशुः शुष्यति
चक्षांशुः क्षीयते यजमानेन सर्वोऽप्यंशुर्वर्द्धतां । किमर्थं इन्द्रार्थं ।
कीदृशाय इन्द्राय । एकं मुख्यं शोभनं सोमरूपं धनं वेत्ति इत्ये-
कधनवित् तस्मै । हे सोम तुभ्यं त्वदर्थं इन्द्र आप्यायतां । तां
पातुमुत्सहतां त्वमपीन्द्रार्थं आप्यायस्व वर्द्धस्व । सखीन् चत्वारिंशः
सन्त्या धनस्नाभेन मेधया प्रज्ञया च वर्द्धस्व । हे सोम देव ते खस्ति

शुभमस्तु तत्रसादेनाहं सुत्याभिषवतन्ममशीघ्रं प्राप्नुवानि । एत-
 न्मन्त्रं व्याख्यातुं प्रसौति “घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममग्न-
 न्निकमिव खलु वा अस्यै तच्चरन्ति यत् तानूनग्नैश्च प्रचरन्ति”
 (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति । पुरा कदाचित् स्रसामर्थ्यात्
 वज्रीकृतेन घृतेन सोमस्य देवैस्त्राडितत्वात् सोमो घृताद्विभेति ।
 अत्रिजस्य वेद्यां तानूनग्नैश्च आज्येन प्रचरन्तीति यत् तदस्य
 सोमस्य अन्निकं यथाचरन्ति आहवनीयदक्षिणभागे सोमस्य
 स्थितत्वादतो भीतः सोम आप्याययितव्यः । आप्यायनस्य प्रसङ्गं
 दर्शयित्वा तन्मन्त्रं व्याचष्टे “अ५शु५र५शु५से देव सोमाप्यायता-
 मित्याह यदेवास्याऽपुवायते यन्मीचते तदेवास्तेनाप्याययत्यां
 तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभावेवेन्द्रश्च
 सोमश्चाप्याययत्याप्यायय सखीन् सन्या मेघद्येत्याहर्त्विजो वा
 अस्य सखायस्तानेवाप्याययति खसि ते देव सोम सुत्यामशीघ्र
 इत्याहान्निसमेवैतामाशास्ते” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति ।
 अस्य सोमस्य यदङ्गमपुवायते शुष्यति यच्च मीचते । कल्पः
 “न प्रस्तरायाऽप्रावयति न बर्हिःरनुप्रहरति तं दक्षिणार्थे वेद्यै
 निधाय तस्मिन् दक्षिणोत्तरेण निङ्गुवते एष्टा रायः प्रेषे
 भगायत्तंमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै” इति । आ-
 तिष्ठेष्टौ चः प्रस्तरः यच्च तत्रत्यं बर्हिस्तदुभयमग्नौ न प्रहर-
 णीयं, किन्तु प्रस्तरं वेद्या दक्षिणाद्धै निधाय तस्मिन् प्रस्तरे
 दक्षिणपाणीनुत्तानान् कृत्वा सव्यान्नीचः कृत्वा सर्वेऽपि निग्द-
 वमपस्त्रावसङ्गं नमस्कारोपचारं कुर्युः । मन्त्रार्थस्तु एष शब्द

इच्छावन्तं द्यावापृथिव्यभिमानिनं देवमाचष्टे, स हि दद्यात्सु-
तया भक्तैषु पुरुषेषु इच्छावान् । हे तादृग्देव त्वं सतवादिभ्यो
यज्ञवादिभ्योऽस्माभ्यन्तं यज्ञं प्रकृतं देहीत्यथ्याहारः । किमर्थं ।
राघो राघे धनार्थं, इषे अन्नार्थं, भगाय ऐश्वर्यादिषड्गुणार्थं,
ते च गुणा एवं स्मर्यन्ते ।

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यज्ञसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणा” ॥ इति ।

वयं पुनश्चुदेवतायै भूदेवतायै च नमस्कुर्मः । नाचमकाष्ठे
नमस्कारः किन्तु तस्य निमित्तमस्तीत्याह “प्र वा एतेऽस्मा-
ज्जोका श्वन्ते ये सोममाप्याययन्धन्तरिचदेवत्यो हि सोम आ-
प्यायित एष्टा रायः प्रेषे भगायेत्याह द्यावापृथिवीभ्यामेव नम-
स्त्यास्मिन् लोके प्रतिष्ठन्ति” (सं० ६ का०।१ प्र०।१ अ०) इति ।
आप्यायितस्य सोमस्य नाभिदह्यामासन्त्यां पर्यवस्थितत्वाद्दन्त-
रिचदेवत्यत्वं तादृग्देवस्य सोमस्याप्यायचितारोऽपि तथाविधा
इत्यस्माज्जोकात् प्रच्युता अतोऽस्मिन् लोके प्रतिष्ठित्यै नमस्कारः
क्रियते । कस्यः “अथ यजमानमवान्तरदीक्षामुपगयति, अग्ने
व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूरेषा सा त्वसि या
तव तनूरिद्यं सा मयि सद् नौ व्रतपते व्रतिनोर्ब्रतानि” इति अग्नेन
मन्त्रेणाहवनीयोपस्थानं । अत्र अवान्तरदीक्षोपक्रमः । हे अग्ने
व्रतपते त्वं व्रतपतिरसि नैकस्य व्रतस्य* पतिः किन्तु सर्वेषामिति

* धर्मस्य इति का० ।

विवक्षां द्योतयितुं व्रतानामित्युक्तं । व्रतमाचरन्ती मदीया तनू-
स्त्वयि मनसा समर्पिता, लदीया तु व्रतं पालयन्ती तनूर्मयि म-
नसा स्थापिता, तथा सत्यावामुभावपि प्रति नौ सम्यद्यावहे तयो-
र्ब्रतानि सह प्रवर्त्तन्तां । कल्पः “अथैनं स५शास्त्रि सन्तरां
मेखला५ समायच्छस्त्र सन्तरां मुष्टीकुर्वस्व तन्नव्रतो एधि म-
दन्तीभिर्माजंय खोत्पूर्व्यं तद्व्रतं संसृज । या ते अग्ने रुद्रिया
तनूस्तथा नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येतेनैवात ऊर्ध्वं *व्रतयति”
इति । या मेखला पूर्व्यं मध्यसन्नद्धा सा सकुचिततरा यथा
भवति तथा नियन्तव्या । ये च मुष्टीकृते ते अप्यतिसङ्कोचेन
दृढीकर्त्तव्ये उष्णशीरी भवेदुष्णोदकेन मार्जयेत्* पूर्व्यं व्रतं म-
न्त्रमुत्सृजेत् तत्र याते अग्न इत्ययं मन्त्रः । अनेनैव मन्त्रेणात
ऊर्ध्वं व्रतं पिबेत् । हे अग्ने या तव तनूस्त्वयि रुद्रिया क्रूरा
तयाऽस्मान् पालय लदीयायास्तस्मास्तन्वा इदं ऊतमसु । अग्ने
व्रतपत इति मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामभिप्रेत्यावान्तरदीक्षारम्भं
विधत्ते “देवासुराः संयन्ता आसन् ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्रा-
विशन् तस्मादाऊरग्निः सर्व्या देवता इति तेऽग्निमेव वरूष्णं
कृत्वासुरानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा एष प्रविशति योऽवान्त-
रदीक्षामुपैति भ्राह्मव्याभिभूत्यै भवत्यात्मनापरास्य भ्राह्मव्यो
भवति” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति । परकायप्रवेष्टेहेतुना
द्योगशास्त्रप्रसिद्धेन संयमविशेषेण देवा अग्निश्चरीरं प्राविशन् त-

* एते नैवातोऽधि इति का० । * उष्णोदकी भवेत् इति का० ।

पोरूपत्वेनाग्निसमागा अवान्तरदीक्षा ततस्त्वामुपेधात्। पूर्वोक्तां दीक्षां इदानीमुच्यमानामवान्तरदीक्षाञ्च प्रशंसति “आत्मानमेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया” (सं० ६का०।१प्र०। २अ०) इति । अवान्तरदीक्षानिधमां विधत्ते “सन्तरां मेखस्त्राः समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तप्रतो भवति मदन्तीभिर्मांजयते निर्द्वाग्निः शीतेन वायति समिधै” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । सर्वोऽपि जनः स्वात्मानं क्लेशयित्वा अपत्यानि सम्यक्परिपालयति, अतः स्वस्मादपि प्रजाया अभ्यन्तरतमलं मेखस्त्रायास्तु प्रजास्यानीयत्वेनान्तरतरत्वात् संस्त्रिष्टतरं यथा भवति तथा समाच्छादयेत् । शीतेन क्षीरेण शीताभिरङ्गिस्त्राग्निर्निर्वापयति तस्माद्दुराग्निसमिन्धनाय पेचस्य क्षीरस्य मांजनहेतोर्दकस्य चोष्ण्यं कर्त्तव्यं । व्रतमन्त्रे रुद्रिया शब्दाभिप्रायमाह “या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैन्देवतया व्रतयति सयोनित्वाय शान्त्यै” (सं० ६का०।१प्र०। २अ०) इति । स्वादराग्नेरपरं रूपं रुद्रिया तनूस्तया दुग्धे तप्ते सति तथा देवतया सहैव दुग्धं व्रतयति भुङ्क्ते, तच्च भोजनं सयोनित्वाय योनिभूतेनाग्निना साहित्याय, तच्च साहित्यमुच्यत्याग्नेः शान्त्यै भवति । कल्पः “आज्यस्त्रास्त्राः स्रुवेष्णोपहत्य प्रथमामुपसदं जुहोति । याते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्ठोऽयं वचो अपावर्धो लेषं वचो अपावधीः स्वाहेति” इति । अत्र याते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्ठेत्येतादृश आस्तातः । तस्मिन्नया-

अयादिपदत्रयेण चयो मन्वा भवन्ति । तेषु प्रथमे मन्वे तनूरि-
 त्यादिरनुषज्यते । द्वितीये तु या ते अग्न इति तनूरिति चोभ-
 यमनुषज्यते । तृतीये तु या ते अग्न इत्यथमेवानुषज्यते । तैरेतै-
 स्त्रिभिर्मन्वैस्त्रिसृषु दिनेषु क्रमेणोपसदाज्या ऊतयो होतव्याः ।
 अयसि श्रेते इत्यथाश्रया खोदनिर्दिता । तथा रजते श्रेते इति
 रजाश्रया । हिरण्ये श्रेते इति हराश्रया । वर्षिष्ठा वृद्धतमा मङ्गरे
 स्रष्टुमशक्ये तप्ते खोद्रे तप्तरजते तप्ते हिरण्ये वा तिष्ठतीति गङ्ग-
 रेष्ठः अन्नपानयोरस्त्राभेन शुधितोऽहं पिपासितोऽहमित्युक्तिद्वयं
 वचः तदेतदैहिकं, आमुष्मिकन्तु लेषं दीपकं मनः सन्नापजनकं
 वचः । तत् तु जना इत्यं वदन्ति अथ गोबधाद्युपपातकलक्षण-
 मेनः प्राप्तं विदद्ब्राह्मणवधादिरूपा वीरहत्या प्राप्ता इति ।
 इदन्तु पदव्याख्यानमन्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमाह्वानं “अग्नयया पिपासे
 ह वा उग्रं वचः । एनस्य वैरहत्यास्य लेषं वचः” इति । तत्राद्यं
 वाक्यार्थः । हे अग्ने या तव अयाश्रया तनूस्तथाहं देऽपि
 वचसी अपावर्धी नाशितवानस्मि । एवमुत्तरयोरपि योजनं ।
 तस्मै अग्नये इदं ऊतमस्तु । चीनेतानुपसद्धोमान् विधातुं
 प्रसूति “तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्येयबमाऽथर-
 जताथहरिणी ता देवा जेतुं नाग्नक्रुवन् ता उपसदैवाजिगी-
 षन् तस्मादाऊर्यस्यैवं वेद यस्य नोपसदा वै महापुरं जयन्तीति
 त इषुः समस्क्रुर्ष्यताग्निमनीकः सोमः अस्थं विष्णुं तेज्जमं
 ते ब्रुवन् क इमामसिष्यतीति इद्र इत्यब्रुवन् इद्रो वै क्रूरः
 सोऽस्य त्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिर-

सानीति तस्माद्बुद्धः पशूनामधिपतिस्ताः रुद्रोऽवासृजत् स
 तिस्रः पुरो भिलैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत्” (सं० ६ का० ।
 २ प्र० । ३ अ०) इति । ये पूर्वमग्निनावरूथेन पराभूता असुरा-
 खेषामसुराणां पृथिव्यन्तरिचक्षुल्लोकेषु खरचार्यं तिस्रः पुरो
 दुर्गरूपा आसन् । तासु पृथिवीवर्त्तिनी खोहप्राकारवेष्टिता,
 अन्तरिचवर्त्तिनी रजतप्राकारवेष्टिता, क्षुल्लोकवर्त्तिनी हिरण्य-
 प्राकारवेष्टिता । तादृशः पुरो देवा अग्निनावरूथेनापि जेतुम-
 न्नक्ता युद्धं परित्यज्योपसदैव जेतुमैच्छन् । दुर्गं परितोऽवस्थ
 चिरं तत्समीपेऽवस्थाय तमुपवसत । चिरावस्थाने सति दुर्गमध्ये
 ऽस्रपानादिचयादन्तर्भेदादा जयो भवति यस्माद्देवैश्चिरवासो
 जयोपायत्वेन विचारितस्तस्माल्लोकेऽप्याहुः । के किमाहुः । यस्य
 ब्राह्मणादिर्वेदाध्वयनेन वेदविचारं जानाति यस्य शूद्रादिर्न
 जानाति ते सर्वेऽपि युद्धेनाजेयं महापुरमुपसदा जेतुं शक्यमि-
 त्याहुः । ततो देवाः कालविलम्बो मा भूदिति विचार्यं युद्धेनैव
 जेतुमिषुं संस्कृतवन्तः अग्निं सोमं विष्णुञ्च सक्षूयैकवाणं कृत्वा तेन
 जेतुमुद्युक्ताः । अनीकब्रह्मे वाणस्य प्रथमभागं काष्ठमाचष्टे । ब्रह्म-
 ब्रह्मे खोहं । तेजगब्रह्मस्तदयं । तामिमां देवताचयसमष्टिरूपमिषुं
 स्त्रीवालसहितकृत्नासुरघातिनीं को नाम मोक्ष्यतीति विचार्यं
 शक्नो निर्घृणस्य रुद्र इति निश्चित्य तस्मै वरं दत्तवन्तः । स रुद्रस्ता-
 मिषुं मुक्त्वा तथा तत्राकारचयं विच्छिद्य चिभ्यो लोकेभ्यो सुरा-
 सिः सारयामास । विधत्ते “यदुपसद उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्यै”
 (सं० ६ का० । २ प्र० । ३ अ०) इति । वैरिदुर्गोपासदनकार्यकारित्वा-

देता आकृतय उपसद इत्युच्यन्ते । तत्राग्निः सोमो विष्णुरित्येवं-
रूपास्त्रिस्रो देवताः । तासां याज्या पुरोऽनुवाक्या ह्यत्र एवा-
स्त्रायन्ते । अथाग्नयादि तनुधारिर्वह्निश्चतुर्थी देवता । तदीयमन्त्र
आध्वर्यवत्वाद्चैवास्त्रातः । उपसदामाज्यहविष्कलेन उपांशुया-
जवत्प्रयाजाज्यभागाद्याहुतिप्रसक्तौ प्रतिषेधति “नान्यामाहुतिं
पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्नखं कुर्यात्”
(सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । अग्निमनीकमिति बाणव्या-
जेन अग्नेः प्रथमभावित्वत्तत्त्वं मुखत्वमुक्तं । तत्र प्रयाजादि-
सोमे वक्त्रेर्मुखत्वं हीयेत, अत आहुत्यन्तराणां सर्वेषां नि-
षेधे प्राप्ते काञ्चिदाहुतिं विधत्ते “स्रुवेणाघारमाघारयति
यज्ञस्य प्रज्ञात्यै” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । दर्शपूर्णमा-
सादियज्ञानां आघारोपेतत्वादुपसदामपि यज्ञत्वप्रत्यभिज्ञा-
नाय सौवाघारः । तिस्रणामुपसदां होमप्रकारं विधत्ते
“पराहुतिक्रम्य जुहोति परा च एवैभ्यो लोकेभ्यो यजमानो
भ्रातृव्यान् प्रणुदते” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । पराहु-
पुनरावृत्तिरहितो वेद्याहवनीययोर्मध्यमतिक्रम्य दक्षिणस्यां
दिशि उदङ्मुखः स्थित्वा क्रमेषाग्नेः सोमस्य विष्णोश्च तिस्र
आहुतीर्जुहुयात्, तथा सति वैरिणोऽपि पुनरावृत्तिरहितानेव
कृत्वा लोकत्रयान् निःसारयति । चतुर्थीहुतिप्रकारं विधत्ते
पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति “प्रणुद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान्
जित्वा भ्रातृव्यलोकमभ्यारोहति” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०)
इति । दक्षिणादुत्तरस्यां दिशि समागत्य चतुर्थीमुपसदं जुहु-

यात् । तथा सति वैरिणो निःसार्य स्वयं जिज्ञा* वैरिस्थानं
 पुरत्रयमधितिष्ठति । अत्र सूत्रं “भ्रौवादष्टौ जुह्वां गृह्णाति
 चतुरूपमृति । घृतवति शब्दे जुह्वपभृतावादाय दक्षिणा सकृद-
 तिक्रान्त उपा० प्रुयाजवत् प्रचरत्यर्धेन जौहवस्त्राग्निं यजत्यर्धेन
 सोममौपमृतं जुह्वामानीय विष्णुमिद्धा प्रत्याक्रम्य या ते अग्ने
 ऽयाग्रथा तनूरिति सुवेणोपसदं जुहोति” इति । कालदये
 तदनुष्ठानं विधत्ते “देवा वै याः प्रातरुपसद उपासीदन्नक्त-
 स्नाभिरसुरान् प्राणुदन्त याः साय० रात्रियै ताभिर्यत् सायं
 प्रातरुपसद उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान्
 प्रणुदते” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । उपासीदन् अनुष्ठित-
 वन्तः । प्रातरनुष्ठिताभिः अहो वैरिनिःसारणं सायमनुष्ठिता-
 भिरु रात्रेः । कालदये याज्यानुवाक्ययोर्यत्यासं विधत्ते “याः
 प्रातर्याज्या सुक्ताः सायं पुरोऽनुवाक्याः कुर्यादयातयाम-
 च्चाय” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । यातयामत्वं गतर-
 सत्वं तद्वर्जनाय व्यत्यासः । दिनत्रये तदनुष्ठानं विधत्ते “तिस्र
 उपसद उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति”
 (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । त्रिषु दिनेषु कालदयानुष्ठानं
 प्रशंसति “षट्सम्यद्यन्ते षड्वा षड्नेव षड्नेव प्रीणाति” (सं०
 ६का०।१प्र०।३अ०) इति । प्रसङ्गादहीने द्विरात्रादावुपसद्दि-
 नसङ्ख्यां विधत्ते “द्वादशाऽहीने सोम उपैति द्वादशमासाः
 संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति ।

* स्वर्गं गत्वा इति का० ।

अहः सङ्घेन निष्याद्यः सोमद्यागोऽहीनः स चयमप्यनेनोप-
 स्रक्ष्यते । अहःसमूहस्य सदासत्त्वाद्वादशदिनेषु कालदद्यानु-
 ष्ठानं प्रशंसति “चतुर्विंशतिः सम्पद्यते चतुर्विंशतिरर्द्धमा-
 मा अर्धमासानेव प्रीणाति” (सं० ६का०।२प्र०।३अ०) इति ।
 एतेषु उपसद्दिनेषु अवान्तरदीक्षाञ्चे व्रतपाने स्नानसङ्घां वि-
 धत्ते “आरायामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन् मे
 लोकेऽर्धुकं ऋष्यादित्येकमयेऽथ द्वावथ चीनथ चतुर एषा वा आ-
 रायावान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति” (सं० ६का०।
 २प्र०।३अ०) इति । बस्तीवर्दप्रतोदनं सोहमारं तददत्त्यमयं
 मुखं यस्याः सा आराया । अर्धुकं षष्ट्यङ्गीकृतं फलं । सोमकथ-
 दिने सायमेकं स्नानं दुह्यात्, परेषुः प्रातर्दौ स्नानौ, सायं चीन्
 स्नानान्, परेषुः प्रातश्चतुरः । यस्तु परलोकषष्ट्यङ्गिकामः त-
 स्त्रोक्तवैपरीत्यं विधत्ते “परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः
 कामयेतामुस्मिन् मे लोकेऽर्धुकं ऋष्यादिति चतुरोऽयेऽथ चीनथ
 द्वावथैकमेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुस्मिन्नेवास्मै लोके
 ऽर्धुकं भवति” (सं० ६का०।२प्र०।३अ०) इति । परःशब्दे-
 नात्र श्रेष्ठत्वादुपक्रमो विवक्षितः । उपक्रमे वरीयोऽधिकं यस्याः
 सा परोवरीयसी । अयं पक्षः सूत्र उपन्यस्तः “यदहः सोमं
 क्रीषीयुश्चतुरः सायं दुह्यास्त्रीन् प्रातर्दौ सायमेक उत्तमः”
 इति । अत्रक्तस्य क्षीरव्रतादूर्ध्वमाहारमल्पमनुजानाति “सुवर्गं
 वा एते लोकं यन्ति य उपसद् उपयन्ति तेषां य उन्नयते
 हीयत एव सनोदनेषोति सूक्षीयमिव” (सं० ६का०।२प्र०।

४अ०) इति । उपसर्गात् स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् तदनुष्ठायिभिर-
 वहितैर्भवितव्यं । तेषां मध्ये यः कोऽपि होनमनस्को यद्योक्त-
 व्रतादूर्ध्वं श्रावणादिकमन्तर्गयेत् स स्वर्गाद्भोयत एव । तस्माद-
 व्रतोऽपि अद्भुततया नौदनेषु न किञ्चिदपि व्रतादूर्ध्वं अ-
 मन्तर्गेष्वामीति यदि मन्येत तेन सूक्ष्ममिव शोभनं वाक्यान्त-
 राभ्यनुज्ञातं वस्तुत्वमिव कुर्यात् । अत्रक्तिपरिहारमात्रोप-
 युक्तं किञ्चिदेव स्वीकर्तव्यं । वाक्यान्तरन्तु कूष्माण्डशोमप्रक-
 रणे समासायते “पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्यामिषा
 वैश्वस्यायो सौम्येऽप्यध्वर एतद्भूतं ब्रूयाद्यदि मन्येतोपसदस्या-
 मोत्योदनं धानाः सक्तून् घृतमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदा-
 साय” इति । उपसदस्यामुपशीषो भवामि । अनुव्रते कृतेऽपि
 फलध्वंशो नास्तीत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह “यो वै स्वार्थे तां
 यताः आनो हीयत उत स निश्चाय सह वसति” (सं०
 ६का०।२प्र०।४अ०) इति । स्वार्थयन्ति गच्छन्तीति स्वार्थतः
 तेषां स्वार्थे तां । यतस्त इति यतस्तेषां यतां । मकरमासे
 प्रयागस्नानं केषाञ्चित् स्वार्थः तं प्राप्तुं प्रयतमानानां स्वयामात्
 निर्गत्य गच्छतां मध्ये यः कश्चित् आनो गन्तुमन्नक्तः सद्भ्रा-
 त्निकास्त्रीगस्नानाद्भीयते सोऽपि निश्चाय परेषु निर्गत्य तीर्थे
 गत्वा तैस्तीर्थवासिभिः सहावशिष्टं मासं वसति तददयमप्येके-
 नानुव्रतेन अत्रक्तिं परिहृत्य शिष्टं नियममनुतिष्ठेत् । तमिम-
 मर्थं निगमयति “तस्मात् सकृदुच्यते नापरमुच्येत” (सं०
 ६का०।२प्र०।४अ०) इति । सकृदुच्यते द्रव्यं विधत्ते “दभो-

अथेतैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्वदन्धे” (सं०६का०।
 २प्र०।४अ०) इति । अथ सौमिकीं वेदिं विधातुं प्रसूति
 “यज्ञो देवेभ्यो निजायत विष्णुरूपं कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत्
 तं देवा हस्तान्स्पर्शन् तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यक्रामत् सो
 ऽब्रवीत् को मायमुपर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त-
 मित्यहं दुर्गादाहर्त्तेति सोऽब्रवीद्दुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वरा-
 होऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्तादित्तं वेद्यमसुराणां
 विभर्त्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्तासीति स दर्भपुञ्जीसमुद्भूय
 सप्तगिरीन् भित्वा तमहन्त्सोऽब्रवीत् दुर्गादा आहर्त्तावोचथा
 एतमाहरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाहरद्यत् तदित्तं वेद्य-
 मसुराणामविन्दन् तदेकं वेद्यै वेदित्” (सं०६का०।२प्र०।
 ४अ०) इति । स्वर्गलोके स्थितो यज्ञपुरुषः तिरोधानाय विष्णु-
 भूत्वा वैष्णवं रूपं सम्पूर्णां कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य पृथिवीं प्रावि-
 शत् । देवाश्च पृष्ठत एव समागत्य हस्तान् प्रसार्योद्धर्त्तुमै-
 ष्कन् । अमौ यज्ञो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्रेन्द्रसामतिक्रम्य
 पुरो मार्गमवदधातिष्ठत् । कोऽयं मामत्यक्रमीदिति यज्ञेना-
 चित्त इन्द्रः केनाप्यगम्ये दुर्गे गत्वा विरोधिनं ताडयिष्यामीति
 स्वमहिमानं प्रतिजज्ञे । अथैवं मच्छक्तेः परीक्षकः को नामः
 त्वमसीतीन्द्रेणाप्याक्षिप्तो यज्ञस्तादृशाद्दुर्गात् तं विरोधिनमा-
 हरिष्यामीति स्वशक्तिं प्रतिज्ञाय स्वकीयं पूर्ववृत्तान्तमिन्द्रस्य
 पुरतः सर्वमवोचत् । पुरा कदाचिदसुरप्रावृत्तं दृष्ट्वा मदङ्ग-
 भृतदीक्षाद्यभिमानिनः सर्वेऽपि स्वर्गलोकवासिनो मत्तो निर्गत्य

पृथिवीं प्राविशन् । ते च के । चतस्रो दीक्षास्त्रिंश उपषद एका-
सुत्येति अष्टदिवससाध्यानि कर्माणि । तत्र दीक्षोपषदः सप्त पृ-
थिव्यां गत्वा गिरयोऽभवन् । सुत्याभिमानी देवो वाममोषः
वामं कनीयसं सौमिकवेदिग्रहचमसादिरूपश्चैवं वित्तं मुष्णाति
अपहरतीति वाममोषः । स च मुषितं तत्सर्वमसुरेभ्यो दत्त्वा
स्वयं वराहो भूत्वा सप्तभ्यो गिरिभ्यः परस्मादसुराणां तद्वित्तं
विभर्त्ति रक्षति, तच्च वित्तं वेद्यं देवैः पुनर्लभ्यं, अतो हे इन्द्र त्वं
यदि दुर्गे स्थितं विरोधिनं हन्तासि तर्हि तं वराहं जहीत्युक्तं
इन्द्रो दर्भस्तम्बेनैव गिरीन् भित्वा वराहं ताडितवान् । तत इन्द्रो
यज्ञमुवाच विरोधिनमाहरिष्यामीति यत् प्रतिज्ञातं तत् कर्तुं
ब्रह्मोपि चेदेनं विरोधिनं वराहमाहरेत्युक्तो यज्ञोऽभिमान्येव
तं वराहाकारं वेदिग्रहचमसादिवित्तोपेतं यज्ञमेभ्यो देवेभ्य
आहृत्य ददौ । यस्माद्देवैर्लभ्यमसुराणां तद्देदिरूपं वित्तं
देवा अविन्दन्त अलभन्त तस्माद्विद्यते लभ्यत इति व्युत्पत्त्या
वेदिरिति नाम सम्यक् । वक्ष्यमाणमपेक्ष्य अयमेकः प्रकारः,
तस्मादेकं वेदित्वमुक्त्वा प्रकारान्तरेणापि वेदित्वं दर्शयति “अ-
सुराणां वा इयमय आसीद्यावदासीनः परा पश्यति तावद्दे-
वानां ते देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति किद्यदो दास्याम
इति यावदियं सखावृको त्रिः परिक्रामति तावन्नो दत्तेति स
इन्द्रः सखावृकीरूपं हृत्वेमां त्रिः सर्वतः पर्यक्रामत् तदि-
मामविन्दन्त यदि मामविन्दन्त तद्देद्यै वेदित्वं” (सं० ६का०।
२प्र०।४अ०) इति । दार्शनिके वेदिब्राह्मणेऽप्येतमुपाख्यानं श्रुतं ।

तत्र वसवस्त्वेति मन्त्रैर्यावान् प्रदेशः परिगृह्येतस्त्वावत्येव वेदिः ।
 अत्र तु कृत्स्नापि भूमिर्वेदिरिति विशेषः । कृत्स्नभूमिर्वेदित्वे
 ऽपि यागोपयुक्तप्रदेशः पृथक्कल्पनीय इति विधत्ते “था वा
 इयं सर्व्वेव वेदिरियति श्रच्छामीति ता अवमाय यजन्ते”
 (सं० ६का०।२प्र०।४अ०) इति । भूमिः सर्वा यद्यपि वेदिरेव
 तथापि न यत्र कापि यष्ट्यं, किन्वेतावति प्रदेशे सदेो हवि-
 र्धानादिकं निर्मातुं श्रच्छामीति निश्चित्य तावन्तं प्रदेशं अव-
 माय पदैः परिमित्य तस्मिन् प्रदेशे यजेरन् । तत्र पदसङ्ख्यां
 विधत्ते “त्रिंशत्पदानि पश्चात् तिरस्त्री भवति षट्त्रिंशत्
 प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात् तिरस्त्री दश दश सम्यद्यन्ते दशा-
 चरा विराडक्षं विराड्विराजैवासाद्यमवहन्ते” (सं० ६का०।
 २प्र०।४अ०) इति । अत्रोक्तपदसङ्ख्यायां सर्व्वस्यां निश्चितायां
 नवसङ्ख्याकानि दशकानि सम्यद्यन्ते । तदेवं वेदिप्रदेशप्रमाणं म-
 ध्यम उपसद्दिने प्रातःकालीना या उपसद ऊर्द्धं कर्त्तव्यं । तथा
 च सूत्रं “अन्तरा मध्यमे प्रवर्ग्यापसदौ वेदिं कुर्व्वन्ति प्राग्वं-
 शस्य मध्यमास्त्राटिकात् चीन् प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रम्य ब्रहुं
 निहन्ति तस्मात् पञ्चदशसु दक्षिणत एवमुत्तरतस्ते श्रोणी
 प्रथमनिहिताच्छङ्कोः षट्त्रिंशतिपुरस्तात् तस्मात् द्वादशसु
 दक्षिणत एवमुत्तरतस्त्वावष्टौ” इति । यथोक्तपरिमाणवति
 प्रदेशे उपरितनमृत्तिकाया अपनयनं विधत्ते “उद्धन्ति यदे-
 वास्या अमेध्यं तदपहन्ति” (सं० ६का०।२प्र०।४अ०) इति ।
 निष्ठोवनादिकृतमशुचित्वमुद्धननेनाऽपैति । तमेव विधिमनूय

प्रशंसति “उद्धन्ति तस्मादोषधयः पराभवन्ति बर्हिस्तृणाति
तस्मादोषधयः पुनराभवन्ति” (सं० ईका०।२प्र०।४अ०) इति ।
पूर्वं तस्मिन् प्रदेशे समुत्पन्नास्तृणविशेषा उद्धननेन पराभूता
भवन्ति । तस्मात् हस्तवेद्यां बर्हिरास्तरणादोषधयः पुनरागता
भवन्ति । तस्य बर्हिष उपरि पुनरप्यग्नीषोमीयपश्वर्थं बर्हिह-
त्तरवेदिप्रदेशे स्तृणीयादिति विधत्ते “उत्तरं बर्हिष उत्तर-
बर्हिस्तृणाति प्रजा वै बर्हिर्यजमान उत्तरबर्हिर्यजमानमेवा
यजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः”
(सं० ईका०।२प्र०।४अ०) इति । उक्तं इत्यर्थः । यत् पूर्वं
विहितं तिस्र उपसद उपैतीति तत्र विपक्षस्वपक्षयोर्वाधाया-
धावुपन्वसति “यद्वा अग्नीमानो भारमादत्ते वि वै स लिङ्गते
यद्वादग्नासोऽपसदः स्युस्तिस्त्रोऽहीनस्य यज्ञस्य विलोम क्रियेत
तिस्र एव साङ्गस्योपसदो दादग्नाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वा-
याथो सलोम क्रियते” (सं० ईका०।२प्र०।५अ०) इति । लोके
यद्यग्नाः कस्यित् प्रौढं भारं वेदुमाददीत तदा स विलिङ्गरे
विशेषेणात्पीभवति उत्थातुमप्यग्ना भूमौ पतेत् तद्वदत्रापि
योज्यते अग्ना सह वर्त्तत इति साङ्ग एकाहो ज्योतिष्टोमः । अहः
संसाध्यः अहीनो द्विरात्रादिः । तत्र यद्यल्पस्य साङ्गस्य दादग् स्युः
याद् वा अधिकस्य अहीनस्य तिस्रः स्युः तदा विलोम विपरीतं
क्रियेत । तथा षति साङ्गस्य वीर्यं हीयेत स्वपक्षे तु नास्ति तदु-
भयं यच्चान्यत् पूर्वं विहितं, आराधामवान्तरदीक्षामुपेयादिति
तत् प्रशंसति “वत्सस्यैकस्तनोभागी हि सोऽथैकः स्तनं व्रतमु-

पैत्यथ द्वावथ चीनथ चतुर एतद्वै चुरपवि नाम व्रतं येन प्र-
जातान् भ्रातृव्यासुदते प्रतिजनिष्यमाणानयो कनीयसैव भूय
उपैति” (सं० ६क०।२प्र०।५ अ०) इति । वत्सस्य भागो यः स्नान-
स्त्रिभ्रण्यल्पं पथो यजमानश्चतुर्थे पथ्याये स्त्रीकरोति । ततो
ऽस्य चतुस्तननियमः सिध्यति । तदेतदेकस्तनादिकं व्रतं चुरप-
वीत्युच्यते । पविर्वज्रः तेन तोषणत्वमुपलक्ष्यते । चुरवत् पविसौष्यं
यस्यारायस्य व्रतस्य तेन व्रतेन पूर्वमुत्पन्नान् वैरिणो विनाश-
यति, जनिष्यमाणांश्च प्रतिषभाति, किञ्चात्यल्पेन कर्मणा भूयः
फलं प्राप्नोति यथोप्तेनाल्पेन बीजेन प्रौढं वृक्षं फलं प्राप्नोति
तद्वत् । यद्यप्यन्यत् पूर्वं विहितं परोवरीयसीमवान्तरदीक्षा-
मुपेयादिति तत्प्रशंसति “चतुरोऽप्ये स्नानान् व्रतमुपैत्यथ ची-
नथ द्वावथैकमेतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तपस्यः सुवर्ग्यमथो प्रैव
जायते प्रजया पशुभिः” (सं० ६क०।२प्र०।५ अ०) इति । यथा
रूपवत्या योषितो जघनप्रदेशः स्खलः तस्योपरि स्रग्धो मध्य-
प्रदेशः तद्वदस्य व्रतस्याधोभागः चतुस्तनः उपरिभाग एकस्तन
इति सुजघनमिति नाम तपस्यं । उत्तरोत्तरमाहारचयात्
तपसो योग्यं अत एव स्वर्गसाधनं । किञ्च । सुजघनत्वादेव
प्रजाः पशुश्च प्रजनयति । चैवर्णिकानां मध्ये चत्रियस्य द्रव्यं
त्रिधत्ते “यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः क्रूर इव रा-
जन्यो वज्रस्य रूपः समृद्धौ” (सं० ६का०।२प्र०।५ अ०) इति । य-
वाग्वा श्रादनवत् दृष्टिहेतुत्वाभावात् क्रूरत्वं । राजन्यो दुष्ट-
शिक्षकत्वात् क्रूरः । उभयं मिलित्वा वज्रसदृशं । तच्चाऽनिष्टनिव-

र्त्नकलेन समृद्धौ भवति । विधत्ते “आमिच्छा वैश्वस्य पाक-
 यज्ञस्य रूपं पुष्यै” (सं० ६का०।१२प्र०।५ अ०) इति । तत्रे पयसि
 दधिप्रक्षेपेण घनीभूतो भाग आमिच्छा पक्षेन चरुपुरोडागा-
 दिना कृतो यज्ञः पाकयज्ञः । आमिच्छायाः पक्षपयो निष्पन्नत्वात्
 पाकयज्ञस्य रूपं अतः पुष्यै भवति । विधत्ते “पयो ब्राह्मणस्य तेजो
 वै ब्राह्मणस्यैः पयस्यैः तेजः पय आत्मन्वत्तेऽथो पयसा वै
 गर्भावर्द्धन्ते गर्भ इव खलु वा एष यद्दीक्षितो यदस्य पयोव्रतं
 भवत्यात्मानमेव तद्वर्द्धयति” (सं० ६का०।१२प्र०।५ अ०) इति ।
 ब्राह्मणोऽध्यापनादिरूपेण तेजसा युक्तः पयसस्यैवोवत् स्वच्छरू-
 पात् स्वयमेव तेजसि पयसि पीते सति स्वकीयेण तेजसा सह
 पयोरूपं तेज आत्मनि धृतं भवति । किञ्च दीक्षितस्य गर्भरूपत्वात्
 पयसा वृद्धिर्युज्यते मथ्यान्मथ्यरात्रयोर्ब्रतकालेन विधातुं प्र-
 क्षीति “चित्रतो वै मनुरासीत् द्वित्रता असुरा एकत्रता देवाः
 प्रातर्मध्यन्दिने सायं तन्मनोर्ब्रतमासीत् पाकयज्ञस्य रूपं पुष्यै
 प्रातस्य सायस्यासुराणां निर्मथं शुधो रूपं ततस्ये पराभवन्
 मध्यन्दिने मथ्यरात्रे देवानां ततस्ये भवन्त्सुवर्गं लोकमाचन्”
 (सं० ६का०।१२प्र०।५ अ०) इति । अहनि त्रिषु कालेषु व्रतं
 भोजनं कुर्वन्तो मनोः एकस्मिन्नेव काले व्रतं कुर्वन्तां देवानाञ्च
 मथ्यान्काले व्रतमस्ति स च कालः शुधःस्वरूपं तस्मिन् व्रत-
 रहिता असुराः पराभूताः । व्रतयुक्तास्तु मनुर्देवास्य पुष्टिं
 स्वर्गञ्च प्राप्ताः । ततो मथ्यान्कालः प्रशस्तः । विधत्ते “यदस्य
 मध्यन्दिने मथ्यरात्रे व्रतं भवति मथ्यतो वा अग्नेन भुञ्जते

मध्यत एव तदूर्जे धत्ते भ्रातृव्याभिभृत्यै भवत्यात्मना परास्व
 भ्रातृयो भवति” (सं०६का०।२प्र०।५अ०) इति । मुखमध्ये
 ऽस्रस्य भोजनमुदरमध्ये च धारणं यथा लोके तथैव अत्रापि ।
 मध्याह्ने मध्यरात्रे च व्रतं कर्त्तव्यं । दीक्षितस्य स्वनिवासस्ना-
 नात् प्रवासं निषेधति “गर्भा वा एष यद्दीक्षितो योनिर्दी-
 क्षितविमितं यद्दीक्षितो दीक्षितविमितात् प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भ-
 स्कन्दति तादृगेव तस्य प्रवस्यमात्मनो गोपीयात्” (सं०
 ६का०।२प्र०।५अ०) इति । दीक्षितो विशेषेण मीयते प्रक्षि-
 यते यस्मिन् शाखास्थाने तद्दीक्षितविमितं तस्य योनिरूपत्वात्
 ततोऽस्य निर्गमनं गर्भस्त्रावसमं तत आत्पररक्षार्थं न निर्गन्तव्यं ।
 एतमेव निषेधं प्रकारान्तरेण प्रशंसति “एष वै व्याघ्रः कुल-
 गोपो यदग्निस्त्रिस्त्राद्यद्दीक्षितः प्रवसेत् स एनमोश्चरोऽनूत्यात्
 हन्तोर्न प्रवस्यमात्मनो गुप्त्यै” (सं०६का०।२प्र०।५अ०) इति ।
 एष एवाहवनीयोऽग्निः प्रवसतो व्याघ्रवद्धिसकः निवसतः
 कुलरक्षकः, तस्मात् सोऽग्निः प्रवसन्तमेनमनुवर्त्य उत्थाय हन्तुं
 समर्थः प्रवासाभावस्त्रात्मनो रक्षणाय भवति । आहवनीयद-
 क्षिणदेशं श्रयणार्थं विधत्ते “दक्षिणतः श्रय एतद्वै यजमानस्याऽऽ-
 यतनः स्व एवाऽऽयतने श्रये” (सं०६का०।२प्र०।५अ०) इति ।
 श्रेत इत्यर्थः । यजमानस्या*हवनीयाभिमुखं विधत्ते “अग्नि-
 मभ्यावृत्य श्रये देवता एव यज्जमभ्यावृत्य श्रये” (सं०६का०।

* श्रयणस्य इति का० ।

२प्र०।५अ०) इति । अथ काम्यानि देवयजनानि विधीयन्ते । तत्र पुरोहविरादयः सञ्ज्ञा विशेषा उक्थ्यषोडशतिरात्राद्युत्तरयज्ञाः स्वर्गप्राप्तिकामिनं प्रति विधत्ते “पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदभिसुवर्गं लोकं जयेत्” (सं०६का०।२प्र०।५अ०) इति । अनेन प्रकारेण यं यजमानमुद्दिश्य कामयेत तं पुरोहविर्नामके याजयेत् । तस्य लक्षणमाह “एतद्वै पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्नग्निमप आदित्यमभि विपश्यति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । यस्य देवयजनस्य हविर्धानमण्डपे आसीनः प्राञ्जुखो होता प्रातरनुवाकनामकं ब्रह्मं पठेत् पुरोवर्त्तिनमाहवनीयाग्निं ततः प्राग्वर्त्तिनं नदीतटाकादिजलं ततोऽपि प्राग्दिश्यन्तमादित्यञ्चाभिसुखेन युगपत् पश्यति एतादृक् देवयजनं पुरोहविर्गित्युच्यते । कामितफलसिद्धिं दर्शयति “उपैनमुपैनमुत्तरो यज्ञो नमत्यभिसुवर्गं लोकं जयति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । अन्यद्विधत्ते “आप्ते देवयजने याजयेद् भ्रातृव्यवन्तं” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । आप्तनामकस्य लक्षणमाह “पन्थां वा ऽधिस्यर्शयेत् कर्त्तं वा यावन्नाऽनसे यातवै न रथायैतद्वा आप्तं देवयजनं” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । प्रौढं राजमार्गं प्रौढं गत्तं वा विलोकाधिक्येन तत्संस्पर्शा यथा भवति तथा देवयजनं निर्मातव्यं । देवयजनगर्त्तयोर्मध्ये शकटस्य वा रथस्य वा यातवै गन्तुं यावदन्तरं न पर्याप्तं तावदेवान्तरं कर्त्तव्यं सोऽयमधिस्यर्शः । एतदेवाप्तनामकं ।

कामितार्थसिद्धिं दर्शयति “आप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आ-
 प्रोति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । जयतीत्यर्थः । विधत्ते
 “एकोन्नते देवयजने याजयेत् पशुकामं” (सं०६का०।२प्र०।
 ६अ०) इति । प्रशंसति “एकोन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशू-
 नसृजन्त” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । लक्षणमाह “अन्तरा
 सदो हविर्धाने उन्नतः स्यादेतद्वा एकोन्नतं देवयजनं” (सं०
 ६का०।२प्र०।६अ०) इति । प्राचीनवंशात् पुरतः प्रत्यासन्नं सदः,
 उत्तरवेदेः पश्चात् प्रत्यासन्नं हविर्धानं, तयोर्मध्यमुन्नतं कुर्यात् ।
 फलमाह “पशुमानेव भवति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति ।
 विधत्ते “शुन्नते देवयजने याजयेत् सुवर्गकामं” (सं०६का०।
 २प्र०।६अ०) इति । प्रशंसति “शुन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः
 सुवर्गं लोकमायन्” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । लक्षण-
 माह “अन्तराहवनीयञ्च हविर्धानञ्चोन्नतः स्यादन्तरा हवि-
 र्धानञ्च सदस्यान्तरा सदस्य गार्हपत्यञ्चैतद्वै शुन्नतं देवयजनं”
 (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । उत्तरवेदिहविर्धानसदः प्राचीन-
 वंशानां चतुर्धामन्तरालप्रदेशेषु त्रिषुन्नतं कुर्यात् । फलमाह
 “सुवर्गमेव लोकमेति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । विधत्ते
 “प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत् प्रतिष्ठाकामं” (सं०६का०।२प्र०।
 ६अ०) इति । लक्षणमाह “एतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत् सर्वतः
 समं” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । फलमाह “प्रत्येव ति-
 ष्ठति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । अथ नाम विशेषमनु-
 क्त्वा लक्षणपुरःसरं विधत्ते “यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यति-

वक्त्रा स्युस्तथाजयेत् पशुकामं” (सं०६का०।२प्र०।६अ०)
 इति । चवगोधूमप्रियङ्गुकोद्रवादिवीजानि परस्परविल्लक्ष-
 णानि यस्मिन् प्रदेशे सहोत्पद्यन्ते तत्र पशुकामं याजयेत् ।
 प्रश्नसति “एतद्वै पशूनां रूपं रूपेष्वैवास्मै पशून्वदन्ते” (सं०
 ६का०।२प्र०।६अ०) इति । फलमाह “पशुमानेव भवति”
 (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । विधत्ते “निर्घृतिर्गृहीते देव-
 यजने याजयेद्यं कामयेत निर्घृत्याऽस्य यज्ञं याहयेद्यं” (सं०
 ६का०।२प्र०।६अ०) इति । निर्घृतिर्यज्ञविधाती राक्षसः ।
 लक्षणाह “एतद्वै निर्घृतिगृहीतं देवयजनं यत् सदृशै
 सत्या च्छं” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । निष्कामतभा-
 गराहित्येन सदृश्याः सत्या भूमिः समन्त्रि यदुच्छ्रणादिशून्यं
 स्नानं तन्नर्घृतिर्गृहीतं । कामितार्थसिद्धिमाह “निर्घृत्यैवास्य
 यज्ञं याहयति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । विधत्ते
 “व्यावृत्ते देवयजने याजयेद्वावृत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा
 मीमांसेरन्” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । पात्रोपलक्षिते
 सह पङ्क्तिभोजने तल्पोपलक्षिते विवाहे वा बन्धुमिचादयो
 यं पुरुषमुद्दिश्य मीमांसेरन् सन्दिशेरन् स पुरुषः सन्देह-
 हेतोरपवादादेः पापनेो व्यावृत्तिं कामयते तं व्यावृत्ते याज-
 येत् । व्यावृत्तस्य लक्षणमाह “प्राचीनमाहवनीयात् प्रवणं
 स्वात् प्रतीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं” (सं०
 ६का०।२प्र०।६अ०) इति । उभयतः प्रवणं क्रमनिष्ठं । फल-
 सिद्धिमाह “विपापना भ्रातृव्येषावर्त्तते नैनं पात्रे न तल्पे

मीमांसन्ते” (सं० ६का०।२प्र०।६अ०) इति । पापरूपेण
 वैरिणा ध्यावर्त्तते विद्युज्यते ततो न सन्दिश्यते । विधत्ते
 “कार्ये देवयजने याजयेद् भृतिकामं” (सं० ६का०।२प्र०।६अ०)
 इति । कार्ये मृच्छिलादिभिरुन्नतीकरणीये । प्रशंसति “कार्यो
 वै पुरुषः” (सं० ६का०।२प्र०।६अ०) इति । उपनयनादिसं-
 स्कारैरुन्नतीकरणीयः पुरुषः ततस्सखेदं योग्यं । फलसिद्धिं
 दर्शयति “भवत्येव” (सं० ६का०।२प्र०।६अ०) इति । ऐश्वर्यं
 प्राप्नोत्येव । तदेतत् सर्व्वं या ते अग्नेयाग्नेयाहराग्नेया रजाग्नेये-
 त्यनेन मन्त्रेण साध्योः प्रातःकालीनसायङ्कास्त्रीनोपसदोर्मध्ये
 कर्त्तव्यं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अग्नुरापाययेत् सोममेष्टा प्रस्तरनिऋवः ।

अग्ने पूर्वाग्निमामन्व या ते मार्जयते तथा ॥

व्रतञ्च तेन कुरुते या तेत्युपसदाममी ।

आज्यहोमा अयाग्नेति रजेति च हरेति च ॥

त्रिविधो मन्त्रभेदस्यान्मन्त्राः सप्तेह वर्षिताः” ।

(सं० ६का०।२प्र०।६अ०) इति ॥

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“आवृत्तिरूपसत्त्वेषा सङ्ख्येकैकगाऽथवा ।

त्रिरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात् समुदायगा ॥

प्रथमा मध्यमान्येति प्राकृतक्रमसिद्धये ।

एकैकस्य द्विरध्यासे षट्सङ्ख्यापि प्रसिध्यति” ॥ इति ।

अग्नौ श्रूयते षडुपसद इति । सत्रे चोदकप्राप्तानां तिस्र-

णामुपसदां सर्व्वन्यायेनावृत्त्या षट्मञ्जा सम्पादनीया । यथा
 पूर्व्वधिकरणे प्रयाजेषु सङ्गावृत्त्यैकादशसङ्गा सम्पादिता तद-
 द्वाप्यावृत्तिर्दण्डकलितवत्समुदायस्य युक्ता । यथा दण्डेन भूप्र-
 देशं सर्वाभ्यां पुरुषः आमूलायं कृत्स्नदण्डं पुनः पुनः पात-
 यति न तु दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति । यथा वा
 त्रिवारं रुद्राध्यायं जपतीत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्तते न
 त्वध्यायैकदेश एकैकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिः पथते तथा तिस्र-
 णामुपसदां समुदाय आवर्त्तनीय इति चेत् । मैवं । प्राकृतक्रम-
 बाधप्रसङ्गात् । प्रकृतौ हि दीक्षानन्तरभाविनि दिने होतव्या
 प्रथमोपसत् । तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽण्यूर्ध्वदिने तृतीया ।
 ता एताः सङ्कदनुष्ठाय पुनरुपरितनदिने अनुष्ठेयन्ते चेत् पुनः
 अनुष्ठेयमानायाः प्रथमायाः प्रथम त्वमपैति चतुर्थी त्वमा-
 याति । तस्मात् प्राकृतक्रमसिद्धये प्रथमां द्विरभ्यस्य ततो द्वि-
 तीयां द्विरभ्यस्येत्येवं स्वस्वानवृत्त्या तासामावृत्तिः कार्या । न
 च अध्याय वृष्टान्तो युक्तः अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वादध्या-
 यस्यैवावृत्तिविधानात् । न त्विह समुदायस्योपसत्त्वमसि तस्मात्
 प्रत्येकमुपसदावर्त्तनीया अनेन न्यायेन दादशाहीनस्येत्यत्रैकै-
 कोपसत्तुर्वारमावर्त्तनीया । तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चि-
 न्तितां ।

“तिस्र एव हि साङ्गे स्युरहीने दादशेत्यदः ।

ज्योतिष्टोमे दादशत्वमथवाहर्गणो भवेत् ॥

अस्य प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विद्ध्यते ।

प्रकृतित्वात् केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यतां ॥

साङ्गाङ्गिन्नाहीनसञ्ज्ञा रूढिषाऽहर्गणो भवेत् ।

षष्ठीश्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातोऽपह्यतां” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते तिस्र एव साङ्गस्योपसदो द्वाद-
शाहीनस्येति । एकेनाङ्गा निष्याद्यत्वात् साङ्गे ज्योतिष्टोमः दीक्षा-
दिवसात् ऊर्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वकर्त्तव्या सोमा उपसदः
तासां द्वादशत्वं प्रकरणवशाज्ज्योतिष्टोमे निविशते । अहीनशब्दस्य
तस्मिन्नेव कल्प्यते । ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन
न सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेशविकलविकृतीनाम-
हीनत्वाभावात् । अतो द्वादशत्वं चित्तयोर्विकल्प इति प्राप्ते श्रूमः ।
आवृत्तः सोमयागरूपो द्विरात्र त्रिरात्रादिरहर्गणस्तस्मिन्नही-
नशब्दो रूढः । धौगिकत्वे तु न हीन इति विद्युच्च समासे
कृते अयश्चादिशब्दवदाद्युदात्तः स्यात् मध्वादौत्स्वात्वायते ।
रूढिस्य विग्रहनिरपेक्षत्वाच्छीघ्रबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोम-
वाचिनः साङ्गशब्दाङ्गिन्नेयमहीनसञ्ज्ञा ज्योतिष्टोमाङ्गिन्मह-
र्गणमभिधत्ते । तस्मिन्नहर्गणेषष्ठी श्रुत्या यदुक्तं द्वादशत्वं निवे-
क्ष्यते तत् सिद्धये प्रकरणादिदमुक्तव्यं* । तृतीयाध्यायस्य सप्त-
मपादे चिन्तितं ।

“मुख्यार्था सौमिकी वेदिद्वयार्थात मुख्यगा ।

षिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसम्भवात् ॥

* दपनेतव्यं इति आ० ।

मुख्यौष्कस्यहेतुत्वात् तदङ्गञ्च चिकीर्षितं ।

मुख्यवत् तेन ऽदेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणि” ॥ इति ।

दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाव्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः, ततः पूर्वस्थां दिग्नि सदोहविधानादीनां पर्याप्तो भूभागविशेषः । तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्युच्यते । सेयं मुख्यस्य सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुख्यानामग्नीषोमीयाद्यङ्गानां । कुतः । मुख्यस्याचिकीर्षितत्वात् । न च अङ्गान्यपि चिकीर्षितानीति वाच्यं चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् । एवं श्रूयते “षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेनेति शक्यामह” इति । अस्यायमर्थः । श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं सोमयागं कर्तुं शक्यामह इति निश्चित्य तत् तथैव कुर्यादिति । सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया । इति शक्यामह इति परिमाणस्य शक्योपन्यासात् । अङ्गानां पञ्चनामिष्टीनाञ्च सदोहविधानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणाप्यनुष्ठातुं शक्यत्वात् स उपन्यासस्तत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव सम्भवति, न त्वन्यत्र, तस्मात् सा वेदिर्मुख्यस्यैवोपकरोतीति प्राप्ते श्रूमः । इत्यति शक्यामह इत्यत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरक्ता तादृशस्यैव फलं प्रति दृष्ट*फलहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गयोस्चिकीर्षायास्तुल्यत्वादिधिह्यभयार्था । न चात्र वपनादि-साम्यं शङ्कनीयं दृष्टेऽपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात्, इह तु हवि-

* पुष्कल इति का० ।

रासादनादिर्दृष्ट उपयोगः स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभया-
र्चलं । षष्ठाध्यायस्य अष्टमपादे चिन्तितं ।

“अन्याभावेऽप्यभावेऽपि पयोभक्षादयोऽयिम् ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानान्प्रियमादृष्टतोऽन्तिम्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “पयो ब्राह्मणस्य व्रतं” इति । तदेतदस-
त्यन्यस्मिन् भक्षे सति कर्त्तव्यं । कुतः । अन्याभावस्य निमित्तत्वात् ।
निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठेयत्वात् इति चेत् । मैवं ।
न ह्यत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः, तस्मात् सत्यन्यस्मिन् भक्षे
नियमादृष्टाय पय एव व्रतयेत् । तत्रैवान्यश्चिन्तितं ।

“अजीर्तिसम्भवे कार्यं व्रतं नैवायिमो विधिः ।

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधान्न पयो व्रतं” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “मध्यन्दिने मध्यरात्रे व्रतं व्रतयति” इति । तत्र
यस्य अजीर्तिः सम्भाविता तेनापि विहितत्वात् पयो व्रतयितव्य-
मेवेति चेत् । मैवं । प्रधानानुष्ठानविघ्नप्रसङ्गात् । तस्मात् तथाविध-
वेलायां पयो वर्जयेत् । अत्र सर्वाणि यजुष्येवेति नास्ति ह्यन्दः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वि॒त्ताय॑नी मेऽसि ति॒क्ताय॑नी मेऽस्य॒वता॑न्मा नायि॒त-
म॑वता॒न्मा व्यथि॑तं वि॒देर॒ग्निर्न॑भेनामाग्ने॑ अ॒ङ्गिरो॒ यो
ऽस्यां॑ पृथि॒व्याम॑स्यायु॒षा ना॒ग्नेहि॒ यत् तेऽना॑धृष्टं॒ नाम
य॒ज्ञियं॑ तेन॒ त्वाऽऽद॒धेऽग्ने॑ अ॒ङ्गिरो॒ यो द्वि॑तीय॒स्यां तृ॑तीय-

स्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम ॥१॥

यन्नियं तेन त्वाऽऽदधे सिंहीरसि महिषोरस्युरु प्र-
 यस्वोरु ते यन्नपतिः प्रथतां भ्रुवासि देवेभ्यः शुन्यस्व दे-
 वेभ्यः शुभस्वेन्द्रघोषत्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु मनो-
 जवात्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु प्रचेतात्त्वा रुद्रैः प-
 श्चात् पातु विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु सिंही-
 रसि सपत्नसाही स्वाहा सिंहीरसि सुप्रजावनि
 स्वाहा सिंहीः ॥ २ ॥

असि रायस्योषवनि स्वाहा सिंहीरस्यादित्यव-
 निः स्वाहा सिंहीरस्यावह देवान् देवयते यजमानाय
 स्वाहा भूतेभ्यस्त्वा विश्वायुरसि पृथिवीं हृह भ्रुवक्षि-
 दस्यन्तरिक्षं हृहाच्युतक्षिदसि दिवं हृहाग्नेर्भस्मा-
 स्यग्नेः पुरीषमसि ॥ ३ ॥

नाम सुप्रजावनि स्वाहा सिंहीः पञ्चविंश ॥१२॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

एकादशेऽनुवाके उपसदोऽभिहितः । तत्र मध्यमोपसद्दिने
 षट्त्रिंशत्पदपरिमितो योऽयं वेदिप्रदेशः स्वीकृतः तस्य पूर्व-
 भागे उत्तरवेदिर्द्वादशेऽनुवाकेऽभिधीयते । बोधायनः “उत्त-

रेण वेदिं द्योतीं चिषु वा प्रक्रमेषु स्फेनोद्धृत्यावोच्य, शम्यथा चालासं परिमिमीते वित्तायनी मेऽसीति पुरस्तादुदीचीनकुम्भयान्तरितः स्फेनोस्त्रिखति, तित्तायनी मेऽसीति दक्षिणतः प्राक्कुम्भयाऽन्तरितः स्फेनोस्त्रिखति, अवताम्ना नाथितमिति पश्चादुदीचीनकुम्भयान्तरितः स्फेनोस्त्रिखति, अवताम्ना व्यथितमित्युत्तरतः प्राचीनकुम्भयान्तरितः स्फेनोस्त्रिखति” इति । आपस्तम्बः “अपरेण यूपावटदेशः सञ्चरमवशिष्य वेद्यामुत्तरवेदिं दशपदाः सोमे करोत्यः हीयसीं पुरस्तादित्येके तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यथा परिमिमीते शम्यामाची निरूढपशुबन्धस्योत्तरवेदिः शम्यां पुरस्तादुदयां निधाय स्फेनोदीचीमभ्यन्तरमुपस्त्रिखति, वित्तायनी मेऽसीत्येवं दक्षिणतः प्राचीं, तित्तायनी मेऽसीति पश्चादुदीचीं, अवताम्ना नाथितमित्युत्तरतः प्राचीं, अवताम्ना व्यथितमित्युत्तरस्माद्देशसादुदक्प्रक्रमे चालासञ्चमुत्तरवेदिवत् तूष्णीं शम्यथा परिमित्य” इति । पाठस्तु “वित्तायनी मेऽसि तित्तायनी मेऽस्यवताम्ना नाथितमवताम्ना व्यथितं” इति । अत्रोत्तरवेदेर्दांवाकारौ महावेद्याः प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण निष्पाद्यमान एक आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः । मृत्तिका चालालगतेति तद्रूपोऽपर आकारः । तद्विषया बोधायनमते मन्त्राः । हे उत्तरवेदे त्वं मम वित्तायनी वज्ररूपस्य वित्तस्य प्रापिकासि । तित्तस्य वज्रितेजसो ज्वालारूपस्य प्रापिकाऽसि । नाथितं वज्रियाचकं मामवतात् रक्ष । व्यथितं वज्रिस्त्राभाङ्गीतं मां रक्ष । मन्त्रान् व्याचिख्यासुः शम्यथा वेदिपरिमाणं

विधातुमाख्याधिक्या वेदिं प्रस्तुषन् प्रसङ्गाद्वाधारणं विधत्ते
 “तेभ्य उत्तरवेदिः सिद्धीरूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठत्ते
 देवा अमन्यन्त यतराम्वा इयमुपावर्त्यति त इदं भविष्यतीति
 तामुपामन्त्रयन्त साऽप्रवीद्वरं वृषैः सर्वान् मया कामान् व्यश्रवथ
 पूर्वां तु माऽग्नेराहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वामग्ने-
 र्याधारयन्ति वारे वृत्तं द्यौः” (सं० ६का०।२प्र०।७अ०) इति ।
 अत्रोभयोरन्तरेणेत्यभिधानात् तेभ्यो देवासुरेभ्य इति लभ्यते । त
 देवास्वामुपामन्त्रयन्त प्रार्थितवन्तः मया मदनुग्रहेण भ्रातृव्या-
 भिववान् सर्वान् कामान् द्यूं व्यश्रवथ विशेषेण प्राप्स्यथ । तदर्थं
 त्वाद्याहुतीर्याधारणरूपा युष्माभिर्हुता प्रणेत्यमाणादग्नेः पूर्वभा-
 गिनीं मां व्यश्रवतैः विशेषेण व्याप्नोतु मामेवोद्दिश्य ह्ययतां सोऽयं
 वरः । यस्मादरो वृत्तः तस्मात् तथा व्याधारयेयुः तत्प्रकारस्तु
 सिद्धीरसि महिषीरसीत्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे वक्ष्यते ।
 विधत्ते “अथवा परिमिमीते मात्रैवास्त्रैः साऽथो युक्तेनैव युक्त-
 मवदन्त्रे” (सं० ६का०।२प्र०।७अ०) इति । गद्या सदृशी
 वाहुपरिमिता अस्या । तथा चतुर्दिक्षूत्तरवेदिं परिमिमीते ।
 अस्या उत्तरवेदेः सा इयं भूमिः अथवा परिमिता निर्णी-
 तामाशैव न न्यूना ग्रहचमसादिप्रचारस्य पर्याप्तत्वात् । नाप्य-
 च्छिका अथोक्तप्रचारानुपयुक्तभागस्याभावात् । किञ्च युक्तेनैव
 योग्येनैव उत्तरवेदिप्रमाणेन योग्यफलं प्राप्नोति । मन्त्रान् व्या-
 च्छे “विष्ठाथनी मेऽसीत्याह विष्ठा अग्नेना नावत् तित्ताथनी मे
 ऽसीत्याह तित्ताम् अग्नेना नावदवतान्ना नाथितमित्याह नाथि-

ताश्च ज्ञेया नावदवतान् मा व्यथितमित्याह व्यथितान् ज्ञेयाना-
वत्” (सं० ६का०।२प्र०।७अ०) इति । वित्तं वज्जिरूपं । वित्ता-
र्थिन एतान् यज्ञकर्तृन् वज्जिप्रापणेन इवमुत्तरवेदिररक्षत् ।
वित्तं वज्जिज्वासारूपं तेजनं, तदर्थिन एतान् यज्ञकर्तृन् । बोधा-
यनः अथ चालाखे वर्धिर्निधाष तस्मिन् स्थेन प्रहरति, विदे-
रग्निर्नभोनामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाञ्जेहि”
इति । तत् हलोत्तरवेद्यां निवपति, यत् तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन
त्वाऽऽदधेऽग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाञ्जेहि
यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे” इति । आपस्तम्बस्त्रो-
कमन्वतामाह “दृष्णीं जानुदंष्ट्रं चिवितस्त्रिं वा खालोत्तरवेद्य-
र्थान् पा५सून् हरति विदेरग्निरिति” इति । विदेरुत्तरवेदेः स-
मन्वन्ती योऽग्निः तस्य नभ इत्येतन्नाम अङ्गानां रस इत्यङ्गिरस-
ब्रह्म निर्व्वचनं । तथा च इन्दोगाः प्राणोपास्तावामग्निः “एत-
मेवाङ्गिरसं मन्वन्ते अङ्गानां यद्रसस्त्रेनेति” इति । वाजसनेधिना
ऽप्यधीयन्ते “य अङ्गिरसोऽङ्गानां रसः” इति । अथञ्चाग्निः सो-
माऽऽत्याधारत्वात् गार्हपत्यदक्षिणान्याद्यङ्गानां मध्ये सारः । हे
अङ्गिरो यस्त्वमस्यां चालाखगतमृद्रूपायां पृथिव्यां अग्निं वर्तसे
स त्वमायुःप्रदेन नभोनाखा सहित एहि उत्तरवेद्यामागच्छ ।
यत् ते अनाधृष्टं केनाप्यतिरक्ष्यतं नाम यज्ञसम्बद्धं तेन नाञ्जा
व्यवहृत्य त्वामुत्तरवेद्यामादधे । बोधायनः “द्वितीयं प्रहरति ।
विदेरग्निर्नभोनामाग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसी-
त्यादत्ते, आयुषा नाञ्जेहीति, हलोत्तरवेद्यां निवपति, यत् तेना-

धृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे इति द्वतीयं प्रहरति, विदेर-
 ग्निर्भोनामाम्ने अङ्गिरो यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसीत्यादत्ते, आ-
 युषा नास्तेहीति हत्वोत्तरवेद्यां निवपति, यत् तेऽनाधृष्टं नाम य-
 ज्ञियं तेन त्वाऽऽदध इति, तूष्णीं चतुर्थं हरति सह बर्हिषेति” इति ।
 आपस्तम्बः “एतेनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीयस्या-
 मिति द्वितीयं तूष्णीं चतुर्थं ह्वेति” इति । अत्राम्ने अङ्गिरो यो
 द्वितीयस्यां इत्वाच्चातो द्वितीयमन्त्रस्तस्यादौ विदेरित्याद्यनुष-
 ज्यते । अवसाने च पृथिव्यामित्यादिरनुषज्यते । द्वितीयस्यां
 इत्यादिस्वरममन्त्रः । तस्य विदेरित्यादिरेवानुषज्यते । चात्वा-
 स्तस्त्रितायाः पृथिव्या अंगभेदेन द्वितीयत्वं द्वितीयत्वञ्च द्रष्टव्यं ।
 विधत्ते “विदेरग्निर्भोनामाम्ने अङ्गिर इति चिर्हरति य एवैषु लो-
 केष्वग्नयस्त्राणेषां ऽवरुन्धे तूष्णीं चतुर्थं हरत्यनिरुक्तमेवाऽवरुन्धे”
 (सं० ईका० १२ प्र० १७ अ०) इति । लोकावयववर्तिनां चयाणामग्नोना-
 मवरोधाय चिर्हरणं एतल्लोकवर्त्तीति निश्चित्य वक्तुमशक्यत्वेन
 अनिरुक्तस्याग्निषामान्वस्यावरोधाय तूष्णीं हरणं । बोधायनः
 “अथाध्वर्युत्तरवेद्यै पुरीषं सम्प्रथैति, सिंहीरसि महिषीरसि”
 इति । सम्प्रथैति प्रथयति मिश्रयति । आपस्तम्बः “सिंहीरसी-
 त्युत्तरवेद्यां निवपति” इति । वेदेः सिंहमृगत्वं दर्शयति “सिंही-
 रसि महिषीरसीत्याह सिंहीर्द्धेवा रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्र-
 म्यातिष्ठत्” (सं० ईका० १२ प्र० १७ अ०) इति । महिषीर्महती महनीया
 ब्राह्मणान्तरे वा महिषीजातित्वं द्रष्टव्यं । कल्पः “उह प्रथखोह ते
 यज्ञपतिः प्रथतामिति प्रथञ्चिता, भ्रुवासीति प्रथ्वया संहत्य,

देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यङ्गिः प्रोच्य, देवेभ्यः शुन्धस्वेति चिकतामि-
 रवकीर्य” इति । प्रथस्व प्रसर । भ्रुवा वृठा भव । शुन्धस्व शुद्धा
 भव । शुन्धस्व शोभिता भव । व्याचक्षणं क्रमेण विधत्ते “उरु
 प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमानमेव प्रजया प-
 शुभिः प्रथयति भ्रुवाऽसीति स्रष्टन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व दे-
 वेभ्यः शुन्धस्वेत्यवचोचति प्रचकिरति शुधै” (सं० ६का०।१प्र०।
 ७अ०) इति । कल्पः “प्रोक्षणीभिरुत्तरवेदिं प्रोक्षति, इन्द्रघोष-
 स्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पालिति पुरस्तात्, मनो जवास्त्वा पिढभि-
 र्दक्षिणतः पालिति दक्षिणतः, प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पालिति प-
 श्चात्, विश्वकर्मा लाऽऽदित्यैरुत्तरतः पालित्युत्तरतः” इति । इन्द्र-
 घोषादिनामका देवाः परिवृढाः तदनुचरा वस्वादिगणाक्षैर्गणैः
 संहितास्ते देवाः पान्तु । पुरस्तादित्यादि दिग्वाचकशब्दप्रयोगेण
 दिग्देवता तुष्टिकरं प्रोक्षणमित्याह “इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः
 पुरस्तात् पालित्याह दिग्भ्य एवैनां प्रोक्षति” (सं० ६का०।१प्र०।
 ७अ०) इति । प्रोक्षणं विधातुं प्रसौति “देवाऽऽदित्यैरुत्तरवे-
 दिरुपाववर्तैश्चैव विजयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवान-
 भ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुदत मनोजवाः
 पिढभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्चाद्विश्वकर्मादित्यैरुत्तरतः”
 (सं० ६का०।१प्र०।७अ०) इति । अपक्रम्य देवासुरसेनयोर्मध्ये
 तिष्ठन्तीमुत्तरवेदिं यदा देवा उपामन्त्रयन्त तदानीमसुरा
 एवमन्त्रयन् यद्येषा देवानुपावर्त्सेत तदा त एव विजयेरन्
 तस्मादिहैवेदानीमेव तदुपावर्त्तमात्, प्रागेव देवान् विजया-

महे इति विचिन्व्य वज्रमुद्यत्य देवानभिलक्ष्य प्रहर्तुमागताः
 तानसुरानिन्द्रघोषादयो दिग्भ्योऽपाकुर्वन् । विधत्ते “यदेवमु-
 त्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्रणुदते”
 (सं० ६ का०।२ प्र०।७ अ०) इति । प्रोक्षणशेषस्य निनयनं विधत्ते
 “इन्द्रो यतीन्साखावृकेभ्यः प्राचच्छत् तां दक्षिणत उत्तरवेद्या
 आदन् यत् प्रोक्षणीनामुच्छ्रियेत तद्दक्षिणत उत्तरवेद्यै निनये-
 द्यदेव तत्र क्रूरं तत् तेन ब्रमयति” (सं० ६ का०।२ प्र०।७ अ०)
 इति । यतयो देवान् हन्तुं सर्वदा प्रयतमाना उत्तमाश्रयेण
 प्रच्छन्नवेषा असुरास्त्रान् हत्वा साखावृकेभ्य आरण्यशभ्यो दत्त-
 वान् । निनयनकाले ध्यानं विधत्ते “यं दिव्यात् तं ध्यायेच्छुचै-
 वेनमर्पयति” इति (सं० ६ का०।२ प्र०।७ अ०) इति । शुष्वा
 श्लोकेन अर्पयति योजयति । कल्पः “अथैनां हिरण्यमन्तर्धाया-
 क्ष्णया पञ्चगृहीतेन व्याघारयति, सिंहीरसि सपत्नसाही स्वा-
 हेति दक्षिणेऽग्ने, सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेति उत्तरस्यां
 ओष्णां, सिंहीरसि रायस्योषवनिस्वाहेति दक्षिणस्यां ओष्णां,
 सिंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति उत्तरेऽग्ने, सिंहीरस्यावह दे-
 वान् देवयते यजमानाय स्वाहेति मध्ये” इति । पाठस्तु “सिंही-
 रसि सपत्नसाही स्वाहा सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहा सिं-
 हीरसि रायस्योषवनिः स्वाहा सिंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहा
 सिंहीरस्यावह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहा” इति । हे
 उत्तर वेदे त्वं सिंहरूपधारिण्यसि सपत्नसाही वैरिघातिनी । सु-
 प्रजावनिः शोभनापत्यभृत्यप्रदा । रायस्योषवनिः पश्चादिधनस-

ष्टुद्धिप्रदा । आदित्यवनिः भूमिसम्बन्धिप्रतिष्ठाप्रदा । देवयते दे-
 वानिच्छते यजमानाय देवानानय तवेदं ऊतमस्तु । उत्तरवेदेर्व-
 रवाक्यमनुसृत्य एकैकया आहुत्या प्राप्नुवन्नित्येतं मन्त्रसूचितमर्थं
 दर्शयति “सोत्तरवेदिरब्रवीत् सर्वान् मया कामान् व्यग्रवधेति
 ते देवा अकामयन्तासुरान् भ्रातृव्यानभिभवेमेति तेऽजुहवुः सि-
 ५ हीरसि सपन्नयाही स्वाहेति तेऽसुरान् भ्रातृव्यानभभवन् ते
 ऽसुरान् भ्रातृव्यानभिभृथाकामयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽजु-
 हवुः सि५ हीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते
 प्रजां वित्वाऽकामयन्त पशून् विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि५ ही-
 रसि रायस्योषवनिः स्वाहेति ते पशून्विन्दन्त ते पशून् वित्वा
 ऽकामयन्त प्रतिष्ठां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि५ हीरस्यादित्य-
 वनिः स्वाहेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां
 वित्वाऽकामयन्त देवता आग्निष उपेयामेति तेऽजुहवुः सि५-
 हीरस्वावह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहेति ते देवता
 आग्निष उपायन्” (सं० ६ का०।२ प्र०।८ अ०) इति । आग्निष
 इत्यमाणा इविःस्त्रीकारिणीर्देवता उपयाम प्राप्नुयामेति का-
 मयमाना यष्टारक्षे देवास्वरमाहुत्या तथैव प्राप्नुवन् कर्म
 फलानि वा अचाग्नीःशब्देन सूच्यन्ते । आहुतिसङ्ख्यां विधत्ते
 “पञ्चहत्वे व्याधारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञ-
 मेवाऽवहन्ते” (सं० ६ का०।२ प्र०।८ अ०) इति । गुणान्तरं वि-
 धत्ते “अक्षुण्णया व्याधारयति तस्मादक्षुण्णया पशवोऽङ्गानि प्र-
 हरन्ति प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६ का०।२ प्र०।८ अ०) इति । अक्षुण्णया

वक्रगत्या दक्षिणेंऽपि उत्तरश्रेणिरित्यादिका वक्रगतिः, पशवः
 जयनकास्ते पादाद्यङ्गानि वक्रत्वेन प्रहरन्ति सङ्कोचयन्ति, अत
 आऊतिवक्रत्वं प्रतिष्ठित्यै भवति । कल्पः “भूतेभ्यस्तेति सुच-
 मुद्गुञ्ज” इति । हे जुञ्ज त्वां भूतेभ्यस्त्रिरन्तरेभ्यो देवेभ्य उद्गुञ्जामि ।
 विधत्ते “भूतेभ्यस्तेति सुचमुद्गुञ्जाति य एव देवा भूतास्तेषां
 तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति” (सं० ६का०।२प्र०।८अ०)
 इति । भूतोद्देशेन सुगुद्गुहणे सत्कृताः सन्तः प्रीयन्ते । कल्पः
 “अथ पौतुद्रवान् परिधीन् परिदधाति, विश्वायुरसि पृथिवीं
 दृष्ट्वेति मध्यमं, भुवश्चिदस्यन्नरिचं दृष्ट्वेति दक्षिणं, अच्युत-
 चिदसि दिवं दृष्ट्वेत्युत्तरं” इति । पाठस्तु “विश्वायुरसि पृथिवीं
 दृष्ट्वेद् भुवश्चिदस्यन्नरिचं दृष्ट्वाच्युतचिदसि दिवं दृष्ट्वेद्” इति ।
 हे मध्यमपरिधे त्वं दृष्ट्वायुः प्रदोऽसि पृथिवीं दृढां कुह । हे चि-
 त्तपरिधे त्वं स्त्रिरनिवासोऽसि । हे उत्तरपरिधे त्वमविनष्ट-
 निवासोऽसि । विधत्ते “पौतुद्रवान् परिधीन् परिदधात्येषां
 लोकानां विधृत्यै” (सं० ६का०।२प्र०।८अ०) इति । परिधि-
 त्तघेष त्रयो लोका विधृता भवन्ति । पौतुद्रवो देवदारुः ।
 कल्पः “अथातित्रिष्टात् सन्नारान्निवपति, गुग्गुलु सुगन्धितेज्जं
 शुक्लामूर्षास्तुकां, अग्नेर्भस्त्रास्यग्नेः पुरीषमसि” इति । हे सन्नार-
 खरूप त्वमग्नेर्भासकं पूरकञ्चासि । सन्नारान् विधातुं प्रसूति
 “अग्नेस्त्रयो व्यायाऽसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः
 प्राप्नीयन्त सोऽग्निरविभेदित्यं वाव स्य आर्त्तिमारिष्यतीति स
 निजायत स यां वनस्पतिष्ववसत् तां पूतुद्रौ यामोषधीषु ताः

सुगन्धितेजने यां पशुषु तां पेलस्थान्तरा ष्टङ्गे तं देवताः प्रेष-
 मैच्छन् तमन्वविन्दन् तमद्भुवन् उप न आवर्तस्व ह्ययं मेो वहेति
 सोऽन्नवीद्धरं वृषे यदेव गृहीतस्याज्जतस्य बहिः परिधिः स्कन्दात्
 तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याज्जतस्य बहिः
 परिधिः स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सो-
 ऽमन्यतास्त्वन्तो मे पूर्वे भ्रातरः प्रामेषतास्थानि ज्ञातया इति
 सयान्यस्थान्यज्ञातयत तत् पूतुद्गभवद्यन्माऽसमुपमृतं तद्गुगुलु”
 (सं० ६का०।१प्र०।८अ०) इति । भ्रातरो हविर्वचनप्रयासेन
 यथा मृताः इत्यमेव अस्य अन्योऽपि मृतिं प्राप्स्यतीति भीतो
 ऽग्निर्निगूढो वनस्यत्योषधिपशुषु एकैकां रात्रिमवसत् देवदारु-
 वृक्षे सुगन्धयुक्ते वृषे पेलस्य मेषस्य ष्टङ्गयोर्मध्ये च । क्रमेण तं वस-
 न्तमेव देवा हविर्वचने प्रेरयितुमैच्छन् । तमन्विध्यास्रभन्त सुगु-
 ङ्गहीतस्य हविषो यज्ञेशरूपं होमात् पूर्वं परिधिभ्यो बहिः हविः
 स्कन्देत् स भ्रातृभागोऽस्त्वित्यग्नेर्वरः अस्त्वन्तो त्वगस्थिमांशोपे-
 ताः प्रामेषत मृताः तदीयान्यस्थानि मांसानि च ज्ञातयै परित्य-
 क्तानि तानि पूतुद्गु गुगुलुभवतां । विधत्ते “यदेतान्सम्भारान्
 सम्भरत्यग्निमेव तत् सम्भरन्ति” (सं० ६का०।१प्र०।८अ०) इति ।
 मन्त्रगतेन पुरीषशब्देन सम्भाररूपं वज्रिपूरणं त्रिविधितमित्याह
 “अग्नेः पुरीषमशीत्याहाग्नेर्ज्ञेत् पुरीषं यत् सम्भाराः” (सं० ६
 का०।१प्र०।८अ०) इति । गुगुलु सुगन्धितेजसं ष्टङ्कोर्णास्तुकाः
 सम्भाराः । किञ्च देवदारुपरिधिरूपेण वज्रिभ्रातरोऽस्य सन्निधी-
 यन्त इत्याह “अथो खल्वज्जरेते वावैनं ते भ्रातरः परिभेरते यत्

पौतुद्रवाः परिधयः” (सं० इका०।१प्र०८अ०) इति । एन-
मग्निं परितः शेरते । अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

“विन्नोत्तराख्यवेद्यर्थं चतुर्भिः परितो लिखेत् ।

विदेस्त्रिभिर्हरेत् पांसून् सिंहीर्वेद्यां विनिक्षिपेत् ॥

उरुप्रथयते वेदिं ध्रुवा संहृत्य शम्यया ।

देवे प्रोक्ष्य तथा देवे सिकतात्रावकीर्यते ॥

इन्द्र प्रोक्ष्य चतुर्दिक्षु सिंहीरंसदये तथा ।

श्रोणिद्वये च मध्ये च व्याघारयति पञ्चभिः ॥

भूतेभ्यः क्षुचमुद्गुच्च त्रिभ्या परिधयस्त्रयः ।

अग्नेः संस्थाप्य सन्नारान् मन्त्राः षड्विंशतिर्मताः” ॥ इति ।

नाच विशेषमीमांसा । नापि क्वन्दः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो
विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाऽविदेक इन्मही देवस्य
सवितुः परिष्टुतिः । सुवाग्देव दुर्थाः आवद् देव श्रुतौ
देवेष्वधोषेयामा नो वीरो जायतां कर्मण्योऽयः सर्व्वे
ऽनुजीवाम यो बहूनामसद्वशी । इदं विष्णुर्विचक्रमे
चेधा निदधे पदं । समूढमस्य पाः सुर इरावती धेनु-
मती हि भूतः सूयवसिनी मनवे यशस्ये । व्यस्कभ्राट्रो-

द॑सी विष्णु॑रेते द्वा॒धारं॑ पृथि॒वीम॒भितो॑ म॒यूखैः॑ । प्राची
 प्रेत॑मध्व॒रं कल्प॑यन्ती ऊ॒र्द्धं य॒ज्ञं न॑यतं माऽजी॒ह्वरत॑मच
 रमे॒थां वर्ष॑न् पृथि॒व्या दि॒वो वा विष्ण॑वुत वा पृथि॒व्या
 म॒हो वा विष्ण॑वुत वा॒न्तरि॑क्षाद्भ॒क्तौ पृ॒णस्व बहु॑भिर्वस॒-
 स॒व्यैराप्र॑यच्छ ॥ २ ॥

दक्षि॑णादेत स॒व्यात् । विष्णो॑र्नुकं वी॒र्या॑णि प्रवो॒चं
 यः पार्थि॑वानि विम॒मे रजा॑सि॒ यो अ॒स्क॒भाय॑दुत्त॒-
 र५ स॒धस्थं॑ विचक्र॒माणस्त्रे॒धोरु॑गा॒यो विष्णो॑र॒राट॑मसि
 विष्णोः॑ श॒न्यमे॑स्थो विष्णोः॑ स्यूर॑सि विष्णो॑र्ध्रु॒वम॑सि वै-
 ष्णा॒वम॑सि विष्णा॑वे त्वा ॥ ३ ॥

अ॒स्य य॒च्छैकान्न॑ च॒त्वारि॑श॒स्र ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके चयोदशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके उत्तरवेदिरभिहितः । तत्समीपवर्तिहवि-
 र्धानं चयोदशेऽनुवाकेऽभिधीयते । कल्पः “गार्हपत्यं आञ्चं
 विलाषोत्पूय सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शास्त्रामुखीये सावित्रं
 जुहोत्यम्वारभ्ये यजमाने, युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा
 विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्-
 मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति” इति । होमार्थं स्वा-

हाकारोऽध्याहर्त्तव्यः । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिना
 विप्रा ब्राह्मणा चत्वजो मनो युञ्जते लौकिकचिन्ताभ्यो मनो
 निवार्य्य चञ्चिन्तायां, तत् प्रथमं युञ्जते नियमयन्ति । ततो
 धियः इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु स्वस्वव्यापारेषु नियमयन्ति । की-
 दृशस्य विप्रस्य । दृहतो विपश्चितः अधोतवेदत्वाद् दृहलं अर्था-
 भिन्नत्वादिपश्चिन्नं । कीदृशा विप्राः । होत्राः होमकर्त्तारः
 तदिदं विप्राणां मनोनियमनादिषामर्थं । एक इदिदधे एक
 एव समर्ज । कीदृशः । वयुनावित् मार्गान् वेत्ति सर्वज्ञ इत्यर्थः ।
 न चैकस्य सर्वसृष्टौ विस्मायितव्यं यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्या-
 मिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्ववेदोक्तस्तुतिः महीमहती । तथा
 सायर्वषिका अभिधीयन्ते “यः सर्वज्ञः स सर्ववित् यस्य ज्ञा-
 नमथं तपः” इति । वाजसनेयिनस्य “स एष सर्वस्य वशी सर्वस्य
 सृष्टा सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च” इति ।
 श्वेताश्वतरास्य “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-
 वस्यक्रिया च” इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यं । एतं मन्त्रं विनि-
 योक्तुं उपोद्घातलेनानुष्ठेयं विधत्ते “बद्धमवस्यति वरुणपाशा-
 देवैने मुञ्चति प्रणेनेक्ति मेध्ये एवैने करोति” (सं० ६का०।२प्र०।
 ८अ०) इति । हविर्धाननामकयोः शकटयोर्यदत्तं पूर्वं बद्ध-
 मासीत् तदवस्यति मुञ्चेत् । प्रणेनेक्ति प्रचालयेत् । अत्र सूत्रं
 “प्रयुक्तपूर्वं शकटे नद्धयुगेऽप्रतिहितशस्त्रे प्रक्षाल्य तयोः प्रथमय-
 यितान्घन्थीन्विस्त्रस्य नवान् प्रज्ञातान् कृत्वा अघेण प्राञ्चंशम-
 भितः पृष्ठ्यामव्यवयन् परिश्रिते सत् कृदिषी अवस्थापयति”

इति पृष्ठां वेदिमध्ये प्राक् प्रतीच्योः शङ्कोः बद्धां रज्जुं मध्ये अव्यवयन् व्यवधानमकुर्वन् । मन्त्रविनियोगपूर्वकं शकटप्रेरणं विधत्ते “सावित्रियर्षां जुला हविर्धाने प्रवर्त्तयति सविद्वप्रसूत एवैने प्रवर्त्तयति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । कल्पः “स्याच्चेदचे शब्दः सुवागित्यनुमन्त्रयते” इति । स च मन्त्र एवमाह्वातः “सुवाग्देव दुर्थाः आवद देवश्रुतौ देवेष्वाघोषेयां” इति । हे अक्ष देव दुर्धान् गृहान् प्रति सुवाग्भृत्वा समन्ताच्छ्रेयस्करौ वाचं वद । हे देव श्रुतौ प्रख्यातावचौ यजमानोऽयं युष्मान् यजतीति देवेष्वाघोषेयां । सुवाक्शब्दस्य उपयोगं दर्शयति “वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्षः स यदुत्सर्जेयजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जेत् सुवाग्देव दुर्थाः आवदेत्याह गृहा वै दुर्थाः शान्त्यै” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । अक्षस्य बन्धनहेतुपाशोपेतत्वात् वरुणत्वं । वरुणस्य क्रूरत्वाद्दुर्वाक् । उत्सर्जेत् शब्दं कुर्यात् । कल्पः “अथैने पत्नी पदद्वतीयेणाज्यमिश्रेणोपानक्ति, आ नो वीरो जायतां” इति । स चैवमाह्वातः “आ नो वीरो जायतां कर्मणोऽयः सर्वे ऽनुजीवाम यो बहूनामसदृशी” इति । कर्मणि साधुः कुशलो वीरः आक्षस्यरहितः पुत्रोऽस्माकमाजायतां यञ्जीवाम यस्य बहूनां वशी नियमनशक्तिमान् असत् भवेत् तादृशो जायतां । अत्र कल्पे पदद्वतीयशब्देन सोमक्रयणीपदरजससृतीयांशः पूर्वं सङ्गृहीतो विवक्षितः । अक्षोपाञ्जनं विधत्ते “पत्न्युपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदयो पत्न्या एवैष यज्ञस्याम्वारम्भो

नवद्वित्यै” (सं० ६ का०।२ प्र०।९ अ०) इति । कल्पः “दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षमुपसृष्य दक्षिणस्यां वर्तन्त्याः स्पृशेन्नोद्धृत्याऽवोक्ष्य हिरण्यं निधाय सम्परिसीर्याऽभिजुहोति, इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदं । समूढमस्य पाःसुरे स्थाहेति, अपरं चतुर्दशैतं गृहीत्वोत्तरस्य हविर्धानस्य पश्चादुपसृष्योत्तरस्यां वर्तन्त्याः स्पृशेन्नोद्धृत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय सम्परिसीर्यं जुहोति, इरावती धेनुमती हि भूतः स्रयवसिनी मनवे यज्ञस्त्रे । यस्त्रभ्राट्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूखैः स्थाहेति” इति । विष्णुस्त्रिविक्रमावतारं धृत्वेदं विश्वं विभज्य क्रमते सः । भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमित्येवं वेधा पदं निदधे । पांसवो भूम्यादिसोकरूपा यस्य पदस्य सन्ति तत् पाःसुरं अस्य विष्णोस्तस्मिन् पदे विश्वं समूढं सम्यगन्तर्भूतं । किञ्च इरावती अस्रवती धेनुमती धेनुर्वज्रशीरा गौः तद्वत्तौ । स्रयवसिनी ज्ञोभनैर्यवसैरभ्यवहार्यैर्युक्ते मनवे मानवप्रजार्थं यज्ञस्त्रे यज्ञोनिमित्ते भवतं । एते रोदसी साव्यापृथिव्यौ विष्णुर्यस्त्रभ्रातृ विभज्य स्थापितवान् प्रजार्थं ताञ्च पृथिवीं मयूखैः स्त्रकीयतेजोरूपैर्नानाजीवैरभितो दाधार पुषोष । स विष्णुरनयोर्दक्षिणोत्तरहविर्धानमार्गाद्धृत्या प्रियतां । विधत्ते “वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्ति वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां वर्त्मनोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव रक्षाःस्यपहन्ति” (सं० ६ का०।२ प्र०।९ अ०) इति । वर्त्मना ब्रकटमार्गेश । अन्वित्य अनुप्रविश । यज्ञो देवेभ्यो निस्त्रायत विष्णुरूपं क्लृप्त्युक्त्वाद्यज्ञस्त्रे

विष्णुत्वं । अत एव वैष्णवमन्त्रोऽत्र न व्यधिकरणः । यज्ञादेव विष्णुरूपयज्ञदारेणैव । होमाधारत्वेन हिरण्यप्रक्षेपं विधत्ते “यद्ध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्द्रक्षाऽसि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षाऽसि व्रजति” (सं० ६का०।२ प्र०।६ अ०) इति । कल्पः “अथैने सम्परिगृह्य सम्प्रेषमाह, हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्तमानाभ्यामनुब्रूहीति चिरुक्तायां प्रवर्त्तयन्ति, प्राचीं प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्द्धं यज्ञं नयतं माऽजीङ्गरतं” इति । हे शकटे प्राप्नुस्ते गच्छतं । कीदृशे । अध्वरं कल्पयन्ती देवकर्षं बाधरहितं कुर्वाणे । किञ्चोर्द्धमुपरिवर्त्तिदेवान् प्रति यज्ञं नयतं मा कुटिले भवतं असुरान् मा प्रापयतं । प्राचीं ब्रह्मतात्पर्यमाह “प्राचीं प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैने लोकं गमयति” (सं० ६का०।२ प्र०।६ अ०) इति । कल्पः “आहवनीयात् प्रतीचः त्रीन् प्रक्रमानुच्छिष्य, अत्र रमेथामिति नभ्यस्ते स्थापयित्वा” इति । नभ्यशब्देन फलकचयोपेते चक्रे नाभियुक्तं मध्यमफलकमुच्यते । तस्मिन् यथा शकटं तिष्ठति तथा स्थापयेत् । प्राचीमवंग्रस्यो यः पुरातन आहवनीयः तस्य इत ऊर्द्धं गार्हपत्यत्वं । आहवनीयस्तूत्तरवेदिस्त एव तत्रत्यपुरातनगार्हपत्यस्य शाखामुखीयत्वमिति । तथा च सूत्रं “प्रवर्ग्यमुदास्य पशुबन्धवदग्निं प्रणयत्येष मोमस्थाहवनीयो यतः प्रणयति स गार्हपत्य इति” । मन्त्रपाठस्तु “अत्र रमेथां वर्त्तन् पृथिव्या” इति । हे शकटं देवयजनाख्ये पृथिव्याः इतरे उत्तरवेद्याः पश्चिमभागे प्रक्रमचयमवशेष्य

यत् स्नानमस्ति अत्र स्नाने क्रीडतं देवयजनरूपाया वेदेः पृथि-
वीन्नरीरत्वं । “यदिमामविन्दन्त तद्देशै वेदितं” इत्यस्मिन् ब्राह्मणे
प्रसिद्धमाह “अत्र रमेथां वर्षान् पृथिव्या इत्याह वर्षं ह्येतत् पृथिव्या
यद्देवयजनं” (सं० ६ का० १२ प्र० १८ अ) इति । कश्यपः “दिवो वा वि-
ष्णवित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य इविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु मेधीं नि-
हन्ति तस्माभीषां निगह्यत्येकमुत्तरस्य प्रति प्रस्नाता विष्णोर्गुक्-
मित्युत्तरस्योत्तरं कर्णातर्दमनु” इति । युगस्य दक्षिणोत्तरभागौ
ब्रकटस्य कर्णस्नानीयौ तयोरातर्द ईषाभ्यां सह वृद्धबन्धनं ।
दक्षिणबन्धनसन्धौ मेधीं निष्ठातव्या । मन्त्रौ त्वेवं पठितौ “दिवो
वा विष्णवुत वा पृथिव्या महो वा विष्णवुत वाऽन्तरिक्षाद्भूसौ
पृथस्य ब्रह्मभिर्वसव्यैराप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् । विष्णोर्गुक्-
वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि यो अस्कभा-
यदुत्तरं सधसं विचक्रमाणस्तेधोदगायः” इति । हे विष्णो
द्युलोकाद्वा भूलोकाद्वा महर्ल्लोकाद्वा अन्तरिक्षलोकाद्वा समा-
नीतैर्ब्रह्मभिर्धनसमूहैः स्वहसौ पूरय । हे विष्णो पूर्णादा दक्षि-
णात् सव्याच्च हस्तादाप्रयच्छ । ब्रह्मत्वं आवृत्त्या प्रकृतं मणि-
मुक्तादिकं देहि । गुकमित्यर्थं कर्मावाचकं । विष्णोर्वीर्याणि
कर्माणि प्रवोचं ब्रवीमि । कानि तानि कर्माणि । यो विष्णुः पा-
र्थिवानि रजांसि परमाप्नुन् विममे निर्मितवान् परिगणित-
तवांसि । पुनरपि यो विष्णुः उत्तरं उपरिवर्त्ति सधसं देवानां
सह वासस्थानं द्युलोकं अस्कभायत् यथाऽधो न पतति तथा स्व-
भितवान् । पुनरपि यस्तेधा विचक्रमाणः त्रिषु लोकेषु पदत्रयं

निदधौ उरुभिर्महात्मभिर्गीयते च । मेथ्या निखननं विधत्ते
 “त्रिरो वा एतद्यज्ञस्य बद्धविधानं दिवो वा विष्णवुत वा
 पृथिव्या इत्याग्नीर्वदयथा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीं निहन्ति
 त्रीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आग्निषोऽवदन्ते” (सं० ६ का० ।
 २ प्र० । ६ अ०) इति । यथा त्रिरसि चक्षुरादीनि गोसकानि नि-
 धीयन्ते तथा हविर्द्वयापि ब्रकटे निधीयन्त इति हविर्धानस्य
 ब्रह्मत्रिरस्यं । हस्तौ पृथक्साप्रयच्छेत्याग्नीर्यथाः चक्षुः पदेषु
 त्रतीयते सेधस्त्याग्नीर्वदा । यद्यप्येवा मेथीं न प्रकाशयति
 तथापि वाचनिकोऽत्र विनियोगः । अनेन मन्त्रेण यज्ञत्रिरसो
 हविर्धानाद्यजमान आग्निषः प्राप्नोति । आच्छादकं विधत्ते
 “दण्डो वा औपरस्रुतीयस्य हविर्धानस्य षट्कारेणान्तरमच्छिन्व-
 न्तु तृतीयं हृदिर्हविर्धानस्योरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्या-
 वदधौ” (सं० ६ का० । २ प्र० । ६ अ०) इति । दण्डो वामकः कश्चि-
 दसुरः उपरनामकस्यासुरस्य पुत्रः बध्नाद्वारेण देवेन बध् मैत्रीं
 कृत्वा तद्वारा प्रविश्य तृतीयस्य ब्रकटस्यान्तरमच्छिन्वन्तु अतस्तृती-
 यब्रकटस्य प्रतिनिधित्वेन एकैकस्य ब्रकटस्योर्द्वौ दण्डादिनिर्धितं
 हृदिः स्थापयेत् । तत्र दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः परिअवधार्यं द्वे
 हृदिषी अपेक्ष्य तृतीयं । अथ ब्रकटे अक्षरभ्याम्यहविर्धानाख्यं
 मख्यं निर्मातव्यं । तत्र दक्षिणब्रकटात् परतो यद्वासादना-
 वाऽवकाशं त्रिष्टु दक्षिणोत्तररूपेण षट्सङ्ख्याकाः स्थूणा नि-
 खान्तव्याः । एवं पश्चाद्वागे षट्सूणा निखान्तव्याः । तयोः स्थूणा-
 पङ्केऽप्यहदधौ वंशवाद्धाति । अथ कथ्यः “तासुदधौ वंशो

प्रोहत्याथस्यति पुरस्ताद्गराटीं, विष्णोरराटमसीति शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्भूविधानं” इति हविर्धानमण्डपस्य विष्णुदेवताकत्वात् विष्णुत्वं । पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्भ्रमासा यथ्यते, तां दर्भमासां तदन्वनाधारं तिर्यग्भ्रं वा सम्बोध्य पुरुषस्रष्टात्वेनोपचरितुं विष्णोरराटमसीत्युच्यते । कल्पः “प्राञ्चो वंशानत्याधाय, विष्णोः पृष्ठमसीति तेषु मध्यमं हृदिरथूहति अरत्त्रिविस्तरं नवाऽऽयामं” इति । यज्ञपुरुषस्य हविर्धानाख्यं मण्डपं शिरः तस्मात्सं मन्वेह्यते इत्याह “शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्भूविधानं विष्णोरराटमसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादेतावद्वा शिरो विध्युतं” (सं० ६ का०।१ प्र०।८ अ०) इति । एका रराटी एकं हृदिः द्वौ रराख्यन्ताविति । यावन्तो मण्डपस्य प्रकारा एतावद्वा एतावत्प्रकारं शिरो विश्वकर्षणा विशेषेण सूतं । शिरस्याच्छादिका तत्रेव हृदिः स्थापनीया । कल्पः “पार्श्वयोम्हृदिषी निदधाति विष्णोऽन्यद्वेत्स्यः” इति । कल्पः “विष्णोः सूरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणं बाहुं सूत्वा, विष्णोर्भ्रुवमसीति प्रज्ञातं यथिं करोति, वैष्णवमसि विष्णवे स्वेति समितमभिमर्शति” इति । सीव्यते अनया रज्वेति स्युः । हे बन्धनहेतो त्वं विष्णुदेवताकस्य रज्जुरसि । हे यन्त्रिरूप त्वं विष्णुसम्बन्धि बृहमसि । हे मण्डप त्वं विष्णुदेवताकमसि अतो विष्णुप्रीतवे तां सूत्रामि । अत्र विष्णोरिति षष्ठ्या देवतात्वसूत्रणः सम्बन्धो विवक्षित इत्याह “विष्णोः सूरसि विष्णोर्भ्रुवमसीत्याह वैष्णवः हि देवतया हविर्धानं” (सं० ६ का०।१ प्र०।८ अ०)

इति । प्रज्ञातग्रन्थेर्विस्त्रंसनं विधत्ते “यं प्रथमं ग्रन्थं यद्गीया-
द्यत्तं विस्त्रस्येदमेहेनाध्युः प्रमीयेत तस्मात् स विस्त्रस्यः”
(सं० ६का०।२ प्र०।६ अ०) इति । अमेहेन मूत्रनिरोधेन । अत्र
विनियोगसङ्ग्रहः ।

“युञ्जता सुवागणे ब्रह्मसेवाम्भयेत तां ।

आनोचमञ्ज्याञ्जुञ्जयात् पथोरिदमिरादयात् ॥

प्राची प्रवर्त्तं शकटे अत्रेति स्थापयेदिमे ।

दिभो विष्णोर्दद्यान्नेत्यावनसो विनिहन्त्युभे ॥

विष्णोर्मण्डपनिर्माणां पञ्चभिर्दरिवंशकः ।

मध्यच्छदिर्ललायन्नौ रज्जु स्यूतिश्च बन्धने ॥

वैष्ण स्यूतेत् निर्मितं ते मन्त्राः पञ्चदशोदिताः” । इति ।

अथ भीमांसा । दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितं ।

“विकल्प्यते बाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ।

सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तिलसाम्यतः ॥

लिङ्गषोदकवदाधो नास्ति तेन विकल्प्यते ।

विशेषार्थे लक्षणाद्यादतो मुख्येन बाध्यते” ॥ इति ।

अनारभ्य श्रूयते “यदाहवनीये जुहति तेन सोऽस्त्राभीष्टः
प्रीतः” इति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते “पदे जुहोति वर्त्मनि जुहो-
ति” इति । राजसूये श्रूयते “वस्त्रोक्तवपामुद्धृत्य जुहोति”
इति । तथान्यत्र श्रूयते “गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोति”
इति । तथानारभ्य वादेन होमसामान्यमनुष्ठाहवनीयो विहित-
तः । प्रकरणनियमितैः पदादिवाक्यैस्तदनुबन्धविशिष्टा होमा

विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूष्य गार्हपत्यो विहितः । तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेषु प्राप्त आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तेः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः । प्रत्यक्षवचनोक्तत्वेन समानबलत्वात् । न चैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र यथा श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते यथा वा चोदकातिदिष्टानां कुत्रानामुपदिष्टैः प्ररैर्बाधः तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधो ऽस्त्विति चेत् । न । वैषम्यात् लिङ्गं विलम्बितत्वाद्दुर्बलं । चोदकस्यानुमेयतया दुर्बलः । नन्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते नाप्यनुमीयते, अतो दौर्बल्याभावादिकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । होमसामान्याऽनुवादकं यच्छास्त्रं तत्सामान्ये मुख्यत्वाद्दोमविशेषानुवादे साक्ष्यिकतया दुर्बलं, विशेषशास्त्रं तु मुख्यवृत्त्या विधायकत्वात् प्रबलं । न च पदादिशास्त्रमपि होमसामान्यमेवानूष्य पदादिविधायकं सत् समानबलं स्यादिति शङ्कनीयं प्रकरणनियमितत्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादायोगात् । तस्मात् प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते । तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाङ्गता ।

हविर्धानस्य ताखाह तद्देशोऽनेन स्रक्ष्यते ॥

वाक्यैक्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमाग्निः ।

देशः प्राप्तो साधवेन स्रक्ष्यः शकटसन्निधिः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “उत यत्सुम्बन्ति सामिधेनीस्रदन्वाङ्गः” इति । हविर्धानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरभागावस्थितयोर्हवि-

धामनामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छब्दा-
 भ्यामभिधीयते तत्समीपे सोमस्य अभिषवः । उतेत्ययं ब्र-
 ह्मोऽथ ब्रह्मार्थं वर्त्तते । अथ यस्मिन् हविर्धाने सोममभिवु-
 षन्ति तस्मिन् सामिधेनीरनुब्रूयुरित्यर्थः । इह दक्षिणस्य ह-
 विर्धानस्य सामिधेनीश्वङ्गत्वं प्रतीयते । न चाचार्धमन्तर्वेदि-
 मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीत्युदाहरण इव वाक्यभेदे दोषः ब्रह्मिक्तुं
 ब्रह्म्यः एकवाक्यतायाः स्पष्टप्रतिभासादिति प्राप्ते ब्रूमः । सा-
 मिधेनीनामिच्छङ्गतया दर्शपूर्णमासावच प्रकृतिः । प्रकृतौ चा-
 हवनीयाग्नेः पश्चिमो देवः सामिधेनीनां स्वानं । इहोत्तरवे-
 देराहवनीयत्वात् तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशेऽवस्थानात्
 सदेशस्योदकेन प्राप्त इति न देशस्य सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यं,
 किन्तु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरनियमप्राप्तौ दक्षि-
 णस्य हविर्धानस्य समीपदेशं नियन्तुं हविर्धानेन सन्निधिर्ल-
 ष्यते । तथा सति नियममात्रविधानात्प्राप्तं भवति । त्वत्पक्षे
 त्वभिषवोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामि-
 धेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवं । तस्माद्देवस्य लक्षणा । इहोत्तरवे-
 दस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“हविर्धानोर्ध्वकाले किमौषधार्थमनोऽन्तरं ।

नास्त्वस्ति वा न ब्रह्मत्वाद्देवभेदादितोऽन्तिमः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्त्तनादूर्ध्व-
 औषधद्रव्यकार्णां पुरोडाशादीनां निर्वापाय तयोरेव ब्रह्म-
 त्वाच्च शकटान्तरमन्वेष्टमिति चेत् । न । देशभेदात् महावेद्यां

मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमख्ये हविर्धानाख्ये ब्रकटे स्थापिते
निर्व्यापस्तु मुख्यगार्हपत्यात् पश्चिमे देवे । किञ्च अख्यत्र तृतीय
ब्रकटं, अनांघ्रि प्रवर्त्तयन्तीति ब्रह्मवचनोक्तेः, तस्माच्छकटान्तरे
निर्व्यापः ।

अथ छन्दः । युञ्जते मन इति जगतो । आनोवीर इति
विराट् गायत्री । इदं विष्णुरिति गायत्री । इरावतीति त्रिष्टुप् ।
प्राचीप्रेतमिति द्विपात् त्रिष्टुप् । अत्र रमेथामित्येकपदा वि-
राट् । दिवो वा विष्णोर्नुकमिति त्रिष्टुभौ ॥ ० ॥

इति माध्वीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयज्ञःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कृषुष पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाः
इभेन । तृष्ठीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षस-
स्तपिष्ठैः । तव भूमास आशुया पतन्त्यनुस्पृश धृषता
शोशुचानः । तपूथ्यमे जुष्टा पतज्ञानसन्दितो विस्तृज
विषगुष्काः । प्रति स्पशो विस्तृज तूर्क्षितमो भवा पायु-
र्विशो अस्या अदन्धः । यो नो दूरे अघशःसः ॥ १ ॥

यो अन्त्यमे माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् । उदमे
तिष्ठ प्रत्यातनुष न्यमिचाः ओषतात् तिग्महेते । यो
नो अरातिः समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं

न शुष्कं । जङ्घा भव प्रतिविध्याऽध्यऽस्मदाविष्कृतुषु
 दैधान्यमे । अवस्थिरा तनुहि यातुजूनां जामि-
 मजामिं प्रमृणीहि शचून् । स ते ॥ २ ॥

जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।
 विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो द्युम्नान्यर्थ्यो विदुरो अ-
 भिद्यैत् । सेदमे अस्तु सुभगः सुदानुर्यत्त्वा नित्येन
 हविषा य उक्थैः । पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वे-
 दस्मै सुदिना सासदिष्टिः । अचामि ते सुमतिं घो-
 ष्यर्वाक् सं ते वावाता जरतां ॥ ३ ॥

इयं गीः । स्वश्वात्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षचाणि
 धारयेरनुद्युन् । इह त्वा भूर्याचरेदुप त्मन् दोषावस्त-
 हीदिवाऽसमनुद्युन् । क्रीडन्तस्त्वा सुमनेसः सपेमा-
 भि द्युम्ना तस्थिवाऽसो जनानां । यत्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो
 अग्न उपयाति वसुमता रथेन । तस्य चाता भवसि
 तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषक् जुजोषत् । महो रु-
 जामि ॥ ४ ॥

बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गीतमादन्वियाय ।
 त्वन्ने अस्य वचसश्चिकिद्भि होतर्यविष्ठ सुक्रतो दमू-
 नाः । अस्वप्रजस्तरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अ-

अमिष्टाः । ते पायवः सध्रियञ्चो निषद्याऽग्ने तव नः
पान्वमूर । ये पायवो मामतेयन्ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं
दुरितादरक्षन् । ररक्ष तान् सुकृतो विश्ववेदा दिषन्त
इद्रिपवो ना ह ॥ ५ ॥

देभुः । त्वया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम
वाजान् । उभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणु-
ह्यह्याण । अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रतिस्तोमं
शस्यमानं यभाय । दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो
निदो मिचमहो अवद्यात् । रक्षोहणं वाजिनमाजि-
घर्मि मिचं प्रथिष्ठमुपयामि शर्मं । शिशानो अग्निः
क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा ॥ ६ ॥

सरिषः पातु नक्तं । विज्योतिषा वृहता भात्यग्नि-
राविर्विश्वानि कृणुते महित्वा । प्रादेवीर्मायाः स-
हते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे । उत स्वा-
नासो दिविषन्वग्नेस्तिग्मायधा रक्षसे हन्तवा उ ।
मदेचिदस्य प्ररुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अ-
देवीः ॥ ७ ॥

अघशंसः स ते जरतां रुजामि ह दिवैकचत्वा-
रिंशच्च ॥ १४ ॥

आप उन्द्न्वाकृत्यै देवीमियं ते वस्व्यस्यःशुना ते
सोमं त उदायुषा प्रथ्वस्वाग्नेरातिथ्यमःशुरःशुर्वि-
त्तायनीमेसि युञ्जते कृषुषपाजश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

आपो वस्व्यसि यातवेयंगीश्चतुस्त्रिंशत् ॥ ३४ ॥

हरिः ॐ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

चवोद्भेऽनुवाके हविर्धानमण्डपनिर्माणमुक्तं । यद्यपि जै-
तावता किञ्चित् प्रमेयं परिषमाप्तं तथाप्यध्यापकसम्प्रदायपर-
म्परया प्रपाठक उत्तरानुवाके समाप्यते इत्यन्तिमानुवाकत्वा-
च्चतुर्दशे कात्या सामिधेन्यः पुरोऽनुवाक्या याज्यास्योच्यन्ते । त-
त्रेष्टिकाण्डे ब्रातपत्येष्टेरूर्ध्वं राक्षोऽग्नेष्टिरेवमाह्वयते “अग्रये रक्षोऽग्ने
पुरोडाशामष्टाकपालं निर्वपेद्यः रक्षाःसि सचेरन्नग्निमेव रक्षो-
हृषः स्वेन भागयेधेनोपधावति स एवास्माद्रक्षाःस्वपहन्ति”
(सं०२का०।२प्र०।२अ०) इति । सचेरन् समवेद्युः बाधेरन्नित्यर्थः ।
मध्यरात्रिकाण्डं विधत्ते “निम्नितायां निर्वपेन्नग्नितायाः हि
रक्षाःसि प्रेरते सम्प्रेर्णान्येवैना निहन्ति” (सं०२का०।२प्र०।
२अ०) इति । प्रेरते प्रकर्षेण चरन्ति । अतस्तस्यां वेलायां
निर्वपेद्युः प्रचारबन्धेवेनाग्नि रक्षाःसि हन्ति । धार्गभूमेः परितो
वेष्टुजं विधत्ते “परिम्निते याजयेद्भक्षसामनन्ववचाराद्य” (सं०

२का०।२प्र०।२अ०) इति । अनुप्रवेशाभावायेत्यर्थः । रक्षोहणं वाजिनं विज्येतिषा वृहतेत्येतौ मन्त्रौ । विधत्ते “रक्षोह्नी या-
 ज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसाऽस्तृष्ट्यै” (सं०२का०।२प्र०।२अ०) इति ।
 हिंसार्थमित्यर्थः । अस्वामिष्टौ ह्यणुष्व पाज इत्यनुवाकः ह्यत्तो
 ऽपि विनियुक्तः । तस्मिन्मृचोऽष्टादश, तासु पञ्चदशसामिधेन्यः,
 एका पुरोऽनुवाक्या, द्वे चाज्ये विकल्पिते इति । तत्रेयं प्रथमा
 “ह्यणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाऽ इभेन । द-
 व्धीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्टैः” इति । ह्यणुष्व
 कुरुष्व । पाजः बलं । प्रसितिं न मृगबन्धनहेतुभूतपाश्यामिव पृथ्वीं
 प्रसारिता । अमवान् अमात्ययुक्तः । इभेन हस्तिना दृष्वीं क्षिप्र-
 गामिनीं प्रसितिं प्रहृष्टसेनां द्रूणानो हिंसन् । अस्ता चेप्ता धाव-
 यिता रक्षसो राक्षसान् तपिष्टैरतिसन्तापकैर्बाणैः । हे अग्ने मृगब-
 न्धनाय प्रसारितां पाश्यामिव रक्षोनिरोधाय प्रौढं बलं कुरु ।
 अमात्ययुक्तो गजेन सहितो राजेव रक्षसामुपरि याहि । क्षिप्रगा-
 मिनीं परकीयसेनां अनु पृष्ठतो गत्वा मारयन् अवशिष्टाया धा-
 वयिता भव पलायमानानपि राक्षसान् बाणैस्तीक्ष्णैर्विध्य ॥ १ ॥

अथ द्वितीया “तव भ्रमास आशुया पतन्धनुस्यूश्च धृषता
 शोशुचानः । तपूष्यग्ने जुक्ता पतङ्गानसन्दिता विस्वज विष्वगु-
 स्काः” इति । भ्रमासो भ्रमणशालिनो विस्फुलिङ्गान् । असन्दिता
 ऽखण्डितः । आशुया शीघ्रगामिनः । धृषता धार्ढ्यं । शोशुचानो
 क्षुब्धन्दीप्यमानः । तपूषि सन्तापान् । पतङ्गान् पतनशीलान् ।
 विस्वज विशेषेणोत्पादय । विष्वक् सर्वतः । उक्ता महाज्वालाः । हे

अग्ने तव सम्बन्धिने विस्फुल्लिङ्गाः शीघ्रगामिनः सर्वतः पतन्ति ।
त्वमपि भृशं दीप्यमानः । तैर्विष्फुल्लिङ्गैस्तानसुरान् धार्ष्णेन अत्य-
न्तगाढं अनुस्पृश । पुनरपि जुक्त्वा ऊतेन हविषा त्वमविच्छिन्नः
सन् सन्तापान् विष्फुल्लिङ्गान् महाज्वालास्त्रासुरबाधनाय स-
र्वतो बाहुल्येन उत्पादय ॥ २ ॥

अथ तृतीया “प्रति स्पृशो विस्वज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो
अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अघश्रुमः यो अन्त्यग्ने माकिष्टे व्यथि-
रादधर्षीत्” इति । स्पृशः पाशान् । तूर्णितमोऽतित्वरितः । पायुः
पालयिता । विशः प्रजायाः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः । अघश्रुमो
विचित्रबधकारी । अग्नि समीपे । माकिष्टे व्यथिः व्यथां माकार्षीः ।
आदधर्षीत् स सर्वतो घृष्टो भवतु । हे अग्ने चित्रबधकारी
राक्षसो योऽस्माकं वैरो दूरे वर्तते यश्चान्तिके तं प्रति त्वमभि-
त्वरितो बन्धहेतुन् पाशान् विविधान् स्वज, केनाप्यहिंसितस्व-
मस्रदधीनाया अस्याः प्रजायाः पालको भव, कोऽपि व्यथ-
यिता राक्षसः ते समीपे सर्वत्र घृष्टो मैव भवतु ॥ २ ॥

अथ चतुर्थी “उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्वन् यमित्राः ओषतात्
तिष्महेते । यो नो अरातिः समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतमं
न शुष्कं” इति । हे अग्ने त्वमुत्तिष्ठ शत्रून् प्रति सर्व्वतः प्रव-
र्त्तस्व । हे तीक्ष्णायुध त्वं अमित्रान् नितरां दह । हे समिध्य-
मान वक्रे योऽस्माकं हन्तुं शत्रुत्वशक्रे हतवान् तं नीचा हत्वा
शुष्कं अतसं न शुष्क काष्ठमिव भस्मीकुरु ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी “ऊर्द्धो भव प्रतिविधाध्यसदाविष्कृणुष्व दैव्या-

न्यग्ने । अवास्त्रिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि
 ब्रचून्” इति । हे अग्ने त्वमूर्द्धा भव उद्युक्तो भव । अस्मदधि
 अस्माकमुपरि ये ब्रचवः संवृत्ताः तान् प्रति विध्य । हे अग्ने
 दैव्यानि वीर्याणि आविष्कुरु । यातुजूनां यातुधानानां स्थि-
 राणि वीर्याण्यवमतानि यथा भवन्ति तथा तनुहि कुरु । जामिं
 पुनः पुनस्ताडितः अजामिमताडितस्तादृशान्सर्वान् प्रमृणीहि
 मारय ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी “स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे
 गातुमैरत् । विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो शुद्धान्यर्थो वि दुरो
 अभि स्यैत्” इति । हे यविष्ठ युवतम यो यजमानः ईवते स्व-
 गृहं प्रति गमनवते ब्रह्मणे परिवृठाय तुभ्यं गातुं हविर्लक्षण-
 मन्नमैरत् प्रददाति स एव यजमानस्त्वदनुग्रहयुक्तां सुमतिं
 जानाति । त्वमप्यर्थः स्वामी भूत्वा रायो धनानि शुद्धानि
 यज्ञांसि दुरो गृहांस्वाभिलक्ष्यास्मै यजमानाय विश्वानि सुदि-
 नानि यथा भवन्ति तथा स्यैत् प्रकाशय अनुगृहाण ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी “सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन
 हविषा य उक्थैः । पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सु-
 दिना सासदिष्टिः” इति । हे अग्ने यो यजमानः स्व आयुषि
 यावज्जीवं दुरोणे स्वगृहे नित्येन प्रतिदिनमनुष्ठेयेन हविषा
 तां पिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति यस्त्रोक्थैः शस्त्रैः पिप्रीषति स
 एव सुभगः सौभाग्यवान् सुदानुः शोभनदानवानप्यस्तु अस्मै
 अस्तु यजमानस्य सा सर्वापीष्टिः सुदिनैवासत् भवति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी “अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक् सं ते वावाता
 जरतामियं गोः । खन्नास्वा सुरयामर्जयेमास्मे च्चत्राणि धा-
 रयेरनुद्युन्” इति । हे अग्ने तव सुमतिं अनुग्रहरूपामर्चामि
 मनसा पूजयामि । अर्वाक् अर्वाचीनापि घोषी घोषवती इत्थं
 स्तुतिरूपा मदीया गोः वावाता पौनः पुन्येन प्रसृता ते त्वयि
 सन्धक् जरतां जीर्यतां तां विहायान्यत्र मा गच्छतु । वयन्तु
 तत् प्रसादाच्छोभनैरश्वैः रथैश्च युक्ताः सन्तः त्वामर्जयेम सेवे-
 महि । त्वमप्यनुद्युन् अनुदिनं अस्मे अस्मासु च्चत्राणि सामर्थ्यानि
 धारयेः धारय ॥ ८ ॥

अथ नवमी । “इह त्वा भूर्याचरेदुपत्नन् दोषावस्तर्दीदि-
 वाऽसमनुद्युन् । क्रीडन्तस्वा सुमनसः सपेमाभि युक्त्वा तस्त्रिवाऽ-
 शो जनानां” इति । हे अग्ने इहास्मिन् लोके श्रेयोऽर्थी पुरुषः
 त्वामेव भूरि बाहुल्येन सर्व्वत उपचरेत् त्वन् आत्मनि स्वनि-
 मित्तं । कीदृशं तां । दोषावस्तर्दीदिवांसं रात्रिं दिवं दीप्य-
 मानं । कियन्तं कालमुपचारः । अनुद्युन् अनुदिनं । तस्मात् वशं
 क्रीडन्तो इष्टमनसः तां सपेम सङ्गच्छेम भजेम । किं कुर्व्वन्तः ।
 जनानां मध्ये युक्तानि धनान्यभितस्त्रिवांसः तत्प्रसादादधि-
 ष्ठितवन्तः ॥ ९ ॥

अथ दशमी “यस्त्वा स्वश्वः सुहिरश्वो अग्न उपचाति व-
 सुमता रथेन । तस्य चाता भवसि तस्य सखा यस्य आतिथ्य-
 मानुषक् जुजोषत्” इति । हे अग्ने तत्प्रसादाच्छोभनैरश्वैः स-
 मोचीनेन हिरश्वेन च युक्तो यो यजमानो हविस्वरूपधनवता

रथेन सह त्वामुपधाति तस्य त्वं ज्ञाता भवसि । किञ्च यस्त-
वातिथिसत्कारमानुषक् प्रतिदिनं जुजोषत् प्रीतिपुरःसरं क-
रोति तस्य त्वं सखिवत् स्नाधीनो भवसि ॥ १० ॥

अथैकादशी “महो हजामि बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितु-
र्गौतमादन्विष्याम । तन्नो अस्य वचसखिकिङ्कि होतर्षविष्ठ सु-
क्रतो दमूनाः” इति । हे अग्ने बन्धुता त्वदीयबन्धुत्वेन महोऽसु-
राणां तेजोविष्टेपरूपैर्षोभिरेव हजामि भञ्जयामि । तत्त्व-
दीयं बन्धुत्वं गौतमात् गौतमसदृशाध्यापकात् पितुर्गौतमनु द-
द्याम प्राप । हे होतर्देवानामाज्ञातः यविष्ठ युवतम सुक्रतो
ब्रोभनक्रतो यागनिष्यादक दमूना दान्तमनाः त्वं गोऽस्मदीय-
स्त्वास्य वचसोऽधीतवेदस्य रदस्यं चिकिङ्कि जानासि ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी “अस्य प्रजस्यारण्यः सुब्रैवा अतन्नासोऽवृका
अभ्रमिष्टाः । ते पायवः सधियस्यो निषस्याग्ने तव नः पान्त्वमूर”
इति । हे अग्ने तव ते रश्मयो गोऽस्मान् पान्तु । त्वदीयास्तथा-
विधा रश्मयोऽस्मान् पालयन्तु । अमूरेत्यग्नि विशेषणं । मूर्मूर्च्छा
तदान् मूरः ततोऽन्वत्वादमूरः तस्य सम्बोधनं । कीदृशासौ र-
श्मयः । सप्रजस्यानो मिथ्याभूता न भवन्ति इत्यस्यप्रजः । व्यत्य-
येनैकवचनं । तरणयो दुरितरूपं तमस्यारथन्ति । सुब्रैवाः सुखेन
सेवितुं प्रक्याः । अतन्नासो अप्रमत्ताः । अवृकाः अहिंसकाः ।
अभ्रमिष्टाः अमरहिताः । पायवः पालकाः । सधियस्यः सह
प्रवर्तमानाः । निषस्य यागप्रदेशे स्थित्वा ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी “ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं

दुरितादरक्षन् । ररक्ष तान् सुकृतो विश्ववेदा दिक्षन्त इद्रिप-
वो ना ह देभुः” इति । हे अग्ने तव सम्बन्धिनः पाक्षका ये रश्मयः
ममताख्यायाः कस्यासिद्योषितो पत्यं कश्चिदन्धं पश्यन्तो दुरि-
तादान्धस्रक्षणादरक्षन् । इत्थं त्वाख्यायिका कापि ब्राह्मणान्तरे
द्रष्टव्या । विश्वं वेत्तीति विश्ववेदाः । तादृशो भवान् सुकृतः शो-
भनकर्माकारिणः तान् रश्मीन् ररक्ष । रिपवो राक्षसास्तो तान्
दिक्षन्त इत् परिभवितुमिच्छन्तोऽपि ना ह देभुः नैव परि-
बभूवुः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी “त्वया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम
वाजान् । उभा श्रूषा स्रदय सत्यताते ऽनुष्ठुया कृणुह्यऽद्रयाण”
इति । हे अग्ने वयं तव प्रणीती प्रेरणया वाजानन्तान् अ-
श्याम । कीदृशा वयं । त्वया सधन्यः सह यज्ञकर्मा नयन्तीति
सधन्यः । त्वोतास्त्वया रक्षिताः । हे सत्यताते सत्यविस्तारक
उभा श्रूषा त्वदयोऽस्माभिः शंसनीयो ऐहिकामुन्निकपुरुषार्था-
वुभौ स्रदय रक्ष । हे अद्रयाण भक्तानां अस्रज्जाकर अनुष्ठुया
कृणुहि शोभनानुष्ठानेन तावुभौ कुरु ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशी “अथा ते अग्ने समिधा विधेम प्रतिस्तोमं
शस्यमानं गृभाय । दहाशसो रक्षसः पाञ्चस्मान् द्रुहो निदो
मिचमहो अवद्यात” इति । हे अग्ने अथा समिधा अगया
सामिधेन्या ते त्वां विधेम परिचरेम । अस्माभिः शस्यमानं
स्तोमं स्तोत्रं प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । अशसो अप्रशस्तान् रक्षसो
राक्षसान् दह । मिचमुपकारकं महस्तेजो यस्यासौ मिचमहः ।

हे मित्रमह द्रुहो वैरिहतात् द्रोहात् निदो निन्दायाः अव-
सात् अत्रास्त्रियानुष्ठानदोषाश्चास्मान् पाहि ॥ १५ ॥ इति
पञ्चदशसामिधेयः ॥ ० ॥

अथ षोडशो । सा तु पुरोऽनुवाक्या “रक्षोहणं वाजिनमा-
जिघर्षिं मित्रं प्रथिष्ठमुपयामि शर्षं । शिन्नानो अग्निः क्रतुभिः
समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तं” इति । रक्षसां हन्तारं
अन्नवन्तं अग्निं आभिमुख्येन दीपयामि । जगतां मित्रं प्रथिष्ठं
विस्तीर्णतमं शर्षं शरणमुपयामि भजामि एतदादिभिः क्रतुभिः ।
समिद्धः संज्वलितः शिन्नानस्तीक्ष्णः सोऽग्निर्देवो रिषः हिंस-
कादस्मान् पातु । स एव नक्तमपि पातु ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशो । सा तु याज्या “वि ज्योतिषा दृहता भा-
त्यग्निराविर्विश्वानि ह्यणुते महित्वा । प्राऽदेवीर्मायाः सद्यते दु-
रेवाः शिञ्जीते शृङ्गे रक्षसे विनिचे” इति । अथमग्निर्हृदता
ज्योतिषा विभाति । विश्वानि महित्वा माहात्म्येनाविष्कुरुते ।
अदेवीरासुरीर्दुरेवा दुरत्यया मायाः प्रसद्यते विनाशयति ।
रक्षसे राक्षसान् विनिचे विनाशयितुं शृङ्गे द्वे ज्वाले शिञ्जीते
तीक्ष्णो करोति ॥ १७ ॥

अथाष्टादशो । सा तु विकल्पिता याज्या “उत स्वानासो
दिविषन्वग्नेश्चिग्मायुधा रक्षसे हन्त वा उ । मदेचिदस्य प्र हज-
न्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः” इति । तिग्मं तीक्ष्णं लमे-
वायुधं येषां रक्ष्मीनां ते तिग्मायुधाः । ते तव स्वानासः अनेन
पुरोडाशेन ध्वनिं कुर्वन्तः । तादृशा अग्नेः रक्षाय उत दिविषन्तु

द्युलोकेऽपि प्रसरन्तु । किमर्थं । रक्षसे इन्तवा उ राक्षसान्
इन्तुमेव अस्य अग्नेर्भामा भासो रश्मयो मदेचित् अस्मद्गुर्षाद्यैव
प्रवृजन्ति प्रतिपक्षिणो भञ्जयन्ति । अदेवीः आसुर्यः परिबाधः
सर्व्वतः कृताः बाधाः न वरन्ते नैवास्मानाट्टयन्ति । अत्र षोडशी
विकल्पिता सामिधेनी । तेन षोडशसामिधेन्य इत्यपि पक्षः ।
उत्तरे याव्यानुवाक्ये इति केचित् । तथा वा असु ।

अत्र विनियोगबहुषः ।

“छणुराघोप्लके यागे सामिधेन्यसु षोडश ।

याव्यानुवाक्ये द्वे अष्टादशमन्त्रा इहोदिताः” ॥ इति ।

मीमांसा तु । उभावामिन्द्राग्नी इत्येव सर्व्वत्र याव्याकाण्डे
योजनीया । कन्दोऽपि सर्व्वसाष्टसामत्र त्रिष्टुभेव ।

“वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्ततुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीविद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहीपालस्वाज्ञापारिपालकेन माधवा-
चार्य्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे छण्वबहुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च प्रपाठको द्वितीयः ॥

ॐ तस्यत्

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनैर्बाहुभ्यां पूष्णो ह-
स्ताभ्यामाद्दे धिरसि नारिरसि परिलिखितः रक्षः
परिलिखिता अरातय इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि
हन्तामि योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं हिष्म इदमस्य ग्रीवा
अपि हन्तामि दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा
शब्दतां लोकः पितृषदनो यवोऽसि यवयास्मद्देषः ॥ १ ॥

यवयाऽरातीः पितृणां सदनमस्युदिवः स्तभा-
नान्तरिक्षं पृथ पृथिवीं हः ह घृतानस्त्वा मारुतो मि-
नोतु मिषावरुणयोर्ध्रुवेण धर्म्मणा ब्रह्मवनिं त्वा क्षच-
वनिः सुप्रजावनिः रायस्योषवनिं पर्यूहामि ब्रह्म
हः ह क्षचं हः ह पुजां हः ह रायस्योषं हः ह घृतेन द्या-
वापृथिवी आपृथेयामिन्द्रस्य सदेऽसि विश्वजनस्य
ह्याया परि त्वा गर्बसो गिर इमा भवन्तु विश्वतो वृद्धा-

युमनुवृद्धया जुष्टा भवन्तु जुष्टय इन्द्रस्य स्यूरसोन्द्रस्य
 भ्रुवमस्यैन्द्रमसीन्द्राय त्वा ॥ द्वेष इमा अष्टादश च
 ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे तृतीयप्रपा-
 ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जमत ।

निर्झामे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

द्वितीये प्रपाठके सोमक्रथं प्राधान्येन प्रतिपाद्य ततो हवि-
 र्धानमण्डपनिर्माणपर्यन्तं कर्मजातं प्रतिपादितं । अथ तृतीये
 ऽस्मिन् प्रपाठके अग्नीषोमीयपशुः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । आदौ
 तावत् पूर्वशेषः सदोमण्डपनिर्माणादिः प्रतिपाद्यते । तत्र अनु-
 वाकार्था विनियोगसङ्ग्रहकारेणाभिहिताः ।

“पशुप्रश्ने तृतीयेऽस्मिन् अनुवाकाश्चतुर्दश ।

सदसोपरवा धिषण्या वैसर्जनञ्जतिस्तथा ॥

यूपच्छेदस्तप्रतिष्ठा पशुपाकतिर्धिसने ।

वपोरखेदो वपाशोमो गुदकाण्डाञ्जतिस्तथा ॥

वसतीवर्थ्युपादानं सोमोपावहतिस्तथा ।

काम्बयाज्या इति प्रोक्ता अर्था अचानुवाकगाः” ॥ इति ।

कल्पः “अथाध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्गाद्रुत्य शास्त्रामुखी-
 याच्छेत्तोरनुसन्धां षट् प्राचः प्रक्रमान् प्रकामति, दक्षिणा सप्तमं

तन्नाभिं निदधाति च औदुम्बर्यै कासः औदुम्बर्यै कासादभि-
मादत्ते, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषो हस्ता-
भ्यामाददे” इति । अभ्यादानं विधत्ते “देवस्य त्वा सवितुः
प्रसव इत्यभिमादत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ
हि देवानामध्वर्यु आसां पूषो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै” (सं०
६का०।१प्र०।१०अ०) इति । कल्पः “आदाद्याभिमन्त्रयते,
अभिरसि नारिरसि” इति । खननमाधनभृता काष्ठमयी तो-
रणमुखाया अभिरित्युच्यते । यद्यपि त्वमभिरसि तथाप्यस्मान्
प्रति नारिः अत्रचुरसि । नारिर्ब्रह्मप्रयोजनमाह “वञ्ज इव
वा एषा यदभिरसि नारिरसीत्याह ब्रान्त्यै” (सं० ६का०।
१प्र०।१०अ०) इति । कल्पः “तथौदुम्बर्या अवटं परिलि-
खति, परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहः
रक्षसो गीवा अपि हन्तामि योऽस्मान् देष्टि यञ्च वयं द्विभ इद-
मस्य गीवा अपि हन्तामि” इति । परिलेखनप्रयोजनमाह
“काष्ठे काष्ठे वै क्रियमाणे यञ्चः रक्षाःसि जिघाःसन्ति
परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामप-
इत्या इदमहः रक्षसो गीवा अपि हन्तामि योऽस्मान् देष्टि यञ्च
वयं द्विभ इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यञ्चैव देष्टि यञ्चैनं देष्टि तयो-
रेवानन्तराद्यं गीवाः हन्तति” (सं० ६का०।१प्र०।१०अ०) इति ।
बोधायनः “उदुम्बर्यैषा स्थूषा प्रचाक्षिता प्रपन्ना प्रागवटात् उप-
ग्रेते तां परस्ताद्वाचीं प्रोक्षति, दिवे त्वान्तरिचाय त्वा पृथिव्यै त्वा”
इति । आपस्तम्बः “दिवे त्वेत्ययं प्रोक्षत्यन्तरिचाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै

त्वेति मूलं” इति । प्रोक्षामीत्यध्याहारः । औदुम्बरीभागानां
 लोकचयात्मकत्वं मन्त्रेषाभिप्रेतमित्याह “दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा
 पृथिव्यै त्वेत्याहैभ्य एवैनां लोकेभ्यः प्रोक्षति” (सं० ६ का०।१ प्र०।
 १० अ०) इति । अयमारभ्य मूलपर्यन्तं प्रोक्षणं विधत्ते “परस्मा-
 दर्वाचीं प्रोक्षति तस्मात् परस्मादर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुपजीवन्ति”
 इति । ऊर्ज्वर्त्तिनो मुख्यादारभ्यार्वाचीमुहरावसानं । कल्पः
 “अवटेऽपो निगद्यति, शुन्धतां लोकः पितृषदन् इति । पितरः
 सीदन्त्यस्त्रिभिति पितृषदनेऽवटाख्यो लोकः शुद्धो भवतु । अपो-
 पनयनं विधत्ते “ऋरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपोऽवन-
 चति ग्राम्यै” (सं० ६ का०।१ प्र०।१० अ०) इति । कल्पः “यवान्
 मस्कन्दयति, यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयाऽरातीः” इति । हे
 धान्य त्वं यवोऽसि अमित्रीकर्त्तासि । अतो द्वेषिणो राक्षसानि-
 तरानपि ब्रह्मन्मन्त्रो वियोजय । पूर्वोक्तास्त्रपु यवमस्कन्दनं
 विधत्ते “यवमतीरवगयत्यूर्जे यव ऊर्गदुम्बर ऊर्जेवोर्जं सम-
 र्द्धयति” (सं० ६ का०।१ प्र०।१० अ०) इति । उदुम्बर्या निखा-
 तभागादूर्ध्वभागे प्रमाणं विधत्ते “यजमानेन सन्धितौदुम्बरी
 भवति यावानेव यजमानस्त्वावतीमेवास्त्रिभूर्जे दधाति” (सं० ६
 का०।१ प्र०।१० अ०) इति । यजमानस्य यावत्पर्याप्तं तावदन्नं
 भवतीत्यर्थः । कल्पः “बर्हिर्हस्तं व्यतिषव्यावस्तृणाति, पितृषां
 सदनमसि” इति । बर्हिर्हस्तो बर्हिर्मुष्टिः । हे बर्हिः पितृषां
 स्नानमसि । विधत्ते “पितृषां सदनमसीति बर्हिरवस्तृणाति
 पितृदेवत्यां सन्धितौदुम्बरी” (सं० ६ का०।१ प्र०।१० अ०)

इति । निखातस्य पितरो देवतेत्यर्थवादान्तराद्वगन्तव्यं । कश्यः
 “अथैनामुच्छ्रयति, उद्विवः सभागात्तरिचं पृष पृथिवीं इह”
 इति । हे उदुम्बरि शुषोकमूर्द्धदेशे विधारय अन्तरिचं पूरय
 पृथिवीं वृठीकुद । उच्छ्रयणं विधत्ते “यद्दर्शिरगवस्तीर्यं मिनु-
 वात् पिह्रदेवत्या निखाता स्नाद्दर्शिरवस्तीर्यं मिनोत्यस्नामेवैनां
 मिनोत्यथो स्नाद्दमेवैनां करोति” (सं० ६का०।१२प्र०।अ०)
 इति । यदि दर्शिरस्तीर्णा प्रथमत एव तामुच्छ्रयेत् तदा पिह्र-
 चां निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादित्ययं विभागो न स्नात्,
 किन्तु ब्रह्माऽपि पिह्रदेवत्यैव स्नापिता भवेत् । दर्शिवः पृथि-
 वीजन्वत्येन तत्पिह्रदेवत्यमेवं कृतं भवति । किञ्च स्वसम्भूता-
 मेवैनां करोतीति नोक्तदोषः । मन्वे दिवमित्यादिपदानां
 उपयोगमाह “उद्विवः सभागात्तरिचं पृषेत्याद्यैषां लोकानां
 विधृत्यै” इति । कश्यः “अथैनां प्राचीनकर्णामुच्छ्रितामवटे प्र-
 चिपेत्, द्युतानस्ना मादतो मिनोत् मिचावरुषयोर्भ्रुवेष ध-
 र्मणा” इति । हे औदुम्बरि मिचावरुषयोः सम्बन्धिना वृढेन
 तदीयधारणेन इतस्ततः पतितां तां महत्पुत्रो द्युतानना-
 मको देवोऽवटे प्रचिपेत् । इतरपरित्यागेन द्युतानस्तीका-
 रकारणमाह “द्युतानस्ना मादतो मिनोत्तित्याह द्युतानो ह
 स्ना वै मादतो देवानामौदुम्बरीं मिनोति तेनैवैनां मिनो-
 ति” (सं० ६का०।१२प्र०।१०अ०) इति । कश्यः “अथैनां प्रद-
 चिचं पुरीषैः पर्युहति, ब्रह्मवनिं वा चचवनिः सुप्रजावनिः
 रायस्योषवनिं पर्युहामि” इति । ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति

भजतीति ब्रह्मवनिः । हे औदुम्बरि ब्रह्मदेवतां ब्राह्मण्यादिप्रदां
 त्वां परितो मृत्तिकां प्रक्षिपामि । मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति “ब्र-
 ह्मवनिं त्वा नक्षत्रवनिमित्याह यथा यजुरेवैतत्” (सं० ६ का० ।
 २ प्र० । १० अ०) इति । कल्पः “मैत्रावरुणदण्डेन स्रष्टन्ति ब्रह्म
 दृष्टं चतुर्दृष्टं प्रजां दृष्टं रावस्योषं दृष्टं” इति । हे
 दण्ड ब्राह्मण्यादीन् दृढीकुरु । मन्त्रोऽयं ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।
 कल्पः “तस्या विश्वाखे हिरण्यं निधाय, घृतेन द्यावापृथिवी
 आपृषेद्यामिन्द्रस्य सदोऽसि विश्वजनस्य ह्यायेति सुवेण हिरण्ये
 जुह्वा आन्तमौदुम्बरीमन्ववस्त्रावयति” इति । हे द्यावापृथिवी-
 रूपे औदुम्बरीया अयमूखे घृतेनानेन समन्नात् दृष्येथां । विधत्ते
 “घृतेन द्यावापृथिवी आपृषेद्यामित्यौदुम्बरीया जुहोति द्यावा-
 पृथिवी एव रसेनानक्ति” (सं० ६ का० । २ प्र० । १० अ०) इति ।
 अथे ऋतस्याज्यस्य मूलपर्यन्ततां विधत्ते “आन्तमन्ववस्त्रावयत्या-
 न्तमेव यजमानं तेजसा ऽनक्ति” (सं० ६ का० । २ प्र० । १० अ०) इति ।
 यजमानस्य गिर आरभ्य पादपर्यन्तं तेजः सम्पादितं भवति ।
 बोधायनः “यस्या उच्छ्रयणमनु प्राचीनकर्णाः स्तूणा उच्छ्रय-
 न्ति तस्योदीचो वंशान् प्रोहन्यध्यस्यन्ति, मध्यमं हृदिरिन्द्रस्य
 सदोऽसीति, विश्वजनस्य ह्यायेत्यभितो भवतः” इति । आप-
 स्तम्बः “उदीचः प्राञ्चस्य वृशानत्याधाय ऐन्द्रमसीति तेषु म-
 ध्यमानि चीषि हृदीऽध्यधूहति, विश्वजनस्य ह्यायेति चीषि द-
 क्षिणानि, इन्द्रस्य सदोऽसीति चीष्युत्तराणि” इति । ऐन्द्रमसीति
 शाखान्तरेऽवगतो मन्त्रः । उत्तरयोर्मन्त्रयोरचैवाजातयोर्भाष्य-

शान्तरानुसारेण क्रमव्यत्ययः । विधत्ते “ऐन्द्रमसीति हृदिरधि-
 निदधात्येन्द्रं हि देवतया सदो विम्वजनस्य ह्यायेत्याह विम्व-
 जनस्य श्लेषा ह्याया यत्सदो नव हृदि” (सं० ६का०।१प्र०।
 १०अ०) इति । इन्द्रस्य सदोऽसीत्ययं मन्त्र उपेक्षितः । सदः-
 संस्नानां कामनाभेदेन हृदिषां सञ्ज्ञां विधत्ते “तेजस्कामस्य
 मिनुयात् चिदृता स्रोमेन यस्मिन् तेजस्त्रिदृत्तेजस्येव भवत्ये-
 कादत्र हृदोन्द्रियकामस्यैकादत्राक्षरा चिदृगिन्द्रियं चिदृगि-
 न्द्रियाव्येव भवति पञ्चदत्र हृदि भ्राह्मव्यवतः पञ्चदशो वज्रो
 भ्राह्मव्याभिभूत्यै सप्तदत्र हृदि प्रजाकामस्य सप्तदत्रः प्रजापतिः
 प्रजापतेराप्या एकविंशति हृदि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशस्रो-
 मानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६का०।१प्र०।१०अ०) इति ।
 नवसञ्ज्ञाकानि हृदीषि यस्य सदः तत्रवहृदि मिनुयात् कु-
 र्यात् । चिदृत्पञ्चदत्रसप्तदशैकविंशत्रयैः साक्षां आदृत्तिभे-
 देन निष्पन्नाः स्रोमा उच्यन्ते । चिदृत् स्रोमे सामादृत्त्यभावेऽपि
 श्लेषां नवत्वात् सञ्ज्ञा साम्यं । प्रजापतिमुखादग्निना सद्योत्पन्न-
 तथा चिदृत्स्रोजस्वं । वीर्यवतः प्रजापतिवाङ्मत उत्पन्नतया
 पञ्चदशस्य वज्रत्वं । आश्रावयेत्यादिमन्त्राक्षराणां प्रजापतिस्वरू-
 पाणां सञ्ज्ञायाः समत्वात् सप्तदशस्य प्रजापतित्वं । चिदृदादी-
 नामन्तर्भावेन एकविंशस्य प्रतिष्ठात्वं । औदुम्बरीस्त्रापनस्य
 सदोमण्डपमध्यप्रदेशं विधत्ते “उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरो म-
 ध्यत औदुम्बरीं मिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति त-
 स्नान् मध्यत ऊर्जा भुञ्जते” (सं० ६का०।१प्र०।१०अ०) इति ।

दक्षिणदिग्गतहृदिषामयाद्युत्तरदिग्गतहृदिषामुपरि दृक्कमा-
 नतया स्थापनीयानीति विधत्ते “यजमानसोके वै दक्षिणानि
 हृदींष्वि ध्राह्व्यसोक उत्तराणि दक्षिणान्युत्तराणि करोति
 यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमा-
 नादुत्तरः” (सं० ६का०।१प्र०।१०।अ०) इति । सोके स्थाने ।
 उत्तर उत्कृष्टः । हृदिषामन्तरास्त्रिष्विद्रेषु दृष्टपूतैः पिधानं
 विधत्ते “अन्तर्व्यन्तान् करोति व्यावृत्तौ तस्मादरथं प्रजा
 उपजीवन्ति” (सं० ६का०।१प्र०।१०।अ०) इति । पूजानां वि-
 लक्षणत्वाच्चदिभ्यो व्यावृत्तिर्भवति । यस्मात् दृष्टमरथजन्यं
 तस्मात् दृष्टकाष्ठस्त्राभाष प्रजा अरथमुपजीवन्ति । कल्पः
 “अथैनाम् परिअयन्ति, परि त्वा निर्वणो गिर इमा भवन्तु
 विश्वतो दृक्कायुमनुदृक्खो जुष्टा भवन्तु जुष्टश्च” इति । गीर्भिः
 स्रुतिभिः वननीधो भजनीय इन्द्रः स्रुतोऽभिमानी निर्वणः ।
 हे निर्वण इमाः सोत्रस्तस्त्ररूपा गिरः सर्वतः कटरूपेण त्वां
 परिभवन्तु वेष्टयन्तु । कीदृक्कः । दीर्घायुषं त्वामनु स्त्रयमपि दृ-
 ङ्क्षिमत्यः । किञ्च । जुष्टश्चः अस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रिया भवन्तु ।
 मन्त्रस्तस्यष्टार्थतां दर्शयति “परि त्वा निर्वणो गिर इत्याह
 यथायजुरेवैतत्” (सं० ६का०।१प्र०।१०।अ०) इति । कल्पः*

* कल्पः इत्यारभ्य स्थापयेत् । एतावत्पर्यन्तं ४५२।४५३ पृष्ठद्वये किञ्चि-
 द्भ्रूयपङ्क्तिपञ्चत्वात्मकग्रन्थस्य काशीस्यपुस्तकद्वये विद्यमानेऽपि त्रैलोक्यदे-
 शीयपुस्तके अभावात् विशेषतः ग्रन्थपर्यायोक्त्यानायामपि शुद्धाशुद्ध-
 सन्देश इति कृत्वा यथाप्रति संस्थापितस्तत्रग्रन्थः ।

“अथ दक्षिणदार्वाहो कुत्रहस्तमुपनिगृह्य दर्भं करोति प्रव-
र्त्तयति, दर्भं च स्यामिन्द्रस्य सूरसीति इन्द्रस्य भुवमसीति यन्त्रिं
करोति तं तदानीमेव विश्वस्याहाकुर्वन्तो हस्तान् यन्त्रिकौशले-
र्निस्त्रिष्ठान्नि एवमेवोत्तरं दार्वाहमेवमेवापरौ दार्वाह निस्त्रिष्ठ-
नीति व्याख्यातं हविर्धानेन । व्याचष्टे । इन्द्रस्य सूरसीन्द्रस्य भुव-
मसीत्याहैन्द्रः हि देवतया सः” (सं०१का०।१०।१०।अ०)
इति । प्रज्ञातयन्त्रेर्विस्त्रंसनं विधत्ते “यं प्रथमं यन्त्रिं यद्भीयाद्यत्
तं न विश्वः सचेदमेहेनाध्वर्युः प्रमीयेत तस्मात् स विश्वसः” (सं०
१का०।१०।१०।अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“देवस्येत्यभिमादत्ते सधिरित्यनुमन्त्रणं ।

परीत्यावटमास्त्रिष्य दिवेऽपे मध्यमूलयोः ॥

प्राचेदौदुम्बरी शुन्धन्नेषो गर्त्तेऽवनीयते ।

अथो अवं क्षिपेत् तत्र पितृदर्भेण संस्तृतिः ॥

उदौदुम्बर्युष्मयोऽथ युता तामवटे क्षिपेत् ।

ब्रह्म पांसु क्षिपेद्गर्त्ते ब्रह्म तत्र वृढीकृतिः ॥

घृतेनौदुम्बरीहोममिन्द्रविश्वदद्यादिभोः ।

हृदोऽयधूञ्ज कर्त्तव्यः परि त्वेति परिभ्रयः ॥

इन्द्ररज्जुं क्षिपेदिन्द्र बध्वेन्द्रमिति मण्डपं ।

सृष्टेर्द्वेषेण मन्त्रास्तु विंशतिः समुदीरिता” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । इतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितं ।

“वृष्टिकामी सदेो नीचैर्भिर्नुयादिति कामना ।

अध्वर्युः स्वामिनो वाऽद्यो वाक्यान्मातुः स उच्यते ॥

परस्मैपदतोऽध्वर्युर्व्यापारस्य परार्थता ।

श्रुतितो वाक्यबाधेन तपोवत्स्वामिनोऽस्तु तत्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदेो मिनुयात्” इति । यथा पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थितौ हविर्धानप्राचीनवंश्रावुषौ तथा सदेो नोचं किन्तु नीचं कार्थमित्यर्थः । अत्र दृष्टिकामना अध्वर्युर्व्यापारः । यः कामयेत स मिनुयादिति वाक्येन कामयिद्वमात्रोरेकत्वावगमात् मादत्तञ्च अध्वर्योरित्यविवादं । तस्मात् स एव कामयेतेति चेत् । मैवं । मिनुयादिति परस्मैपदेन अध्वर्युर्व्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते । ततो दृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगामित्वात् परस्मैपदश्रुत्या वाक्यं बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृत्वं द्रष्टव्यं । यजमानकामितां दृष्टिं पर्जन्यः सम्पादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः कामयेत स मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयं । एवंविदुक्ता आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायतीत्यृत्विजोऽपि काम इति चेत् तर्हि तस्मिन्नुक्तीथोपासने वचनात् ऋत्विजोऽपि फलमस्तु ।

अथ हृन्दः । परि त्वा गिर्वण इत्यनुष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे दत्तीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

र॒क्षो॒ह॒णौ॑ व॒ल॒ग॒ह॒नो॑ वै॒ष्ण॒वान् ख॒नामी॒द॒म॒हं॑ तं
 व॒ल॒ग॒मु॒द॒पामि॑ यं नः स॒मानो॑ यमस॒मानो॑ नि॒च॒खा-
 ने॒द॒मे॒न॒म॒ध्वरं॑ क॒रोमि॑ यो नः स॒मानो॑ योऽस॒मानो॑
 ऽरा॒ती॒यति॑ गाय॒त्रेण॑ छ॒न्द॒साऽव॒वाढे॑ व॒ल॒गः॑ कि॒मच॑
 भ॒द्रं तन्नौ॑ स॒ह वि॒राड॑सि स॒प॒त्न॒हा स॒घ्राड॑सि धा॒तृ-
 व्य॒हा स्व॒राड॑स्यभि॒माति॑हा वि॒श्वारा॑ड॒सि वि॒श्व॒सां
 रा॒घ्राणाः॑ ह॒न्ता ॥ १ ॥

र॒क्षो॒ह॒णौ॑ व॒ल॒ग॒ह॒नः॑ प्रोक्षामि वै॒ष्ण॒वान् र॒क्षो-
 ह॒णौ॑ व॒ल॒ग॒ह॒नो॑ व॒न॒यामि॑ वै॒ष्ण॒वान् यवो॑ऽसि य॒वया॑स्म-
 द्वेषो॑ य॒वया॑ रा॒ती र॒क्षो॒ह॒णौ॑ व॒ल॒ग॒ह॒नो॑ऽव॒स्तृणामि॑ वै-
 ष्ण॒वान् र॒क्षो॒ह॒णौ॑ व॒ल॒ग॒ह॒नो॑ऽभि॒जु॒होमि॑ वै॒ष्ण॒वान्
 र॒क्षो॒ह॒णौ॑ व॒ल॒ग॒ह॒ना॒वुप॑द॒धामि॑ वै॒ष्ण॒वी र॒क्षो॒ह॒णौ॑ व-
 ल॒ग॒ह॒नौ॑ प॒थ्यू॒हामि॑ वै॒ष्ण॒वी र॒क्षो॒ह॒णौ॑ व॒ल॒ग॒ह॒नौ॑ परि-
 स्तृणामि वै॒ष्ण॒वी र॒क्षो॒ह॒णौ॑ व॒ल॒ग॒ह॒नौ॑ वै॒ष्ण॒वी बृ॒ह-
 त्सि॑ बृ॒ह॒द्वा॒वा वृ॒ह॒तीमिन्द्रा॑य॒ वाचं॑ वद ॥ २ ॥

ह॒न्ते॑ द्रा॒य द्वे॑च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितानां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
 ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमानुवाके सदीर्घान्वाचमुक्तं । एतावता षट्त्रिंशत्तापदेः
परिमितायां महावेद्यां निर्घातन्यानुत्तरवेदिहविर्धानमयदांसि
सम्यन्तानि । तस्यास्य महावेद्या उत्तरदक्षिणभागस्यघोराधोभी-
यमार्जास्त्रीययोर्मन्त्रा न सन्ति अतो निर्घातेषु स्थानेष्वभ्यन्तरे
यदन्यत् तत् सम्यक्कं निर्घातर्थं भवति तदभिधेयं । तत्रोत्तरवे-
द्यां सर्व्वस्याभिहितत्वाद्भूविर्धानाभ्यन्तर उपरवा द्वितीयानुवाके
उच्यन्ते । कल्पः “दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोषं षट्पुत्र
उपरवान् अवान्तरदक्षेणु प्रादेशमुखान् प्रादेशान्तरासान्
करोति, रक्षोहृषो वसुगहनो वैष्णवान् खनामि” इति ।
विष्णुर्देवता येषामुपरवाणां ते वैष्णवाः । जीर्णकटपटादिखण्ड-
बद्धा अस्थिनखरोमपादपांसुप्रसृतयो विरोधिनी मारणार्थं
ये भूमौ निखन्यन्ते ते वसुगाः तान् घ्नन्तीति वसुगहनः । र-
क्षांसि घ्नन्तीति रक्षोहृषः । तादृशानुपरवनामकान् गर्जाम्
खनामि । विधत्ते “विरो वा एतद्यज्ञस्य यद्भूविर्धानं प्राणा
उपरवा हविर्धाने खान्यन्ते तस्माच्छीर्षन् प्राणाः” (सं०६का०।
२प्र०।११अ०) इति । उपरवत्रिलानां ओत्रनासिकादिच्छिद्र-
गतप्राणस्नानीयत्वाच्छिरस्नानीयहविर्धाने खननं युक्तं । विधत्ते
“अधस्तात् खान्यन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्षन् प्राणाः” (सं०६का०।
२प्र०।११अ०) इति । यस्माद्भूविर्धानस्याधोभागे भूमावुपर-
वाच्छिरस्त्र्यूर्ध्वकपालादध एव प्राणसञ्चारः । वैष्णवानिति
तद्धितो देवतावाचीत्याह “रक्षोहृषो वसुगहनो वैष्णवम्
खनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयोपरवाः” (सं०६का०।२प्र०।

११अ०) इति । वितस्त्रिचयप्रमाणं विधत्ते “असुरा वै निर्यन्तो दे-
वानां प्राणेषु वल्लगा न्यखनन् तान् बाहुमात्रे ऽन्वविन्दन् तस्मा-
द्बाहुमात्राः खायन्ते” (सं० ६का० । १ प्र० । ११ अ०) इति । निर्यन्तः
पलायनोद्युक्ताः । प्राणेषु प्राणविनाशनिमित्तं न्यखनन् नितरां
भृमावन्तर्द्वावितवन्तः । बोधायनः “अथैभ्यः पांसुमुदपति, इद-
महं तं वल्लगमुदपामि यं नः समानो यमसमानो निचखानेद-
मेनमधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानो ऽरातीयति गाय-
त्रेण हृन्दसा ऽवबाढो वल्लगः” इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह
“इदमहं तं वल्लगमुदपामीत्युपरवाः खन्यन्ते ऽवबाधन्ते गायत्रेण
हृन्दसाऽवबाढो वल्लगः” इति । अस्मान् विनाशयितुं विद्यावि-
त्तसौभाग्यादिभिः समानो ऽसमानो वा यं वल्लगं निचखान तं
वल्लगं अहं इदमुदपामि । किञ्चास्मानुद्दिश्य समानोऽसमानो वा
यः कोऽप्यरातिवदाचरति एनमिदानीं अधरं यजमानपाद-
स्याधोवर्त्तिनं करोमि । गायत्रच्छन्दोऽभिमानिना देवेन वल्लगो
ऽवबाधितः । अशेषशत्रुसङ्ग्रहाय समानासमानशब्दावुभावप्युपा-
देयावित्याह “इदमहं तं वल्लगमुदपामि यं नः समानो यमस-
मानो निचखानेत्याह दौ वाव पुरुषौ यस्मैव समानो यस्या ऽस-
मानो यमेवासौ तौ वल्लगं निखनतस्ममेवोदपति” (सं० ६का० ।
१ प्र० । ११ अ०) इति । चतुर्णामुपरवाणां अधस्तादेकीकरणं वि-
धत्ते “सन्तृणन्ति तस्मान्संदृष्ट्वा अन्तरतः प्राणाः” (सं० ६का० ।
२ प्र० । ११ अ०) इति । प्राणापानचतुःश्रोत्रादयः सर्वे शरी-
रस्याभ्यन्तरे दृश्येकीभूय वर्त्तन्ते । उपरि चतुर्णां पृथक्करणं

विधत्ते “न सन्निवन्ति तस्मादसन्निवन्ताः प्राणाः” (सं०६का०।
 २ प्र०।११ अ०) इति । सम्भेद एकीभावः तन्न कुर्यात् प्राणाश्च
 वहिः स्वस्वगोत्रकेषु तिष्ठन्तो नैकीभवन्ति । कश्यपः “दक्षिणं पूर्वं
 यजमानोऽभिमृच्छति, उत्तरमपरमध्वर्युः, अथ यजमानः पृच्छति
 अध्वर्यो किमत्र इति, भद्रमित्यध्वर्युः प्रत्याह, तस्यै सहेत्युक्ता”
 इति । अध्वर्यो इत्यध्याह्वयते । अत्रोपरवेव्यस्मादुपयुक्तं किमस्तीति
 प्रश्नः । भद्रं सोमाभिषवद्वारेण भजनीयं सर्व्वमस्तीति उत्तरं ।
 तद्भद्रमावयोः सह भवन्ति यजमानोक्तिः । कश्यपः “अथै-
 नानुपस्पृशति, विराडसि सपत्न्या सप्तदशि भ्रातृव्यहा खराड-
 स्थभिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां राडाणां हन्ता” इति ।
 दक्षिणपूर्वमपक्रम्य प्रदक्षिणक्रमेण चतुर्षु चलारो मन्त्राः । वि-
 विधं राजते, सम्भयाजते, स्वयमेव राजते, विश्वेषु राजते, इति
 विराडादयः । विरुद्धेन्द्रियवृत्तिरान्तरः शत्रुः, ततो वाञ्छो विरु-
 द्धजातिः, ततोऽपि वाञ्छो यामसीमादौ विवदमानोऽन्यगोचरः,
 ततोऽपि वाञ्छाः परराश्रमेनाः सर्व्वनाशहेतवः एतच्चतुष्टयं स-
 पत्न्यादिशब्दैर्विवक्षितं । कश्यपः “अथैनानद्भिः प्रोक्षति, रक्षो-
 हृषो वस्रगहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति सर्व्वानेवानुपूर्व्वं, अथै-
 तेव्यपोवगयति, रक्षोहृषो वस्रगहनो ऽवनयामि वैष्णवानिति
 सर्व्वेव्वानुपूर्व्वं, अथैतेषु यवान् प्रस्कन्दयति, यवोऽसि यवयास्त-
 हृषो यवया रातीरिति सर्व्वेव्वेवानुपूर्व्वं, अथैनान् बर्हिषा-
 वस्तृषाति, रक्षोहृषो वस्रगहनो ऽवस्तृषामि वैष्णवानिति स-
 र्व्वानेवानुपूर्व्वं, अथैनान् हिरण्यमन्तर्धाय सुवेषाभिजुहोति, रक्षो-

इषो वसगहनो ऽभिजुहोमि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम्” इति ।
 किमनेत्यादि मन्त्रा उपेक्षिताः । प्रोचषण्णेषस्य जलस्य उपरवेव-
 पनयनं विधत्ते “अपोऽवनयति तस्मादार्द्रा अन्तरतः प्राणाः”
 (सं० ६ का० १ प्र० १११ अ०) इति । मुखनासिकाचक्षुरादिगोल-
 केषु अपां दर्भनात् प्राणानामार्द्रत्वं । अवगते जले अवप्रक्षेपं
 विधत्ते “यवमतीरवनयत्यूर्ध्वं यवः प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेवोर्ध्वं
 दधाति” (सं० ६ का० १ प्र० १११ अ०) इति । या आपोऽवनयन्ति
 ता यवसंयुक्ताः क्षुर्धादिति योजना । उपरवेषु दर्भप्रक्षेपं विधत्ते
 “वर्धिरवस्तृणाति तस्मात्सोमन्ना अन्तरतः प्राणाः (सं० ६ का०
 १ प्र० १११ अ०) इति । अक्षिपक्ष्मनासिकादिषु सोमदर्भनात्सोम-
 न्नत्वं । सोमं विधत्ते “आव्येन व्याचारयति तेजो वा आव्यं प्राणा
 उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति” (सं० ६ का० १ प्र० १११ अ०)
 इति । कल्पः “अथास्यैते फलके दीर्घसोमे सन्तृप्ते भवतो
 ऽसन्तृप्ते एकाहे ते संसृष्टे उपदधाति, रक्षोहणौ वसगहन-
 वुपदधामि वैष्णवी इति, अथैने ब्रह्मभिः परिनिहन्ति दाभ्यां
 पुरस्तात् दाभ्यां पश्चात् दाभ्यामभितोऽनवसर्पसाध, अथैने प्रद-
 क्षिपं पुरीषेषु पर्यूहति, रक्षोहणौ वसगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी
 इति, अथैने वर्धिसा परिस्तृणाति, रक्षोहणौ वसगहनौ परि-
 स्तृणामि वैष्णवी इति, अथैने अभिष्टयति, रक्षोहणौ वसगहनौ
 वैष्णवी इति” इति । फलकविशेषविवक्षया रक्षोहणविति
 पुंलिङ्गनिर्देशः । हनुत्वेन ब्राह्मणे निरूप्यमाणत्वात् वैष्णवी इति
 स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । कल्पः “अथैने सर्षफलकयोः प्राचीनयो-

वमुत्तरलोमोपसृणाति यज्ञप्रतिष्ठेति वा तूष्णीं वा तिरस्वर्ष-
 फलके याव्ण उद्वादयति, वृहन्नसि वृहद्वावा वृहतीमिन्द्राय
 वाचं वद” इति । उद्वादयति पाषाणेन फलके शब्दं जनयेत् ।
 हे पाषाण त्वं वीर्येण वृहन् महानसि । किञ्च वृहन्नोऽवयव-
 भूता यावाणो यस्य स च त्वं वृहद्वावासि इन्द्रार्थं । इन्द्रो यथा
 ष्टुणोति तथा वृहतीं उच्चध्वनिमस्रद्यज्ञविषयां वाचं वद
 त एते मन्त्रा उपेक्षिताः । फलकयोरत्यन्तसंश्लेषं निषेधति
 “हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न सन्तृणत्यसन्तृषे हि” (सं०
 ६का०१२प्र०१११अ०) इति । हनू मुखस्याधरोत्तरफलके अत्र
 सोमाभिषवाधारफलके मन्तर्दनं रज्जुबन्धनादिना दृढसंश्लेषः
 तमच न कुर्यात् । तत् द्विरात्रादौ प्रसङ्गाद्विधत्ते “अथो खलु
 दीर्घसोमे सन्तृषे धृत्यै” (सं० ६का०१२प्र०१११अ०) इति ।
 आवृत्तत्वात् सोमस्य दीर्घत्वं अभिषवबाहुल्याद्दार्ढ्यार्थं मन्तर्दनं ।
 अथ रूपकेण उपरवान् प्रशंसन् प्रसङ्गात् सनिमित्तं सदसि सोम-
 भक्षणं विधत्ते “शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्भुविर्धानं प्राणा उपरवा
 हनू अधिषवणे जिह्वा चर्मा यावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो
 नासिकोत्तरवेदिरुदरः सदो यदा खलु वै जिह्वया ऽदत्सधि
 खादत्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यधोदरं गच्छति
 तस्माद्भुविर्धाने चर्माच्चधि यावभिरभिषुत्याहवनीये ऋत्वा प्रत्यक्षः
 परेत्य सदसि भक्षयन्ति” (सं० ६का०१२प्र०१११अ०) इति । अत्रा-
 भिषवहोमौ विधेयस्य भक्षणस्य निमित्तं पुनरप्युपरवस्तुत्यै
 प्रकारान्तरेण रूपकं त्रिकस्य तद्देदनं प्रशंसति “यो वै विराजो

यज्ञमुखे दोहं वेद दुह एवैनामियं वै विराट् तस्यै त्वकर्षोऽ
 धोऽधिषवणे स्नाता उपरवा यावाणो वत्सा ष्वलिजो दुहन्ति सोमः
 पयो च एवं वेद दुह एवैनां” (सं०६का०।१प्र०।११अ०) इति ।
 अग्निष्टोमे दादन्नसु स्तोत्रेषु विद्यमाना ष्वच आवर्त्यमानाः सत्यो
 नवतिः सम्पद्यन्ते । तत्र नवसु दशकेषु प्रत्येकं विराट्कुन्दोऽच-
 रषज्ञास्तीत्ययं यज्ञो विराडित्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य सप्तमका-
 ष्डस्य प्रथमानुवाके समाधायते “विराजमभिसम्पद्यते” इति ।
 सोऽयं यज्ञरूपो विराडच कामधेनुत्वेन निरूप्यते । इयं महा-
 वेदिरेव विराडाख्या धेनुः । तस्या धेनोर्या त्वक् तदिदमास्तृतं चर्म
 ऊध आपीनभारः । तद्रूपं फलकद्वयं । एवमन्यद्योज्यं । परेद्युः
 कर्तव्यस्य यज्ञस्यायं कल्पः प्रारम्भोऽन्तःपातित्वात् मुखं । त-
 स्मिन् मुखे विराजो धेनोः दोहनप्रकारं यो वेद स एनां
 कामधेनुं सर्व्वथा दुग्धे । य एवं वेद दुह एवैनामिति पुनर्व-
 चनमुपसंहारार्थं । सेधमुपरवप्रथमेति केचित् । स्वातन्त्रोपास्ति-
 विधिरित्यन्ये । यथा सप्तमकाण्डे ऽश्वमेधप्रकरणे “उषा वा अश्वस्य
 मेधस्य शिरः” इति स्वातन्त्रोपास्तिराज्ञाता तद्वत् । तस्याश्च स्वा-
 तन्त्र्यं दृष्टदारण्यकस्यादौ विस्पष्टं । एतादृशानां वाक्यानां
 कर्मप्रकरणादुत्कर्ष उत्तरमीमांसार्या गणोपसंहारपादे मन-
 सिदाद्यधिकरणे निर्धारितः, तस्मादुत्कर्षे स्वातन्त्र्यं, अनुत्कर्षे तु
 स्तुतित्वेन उपरववाक्याङ्गत्वमित्याकारद्वयमभ्युपेयं । अथवा दृष्टे-
 यातुर्भास्यानाञ्च राजसूयान्तःप्रयोगवहिःप्रयोगा यथा तद-
 देव द्रष्टव्यं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“खनेदुपरवान् रक्ष इदं तं मृदमुदपेत् ।

गाथ तत्रावबाधेत किं स्वामी पृच्छतीतरः ॥

भद्रमित्याह तं नावित्याह स्वामीतरं प्रति ।

विराट् चतुर्भिः संस्पर्शा रक्षः पञ्च स्फुटक्रिया ॥

रक्षोऽधिषवणाख्ये तु फलके स्थापयेत् तथा ।

पर्युञ्ज च परिरुत्वा मन्त्रयेच्च वृहन्निति

उपांशु सदनाग्नां सादयेद्विंशतिर्घ्ना” ॥ इति ।

अथ भीमांसा । तृतीयाध्यायस्य अष्टमपादे चिन्तितं ।

“भद्रं तन्नौ सहेत्येतत् तस्मिन् स्वामिनि युज्यते ।

दित्वाभ्रुत्या भवेदेतदध्वर्युयजमानयोः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “हविर्धानमश्नुपे सोमाभिषवाधारयोः

फलकधोरधस्तात्तस्रस्वाग्नेयादिदिशु चतुर उपरवनामकानर्त्ता

बाहुमात्रखाता अधोभागे परस्परमिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं

प्रादेशमानव्यवहिता वर्त्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षि-

णहस्तं प्रसारयति । तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन् स्रहस्तं प्रसार्य अधस्ता-

द्यजमानहस्तं गृह्णाति । तदा यजमानः किमचेत्यनेन मन्त्रेण फलं

पृच्छति । अध्वर्युश्च भद्रमित्यनेन मन्त्रेणोत्तरं श्रूते । ततो यज-

मानस्तस्यै सहेत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वीकृत्य स्वीकरोति ।

तस्माद्यजमानश्चैतदिति चेत् । मैवं । नावित्यनेन द्विवचनेन सहे-

त्यनेन चोभयगामितयैव स्वीकारात् । तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितं ।

“सन्तुष्टे दीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विहतावुत् ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तर्दनं ॥

सामानाधिकरणस्य षष्ठीतो बलवत्ततः

दैर्घ्ययुक्तेऽन्य संस्कारौ उत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “दीर्घसोमे सन्तुषे धृत्यै” इति सोमयमग-
विशेषो दीर्घसोमः । तस्मिन् सोमाभिषवाधारयोरधिषवणफल-
कयोः सन्तर्दनं कार्यं अन्योन्यवियोगेन त्रैथिस्त्वं मा भूदिति
दृढसंज्ञेयः सन्तर्दनं । तदेतत् प्रकरणबलात् प्रकृतौ निवेश्यते न
च तत्र दीर्घसोमत्वानुपपत्तिः । दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घ-
शब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः । षष्ठी-
समासात् कर्मधारयो बलीयानिति वक्ष्यते । तथा सति दीर्घत्वं
सोमस्य धर्मो न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्य
इष्टिपञ्चपेक्षया दीर्घत्वमस्येवेति चेत् सोमशब्देनैव तदवगतौ
दीर्घशब्दवैयर्थ्यात् । न हीष्टिपञ्चपेक्षया द्वस्रः कश्चित् सोमोऽस्ति
यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत, तस्मात् प्रकृतिरूपद्वस्रसोमं
व्यावर्त्तयितुमयं दीर्घशब्दो विकृतिषूक्त्यादिषु ग्रहाधिक्येन दी-
र्घमं, तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः । प्रकृतौ
तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । सन्तर्दनबाधस्य साक्षात् श्रूयते
“हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न सन्तृणन्त्यसन्तृषे हि हनू”
इति । तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः । तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“आख्यातव्या* वषट्कारा एव किं भवचेतवः ।

किं वाभिषवहेमौ च तत्राद्योऽस्त्रकया दिशा ॥

इविर्धानेऽभिषुत्याथ ऊत्वा सदसि भवयेत् ।

* आख्या वच्चा इति का० पा० ।

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतु यथेतरः” ॥ इति ।

होतुस्य मद्य इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः । हारियोजनवाक्यन्तु वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वात् चय एव भक्षहेतव इति चेत् । मैवं । “हविर्धाने यावभिरभिषुत्याहवनीये जुला प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति” इति श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदः प्राचीनमण्डपेऽभिषवः उत्तरवेद्यां होमः सदसि भक्षणं । तत्राभिषवहोमयोर्व्वचनान्तरप्राप्तयोरभिधेयतया तौ निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं विधीयते, तस्मात् समाख्यादिवत् एतयोरपि हेतुत्वमस्ति । षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“अभिषुत्या ततो जुला खादेदेकैकहेतुना ।

संहृत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्निमः ॥

होमाभिषवकर्ता च भक्षाङ्गत्वेन चोद्यते ।

निमित्तताऽऽर्थिकी तस्मात् साहित्यं हेतुगं मतं” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “हविर्धाने यावभिरभिषुत्या सदसि भक्षयन्ति” इति । तत्राभिषवहोमयोरेकैक एव भक्षहेतुः साहित्यस्याविधेयत्वात् । अभिषवहोमावच निमित्तत्वेनोच्येते तत्र साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येत अभिषवहोमौ भक्षणहेतु । तौ च संहितावित्येवं तद्भेदः । तस्मात्साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तहेतुत्वमित्येवं प्राप्ते श्रूमः । नात्र निमित्तमुपन्यस्यते । किन्तु होमाभिषवयोः कर्त्तृभक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्व्वमप्राप्तत्वाद्भिधीयते । तथा सत्यभिषवहोमयोर्व्वि-

मिच्छत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यभेददोषाभावात् साहित्यं
प्रतीयमानं विवक्षितमिति संहितयोरेव तयोर्निमित्तत्वमिति ।
अत्र सर्वेषां यजुष्टाम्नासि ह्यन्दः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

विभूरसि पुवाहणो यज्ञिरसि हव्यवाहनः श्रार्चो
ऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदा उशिगसि कविरङ्गा-
रिरसि बभारिरवस्युरसि दुवस्वान्दुन्धुरसि मा-
र्ज्जालीयः सद्वाडसि कृशानुः परिषद्योऽसि पवमानः
पुतकासि नभस्वानसंमृष्टोऽसि हव्यसूद कृतधामासि
सुवर्ज्योतिर्ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामाजोऽस्येकपादहिर-
सि बुधियो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि मा
मा मा हिःसीः ॥ १ ॥

अनीकेनाष्टौ च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीयानुवाके हविर्धानगतोपरवनिर्वाणमुक्तं । अथावग्नि-
ष्टेष्वाग्नीध्रोपसदःप्रभृतिस्थानेषु धिष्णिषाः तृतीयोऽनुवाकेऽभि-
धीयन्ते । कथं : “आग्नीध्रीयं खात्वा रफ्णेनोद्भृत्यावोक्ष्य खात्वासे-

पुरीषं सिकता इति निवपति, विभूरसि प्रवाहणो रौद्रेणानोकेन
पाहि माग्ने पिष्टहि मा मा मा हिष्शीरिति तं परिमण्डलं
धिष्णियं करोति सिकताभिरभाञ्जितं करोत्यथातः सदसि
धिष्णियान्निवपति होतुः प्रथमं वज्रिरसि हव्यवाहन इति,
आत्रोऽसि प्रचेता इति दक्षिणतो मैत्रावरुणस्य, तुथो वो
विश्ववेदा इत्युत्तरतो ब्राह्मणांश्चंसिन, उग्निगसि कविरित्यु-
त्तरतः पोतुः, अहारिरसि बभारिरित्युत्तरतो नेष्टुः, अवस्यु-
रसि दुवस्त्रानित्युत्तरतो छावाकस्य, अथ दक्षिणे वेद्यन्ते मा-
र्जालीयं निवपति शुग्ध्यूरसि मार्जालीय इति, सर्व्वेष्वेव रौद्र-
अनुवर्त्तयत्यद्याष्टावगुद्विंशति, ससाडसि क्षत्रानुरित्याहवनीय-
मुपतिष्ठते, परिषद्योऽसि पवमान इत्यास्ताव, प्रतक्षासि नभ-
स्त्रानिति चाल्वालं, असंमृष्टोऽसि हव्यसृद इति पशुअपणं, अथ
सदसो द्वारि तिष्ठन् अतधामासि सुवर्ज्योतिरित्यौदुम्बरोमुपति-
ष्ठते, ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामेति ब्रह्मसदनं, अथात्रैव तिष्ठन् गा-
र्हपत्यमुपतिष्ठते, अजौस्येकपादहिरसि नुभिष इति थं प्रहास्यन्तो
भवन्ति” इति । तत्र रौद्रेणेति वाक्यं सर्व्वमन्वशेषत्वादन्ते समा-
न्नायने । आभाञ्जितं समन्नायथा व भक्षति तथा करोति शुभ्रं
वा करोति । हे अग्नीधीय त्वत्तोऽन्यद्विष्णियविहरणात् त्वं वि-
भूरसि विविधं भवसि । हविषां प्रवाहयित्वात् प्रवाहणोऽसि ।
हे होषीय त्वं वज्रिर्हो हव्यवाहनः तद्रूपोऽसि । हे मैत्रावरुणी-
ष आत्रो मित्रः प्रचेता वरुणस्तदुभयरूपोऽसि । हे ब्राह्मणा-
ंश्चंसिसमन्धिब् तुथो ह स वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा

विभजतोत्याच्चातो विन्धाभिन्नो यस्तुचस्तद्रूपोऽसि । हे पोत्रीच
 त्वमुन्निक् कमनीचः कविर्विदानसि । हे नेत्रीच सोमरचकौ
 घावङ्गारि वस्मारिनामकौ तद्रूपोऽसि । हे चहावाकसम्बन्धिन्
 अवस्य ते त्वा वाताय स्वाहा दुवस्य ते त्वा वाताय स्वाहेत्यान्ना-
 ताववस्य दुवस्यन्तो वातविभ्रेषौ तद्रूपोऽसि । हे मार्जालोच त्वं
 शुन्ध्युः शोधकः पाचप्रक्षासनेन सेपमार्जकस्थानभूतोऽसि । हे
 आहवनीच सम्यक् राजमानः कृत्रानुरसि । हे आस्ताव सोच-
 स्तान् परिषस्यः परितः सदयोग्यः पबमानः पूतोऽसि । हे चा-
 त्वास कृष्णविषाणत्यागार्थं प्रतक्ताऽसि प्रकृष्टगमनविषयोऽसि ।
 नक्षत्रान् अन्तरवकाशवान् पशुअपणप्रदेशं राचसैरसंमृष्टोऽसि ।
 हे हव्यस्रद हृदयादिहव्यपाचकोऽसि । हे औदुम्बरि अतधाम
 सामगानानृतमवस्यन्नावि धाम उपवेन्ननस्थानं यस्याः तादृशी
 सुवर्ज्योतिः उन्नतत्वेन स्वर्गप्रकाशिकाऽसि । हे ब्रह्मसदन त्वं
 ब्रह्मज्योतिः ब्रह्मनामकस्यर्त्विजः प्रोक्षणादिकर्माभ्यनुष्ठानरूपं
 ज्योतिर्यस्मिन् स्थाने तादृशमसि सुवर्धाम स्वर्गसदृशं स्थानं यस्य
 तथाविधमसि । हे नूतनगार्हपत्य्यो देवः प्रोष्ठपदा नक्ष-
 चमज एकपाद्देवतेत्याच्चातः तद्रूपोऽसि । पुरातनं गार्हपत्यमित
 ऊर्ध्वमृत्विजः परित्यक्ष्यन्तो भवन्ति । हे त्याज्यगार्हपत्य्यो देव
 देवः प्रोष्ठपदा नक्षत्रं अहिर्बुध्नियो देवतेत्याच्चातः तद्रूपोऽसि ।
 आग्नीषीथमारभ्य पुराणगार्हपत्यान्तेषु षोडशसु स्थानेषु अभि-
 मन्वमान हे अग्ने त्वदीयेन रौद्रेण सैम्येन राक्षसेभ्यो मां पाहि
 कर्षकस्यप्रदानेन मां पाहि । पिपृहि पूर्वमनोरथं कुरु । मदि-

नाशरूपां हिंसां मा कुह । तानेतान्सर्वानुपेक्ष्यानुष्ठानं वि-
 धत्ते “चात्वालाद्विष्णियानुपवपति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं
 यज्ञस्य सयोनित्वाय” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । पुरी-
 षमादायोत्तरवेद्याः करणात्वात्वालं यज्ञस्य योनिः तादृशा-
 चात्वालाद्विष्णियाद्विष्णियनामकानां खलविशेषाणां निवपने
 यज्ञः सर्वोऽपि स्वयोनियुक्तो भवति । कालान्तरे अनुष्ठेयान्यपि
 कानिचिद्विष्णियप्रसङ्गादिह विधीयन्ते । तच्चाग्नीध्रीयधिष्णिय-
 खितादङ्गैर्होत्रियादिधिष्णियेषु अग्निस्थापनं विधत्ते “देवा वै
 यज्ञं पराजयन्त तमाग्नीध्रात् पुनरपाजयन्तेद्वै यज्ञस्वापरा-
 जितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्विष्णियान् विहरति यदेव यज्ञ-
 स्वापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०)
 इति । पराजयन्त पराजितमकुर्वन्तं यज्ञमसुरा अगृह्णन् । पुनस्तीं
 यज्ञमाग्नीध्रदेवतासामर्थ्येणऽसुरेभ्यः अवच्छिद्य देवता अयजन्
 अग्नीध्रस्यापराजितस्वानत्वात् ततो विहरणं युक्तं । प्रेषमन्त्र-
 मुत्पादयति “पराजित्यैव खलु वा एते यन्ति ये वहिष्यवमा-
 नः सर्पन्ति वहिष्यवमाने स्तुत आहाग्नीध्रीन् विहर बर्हिस्तृ-
 षादि पुरोडाशाः अलं कुर्वन्ति यज्ञमेवापजित्य पुनस्तन्वाना
 यन्ति” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । वहिष्यवमानं नाम
 प्रातस्सवने सामगैर्गायमानमुपास्मै गायत इत्यादिकं स्तोत्रं
 तन्तु गायन्तं खल्विजो धावन्ति । यथा लोके पराजित्य पला-
 यन्ति तद्वत् । ततस्तोत्रे समर्पिते सत्याग्नीध्रं सम्बोधाग्निविह-
 रणादिप्रैषे उक्ते यज्ञपराजयादपादृत्य पुनः प्रसारितवन्तो

भवन्ति । विहरणे विशेषं विधत्ते “अङ्गारैर्द्वे सवने विहरति
 ब्रह्माकाभिसृतोयः सशुक्रत्वायाथो सम्भरत्येवैनत्” (सं० ६ का०।
 ३ प्र०।१ अ०) इति । प्रातस्सवनमाध्यन्दिनसवनयोराम्नीधीय-
 गतैरङ्गारैर्दग्धकाष्ठैर्विहरेत् । तृतीयसवने तु ब्रह्माकाभिर्दीप्ता-
 भिसृष्टमुष्टिभिर्विहरेत् । तत्र सोमस्य गायत्रीमुखेन पीतत्वा-
 न्नास्ति सोमे* तेजः । दीप्तासु ब्रह्माकासु साररूपतेजोऽस्तीति
 सशुक्रत्वाय सतेजस्त्वाय तथा कुर्वन्ति । किञ्चित् तृतीयसव-
 नमितरसदृशं कृत्वा सम्भरन्ति सम्यक् पोषयन्ति । पूर्वोक्त-
 धिष्णियसङ्घं प्रशंसति “धिष्णिया वा अमुष्मिन् लोके सोम-
 मरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाहरन् तमश्ववायन् तं पर्यविशन्”
 (सं० ६ का०।३ प्र०।१ अ०) इति । खानभ्राजादय इव धिष्णि-
 यदेवता अपि सोमं रक्षन्ति आङ्गीयमाणं सोममनु स्वयमप्या-
 गत्य परित उपविष्टाः तस्मात् प्रब्रह्मा धिष्णियाः । एतद्देदनं
 प्रशंसति “य एवं वेद विन्दते परिवेष्टारं” (सं० ६ का०।३ प्र०।
 १ अ०) इति । सेवकजनमित्यर्थः । केषुचित् धिष्णियेषु सोमा-
 ऊतिं विदधाति “ते सोमपीथेन व्यार्धन्त ते देवेषु सोमपीथ-
 मैश्वर्यं तान् देवा अभ्रुवन् द्वे दे नामनी कुरुध्वमथ प्रवाप्यथ
 नवेत्यग्रयो वा अथ धिष्णियास्तस्माद्दिनामा ब्राह्मणोर्दुक-
 स्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यविशन् ते सोमपीथं प्राप्नुवन्नाहवनीय
 आग्नीधीयो होत्रीयो मार्जास्त्रीयस्तस्मात् तेषु जुह्वति” (सं०
 ६ का०।३ प्र०।१ अ०) इति । ते धिष्णियाः सोमपानेन वि-

* नाभिद्योमे इति का० पा० ।

युक्ताः । ततश्चो देवेषु मध्ये सोमपानमस्माकमस्मिन्नित्येच्छन्त । एकै-
 कनाममात्रधारणेन युक्ताकं सोमपानयोग्यता सर्व्वथा नास्ति,
 नामद्वये तु स्वीकृते पाश्चिकी तद्योग्यतेति देवैरुक्ता अग्निनाम-
 धिष्णियनाम च कृतवन्तः । यस्मान्नामद्वयमुत्कर्षहेतुः तस्मात्सोके
 देवदत्तादिनाम प्रथमं कृत्वा पश्चात् तपोविद्यादिभिराचा-
 र्यापाध्यादिकं द्वितीयनाम दधत् सत्कारेण समृद्धा भवन्ति
 विप्राः । नामद्वयधारिणां तेषां मध्ये ये चत्वार आहवनीयादयः
 सोमस्यात्यन्तसमीपे निविष्टास्ते समीपवर्त्तिनेन सोमपानयोग्या
 इति तेषु सोमं जुहुवुः । द्विनामधारित्वेनेतरेषामपि प्रथमं
 सोमपानं वारयति “अतिहाय वषट्करोति विद्येते सोमपो-
 येनार्थन्त” (सं० ६ का० ३ प्र० १ अ०) इति । ये दूरवर्त्तिनो
 मैत्रावरुणधिष्णियादयस्तानतिस्त्रङ्गु समीपस्थेभ्य एव वषट्का-
 रस्तथापि अनुवषट्कारप्रदानाम आज्ञतिस्तु ऐतरेयब्राह्मणश्रुती
 तदाज्ञतिदेवतात्वेन चतुर्षामेव श्रवणात् तानतिहायवषट्करो-
 तीत्युक्तं युक्तं । सा च श्रुतिः “सोमस्याग्ने वि हीत्यनुवषट्करोति
 तेन धिष्णियान् प्रीणाति” इति । तस्मात् तेषां वषट्कार-
 पूर्व्वको होमः । इतरे तु सोमपानेन व्यार्थन्त हि यस्मात्
 पूर्व्वोक्तस्य विद्योगस्य प्रतीकारं सामीप्यलक्षणं सन्नादितवन्तः ।
 द्वितीयनामप्रयुक्तस्य उत्कर्षस्योषां सोमाभावेऽप्याज्यव्याघारणादे-
 केषपद्यते । सोमाज्जतीनां दिग्यवस्थां विधत्ते “देवा वै याः
 प्राचीराज्जतीरजुहुवुर्धे पुरस्तादसुरा आसन् ताःस्ताभिः प्राणु-
 दन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ताःस्ताभिरपानुदन्त

प्राचीरन्या आहुतयो ह्ययन्ते प्रत्यङ्गासोना धिष्वियान् व्या-
 चारयति पञ्चाशैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्यान् प्रणुदते
 तस्मात् पराचीः प्रजाः प्रवीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते” (सं० ६का०।
 ३प्र०।१अ०) इति । प्राङ्मुखेन ह्ययमानाः प्राचीः उत्तरवे-
 दिगताः यस्मादाहुतिषु द्वै विध्यं तस्मात्सोकेऽपि प्रजाः पिचा
 यन्मुखेन प्रवीयन्ते निषिच्यन्ते तदिपरीतदिङ्मुखा उत्पद्यन्ते ।
 अध्वर्याः प्रत्यागमनं निषेधनिन्दाभ्यामुच्यति “प्राणा वा
 हते यद्भिष्विया यदध्वर्युः प्रत्यङ् धिष्वियानतिसर्पेत् प्राणान्
 सङ्घर्षेत् प्रमायुकस्यास्राभिर्व्या एषा यज्ञस्य यद्देतोर्ध्वः खलु
 वै नभ्यै प्राणो बाङ्पानो यदध्वर्युः प्रत्यङ् होतारमतिसर्पे-
 द्पाने प्राणं दध्यात् प्रमायुकः स्यात्” (सं० ६क०।३प्र०।१अ०)
 इति । अतिसर्पेदतिक्रम्य गच्छेत् होता यज्ञस्य नाभिः मध्यदेशे
 वर्तते प्राणवत् प्राग्वर्तिनोऽध्वर्याः प्रत्यग्गमनमयुक्तं । अलिङ्ग
 उपगायन्तीति विधिप्राप्तगानमध्वर्यानिषेधति “नाध्वर्युरूप-
 नायेद्दाम्बीर्या वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरूपगायेदुद्गात्रे वाचः सम्प्र-
 ष्णुदुपदासुकाऽस्य वाक् स्यात्” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति ।
 उद्गात्रा सामानि गीयमाने पृष्ठतस्तदंगीकरणमुपमानं उप-
 दासुका उपस्यशीलाः । प्रकारान्तरेणाध्वर्याः प्रत्यग्गमनं वि-
 धातुं चोद्यमुद्गात्रयति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासः स्थिते
 सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ् सदेतीयादथ कथा दाक्षिणानि होतुमेति”
 (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । अध्वर्याः सद उत्सङ्गु प्रत्य-
 ग्गमनं निषिद्धं दाक्षिणहोमः प्राचीनवंशे नूतनगार्हपत्ये

कर्त्तव्यः तत्कतथं घटते असंखिते ऽसमाप्ते कथा केन प्रकारेण । उक्तचोद्यस्य परिहाराभासमात्रकृते “यामो हि स तेषामिति” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । याम उपरमो यस्मात् स दाक्षिण्यहोमः । तेषां देवानां सम्बन्धिनः कर्षण उपरमकास्त्रीनः अतो लौकिकगमनत्वाद्देवा अनुज्ञास्यन्ति । इत्यमुत्तराभासं दूषयति “कस्मा अह देवा यामं वाऽयामं वानुज्ञास्यन्तीति” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । अहेत्युक्तविषयमुत्तरवादिनोक्तं तन्न भवति कस्मै प्रयोजनाय कर्षणे उपरति मनुपरतिं वा अनुज्ञास्यन्ति, न हि तदनुज्ञया देवानां किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः । ततः प्रत्यग्गमनस्य निषिद्धत्वाद्दाक्षिण्यहोमो न घटत एवेति चोद्यं सुखितं । तस्य मुख्यं परिहारं दर्शयन् प्रत्यग्गमनं विधत्ते “उत्तरेणाग्नीध्रं जुहोति दाक्षिणानि न प्राणान् सङ्घर्षति” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । अग्नीध्र-हविर्धानयोर्मध्ये गत्वा यत् सदोऽतिक्रमणं तदेव निषिद्धं । अयं त्वाग्नीध्रं वामतः परित्यज्य तस्मादुत्तरतः प्रत्यङ्मुखो गत्वा प्राचीनवङ्गे दाक्षिणानि जुहुयात् । ततो नोक्तदोषः । इत्थं प्रासङ्गिकं परिषमाप्य प्रकृतमनुसरति । तत्र चाल्वास्त्राद्विष्वि-चानुपवपति इति सामान्यशास्त्रेणाग्नीध्रादीनां प्राञ्जितान्तानां षोडशानामपि निवपने प्रसक्ते मार्जास्त्रीयान्तानामष्टानामे-वेति विशेषं विधत्ते “न्यन्ये धिष्ण्या उपयन्ते नान्ये यान्निवपति तेत तान् प्रीणाति” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । इतरे-षामाहवनीयादीनां प्राञ्जि तान्तानामष्टानामुपस्थानं विधत्ते

“यान् निवपति यदनुदिशति तेन तान्” (सं०३का०।३प्र०।
१अ०) इति । प्रीणातीत्यनुवर्त्तते । अनुदेशो मन्त्रेषोपस्थानं ।
अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“विभूः पदत्रयात्मानो मन्त्राः षोडश निर्वपेत् ।

धिष्ण्यादिभ्यश्च सर्वेषु रौद्रेणेत्यनुदिशते” ॥ इति ।

अत्र मीमांसा नास्ति । छन्दसी उक्तैव ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वतीयप्रपाठके द्वतीयेऽनुवाकः ॥ ० ॥

त्व॑ सौम त॒नु॒कृ॒न्नो॒ दे॒षो॒भ्यो॒ऽन्य॒कृ॒तेभ्य॒ उ॒रु॒ य॒न्ता-
सि॒ व॒रू॒य॑ स्वाहा जुषाणो अतुराज्यस्य वेतु स्वाहाऽ
यन्त्रो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पूर एतु प्रभि-
न्दन् । अय॑ शूचून् जयतु जहृषाणो ऽयं वाजं जयतु
वाजसातौ । उ॒रु॒ वि॒ष्णो॒ विक्र॑मस्वोरु क्षयाय नः कृधि ।
घृ॒तं घृ॑तयोने पिब प्र प्रय॑न्नपतिं तिर । सोमो जि-
गाति॑ गातुवित् ॥ १ ॥

देवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिमासद्मदित्याः
सदोऽस्यदित्याः सद आसीदैष वो देवसवितः सोम-
स्त॑ रक्षध्वं मा वो दभदेतत् त्व॑ सौम देवो देवानुपागा
इ॒दम॑हं मनुष्यो मनुष्यान् सह प्र॑जया सह रा॒यस्यो॑षेः

जमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इदमहं निर्वरुणास्य पा-
शात् सुवरभि ॥ २ ॥

विश्वेषं वैश्वानरं ज्योतिरग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां
व्रतपतिरसि या मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा मयि या
तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यद्यायथं नौ व्रतपते
व्रतिनोव्रतानि ॥ ३ ॥

गातुविद्भ्येकषिंश्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

तृतीयानुवाके धिष्ण्या वर्णिताः । एतावता वेदिगतवि-
शेषकृत्वावान्तरनिर्माणं समाप्तं । अथ तस्यां वेद्यामग्नीषोमीय-
पशुर्वक्तव्यः । तस्य चाग्नीषोमयोः प्रणीतयोः पश्चादङ्गमुचितत्वात्
तत्प्रपथनाय विसर्जनहोमस्तुर्धेऽभिधीयते । कथ्यः “स्तुषि चतु-
र्धेऽहीतं वृहीत्वा ब्राह्मामुखीषे विसर्जनहोमं जुहोति, तस्य सोम त-
नूकृत्वा देवेभ्योऽन्यकृतेभ्य उर यन्नासि वरुणस्य साहेति सुवेषामुं
मस्कन्दयति, जुषाणोऽनुराज्यस्य वेतु साहेति पूर्व्या दारो-
पनिष्कामति, अथसो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एत
प्रभिन्दन् । अथस्य प्रब्रून् जयतु अर्हषाणो ऽयं वाजं जयतु वाज-
धातवित्थयश्वनीषे सुवाञ्छति जुहोति, उर विष्णो विक्रम-
कीर सषाय वः कृधि । धृतं व्रतजोने पिव प्र प्रब्रह्मपतिं निरं

कादा” इति । तर्जुं वरीरं कृत्वा हिन्द्वन्तीति तन्पुत्राणि
 रचांसि । द्विषन्तीति द्वेषांसि । अग्नेरक्षद्विरोधिभिरधिचरद्भिः
 कृतमणि प्रेरितानीत्यव्यक्तमणि । हे सोम त्वं तादृग्नेभ्यो निष-
 न्नासि । यथा तादृग्नाणि चाक्षान् बाधन्ते तथा अक्षानव्यच
 सुरचितप्रदेभ्ये स्थापयित्वा पाशयसि, तस्मात् लभेवाक्षाकं उद
 प्रभृतं वरुचं वक्षमसि तस्मै तुभ्वमिदं ऊतमसु । आर्तुं प्रह्व-
 न्द्वत्तनीत्यनाप्तुवद् आञ्जविन्दुवाची, जल्पे लख्यदेहवाची । हे
 सोम त्वं जुषासो अक्षासु प्रीतिमान् । रक्षवामदर्शनाद्याप्तुर-
 ष्यदेहः इन् आञ्जस्य वेतु विन्दुं पिय तत्रेहं ऊतमसु । पूर्व-
 दारेण निष्कामन्तो यमग्निं प्रचयन्ति अयमग्निरक्षाकं वरिवः
 कषोतु अयः करोतु । अयं मृधो वैरिषः प्रभिन्दन् पुर इतु
 जपे मच्छतु । अयं जहवाणः दृष्टान्तःकरणः प्रचून् जयतु ।
 वाजस्यास्य यातिर्बाभो यस्मिन् सङ्ग्रामे स वाजसातिः तस्मि-
 न् अयं अक्षदर्थं वाजं जयतु वशीकरोतु । हे विष्णो व्यापिन्
 आहवनीय अक्षदमुयसार्थं उद विक्रमस्य वैरिषु ब्रह्मं परा-
 क्रमं कुह, नोऽस्माकं अग्राय निवासाथं उद कधि ब्रह्मं
 वृद्धनादिकं सत्यादय । घृतेन जासोद्भवात् घृतयोनिः । हे
 घृतयोने ह्ययमानमिदं घृतं पिय, यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर-
 क्षतिप्रयेन वरुच्य । मन्वान् व्याचिख्यासुरादौ हेतुं विधन्ते
 “सुवर्माय वा एतानि सोकाय ह्यन्ते यद्वैसर्वनामि” (सं० ६
 का० १ प्र० १२ अ०) इति । अवान्तरदीक्षाया विषर्जनार्थत्वादे-
 तानि सोमकर्त्राणि वैसर्जनानि । तत्रकारः सूपे दर्शितः “उपसे

ब्रह्मा राजानं कुरुते स मयि ब्रतानां ह्यध्वमिति सम्प्रेष्यति यज-
मानस्यामात्यान् स० ह्यध्वमध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते यजमानं
पत्नी पत्नीमितरे पुत्रभ्रातरोऽहतेन वाससा अमात्यान् सम्प्र-
च्छाद्य वाससोऽन्ते सुगृह्णमुपनिधम्य प्रचरणा वैशर्जनानि जुहो-
ति” इति । ब्रतामात्यशब्दौ बन्धुवाचकौ । प्रचरणी जुह्वासदृशी ।
विशेषान् क्रमेण विधत्ते “दाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्य-
जमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाक्रमत आह-
वनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति” (सं० ६का०।३प्र०।
२अ०) इति दाभ्यां । त्व० सोम तनूकृद्भ्यो देषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उह
यन्तासि वरूय० स्वाहा, जुषाणो अत्रुराज्यस्य वेतु स्वाहा” इत्ये-
ताभ्यां आग्नीध्रे होमस्य मन्त्रो विधास्यते । आहवनीये उह वि-
ष्णोरिति मन्त्रः । होमात् पूर्वमेव ब्रह्मणा सोम आहर्त्तव्य इति
विधत्ते “देवान् वै सुवर्गं लोकं यज्जो रक्षा०स्रजिघा०सन्
ते सोमेन राज्ञा रक्षा०स्रपहत्याप्तुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लो-
कमायन् रक्षसामनुपसाभायान्तः सोमो भवत्यथ वैशर्जनानि
जुहोति रक्षसामपहृत्तै” (सं० ६का०।३प्र०।२अ०) इति । यतो
गच्छतं प्राप्तुं रक्षोभिर्दुपलभ्युमशक्यमप्यदेहमाप्तो भवति स्त्री-
कृतोऽभवत् तत ऊर्ध्वं कृतो होमो रक्षांस्रपहन्ति । प्रथममन्त्रे
पूर्वभागेऽभिप्रेतं सोमस्य सामर्थ्यमुपपादयति “त्व० सोम तनू-
कृद्भ्य इत्याह तनूकृद्भ्यः” (सं० ६का०।३प्र०।२अ०) इति ।
तनुच्छिर्दा रक्षसामपि तनुं कृण्वन्ति क्षिन्तीत्येष सोमोऽत्यन्तं
तनूकृत् तस्माद्भ्योऽस्मान् पालयितुं समर्थः । द्वितीयभागे

विश्रेष्ठं पूरयति “द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्याहान्वकृता हि र-
 चाऽसि” (सं० ईका०।३प्र०।२अ०) इति । तृतीयभागे उरु
 बह्वथमित्यस्य वाक्यस्य शेषं पूरयति “उरु यन्तासि बह्वथमि-
 त्याहोरु गच्छधीति वा वै तदाह” (सं० ईका०।३प्र०।२अ०)
 इति । बह्वथमस्यार्थं कुर्वित्येतदेव सभागो ब्रूते । द्वितीयमन्त्रे
 त्वप्तुब्रह्मसूचितमाह “जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेत्तित्याहाप्तुमेव
 यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रत्नसामनुपसाभाय”
 (सं० ईका०।३प्र०।२अ०) इति । प्राचीनवंशात् निष्कृत्याग्नीध्रे
 जिगमिषुभिरनुष्ठेयानि सोमस्वीकारादीनि षड्विधत्ते “आ-
 सोमं ददत् आयाव्ष आवायव्यान्याद्रोषकलशमुत्पत्नीमान-
 यन्थन्वनाऽसि प्रवर्त्तयन्ति यावदेवास्यासि तेन सह सुवर्गं
 लोकमेति” (सं० ईका०।३प्र०।२अ०) इति । सोमं हविर्धाने
 नेतुमाददीरन् । यावाणो अभिषवार्थाः । वायव्यानुलूखलसदृ-
 शानि ग्रहपात्राणि । द्रोणकलशः प्रौढं काष्ठपात्रं । एतान्याद-
 दीरन्, पत्नीं खलानादुत्पाप्यानयेयुः । त्रीन्वाद्यौषधद्रव्याथं
 यत् तृतीयं शकटं तदेवं सहदावृत्तत्वादानांसीति बह्वथनेनो-
 च्यते । तदनु पुनः पुनः प्रवर्त्तयेयुः, एवं सति यजमानस्य
 खं यावदस्ति तेन सर्वेण सह स्वर्गं प्राप्नोति । विधत्ते “नय-
 वत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै” (सं० ईका०।
 ३प्र०।२अ०) इति । अग्ने नय सुपथेत्यसौ नयवती । तत्र सूत्रं
 “त्रासामुखीये प्रणयनीयमिधमादीष्य सिकताभिरुपयन्थ अग्नी-
 धोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति सम्प्रेष्यति प्रणीयमाना-

यानुब्रूहीति वा प्रथमायां चिरनून्नायां अथं नो अग्निर्वरिवः
 कृषोन्नित्यग्निः प्रथमा सोमप्रथमा वा प्राञ्चोऽभिप्रजनन्वा आ-
 ग्रीधीयेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य अग्ने नद्येत्यर्धमाञ्चशेषश्च जुहोति” इति ।
 प्रचरण्यां चतुर्गृहीतस्त्राय्यस्त्रार्धं गार्हपत्ये मन्मदयेन उतम-
 वशिष्टेऽर्धमाञ्चमाग्नीध्रे ऊत्वा इतरदाहवनीये होतुं श्रेषयेत् ।
 विधत्ते “यावच्छो वायञ्चानि द्रोणकञ्चमग्नीध्र उपवासयति”
 (सं० ६ का०।१ प्र०।१ अ०) इति । स्थापयेदित्यर्थः । तद्वक्ष्येम-
 स्थापि स्थापनप्राप्तौ तद्वारधितुं ग्रहणं विधत्ते “विद्येनं तैर्गृह्यते
 सत् स होपवासचेदपुवायेत” (सं० ६ का०।१ प्र०।१ अ०) इति ।
 एनं सोमं तैर्घावादिभिर्विद्युव्य नेतुं शृङ्गीरन् । यदि कश्चित् रैः
 सह स्थापयेत् तदानीमभिववभीत्या सोमस्योद्गरं पूति भवेत् ।
 अचाञ्चशेषस्याहवनीये होमाय उद् विष्णो इति हो मन्मः यश्च
 ततः पूर्वोऽथं नो अग्निरिति हो मन्मस्त्रापुपेक्षितौ । कथ्यः “ब्र-
 ह्मणो राजानमादाय पूर्व्या दारा हविर्धानं प्रपादयति,
 सोमो जिगति गातुविद्देवानामेति निष्कृतमृतस्य योजिमा-
 यद्” इति । गातुविन् मार्गश्च । सोमो जिगति गच्छति । कं देवं
 गच्छति । आसीदत्यस्मिन् हविर्धानदेव इत्यासद् देवानामास-
 दमेति । कीदृशं निष्कृतं च सद्गृतं । अतश्च यश्च योनिः कारकं
 ग्रहणमयादि हविषामभावस्थितत्वात् । विधत्ते “मौन्वर्षा प्रपा-
 दयति स्यैवैवं देवतया प्रपादयति” इति । कथ्यः “अश्च
 दक्षिणस्य हविर्धानस्य गोष्ठे कृष्याजिनमाकुरुषाति, आदित्याः
 सहोऽस्त्रदित्याः उद् आसीदेति कृष्याजिने राजानं” इति ।

स्यद्वार्यतां दर्शयति “अदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आधीदे-
 त्याह बोधायजुरेवैतत्” (सं० ६ का०।१ प्र०।२ अ०) इति । कस्यः
 “अथैनं देवताभ्यः सम्प्रब्रूयति, एष वो देव सवितः सोमस्याह
 रक्षधं मा वो दभत्” इति । एतावन्तं कासं यजमानः सोम-
 भरषत । इत ऊर्ध्वं हे देवा युष्मदीषं सोमं ब्रूयमेव रक्षधं ।
 यद्यपि इन्द्रादेवो देवाः सर्वे सम्बोधनीयाः तथापि परिहृ-
 त्वाद्भेदोपलक्षणाधीं सवितैव सम्बोधते । मा वो दभत् सोमं
 रक्षमायान् युष्मान् कश्चिदपि मा हिंसीत् । सविद्वसम्बोधन-
 तात्पर्यमाह “यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येष वेद
 देव सवितः सोम इत्याह सविद्वसस्यत एवैनं देवताभ्यः सम्प्र-
 ब्रूयति” (सं० ६ का०।१ प्र०।२ अ०) इति । बोधायनः “सम्प्र-
 दाधोपतिष्ठते, इतत् सः सोमदेवो देवानुपागा इदमहं म-
 नुष्यो मनुष्यान् सह प्रजया सह राक्षसोपेष” इति । हे सोम तं
 देवः सन् भवदीयान् देवान् इतदिदानीं प्राप्नोऽसि, अहमपि म-
 नुष्यः सन् मदीयान् मनुष्यान् इदमिदानीं प्राप्नोऽसि । कीदृशो
 ऽहं । पुत्रादिप्रजया पश्चादिधनपुत्र्या च सह वर्तमानः । मन्वभा-
 नयोर्दधोः प्रसिद्धिं हृतीचभागे विपक्षबाधश्च दर्शयति “इतत्
 सः सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो श्लेष सन् देवानुपैती-
 दमहं मनुष्यो मनुष्यावित्याह मनुष्योऽ शोक्तेव सन् मनुष्या-
 नुपैति अदेतद्यजुर्वं ब्रूयादप्रजा अपशुर्धममानः स्यात् सह प्र-
 जया सह राक्षसोपेषेत्याह प्रजयैव पशुमिः बहेमं लोक-
 मुषावर्त्तते” (सं० ६ का०।१ प्र०।२ अ०) इति । बोधायनः “जमे

देवेभ्य इति प्राञ्चमञ्चलिं करोति, स्वधा पित्रभ्य इति दक्षिणां; प्रत्यञ्चमथोपनिष्कामति, इदमहं निर्व्वरणस्य पाशात् इत्यथा-
हवनीयमुपतिष्ठते, सुवरभि विख्येयं वैश्वानरं ज्योतिः” इति ।
आपस्तम्बः “इदमहं मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्त्य, नमो देवेभ्य
इति प्राचीनमञ्चलिं कृत्वा, स्वधा पित्रभ्य इति दक्षिणे, इदमहं
निर्व्वरणस्य पाशात् इत्युपनिष्काम्य, सुवरभिविख्येयं इति सर्व्वं वि-
हारमनुवीक्षते, वैश्वानरं ज्योतिः इत्याहवनीयं” इति । मन्त्र-
इयार्थप्रसिद्धिं दर्शयति “नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि
देवानां स्वधा पित्रभ्य इत्याह स्वधाकारो हि पित्रणां”
(सं० ६ का०।३ प्र०।२ अ०) इति । निर्व्वरणस्य पाशादित्यत्र नि-
र्मुञ्चामीति अध्याहर्त्तव्यं । एतदेवाभिप्रायं दर्शयति “इदमहं
निर्व्वरणस्य पाशादित्याह वरणपाशादेव निर्मुच्यते” (सं० ६
का०।३ प्र०।२ अ०) इति । कल्पः “अथ यजमानोऽवान्तरदीक्षां
विसर्जयति, अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम त-
नूस्त्वय्यभूदियं सा मयि या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि
यथायथं नो व्रतपते व्रतिनोव्रतानि” इति । अवान्तरदीक्षाया
आदौ यजमानः स्वतनुमग्नौ सङ्कल्पेनाऽवस्थाप्य अग्नितनूञ्च
स्वस्मिन्नवस्थाप्य सह व्रतनियममुपचक्रमे, इदानीन्तु शरीर-
व्यत्ययस्यासमाहितत्वाद्व्रतिनोरग्नियजमानयोः स्तोत्रितव्रतमे-
वास्तु । अत्र “सुवरभिविख्येयं वैश्वानरं ज्योतिः” इत्येतौ मन्त्रौ
पुरोडाशब्राह्मणे स्पष्टत्वादुपेक्षितौ । अस्य तु मन्त्रस्य प्रतीकग्रहण-
पूर्व्वकं तात्पर्य्यमाह “अग्ने व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्या-

उः को हि तदेद वशीयान् स्त्री वने भूते पुनर्व्या इदाति न वेति”
 (सं० ६ का०।१ प्र०।२ अ०) इति । अग्ने व्रतपत इत्येतावत् प्रतीकं ।
 स्त्रीया पूर्वा तनूरग्निषकात् सद्यसा स्त्रीकार्येति बुद्धिमन्त
 आहुः । कुतः । वशीयान् अत्यन्तधनिकः प्रभुः परकीये वस्तुनि
 स्ववशीभूते सति पुनः स प्रभुर्ददाति वा न वेति यत् तत् को
 वाम वेद, ततो वशीभावात् प्रागेवादेवा । यावादीनामाग्नीध्रे
 स्थापनं चत् पूर्वमुक्तं तत् प्रव्रसति “यावापो वै सोमस्य राज्ञो
 मसिच्युसेना च एवं विद्वान् यावृष आग्नीध्र उपवासवति वैर्न
 मसिच्युसेना विन्दति” (सं० ६ का०।१ प्र०।२ अ०) इति । मसि-
 च्युसेना विरोधितस्करसेना । अथ विगिषोगसङ्ग्रहः ।

“सं जुषा पश्चिमे वज्रौ वैश्वर्जनस्ततिर्दयं ।

शास्त्रामुखीयतो वज्रं हुत्वा प्राञ्चोऽभिवाञ्छति हि ॥

सह हुत्वा पूर्ववज्रौ सोमो राजानमपतः ।

हविर्धानं नयत्यत्र चर्म संस्तीर्यं सादयेत् ॥

अदिदद्यादेव सोमं निर्दिश्यैते निमग्नयेत् ।

इदं दक्षिणमावृत्य नमः प्रागञ्चसिः स्वधा ॥

दक्षिणाञ्चसिरेतस्याग्निर्गच्छेन् मस्यपादिकं ॥

सुवर्षिहारमोक्षिता वैश्या पूर्व्याग्निमीजते ।

अग्ने वज्रेरुपस्थानं मन्त्राः षोडश कीर्णिताः” ॥ इति ।

अथ सोमांसा । प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“वैश्वर्जनास्यशोमीयवासषो षडशसतिः ।

प्रमाणं वा श्रुत्यवाधात् प्रमासादृष्टकादिवत् ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वसम्भवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवद्वाधहीनाप्येषा न हि प्रमा” ॥ इति ।

इदं स्मर्यते “वैसर्जनवासोऽध्वर्युर्गृह्णाति” इति । सेयं स्रतिः सर्ववेष्टनस्रतिवत् प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्रतिवत् मूलवेदानुभापकेन प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः । कदाचित् कश्चिदध्वर्युर्लोभादेतद्वासो जयाह । तन्मूलैवैषा स्रतिरित्यपि कल्पना सम्भवतीति दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना दक्षिणया परिक्रीतानामृत्विजां लोभदर्शनात् । तथा सत्यखाःस्रतेरन्यथाप्युपपत्तौ अष्टकादिमूलश्रुतिवत् मूलश्रुतिर्न कल्पयितुं शक्यते । अतो बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावाच्चेयं स्रतिः प्रमाणं ।

अथ छन्दः । त्व५ सोमेति गायत्री । अयं नो अग्निरिति चिष्टुप् । उ३ विष्णोरित्यनुष्टुप् । सोमो जिगातीति गायत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

अत्यन्थानगान्थानुपागामर्वाङ्गा परैरविदं परो-
वरैस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै देवस्त्वा सविता म-
ध्वानक्रोषधे चायस्वैन५ स्वधिते मैन५ हि५सीर्दिवमग्ने-
ख मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हि५सीः पृथिव्या संभव
वनस्पत शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा विवय५ रुहेम

यं त्वा यश् स्वधितिस्तेतिजानः प्रखिनाय महते सौभ-
गायाश्चिन्नो रायः सुवीरः ॥ १ ॥

यं दश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थानुवाके वैसर्जनधोमे ऽवान्तरदीक्षां विसृज्याग्नीषोम-
धोरानीध्रीये हविर्धाने च प्रणयनमुक्तं । अथ पञ्चममारभ्यैकाद-
शान्तेषु सप्तस्वनुवाकेषु प्रणीतयोरग्नीषोमयोः पशुर्वक्तव्यः । तथा-
स्मिन् पञ्चमेऽनुवाके पञ्चङ्गस्य यूपस्य हेदनमभिधीयते । बोधा-
यनः “पुनः पूर्वथा द्वारा उपनिष्कम्ब तां दिशं यन्ति यचास्त्र
यूपस्तष्टे भवति यत्र वा वत्स्यन्त्यते स यः समे भूमौ स्वाद्योने
रूढो बज्रपर्षो बज्रशाखो प्रति शूष्कायो प्रत्यगुन्नतस्तमुपति-
ष्ठते, अत्यन्यानगां मान्यानुपागामर्वाह्ला परैरविदं परोवरैस्तं
त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै इति” इति । आपस्तम्बः “अति-
क्रम्य यूप्याऽन्यं जोषयते, तमभिमन्त्रयते, अत्यन्यानगामित्य-
धेनमुपस्पृशति, तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै” इति । वृक्षा
द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च । पाक्षाशाखादिरादयो यूप्याः । नि-
म्बजम्बीरादयो अयूप्याः । हे पुरोवर्तिं यूपवृक्ष लक्ष्मोऽन्यान्
कांसिद्यूप्यानपि समप्रदेशजन्मादिसत्त्वणरहितान् अत्यगां अ-
न्वास्त्रयूप्यान् नोपागां त्वां तु अविदं लब्धवानसि । कोदृशं ।

परैरर्थाक् उक्तष्टैर्लक्षणेः प्राद्यावत् तद्व्यवयुक्तमित्यर्थः । पुनः
 कोदृशं । परोवरैः निलष्टैर्लक्षणेः दूरवर्त्तिनं तद्रहितमित्यर्थः ।
 हे वृत्तं तं त्वां विष्णुदेवताकं देवयजनार्थं सेवे । विधत्ते “वैष्ण-
 व्यर्था ऊता यूपमश्नैति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवत-
 याऽश्नैति” (सं० ६ का० । १ प्र० । १ अ०) इति । उरु विष्णो विक्रमस्त्रे-
 ति सुवेषाहवनीये यूपोऽङ्गतिं ऊता ततो यूपं प्राप्तुं गच्छेत् ।
 यथोक्तमन्वार्थं प्रसिद्धिं दर्शयति “अत्यन्यागमां नान्यानुपागा-
 मित्याहाति अन्यानेति नान्यानुपैत्यर्थाक् त्वा परैरविदं परो-
 वरैरित्याहावाञ्छेनं परैर्विन्दति परोवरैस्त्वं त्वा जुषे वैष्णवं देव-
 यज्याया इत्याह देवयज्यायै ज्ञेनं जुषते” (सं० ६ का० । १ प्र० ।
 १ अ०) इति । कल्पः “देवस्त्वा सविता मध्वानक्लिति सुवेष
 चर्त्ततो मूलं पर्याणक्ति, ओषधे चावस्त्रेणमित्यूर्ध्वाय इभंइ-
 यमन्तर्धाय स्वधिते मैत्रं हिःसीरिति स्वधितिना प्रहरति”
 इति । मध्वा मधुरेषाञ्छेन । एतदेवाभिप्रेत्याह “देवस्त्वा स-
 विता मध्वानक्लित्याह तेजसैवैनमनक्त्योषधे चावस्त्रेण स्वधि-
 ते मैत्रं हिःसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्ति” (सं० ६ का० ।
 १ प्र० । १ अ०) इति । विधत्ते “स्वधितेर्लक्षणे विभ्यतः प्रथमेव
 ब्रकलेन सह तेजः परापतति यः प्रथमः ब्रकलः परापतेत्
 तमप्याहरत् सतेवसमेवैगमाहरति” (सं० ६ का० । १ प्र० । १ अ०)
 इति । स्वधितिभयात् पतितस्य वृत्ततेजस आहरणाय ब्रकला-
 हरणं । कल्पः “प्राञ्चं वोदञ्चं वा प्रथममनुमन्वयते, दिवम-
 सेष मा जेसीरन्तरिचं मध्येन मा हिंसीः पृथिव्या सञ्चव”

इति । हे छिन्नदृक् त्वं पतन् दिवं मा खेखीः मा विदारीः ।
 वृषिन्ना यन्मथ संद्युज्यस्व चवतिष्ठस्व । अमसकप्रतिषेधबुद्धिं
 वारयति “इमे वै खोका यूपान् प्रथतो विभ्रति दिवमयेष
 ना खेखीरन्परिचं मध्येन मा हिः खीरिन्नाहैभ एवैण खो-
 केभ्यः प्रमथति” (सं० ईका०।१३प्र०।१३अ०) इति । प्रथतः
 पततः । कथ्यः “अथाऽऽत्रक्षणे हिरण्यं निधाय समरिस्तीर्थ्या-
 भिक्षुषोति, वनस्यते व्रतवल्गो विरोह स्नाहेति” इति । विधत्ते
 “वनस्यते व्रतवल्गो विरोहेत्यात्रक्षणे कुषोति तस्मादात्रक्षणा-
 द्दृष्टार्थां भूयाश्च उन्निष्ठन्ति” (सं० ईका०।१३प्र०।१३च०)
 इति । आत्रक्ष्यते दृष्टो यस्मान् मूलादित्यात्रक्षनं भूयाषो
 नश्यो बद्धाः पलाशशाखा विभ्रेशः । कथ्यः “सहस्रवल्गो वि
 वयश्च हरेमेत्यात्मानं प्रत्नभिष्टम्” इति । विरोहेवेत्याभीरर्थो
 विवक्षित इत्याह “सहस्रवल्गो वि वयश्च हरेमेत्याहात्रिवमेवै-
 काभात्रास्ते” (सं० ईका०।१३प्र०।१३च०) इति । कथ्यः “अन्वयश्च
 शाखाः प्रसूयति, चं त्वा चश्च स्थितिस्तेतिजानः प्रक्षिणाच्च महते
 सौभगाद्येति” इति । हे छिन्नदृक् तेतिजानः नीरथोऽयं स्थितिः
 चं त्वा महते सौभगाय दर्शनीयत्वाय तिर्यक्शाखाच्छेदनेन
 प्रक्षिणाच्च प्रसूयतूपलं प्रापयामास ततस्तादृशेन त्वया छेदनाच्च
 भेतत्वं । कथ्यः “अच्छिखो रावः सुवीर इत्ययं परिवासवति”
 इति । हे यूप त्वमच्छिखो भव । मन्मसामर्थेण छेदक्या तव
 मा भूत् । कीदृशस्त्वं । सुवीरः प्रोभना वीरा वजमानपुत्रपौत्रा-
 दयो येन त्वया लभ्यन्ते स त्वं सुवीरः । तादृशस्त्वं रावो भवानि

यजमानाय देहि । यं त्वाऽयमच्छिञ्चो राच इत्येतौ मन्त्रौ उपे-
 क्षितौ । योऽयं यूपार्थो वृषहृदेः पूर्वमुक्तः तत्र हृदे ह्येष्टवृषस्य
 प्रदेशं विधत्ते “अनक्षसङ्गं वृषेत्” (सं०६का०।३प्र०।३अ०)
 इति । हिन्नावग्निष्ठस्य मूलस्योपरि गच्छतः ब्रकटस्याधो यथा
 न प्रसज्यते तथा नीचं मूलमवस्थाप्य हिन्धात् । विपचे बाध-
 कमाह “यदक्षसङ्गं वृषेदध ईषं यजमानस्य प्रमायुक्त्वा स्थात्
 (सं०६का०।३प्र०।३अ०) इति । यदि हिन्ने वृषमूले ब्रकट-
 स्थास्यः प्रसज्येत तदा यजमानसम्बन्धि गोवत्सादिकं ईषाया च-
 धोमरणशीलं भवेत् । ब्रकटस्य प्राचीनं दीर्घकाष्ठमीषा । शाखाया
 यूपार्थं हृदेनं निन्दति “यं कामयेताऽप्रतिष्ठितस्यादित्यारोहं
 तस्मै वृषेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव भवति”
 (सं०६का०।३प्र०।३अ०) इति । वृषमारुह्य जायत इत्या-
 रोहो शाखा । स च भूमावनुत्पन्नत्वादप्रतिष्ठितः तस्य यूपत्वेन
 यजमानोऽप्रतिष्ठित एव भवति । अपर्णमपि निन्दति “यं
 कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णं तस्मै शुष्कायं वृषेदेष वै वनस्प-
 तीनामपशव्योऽपशुरेव भवति” (सं०६का०।३प्र०।३अ०) इति ।
 वनस्पतीनां मध्ये एष पर्णरहितः शुष्कायस्यापशव्यः पशुभ्यो
 न हितः । ब्रह्मपर्णं विधत्ते “यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति
 ब्रह्मपर्णं तस्मै ब्रह्मशाखं वृषेदेष वै वनस्पतीनां पशव्यः पशु-
 षानेव भवति” (सं०६का०।३प्र०।३अ०) इति । भूमौ सम-
 प्रदेशे खवीजादुत्पन्नं विधत्ते “प्रतिष्ठितं वृषेत् प्रतिष्ठाकामस्यैष
 वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै स्वाद्योगे कृढः प्रत्येक

तिष्ठति” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति । स्वाद्योनेरित्यनेन
 वृषजन्या शाखा व्यावर्त्यते । पश्चिमदिशोऽन्नतं विधत्ते “यः प्रत्य-
 ङुपनतस्तं वृषेत् स हि मेधमभ्युपनतः” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०)
 इति । मेधो यज्ञः स चोत्तरवेद्यां क्रियमाणो यूपस्थानात् प्र-
 त्यग्भवति । अतो मेधमभिलक्ष्यैव उपनतः । यूपस्य काम्यानि
 परिमाणानि विधत्ते “पञ्चारत्निं तस्मै वृषेद्यं कामयेतोपैन-
 मुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञ उपै-
 नमुत्तरो यज्ञो नमति षडक्षरत्निं प्रतिष्ठा कामस्य षड्वा षटव
 षट्त्वमेव प्रतितिष्ठति सप्तारत्निं पशुकामस्य सप्तपदा ब्रह्मरी
 पञ्चवः शकरी पशूनेवावदन्धे नवारत्निं तेजस्कामस्य चिद्वृता
 सोमेन सन्धितं तेजस्त्रिद्वत् तेजस्त्रेव भवत्येकादशारत्निमिन्द्रि-
 षकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाद्येव भवति
 पञ्चदशारत्निं धाद्व्यवतः पञ्चदशो वज्रो धाद्व्याभिभूत्यै सप्त-
 दशारत्निं प्रजाकामस्य सप्तदश प्रजापतिः प्रजापतेराप्या एक-
 विंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशसोमार्गां प्रतिष्ठाप्रतिष्ठि-
 त्यै” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति । चतुर्विंशत्यङ्गुलो अर-
 त्निः । उत्तरो यज्ञः सोमविद्यतिः । विधत्ते “अष्टात्रिर्भवत्य-
 ष्टाक्षरा गायत्री तेजोगायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गाय-
 त्रिया यज्ञमुखेन सन्धितः” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति ।
 गायत्र्यास्येजस्समग्निना सहेत्यस्यत्वात् । यज्ञमुखलक्ष्यं प्रातःस-
 वने प्रयोष्यत्वात् । अतोऽष्टसङ्ख्याद्वारा तेजोगायत्री यज्ञमुखैः

समाना भवति । तस्मात् तच्छणेन धूपस्य अष्टावश्रयः कार्याः ।
अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अतिवृत्तं मन्मथित्वा तं त्वा धूपतर्हं सृजेत् ।
देवस्यन्मुखमभ्यञ्च्य श्लोषदर्भान्तरायतः ॥
स्वधि च्छिन्द्याद्दिवं प्राच्यां पातयेदनन्नेषिते ।
मूले ज्जत्वा सहेत्यात्मासर्गो यं त्वाऽङ्गकानि च ॥
अच्छित्ययञ्च सच्छिन्द्याद्ब्र मन्त्रा उदीरिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“धूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते अत एव वा ।
प्रयाजवत्तदङ्गत्वाद्ययनं चापहृष्यतां ॥
अग्नीषोमप्रषयनं सौमिकं पाशुकी छिदा ।
प्रयाजाधारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणं” ॥ इति ।

अतिष्टोमे भूयते वैशर्जनसोमकाले प्राचीनवङ्गगतो वस्त्रि-
राग्नीषीये प्रणेतव्यः सोमस्य प्राचीनवङ्गे पूर्वस्थापितः इदानीं व-
विधाने प्रणेतव्यः । तद्योद्भवयोः प्रणयनादूर्ध्वं धूपच्छेद आस्तातः ।
तदेतत् सर्वं सुत्यादिनात् प्राचीन श्लोषसञ्च्ये दिने प्राप्ते तत्र
धूपच्छेदो दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् काले प्रकृतः । दीक्षासु धूपं
छिनत्तीति तद्विधानात् । तस्मिन्नपकृष्टे प्रयाजन्वायेन तदन्ताङ्ग-
समूहस्य अपकर्षात् प्रषयनमपहृष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रया-
जाधारादीनामेकमेव प्रधानं । क्रत्वङ्गत्वेनैकप्रयोगान्ताः पातित्वा-
दवस्यं भारी परस्परक्रम इति प्रयाजापकर्षं तदन्ताङ्गसमूहा-
पकर्षो युक्तः । इह तु प्रषयनं सोमयागाङ्गं । धूपच्छेदस्यग्नीषो-

मीचपञ्चोत्तमिति प्रथमनच्छेदयोर्नान्योन्यक्रमो विवक्षितः । त-
स्माच्छ्रुतस्य यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः । एकादत्राधायस्य द्वितीय-
पादे चिन्तितं ।

“अग्नीषोमीयभिन्नेषु यूपो भिक्षोऽथ तन्वता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिक्षो नो कास्त्रभेदतः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे पञ्चव अग्नीषोमीयसवनीषानूबन्ध्यास्त्रयो विहि-
ताः, तेषु यूपच्छेदो युक्तः । कुतः । अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन त-
दुपदेशात्, इतरयोश्चोदकाभ्यामतिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः । न
तावदग्नीषोमीयपञ्चोः कर्षणः काले यूपस्योत्पत्तिः । ततः प्रागेव
यूपोत्पत्तिकाक्षः । दीक्षासु यूपं क्षिन्ति क्रीते राजनीति तत्का-
खविधानात् । अत आधानवत् सर्वार्थत्वं सम्भवति । यथा स्वकास्त्रे
सम्पन्नमाधानं तदाक्यविज्ञेषैस्तेषु तेषु कर्षसु सम्बध्यते तथा
स्वकास्त्रे छेदनादिना निम्पन्नो यूपः प्रत्यक्षोदकोक्तिर्भा तत्र
तत्र विनियुष्यते । तस्मात् तन्वेषु यूपः सम्पादनीयः । तत्रैव
द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“यूपैकादग्निनी यूपोत्तमेर्भेदोऽथ तन्वता ।

सामीप्यभेदादाद्योऽन्वाः सामीप्यं दृष्टिगं यतः” ॥ इति ।

यूपैकादग्निन्यां चोदकप्राप्ता यूपोत्पत्तिः प्रतियूपं भिद्यते ।
कुतः । यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपोत्पत्तिं जुहोतीति तद्विधा-
नात् सामीप्यानाञ्च भेदादिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदत्यन्तसा-
मीप्यं सम्भवति यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता स्ववधानेन यूपो
दृष्टिगोचरो भवन्ति तावतो देशस्य सामीप्यमभ्युपेयं । तथा

सति देवैक्यसम्भवादाहुतेषाम्भता अष्टमाध्यायस्य* द्वतीयपादे चिन्तितं ।

“अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं याद्व्यमेतयोः ।

अमुख्यस्तत्तत्तद्यूपः खादिरस्तत्तत्तद्यूपः” ॥ इति ।

यदा द्यूपाद्यं खादिरमखन्धा अखादिरे तत्तत्तत्तद्युपादिना संस्कृते सति पश्चात्तुल्यः खादिरो यदि पशुनियोजनात् प्रागेव सन्भवे तदा तत्तत्तत्तद्युपादिसंस्कृतः प्रतिनिधिरखादिर एव याद्व्यः, असंस्कृतात् संस्कृतस्य प्रश्नस्तत्तत्तद्युपादिति चेत् । मैवं । मुख्यखादिरे पुनस्तत्तद्युपादिरंस्कारः कर्त्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात् प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि परित्याज्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“पशौ नियुक्ते खादिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

साहुस्थाय पुनः कार्यं मुख्या वृत्तिर्गुणान्न हि” ॥ इति ।

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते तत ऊर्ध्वं खादिरो यदि सन्भवे तदापि पूर्वन्यायेन मुख्यलाभात् साहुस्थाय मुख्ये द्यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेत् । मैवं । गुणभूतो द्यूपः । पशुनियोजनं प्रधानं । न हि गुणानुसारेण प्रधानस्यावृत्तिर्युक्ता तस्मान्न नियोजनं पुनः कार्यं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा तु किं ।

अतो वज्रगुणाखोपान्न मुख्याद्यास्तु खोपनं” ॥ इति ।

यदा अमुख्योऽखादिरः स्तूलात् तत्तत्तत्तद्युपादिसंस्कारयोग्यः मुख्यस्तु खादिरः स्तूलादयोग्यः तदा तत्तत्तत्तद्युपादिवज्रगुणाखोपो-

* अष्टमाध्यायस्य इति ब्रा० पा० ।

मा भूदिति प्रतिनिधिरेव आदरणीय इति चेत् । मैवं । मुख्य-
चिद्गुणे गुणलोपस्य षोडशं ब्रह्मत्वात् तस्मात् कर्मोऽपि मुख्य एवो-
पादेयः । तत्रैवान्विचिन्तितं ।

“नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत् खादिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन स एव स्यात् तद्वैयर्थ्येन हेतुना” * ॥ इति ।

यदा त्वन्त्यन्तब्रह्मत्वात् तत्तत्तदिरहितोऽपि खादिरः योऽप्य-
योग्यः तदापि मुख्यत्वात् खादिर एवोपादेय इति चेत् ।
मैवं । उपान्तस्य मुख्यस्य वैयर्थ्यात् प्रयोजनाभावात् नियोजन-
योग्यः प्रतिनिधिरेव यावत् । अत्र नास्ति ह्यन्तः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा शुन्धतां लोकः
पितृषदनो यवोऽसि यवयास्मद्देषो यवयाऽरातीः पि-
तृणां सदनमसि स्वावेशोऽस्यग्रेगा नेतृणां वनस्पति-
रधि त्वा स्थास्यति तस्य वित्ताद्देवस्त्वा सविता मध्वा-
नक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य उद्विवः स्तभानान्तरिक्षं
पृण पृथिवीमुपरेण हः ह ते ते धामान्युश्मसि ॥ १ ॥

गमध्ये गावो यच्च भूरिशृङ्गा अयासः । अचाहृतदु-
रुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभाति भूरैः । विष्णोः

* न हीतरत् इति का० पा० ।

कर्माणि पश्यन् यतां वृत्तानि पश्यसे । इन्द्रस्य युज्यः
 सखा । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
 दिविव चक्षुराततं । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सुप्रजा-
 वनिं रायस्योषवनिं पथीहामि ब्रह्म ह२ ह क्षत्रं ह२ ह
 पूजां ह२ ह रायस्योषं ह२ ह परिवीरसि परि त्वा दैवी-
 विशोऽव्ययन्तां परीमं रायस्योषो यजमानं मनुष्या
 अन्तरिक्षस्य त्वा सानाववगूहामि ॥ २ ॥

उग्रसी पोषमेकान्न विशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
 ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमे ऽनुवाके यूपच्छेदो वर्णितः । द्विस्रस्य यूपस्य स्थापनं
 षष्ठेऽनुवाके वर्णिते । कल्पः “यूप एष प्रक्षालितः प्रपन्नः सम्यक्प्र-
 क्षालः प्राग्वटादुपगते तमुत्तरेणाहवनीयं तिष्ठन् पराञ्चं प्रोक्ष-
 यति, पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा” इति । प्रोक्षामीति
 शेषः । चक्षालो यूपोऽयं प्रतिमुच्यमानः कटकः । लोकाश्चाभिमा-
 नीदेवताप्रीत्यर्थं प्रोक्षणमित्याह “पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे
 खेत्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति” (सं० ६का०।३प्र०।४अ०)
 इति । नात्रौदुम्बरा इवायमारभ्याधोमुखप्रोक्षणं किन्तु मूल-
 मारभ्योर्ध्वमुखमिति विधत्ते “पराञ्चं प्रोक्षति पराङ्घ्रिं हि
 सवर्गो लोकः” (सं० ६का०।३प्र०।४अ०) इति । कल्पः “अवटे

अपोऽवनयति, शुन्धतां लोकः पिष्टवदन इति यवान् प्रस्कन्दति,
 अवोऽसि अवद्यास्मद्वेषो अवया रातीरिति बर्हिर्हसं अतिषव्या
 ऽवस्तृणाति, पिष्टणां सदनमसि” इति। यूपस्नापनार्थो यो अवटः
 तस्मिन् प्रोक्षणाशेषं निनीय यवान् प्रक्षिप्य बर्हिर्मुष्टेरधं प्रागय-
 मूर्ध्वमुदगयमित्येवं प्रतिषज्य बर्हिरवस्तृणीयात्। एतानर्धान्
 विधत्ते “कूरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपोऽवनयति
 ज्ञान्श्वे अवमतीरवनयत्यूर्ध्वे यवो यजमानेन यूपः सञ्चितो
 चावानेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्ध्वं दधाति पिष्टणां सदन-
 मसीति बर्हिरवस्तृणाति पिष्टदेवत्या ३ आः श्वेतस्यसिखातं
 यद्बर्हिरनवस्तीर्यं मिनुयात् पिष्टदेवत्या निखातस्याद्बर्हिरवस्तीर्यं
 मिनोत्यस्यामेवैनं मिनोति” (सं० ६ का०।३ प्र०।४ अ०) इति।
 अथप्यत्र यूपवटखननं नाद्यातं तथाप्यौदुमर्थाभाद्यातं तस्यै-
 वानुवृत्तिमभिप्रेत्य यत् खनतोत्यनूद्यते तदनुवृत्तये समान-
 विषयत्वं प्रत्यभिज्ञापयितुमेव तत्र विहितमप्यवनयनादिकं पुन-
 रत्र विधीयते। कल्पः “यूपत्रकलमवास्यति, स्नावेन्नोऽस्त्रयोगा
 नेदृषां वनस्यतिरधि त्वा स्नास्यति तस्य विन्तात्” इति। शो-
 भन आवेन्नो यूपवटस्थितिलक्षणे अस्मिन् प्रथमत्रकले च
 स्नावेन्नः। हे ब्रकल त्वं स्नावेन्नोऽसि। यूपस्य चयो नेतारः प्रथ-
 मत्रकलः खदस्यवालसेति तेषां नेदृषां मध्ये त्वमयोगाः प्रथ-
 मभावी वनस्यतिरूपो यूपस्नामधिष्ठास्यति तस्य विन्तात् तं
 यूपं अनुजानीहि। विधत्ते “यूपत्रकलमवास्यति यतेजसमेवैनं
 मिनोति” (सं० ६ का०।३ प्र०।४ अ०) इति। यत् पूर्वोक्तं

“स्वधितेर्दृक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन ब्रकलेन सह तेजः परापतति” इति ब्रकले प्रक्षिप्ते सति तेजसा सहितमेवैतं यूपं स्थापितवान् भवति । कल्पः “अथ प्रवृष्ट्या चषाखं यूपस्थायमनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वा ऽनक्तु” इति । मध्वा मधुरेषु तेजोरूपेष्वप्येव । तदिदं दर्शयति “देवस्त्वा सविता मध्वा ऽनक्तित्याह तेजसैवैनमनक्ति” (सं०६का०।३प्र०।४अ०) इति । कल्पः “अन्तरतो वाह्यतश्च स्वभ्यक्तं कृत्वा चषाखं प्रतिमुञ्चति, सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः” इति । यूपस्थायभागः पूर्वमच्छिन्नो रायः सुवीर इति मन्त्रेण ह्येनस्तेन निष्पादितश्चतुरङ्गुलोच्छ्रितः सखिद्रश्चषाखः । हे चषाख त्वां यूपाय प्रतिमुञ्चामि । किमर्थं । शोभनफलसंयुक्तौषधार्थं । विधत्ते “सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति चषाखं प्रतिमुञ्चति तस्माच्छीर्षत औषधयः फलं गृह्णन्ति” (सं०६का०।३प्र०।४अ०) इति । यस्मात् फलार्थमग्रे चषाखः प्रतिमुक्तः तस्माच्छिरस्यग्रे फलयहणं । विधत्ते “अनक्ति तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठाग्निः सन्धिता यदग्निष्ठामग्निमनक्ति यजमानमेव तेजसान्त्थान्तमनन्त्थान्तमेव यजमानं तेजसानक्ति” (सं०६का०।३प्र०।४अ०) इति । तच्छणेन निष्पादितास्वष्टासु अग्नीषु मध्ये येऽयमाहवनीयाग्निषमीपे स्थिता साऽग्निष्ठा तामाज्येनानक्ति । तदेवमञ्जनमन्त्रकमिति बोधायनस्य मतं “अथ सुवेणाग्निष्ठामग्निमभिघारयन्नाह, यूपायऽज्यमानायानु ब्रूहि” इति एतावता एवाभिधानात् । आपस्तम्बस्तु समन्त्रकतामाह “देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तिति सुवेण सन्ततमवकिन्द्वग्निष्ठामग्निमन-

ज्ञोपरात्” इति। अत्र चिद्यमाणो मूलभाग उपरं मूलतो तद्व-
मुपरमिति । विधत्ते “सर्वतः परिमृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो
दधाति” इति। यजमाने कमप्यवयवमवर्जयित्वा तेजो दधातीति।
कल्पः “उच्छ्रयति, उद्दिवष्ट्रं सभानान्तरिक्षं पृथु पृथिवीमुपरेण
दृष्ट्रं” इति। वाक्यत्रयप्रयोजनमाह “उद्दिवष्ट्रं सभानान्तरिक्षं
पृथेत्याहैषां लोकानां विष्ट्र्यै” (सं० ६ का०।३ प्र०।४ अ०) इति।
बोधायनः “अथैनं वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां कल्पयति, ते ते धामानि,
विष्णोः कर्माणि, इति दाभ्यां सयचाग्निष्ठामग्निमाहवनीये स-
न्नादयति । तद्यूपस्य चषालं परीक्षयति, “तद्विष्णोः परमं प-
दं सदापश्यन्ति सूरयः । दिविव चचुराततं” इति। आप-
स्तम्बः “ते ते धामानीत्यवटे ऽवदधाति विष्णोः कर्माणि पश्य-
तेति दाभ्यामाहवनीयेनाग्निष्ठां सन्निनोति” इति। आद्यो
मन्त्र एवमाह्वातः “ते ते धामान्युशसि गमधे गावो यत्र
भूरिष्टङ्गा अयासः । अत्राह तदुहगायस्य विष्णोः परमं पद-
मवभाति भूरेः” इति। ते तानि ते तव धामानि स्थानानि
उशसि कामयामहे । गमधे गन्तुं गावो गन्तारः । भूरिष्टङ्गा
वज्रदीप्तयः । अयासः अनपाया अत एव उहगायस्य महात्म-
भिर्गीयमानस्य भूरेर्महतः । हे यूपामिमानिन् विष्णो तव तानि
स्थानानि गन्तुं कामयामहे यदि गन्तारो वज्रदीप्तयो वर्त्तन्ते
न कदाचिदपयन्ति । एष्वेव स्थानेषु महात्मभिर्गीयमानस्य
महतो विष्णोस्तपरमं पदमवभाति तादृशस्थानप्राप्तिहेतवे
कर्मणि यूपोऽस्मिन्नवटे तिष्ठतु । विधत्ते “वैष्णव्यर्षा कल्पयति

वैष्णवो वै देवतया धूपः स्वयैवेन देवतया कल्पयति” (सं०
 ६का०।१प्र०।४अ०) इति । ते ते धामानीत्यासी वैष्णवी कल्पयति
 उच्येत् । मन्त्रान्तरं त्वेवमाह्वानं “विष्णोः कर्माणि पश्यत
 यतो व्रतानि पश्यन्ने । इन्द्रस्य युष्यः सखा” इति । हे जना विष्णोः
 कर्माणि सृष्टिस्थितिसंहारचरितानि पश्यत यतो यैः कर्मभिः
 व्रतानि भवदीयसौकिकवैदिककर्माणि पश्यन्ने सृष्टवान् निर्मि-
 तवान् सविष्णुरिन्द्रस्य युष्यो योग्यः सखा । तद्विष्णोरिति मन्त्र-
 स्थायमर्थः । स्वरथो विदांसो वेदान्तपारं गता विष्णोस्तत्परमं
 पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कीदृशं । दिवि आकाशे निरावरणे
 प्रसृतं चक्षुरिव अततं व्याप्तं तादृशस्य विष्णोरनुग्रहात् वैष्णवस्य
 धूपस्याग्निष्ठामग्निमाहवनीयेन सन्नितां स्थापयामीत्यर्थः । अस्मिन्
 स्थापने विष्णोः कर्माणि तद्विष्णोरिति मन्त्रद्वयं विनियुक्ते “दाभ्यां
 कल्पयति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६का०।१प्र०।४अ०)
 इति । ते ते धामानीत्यादीनां चयाणां मन्त्राणां पदार्था उपे-
 क्षिताः । अग्निष्ठाग्निस्थापने पूर्वपक्षं दर्शयति “यं कामयेत
 तेजसैर्न देवताभिरिन्द्रियेष्वर्धयेद्यमित्यग्निष्ठां तस्याग्निमाह-
 वनीयादित्यं वेत्यं वाऽतिनावयेत् तेजसैवेन देवताभिरिन्द्रियेष्व
 यर्द्धयति” (सं० ६का०।१प्र०।४अ०) इति । तत्तत्वेलाद्यामष्टा स्त-
 त्त्रिषु काश्चिदग्निमयं अग्निष्ठेति प्रज्ञातां कुर्यात् तामग्निं धूपस्य
 पश्चिमभागे स्तितादाहवनीयमतिस्तत्तु दक्षिणत उत्तरतो वा
 नावयेत् न प्रापयेत् । तथा सति तेजसादिभिर्यर्धयति वियोजय-
 ति । सिद्धान्तं दर्शयति “यं कामयेत तेजसैर्न देवताभिरिन्द्रियेष्व

समर्धवेद्यमित्यग्निष्ठां तस्याग्निमाहवनीयेन सन्निमुषात् तेजसैवेन
 देवताभिरिन्द्रियेष समर्धयति” (सं० ६ का० । ३ प्र० । ४ अ०) इति ।
 कस्यः “अथैनं प्रदक्षिणं पर्यूहति, ब्रह्मवनिं त्वा चत्रवनिं सुप्र-
 जावनिं रायस्योषवनिं पर्यूहामीति मैत्रावहणदण्डेन संहन्ति,
 ब्रह्म दृष्टं चत्रं दृष्टं प्रजां दृष्टं रायस्योषं दृष्टं” इति ।
 मन्त्रयोः स्पष्टार्थतां दर्शयति “ब्रह्मवनिं त्वा चत्रवनिमित्याह
 यथायजुरेवैतत्” (सं० ६ का० । ३ प्र० । ४ अ०) इति । कस्यः “त्रिः
 प्रदक्षिणं परिव्ययति, परिवीरधि परि त्वा दैवोर्विभो व्ययन्तां
 परीमं रायस्योषो यजमानं मनुष्याः” इति । हे यूपः
 परिवीरधि परितो रश्मनवा वीतो वेष्टितोऽसि । दैवोर्विभो देव-
 संमन्विन्वः प्रजा मरुद्गणादयः त्वां परितो व्ययन्तां वेष्टयन्तु,
 तद्ददिमं यजमानं धनपुत्रभृत्यादिमनुष्याः परिव्ययन्तां । कस्यः
 “स्वहमादाय, अन्नरिचस्य त्वा मनाववगूहामि इत्युत्तरेणाग्निष्ठां
 मध्यमे रश्मनागुणेऽवगूहति” इति । हे स्वरो त्वं अन्नरिचलोक-
 वर्तिनो रश्मनागुणस्य सानो पार्श्वेऽवगूढं करोमि । मन्त्रयोरर्थं
 उपेक्षितः । विधत्ते “परिव्ययत्यूर्ध्वं रश्मना यजमानेन यूपः
 सन्नितो यजमानमेवार्जां समर्धयति” (सं० ६ का० । ३ प्र० । ४ अ०)
 इति । श्रावधिविज्ञेषैर्धैर्यत्पन्नतात् रश्मनाया ऊर्ध्वपलतया यूपस्य
 संमन्वे सति यूपप्रमाणहेतुर्यजमान एवाग्नेन ममृद्धो भवति ।
 रश्मनाया मध्यमगुणस्य हेमं विधत्ते “नाभिदन्ने परिव्ययति
 नाभिदन्न एवाग्ना ऊर्ध्वं दधाति तस्मान्नाभिदन्न ऊर्जा भुञ्ज-
 नो” (सं० ६ का० । ३ प्र० । ४ अ०) इति । अस्मै अस्व यजमानस्य

नाभिदन्ने उदरे ऊर्जे स्थापयति । ततः सर्व्वे तत्र ऊर्जा भुञ्जन्ते
 भुक्तामूर्जे धारयति । प्रज्ञंघार्थं निम्बं पञ्चमुपन्यस्यति “यं काम-
 येतोर्जनं व्यर्धयेयमित्यूर्ध्वा वा तस्या वाचीं वा वोहेदूर्जेवैनं व्य-
 र्धयति” (सं० ६का०।१प्र०।४अ०) इति । उदरसदृशान्नाभिद-
 न्नादूर्ध्वमधो वा रश्मनावेष्टने यजमानमक्षेण वियोजयति । का-
 मनाभेदेन देवविशेषं विधत्ते “यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्य-
 स्यादित्यवाचीमवोहेदृष्टिमेव नियच्छति यदि कामयेता वर्षुक-
 स्यादित्यूर्ध्वामुदूहेदृष्टिमेवोद्यच्छति” (सं० ६का०।१प्र०।४अ०)
 इति । नाभिदन्नेद्वाद्वाचीनमधोदेववद्वा पुनरप्यवोहेत् अ-
 पकर्षेत् । तेन दृष्टिं नियच्छति म्यग्भावेन प्रवर्त्तयति । ऊर्ध्व-
 म्प्रदेववद्वा पुनरप्युदूहेत् उत्कर्षेत् । तेन दृष्टिमुद्यच्छति ऊर्ध्वं
 प्रवर्त्तयति निवारयतीत्यर्थः । यूपं सर्व्वदेवताप्रीतिहेतुतया
 क्षीति “पिदृषां निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादारश्मनाया
 ओषधीनां रश्मनाविशेषां देवानामूर्ध्वं रश्मनाया आचषा-
 लादिन्द्रस्य चषास्यं साध्यानामतिरिक्तं स वा एष सर्व्वदे-
 वत्यो यद्यूपो यद्यूपं सिनेति सर्व्वा एव देवताः प्रीषति” (सं०
 ६का०।१प्र०।४अ०) इति । निखातमपरं पिदृषां प्रियं नि-
 खातरश्मनादेवयोर्मध्यं मनुष्याणां रश्मनादेव ओषधीनां तद्दे-
 वचषास्ययोर्मध्यं विशेषां देवानां चषास्यदेव इन्द्रस्य अतिरिक्तं
 साध्यानां । तच्च सूत्रे दर्शितं “यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं तावदूर्ध्वं
 चषास्ययूपस्य अतिरिक्तं द्वाङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा” इति ।
 पुनरपि स्वर्गलोकावगतिहेतुतया यूपं क्षीति “यज्ञेन वै देवाः

सुवर्गे लोकमायन् तेऽमन्वन्त मनुष्या नो ऽन्वाभवन्त्यन्तीति ते
यूपेन योपयित्वा सुवर्गे लोकमायन् तमृषयो यूपेनैवानुप्राजानन्
तद्यूपस्य यूपत्वं यद्युपं मिनेति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै” (सं०
६ का०।१ प्र०।४ अ०) इति । देवाः पुरा कदाचिद्यज्ञं कृत्वा तेन
यज्ञेन सुवर्गे गच्छन्तः मनुष्या अप्यस्मान्वागत्यास्तसदृशास्ते
भविष्यन्तीति मत्वा यूपेन मनुष्यान् योपयित्वा मोहयित्वा स्वर्ग-
मेव स्वर्गे गता यूपः सर्वदेवत्य इत्यज्ञात्वा काष्ठमात्ररूप इति
बुद्धिर्मोहः । अथयस्तु यूपमाहात्म्यस्यातीन्द्रियस्यापि द्रष्टारः ।
तेनैव विदिततत्त्वेन यूपेन देवा ननु तं स्वर्गे प्रज्ञातवन्तः । तत्
तस्मान्मनुष्यमोहनचेतुत्वाद्यूपस्य यूपनाम सम्पन्नं । यूपविमोहन
इत्यस्माद्भातोर्थपञ्चभेदे निघन्तः । एवञ्च सति विदितमाहा-
त्म्यस्य यूपस्थानेन स्वर्गः प्रज्ञायते । आहवनीयात् पूर्वदेवं यूपस्था-
पनाच्च विधत्ते “पुरस्थान् मिनेति पुरस्थाद्भि यज्ञस्य प्रज्ञायते प्र-
ज्ञातश्च हि तद्यदतिपन्न आऊरिदं कार्यमाशीदिति” (सं० ६ का०।
१ प्र०।४ अ०) इति । अत्र सूत्रं “अयेणाहवीयं यूपावटं खनत्यर्ध-
मन्वर्वद्यर्धं बहिर्वेदि” इति । विधिवाक्ये पुरस्थाच्छब्दः पूर्वदेववा-
ची । अर्थवादे तु पूर्वकालवाची । यज्ञस्य सम्बन्धी यत् कर्त्तव्यम-
ङ्गजातं तत् सर्वमनुष्ठानात् पूर्वमेव प्रज्ञायते । तथा च ब्राह्मणा-
न्तरं “आचतुर्थात् कर्माणोऽभिसमीचेतेदं करिष्यामीदं करिष्या-
मि” इति । यत् तु पूर्वं न ज्ञातं तत् पश्चाद्बुद्धमपि सत् अज्ञात-
मेव अस्मासौक्ये विस्मरणेनान्यथा करणेन वा कश्चिदनुष्ठेये अति-
पन्ने दिग्गृहे सति पश्चात् क्लिप्त्यन्त आऊरिदं गमनादिकं अथ्यय-

सादिकं वा तस्मिन्नेव दिने कार्यमासीत् न तस्माभिस्तदानौ
 प्रज्ञातमिति । तस्मात् पूर्वकालस्य प्रज्ञानार्थत्वेन प्रज्ञस्तस्मात् पूर्व-
 देवोऽपि पूर्वत्वसाम्येन प्रज्ञस्तः । अथ यदुक्तं चषासादतिरिक्तं
 साध्यानामिति तत् समर्थते “साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त
 तान् यज्ञो नास्पृशत् तान् यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत् तदस्पृशद-
 तिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमेत-
 द्यूपस्य तदूर्ध्वं चषासात् तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति”
 (सं० ६ का० १ प्र० १४ अ०) इति । साध्या नामका देवाः पुरा यज्ञं
 क्लृप्तं यज्ञभागमतिस्वल्पाधिको भागोऽस्माकमस्वित्यमन्यन्त ।
 तान् अधिकलिप्तमानान् यज्ञो नास्पृशत् । तर्हि किं अस्पृशत् ।
 एतत् यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तत् तानस्पृशत् । किं अतिरिक्तं ।
 यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरणमस्ति तदन्यथज्ञेऽभावादिहातिरिक्तं
 यदपि चषासादूर्ध्वं यूपस्य तदपि यजमानपरिमाणादधिक-
 त्वादतिरिक्तं । तदुभयं साध्यानां प्रीतिहेतुः । यूपप्रसङ्गात् स्व-
 कास्ते स्वरुहोमं विधत्ते “देवा वै स्रष्ट्विते सोमे प्र सुषो हरन्
 प्रयूपं ते ऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्म इति ते प्रस्तरं
 सुषां निष्कयणमपश्यन् स्वरं यूपस्य स्रष्ट्विते सोमे प्र प्रस्तरं
 हरति जुषेति स्वरमथयज्ञवेशसाय” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०)
 इति । पुरा देवाः समाप्ते सोमयागे सुषो यूपश्चाग्नौ प्राहरन्
 अग्नौ प्रहर्तुं स्रष्ट्वितवन्तः । ततो यज्ञविनाशो मा भूदिति
 विश्वार्थं प्रस्तरेण सुषः स्वरुणा यूपश्च निष्क्रीतवन्तः । तस्मान्
 सोमसमाप्तौ प्रस्तरमग्नौ प्रहरेत् स्वरश्च जुञ्ज्यात् । स्वरः यूप-

तस्यै प्रथमः प्रकसः । तथा च सूत्रं “अवतकथानां सरम-
धिमन्वजप्रकसं” इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“इत्थिषष्ठं पुरे वाच स्वावे प्रथमपातितं ।

प्रकसं त्ववटे चिन्ना देवोऽग्निष्ठाभिकाञ्जनं ॥

सुष्यारोपश्चवासाणे ह्युद्दि यूपं समुच्छयेत् ।

ते ते ऽवटे चिपेदिष्णो दाभ्यां यूपस्य कल्पनं ॥

ब्रह्महृद्यं गतो यूपो रज्जा संवेक्ष्यते परि ।

अन्त खड्गं तत्र गूहेदिति सप्तदशेरिता” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“अन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं यूपान्मुत लक्षयेत् ।

देशं यूपान्भावेन वेदिभागोऽत्र चोद्यते ॥

बहिर्वेद्यर्धमित्येतदाक्यं भिद्येत तद्विधौ ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽत्र लक्ष्यते” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपत्रौ यूपं मिनोति इति प्रकृत्य अयते अर्धम-
तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति । यूपं संस्नापयितुं कियद्विहार-
वानवटोऽपेक्षित इति । बुभुत्सायां तन्निर्षयाय यूपमूलस्य सौ-
ख्यमङ्गुल्यादिभिर्मातयं । तस्य च मीयमानस्य वेद्यन्तरभागो
ऽङ्गत्वेन विधीयत इति चेत् । मैवं । यथा संस्कृतो वेद्यन्तर-
भागो ऽर्धमन्तर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधीयते तद्वदसंस्कृतो वेदि-
बहिर्भागो ऽप्यर्धं बहिर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधरतयं । ततो
वाक्यं भिद्येत । अदा तु वेदेरन्तरवाद्यभागाम्भामुपलक्षितो
संस्कृतो सौकिको देशो मीयमानयूपोपलक्षितो विधीयते तदा

नास्ति वाक्यभेदः । तस्मात्सौक्तिकदेश एवात्र यूपान्त्रत्वेन विधी-
यते न तु संस्कृतवेदिभागः ।

अथ छन्दः । ते ते धामानीति षिटुप् । विष्णोः कर्माणि
तद्विष्णोरित्युभे गायत्रौ । इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ड-
यजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्टोऽनुवाकः ॥ * ॥

इषे त्वोपवीरस्युपो देवान् दैवीर्विशः प्रागुर्वशीरु-
शिजो वृहस्पते धारया वसूनि इव्या ते स्वदन्ता देव
त्वष्ट्र्वसु रख रेवतीरमध्वमग्नेर्जनिचमसि वृषणौ स्थ
उर्वश्यस्यायुरसि पुरूरवा घृतेनाक्ते वृषणं दधायां गा-
यत्रं छन्दोऽनुप्रजायस्व चैष्टुभं छन्दोऽनुप्रजायस्व आ-
गतं छन्दोऽनुप्रजायस्व भवतं ॥ १ ॥

नः समनसौ समोकसावरेपसौ । मा यज्ञश्चि-
सिष्टं मा यज्ञपतिं आतवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ।
अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुषो अधिराज एषः ।
स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मियुयाक-
र्भागधेयं ॥ २ ॥

भवतमेकचिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पठेऽनुवाके यूपस्थापनमुक्तं । तस्मिन् यूपे पशुं निधोक्तुं उपा-
 करणमस्मिन् सप्तमेऽनुवाकेऽभिधीयते । बोधाद्यनः “अथेति पशुं
 पश्वूलितं अन्तरेण चात्वालोत्करौ प्रपाद्यायेष यूपं पुरस्तात्
 प्रत्यङ्मुखमुपस्थापयति, तमिषे त्वेति बर्हिषी आदायोपाकरो-
 ति, उपवीरस्थुपो देवान् दैवोर्विभ्रः प्रागुर्वङ्गीरत्रिजो वृहस्यते
 धारया वसूनि हव्या ते खदन्तां देव त्वष्टवंसुरस्त्ररेवतीरमध्वं”-
 इति । पश्वूलितं स्थापितं । आपस्तम्बः “इषे त्वेति बर्हिषी
 आदत्ते, उपवीरसीति अत्रग्राखां, बर्हिभ्यां अत्रग्राखया च
 पुरस्तात् प्रत्यङ्गं पशुमुपाकरोति, उपो देवान् दैवोर्विभ्रः” इति ।
 हे बर्हिः इषे पशुखल्वयात्प्रायेष्यमाषाय तामाददे । बर्हिरिति
 आतावेकवचनं । उपाकर्तुं वेति गच्छतीत्युपवीः । हे अत्रग्राखे त्व-
 मुपवीरसि । उपो समीपे प्रागुः प्राप्ताः । के । उपाक्रियमाणपशु-
 सम्बन्धिहृदयाद्यवयवा इत्यर्थाद्भवते । कान् प्राप्ताः । देवानग्नी-
 षोमादीन् । दैवोर्विभ्रः देवसम्बन्धिनीः प्रजास्य । किञ्च वङ्गीः
 आगनिर्वाहकान् उत्रिजः शेषभक्षणकामान् प्राप्ताः । हे वृहस्यते
 वसूनि हृदयादिद्रव्याणि धारय पोषय । हे पन्नो ते त्वदी-
 यानि हव्यानि खदन्तां खादूनि भवन्तु । हे देव त्वष्टृनामक-
 वसु पशुद्रव्यं रस्य रमणीयं कुह । हे रेवतीः सीरादिधनवन्तः ।
 हे पन्नवः रमध्वं अजमानगृहे क्रीडध्वं । कव्यः “अग्नेर्जनिचमसी-
 त्यभिमन्यनन्नकखं निदधाति, वृषणौ स्य इति प्राज्ञौ दर्भौ,
 उर्वश्वसीत्यधरारणीमादत्ते, पुरुरवा इत्युत्तरारणिं, घृतेनाक्ते
 वृषणं दधाथामित्युभेऽभिमन्त्र, आयुरसीति समवधायेति” इति ।

हे ब्रह्मल त्वमग्नेर्जनिचमसि । हे रभो युवां वृषणी वीर्यसेचकौस्रः ।
 हे अधरारणे त्वं उर्व्व्या वदुशी भवसि । हे उत्तरारणे त्वं पुरुर-
 वसा समानसि । हे उभे अरणी युवां घृतेनाक्ते सत्यौ सेषन्
 पोषवतां । हे अरणिद्वय मातापितृस्त्वानीय त्वं आचुरसि । यज्ञ-
 स्यायुस्त्वानीयमसि पुत्रस्त्वानीयवङ्गिमुत्पादयतां । यज्ञाभिष्टुद्धिक-
 रत्वात् यद्यपि तत्र पाठक्रमेण इषे त्वाइत्य उपाकरणमन्ताः प्रथमं
 व्याख्यातव्याः तथापि पूर्व्वानुवाके प्रसङ्गाद्यदुक्तं “अतिरिक्तं वा
 एतद्यज्ञस्य चदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति” इति तद्विषयवृत्तितु-
 मादौ अग्निमन्यनमन्तान् व्याचिख्यासुः मन्यनविभ्रितमग्निप्रह-
 रणं विधत्ते “साध्या वै देवा अस्मिन् लोक आसव् नान्यत् किञ्च
 न मिषन्तेऽग्निमेवाग्नये मेधायास्रमन्त न ह्यन्यदास्रमन्तविन्दन्
 ततो वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त चदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति
 प्रजानां प्रजननाय” (सं० ६का०।१ प्र०।५ अ०) इति । मनुष्य-
 पश्यादिदृष्टेः पुरा लोके साध्यनामका देवा आसन् । अन्यत् कि-
 मपि ईषत् प्राञ्जितं नासीत् । ते च साध्याः प्रजाकामास्र-
 द्धेतवे यज्ञाय आस्रमन्त अन्यदास्रमन्तयोग्यं पशुजातमस्रमन्त
 अग्निमेव पशुत्वेन अग्नये देवतायै आस्रमन्त पुद्धारस्यपशु-
 न्यायेन पर्य्यग्निकरणान्तान् संस्कारान् अनुर्व्वन्त । तथा साय-
 मेधकाण्डे श्रूयते “पर्य्यग्निकृतं पुरुषं चारस्राष्ट्रस्रोतस्त्वजन्वद्विष्ट-
 सायै” इति । तथाग्न्यास्रमन्तरूपाद्यज्ञात् एव प्रजा अस्रमन्त ।
 तस्मात् पूर्व्वसिद्धाग्नौ मथिताग्नेः प्रहरणं प्रजात्पत्तये भव-
 ति । अत्र मन्थयकालस्त्रिन्यते । उपाकरणमारभ्यमारपर्य्यन्तो

व्यापार आसन्नमन्त्रद्वयार्थः, किं तस्मादासन्नभादूर्ध्वमग्निर्मन्त्रनीयः, आहोस्विदुपाकरणान्तरमिति । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह “रुद्रो वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत् पशुमासन्नभ्याग्निं मन्थेद्रुद्राय यजमानमपि दद्यात् प्रमायुकः स्यात्” (सं० ६ का०।३ प्र०।५ अ०) इति । रुद्रः क्रूरः । पशोर्यजमान-निष्कयणरूपत्वात् पशुर्यजमानः । तत आसन्नभादूर्ध्वमग्निमन्त्रेण हविर्भूतं यजमानमपि रुद्राय दद्यात् । ततो यजमानो मरणशीलः स्यात् । तस्मिन्नेव पक्षे गुणमपि दर्शयति “अथो ख-व्याङ्गरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत् पशुरिति यत्पशुमासन्नभ्याग्निं मन्त्रति हव्यायैवासन्नाय सर्वा देवता जनयति” (सं० ६ का०।३ प्र०।५ अ०) इति । “ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत तस्मादाङ्गरग्निः सर्वा देवताः” इति श्रुतेः । अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वं पशोर्हविष्टं प्रसिद्धं । तथा सत्यासन्नमन्त्रेण प्रत्यासन्नाय हविषे सर्वा देवता जनयति सन्निधापयति । द्वितीयपक्षं सिद्धान्तलेनोपादत्ते “उपाकृत्यैव मन्थ्यसन्नेवासन्नं मेवाऽनासन्नं” (सं० ६ का०।३ प्र०।५ अ०) इति । उपाकरणेनासन्न उपकान्तः अतो यथोक्तगुणः सिध्यति । अमारणेनासन्माप्तत्वाद्यथोक्तदोषो न भविष्यति । इयोर्मन्त्रचोरर्थे प्रसिद्धिं दर्शयति “अग्नेर्जनित्रमसीत्याहाग्नेर्ज्ञेत्तज्जनिचं वृषणौ स इत्याह वृषणौ ज्ञेतौ” (सं० ६ का०।३ प्र०।५ अ०) इति । स्त्रीमन्त्रपुरुषमन्त्रवत् समवधानमन्त्रैर्मिथुनत्वसिद्धिं दर्शयति “उर्व्वश्चस्त्रायुर-सीत्याह मिथुनत्वाय” (सं० ६ का०।३ प्र०।५ अ०) इति । वृषण-

इन्धेन निष्कवीर्यस्त्रानीय उत्पाद्यो वङ्गिर्विचक्षित इत्याह
 “घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामित्याह वृषणः स्त्रोते दधाते ये
 अग्निं” (सं० ६का०।३प्र०।५अ०) इति । ये अधरोत्तरारणो
 वङ्गिं धारयतः एते वृषणं सिक्तवीर्यं दधाते इति मन्त्रेषो-
 ष्यते । बोधायनः “अथ प्रजातीर्वाचयति, गायत्रं हन्द्दोऽनु-
 प्रजायस्व चैष्टुभं हन्द्दोऽनुप्रजायस्व जागतं हन्द्दोऽनुप्रजायस्व
 इति प्रदक्षिणमग्निं मन्यति” इति । आपस्तम्बः “अग्नये मथ्य-
 मानायानुब्रूहीति सम्प्रेष्यति, मथ्यमानायानुब्रूहीति वा, प्रथ-
 मायां चिरनूक्तायां त्रिःप्रदक्षिणमग्निं मन्यति, गायत्रं हन्द्दोऽनु-
 प्रजायस्वेति प्रथमं, चैष्टुभमिति द्वितीयं, जागतमिति तृतीयं, ततो
 षड्याप्राग्नु मन्यति” इति । हे अग्ने होत्रा पथमानं गायत्रं हन्द्दो
 ऽनुब्रूह्यस्व त्वं प्रजायस्व । एवमितरत्रापि योज्यं । प्राग्नु चिप्रमित्य-
 र्थः । हन्द्दसां साधनत्वं अग्नेन मन्त्रेण दर्शितमित्याह “गायत्रं ह-
 न्द्दोऽनुप्रजायस्वेत्याह हन्द्दोभिरेवैनं प्रजनयति” (सं० ६का०।
 ३प्र०।५अ०) इति । होतारं प्रत्यध्वर्याः प्रैषमन्त्रमुत्पादयति
 “अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याह” (सं० ६का०।३प्र०।५अ०)
 इति । होतुरभि त्वा देव सवितरित्येतामृचं । विधत्ते “सावित्रीमृ-
 चमन्वाह सवितप्रसूत एवैनं मन्यति” (सं० ६का०।३प्र०।५अ०)
 इति । पुनः प्रैषद्वयमुत्पादयति “जातायानुब्रूहि प्रद्वियमा-
 णायानुब्रूहीत्याह काण्डे काण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्द्धयति”
 (सं० ६का०।३प्र०।५अ०) इति । मथनकाण्ड एको मथितस्य
 अन्धकाण्डोऽपरः जातस्य पूर्व्याग्नौ प्रहरणकाण्डोऽन्यः । तत्र

सर्व्वं च प्रैवे सति मन्त्रैरग्निः सृष्टुः भवति । होतुर्मन्त्रान् विधत्ते
 “गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रच्छन्दा वा अग्निः स्त्रैवैव
 छन्दासां समर्द्धयति” (सं० ६का०।३प्र०।५अ०) इति । मन्यन-
 कास्तेऽनुवचनीया अभि त्वा देव सवितरित्याद्याः । जाते सति
 उत ब्रुवन्तु जन्तव इत्यादिकं । प्रहरणकास्ते प्रदेवं देववीतय
 इत्यादिकमनुब्रूयात्, ताः सर्वा ऋचो गायत्र्यः । अग्निश्च गा-
 यत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्गायत्रच्छन्दाः । कल्पः “भवतं नः समनसा-
 वित्यघोषोत्तरपरिधिमाहवनीये प्रहरति सन्धिना वा, अग्नाव-
 ग्निश्चरति प्रविष्ट इति प्रहृत्य स्रुवेषाभिजुहोति” इति । मन्त्रै-
 त्वेवमाद्यातौ “भवतं नः समनसौ समोकसावरेऽपसौ । मा यज्ञं
 हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ त्रिवौ भवतमद्य नः । अ-
 ग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । स्वा-
 हाहृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मियुयाकर्भागधेयं”
 इति । योऽग्निः पुराऽऽहवनीये वर्त्तते यस्त्रेदानीं मथितस्त-
 स्मिन् प्रहोयते तौ युवामस्मान् प्रति सुमनसौ समानमनस्कौ
 विप्रतिपत्तिरहितौ । समोकसौ समाननिवासस्थानौ । पापश्चि-
 ररहितौ भवतं । यज्ञश्च यज्ञपतेश्च हिंसां मा कुरुतं । अथाग्नि-
 कर्षणं नोऽस्मान् प्रति त्रिवौ शान्तौ भवतं । एवं मथितो
 ऽग्निः आहवनीयाग्नौ प्रविष्टश्चरति । कोदुःखः । ऋषीणां म-
 न्त्राणां ऋत्विजां वा पुत्रसौख्यादितत्त्वाद्दधिकं राजत इत्य-
 धिराजः । हे मथिताग्ने ते तुभ्यं स्वाहाब्रह्ममुषार्यं मन्त्रेषु
 जुहोमीति देवतानां भागधेयं मियुयाकः मित्याभूतं मा

कुरुतं । शिवौ भवतमिति प्रार्थनायाः प्रसिद्धिं दर्शयति “अग्निः
 पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्रहरति तौ सम्भवन्तौ यजमानम-
 भिसम्भवतो भवतं नः समनसावित्याह ग्राह्ये” (सं०६का०।
 ३प्र०।५अ०) इति । यजमानं भक्षयितुमभिलक्ष्य परस्पर-
 संयुक्तत्वात् तच्छान्ते प्रार्थनीयौ । अग्नावग्निरिति मन्त्र उपे-
 क्षितः । विधत्ते “प्रहृत्य जुहोति जातायैवास्मा अन्नमपि द-
 धात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेषैवैनं
 धात्वा समर्द्धयत्यथो तेजसा” (सं०६का०।३प्र०।५अ०) इति ।
 समर्द्धयतीत्यन्वयः । उत्तरभाविनोऽपि मथनमन्त्रा औत्सुक्ये-
 नादौ व्याख्याताः । अथ पूर्वभाविन उपाकरणमन्त्रान् व्या-
 खित्वासुर्विधत्ते “इषे त्वेति बर्हिंरादन्न इच्छत इव ह्येष यो
 यजते” (सं०६का०।३प्र०।६अ०) इति । एष यजमानो देवेभ्यो
 दातुं पशुरूपं हविरिच्छत्येव तस्मादिष इत्युच्यते । पशु-
 समीपे देवानाङ्गयतीति अन्नशाखा उपवीरित्युच्यते । तदेतद्दर्श-
 यति “उपवीरसीत्याहोप ह्येनानाकरोति” (सं०६का०।३प्र०।
 ६अ०) इति । हृदयाद्यवयवा देवान् देवप्रजासु प्राप्ता इति
 यद् व्याख्यातं तत् प्रसिद्धमित्याह “उपो देवान् दैवीर्विभ्रः
 प्रागुरित्याह दैवीर्ह्येता विभ्रः सतीर्देवानुपयन्ति” (सं०६का०।
 ३प्र०।६अ०) इति । यदा हृदयादथ एव पदार्थत्वेन दैवप्रजा
 भूत्वा देवान् प्राप्नुवन्ति । वस्त्रिभ्रब्दे वाहकवाचीत्यभिप्रेत्य
 दर्शयति “वस्त्रीहस्त्रिज इत्याह अत्विजो वै वस्त्रय उग्निजस-
 खादेवमाह” (सं०६का०।३प्र०।६अ०) इति । अत्र पशुप्रदत्वेन

बृहस्पतिप्रार्थनमित्याह “बृहस्पते धारया वसुनीत्याह ब्रह्मा
 वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशून्वदन्धे” (सं०६का०।
 ३प्र०।६अ०) इति । इदयादीनि खादूकन्तु इयमाभीरित्या-
 ह “इथा ते खदन्तामित्याह खदधत्येवैर्ना” (सं०६का०।
 ३प्र०।६अ०) इति । मिथुनरूपपशुप्रदत्तेन त्वष्टुः प्रार्थनमित्याह
 “देव त्वष्टर्वसुरस्तेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपक-
 द्रूपमेव पशुषु दधाति” (सं०६का०।३प्र०।६अ०) इति । रेव-
 तीशब्दः पशुपर इत्याह “रेवतीरमध्वमित्याह पशवो वै
 रेवतीः पशून्वेवास्मै रमथति” (सं०६का०।३प्र०।६अ०) इति ।
 अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“इषे बर्हिः समादत्ते उपेति अक्षत्रास्त्रिकां ।

उपो पशुमुपाहृत्य अग्नेः ब्रकलसंस्त्रितिः ॥

वृषाऽच दूर्भो संस्त्राय उर्वाऽरणिमधः क्षिपेत् ।

पुरुक्षरं समादत्ते आयुरित्युपरि क्षिपेत् ॥

घृते सस्यन्तु गायेति त्रिभिर्मथ्नाति निक्षिपेत् ।

भवत् पूर्वाऽनसेऽथाग्नौ होमो मन्त्राश्चतुर्दश” ॥ इति ।

अत्र विभेषमीमांसा नास्ति ।

अथ ब्रह्मन्द्ः । भवतं नः समनसाविति पङ्क्तिः । अग्रावग्नि-
 रिति त्रिष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आदद् ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभे धर्षा मा-
नुषानङ्गस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षाम्यपां पेरुरसि स्वान्तश्चित्त
सदेवः हव्यमापो देवीः स्वदेतैनः संते प्राणो वायु-
ना गच्छताः संयजचैरङ्गानि संयज्ञपतिराशिषा घृ-
तेनाक्तौ पशं चायेथाः रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विश-
तोरो अन्तरिक्ष सजूर्देवेन ॥ १ ॥

वातेनाऽस्य हविषस्त्मना यज समस्य तनुवा भव व-
र्षीयो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः पृथिव्याः सम्पृचः
पाहि नमस्त आतानाऽनवी प्रेहि घृतस्य कुल्यामनु
सह पूजया सह रायस्योषेणाऽऽपो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा
यूयं देवाः ऊढः शुद्धा वयं परिविष्टाः परिवेष्टारो
वोभूयास्म ॥ २ ॥

देवेन चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्चोद्दपाकरणं प्राधान्येनाक्तं । अथोपा-
हृतस्य विशेषणमष्टमेऽनुवाके विधीयते । बोधायनः “अथ र-
जनामादत्ते, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोह-
स्ताभ्यामादद् इति” इति । अत्र आस्तात् आदद् इति मन्त्रो

देवस्य त्वेत्यनेन पूर्यति । आपस्तम्बः “सावित्रेण रश्मनामादाय पशोर्दक्षिणबाहौ परिवीयोर्ध्वमुक्त्वथ, ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभ इति, दक्षिणेऽधःशिरसि पाशेनात्क्षणाया प्रतिमुच्य धर्षा मानुषानित्युत्तरतो यूपस्य नियुनक्ति, दक्षिणत एकादशिनान्” इति । हे रश्मने त्वामाददे । देवहविः पशो ऋतस्य यज्ञस्य सिध्यर्थं त्वां पाशेनारभे बभ्रामि । हे विनियुज्यमानपशोः देवत्वप्राप्त्या मानुषानुपद्रवान् ताडनादीन् धर्ष अभिभव । विधत्ते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रश्मनामादत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूषोहस्ताभ्यामित्याह यत्यै” (सं० ६का०।३प्र०।६अ०) इति । ऋतशब्दार्थमाह “ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनारभ इत्याह सत्यं वा ऋतः सत्येनेवैनमृतेनारभते” (सं० ६का०।३प्र०।६अ०) इति । अवश्वभाविफलोपेतत्वाद् यज्ञस्वरूपं सत्यं । तेन निमित्तेन एनं पशुं बभ्राति । बन्धनप्रकारं विधत्ते “अत्क्षणाया परिहरति वक्ष्यः हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चति व्यावृत्तै” (सं० ६का०।३प्र०।६अ०) इति । अत्क्षणाया पूर्वोक्तया दक्षिणपादादिशिरोभागपर्यन्तया वक्रया परिहरति वेष्टयति । लोके तु मांसभक्षिणो बध्ं पशुं प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखमवस्थाप्य गले पाशं प्रतिमुञ्चति । अतस्तद्वावृत्तये वक्रबन्धनं विधत्ते “धर्षा मानुषानिति नियुनक्ति धृत्यै” (सं० ६का०।३प्र०।६अ०) इति । नियुनक्ति यूपे निरन्तरं बभ्रीयात् तच्च बन्धनं धृत्यर्थं पलायननिवारणार्थं । कथ्यः “अ-
श्वस्रौषधीभ्यः प्रोचामीति प्रोचति, अपां पेरुरसोति पाचयति,

खान्तश्चित्सदेवꣳ हव्यमापो देवीः खदत्तैनमित्युपरिष्ठादध-
 स्नात् सर्व्वतश्च प्रोक्ष्य” इति । हे पन्नो त्वामङ्गिरोषधीभिश्च
 प्रोक्षामि । दर्भैरपामुत्पूतत्वादस्त्वोषधीनामपि प्रोक्ष्यसाधनत्वं ।
 पितृमातृस्त्रीकृताभ्यां तृणोदकाभ्यां पन्नोरुत्पन्नत्वेन प्रोक्षणं युक्त-
 मित्याह “अङ्गस्त्वोषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाङ्गो ष्वेष ओषधीभ्यः
 सम्भवति यत् पशुः” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । पेश्वशब्दः
 पादवाचीत्याह “अपां पेश्वरीत्याहैष अपां पाता यो मेधा-
 यारभ्यते” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । अन्नार्थमासन्न-
 मानस्य पन्नोरित ऊर्ध्वं उदकपानाभावादिदानीमेव पादत्वं ।
 हे आपो देव्यः खान्तश्चित् खादुभृतमपि सदेवं देवतार्थं
 हव्यं होतुं योग्यमेनं पशुं खदत् खादुकुर्वत् । अनेन मन्त्रेण
 खादुता भवति इत्याह “खान्तश्चित् सदेवꣳ हव्यमापो देवीः
 खदत्तैनमित्याह खदयत्येवैनं” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति ।
 त्रिभिर्मन्त्रैरनुष्ठेयानि विधत्ते “उपरिष्ठात् प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैनं
 मेधं करोति पाचयत्यन्तरत् एवैनं मेधं करोत्यधस्नादुपो-
 क्षति सर्व्वत एवैनं मेधं करोति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०)
 इति । अथ होतारं प्रति अध्वर्य्योः प्रेषमन्त्रमुत्पादयति
 “अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्नग्रथे समिधमा-
 नायानुब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभृत्यै” (सं० ६का०।१प्र०।७अ०)
 इति । अग्निः समिद्धो भ्रातृव्यानभिभवति । अग्नेः समिधनाय
 होत्रासूच्यमानानामृचां चोदकप्राप्तानी पशुदत्तमङ्गामपोश्च
 सप्तदश सङ्घां विधत्ते “सप्तदश सामिधेनोरन्वाह सप्तदशः

प्रजापतिः प्रजापतेरास्यै” (सं० ६का०।१प्र०।७अ०) इति । आ-
 आवयेत्यादिभिरक्षरैः प्रजापतेः सप्तदशत्वं । नमेव विविधमनूष
 प्रशंसति “सप्तदशान्वाह दादश मासाः पञ्चतवः स्र संवत्सरः
 संवत्सरं प्रजा अनुप्रजायन्ते प्रजानां प्रजनाय” (सं० ६का०।
 १प्र०।७अ०) इति । हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति बहुचक्रा-
 द्वाषाष्टानादृत्तनां पञ्चसङ्ख्या । प्रजाः संवत्सरं गर्भे स्थित्वा पश्चात्
 प्रजायन्ते । अमन्त्रकं प्रथमाघारं विधत्ते “देवा वै सामि-
 धेनोरनूष्य यज्ञं नाम्बपश्नन्स प्रजापतिस्त्रुष्णीमाघारमाघार-
 यत् ततो वै देवा यज्ञमन्बपश्नन् यत् त्रुष्णीमाघारमाघा-
 रयति यज्ञस्थानुस्थ्यात्तै” (सं० ६का०।१प्र०।७अ०) इति ।
 ब्रह्मनियमोपेतसामिधेन्यनुवचनेन आन्ताः सन्तः पश्चात् क-
 र्त्तव्ययज्ञं नाम्बपश्नन् । ततः प्रजापतिस्त्रुष्णीमाघारेण मन्त्र-
 विषयव्यापारजन्यबुद्धेः अममपनीतवान् । तमेव विधिमनूष
 प्रशंसति “असुरेषु वै यज्ञ आसीत् तं देवास्त्रुष्णीः होमेना-
 वृञ्चत यत् त्रुष्णीमाघारमाघारयति भ्राष्टव्यस्यैव तद्यज्ञं वृङ्क्ते”
 (सं० ६का०।१प्र०।७अ०) इति । असुरा गूढचारिणो भूत्वा
 देवैरनुष्ठितमवगत्य स्वयमपि तथैवानुतिष्ठन्ति । तथा च श्रुत्यन्तरं
 “देवा वै यद् यज्ञोऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त” इति । तं वृत्ता-
 न्तमवगत्य देवा गूढचारिणामपे प्रथममाघारममन्त्रकं उत-
 वन्तः । तं वृष्टवन्तोऽसुराः सहसा गत्वा कृत्स्नं यज्ञं त्रुष्णीं उत्वा
 नाश्रितवन्तः । तमभिप्रेत्य तं देवास्त्रुष्णीः होमेनावृञ्चते-
 त्युच्यते । चयाणां परिधीनां मार्जनं प्रत्येकं तदावृत्तिश्च

विधत्ते “परिधीष् सव्यार्ष्टिं पुनात्येवैर्गां चिस्त्रिः सव्यार्ष्टिं च्या-
 द्द्वि च्योऽथो रचसामपद्यत्यै दादत्र सव्यद्यन्ते दादत्र मासाः
 संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीषात्यथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति
 सुवर्गस्य लोकस्य समन्वै” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । परि-
 धिषु पतितस्य भस्मादेरपनयनेन ते शुद्धा भवन्ति । तिस्र आ-
 दृत्तयो यस्यासौ च्यादृत् । चिः प्रथमामन्वाद्येत्यादिषु तत्प्र-
 सिद्धं । च्यादृत्त्या तदादरं दृष्ट्वा रचसां भयातिशयो भवति ।
 चिषु परिधिषु नव सव्यार्जनान्युक्तानि । तत्रानुक्तैस्त्रिभिर्वर्जि-
 सव्यार्जनैः सह दादत्रसव्यन्तिः । अत एव दर्शपूर्णमासब्राह्मणे
 श्रूयते “परिधीष्समाष्टिं । पुनात्येवैर्गां । चिर्मध्यमं । चयो वै
 प्राणाः । प्राणान्नेवाभिजयति । चिर्दक्षिणार्धं । चय इमे
 लोकाः । इमानेव लोकानभिजयति । चिरत्तरार्धं । चयो वै
 देवयानाः पश्यान्सानेवाभिजयति । चिरत्प्राजयति । चयो वै
 देवलोकाः । देवलोकानेवाभिजयति । दादत्र सव्यद्यन्ते” इति ।
 तथा सव्यस्या संवत्सरदेवतां तोषयति । किञ्चास्य यजमानस्य
 क्षमप्रापणाद्य तां संवत्सरदेवतामुपदधाति समीपे समान-
 यति । पूर्णं सौवाचारो विहितः । अथ सुचाऽऽधारं विधत्ते
 “त्रिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः सर्वा देवता यदा-
 चारमाधारयति प्रीर्यत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता
 अकल्मे” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । आधारस्य होत्रेषु
 प्रथमभाक्तिव्येन त्रिरोरूपत्वं । यद्यपि पञ्चारिष्टिन्निकृतिस्वादेवा-
 चारं इयं प्राप्नोति तथापि तद्विकृतितमेव निश्चेतुं तदीय-

खिङ्गुलेनात् पुनर्विहितं । कल्पः “सुच्यमाचार्यं प्रत्याक्रम्य जुष्टा
 ३३५५ समनक्ति, सं ते प्राणो वायुना गच्छतामिति त्रिरसि, सं
 यज्जैरङ्गानीत्यसोचस्योः, सं यज्जपतिरात्रिवेति श्रोत्रामि-
 ति” इति । उच्यते कस्तुदुच्यते । हे पत्रो ते तव प्राणो वायुना
 संप्राण्यतां । हृदयाद्यङ्गानि यज्जैर्यागविशेषैः संयुज्यन्तां । यज्ज-
 पतिरात्रिषा संयुज्यतां । सुषाऽऽधारशेषेषु पञ्चञ्जनं विधत्ते
 “त्रिरो वा एतद् यज्जस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमांशार्थं
 पशुऽऽ समनक्ष्णात्मैव यज्जस्य त्रिरः प्रतिदधाति” (सं० ६का० ।
 १५प्र० । ७अ०) इति । आत्मा जीवाया अभोवर्त्ती देहः । प्राणस्य
 वाह्यवायुसङ्गमो युक्त इत्याह “सं ते प्राणो वायुना गच्छता-
 मित्याह वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्व प्राणं जुष्टेति”
 (सं० ६का० । १५प्र० । ७अ०) इति । अस्य यज्जस्य फलेन यजमानो
 युज्यत इत्येवमर्थमभिप्रेत्य मन्त्रं दर्शयति “सं यज्जैरङ्गानि
 सं यज्जपतिरात्रिवेत्याह यज्जपतिमेवांश्यात्रिषं गमयति” (सं०
 ६का० । १५प्र० । ७अ०) इति । मध्यममन्त्रेषु हृदयाद्यङ्गानि आग-
 विशेषैर्व्याजयतीत्येतावदुच्येयं । पूर्वं त्रिरस्यञ्जनं विहितं । इहानीं
 कस्तुदि श्रोत्राञ्च अञ्जनं विधत्ते । अथ वा पूर्वविधेः साधार-
 षत्वात् तमेवागूद्य प्रशंसति “विश्वरूपो वै त्वाह उपरिष्टात् पशु-
 मभ्यवमीत् तस्मादुपरिष्टात् पशोर्नावद्यन्ति अदुपरिष्टात् पशुऽऽ
 समनक्ति मेध्यमेवैनं करोति” (सं० ६का० । १५प्र० । ७अ०) इति ।
 तद्युः पुत्रो विश्वरूपः पशुमभिप्राय उपरिष्टात् पृष्ठभागे वमन-
 मकरोत् । तस्माद्वायुश्रिका हृदयाद्विदुपरिभागान् नात्रयन्ति

तं भागमञ्चनेन शुद्धं करोति । विधत्ते “अतिजो वृषीते
 हन्दाऽखेव वृषीते” (सं० ६ का०।१प्र०।७अ०) इति । वस्य-
 माणसङ्ख्यायाम्नात् अतिजां हन्दस्त्वं । सप्तत्वसङ्ख्यां विधत्ते “सप्त
 वृषीते सप्त याम्याः पञ्चवः सप्तारण्याः सप्त हन्दाऽखुभयस्या-
 वद्ध्यै” (सं० ६ का०।१प्र०।७अ०) इति । होताऽग्नीध्रोऽध्वर्युर्मै-
 चावरूपो ब्राह्मणाच्छंसी पोता जेष्टा चेति । सप्तयाम्यादिकं व्या-
 ख्यातं । षोडशप्रश्नेषु प्रयाजेषु सङ्ख्यां विधत्ते “एकादश प्रया-
 जान् यजति दश वै पञ्चोः प्राणा आत्मैकादशो धावानेव
 पशुस्त्वं प्रयजति” (सं० ६ का०।१प्र०।७अ०) इति । प्राणशब्देन
 तदाधारभूतानि द्विद्राण्युच्यन्ते । तानि च शिरसि सप्त अध-
 स्थात् द्विः नाभिर्दशमी आत्मा देहः । अत एकादशसङ्ख्यायाः
 कृत्स्नं पशुं प्रति यजति । अग्निमप्रयाजस्य कास्मान्तरं विधत्ते
 “वपामेकः परि त्रय आत्मैवात्मानं परित्रये” (सं० ६ का०।
 १प्र०।७अ०) इति । वपां परि वपाशोमसमीपे त्रये ज्ञेते तस्मिन्
 काले यजेदित्यर्थः । अरमप्रयाजो देहत्वेन निरूपितत्वात् पञ्चो-
 रात्मा वपापि मुख्यावयवत्वादात्मा अतस्तयोः समीप्यं युक्तं ।
 कस्यः “जुडा खरखधीतो अग्निकि, द्विः खरऽ सप्तत्वधिते-
 रन्यतरां धाराऽ खरमन्तर्धाय खधितिना पशुऽ समग्निकि,
 घृतेनात्नौ पशुं चायेथामिति शिरसि” इति । हे खरखधि-
 ती इति सम्बोधनीयं । खरखधितिघृतानामुपयोगं दर्शयति
 “वज्रो वै खधितिर्वज्रो धूपशकसो घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा
 शोममन्नं घृतेनात्नौ पशुं चायेथामित्याह वज्रोणेवेनं वज्रे

हलाऽऽसभते” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । त्रिविधेन वज्रैर्धेनं पशुं वशीकृत्य मारयति । विधत्ते “पर्यग्निं करोति सर्वज्जतमेवेनं करोत्यस्कन्दाद्याऽस्कन्दा हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दति” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । अत्र प्रकारः सूत्रे ऽभिहितः

- “आहवनीयादुल्लुकमादायाग्नीध्रः, परिवाजपतिः कविरिति त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निं करोति पशुं यूपमाहवनीयः ञामिच-देवं चालास्रमाज्यानि चेत्येके” इति । तेन पर्यग्निकरणेन एनं पशुं सर्वमपि ज्तमेव करोति । तच्च ज्ततलं स्कन्दनदोषरा-हित्याय भवति । होमादूर्ध्वं स्कन्दनेऽपि तद्दोषो न भवति । आहृत्तिं विधत्ते “त्रिः पर्यग्निं करोति आहृत्तिं यज्ञो ऽथो रक्षसामपहत्यै” (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । कल्पः “रेव-तीर्थं जपतिं प्रियधा विप्रतेति वपाअपणीभ्यां पशुमन्वारभेते ऽध्वर्युर्थजमानस्य” इति । हे रेवतीः धनवन्तः पशुवयवा यज-मानं प्रति प्रियधारिण्यो भवत हविष्टेन यज्ञं आविब्रत । तच्च विचारं दर्शयति “ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशून्वर्णान्वा-रभ्या इति” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । प्रथमपक्षे दोष-माह “मृत्यवे वा एष गीयते यत् पशुसं यदन्वारभेत प्रमा-द्युको यजमानः स्यात्” (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । द्विती-यपक्षेऽपि दोषमाह “अथो खल्वाज्जः सुवर्गाय वा एष सोकाय गीयते यत् पशुरिति यन्वान्वारभेत सुवर्गासोकाद् यजमानो ङीयेत” (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते “वपाअपणीभ्यामन्वारभते तन्नेवान्वारभं

नेवाऽनन्वारब्धं" (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । याभ्यां दाहज-
 षीभ्यां वपा पच्यते ते वपायपक्षौ । त्रैषण्यमनुत्पादयति "उग्र-
 प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहोषितः हि कर्म क्रियते" (सं०
 ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । हे होतर्देवेभ्यो वपादीनि इत्यादि
 कर्तुं उपप्रेष्य पशुवमीपे श्रमिदन् प्रेरय । सोके हि प्रभुषा
 श्रेषितं कर्म यज्ञसा क्रियते । मन्त्रस्य स्पष्टार्थ इत्याह "देवतो-
 र्चञ्चपतिं प्रियधा विप्रतेत्याह यथायनुरैवैतत्" (सं० ६ का०
 १ प्र० १८ अ०) इति । कल्पः "आहवनीयाकुलुकमादायाग्नीध्रः पूर्वः
 प्रतिपद्यते, श्रमिता पशुं नयति, उरो अन्नरिचोत्यन्तरा प्रात्वा-
 षोत्करावुदञ्चं पशुं नयति" इति । मन्त्रस्त्वेवमावातः "उरो
 अन्नरिच सजूर्देवेन वातेनास्य हविषस्तन्ना यज समस्य तनुवा भद्र
 वर्षीयो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः" इति । अत्र अन्नरिचमध्ये
 पशोः शोभादिच्छिद्रेष्ववस्थित इन्द्रियसमुदाय उपलक्ष्यते । हे
 उरो अन्नरिच विसीर्षेन्द्रियसमुदाय अस्य पशोरभिमानिदे-
 येन वातेन प्राणवायुना आत्मना जीवात्मना च सजुः सह
 हविषा यज हविर्देहि । किञ्च अस्य पशोस्तनुवा भविष्यता देव-
 जरीरेष सम्भव संयुज्यस्य । हे वर्षीयो विसीर्षेन्द्रियसमुदाय
 वर्षीयसि अतिविसीर्षे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः स्थापय ।
 मन्त्रोऽयमुपेक्षितः । विधत्ते "अग्निना पुरस्तादेति रक्षवामप-
 हत्यै" (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । उल्लुकेन सह पशोः
 पुरस्तादाग्नीध्रो गच्छेत् । कल्पः "अभिपर्यग्न्यते देव उल्लुकं
 निदधाति स प्राणिचक्षं इन्द्रिणेन इत्यस्यं पशुमवस्थाप्य, इन्द्रियाः

उच्यते: पाहीति बर्हिषपासत्युपाकरवधोरस्यतरत्” इति । हे बर्हिः भूमेः सगर्कात् रक्षस । विधत्ते “वृषिस्थाः सम्युषः पाहीति बर्हिषपासत्यस्कन्दायाऽस्कसः५ हि तद्यद्वर्हिषि स्कन्द-त्यथो बर्हिषदमेवैवं करोति” (सं० ६का०।१प्र०।८अ०) इति । पशुसम्बन्धि चद्रुं बर्हिषि स्कन्देत् तत् भूमौ पतनाभावादक-मेव । अथ कथञ्चिदधः पतितेऽप्येनं बर्हिषदमेव करोति । विध-त्ते “पराकावर्त्तते ऽध्वर्युः पशोः सञ्ज्ञप्यमावात् पशुभ्य एव तं निङ्गुत आत्मनोऽनाम्रस्काय” (सं० ६का०।१प्र०।८अ०) इति । अध्वर्युर्नार्यमाशं पशुं वृद्धा ततः पराङ्मुखः पर्यावर्त्तते । तेन पशुभ्यो निङ्गुते पशुं न सारथामीत्येवमपक्षपति । स च अ-पक्षापः कश्च दोषाभावाय भवति । वेदमं प्रञ्चति “गच्छति त्विदं प्र पशुनाप्रोति य एवं वेद” (सं० ६का०।१प्र०।८अ०) इति । अत्र सूत्रं “प्रत्यक्त्रिरसमुदीचीनपादमभार्युं कक्षमं सञ्ज्ञपयतेत्युक्त्वा पराकावर्त्ततेऽध्वर्युरिति” इति । कक्षपः “तस्य प्रतिप्रक्षता प्रञ्चोमुदागवति, नमस्त आतानेति पत्वाहि-त्यमुपतिष्ठते” इति । आसमन्तात् तेनो व्याप्तिर्यस्य सूर्य-रश्मोः स आतानः । एतदेव दर्शयति “पञ्चाशोका वा एषा प्राच्युदानीयते चत् पत्नी नमस्त आतावेत्याहादित्यस्य वै रश्मय आतानासोभ्य एव नमस्करोति” (सं० ६का०।१प्र०।८अ०) इति । पश्चात् प्रतीर्था दिशि निर्दिष्टा ब्राह्मण लोकाणिवासस्त्रानं यस्याः सा पञ्चाशोका तावृषी चदा-अर्षी गच्छति तदानीमा-ग्निमुख्येन सूर्यरश्मिर्भवतीति तन्नमस्करोति नमः । बोधायनः

“अथैगामन्तरेष चात्वालोत्करावुदङ्गुपरि निष्कामस्य प्राचीमु-
दानस्य वाचयति, अगर्वा प्रेहि घृतस्य कुक्ष्यामनु सह प्रजया सह
रायस्योषेषेत्यागतामध्वर्युरप्सु वाचयति, आपो देवीः शुद्धायुवः
शुद्धा यूयं देवाः उद्धृष्टा शुद्धा वयं परिविष्टाः परिवेष्टारो
वो भूयासः” इति । आपस्तम्बः “अगर्वा प्रेहीति प्राचीमुदान-
यत्यनुमन्त्रयत इत्येके, आपो देवीः शुद्धायुव इति चात्वाले
पथ्यपोषमृशति” इति । हे पत्नि त्वमगर्वा ऋचुरहिता सती घृत-
प्रवाहमनु प्रजया सह धनपुष्या सह प्रयाहि । घृतस्य कुक्ष्यामि-
त्यनेन सर्व्ववस्तुसम्पूर्णं स्नानमुपलक्ष्यते । हे आपो देव्यो यूयं
देवानूङ्गं यागप्रदं प्रापयत । कीदृश्यो यूयं । शुद्धायुवः शुद्धि-
मस्मादीधामिच्छन्तीति शुद्धायुवः । यूयन्तु सत एव शुद्धाः ।
वयमपि युष्माभिः परिवेष्टिताः शुद्धाः सन्तो युष्माकं परि-
वेष्टितारो भूयासः । एतौ मन्त्रौ व्याचष्टे “अगर्वा प्रेहीत्याह
भ्राह्म्यो वा अर्वा भ्राह्म्यापनुत्यै घृतस्य कुक्ष्यामनु सह प्रजया
सह रायस्योषेषेत्याहामिषमेवैतामात्रास्य आपो देवीः शुद्धा-
युव इत्याह यथायजुरेवैतत्” (सं० ६ का० १ प्र० १ अ० ८) इति ।
अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“आददे रज्जुमादाय चत वभ्राति तं पशुं ।
धर्ष यूपे नियुक्तेऽज्ञः प्रोक्ष्यापां पाययेदपः ॥
स्नानं सर्व्वञ्च सम्प्रोक्ष्य सन्तो मूर्द्धिधमश्ननं ।
संयां सयोः संय पश्चात् घृतेन स्वरश्चक्षके ॥
रेव अपश्युपस्यर्षं उरो उत्तरतो नयेत् ।

पृथि बर्हिरवस्त्राय नमः पञ्चोरविं भजेत् ।

अनपञ्चीं नयेदापः स्युन्नन् मन्वास्तु षोडश” ॥ इति ।

अथ मोमांसा । द्वितीयाथयस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“गच्छतामिति शब्दस्याऽनुपङ्गोऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत् ॥

तदेकवचनं मध्ये मन्वेङ्गानीत्यनेन हि ।

नाम्नेति तद्वाचेन नोपर्यप्यनुवच्यते” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपञ्चै अयुधते “सं ते प्राणो वायुना गच्छताः सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराग्निषा” इति । अथमर्थः । भो पञ्चो तव प्राणवायुर्वाह्यवासेन सङ्गच्छतां । तव इदवाद्यङ्गानि चाग-
विज्ञेयैः सङ्गच्छतां । यज्ञपतिराग्निषा संयुज्यतामिति । तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिन् द्वितीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदा-
काङ्क्षत्वात् प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बुद्धिस्थलेन सन्निहितत्वा-
दाकाङ्क्षासन्निधिसोपयोग्यतानां सम्बन्धादेतत् क्रियापदमनुवच्यते इति प्राप्ते नूनः । मध्यममन्त्रे वज्रवचनात् नो अङ्गानीत्यनेनान्वे-
तुमयोग्यत्वात् तद्वाचेन बुद्धिसन्निधिसोपायास्त्यनुपङ्गः । ततो द्वितीयद्वितीयमन्त्रयोर्थयोचितं वाक्यज्ञेयोऽप्याहर्तव्यः । अष्टमा-
थाथस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“न पञ्चावैष्टिकः स्याद् वा* न कपासाद्यभावतः ।

स्याद् व्यक्तद्रव्यदैवत्य प्रथाजस्तुथसाम्बतः” ॥ इति ।

* श्लोकं स्यादा इति का० पा० ।

अग्नीषोमीयपञ्चावैष्टिकविध्यन्तरं नास्ति । कुतः । तस्य पूर्व-
वदत्र निर्वापकपासादिसिद्धिभावादिति चेत् । मैवं । “आग्नेय-
मष्टाकपासं निर्वपेत्” इत्युत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवतेत्यक्ते त-
थाग्नीषोमीयं पशुमित्यत्रापि, न तु सोमेन यजेतेत्यत्रेव देव-
ताया अक्षयत्वं, तदेतद् अक्षयद्रव्यदेवत्वमेव सिद्धं । एकादत्र
प्रयाजान् यजतीति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयं शुच्यमाघार्थं, जुष्टा प-
शुः समनक्तीत्याघाराङ्गने सिद्धान्तरे, आसन्नो सिद्धान्तरे
इष्टावपि तेषामासन्न इति दर्शनात् तस्मादसि पञ्चावैष्टिको
विध्यन्तः । पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे* चिन्तितं ।

“प्रयाजेष्वपकर्षो ऽनूयाजेपूत्कर्ष इत्यमू ।

श्रुतमात्रे तदन्वेषु तदाशेषु च वाऽपिमः ॥

अन्येषां मुख्यकासत्वान् मैवं व्युत्क्रमव्यक्तिः ।

प्रयाजान्ते ऽनूयाजादिके चेतौ समूहतः” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते तिष्ठन्तं पशुं
प्रयजन्तीति । प्रकृतौ हविष्यायादिते पश्चात् प्रयाजा इव्यन्ते
इहापि पशुसञ्ज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यायादिते पश्चादेव प्रयाजा-
स्योदकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनात्प्रीवस्येव पश्चावपकथ्यन्ते । तथा
सवनीयपश्चावनूयाजानामुत्कर्षः श्रूयते आग्निमाहतादूर्ध्वमनू-
याजैश्चरन्तीति । तत्र प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः अनूयाजमा-
त्रस्योत्कर्षः तावुभौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाङ्गीकर्त्तव्यौ । यदि प्रया-

* प्रथमपादे इति का० पा० ।

आत्मस्याऽङ्गकसापसापकर्षः स्यात् तदा प्रयाजेभ्यः पूर्वभा-
 विनामाचारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षादत्यन्तव्यवहितानां
 प्रधानकाखीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रेऽपहृष्टे सति आचारा-
 दीनां मुख्यकाखीनत्वं न लुप्यते । एवं अनूयाजमात्रे उल्लेष्टे तत्
 ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवाक्ययुवाकादीनामनुत्कर्षात् प्रधानसन्नि-
 धिर्न विनश्यति । तस्मात् प्रयाजमात्रस्यापकर्षोऽनूयाजमात्र-
 स्योत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रहृतौ पदार्थाऽनुष्ठानक्रमस्य कृत्त-
 तात् सक्रमाणामेव पदार्थानां चोदकेनातिदेशाद् व्युत्क्रमे सति
 पूर्वेषु पदार्थेन उत्तरपदार्थस्य बुद्धावनुपस्थितत्वादानुष्ठानमेव
 लुप्येत, तस्मात् प्रयाजान्तस्य कर्षसमूहस्यापकर्षः अनूयाजादे-
 रङ्गसमूहस्योत्कर्षः । तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितं ।

“एकादशप्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा ।

सञ्जादृद्धिरिहाद्योऽस्तु प्रतिमुख्यं गुणो यतः ॥

प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ।

सञ्जादृद्धिः प्रयोगात्तु साऽऽदृष्ट्या सम्भविष्यति” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपत्रौ श्रूयते एकादशप्रयाजान् यजतीति । तत्र
 चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्य प्रयाजस्य इयमेकादशत्व-
 सञ्जा युक्ता । कुतः । प्रयाजानुद्दिश्य सञ्जागुणे विहिते सति प्र-
 तिप्रधानगुणस्याभ्युपेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । न चैकैकस्य प्रया-
 जस्य स्वरूपमात्रमुपजीव्येयमेकादशत्वसञ्जा सन्पादयितुं शक्या ।
 नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे साक्षि । तस्मात् प्रयोग-
 द्वारा सन्पादनीया । प्रयाजस्य चावर्त्तयितुं शक्यत्वात् पञ्चप्र-

वाजान् द्विरावृत्त्वं पुनरपि चरमप्रयागे सकृदावर्तिते कत्ये-
कादत्रमसङ्गा सम्यसते ।

अथ हन्द्ः । उरो अन्तरिक्षेति त्रिषुप् । चापो देवीः
स्रद्धावुव इत्यनुषुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दसजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे हतीचप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः ॥ * ॥

वाक्त्वा॒ अप्या॑यतां॒ प्राण॑स्त॒ अप्या॑यतां॒ चक्षु॑स्त॒ आ-
प्या॑यतां॒ श्रोत्रं॑न्त॒ अप्या॑यतां॒ या ते॑ प्रा॒णान्धु॑ग्ज॒गाम॑
या चक्षु॑र्या श्रोत्रं॑ यत् ते॑ क्रूरं॒ यदा॑स्थितं॒ तत् त॒ अप्या॑-
यतां॒ तत् त॒ एते॑न॒ शुन्धतां॑ नाभिस्त॒ अप्या॑यतां॒ पायु॑स्त॒
अप्या॑यतां॒ शुद्धा॑श्चरिषाः॒ शम॑द्वाः ॥ १ ॥

शमोषधीभ्यः शं पृथिव्यै शं महोभ्यामोषधे चाय-
स्त्रैनः स्वधिते मैनः द्विःसी रक्षसां भागोऽसीदमहः
रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विष
इदमेनमधमं तमो नयामीषे त्वा धृतेन चावापृथिवी
प्रीक्षीयामच्छिन्नो रायः सुवीर उर्व्वन्तरिक्षमन्विहि
वायो वीहिस्तोकानाः स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतं
॥ २ ॥

अहो वीहि पञ्च च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अहमन्नुवाके षडङ्गपञ्चमम् । षडङ्गप्रथमं पञ्चोः षोडशेदे
नवमे विधीयते । बोधाद्यनः “वाणुपूर्वे पञ्चोः प्राणानाष्याच-
यति, वाक् आप्यायतामिति वाचं, प्राणस्य आप्यायतामिति
प्राणं, चक्षुस्य आप्यायतामिति चक्षुः, श्रोत्रं त आप्यायतामिति
श्रोत्रं, तानेव पुनः संसृजति, या ते प्राणान्कुग्जगाम वा चक्षुर्वा
श्रोत्रं यत् ते क्रूरं चदास्त्रितं तत् त आप्यायतां, तत् त एतेन
शुब्धतामिति, नाभिस्य आप्यायतामिति नाभिं, वायुस्य आ-
प्यायतामिति वायुं, सकृद्वा पदः प्रचालयति, शुद्धाश्चरिचाः
ब्रह्मज्ञः ब्रह्मोपधीभ्यः ब्रं पृथिव्यै ब्रं भ्रह्मोभ्यामिति, त्रिष्टा दक्षिण-
तोऽङ्गुष्ठं निजयेत्” इति । आपस्योऽत्र किञ्चिद्विशेषमाह “या ते
प्राणान् कुग्जगामेति हृदयदेश् शुद्धाश्चरिचा इति पादाने-
कैकमाप्याय्य जपति, ब्रह्मज्ञ इति, पुरा सौकानां भूमेः प्रवणा-
श्चोपधीभ्यः ब्रं पृथिव्या इति, भ्रह्म्याश्च ब्रह्मं निजिय” इति । हे
पञ्चो तदीया वागिन्द्रियं नोक्तकत्यागत्रोक्तं सन्वज्य स्त्रीकरि-
यमाश्चदेवतादेहे सुखेनाप्यायतां वर्द्धतां । एवमन्यथापि । कश्चि-
न्निर्घाषकीले हृदयपुण्डरीके सकृच्चितान् तव प्राणवायून् चक्षु-
रादीन्द्रियाणि च चः त्रोको जनाम यच्च बन्धनं मुखनिरो-
धादिकं क्रूरमस्याभिः कृतं यदपि ह्येदादिकर्मास्त्रितं कर्तु-
मुपस्थितं तव तत्सर्वमाप्यायतां ब्राम्हातु । किञ्च तावन् तव त-

त्राणादिकमेतेन जलेन शुद्धतां भाविदेहप्रवेद्याथ शुद्धं भवतु ।
 चरन्त्येभिरिति चरिचाः पादाः तेऽपि शुद्धाः सन्तु । चाभि-
 रङ्गिः प्रोक्षणं क्रियते चासौषधयो बर्हिःस्वरूपेण पञ्चोर-
 धः स्नापिताः या च पृथिवी त्रियमाणं पशुं विभर्त्ति यौ
 चाहोरात्रौ पशुमारणकास्तथा उपस्थितौ तेषां सर्वेषां ब्रं
 सुखं भवतु । ऋकप्रसक्तिं दर्शयन् व्याचष्टे “पञ्चोर्वा आसन्नस्य
 प्राणान्कुपृच्छति वाक्त्त आयायतां प्राणस्य आय्यायतामित्याह
 प्राणेभ्य एवास्य शुचः ब्रमयति” (सं०६का०।१प्र०।६अ०)
 इति । शुद्ध्यथां विधत्ते “सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीः शुक्
 प्रविशति ब्रमहोभ्यामिति निगयत्यहोरात्राभ्यामेव पृथिवी
 शुचः ब्रमयति” (सं०६का०।१प्र०।६अ०) इति । प्राणेभ्यो
 ऽपनोता शुक् पृथिवीमधिष्ठाय तदीचदेवताञ्चरोरे प्रविशति ।
 एवं कासादौ प्रवेद्यः । प्रविष्टायाः शुचः ज्ञान्निर्निगचनेन
 भवति । कल्पः “ओषधे चायस्त्रैणमित्युपाकरणदण्योरवश्रष्टं
 दक्षिणेन नाभिमन्तर्धाय स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति स्वधि-
 तिना पार्श्वतस्त्रियं गार्च्छति” इति । मा हिंसीरित्येतस्माभि-
 प्रायमाह “ओषधे चायस्त्रैण स्वधिते मैत्रं हिंसीरित्याह
 बज्रो वै स्वधितिः ज्ञान्यै पार्श्वत गार्च्छति मध्यतो हि मनुष्या
 गार्च्छन्ति तिरस्त्रीणमार्च्छत्यनूचीनं हि मनुष्या गार्च्छन्ति
 व्याहृत्यै” (सं०६का०।१प्र०।६अ०) इति । वपोत्खेदनाथं दक्षि-
 णपार्श्वे हिन्द्यात् । मांसाहारास्तु मनुष्या नाभिदेवे हिन्दन्ति ।
 तत्राप्यनूचीनं पञ्चोर्देह्यमनुसृत्य तदुभयवैलक्षणमिह कार्यं ।

बोधायनः “अथैतस्मैव बर्हिषोऽष्टिमत्स्यते सविमदुभयतो
 लोहितेनाङ्गा इमां दिशं निरस्यति रक्षसां भागोऽशीदमहः
 रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् देष्टि यश्च वयं दिश इद-
 मेनमधमं तमो नयामि” इति । आपस्तम्बः “बर्हिषोऽयं स-
 ख्येन पाणिनाऽऽदन्तेऽय मर्थं यत आर्हति तदुभयतो लोहि-
 तेनाङ्गा रक्षसां भागोऽशीत्युत्तरमपरमवान्तरदेशं निरस्या-
 ऽथैनत् सख्येन पदा ऽभितिष्ठति, इदमहः रक्ष इति” इति ।
 विधत्ते “रक्षसां भागोऽशीति सविमतो बर्हिरङ्गा ऽपास्यत्य-
 सैव रक्षांषि निरवदयते” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति ।
 सूक्तस्य भावः सविमा, तस्मात् सप्तम्यर्थे तषिः सविमतः ।
 सविमच्छब्देन बर्हिषो मूलभागः सूक्तत्वादुपलक्ष्यते । तस्मिन्
 भागे रक्तेन बर्हिरङ्गा निरस्येत् । तथा सत्यस्यैव रक्षांषि
 निःशेषेण भागवन्ति कृत्वा अपनयति । द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे
 “इदमहः रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् देष्टि यश्च वयं
 दिश इत्याह दौ त्राव पुरुषौ यस्मैव देष्टि यस्मै न देष्टि तावु-
 भावधमं तमो नयति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । अधमं
 तमो महदुःखं । कश्यपः “इषे त्वेति वपामुत्सिद्य, घृतेन द्या-
 वापृथिवी प्रोर्क्षायां, इति वपया दिशूखां प्रच्छाद्य” इति ।
 हे वपे यजमानस्य देवताघातेष्व्यमाणास्य सिध्यर्थं त्वामुत्सि-
 दामि । हे शूलद्वयरूपे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवीतुल्ये वपा-
 अपसौ घृतसमानया वपया भवदीयस्वरूपं प्रोर्क्षायां आ-
 च्छादयतं । विधत्ते “इषे त्वेति वपामुत्सिदतीच्छत इव शेष

योयजते” (सं०६का०।१प्र०।६श्र०) इति । अत्र षूलाद्येषु वर्षा
 क्षिन्धात् न वेति विचारं इति जिघांशु पक्षदक्षेऽपि दूषणमुप-
 न्यस्यति “यदुपहृन्धाद्रुद्रोऽस्य षूल्न चातुकस्याद्यन्नोपहृन्धा-
 दद्यता स्यात्” (सं०६का०।१प्र०।६श्र०) इति । छेदनमन्तरेण
 घृतापि नियन्तुमशक्यत्वादितस्ततो पतेत् । दोषदद्यात्सृष्टं प-
 चान्तरं विधत्ते “अन्यद्योपहृणत्वन्वया न घृष्टि” (सं०६का०।
 १प्र०।६श्र०) इति । एकया शास्त्रया क्षिन्धादितरया न
 क्षिन्धात् । तथा सति घृतापि भवति रुद्रस्य न हि नक्षि । वपा-
 शब्दब्रूलशब्दौ परित्यज्य घृतशब्दप्रयोगस्य द्यावापृथिवीशब्दप्र-
 योगस्य च तात्पर्यमाह “घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णायामित्याह
 द्यावापृथिवी एव रमेनामन्ति” (सं०६का०।१प्र०।६श्र०) इति ।
 कल्पः “अधस्तात् परिवासयति, अश्विनो रायः सुवीरः”
 इति । अयं वर्षाभागः क्षिद्यमानोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन व्यधानुत्प-
 त्तेर्न क्षिद्यः । कीदृशो भागः । शोभना वीरा यजमासस्य
 पुत्रपौत्रादयो यस्य सः सुवीरः तादृशः रायो धनानि प्रय-
 ष्कतु । स्पष्टार्थमाह “अश्विनो रायः सुवीर इत्याह घद्या-
 यजुरेवैतत्” (सं०६का०।१प्र०।६श्र०) इति । कल्पः “उर्वन्त-
 रिचमन्विहीत्यभिप्रव्रजति” इति । ये पवे त्वमुत्खेदनरूपस्य
 कौर्षस्य ब्रान्तये विश्वीर्षमन्तरिचमनुप्रविश्याहवनीयदेवं नष्क ।
 इममेवार्थं दर्शयति “कूरमिव वा एतत् करोति यदुपामुत्खि-
 दत्सुर्वन्तरिचमन्विहीत्याह ब्रान्तये” (सं०६का०।१प्र०।६श्र०)
 इति । वपाअयस्योः स्पष्टं विधत्ते “प्रवा एषो ऽस्मासोकास्त्यवते

यः पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वपाअपणो पुनरन्वारभ-
 तेऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति” (सं० ६ का०।३ प्र०।६ अ०) इति ।
 वपायाः पुरतः पञ्चारिव वस्त्रं विधत्ते “अग्निना पुरस्तादेति
 रक्षसामपहत्या अथो देवता एव हव्येनाम्बेति” (सं० ६ का० प्र०।
 ६ अ०) इति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात् तस्य पृष्ठतो वपानयने
 सर्वा अपि देवता हव्येनानुगता भवन्ति । कल्पः “आहव-
 नीयस्मान्निमेवङ्गारेषु वपायै प्रतितप्यमानायै बर्हिषोऽयमुपा-
 स्सति, वायो वीहि सोकानां” इति । द्विशूख्या ब्राह्म्या धा-
 र्यमाषाया वपाया उपरि “त्वामु ते दधिरे” इति मन्त्रेण आञ्जे
 ज्ञते सति तस्यकात्रात् पतन्तो विन्दवः सौकाः । हे वायो तान्
 सोकान् विभक्तान् कुरु पिवेत्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनाहवनीयस्मा-
 न्तरपार्श्ववर्तिव्यङ्गारेषु वपायाः अपणं विधत्ते “नाम्नमङ्गारम-
 तिहरेद् यदन्तमङ्गारमतिहरेद्देवता अतिमन्येत” (सं० ६ का०।
 ३ प्र०।६ अ०) इति । अङ्गारस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् तदवज्ञया
 देवता एवाऽवज्ञाता भवन्ति, तस्मादस्मिन्नेवाङ्गारे वपां अपयेत् ।
 वीहीत्यत्र विभक्त्यर्थं दर्शयति “वायो वीहि सोकानामि-
 त्याह तस्मादिभक्ताः सौका अपयन्ते” (सं० ६ का०।३ प्र०।
 ६ अ०) इति । पतन्तीत्यर्थः । वपाया अधस्ताद्बर्हिरयस्त्रापन-
 विधिमर्धवादेनोत्सृजति “अयं वा एतत् पशूनां घदपायमो-
 षधीनां बर्हिरयेषैवायं समर्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून्
 प्रतिष्ठापयति” (सं० ६ का०।३ प्र०।६ अ०) इति । अयं अष्टं ।
 ओषधयोष बर्हिषा पशुरूपाया वपायाः समृध्यर्थं ओषधीषु

पशुप्रतिष्ठापनार्थं बर्हिंरयं वपाया अधःस्नापयेदित्यर्थः । अथा-
 न्निमप्रयाजार्थं मैचावरुणं प्रति अध्वर्योः प्रेषमन्त्रमुत्पादयति
 “स्नाहाह्वतीभ्यः प्रेषेत्याह यज्ञस्य समिधौ” (सं० ६ का०।१प्र०।
 ८ अ०) इति । स्नाहाह्वत्तुल्यत्वात् कृतिर्मन्त्रप्रयोगो यावामन्त्रि-
 मप्रयाजदेवतानां ताः स्नाहाह्वतयः तदर्थं हे मैचावरुण हो-
 तारं प्रेष । मैचावरुणस्तु “होता यज्ञदग्निं स्नाहाज्यस्य” इत्या-
 दिमन्त्रेण होतारं प्रेषति । स च होता “सखोजातो व्यमिमीत”
 इत्यादिकां याव्यां पठति । ततोऽध्वयुरन्निमप्रयाजं यजति । ए-
 वमयं प्रेषो यज्ञस्य समिधौ सम्यगिधौ सन्वयते । प्रयाजप्रेषेण हवि-
 रभिचारणं विधत्ते “प्राणापानौ वा एतौ पशूनां चतृषदाज्य-
 मात्मा वपा पृषदाज्यमभिचार्यं वपामभिचारवत्यात्मश्रेव पशूनां
 प्राणापानौ दधाति” (सं० ६ का०।१प्र०।८ अ०) इति । दधिमि-
 अमाज्यं पृषदाज्यं । पृषदाज्यस्य वपायासाभिचारणेन वपारूपे
 पश्चात्पानि पृषदाज्यरूपौ पशूनां प्राणापानौ स्नापयति । कल्पः
 “प्रतिप्रस्थाता आहवनीये वपाअथणी प्रहरति, स्नाहोर्ध्वनभसं
 मारुतं गच्छतमिति, प्राचीं द्विपशूलां प्रतीचीमेकपशूलामिति”
 इति । हे वपाअपथौ युवां स्नाहा ऊते सत्यौ ऊर्ध्वनभःसञ्चक्रं
 मरुत्युत्रं गच्छतं । तत्प्राप्तावुपयोगं दर्शयति “स्नाहोर्ध्वनभसं
 मारुतं गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा ह स्म वै मारुतो देवानां वपाअप-
 थौ प्रहरति तेनैवैने प्रहरति” (सं० ६ का०।१प्र०।८ अ०) इति ।
 अथ्यस्नापतां विधत्ते “विषुची प्रहरति तस्माद्विष्वस्यै प्राणा-
 पानौ” (सं० ६ का०।१प्र०।८ अ०) इति । प्राण ऊर्ध्ववृत्ति-

रपानो ऽधोवृत्तिरिति तयोर्थत्यासः । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“वागष्टाप्यायने श्लेषं श्रमहो निगयेद्भुवि ।

श्लेष स्वधि यथापूर्वं रक्ष दर्भं सलोहितं ॥

त्यजेदिदं बाधनीयमिष उत्विद्यते वपा ।

घृते अपष्ट्यावाञ्छास अश्लित्या हन्यते वपा ॥

उरु पूर्वानलं गत्वा वायो दर्भमधः क्षिपेत् ।

स्वाहा अपष्ट्युपक्षेपो मन्त्रा एकोनविंशतिः” ॥ इति ।

अत्र मीमांसाहृन्दषी न सः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे हृष्णयजुःमंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो
हृद्यं घृतवत्स्वाहेन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदेध्यद्रेन्द्रोऽप्रा-
नो अङ्गे अङ्गे विवोभुवद्देव त्वष्टभूरि ते सः समेतु वि-
षुरूपा यत्सलक्ष्माणो भवथ देवत्रा यन्तमवसे सखायो
ऽनु त्वा मातापितरौ मदन्तु श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीणा-
त्वापः समरिणन्वातस्य ॥ १ ॥

त्वा ध्रज्यै पूष्णो रः ह्या अपामोषधीनाः रोहिष्य
घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसा पावानः पिबतान्त-
रिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वाऽन्तरिक्षाय दिशः प्रदिश

आदिशो विदिश उद्दिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो दि-
ग्भ्यः ॥ २ ॥

वातस्याष्टाविंशतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके दशमोऽनुवाकः ॥

नवमेऽनुवाके वपायागोऽभिहितः । अथ दशमे वसाहोमो
ऽभिधीयते । कल्पः “अथ अमितुर्हृदयशूलमादाय तेन हृदय-
मुत्खिद्य* तं अमित्रे प्रदाय पृषदाज्येन हृदयमभिघारयति,
सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो ह्यं घृतवत्स्ना-
हेति” इति । हे हृदय तव मनस्यानीथेन पृषदाज्येन देवानां मनः
सङ्गतमस्तु । एवं प्राणेऽपि योज्यं । ह्यं त्वां देवानां प्रियं घृतवद्
यथा भवति तथा स्वाहा अभिघारयामि । सोऽयं मन्त्र उपेक्षि-
तः । अभिघारणं विधित्पुरादौ वपोत्खेदप्रयुक्तकिट्टापिधानरूपं
पशुपुं पुरोडाशं विधत्ते “पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्व्वपति समे-
धमेवैनमालभते” (सं० ६ का० १ प्र० १० अ०) इति । मेधः सारः ।
पुरोडाशस्य त्रीहिसारत्वात् सारोपेतं पशुमालभवान् भवति ।
निरुपस्य होमकालं विधत्ते “वपया प्रचर्य्य पुरोडाशेन प्रचर-
त्यूर्ध्वं पुरोडाशं ऊर्ध्वमेव पशुना मध्यतो दधात्यथो पशोरेव
किट्टमपि दधाति” (सं० ६ का० १ प्र० १० अ०) इति । “जात-

* उपखिद्य इति का० पा० ।

वेदो वपया गच्छ देवान्” इति मन्त्रेण वपां ऊत्वा पश्चात् पुरो-
 डाग्रहोमः । वपाहोमश्च हृदयादिहोमयोर्मध्यं पशूनामुदरस्थानं
 अतस्तत्रैवोर्ध्वं पुरोडाग्ररूपमन्नं स्थापितवान् भवति । किञ्च वपा-
 ह्येदेन अत्यभ्येच्छिद्रं तत् पिहितं भवति । उत्तरदेवे हृदया-
 दिहविः पचन्तं ब्रमितारं प्रति प्रन्नमन्मनुत्पादयति “पृषदा-
 ज्यस्योपहत्य चिः पृच्छति, इत्यतः हवीः १ ब्रमितरिति चि-
 त्वादि देवाः” (सं० ६ का० १ प्र० ११० अ०) इति । पृषदाज्यस्य
 पचनतस्यान्नं खुबेषोपहत्य पृथक् खीकृत्य मन्त्रेण चिः पृ-
 च्छेत् । इत्यतं पकं । मुक्तिः प्रन्नार्था । चिदन्नं सत्यमिति बुद्धि-
 र्बोधां ते चिषत्याः । अतिरेकमुखेनोत्तरविधिनुव्रयति “यो
 ऽमुतः इत्यन्माह स एनसा” (सं० ६ का० १ प्र० ११० अ०) इति ।
 अमुत इति शेषः । तस्माच्छ्रुते सत्युत्तरं ब्रूयादिति प्रत्युत्तरविधिः ।
 अथ सूत्रं “अथ प्रतिप्रस्थाता पृषदाज्यस्योपहत्य* जुहुरं समानी-
 चात्करेण चात्वालोत्करावुदङ्गुपनिष्कन्व पृच्छति, इत्यतः हवीः १
 ब्रमितरिति, ब्रमितेष उत्तरतो हृदयज्जूसं धारयन् तिष्ठति, स
 अमुतमिति प्रत्याह, तं तथैव द्वितीयमुत्कन्व पृच्छति, तं तथैवेतरः
 प्रत्याह, तं तथैव तृतीयमुत्कन्व पृच्छति, तं तथैवेतरः प्रत्याह”
 इति । अथ “सं ते मनसा मनः” इत्यस्य मन्त्रार्थमुपेक्षाभिधारणं
 विधत्ते “प्रासापांनौ वा एतौ पशूनां अत् पृषदाज्यं पशोः खलु वा
 आसन्नस्य हृदयमात्मा ऽभिसमेति यत् पृषदाज्येन हृदयमभि-

* विहृत्य इति का० पा० ।

आरवत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति” (सं०६का०।
 ३प्र०।१०।अ०) इति । अभिसमेति आभिमुख्येन जीवात्मा हृद-
 यदेशमागच्छति सङ्गच्छते । सञ्चनानामकस्य प्राणानवदानाधार-
 त्वेन विधत्ते “पशुना वै देवाः सुवर्मं लोकमाद्यन् त्रे मन्वन्त
 मनुष्या नो ऽन्वाभिविद्यन्तीति तस्य शिरश्छित्वा मेधं प्राञ्चारयन्
 स प्रज्ञो भवत् तत् प्रचक्ष प्रचक्षं चत् सञ्चन्नाखोत्तरवर्हि भवन्ति
 स मेघस्यैव पशोरवद्यति” (सं०६का०।३प्र०।१०।अ०) इति ।
 पशुना सह स्वर्मं गच्छन्तो देवा मनुष्याणां स्त्रैः सहसममनं
 मा भूदित्यभिप्रेत्य तद्वारयितुं पशोः शिरः छित्वा मेधं रचं
 प्राञ्चारयन् अस्त्रावचन् । स रसो भूमौ पतित्वा सञ्चष्टोऽभवत् ।
 तस्मात् प्रचारणादुत्पन्नस्य सञ्चनानाम सम्पत् । तच्छाखां वर्हिष
 ऊर्ध्वं स्थापनादुत्तरवर्हिरित्युच्यते । तद्वक्ष्यात्पनेन सरसस्यैव प-
 शोर्हविरवत्तं भवति । अत्र सूत्रं “जुह्वपशुतोर्हिरण्यवकसमव-
 धाय वर्हिषि सञ्चन्नाखायामवदानान्यवद्यन् सम्प्रेष्यति, मनो-
 तायै हविषोऽवदीयमानस्याऽनुब्रूहीति, हृदयस्यायोऽवद्यत्यथ
 जिह्वाया अथ वचसो यथाकाममितरेषां मध्यतो मुहस्तामद्यति”
 इत्युक्तमिति । पकस्य हृदयादिहविष आहवनीयं प्रत्यानयने
 मार्गविशेषं विधत्ते “पशुं वै द्वियमाणं रक्षां सन्नुसञ्चन्ते ऽन्तरा
 यूपस्थाऽऽहवनीयस्य हरति रचसामपहत्वि” (सं०६का०।३प्र०।
 १०।अ०) इति । अनुसञ्चन्ते अनुगच्छन्ति । यूपस्थाहवनीयस्य च रचो-
 चातित्वात् तयोरन्तरास्ते भयं नास्ति । होतारं प्रति प्रेषमन्त्रमु-
 त्पादयति “पशोर्वा आसन्भस्य मनोऽपक्रामति मनोतायै हविषो

एवदीयमानस्थानमूहीत्याह मन एवास्यावसन्धे” (सं० ६का०।
 १प्र०।१०अ०) इति। अग्निदेवता मनोता, “त्वष्ट्रं अग्ने प्रथमे
 मनोता” इति मन्वाखानात्। मनसूता सम्बद्धा मनोता। सञ्ज्ञा-
 विमिश्रितान्यवदानानि विधत्ते “एकादत्रावदानान्यवसति दत्र वै
 पञ्चोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्यावसति” (सं०
 ६का०।१प्र०।१०अ०) इति। वाभिसहितानि दत्रश्चिद्राणि
 प्राणाः, देह आत्मा, अत एकादत्रसञ्ज्ञया छत्त्रोऽपि पशुर-
 वसतो भवति। तान्येकादत्राङ्गानि सूचेऽभिसितानि “हृदयं
 जिह्वा वसो यकृद्दन्तौ सयं दोहभयप्रार्थे दक्षिणा भोषिर्गुद-
 दन्तीयमिति दैवतानि” इति। क्रमं विधत्ते “हृदयस्याग्रेऽव-
 सत्यथ जिह्वाया अथ वसो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जि-
 ह्वा वदति यज्जिह्वाया वदति तदुरसो ऽधिनिर्व्वदत्येतदे प-
 ञ्चोर्धथापूर्व्वे” (सं० ६का०।१प्र०।१०अ०) इति। लोके प्रथमं
 हृदयेन निश्चिनोति तत्पश्चाज्जिह्वाया वदति। पुनरपि तदेव
 निःश्लेषोऽध्वनिना वदति तदानोमुरस ऊर्ध्वदेशगतवसनेन
 वदति। तस्माद्गृह्यादीनां त्रयाणां अंगक्रमेणावद्येत। एतदेव
 क्रमावदानं पञ्चोरङ्गेषु यथापूर्व्वं भवति। यथा लोके अभि-
 वदनव्यवहारः पूर्व्वं प्रवृत्तः तथैव भवति। उत्तरेष्वङ्गेषु हृ-
 द्यादिवत् प्रसक्तं क्रमं वारयति “यस्यैवमवदाय यथाकाम-
 मुत्तरेषामवसति यथापूर्व्वमेवास्त्र पञ्चोरवत्तं भवति” (सं०
 ६का०।१प्र०।१०अ०) इति। उक्तप्रकारेण यस्य पञ्चोर्धद-
 यादीनि त्रीण्यङ्गान्यवदाय उत्तरेषामैहिकक्रमेऽपि पूर्व्वं हृद-

याद्यज्ञं यथा न दोषकारि तथेव उत्तरमपि भवति । एकाद-
 शस्त्रजेषु गुदकाण्डरूपमङ्गमुत्तममध्यमाधमभागैस्तेषां विभज्य
 त्रिषु तेषु भागेषु मध्यमोत्तमभागयोर्विकल्पेनावदानं विधत्ते
 “मध्यतो गुदस्यावद्यति मध्यतो हि प्राण उत्तमस्यावद्यत्युत्तमो
 हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि” (सं०६का०।
 १प्र०।१०अ०) इति । प्राणवायुर्मुखमध्ये वर्तन्ते स्वयं जीवन-
 हेतुत्वात् । चक्षुरादिषु सर्वेषुत्तमश्च । अतो यदीतरं मध्यमभागं
 स्त्रीकुर्यात् यदीतरमुत्तमभागं तदुभयमपि जामिह्यन्न भवति
 किन्तु अनासखं दोषरहितमित्यर्थः । इदयाद्यवदानानि प्रब्र-
 ह्मि “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋषेण वा जायते ब्रह्मर्षेण
 ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृषो यः
 पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवावदयते तदवदाना-
 नामवदानत्वं” (सं०६का०।१प्र०।१०अ०) इति । ब्रह्मर्षेण
 वेदाभ्यासेन ब्रह्मचारित्वेन गुरुगृहे वसतीति ब्रह्मचारिवासी
 वेदाभ्यासादिभिरपाकर्त्तव्यं यदृणं तत् इदयाद्यवदानैरेवापा-
 करोति । ऋणमवदयते एभिरित्यवदानत्वं । स्त्रियृहदर्थं अङ्गा-
 वदानं विधत्ते “देवाऽसुराः संयन्ता आसन् ते देवा अग्निम-
 ब्रुवन् त्वया वीरेणासुरानभिभवामेति सोऽब्रवीद्वरं वृषी पत्रोद-
 झारमुद्धरा इति स एतमुद्धारमुदहरत देः पूर्वार्धस्य गुदं
 मध्यतः श्रेणिं जघनाद्धंस्य ततो देवा अभवन् परासुरा व
 अङ्गाणां समवद्यति भ्राह्म्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास
 भ्राह्म्यो भवति” (सं०६का०।१प्र०।१०अ०) इति । उद्धारं

उक्तं भ्रिवमाषं उक्तमभागं उद्धरै स्त्रीकारवाणि । पत्रोः पूर्वा-
 र्धस्य सम्बन्धि दोर्हसं मध्यतः पशुमध्यभागसम्बन्धि गुदं अपरा-
 र्धस्य सम्बन्धिर्गो ओष्ठी । वक्रगतिं विधत्ते “अक्षण्याऽवसति तस्मा-
 दक्षण्या पत्रवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६ का० १ प्र० १
 ० अ०) इति । गवादयः व्रजनकालेऽङ्गानि पादान् अक्षण्या
 वक्रलेनावस्थापयन्ति । अत्र वक्रगतिः सूत्रे दर्शिता “दक्षिणं दोः
 सव्या ओष्ठीर्गुदद्वितीयमिति सौविष्ट कृतानि” इति । विधत्ते
 “मेदसा सुचौ प्रोर्षेति मेदोरूपा वै पत्रवो रूपमेव पशुषु
 दधाति” (सं० ६ का० १ प्र० १ १ अ०) इति । जीर्णपटसदृशं
 हृदयवेष्टनं मेदः । सुचौ जुह्वपस्यतौ हृदयमेदसा आच्छादयेत् ।
 सति मेदोवाङ्मये पत्रवो रूपवन्तो भवन्ति । तत्र कश्चिद्विज्ञेयं
 विधत्ते “यूषन्नवधाय प्रोर्षेति रमो वा एष पशूनां यस्य र-
 समेव पशुषु दधाति” (सं० ६ का० १ प्र० १ १ अ०) इति ।
 यूषन्नन्देन मांसेन सह पक्वं जलमुच्यते । तस्मिन् जले मेदः
 प्रक्षिप्य तेनाच्छादयेत् । कल्पः “अथ पत्रोरवदानानि सव्यव्र-
 त्ति, ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदेध्यदैन्द्रो ऽपानो अङ्गे अङ्गे विवो-
 भुवदेव तदृभूरि ते सः समेतु निषुरूपा यत् सलक्ष्माणो भवथ
 देवचायन्तमवसे सखायोऽनु ता मातापितरो मदन्तु” इति ।
 इन्द्रदेवताकः प्राणः स पत्रोस्तस्मिन् हृदयाद्यङ्गे निदेध्यत् नि-
 धीयतां स्थाप्यतां । तद्वदपानोऽपि विवोभुवत् विज्ञेयेण भवतु
 तिष्ठतु । हे देव तदृस्ये तव अनुग्रहेण भूरि सर्वमङ्गजातं संस-
 मेतु ह्येदेन विस्त्रिष्टमपि समवेतं भवतु । हे हृदयाद्यवधवाः

यूयं विबुध्वा विसृज्यन्तु अपि ससृज्याणो हविष्टेन समान-
 सृज्या भवथ । यद्यस्मात् पूर्वं विबुध्वाः तस्मादित ऊर्ध्वं
 ससृज्यात् सन्नादनीयं । हे पन्नो देवना देवेषु यन्तं गच्छन्तं त्वां
 सृज्यायः इतरे पन्नवो मातापितरस्वानुमदन्तु । किमर्थं । अथवे
 तन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुसुं सर्व्वं सेवितुं । बोधायनः “अथ दक्षि-
 ष्णेन पार्श्वेन वसाहोमं प्रथेति कुम्भतः, श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीषा-
 त्यापः समरिणन्वातस्य त्वा भ्रञ्चै पूष्णोरष्ट्वा अपामोषधीनां
 रोहिष्णै” इति । आपस्तम्बः “श्रीरसीति पार्श्वेन वसाहोमं प्रथे-
 ति, वातस्य त्वा भ्रञ्चै इति, तेनैवापि दधाति” इति । मांसपाक-
 भाण्डे स्त्रितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा, स च ह्ययत इति हो-
 मब्रह्माभिधेया । पार्श्वब्रह्मेण तत्तत्प्रमस्त्रि विवक्षितं, तस्मात्स्योऽय-
 भागः स्रूयः कुम्भब्रह्माभिधेयः, तेन वसारूपं होमद्रव्यं पात्रे गृ-
 हीतं प्रथेति आलोडयेदिति बोधायनवाक्यार्थः । मन्वार्थस्तु हे
 वसे श्रीरसि आश्रयणीयामि तस्मादाहवनीयोऽग्निः त्वां श्रीषातु
 आश्रयतु स्वीकरोतु । आपस्य त्वां समरिणन् सन्त्यक् प्राप्नुवन्तु तव
 शोषो मा भूत् । हे वसे त्वामपि दधामि । किमर्थं । वातस्य भ्रञ्चै
 वायोर्मतये । पूष्णो रष्ट्वा आदित्यस्य गतये । अप्समन्भिनीना-
 मोषधीनां रोहिष्णै प्ररोहार्थं । त्वयि पिधानेन सुरक्षितार्थां
 त्वदीयहोमः सुकृतेन वायुगमनादिरूपो अग्न्यावहारः सुस्त्रितो
 भवतीति स्त्रयते । आलोडनं विधत्ते “पार्श्वेन वसाहोमं प्रथेति
 मध्यं वा एतत् पशूनां यत् पार्श्वे रस एव पशूनां यद्वसा यत्
 पार्श्वेन वसाहोमं प्रथेति मध्यत एव पशूनां रसं दधाति”

(सं० ६ का०।१प्र०।११अ०) इति । अथदानसंमर्जनमन्त्रस्य पूर्व-
 भागे अत ऐन्द्र इत्यसौ तद्धितो देवतावाचीत्याह “अन्ति वा एतत्
 पशुं यत् संज्ञपयन्तैन्द्रः खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रो ऽपान ऐन्द्रः
 प्राणो अङ्गे अङ्गे निदध्दित्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति”
 (सं० ६ का०।१प्र०।११अ०) इति । सञ्ज्ञपनं हननं गलनरो-
 धाद्युपघातेन सम्यस्यते तेनोपद्रवेषापनीतयोः प्राणापानयोः
 पुनः स्थापनं कर्त्तव्यं । द्वितीयभागे त्वष्टृशब्दाभिप्रायमाह “देव
 त्वष्टर्भूरि ते म२षमेतित्याह त्वाहा हि देवतया पशवः” (सं०
 ६ का०।१प्र०।११अ०) इति । तृतीयभागे हृदयाद्याकारेषु
 वैश्वानरं हविष्टेन सालक्ष्यञ्च प्रसिद्धमित्याह “विषुरूपा घत्स-
 लक्ष्माणे भवथेत्याह विषुरूपा ह्येते सन्तः सलक्ष्माण एतर्हि
 भवन्ति” (सं० ६ का०।१प्र०।११अ०) इति । चतुर्थभागे अनुम-
 दन्तुशब्दाभिप्रायमाह “देवचायन्तमवसे सखायोऽनु त्वा मा-
 तापितरो मदन्वित्याऽऽहाऽनुमतमेवैनं माचा पिचा सुवर्गं लोकं
 गमयति” (सं० ६ का०।१प्र०।११अ०) इति । श्रीरसि वातस्त्रे-
 तौ मन्त्रावुपेक्षितौ । बोधायनः “सोर्द्धर्षे याव्याथै वसाहोमं
 जुहोति, घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्त-
 रिच्छस हविरसि स्वाहा त्वान्तरिच्छाथ स्वाहेति, वषट्कते
 हविर्जुहोत्येतस्य होममनु प्रतिप्रस्नाता वसाहोमोर्द्धेकेष दिशो
 जुहोति, दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिश स्वाहा दिग्भ्या
 नमो दिग्भ्यः” इति । आपस्तम्बः “याव्याथा अर्द्धर्षे प्रतिप्र-
 स्नाता वसाहोमं जुहोति, घृतं घृतपावानः पिबतेत्युर्द्धेकेष

दिग्भ्यः प्रतिदिग् इति प्रतिदिग्ं जुहोति, मध्ये पञ्चमेन प्रा-
 च्चमुत्तमं षष्ठापयति, नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते” इति ।
 उद्रेकः शेषः । घृतपावानो देवा अत्रत्यं घृतं पिबत । हे वसा-
 पावानः इमां वसां पिबत । हे वसे त्वमन्तरिक्षवासिनो देव-
 णस्य हविरसि अतोऽन्तरिक्षवासिने त्वां स्वाहा जुहोमि । दिग्भ्यः
 प्राथ्ये दिग्भ्ये स्वाहेति शेषः । प्रदिग्ो दक्षिणायै । एवमन्वचापि ।
 षष्ठे तु मन्त्रे सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्वाहेति योज्यं स्पष्टत्वात् । मन्त्रा
 उपेक्षिताः । विधत्ते “अर्धर्चं वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्द्धर्चं इ-
 यमर्द्धर्चं इमे एव रसेनात्ति दिग्ो जुहोति दिग् एव रसेनात्-
 त्तयो दिग्भ्य एवोर्जं रसमवरुन्धे” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०)
 इति । याज्यायाः पूर्वोत्तरयोरर्द्धर्चयोरभिमानिन्यौ देवौ
 यावापृथिव्याविति । मध्ये होमेन उभेऽपि रसेनात्ते भवतः ।
 उद्रेकहोमेन दिग्देवतास्तृप्यन्ति । यजमानस्यापि दिग्ं सकाशा-
 दन्नरसप्राप्तिर्भवति । अवदानपूर्वकं द्वौ प्रैषमन्त्रौ मैत्रावरुणं प्रति
 उत्पादयति “प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं
 वानस्यत्याः खलु वै देवतया पन्नवो यत् पृषदाज्यस्योपहत्याऽऽह
 वनस्यतयेऽनुब्रूहि वनस्यतये प्रेक्षेति प्राणापानावेव पशुषु द-
 धाति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । पृषदाज्यस्योपहत्या
 पात्रगतं पृषदाज्यं सुवेण जुह्नामवदायेत्यर्थः प्रैषयोरयमर्थः ।
 हे मैत्रावरुण त्वं वनस्यतिदेवतायै अनुब्रूहि पुरोऽनुवाक्यां पठ,
 ततो याज्यां पठितुं होतारं प्रेरयेति । एवं सति वनस्यतिदेवता
 केषु पशुषु पृषदाज्यरूपौ प्राणापानौ दधाति । अथेदार्थं तस्य

तस्य इदयाद्यङ्गस्याङ्गमेकत्र समवद्यति । विधत्ते “अन्वस्थान्वस्य समवत्तꣳ समवद्यति तस्मान्नानारूपाः पशवः” (सं० ६ का०।१ प्र०। ११ अ०) इति । समवत्तं अदत्तशेषं अवदेयानामङ्गानां बङ्गविधत्वात् । तस्माद्धोमस्तभ्याः पशवोऽपि बङ्गविधाः । सर्व्वेष्ववदानेषु मांसमिस्रृतजस्त्रेणोपसेचनं विधत्ते “यूष्णोऽपसिद्यति रसो वा एष पशूनां यद्रसमेव पशुषु दधाति” (सं० ६ का०।१ प्र०। ११ अ०) इति । हविःशेषस्य इडाभागस्य भक्षणाद्येडोपाङ्गानं होतुर्विधत्ते “इडामुपकृत्यते पशवो वा इडा पशूनेवोपकृत्यते चतुरूपकृत्यते चतुष्पादो हि पशवः” (सं० ६ का०।३ प्र०।११ अ०) इति । इडादेवताया गोरूपत्वात् पशवो वा इडेत्युक्तं यद्यपि तस्योदकादेव प्राप्तं तथाप्याचारवद्विष्टिविद्यतित्वद्योतनाय पुनर्विधानं । अत्र इडावदाने मेदसा उपस्तरणाभिघारणे विधातुं तद्व्यतिरेकं जिन्दति “यं कामयेताऽपशु स्यादित्यमेदस्कं तस्मात् आदध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवैवं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति” (सं० ६ का०।३ प्र०।११ अ०) इति । स्निग्धद्रवरहितं मांसममेदस्कं एतं यजमानं पशूनां निर्भजति निरस्यति । अतो यजमानः पशुरहितो भवति । विधत्ते “यं कामयेत पशुमान्स्यादिति मेदस्वत् तस्मात् आदध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशूनवरुन्धे पशुमानेव भवति” (सं० ६ का०। ३ प्र०।११ अ०) इति । अत्र सूत्रं “मेदसोऽपस्तीर्थं मेदसाभिघारयति” इति । पृषदाज्येनाऽनूयाजहोमं विधत्ते “प्रजापतिर्धृशमसृजत स आन्वं पुरस्तादसृजत पशुं मध्वतः पृषदाज्यं

पश्चात् तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्ये-
नाऽनूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात् सृष्टं हि” (सं०६का०।
१प्र०।११अ०) इति । यथा प्रथमसृष्टेनाज्येन प्रथमभाविनः
प्रयाजा इज्यन्ते, यथा वा मध्यतः सृष्टेन पशुना मध्यतो य-
जते, तथा पश्चात् सृष्टेन पृषदाज्येन पश्चाद्भाविनाऽनूयाजा य-
ष्टव्याः । यस्मादेकं द्रव्यं न पर्याप्तमिति बुद्ध्या पश्चाद्द्रव्यान्तरेण
सहैतद्यद्विहितं तस्मादेतत् पृषदाज्यं दधिमिश्रमेव चोदकप्राप्तं ।
चित्तसङ्ग्रामपोष्य सङ्गां विधत्ते “एकादशानूयाजान् यजति
दध्न वै पशोः प्राणा आत्मीकादशो यावानेव पशुस्तमनुयज-
ति” (सं०६का०।१प्र०।११अ०) इति । पृषदाज्यं प्रजंसति “ज्जिति
वा एतत् पशुं यत् सञ्जपयन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ प-
शूनां यत् पृषदाज्यं यत् पृषदाज्येनानूयाजान् यजति प्राणापा-
नावेव पशुषु दधाति” (सं०६का०।१प्र०।११अ०) इति । अथ
विनियोगसङ्ग्रहः ।

“सन्ते ऽभिघार्यं हृदयमैश्रो ऽवन्ताभिमर्शनं ।

श्रीः पार्श्वेन वसां यौति वात पार्श्वो वृता वसा ॥

घृतं वसाञ्जतिः षड्भिर्दिग्धोमा नम इत्यतः ।

दिग्धुपस्नानमचैते मन्वा द्वादश वर्षिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“पशुर्थानुष्ठितैर्मांसि पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा त्रिध्वभावाज्जो अस्त्ववार्थलतोऽध्ववत्” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपशोर्थानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्ध्वान्धु-

छितानि तैः पशुपुरोडाशस्योपकारो नास्ति । कुतः । इष्टिविह-
तिलादुपकारबोधकस्य विधेरभावात् । सोदकस्य दर्शपूर्णमास-
वत् पशुपुरोडाशस्य इत्येवंरूपत्वात् पशोरेव तदुपकारं बोधयति । न
तु पशुपुरोडाशस्यापीष्टिविहृतित्वात् तथापि सोदकोऽस्तीति
चेत् । वाढं । अतएव भिन्नसोदकवशात् पुरोडाशोपकाराय
प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानिति प्राप्ते ब्रूमः । अद्यपि पशुर्थैः
पुरोडाशस्य उपकारक इत्येतादृशं ब्रह्मं नास्ति तथाप्ययमुप-
कारोऽर्घतः प्राप्नो न वारधितुं ब्रह्मते । अथा प्रदीपस्य वेदि-
प्रकाशाद्यैर्निर्मितस्यार्घसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा प-
शुतन्त्रमध्ये ऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पशुर्थैरुपकारः केन
वार्यते तस्मादन्यार्थैरुपकारः । तत्रैवान्यश्चिन्तितं ।

“आज्यभागौ पुरोडाशे नस्तस्यो वाऽस्य सोदकः ।

सुप्तसतो न तौ मैवं प्रयोगांश्च सोपनात्” ॥ इति ।

तौ न पशौ करोतीतिनिषेधादाज्यभागयोः पश्चावभावेन
पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । ततस्तौ विचार्येते । तत्र पुरोडाशे
आज्यभागौ नस्त इति तावत् प्राप्तं । कुतः । पुरोडाशविषयस्य
सोदकस्य सुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठाना-
पत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावत् पुरोडाशांशे सोदको सुष्यते
सोदकाभावात्, पूर्वाह्नप्रसङ्गसिद्धिसु प्रयोगवचनमेव बाधते
न सोदकं । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रस-
ङ्गसिद्धेरप्यवक्यत्वात् । ननु प्रसङ्गबाधेऽपि आज्यभागौ नस्त
इति चेत् । न । आज्यभागे प्रति बाधिताद्याः प्रसङ्गसिद्धेरभा-

वात् । ततः प्रसिद्धाङ्गविषयप्रयोगाङ्गस्यैव बाधादबाधिते न प्र-
योगवचनाङ्गेन आज्ञाभागावगृह्यते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्ते
च यज्ञदत्ते याममारूढे देवदत्तयानं निवर्त्यते न तु वस्त्राख-
ण्डारादि तद्वत् । द्रव्यमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“प्रयाजैकादशत्वादि विशेषविधिभिर्युते ।

पश्वादौ सामिधेन्यादिविध्यन्तो नाख्यतास्त्वसौ ॥

विश्रिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तितः ।

साधवाहुणमात्रस्य विधेः साऽख्यतिदेशतः” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपश्चावेकादशप्रयाजाः श्रुताः चातुर्मासेषु नव-
प्रयाजाः श्रुताः । यथा वायव्यपशौ हिरण्यगर्भ इत्याचारमन्त्रः ।
इत्यादिभिर्युतेषु पश्चादिषु प्राकृतैतिकर्त्तव्यता सामिधेन्यादि-
र्नास्ति । कुतः । सङ्ख्यानन्त्रादिगुणविश्रिष्टस्य प्रायाजाचाराद्यङ्गस्य
प्रत्यक्षविधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाञ्चे पश्चादौ चोदकस्या-
प्रवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः । पश्चादिविधिस्तावदितिकर्त्तव्यतामा-
काङ्क्षति । तत्र प्राकृतताङ्गान्यतिदिश्य वा तदाकाङ्क्षा पूर्व्यतां वि-
धास्यमानान्यङ्गान्तराख्युपदिश्येति विवचायां कृत्तेपकारतवा
प्राकृतताङ्गातिदेश एव न्याय्यः ततस्यातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्य-
ङ्गमनूद्य गुणमात्रविधौ साधवं भवति । गुणविश्रिष्टाङ्गविधौ तु
गौरवं स्यात् । तस्मात् सङ्ख्यानन्तरमन्त्रान्तराभ्यां पूर्व्ययोः सङ्खा-
मन्त्रयोर्बाधेऽपि प्रयाजाचारसामिधेन्यादीतिकर्त्तव्यता प्राप्नोत्ये-
वातिदेशादिति राङ्गान्तः । द्रव्यमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“पशुः हस्तो हविः किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यता ।

आद्यसोदनया मैवमवदानपृथक्कृतः” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयं पशुमासभेतेत्यत्र कृत्स्नस्य पञ्चारेकहविष्टं युक्तं । कुतः । अग्नीषोमीयदेवतां प्रति द्रव्यत्वेन पञ्चोद्योदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गानि साक्षात् पशुर्भवतीति प्राप्ते ब्रूमः । “हृदयस्याद्ये ऽवद्यति, अथ जिह्वाया अवद्यति, अथ वक्त्रस्योऽवद्यति, दोष्योऽवद्यति, पार्श्वयोरवद्यति” इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगास्वायत्ने । अवदानञ्च हविष्टुप्रयोजकः संस्कारः पुरोडासादीं होतुं अवदीयमानमदर्शनात् । हविःब्रह्मस्य कर्मणि व्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पञ्चाद्युद्योदनात् तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासम्बन्धादुपपद्यते तस्मात् प्रत्यङ्गं हविर्भेदः । तत्रैवान्वाचनितं ।

“एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा यदैकादत्रभिर्धजिः ।

एकेन चागमंभिह्वेर्हविषां भेदतोऽखिलैः ॥

एकादत्रभिरन्येषां परिसङ्ख्या भवेद्यतः ।

अ चिदोषा गत्वभावाद्भ्रुतोन्नेषु सोचिता” ॥ इति ।

प्रत्यङ्गं हविर्भेदे खिले सति त्रेधायाने संव्रथः । तत्रानिर्दिष्टविशेषेषु येन कोनाद्यङ्गेन चागः कर्त्तव्यः तावतैव चागस्य चिह्नैरित्येकः पक्षः । योदितपञ्चङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिव्यङ्गेषु चागभिरः प्रकृतियु समानं । ततो हृदयादिव्यङ्गादीनां हविर्भेदत्वाद् चागमन्तरेण ह्ययमानत्वस्यच हविष्टुस्याप्यवसानात् सर्वैरङ्गैर्याग इति द्वितीयः पक्षः । हृदयादिभिरेकादत्रभिरेवाङ्गैर्यागः कर्त्तव्यः । कुतः । अन्येषां अंसादीनां परिसङ्ख्या-

तत्वात् । कुतः । सोदकेन सर्वेषामङ्गानामवदाने प्राप्ते हृदयादि-
वाक्येनासां दयः परिसङ्ख्यायन्ते । ननु परिसंख्यायां विधिः स्वार्यं
जज्ञात् परार्थं कल्पेत प्राप्तञ्च बाधेतेति दोषत्रयं प्रसज्येत ।
प्रसज्यतां नाम सति हि गत्यन्तरे तेषां दोषत्वं । परिसंख्यायास्तु
ते त्रयः स्वरूपमिति क्त्वा न दोषतां भजन्ते । किञ्च । इयानि
मांसान्यभिसृजति श्रुताश्रुतानीति केषाञ्चिन् मांसानामपक्त्व-
मुच्यते । पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रति नियतः । तस्मादश्रुतत्वो-
क्तिरंसादिपरिसङ्ख्यां गमयति । एतदेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः
श्रुत्या वर्धते “मांसयोरवद्यति न शिरस” इत्यादिना । तस्मा-
देकादशभिरेव यागः कर्तव्यः । तत्रैवान्यश्चिन्तितः ।

“इज्याशेषैरशेषैर्वा अङ्गैः स्त्रिष्टकतो ऋतिः ।

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं पूर्वार्धेत्युक्तिशेषतः” ॥ इति ।

पशौ श्रूयते अङ्गैः स्त्रिष्टकतं यजतीति । तत्रेज्यार्थानां हृद-
याद्येकादशाङ्गानां मध्ये यैः कैश्चिच्चङ्गैरिज्याशेषभूतैः स्त्रिष्ट-
ककृतव्यः । कुतः । प्रकृतिविशेषेण पुरोडाशेन स्त्रिष्टकतो ऋत-
त्वात् । अत्रापि सोदकेन तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । “दोष्यः
पूर्वार्धाद्ग्रये समवद्यति गुदस्य मध्यतः ओष्ठा जघनः” इति
वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशेभ्योऽन्यानि त्रीण्यङ्गानि स्त्रिष्ट-
कते समासायन्ते । न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्यान्वातानी-
ति ब्रह्मणीयं तद्विशेषस्य कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात् “हृदयं
जिह्वा वक्षो यक्षदृक्षौ सयं दौहभयपार्श्वे दक्षिणा ओष्णिर्गुद-
दक्षिणमिति देवतानि, दक्षिणं दोः सव्या ओष्णिर्गुददक्षिण-

मिति सौविष्टकृतानि” इति । तस्मादनिज्याग्नेष्वेत्यग्नेः खिष्टक-
द्भोमः । अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“पुरोडाशस्य सान्नाय्यस्य वा धर्मः पशो यतः ।

देवैश्चमाद्यस्तस्मात्प्रो हविर्जन्मादिसाम्मतः” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपशौ अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य पशुधर्मः कार्यः ।
कुतः । देवतैक्यादिति चेत् । मैवं । सान्नाय्यं पशोरुत्पन्नं । पशुरपि
पशोरुत्पन्नः अवणार्थमुखात् । सान्नाय्यपशोः समो हविः सा-
म्यञ्च बलीय इत्युक्तं । तस्मात् सान्नाय्यस्य धर्मः कार्यः । अत्र
हन्दो नास्ति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवस-
वितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे गच्छ स्वाहा मिचावरुणौ
गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा छन्दा-
सि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं
गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहाऽङ्गस्त्वौषधीभ्यो
मनो मे हार्दिं यच्छ तनू त्वचं पुचं नप्तारमशीय शुग-
सि तमभिशां च योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विषो धाम्नो
धाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुञ्च यदापो अघ्निया व-
रुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥ १ ॥

असि षड्विंशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमेऽनुवाके वसाधोमे वर्णितः । एकादशे गुदकाण्डेन उप-
घटसंज्ञका होमा उच्यन्ते । कल्पः “अग्नीध्रादौपयजानङ्गारा-
नाहरति होत्रीय उपयज उपयजति भामिषाम्निहृत्पशुबन्धे,
उत्तरस्थां वेदिश्रोण्यां गुदकाण्डमेकादशधा तिर्यक् ह्वित्वा अ-
सिभिन्दस्वपर्यावर्तयन्ननूयाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गुद-
काण्डं प्रति प्रस्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतिः प्रति
मन्त्रं ऋष्याणि ऊत्वा, अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य, इति षड्विंशिं छेपं नि-
मृष्य, मनो मे हार्दिं यच्छ तनूं इति जपति” इति । मन्त्रा-
स्त्वैवमावाताः “समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिचं गच्छ स्वाहा देवः
सवितारं गच्छ स्वाहाऽधोरात्रे गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ
स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा इन्द्राऽपि
गच्छ स्वाहा आवापृथिवी गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वा-
हाद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो मनो मे हार्दिं यच्छ तनूं त्वचं पुत्रं जप्तारम-
शीव” इति । हे इविः समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ । हे छेप
त्सामपृकार्यौषधिसिध्यर्थं षड्विंशिं निमार्जि । इदमे भवो हार्दो
हर्षः सोऽस्यास्तीति हार्दि । हे समुद्रादिदेवतासमूह मे हार्दि
हर्षयुक्तं मनः प्रयच्छ । त्वत्प्रसादात् तनूं उत्तमजातियुक्तं शरीरं
त्वचं कान्तिमद्रूपं तथा गुणवन्तं पुत्रं तत्पौत्रञ्चाग्नीय प्राप्तुमी ।

उपचलो विधत्ते “अग्नेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उप-
चक्षिरेवाऽसृजत अदुपचञ्ज उपचजति प्रजा एव तद्यजमानः
सृजते” (सं०६का०।४प्र०।१अ०) इति । ज्योतिष्टोमयज्ञस्य
सृष्टिषाधनत्वेऽपि साक्षात् साधनत्वं उपचजामेव अग्नूवाजसमीप
इव्यत इत्युपचजः । यज्ञोः पाश्चात्यभागं द्रव्यत्वेन विधत्ते
“अघनार्धादवद्यन्ति अघनार्द्धाद्भिः प्रजाः प्रजायन्ते” (सं०
६का०।४प्र०।१अ०) इति । चेधा विभक्ते गुदकाण्डे सूक्तभागं
विधत्ते “अविमतो ऽवद्यति अविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते”
(सं०६का०।४प्र०।१अ०) इति । निर्गमनकाण्डे निर्गमं सुकरात्
सूक्तात् छिद्रात् प्रजा उत्पद्यन्ते । क्रमेषु छिद्रानां भागानां साङ्ख्यं
वारयति “असन्निन्दन्नवद्यति प्राणानामसन्नेदाय” (सं०६का०।
४प्र०।१अ०) इति । अथभागं प्रथमतो ऽवदाय पश्चान्मूलभाग
इत्येतादृशं विपर्यासं निषेधति “न पर्यावर्त्तयति यत् पर्यावर्त्तये-
दुदावर्त्तः प्रजायाऽऽकः स्यात्” (सं०६का०।४प्र०।१अ०) इति ।
उदावर्त्तो रोगविशेषः । समुद्रादिमन्त्राणां सर्वेषां प्रजोत्प-
त्तावुपयोगं विवक्षुः समुद्रजस्य रेतः साम्बमभिप्रेत्याह “स-
मुद्रं गच्छ स्याद्येत्याह रेत एव तद्घाति” (सं०६का०।
४प्र०।१अ०) इति । अन्तरिक्षस्याऽवकाशप्रदानेन उपयोगं
दर्शयति “अन्तरिक्षं गच्छ स्याद्येत्याहाऽन्तरिक्षेथैवास्मै प्रजाः
प्रजनयन्मन्तरिक्षं ह्यगु प्रजाः प्रजायन्ते” (सं०६का०।४प्र०।
१अ०) इति । प्रेरकत्वेन सवितुर्दुपयोग इत्याह “देवः सवि-
तारं गच्छ स्याद्येत्याह सवितुर्दुपयोग इत्याह “देवः सवि-

(सं०६का०।४प्र०।१अ०) इति । उत्पत्तिकाखलेनाहोरात्रो-
पयोगमाह “अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहोरात्राभ्यामेवास्मै
प्रजाः प्रजनयत्यहोरात्रे ज्ञानु प्रजाः प्रजायन्ते” (सं०६का०।
४प्र०।१अ०) इति । प्राणापानप्रदत्तेन मित्रावरुणयोर्हपयो-
गमाह “मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेत्याह प्रजास्त्रेव प्रजातासु
प्राणापानौ दधाति” (सं०६का०।४प्र०।१अ०) इति । देव-
तात्वेन सोमोपयोगमाह “सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सोम्या हि
देवतया प्रजाः” (सं०६का०।४प्र०।१अ०) इति । प्रजापते-
र्यजमानप्रदत्तेन यज्ञस्योपयोगमाह “यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजा एव यज्ञियाः करोति” (सं०६का०।४प्र०।१अ०)
इति । पशुप्रदत्तेन छन्दसामुपयोगमाह “छन्दांसि गच्छ
स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि पशून्नेवाऽवदन्ते” (सं०६का०।
४प्र०।१अ०) इति । धारणाय द्यावापृथिव्योर्हपयोगमाह
“द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता द्यापृ-
थिवीभ्यामुभयतः परिमृच्छति” (सं०६का०।४प्र०।१अ०)
इति । वृष्टिप्रदानेन नभस उपयोगमाह “नभो दिव्यं गच्छ
स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नियच्छति” (सं०
६का०।४प्र०।१अ०) इति । प्रतिष्ठाप्रदानेन वैश्वानरस्योपयोग-
माह “अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अक्षां
प्रतिष्ठापयति” (सं०६का०।४प्र०।१अ०) इति । अङ्गस्त्रौष-
धीभ्य इति मन्त्र उपेक्षितः । मनो मे हार्दिं यच्छेति प्रार्थनायाः
प्रसङ्गमाह “प्राणानां वा एषोऽवद्यति योऽवद्यति गुदस्य मनो

मे हार्दि यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुपकृत्यते” (सं० ६ का०।
 ४ प्र०।१ अ०) इति । गुदस्य प्राणाधारत्वेन तदवदाने सति
 स्थानभ्रष्टाः प्राणाः पुनर्मन्त्रेण यथास्थानं स्थापिता भवन्ति ।
 कल्पः “अग्नेण यूषं रूपेणोद्भूत्याऽवोक्ष्य शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धौ
 हृदयशूलमुदासयति, शुग्सि तमभिभोच योऽस्मान् देष्टि यच्च
 वयं दिश, इत्यथाऽङ्गिर्मार्जयन्ते, धाक्षो धाक्षो राजस्रितो
 वरुण नो मुञ्च यदापो अग्निथा वरुणेति अपामहे ततो वरुण
 नो मुञ्च” इति । हे हृदयशूल तं शुग्सि शोकरूपमसि अतो
 देष्टारं देख्यसाभिप्राप्य शोचय । हे वरुण त्वमितः धाक्षो धाक्षः
 तत्तद्देष्टृदेव्यस्थानाच्छोकप्रापकात् अस्मान् मोचय । हे आपो
 हे अग्निथा हे वरुण इत्येवं वयं तदा तदा अस्माकं इष्टप्राप्त्य-
 निष्टनिवारणार्थं देवं त्वां अपामहे बाधामहे । महतां प्रत्यक्षं
 नामग्रहणमेव तावन्महाद्गोहः । तथा च श्रूयते “यो वै वशी-
 याँसं यथानाममुपचरति । पुष्यार्त्तिं वै स तस्मै कामयते”
 इति । न केवलमत्र नामग्रहणं किन्त्वस्मादपेक्षिततत्तत्कार्यसा-
 धनप्रयासश्च तेनोभयेन जन्यं यत् पापमस्ति हे वरुण ततः
 पापात् अस्मान् मोचय । मन्त्रावेतावुपेक्षितौ । शूलोदासनं
 विधत्ते “पत्रोर्वा आसन्नस्य हृदयः शुग्च्छति सा हृदयशूल-
 मभिसमेति यत् पृथिव्याः हृदयशूलमुदासयेत् पृथिवीः
 शुचार्पयेद्यदक्षपः शुचार्पयेच्छुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धौदास-
 यत्युभयस्य शान्तौ” (सं० ६ का०।४ प्र०।१ अ०) इति । उदा-
 सनकाले ध्यानं विधत्ते “यन्दिव्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति”

(सं० ६का० १४ प्र० ११ अ०) इति । अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

“समुद्रं गुदकाच्छ होमा चक्षुस्त वर्हिषि ।

खेपं मार्षिं मनो जप्यः शुक्लन्वावाद्गुच्छयोः ॥

व्यक्ता शुक्लं धावन्त्यर्थं भवेत् पञ्चदशोदिताः” ॥ इति ।

अत्र मीमांसा छन्दसी न सः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छष्यचजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इविष्मतीरिमा आपो इविष्मान् देवो अश्वरो
इविष्माः आबिवासति इविष्माः अस्तु सूर्यः । अग्ने-
र्वापन्नयहस्य सद्सि सादयामि सुम्नाय सुम्बिनीः
सुम्ने मा धत्तेन्द्राग््नियोर्भागधेयीः स्थ मिषावरुणयोर्भाग-
धेयीः स्थ विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ यज्ञे जायत ॥ १ ॥

इविष्मतीश्चतुस्त्रिंशत् ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एकादशेऽनुवाके गुदकाच्छहोमो वर्णितः । एतावता अग्नी-
षोमीयमशुः समाप्तः । अथ सोमाभिषयोपयुक्तानां वसतीवरो-
संज्ञकानां अपामुपादानं द्वादशेऽनुवाके ऽभिधीयते । कस्यः
“अथ यो वीक्षितः कुम्भसं वाचति, तस्मादाद्यान्तरेण चास्मा-

खोत्करावुदङ्गुपनिष्कस्य यथापसदेति, नाम्नाभावहन्तीरत्येति,
 न स्यावराणां गृह्णाति, प्रतीपं तिष्ठन् गृह्णाति, ज्ञायायै सातप-
 तश्च सन्धौ गृह्णाति, हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अध्वरो
 हविष्माः आविवासति हविष्माः अस्तु सूर्यः” इति । वीडितो
 वृढः । इमा गृह्यमाणा वसतीवरीसंज्ञका चापः स्वसंस्कारेषु
 सोमेन हविष्मत्यो भवन्तु । देव इन्द्रोऽपि हविष्मानस्तु । अध्वरो
 यागोऽपि हविष्मान् आविवासति समन्तादिद्वेषेषु प्रवर्त्ततां ।
 वसतीवरीणां प्रकाशकत्वेन सूर्योऽपि हविष्मानस्तु । विधीयते
 “देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यग्निश्चत तदब्रुवन्
 वसतु नु न इदमिति तदवसतीवरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन् प्रा-
 तर्न समब्रुवन् तदप्यु प्रावेन्नयन् ता वसतीवरीरभवन् वसती-
 वरीर्गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोपवसति”
 (सं० ६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति । पुरा कदाचिद् देवा आग्नी-
 ध्रमण्डपे खित्वा यज्ञशाखां अग्नेन इदं मम इदं ममेत्येवं
 व्यभजन्त । ततः सूर्यैः स्वस्वभागेषु विभक्तेषु यदवशिष्टं तदु-
 द्विष्य परस्परं अब्रुवन् इदमवशिष्टं इदानीं साधारण्येनास्माक-
 मेव तिष्ठतु प्रातर्विभागं करिष्याम इति । यस्मादवसत्विति देवै-
 र्दत्तं तस्मात् तस्यांशस्य देवाक्रियोगात् वसतीवरीति नाम सत्यञ्जं ।
 वसत्वित्युक्त्वा उर्वरितं यत् शेषभूतं तद्वत्य आपो वसतीवर्यः । ततः
 प्रातःकाले पुनः समागत्य तस्मिन्नवशिष्टे विभागं कर्तुं नाब्रुव-
 वन् तस्याख्यत्वेन बह्वनामपर्याप्तत्वात् । तस्य साधारण्यस्यैकेन गृ-
 हीतुमशक्यत्वात् अप्यु तत् परित्यक्तवन्तः । तास्यापो वसतीवर्यो

ऽभवत् ततो अर्घ्यात्वात् वसतीवरीर्गृहीयात् । तद्गृहणेन यज्ञमे-
 वोपक्रम्य दृढं धारयित्वा तत्समीपे वसति । तस्य ग्रहणस्य सूर्यास्त-
 मथात् । पूर्वकालं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते “यस्याऽगृहीता अभि-
 निव्रो चेदनारब्धोऽस्य यज्ञः स्याद् यज्ञं विच्छिद्यात्” (सं० ६ का० ।
 ४ प्र० । २ अ०) इति । अगृहीता एता अभिसृज्य निव्रो चेदस्त-
 मियात् तदा पूर्वदिने यज्ञोऽनुपक्रान्तो भवेत् । ततः परे-
 क्षुरनुष्ठितोऽपि विच्छिन्न एव स्यात् । कथञ्चिदस्तमये सति तदा
 प्रतीकारं विधत्ते “ज्योतिष्या वा गृहीयाद्दुरणं वा ऽवधाय
 स शुक्राणामेव गृह्णाति यो वा ब्राह्मणो बज्रयाजी तस्य कु-
 म्भ्यानां गृहीयात् स गृहीतवसतीवरीकः” (सं० ६ का० । ४ प्र० ।
 २ अ०) इति । उक्त्या चोतिताः इत्याद्यः पक्षः । कुम्भे हिरण्य-
 मवधाय तत् सहिता इति द्वितीयः पक्षः । सोमयाजि गृहे कु-
 म्भगता इति तृतीयः पक्षः । उक्तमेव विधिमनूय प्रशंसति
 “वसतीवरीर्गृह्णाति पशवो वै वसतीवरीः पशून्नेवारभ्य गृही-
 ल्वापवसति” (सं० ६ का० । ४ प्र० । २ अ०) इति । पशुप्राप्तिहेतु-
 तथा पशुत्वं । ग्रहणकाले प्रवाहाभिमुख्यं विधत्ते “यदन्वीपं
 तिष्ठन् गृहीयात्निर्मागुंका अस्मात् पशव स्युः प्रतीपं तिष्ठन्
 गृह्णाति प्रतिरुथैवास्मै पशून् गृह्णाति” (सं० ६ का० । ४ प्र० ।
 २ अ०) इति । प्रवाहो यन्मुखं तन्मुखेनावस्थानं अन्वीपं तद्वैप-
 रीत्यं प्रतीपं निर्मागुंका विनश्चराः प्रतिरुथ्य विनाशं निवार्य ।
 प्रवाहगतोदकं विधत्ते “इन्द्रो वृत्रमहन्तोऽपोऽभ्यस्रियत
 तासां यन्नेधं यज्ञियत् स देवमासीत् तदत्यमुच्यत ता वह-

स्मीरभवन् वहन्तीनां गृह्णाति वा एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा
 आपस्तामामेव गृह्णाति” (सं० ६का०।४प्र०।२अ०) इति ।
 प्रवासेष्वत्यन्तसमीपस्थं जलं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते “गन्तमा-
 वहन्तीरतीयाद्यदन्तमावहन्तीरतीयाद्यज्ञमतिमन्येत” (सं०
 ६का०।४प्र०।२अ०) इति । अन्तमा अतिक्रमताः । अतिमन्येत
 अवजानीयात् । वहन्तीष्वपि नदीषु या द्रववर्तिन्यः स्थावरा
 आपः यास्य तटाकादिस्थितास्तासां ग्रहणं निषेधति “न स्था-
 वराणां गृह्णीयात् वरुणगृहीता वै स्थावरा यत् स्थावराणां
 गृह्णीयात् वरुणेनास्य यज्ञं ग्राहयेत्” (सं० ६का०।४प्र०।२अ०)
 इति । अपां ग्रहणाय ह्यायातपयोः सन्धिदेशं विधत्ते “यदै
 दिवा भवत्यपो रात्रिः प्रविशति तस्मात् तासां आपो दिवा
 ददृशे यज्ञं भवत्यपोऽहः प्रविशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्ष-
 ददृशे ह्यायायै चातपतस्य सन्धौ गृह्णात्यहोरात्रयोरेवासौ वर्षं
 गृह्णाति” (सं० ६का०।४प्र०।२अ०) इति । अहर्घदा वर्तते
 तदानीमस्य रात्रिः प्रविशति । तत्र जलवर्षस्य शुक्लस्य रात्रि-
 वर्षस्य कृष्णस्य च मेलनादीषन्तासा इवापो दिने दृश्यन्ते । यथा
 राज्यस्ये चन्द्रे तास्रलं तदत् । यदा तु रात्रिः प्रवर्तते तदा-
 नीमहः अस्य प्रविशति । तत्र शुक्लकृष्णवर्षयोर्मेलनादापो रात्रौ
 चन्द्रवत् अतिशेता दृश्यन्ते तस्माद्दृषदयोपेते सन्धिदेशे गृह्णीयात् ।
 जलविशेषणेन मन्त्रगतहविष्मच्छब्देन हविः सम्पादकत्वं विव-
 चितमित्याह “हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव
 गृह्णाति” (सं० ६का०।४प्र०।२अ०) इति । सूर्यशब्देनापां प्रका-

ज्ञोपेतत्वं विवक्षितमित्याह “एविष्णाः अस्तु सूर्य इत्याह सप्त-
 क्काशमेव गृह्णाति” (सं० ६का०।४प्र०।२अ०) इति । मन्त्रग-
 तस्य हृन्दस उपयोगमाह “अनुष्टुभा गृह्णाति वाग् वा अनु-
 ष्टुम्बाचैवेनाः सर्वथा गृह्णाति” (सं० ६का०।४प्र०।२अ०) इति ।
 कल्पः “अग्नेर्वीपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यपरेण शालामु-
 खीयमुपसादयति, सुखाय सुखिनीः सुखे मा धत्तेति, सर्वेषु
 वसतीवरीणां सादनेषु यजमानो अपति निजायां वसतीवरीः
 परिहरत्यन्तर्वेद्यासीने यजमाने पन्थाञ्च नादीक्षितमभिपरि-
 हरेत् सर्वेऽमे अत्याधायपरेण प्राजिहितं परिक्रम्य पूर्व्या
 द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जासीयं धि-
 ष्णियं परीत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्याः सादयति, इन्द्रा-
 ग्नियोर्भागधेयी स्वेति, दक्षिणेऽसे अत्याधाय यथेतं गत्वा पूर्व्या
 द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वोत्तरेणाग्नीधीयं धिष्णियं
 परीत्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्याः सादयति, मित्रावरुणयो-
 र्भागधेयी स्वेति, सर्वेऽसे अत्याधाय यथेतं गत्वाऽपरेणाग्नीधीयं
 धिष्णियमुपसादयति, विश्वेषां देवानां भागधेयी स्वेति, यज्ञे
 जायतेति सन्ना अभिमन्त्रयते” इति । पाठस्तु “अग्नेर्वीपन्न-
 गृहस्य सदसि सादयामि सुखाय सुखिनीः सुखे मा धत्तेन्द्रा-
 ग्नियोर्भागधेयी स्त मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्त विश्वेषां देवानां
 भागधेयी स्त यज्ञे जायते” इति । हे वसतीवर्यो युष्मान् अविन-
 श्वरगृहस्य शालामुखीयस्नाग्नेः सदसि समीपस्थाने स्थापयामि ।
 हे आपः सुखाय सर्वप्राणिसुखाय प्रवृत्ताः सुखिनीः स्वय-

मपि सुखवत्यो यूयं मां यजमानं सुप्ते सुखे धत्त स्थापयत ।
यूयं यक्ष्यमाणानामिन्द्रादिदेवानां भागरूपा स्म । तस्माद्यज्ञे
जायत रक्षो निवारणाय सावधाना भवत । अग्नेर्वः सुन्नायेति
द्वौ मन्त्रावुपेक्षितौ । इविष्मतीरित्यारभ्य ऋचः पादेषु या
चतुः संख्या या च शाखामुखीयोत्तरवेद्याग्नीध्रीयस्थानत्रय-
विघ्नित्वा सादनसङ्ख्या तदुभयं सह प्रशंसति “चतुष्पदयर्चा
गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सप्तयन्ते सप्तपदा ब्रह्मरी पञ्चवः
ब्रह्मरी पशुमेवावहन्ते” (सं० ६का०।४प्र०।२अ०) इति । शा-
खामुखीयोत्तरवेद्याः सादनं विधत्ते “असौ वै लोकाय गार्ह-
पत्य आधीयते ऽमुष्ठा आहावनीयो यद्गार्हपत्य उपसादयेद्
स्मिन् लोके पशुमान्ख्याद् यदाहवनीये ऽमुष्मिन् लोके पशु-
मान्ख्यादुभयोरुपसादयत्युभयारेवेनं लोकयोः पशुमन्नं क-
रोति” (सं० ६का०।४प्र०।२अ०) इति । स्थानत्रयं सूत्रोक्तं यत्
परिभ्रमणं तद्विधत्ते “सर्व्वतः परिहरति रक्षसामपहत्यै”
(सं० ६का०।३प्र०।२अ०) इति । मन्त्रचतुष्टयस्यष्टार्थतां दर्श-
यति “इन्द्राग्नियोर्भागधेयी स्त्रेत्याह यथायजुरेवैतत्” (सं०
६का०।४प्र०।२अ०) इति । विधत्ते “आग्नीध्र उपवासयत्येतद्वै
यज्ञस्वापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव यज्ञस्वाऽपराजितं तदैवैना
उपवासयति” (सं० ६का०।४प्र०।२अ०) इति । तदेव तस्मिन्नेव
यद्विहितं वहन्तीनां गृह्णातीति तदेव प्रशंसति “यतः खलु वै
यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः रक्षाः स्ववचरन्ति य-
दहन्तीनां गृह्णाति क्रियमाणमेव तद् यज्ञस्य त्रये रक्षसामन-

न्ववचारायि” (सं०६का०।४प्र०२अ०) इति । विततस्य वि-
स्तीर्णस्य यज्ञस्य यतो यदङ्गं विमृश्य न क्रियते तदेव छिद्र-
मनुप्रविश्य रक्षांस्यवचरन्ति अपकुर्वन्ति वहन्तीग्रहणेन तदङ्गं
क्रियमाणमेव ज्ञेये ज्ञेते भवति । अग्नीध्रे सादितानां तृतीयसव-
नगताभिषवपर्यन्तं धारणं विधत्ते “न ह्येता ईस्यथग्या तृती-
यसवनात् परिभेरे यज्ञस्य सन्तत्यै” (सं०६का०।४प्र०।२अ०)
इति । एता आपो न ह्यवगमयन्ति किन्तु परिभेरे अवति-
ष्ठन्ते स्नापयेदित्यर्थः । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“हविर्मृच्छाति वसतीवरीरग्रेस्तु सादयेत् ।

ब्राह्मामुखीयतः पश्चात् सुखा सुखी* जपेत् पुनः ॥

इन्द्रमिचदयादेदि ओषोरा सादयेत् क्रमात् ।

विश्वे ह्याग्नीध्रं धिष्यथस्य पश्चादासादयेत् पुनः ॥

यज्ञेति मन्त्रयेत् मन्त्राः सप्तमन्त्रा इहोदिता” ॥ इति ।

अत्र भीमांसा नास्ति ।

अथ ष्वन्दः । हविर्जतीत्यनुष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणायजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वाङ्गिमिम-
मध्वरं ह्यधि दिवि देवेषु होषा यच्छ सोमराजन्नेह्यव-
राह मा भेर्मा सं विक्थ्या मा त्वा ह्यसिषं पूजास्त्वमु-

* स्वामी इति का० ।

पावरोह पृजास्वामुपावरोहन्तु ऋणोत्वग्निः समिधा-
ह्वं मे ऋखन्वापो धिषणाश्च देवीः । ऋणोतं ग्रावाणो
विदुषोनु ॥ १ ॥

यज्ञः ऋणोतु देवः सविताह्वं मे । देवीरापोअपा-
न्नपाद्य जग्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं देवेभ्यो
देवबाधत्त शुक्रः शुक्रपेभ्यो येषां भागस्य स्वाहाका-
र्षिरस्यपापां मृध्नः समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नये । यममे
पूत्सुमर्त्यं मावो वाजेषु यञ्जुना । सयन्ताः शश्वतीरिषः
॥ २ ॥

नु सप्तचत्वारिंशच्च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके चयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वादशेऽनुवाके सोमाभिषवार्थानां वसतीवरीणां गृहण-
मुक्तं । अभिषोतव्यस्य सोमस्य ब्रकटादुपावरोहस्त्वयोदशे ऽनु-
वाके ऽभिधीयते । अथ महाराचे बुध्वा सोमपाचास्यासाद्य
सोममवरोहयेत् । कल्पः “अथैतच्चर्मफलकयोः प्राचीनयोव-
मुत्तरसोमोपसृणति, यज्ञप्रतितिष्ठेति वा तूष्णीं वा तस्मिन्
सशुक्लान् ग्राव्णः हत्वा दक्षिणस्य हविर्धानस्थान्तरेषे सोमः
राजानमुपावहरति, इदे त्वा मनसे त्वेति द्वाभ्यां” इति । मन्त्रौ
त्ववमाद्यातौ “इदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिम-

मध्वरं छधि दिवि देवेषु होत्रा यच्छ सोमराजन्नेह्यवरोह
 मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजा-
 स्वामुपावरोहन्तु” । हे सोम त्वां हृदे हृदयवज्रो मनुष्येभ्यो
 मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यो दिवे द्युलोकवासिभ्यो विशेषतः सूर्य-
 र्थाय होपावहरामि । त्वमिमं प्रवृत्तं अध्वरं विनाशरहितं
 ऊर्द्धं उन्नतं समाप्तं छधि कुरु । दिविस्त्रेषु देवेषु होत्रा अस्म-
 दीयान्याह्णानानि होत्ररूपाणि यच्छ अवस्थापय । हे सोम
 राजन्नेहि अभिषवस्थाने समागच्छ । अकटादवरोह । मा भैषीः ।
 मा च संविकथाः कम्पिताः । अहन्तु त्वां मा हिंसिषं । अतस्त्वं
 देवलोके गत्वा देवीः प्रजाः उपावरोह प्राप्नुहि प्रजास्व त्वामु-
 पावरोहन्तु प्राप्नुवन्तु । अत्र उपावहरेदिति विधिं सूचयन्
 हृदयादिशब्दानां यथोक्तार्थं दर्शयति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 स त्वा अध्वर्युः स्याद् यः सोममुपावहरत्सर्व्वाभ्यो देवताभ्य
 उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे
 त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्यार्थाय त्वेत्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैन् सर्व्वाभ्य
 उपावहरति ” (सं० ईका० । ४ प्र० । १ अ०) इति । यो हृदे त्वेति
 मन्त्रेण सर्व्वदेवतार्थमुपावहर्तुं जानाति स एव मुख्याऽध्वर्युरिति
 ब्रह्मवादिनामुक्तिः सोमराजन्निति मन्त्र उपेक्षितः । विधत्ते
 “पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति चावत्येव वाक्
 तामवहन्त्ये” (सं० ईका० । ४ प्र० । १ अ०) इति । राधौ गिद्रां
 कुर्वन्तो मनुष्या उषःकाले प्रबुध्य परस्परं वाक् प्रवचनं कुर्वन्ति

पक्षिणः ब्रह्मं कुर्वन्ति तद्धि वाचः प्रवदन् प्रातःकालात् पूर्वं
 होत्राऽनुवक्तव्यश्चक्षुमूहः प्रातरनुवाकः । उपाकरणं नाम हो-
 तारं प्रति प्रैषोक्तिः । अत्र सूत्रं “पुरा वाचः पुरावा वयोभ्यः प्रा-
 तर्थावभेदे देवेभ्योऽनुब्रूहीति” इति । प्रवदितोः प्रवदनात् । प्रा-
 तरनुवाकस्य प्रथमानुवाचं विधत्ते “अपोऽस्येऽभिव्याहरति यज्ञो
 वा आपो यज्ञमेवाभिवाचं विदुजति” (सं० ६का०।४प्र०।३अ०)
 इति । अपोऽभिलक्ष्य तत्प्रतिपादिकानुवाचमये प्रथमं व्याहरेत् ।
 आपो रेवतीः स्य यथा हि वस्य इत्येतानुवाचमित्यर्थः । तत ऊर्ध्वं
 वक्तव्याश्च होत्रो विधत्ते “सर्व्वाणि हन्दांऽस्यन्वाह पद्मवो वै
 हन्दांऽसि पशून्नेवावरुन्धे” (सं० ६का०।३प्र०।३अ०) इति ।
 अत्र तत्तच्छन्दोयुक्ताश्च म्विशेषाः ग्रन्थबाहुल्यभयाद्बृहत्साम-
 ह्ये स्पष्टत्वाच्च गात्रोदाह्रियन्ते । प्रातरनुवाकस्य समाप्तौ पठ-
 नीयानुवाचं कामनाभेदेन विकल्पितां विधत्ते “गायत्रिया तेज-
 स्कामस्य परिदध्यात्त्रिष्टुभेन्द्रिय कामस्य जगत्या पशुकाम-
 स्थानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्कजा यज्ञकामस्य विराजाश्च का-
 मस्य” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । परिदध्यात् समाप-
 येत् । कस्यः “यत्राभिजानात्यभूदुषारुद्रत्पशुरिति तत् प्रच-
 रण्यो जुहोति, शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इति” इति । अभू-
 दुषा इत्येषा प्रातरनुवाकस्य परिधानीया तां होत्रा पद्यमानां
 यदाध्वर्युर्जानाति तदा जुहुयात् । मन्त्रस्त्वेवमावायते “शृणो-
 त्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्वापो धिषणाश्च देवीः । शृणोत
 यावाणो विदुषोऽनु यज्ञः शृणोतु देवः सविता हवं मे”

इति । सम्यग्भिधते अनया आख्याज्जत्येति समिधाज्जतिः । तथा समिद्धोऽग्निः मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु । हे आपः गृहीष्यमाणा यूयमपि शृणुत । कीदृशः । धिषणा विद्योपेताः । देव्यो देवतारूपाश्च । हे यावाणः अभिषवार्थमिद्योपस्थिता यूयं विदुषो नु विद्वांस एव सन्तो यज्ञं शृणुत । सविता देवो मदीयाह्वानं शृणोतु । अन्यादिश्रवणप्रयोजनमाह “शृणोत्वग्निः समिधाहवं म इत्याह सवित्प्रसृत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽर्च्छेति” (सं० ६का०।४प्र०।३अ०) इति । एकधनसंज्ञकाः पञ्चेजनीसंज्ञकाश्चाऽप आनेतव्याः, अतो मन्त्रेण देवताभ्यो विज्ञाय ता आपः प्राप्तुं गच्छति । प्रैषमन्त्रमुत्पादयति “अप इत्य होतरित्याहेषितः हि कर्म क्रियते” (सं० ६का०।४प्र०।३अ०) इति । हे होतः आनेतव्या अप उद्दिश्य प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेतित्यादिका ऋचः इत्य पठेत्यर्थः । लोकेऽपि इषितमभीष्टं कर्म सम्यक् क्रियते । प्रैषान्तरमुत्पादयति “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अर्च्छेति” (सं० ६का०।४प्र०।३अ०) इति । चमसिनामृत्विजां परिचारकाश्चमसाध्वर्यवः । तत्र मैत्रावरुणान् ऋत्विजो यस्यमसाध्वर्युस्तं समोधा गच्छेति ब्रूयात् । तदनेन प्रैषेणोदकप्रवर्त्तकमित्रावरुणदेवताद्वयेन सहैवैना आपः प्राप्तुं गच्छति । कल्पः “अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा बर्हिरादाय संप्रैषमाह “अप इत्य होतर्मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्र-

वैकधनिन एतं नेष्टुः पत्नीमुदानयाग्नीहोत्रचमसेन* वसतोव-
 रोभिश्च चाल्वाले प्रत्युपसम्नस्वेति यथा संप्रैषं ते कुर्वन्ति, य-
 चापस्तथन्यथासु बर्हिः प्रास्याभिजुहोति, देवीरापो अपास्रपाद्य
 उर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मादिन्तमसं देवेभ्यो देवत्रा धत्त शुक्रः
 शुक्रपेभ्यो येषां भागस्य स्वाहा” इति । न पातयत्युदकमध्ये गूढ-
 तथा स्थितोऽपि तदुदकं न विनाशयतीति नपात् अपास्रपा-
 दिति वल्लिविशेषस्य संज्ञा । हे आपो देव्यो, हे वक्त्रे यूयं य
 उर्मिर्युग्मदीयसं देवत्रा देवेषु धत्त स्वापयत । किमर्थं । देवेभ्यः
 देवार्थं, अस्माभिर्देवानुदिष्य होतुमित्यर्थः । कीदृशं ऊर्मिः । हविष्यः
 हविषे सोमरूपाय हितः । इन्द्रियावान् प्रीतः सन्निद्रियवृद्धि-
 कारी । मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी । कीदृशं तं । शुक्रं
 दीप्तिमन्तं । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः । येषां यूयं भागभूता स्य तेभ्यः
 शुक्रपेभ्यः सोमपेभ्यः इदमाज्यं युग्मभ्यं ऊतमस्तु । यहीत्यमा-
 णानामपां मूल्यत्वेन हविद्वसम्पादनेन च इयमाऊतिरुपयुज्यत
 इत्याह “देवीरापो अपास्रपादित्याहाऊत्यैवैना निष्क्रीथ गृ-
 ह्णात्यथो हविष्कृतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति” (सं० ३ का० ।
 ४ प्र० ३ अ०) इति । कल्पः “कार्षिरसीति दर्भैराऊतिमपस्त्रा-
 व्य” इति । कार्षिरस्यपापां गृह्णमिति मन्त्रपाठः । हे आज्य त्वं
 अस्तु ऊतं सत् कार्षिः कर्षणीयमनपेतव्यमसि अपां गृह्णं युद्धो-

* पत्नीमुदानयोगेत्तर्होत्रचमसेन इति तै० ।

पक्षितानिष्टरूपं त्वामपनयामि । *एतमर्थं दर्शयति “का-
 र्षिरसीत्याह शमस्यमेवासामपन्नावयति” (सं० ६ का०।४ प्र०।
 ३ अ०) इति । शमस्यं मल्लिनाशं । कल्पः “समुद्रस्य वोक्षित्या
 उन्नय इत्यभिज्ञतानां मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति” इति । हे
 आपः समुद्रवद्युष्माकं अक्षीणत्वाद्य पूर्व्वेद्युर्वसतीवरीर्गृहीत्वापि
 पुनरिदानीमुन्नयामि । अक्षितिं विप्रदयति “समुद्रस्य वो-
 क्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः पीयमानाः आपो
 न क्षीयन्ते” (सं० ६ का०।४ प्र०।३ अ०) इति । यथा चमसेन
 जलं गृहीतं तथा त्रिभिः कुम्भैरेकधना गृह्णीयात् पक्षेजनीञ्च
 गृह्णीयात् । तथा च सूत्रं “अथैकधना गृह्णाति, इन्द्राय वो
 जुष्टान् गृह्णामीति वा तूष्णीं वा ऽथ पक्षेजनीर्गृह्णाति” इति ।
 विधत्ते “योनिर्वै यज्ञस्य चालासं यज्ञो वसतीवरीर्होतृचम-
 सञ्च मैत्रावरुणचमसञ्च स्रूस्पर्शं वसतीवरीर्थानयति यज्ञस्य
 सयोनित्वाद्याद्यो स्वादेवैना योनेः प्रजनयति” (सं० ६ का०।
 ४ प्र०।३ अ०) इति । उत्तरवेदेर्निष्पादकतया चालालो यज्ञ-
 योनिः । देवविभक्तयज्ञावशेषत्वाद्वसतीवरीणां यज्ञत्वं । व्यान-
 यति व्याप्ता अधिकाः करोति । तत्रकारः सूत्रे दर्शितः “होतृ-
 चमसे वसतीवरीभ्यो निषिच्योपरि चालासं होतृचमसञ्च मैत्रा-
 वरुणचमसञ्च स्रूस्पर्शं वसतीवरीर्थानयति, समन्यायन्तीत्य-
 भिज्ञाय होतृचमसात् मैत्रावरुणचमस आनयति, मैत्रावरुणच-

* मञ्जोपपक्षितानिष्टरूपमिति शोध पाठः का० ।

मसाङ्गोद्वचमसे” इति । प्रभोत्तरमन्त्रावुत्पादयति “अध्व-
र्योऽवेरपा ३ इत्याहोतेमनंगमुहतेमाः पश्येति वावै तदाह”
(सं० ६का०।४प्र०।३अ०) इति । श्रुतिः प्रश्नार्था । हे अध्वर्यो
अपः किं अवेः सध्वानसि सोऽयं होतुः प्रश्नः । उतेमनंगमु-
रित्यध्वर्योरुत्तरमन्त्रः सध्वानस्योत्थेतावदेव न भवति उत
अपि तु ईं ताः अनन्त्रमुः उपसम्प्राप्ताः दूरवर्त्तित्वेऽपि सत्वमात्रेण
स्वाभो भवति तदुपसम्प्राप्तिर्लाभादतिरिच्यते । उतेमा इति-
वाक्यं मन्त्रस्य व्याख्यानं । हे होतः न केवलं मद्वचनमात्रेण
विश्वसिद्धिं किन्त्विमाः पुरोवर्त्तिनीः पश्येत्येवमेव सर्वमन्त्रेषा-
ध्वर्युर्भूते । कल्पः “अध्वर्योऽवेरपा ३ इति होता अध्वर्युं पृच्छ-
त्युतेमनन्त्रमुरिति प्रत्युक्त्वा प्रचरन्वीयशेषात् क्रतुकरणं जुहोति
यमग्ने पृस्तु मर्त्यमिति” इति । पाठस्तु यमग्ने पृस्तु मर्त्यमावे
वाजेषु यञ्जुनाः । सयन्ता श्रश्नतीरिषः । हे अग्ने यं मर्त्यं पृस्तु
सङ्ग्रामेषु आवः रक्षसि किञ्च वाजेष्वन्ननिमित्तं यं मर्त्यं जुनाः
गच्छसि हवीषि महीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः । समर्त्य-
स्त्वदगृह्येण श्रश्नतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्नानि
यंस्यति प्राश्यतीत्यर्थः । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः । अस्य च क्रतुकरणा-
ख्यस्य होमस्य विषयविशेषव्यवस्थितिं विधत्ते “यद्यग्निष्टोमो
जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ निमार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रप-
द्यते यज्ञश्चतूर्णा व्यावृत्तौ” (सं० ६का०।४प्र०।३अ०) इति ।
अनुष्ठेयमानस्य कर्मणोऽग्निष्टोमत्वे मन्त्रेण क्रतुकरणं जुहुयात् ।
उक्थ्यत्वे परिधावाञ्छेषं निम्नुष्यात् । अतिरात्रत्वे तु मन्त्रं

पठन् इविधानं प्राप्नुयात् । एवं सत्यग्निष्टोमादीनामनुष्टास्य-
मानानां परस्परं व्यावृत्तिरिदानीमेव अवगता “स क्रतुं कुर्वीत
मनोमथः प्राणश्चरोरो भारूपः” इत्युपनिषदि । “तत्क्रतुहृत्या”
इति वैव्यासिकसूत्रे चोपास्तिष्वपि क्रतुशब्दप्रयोगात् तद्भव-
च्छेदार्थं यज्ञशब्दप्रयोगः ।

द्रव्य यज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञास्य यतयः शंसितव्रताः ॥

इत्यादौ तपः प्रभृतिष्वपि यज्ञशब्दप्रयोगात् तद्भवच्छेदाद्य
क्रतुशब्दप्रयोगः । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“इदे सोमदद्यात् सोमं ब्रकटादवरोहयेत् ।

अणोऽग्नौ जुहुयाद्देवीरप्सु जुत्वाथ दर्भकैः ॥

अप्सूपज्ञावयेत् कार्ष्णिः समुद्रो गृह्यते जलं ।

यमस्य क्रतुहृद्भ्रामो मन्त्राः सप्तेह वर्णिताः” ॥ इति ।

अथ भीमांसा । तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“चमसाध्वर्यवो नान्यश्चत्विग्भ्योऽन्येऽथवापिमः ।

यौगिक्या संज्ञया मैवं षष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे अूषते चमसाध्वर्युन् वृणीत इति । ये पूर्वं
त्वचकार्यानुसारेणाध्वर्युप्रमुखा चत्विज उक्ताः तेभ्यो न व्य-
तिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः । यौगिकसंज्ञया तद्भेदप्रती-
तेः । यथा देवदत्त एव पश्चिक्रियायोगात् पाचको भवति
तद्वदध्वर्युप्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यव इति चेत् ।
मैवं । मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो न होचकाणां चम-

साध्वर्यव इति षष्ठ्या भेदावभासाम्बन्धतः कारिणो होत्रा-
दयो होत्रका मैत्रावरुणादयः । तस्मादुत्विग्भ्योऽन्ये । तत्रैवा-
न्यश्चिन्तितं ।

“तान् वृणीतेति बज्रता नास्ति वास्ति यद्वैक्यवत् ।

नैवेति चेन्न वैषम्यादुत्पत्तौ बज्रता श्रुता” ॥ इति ।

समसाध्वर्यून् वृणीत इति यत् बज्रत्वं श्रुतं तन्न विवक्षितं ।
यद्वैक्यवदुद्देश्यगतत्वादिति चेत् । मैवं । यद्वैषम्यात् यद्वं सम्यार्ष्टि
इत्येतन्न यद्वाणामुत्पत्तिवाक्यं । समसाध्वर्यूणां त्वेतदेवोत्पत्ति-
वाक्यं । ततस्तेषामुपादेयत्वात् तद्गतं बज्रत्वं विवक्षितं । तत्रैवा-
न्यश्चिन्तितं ।

“नेयन्तास्त्वस्ति वा तेषां न नियामकवर्जनात् ।

समसानां दशत्वेन समसाध्वर्यवो दश” ॥ इति ।

स्यष्टोऽर्थः । अथ कन्दः । शृणोत्वग्निरिति त्रिष्टुप् । यमये
वृत्त्विति गायत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वः शर्धा मारुतं पृष्ठ
ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्यासि शङ्गयस्त्वं पूषा विधतः पा-
सि नुत्मना । आवो राजानमध्वरस्य रुद्रः होतारः
सत्ययजः रोदस्योः । अग्निं पुरातनयित्तेरचित्ताद्वि-

रण्यरूपमवसे कृणुध्वं । अग्निर्हीता निषसादा यज्ञी-
यानुपस्थे मातुः सुरभावं लोके । युवा कविः पुरुनिष्ठः
॥ १ ॥

ऋतावा धर्ताकृष्टीनामुत मध्य इद्धः । साध्वीमक-
र्ह्ववीतिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्यां ।
स आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामकर्देवहृतिं नो
अद्य । अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्यौः क्षामा रेरिहृद्दी-
रुधः समञ्जन् । सद्योजज्ञानो विहीमिद्धो अस्यदा
रोदसी भानुना भात्यन्तः । त्वे वसूनि पुर्वणीक
॥ २ ॥

होतदाषावस्तो रेरिरे यन्निया सः । क्षामेव विश्वा
भुवनानि यस्मिन्त्सः सौभगानि दधिरे पावके । तुभ्यं
ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय
येमिरे । अश्याम तं काममग्ने तवोत्यश्याम रयिः र-
यिवः सुवीरं । अश्यामवाजमभिवा जयन्तो श्याम द्यु-
म्भमजरा जरन्ते । श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमन्तमाभरा
॥ ३ ॥

वसो पुरुस्पृहः रयिं । सश्वितानस्तन्यतूरोचन-
स्था अजरेभिर्नामदद्भिर्यविष्ठः । यः पावकः पुरतमः

पुरुषि पृथुग्यग्निरनुयाति भवन् । आयुष्टे विश्वतो
 दधद्यमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते प्राण आयति परा युष्मः
 सुवामि ते । आयुर्दा अग्ने इविषो जुषाणो घृतप्रतीको
 घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्र-
 मभि ॥ ४ ॥

रक्षतादिमं । तस्मै ते प्रतिहर्यं ते जातवेदो विश्वर्षणे ।
 अग्ने जनामि सुष्टुतिं । दिवस्पतिं प्रथमं जज्ञे अग्निर-
 स्मद्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमसु नृमणा अजस्र-
 मिन्धान एनं जरते स्वाधीः । शुचिः पावक वन्धोऽग्ने
 इहद्विरोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः । इशानो रुक्म उर्या
 च्यौहर्मर्षमायुः अत्रिये रुचानः । अग्निरसृतो अभ-
 वद्वयोभिः ॥ ५ ॥

यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः । आ यदिषे नृपतिं तेज
 आनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभोके । अग्निः शर्वम-
 नवद्यं युवानः स्वाधियं जनयत् सूदयश्च । स तेजीयसा
 मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः । अग्ने रायो
 ऽवृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः । अग्ने स-
 हन्तमाभर युजस्य प्राप्तहा रयिं । विश्वायः ॥ ६ ॥

चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासदत् । तमग्ने पृतनास-

इ॒र॒यि॒स्स॒ह॒स्व॒ आ॒भ॒र । त्व॒स् हि॒ स॒त्यो॒ अ॒द्भु॒तो॒ दा॒ता
वा॒ज॒स्य॒ गो॒म॒तः । उ॒क्षा॒न्ना॒य व॒शा॒न्ना॒य सो॒म॒पृ॒ष्ठा॒य
वे॒ध॒से । स्तौ॒मैर्वि॒धे॒मा॒ग्र॒ये । व॒द्वा हि॒ सू॒नो॒ अस्य॒ द॒स॒
द्वा॒च॒क्रे॒ अ॒ग्नि॒र्ज॒नुषा॒ उ॒मा॒न्नं । स त्व॒न्नं॒ ऊ॒र्ज॒स॒न॒ ऊ॒र्जे
धा॒ राजे॒व जे॒रवृ॒के श्रे॒ष्य॒न्तः । अ॒ग्न॒ आ॒यू॒षि ॥

॥ ७ ॥

प॒व॒स आ॒सु॒वो॒र्ज॒मि॒ष॒श्च॒ नः । आ॒रे वा॒ध॒स्व दु॒ष्कु॒ना ।
अ॒ग्ने प॒व॒स्व स्व॒पा । अ॒स्मे व॒र्षः॒ सु॒वी॒र्यं । द॒ध॒त् पोष॑
र॒यिं म॒यि । अ॒ग्ने पा॒व॒क॒ रो॒चिषा॒ म॒न्द्र॒या दे॒व॒जि॒ह्वा॒या ।
आ दे॒वान् व॒क्षि॒ यक्षि॑ च । स नः॒ पा॒व॒क॒ दी॒दि॒वो॒ऽग्ने
दे॒वा॒ इ॒हा॒व॒ह । उ॒प॒ य॒ज्ञ॒ इ॒वि॒श्व॒ नः । अ॒ग्निः शु॒चि॒
व्र॒त॒त॒मः शु॒चि॒र्वि॒पुः शु॒चिः॒ क॒विः । शु॒ची॒रो॒च॒त आ॒हु॒-
तः । उ॒द॒ग्ने शु॒च॒य॒स्तव॑ शु॒क्रा॒ धा॒ज॒न्त ई॒र॒ते । तव॒ ज्यो॒-
ती॒र्ष्य॒र्च॒यः ॥ ८ ॥

पु॒रु॒मि॒ष्ठः पु॒र्व॒णी॒क भ॒रा॒भि व॒यो॒भि॒र्य आ॒यू॒षि
वि॒प्रः शु॒चि॒श्चतु॑र्दश च ॥ १४ ॥

दे॒वस्य॑ र॒क्षो ह॒णो वि॒भू॒स्व॒ सो॒मा॒त्य॒न्या॒न गां पृ॒धि॒-
व्या इ॒षे त्वा॒द॒दे वा॒क्ते॒ स॒न्ते॒ स॒मु॒द्र॒ इ॒वि॒षा॒ती॒र्ह॒द॒ त्व-
म॒ग्ने रु॒द्र॒श्चतु॑र्दश ॥ १४ ॥

देवस्य गमर्धे हविषतीः पवस एकचिःशत् ॥ ३१ ॥
इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥ हरिः ॐ ॥

समाप्तश्चायं तृतीयप्रपाठकः ॥ ० ॥

अथोद्देशेऽनुवाके हविर्धानप्रकटादभिषवणफलकयोस्तपरि-
शोमोऽवरोहितः । अथाभिषवो वक्तव्यः । तथाप्यध्यापकसम्प्रदा-
येन प्रपाठकसमाप्तिरूपत्वाच्चतुर्दशोऽनुवाके काम्ययाज्याः क्रम-
माप्ता अभिधीयन्ते । तत्र काम्येष्टिकाण्डे रघोऽष्टेष्टेष्टे इत्य-
न्तरं विधत्ते “अग्नये इद्रवते पुरोडाशमष्टाकपाशं निर्व्वपेद-
भिषरघेवा वा अस्य घोरान् तनूर्यद्रुद्रस्तस्मा हवैनमावृत्ति-
ताजगार्तिमार्च्छति” (सं०।१ का०।१ प्र०।१ अ०) इति । इद्रवते
घोरतनूयुक्ताय । अभिषरन् ग्रन्तुं मारयन् तस्मै इद्रवते अग्नये
एनं ग्रन्तुं आवृत्ति समन्ताच्छ्रिता प्रयच्छति ताजक् तदानी-
मेव । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “त्वमग्ने इद्रो असुरो महो दिव-
स्त्वः इन्द्रो मरुतं पृच ईश्रिषे । त्वं वातैरहृषीर्यासि शं गग्रस्त्वं पूषा
सिधतः पाषि नुत्तना” इति । हे अग्ने त्वं इद्रो घोरतनूयुक्तः ।
असुरः प्रचूर्णा निरसिता । दिवो युषोक्तस्य अह उत्सवरूपः
हविर्वहनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं मरुतं इन्द्रो मरुतां सम्बन्धि-
कसं बलवत्त्वेन प्रसिद्धानां अरुद्राणामपि त्वदनुयच्छेत्त बलं
भवति । अतः इत्थ ईश्रिषे मरुद्भिः समृक्तः तदोयं सैत्यं निच-

मसे । किञ्च । त्वं ब्रं गयः सुखं प्राप्तो वायुवेगैरक्षयवर्षैरशैर्यासि ।
 किञ्च पोषकः । त्वं नुत्तमा स्त्रयमेव पासि । कान् । विधतः इविषा
 परिचर्यां विदधतो यजमानान् । अथ थाज्यामाह “आ वो
 राजानमध्वरस्य इद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः । अग्निं
 पुरा तनयित्त्नोरचित्ताद्धिरस्यरूपमवसे कृणुध्वं” इति । हे अलि-
 ग्यजमानाः वो युष्माकमवसे रक्षणाय अग्निं आकृणुध्वं वशीकुर्वत ।
 कदा । तनयित्त्नोरचित्तात् न विद्यते चित्तं यस्मिन् मरणे तद-
 चित्तं ब्रह्मणा विस्तारितात् भवदीयमरणात् पूर्वमेव । कीदृज-
 मग्निं । अध्वरस्य राजानं यज्ञस्वामिनं । इद्रं ब्रह्मन् प्रति क्रूरं ।
 होतारं फलदानाय भक्तानामाह्वतारं । रोदस्योः सत्ययजं सु-
 खोके भूलोके च सत्यमवश्यम्भाविफलं यजति इदाति सत्ययजः
 तं । हिरस्यरूपं तत्सद्ब्रह्मं फलं । इच्छन्तारं विधत्ते “अग्नये सुर-
 भिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् यस्य गावो वा पुष्पा वा
 प्रमीयेरन् यो वा विभीयादेषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत्सुरभि-
 मतो तथैवास्मै भेषजं करोति सुरभिमते भवति पूतीगन्धस्या-
 यइत्यै” (सं०२का०।२प्र०।२अ०) इति । सुरभिमते भेषज्या-
 तनूयुक्ताय । यस्य यजमानस्य गावो वा भृत्या वा दैविकेन
 रोगबाहुल्येन बहवो स्रियेरन् स्वयं वा कदाचिदपमृत्योर्भी-
 तोऽभवेत् तादृशो निर्वपेत् पूतीगन्धस्य शवगन्धस्य निवृत्तये सुग-
 न्धयुक्ताय कुर्यात् । तत्र पुरोऽनुवाक्या “अग्निर्होता निषसादा
 यजोयानुपस्त्रे मातुः सुरभावुखोके । ध्रुवा कविः पुहनिष्ठ अता-
 वा धर्त्ता कृष्टीनामुत मथ्य इद्रः” इति । अथमग्निर्मातुहपस्त्रे

वेदेः समीपवर्तिनि सुरभावलोके सुरभिगन्धयुक्त एवाहवनीय-
 स्थाने निवसाद् उपविष्टः। कीदृशोऽग्निः। होता देवानामाह्वाता।
 यजीवान् मानुषाह्वातुरतिव्रजेन यष्टा। युवा नित्यं तदृषः।
 कविर्मेधावी। पुरुनिष्ठः पुरुषु गार्हपत्यादिस्थानेषु बज्रुषु स्थितः।
 ऋतावा सत्यवान्। हृष्टीर्णा धर्त्ता मनुष्याणां षोषकः। अपि
 च मध्ये मनुष्याणामुदरे इद्भुः जाठराग्निरूपेषु दीप्तः। अथ
 वाच्या “साध्वीमकर्देवतीतिं नो अथ यज्ञस्य जिज्ञामविदाम
 गुह्यां। स आचुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामकर्देवहृतिं नो
 अथ” इति। अथमग्निः अथ नो देवतीतिं अस्माभिर्देवेभ्यो दत्तां
 भक्ष्यां पुरोडाशाहुतिं साध्वीमकः स्वादुमकरोत्। अतो यज्ञस्य
 जिज्ञां जिज्ञास्त्रानीयां गुह्यां गोप्यामग्निदेवतां अविदाम वयमथ
 सन्धवन्तः। सुरभिः पुरोडाशावाद्यादिसुगन्धोपेतः सोऽग्निरायु-
 र्वसानः अस्मदीयमाचुराह्वाद्दघन् गोपायस्त्रागात् आगच्छतु।
 अथ नोऽस्मदीयां देवहृतिं भद्रामकः देवार्थं होमं यथाशार्त्तं
 करोतु। इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये चामवते पुरोडाशमष्टा-
 कपासं निर्वपेत् सङ्ग्रामे संयन्ते भागधेयेनैवैग्ल् ब्रमयित्वा परा-
 नभिनिर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्रस-
 मीयते जयति तः सङ्ग्रामं” (सं०२का०।२प्र०।२अ०) इति।
 चामवते सुधायुक्ताय। युद्धे प्रत्यासन्ने सति जयार्थं निर्वपेत्।
 स्वदत्तेनाग्निभागेन स्वविषयमग्निं शान्तं कृत्वा परान् ब्रह्म-
 वज्रेराभिमुख्येन निर्दिशति हन्तुं प्रदर्शयति। तथा सत्यव-
 रेषां स्वसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषं ब्रह्मवो विध्यन्ति सः जीवति।

परेषां ब्रह्मसैन्यगतानां मध्ये च पुरुषं इतरे विध्यन्ति सः प्र-
मीयते अतो यजमानो जयति । यथा जयार्थिन एषेष्टिः तथा
बहुबन्धुमरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिष्टिं विधत्ते “अभि वा
एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वस्यः प्रमीयन्ते पुरुषाऽऽति-
र्ज्ञास्य प्रियतमाग्रये सामवते पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वपेद्भाग-
धेयेनैवैनं ब्रमयति नैषां पुरायुषो परः प्रमीयते” (सं० १ का० ।
१ प्र० । १ अ०) इति । पूर्वापरा ज्येष्ठाः कनिष्ठाश्च । अन्वस्यो वि-
च्छेदरहिताः । येषां बन्धूनां मध्ये बहवो विच्छेदमकारेण विद्यन्ते
एतानभिच्छस्य एषः सामवानग्निरुच्यति समवैति । कुतः । पुरु-
षाऽऽतरेव तन्प्रियत्वात् पुरोडाशेनाग्निः प्राप्स्यति । तत एषां
बन्धूनां मध्ये ज्येष्ठे जीवति सति अपरः कनिष्ठः आद्युःसम्भूतः
पूर्वमपमृत्युना न विद्यते । अहदाहादिनिमित्तीकृत्यापि ता-
मेवेष्टिं विधत्ते “अभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति सस्य गृहान्
ददत्यग्रये सामवते पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वपेद्भागधेयेनै-
वैनं ब्रमयति नास्यापरं गृहान् ददति” (सं० १ का० । १ प्र० ।
१ अ०) इति । स्पष्टोऽर्थः । अपरं यथा भवति तथा न ददति
पुनर्न ददतीत्यर्थः । अस्यां त्रिविधायां सामवतेष्टौ पुरोऽनु-
नाश्यामाह “अक्रन्ददग्निस्तनयश्चिव सैः सामा रेत्रिहदीदधः
समश्चान् । सद्यो जज्जानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदधी भानुना
भात्स्यन्तः” इति । अथमग्निरक्रन्दत् । अक्षदग्निष्टनिवारणार्थं गर्ज-
त् । किमिव । स्तनयश्चिव । सैः यथा सुसोकस्यो मेधो गर्जन् सस्य
श्लोषभीतिं निवारयति तदत् । किं कुर्वन् । साम दाहकमस्य-

द्विद्वन्द्वं रेरिदत्तं लेखिहानः । वीरुधः समञ्चन् पुष्यसताचदस्यद-
 मुकूलानि सम्यगभिव्यञ्जयन् । हि वस्यत् जज्ञान् उत्पद्यमानः
 सद्यः ईं इदानीमेव इड्डो दीप्तः व्यस्यत् विविधं जगत् प्रस्थाप-
 यति । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तर्भानुना रश्मिना स्वयमाभाति
 समन्तात् प्रकाशते । अथ बाज्या “ले वस्यन्ति पुर्व्वणीक होतर्दोषा-
 वस्योरेरिरे यज्ञियासः । चामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्स्यः सौ-
 भनानि दधिरे पावकः” इति । हे पुर्व्वणोक अत्यन्तवड्डस्य होतः
 देवानामाङ्गातः दोषा रात्रौ वस्यो दिवा च यज्ञियासो यज्ञा-
 र्क्षि वस्यन्ति हवींषि एरिरे आगच्छन्ति । त्वदनुग्रहात् पूर्वं चा-
 मेव दग्धपटादिकमिव विश्वा भुवनानि निःसाराणि भूत्वा पा-
 वके स्वधि अनुगृह्णाति सति पश्चात् सौभनानि सन्दधिरे सौभाग्यं
 प्राप्नुवन् तादृशस्त्वं अस्माननुगृहाषेत्यर्थः । इत्यन्तरं विधत्ते “अ-
 ग्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपाखं निर्व्वपेद् द्यं कामो नोपममेद-
 ग्निमेव कामः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैतं कामेन समर्ध-
 यत्युपैतं कामो नमति” (सं० १ का० १२ प्र० १२ अ०) इति । कामाय
 कामप्रदाय कामितोऽर्थो द्यं यजमानं न प्राप्नुयात् स निर्व-
 पेत् । तत्र पुरोऽनुवाक्या “तुभ्यं ता अङ्गिरसाम विश्वाः सुचि-
 तयः पृथक् । अग्ने कामाय धेमिरे” । हे अङ्गिरसाम अतिव्रयेन
 अङ्गसारोषेत अग्ने सुचितयो वेदिरूपज्ञोभनभूमियुक्ता विश्वाः
 सर्वास्ताः प्रजाः पृथक्कामयमाना विविधकामितार्थसिद्धिप्रदाय
 तुभ्यं धेमिरे निधमं स्वीकृतवन्तः । अथ बाज्या “अश्याम तं
 काममग्ने नवोत्यश्याम रचिः रचिवः सुवीरं । अश्याम वाज-

मभिवाजयन्तो ऽश्याम शुभमजराजरन्ते” इति । हे अग्ने तवो-
 ती तदीयरचया तं काममभीष्टफलं अश्याम व्याप्नुवाम ।
 किञ्च । हे रथिवः हे धनवन् सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रासुपेतं रथिं
 धनं अश्याम । किञ्च । वाजयन्तो ऽस्रमिच्छन्तो वयं वाजमन्न-
 मभि अभितो ऽश्याम । किञ्च । हे अजर तव प्रसादादजर-
 मक्षयं शुभं यज्ञो ऽश्याम । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये चविष्टाय
 पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सार्धमानः स्नेहे वा सजातेषु वा-
 ग्निमेव चविष्टꣳ स्नेन भागधेयेनोपधावति तेनैवेच्छिं वीर्यं आ-
 दृश्यस्व युवते विपाप्मना आदृष्येण जयते” (सं०२का०।२प्र०।
 २अ०) इति । चविष्टायातिज्ञेन वियोगकारिणे युवते वि-
 योजयति । यजमानः पापिना वैरिणा वियुक्तो जयति । एता-
 मेवेष्टिं पर प्रयुक्ताभिचारनिवारणाय विधत्ते “अग्नये चवि-
 ष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भिचर्यमाणो ऽग्निमेव चवि-
 ष्टꣳ स्नेन भागधेयेनोपधावति स एवास्माद्रक्षाꣳसि यवयति
 नैममभिचरन् क्षुण्णते” (सं०२का०।२प्र०।२अ०) इति । यवयति
 वियोजयति । अभिचरन् वैरी एनं दृष्टिकारिणं न क्षुण्णते हन्तुं
 न शक्नोति । एतस्मां द्विविधायामिष्टौ पुरोऽनुवाक्यामाह “श्रेष्ठं
 चविष्ट भारताग्ने शुमन्तमाभर । वसो पुहस्यृहꣳ रथिं” इति । हे
 अग्ने रथिमाभर धनमाहर । चविष्ट अतिज्ञेन वियोगकारिन् ।
 भारत अतिग्निर्भरणीय । वसो आहुतिनिवासभूत । कीदृशं
 रथिं । श्रेष्ठं प्रशस्ततरं । शुमन्तं दीप्तिमन्तं । पुहस्यृहं पुहभिर्ब-
 ऊभिः स्पृहणीयं । मणिमुक्तादिरूपं । अथ याज्या “स श्वितान-

स्तन्यत्तु रोचनस्या अजरेभिर्नानदङ्गिर्यविष्टः । यः पावकः पुरु-
 तमः पुरुषि पृथून्यग्निरनुयाति भर्वन्” इति । सोऽग्निः पावकः
 बोधयिता । पुरुतम आहवनीयगार्हपत्यादिनामभिर्यविष्ठादि-
 विशेषणैश्चात्यन्तवज्रविधः । पुरुषि बह्वग्नि । पृथूनि विस्तृतानि
 पुरोडाशादि हवींषि भर्वन् भक्षयन्ननुयाति यजमानगृहमनुदिगं
 गच्छति । सोऽग्निर्वक्ष्यमाणगुणोपेतः । शिश्वितानो दीप्यमानः ।
 तन्यतुः फलानां विस्तारयिता । रोचनस्या दीप्तिमत्सु देवय-
 जनेष्ववस्थितः । अजरेभिर्जरारहितैः । नानदङ्गिः स्तुतिं कुर्वाणै-
 र्देवैः संयुतः । यविष्टः अतिशयेन वैरिवियोक्ता । इत्यन्तरं
 विधत्ते “अग्नय आयुञ्जते पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वपेद् यः
 कामयेत सर्वमायुरियमित्यग्निमेवायुञ्जन्तः खेग भागधेयेनो-
 पधावति स एवाग्निन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति” (सं०२का०
 २प्र०।२अ०) इति । आयुञ्जते आयुःप्रदाय । तत्र पुरोऽनु-
 वाक्यामाह “आयुष्टे विश्वतो दूधदयमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते प्राण
 आयति परा यक्ष्णः सुवामि ते” इति । हे यजमान ते तुभ्यं
 वरेण्यः श्रेष्ठोऽयमग्निः विश्वत आयुर्दधत् सम्पूर्णमायुर्दधातु ।
 अपमृत्युना गृहीतोऽपि ते प्राणः पुनरस्थानुग्रहेण आयति त्वद्देहे
 समागच्छतु । ते तव यक्ष्णं व्याधिं परासुवामि विनाशयामि ।
 अथ याज्या “आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयो-
 निरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमं”
 इति । हे अग्ने त्वमायुर्दा एधि यजमानस्यायुःप्रदो भव । कीदृ-
 षस्त्वं । हविषो जुषाणः पुरोडाशं सेवमानः । घृतप्रतीको घृतो-

पक्रमः आघारप्रयाजादीनां घृतेन ह्यमानत्वात् । घृतयोनिः
 अवसानेऽप्यनूयाजादौ घृतमेव योनिः जन्म उत्पत्तिकारणं यस्या
 ऽसौ घृतयोनिः तादृशस्त्वं । मधु खादुतमं । चारु शोधितत्वेन निर्मलं ।
 गव्यं घृतं पीत्वा पिता पुत्रमिव इमं यजमानमभितो रच । इष्ट्यन्तरं
 विधत्ते “अग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् भूति-
 कामोऽग्निमेव जातवेदसः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं
 भूतिं गमयति भवत्येव” (सं०१का०।२प्र०।३अ०) इति । जा-
 तवेदसे उत्पन्नधनाय । भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव । तत्र पुरोऽनु-
 वाक्या “तस्मै ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि
 सुष्टुतिं” इति । विविधास्रर्षणयो मनुष्या यजमानादयो यस्यासौ
 विचर्षणिः । हे विचर्षणे जातवेदाग्ने प्रतिहर्यते प्रतिदिनं यज-
 मानगृहं गच्छते तस्मै ते शोभनां स्तुतिं जनामि जनयामि । अथ
 याज्या “दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्रद्धितीयं परि जातवेदाः ।
 तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः” इति ।
 अग्निः प्रथमं दिवस्परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः ।
 अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदा द्वितीयं जज्ञे
 प्रसिद्धमग्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं
 जज्ञे बडवानलरूपेण उत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा
 नृषु यजमानेषु मनोऽनुग्रहबुद्धिर्यस्यासौ नृमणाः । एनमीदृश-
 मग्निं इन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् । स्वाधीः स्वायत्त-
 चित्तः । जरते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः । इष्ट्यन्तरं विधत्ते
 “अग्नये रक्षते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् रक्षामो ऽग्नि-

मेव रूक्मान् स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन् रूक्
 दधाति रोचत एव” (सं० २का०।२प्र०।३अ०) इति। रूक्मते
 कान्तिमते। रोचते कान्तिमान् भवति। तत्र पुरोऽनुवाक्या
 “शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने इहद्विरोचसे। त्वं घृतेऽभिराजतः”
 इति। हे पावक शोधयितरग्ने शुचिः वन्द्यश्च त्वं घृतप्रभृतिभि-
 र्हव्यैः समन्ताद्भुतः सन् इहद्विरोचसे। अथ याज्या “दृशानो
 रूक्म उर्या व्यद्यौदुर्मर्षमायुः श्रिये रूचानः। अग्निरमृतो अभवद्
 वयोभिर्यदेन द्यौरजनयत् सुरेताः” इति। दृशानो दर्शनीय-
 रूपः। रूक्मः सुवर्णसदृशोऽग्निः। उर्या महत्या दीप्या व्यद्यौत्
 विद्योतते। किं कुर्वन्। दुर्मर्षं इतरैरतिरस्कार्यं आयुः जीवन्
 श्रिये अयितुं रूचानो वाञ्छन्। तथाविधोऽग्निः वयोभिरक्षै-
 र्द्विभिरमृतोऽभवत् यत् यस्मादेनमग्निं द्यौर्द्युलोकवासी देव-
 गणः सुरेताः सन्नजनयत् तस्मादस्यामृतत्वं युक्तं। इत्यन्तरं
 विधत्ते “अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् तेजस्का-
 मोऽग्निमेव तेजस्त्रन् स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन्
 तेजो दधाति तेजस्येव भवति” (सं० २का०।२प्र०।३अ०) इति।
 तेजस्वते प्रभावते निद्यमनसामर्थ्यवते वा। तत्र पुरोऽनुवाक्या
 “आ यदिषे नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके।
 अग्निः श्रद्धमनवद्यं युवान् स्त्राधियं जनयत् सूदयच्च” इति।
 यत् तेजः इषे अभीष्टसिद्धये नृपतिं यजमानपालकमग्निं आस-
 मन्तादानट् व्याप्नोत्, यदपि शुचि रेतः शुद्धं वीजं मातापि-
 ट्भ्यां निषिक्तं तेन तेजसा तेन च वीजेन द्यौः द्युलोकस्थोऽग्निः।

अभीके प्रत्यासन्नकाले शर्द्धादिविशेषणोपेतं पुरुषं जनयदुत्पा-
दयति । सृदयच्च विरोधिपापं नाशयत्यपि । शर्द्धं बलवन्तं ।
अनवद्यं दोषरहितं । युवानं तरुणं । स्वाधियं स्वायत्तचित्तं ।
अतो यजमानाय तेजो दातुमग्निः शक्नोति । अथ याज्यामाह
“स तेजोयसा मनसा त्वात उत शिच स्वपत्यस्य शिचोः । अग्ने
रायोऽनृतमस्य प्रभृतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः” इति । सः यज-
मानः त्वातः त्वया रक्षितः । केन साधनेन । तेजोयसा अत्यन्त-
तेजोयुक्तेन मनसा । उत किल । किञ्च हे अग्ने स्वपत्यस्य शोभन-
पुत्रपौत्रादियुक्तस्य शिचोः शक्नुमिच्छतः नृतमस्य मनुष्यतमस्य
मनुष्येषु श्रेष्ठस्य यजमानस्य रायः शिच धनानि देहि । ते प्रभृतौ
त्वदनुग्रहेण प्रभुत्वे सति वयं वस्वः वसुमन्तगाः सुष्टुतयश्च
शोभनस्तुतियुक्ता बह्वयागानुष्ठानेन स्तोत्रशस्त्रैः प्रभृता भूया-
मः । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये साहन्त्याय पुरोडांशमष्टाकपालं
निर्वपेत् शीचमाणोऽग्निमेव साहन्त्यं स्वेन भागधेयेनोपधावति
तेनैव सहते यं शीचते” (सं०२का०।२प्र०।३अ०) इति ।
साहन्त्याय सहिष्णावे वैरिणामभिभवित्त्वे । शीचमाणः सोढुमभि-
भवितुमिच्छुः । यं वैरिणं शीचते तं तेनानुगृहीतोऽभिभवति ।
तत्र पुरोऽनुवाक्या “अग्ने सहन्तमाभर युजस्य प्रासहा रयिं ।
विश्वाय सर्षणीरभ्यासा वाजेषु सामहत्” इति । हे अग्ने युज-
सास्रदीयस्य यशसः सहन्तं अभिभवितारं वैरिणं प्रासहा
ग्रमभं आभर अस्मदज्ञे समानय । रयिं तदीयं धनञ्चानय ।
द्यो भवान् सर्षणी मनुष्यसेना विश्वा अस्मत्प्रतिपक्षभृताः

सर्वा अभ्यसासहत् अभिभवेत् । किं निमित्तं । वाजेष्वस्मदीये-
 स्वस्त्रेषु निमित्तभूतेषु । केन साधनेन । आसा त्वत्सन्निधानेन परा-
 भिभवाय त्वत्सन्निध्यतिरिक्तप्रयत्नो नापेक्षित इत्यर्थः । अथ याज्या
 “त्वमग्ने पृतना सह५ रयि५ सहस्र आभर । त्व५ हि सत्यो अ-
 हुतो दाता वाजस्य गोमतः” इति । हे अग्ने तं शत्रुं सहस्र अभि-
 भवस्व । पृतना सहं परकीयसेनाभिभवक्षमं रयिं धनं आभर
 आहर । हि यस्मात् त्वं सत्यः परमार्थभूतो बाधरहितः । अहुतः
 आश्चर्यचरित्रः । तस्माद्गोमतो बह्वगोयुक्तस्य वाजस्यास्रस्य दाता
 त्वमेव । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं
 निर्वपेद् यः कामयेतास्रवान्त्स्यामित्यग्निमेवान्नवन्त५ स्त्रेण भाग-
 धेयेनोपधावति स एवैनमन्नवन्तं करोत्यस्रवानेव भवति” (सं०
 १का०।२प्र०।४अ०) इति । अन्नवते बह्वन्नयुक्ताय । तत्र पुरो-
 ऽनुवाक्या “उचान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमा-
 ग्नये” इति । अग्नये स्तोमैस्तोत्रैर्विधेम परिचर्यां कुर्यां । कीदृश्याय ।
 उचान्नाय वशान्नाय उचा वृषभः वशा वन्ध्या तत्पशुद्वयं क्वचिद्यागे
 हविष्टेन अयते “यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्धमानो वैष्णावरुषीं
 वशामास्रभेतैश्चमुचाणं” इति । यद्यप्यत्र देवता अन्या तथापि ह-
 त्रिरग्नवेव ह्ययत इति अग्निहृत्वाचो वशान्नस्य । एतदन्तान्तरस्था-
 यूपस्रक्षणां । सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ठः । अने-
 कस्तोत्रसत्कृतदेवतासंयुक्तः सोमोऽप्यस्यान्नमित्यर्थः । वेधसे अन्नस्य
 विधात्रे । अथ याज्या “वशा हि सूनो अस्य दामदा चक्रे अग्निर्ज-
 नुषा आस्रं । स तन्न ऊर्जसम ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेयन्तः”

इति । हे सूत्रो पुत्रवदभिमतकारिन्नये त्वं वद्यासि वदत्यन-
येति वद्या वाक् तदभिमानिदेवत्वेन तद्रूपोऽसि । अस्मिन्नर्थे
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनाय हिशब्दः । “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्रा-
विशत्” इति श्रुत्यन्तरं । मोऽग्निरस्यदर्थमस्यं अज्ज गृहं चक्रे । त-
न्नाम सुपाठात् विवाहाग्निर्जायमान एव गृहाश्रमं कारयति ।
कोदृशोऽग्निः । अद्यसदा अद्यत इत्यस्यासं तस्मिन्नग्निं सीद-
तीति अद्यसदा । भुक्तमस्यं जरयितुं जठराग्निरूपेण अत्र सी-
दति । केन व्यापारेणास्यं अज्ज चक्रे । जनुषा जन्ममात्रेण न तु
व्यापारान्तरेण । न हि बह्वल्पसिद्धस्य व्यापारापेक्षाऽस्ति । हे
ऊर्जसने रसप्रद त्वं मोऽस्यभ्यं ऊर्जे रसं धा धेहि । राजेव जेः
राजा यथा जयति तदज्जय । टकवद्धिसको टकः अटके हिं-
सादोषरहिते यजमाने त्वमनुगृहीतुं अन्नः क्षेपि निवससि ।
इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्
यः कामयेतान्नादः स्वामित्यग्निमेवान्नादः स्वेन भागधेयेनो-
पधावति स एवैनमन्नादं करोत्यन्नाद एव भवत्यग्नयेऽन्नपतये
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् यः कामयेतान्नपतिः स्वामित्यग्नि-
मेवान्नपतिः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनमन्नपतिं करो-
त्यन्नपतिरेव भवति (सं०२का०।२प्र०।४अ०) इति । अन्नम-
त्तीत्यन्नादः । तीव्रदीपनयुक्तः अन्नपतिः बह्वन्नस्वामी । अन-
थोरपि इक्षोरन्नमात्रलिङ्गसाधारण्यात् एतदेव याज्या पुरो-
ऽनुवाक्या युगलं द्रष्टव्यं । यद्वा शाखान्तरेष्वन्नादलिङ्गकं अ-
न्नपतिलिङ्गकस्यान्वेषणीयं । इत्यन्तरं हविस्त्रयोपेतं विधत्ते

“अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावका-
 चाग्नये शुचये ज्योगामयावी यदग्नये पवमानाय निर्वपति
 प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्
 तेन दधाति यदग्नये शुचये आयुरेवास्मिन् तेन दधात्युत
 यदीतासुर्भवति जीवत्येव” (सं०२का०।२प्र०।४अ०) इति ।
 पवमानाय पापानां शोधयिचे । पावकाय पापानां शुद्धिहे-
 तवे । शुचये श्रौञ्चच्छेतेवे । द्वितीयद्वतीयवाक्ययोरपि पुरोडा-
 शमष्टाकपालं निर्वपेदित्यनुवर्तते । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः ।
 उत अपि च यद्यपि इतासुर्गतासुर्भवेत् तथापि जीवत्येव, तच्च
 भीरोगो भवतीति किमु वक्तव्यं । पुनरप्येतामेवेष्टिं फलान्त-
 राय विधत्ते “एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यदग्नये पवमानाय
 निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये पावकाय वा-
 चमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन
 दधाति उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति” (सं०२का०।२प्र०।
 ४अ०) इति । तत्र फलभेदेन द्विविधायामस्यामिष्टौ प्रथ-
 महविषः पुरोऽनुवाक्या “अग्ने आयूष्णि पवस आसुवोर्जमिषं
 चनः । आरे बाधस्व दुष्कुनां” इति । हे अग्ने आयूष्यस्वदी-
 यजीवनानि पवसे यथा वर्धते तथा शोधयसे । ऊर्जं क्षीरादिरसं
 दूषमस्रश्च नोऽस्माकमासुव आभिमुख्येन प्रेरय । दुष्कुनामुपद्रवं
 आरे दूरे नीत्वा बाधस्व विनाशय । अथ याज्या “अग्ने पवस्व
 स्वपा अस्मे वचंः सुवीर्यं । दधत् पोष॒ रयिं मयि” इति ।
 हे अग्ने शोभनमपः कर्म यस्यासौ रूपाः तादृशस्त्वं । अस्मे

अस्मदीयं वर्चो ब्रह्मवर्चसं सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यञ्च पवस्व
 शोधयस्व वर्धयेत्यर्थः । पुष्टिं रचिं धनञ्च मयि दधत् स्था-
 पय । द्वितीयहविषः पुरोऽनुवाक्या “अग्ने पावक रोचिषा म-
 न्त्रया देव जिह्वया । आ देवान् वचि यचि च” इति । हे अग्ने
 पावक शोधक देव स्रोतनात्मक रोचिषा दीप्तिमत्या मन्त्रया
 स्रष्टृणां जिह्वया वाचा देवान् वचि यचि आवह यज च ।
 अथ याज्या “स नः पावक दीदिवो ऽग्ने देवाः इहावह । उप
 यज्ञः हविस्व नः” इति । हे पावक शोधक दीदिवो दीप्यमा-
 नाग्ने नोऽस्मदर्थं देवानिह कर्माणि आवह । अस्माकमिमं यज्ञं
 हविस्व उप देवसमीपे प्रापय । तृतीयहविषः पुरोऽनुवाक्या
 “अग्निः शुचिब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत
 आहुतः” इति । अयमग्निः प्रथमं तावच्छुचिब्रततमः स्वत एव
 शुचिब्रततमः अतिशयेन शुद्धं ब्रतमाचरणं दाहपाकप्रकाशरूपं
 यस्यासौ तादृशः । तत ऊर्ध्वं विप्राभिमानित्वादपि शुचिः । ततो
 ऽप्यूर्ध्वं विद्वदभिमानित्वेन शुचिः । ततोऽप्यूर्ध्वमाभिमुख्येन हुतः
 शुचिर्दीप्तिमान् रोचते शोभते । अथ याज्या “उदग्ने शुच-
 यस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतिः५ चर्चयः” इति ।
 हे अग्ने शुचयः शुद्धास्तव शुक्रा रश्मयो भ्राजन्तः प्रका-
 शमानाः उदीरते उद्गच्छन्ति । तथार्चयः पूजकाः ज्योतीं-
 षि भासकानि देवतारूपाणि प्राप्नुवन्ति । अत्र विनियोग-
 सङ्ग्रहः ।

“त्वं याज्या इद्रवद्यागे अग्निः सुरभिसंयुते ।

अक्रं चामवते* तुभ्यं कामिनि श्रेष्ठमित्यसौ ॥

यविष्ठयुत आयुष्ट आयुमति तथोपरि ।

जातवेदयुते तस्मै शुची रुक्म युते तथा ॥

आयन्तेजोयुते अग्नेः साहन्यगुणसंयुते ।

उचान्नसंयुते अग्ने वपमानयुते तथा ॥

अग्ने पावकवत्यग्निः शुचावष्टौ च त्रिंशतिः ।” इति ।

अत्र मीमांसा नास्ति । अथ ह्यन्दः । त्वमग्ने रुद्र इत्या-
दयः षट् । अश्यामन्तं, सन्धितान, आयुर्दा अग्ने, दिवस्परि,
दृशानो रुक्म, आयदिषे, सतेजीयसा, वद्गाहि सूनो इति च
त्रिष्टुभः । तुभ्यं ता, श्रेष्ठं यविष्ठ, तस्मै ते, शुचिः पावकोच्चा-
न्नाय्येत्येता, अग्न आयुषि, इत्यादयस्व षट् गायत्र्यः । आयु-
ष्टेऽग्ने सहन्तं, त्वमग्ने पृतना सहमित्येता अनुष्टुभः ।

इति वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये चतुर्दशोऽनु-
वाकः ॥ * ॥

“वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोर्हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देवाद्दिद्यातीर्थमहेश्वरः” ॥

इति श्रीमद्दिद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधि-
राजपरमेश्वरश्रीवीरबुक्कमाहाराजस्याज्ञापारिपालकेन माध-
वाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथ-
मकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

* युजे इति का० ।

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ॥

आ॒दे॒दे॒ ग्रा॒वा॒स्य॒ध्व॒र॒कृ॒द्दे॒वे॒भ्यो॑ ग॒म्भी॒र॒मि॒म॒म॒ध्व॒रं
कृ॒द्ध्यु॒त्त॒मे॒न॒ प॒वि॒ने॒न्द्रा॒य॒ सोम॑ꣳ सु॒षु॒तं॒ म॒धु॒म॒न्तं॒ प॒य॒-
स्व॒न्तं॒ वृ॒ष्टि॒व॒नि॒मि॒न्द्रा॒य॒ त्वा वृ॒च॒घ्न॒ इन्द्रा॒य॒ त्वा वृ॒च॒-
तु॒र॒ इन्द्रा॒य॒ त्वाभि॒मा॒ति॒घ्न॒ इन्द्रा॒य॒ त्वादि॒त्य॒व॒त॒ इन्द्रा॒-
य॒ त्वा वि॒श्व॒दे॒व्या॒व॒ते॒ श्वा॒चा॒ स्थ॑ वृ॒च॒तु॒रो॒ रा॒धो॑ गू॒र्त्ता
अ॒मृत॑स्य॒ पत्नी॑स्ता दे॒वी॒दे॒व॒चे॒मं॒ य॒ज्ञं॒ ध॒त्तो॒प॒हृ॒ताः
सोम॑स्य॒ पि॒ब॒तो॒प॒हृ॒तो॒ यु॒ष्माकं॑ ॥ १ ॥

सोमः॑ पिबतु॒ यत् ते॑ सोम॒ दि॒वि॒ ज्योति॑र्यत् पृथि॒व्यां
यदु॒रा॒व॒न्त॒रि॒क्षे॒ तेना॒स्मै॒ यज॑मा॒नायो॒रु॒रा॒या कृ॒द्ध्यधि॑-
दा॒चे॒ वै॒चो॒ धि॒षणे॑ वी॒डू॒ सती॑ वी॒डये॒थामू॒र्जं॑ दधा॒थामू॒-
र्जं॑ मे॒ धत्तं॑ मा वाꣳ हिꣳसि॒षं॑ मा मा हिꣳसि॒ष्टं॑ प्रा॒गपा॒-
गु॒द॒ग॒ध॒रा॒क्ता॒स्त्वा दि॒श॒ आ॒धा॒व॒न्व॒म्ब॒ नि॒ध॒र । यत् ते॑
सा॒मा॒दा॒भ्यं॑ ना॒म॒ जा॒य॒वि॒ त॒स्मै॑ ते॒ सोम॑ सो॒मा॒य॒ स्वाहा॑
॥ २ ॥

युष्माकः स्वयन्ते नव च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चर्चतुप्रपा-
ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो देवेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

द्वतीयप्रपाठके प्राधान्येनाग्नीषोमीयपशुः प्रतिपादितः ।
तत ऊर्ध्वं वसतीवरीग्रहणं चोक्तं । तावता सुत्यादिवसात् पूर्व-
दिवसेषु यत् कर्त्तव्यं तत् समाप्तं । तत उपरितनेनानुवाकेन
सुत्यादिवसकर्त्तव्यप्रारम्भाय सोमोपावहरणमुक्तं । अथ चतुर्थ-
प्रपाठके सुत्यादिने कर्त्तव्या ग्रहाः प्राधान्येन प्रतिपाद्यन्ते ।
तत्र अनुवाकार्था विनियोगसङ्ग्रहे दर्शिताः ।

“ग्रहप्रश्नेऽनुवाकास्तु चत्वारिंशदिहोदिताः ।

सोमाभिषव एकस्मिन् पञ्च त्रिंशत्सु तद्ग्रहः ॥

दाक्षिणानि समिष्टाख्ययजूंष्यवधयस्तथा ।

काम्ययाज्या इति प्रोक्ता अर्था अत्रानुवाकगाः” ॥ इति ।

प्रथमानुवाके पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य सोम-
स्वाभिषवो विधीयते । कल्पः “अथैतेषां यावर्णां यः सुतन्तु-
रिव तमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषो-
वसाभ्यामादद इत्यादाय अभिमन्त्रयते, यावास्तध्वरल्लहे-

वेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं क्लृद्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुषुतं
मधुमन्तं पयस्खन्तं वृष्टिवनिमिति” आदद इत्यावातो मन्त्रो
देवस्य त्वेत्यमेन पूरितः । हे यावन् अभिषवसाधन त्वं यज्ञ-
निष्पादको वृढः पाषाणोऽसि तत इमं यज्ञं देवेभ्यः देवार्थं
गम्भीरं गहनं कुरु । उक्लृष्टेन वज्रसदृशेन त्वयाऽहं सोममी-
दृशं करोमि । कीदृशं । सुषुतं सम्यगभिषुतं । मधुमन्तं स्वादु-
लोपेतं । पयस्खन्तं क्षीरवत् रसोपेतं । वृष्टिवनिं आहुतिसूर्य-
द्वारा वृष्टिप्रदं । तथा च स्मर्यते ।

“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” ॥ इति ।

इन्द्रार्थमेव सोमं करोमि । विधत्ते “देवस्य त्वा सवितुः
प्रसव इति यावाणमादत्ते प्रसृत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहा-
श्विनो हि देवानामध्वर्युं आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्थै”
(सं० ६का०।४प्र०।४अ०) इति । यावासीति मन्त्र उपेक्षितः ।
कश्यपः “अथैनं प्राञ्चं प्रश्रित्य विस्वस्य राजानं यावाणमुपांशु-
सवनमभिमिमीते, इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाभिमातिन्न
इन्द्राय त्वादित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते” इति । हे
सोम त्वामिन्द्रार्थं मिमे । कीदृशायेन्द्राय । वृत्रे मेघविदार-
यिन्ने । वृत्रतुरे वृत्रासुरघातिने । अभिमातिन्ने पापघातिने ।
आदित्यार्थं द्वितीयसवने गृह्यमाणत्वादादित्यवते । प्रातःसवने
विश्वान् देवानुद्दिश्य गृह्यमाणत्वादिश्वदेव्यावते । विधत्ते “प्र-
शवो वै सोमो व्यान उपांशुसवनो यदुपांशुसवनमभि-

मिमीते व्यानमेव पशुषु दधाति” (षं० ६ का० १४ प्र० १४ अ०) इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् सोमस्य पशुत्वं । “प्राणापानौ वा एतौ यदुपाङ्मन्तर्यामौ व्यान उपाङ्गुसवनः” इति रूपकं वक्ष्यति । अतोऽस्य व्यानत्वं । उपाङ्गुनामकयद्दार्थं सोमः सूयते येन पाषाणेन स उपाङ्गुसवनः तमभिसृज्य सोमो मातव्यः । सर्वमन्त्रेष्विन्द्रब्रह्मप्रयोगस्य तात्पर्यमाह “इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीते इन्द्राय हि सोम आद्रियते” (सं० ६ का० १४ प्र० १४ अ०) इति । सौमिकदेवेष्विन्द्रस्य प्राधान्यं इन्द्रपीतस्येत्यादि मन्त्रस्य च प्रसिद्धिं हिशब्दो द्योतयति । विधत्ते “पञ्चकलो यजुषा मिमीते पञ्चाचरा पङ्क्तः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धे पञ्चकलस्युष्णीं दग्धं सम्पद्यन्ते दग्धाचरा विराडस्रं विराड्विराजैवास्त्राध्यमवरुन्धे” (सं० ६ का० १४ प्र० १४ अ०) इति । सोमो यथा क्रीतः तददयमपि मातव्यः । कश्यः “अथ मितं राजानं होतृचमसीयाभिरुपसृजति, आत्रा स्य वृचतुरो राधो गूर्ता अमृतस्य पत्नीसा देवीर्देवचेमं यज्ञं धत्तोपहृताः सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकं सोमः पिबतु” इति । हे आपो द्यूयमेवविधा स्य । किं विधाः स्य कीदृशः । आत्राः शीघ्रकारिण्यः । वृचतुरो वृचघातिन्यः । राधोऽस्रं गूर्ताः सम्पादयितुमुद्यताः । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयिष्यः । तास्तथाविधा द्यूयं देवीर्देवतारूपाः । देवत्रा देवेषु इममस्यदीयं यज्ञं स्थापयत । किञ्चोपहृता अनुज्ञाताः सत्यः सोमस्थांशं पिबत सोमश्चानुज्ञातो युष्माकमंशं पिबतु । उपहृताः सोमस्य पिबतेत्यस्य म-

मन्त्रांशस्याभिप्रायमाह “आचा स्र वृचतुर इत्याहैष वा अपाः
 सोमपीथः” (सं० ६ का०।४ प्र०।४ अ०) इति । अस्मिन् मन्त्रे
 पिबतेति यदुच्यते तदेवाद्भेवतानां सोमपानं । वेदनं प्रशंसति
 “य एवं वेद नास्वार्त्तिमाच्छति” (सं० ६ का०।४ प्र०।४ अ०) इति ।
 जले मरणं न प्राप्नोति । बोधायनः “अथेनं प्रयौति, यत् ते सोम
 दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिचे तेनास्मै यजमाना-
 चोहराया कृधधि दात्रे वोचः” इति । आपस्तम्बः “यत् ते सोम
 दिवि ज्योतिरिति राजानमभिमन्त्रयते” इति । हे सोम त्रिषु
 लोकेषु त्वदीयं यज्ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय
 राया धनेन समृद्धिं कुरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि कुरु । किञ्च अधिको
 यं यजमानो भस्तेति दात्रे फलप्रदायेन्द्राय ब्रूहि । दिवोत्यादे-
 स्तात्पर्यमाह “यत् ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः
 सम्भरति” (सं० ६ का०।४ प्र०।४ अ०) इति । लोकत्रयेणैव सोमं
 सम्यक्पोषयति । कल्पः “तिरस्वर्गफलके अभिमृशति । धिषणे
 वीडूसती वीडयेथामूर्जे दधाथामूर्जे मे धत्तं मा वाः हिःसिषं
 मा मा हिःसिष्टं” इति । हे धिषणे सोमस्य चर्मणो वा धार-
 यिञ्चौ वीडूसती विष्टभ्ये सत्यौ वीडयेथां पुनरप्यभिषवादिघातेन
 विष्टेषो मा भूदिति वृढं स्तम्भयतं । ऊर्जे सोमरसं दधाथां युवां
 धारयतं । ऊर्जे मे मद्यं धत्तं प्रयच्छतं । अहं युवां मा हिः-
 सिषं । युवामपि मा मा हिःसिष्टं । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः । कल्पः
 “एकयहाथाः राजानमुपरि न्युप्य होद्वचमसे ऽःशूनवधाय
 तस्मिन् यावाणमुपाःशूनवनमुपरि निधाय त्रिः प्रदक्षिणमुपरि-

परिज्ञावयन् नियाभमुपैति, प्रागपागुदगधरागिति, यां भार्यां कामयेत तां मनसा ध्यायेत्, अन्नं निखरेति” इति । “प्रागपागुद-
 गधराक्तास्त्रा दिश आधावन्वन्नं निखर” इति मन्त्रपाठः ।
 प्रागादयो या दिशस्ताः सर्वाः हे सोम तां प्रत्याभिमुख्येन
 धावन्तु । हे अन्नं मातृस्थानीय सोम निखर अंशुभ्यो रसात्मना
 निर्गच्छ । प्रागादिमन्त्रः सोमनियहणहेतुत्वान्नियाभ इत्युच्यते ।
 उपरवोऽभिषवाधारः पाषाणः । तस्मिन् सोममवस्थाप्य निया-
 भमन्त्रं पठेत् । दिशामाधावनोक्तेस्तात्पर्यमाह “सोमो वै राजा
 दिशोऽभध्यायत् स दिशोऽनुप्राविशत् प्रागपागुदगधरागित्याह
 दिग्भ्य एवैनं सन्नरत्यथो दिश एवास्मा अवदन्ते” (सं०
 ६का०।४प्र०।४अ०) इति । अन्नं मातरित्यादयः ब्रह्माः स्त्री-
 षामुपसासनाय प्रयुज्यन्ते, अतोऽन्नब्रह्मप्रयोगेषाञ्च तद्धान-
 विधिः सूच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे “अन्नं निखरेत्याह” (सं०
 ६का०।४प्र०।४अ०) इति । यस्मादन्नेत्युपसासनमाह तस्मा-
 द्वायेदित्यभिप्रायः । वेदनं प्रशंसति “कामुका एनं स्त्रियो
 भवन्ति य एवं वेद” (सं० ६का०।४प्र०।४अ०) इति । कल्पः
 “प्रतिप्रस्ताता राजन्वेवांशु हौ द्वावपि सृजति, यत् ते सोमा-
 दाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा” इति । यः
 सोम उपशंसुयहाय पर्याप्त उपरेत्युप्तः आत्रा खेति मन्त्रेण
 वसतीवरीभिरुपसृष्टस्तस्मात् सोमादपादाय षडंशवः स्थापि-
 ताः । तथा चोक्तं “उपसृष्टस्य राज्ञः षडंशुनार्द्रानसंस्त्रि-
 ष्टानादाय चर्मणि निधाय” इति । त्रिष्वपि सवनेषु महा-

भिषवेषु तेषां षण्णामंशूनां मध्ये दौ द्वावंशू संसृजेत् । हे सोम त्वदीयं यन्नाम शत्रुभिरदाभ्यं अतिरस्कार्यं जागृवि जागरूकं हे सोम तस्मै सोमाय ते तादृक्सोमनामधारिणे तुभ्यमिदं सोमांशूद्वयं स्वाहा ऊतमस्रु । सोमाद्येत्युक्तेरभिप्रायमाह “यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्याहैष वै सोमस्य सोमपीथः” (सं० ६का०।४प्र०।४अ०) इति । यथा वज्रो होममन्तरेणैवापां सोमपानमुक्तं तथा सोमस्याप्येष एवं मन्त्रेणांशूद्वयप्रक्षेपः । सोमपानवेदनं प्रशंसति “य एवं वेद न सौम्यामार्त्तिमार्च्छति” (सं० ६का०।४प्र०।४अ०) इति । सोमयागविनाशं न प्राप्नोति । षण्णामंशूनां सङ्घातात् पृथक्करणं विधत्ते “प्लक्ति वा एतत् सोमं यदभिषुष्यन्त्यंशून्पगृह्णाति चायत एवैगं” (सं० ६का०।४प्र०।४अ०) इति । अंशूनामपनयने च अभिषवरूपा द्वाधादेनं सोमं पालयति । महाभिषवे तत्संसर्गं विधत्ते “प्राणा वा अश्रवः पशवः सोमोऽंशून् पुनरपि सृजति प्राणानेव पशुषु दधाति” (सं० ६का०।४प्र०।४अ०) इति । त्रिषु सवनेषु पृथगंशूसंसर्गं विधत्ते “दौ द्वावपि सृजति तस्माद् दौ दौ प्राणाः” (सं० ६का०।४प्र०।४अ०) इति । चक्षु-ओत्रघ्राणेन्द्रियरूपाः प्राणाः प्रत्येकं दौ दौ भूत्वा तत्तद्विद्रेषु वर्तन्ते । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“आददे ऽश्मानमादाय यावासीत्यभिमन्त्रयेत् ।

इन्द्रा सोममितिः पञ्च आत्रा नियाभ्यसेचनं ॥

यत् ते सोमं मन्त्रयित्वा धिषेति फलके स्पृजेत् ।

प्राक् त्रिः प्रदक्षिणाज्ञावो ह्यम् पत्नीं त्रिचिन्तयेत् ॥

यत् ते महेत्यभिषवे ह्यंशुयोगो नवेरिताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

वाचस्पतये पवस्व वाजिन् वृषा वृष्णो अशुभ्यां
गभस्तिपूतो देवो देवानां पविचमसि येषां भागोऽसि
तेभ्यस्त्वा स्वाङ्कुतोऽसि मधुमतीर्न इषः ह्यधि विश्वेभ्य-
स्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टूर्वन्तरिक्ष-
मन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचि-
पेभ्य एष ते योनिः प्राणाय त्वा ॥ १ ॥

वाचः सप्तचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रथमानुवाके उपांशुयज्ञाय सोमाभिषवसन्नाहोऽभि-
हितः । अथ द्वितीये त्रुपांशुयज्ञोऽभिधीयते । बोधायनः
“अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता प्रथमाभ्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वा-
चस्पतये पवस्व वाजिन्वित्यन्तर्दधाति, प्रतिप्रस्थाता मध्यमाभ्या-
मंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वृषा वृष्णो अशुभ्यां गभस्तिपूत इत्य-
न्तर्दधाति प्रतिप्रस्थातोत्तमाभ्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्देवो

देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वा” इति । आपस्व-
 म्स्वेकमस्वतामाह “अष्टौ कृत्वोऽद्येऽभिषुणोत्यथ प्रतिप्रस्थातो-
 पा॥शुपात्रं धारयन्नुपात्तानामुपरि द्वाव॥शू अन्तर्दधाति
 तस्मिन्नभिषुतमध्वर्युरञ्जलिनाऽभिगृह्णाति वाचस्यतये पवस्व
 वाजिन्नित्येवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चापि वा एकादशकृत्वो
 द्वितीयमभिषुणोति द्वादशकृत्वस्तृतीयं” इति । हे वाजिन् अन्न-
 प्रद सोमपतये पालकदेवार्थं वाचः सम्बन्धिना मन्त्रेण पवस्व
 शुद्धो भव । वृषा रसरूपत्वेन वर्षणसमर्थः त्वं गभस्तिपूतः पूर्व-
 मरक्षे सूर्यरश्मिना पूतः इदानीन्तु वृष्णोर्वर्षणसमर्थस्य सोम-
 स्थांशुभ्यामन्तर्धापिताभ्यां पवस्व । किञ्च । त्वमपि देव एव सन्
 देवानां सोमपां पवित्रं शुद्धिहेतुरसि । येषां देवानां भागोऽसि
 तेभ्यो देवेभ्यस्त्वां गृह्णामि । विधत्ते “प्राणो वा एष यदुपा॥-
 शुर्द्यदुपा॥श्रया यहा गृह्णन्ते प्राणमेवानुप्रयन्ति” (सं० ६ का० ।
 ४ प्र० । ५ अ०) इति । यज्ञस्य प्राणस्थानोऽय उपा॥शूः । अपान-
 वागादिस्थानीयास्त्वन्तर्यामैन्द्रवायवाद्यः । अतः प्राणत्वेन
 मुख्यत्वात् प्रथमतस्तद्ग्रहणं युक्तं । त्रिषु पर्यायेषु विलक्षणसङ्ख्या-
 विशिष्टमभिषवं विधत्ते “अरुणे ह स्माहौपवेग्निः प्रातःसवन
 एवाहं यज्ञ॥ स॥स्थापयामि तेन ततः स॥स्थितेन चरामी-
 त्यष्टौ कृत्वोऽद्येऽभिषुणोत्यष्टाचरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं
 प्रातःसवनमेव तेनाप्तोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाचरा
 त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिन॥ सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं तेना-
 प्रीति द्वादशकृत्वस्तृतीयं द्वादशाचरा जगती जागतं तृतीयसवनं

द्वतीयसवनमेव तेनाप्रोत्येताः ह वा व स यज्ञस्य स्र्स्थितिमुं-
वाचाऽस्कन्दायाऽस्कन्नः हि तद्यद्यज्ञस्य स्र्स्थितस्य स्कन्दति”
(सं०६का०।४प्र०।५अ०) इति । उपवेशस्य पुत्रः कश्चिदरुण-
नामा यथोक्तत्रिविधाभिषवरूपामेव यज्ञस्य समाप्तिमुवाच ।
तदेतद्विनाशाय सम्यद्यते । समाप्तस्य यज्ञस्य सम्बन्धि यदस्तु
नश्र्णति तद्विनष्टमेव । त्रिष्वपि पर्यायेष्वष्टसङ्ख्येति पचान्तरं
विधत्ते “अथो खल्वाङ्गर्गायत्री वाव प्रातःसवने नातिवाद
इत्यनतिवादुक एनं भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ
कृत्वोऽभिषुत्यं” (सं०६का०।४प्र०।५अ०) इति । अतिवादे
गायत्र्येव न वर्त्तते । त्रिष्टुप् जगत्यौ तु वर्त्तते । अधिकाक्षर-
युक्तया पथ्यमानत्वमतिवादः । न चासावल्पाक्षराया गायत्र्याः
सम्भवति । यद्यपि प्रातःसवने छन्दोऽन्तराण्यपि सम्भवति
तथापि गायत्र्यैवाभिमानिनी देवता । गायत्र्या अतिवादाभावं
यो वेद तं प्रति अक्षुरप्यनतिवादुको भवति, अनिन्दको भव-
तीत्यर्थः । यस्माद्गायत्र्येव सवनमभिमन्यते तस्मात् तदीययैव
सङ्ख्याया प्रातःसवने त्रिष्वपि पर्यायेष्वभिषोतयं । मन्त्रस्य प्रथम-
भागे वाक्शब्दतात्पर्यमाह “ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्नो
ऽन्ये यद्वा गृह्यन्ते किं पवित्र उपांशुरिति वाक्पवित्र इति
ब्रूयाद्वाचस्यतये पवस्व वाजिस्रित्याह वाचैवेनं पवयति” (सं०
६का०।४प्र०।५अ०) इति । उपांशुव्यतिरिक्ता यद्वा दशा
पवित्रनामकेन वस्त्रेण शोधिता गृह्यन्ते न तूपांशुः । तस्य
किं शोधकमिति प्रश्नः । मन्त्र एव शोधकमित्युत्तरं । भागा-

क्तराणामर्थः प्रसिद्ध इत्याह “वृष्णो अ५शुभ्यामित्याह वृष्णो
 ह्येताव५शु यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना ह्येनं
 पवथति देवो देवानां पविचमसीत्याह देवो ह्येष सन् देवानां
 पविचं येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषा५ ह्येष भागस्तेभ्य
 एनं गृह्णाति” (सं०६का०।४प्र०।५अ०) इति । बोधायनः
 “प्रतिप्रस्थातुर्यहमादत्ते स्वाङ्कतोऽभीत्यथैनमवेक्षते मधुमतीर्न
 इषक्कधीत्यथैनमूर्ध्वमुन्मार्ष्टि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थि-
 वेभ्य इति” इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह “स्वाङ्कतो
 ऽभीत्यध्वर्युर्ग्रहमादाय” इति । हे उपांशुग्रह स्वाङ्कतोऽसि मया
 स्वीकृतोऽसि । मधुमतीरिषो मधुराण्यन्नानि नोऽस्मदर्थं कृधि
 कुह । देवजन्मानि मनुष्यजन्मानि च स्त्रियेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो
 हिताय त्वां स्वीकरोमि । स्वाङ्कतन्न देन प्राणरूपस्य ग्रहस्य स्वा-
 धीनत्वं विवक्षितं । मधुमतीशब्देन स्वादुत्वं । दिव्यपार्थिवशब्देन
 जन्मदयमिति दर्शयति “स्वाङ्कतोऽभीत्याह प्राणमेव स्वमकृत
 मधुमतीर्न इषः कृधीत्याह सर्वमेवास्मा इद५ स्वदयति विश्वेभ्य-
 स्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणं
 दधाति” (सं०६का०।४प्र०।५अ०) इति । बोधायनः “उपा-
 न्तिष्ठति मनस्वाष्टित्युर्वक्त्ररिचमन्विहीत्याहवनीये जुहोत्यन्वा-
 रक्षे यजमाने, स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय” इति । आपस्तम्बः
 “उर्वक्त्ररिचमन्विहीति दक्षिणेन होतारमतिक्रामति येन वा
 होता प्रतिपादयेत् मनस्वाऽदिति दक्षिणतोऽत्रस्थाय दक्षिणं
 परिधिसन्धिमन्ववहत्य स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति दक्षिणतः

प्राणमृजुः सन्ततं दीर्घः ऊत्वा देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति मध्यमे परिधौ लेपं निर्माष्टि” इति । हे प्राणरूपोपांशुयह त्वां मनः अष्टु व्याप्नोतु । विसीर्णमन्तरिचमनुसृत्य त्वमाहवनीय-देशे गच्छ । हे सुभवः शोभनभवः सद्भावः शोभनमध्यवस्थिति-लक्षणो यस्य प्राणस्य सोऽयं सुभवः । हे प्राण त्वा त्वद्रूपं यद्दं सूर्याय वहिःप्राणरूपाय स्वाहा जुष्टोमि । सूर्यस्य प्राणरूपत्वमायर्वणिकैराश्नातं “आदित्यो ह वै वाङ्मः प्राण उदयत्येष ञ्जेन चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णाति नः” इति । हे लेप त्वां मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकदेवतार्थं परिधौ मार्ज्मि । क्रमेण मन्वान् व्याचष्टे “मनस्त्वाहित्याह मन एवाश्रुत उर्वन्तरिचमन्विहीत्याहान्तरिचदेवत्यो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुष्टोमि देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहादित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपालकेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति” (सं० ६का०।४प्र०।५अ०) इति । स्वभवसः स्वभरीरे अवस्थिता देवाः प्राणवायवः । तत्र प्राणेभ्यः स्वाहेत्युक्ते तेषां प्रत्यक्षहोमो भवतीति तत्परित्यज्य सूर्यायेत्युक्त्वा-दयं परोक्षहोमः । यद्वा स्वभवस इति वक्तव्ये सति सुभवस इत्युक्त्वा परोक्षत्वं । रश्मिनामकासेतना देवा अचेतानां मरीची-नां पालकाः । लेपमार्जने हस्तस्याधोमुखत्वं उर्ध्वमुखत्वञ्च फल-भेदेन विधत्ते “यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचा-हस्तेन निम्बज्याहुष्टिमेव नियच्छति यदि कामयेताऽवर्षुकः स्यादित्युत्तानेन निम्बज्याहुष्टिमेवोद्यच्छति” (सं० ६का०।४प्र०।

५ अ०) इति । वैरिणं प्रत्यभिचरता पुरुषेण होमान् पूर्व्यं पायं मन्त्रमुत्पादयति “यद्यभिचरेदमुं जह्यथ त्वा होय्यामीति ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेषन् हन्ति” (सं० ईका०।४प्र०।५ अ०) इति । हे प्राणरूप सूर्य अमुं देवदत्तादिनामकं वैरिणं प्रथमतो मारय पश्चात् त्वां प्रति होय्यामि । एतन्मन्त्रं श्रुत्वा देव आहुतिमपेक्षमाण एवं वैरिणं मारयत्येव । वैरिणो दूरदेशवर्त्तित्वे सत्यभिचरतोऽनुष्ठानविशेषं विधत्ते “यदि दूरे स्थादातमितोस्तिष्ठेत् प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति” (सं० ईका०।४प्र०।५ अ०) इति । आतमितोरास्त्रानेः, यावन्तं कालं निरुच्छ्वासः स्थातुं शक्नोति तावत् तिष्ठेत् । ततोऽयं निरोधोऽस्य वैरिणः प्राणमनुगत्य मारयत्येव । बोधायनः “अथ प्रदक्षिणमावृत्त्या आययणस्याख्यां यदस्य सः स्यावमवनयति, एष ते योनिरित्यथैतस्मिन्नुपाः शुपात्रे अःशुं प्रास्यति, अथैनदक्षिणत उपाःशुसवनेन सः स्पृष्टं सादयति पाणाय त्वेति” इति । आपस्तम्बः “सर्व्वमाययणस्याख्यां सन्पातमवनीय, एष ते योनिः प्राणाय त्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादयित्वा तस्मिन्नुपाःशुमवास्य तं तृतीयसवने अपिसृज्याभिषुणुयात्” इति । हे संस्त्राव एष ते आययणाख्यस्ते तव योनिः स्थानं । अथवा हे उपाःशुपात्र एषः खरस्य दक्षिणांसप्रदेशः ते स्थानं । अतः प्राणदेवतासन्तोषार्थं त्वामत्र सादयामि । खरो नाम दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरस्तान्मृदं प्रक्षिप्य निष्पादितो देशः पात्रप्रयोगार्थः । तथा च सूत्रं “खरे पात्राणि प्रथुनक्ति अग्निर्देवतेति दक्षिणेऽथे उपाःशुपात्रः सामो देवता इति उत्तरांसेऽन्तर्यामस्य

वृहन्नसीति ते अन्तरेण यावाणमुपाङ्गुसवनं दक्षिणामुखं स्र-
 स्पृष्टं पात्राभ्यां तमपरेण प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपात्राणि” इत्यादि ।
 एष ते योनिः प्राणाय त्वेत्यथं मन्त्र उपेक्षितः । अभिचरतः
 पात्रासादनाय मन्त्रान्तरमुत्पादयति “यद्यभिचरेदमुष्य त्वा
 प्राणे सादयामीति सादयेदसन्नो वै प्राणः प्राणमेवास्य साद-
 यति” (सं०६का०।४प्र०।५अ०) इति । हे उपाङ्गुपात्र प्राण-
 रूपं त्वाममुष्य वैरिणः प्राणे सादयामि स्थापयामीत्युक्ते सति
 असन्नो विनाशरहितो यजमानः प्राणो वैरिणः प्राणं साद-
 यति विनाशयति । अभिषुतः सोमरसः प्रतिप्रस्थाद्ब्रह्मगत
 उपाङ्गुपात्रे यदा गृह्यते तदा यद्गान्तरवदस्त्रेण शोधनं न
 भवति किन्त्वंशुभिरितीति विधत्ते “षड्भिरङ्गुभिः पवयति
 षड्वा षतव षतुभिरैवैनं पवयति” (सं०६का०।४प्र०।५अ०)
 इति । नात्र षष्ठांशुनां युगपत् प्रयोगः किन्तु त्रिषु पर्या-
 येष्विति विधत्ते “त्रिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरै-
 वैनं लोकैः पवयति” (सं०६का०।४प्र०।५अ०) इति । नात्र
 वक्ष्यमाणग्रहेष्विव दशापवित्रेणाभिस्रुतया धारया ग्रहणं
 किन्तु त्रिष्वपि पर्यायेष्वध्वर्यैरञ्जलिनेति विधत्ते “ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात्रयः पशूनां हस्तादाना
 इति यन्निरुपाङ्गु हस्तेन विगृह्णाति तस्मा त्रयः पशू-
 नां हस्तादानाः पुरुषो हस्तीमर्कटः” (सं०६का०।४प्र०।
 ५अ०) इति । गोमहिषादयः सर्वे पशवो मुखादानाः । एते
 तु त्रयो हस्तादानाः । पुरुषोऽपि “ब्रह्मणे ब्राह्मणमास-

भते” इत्यादौ आख्यत्वात् पशुः । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“वाचो ह्युपांशुग्रहणं स्वमादत्तेऽन्यहस्ततः ।

उरु गत्वा मगस्वेति वेदेर्दक्षिणतस्थितिः ॥

स्वाहा जुहोति देवेभ्यो मध्यमे परिधौ तथा ।

खेपंनिमार्क्षोषपात्रं सादयेत् सप्तवर्षिताः” ॥ इति ।

अत्र मीमांसा नास्ति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

ॐ ॥ उपयाम गृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सो-
ममुरुथ रायः समिधो यजस्वान्तस्ते दधामि द्यावापृ-
थिवी अन्तर्ध्वन्तरिक्षं सजोषा देवैरवरैः परैश्चान्त-
र्यामे सघवन्मादयस्व स्वाङ्कृतोऽसि मधुमतीर्न इषस्कृ-
धि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वा-
ष्टूर्ध्वन्तरिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्य-
स्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय त्वा ॥ १ ॥

देवेभ्यः सप्त च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीयानुवाके उपांशुग्रहोऽभिहितः । अथ द्वितीयमारभ्य
षट्त्रिंशान्तेष्वनुवाकेष्वन्तर्यामादिकाः षोडशान्ता यथा अभि-

धीयन्ते तत्र पौर्वापर्ये पाठ एव निधामकः । कल्पः “उदित
 आदित्येऽन्तर्यामं गृह्णात्यतिपावमानस्य राज्ञ उपयामगृहीतो-
 ऽस्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोममुदस्य रायः समिषो यजस्वा-
 न्तसो दधामि द्यावापृथिवी अन्तर्द्वन्तरिक्षं सजोषा देवैरवरैः
 परैश्चान्तर्यामे मघवन्मादयस्व” इति । अतिपवमानस्य दद्यापवि-
 जेषात्यन्तशुद्धस्य । हे सोमरस त्वमुपयामगृहीतोऽसि । उपयामः
 पृथिवी “इयं वा उपयामा” इति श्रुतेः । पृथिव्यामुत्पन्नं दारु-
 मयमन्तर्यामसञ्ज्ञकं पात्रमुपयामब्रह्मेणोच्यते । हे मघवन्
 अन्तर्यच्छ इदं पात्रमस्माकं भ्रातृव्येभ्योऽन्तर्धानं यथा भवति
 तथा नियमय । ततः सोमं पालय । रायो धनानि उदस्य
 रक्ष । समिषः ससमीचीनान्यस्नानि यजस्व देहि । द्यावापृथिवी
 तवानुग्रहादन्तर्दधामि व्यवधायके करोमि । विस्तीर्णमन्तरि-
 क्षमप्यन्तर्दधामि । हे मघवन् अवरैः परैश्च सर्वैर्देवैः सजोषा सह
 अस्मिन्नन्तर्यामयहे मादयस्व त्वं हृष्टः सन्नन्यानपि हर्षय ।
 अन्तर्यामपात्रे सोमरसग्रहणं विधत्ते “देवा वै यद्यज्ञै कुर्वन्त
 तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा उपाञ्चौ यज्ञं सः स्थाप्यमपश्यन्
 तमुपाञ्चौ समस्थापयन् ते सुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त
 ते देवा विभ्यत इन्द्रमुपाधावन् तानिन्द्रोऽन्तर्यामेणान्तरधत्त
 तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं यदन्तर्यामो गृह्यते भ्रातृव्यानेव तद्य-
 जमानोऽन्तर्धत्ते” (सं०६का०१४प्र०१६अ०) इति । देववद्या-
 गमनुतिष्ठतामसुराणां व्यामोहार्थं उपांशुग्रहे यज्ञं समाप-
 नीयं मत्वा रहसि देवास्तं तथा चक्रुः । तं प्रकारमज्ञात्वा क्रु-

ज्ञानसुरामिन्त्रोऽन्तर्यामयज्ञेयान्तर्हितानकरोत् । ततो भ्राष्ट-
 र्यान्तर्ह्यामाय अन्तर्यामो गृहीतव्यः । मन्त्रभागे द्यावापृथि-
 व्युक्तेः प्रयोजनमाह “अन्तरो दधामि द्यावापृथिवी अन्तर्व-
 न्तरिक्षमित्याहैभिरेव सोकैर्यजमानो भ्राष्टर्यान्तर्धत्ते”
 (सं०६का०।४प्र०।६अ०) इति । सजोषेत्यादेः प्रयोजनमाह “ते
 देवा अमन्यन्ते वा इदमभृषदयः सा इति तेऽब्रुवन् मघवन्
 ननु न आभजेति सजोषा देवैरवरैः परैस्वेत्यब्रवीद् ये चैव देवाः
 परे ये चावरे तानुभयानन्वाभजत् सजोषा देवैरवरैः परैस्वेत्याह
 ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वाभजति” (सं०६का०।
 ४प्र०।६अ०) इति । यदैश्वर्यं प्राप्तुं वयमिच्छामः साः इदं सर्व-
 मिन्द्र एवाभृत् प्राप्तवानिति मत्वा ते देवा अब्रुवन् हे मघवन्
 त्वामनु अस्मानपि भागिनः कुर्विति । तत इन्द्रःसजोषेत्यादि-
 वाक्येनानुजज्ञौ । तयानुजज्ञा ये चोत्कृष्टा देवाः ये च निष्क-
 र्ष्टास्तान्सर्वान् भागिनोऽकरोत् । अतोऽत्रापि सजोषेत्याद्युक्त्वा
 सर्वान् भागिनः करोति । मादयस्वेत्यत्र यथा भागलाभेन
 देवानां हर्षस्तथा यज्ञविघ्नाभावेन यजमानस्यापि ह” श्रोत-
 यति “अन्तर्यामो मघवन् मादयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं
 नान्तरेति” (सं०६का०।४प्र०।६अ०) इति । मन्त्रोपक्रमगतस्य
 गृहीतव्यस्य प्रयोजनमाह “उपयामगृहीतोऽसीत्याहापानस्य
 हृत्यै” (सं०६का०।४प्र०।६अ०) इति । अपानदेवताया अ-
 न्तर्यामाभिमानितया तस्मिन् गृहीते प्राणिनामपानो हृतो
 भवति । नात्रोपागोरिवाञ्छिना गृहणं किन्तु दद्यापविच-

नाभिस्रुतया धारयेत्यभिप्रेत्याह “अदुभावपवित्रौ गृह्येधीर्तं
 प्राणमपानोऽनुवृच्छेत् प्रमायुकः स्नात् पवित्रवान्मर्त्यामो गृह्यते
 प्राणापानयोर्विधृत्यै” (सं० ६ का० १४ प्र० १६ अ०) इति । प्राण-
 वृत्तिः स्वभावतो बहिर्गच्छत्यतः प्राणरूपसोपांगोः पवित्रेषु
 नियमनं नापेक्षितं । अथमर्त्यामोऽपि तद्वदपवित्रः स्नात् तर्ह्यनि-
 यमितत्वात् तद्रूपोऽपानोऽपि निर्गच्छन्तं प्राणमनु निर्गच्छेत् ततः
 प्राणापानयोरभावात् सिध्येत् । पवित्रेषु नियमिते त्वपाने अग्रे
 तद्विनाभूतः प्राणो निर्गच्छन्नपि नात्यक्तं देहं परित्यजेत् ।
 तस्मादुभयोर्धारणाय द्वापवित्रेषामर्त्यामं गृह्येथात् । तत्प्र-
 कारः सूत्रेऽभिहितः “अदाभ्यांऽऽमुपांऽऽपावगौ चापि सृज्य
 सर्वेऽध्वर्यवो दिग्भ्यो महाभिषवमभिषुस्वन्ति अभिषुतमध्वर्यु-
 र्-
 स्त्रिणा सऽसिद्यति तमुन्नेतान्तरेषेषोऽङ्कृत्योत्तरत आधवगिये
 अवनयत्युद्गातारो द्रोणकलत्रं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनं दशा-
 पवित्रं वितन्वन्ति पवित्रस्य च यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन् हो-
 द्दचमसेन धारां स्थावयति उदचनेनोन्नेता आधववीर्याङ्को-
 द्दचमस आनयति सन्तता धारा स्थावयितव्या धाराया अन्त-
 र्यामं गृह्णाति सर्वां स्नातो यद्दानाभ्रुवात्” इति । “ग्रहणादूर्ध्व-
 मन्तर्यामसोपांऽऽवृत्त्वाङ्कृन्नादिमन्त्रप्रयोगः कर्त्तव्यः । स्नाङ्क-
 तोऽसि मधुमतीर्णं इषक्तधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थि-
 वेभ्यो मनस्साष्टूर्वन्तरिषमन्विहि स्नाहा ता सुभवः सूर्याय देवे-
 भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय त्वा” इति । एते मन्त्रा
 उपेक्षिताः । उपांश्चान्तर्त्यामपात्रयोरारासादने मध्यगतेनोपांऽऽ-

सवनेन सह स्युर्न विधत्ते “प्राणापानौ वा एतौ यदुपांशुसन्त-
 र्धामौ व्याग उपांशुसवनो यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यस-
 ५स्युष्टौ तस्य सादयेद्धानेनैवास्य प्राणापानौ विच्छिनत्ति ताजक्
 प्रमीयते यं कामयेत सर्वमायुरियादिति स्युष्टौ तस्य साद-
 येद्धानेनैवास्य प्राणापानौ सन्तनोति सर्वमायुरेति” (सं०
 ६का०।४प्र०।६अ०) इति । अत्र सूत्रं “सर्वमाययणस्त्राह्यां
 सन्यातमानीय एष ते योनिरपानाय त्वेति रिक्तं पाचमायतने
 सादयित्वा व्यानाय त्वेति ते अन्तरेण यावाणमुपांशुसवनं द-
 क्षिणामुखं स्युष्टुं पात्राभ्यां” इति । अत्र त्रिनियोगसङ्ग्रहः ।

“उपान्तर्धामकक्षत्र स्वाङ्गतादि तु पूर्ववत्” । इति

अत्र मीमांसा हन्दसी न स्तः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहसन्ते नियुतो वि-
 श्ववार । उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे
 पूर्वपेयं । उपयामयहीतोऽसि वायवे त्वेन्द्रवायू इमे
 सुताः । उप प्रयोभिरागतमिन्द्रवो वामुशन्ति हि । उ-
 पयामयहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषा-
 भ्यां त्वा ॥ १ ॥

आवायो चिचत्वारिंशत् ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कथ्यः “ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायो भूष शुचिपा उप नः
सहस्रन्ते नियुत इत्यनुहृत्योपयामगृहीतोऽसि वायवे त्वेति
गृहीत्वा उपयम्येन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुहृत्योपयामगृहीतोऽसी-
न्द्रवायुभ्यां त्वेति गृहीत्वा पविचदशाभिः परिगृह्येष ते योनिः
सजोषाभ्यां त्वेति सादद्यति” इति । मन्त्रास्त्वेवं पथन्ते “आ
वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रन्ते नियुतो विश्ववार । उपो ते
अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेथं । उपयामगृहीतो
ऽसि वायवे त्वेन्द्रवायू इमे सुताः । उप प्रथोभिरागतमिन्द्रवो
वामुन्नन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां त्वेष ते योनिः
सजोषाभ्यां त्वा” इति । हे वायो त्वमागत्य यद्दान् भूष अलं-
कुह । हे शुचिपाः शुद्ध सोमपास्त्रं नो अस्मानुपगच्छ । हे विश्व-
वार विश्वव्यापक ते सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुच्छ्वेन वायुवा-
हनभूता अस्या उच्यन्ते । तत अन्धः सोमरसरूपमद्यं मद्यं हर्षकरं
तस्मादुपो समीपे त्वामयामि प्राप्नोमि । हे देव यस्य सोमरसस्य
सम्बन्धि रसद्रव्यं पूर्वपेथं प्रथममेव पातयामिति मनो दधिषे
धृतवानसि तादृशेन सोमेन त्वामुपयामीत्यन्वयः । हे सोमरस
त्वमुपयामेन पृथिवीरूपदारुपात्रेण गृहीतोऽसि त्वां वायवे
गृह्णामि । हे इन्द्रवायू इमे सोमाः सुताः अभिषुताः अतो युवां
प्रथोभिः एतैः सोमरसरूपैरन्नैर्निमित्तभूतैः उप समीपे आ-

गतं आगच्छन्तं हि यस्मात् इन्द्रवः सोमरसा वामुञ्चन्ति युवां
 कामयन्ते । हे सोम दाइपात्रेण गृहीतोऽसि इन्द्रवायुर्भां त्वां
 गृह्णामि । हे पात्र एषः खरस्यैकदेवस्यै योनिः तव स्नानं यतो
 ऽत्र सजोषाभ्यां समानप्रीतिर्भां इन्द्रवायुर्भां इन्द्रवायुर्षं त्वां
 सादयामि । एते मन्त्रा उपेक्षिताः । द्विदेवत्ययहेस्वस्य प्राथम्यं
 विधन्ते “वाम्ना एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाया यहा गृ-
 ह्णन्ते वाचमेवानु प्रयन्ति” (सं० ६ का०।४ प्र०।७ अ०) इति ।
 ऐन्द्रवायवमैचावरुणाग्निगृहाणामभिमानिदेवता वाक्चक्षुः
 श्रोत्राभिधाः तस्मादैन्द्रवायवो वागित्युच्यते । तस्य प्राथम्ये
 सति वाचं पुरतः प्रयन्ति चक्षुरादयोऽनु प्रयन्ति । तत्प्राथम्यं
 प्रकारान्तरेण प्रशंसति “वायुं देवा अत्रुवन्त्सोमं राजानं
 हनामेति सोऽग्नवीदरं वृषे मदया एव वो यहा गृह्णान्ता
 इति तस्मादैन्द्रवायवाया यहा गृह्णन्ते तमग्नन्” (सं० ६ का०।
 ४ प्र०।७ अ०) इति । अभिषवः सोमदेवताया हवनं । तदेव
 प्राथम्यं द्रुढयितुं पुनरपि वायुं प्रशंसति अथवा वायुस्तत्या वा-
 चवे गृह्णीषादिति विधिरुन्नेया “सोऽपूयत् तं देवा नोऽपाधृष्णु-
 वन् ते वायुमत्रुवन्निमं नः खदयेति सोऽग्नवीदरं वृषे मदेवत्या-
 न्येव वः पात्राण्युच्यन्ता इति तस्मात्सामादेवत्यानि सन्ति वाच-
 व्यान्युच्यन्ते तमेभ्यो वायुरेव खदयत् तस्माद्यत् पूयति तत् प्रवाते
 विषजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता खदयिता” (सं० ६ का०।४ प्र०।
 ७ अ०) इति । अयं सोमो हतः सन् अपूयत् दुर्मन्थोऽभवत् ।
 नोऽपा धृष्णुवन् स्नादुकर्तुं नाग्नक्रुवन् मैचावरुणाग्निनादीन्वपि

ग्रहपात्राणि वाचव्यानीत्युच्यन्ते । अत एवाच्चातं “आद्यावृष
 चावाचव्यानि” इति । श्लोके यद्वसु द्रवाधिक्यात् पूतिगन्धोपेतं
 भवति तच्छोषयितुं प्रकृष्टे वायौ विषजन्ति प्रसार्य स्थापयन्ति,
 अतस्त्रादृशस्य वसुतो वायुः शोषयिता स्त्रादुकर्ता च सर्व्व-
 ग्रहसाधारणमुपयामगृहीतोऽशीत्यमुं मन्त्रं व्याचष्टे “तस्य वि-
 ग्रहणं त्राविन्दन्त्सादितिरब्रवीद्वरं वृषा अथ मया विगृहीध्वं
 महैवत्या एव वः सोमाः सन्ना असन्नित्युपयामगृहीतोऽशीत्या-
 हादितिदेवत्यास्येन यानि हि दाहमयाणि पात्रास्त्रस्यैतानि
 सोमेः सम्भूतानि यानि मृग्नयाणि साक्षात्तान्यस्यै तस्मादेव-
 माह” (सं० ६ का० १४ प्र० १७ अ०) इति । विविधदेवतार्थत्वेन
 गृह्यते तेन मन्त्रेण तादृशं मन्त्रं नास्त्रभक्त । अदितिः पृथिवी ।
 मया भूमिप्रतिपादकमन्त्रेण ये युष्माकं सोमास्ये सर्वेऽपि सोम-
 कास्ये युष्मद्देवत्यत्वेऽपि आसादनकास्ये महैवत्याः सन्त्विति भूमे-
 र्वरः । उपयामगृहीतोऽसि इत्येतादृशं मन्त्रं भूमिराह । उप-
 यामेन भूमिसम्बन्धिपात्रेषु गृहीत इति मन्त्रार्थः । तेनैतन्म-
 न्नप्रयोगेषु पूर्व्वोक्तवरेण च सोमा अदितिदेवत्या द्विविधानि
 सोमपात्राणि दाहमयाणि ग्रहरूपाणि मृग्नयाणि चायय-
 स्त्राद्यादीनि । तत्रास्या भूमेः सम्बन्धिनी या वृषरूपा यानि-
 स्त्राः संभूतानि ग्रहादीनि स्त्राद्यादीनि तु साक्षादेव भूमेः
 कार्याणि । तस्मादुपयामगृहीत इत्येवं मन्त्रो ब्रूते । ऐन्द्रवायो-
 रेकस्मिन् पात्रे सद्ग्रहणं विधत्ते “वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्
 ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निर्मां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृषै

मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् तस्मादियं व्याहृता वागुच्यते” (सं० ६का०।४प्र०।७अ०) इति । अथं वैदिकमन्त्र-रूपा वाक् सा पूर्वं पराचिसमुद्रघोषवदैक्यरूप्येण दृष्टाच-माना तस्मां वाच्येतावदेकं वाक्यं । तस्मिन् वाक्येऽप्येतावदेकं पदं । तस्मिन् पदे मन्त्रे प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्येवं विभक्त्य सर्वतः करणं व्याकरणं तद्रहितत्वाद्याहृतैवाऽवदत् प्रवृत्ता तां मध्य-तोऽवक्रम्य वाक्यपदादिरूपेण तत्र तत्र विश्लिष्य विभिन्नं कृत-वान् ऐन्द्रवायवग्रहणमुपसंहरति “तस्मात् स्रष्टदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते दिर्वायवे दौ हि स वराववृणीत” (सं० ६का०।४प्र०। ७अ०) इति । तस्मादिन्द्र एकमेव सहग्रहणरूपं वरमवृषोत् तस्मात् स्रष्टदेव इन्द्रस्य सोमग्रहणं यस्माच्च वाचं मध्यतो वि-भक्तवान् तस्मादुभयोर्वाय्वर्थग्रहणयोर्मध्ये इन्द्रार्थं ग्रहणं । आ वायो भूषेति केवसस्य वायोरारदौ ग्रहणं इन्द्रवायू इमे सुता इत्यत्र वायुः पश्चात् पच्यते । तस्मादिन्द्रस्य मध्यं स्थानं । तस्मादा-द्योर्वायवत्वमेको वरः । सर्वपात्राणां वायव्यत्वं द्वितीयो वरः । तस्मात् तस्य द्विःसोमग्रहणं इत आरभ्य विनियोगसङ्ग्रहः “षट्-त्रिंशानुवाकस्थान्ते उदाहरिष्यते” इति ।

अथ मीमांसा । इन्द्रमाथ्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“पुरो पांशोरुत सस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।

आद्योयत्वविधेर्मेवं धारा युक्तोऽयतोक्तिः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे अयते “ऐन्द्रवायवाया यहा गृह्णन्ते” इति । मन्त्रकाण्डविधिकाण्डयोर्यहाणामयं पाठक्रमः । उपाङ्गुयहः प्रथमः । अन्तर्यामयहो द्वितीयः । ऐन्द्रवायवयहस्तृतीयः । मैत्रावरुणयहचतुर्थ इत्यादि । तत्र ऐन्द्रवायवस्यायत्वविधानादुपाङ्गुयहात् पूर्वमेव यहणमिति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तं । अयत्वस्य धारायहापेक्षत्वादैन्द्रवायवादयो धारायहाः तदाऽप्यधारया गृह्णाति श्रुतत्वात् । एवं सति पाठक्रमो न बाध्यते । तस्मादैन्द्रवायः स्वस्यैव स्थाने रक्षितव्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“सर्व्यादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यस्यादैन्द्रवायवः ।

पुनर्विधेरादिमोऽन्यः कामयेतद्विधानतः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोम एवं अयन्ते “ऐन्द्रवायवाया यहान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्” इति । सोऽयं काम्ये ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपाङ्गुप्रभृतीनां यहाणामादौ स्यात् । कुतः । धारायहादित्यस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्ययताविधानादिति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र सर्वायत्वं विधातुं शक्यं धारायहाणां प्रकृतत्वात् । अतो यथाप्राप्तायलोपेतानां धारायहाणां काम्यसंयोगमात्रं विधीयत इति स्वस्थान एवायमैन्द्रवायवयहः । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“रथन्तरं साम सोमे भवेत् तद्गृह्णन्तगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्रादयणोऽयाश्च यहाः श्रुताः ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत् कर्माथवा गुणः ।

गायत्रादिद्युतात् पूर्व्यादन्यद्वा वृत्तितो गुणैः ॥

सोमब्रह्मप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ।

यद्वायवं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परं” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते “यदि रथन्तरसामा सोमस्यादै-
न्द्रवायवायान् गृह्णीयाद्यदि वृहत्सामा शुक्रायान् यदि जग-
त्सामा आययणायान्” इति सोमब्रह्मेण सोमस्यतासाधनको
थागोऽभिधीयते । तस्मिंश्च थागे माध्यदिनसवने पृष्ठ्यस्तोत्रे रथ-
न्तरवृहज्जगत्सामकानि सामानि विकल्पेण विहितानि । अभि-
त्वा शूरेत्येतस्यां योगौ उत्पन्नं रथन्तरं । त्वामिद्धि इवामह इत्ये-
तस्यामुत्पन्नं वृहत् । जगतीन्द्रस्कायामुत्पन्नं जगत् ऐन्द्रवायव-
भैत्रावरुणश्चाश्विनशुक्रामण्यथाययणउक्थ्यो भुव इत्यादिनाम-
का यहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरसस्य यद्-
घात् यहा भवन्ति । सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपत्रे तेषु
यद्देवैन्द्रवायवः प्राथमिकः, वृहत्सामोपेतत्वपत्रे शुक्रः प्राथ-
मिकः, जगत्सामोपेतत्वपत्रे आययणः प्राथमिक इति विषय-
वाक्यस्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः
तद्वावृत्त्यर्थमिह रथन्तरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवाय-
वायत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराणि विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।
यदि रथन्तरसामा सोमस्यादित्युक्तौ यः सोमब्रह्मः तेन प्रक-
रणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्थते । तस्मिन् समर्थते यथोक्तय-
हायत्वगुणो विधीयते न च रथन्तरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टो-
मस्य व्यावृत्तिः सम्भवति । तस्य प्रातःसवनादौ गायत्रादिसामो-

पेतत्वात् पृथ्व्यस्योच्चे रथन्तरादियागस्यापि सम्भवात् किं तर्हि
 व्यावृत्त्य इति चेत्, तर्हि रथन्तरदृष्ट्यङ्गतां परमार्थतो व्या-
 वृत्तिरिति वक्ष्यामः । रथन्तरादयः पृथ्व्यस्योच्चे विकल्पिताः ।
 तत्र रथन्तरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते, एवमितरत्रापि,
 तस्मादयं गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्वेषां
 सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं साम वि-
 हितमस्ति । अत एव दशमाध्यायस्य पञ्चमपादस्य पञ्चाश-
 धिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामवाक्योक्तमाययणाद्यत्वे वि-
 हृतौ विषुवनामके मुखेऽहनि व्यवस्थापितं, वाढं, तथापि नात्र
 कश्चिद् विरोधः । आययणाद्यत्वाक्यं न कर्मान्तरविधायकं
 किन्त्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम सम्भवति तत्र गुण-
 विधायकमित्येतावत एवात्र प्रतिपाद्यत्वात् । इतीयाध्यायस्य
 पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“ऐन्द्रवायवश्रेषस्य सकृद्भक्ष उताऽमहत् ।

पूर्वन्वायात् सकृद्भक्षो द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायवग्रहः तत्र संस्कार्यस्य सोमसै-
 कत्वात् सकृदेव श्रेषकार्यमिति चेत् । मैवं । द्विरैन्द्रवायवस्य भक्ष-
 यति, द्विर्भक्षस्य वषट्करोतीति वचनाद्विर्भक्षणं ।

अथ हन्द्ः । अवायो भूषेति त्रिष्टुप् । इन्द्रवायू इति गा-
 यत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

अयं वां मिचावरुणा सुतः सोमं च्छतावृधा । ममे-
दिह श्रुतं हवं । उपयामगृहीतोऽसि मिचावरुणाभ्यां
त्वैष ते योनिर्घृतायुभ्यां त्वा ॥ १ ॥

अयं वां विश्रुतिः ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कथ्यः “अयं वां मिचावरुणेति मैचावरुणं गृहीत्वा श्रुतञ्जी-
तेन पयसा श्रीत्वा एष ते योनिर्घृतायुभ्यां त्वेति षाडयति” इति ।
मन्त्रपाठस्तु “अयं वां मिचावरुणा सुतः सोमं च्छतावृधा । ममे-
दिह श्रुतं हवं । उपयामगृहीतोऽसि मिचावरुणाभ्यां त्वैष ते
योनिर्घृतायुभ्यां त्वा” इति । हे च्छतावृधा सत्यस्य वर्द्धकौ
मिचावरुणौ वां युवयोः सोमः सुतोऽभिषुतः इति हेतौ य-
स्मादभिषुतः तस्मादिह कर्मणि मम हवं मदीयमाह्वानं श्रुतं
युवां श्रुणुतं । च्छतायुभ्यां सत्यमिच्छद्भ्यां मिचावरुणाभ्यां । स्वष्ट-
मन्यन् । मन्त्रानुपेक्ष्य गृहीतस्य सोमरसस्य क्षीरमेषानं विधित्तुः
प्रश्नोति “मित्रं देवा अद्भुवन्त्सोमं राजानं हनामेति सोऽग्न-
वीक्षाहं सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तमद्भुवन् हनामैवेति
सोऽग्नवीक्षरं वृषे पयसेव मे सोमं श्रीणन्निति तस्मान् मैचाव-
रुणं पयसा श्रीणन्ति तस्मात् पञ्चवोऽपाक्रामन् मित्रः सन् क्रूरम-
करिति” (सं० ६ का० १४ प्र० १८ अ०) इति । हनाम त्वया संहिता

वयमित्यर्थः । नाहं सोमं हन्मीति श्रेयः । सर्व्वमिचत्वमहनने हेतुः । अतएवास्माकमपि मिचत्वात् हनामैव अस्मादीयं कार्यं ह-
 जनरूपं त्वया सहैव कुर्मः । ओषन् मिश्रयन् क्रूरं सोमवधं कृत-
 वतस्तस्मान् मिचाङ्गीताः पञ्चवोऽपक्रान्ताः । विधत्ते “क्रूरमिव
 खलु वा एष करोति यः सोमेन यत्रते तस्मात् पञ्चवोऽपक्रामन्ति
 यन्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रं समर्द्धयति
 पशुभिर्यजमानं” (सं० ६का०।४प्र०।८अ०) इति । तत् तेन
 श्रयणेन मित्रदेवयजमानयोः पशुसमृद्धिर्भवति । अस्तु यज-
 मानस्य पशुसमृद्धिः मित्रस्य कुतस्थेत्याशङ्क्य तदर्थमेव च
 तस्य वृत्तादित्याह “पुरा खलु वा वैवं मित्रो ऽवेदपमत् क्रूरं
 चक्रुषः पञ्चवः क्रमिष्यन्तीति तस्मादेवमवृणीत” (सं० ६का०।
 ४प्र०।८अ०) इति । क्रूरं सोमवधं कृतवतो मत्तोपक्रमिष्यन्ती-
 त्यमुमर्थं मित्रः सोमवधात् पुरैव खलु अवेत् विदितवान् तस्मा-
 देव कारणात् पशुसमृद्धिहेतुं शीरमिश्रणमवृणीत । अथ
 मित्रावरुणयोरैकेनैव पात्रेण ग्रहणं विधत्ते “वरुणं देवा अद्भुवन्
 त्वयाऽऽभुवा सोमऽऽराजानऽऽहनामेति सो ब्रवीदरं वृषे मद्भ-
 व्वैवैष मित्राय च सह गृह्णाता इति तस्मात्सोमैत्रावरुणः सह गृ-
 ह्णाते तस्माद्राज्ञा राजानमऽऽभुवा भ्रन्ति वैष्णेन वैष्णऽऽशूद्रेण
 शूद्रः” (सं० ६का०।४प्र०।८अ०) इति । अन्नं द्रव्यभागं भवति
 प्राप्नोतीत्यंभूर्दायादः । सोमो वरुणश्च परस्परं दायादौ “इन्द्रो
 वरुणः सोमो रुद्रः” इत्यादिना वृहदारण्यके सन्निधत्तेनैककु-
 खवर्त्तित्वस्य समाख्यातत्वात् । यस्मादंभुवा वरुणेन सह सोमं

हनामेति देवैर्ऋतं तस्मात्सोकेऽपि तथा कुर्वन्मि । तद्यथा रामो
विभीषणेन अंग्रभुवा सञ्चितो रावणं अधाम । वैश्वानूद्ध्योरप्यु-
दाहार्यं । मैत्रावरुणयश्चैन्द्रवायवानन्तर्यं विधत्ते “न वा इदं
दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणावन्नवञ्चिदं नो
विवासयतमिति तावन्नूतां वरं वृषावहा एक एवावत्पूर्वा यशो
गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः पूर्वो मैत्रावरुणाद्गृह्णते” (सं०
६का०।४प्र०।८अ०) इति । इदं कालस्वरूपमव्यावृत्तं अवि-
भक्तं पूर्वमासीत् । एतावदहरिति दिवा नासीत् एतावती रा-
त्रिरिति नक्तं नासीत् इदं अविभक्तं कालस्वरूपं नो अस्मदर्थं
विवासयतं विभज्य स्थापयतं । आवत् आवाभां अस्मदीयघहा-
दित्यर्थः । ननु उपांशन्तर्यामावुभावपि मैत्रावरुणात् पूर्वमेव
गृहीतावित्याशङ्क्याह “प्राणापानौ सन्तौ यदुपांशन्तर्यामौ”
(सं० ६का०।४प्र०।८अ०) इति । प्राणापानयोः सतोः पश्चा-
दितरेन्द्रियस्थितिरिति तयोः पूर्वभावित्वमविवादं । इतरेषु
तु यश्चैन्द्रवायव एक एव मैत्रावरुणात् पूर्वः वरं सन्धा अ-
होरात्रयोः विभागं जनयत इत्याह “मित्रोऽहरजनयदहणो
रात्रिं ततो वा इदं योऽह्यश्चैत्रावरुणो गृह्णते व्युष्यै” (सं०
६का०।४प्र०।८अ०) इति । सूर्योदयमारभ्य तदस्तमसपर्यन्तं
कासोऽहरित्तेवं मित्रः कल्पयामास । तत ऊर्ध्वं पुनः सूर्योद-
यपर्यन्ता रात्रिरित्येतदहणस्य कल्पनं । तत आरभ्य उदय-
कालस्वरूपं व्युष्यत् विभक्तमासीत् । व्युष्यै अहोरात्रविभा-
गाय । अथ हृन्दः । अथं वामित्येषा गात्रयो ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
कारण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सृन्तावती । तथा यज्ञं
मिमिक्षतं । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेष ते यो-
निर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ १ ॥

यावामष्टादश ॥ ६ ॥

पातर्युजौ विमुच्येयामश्विनावेह गच्छतं । अस्य
सोमस्य पीतये । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेष ते
योनिरश्विभ्यां त्वा ॥ १ ॥

पातर्युजावेकान्मविंशतिः ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके षष्ठसप्तमाऽनुवाकौ ॥ ० ॥

कल्पः “आश्विनं गृह्णाति या वां कश्चेति गृह्णसादनौ द्रोण-
कक्षशादधारा गृहाः परिश्रवया गृह्णन्ते वचनादन्यतः” इति ।
पाठस्तु “या वां कशामधुमत्यश्विना सृन्तावती । तथा यज्ञं
मिमिक्षतं । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेष ते योनिर्माध्वीभ्यां
त्वा” इति । हे अश्विना अश्विनौ देवौ वां युवयोः या कशा या-
वाक् तथा यज्ञं मिमिक्षतं सेक्रुमिच्छतं निष्पादयतमित्यर्थः ।
कशासमानया जिह्वयोत्पन्नत्वादागेव अच कशा । कीदृशी ।

मधुमती पक्ष्मच्छरहिता । स्रगृतावती प्रियवचनोपेता मधुना
 पूर्णा अतिमाध्वी तादृशीभ्यामश्विमूर्त्तिभ्यां त्वां सोमं साद-
 यामि । आश्विनग्रहाय अन्यो विकल्पितो मन्त्र एवमास्त्रायते
 “प्रातर्युजौ विमुच्येथामश्विनावेह गच्छतं । अस्य सोमस्य पी-
 तये । उपथामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेष ते योनिरश्विभ्यां त्वा”
 इति । हे अश्विनौ युवां प्रातर्युजौ प्रातःकाल एवानेन यज्ञ-
 मानेन युक्तौ सक्तौ इतरैर्यजमानैर्विमुच्येथां । इह कर्मस्था-
 गच्छतं । किमर्थं । अस्य सोमस्य पीतये पानाय । स्पृष्टमन्यत् ।
 एतान् मन्त्रानुपेक्ष्याश्विनग्रहणं विधत्ते “यज्ञस्य त्रिरो द्विद्यत
 ते देवा अश्विनावब्रुवन् भिषजौ वै स्य इदं यज्ञस्य त्रिरः प्रति-
 धत्तमिति तावद्भूतां वरं वृषावहै ग्रह एव नावचापि गृह्यता-
 मिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्यन् ततो वै तौ यज्ञस्य त्रिरः
 प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै” (सं०६का०
 ४प्र०।८अ०) इति । यज्ञपुरुषः पुरा कदाचिद् देवानां वस्तु
 गृहीत्वा देवैः सह योद्धुं सज्जं धनुर्वामहस्ते धृत्वा धनुष एकां
 कोटिं भूमौ द्वितीयां कोटिं गले च प्रतिष्कभ्याऽतिष्ठत् । त-
 दानीमुपदीकानामभिर्जन्तुभिर्भूमिसृष्टे ज्याभागे भक्षिते सति
 चुटितज्याकस्य धनुषः ऊर्ध्वा कोटिः स्वयं उद्गच्छन्ती यज्ञस्य
 त्रिरोऽपि ह्रित्वा स्वात्मना सह ऊर्द्धमुदगमयत् । सोऽयं वृत्ता-
 न्तः प्रवर्ग्यब्राह्मणे समावातः “तस्य धनुर्विज्ञवमानश्विर उद-
 वर्त्तयत्” इति । तदिदमत्र संगृह्यते यज्ञत्रिरोऽच्छिद्यतेति ।
 अत्राप्यग्निष्टोमेऽप्यावधोर्यह एव गृहीतव्यः । अथप्याश्विनं द्विक-

पात्रं आश्विनं धूम्रसखाममासमेत इति इष्टिपञ्चरखावधो-
 र्द्विः तथाप्यग्निष्टोमे पूर्वं नास्ति तथापि सोपमार्जनादिना
 नावधोः परितोषः किन्तु यद्देवैवेत्यभिप्रायः । तस्मादाश्विन-
 ग्रहग्रहणं यज्ञस्य निष्कृत्यै भवति । आश्विनग्रहणस्य सोचा-
 दूर्ध्वकाशं विधत्ते “तौ देवा अत्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्य-
 चरौ भिषजाविति तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतौ षोऽ
 षोऽमेथो षोऽभिषक्तौ वहिष्यवमानेन पवधित्वा ताभ्यामेतमा-
 श्विनमगृह्णन् तस्माद् वहिष्यवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यते” (सं०
 ६ का०।४ प्र०।६ अ०) इति । छन्दोगानामुत्तरयन्वोपक्रमेस्तत्त-
 न्चयमुपास्यै गायता नर इत्यादिकमाज्जातं तच्च गायत्रवाच्या
 गातथं । तदिदं वहिष्यवमानसोचं । चावश्विनौ चिकित्साह-
 पेक्ष मनुष्यचारिणेषु युक्तत्वादपूतौ तयोः सोचेषु शूद्रत्वात् ।
 ततः सोचादूर्ध्वं तदीयग्रहस्य काशः । विधत्ते “तस्मादेवंवि-
 दुषा वहिष्यवमान उपसस्यः पवित्रं वै वहिष्यवमान आत्मानमेव
 पवयते” (सं० ६ का०।४ प्र०।६ अ०) इति । एवंविदुषा सोचस्य
 शूद्रिहेतुत्वं जानता उपसस्य अनुष्ठीयः । तत्प्रकारः सूत्रे द-
 र्शितः “उदस्यः प्रज्ञा वहिष्यवमानाय पञ्चर्त्विजः समन्वारभ्याः
 सर्पन्तध्वर्युं प्रसोताऽन्वारभते, प्रसोतारं प्रतिहर्त्ता, प्रतिह-
 र्त्तारमुद्गाता, उद्गातारं ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः” इत्यादि ।
 अत्र प्रसंगसौक्तिकचिकित्सार्था अदृष्टोपकारजनकं कश्चिदङ्गं
 विधत्ते “तयोस्तेधा भेषज्यं विन्वदधुरग्नौ तृतीयमसु तृतीयं
 ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपाचमुपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो जि-

पाच भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्द्धुकमस्य हतं
 भवति” (सं० ६ का०।४ प्र०।६ अ०) इति । अग्न्युदकब्राह्मणेष्व-
 दृष्टद्वारेणोपकारकं यद्भेषज्यं चेधावस्थितं तद्देवास्तयोरश्विनोः
 स्थापितवन्तः । तस्मादश्विनोरनुग्रहाय लौकिकोऽभिषगुदकुब्जं
 समीपे निधाय ब्राह्मणमुपवेश्याग्निं चोपसमिध्य भेषज्यं कुर्यात् ।
 तथा सति यावदङ्गजातमावश्यकं तेन सर्वेषु सह हतत्वात् समर्द्धुं
 भेषज्यं भवति । अथ द्विदेवत्यागामैर्द्वायवमैचावरुणाश्विनप-
 दाणां तप्तत्प्रतिनिर्याद्य पाचैः सह होमविधिमर्थवादेनोक्तेतु-
 कामः प्रअमुत्यापयति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्या-
 देकपाचाद् द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपाचा ह्यग्नौ” इति (सं० ६ का०।
 ४ प्र०।६ अ०) इति । यहकाले सोमनामैकैकपाचत्वमुक्त्वातीत्या
 द्रष्टव्यं । होमकाले द्विपाचत्वं सूत्रे दर्शितं “हविर्धानं गच्छन्सं-
 प्रेष्यति, वायव इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहि, उपयामगृहीतोऽसि वा-
 र्शंसदसीत्यादित्यपात्रेषु प्रतिप्रस्नाता द्रोणकलत्रादैर्द्वायवस्य
 प्रतिनिर्याद्यं गृहीत्वा सादयति । ऐर्द्वायवमादायाध्वर्युर्द्रोण-
 कलत्राश्च परिश्रवया राजानमुभौ निष्क्रम्य दक्षिणतोऽवस्थाव
 दक्षिणं परिधिसन्धिमन्ववहत्याध्वरो यज्ञोऽयमस्य देवा इति
 परिश्रवया आघारमाघारयति, आआथ प्रत्याआविते संप्रेष्य-
 ति, वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेष्य, इति वषट्कृते जुहोति पुनर्वष-
 ट्कृते जुहुत एवमुत्तराभ्यां यहाभ्यां प्रथरतः” इति । प्रअ-
 खोत्तरं दर्शयति “यदेकपाचा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो
 द्विपाचा ह्यग्नौ तस्मा दौ दौ बहिष्ठात् प्राणाः” (सं० ६ का०।

०प्र०।६अ०) इति । चक्षुरादिप्राणानामन्तरेकात्मकत्वाद् व-
 ह्निर्दारभेदेन द्वित्वात् तत्साम्बायैकपात्रत्वं द्विपात्रत्वञ्च कुर्या-
 दित्यर्थः । अत्र सवनीयपुरोडाशानां खिष्टकृति उते सति
 द्विदेवत्यग्रप्रचारो विहितः । पुरोडाशसम्बन्धिन इडोपाङ्गा-
 नस्यापि खिष्टकृदनन्तरभावी षोडशप्राप्तः कासः तं बाधित्वा
 द्विदेवत्यशेषभक्षणादूर्ध्वमुपाङ्गानस्योत्कर्षं विधत्ते “प्राणा वा
 एते यद्विदेवत्याः पञ्च इडा यदिडां पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उप-
 ङ्गयेत पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद्विदेवत्यान्
 भक्षयित्वा मुपङ्गयते प्राणानेवात्मन्वित्वा पशून्मुपङ्गयते” (सं०
 ६का०।४प्र०।६अ०) इति । द्विदेवत्यशेषभक्षणेभ्यः प्राणिडा-
 याः पशुरूपाया उपाङ्गाने प्राणैर्यवहितत्वाद्यजमानो विधेत्
 पञ्चादाङ्गाने तु नायं दोषोऽस्ति । भक्षणे विज्ञेयं विधत्ते
 “वाग् वा ऐन्द्रवापवस्रजुर्मैत्रावरुणः ओचमान्धिनः पुरस्तादैन्द्र-
 वाचवं भक्षयति तस्मात् पुरस्तादाचा वदति पुरस्तात्त्रैवाव-
 रुणं तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमान्धिनं
 तस्मात् सर्वतः ओचेण शृणोति” (सं० ६का०।४प्र०।६अ०)
 इति । पुरस्तादग्रतो यथा गृह्यतेमेवेत्यर्थः । सर्वतः परिहारं
 त्रिरःप्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः । पाचाणां सादने पुरोडाशप्रकला-
 दिसहितत्वं विधत्ते “प्राणा वा एते यद्विदेवत्या अरिक्तानि
 पाचाणि सादयति तस्मादरिक्ता अन्तरतः प्राणा यतः खलु
 वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनुपज्ञं रचांस्सवचरन्ति
 अदरिक्तानि पाचाणि सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य श्ये

रक्षसामनन्वचाराय” (सं० ६का०।४प्र०।६अ०) इति । ब्रह्म-
 खादियोगः सूत्रे दर्शितः “पुरोडाशब्रह्मकलमैन्द्रवायवस्य पाचे
 ऽवदधाति पथस्यामैन्द्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य” इति । अ-
 न्नरतः प्राणानामरिक्तत्वं नामार्द्रस्थानो पेतत्वं पाचाणामरि-
 क्तत्वेन यज्ञे विष्मृतमण्डपं क्रियमाणमेव सन्निष्ठतीति रक्षसां
 सञ्चारदारं नास्ति । सादनस्थानं विधत्ते “दक्षिणस्य हविर्धा-
 नस्योत्तरस्थां वर्तन्त्याः सादयति वाच्येव वाचं दधाति” (सं०
 ६का०।४प्र०।६अ०) इति । उत्तरस्य चक्रस्य मार्गं सादयेत् ।
 वर्तमानपाद्यां वाच्येव यज्ञरूपां वाचं स्थापयति । सादितानां यज्ञा-
 यामवस्थानावधिं विधत्ते “आदृतीयसवनात् परिशेरे यज्ञस्य
 सन्तत्यै” (सं० ६का०।४प्र०।६अ०) इति । शेरे वसन्तीत्यर्थः ।
 अत्र विनियोगसङ्ग्रहाभावः ।

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“आश्विनो दशमः पाको यवाऽम्बा ऐच्छिकः क्रमः ।

नियतो वाऽयिमः घाठः श्रुत्यर्थानां समत्वतः ॥

पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः ।

कृत्तिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थी प्रवसौ ततः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादियज्ञेष्वश्विनयज्ञसृतीये स्थाने प-
 ठितः । तस्य च दशमस्थानत्वं वाचकेनैव शब्देन आचारायते “आ-
 श्विनो दशमो ऽद्वयते” इति । तत्र क्रमबोधकौ श्रुतिपाठौ सम-
 वसौ तथाग्निहोत्रहोमादूर्ध्वं यवागूपाकः पठितः । स चार्थवज्ञात्
 पूर्व्यं प्राप्तः । तच्चार्यपाठौ समवसौ । तस्मादुभयत्रैच्छिकः क्रम

इति प्राप्ते ब्रूमः । पाठो हि ग क्रमस्याभिधावकः किन्त्वन्य-
थानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति । द्रवम इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव
क्रममभिधत्ते ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबला । अतः पाठक्रमं
कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । असमर्थञ्च यवाग्वाः
पूर्वमग्निहोत्रं निषक्तुं द्रव्यमन्तरेण होमासम्भवात् । तस्मात्
पाठेन वस्तुसामर्थ्यसंक्षयोऽर्थ उपजीव्य इत्यर्थस्य पाठात् प्राबल्यं
श्रुत्यर्थो पाठं बाधित्वा क्रमं निषेच्छतः । या वां कश्चा प्रातर्यु-
जावित्येते गायत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठसप्तमानुवाकौ ॥ ० ॥

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो
विमाने । इममपाः सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा म-
तिभीरिहन्ति । उपयामयहीतोऽसि शण्डाय त्वैष ते
योनिर्वीरतां पाहि ॥ १ ॥

अयं वेनः पञ्चविंशतिः ॥ ८ ॥

तं पुत्रया पूर्वया विश्वथेमया ज्येष्ठताति बर्हिषदः
सुवर्दिदं प्रतीचीनं वृजिनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु-
यासु वद्धसे । उपयामयहीतोऽसि मर्काय त्वैष ते
योनिः पुजाः पाहि ॥ १ ॥

तः षड्विंशतिः ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके अष्टमनवमानुवाकौ ॥ ० ॥

कल्पः “अयं वेनस्योदयदिति शुक्लं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्वा,
एष ते योनिर्वीरतां पाहीति सादयति” इति । पाठस्तु “अयं
वेनस्योदयत् पृन्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इमम-
पां सङ्गमे सूर्यस्य त्रिशुं न विप्रा मतिभीरिहन्ति । उपयाम-
गृहीतोऽसि ब्रह्मायत्सैष ते योनिर्वीरतां पाहि” इति । अयमि-
तोऽग्ने निर्दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः विनकान्तावित्यस्माद्भा-
तोऽत्यस्रत्वात् । पृन्निरादित्यः तस्य गर्भभृता आपः । तथा चा-
न्यत्र प्रश्नोत्तराभ्यामयमर्थः श्रूयते “कोमा आपो निविशन्ते ।
यदितो यान्ति सम्प्रति” इति प्रश्नः । “आपः सूर्ये समाहिताः ।
अभ्राण्यपः प्रपद्यन्ते” इत्युत्तरं । अयं वेनः पृन्निगर्भाः सोद-
यत् अपो वर्षतीत्यर्थः । कीदृशोऽयं । ज्योतिर्जरायुः विद्युत्सद्यस्यं
तेजो जरायुवदेष्टुं यस्यासौ ज्योतिर्जरायुः । कुचायं वर्षति ।
रजसो विमाने । धूलेर्विशेषेषु निर्माणं यस्मिन् शुक्ले भूप्रदेशे तत्र
वर्षति । अपां सूर्ये गर्भीभावः कथं सम्पन्न इति चेत् । तपो-
च्यते । विप्रा चत्विजः । सूर्यस्यापां च सङ्गमे निमित्तभृते सति
इममिन्द्रत्रिशुं स्तनन्धयं त्रिशुमिव साक्षयन्ते मतिभिर्मन्त्रस-
हिताभिराहुतिभिः रिहन्ति यजन्ति इत्यर्थः । आहुतिर्देवता-
भिरिमा आपो नीयन्ते एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते “भूमिं पर्जन्या
जिन्वन्ति । दिवं जिन्वन्त्यग्नयः” इति । हे शुक्लपद दाहपा-

षेण गृहीतोऽपि शुक्रपुत्राय ब्रह्माय त्वां गृह्णामि । एष खरै-
 कदेवस्ते योनिः स्वानं तादृक्स्वत्वं यजमानस्य वीरतां कर्मशु-
 रत्वं पास्यथ । कल्पः “तं प्रजयेति मन्विनं गृहीत्वा सक्तुभिः
 श्रीषाति “एष ते योनिः प्रजाः पाहोति सादयति” इति ।
 पाठस्तु “तं प्रयत्नया पूर्वथा विश्वेभ्यो ज्येष्ठतातिं बर्हिष-
 दः सुवर्षिदं प्रतोषीनं वृजिनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनुषासु
 वर्द्धसे । उपचामगृहीतोऽपि मर्क्याय त्वैष ते योनिः प्रजाः
 पाहि” इति । इन्द्रायजुःशुक्लवुरिति ब्राह्मणवाक्यादयं मन्त्र ऐन्द्रः
 तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः । प्रजयेत्यादौ चाप्रत्यय उपमार्थः ।
 प्रजाः पुरातनाः भ्रम्वादयो यथा त्वामस्तुवन् तथा वयमपि
 त्वां स्तुमः । पूर्वथा पिचादय इव । विश्वथा अतीताः सर्वे
 यजमाना इव । इमथा वर्तमाना इमे यजमाना इव । कीदृक्-
 मिन्द्रं । ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिप्रत्ययः । बर्हिषदं यागे सन्निहि-
 तत्वेन तिष्ठन्तं । सुवर्षिदं यजमानाय दातव्यस्वर्गं वेत्तीति सुव-
 र्षित्वं । हे इन्द्र यस्त्वं प्रतोषीनं प्रतिगमनमस्मत् प्रतिकूलं वृ-
 जिनं वर्जनीयं आस्रस्त्राद्भ्रादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाश-
 यसि तादृक् त्वां स्तुमः । क पुनःस्तुमः । चासु क्रियासु त्वं आशुं
 चिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तरादतिशयेना-
 पेतं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च वर्द्धसे तासु क्रियासु
 तमिन्द्रं स्तुमः । हे मन्विष्यह त्वमुपचामगृहीतोऽपि शुक्रपुत्राय
 मर्कनामाय त्वां गृह्णामि । एषः खरप्रदेवस्तव स्वानं त्वं यज-
 मानस्य प्रजाः पास्यथ । मन्वानुपेक्ष्य यदौ विधत्ते “वृहस्पति-

देवानां पुरोहित आसीच्छ्रद्धामर्कावसुराणां ब्रह्मण्यतो देवा
 असन् ब्रह्मण्यतो सुरास्ये एन्योन्यं नाक्रुवन् अभवितुं ते
 देवाः श्रद्धामर्कावुपामन्मयन् तावन्नूतां वरं वृषावहै यहा-
 वेव नावचापि गृह्येतामिति ताभ्यमेतौ शुक्रामन्यिनावगृह्यन्
 ततो देवा अभवन् परासुरा यस्त्वैवंविदुवः शुक्रामन्यिना गृह्येते
 भवत्यात्मना परास्य भ्रातृभ्यो भवति” (सं० ६ का० १४ प्र० १
 १० अ०) इति । ब्रह्मण्यतः पुरोहितानुष्ठितमन्त्रशामर्थ्येपेताः
 उपामन्मयन् रक्षुपच्छन्दितवन्तः । यद्यप्यन्यत्र श्रद्धामर्क-
 थोर्ध्वभागो नास्ति तथाप्यचाप्यग्निष्टोमे सोऽस्य तथापि यहा-
 वेव न तु ज्ञेयादिः । अत्र गृह्येतामित्येतावदेव श्रद्धामर्काभ्यां
 दत्तं, न तु ज्ञेयतामिति । ततो देवा यद्यप्यत्रात्रेण स्वकार्यं
 साधितवन्तः । अथार्थवादेन यद्येयोरधस्तात्तन्नामं पांसुनाम-
 पध्वंसनं विधातुं विधिमुच्यति “तौ देवा अपनुद्यात्मन इन्द्राया
 जुहुरपनुत्तौ श्रद्धामर्कौ सहामुनेति ब्रूयाद्यं द्विष्याद्यमेव देष्टि
 तेनैतौ सहापनुदतः” (सं० ६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति । देवाः
 स्वकार्यसिद्धेरूर्ध्वं तौ श्रद्धामर्कावपसार्थं स्वकीयायेन्द्राय तौ
 शुक्रामन्यिण्यौ अजुहवुः तस्माद्गृह्येयोरधो सग्नां धूमिमपध्वंस-
 यन् अन्यत्र समाजातमपनुत्ताविति मन्त्रं ब्रूयात् । अमुनेत्यत्र
 द्वेष्यस्य द्वेषुस्य नाम ध्यायेत् । अत्र सूत्रं “तौ प्रोक्षिताभ्यां ब्रह्म-
 स्ताभ्यामपिधायाप्रोक्षिताभ्यामधस्तात् पांसुनपध्वंसयतोपनु-
 त्तौ श्रद्धामर्कौ सहामुनेत्यपनुत्तः ब्रह्म इति वाध्वर्युदेव्यं म-
 नसा ध्यायन् अपनुत्तोमर्क इति प्रतिप्रस्थाता” इति । अन्व-

चाखातेन मन्त्रेण यहहोमस्य विधिमर्थवादेनोच्यति “स प्रथमः सकृतिर्विश्वकर्मेत्येवेनावात्मन इन्द्रायाजुहवुरिन्द्रो ह्येतानि रूपाणि करिक्रदचरत्” (सं०६का०।४प्र०।१०अ०) इति। मन्त्रपाठस्तु “स प्रथमः सकृतिर्विश्वकर्मा। स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् । तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोमि” इति। स इन्द्रः प्रथमो देवानां मुख्यः सर्वाधिपतित्वात् समीचीना कृतिर्निर्माणं यस्यासौ सकृतिः । तादृशो विश्वकर्मनामको देवोऽपि स इन्द्र एव मित्रो वरुणोऽग्निः स एव चिकित्वानभिज्ञः बृहस्पतिरपि स एव तादृशाय इन्द्राय अभिषुतं सोमं सर्वतो जुहोमि । यस्मादिन्द्र एतानि विश्वकर्मत्वादीनि रूपाणि करिक्रत् अत्यर्थं कुर्वन् जगदचरत् तस्मात् तत्प्रतिपादकेनानेनैव मन्त्रेण होमो युज्यते । होमात् पुरायहावादायाच्छाद्योऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ प्राप्नुवौ निर्गच्छेतामिति विधत्ते “असौ वादित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपि गृह्यप्राञ्चौ निष्कामतस्तस्मात् प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति” (सं०६का०।४प्र०।१०अ०) इति । पश्चिमदिग्मुखं गत्वा पुनरुदयाय प्राप्नुवन्तया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ द्रष्टुं न केऽपि शक्नुवन्ति । तस्माद्बृहयोराच्छादनं युक्तं । होमाच्च प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते “प्रत्यञ्चावावृत्य जुहुतस्तस्मात् प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति” (सं०६का०।४प्र०।१०अ०) इति । उदयादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखतया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सर्वे पश्यन्ति । अतो बृहयोराच्छादनमवनीय प्रत्यङ्मुखत्वेनावृत्तिर्होमार्था युक्ता । उत्तरवेदेर-

भितः परिक्रमणं विधत्ते “चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रा-
मन्विनौ नासिकोत्तरवेदिरभितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादभितो
नासिकां चक्षुषी तस्मात्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्व्वतः परिक्रा-
मतो रक्षसामपहत्यै” (सं० ६का०।१४ प्र०।१० अ०) इति । अत्र सूत्रं
“उत्तरवेदिं परिक्रामतः सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि
शुक्रः शुक्रश्रोत्रिषेति दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते सुप्रजाः प्रजाः प्र-
जनयन् परीहि मन्वी मन्विश्रोत्रिषेत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थाता” इति ।
तदेतत् सर्व्वतः परिक्रमणं रक्षोवधाय सम्यच्यते । अत्र चमस-
होमे प्राक्षुखत्वं यहहोमे प्रत्यक्षुखत्वं च विधत्ते “देवा वै याः
प्राचीराहुतीरजुहवुर्थे पुरस्तादसुरा आसन् ताऽस्ताभिः प्रा-
क्षुदन्त याः प्रतीचीर्थे पश्चादसुरा आसन् ताऽस्ताभिरपानु-
दन्त प्राचीरन्या आहुतयो ह्वयन्ते प्रत्यक्षौ शुक्रामन्विनौ
पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्यान् प्रणुदते तस्मात्
धराचीः प्रजाः प्रवीचन्ते प्रतीचीर्जायन्ते” (सं० ६का०।१४ प्र०।
१० अ०) इति । अत्र सूत्रं “पुरस्तात् प्रत्यक्षावध्वर्युं जुहुतः
पश्चात् प्राक्षुखमसैश्चमसाध्वर्युवो जुहुति” इति । वाक्यं तु धि-
ष्यप्रस्तावेऽपि गतं । सूत्रकारेणादाहतौ परिक्रमणमन्वौ प्रदे-
वान्नरैः समाच्यताविह व्याचष्टे “शुक्रामन्विनौ वा अनु प्रजाः
प्रजायन्तेऽनीत्याद्याश्च सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि शुक्रः
शुक्रश्रोत्रिषा सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि मन्वी मन्वि-
श्रोत्रिषेत्याहैता वै सुवीराया अचीरेताः सुप्रजाया आद्या”
(सं० ६का०।१४ प्र०।१० अ०) इति । अचीर्भीह्व उक्तमजातयो

ब्राह्मणादय आद्या भोग्या नीचजातयोर्द्वैत्यकर्मकरादयः ।
 मन्वार्थं च भोभना वीरा उत्तमा चार्था ताः सुवीराः । भोभनाः
 सेवास्तुत्राः प्रजाः पुत्रादयो चार्था ताः सुप्रजाः । हे शुक्र-
 गृह त्वं यजमानस्य भोभनभोक्तृयुक्ताः प्रजा उत्पादयन्तुत्तरवेदे-
 र्दक्षिणतः परीहि । हे शुक्रगृह त्वं शुक्रदेवतासम्बन्धिना तेजसा
 रक्षसामपघातं कुर्विति श्लेषः । हे मन्विगृह त्वं यजमानस्य भो-
 भनसेवकरूपाः प्रजा उत्पादयन्तुत्तरवेदेत्तरतः परीहि । हे
 मन्विगृह त्वं मन्विदेवतासम्बन्धिना तेजसा रक्षांस्तपजहि एता वै
 सुवीराया इत्यादिकं मन्वव्याख्यानं । वेदं प्रशंसति “य एवं
 वेदाऽश्नस्य प्रजा जायते नाद्या” (सं० ६ का० १४ प्र० ११० अ०)
 इति । मन्विपात्रस्य विकङ्कतवृक्षत्वं सक्तमेखनञ्च विधत्ते “प्रजापते-
 रक्ष्यन्वयत् तत् परापतत् तद्विकङ्कतं प्राविशत् तद्विकङ्कतेनारमत
 तद्यवं प्राविशत् तद् यवे रमत तस्यवस्य यवत्वं यदैकङ्कतं मन्वि-
 पात्रं भवति सक्तुभिः श्लेषाति प्रजापतेरेव तसक्तुः सन्धरति”
 (सं० ६ का० १४ प्र० ११० अ०) इति । सक्तुवो यवपिष्टानि । आ-
 हवनीये ऊत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति इति वच-
 नादितरपात्रवन्मन्विपात्रस्यापि संदः प्रवेष्टः प्राप्नोति, तन्निषेधं
 प्रश्नोत्तराभ्यामुन्नयति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्या-
 न्मन्विपात्रं संदो नाश्रुत इत्यार्तपात्रं हीति ब्रूयाद् यदश्रु-
 वीतान्धोऽध्वर्युस्यादार्त्तिमार्त्तं तस्मान्नाश्रुते” (सं० ६ का० १४ प्र० १
 १० अ०) इति । आर्त्तपात्रं रोगयुक्तं सक्तुस्वरूपमिदं पात्रं ।

अथ मीमांसा । दक्षमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“स्वस्थाने प्रतिकर्षी वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ।

स्थानैर्मैवं तदद्यत्वात् प्राप्तेः स प्रतिह्वयतां” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “शुक्रायान् गृहीयादभिषरतो मन्थयान् गृहीयादभिषर्च्यमाणस्य” इत्यादिः । ऐन्द्रवायव्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते ब्रूमः । ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहायत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तं शुक्रादीनान्तु तन्नैति वैषम्यं । तथा सति विधीयमानमयत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात् प्रतिह्वयते । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“स सर्वादावैन्द्रवायवादौ वाचावशेषतः ।

सर्वथा वाश्रयादैन्द्रवायवादौ धृतेरपि” ॥ इति ।

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांशुवादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः । विशेषाश्रवणात् । सामान्यतः श्रुतमयत्वमनापेक्षिकत्वात् सर्वादौ मुख्यं । नैतदेवं प्रकृतान् धाराग्रहानाश्रित्य फलाय शुक्राद्ययत्वविधानात् । किञ्च “धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्” इति श्रूयते । तत्र काम्यस्य शुक्रादेर्धारणाद्वा अनन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं विवक्षितार्थं लिङ्गं । तस्मादैन्द्रवायवादौ प्रतिकर्षः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“नापकर्षीपकर्षी वा सादकस्याश्रुतत्वतः ।

न मैवं ग्रहशेषत्वात् तच्चाश्रुतेर्यद्वाहान्तरे” ॥ इति ।

सर्वत्र ग्रहो गृहीत्वा साद्यते । तथा सति यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षः तत्र सादनस्यापकर्षी न शङ्कनीयः । कुतः । अश्रुतत्वाच्छुक्रायानित्यत्र ब्रह्मेण यथा ग्रहस्यापकर्षः श्रूयते न

तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्मान्नाप-
कर्षः । नैतद्युक्तं सादनस्य ग्रहशेषत्वात् तच्च शेषत्वमशक्तैरवगम्यते ।
न हि पूर्वं ग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं गृहीतुं शक्यं । अतोऽत्र
ग्रहाणामपकर्षं तच्छेषभूतं सादनमप्यपकृत्यते ।

अथ हृन्दः । अयं वेन इति त्रिष्टुप् । तं प्रत्नधेति जगती ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टमनवमानुवाकौ ॥ * ॥

ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थासु-
षदो महिनैकादश स्थ ते देवा यज्ञमिमं जुषध्वं । उपयाम-
गृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञ-
पतिमभिसर्वना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाही-
न्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १ ॥

ये देवास्त्रिचत्वारिंशत् ॥ १० ॥

त्रिंशन्नयश्च गणिनो रुजन्तो दिवः रुद्राः पृथि-
वीञ्च सचन्ते । एकादशासौ अप्सुषदः सुतः सोमं जुष-
न्ताः सर्वनाय विश्वे । उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि
स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभिसर्वना पाहि
विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यः । त्रिंशद्विचत्वारिंशत् ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके दशमएकादशानुवाकौ ॥ ० ॥

कल्पः—“ये देवा दिव्यीत्युपरिष्ठादुपयामया पुरस्तादुपयामेन
वा यजुषा द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थास्यामाययणयहं गृह्णात्येष ते यो-
निर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादधित्वा” इति । पाठस्तु “ये देवा
दिव्येकादश स्त्र पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्सुषदो महिनैकादश स्त्र
ते देवा यज्ञमिमं जुषध्वं उपयामगृहीतोऽस्त्राययणोऽसि स्वा-
ययणो जिन्य यज्ञं जिन्य यज्ञपतिमभिसवना पाहि विष्णुस्त्वां
पातु विश्वं त्वं पाहोऽग्निद्येष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः” इति ।
अप्सुषदः अप्सुषदितिऽन्तरिक्षे षीदन्तीत्यप्सुषदः । महिना स्व-
महिष्वा तच्च षीदन्ति । हे देवा ये यूयं त्रिषु लोकेषु प्रत्येक-
मेकादशावस्थितास्ते सर्वे यज्ञमिमं सेवध्वं । हे सोम त्वमुप-
यामेन स्थास्तीरूपेण पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि आययणना-
मासि । सुष्टु अयं श्रेष्ठं तस्य प्रापकः स्वाययणस्तादृशस्त्वं यज्ञं
प्रीणय यजमानश्च प्रीणय सवनान्याभिमुख्येन पालय । वि-
ष्णुना रक्षितस्त्वं यजमानस्य प्रजामिन्द्रियेण सामर्थ्यप्रदानेन
पालय । एष खरप्रदेशस्तत्र स्थानं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽत्र त्वां सा-
दधामि । ये देवा आययणोऽसीत्येतौ मन्त्रावापस्तम्बमते वि-
कल्पितौ । बोधायनमते ये देवा इति यज्ञं आययणोऽसी-
त्यधिवदेत् ये देवा इत्यस्य स्थाने भ्राह्मव्यवतो मन्त्रान्तर-
मास्त्रायते “त्रिःशस्रयस्य गणिनो रुजन्तो दिवः रुद्राः पृथि-

वीञ्च सचन्ते । एकादशासो असुषदः सुतः सोमं जुषन्ताः
 सवनाय विश्वे । उपयामगृहीतोऽस्यायथपोऽसि स्वाययणो
 जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभिसवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु
 विश्वं त्वं पाहीन्द्रियेषु ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः” इति ।
 एकादशात्मकास्तथो गणा येषां सन्तीति गणिनः । ते च त्रय-
 स्तिंशत्सङ्ख्याका हवन्तः ब्रह्मन् विनाशयन्तः रुद्राः शत्रुनारीणां
 रोदयितारः । तन्मध्ये केचन दिवं सचन्ते मेवन्ते केचन पृथिवां
 सेवन्ते अवन्निष्ठास्तेकादशसङ्ख्याका अनुपलक्षितेऽन्तरिक्षे कीदन्ति ।
 ते विश्वे सर्वे सुतमभिषुतं इमं सोमं सवनाय तृतीयसवने से-
 वन्ते । मन्त्रान् व्याचिख्यासुराययणस्य यद्वर्णं विधत्ते “देवा वै
 चक्षुः कुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा आययणायान् यदा-
 नपश्यन् तानगृह्यन्त ततो वै तेऽयं पर्यायन् यस्त्वैवविदुष आय-
 षायायहा गृह्यन्तेऽयमेव समानानां पर्येति” (सं० ६ का० १४ प्र० ।
 ११ अ०) इति । आययणमयं प्रथमं येषान्ते आययणाऽयाः ।
 अत्र सूत्रं “यदि रथन्तरसामा सोमस्यादैन्द्रवाचवायान् गृही-
 षाद्यदि वृहत्सामा शुक्रायाण् यदि जगत्सामा आययणायाण्
 बभ्रुभयसामा याथाकामी” इति । माध्यन्दिने सवने पृथ्व्यसो-
 चाणां आद्ये स्रोत्रे रथन्तराख्यं साम यस्मिन् सोमयाने
 सयामो रथन्तरसामा । एवमन्यत्रापि योज्यं । एकस्मिन् भागे
 रथन्तरं भागान्तरे वृहदित्येवमुभयसामत्वं । अयं पर्यायन्
 श्रेष्ठं पर्यायानाः । चिद्ब्रह्मयस्येति मन्त्रस्य विषयं दर्शयति “ह-
 ग्णवत्यर्षा भ्रातृव्यवतो गृहीत्याङ्गाव्यस्यैव हक्तायः स समा-

नानां पर्येति” (सं०६का०।४प्र०।१०अ०) इति । रुग्णो
रुजिधातुः सोऽस्यास्तीति रुग्णवती गणिनो रुजन्त इति रुजि-
धातुर्मन्त्रे दृश्यते । रुक्मा रोगमुत्पाद्य । तयोर्मन्त्रयोर्देवसञ्ज्ञो-
क्तिः । तान् सर्वानुद्दिश्य गृहीतुमित्याह “ये देवा दिव्येकादत्र
स्येत्याहेतावती वै देवतास्ताभ्य एवैनः सर्वाभ्यो गृह्णाति”
(सं०६का०।४प्र०।११अ०) इति । सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्य-
भिधानं युक्तमित्याह “एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह
वैश्वदेवो ह्येष देवतया” (सं०६का०।४प्र०।११अ०) इति ।
वाग्विसर्गं विधत्ते “वाग्वै देवेभ्योपाक्राम अज्ञायातिष्ठमाना ते
देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं गृह्णातगृह्णात साऽमन्यतवागं तर्हति
वै मेति साऽऽद्ययणं प्रत्यागच्छत् तदाद्ययणस्याद्ययणत्वं तस्मादा-
द्ययणे वाग्विसृज्यते यत् तूष्णीं पूर्वं गृह्णातगृह्णात” (सं०६का०।
४प्र०।११अ०) इति । केनापि भिन्नेन वाग्देवता यज्ञार्थं स्व-
कीयं रूपं अप्रकाशमाना देवेभ्योपक्रम्य देवैर्वा गृहीतैस्तूष्णीमेव
गृहीतेषु सा वागिद्धममन्यत एते देवा वरदानादिना मन्त्रं
समादधते । किन्तु मयि निरपेक्षा एव स्वकार्यं कुर्वन्तो मा-
मन्तर्हन्ति परित्यजन्त्येवेति । ततो देवैरनाहृता सा वागाद्ययणं
प्रति स्वयमागच्छत् । तस्मादाद्यमभिमुखमयति गच्छति वागि-
त्यद्यायणं तत्र दीर्घव्यत्ययादाद्ययणं नाम सन्त्यं । यद्यस्मात्
पूर्वं तूष्णीं गृहीता वाक् नेदानीमागता तस्मादवचोऽस्मिन्
काले वागागमनादाद्ययणे गृहीते वाचं विसृजेत् न तु पूर्व-
यद्यवदुत्तरयद्यं तूष्णीं गृह्णीयात् । ननु पूर्वयद्येव्यपि प्रतिपद्यं

मन्त्राहामावातनात् कथं दृष्ट्वीं यद्यथं । एवं तर्हि दृष्ट्वीं-
 ब्रह्मवाग्विसर्गब्रह्माभां उपानुषौ धनो विवचेयातां । अत-
 र्वौपाणुवाक्यकाण्डे समावाचते “वाग् प्राचीनमाययथाद्ब्रह्महान्
 गृहीयात् तानुपाऽद्ब्रु गृहीयात् यानूर्ध्नाऽऽज्ञानुपन्निमतः” इति ।
 धनिद्वयं शौकिकदृष्टान्तेन विवदयति “यथा स्मारीयति म
 चास्य इयति नापरास्वामीत्युपावस्यजत्येवमेव तदध्वरुंराययथं
 गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं विसृजते” (सं० ६का०।४प्र०।११अ०)
 इति । स्मारी ह्यज्ञपतिर्बाधः स्मरच्छ्रयगताविति धातुः । य
 चाधो मनस्वारी विचार्य पश्चाद् वाचानुपावस्यति मुञ्चति
 वराहान् गजान् पातयितुं । मार्गे यो गर्तं चाघामेन स्रम्यते
 य चास्यः ममैतावति दूरं आस्यसिद्धति, अहं लीषत् पुरो
 मत इयति दूरे स्थितो नापरास्वामि । वराहादिभिः स्वस्य
 मारयमेकोऽपराधः स्वात्मानं दृष्ट्वा वराहादेः पलायनम-
 न्योऽपराधः स्त्रेण मुक्तस्य वाचस्य स्वज्ञानमपराधान्तरं एतत्
 सर्वमिषति दूरे मम न भविष्यतीति निश्चित्य गतिः तत्र
 स्थित्वा पश्चादवसरे सति पश्चादुद्धतो यथा वाषान् मुञ्चति त-
 थैव तथाध्वर्युर्नूदध्वनिः कांसिद्ब्रह्महान् गृहीत्वा यज्ञं दृढमवष्टभ्य
 पश्चाद्भूमिं प्रकटोक्तरोतीत्येतदुपपद्यते । विधत्ते “चिर्हिह-
 रोत्युद्गाहमेव तद्गृहीते” (सं० ६का०।४प्र०।११अ०) इति ।
 हिङ्गारस्य कामस्य प्रसिद्धत्वात् सामगार्वां तेन वरथं युक्तं ।
 हिङ्गारस्य कासं विधत्ते “प्रजापतिर्वा एष अहाययथो यदाय-
 यथं गृहीत्वा हिङ्गरोति प्रजापतिरेव तत् प्रजा अभिजिघ्रति

तस्माद्दत्तं जातं गौरभिजिघ्रति” (सं० ६ का० १४ प्र० १११ अ०) इति ।
 आद्यथणह्रिङ्कारयोः पौर्वापर्यं यदस्ति तत् तेन प्रजापतिरेव
 यजमानस्य प्रजानां मूर्द्धन्याघ्राणं करोति, अतएव पशुख्य-
 येतद्दीक्ष्यते । त्रिष्वपि सवनेषु आद्यथणं विधत्ते “आत्मा वा
 एष यज्ञस्य यदाद्यथणः सवने सवनेऽभियुक्त्वात्मात्मनेव यज्ञः
 सक्तनोति” (सं० ६ का० १४ प्र० १११ अ०) इति । द्वापविच-
 खोपरि मोमरसस्य अवनयनं विधत्ते “उपरिष्ठादानयति रेत
 एव तद्धाति” इति (सं० ६ का० १४ प्र० १११ अ०) द्वापविच-
 ख्याधस्तात् स्ववत्या धारया आनयनं विधत्ते “अधस्तादुपगृ-
 ष्णाति प्रजनयत्येव तत्” इति (सं० ६ का० १४ प्र० १११ अ०) सव-
 नत्रयगमाद्यथणं प्रश्नं सति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्या-
 द्गायत्री कनिष्ठा कृन्दे साऽऽसती सर्वाणि सवनानि वहतीत्येष वै
 गायत्रिचै वत्सो यदाद्यथणस्तमेव तद्भिनिवर्तः सर्वाणि सव-
 नानि वहति तस्माद्दत्तमपाकृतं गौरभिनिवर्तते” (सं० ६ का०
 १४ प्र० १११ अ०) इति । अन्त्याक्षरत्वात् कनिष्ठा । प्रातःसवने वहि-
 ष्यवमानसूक्तानां उपासौ गायतेत्यादीनां कृन्दो गायत्री । मा-
 ध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानसूक्तस्य अष्ठाते जातमन्धस
 इत्यस्य गायत्रीद्वितीयसवनस्यार्भवपवमानसूक्तस्य स्वादिष्ठयेत्यस्य
 गायत्री एव मुदाहर्तव्यं । यथा गौः अपाकृतं स्ववत्समभिलक्ष्य
 दृषादिकमपि परित्यज्य निवर्तते तथा गायत्री स्ववत्समाद्यथणं
 अभिलक्ष्य पुनः पुनर्निवर्त्य सवनानि निर्वहति । ये देवा दिवि
 चिः ब्रह्मयज्ञेत्येते त्रिष्टुभौ ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकौ ॥ * ॥

उपयामयद्दीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उ-
क्थायुवे यत्त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वेष ते
योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे ॥ १ ॥

उपयामयद्दीतोऽसि द्वाविंशतिः ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कल्पः “स्त्राख्योक्त्यां गृह्यात्युपयामयद्दीतोऽसीन्द्राय त्वा
बृहद्वते वयस्वत इति ग्रहणसादनौ” इति । पाठस्तु “उपया-
मयद्दीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थायुवे यत्त इन्द्र
बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वेष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे” इति ।
हे सोम उपयामेन स्त्राख्या गृह्यतोऽसि इन्द्राय त्वां गृह्यामि ।
कीदृशाय । बृहद्वते गृह्यतामप्रियाय, तस्मात्तयोऽन्यामृचि “त्वां
वृत्वेखिन्द्रसत्पतिं” इति हि श्रुतं । वयस्वते वयोऽन्नं सोमरूपं तस्मै
तत्पानार्थं त्वां प्रार्थय इति शेषः । हे सोम विष्णवे त्वां गृ-
ह्यामि । एष खरप्रदेवः तव स्नानं उक्थयस्त्वप्रियायेन्द्राय त्वां
खरे सादधामि । मन्त्रव्याख्यानायादावुक्त्याग्रहणं विधत्ते “इन्द्रो
गृह्याय वज्रमुदयहत् स वृत्रो वज्रादुद्यतादविभेत् सो ऽग्रवीक्या

मे प्रहारसि वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्रदास्यामीति तस्मा
 उक्थं प्रायच्छत् तस्यै द्वितीयमुदयच्छत् सोऽब्रवीन्ना मे प्रहार-
 सि वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्रदास्यामीति तस्मा उक्थमेव
 प्रायच्छत् तस्यै द्वितीयमुदयच्छत् विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सो
 ऽब्रवीन्ना मे प्रहारसि वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्रदास्यामीति
 तस्मा उक्थमेव प्रायच्छत् तं निर्माणं भूतमहन् यज्ञो हि
 तस्य मायासीद्यदुक्थो दृष्टत इन्द्रियमेव तदीर्यं यजमानो
 भ्रातृव्यस्य वृक्षे” (सं०६का०।५ प्र०।१२ अ०) इति । मा मे प्रहाः
 मां मा प्रहार्षीः । वीर्यंमुक्थरूपं ओष्ठं वस्तु उक्थस्यास्यां मन्त्रेण
 दृष्टीतः सोम उक्थ इत्यर्थः । तस्य संवनत्रयापेक्षया त्रिःप्रदानं ।
 अग्निष्टोमे द्वितीयसवने उक्थाभावेऽपि संखान्तरेषु विद्यते । अथ
 वा प्रातःसवन एषोक्थस्यास्या उक्थपात्रे त्रिर्दृष्टीतत्वं तद-
 पेक्षया त्रिः प्रदानं । द्वितीयपर्याये विष्णुर्जहीत्येवं वदन्निरुमन्व-
 तिष्ठत सहकारी सन्नवस्थित उक्थरूपो यज्ञो वृक्षस्य माया य-
 क्षादुक्थलोभेन मोहित इन्द्रो वृचं न ज्ञानं चिन्त्युक्थेषु
 इन्नेषु निर्माणं मोहयितुमसमर्थं वृचं ज्ञतवान् तस्मादिन्द्रवद्दे-
 रिगतमिन्द्रियं सामर्थ्यं विनाप्रयितुमुक्थं वृक्षीयात् । वृक्षेन्द्राव
 इतलान्मन्त्रेऽपि इन्द्रायेत्युक्तिर्युक्तेत्याह “इन्द्राव त्वा वृहद्वते क-
 यस्वत इत्याहेन्द्राव हि स तं प्रायच्छत्” (सं०६का०।५ प्र०।
 १२ अ०) इति । विष्णोरपि सहकारित्वेन भागित्वात् तन्मन्त्रोऽपि
 युक्त इत्याह “तस्यै त्वा विष्णवे त्वेत्याह वदेव विष्णुरन्वतिष्ठत ज-
 हीति तस्मादिष्णुमन्वाभजति” (सं०६का०।५ प्र०।१२ अ०) इति ।

स्वास्त्रां गृहीत्वा सादितस्य सोमस्य होमकाले पुनर्दाहपात्रे चि-
 वारयहसं विधत्ते “चिर्निगृह्णाति चिर्हिं सक्तं तस्यै प्राचच्छत्”
 (सं० ६का०।५ प्र०।१ अ०) इति । स गृह्यसमुक्थं तस्यै इन्द्राच-
 चिः प्राचच्छत् । ततः स्वास्त्रोगतं सोमं चेधा निष्कृष्य पर्यायचयेषु
 गृहीत्वात् । दाहपात्रे गृहीतस्यासादनमन्त्रं स्वास्याभिमन्त्रं नमन्त्रं
 सोत्पाद्य व्याचष्टे “एष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः पुन-
 र्हस्त्रास्त्रिर्गृह्णाति” (सं० ६का०।५ प्र०।१ अ०) इति । हे दाहपात्रे
 गृहीत सोम तवैषः चरप्रदेवः स्नानं अनेन मन्त्रेण सादयेत् ।
 हे स्वास्त्रोगत सोम त्वं गृहीतत्रेषोऽपि पुनर्गृह्णामासत्ताद्गृह्ण-
 वासि चक्ष्मात् स्वास्त्रोगतात् सोमाद् गृहीष्यमाणं पर्यायदय-
 मषेष्वा पुनः पुनरित्युक्तिः । अत्र सूत्रं “उपयामगृहीतोऽसि
 मिचावदृषाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि देवेभ्यो देवायुवमुक्थेभ्य उक्था-
 द्युवमित्युक्थ्यात् इतीयं गृहीत्वेव ते योनिर्मिचावदृषाभ्यां त्वेति
 सादयित्वा पुनर्हविरसीति स्वास्त्रोगमभिमन्त्रति, एवं विहित-
 वृत्तरेण पर्यायौ ताभ्यां प्रतिप्रस्त्रातां चरति” इति । उक्थ-
 होमचमसहोमान् विधत्ते “चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य चक्षुक्थः तस्मा-
 दुक्थ्यः उतः सोमा चक्षुयन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति त-
 स्मादेकं यज्ञं बहवोऽनुयन्ति तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति
 तस्मादेको बहोर्जाया विन्दते” (सं० ६का०।५ प्र०।१ अ०) इति ।
 चक्षुःस्त्रागोत्रे उक्थ्ये उते सति चक्षुःस्त्रागोत्रमेवेतरस्त्रागोत्राद्यमसा
 होतव्याः । आत्मा सर्वावयवसङ्घातरूपः पुरुषः । अवयवेषु मुख्यस्य
 चक्षुषो इन्द्रिः पुरतो मार्गं प्रचरति । ततः सङ्घातरूप आत्माऽनु-

गच्छति । एकं मुख्यं परिवृढं गच्छन्तं बहवो सृष्ट्या अनुगच्छन्ति ।
 एको मुख्यश्चक्षुरिव ज्ञापकाचार्योऽपि बहूनां सिखाणां मध्ये
 भद्रः पूज्यो भवति । एको मुख्यः स्वतन्त्रः पुरुषः परतन्त्रा बह्वीर्जा-
 या सभते । एभिर्दृष्टानैश्चमसानामुज्ज्वलानन्तरहेमो युक्तः । अत्र
 सूत्रं “यहमध्वर्युरादत्ते चमसाः स्वमसाध्वर्यव आश्राव्य प्रत्याश्रा-
 विते सम्प्रेष्यति, सव्यज्ञा यज सोमार्णा, इति वषट्कृतानु वषट्कृते
 जुहति भक्षान् हरन्ति” इति । मुख्यचमसे सन्पातस्वावनयनं वि-
 धत्ते “यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा-
 हवनीयं च हविर्द्धानं तिष्ठन्नवनयेदात्मानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति
 यदि कामयेत यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदो हवि-
 र्धाने तिष्ठन्नवनयेद्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि काम-
 येत सदस्थान्यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति सद आस्रभ्याऽवनयेत् सद-
 स्थानेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति” (सं० का०।५।प्र०।१२०) इति । यज्ञ-
 यज्ञसं यज्ञफलं । आस्रभ्य प्रविश्य । अत्र सूत्रं “देवेभ्यस्त्वा देवा
 युवं पृणञ्जि यज्ञस्थायुष इति मुख्ये सन्पातमवनयति यदि का-
 मयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्युक्तं” इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके दादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जा-
 तमग्निं । कविः सम्म्राजमतिथिं जनानामासन्ना पाचं
 जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽस्युग्रये त्वा वैश्वान-

रायं भ्रुवोऽसि भ्रुवक्षितिर्भ्रुवाणां भ्रुवतमोऽच्युतानाम-
च्युतक्षित्तम एष ते योनिरग्रये त्वा वैश्वानराय ॥ १ ॥

मूर्द्धानं पञ्चचिःशत् ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके चयोदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कथ्यः “मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थास्या
भ्रुवं पूर्णं गृह्णात्येष ते योनिरग्रये त्वा वैश्वानरायेत्यायतने
हिरण्ये सादयेत्” इति। पाठस्तु “मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या
वैश्वानरमृताय जातमग्निं । कविः सप्ताजमतिथिं जनानामा-
सन्ना पात्रं जमयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वैश्वान-
नराय भ्रुवोऽसि भ्रुवक्षितिर्भ्रुवाणां भ्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षि-
त्तम एष ते योनिरग्रये त्वा वैश्वानराय” इति । अत्र गृहीत्वा
पञ्चाङ्गुवोऽसीत्यादिकं पठेत् । तदुक्तं बोधायनेन “अथैनमधि-
वदते भ्रुवोऽसीति मूर्द्धानमिति मन्त्रे स्तुम इति पदमध्याह-
त्याग्निं वयं स्तुम इति योजनीयं । कीदृशमग्निं । दिवो मूर्द्धानं
ग्निरौवदुस्रते देभ्ये सूर्यरूपेणावस्थाय द्युलोकस्य भासकं । अरतिं
पृथिव्या अरतिरुपरतिः तद्रहितं । न हि पृथिव्या उपरि कदा-
चिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा
वर्त्तते । स चाग्निर्वैश्वानरनामकः । यथा दिवि नाको नामा-
ग्निरित्यास्नातं तथा पृथिव्यां वैश्वानरः । अन्ताय जातं यन्ना-

र्थमाहवनीयादिरूपेषोत्पन्नं । कविं स्वभक्ताननुष्टुहीतुमभिन्नं ।
 वचाञ्चं सम्बन्धीयमानं जनानां यजमानानामतिथिं चकिर्मिः
 चत्कारयोग्यं । आसन् ईदृशस्याग्रेराखे होतुं देवाः पाचं मो-
 मयहचमसरूपं आ जनयन्त सर्वत ऐन्द्रवायवादिस्नानेषूत्पा-
 दितवन्तः । हे सोम स्नाखीरूपेषोपयामेन गृहीतोऽसि वैश्वान-
 रनामकायाग्रये तां गृह्णामि । हे यद् त्वं भ्रुवोऽसि भ्रुवनाम-
 रूपकोऽसि । भ्रुवचितिः स्त्रिरनिवाचः । आवैश्वदेवग्रंसनमवस्था-
 नात् भ्रुवाषामादित्यस्नास्नादीनां मध्ये ऽतिग्रयेन भ्रुवस्यस्यैव
 व्याख्यानं अच्युतानां अच्युतचित्तम इति । एषोऽनुपोत्तदेवस्य
 स्नानं तत्र वैश्वानरायाग्रये तां वादयामि । भ्रुवपदं विधत्ते
 “आद्युर्वा एतद्यज्ञस्य यद्भुव उत्तमो यद्वाषां यद्भते तस्या-
 दायुः प्राषानामुत्तमं” (सं० ६ का० १५ प्र० १२ अ०) इति । ऐन्द्र-
 वायवादयो यथा यज्ञस्य वागादिप्राणरूपास्तथा भ्रुवोऽप्यायुः-
 स्वरूपः, यच्च भ्रुवोऽन्तर्धामैन्द्रवायवादीनां धाराप्रहाषामुत्तम-
 स्वरमो यथा भवति तथा गृहीतव्यः । अत एव भ्रुवयद्प्रहावे
 सूचकारेषोत्तं “अत्र धारा विरमति” इति । यस्यादायुःस्ना-
 नीयो भ्रुवो यद्वाषामुत्तमः तस्यादागादीनां प्राषानां मध्ये
 जीवनरूपमायुश्चत्तमं । सति हि जीवने प्राषाः शोभन्ते । मन्वे
 मूर्द्ध्वम्प्रथोनेष ज्ञातीनां मध्ये यजमानं श्रेष्ठं करोतीत्याह
 “मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्याह मूर्द्धानमेवैव५ यमानानां
 करोति” (सं० ६ का० १५ प्र० १२ अ०) इति । आद्युषो वैश्वानरा-
 भिमाग्निदेवतादायुःस्नाखीयस्य भ्रुवस्य पदस्य वैश्वानरबन्धो युक्त

इत्याह “वैश्वानरव्युत्पाद्य जातमग्निमित्याह वैश्वानरश्च हि देवतवायुः” (सं० ६ का० १५ प्र० १२ अ०) इति । अस्याव्युत्प-
रितमे यजुषि च वैश्वानरव्युत्पद्यो नामेकैर्ध्वाधोवर्त्तिप्रा-
चसाम्बायेत्याह “उभयतो वैश्वानरो व्युत्पद्यते तस्मादुभयतः
प्राचो अधस्ताद्योपरिष्ठाच” (सं० ६ का० १५ प्र० १२ अ०) इति ।
अथा वाक्शुरादेव उपरिभागवर्त्तिनो मूकत्वान्धत्वबधिरत्वादि-
कृतान्ध्यान् व्यवहारनिरोधान् वारयन्तो देहस्यार्द्धं कृत्यं निर्व-
हन्ति तथा अधोभागवर्त्तिं तु प्राचो मलमूत्रनिरोधं महान्तं
निरोधं निवारयन्तर्द्धकृत्यं निर्वहन्ति । तथैवान्ये यथा अन्नस्यार्धं
निर्वहन्ति । भुवस्वस्यार्धमिति प्रब्रंशति “अर्धिनोऽन्ये यथा व्युत्पद्यन्ते
ऽर्धो भुवस्वस्यार्धवार्क् प्राचोऽन्येषां प्राचानां” (सं० ६ का०
१५ प्र० १२ अ०) इति । अर्द्धित्वमिति ब्रह्मणः । भुवस्योत्तरविसृज्यं
साक्षात्सादनस्यानं विधत्ते “उपोत्तेऽन्ये यथाः साद्यन्तोऽनुपोत्ते
भुवस्वस्यार्दस्यान्वाः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति माः सेनान्वाः” (सं०
६ का० १५ प्र० १२ अ०) इति । अदमुपोष्य खरीकृते प्रदेब्रे यथा-
न्तरा सादनं । केवलभूत्वां भुवस्य सादनं । यस्यादेवं वैलक्ष्यं
तस्मात्सोकेऽप्यन्वा गवादिरूपाः प्रजा अस्त्रिवस्क्रुतिनेव सुरेश
भूमौ तिष्ठन्ति । अन्वास्तु मनुष्यरूपाः प्रजाः पादतलगतैर्मा-
सेन अवतिष्ठन्ते । भूमौ साद्यमानस्य भुवस्योत्तरविविधानसमीप-
देशं विधत्ते “असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन् तान्
देवा भुवेषादृष्टन् तद्भुवस्य भुवत्वं यद्भुव उत्तरतः साद्यते
धृत्यै” (सं० ६ का० १५ प्र० १२ अ०) इति । पर्याचिकीर्षन् पर्या-

कर्तुमुत्तरत आक्रष्टुमैच्छन् । भुवसोत्तरदेव्रे सादनेन सा
 पृथिवी धृता भवति । अथ सूत्रं “उत्तरस्य हविर्धानस्याद्येषो-
 पस्यन्नमनुपोत्ते भुवसाली” इति । भुवेऽवस्थितस्य सोमस्य हो-
 तृचमसेऽवनयनं विधत्ते “आयुर्वा एतद्यज्ञस्य बहूव आत्मा
 होता यद्देवचमसे भुवमवनयत्यात्ममेव यज्ञस्यायुर्दधाति” (सं०
 ६का०।५ प्र०।२ अ०) इति । अवनयनस्य कालं विधित्सुर्मता-
 न्काराण्युपन्यस्यति “पुरस्तादुक्त्वस्माऽवनीच इत्याहुः पुरस्तात्प्रा-
 च्युषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीच इत्याहुर्मध्यमेन प्राच्युषो भुङ्क्ते उत्त-
 राधेऽवनीच इत्याहुः उत्तमेन प्राच्युषो भुङ्क्ते” (सं० ६का०।५ प्र०।
 २ अ०) इति । उक्तं ब्रह्मं । तच्च चेधा विभज्य पूर्वभागे ब्रह्ममात्रे
 ऽवनयेत् । एवमितरयोरपि । आयुषः पूर्वभागे वाञ्छे बज्रह्मत्वे
 भुज्यते । मध्यमे भागे बज्रसं भुज्यते । उत्तमे भागे ब्रह्मभावेऽपि
 बज्रभोक्तुमिच्छति । इदानीं विधत्ते “वैश्वदेव्यामृषि ब्रह्ममा-
 नायामवनयति वैश्वदेव्यौ वै प्रजाः प्रजास्त्रेवायुर्दधाति” (सं०
 ६का०।५ प्र०।२ अ०) इति । उत नोहिर्बुध्नियः शृणोत्वित्येष
 वैश्वदेवी । मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति त्रिष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

मधुस्य माधवस्य शुक्रस्य शुचिस्य नभस्य नभस्यशेष-
 स्योर्जस्य सहस्य सहस्यस्य तपस्य तपस्यस्योपयामष्टही-
 तोऽसि सप्तसर्पोऽस्य ऋष्यत्याय त्वा ॥ १ ॥

मधुस्त्रिंशत् ॥

इति तत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कथ्यः “चतुस्रैः प्रचरतो द्रोणकलत्राद् गृह्णन्ते न सायन्ते
पूर्वेवाऽग्नेषूपत्तरानभिगृहीतः पूर्वाऽध्वर्युर्दृष्ट्वाति यजन्तः
प्रतिप्रस्तातोपयामगृहीतोऽसि मधुस्येत्येतैः प्रतिमन्त्रऽ सः-
सर्पाऽस्रऽहस्यत्याचलेति चयोद्गचतुर्दशौ गृह्येते” इति ।
मन्त्राणां पाठस्तु “मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च
नभश्चक्षेपक्षोर्जश्च सहश्च सहस्रश्च तपश्च तपस्यस्योपयामगृही-
तोऽसि सःसर्पाऽस्रऽहस्यत्याचला” इति । अत्र मध्वादिशब्दाः
क्रमेण चैवादिमासानां वाचकाः । सःसर्पाऽस्रऽहस्यतिशब्दयो-
रर्थोऽन्वय इति । असङ्गान्तावेकवर्षं द्वौ चेत् सःसर्प आदिमः
अथमासो द्विसङ्गान्तः स चाहस्यति सङ्गक इति । मन्त्रादावु-
पयामेति प्रयुञ्जीत । ये सोम त्वमुपयामगृहीतो मधुस्यसि ।
इवमन्यथापि योज्यं । चतुस्रहं विधत्ते “यज्ञेन वै देवाः
सुवर्गे लोकमायन् ते मन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते
संवत्सरेण योपयिता सुवर्गे लोकमायन् तमृषव चतुस्रैरेवा-
नुप्राजानन् यदृत्तुस्रह गृह्णन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रजातौ” (सं०
इका०१५ प्र०१३ अ०) इति । संवत्सरेण योपयिता काशवि-
श्वेन मोहयित्वा यतो अथयो मनुष्येष्वभिज्ञाः । सङ्गां विधत्ते
“दाद्ग गृह्णन्ते दाद्ग मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रजातौ”

चयोद्गत्रचतुर्द्वयोरथेतदुपलक्षणं । अत एव सूत्रकार आह
 “द्वादत्र चयोद्गत्र चतुर्द्वयं वा वृक्षान्ते” इति । आदावन्ते च
 द्वयोर्द्वयं विधत्ते “अह प्रथमौ वृक्षेते सद्योत्तमौ तस्माद्द्वौ
 दादृद्व” (सं०६का०।५ प्र०।१३०) इति । मधुश्च माधवसेत्येतौ
 प्रथमौ । तपश्च तपश्चसेत्येतावुत्तरौ । यस्माद् द्वयोः साहित्य-
 मत्र विहितं तस्माद् द्वौ द्वौ मासौ चतवचवौ । पानस्यसोमं
 यज्ञो आवधितुं विश्वस्य पार्ययोर्द्वौ मुखे विधत्ते “उभयतो मुख-
 म्द्वयुपाचं भवति को हि तद्देव यत चतूनां मुखं” (सं०६का०।
 ५ प्र०।१३०) इति । चतूनां मुखं चतुर्धर्मप्रवृत्त्यारम्भो यतो
 यस्मात् काशादारभ्य भवति तत् को नाम वेद तस्मात् चतु-
 पाचस्य मुखद्वयं कुर्यात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थापोः प्रैषमन्त्रावुत्पा-
 दयति “चतुना प्रेक्षेति षट्काल आह षड्वा चतव चतूनेव
 प्रीषात्युत्तुभिरिति चतुश्चतुश्चद एव षड्गुण् प्रीषाति द्विः
 पुनर्चतुनाह द्विपद एव प्रीषाति” (सं०६का०।५ प्र०।१३०)
 इति । हे मैत्रावरुण चतुना निमित्तेन होतारं प्रेक्ष । त-
 निमं मन्त्रं प्रथमद्वितीयपञ्चमेव्यध्वर्युर्ब्रूयात् । द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु
 प्रतिप्रस्थाता ब्रूयात् । एवं षट्कालः तद्वचनं । तेन भवत्यतूनां
 प्रीतिः । चतुभिः प्रेक्षेति सप्तमनवमयोरध्वर्युर्ब्रूयात् । अष्टम-
 दशमयोः प्रतिप्रस्थाता । तेन चतुरावर्त्तनेन षड्गुणां प्रीतिः ।
 चतुना प्रेक्षेत्यध्वर्युरेकादशे ब्रूयात् । प्रतिप्रस्थाता द्वादशे । तेन
 द्विरावर्त्तनेन मनुष्याणां पचिषाञ्च प्रीतिः पूर्वोक्तामेव षट्-
 चतुर्द्वयस्यां उपजीव्योपजीवकभावेन प्रव्रंसति “चतुना प्रेक्षेति

षट्कल आहर्त्तुभिरिति चतुस्रस्राचतुष्यादः पञ्चव अतूनुप-
जीवन्ति द्विः पुनर्चतुनाह तस्माद्द्विपादश्चतुष्यादः पञ्चनुपजी-
वन्ति” (सं०६का०।५प्र०।१३अ०) इति । गवाद्यश्चतुष्यादः
प्रीतोष्णादिनृधर्मानुपजीवन्ति । मनुष्याश्च द्विपादः पञ्चुगतशी-
रादीनुपजीवन्ति । स्वर्गरोहणसोपानरूपेण पुनः प्रग्रंसति “अ-
तुना प्रेञ्चेति षट्कल आहर्त्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्चतुनाहा-
क्रमणमेव तत् सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समञ्चै”
(सं०६का०।५प्र०।१३अ०) इति । आश्रम्यते प्राप्यते स्वर्गोऽनेन
सेतुनेत्याक्रमणः सेतुः । यथा सेतोरधोभागो विज्ञासः ऊर्ध्व-
प्रदेवः मङ्कुचितः तथैवात्र षट्चतुर्द्विसङ्ख्या द्रष्टव्या । सोपाने-
न्वप्येतत् समानं । अध्वर्युप्रतिप्रस्नातोयुंगपङ्कमनं निषेधति
“नान्योन्यमनुप्रपद्येत यदन्योन्यमनुप्रपद्येतर्त्तुर्चतुमनुप्रपद्येत-
र्त्तवो मोञ्जकाः स्युः” (सं०६का०।५प्र०।१३अ०) इति । अध्वर्यु-
प्रतिप्रस्नादभ्यां प्रथमद्वितीयौ यदौ सहस्रहीतौ । ततो हवि-
र्धानास्त्रिंशन्व गत्वा ऽऽहवनीये जुत्वा पुनः प्रत्यागत्य हविर्धाने
सहस्रान्नरं यहीतव्यं । तत्रैकः पुरतोऽन्वः पृष्ठत इत्येवं युगपन्न
मन्तव्यं, किन्तु पर्यायेण । अतुयचे यदि तयोः सहस्रमनं स्यात्
तदानीमेकस्यतुमन्योऽनुप्रविशेत्, ततः साङ्कर्यात् अतवो मोहहे-
तवो भवेयुः । कास्रभेदवदुभयोर्भागभेदं विधत्ते “प्रसिद्धमेवा-
ध्वर्युर्दक्षिणेन प्रपद्यते, प्रसिद्धं प्रतिप्रस्नातोत्तरेण, तस्मादादित्यः
वपसासो दक्षिणेनेति षडुत्तरेण” (सं०६का०।५प्र०।१३अ०)
इति । प्रथमतः सिद्धं प्रसिद्धं चादित आरभ्येत्यर्थः । यस्माद्दु-

विजोर्दक्षिणोत्तरो दौ मार्गौ तस्मादादित्यस्यापि दक्षिणाद्य-
 नोत्तराद्यद्ये भवतः । अथ सूत्रं “यथावादाद्योपनिष्क्रामतो
 दक्षिणमेवाध्वर्युर्धावाञ्जं विप्रथमाद्य उपनिष्क्रामत्युत्तरं प्रति-
 प्रस्नाता द्वावाञ्जं निप्रथमाद्य उपरमत्यथाध्वर्युरात्रावयति आ-
 त्रावयास्तु शौषट् चतुर्णा प्रेष्येति वषट्कृते जुषेति निष्क्राम-
 त्येवं प्रतिप्रस्नाता प्रपद्यते तथाध्वर्युः” इति । यदा हविर्धानात्
 प्रतिप्रस्नाता निष्क्रामति तदाध्वर्युर्हविर्धानं प्रविशति । एवं
 व्यत्ययेनोभयोरगमनं । मधुस्येत्यादिमन्त्रैरेव दादन्न मासार्णा
 प्रीतत्नात् स्र्शर्षमन्त्रस्य निर्विषयत्वमात्रस्य व्याचष्टे “उपयाम-
 गृहीतोऽसि स्र्शर्षोऽस्य हस्यत्याचलेत्याहासि चयोदधो मास
 इत्याहुस्तमेव तस्मीषाति” (सं० ६ का० १५ प्र० १३ अ०) इति ।
 अधिकमासस्तयोदधः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इन्द्राग्नी आगतः सुतं गीर्भिर्नभो वरैर्यथं । अस्य
 पातं धियेषिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वेष
 ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ १ ॥ ॥ १५ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । दा-
 आसो दाशुषः सुतं । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्य-
 क्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यक्त्वा देवेभ्यः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी ओ मासो विश्वंश्रुतिर्विश्वंश्रुतिः ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके पञ्चदशषोडशानुवाकौ ॥ ० ॥

कस्य: “अभक्षितेन पात्रेणाध्वयुरैन्द्राग्रं गृह्णाति । इन्द्राग्नी
आगतः सुतमिति गृह्णसादनौ” इति । पाठस्तु “इन्द्राग्नी
आगतः सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यं । अस्य पातं धियेपिता । उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां तैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा”
इति । हे इन्द्राग्नी सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागतं आगच्छतं ।
कीदृशं सोमं । गीर्भिः सुतिभिर्युक्तमिति शेषः । नभो नभ-
स्त्रितैः स्वर्गनिवासिभिर्देवैर्बरेण्यं प्रार्थनीयं । अस्य सोमस्य सम्ब-
न्धिर्न स्वकीयमंत्रं पातं युवां पिवतं । कीदृशौ युवां । धिया अस्य-
दुष्या इषिता प्रार्थिता । स्पष्टमन्यत् । कस्य: “वैशदेवः शुक्रपा-
त्रेषु गृह्णात्योमाससर्वणीधृत इति गृह्णसादनौ” इति । पा-
ठस्तु “ओमाससर्वणीधृतो विश्वे देवास आगत । दशाऽशो
दाशुषः सुतं । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते
योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः” इति । हे विश्वे देवाः आगतं आग-
च्छतं । कीदृशाः । ओमासो रक्षितारः । सर्वणीधृतो मनुष्यपोष-
काः । अनिष्टनिवारणं रक्षणं इष्टप्रापणं पोषणं । सुतमभि-
षुतं दाशुषो दत्तवतो यजमानस्य दशाऽशुषः फलं पूर्वं दत्त-
वन्तः । स्पष्टमन्यत् । मन्त्रानुपेक्ष्य ऐन्द्राग्रयर्ह विधत्ते “सुव-
र्गाय वा एष सोकाय गृह्णन्ते अदृतयथा ज्योतिरिन्द्राग्नी

यद्देन्द्राग्रं तदुपाचयेष्ये अह्नाति च्योतिरेवाह्ना उपरिष्टाह-
 धाति सुवर्गस्य लोकस्य लोकस्थानुख्यात्” (सं० ६ का० १५ प्र० १
 ४ अ०) इति । यदेतद्दुत्तुपाचमध्वर्युहसो भक्षणीयेन सोमेनोपेतं
 तेनैन्द्राग्रं गृहीयात् । तथा सति चतुस्रैः प्राप्तः स्वर्गः इन्द्राग्नि-
 च्योतिषा प्रकाशितो भवति । ब्रह्मप्रदत्त्वेनैन्द्राग्रं प्रशंसति “चो-
 जोभृतौ वा एतौ देवानां यद्दिन्द्राग्रो यद्देन्द्राग्रो अह्नात भोज
 एवावहन्ते” (सं० ६ का० १५ प्र० १४ अ०) इति । यद्दान्तरं विभ-
 क्षे “वैश्वदेवः शुक्रपात्रेषु अह्नाति वैश्वदेवो वै प्रजा असावा-
 दित्यः शुक्रो यद्देवैश्वदेवः शुक्रपात्रेषु अह्नाति तस्मादसावा-
 दित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति तस्मात् सर्व एव मन्वते मां
 प्रत्यङ्मुदेति” (सं० ६ का० १५ प्र० १४ अ०) इति । शुक्रपात्रस्य चत्
 पात्रं तेन वैश्वदेवं गृहीयात् । वैश्वदेवः सर्वाः प्रजाः प्रति-
 शुक्रपात्राभिमानिन्या आदित्यः प्रत्यङ्मुदेति च अभिमुख उदेति ।
 तदेतत्सर्वं स्वाप्यनुभवसिद्धं । तेजःप्रदत्त्वेन वैश्वदेवं प्रशंसति “वै-
 श्वदेवः शुक्रपात्रेषु अह्नाति वैश्वदेवो वै प्रजासोमः शुक्रो
 यद्देवैश्वदेवः शुक्रपात्रेषु अह्नाति प्रजासोमो तेजो दधाति” (सं०
 ६ का० १५ प्र० १४ अ०) इति । इन्द्राग्रो भोमास इत्येते नावन्तौ ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशषोडशाऽनुवाकौ ॥ * ॥

मदत्त्वंतं हृषभं वा हृधानमकं वारिं दिव्यं शास-
 मिन्द्रं । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रसंज्ञोदामिह तः

हुवेम । उपयामृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १ ॥

मरुत्वन्तः षड्विंशतिः ॥ १७ ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः
सुतस्य । तव प्रणीती तव श्रूर शर्मन्नाविवासन्ति कवयः
सुयज्ञाः । उपयामृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष
ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १ ॥ १८ ॥

मरुत्वाः इन्द्र वृषभो रक्षाय पिबा सोममनुष्यं म-
दाय । आ सिञ्चस्व जठरे मध्वं ऊर्मिं त्वः राजासि
पुदिवः सुतानां । उपयामृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरु-
त्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १ ॥

इन्द्रं मरुत्वो मरुत्वानेकान् षड्विंशदेकान् षड्विंशत् ॥
॥ १९ ॥

महाः इन्द्रो य आजसा पर्जन्यो वृष्टिमाः इव ।
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । उपयामृहीतोऽसि महेन्द्राय
त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १ ॥

महानेकान् षड्विंशतिः ॥ २० ॥

महाः इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत दिवर्षा अमिनः
सहोभिः । अस्मद्रियग्वावृधे वीथीयोः पशुः सुहंतः

कर्त्तृभिर्भूत् । उपयामगृहीताऽसि महेन्द्राय त्वेष ते
योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १ ॥

महानुवत् षड्विंशतिः ॥ २१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशविंशैकविंशानुवाकाः ॥ ० ॥

कथ्यः “मदत्वन्मिति खेनर्तुपात्रेषाध्वयुः पूर्वं मदत्वतीर्थं
मृच्छति इन्द्र मदत्व इति खेन प्रतिप्रस्थातोत्तरेषोत्तरं” इति ।
पाठस्तु “मदत्वन्तं वृषभं वावृषागमकवारिं दिव्यं त्रासमिन्द्रं ।
विन्वासाहमवसे नूतनायोयं सहोदामिह तं ज्वेम । उपया-
मगृहीतोऽषीन्द्राय त्वा मदत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मदत्व-
ते” इति । “इन्द्र मदत्व इह पाहि सोमं यथा भार्याते अपिबः
सुतस्य । तव प्रसीतो तव शूर ब्रह्मन्नाविवासन्ति कवचः सुथ-
ज्ञाः । उपयामगृहीतोऽषीन्द्राय त्वा मदत्वत एष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा मदत्वते” इति । इहास्मिन् कर्मणि तमिन्द्रमाह-
याम । कीदृशं । मदद्रवैरुपेतं जलस्य वर्षितारं कामानां वर्द्ध-
यितारं अकुम्भितारं वृषादीनां ब्रह्मणामतिप्रबलत्वादिविभवं
दुष्टानां त्रासितारं विश्वं पालयितुं सहिष्णुं अनलसमित्यर्थः ।
अवसे रक्षयाय । नूतनाय अयं इदानीन्तनेभ्यो वैरिभ्यो जय-
मानं रक्षितुं तद्वैरिषूयमित्यर्थः । सहोदां बलप्रदं । हे मद-

इत्युक्तेऽत्र त्वन्निहासिन् कर्षाणि सोमं पाहि पिब । यथा त्रा-
 र्थातिनामकस्य समन्धिनि कर्षाण्यभिपुतस्य सोमस्यांशमपिबः
 तदत् शूद्र तव प्रधीती प्रषयनेनानुज्ञया सुचक्षाः पूर्व्वे कवचः
 तव बर्षाणि सुखे निमित्तभूते षति आभिमुख्येन विवायन्ति
 परिषयन्ति तददयमपि यजमान इत्यर्थः । स्पष्टमन्वत् । कल्पः
 “अभक्षितेन पात्रेषु अध्वर्युस्तृतीयं महत्वतीयं गृह्णाति मह-
 त्वाः इन्द्रेति ग्रहणसादनौ” इति । पाठस्तु “महत्वाः इन्द्र
 वृषभो रषाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय । आसिञ्चस्व जठरे
 मध्व ऊर्षिं त्वः राजासि प्रदिवः सुतानां । उपयामगृही-
 तोऽसीन्द्राय त्वा महत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा महत्वते”
 इति । हे इन्द्र महद्भिर्युक्तो वर्षिता च त्वं रषाय क्रीडार्थं सोमं
 पिब । कीदृशं । अनुष्वधं स्वधाब्रह्मोऽन्नवाची षवनीथपुरोडा-
 शानाचष्टे, ताननुसृत्य वर्तमानं । किञ्च मदाय र्षाय मध्वो
 मधुरस्य पीतस्य सोमस्योर्मिं वारं तदीयजठरे आसिञ्चस्व स्ना-
 पय । त्वं प्रदिवः प्राप्यस्व स्वर्गस्य सुतानां सोमानाञ्च राजासि अत
 एव प्रार्थसे । स्पष्टमन्वत् । कल्पः “माहेन्द्रः शूद्रपात्रेषु गृह्णाति
 महाः इन्द्रो य ओजसेति ग्रहणसादनौ” इति । पाठस्तु “महाः
 इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाः इव । सोमैर्वत्सस्य वावृधे ।
 उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा” इति ।
 वृष्टिमान् पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा वस्त्रेण महान् य इन्द्रः
 त्वत्सन्तानीयस्य यजमानस्य सोमैस्त्रोत्रैर्वावृधे वर्धतां । स्पष्टमन्वत् ।
 अस्मिन्नेव माहेन्द्रग्रहे विकल्पितं मन्त्रान्तरमेवमाद्यायते “म-

हाऽ इन्द्रो नृवदाचर्षषिप्रा उत द्विवर्षा अमिनः सहोभिः ।
 अस्मद्रियन्वावृधे वीर्षायोश्च पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । उपवाम-
 मृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैव ते घोनिर्महेन्द्राय त्वा” इति । अयं
 महानिन्द्रो नृवद्वानुष्यवदाचर्षषिप्रा चर्षणीन्मनुष्यान् प्रति
 तदभीष्टभोगैः पूरयतीति चर्षषिप्रा । यथा राजामात्यादि-
 र्मनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैः पूरयति तदत् । अपि चायं इधोः
 प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोः वर्षा द्विर्यस्येति द्विवर्षा । स-
 होभिर्बलैरमिनः अमितः उपमानरहितः । अस्मद्रियक् अस्मत्स-
 वृषः वावृधे वृद्धिं प्राप्तः । यथा वयमस्मानुयहावृद्धिं प्राप्ताः
 तथैवायमप्यस्मदीयैर्हविर्भिर्विवृद्धः । एतदेव प्रपद्यते । वीर्षाय
 सामर्थ्यसिद्धये कर्तृभिर्यजमानैरयं सुकृतो भूत् सुष्टुवर्द्धितोऽ-
 भूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः । उह यमसा विपुलः । पृथुः
 बलेन विकृतः । स्पष्टमन्यम् । मन्वा उपेक्षिताः । चीम्बरत्वतीथ-
 यहाण् विधत्ते “इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन माध्यन्दिने सवने
 वृचमहन्वन् माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्णन्ते वार्चन्ना
 एव ते यजमानस्य गृह्णन्ते” (सं०६का०।५।प्र०।५।अ०) इति ।
 सांविद्यं सम्युत्तिपत्तिरैकमत्यं । तेषां यहाणां पात्रं विधत्ते “तस्य
 वृचं जप्नुष ऋतवो मुह्यन्त्स ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयागृह्णात्
 ततो वै स ऋतून् प्राजानाद्यदृतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्णन्
 ऋतूनां प्रज्ञात्वि” (सं०६का०।५।प्र०।५।अ०) इति । यद्वचयं वज्र-
 रूपेण प्रशंसति “वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृव्याथ प्रहरति
 चन्मरुत्वतीया उहैव प्रथमेन यच्छति प्रहरति द्वितीयेन सृष्टुते

द्वितीयेन” (सं० ६ का०।५ प्र०।५ अ०) इति । सृष्टुते द्विगुणः ।
 धनुःसम्पादनरूपेण पुनः प्रशंसति “आयुधं वा एतद्यजमानः
 स० स्फुरते यन्महत्तीया धनुरेव प्रथमो व्या द्वितीय इषुसृ-
 तीयः” (सं० ६ का०।५ प्र०।५ अ०) इति । सम्पादितस्य धनुषः
 प्रयोगरूपेण पुनः प्रशंसति “प्रत्येव प्रथमेन धत्ते विद्यजति
 द्वितीयेन विद्यति द्वितीयेन” (सं० ६ का०।५ प्र०।५ अ०) इति ।
 प्रतिधत्त एव वाचं सन्दधात्येव । प्राणादिप्रीणचिह्नरूपेण पुनः
 प्रशंसां कर्तुमाख्यायिकामाह “इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परा-
 वतमगच्छदपराधमिति मन्यमानः स हरितो भवत् स एतान्
 महत्तीयानात्मात्स्यस्वरूपानपश्यत् तागच्छीत प्राणमेव प्रथमे-
 नासृष्टुताऽपानं द्वितीयेनात्मानं द्वितीयेन” (सं० ६ का०।५ प्र०।
 ५ अ०) इति । प्रबलेन वैरिकुलेन सह विरोधरूपमपराधं कृत-
 वानस्मीति भीत्या परां परावतमत्यन्तदूरं पलाय्य स हरितो
 विवर्षोऽभवत् । आत्मस्वरणान् खल्वभितिनिवारणेन प्रीणचि-
 ह्नं प्रति जयाह प्राणापानचेत्रज्ञानां प्रीतिरभूत् । इदानीं
 प्रशंसति “आत्मस्वरणा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्महत्-
 तीयाः प्राणमेव प्रथमेन सृष्टुतेऽपानं द्वितीयेनात्मानं द्विती-
 येन” (सं० ६ का०।५ प्र०।५ अ०) इति । अथ माहेन्द्रयज्ञं वि-
 धत्ते “इन्द्रो वृत्रमहन् तं देवा अभ्रुवन् महान् वा अयमभूद्यो
 वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वं स एतं माहेन्द्रमुद्धार-
 मुदहरत वृत्रं हत्वान्यासु देवतास्त्रधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उ-
 द्धारमेव तं यजमान उद्धारतेऽन्यासु प्रजास्त्रधि” (सं० ६ का०।

५ प्र०।५ अ०) इति । उभिषते षट्पत्त इत्युद्धारो यद्दः तमुद्-
 हरत षट्पत्तात् । वृषहमनेनोद्धारो यैवाद्यमन्वासु देवतासु म-
 खेऽधिको ऽभवत् । माघेऽस्य पात्रं विधत्ते “ऋक्पात्रेषु षट्पत्ति
 यजमानदेवत्यो वै माघेऽस्येजः ऋको यन्माघेऽस्य ऋक्पात्रेषु
 षट्पत्ति यजमान एव तेजो दधाति” (सं० ६ का०।५ प्र०।५ अ०)
 महत्तन्मिन्द्रमहत्तान्महत्तो महाऽ इन्द्रो नृवदित्येताच्छिष्टुभः ।
 महाऽ इन्द्रो य षोऽजवेति गायत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्र-
 थमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशतिवैकविंश-
 तुवाकाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

कदाच न स्तरीरसि नेन्द्रं सञ्चसि दाशुषे । उपोपेन्नु
 मघवन् भूय इक्षु ते दानं देवस्य पृच्छते । उपयामयं-
 हीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा । कदाच न प्रयुष्यस्युभे निपा-
 सि जग्मनी । तुरीयादित्यसर्वनं त इन्द्रियमातस्त्वाव-
 मृतं दिवि । यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममादित्यासो भ-
 वता मृडयन्तः । आवोर्वाचीं सुमतिर्वदत्याद्दृष्टोश्चि-
 द्या वरिवो वित्तरासत् । विवस्व आदित्येष ते सोम-
 पीयस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य तृप्यास्म ते वयं तर्पयितारो
 या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि ॥ १ ॥

वः सप्तविंशतिश्च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ • ॥

कथ्यः “आदित्यपात्रेण य आदित्यस्त्रास्त्रां द्विदेवत्ययज्ञ-
संपातासोभ्यः सोमं गृह्णाति कदाच न स्तरीरसीति कदाच न
प्रयच्छसीति इत्यातस्त्रं दधि यज्ञो देवानामिति पुनः सोमं गृ-
हीत्वा विवस्त्र आदित्येति तस्मिन् यावाद्यमुपांश्च इत्यवनमवधाच
तेनेनं मेलयित्वा या दिव्या वृष्टिसया त्वा श्रीणामीति इत्या
तस्त्रेण दद्या पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्वा यावाद्यमुद्गृह्णाति
यद्युद्गृहीतस्य ताजक् विन्दुः प्रस्कन्देद्वर्षुकः पर्जन्यः स्त्राद्यदि
चिरमवर्षुको न स्यादयति” इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु “कदाच
न स्तरीरसि नेत्रं सस्यसि दाशुषे । उपोपेक्षु मघवन् भूय इक्षु ते
दानं देवस्य पृथ्यते । उपयामगृहीतोस्त्रादित्येभ्यस्त्रा” इति । हे
इन्द्र त्वं कदाचिदपि स्तरीः हिंसको न भवसि, किन्तु दाशुषे
हविर्दानवते यजमानाय फलप्रदानार्थं सस्यसि गच्छसि । कुच ।
उपोपेक्षु यजमानस्त्रात्यक्तसमीप एव । हे मघवन् भूय इक्षु
पुनरेव च देवस्य तव दानं देयं हविः पृथ्यते सम्बध्यते यजमाने-
न हविर्दीयत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । उत्तरमन्त्रस्तु “कदाच
न प्रयच्छस्त्रुभे निपासि जम्बानी । तुरीयादित्ययवनं त इन्द्रि-
यमातस्त्रावमृतं दिवि” इति । प्रब्रह्मे निषेधार्थः । युष्मि-
धातुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र कदाचिदपि न प्रमाद्यसि किन्तु

वर्तमानमागामि चेत्युभे यजमानस्य जम्बानी निपासितरां पा-
 खयसि । तृतीयमित्यस्मिन्नर्थे वर्षय्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः ।
 हे आदित्य तृतीयसवनं ते त्वदीयं तस्मिन् सवने इन्द्रियाभि-
 वृद्धिकारणं अमृतसमानं दधि दिवि सुखोकसमाने हविर्धाने
 आभिमुख्येन स्थितं । उत्तरमन्त्रस्तु “यज्ञो देवानां प्रत्येति
 सुखमादित्यामो भवता मृडयन्तः । आवोर्वाची सुमतिर्वृत्त्या-
 द१ होस्त्रिद्या वरिवो विप्तरासत्” इति । अयं यज्ञपुरुषो देवानां
 सुखं सुखं प्रत्येति जानात्युत्पादयतीत्यर्थः । हे आदित्या अ-
 स्मान् मृडयन्तः सुखयन्तो भवथ । युष्माकं सुमतिः अनुग्रह-
 बुद्धिर्वाचीनेष्वस्मासु प्रवृत्ता यती आववृत्त्यात् आवर्ततां या
 सुमतिरेवा१ होस्त्रिदस्यदीयपापात् व्यावर्तत पापं विनाशयती-
 त्यर्थः या सुमतिः वरिवो विप्तरासत् अतिशयेन परिषर्था-
 भिज्ञाभवत् । उत्तरमन्त्रस्तु “विवस्व आदित्यैष ते सोमपी-
 यस्तेन मन्दस्व तेन दृष्य दृष्यास्व ते वयं तर्पयितारः” इति ।
 हे विवस्वः विभिष्टनिवास आदित्य विवस्वन्नामक एषः तृतीय-
 स्तव सोमपीथः पातव्यः सोमस्तेन सोमदर्शनेन मन्दस्व इष्टो
 भव, तेन सोमपानेन दृष्टो भव, तव तर्पयितारो वयमपि दृष्टा
 भूयास्व । उत्तरमन्त्रस्तु “या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणा-
 मि” इति । हे सोम दिव्यवृष्टिहेतुना दधा त्वां मिश्रयामि ।
 अथादित्यस्य विधातुमाख्यायिकामाह “अदितिः पुत्रकामा
 साधेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मोदनमपचत् तस्या उच्छेषणमददुस्तत् प्रा-
 आत् सा रेतो धत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त” (सं० ६ का०)

३ प्र०।५ अ०) इति । साथ्येभ्यः साथ्यनामकेभ्यः । आधानप्रकर-
 षोक्तविधानेन सन्नादितो ब्रह्मोद्गमः । उच्छेषणं उतत्रिष्टं । पुत्र-
 चतुष्टयेनाप्यनिवृत्ते कामे पुनः प्रयुक्तवतीत्याह “सा द्वितीयम-
 पचत् सा मन्वतोच्छेषणान् म इमे ऽञ्जत यद्ये प्रात्रिष्यामीतो
 मे वशीयाः सो जनिष्यन्त इति साये प्रात्रात् सा रेतो धत्त
 तस्यै व्यृद्धमाच्छमजायत” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति । इमे
 ऽञ्जत चत्वारोऽजायन्त अत्यन्तधनिकपुत्रोत्पत्त्यपेक्षया । होमात्
 प्रागेव प्रात्रनेनैवापराधेन तस्याऽऽच्छं गर्भस्त्रानं व्यृद्धं गर्भशून्य-
 मभवत् । व्यृद्धिनिवारणाय पुनः प्रयुक्तवतीत्याह “साऽऽदित्येभ्य
 एव तृतीयमपचङ्गोगाय म इदं आन्तमस्त्विति तेऽनुवन् वरं
 वृषामहै योऽतो जायाता अस्माकं स एकोऽस्योऽस्य प्रजाया-
 न्मृश्याता अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्त्रानादित्यो
 जायत तस्य वा इयं प्रजा यन्मनुष्यास्तास्त्रेक एवर्द्धो यो यजते
 स देवानां भोगाय भवति” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति ।
 इदमाच्छं आन्तं गर्भाभावेन पुरा सन्तप्तं आसीत् । इदानीं
 मम गर्भधारणेन अदितेर्भोगाय अस्त्वित्युक्ता ब्रह्मोद्गममादि-
 त्येभ्योऽजुषोत् । ततः अष्टाद्यो जायते सोऽस्माकं मध्ये एक
 आदित्योऽसु अस्मादित्यस्य समन्विन्वा प्रजायां चः समृद्धः सो
 ऽस्माकं भोगाय भवत्विति वरः । तत आष्टादिवस्त्रानामक आ-
 दित्य उत्पन्नः । से मनुष्याः तेऽप्यादित्यस्य प्रजाः वृष्टिद्वारेणो-
 त्पादकत्वात् । तासु प्रजासु यो यजते स एव समृद्धत्वाद्देवानां
 भोगाय भवति । इत्यमाख्यायिकया यदं देवतां निरूप्य यद-

षायादानं निरूपयितुमाख्यायिकान्तरमाह “देवा वै यज्ञा-
 द्रुद्रमन्तराऽऽयन्त आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान् प्राप-
 चन्त तान् प्रतिप्राचच्छन् तस्मादपि वधं प्रपन्नं न प्रतिप्रच-
 ष्कन्ति” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति । देवा यज्ञं कुर्वन्त-
 ष्मिन् यज्ञे रुद्रं विस्मृतवन्तः । स च रुद्र आदित्याननुप्राप्य
 अवाधत । तेन बाधिता आदित्या ऐन्द्रवायवादिग्रहान् ग्रहणं
 प्रपन्नाः। ते च ग्रहदेवतास्नानादित्यान् रुद्राय नैव प्रत्यर्पितवन्तः।
 तस्मात्सोके परैर्बन्धोऽपि चोरादिर्घदि ग्रहणं प्राप्नुयात् तद्द
 तमपरेभ्यो नैव प्रत्यर्पयन्ति । आदित्यग्रहं विधत्ते “तस्माद्द्विदे-
 वत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति ।
 यस्मादादित्या द्विदेवत्यग्रहान् प्रपन्नास्तस्माद् द्विदेवत्यग्रहेभ्यो
 निषिच्य आदित्यग्रहं गृह्णीयात् । आदित्यानां उतत्रेषेण
 ब्रह्मोदनेनोत्पन्नत्वात् तेषां द्विदेवत्यत्रेषो युक्त इत्याह “यदुच्छे-
 षणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०)
 इति । ग्रहणे कदाचनेत्यादिमन्त्रान् विनियुक्ते “तिस्रभिर्ह-
 रिभर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तस्मिद्युगमुल्बं गर्भो जरायु
 तदेव तस्मिन्नुगं” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति । मातापितृ-
 रूपं मिथुनं पुत्रेण सह तदेकं चयात्मकं । गर्भवेष्टनोदकमुल्बं
 तदेष्टनं पट्टसदृशं जरायुनामकं । तदुभयत उभयरूपं मिथुनं
 गर्भेण सह चयात्मकं, तेन सदृशमिदमृक्चयात्मकं । अस्मिन् ग्रहे
 इधिमेषनं विधत्ते “पशवो वा एते यदादित्य ऊर्ध्वं धि दधा
 मध्यतः श्रीषात्पूर्वमेव पशूनां मध्यतो दधाति” (सं० ६ का०।

५ प्र०।६अ०) इति । आदित्यस्य दृष्टिद्वारा पशूपकारित्वात् पशुत्वं, दध्नो भोष्यत्वात् तद्रूपत्वं । तेन दध्ना सोमं मध्ये मेलयेत् । प्रथममन्त्रेण सहात् सोमं गृहीत्वा तृतीयमन्त्रेण पुनर्यही-
 त्वात् मध्यममन्त्रेण दधि प्रक्षिपेदित्यर्थः । दध्नः किञ्चिद्गुणं वि-
 धत्ते “श्रुतातस्त्रेण मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्वं दुहे” (सं० ६ का० ।
 ५ प्र०।६अ०) इति । “श्रीते बुधमातनक्ति” इति वचनात् सा-
 खात्त्वभास्ते चीरे सम्यक्स्थिते सति पस्यादातश्चनीयं । इह तु
 उष्ण एव चीरे यदातश्चने न निष्पन्नं दधि तेन मेलनीयं । यस्या-
 दचोष्णं चीरं तस्मात्सोकेऽपि आमा पाकरहिता गौः पक्वं धारो-
 ष्यरूपं चीरं दुहे दुग्धे प्रयच्छति । यदस्याच्छादनं विधत्ते “पशवो
 वा एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुधैवास्मै पशून् गृ-
 ह्णाति (सं० ६ का० । ५ प्र०।६अ०) इति । अतः पशून् निरुध्य यज-
 मानार्थमेव तान् गृहीतवान् भवति । अत्र सूत्रं “दध्ने हस्तेन वा
 पिधायोत्तिष्ठति” इति । तदेवादित्यग्रपरिश्रयणमनूद्य प्रशं-
 सति “पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्निः परिश्रित्य
 गृह्णाति रुद्रादेव पशून्कर्तुर्धधाति” (सं० ६ का० । ५ प्र०।६अ०)
 इति । अनेन ग्रहरूपाणां पशूनां घातकाद्रुद्राद्भवधानं भवति ।
 मन्त्रगतमादित्यपदं यावपरतया व्याचष्टे “एष वै विवस्वा-
 नादित्यो यदुपाश्रुसवनः स एतमेव सोमपीथं परिश्रय
 आदृतीयसवनादिवस्व आदित्यैष ते सोमपीथ इत्याह विव-
 स्वन्तमेवादित्यः सोमपीथेन समर्धयति” (सं० ६ का० । ५ प्र० ।
 ६अ०) इति । विवस्वात्सामकस्वादित्यस्य यथाभिमानित्वा-

द्वाव्षसाद्रूपत्वं । स च यावा एतमेवादित्यग्रहगतं सोमं पातुं
 हृतीयवदनसमाप्तिपर्यन्तं परितः ज्ञेते अतो यावविषयत्वं मन्त्रस्य
 युक्तं । याम्यदधिअपहं समन्त्रकं विधत्ते “या दिव्या वृष्टि-
 खणा त्वा श्रीषामीति वृष्टिकामस्य श्रीषीयावृष्टिमेवावहन्ते
 यदि ताजक् प्रस्कन्देदुर्षुकः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवकर्षुकः”
 (सं० ६ का०।१ प्र०।६ अ०) इति । अस्यार्थः पूर्वमेव सूत्रे स्पष्टमु-
 दाहृतः । यद्दान्तरवत् सादनादिप्रसक्तौ प्रतिषेधति “न साद-
 यत्वसन्नाद्धि प्रजाः प्रजापते नानु वषट्करोति यदनुवषट्-
 कुर्याद्गुर्द्रं प्रजा अन्ववसृजेन्न ज्ञत्वा ऽन्वीचेत् यदन्वीचेत् चक्षुरस्य
 प्रमाथुकश्- स्यात् तस्मान्नान्वीक्ष्यः” (सं० ६ का०।१ प्र०।६ अ०)
 इति । इष ते योनिरिति मन्त्रस्यानाघातत्वात्तान् मृहीतस्य
 सादनं सिद्धं । किन्तु तथैव प्रचारः । असन्नाद्गर्भाच्चव्यतिरि-
 क्तस्थाने पतितात् । यथा यद्दान्तरं वषट्कारानुवषट्कारयोर्भिर्भं
 ह्यते । नात्र तथा । किन्तु सकृदेव अनुवषट्कारे तु प्रजा
 अनुसृज्य रद्रं क्रूरं प्रेरयेत् । अन्वीक्षणेऽध्वयुरन्वोऽभवेत् । इत
 चारभ हन्दी सक्षणयन्वादुक्षेतव्यः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

वामस्य सवितर्वाममु श्चो दिवे दिवे वामससभ्यश्
 सगवीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैरया धिया वाम-

भाजः स्याम । उपयामृहीतोऽसि देवाय त्वा सविचे ॥

॥ १ ॥

वामं चतुर्विंशतिः ॥ २३ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिर्द्वः शिवेभिर्द्व परि-
पाहिने गयं । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षामा-
किर्नो अघशः स ईशत । उपयामृहीतोऽसि देवाय
त्वा सविचे ॥ १ ॥

अदब्धेभिस्त्रयोविंशतिः ॥ २४ ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये । स चेता दे-
वता पदं । उपयामृहीतोऽसि देवाय त्वा सविचे ॥ १ ॥

हिरण्यपाणिं चतुर्दश ॥ २५ ॥

सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एष ते योनि-
र्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १ ॥

सुशर्मा द्वादश ॥ २६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके त्रयोविंश चतुर्विंश पञ्चविंश षड्विंशानुवाकाः ॥

कल्पः “वाममद्य सवितरित्यन्वर्धामपात्रेषु सावित्रन्नास्य-
षाद्गृहीत्वा न सादद्यति” इति । पाठस्तु “वाममद्य सवितर्वाममु-
यो दिवे दिवे वाममद्यभ्यः सावोः । वाममद्य द्वि त्रयस्य देव भू-

हेरथा धिया वामभाजः स्याम । उपयामगृहीतोऽसि देवाय
 ला सवित्रे” इति । हे सवितः अद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं
 सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । श्वोऽपि वामं सावीः । तत ऊर्ध्वदिने
 वामं सावीः । हे देव वामस्य वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य
 स्वर्गनिवासस्य दृष्ट्या अनया अद्भ्यायुक्तया बुद्ध्या वामभाजो
 वननीयकर्मानुष्ठानवन्तः स्याम । स्पष्टमन्यत् । अत्रैव विकल्पि-
 तो द्वितीयो मन्त्र एवमास्त्रायते “अदभ्येभिः सवितः पायुभि-
 द्युः श्रिवेभिरस्य परिपाहि नो गयं । हिरण्यजिह्वः सुविताय
 नव्यसे रक्षामाकिर्नो अघशंस ईद्वत । उपयामगृहीतोऽसि
 देवाय ला सवित्रे” इति । हे सवितस्त्वं अदभ्येभिरहंसितैः
 पायुभिः पालकैः श्रिवेभिर्मन्त्रैः अनुयच्छविशेषैः नोऽस्माकं
 गयं गृहं परिपाहि सर्वतो रक्ष । हिरण्यजिह्वः हिता रमणीया
 च जिह्वा यस्य सः नोऽस्माकं हितं प्रियं च वदतीत्यर्थः ।
 तादृशस्त्वं सुविताय सुष्टुगमनाय स्वर्गप्राप्तये नव्यसे नूतनाय
 तदिदं कर्म रक्ष । नोऽस्माकं अघशंसः पापापवादनिन्दको भवान्
 माकिरीद्वत शक्नो मा भूत् । द्वितीये मन्त्रो विकल्पित एव-
 मास्त्रायते” हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये । स चेता
 देवता पदं । उपयामगृहीतोऽसि देवाय ला सवित्रे” इति ।
 अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिः तादृशं
 सवितारं उपगम्य ह्वये आह्वयामि । किमर्थं । ऊतये रक्षणाय ।
 सविता देवता रूपः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेता ज्ञाता । कल्पः
 “एतेनैव सन्नेषेण वैश्वदेवपूतभृतो गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि

सुब्रर्माऽसीति यद्वसादनौ” इति । पाठस्तु “सुब्रर्मासि सुप्र-
 तिष्ठानो वृहदुक्षे गम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः” इति ।
 हे विश्वदेव यद्वशोभनं ब्रह्मं सुखं चक्ष तव स त्वं सुब्रर्मासि ।
 सुष्टुप्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्यासौ सुप्रतिष्ठानोऽसि उक्षे ब्रह्मे
 ब्रह्ममागय तुभ्यं वृहज्जमोऽस्तु । स्पष्टमन्वत् । सावित्रयज्ञं वि-
 धत्ते “अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाययणाद्गृह्णाति प्रजापतिर्वा
 एष यदाययणः प्रजानां प्रजननाय” (सं० ६ का०।५ प्र०।७अ०)
 इति । आययणयज्ञस्य कर्मनिष्पत्तिदारेण प्रजापालकत्वात् प्र-
 जापतित्वात् आययणाद्गृह्णं प्रजोत्पत्तये भवति । सादनादिकं
 पूर्ववन्निषेधति “न सादयत्यसस्त्राद्भिः प्रजाः प्रजायन्ते नानुव-
 षट्करोति यदनु वषट् कुर्याद्गुद्रं प्रजा अन्ववसृजेत्” (सं०
 ६ का०।५ प्र०।७अ०) इति । विहितं सावित्रयज्ञं प्रशंसति “एष
 वै गायत्रो देवानां यत् सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदा-
 ययणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाययणाद्गृह्णाति स्वादेवैनं यो-
 नेर्निर्मृह्णाति” (सं० ६ का०।५ प्र०।७अ०) इति । तत् सवितुर्व-
 रेणमित्यावातत्वाद्देवानां मध्ये सविता गायत्रीसम्बद्धः । आ-
 ययणस्य गायत्र्याः स्नाने प्रातःसवने गृह्यते । अनेन सम्बन्धेना-
 ययणः सावित्रस्य स्वकीयो योनिः । सावित्रस्य तृतीयसवन-
 सम्बन्धं विधत्ते” विश्वेदेवास्तृतीयं सवनं मोदयच्छन् ते सवि-
 तारं प्रातःसवनभागं सन्नं तृतीयसवनमभियपर्यणयन् ततो
 वै ते तृतीयं सवनमुदयच्छन् यत्तृतीयसवने सावित्रो गृह्यते
 तृतीयस्य सवनस्योद्यत्तै” (सं० ६ का०।५ प्र०।७अ०) इति । विश्वे-

देवास्तु क्षकीयं तृतीयसवनं नोदयच्छन् उद्दोढुं नात्रक्रुवन् ।
 प्रातःसवने भागः सवितुर्युक्तः तस्य गायत्रत्वात् । तादृशमपि
 सहकारित्वेन समानीय तृतीयसवनमुदवहन् । अतोऽत्र सा-
 वित्रो युक्तः । वैश्वदेवग्रहं विधत्ते “सवित्रपात्रेण वैश्वदेवं कस्य-
 न्नाद् गृह्णाति वैश्वदेवो वै प्रजा वैश्वदेवः कस्यन्नः सविता प्रस-
 वानामीन्ने यत् सवित्रपात्रेण वैश्वदेवं कस्यन्नाद् गृह्णाति सवित्र-
 प्रसूत एवासौ प्रजाः प्रजनयति” (सं० ६ का०।१ प्र०।७ अ०)
 इति । यद्यपि पूर्वमन्तर्यामपात्रं तथापि इदानीं सवित्रपात्रं
 शक्यम् । कस्यन्नात् द्रोणकस्यन्नात् । प्रजानां विश्वैर्देवैः पात्रत्वेन
 वैश्वदेवत्वं । सर्वदेवसाधारणसोमाधारत्वात् कस्यन्नस्य वैश्वदेवत्वं ।
 सावित्रश्रेष्ठे सोमे वैश्वदेवं विधत्ते “सोमे सोममभिगृह्णाति रेत
 एव तद्गृह्णाति” (सं० ६ का०।१ प्र०।७ अ०) इति । अत एव मन्त्रे
 सुप्रतिष्ठामित्येतदुपपन्नमित्याह “सुश्रमांसि सुप्रतिष्ठान इत्याह
 सोमे हि सोममभिगृह्णाति प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६ का०।१ प्र०।७ अ०)
 इति । मन्त्रपदानां कश्चिद्विशेषं दर्शयति “एतस्मिन्ना अपि
 ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुश्रमांसि सुप्रतिष्ठान
 इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति वृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन
 करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवता-
 स्नाभ्य एवैतश्च सर्वेभ्यो गृह्णाति” (सं० ६ का०।१ प्र०।७ अ०) इति ।
 अपि वैतस्मिन्नेव वैश्वदेवग्रहे मन्त्रपदैर्मनुष्यादीनां सूचितत्वात्
 सर्वार्थमिदं ग्रहणं । तत्र सुश्रमाशब्देन समीचीनसुखार्थिनो म-
 नुष्याः सूचिताः । वृहदशब्देनाधिकतममहिमोपेता देवाः । नमः-

ब्रह्मेन नमस्कारप्रियाः पितरः । सादनमग्ने विश्वेभ्य इत्येतत्
मर्त्यार्थत्वाद्युक्तमित्याह “एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह
विश्वदेवो श्लेषः” (सं० ६ का०।५ प्र०।७ अ०) इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशच्चतुर्विंशपञ्चविंशषष्टिग्रान्ताद्यतु-
रोऽनुवाकाः ॥ * ॥

बृहस्पतिसुतस्य त इन्दो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं
ग्रहं गृह्णाम्यग्नाद् इ पत्नीवाः ३ सजूर्देवेन त्वद्वा सोमं
पिव स्वाहा ॥ १ ॥

बृहस्पतिः पञ्चदश ॥ २७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कल्पः “उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य त इत्युपाऽशु-
पाचेष्टं पत्नीवतमाययाद्गृहीत्वा न सादयत्यग्नाद् इ पत्नीवा ३
इति वषट्कृते जुहोति नानुवषट्करोत्यपि वोपाऽशु वषट्कु-
र्यात्” इति । पाठस्तु “बृहस्पतिसुतस्य इन्दो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं
ग्रहं गृह्णाम्यग्नाद् इ पत्नीवाः ३ सजूर्देवेन त्वद्वा सोमं पिव स्वाहा”
इति । हे इन्दो सोम तव सम्बन्धिनं ग्रहं गृह्णामि । कीदृशं । पा-
त्नीवदेवताकं । कीदृशस्य तव । इन्द्रियावतः वीर्यवतः । बृहस्पति-
र्थजमानः, बृहतेः यज्ञस्य परिपाकनात् तेन सुतस्याभिषुतस्य ।

हे पत्नीवसुधे त्वद्वा देवेन सजुः सह सोमं पिब स्वाहा उतमि-
दमसु । पात्नीवतस्यस्य पात्रं विधत्ते “प्राणो वा एष यदुपाङ्ग-
शुर्थदुपाङ्गशुपात्रेण प्रथमसोत्तमस्य यदौ गृह्येते प्राणमेवा-
नुप्रयन्ति प्राणमनुस्यन्ति” (सं० ६ का०।५ प्र०।८३०) इति ।
उपाङ्गोः प्राणत्वं पूर्वमूक्तं । वाचस्पतये पवस्वैत्यनेन गृहीतः
प्रथमो सहः । बृहस्पतिसुतस्येति गृह्यमाणसोत्तमो सहो यद्यपि
दधियस्यः पूर्वभावी तथापि नासौ सोमस्यस्यः अदाभ्याङ्गु सोम-
स्यहावपि न तौ नित्यौ, तस्मान्नित्येषु सोमस्यहेषूपाङ्गुशुरेव प्रथमः ।
हारियोजनस्य पञ्चाङ्गावित्सेऽप्यग्निष्टोम*साञ्चि समाप्ते सति यज्ञ-
शेषत्वेनानुष्ठानं । तस्मादग्निष्टोमापेक्षया पात्नीवतसोत्तमत्वं ।
तयोः प्रथमोत्तमयोरुपाङ्गुशुपात्रेण सहणं कुर्यात् । तथा सति
प्राणमेवानुसृत्य प्रयन्ति प्रारभन्ते उद्यन्ति समापयन्ति । पात्नी-
वतस्यहं विधत्ते “प्रजापतिर्वा एष यदाययणः प्राण उपाङ्गुः
पत्नीः प्रजाः प्रजनयन्ति यदुपाङ्गुशुपात्रेण पात्नीवतमाययणाद्
गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय तस्मात् प्राणं प्रजा अनुप्रजायन्ते”
(सं० ६ का०।५ प्र०।८३०) इति । पत्नीरिति प्रथमा । प्राणमनु
प्राणयुक्ताः प्रजाः उत्पद्यन्ते । विहितं सहं प्रशंसति “देवा वा इत
इतः पत्नीः सुवर्गं लोकमजिगाङ्गसन्ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त
एतं पात्नीवतमपश्यन् तमगृह्यत ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजा-
नन् यत् पात्नीवतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रजात्यै”(सं० ६ का०।

* अग्नीषोम इति तै० पा० ।

† अग्नीषोमापेक्षया इति तै० पा० ।

५ प्र०।८अ०) इति । पत्नीरित इतः । पत्नीवतपहमुपेक्ष्य अन्य-
 यस्माद्गृहादित्येतत् यशो गृह्यते । एतद्गृहे घृतमेखनं विधत्ते
 “स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं कृत्वाऽघ्नन् तं
 निरिन्द्रियं भूतमगृह्यन् तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदाया-
 दोरपि पापात् पुंस उपस्वितरं वदन्ति यद्गृतेन पत्नीवतः
 श्रीणाति वज्रेणैवैनं वज्रे कृत्वा गृह्णाति” (सं० ६का०।५ प्र०।
 ८अ०) इति । नातिष्ठत स्त्रीदेवताकत्वमसहमानः स्वात्मानं
 न प्रकाञ्चितवान् । अघ्नन् अताडयन् निरिन्द्रियं भूतं निर्वीर्यं
 जातं यस्मात् स्त्रीदेवताभ्यो गृह्यमाणः सोमो निःसामर्थ्यः त-
 स्माप्तोके स्त्रियः सामर्थ्यरहिता अपत्येषु दायभाजो न भवन्ति ।
 पापात् पतितादपि पुंसोऽपि उपस्वितरं शोषतरं स्त्रीस्वरूपं
 वदन्ति । आस्मात्स बृहस्पतिसुतस्येति मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा
 व्याचष्टे “उपयामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपयामस्तस्मादिमां
 प्रजा अनुप्रजायन्ते” (सं० ६का०।५ प्र०।८अ०) इति । उपेताः
 प्रजाः *यमयति उत्पादनधारणादिना व्यवस्थापयति इत्यु-
 पयामो भूभागविशेषः । बृहस्पतिशब्दस्यैव प्रयोगेऽभिप्राय-
 माह “बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्प-
 तिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति” (सं० ६का०।५ प्र०।८अ०)
 इति । इन्दुशब्दे द्रवत्वसाम्येन रेत उपलक्षयतीत्याह “इन्दो
 इत्याह रेतो वा इन्दू रेत एव तद्गृह्णाति” (सं० ६का०।५ प्र०।
 ८अ०) इति । इन्द्रियशब्देन तत्कार्यभूताः प्रजा उपलक्ष्यन्त

* यच्छति इति का० पा० ।

इत्याह “इन्द्रियावत इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्रज-
नयति” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०) इति । अग्निशब्दपत्नीवच्छब्द-
घोरभिप्रायं दर्शयति “अग्नाश् इत्याहाग्निर्वै रेतोधाः पत्नीव
इत्याह मिथुनत्वात्” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०) इति । त्वष्टृश-
ब्दप्रयोजनमाह “सजूर्देवेन त्वङ्गा भोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै
पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति” (सं० ६ का०।
५ प्र०।८ अ०) इति । पात्नीवतपदस्य होममन्त्रे त्वष्टुः परामर्शो
न युक्त इति शङ्कां वारयति “देवा वै त्वष्टारमजिष्ठां सन्
सपत्नीः प्रापद्यत तं न प्रतिप्रायच्छन् तस्मादपि बन्धं प्रपन्नं न
प्रतिप्रयच्छन्ति तस्मात् पात्नीवते त्वष्टेऽपि ष्टयते” (सं० ६ का०।
५ प्र०।८ अ०) इति । अस्मात् पत्नीः शरणं गतः तस्मात् त्वष्टा
पत्नीरनुभामी भवति । वादनस्य प्रसक्तौ तदारयति “न वाद-
यत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०)
इति । अनुवषट्कारे तु उपांशुत्वगुणं विधत्त “नानु वषट्क-
रोति यदनु वषट्कुर्याद्भुद्रं प्रजा अन्ववसृजेद्यज्ञानु वषट्कुर्या-
दब्रान्तमग्नीत्सोमं भक्षयेदुपांशु वषट्करोति न हद्रं प्रजा
अन्ववसृजति ब्रान्तमग्नीत्सोमं भक्षयति” (सं० ६ का०।५ प्र०।
८ अ०) इति । अन्ववसृजेत् अनुप्राप्य सृष्टिं वारयेत् अब्रान्त-
मनिष्टकरं । अग्नीक्षेत्रध्वर्यांस्य प्रेषमन्त्रा उत्पादयतीति “अ-
ग्नीक्षेत्रुपस्रमासीद् नेष्टुः पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव नेष्टुरि
रेतो दधाति नेष्टा पत्नियां” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०) इति ।
हे आग्नीध्र नेष्टुः सखीपमागत्योपविश । हे नेष्टुः पत्नीमुदानय

पत्नीमुत्पाद्येह आनय अनेन प्रैषदद्येन रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्यं स्थापितं भवति । नेट्टृकारचिह्नकं उग्दाहकर्त्तकं पत्नीविषयकं दर्शनं विधत्ते “उग्दाहना सञ्ज्ञापयति प्रजापतिर्वा एष यदुग्दाहता प्रजानां प्रजननाय” (सं० ६का०।५प्र०।८अ०) इति । पत्नीकर्त्तकं स्वगुह्ये पत्नेजनीयञ्चकस्य जलस्य प्रवर्त्तनं विधत्ते “अप उपप्रवर्त्तयति रेत एव तत् सिञ्चति” (सं० ६का०।५प्र०।८अ०) इति । प्रवर्त्तनाय तज्जलप्रक्षेपस्य स्थानं विधत्ते “ऊह-षोपप्रवर्त्तत्यूरुणा हि रेतः सिञ्चते” (सं० ६का०।५प्र०।८अ०) इति । ऊहप्रदेशे स्थावितं जलं गुह्यपर्यन्तं प्रवर्त्तते । लोकेऽपि ऊहसहितेन प्रजननेन रेतः सिञ्चते । ऊहप्रदेशे वस्त्रापन-यनं विधत्ते “नग्नं हृत्योरुमुपप्रवर्त्तयति यदा हि नग्न ऊह-र्भवत्यथ मिथुनीभवतोऽथ रेतः सिञ्चतेऽथ प्रजाः प्रजायन्ते” (सं० ६का०।५प्र०।८अ०) इति ।

अथ मीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“द्विदेवशेष आदित्यस्त्रास्त्रामाययणाभिधा ।

स्त्रास्त्रो प्राप्तस्ततः पत्नीवतस्य गृहणे सति ॥

तद्गृहणे द्विदेवाः किं सार्द्धं पत्नीवतेन ते ।

उपस्रक्ष्या न वा पूर्व्वन्यायेनान्द्रूपस्रक्षणं ॥

अन्य आययणात् पत्नीवतो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्व्वदेवेषु पत्नीवानेव स्रक्ष्यते” ॥ इति ।

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्त्रास्त्रीमा-
यच्छति । पुनरपि तस्याः स्त्रास्त्रा आययणस्त्रास्त्रीमागच्छति ।

तस्या आशयणस्यास्याः पान्नीवतो गृह्यते । तस्य पान्नीवतस्य भ-
क्षणो इन्द्रवाय्वादयो उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रा-
वरुणादिभिस्सुशेन्द्र उपलक्षितस्तददिति प्राप्ते ब्रूमः । “यदुपाङ्-
गुपात्रेण पान्नीवतमाशयणाद् गृह्यति” इत्याशयणपात्रस्या-
पादनत्वश्रवणात् ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्सम्बन्धोऽपेते
मति पश्चात् पान्नीवद्देवतायै ग्रहणं भवति । तथा सत्यत्यन्तभि-
क्षस्य पान्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वकाङ्क्षा नास्ति । पूर्वाधिकरणो-
क्तस्तु पुनरभ्युक्तीतः सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य
भक्षणे मैत्रावरुणादीनामिव इन्द्रस्यापि सम्बन्धो नापैतीति वैष-
म्यं । तस्मात् पान्नीवतभक्षणे इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“सह पान्नीवता त्वष्टा तद्गृहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात् सोऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुस्यास्रपादत्वमश्रब्दनात् ।

चोदनायामभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते” ॥ इति ।

तस्मिन्नेव पान्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पान्नीवता सह त्वष्टा-
द्युपलक्षणीयः । कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च सोममन्त्राद-
वगतं “अग्राइह पान्नीवाः१ सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा”
इत्यस्मिन् मन्त्रे पान्नीवतमग्निं भ्रुतान्तेन पदेन सम्बोध्य त्वष्टा दे-
वेन सह पिबेत्यभिधानात् पादत्वेन पान्नीवत इव त्वष्टुस्तद्देवत्वं ।
ततः पान्नीवत्वष्टुपीतस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । पानकासे
सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पादत्वं,

असम्बोधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभा-
वात् । न च पादसहभावमात्रेण पादत्वं, “सहैव दशभिः पुत्रै-
भारं वहति गर्दभी” इत्यत्र पुत्राणां बोधुत्वादर्थनात् । आस्तां
मन्त्रो विधिवत्त्वात् त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत् । न । पात्नीवतभाप-
यणाद् गृह्णाति इत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः । तस्माद्देवतात्वात् त्वष्टा
नोपलक्षणीयः* । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तास्मादयत्यमी ।

सञ्ज्ञा न वा याज्ययोक्तिर्देवत्वादुपलक्षणं ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वज्जिना ।

अतोऽग्निरेव देवतास्त्रान्येषामुपलक्षणं” ॥ इति ।

तस्यैव पात्नीवतयस्य याज्यायामग्निं सम्बोध्य पत्नीवन्ताम-
धारिणस्त्रयस्त्रिंशद्देवान् मादयेत्यभिधीयते पत्नीवन्तस्त्रिंशतं
त्रिंशस्य देवान् अनुष्वधमावहमादयस्वेति मन्त्रे अनुष्वधं अनुप्र-
धानं । अत्र ह्यजमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात् त्रयस्त्रिंशतां
तद्देवत्वं अतस्त्रेऽपि तद्गुणेषु लक्षणीया इति चेत् । न । यजमानेन
मादनीयस्याग्निरेव तद्देवत्वात् त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वज्जिनास्ता
सिद्धा इति न तेषामत्र देवत्वं । तस्मात्त्रोपलक्षणं ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः संहिताभाष्ये प्रथ-
मकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

* अष्टमपङ्क्तौ तत्रैवान्यच्चिन्तितमित्यादि एकोनविंशतिपङ्क्तयन्तं या
मीमांसा लिखिता सा काशीस्थपुस्तके नास्ति विचार्यमाणे सति यत्र्यः स-
मन्वोचोक्तया संक्षेप इति कृत्वा पूर्वोक्ताधिका मीमांसा संस्थापिता इति ।

हरिरसि हरियोजनो हर्योः स्थाता वज्रस्य भर्ता
 पृश्नेः प्रेता तस्य ते देव सोमेष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य श-
 स्तोक्थस्य हरिवन्तं ग्रहं गृह्णामि हरीस्थहर्योर्धानाः
 सह सोमा इन्द्राय स्वाहा ॥ १ ॥

हरिः षड्विंशतिः ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
 ठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कथ्यः “परिधिषु ग्रहेतेषूपेता हरियोजनं गृह्णात्युपयाम-
 गृहीतोऽसि हरिरसीति द्रोणकक्षणेन सर्वमाययणं गृहीत्वा
 न सादयति बद्धीभिर्धानाभिः श्रीत्वा हरीस्थहर्योर्धाना इति
 वषट्कतानुवषट्कते जुत्वा हरति भर्तुं” इति । पाठस्तु “ह-
 रिरसि हरियोजनो हर्योः स्थाता वज्रस्य भर्ता पृश्नेः प्रेता
 तस्य ते देव सोमेष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य हरिवन्तं
 ग्रहं गृह्णामि हरीस्थहर्योर्धानाः सह सोमा इन्द्राय स्वाहा”
 इति । हे सोम त्वं हरिरसि हरितवर्णेऽसि । हरितमश्वं रथे
 युनक्तीति हरियोजन इन्द्रः तस्य सम्बन्धी हरियोजनः इन्द्र-
 देवताक इत्यर्थः । हर्योरश्वयोः स्थाता हरिभ्यां अश्वभ्यां युक्त
 रथे तिष्ठतीत्यर्थः । यद्यपीन्द्र एव रथे तिष्ठति तथापि तदी-
 यत्वात् सोमोऽपि तिष्ठतीत्युपचर्यते । इन्द्रेण पेयत्वादिन्द्राभे-
 देन वज्रस्य पोषकः । इन्द्रिरजं तस्य प्रेता यामसाधनदारेण

प्रेरयिता । हे सोमदेव तस्य ते तादृशस्य तव सम्बन्धिनं यद्
 गृह्णामि । कीदृशं । हरिवक्तं इन्द्रदेवताकं । कीदृशस्य तस्य ।
 इष्टयजुषः इष्टं यज्ञसाधनत्वेन प्रयुक्तं यद्विष्णुसादनादिमन्त्ररूपं
 यजुषस्य सोऽयमिष्टयजुः । स्तुताः चिद्व्यत्यस्य इन्द्रसप्तदशैकविंश-
 नामकाः सोमा यस्यासौ स्तुतसोमः । ब्रह्मणि उक्थप्रउगा-
 व्यनिष्क्रेवस्यमहत्वतीयवैश्वदेवाग्निमासुतनामकानि ब्रह्माणि य-
 स्यासौ ब्रह्मोक्थः । भ्रष्टास्तपुसाधानाः । हे धानाः धूयं ह-
 र्यैरिन्द्ररथवाहकान्ययोः सम्बन्धित्वेन हरीर्हरिब्रह्मार्थेन गृह्ण-
 ष्व । सोमेन मिश्रितत्वात् सहसोमाः स्तु । तादृशमिदं हविरि-
 न्द्राय स्वाहा ऊतमस्तु । हारियोजनयहविधिमर्षवादेनोक्त-
 यति “इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य शीर्षकपालमुदौञ्जत् स द्रोणक-
 लशोऽभवत् तस्मात् सोमः समस्रवत् स हारियोजनोऽभवत्”
 (सं० ६का०।५ प्र०।९ अ०) इति । उदौञ्जत् उत्तानमभवत् ।
 यस्माद्बृत्रिरसौ निष्पन्नात् द्रोणकलश्यात् स्तुतः सोमरसो
 हारियोजनोऽभवत् तस्मात् द्रोणकलशेन हारियोजनं गृह्णी-
 यात् । धानामेक्षणं विधत्ते “तं व्यचिकित्सञ्जुहवानोश् मा-
 हौषारमिति सोऽमन्यत यद्भोव्याम्यामः होव्यामि यन्न हो-
 व्यामि यन्नवेशसं करिव्यामीति तमद्भियत होतुः सोऽग्निर-
 ब्रवीन्न मय्यामः होव्यसीति तं धानाभिरश्रीणात् तः श्रुतं
 भूतमजुहोसद्भानाभिर्हारियोजनः श्रीणाति श्रुतत्वाय श्रुतमे-
 वैतं भूतं जुहोति” (सं० ६का०।५ प्र०।९ अ०) इति । तं हारि-
 योजनयहं प्रति आममपकं यज्ञवेशसं यज्ञविघातकं अद्भियत ।

स इन्द्रस्य यज्ञं होतुं निखयमकरोत् न होयसि मा शैवीः
 इदं भूतंपक्वं जातं । धानानां वाङ्मस्यं विधत्ते “वह्नीभिः श्रीणा-
 त्येतावतीरेवास्यामुग्निन् सोके कामदुघा भवन्त्यघो खन्वाङ्ग-
 रेता वा इन्द्रस्य पृत्रयः कामदुघा यद्धारियोजनीरिति तस्माद्द-
 ङ्गीभिः श्रीणीयात्” (सं०६का०।५ प्र०।८ अ०) इति । सङ्ख्या
 यावत्यो धानास्तावत्यो यजमानस्य स्वर्गे कामधेनवो भवन्ति ।
 किञ्च हारियोजनीर्धाना इन्द्रस्य कामधेनवः । पृत्रय अल्प-
 तनवः । सवनीयस्य पशोः परिधिषु प्रहतेषु हारियोजन-
 कास्य इत्येतद्विधत्ते “अक्षामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ
 तयोः परिधय आधानं यदप्रहत्य परिधीन् जुहुयादन्तरा-
 धानाभ्यां घासं प्रयच्छेत् प्रहत्य परिधीन् जुहोति निराधा-
 नाभ्यामेव घासं प्रयच्छति” (सं०६का०।५ प्र०।८ अ०) इति ।
 अक्षामवेदौ इन्द्रस्यासौ, तावप्यत्र सोमं पिबतः, अत एव
 हव्यार्थीर्धाना इत्युक्तं । सवनीयपशुभूता च परिधयो ऽग्निं प-
 रित आहृत्य तिष्ठन्ति ते तथोरसथोराधानं । आधीयते मुखे
 प्राक्षयतेऽस्यं निचक्षुमित्याधानं खल्वीनं । मुखस्यान्तस्त्रितमा-
 धानं यथोरसथोस्ताभ्यामन्तराधानाभ्यां परिधिप्रहरणादूर्ध्वं
 होमे निराधावत्वात् सुखेन घासोऽस्तुं शक्यते । नात्राध्वर्यो-
 र्होमः किन्तुञ्जेतुरित्यमुमर्थं विधत्ते “उञ्जेता जुहोति यात-
 यामेव होतर्ध्वर्युः खगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुवायथा विमुक्तं
 पुनर्युनक्ति तादृमेव तत्” (सं०६का०।५ प्र०।८ अ०) इति ।
 एतस्मिन् काले अध्वर्युर्घस्यात् खगाकृतः स्वाधीनगतिः कृतः

प्रधानग्रहाणां समाप्तत्वेन पारतन्त्र्याभावात् तस्मादयं मतसा-
 ररूप इव । तथा सत्यध्वर्योर्होमे मुक्तस्य बलीवर्दस्य आत्मस्य
 पुनः ब्रकटे योग इव भवति । गृहीतस्य हारियोजनस्य हो-
 मात् पूर्वैर्गिरिषि धारणं विधत्ते “ब्रीर्षन्नधिनिधाय जुहोति
 ब्रीर्षतो हि स समभवत्” (सं० ६का०।५ प्र०।९ अ०) इति ।
 अत्र सूत्रं “बङ्गीभिर्धानाभिः श्रोत्रा ब्रीर्षन्नधिनिधायोपनि-
 श्कम्ब” इति । होमकासेव्याश्रावणदेवादीषत्पुरतो चक्षुनं कृत्वा
 होतव्यमिति विधत्ते “विकम्ब जुहोति विकम्ब हीन्द्रो वृचम-
 हन्ससृष्ट्यै” (सं० ६का०।५ प्र०।९ अ०) इति । भक्ष्यकासे हा-
 रियोजनधानाणां मानसं सर्वसं विधत्ते “पन्नवो वै हारियो-
 जनीर्यत् सन्धिन्धादद्या एनं पन्नवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् सन्न
 सन्धिन्धादहव एनं पन्नवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् मनसा स वाधत
 उभयं करोति बहव एवैनं पन्नवो भुञ्जन्त उपतिष्ठन्ते” (सं० ६का०।
 ५ प्र०।९ अ०) इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् धानाः पन्नवः सन्धि-
 न्धादनैः खण्डयेत् । तथा सति कतिचिदेव पन्नव एनं यज-
 मानं क्षीरदानादिभिः पाक्षयन्तः प्राप्नुयुः, असन्धेदे बहवः
 प्राप्नुवन्तोऽपि क्षीरादिभिर्न पाक्षयन्ति । मानससर्वणे तु
 सन्धेदनमसन्धेदनस्येत्युभयस्य कृतत्वात् पशूनां नाक्षयत्वं नापि
 क्षीरादिराहित्यञ्च । उन्धेदहस्यगतं उतत्रेवं सर्व्वे भक्षयितु-
 मुन्धेतुरनुष्णामपेक्षेरन्निति विधत्ते “उन्धेतर्ह्युपहवमिच्छन्ते स
 हव तत्र सोमपीयस्यमेवावहन्ते” (सं० ६का०।५ प्र०।९ अ०)
 इति । सर्व्वभक्षितावग्रेषाणां द्रोणकस्यग्रगतसोमानां निजयनं

विधत्ते “उत्तरवेद्यां निवपति पञ्चवो वा उत्तरवेदिः पञ्चवो
 हारियोजनीः पशुष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयन्ति” (सं० ६का०।५ प्र०।
 ८ अ०) इति । यद्यहोमे परिसमाप्ते सति यद्वाग् प्रब्रंशति “यद्वाग्
 वा अनुप्रजाः पञ्चवः प्रजायन्ते” (सं० ६का०।५ प्र०।१० अ०)
 इति । अत एव विभज्य स्पष्टयति “उपा५ अन्तर्यामावजावयः
 शुक्रामन्विनौ पुरुषा अतुयद्वानेकत्रया आदित्यग्रहं गावः”
 (सं० ६का०।५ प्र०।१० अ०) इति । आदित्यग्रहस्य गवाश्च सा-
 दृशप्रदर्शनेन यद्यमनु गवां जम्बोपपादयति “आदित्यग्रहो
 भूयिष्ठाभिर्धृग्भिर्धृग्भ्यते तस्माद्गावः पशूनां भूयिष्ठा” (सं०
 ६का०।५ प्र०।१० अ०) इति । कदाचनस्वरीरसीत्यादिका अथो
 भूयिष्ठाः । उपा५ शुग्रहमनुजातानां यद्येष सह त्रित्वसाम्यं दर्श-
 यति “यत् त्रिदपा५ शुग्रहस्येन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ चीनजा
 जनयति” (सं० ६का०।५ प्र०।१० अ०) इति । द्वौ वा चीन् वा
 न तु त्रिभ्योऽधिकमपत्यं सा सहजनयति । यस्मादन्तर्याम-
 यद्ये सङ्कोचकसङ्खाविशेषो न श्रुतः तस्मात् तमनु जायमाना-
 नामधीनां भूयिष्ठत्वं युगपद्युक्तमित्याह “अथावयो भूयसीः”
 (सं० ६का०।५ प्र०।१० अ०) इति । अथ कथञ्चिदाययणात्
 सोमः चीयेत तदा श्लोषकसङ्घात् तद्गृहणं विधत्ते “पिता वा
 एष यदाययणः पुत्रः कलत्रो यदाययण उपदसोत् कलत्राद्
 गृह्णीयाद्यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तत्” (सं०
 ६का०।५ प्र०।१० अ०) इति । प्रथमोत्पन्नत्वादाययणः पिता

* युगपदुक्तं का० पा० ।

पश्चाद्भावितया कलत्रः पुत्रः। चितः पिता क्षीणवृत्तिः जीवनाद्यं
उपधावति उपसर्पति पुत्रं । कलत्रे सोमस्ये वैपरीत्यं विधत्ते
“यत्कलत्र उपदस्येदाययणाद् गृह्णीयाद्यथा पुत्रः पितरं चित
उपधावति तादृगेव तत्” (सं०६का०।५प्र०।१०।अ०) इति ।
कलत्रन्यायं यद्येऽपि दर्शयति “आत्मा वा एष यज्ञस्य यदा-
ययणो यद्गृहो वा कलत्रो वोपदस्येदाययणाद् गृह्णीयादात्मन
एवाधियज्ञं निष्करोति” (सं०६का०।५प्र०।१०।अ०) इति ।
यज्ञमध्यवर्त्तितादाययणो यज्ञस्यात्मा । दृष्टान्तत्वेन कलत्रस्य
पुनरुपादानं गृहं यज्ञमनेन यद्येनात्मन उपरि पुनः सन्द-
धाति । अथ स्नात्या होमसाधनत्वाभावेन तान्निन्दस्त्रिव होम-
साधनं दाहपात्रं प्रशंसति “अविज्ञातो वा एष गृह्यते यदा-
ययणः स्नात्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्माद्गर्भेषाविज्ञातेन
ब्रह्महा” (सं०६का०।५प्र०।१०।अ०) इति । आ वायो भूषेत्या-
दियज्ञमन्त्रेषु यथा देवता स्वनामविशेषेण विज्ञायते न तथा
ये देवा दिव्येकादत्र स्येत्यत्र नामविशेषश्रुतेः । तस्मादविज्ञात
आययणः स्नात्या गृह्णत्या गृह्णात्येव, न तु जुहोति, वायव्ये-
न तु दाहपात्रेण जुहोति । यस्माद् ये देवा इति मन्त्रोक्तान्
अविज्ञातनामकान् चयस्त्रिंशतो देवानुद्दिश्य स्नात्या गृह्णीतः
सोमो यद्यप्यमात्रेण तद्देवता दृष्टावपि होमाभावात् परित्यक्त
इव । तस्मात्सोकेऽप्यविज्ञातेन गर्भेण ब्रह्महा भवति । प्रोषिते
भर्तारं जारजन्यो गर्भो भर्तारं प्रत्यविज्ञातस्तेन गर्भेषोत्पन्नं ब्रह्म
ह्वयति परित्यजतीति ब्रह्महा । अविज्ञातयोर्गर्भाययणयोः

परित्यागस्तुत्यः । तच्च स्नास्त्रीगतं सोमं पुनर्दाहमघेनात्तर्या-
मपात्रेषु सावित्र्यं गृहीत्वा जुहोति । ततो दाहपात्रं प्रब्रूयं ।
प्रकारान्तरेषु दाहपात्राणि प्रब्रूयति “अवभृथमवचन्ति परा
स्नास्त्रीरस्यन्वुदायव्यानि हरन्ति तस्मात् स्त्रियं जातां परा-
स्यन्वुत्पुमाः ५ हरन्ति” (सं० ६का०।१५प्र०।१०अ०) इति ।
यदा अवभृथं गच्छन्ति तदानीमाययणोक्थ्यध्रुवादित्यस्नास्त्री-
स्यतस्तो वेद्यामेव परास्यन्ति परित्यजन्ति वायव्यानि तु दाह-
पात्राण्युद्धरन्ति अवभृददेव्रे गवन्ति । तस्मात् स्नास्त्रीवसोके-
ऽपि स्त्रियं दुहितरं विवाहेन वरकुले परित्यजन्ति पुमाः ५-
सन्तु वायव्यवदुद्धरन्ति सम्यक् पोषयन्ति । पुरोदचयद्वयं सा-
दमश्च क्रमेषु प्रब्रूयति “यत् पुरोदचमाह यथा वस्यस च-
हरति तादृगेव तद्यद्गृहं गृह्णाति यथा वस्यस आहृत्य प्राह
तादृगेव तद्यत् सादयति यथा वस्यस उपनिधायापक्रामति
तादृगेव तत्” (सं० ६का०।१५प्र०।१०अ०) इति । उपयामगृ-
हीतोऽधीत्येतस्मात् पूर्वं पयमानत्वाद्वा वायो भूषेत्यादिका
पुरोदक् । वस्यसे वसुमन्तमाय राजामात्यादिकाश्च यस्त
शोके धनिकायोपानयमाहृत्य एतदेव मनेत्युक्त्वा पुरतो नि-
धाव गच्छन्ति तथा पुरोदमादित्रयं द्रष्टव्यं । यजुःसामनी
निन्दन्निव पुरोदचं प्रब्रूयति “यद्वै यज्ञस्य यावा यजुषा क्रि-
यते त्रिषिञ्चं नद् यदृषा तहृढं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृ-
ह्णन्त उपरिष्टादुपयामा च्चया यज्ञस्य धृत्यै” (सं० ६का०।
१५प्र०।१०अ०) इति । यज्ञसम्बन्धि यदङ्गं यजुःसामभ्यां क्रियते

तच्छिद्यिसमिव । वेदेषु सर्वत्र विश्वासाच्च तदेतद्दृशाभ्युक्तमित्युच्यते एवोदाहरणात् । उपयामगृहीतोऽस्त्रन्तर्यच्छममघवन्नित्यादिमन्त्रैर्मन्त्रमाणाः पुरस्तादुपयामाः । आ वायो भूषेत्यादिभिस्तु परिष्टादुपयामाः । तत्र यजुषो दार्ढ्यार्थमुपयामपूर्वत्वं । अथस्तु स्वयमेव दृढत्वान्न तत्पूर्वत्वं । तदुभयं यज्ञस्य धृतौ भवति । सोमपात्राणि प्रशंसितुं द्वेषा विभजति “प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यान्” (सं० ईका०।१५प्र०।११अ०) इति । कानिचित्पात्राणि प्रकर्षेण युज्यन्तेऽनुष्ठीयन्ते पुनरावर्त्तन्त इत्यर्थः । अथा उपान्शन्तर्यामपात्रयोः प्रातःसवने प्रयुक्तयोः पुनस्तृतीयसवनेऽपि प्रयोगः “अदुपांशुपात्रेषु पात्रीवतमाद्यथाद् गृह्णाति । अन्तर्यामपात्रेषु वाविचमाद्यथाद् गृह्णाति” इत्याद्यात्मत्वात् । अन्त्यानि तु नावर्त्तन्ते किन्तु सकृदेवानुष्ठीयन्ते । तद्यथा । द्विदैवत्यदधियहादीनि तेषु सकृदनुष्ठितेषु स्वर्गजयः* । आतृप्तेस्त्रैतस्योक्तञ्च इति प्रशंसति “यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्षोकमभिजयति पराङ्किव ह्यसौ शोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्षोकमभिजयति पुनः पुनरिव ह्ययं शोकः” (सं० ईका०।१५प्र०।११अ०) इति । पराचीनान्यनिवृत्तानि तानि स्वर्गः पराङ्किवानावृत्त इव स्वर्गे स्थितस्यापि पुनर्जन्मान्तरेऽपि स्वर्गः प्राप्तुं उद्योगावन्मवात् । मनुष्यलोके स्थितस्य तु पुनरेतदर्शमुद्यमोऽस्तीति तस्य पैतृपुत्रं । प्रकारान्तरेण प्रशंसति “प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि

* तेषां सकृदनुष्ठानात् भा० वा० ।

प्रयुज्यन्ते तान्यन्वेषधयः पराभवन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यन्वेषधयः पुनराभवन्ति” (सं० ६का०।५ प्र०।११ अ०) इति । फलपाके विनाशः पराभवः । संवत्सरान्ते तदुत्पत्तिः पुनराभवनं । प्रकारान्तरेण प्रव्रंसति “प्रान्यानि पात्राणि प्रयुज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारक्षाः पत्रवोऽरण्यमपयन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनुद्यान्ताः पत्रवो याममुपावयन्ति” (सं० ६का०।५ प्र०।११ अ०) इति । आरक्षायान्नादयो ऽरण्यमेवोपयन्ति न कदाचिदपि घामं । घाम्वास्तु गवादयस्तृणमत्तुमरुष्ये गत्वा पुनर्घामं प्रत्यागच्छन्त्येव । व्रत्तं प्रव्रंसति “यो वै यहाणां निदानं वेद निदानवान् भवत्याज्यमित्युक्तं तदै यहाणां निदानं यदुपाऽशु ब्रूषति तदुपाऽश्वन्तर्यामथोर्धदुश्चैस्तदितरेषां यहाणामेतदै यहाणां निदानं य एवं वेद निदानवान् भवति” (सं० ६का०।५ प्र०।११ अ०) इति । आज्यमित्युक्तं । आज्यप्रशगादिनामकं व्रत्तं प्रव्रंसादारा यहाणुष्ठानप्रयोजकत्वाद् यहाणां निदानं मूलकारणं । तदेतद्यो वेद स निदानवान् चिरजीविभिर्मातापितृस्त्रामिभिः संयुक्तो भवति । व्रत्तेष्वपि यदुपाऽशु ब्रूषते तद्दुयोर्घहयोर्निदानं । यदुश्चैस्तदितरेषां सर्वेषां । इत्येवं विभेषं जानतोऽपि तदेव फलं । स्त्रास्त्रीवायव्यरूपं द्रव्यं प्रव्रंसति “यो वै यहाणां मिथुनं वेद प्रप्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्त्रास्त्रीभिरन्ये यहा यृक्षन्ते वायव्यैरन्य एतदै यहाणां मिथुनं य एवं वेद प्रप्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते” (सं० ६का०।५ प्र०।११ अ०) इति । आयय-

षोक्त्वादिग्रहाः स्त्रीरूपाभिर्दृष्टस्यस्त्रीभिर्दृष्टान्ते, उपांश-
 मर्द्यामादिग्रहास्तु पुरुषरूपैर्दाहमर्षैर्वायव्यैः । वेदेने तु मनुष्यमि-
 द्युनैः पशुमिद्युनैश्च प्रजायते युक्तो भवति । य एवं वेदेति पुनर-
 भिधानमुपसंहारार्थं । अथ सवनीयपुरोडाशान् विधत्ते “इन्द्र-
 स्तुः सोममभीषहा ऽपिबत् स विष्वङ् व्यार्हत् स आत्मन्धारमणं
 नाविन्दत् स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यत् तास्त्रिरवपत् तै-
 र्वै स आत्मन्धारमणमकुरुत् तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरुप्यन्ते
 तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राञ्जीयादात्मन्सेवारमणं कुरुते
 नैनं सोमोऽतिपवते” (सं० ६का०।५प्र०।११अ०) इति । इन्द्रेण
 विश्वरूपाभिधेयत्वदुः पुत्रे हते सति क्षुपितस्त्वष्टा विनेन्द्रं सोम-
 यामं कर्तुं प्रवृत्तः तदानीमिन्द्रोऽभीषहा बसादेवाऽपिबत् । स
 इन्द्रः सहसा पीतस्त्र सोमस्त्र उदरमध्य इतस्ततो विधावनाद्
 व्यार्हत् विविधामार्तिं प्राप्नोत् । तेनार्तः स इन्द्रः स्वात्मनि आ-
 रमणं सुखं नास्मभत । ततः चिष्वपि सवनेषु सवनीयपुरोडाशैः
 सुखं प्राप्तवान् । तस्मात् पुरोडाशान् निरुप्य तच्छेषभक्षणेन सुखं
 भवति । सोमस्यैवं नातिपवते नेतस्ततः सञ्चारेण बाधते । तेषु
 सवनीयपुरोडाशेषु पञ्चद्रव्यविधिमर्थवादेनोन्नयति “ब्रह्मवादि-
 नो वदन्ति मर्द्या न युजुषा पङ्क्तिरायते ऽथ किं यज्ञस्य पा-
 ङ्कत्वमिति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्त्रा तेन
 पङ्क्तिरायते तद्यज्ञस्य पाङ्कत्वं” (सं० ६का०।५प्र०।११अ०) इति ।
 पञ्चाक्षरा पङ्क्तिरित्याद्यातत्वात् पञ्चसङ्ख्यायोगेन पाङ्कत्वं वक्तव्यं ।
 षष्ठो युजुषो वा नास्ति काचिन्नियता पञ्चसङ्ख्या । न च मा भूत्

पाङ्कलमिति वाच्यं, पाङ्को यञ्ज इति सर्वचोद्देशवशात् । अतः
किं पाङ्कलमिति प्रश्नः । धानादिद्रव्येषु नियतया पञ्चसङ्ख्यस्य
पाङ्कलमित्युत्तरं । भ्रष्टा चषाः धानाः । आव्यसंयुक्ताः सक्तवः
करस्यः । ग्रीहिजन्या स्राजाः परिव्रापाः । पिष्टविकारः पुरो-
डासः । क्षीरविकारः पयस्या ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य पञ्चममपादे चिन्तितं ।

“किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणं ।

सर्वेषां वायिमस्येषां पूर्ववाक्येन सन्निधेः ॥

स्त्रिषुन्ते सर्व एवेति हारियोजनवाक्यतः ।

यावस्ततोऽप्यस्ति भक्ष्यस्यमसित्वमकारणं” ॥ इति ।

“हरिरसि हारियोजनः” इत्यनेन मन्त्रेण दृष्टमाशेषो यज्ञो
हारियोजनः । होतृब्रह्मादयश्चमसिनः । यस्तु चतुर्षां होतृणां
मध्ये चतुर्थो यावस्तुक्कामकोऽस्ति नासौ चमसो । तत्र चमसि-
नामेव हारियोजने भक्षणं । कुतः । यथा चमसमन्याश्चमसिनो
भक्षयन्ति अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव स्त्रिषुन्ते इत्यत्र
पूर्ववाक्ये चमसिनां सन्निहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषा-
मेवाभिधातव्यत्वात् । अतो नास्ति तत्र यावस्ततो भक्ष इति
प्राप्ते द्रुमः । अथ शब्देन एतकारेषु च चमसिमात्रित्वब्रह्मामपोद्य
वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य सन्निधिमात्रेण सङ्कोचाद्योगा-
दस्ति यावस्ततोऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणं ।

इति माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे छण्णचजुःसंहिताभाष्ये प्रथ-
मकाण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

अम्र आयूँषि पवस आसुवोर्जमिषञ्च नः । आरे
बाधस्व दुच्छुर्ना । उपयामृहीतोऽस्यग्रये त्वा तेजस्वत
एष ते योनिर्ग्रये त्वा तेजस्वते ॥ १ ॥

अग्ने चर्योविःश्रुतिः ॥ २६ ॥

उत्तिष्ठकोजसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः । सोम-
मिन्द्र चमू सुतं । उपयामृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस्वत
एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वते ॥ १ ॥

उत्तिष्ठमेकविःश्रुतिः ॥ ३० ॥

तरषिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य्य । विश्वमा-
भासि रोचनं । उपयामृहीतोऽसि सूर्य्याय त्वा धा-
जस्वत एष ते योनिः सूर्य्याय त्वा धाजस्वते ॥ १ ॥

तरषिर्विःश्रुतिः ॥ ३१ ॥

आप्यायस्व मदिक्तम सोम विश्वाभिरूतिभिः । भवा
नः सप्रथस्तमः ॥ १ ॥

आनव ॥ ३२ ॥

ईयुष्टेथे पूर्व्वतरामपश्यन् व्युच्छन्ती मुषसं मर्त्या-
सः । अस्माभिरूनु प्रतिचक्ष्याऽभूदो ते यन्ति ये अप-
रीषु पश्यान् ॥ १ ॥

ईयुरेकात्रविःश्रुतिः ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा साद-
यामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं त्वा साद-
यामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्ललाभवन्तीं त्वा
सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा
सादयाम्यजसां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा
सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा
सादयामि ॥ १ ॥

ज्योतिष्मतीं षष्टिंशतिः ॥ ३४ ॥

पुयासाय स्वाहा यासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा
संयासाय स्वाहाद्यासाय स्वाहा वयासाय स्वाहा शुचे
स्वाहा शेकाय स्वाहा तप्यत्यै स्वाहा तपते स्वाहा
ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्व्वस्मै स्वाहा ॥ १ ॥

पुयासाय चतुर्विंशतिः ॥ ३५ ॥

चित्तं सन्तानेन भवं यक्त्वा रुद्रं तनिक्त्वा पशुपतिं
स्यूलहृदयेनाग्निं हृदयेन रुद्रं लोहितेन शर्व्वं मत-
न्नाभ्यां महादेवमन्तःपार्श्वेनौषिष्ठहनं शिञ्जीनिको-
श्याभ्यां ॥ १ ॥

चित्तमष्टादश ॥ ३६ ॥

आतिष्ठ वृचहन् रवं युक्त्वा ते ब्रह्मणा हरीं । अर्वा-

चीनः सुते मनो ग्रावा ह्यसोतु वमुना । उपयामय-
हीतोऽसीन्द्राय त्वा घोडशिन एष ते योनिरन्द्राय
त्वा घोडशिनै ॥ १ ॥

आतिष्ठः षड्विंशतिः ॥ ३७ ॥

इन्द्रमिहरी वहतोऽप्रतिधृष्ट शवसन्धवीणाञ्च स्तु-
तीरुपयञ्च मानुषाणां । उपयामयहीतोऽसीन्द्राय
त्वा घोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा घोडशिनै ॥
॥ १ ॥

इन्द्रं चर्योविंशतिः ॥ ३८ ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णावागहि । आ-
त्वापृणक्लिन्द्रियः रजः सूर्यं न रश्मिभिः । उपयाम-
यहीतोऽसीन्द्राय त्वा घोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा घोडशिनै ॥ १ ॥

आसाविः सप्तविंशतिः ॥ ३९ ॥

सर्वस्य प्रतिशेवरी भूमिस्त्वोपस्थ आधित । स्यो-
नास्मै सुषदा भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः । उपयाम-
यहीतोऽसीन्द्राय त्वा घोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा घोडशिनै ॥ १ ॥

सर्वस्य षड्विंशतिः ॥ ४० ॥

महा इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्मयच्छतु । स्वस्ति
नो मघवा करोतु इक्षु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि । उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ १ ॥

महान् षड्विंशतिः ॥ ४१ ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं प्रिव हृषहन्
हूरविद्वान् । जहि शत्रू रपस्रधौ नुदस्वाधाऽभयंक्ष-
णुहि विश्वतो नः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षो-
डशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ १ ॥

सजोषास्त्रिंशत् ॥ ४२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके एकोनविंशतिशैकविंश द्वाविंशत्रयस्त्रिंश चतु-
स्त्रिंश पञ्चविंश षड्विंश सप्तविंशाष्टविंशैकोनचत्वारिं-
शैकचत्वारिंश द्विचत्वारिंशान्ताः क्रमेण चतुर्दशा-
नुवाकाः ॥ २६ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

कल्पः “चीनग्निष्टोमे अतियद्वाग् गृह्णाति, आग्नेयमैन्द्रं
सौर्यमिति, अग्न आयुष्युत्तिष्ठंस्तरणिरिति यहषसादनो”
इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु “अग्न आयुष्युषि पत्रष आसुवोर्बमि-

वसु नः । आरे बाधस्तु दुष्कुनां । उपयामगृहीतोऽस्यग्रथे वा
 तेजस्त एष ते योनिरग्रथे वा तेजस्तते” इति । हे अग्ने त्वं
 भक्तानामाद्युषि पवसे श्लोघवसि वर्द्धयसीत्यर्थः । अस्माकं इव-
 मसं ऊर्ध्वं वसं आसुव प्रयच्छ । दुष्कुनां वैरिणेनां आरे दूरं
 यथा स्थात् तथा बाधस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ * ॥ इत्येकोनविंशोऽनु-
 वाकः ॥ २९ ॥ * ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु “उत्तिष्ठोजसा सह
 पीला मित्रे अवेपथः । सोममिन्द्र चमू सुतं । उपयामगृहीतो
 ऽषीन्द्राय त्वौजस्त एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्तते” इति । हे
 इन्द्र सुतं सोमं पीला ओजसा बल्लेन सहान्तिष्ठन् चमू भक्षक-
 रणभृते मित्रे चमू अवेपथः पालय । तत्पासनसिद्धेन तुष्टमा-
 त्मानमस्माकं दर्शयेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ * ॥ इति त्रिंशोऽनुवाकः
 ॥ ३० ॥ * ॥ ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु पाठकसम्प्रदायानुसारेण
 तरणिरित्याद्येकविंशानुवाकमारभ्य मन्त्रषट्कं षट्त्रिंशदनुवाका-
 न्तं संहितोपनिषत्सु प्रथमप्रपाठकत्वेन स्वीकृतत्वात्तुर्होत्रचित्या-
 ख्यारण्यकद्वितीयप्रपाठके समाप्तात्तत्वात् न व्याख्येयं ॥ * ॥
 *तत्र द्वितीयाख्यप्रथममन्त्रो यथा “तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृ-
 दसि सूर्य । विश्वमाभासि रोचनं । उपयामगृहीतोऽसि सूर्य-
 र्थाय वा भाजस्त एष ते योनिः सूर्याय वा भाजस्तते” इति ।

* यद्यपि माधवाचार्यैः तरणिर्विश्वदर्शत इत्यादिमन्त्रषट्कं संहि-
 तोपनिषत्सु प्रथमप्रपाठकत्वेन स्वीकृतत्वात्तुर्होत्रचित्याख्यारण्यकद्वितीय-
 प्रपाठके समाप्तात्तत्वात् न व्याख्यातं तथाप्यत्र संहिताक्रममनुसृत्य
 तत्रैकवाक्यां दृष्ट्वा केवलं व्याख्यातव्यमर्थो जित्स्वते ।

॥ ३ ॥ हे सूर्यं त्वं तरणिः अन्यकारोत्तरणहेतुः । विश्वदर्शतः
 विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । ज्योतिष्कृत् असि सर्वस्मिन् लोके
 प्रकाशस्तदसि । विश्वं सर्वं जगत् रोचनं रोचमानं दीप्यमानं
 यथा भवति तथा आभासि सर्वतः प्रकाशयसि । हे अतिपाञ्च-
 रूपयद् भाजस्वते दीप्तियुक्ताय यथोक्तमहिमोपेताय सूर्याय त्वा
 तां गृह्णामि । त्वं तदर्थं उपचामगृहीतः उपचामेन पृथिवी-
 कार्येषु पापेषु गृहीतोऽसि । एष हविर्धानमस्यपस्वः खरप्रदेशः
 ते तव योजिः स्नानं अतो भाजस्वते दीप्तिमते सूर्याय त्वा तां
 तत्र प्रदेशे वादयामि । ईदृशोऽयमतिपाञ्चो यस्यै सूर्याय गृह्णते
 किमु वक्तव्यं तस्म माहात्म्यं ॥ ॥ इत्येकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

॥ ॥ चतुर्थाख्यद्वितीयमन्त्रपाठस्तु “आप्यायस्व मदिन्तम सोम
 विश्वाभिरुतिभिः । भवा नः सप्रयस्तमः” इति । हे मदिन्तम
 अतिब्रह्मेण हर्षयुक्त सोम विश्वाभिरुतिभिः सर्वप्रकारैरस्मदी-
 चरक्षयैः आप्यायस्व सर्वतो वर्द्धस्व । नः अस्मान् प्रति सप्रय-
 स्तमः । अतिब्रह्मेण प्रदायुक्तो भव ॥ ॥ इति द्वात्रिंशोऽनुवाकः
 ॥ ३२ ॥ ॥ पञ्चमाख्यद्वितीयमन्त्रपाठस्तु “ईयुष्टे धे पूर्वतराम-
 पश्चान् व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः । अस्माभिरुनु प्रतिचक्ष्याभू-
 दोते यन्ति धे अपरीषु पश्चान्” इति । धे मर्त्यासः मनुष्याः
 व्युच्छन्तीं प्रभावं कुर्वन्तीं उषसं उषःकालदेवतां पूर्वतरां
 इतरेभ्योऽत्यन्तं पूर्वां अपश्चान् पश्चन्ति ते मनुष्या ईयुः तां
 देवतां प्राप्नुवन्ति । अस्माभिरुनु अस्माभिरनु प्रतिचक्ष्याऽभूत्
 प्रत्यक्षदर्शनीयाभूत् । धे अन्येष्वपरीषु अपररात्रिषु रात्रीषा-

मवसानेषु पश्यन्ति । श्यो तेषान्ति तेऽपि तां देवतां सर्व्वेषां प्राप्नु-
वन्ति ॥ ॥ इति षड्विंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥ ॥ अथ षोडशे द्वाष्टे
विनिष्कृत्तानि यजुंश्चाह । पठान्त्वस्यतुर्यो मन्त्रपाठस्तु “श्योतिष्मतीं
त्वा सादयामि श्योतिष्कृतं त्वा सादयामि श्योतिर्विदं त्वा साद-
यामि भास्वतीं त्वा सादयामि अश्वनीं वा सादयामि मन्त्राणा-
मवनीं त्वा सादयामि दीप्यमानं त्वा सादयामि रोचमानं
त्वा सादयाम्यजसां त्वा सादयामि वृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि
बोधवतीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि” इति । प्रेतं
दग्धुं वा यमित् प्रक्षिपते तां जन्मोच्यते । अत्र तु यदपो-
षणे इष्टकोपधाने वा जन्मोपधनं । षोडशं आसादनमित्यर्थः । हे
यह त्वां इविर्धानमच्छपे खरप्रदेने श्योतिष्मतीत्यादिभिर्विंशेश्वैः
सादयामि । तप्तलोमाऽऽतिनिष्ठाया ज्वालाया अक्खानविशेषा
उच्यन्ते । अत्यल्पप्रकाशोपेता श्योतिष्मती । ईवदधिकप्रकाशोपेता
श्योतिष्कृतं । ततोऽप्यधिकप्रकाशोपेता श्योतिर्वित् । एवं भास्वत्या-
दिषु योजनीयं । मन्त्रासेति दग्धमानकाष्ठादिवस्तुध्वनेरनुकरणं ।
लिङ्गानुसारेणायं मन्त्र इष्टकोपधानेऽपि विनियोज्यः ॥ ॥
इति षड्विंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥ ॥ अथाऽऽतिमन्त्रा उच्यन्ते ।
अत्र सप्तमाख्यपञ्चममन्त्रपाठस्तु “प्रयासाय स्वाहाऽद्यासाय
स्वाहा वियासाय स्वाहा संयासाय स्वाहोऽयासाय स्वाहाऽवया-
साय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा तप्यत्यै स्वाहा तपने
स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्व्वस्यै स्वाहा” इति । विध्युक्तकर्मानु-
ष्टातुर्यजमानस्य मरणोत्तरं यमलोके बाधका देवाः प्रयासा-

दिशब्दवाच्याः । तन्निर्वचनानि तु यथायोगमुन्नेयानि । तस्यै तस्यै
 देवतायै गृहीतमिदमाज्यादि हविः स्वाहा उतमस्तु । मन्त्रलि-
 ङ्गेन देवताविशेषः स्पष्टः ॥ ॥ इति पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥ ॥
 अथ हविषो होमार्थो मन्त्रानुवाक उच्यते । अष्टमाख्यषष्ठमन्त्र-
 पाठस्तु “चिन्त५ मन्त्रानेन भवं यक्ता इद्रं तन्निष्ठा पशुपति५
 स्थूलहृदयेनाग्नि५ हृदयेन इद्रं लोहितेन शर्व्वं मतस्त्राभ्यां म-
 हादेवमन्तः पार्श्वेनौषिष्ठहन५ त्रिङ्गीनिकोश्याभ्यां” इति । अत्र
 द्वितीयान्तादिशब्दा देवताविशेषवाचिनः । तृतीयान्ताः सन्ता-
 नादिशब्दाः पशवो मांसविशेषवाचिनः । सन्तानाख्येन मांसवि-
 शेषेण चिन्ताख्यं देवताविशेषं परितोषयामि इति वाक्यशेषः ।
 एवं सर्व्वत्र योजनीयं । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ इति षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥
 १६ ॥ ॥* कल्पः “आययणयहं गृहीत्वाऽथ षोडशिनं गृह्णाति
 आतिष्ठ वृत्रहन् रथमित्यनुहृत्य उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
 षोडशिने जुष्टं गृह्णामीति परिमृज्यासादयत्येष ते योनिरिन्द्राय
 त्वा षोडशिन इति” इति । नवममन्त्रपाठस्तु “आतिष्ठ वृत्रहन्
 रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीन५ सुते मनो यावा कृणोतु
 वग्मुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनि-
 रिन्द्राय त्वा षोडशिने” इति । हे वृत्रहन् इन्द्र तत्र हरी अश्वौ
 ब्रह्मणा मन्त्रेण रथे युक्तौ योजितौ अतो रथमातिष्ठ आरोह ।

* इति संहितोपनिषत्सु प्रथमप्रपाठकत्वेन स्वीकृतघातुर्होत्रचिन्त्या-
 ख्यारण्यकद्वितीयप्रपाठके व्याख्यातपाठकसम्प्रदायानुसारेणैवात्र पठित-
 तरखिरित्यादिष्यमन्त्रार्थकतः समानीयात्र लिखितः ॥

अयं यावा वयुना वचनेन अभिषवध्वनिना तन्मनः सुते अभिषुते
 सोमे अर्वाचोनमभिमुखं करोतु । षोडशगङ्गापूरकं स्तोत्रं श-
 ख्वाच्च यस्त्रेन्द्रस्थास्ति असेौ षोडशी । स्पष्टगन्यन् ॥ इति सप्तविंशो
 ऽनुवाकः ॥ १७ ॥ ॥ अस्मिन्नेव यज्ञे अष्टत्रिंशदनुवाकमारभ्य
 द्विचत्वारिंशदनुवाकान्तं पञ्चमन्वा विकल्प्यन्ते । तत्र प्रथमः
 “इन्द्रमिद्धुरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसमृषीणाञ्च सुतीरुपयञ्चञ्च
 मानुषाणां । उपयाममृहीतोऽसोन्द्राय ता षोडशिन एष ते यो-
 निरिन्द्राय ता षोडशिन” इति । षषीणां मन्वाणां सुतोश्च मा-
 नुषाणां यज्ञश्चोपेत्य अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यतिरक्तवस्त्रं इन्द्रमेव
 हरी रथेन वक्षतः ॥ इत्यष्टत्रिंशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥ अथ द्वितीयः
 “असावि सोम इन्द्र ते श्विष्ठ धृष्णुवागहि । आ ता पृषक्किन्द्रि-
 यश् रजः सूर्यं न रश्मिभिः । उपयाममृहीतोऽसोन्द्राय ता
 षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय ता षोडशिन” इति । हे श्विष्ठ
 अतिशयेन वस्त्रवस्त्रिन्द्र ते त्वदर्थं सोमः असावि सुतः । हे धृष्णो
 धार्म्ययुक्त आगहि आगच्छ । इन्द्रियं शक्तिस्त्वामाटणोतु आपूर-
 यतु । किमिव । रश्मिभिः स्वीकृतं रजः उदकं सूर्यं न सूर्यमिव ।
 एतच्चारण्यके समाप्तात् “आपः सूर्ये समाहिताः । अभ्राक्षपः प्रप-
 द्यन्ते” इति ॥ इत्येकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥ ॥ अथ तृतीयः
 “सर्वस्य प्रतिश्रीवरी भूमिस्त्वोपम्य आधित । सोमासौ सुषदा
 भव यच्छासौ जर्म सप्रथाः । उपयाममृहीतोऽसोन्द्राय ता षो-
 डशिन एष ते योनिरिन्द्राय ता षोडशिन” इति । सर्वस्य भूत-
 जातस्य प्रतिश्रीवरी अभिमुखाश्चाधिनी भूमिः तां इन्द्र उपस्ये

उपरितनस्थाने आधित आदधातु । हे भूमे अस्मै इन्द्राय
 खोना सुखप्रदा सुषदा भौभननिवासस्थाना च भव । अस्मै
 यजमानाय सप्रथाः अतिविस्तृता वती ब्रह्म सुखं प्रयच्छ ॥ इति
 चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥ ॥ अथ चतुर्थः । महाः इन्द्रो वज्र-
 बाहुः षोडशी ब्रह्म वच्छतु । खलि नो मथवा करोतु इन्नु
 वाभ्रानं योऽस्मान् देष्टि । उपयाममृहीतोऽषीन्द्राय त्वा षोडशिन
 एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ इत्येक-
 चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥ अथ पञ्चमः “सजोषा इन्द्र सगषो
 मरुद्भिः सोमं पिब वृचहन् ग्रूर विद्वान् । अहि ब्रह्मू रपमृ-
 धोऽनुदस्त्रायाऽभयं कणुहि विश्वतो नः । उपयाममृहीतोऽषी-
 न्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने”
 इति । हे वृचहन् ग्रूर इन्द्र सजोषाः प्रीतिसहितः मरुद्भि-
 र्बुक्ततया सगषस्त्वं यजमानभक्तिं विद्वान् ज्ञात्वा सोमं पिब ।
 अस्माकं मारषोद्यतान् ब्रह्मून् मारय इतरान् मृधो वैरिषो
 अपनुदस्त्र । अनन्तरमस्माकं सर्वतो भक्षराहित्यं कुरु । अथ
 विनियोगसङ्ग्रहः ।

“ऐन्द्रवायव आवायो इन्द्र तस्म पुनर्यहः ।

मैत्रावरुणके ऽयं वामाश्विने दौ विकल्पितौ ॥

शुक्रे मन्विनि चैकैकः प्राग्निवायवषे इयं ।

एकैक उक्थ्यध्रुवयोश्चतुर्दश तु मन्त्रकाः ॥

श्चतुष्वेषूपयामः सर्वेष्व्वादौ प्रुष्यते ।

ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवस्य चयो माहवतयथाः ॥

वैकल्पिकौ द्वौ भावेऽङ्गे कदाऽऽदित्ययदक्षया ।
 कदा दधिमदक्षय चक्षुः सोमं पुनः क्षिपेत् ॥
 विव भान्णा चोडधेदा काम्यदधः प्रतिमयः ।
 चयो विकल्पाः सावित्रे वैश्वदेवे परो ह्यमौ ॥
 पालीवतयदक्ष्यास्य रोमोऽग्रा इति मन्वतः ।
 हारियोजमनाक्षसु हरी ख्येति जतिर्भवेत् ॥
 अग्नेऽतिपाद्वा अग्नेय उक्तिष्ठ याद्वा ऐन्द्रकः ।
 बह्विकल्पाः चोडभिनि पदकाण्डं समाधत्ते ॥ इति ।

इति द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनत्रिंशानुवाकमारभ्य द्विचत्वारिं-
 शदनुवाकान्ताश्चतुर्दशानुवाकाः ॥ २८ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ * ॥

ॐ ॥ उद् त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । हृशे वि-
 श्वाय सूर्य्यं । चिचं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मिचस्य
 वरुणस्वामेः । आप्रा यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य्यं
 आत्मा जगतस्तस्युषश्च । अग्ने नय सुपर्वा राये अस्मान्
 विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराण-
 मेनो भूरियिष्टां ते नम उक्तिं विधेम । दिवं गच्छ सुवः
 पत रूपेण ॥ १ ॥

वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः । तुषो वो विश्ववेदा
विभजतु वर्षिष्ठे अधिनाके । एतत्ते अग्ने राध एति
सोमच्युतं तन्मिचस्य पथा नयर्त्तस्य पथा प्रेतं चन्द्रद-
क्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीर्ब्राह्मणमद्यराध्या-
समृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यः सुधातुदक्षिणं वि
सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं यतः स्वसदस्यैरस्महाचा देवचा-
गच्छत मधुमतीः प्रदातारमाविशतानवहायास्मान्
देवयानेन पथेत सुकृतां लोके सीदत तन्नः सःस्कतं ॥

॥ २ ॥

रूपेण सदस्यैरष्टादश च ॥ ४३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके चिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दिचत्वारिंशे ऽअनुवाके यथाः समापिताः । चिचत्वारिंशे
दक्षिणा वर्णते । कल्पः “प्रचरणा दाक्षिणानि जुहोति
द्विरथं प्रबध्य घृतेऽवधायोदु त्वं चिचमिति दाभ्यां गार्हपत्ये
जुहोति” इति । तत्र प्रथमा “उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति
केतवः । इमे विश्वाय सूर्ये” इति । केतवो रश्मयः । त्वं जात-
वेदसं तमग्निमदृशं सूर्यं देवं उदहन्ति ऊर्ध्वदेश एव प्रापयन्ति ।
किमर्थं । विश्वाय कृत्स्नस्य जगतः सूर्यं इमे द्रष्टुं । अथ द्वितीया
“चिचं देवानामुदगादनीकं चतुर्मिचस्य वरुणस्त्राग्नेः । आ प्रा

द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषस्य” इति ।
 चित्रं रक्तश्वेतादिविधिवर्णं देवानां रश्मीनां अनीकं सैन्यसदृशं
 मण्डलं उदगात् उदयं गच्छति । कौटुम्भं । मित्रादिदेवोपल-
 चितस्य ह्यत्नस्य प्राणिजातस्य इन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्नानीयं
 तन्मण्डलस्यः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्युषः स्थावरस्य आत्मा
 सन् लोकत्रयं आप्राः पूरितवान् । कल्पः “अग्ने नयेत्याग्नीध्रीये
 जुहोति” इति । पाठस्तु “अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि
 देव वयुमानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुङ्गराणमेनो भूयिष्ठान्ते
 नम उक्तिं विधेम” इति । हे अग्ने राये पारलौकिकधनप्राप्त्य-
 र्थमस्मान् शोभनेन मार्गेण नय । हे देव त्वं विश्वानि वयुमानि
 सर्वान् मार्गान् विद्वान् जानामि । जुङ्गराणं कुटिलं एनः पापं
 अस्मद्युयोधि वियोजय । ते तुभ्यं भूयिष्ठां बद्धतरां नम उक्तिं
 नमस्कारोक्तिं विधेम कुर्यां बद्धतरां नमस्कारोक्त्वा परिचरे-
 मेत्यर्थः । दाचायणहोमं विधत्ते “सुवर्गाय वा एतानि लोकाय
 ह्ययन्ते यद्दाक्षिणानि” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । दक्षि-
 णां दित्नुना होतव्यानि दाक्षिणानि । होमाधिकरणं विधत्ते
 “दाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे
 जुहोत्यन्तरिक्ष एवाक्रमते” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति ।
 दाभ्यां वक्ष्यमाणभ्यां । आग्नीध्रेहोमादूर्ध्वं । सदः प्रवेगं वि-
 धत्ते “सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति” (सं०६का०।६प्र०।
 १अ०) इति । मन्वान् विनियुक्ते “सैरोभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये
 जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति नयवत्यर्षाग्नीध्रे जुहोति

सुवर्गस्य लोकस्याभिगीतौ” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । उहु-
 त्वां चिचमित्येते वौर्यौ । अग्ने नय सुपद्येति नयवती । कस्यः
 “दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं उलोद्गृह्णाति” इति । हे
 हिरण्य त्वमाकाशं प्रति गच्छ ततः स्वर्गं प्राप्नुहि । अनेन य-
 जमानस्य स्वर्गप्राप्तिरित्याह “दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं
 उलोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैवं लोकं गमयति” (सं०६का०।६प्र०।
 १अ०) इति । यद्द्विरण्यं प्रपथ्य घृतेऽवहितं तद्द्विरण्यं घृतहो-
 मादूर्ध्वं हस्तेनोद्गुरेत् । कस्यः “रूपेण वो रूपमभ्यैमीति ह-
 चिषा अभ्यैति” इति । पाठस्तु “रूपेण वो रूपमभ्यैमि वयसा
 वयः” इति । हे दक्षिणाः अनेनोद्गृतहिरण्यरूपेण वय वेदेर्द-
 क्षिणभागेऽवस्थितामां युष्माकं रूपमाभिमुख्येन प्राप्नोमि । की-
 दृशेन हिरण्यरूपेण । वयसा कमनीयेन । कीदृशं युष्मद्रूपं । वयः
 कमनीयं । रूपेणेत्ययं ब्रह्मे हिरण्यपर इत्येतद्ब्रूयति “रूपेण
 वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण आसां रूपमभ्यैति यद्द्विरण्येन”
 (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । हिरण्येन यद्रूपमभ्यैति तद्रू-
 पेण वो रूपमिति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः । कस्यः “तुयो वो
 विश्ववेदा विभजलिति ता यजमानस्तुर्धा कृष्णाजिने युद्धृत्य
 चतुर्थमध्वर्युभ्यो विभजति यावदध्वर्यवे ददाति । तस्माद्धं प्रति-
 प्रस्थाचे । द्वितीयं गेष्टे चतुर्थमुक्तेचे एतेनेतरेषां दानमुक्तं”
 इति । पाठस्तु “तुयो वो विश्ववेदा विभजतु वर्षिष्टे अधि-
 नाके” इति । हे दक्षिणाः दृष्टये स्वर्गं अधिहृत्स्तुघनामको
 देवः सर्वतो युष्मान् चयोचितं विभजतु । एतमेवार्थं स्पष्टयति

“तुयो वो विश्ववेदा विभजलित्याह तुयो ह स्र वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजति ते एवैना विभजति” (सं० ६ का० । ६ प्र० । १ अ०) इति । कस्यः “एतत् ते अग्ने राध इति दक्षिणा निगद्यति” इति । निगद्यनं मन्त्रेष्वेति शेषः । पाठस्तु । “एतत् ते अग्ने राध एति सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयतंस पथा प्रेत चन्द्र दक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीः” इति । हे अग्ने दक्षिणा द्रव्याणि ते राधः तव समृद्धिकारणं सोमच्युतं सोमयाने प्राप्तं एतद्दक्षिणा द्रव्यं एति आगच्छति तद्रव्यं मित्रस्य पथा ब्रान्तस्य तव मार्गेषु नय । हे चन्द्रदक्षिणाः सुवर्णादिद्रव्यरूपाः अतस्य सत्यस्य पथा मार्गेषु प्रेत प्रकर्षेषु गच्छत । सत्यफलकेन देवेन यथावयं विभक्तागच्छतेत्यर्थः । कीदृशाश्चन्द्रदक्षिणाः । सुविता शोभनगमनयुक्तेन यज्ञस्य पथा यज्ञपुंसस्य मार्गेषु सदोगार्हपत्ययोर्मध्यवर्तिना नयन्तीर्दक्षिणदेवादुत्तरदेवे नीयमानाः । अत्र सूत्रं “हिरण्यपाणिरयेषु गार्हपत्यं नयति अघनेन सदोऽन्तरा आग्नीध्रश्च सदस्य ता उदोचीः” इति । दक्षिणाद्रव्यस्य सोमच्युतत्वं प्रब्रह्ममित्याह “एतत्ते अग्ने राध एति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतं च स्य राध एति” (सं० ६ का० । ६ प्र० । १ अ०) इति । मित्रशब्दप्रयोजनमाह “तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह ब्रान्तै” (सं० ६ का० । ६ प्र० । १ अ०) इति । तुयो इन्द्रोऽग्निरिति श्रुतत्वाद्भुद्रस्य पथा चेद्भ्रान्तिः स्नात् अतो मित्रस्येत्युच्यते । अतश्चदेो नाच यज्ञभाषी किन्तु सत्यवाचीत्याह “अतस्य पथा प्रेतचन्द्रदक्षिणा

इत्याह सत्यं वा अतः सत्येनैवेना अतेन विभजति” (सं०
 ६का०।६प्र०।१३०) इति । सत्येनैव विभजतीति कृत्वा मुख्यस्य
 अर्धिनः तृतीयिनः पादिनश्च अखिजां यथोचितं विभजतो-
 त्यर्थः । दक्षिणानां सदोगार्हपत्ययोर्मध्यवर्तिना यज्ञमार्शेष
 गमनं प्रसिद्धमित्याह “यज्ञस्य पथा सुविता नवन्तीरित्याह
 यज्ञस्य द्योताः पथा यन्ति यद्दक्षिणा” (सं०६का०।६प्र०।१३०)
 इति । कस्यः “ब्राह्मणमद्य राधासमित्याचेयाय प्रथमाय हिरण्यं
 ददाति द्वितीयाय तृतीयाय वा तदभावे च चार्षेयः सखिहितः
 तस्यै दद्यात्” इति । त्रिविधा आचेयाः प्रवरे प्रथिताः अतः
 प्रथमाथेत्यादिविशेषणं । पाठसु “ब्राह्मणमद्य राधासमृषि-
 मार्शेयं पितृमन्त्रं पैतृमत्यः सुधातुदक्षिणं” इति । असाजिन्
 यज्ञदिने ब्राह्मणं अचिगोचोत्पन्नं राधासं हिरण्येन साधवानि
 तोषयामीत्यर्थः । कीदृशं अर्धं । वेदार्थज्ञं । चार्षेयं वेदार्थविदः
 पुत्रं । पितृमन्त्रं पित्रा सम्यगनुग्रिष्टं । पैतृमत्यं पितृमत्याः सम्य-
 गनुग्रिष्टायाः पतिव्रतायाः पुत्रं । शोभनो धातुः सर्वधातुभ्य
 उत्तमं हिरण्यं दक्षिणा यस्याऽसौ सुधातुदक्षिणः तादृशं । ब्रा-
 ह्मणादिब्रह्मैर्वेदब्राह्मणपारङ्गतो विवक्षित इति दर्शयति “ब्राह्म-
 णमद्य राधासमृषिमार्शेयमित्याहैव वै ब्राह्मण अखिरार्षेयो यः
 इडुमुवांससादेवमाह” (सं०६का०।६प्र०।१३०) इति । कस्य
 “सद् एत्य वि सुवः पश्येत्यनुवीचते” इति । एतदेवाभिप्रेत्य
 सदोऽभ्येतीति पूर्वं विहितं । पाठसु “वि सुवः पश्य अन्तरिक्षं
 अतः स्य सदस्यैः” इति । हे अजमान स्वर्गं विषय अन्तरिक्षं

विपन्नं सदस्यवस्त्रितैर्विप्रेः सह यतस्य अनुतिष्ठ । सुवः पञ्चे-
 त्यस्त्रामिप्रायं दर्शयति । वि सुवः पञ्च अन्नरिचमित्याह
 सुवर्गमेवैतं लोकं गमयति” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति ।
 सदस्यैरित्यनया सहार्थद्वितीयया मिचता विवक्षितेत्याह ।
 यतस्य सदस्यैरित्याह मिचताय” (सं०६का०।६प्र०।१अ०)
 इति । कस्यः “अस्रहाचा देवचा गच्छतेति नीत्वा अनुमन्त्र्य”
 इति । पाठस्तु “अस्रहाचा देवचा गच्छत मधुमतीः प्रदा-
 तारमाविश्रताऽनवहायाऽस्त्रान् देवयानेन पथेत सुहृतां लोके
 वीदत तन्नः स्रृक्तं” इति । हे दक्षिणाः अस्त्राभिर्दत्ताः सत्यो
 देवेषु अलिप्तु गच्छत । हे गावो मधुरशीरोपेताः सत्यः पर-
 लोके प्रदातारं यजमानं रूपान्तरेण आविश्रत । अस्त्रान् अन-
 वहाय अपरित्यज्य देवयानेन पथेत सुहृतां मार्गेषु गच्छत गत्वा
 च पुण्यहृतां स्थाने वीदत तत् स्थानं नो अस्रदर्थं स्रृक्तं सन्ध-
 गुपभोगयोग्यतया निष्पादितं । प्रदातारमाविश्रतेत्यस्त्रार्थमाह
 “अस्रहाचा देवचा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमाविश्रतेत्याह
 अथमिह प्रदातारस्योऽस्त्रानमुच मधुमतोराविश्रतेति वा वै
 तदाह” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । प्रथमतो दातव्यं वि-
 धत्ते “हिरण्यं ददाति श्रोतिर्वै हिरण्यं श्रोतिरेव पुरस्ता-
 द्भृत्ते सुवर्गस्य लोकस्थानुख्यात्यै” (सं०६का०।६प्र०।१अ०)
 इति । तस्य प्रतिपक्षीद्वसन्नं विधत्ते “अग्नीधे ददात्यग्निमु-
 खानेवर्द्धन् प्रीणाति” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । अग्नि-
 मुखान् अग्निवहितान् आधानकाशीनवसन्तासुतून् । अत्र सूत्रं

“हिरण्यं पूर्णपात्रमुपवर्षन् सार्वसूत्रमित्यग्नौ धे ददाति” इति ।
 अतिगन्तरे दानं विधत्ते “ब्रह्मणे ददाति प्रसृत्यै होत्रे ददा-
 त्यात्मा वा एष यज्ञस्य चङ्कोताऽऽत्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः
 समर्धयति” (सं० ईका०।६प्र०।१अ०) इति । प्रसृत्यै अग्नौ ज्ञानाव
 होतुः ब्रह्ममन्त्रपाठेन यज्ञात्पत्वं । एवं अतिगन्तरे दानमुक्त्वं ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“उदुर्चिभिर्दक्षिणानां होमो दिवमतो घृतात् ।

हिरण्यमुद्गृह्यरूपे दक्षिणा अभिगच्छति ॥

तुथो वो विश्वेदेति भिक्ष्याचर्षीणि दक्षिणा ।

इतन्ता निगयेद्ब्रह्मा हेमाऽऽज्ञेयाय यच्छति ॥

वि सुवः सद आसोक्य ह्यस्रहाचाऽनुमन्त्रयं ।

चिचत्वारिंशानुवाके दशमन्त्रा उदीरिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“अतिग्दानमद्दृष्टार्थमानत्यैवाऽयिमश्रुतेः ।

वैरूष्यान्नियमाक्रीवं दृष्टत्वादानतिः श्रुतिः ॥

भृतौ च नियमादेतद्दृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनान् तेन सन्नेषु स्वामित्वात् भृतिः कश्चित् ॥

अतिग्भ्यो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किम-
 दृष्टार्थमानत्यर्थं वेति संशयः । भृत्या परिक्रीय वशीकार आ-
 नतिः । अद्दृष्टार्थं तत् स्यात् । अन्नहिरण्यादीनामद्दृष्टार्थं त्यागे
 दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यद्येतद्दानं भृतिः स्यात् तदानोम-

अधिककर्माकारेण द्रव्यं देयं वैरूप्यं तत्र दृश्यते । स्वल्पे कर्माणि
 चैधातवीये सहस्रं देयं । अधिके कर्माणि अतपेये स्वल्पं सोम-
 चमसमाचं दीयते । तथा द्वादशव्रतादिपरिमाणनियमो मन्त्र-
 नियमश्च भूतौ गोपपद्यते कर्माकरानुमत्या न्यूनाधिकभावस-
 म्भवात् तत्तत्करजकादिभूतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्माद्दृष्टार्थ-
 मित्यपि मः पक्षः प्राप्नोति । मैवं । आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वात् ।
 दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थभूतावप्यस्ति भूतिर्देयेति प्रयोगात् । परि-
 माणमन्त्रनियमाद्दृष्टमस्तु दृष्टस्याभावात् । वैरूप्यन्तु वचनव-
 खादभ्युपगम्यते । दक्षिणाया भूतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदेवाक्यादप्य-
 वगम्यते । दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणा परिश्रुता अत्विजो याज-
 येधुरिति । तस्माद्द्विगदानमागत्यर्थं । एवञ्च सति सचे अत्विजां
 सर्वेषां यजमानत्वात् भूतिरूपा दक्षिणा न कापि देयेत्येत-
 दिचारफलं द्रष्टव्यं । तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“दक्षिणा द्वादशव्रतं तस्येत्येतद्गवादिषु ।

सर्वेषु केषुचिद्वाद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ॥

सङ्गागुणश्च प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽपि वा ।

वाक्यभेदाच्च तत् किन्तु मिलितेषु समुच्यतात् ॥

प्रत्याद्यौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्यतः ।

असर्वेष्विति पक्षेऽपि पञ्चवो वैकमेव वा ॥

सङ्घौचित्येन पञ्चवो नैतत् तस्येत्यन्वयतात् ।

एकलेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषा वा गाव एव वा ॥

यत्किञ्चिन्नियमाभावान्माषाः सन्निहितत्वतः ।

भाषा निराकृता भावः प्राचम्याद्योपकारतः ॥

तस्येति वाक्याद्भोद्रथं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः ।

सञ्ज्ञान्तरक्षेदिकृतौ स्याद्भवां वाध्यतामिथं' ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमेऽपि देवद्रव्याण्यनुकृत्व सञ्ज्ञाविभिष्टा दक्षिणा विधीयते । गौसायान्यतरास्य गर्दभासाजासाजावयस्य प्रीहयस्य यवास्य तिष्ठास्य भाषास्य तस्य द्वादशव्रतं दक्षिणेति । द्वादशाधिकं व्रतं द्वादशव्रतं । तत्र संग्रहः । सेयं सञ्ज्ञा किं गवादि-सर्वद्रव्यविषया किं वा कतिपयविषया । सर्वपक्षेऽपि प्रति-द्रव्यमिथं सञ्ज्ञा उत मिक्षितानां । तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधा-नानि । सञ्ज्ञा तु तद्गतो गुणः । प्रतिप्रधानं गुणादृप्तिर्न्याय्या । तस्माद्भवादिद्रव्येषु सर्वेषु प्रत्येकमिथं सञ्ज्ञेति प्रथमपक्षगते प्रथमसञ्ज्ञाविकल्पे प्राप्ते ब्रूमः । नैतद्युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मिक्षितानामिथं सञ्ज्ञेति द्वितीयः साञ्ज्ञो विकल्पोऽभ्यु-पगन्तव्यः । तथा समुच्चयवाचिनस्य ब्रह्मा अनुगृह्यन्ते । एत-दप्ययुक्तं अनौचित्यात् । न त्रीहियवादिधान्येषु द्वादशाधि-कव्रतान्तर्गता दिवादिषञ्ज्ञोचिता । परिक्रान्तस्त्वर्जिजो दिचे-र्त्रीहि वीजैः प्रयोजनाभावात् प्रस्ताधिकस्यार्थ्यादिसञ्ज्ञा तत्रो-चिता । न सेयमत्र श्रुता । तस्मान्मिक्षितानां सर्वेषां समुच्चय इत्यथं पक्षो न युक्तः । कतिपयद्रव्यविषयासञ्ज्ञेत्यस्मिन्नपि पक्षे, किं गवाद्याः षड्विधाः पञ्चवः, किंवा दशसु गवादिद्रव्येभ्येकं द्रव्यं । तत्र पशुषु श्रुतमावाषाः सञ्ज्ञाया उचितत्वात् पञ्चव इति प्राप्ते ब्रूमः । नैतद्युक्तं । तस्य द्वादशव्रतं दक्षिणेत्यत्र तस्ये-

त्यनेनैकवचनान्नेन यथा गवादिपशूनामश्वेतुमयोग्यत्वात् ।
 एकत्वपक्षेऽपि चत्किञ्चिदेकं किंवा माषद्रव्यं उत गोद्रव्यं तत्र
 नियामकाभावात् चत्किञ्चिदिति प्राप्तं । तत्र । यन्निधेर्नियाम-
 कत्वात् । माषाश्च तस्य दादन्नन्नतं दक्षिणेति माषाः यन्नि-
 द्दिताः । तर्ह्यस्य माषद्रव्यमिति चेत् । न । प्रस्नादिपरिमाष-
 यज्ञौचित्येन निराकृतत्वात् । तस्माद् गोद्रव्यमिति पक्षः परि-
 त्रियते । प्रथमश्रुतलोपकारौ तत्र नियामकौ । अस्ति हि महा-
 नुपकारः । अस्तिः परिमृष्टीतुर्गवैराज्यचोरादिभिः अग्नि-
 होत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धेः । न नु तस्य प्रकृतस्य कर्तोर्दादश्रयतं
 दक्षिणेत्यन्वयात् गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । अद् गोद्रव्यं
 तस्य दादन्नन्नतमिति वाक्येन तद्व्यतीतेः । वाक्यं हि प्रकरणाद्
 बन्धीयः । तस्मात् गवां दादन्नन्नतमिति सिद्धान्तः । विक्रमिषु
 यत्र गोदक्षिणायाः यज्ञान्तरं श्रुतं तत्रास्याः यज्ञायाः बाधे
 विचारफलञ्च । तत्रैवान्यचिन्तितं ।

“गोदानेऽभिहिते स्वेच्छा नियतिर्वा ऽन्तिनेऽपि किं ।

अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽयमः ॥

अविभागो बहुलोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितं ।

विभागः स्यात् परस्मैल्लिङ्गैर्लिङ्गैश्च दृश्यते” ॥ इति ।

पूर्वोक्त एव गवां दाने संग्रहः । अतिगम्भो देयानामुक्त-
 यज्ञानां गवां विभागाविभागयोर्बन्धमानेष्वैव प्रयोजिका
 उतास्त्वन्वतरा नियतिः । यदापि नियतिसदाप्यविभागो वि-
 भागे वा । तत्र नियमस्यानुकूलान् दृष्ट्वेति तावत् प्राप्तं । अ-

त्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति बज्रवचनश्रवणेन समूहस्य प्रति-
 यहीदृत्वादविभाग इति पञ्चान्नरं । यद्वैकल्यवदुद्देश्यं गतत्वाद्
 बज्रवचनं न विवक्षितमित्येकैकः प्रतिग्रहोत्ता । तथा सति वि-
 भागोऽवश्यं भवति । समूहाय दत्ते सति एकस्य स्वामित्वाभा-
 वात् परस्वत्वापादनसत्त्वणो दानशब्दार्थो न सिध्यति । “तुयो
 वो विश्ववेदा विभजतु” इति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते । तस्मा-
 द्विभागनियमो राज्ञान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“सविभागः समानो वा विभ्रेषाश्रवणात् समः ।

वैषम्यं स्याद्यथायासं मैवं तत् स्यात् समाख्या” ॥ इति ।

पूर्वोक्तः सविभागः समः स्यात् । कुतः । वैषम्यहेतोर्विभ्रेष-
 ष्याश्रवणात् साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पितृधने
 पुत्राणां समविभागो दृष्टः । तस्मात् सम इत्येकः पक्षः । कर्म-
 करेषु प्रयासानुरूपेण श्रुतितारतम्यं दृष्टं । तददत्तापीति द्वि-
 तीयः पक्षः । द्वादश्राशे दीक्षायामेवं समाख्यायते “अर्द्धिणे
 दीक्षयन्ति” इति । अर्द्धं येषामृत्विजां ते अर्द्धिनः । एवं पा-
 दिनेो योजनीयाः । तद्विभ्रेषो चाश्विनिकमुखादवमन्तस्य । ततः
 श्रौतसमाख्यानुरूपेण केषाञ्चिदर्द्धं केषाञ्चित्पाद इत्यादि वि-
 षमो विभाग इति राज्ञान्तः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां पुञ्जपत्तिर्निधिपति-

नी अग्निः । त्वष्टा विष्णुः पृजया सः रराणो यजमा-
नाय द्रविणं दधातु । समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः
सः सूरिभिर्मघवन्त्सः स्वस्त्या । सम्ब्रह्मणा देव कृतं य-
दस्ति सं देवानाः सुमत्या यज्ञियानां । सं वर्चसा
पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सः शिवेन । त्वष्टा
नो अत्र वरिवः कृणोतु ॥ १ ॥

अनुमार्ष्टु तनुवो यद्विलिष्टं । यद्य त्वा प्रयति यज्ञे
अस्मिन्नग्ने होतारमष्टणीमहीह । अर्धगयाऽर्धगुता
शमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञमुपयाहि विद्वान् । स्वगा वै
देवाः सदनमकर्म य आजग्म सर्वनेदं जुषाणाः । जश्नि-
वाः सः पपिवाः सश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि । या-
नावह उशतो देव देवान्तान् ॥ २ ॥

प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । वहमाना भरमाणा हवीः
षि वसुं घर्म्मं दिवमातिष्ठतानु । यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञ-
पतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहैष ते यज्ञो यज्ञपते
सह सूक्तवाकः सुवीरः स्वाहा देवा गातुविदो गातु
वित्वा गातुमित मनसस्यत इमं नो देव देवेषु यज्ञः
स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ ३ ॥

कृणोतु तानष्टा चत्वारिंशच्च ॥ ४४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ • ॥

चिचत्वारिंशे अनुवाके दक्षिणा निरूपिता । चतुश्चत्वारिंशे
समिष्टयजुर्होमो निरूप्यते । कल्पः “जुङ्गां नवमृहीतं मृहीत्वा ।
धाता रातिरित्यन्तर्वेद्युर्ज्ज्वलिष्ठन्सन्ततः समग्नो नव समिष्टय-
जूषि जुहोति” इति । तत्र षडृचः त्रीणि यजूषि जुहोति ।
षट्सु प्रथमा तावदेवं पठिता “धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां
प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सूरराणो
यजमानाय द्रविष् दधातु” इति । धाता सविता प्रजापति-
रग्निस्त्वष्टा विष्णुस्तेते षड्देवा नो अस्माकमिदं हविर्जुषन्तां ।
कीदृशो धाता । रातिर्दानग्रीसः । कीदृशः प्रजापतिः । नि-
धिपतिः निधीना महाब्रह्मखर्वपद्मादिनामकानां नवानां नि-
धीनां पालयिता । सोऽयं देवगणो यजमानसम्बन्धिन्या प्रजया
सूरराणः सम्यक् रममाणः । तथा यजमानार्थं द्रविष् दधा-
तु पोषयतु ॥ अथ द्वितीया “समिन्द्र षो मनसा नेषि गोभिः
सूरिभिर्मघवन्सूर खत्वा । सम्ब्रह्मणादेव कृतं यदस्मि सं
देवानां सुमत्या यज्ञियानां” इति । हे इन्द्र त्वं अनुग्रह-
युक्तेन मनसा नो अस्मान् गोभिः सन्नेषि संयोजय । सूरिभि-
र्विद्वद्भिर्होतृप्रमुखैः संयोजय । हे मघवन् खत्वा षोमेण सं-
योजय । ब्रह्मणा वेदेनार्थज्ञानसहितेन देवकृतं देवार्थं कर्षं
यदस्मि तेन संयोजय । यज्ञसम्बन्धिनां देवानां सुमत्या अ-

न्युद्यन्मुखा संयोजय ॥ अथ तृतीया “सं वर्षसा पयसा सं तनू-
भिरगम्यहि मनसा सः श्रिवेन । त्वष्टा नो अत्र वरिवः क्षपो-
त्ननुमार्तुं तनुवो यद्विस्त्रिष्टं” इति । वयं देवताऽन्यद्यवसाद-
र्षसा वक्षेन तद्धेतुना च पयसा क्षीरादिना समगम्यहि सङ्ग-
तासः । तनूभिः ब्ररीरैः शोभनैः सङ्गताः । श्रिवेन अङ्गाङ्गना
मनसा सङ्गताः । त्वष्टा देवो नो अस्माकं अचास्मिन् कर्षाधि
वरिवो वरशीयं धनं क्षपोतु करोतु । किञ्च तनुवः ब्ररीराधि
अनुमार्तुं शोभयतु । यद्विस्त्रिष्टं पापं तद्वक्षनुमार्तुं शोभयतु ॥
अथ चतुर्थी “यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्ने होतारमदृ-
षीमदीह । अथगवाऽधगता ब्रमिष्ठाः प्रजागन् वक्षमुप-
याहि विद्वान्” इति । हे अग्ने यद्यस्मात् कारणात् अस्मा-
स्मिन् दिने इह देवजनदेवे अस्मिन् यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने
वति त्वां होतारं होमनिष्पादकं अदृषीमहि तस्मात् कार-
णात् अथक् सन्दृष्टं यथा भवति तथा अयाट् अयाचीः । उत
अपि च त्वं अथक् सन्दृष्टं प्रजागन् अत्रमिष्ठाः अस्मद्भिन्नान्तिं
अकार्षीः अतस्त्वं विद्वान् अस्मद्भक्तिं जागन् इमं यज्ञं उपयाहि
प्राप्नुहि ॥ अथ पञ्चमी “स्वगा वो देवाः सदगमकर्षं च आजगम
सवनेदं जुषाणाः । जश्निवाऽसः पपिवाऽसस्य विश्वेऽस्त्रे धत्त व-
सवो वसूनि” इति । हे देवाः ये यूयं जुषाणाः प्रीयमाणा इदं
सवना इमानि सवनाणि आजगम आगताः तेषां वः सदगं स्वानं
स्वाना स्वाधीनं अकर्षं वयमकर्षं । विश्वे ते सर्व्वे यूयं जश्निवाऽसः
सवनीषपुरोडासान् भक्षितवन्तः पपिवाऽसः सोमं पीतवन्तश्च

हे वसवो निवासहेतवो यूयं विश्वेऽस्ते अस्मासु वसूनि धनानि धत्त
 स्थापयत ॥ अथ षष्ठी “यानावह उन्नतो देव देवान् तान् प्रेरय
 स्ते अग्ने सधस्ते । वहमाणा भरमाणा हवींषि वसुं धर्मं दि-
 वमातिष्ठ तानु” इति । हे अग्ने देव उन्नतो हवींषि कामय-
 मानान् यान् देवान् वहः आवहः वर्णव्यत्ययात् आवहः,
 आहृतवानसि, तान् देवान् स्ते स्वकीये सधस्ते सहनिवास-
 खाने प्रेरय । हे देवाः हवींषि वहमाणा रथादिभिर्नयन्तः
 भरमाणाः पोषयन्तः वसुं जगन्निवासहेतुं धर्मं आदित्यं
 आतिष्ठत आगच्छत । अनु अगन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ॥ ४ ॥
 अथ त्रयाणां यजुषां मध्ये प्रथमं यजुराह “यज्ञ यज्ञं गच्छ
 यज्ञपतिं गच्छ स्त्री योनिं गच्छ स्वाहा” इति । हे यज्ञ त्वं
 स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फलप्रदानार्थं यज्ञपतिं
 यजमानं गच्छ । स्वनिष्पत्त्यर्थं स्त्री योनिं स्वकारणभूतां वायोः
 क्रियाशक्तिं गच्छ । स्वाहा ऊतमस्तु ॥ अथ द्वितीयं “एष ते यज्ञो
 यज्ञपते सह सूक्तवाकः सुवीरः स्वाहा” इति । हे यज्ञपते
 यज्ञस्वामिन् एषोऽनुष्ठीयमानस्ते यज्ञः सूक्तवाकैः स्रोत्रैः स-
 हितः । ज्ञोभना वीराः कर्मकुब्रला षड्विजो यस्यासौ सुवीरः ।
 तत इदमाज्यं त्वयि स्वाहा ऊतमस्तु ॥ अथ तृतीयं “देवा गातु-
 विदो गातुं विला गातुमित मनस्यत इमं नो देव देवेषु यज्ञं
 स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः” इति । हे गातुविदो मार्गज्ञा
 देवाः गातुं विला भवदागमनमार्गं ज्ञात्वा यज्ञे समाप्ते सति
 गातुमित पुनस्तमेव मार्गं गच्छत । हे मनस्यस्यते देव परमेश्वर

नो अस्माकमिमं यज्ञं देवेषु हविर्भुक्षु स्नाहा प्रथमं स्थापय ।
 ततो वाचि मन्त्ररूपायां वाग्देवतायां स्थापय । ततो वाते
 क्रियाप्रवर्तके देवे धाः स्थापय । यथोक्तमन्त्रसाध्यं होमं वि-
 धत्ते “समिष्टयजूषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं
 यद्विहितं यदत्येति यन्नात्येति यदतिकरोति यन्नापि करोति
 तदेव तैः प्रीणाति” (सं०६का०।६प्र०।२अ०) इति । सम्य-
 ग्यजनं समिष्टं युज्यन्ते प्रयुज्यन्त इति यजूषि । धाता राति-
 रित्यादयो मन्त्रा यजूषि समिष्टार्थानि यजूष्युच्चार्याज्यं जुहु-
 यात् । तच्च यज्ञस्य सम्यगनुष्ठित्यै सम्यस्यते क्रूरादिदोषाणां
 होमेन समाहितत्वात् । क्रूरं पशुहिंसादिविहितं विहितस्य
 दक्षिणादिद्रव्यस्वात्पीभावः । अत्ययानत्ययौ कालकृतौ । तथा
 हि पाशुकानां प्रयाजानां षोडशवर्षेण हविरासादनादूर्द्ध-
 मनुष्ठानं प्राप्तं तत् तु तिष्ठन्तं पशुं प्रयजतीति वचनेन प-
 शुविशसनात् प्रागेव अपहृष्टं । तदनादृत्य षोडशवर्षेणैवानु-
 स्थानमशास्त्रीयः कासात्ययः । तथा द्दतीयसवनोपक्रमे सव-
 नीयपञ्चोत्तरप्रचारानन्तरमेव अनुयाजाषोडशवर्षेण प्राप्ताः ।
 ते त्वाग्निमाहतादूर्द्धमनूयाजैश्चरन्तीति वचनेन द्दतीयसवनस्य
 समाप्तिकाल उक्तः । तदनादृत्योपक्रम एवानुष्ठानमशास्त्रीयः
 कासात्ययः । अपवर्षिषः प्रयाजान् यजतीति वचनेनावष्टथेष्टौ
 वर्षिर्नामकश्चतुर्थः प्रयाजो निषिद्धः । तन्निषेधमतिक्रम्य तस्या-
 नुष्ठानमतिकरणं । विहितस्य कस्यचिदङ्गस्य विस्मृतिरकरणं ।
 अपिशब्दः क्रूरादीनां समुच्चयार्थः । तत् क्रूरादिकं तैरेव

होमेः समादधाति । आहुतिसङ्घां विधत्ते “नव जुहोति नव
 द्वे पुरुषे प्राणाः पुरुषेष यज्ञः सञ्चितो चावानेव यज्ञसं प्री-
 षाति” (सं० ६का०।६प्र०।१३०) इति । प्राणास्तदाधारहि-
 द्राणि । नवसु मन्त्रेषु अग्न्यजुषोः शवान्तरसङ्घां विधत्ते “षड्-
 ग्मिवाणि जुहोति यज्ञा अतव अतनेव प्रीषाति नीहि यजू-
 ष्वि त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीषाति” (सं० ६का०।
 ६प्र०।१३०) इति । यज्ञस्य यजमानप्राप्तिः स्वकारणप्राप्तिस्य
 मन्त्रपाठादेव सम्पद्यत इत्याह “यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं
 गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्नां योनिं गच्छेत्याह स्वामे-
 न्नं योनिं गमयति” (सं० ६का०।६प्र०।१३०) इति । सुवी-
 रशब्देन वीर्यप्राप्तिः सूच्यत इत्याह “एष ते यज्ञो यज्ञपते सह
 सूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं दधाति” (सं०
 ६का०।६प्र०।१३०) इति । देवा गातुविद् इत्येतस्मिन्प्रश्न-
 सार्थमाख्याधिकामाह “वाशिष्ठो ह सात्यह्वयो देवभागं पप्रच्छ
 यत्सृञ्जयान् ब्रह्मयाजिनोऽधीयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपाश्
 यज्ञपताश्चिति सहोवाच यज्ञपताविति सत्यादौ सृञ्जयाः परा
 बभूवुरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद् यज-
 मानस्यापराभावायेति” (सं० ६का०।६प्र०।१३०) इति । वशि-
 ष्ठोचोत्पन्नः सात्यह्वस्य पुत्रो देवभागनामानं मुनिं पप्रच्छ ।
 यदा सृञ्जयाख्यदेवस्नान् ब्रह्मविधसोमयागानुष्ठापिनो वाजि-
 तवानसि । तदा किं यज्ञः स्नासेत्येवं यज्ञस्त्रिप्लके देवा गातु-
 विद् इत्येतस्मिन्ने यज्ञं समिष्टयजुर्होमं समापितवानसि उत

यज्ञपतिं गच्छेत्थेवं यज्ञपतिस्त्रिकके यज्ञ यज्ञं गच्छेत्थेतस्मिन्नाग्ने इति । तत्र द्वितीयपक्षे षति चस्मात् सत्याद्यज्ञात् पराभवन् तस्मात् प्रथमपक्ष एव उपादेय इत्युत्तरं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“धातानुवाके सर्वस्मिन् समिष्टाख्या यजूषि हि ।

अथः षडाद्याः त्रेषाणि यजूष्येतेर्जुहेति हि” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुस्रत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४४ ॥ ॥

उरु५ हि राजा वरुणश्चकार सूय्याय पन्थामन्वतका
उ । अपदे पादा प्रतिधातवे कर्तापवक्ता हृदयावि-
धश्चित् । शतन्ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वीर्गभीरा
सुमतिष्ठे अस्तु । बाधस्व द्वेषो निश्च्यति पराचैः कत-
श्चिदेनः प्रमुमुग्ध्यस्मत् । अभिष्ठितो वरुणस्य पाशो
ऽग्नेरनीकमप आविवेश । अपान्नपात् प्रतिरक्षन्सुर्थं
दमे दमे ॥ १ ॥

समिधं यक्ष्यमे । प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरय्येत्समुद्रे
ते हृदयमप्वन्तः । सन्वाविशन्वोषधीरुतापो यज्ञस्य
त्वा यज्ञपते हविर्भिः । सूक्तवाके नमोवाके विधेमाव-
धुयनिचक्षुष निचेरसि निचक्षुषाव देवैर्देवहन्त-

मेनोऽयाडव मर्त्यैर्मर्त्यैर्दत्तमुरोरा नो देव रिषस्याहि
सुमिषा न आप ओषधयः ॥ २ ॥

सन्तु दुर्मिषास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं
द्विषो देवीराप एष वो गर्भस्तम्बः सुप्रीतः सुभृतम-
कर्म देवेषु नः सुदतो ब्रूतात् प्रतियुतो वरुणस्य पाशः
प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि
तेजोऽसि तेजो मयि धेचपो अन्वचारिषः रसेन सम-
सृक्षमहि । पयस्वाः अग्र आगमं तं मा सः सृज वर्ष-
सा ॥ ३ ॥

दमे दमे ओषधय आपट् च ॥ ४५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुश्चत्वारिंशेऽनुवाके समिष्टयजुर्होमो ऽभिहितः । पञ्चच-
त्वारिंशेऽनुवाके अवभृतो वर्धते । कल्पः “उद्दः हि राजा वरुण-
श्चकारेति वेद्या अभिप्रयान्तो वदन्ति चालासादा” इति । पा-
ठस्तु “उद्दः हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।
अपदे पादा प्रतिधातवे ऽकरताऽपवक्ता हृदयाविधश्चित्” इति ।
उद्दब्धोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय सूर्यस्यान्वेतवे
अनुक्रमेण गन्तुं अपदे निरासन्ने अन्तरिक्षे उद्दं पन्थां वि-

स्त्रीर्णं मार्गं यस्माच्चकार तस्मात् अस्माकमपि पादा प्रतिधातवे
पादं प्रचेष्टुं मार्गमकः करोतु । उत अपि च यः ब्रह्मरूपवक्ता
निन्दकः यस्य हृदयाविधो हृदयोपलक्षितं शरीरं ताडयति,
विच्छब्दः समुच्चये, सोऽपि प्रतिबन्धमकृत्वा मार्गं करोत्वित्यर्थः ।
कल्पः “व्रतं ते राजन् भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति”
इति । पाठस्तु “व्रतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गम्भीरा
सुमतिष्ठे अस्तु । बाधस्व देवो निर्घृतिं पराचैः कृतञ्चिदेनः
प्रमुमुग्धस्मात्” इति । हे राजन् वरुण तव व्रतसहस्रसङ्ख्याकाः
भिषजोऽस्मदुपद्रवनिवारकाः सन्ति । अस्मासु तव सुमति-
रनुग्रहबुद्धिरस्तु । कीदृशी । उर्वी विपुला सार्वकालिकी ।
गम्भीरा आदरयुक्तेत्यर्थः । देवो द्वेषिणो बाधस्व । निर्घृतिं
यज्ञविघातिनीं पराचैः तिरस्कृह इत्यर्थः । अस्माभिः कृतमपि
पापं अस्मत्तः प्रमोचय । कल्पः “अभिष्ठितो वरुणस्य पात्र
इत्युदकान्तमधितिष्ठन्ते” इति । जलमध्यवर्त्तिस्त्रस्यतन्वाकारो
बन्धनहेतुर्जीवविशेषो वरुणपात्रः सोऽयमभिष्ठितः पादाक्रम-
णेन तिरस्कृतः । कल्पः “अग्नेरनीकमप आविवेशेति स्तुच्यमा-
चारयति” इति । पाठस्तु “अग्नेरनीकमप आविवेश । अपा-
त्रपात् प्रतिरचन्नसुर्यं दमे दमे समिधं यच्छग्ने । प्रतिते जिह्वा
घृतमुच्चरश्चेत्” इति । अग्नेरनीकं मुखमसु प्रविष्टं । हे अपा-
त्रपात् एतस्मान्काग्ने दमे दमे तत्तत् गृहे असुर्यं असुरैः कृतं
यज्ञविघ्नं प्रतिरचन् प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पालयन् समिधं समि-
न्धनसाधनं घृतं यच्च सङ्गतं कुह । ते तव जिह्वा घृतं प्रति

उत्तरथेत् उद्युक्ता भवतु । उद५ हीत्यादिमन्त्रान् व्याचक्षुः प्राचीनमनुष्ठानं विधत्ते “अवभृथयजूषि जुहोति यदेवाऽर्वाचीनमेकहायनादेनः करोति तदेव तैरवयजते” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । अवभृथाख्यं कर्म कर्तुं उदकसमीपे जिनमिषुः आयुर्दा इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहुयात् । तथा च सूत्रं “आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैष्यन् जुहुयादवभृथनिचकुषेति च, नमो रुद्राय वासोऽप्यतये, आयने विद्रवणे । उद्याने यत्परायणे । आवर्त्तने विवर्त्तने । घो गोषाचति त५ जुवे” इति । इतः पूर्वमेकस्मिन् संवत्सरे कृतं पापं तदेतैर्हीमैरवयजते विनाशयति । अवभृथमुद्दिष्ट उदकसमीपे गमनं विधत्ते “अपो ऽवभृथमवैत्यसु वै वरुणस्य पात्रः साक्षादेव वरुणमवयजते” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । अपां प्राप्या तदभिमानिनं वरुणं साक्षादव्यवधानेनैव अवयजते पूजयति । गमनकाले प्रस्रोतुः सामगानं विधत्ते “वर्त्तना वा अन्वित्य यज्ञ५ रचा५षि जिघा५षन्ति साक्षा प्रस्रोतान्ववैति साम वै रचोहा रचसामपहत्यै” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । गीयमानेन साक्षा सह गच्छेद्युरिति शेषः । साक्षोऽन्वोऽवस्त्रितस्य निधननामकस्य भागस्य चिरादृत्तिं चित्तसङ्ख्याञ्च विधत्ते “चिर्निधनमुपैति चय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रचा५स्यपहत्यै” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । अस्त्रिग्यजमानानां सर्वेषां निधनोच्चारणं विधत्ते “पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति पुरुषः पुरुषो हि रचस्त्री रचसामपहत्यै” (सं०६का०।६प्र०।

२३०) इति । रचस्त्री सर्वेषां प्रत्येकं बाधकं रचोऽस्तीत्यर्थः ।
 अत्र सूत्रं “वर्षे वरुणपत्नीका स्त्रिः शास्त्रो निधनमुपयन्ति,
 चर्द्धाध्वे द्वितीयं, प्राप्य तृतीयं” इति । मन्त्रोक्तो मार्गविस्वारः
 पादप्रतिष्ठार्थं इत्याह “उरुः हि राजा वरुणस्यकारेत्याह
 प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६का०।६प्र०।१३०) इति । भिषक्त्रय्येन
 यजमानस्य पापोपद्रवपरिहारः सूच्यत इत्याह “व्रतं ते रा-
 जन् भिषजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्त्रौ करोति” (सं० ६का०।
 ६प्र०।१३०) इति । मन्त्रेष्वैव वरुणपात्रः परिच्छ्रियत इत्याह
 “अभिष्ठितो वरुणस्य पात्र इत्याह वरुणपात्रमेवाभितिष्ठति”
 (सं० ६का०।६प्र०।१३०) इति । अस्य बर्हिः प्रक्षिप्य तस्योपरि
 जुहुयादिति विधत्ते “बर्हिरभिजुहोत्याहुतोनां प्रतिष्ठित्या
 चथो अग्निमत्येव जुहोति” (सं० ६का०।६प्र०।१३०) इति ।
 “अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः” इति युतेरग्नियुक्तत्वं । अत्र सूत्रं “द्वयं
 प्रहृत्य खौबमाधारयति यदि वाऽपरो दृष्यः स्यात् तस्मिन्
 जुहुवात्” इति । षोडशप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेषु बर्हिर्नामकं
 चतुर्थप्रयाजं निषेधति “अप बर्हिषः प्रयाजान् यजति प्रजा वै
 बर्हिः प्रजा एव वरुणपात्रान् मुञ्चति” (सं० ६का०।६प्र०।१३०)
 इति । यद्यप्यत्राज्यभागौ षोडशकादेव प्राप्नोत तथापि भन्तवि-
 शेषमभिप्रेत्य पुनर्विधत्ते “आज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी
 त्नाम्नरेति” (सं० ६का०।६प्र०।१३०) इति । आज्यभागयोः
 चक्षुषी इत्यस्य अतः “चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ
 यदाज्यभागौ” इति । प्रकृतौ अग्निर्वचाषोत्यादिके पुरोऽनुवाक्ये

इह तु “अश्वमे बधिष्ठवे” इत्यादिके । तथा च सूत्रं “असुम-
 नावाक्यभागो यजति अश्वमे इत्येषा असु मे सोमो अत्रवीत्”
 इति । प्रधानदेवतां विधत्ते “वरुणं यजति वरुणपात्रादेवैनं
 मुञ्चति” (सं० ६ का०।६ प्र०।२ अ०) इति । खिष्टकृद्देवतां वि-
 धत्ते “अग्नीवरुणौ यजति साक्षादेवैनं वरुणपात्रान् मुञ्चति”
 (सं० ६ का०।६ प्र०।२ अ०) इति । साक्षाच्छीघ्रमेवेत्यर्थः । चोदक-
 प्राप्तेषु त्रिष्वनूयाजेषु बर्हिर्नामकं प्रथमानूयाजं निषेधति “अप
 बर्हिषावनूयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपा-
 त्रान् मुञ्चति” (सं० ६ का०।६ प्र०।२ अ०) इति । प्रयाजानूयाजान्
 प्रशंसति “चतुरः प्रयाजान् यजति द्वावनूयाजौ षट्सम्यद्यन्ते
 षड्वा षटव षटुष्वेव प्रतितिष्ठति” (सं० ६ का०।६ प्र०।२ अ०)
 इति । बोधाद्यनः “अथासु सुचं प्रतिष्ठापयति, समुद्रे ते
 हृदयमश्वन्तरित्यथैनामङ्गिः पूरयति, सन्धाविन्नस्वीषधीह-
 ताप इत्यश्वे वापो जुहेति, यद्यश्व ता यज्ञपते हविर्भिः,
 सूक्तवाके नमोवाके विधेम” इति । आपस्तम्बस्वैकमन्त्रतामाह
 “अजीषस्य सुचं पूरयित्वापूपमारयति, समुद्रे ते हृदयमश्व-
 न्तरिति, ततो यो विन्दुहृत्प्लवते तमुपसृशेत्” इति । हे
 जुहुते ते हृदयं विश्वं समुद्रसमास्वप्सु अन्तर्मध्ये प्रतितिष्ठतु ।
 अजीषरूपा ओषधयस्त्वां सम्यक् प्रविशन्तु । अपि च अपो वि-
 शन्तु । अथ वा वरुणं समोध्य व्याख्येयं “इदं द्यावापृथिवी
 भद्रमभूत्” इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । “नमो वाचे सा
 चोदिता” इत्यादिको मन्त्रो नमोवाकः । हे यज्ञपते यजमान

त्वदीयैर्हविभिः देवताः समर्प्य त्वां सूक्तवाकनमोवाकदयेनोक्त-
फले विधेम स्थापयाम । बोधायनः “अथैतमवष्टयं संप्रकि-
रन्ति चत्किञ्च सोमस्त्रितं भवति, अवष्टयनिचकुण निचेररिषि
निचकुणाव देवैर्देवकृतमेनो ऽया उव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव
रिषस्याहि” इति । आपस्तम्बस्तु “आयुर्दा अग्ने, नमो रुद्राय
वासोऽथतये” इति मन्त्राभ्यां सहैतं मन्त्रं होमे विनियुक्तवान्
तच्च पूर्वमुदाहृतं । हे अवष्टयकर्माभिमानिन् वरुण निचकुण
राक्षसभर्तृनार्थं नितरां ध्वनिं कारितवानसि । निचेररिषि
अस्मद्रक्षार्थं निगूढत्वगचरणश्रीलां ऽसि । हे निचकुण अस्माभिः
देवेषु कृतं एनोऽपराधं तैर्देवैः सह त्वं अवयाट् विनाशय । म-
र्त्येषु चत्किञ्च कृतं एनोऽपराधं तैर्मर्त्यैः सह अवयाट् विनाशय ।
हे देव उरोरधिकात् रिषः देवमर्त्यकृतद्विंसनात् नोऽस्मान्
आसमन्नात् पाहि । पाठक्रममनाहृत्य एतस्मिन्ममादौ व्याचष्टे
“अवष्टयनिचकुणेत्याह ययोदितमेव वरुणमवयजते” (सं०
६का०।६प्र०।३अ०) इति । निचेरनिचकुणादिशब्देऽदितं वरु-
णमवयजते उपचरति । धातूनामनेकार्थत्वाद्ययोचितं व्याख्येयं ।
वरुणसन्मोघनमाश्रित्य व्याचष्टे “समुद्रे ते हृदयमश्वन्तरित्याह
समुद्रे अन्तर्वरणः” (सं० ६का०।६प्र०।३अ०) इति । संग्रह्णेन
अजमानस्वाङ्गिरोषधीभिश्च समृद्धिः सूच्यत इत्याह “सं त्वा
विशन्वैषधीरुताप इत्याहाङ्गिरेवैनमोषधीभिः सम्यञ्चं दधा-
ति” (सं० ६का०।६प्र०।३अ०) इति । बोधायनः “अथाञ्ज-
स्त्रिणाप उपसङ्गृह्य, सुमिवा न आप ओषधयः सन्विति तां

दिशं निरुचति, यस्यां दिग्दक्ष देवो भवति, दुर्मिचास्यसौ भूषा-
सुर्षोऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विज इति” इति । आपस्तम्बस्य एक
एव मन्त्रः “सुमिचा न आप ओषधयः सन्वित्यपः प्रगाह्य”
इति । स्पष्टो मन्त्रार्थः । कश्यः “देवीराप इत्यवभृथं यजमानो
ऽभिमन्त्र्य” इति । पाठस्तु “देवीराप एष वो गर्भस्तम्बः सुप्रीतश्च
सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात्” इति । हे आपो देव्यः
एष वरुणो युष्माकं गर्भवदन्तस्त्रितः अतो वो युष्माकं परि-
तोषाय तं वरुणं हविषा सुप्रीतं सुभृतं सुष्टुपुष्ट्याकर्म वषं
कृतवन्तः । स वरुणो नो अस्मान् सुकृतः सख्यगनुष्ठादन् ब्रवीतु ।
स्पष्टार्थत्वात् सुमिचान इति मन्त्रमुपेक्ष्य देवीराप इत्यस्य
स्पष्टार्थतामाह “देवीराप एष वो गर्भ इत्याह यथाचनुरेवै-
तत्” (सं० इका०।१५०।१३०) इति । अजीषस्य अशु प्रहा-
रेण उद्गतानां विन्दूनां भक्षणाभक्षणयोर्दोषसङ्गावात् तत्-
परिहाराय उपस्यर्जनं विधत्ते “पन्नवो वै सोमो यद्विन्दूनां
भक्षयेत् पशुमान्त्यादरणस्वेनं गृहीयाद् यन्न भक्षवेदपशुः
स्यान्नैनं वरुणो गृहीयादुपस्यृशमेव पशुमान् भवति नैनं वरुणो
गृह्णाति” (सं० इका०।१५०।१३०) इति । सोमस्य पशुप्राप्ति-
साधनत्वात् पशुत्वं भिद्यत इति । विन्द्वो जलकणाः । वरुण-
यदृषं नाम मद्दोदराख्यरोगोत्पत्तिः । कश्यः “अद्यापामन्तं
प्रतिच्यैति, प्रतियुतो वरुणस्य पात्रः, प्रत्यस्यो वरुणस्य पात्र इति”
इति । बन्धनहेतुर्वरुणस्य पात्रः प्रतियुतः पृथक् कृतः । प्रत्यस्यो
विनाशितः । मन्त्रस्यार्थस्यैव फलवतीत्याह “प्रतियुतो वरु-

षस्य पात्र इत्याह वरुणपात्रादेव निर्मुच्यते” (सं०६का०।
 ६प्र०।३अ०) इति । अस्मान्निर्गत्य पुनस्तप्यन्तमदृष्ट्वेव देवयजन-
 देवो गन्तव्यमिति विधत्ते “अप्रतीक्षमायन्ति वरुणस्यान्तर्हित्यै”
 (सं०६का०।६प्र०।३अ०) इति । अन्तर्हितिरदर्शनं । कल्पः
 “एधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधायापोऽन्वचारिष-
 मित्युपतिष्ठन्ते” इति । पाठस्तु “एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि
 तेजोऽसि तेजो मयि धेद्यपो अन्वचारिषः रसेन समसृज्यहि ।
 पयस्वाः अग्न आगमं तस्मा सः सृज वर्चसा” इति । हे समित् त्वं
 एधोऽभिवृद्धिहेतुरसि अतो वयमेधिषीमहि अभिवृद्धिं प्राप्ताः ।
 अन्नमाद्यो मन्त्रः । समित् समिन्धनसाधनमसीति द्वितीयः ।
 तेजः कान्तिसाधनमसि । कान्तिं मयि धेहीहि तृतीयः ।
 एतैस्त्रिभिः समिध आदध्यात् । अपो अनु जलमनुप्राप्य अचा-
 रिषं अवध्वजकर्म अनुष्ठितवानस्मि । रसेन फलेन समसृज्यहि
 सङ्गतोऽस्मि । हे अग्ने पयस्वान् क्षीरादिसमृद्धियुक्त आगमं आ-
 गतोऽस्मि तं मा वर्चसा बलेन संयोजय । समिदाधानेन वज्रिः
 पूज्य इत्याह “एधोऽस्येधिषीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्त
 सपायन्ति” (सं०६का०।६प्र०।३अ०) इति । नमस्यन्तः पूज-
 यन्तः । मयि धेहीत्यस्याभिप्रायमाह “तेजोऽसि तेजो मयि
 धेहीत्याह तेज एवात्मन्वत्ते” (सं०६का०।६प्र०।३अ०) इति ।
 अवज्रिष्ठः स्पष्टत्वादुपेक्षितः । अच विनियोगसङ्गः ।

“सहं वदन्ति गच्छन्तः सर्वेऽप्यवध्वयं प्रति ।

व्रतं दृष्ट्वा जसं जप्यमभ्याक्रामति तज्जसं ॥

अग्ने सुचाऽऽघारयतः समृजीषं जले क्षिपेत् ।

अवेति गमने होमः सुमिचा अवगाहनं ॥

देवीरित्यभिमन्व्याथ प्रत्यङ्गच्छति तज्जखात् ।

एधः समिन्नेज एतैर्होम आहवनीयके ॥

अपो अग्नेरुपस्थानमिति मन्वास्त्रयोदश” ॥ इति ।

यद्यथेतावता सौमिकमन्त्रकाण्डं तद्ग्राह्यान्तरूपं ब्राह्मणञ्च
समाप्तं ॥ ० ॥ तथापि सन्ति ब्राह्मणश्लेषा अष्टावनुवाकाः । ते
त्वत्रैव त्रिभिन्नन्ते । तेष्वनुवाकेषु क्रमेण एते अर्थाः प्रतिपाद्यन्ते ।
यूपैकादशिनो ॥ १ ॥ पशुैकादशिनो ॥ २ ॥ पानीवतपशुः ॥ ३ ॥
सौम्यचर्वादिः ॥ ४ ॥ अतिगान्धो गृहः ॥ ५ ॥ अदाभ्यगृहः ॥ ६ ॥
अंशुगृहः ॥ ७ ॥ षोडशीयगृहश्चेति ॥ ८ ॥ तत्र समनन्तरानुवा-
कप्रतिपाद्या यूपैकादशिनो एकयूपेन सह विकल्पिता । तथा चा-
न्यत्र श्रूयते एकयूपो वैकादशिनो वा अन्येषां यज्ञानां यूपो भव-
न्ति “एकविंशिन्यश्चमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्त्राभिजित्यै” इति ।
अग्निष्टोमे यः सवनीयः पशुस्तेन सह उपरितनानुवाके वक्ष्य-
माणा एकादशिनः पशवो विकल्पिताः । तथा च सूत्रं “ऋतु-
पशव एकादशिनश्च विकल्प्यन्ते” इति । तत्रैकादशिनः पशुर्थाथ
यूपैकादशिनो तां विधत्ते “स्फोण वेदिमुद्गन्ति रथाक्षेण वि-
मिमीते यूपं मिमोति चित्तमेव वज्रं सभृत्य भ्राह्मव्याथ
प्रहरति सृष्ट्यै” (सं० ६का०।६प्र०।४अ०) इति । भूमेरुपरि-
तनममेधमपहन्तुं वेदिस्नानमुद्गन्त्यात् । तस्मिन् स्थाने वेदिरे-
कयूपपके पदैर्विभातव्या । तथा च पूर्वमुदाहृतं । चिद्व्रत्य-

दानि पञ्चान्तिरस्त्रीत्यादिः । एकादशिनी पचे तु अत्रकाशस्य
 पर्याप्तये रथाक्षेण वेदिर्मातव्या । तथा च सूत्रं “यत् प्राग्वेदि-
 मस्मानात् तत् कृत्वा दश रथाक्षामेकादशोपराः रज्जुं मीत्वा”
 इति । उपरशब्देन प्रादेशपरिमिता यूपवटदेशा विवक्षिताः ।
 द्वयोर्द्वयोरवटदेशयोर्मध्यदेशो रथाक्षेण परिमितः तादृश्या वेदेः
 दक्षिणांसमारभ्य उत्तरांसपर्यन्तेषु पङ्क्तिरूपेणावस्थितेष्वेकाद-
 शस्त्रवटेषु यूपान् उच्छ्रयेत् । यूपमिति जातावेकवचनं । स्फुरथाच-
 यूपस्यो वज्रस्य भागाः । तथा च आम्नातं “इन्द्रो वृत्राय वज्रं
 प्राहरत् स चेधा व्यभजत् स्फुरस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं”
 इति । तेषां त्रयाणामत्र मेलनात् वज्रस्त्रिवट् सम्पद्यते । स्तृत्यै
 हिंसायै । यूपवटस्यार्द्धं वेद्यां अर्द्धं वहिसेत्येवं तद्देशं विधत्ते
 “यदन्तर्वेदि मिनुयाद्देवलोकमभिजयेद् यदह्रिवेदि मनुष्यलोकं
 वेद्यन्तस्य सन्धौ मिनोत्युभयोलोकयोरभिजित्यै” (सं०इका०।
 इप्र०।४अ०) इति । अन्तःसमीपदेशः वेदिस्थानस्य वेद्यन्तं त-
 त्सन्धावुच्छ्रयेत् । उच्छ्रये कान्थान् कांसिद्विशेषान् विधत्ते “उप-
 रसन्धितां मिनुयात् पिष्टलोककामस्य रश्नसन्धितां मनुष्यलोक-
 कामस्य चषालसन्धितामिन्द्रियकामस्य सर्वाङ्गसमान् प्रतिष्ठा-
 कामस्य ये त्रयो मध्यमास्ताङ्गसमान् पशुकामस्य” (सं०इका०।
 इप्र०।४अ०) इति । तच्चणरहितानि यूपमूलानि उपराणि ।
 तैरेकादशिनी सन्धिता सदृशी एकस्योपरस्य यावानायामस्ता-
 वानेवेतरेषां दशानामित्यर्थः । रश्नादेशस्यैव समाना रश्न-
 सन्धिता । चषालविस्तारेण समा चषालसन्धिता । अत एव

सूत्रकारेणोक्तं “आद्यामत उपराधि समानि स्युस्त्विर्धनो म-
 ध्यानि रश्मनास्य प्रथिजस्यवासानि” इति । सर्वानुपररश्मना-
 देश्चषास्यविस्तारान् । एकादशसु षष्ठो मध्यमः तत्पार्श्ववर्तिनौ
 द्वौ तेषां चयाद्यामेवोपरादिसाम्यनियमो जेतरेषां । तथा
 च सति पशुप्राप्तिः । तामेव पशुप्राप्तिं दर्शयति “एतान्वा
 अनु पशव उपतिष्ठन्ते पशुमानेव भवति” (सं० ६ का०।६ प्र०।
 ४अ०) इति । एतान् चीन् समान् अनु यजमानं पशवः प्राप्नु-
 वन्ति । त्रिभ्योऽतिरिक्तेष्वष्टसु अन्योन्यस्पर्शं विधत्ते “व्यतिष-
 जेदितरान् प्रजयैवैनं पशुभिर्यतिषजति” (सं० ६ का०।६ प्र०।
 ४अ०) इति । यूपैकादशिन्याः कामनाभेदेन दक्षिणदेशप्रवणत्वं
 निन्दित्वा उत्तरदेशप्रवणत्वं विधत्ते “यं कामयेत प्रमायुकः
 स्यादिति गर्त्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमथ द्रुषीयाऽ-
 समेषा वै गर्त्तमिद्यस्यैवं मिनेति ताजक्प्रमीयते दक्षिणार्धं व-
 र्षिष्ठं मिनुयात् सुवर्गकामस्याऽथ द्रुषीयाऽसमाक्रमणमेव तत्सेतुं
 यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” (सं० ६ का०।६ प्र०।
 ४अ०) इति । गर्त्तशब्देन दक्षिणदेशनिक्षत्वं श्मशानं विवक्षितं ।
 गर्तवन् मीयन्ते यूपो अस्यामेकादशिन्यामिति गर्तमित् तादृशी-
 मुच्छयेत् । अग्निष्ठनामको यो मध्यमो यूपः तस्मात् उत्तरार्द्धे
 स्थितं यूपपञ्चकं वर्षिष्ठं अत्युन्नतं । दक्षिणार्द्धे स्थितं पञ्चकं द्रुषी-
 याऽसं द्रुष्यं । ईदृशी एकादशिनो गर्तमित् तस्मान्मुच्छ्रितायां
 तदानीमेव क्षियेत । स्वर्गार्थमुक्तवैपरीत्यं कुर्यात् । आक्रमन्ते आह-
 स्यते स्वर्गो अनेन सेतुनेत्याक्रमणः । सौकिकदृष्टान्तेनैकस्त्रिअग्निष्ठे

रश्मनादयवेष्टनमग्निष्टदधे एकरश्मनावेष्टननिषेधद्वारा पुरुषस्य
 विवाहद्वयविधिः स्त्रिया विवाहद्वयनिषेधस्य विदधदेकस्मिन्पुत्रे
 रश्मनादयं विधत्ते “यदेकस्मिन् यूपे द्वे रश्मने परिव्ययति तस्मा-
 देको द्वे जाये विन्दते यस्मैकाऽरश्मनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति
 तस्मास्मैका द्वौ पतौ विन्दते” (सं०६का०।६प्र०।४अ०) इति ।
 स्यष्टोऽर्थः । अग्निष्टो यूपः । तथा च सूत्रं “अग्निष्टं द्वाभ्याऽरश्म-
 नाभ्यां परिवीचेति” । रश्मनायाः स्तोत्रादेकस्मिन् यूपे रश्मनाद-
 यस्यान्तयोर्मैखनं प्रवेष्टनञ्च कामनाभेदेन विधत्ते “यं कामयेत
 स्वस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत् स्व्येवास्य जायते यं काम-
 येत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्रवेष्टयेत् पुमानेवास्य जायते”
 (सं०६का०।६प्र०।४अ०) इति । अन्तयोः समीपे उपान्ते ।
 अन्तेन संहितमान्तं रश्मनादयभागं । एकादशभ्योऽतिरिक्तं उप-
 ब्रथास्यं यूपं विधत्ते “असुरा वै देवान् दक्षिणत उपानयन् तान्
 देवा उपब्रथेनैवा पागुदन्त तदुपब्रथस्योपब्रथत्वं दक्षिणत उप-
 ब्रथ उपब्रथेद् भ्रातृव्यापनुत्तौ” (सं०५का०।६प्र०।४अ०) इति ।
 पुरा कदाचित् असुरा देवान् स्ववन्नान् कृत्वा अग्निष्टाद्युपात्
 दक्षिणभागे समानयन् तानसुरान् देवा उपब्रथेन एकाद-
 शिनीसमीपे ब्रथानेन यूपेनापागुदन्त । समीपब्रथनादुपब्रथ-
 नाम सम्पन्नं । उपब्रथे उपब्रथेते ब्रथानलेन पातयेदित्यर्थः । अत्र
 सूत्रं “उपब्रथं द्वाभ्याऽरश्मनाभ्यां परिवीचायेण दक्षिणं यूपं
 प्राञ्चं निदधाति” इति । द्वेषं पशुत्वेन निर्दिशेदिति विधत्ते
 “सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमनोऽथोपब्रथ एवापशुस्यस्य यज-

मानः पशुर्धननिर्दिशेदार्त्तिमाच्छेद् यजमानोऽसौ ते पशुरिति
निर्दिशेद्यं द्विव्याद्यमेव द्वेष्टि तस्मै पशुं निर्दिशति” (सं०६का०।
६प्र०।४अ०) इति । अग्निष्टादय एकादशयूपाः वक्ष्यमाणैराग्ने-
द्यादिपशुभिरुपेताः उपशयेतु पशन्तराभावात् यजमानस्य
आर्त्तिप्राप्तिः द्वेष्यं निर्दिशतद्वारयेत् । द्वेष्याभावे मूषकं निर्दि-
शेदिति विधत्ते “यदि न द्विव्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न
याम्यान् पशून् हिनस्ति नारणान्” (सं०६का०।६प्र०।४अ०)
इति । विहितामेकादशिणीं प्रशंसति “प्रजापतिः प्रजा असृजत
सोऽन्नाद्येन व्याधत् स एतामेकादशिणीमपश्यत् तथा वै सोऽन्ना-
द्यमवारुन्धत् यद्दश यूपा भवन्ति दशान्नरा विराडङ्गं विरा-
द्विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे य एकादशः सान एवास्यै सदुह एवेनां
तेनेति” (सं०६का०।६प्र०।४अ०) इति । दशयूपानां विराडङ्ग-
पत्नेन धेनुत्वादेकादशो यूपः सानो भवति । पालीवतास्यं चयो-
दशं यूपं विधत्ते “वज्रो वा एषा सम्भोयते यदेकादशिणी से-
श्वरा पुरस्तात् प्रत्यङ्गं यज्ञः सम्मर्दितोर्यत्पात्नीवतं मिनेति
यज्ञस्य प्रत्युत्तम्यै सयत्नाय” इति (सं०६का०।६प्र०।४अ०)
इति । सैकादशिणी वज्ररूपा सती पुरस्तादवस्थाप्य प्रत्यगवस्थितं
यज्ञं मर्दितुमीश्वरा भवति । मर्दितस्य पुनः समाधानं प्रत्यु-
त्तम्यिः । सयो बन्धः पित्र्बन्धन इत्यस्माद्भूतो हत्यसत्त्वात् । स-
यत्नाय दृढत्वायेत्यर्थः । यूपैकादशिणी निरूपिता ॥ * ॥

अथ पशैकादशिणीं विधत्ते

“प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एतामे-

कादग्निनीमपश्नत् तथा वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्त
 प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो यजते स एतर्हि रिरिचान इव
 यदेवैकादग्निनी भवत्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्म-
 न्धत्ते” (सं०६का०।६प्र०।५अ०) इति । प्रजापतिः प्रजाः
 सृष्ट्वा वीर्यादिद्ययात् रिक्तोऽहमिति धीः । तथा यज्ञप्रयासे-
 नापि । पशैकादग्निन्या तत्समाधानं । ते च पशुविशेषा देवता-
 सहिता अश्वमेधप्रकरणे समाख्याताः “आग्नेयः कृष्णधीवः सा-
 रस्वती मेघी वसुः सौम्यः पौष्णः श्यामः श्रितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः
 श्रियो वैश्वदेव ऐन्द्रो ऽरुणो मारुतः कल्याण ऐन्द्राग्रः स५हितो
 ऽधोरामः सावित्रो वारुणः पेलः” इति । कृष्णधीवत्वादिभि-
 र्विशेषिताः सर्वेऽप्यजाः । मेघी त्वेकैवान्यजातिः । विशेषणानि च
 तस्मिन्नेव प्रकरणे व्याख्यास्यन्ते । तानेतानत्र पशून् विशेषे-
 षाविकारेण प्रशंसन् विशेषविधिमुच्यति “प्रैवाग्नेयेन वाप-
 यति मिथुन५ सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्रज-
 नयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां सृष्टस्यति-
 र्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै
 प्रजाः प्रजा एवास्मै प्रजनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणावरुन्धे विशंमा-
 हतेनैजोवस्वमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय वा-
 रुणः” (सं०६का०।६प्र०।५अ०) इति । प्रवापयति वीजं स्वतः
 सत्यादयति । आग्नेयस्य पुंसः सारस्वत्या स्त्रिया सह मिथुनी-
 करणं । सौम्येन योषिति रेतो धारणं । पौष्णेन प्रजात्पत्तिः ।
 बार्हस्पत्येन ब्रह्मण उत्पत्तिसाधनत्वं । वैश्वदेवेन प्रजानां तद्देव-

तानुग्रहः । ऐन्द्रेणेन्द्रियपाटवं । भारतेन जनपदप्राप्तिः । ऐन्द्रा-
 ग्नेन देहपुष्टिर्बलञ्च । सावित्रेणानुष्ठाने प्रेरणं । वारुणेनोपद्र-
 वराहित्यं । अथ षष्ठसप्ताष्टमानां पशूनां वैश्वदेवैन्द्रमारुता-
 नामितरपशुवत्पाठत एव क्रमो अद्यपि प्राप्तः तथापि तं क्रम-
 मगूह्य प्रशंसति “मध्यत ऐन्द्रमासभते मध्यत एवेन्द्रियं अज-
 माने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमासभते वैश्वदेवं वा अ-
 जमस्रमेव पुरस्ताद्भुक्ते तस्मात् पुरस्तादस्रमद्यत ऐन्द्रमासभ
 भारतमासभते विद्वै मरुतो विशमेवास्मा अनुबभ्राति” (सं०
 ६ का०।६ प्र०।५ अ०) इति । वैश्वदेवमारुतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्नानं ।
 तेन मध्यमे एव यजसि बलाधिक्यं यजमाने स्नापयति । विश्वे
 देवा अस्माभिर्मानिनः । वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितत्वात् तत्सम्ब-
 द्धमस्रमत्तुं पुरस्तादेव स्नापयति । तच्चास्रं पुरस्तात्मुखेनाद्यते ।
 भारतस्त्रैन्द्रमनुवर्त्तमानत्वात् मरुद्रूपाः यामनिवासिनः प्रजा
 अस्य यजमानस्य अनुकूलाः करोति । कामनाविशेषेण क्रम-
 व्यत्या संविधन्ते “यदि कामयेत योऽवगतः सोऽपरह्यतां यो
 ऽपरह्यः सोऽवगच्छत्यैन्द्रस्य श्लोके वारुणमासभेत वारुणस्य
 श्लोक ऐन्द्रं य एवावगतः सोऽपरह्यते योऽपरह्यः सोऽवगच्छ-
 ति” (सं० ६ का०।६ प्र०।५ अ०) इति । अवगतः प्राप्तैश्वर्यः ।
 अपरह्यतां ऐश्वर्याद् भ्रष्टतां अथमेकः कामः । एतद्विपर्ययो
 ऽन्यः कामः तस्मिन्नुभयविधेऽपि कामे सप्तमैकादशस्नानयोरै-
 न्द्रावारुणयोः स्नानव्यत्ययं कुर्यात् । प्रजानां व्याकुलीभावं
 चेत् कामयेत तदानीमेकादशानां पशूनां क्रमसाङ्कर्यं विधन्ते

“यदि कामयेत प्रजामुञ्चेयुरिति पशून् व्यतिषजेत् प्रजा एव मोहयति” (सं० ६का०।६प्र०।५अ०) इति । उदक्प्रवहत्वेन स्थापिताया एकादशयूपपङ्केर्दक्षिणयूपे वारुणस्य आलम्बनं विधत्ते “यदभिवाहतोऽपां वारुणमासभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयादक्षिणत उदञ्च मासभतेऽपवाहतोऽपां प्रजानामवरुणयाहाय” (सं० ६का०।६प्र०।५अ०) इति । अपामभिवाहः तत्रवाहस्थानभूतो निखो देशः । तत्रावस्थित उत्तरयूपे वारुणासभेन प्रजानां वरुणयाहणरूपो रोगः स्यात् दक्षिणयूपे पञ्चोदङ्मुखत्वेनालम्बो रोगो न भवति । दक्षिणयूपसोमन्तदेशवर्त्तित्वेन अपामपवाहतः प्रवाहस्थानाभावादित्यर्थः । अथ सूत्रं “आग्नेयं कृष्णायीवमग्निष्ठ उपाकरोत्युत्तरे सारस्वतीं मेघीं दक्षिणे सौम्यं बभ्रुं एवं व्यत्यासं दक्षिणापवर्गान् पशून् उपाकरोति वारुणमन्ततो दक्षिणत उदञ्च” इति । पञ्चैकादशिनी निरूपिता ।

॥ * ॥ ॥ अथ पात्नीवतपशुं विधत्ते

“इन्द्रः पत्नियामनुमयाजयत् तां पर्यग्नितामुदसृजत् तथा मनुरार्भोद्यत् पर्यग्निष्ठतं पात्नीवतमुदसृजति यामेव मनुर्षड्भिमाभोन्तामेव यजमान षडभोति” (सं० ६का०।६प्र०।६अ०) इति । अत्र पत्नीशब्देन पात्नीवतसंज्ञके यूपे उपाहृतः लघुदेवताकः पशुर्लक्ष्यते शाखान्तरे तथा विधानात् । पञ्चैकादशिनी गतपत्नीसंघाजानन्तरभावित्वात्स्य यूपस्य पात्नीवतत्वं । अत्र सूत्रं “जाघनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति अनूबन्ध्या त्रपायाः उताया-मयेण ब्राह्मामुखीयं पात्नीवतं मिनेति यथाधोनाभिमनवस्तीर्थे

चषासं तस्मिन् स्वाङ्गं साण्डं सोमशं पिङ्गलं पशुमुपाकृत्य पर्य-
 ग्निरुतमुत् सृज्याज्येन शेषः समापयेद्यावन्निपत्रोरवदानानि
 स्युस्तावत् कृत्वाज्यस्यावद्यति पशुधर्माज्यं भवति शाखामुखीये
 प्रचरन्तीति विज्ञायते” इति । तस्मादिन्द्रः पात्नीवतरूपे निघु-
 क्तेन पशुना मनुमयाजयदिति व्याख्येयं । पर्यग्निरुते पश्चावुत्सृष्टे
 सति कर्मशेषस्याऽऽज्येन समाप्तिं विधत्ते “यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिता-
 द्यज्ञः पराभवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानो ऽनु पराभवति य-
 द्राज्येन पात्नीवतः सः स्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतिति-
 ष्टन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति” (सं० ईका०।६प्र०।६अ०) इति ।
 अप्रतिष्ठितात् असंस्थापनात् असमाप्तात् । अत्र पत्रोः कासं वि-
 धत्ते “इष्टं वपया भवत्यनिष्टं वश्याऽथ पात्नीवतेन प्रचरति तीर्थं
 एव प्रचरत्यथो एतर्ह्येवास्व यामः” (सं० ईका०।६प्र०।६अ०) इति ।
 वशावन्ध्या सा चाऽनूबन्धेत्यनेन नामोच्यते । तदीयवपाहोमा-
 दूर्ध्वं इदथाद्यङ्गहोमात् प्रागेतस्य पात्नीवतपत्रोः कालः । स च
 तीर्थमुचितं स्थानं । किञ्चै तस्मिन्नेव काले अनूबन्ध्यास्यस्य पत्रोः
 यामः उपरमः समाप्तिर्भवति तस्य चान्निमपशुत्वात् तत्समाप्तेः
 प्रागेव पात्नीवतप्रचारो युक्तः । देवतां विधत्ते “त्वाङ्गे भवति
 त्वष्टा वै रेतसः सिक्तस्य रूपाणि विकरोति तमेव वृषाणं पत्नी-
 खपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि विकरोति” (सं० ईका०।६प्र०।
 ६अ०) इति । विकरोति विविधानि करोतीत्यर्थः । पात्नीवत-
 पत्रोः त्वाङ्गले सति तमेव यजमानं त्वष्टा वृषाणं रेतः सिद्धन्
 यजमानस्य पत्नीखपि संयोजयति । स चास्मै यजमानार्थं

रूपाणि विकरोति विविधानि करोतीति ॥ इति पान्नीव-
 तपशुर्निरूपितः । अथ सौम्यचरं विधत्ते “अग्नि वा हतत्
 सोमं चदभिषुषन्ति यत् सौम्यो भवति यथा मृतायाऽनु-
 स्मरणीं अग्निं तादृगेव तत्” (सं०६का०।६प्र०।७अ०) इति ।
 सोमस्याभिषवेो बधस्यानीयः । अतोऽनुस्मरणीस्यानीयः सौ-
 म्यचरः कर्त्तव्यः । मृतं दीक्षितमनुस्तीर्यते हन्वत इत्यनु-
 स्मरणी काचिद्वैः । दीक्षितमवस्थावयवेषु हृदयहस्तादिषु
 गोमवस्य हृदयाद्यवयवान् संस्थाप्य तं दीक्षितं दधेत् । तदर्थं
 काचिद्वैर्हन्वते । चरोर्होमस्थानं विधत्ते “यदुत्तरार्धं वा
 मध्ये वा जुहुयाद् देवताभ्यः समदं दध्यात् दक्षिणार्धं जुहो-
 त्येषा वै पिहृषां दिक् स्वायामेव दिशि पिहृन् निरवदयते”
 (सं०६का०।६प्र०।७अ०) इति । षष्ठेरुत्तरार्द्धमध्यदेशयोर्हो-
 वाञ्छतिस्त्रानत्वात् तत्र पिच्यशोमे देवतादिभिः सह पिहृषां
 समदं कलहं कुर्यात् । अतः निरवदयते । देवदेशात् निष्कृष्य
 पिहृन् यजते । चरुशेषस्य दानं विधत्ते “उद्गाहभ्यो हरन्ति
 सामदेवत्यो वै सोम्यो यदेव सासम्हन्मट् कुर्वन्ति तस्यैव सन्ना-
 न्तिः” (सं०६का०।६प्र०।७अ०) इति । सामैव सौम्यचरोर-
 भिमानिदेवता । तथा सति सामवेदसम्बन्धि यदङ्गं उद्गातार
 इत्यं हन्मट्कुर्वन्ति नष्टं कुर्वन्ति तस्य दोषस्य चरुः प्रती-
 कारः । तस्मिन्नाज्यपूर्णे चरौ उद्गाहभिः स्वदेहच्छाया द्रष्टु-
 ष्येति विधत्ते “अवेचन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पव-
 चन्ते” (सं०६का०।६प्र०।७अ०) इति । सौम्यचरोः शुद्धिहे-

तुत्वात् तदवेक्षण्येन उद्गातारः स्वदेहं बोधयन्ति । अथ सूत्रं
 “आज्येन चरुमभिपूर्व्याद्गाह्ये चरन्ति तमुद्गातारो ऽवेक्षन्ते”
 इति । आज्यस्थापयार्थान्नौ पुनरप्यन्वत्पूरणं विधत्ते “य आत्मानं
 न परिपश्येद्विदितः स्यादभिददिं कृत्वा ऽवेक्षेत तस्मिन् आ-
 त्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते” (सं० ६का०।६प्र०।
 ७अ०) इति । इतासुः गतप्राणः स्यात् । अभितो दीयते प्रक्षि-
 ष्यते आज्यमस्मिंस्वरावित्यभिददिः । काम्ये अवेक्षणे मन्त्रविज्ञेयं
 विधत्ते “यो गतमनाः स्यात् सोऽवेक्षेत यस्मै मनः परागतं
 यद्दामे अपरागतं राज्ञा सोमेन तदयमस्यासु धारयामसीति
 मन एवात्मन् दाधार न गतमना भवति” (सं० ६का०।६प्र०।
 ७अ०) इति । गतमनाः अव्यवस्थितचित्तः । उद्गाह्येषां मध्ये
 यो गतमनाः यस्मै मन इत्यादिमन्त्रेषावेक्षेत । मदीयं मनः
 यदि मत्तो निष्क्रान्तं यदि वा निष्क्रामणोन्मुखं तदिदानीं
 निष्क्रान्तस्य सोमस्य राज्ञः प्रसादात् वयं तन्मनो अस्मास्वैव
 धारयामः । मन्त्रसामर्थ्याच्चित्तसमाधानं भवति । अग्नाविष्णु
 महिधामेत्यन्यर्था घृतयागं विधत्ते “अप वै हृतीयसवने
 यज्ञः कामतीजानादनीजानमभ्याग्नावैष्णव्यर्था घृतस्य यजत्य-
 ग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवतास्वैव यज्ञश्च दाधारेति”
 (सं० ६का०।६प्र०।७अ०) इति । ईजानात् इष्टवतो यजमा-
 नादनीजानं पुद्गमभिसृज्य यज्ञोऽपक्रामति तत् समाधा-
 नाय आग्नावैष्णवमन्त्रयागः । तत्र नीचध्वनिं विधत्ते “उपा-
 ५शु यजति मिथुनत्वाय” (सं० ६का०।६प्र०।७अ०) इति ।

सौम्यचरुगतेनोषधमिना सशोपांशुधनेर्मिथुनत्वं । अनुबन्ध्याः
विधत्ते “ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य खिष्टं युवते
वरुणो दुरिष्टं क्व तर्हि यज्ञः क्व यजमानो भवतीति यन्मैत्रा-
वरुणीं वशामास्रभते मित्रेषैव यज्ञस्य खिष्टं प्रमथति वरु-
णेन दुरिष्टं नार्त्तिमार्च्छति यजमानः” (सं० ६का०।६प्र०।
७अ०) इति । यज्ञस्य यदङ्गं सम्बन्धिष्ठं तस्याधिपतिर्मित्रः ।
स्वयमनाराधितः तदङ्गं दुरिष्टेन मिश्रयति । दुरिष्टस्याङ्गस्या-
धिपतिर्वरुणस्यानाराधितस्तद्दुरिष्टं सम्पाद्य खिष्टेन मिश्रयति ।
तथा सत्युभाभ्यां खिष्टस्य विनाशितत्वात् यज्ञः काऽवतिष्ठेत
यज्ञाभावे यजमानोऽपि कुत्र फलोपेतो भवेत् । वशास्रभ्येन तुष्टो
मित्रः खिष्टं पालयति । वरुणो दुरिष्टं नाशयति । ततो
यज्ञस्य सुखितत्वान्निष्फलरूपामार्त्तिं यजमानो न प्राप्नोति ।
अत्र सूत्रं “मैत्रावरुणीं गां वशामनुबन्ध्यामास्रभते” इति ।
तामनुबन्ध्यां प्रशंसति “यथा वै साङ्गुलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येव-
न्मृक्षामे यज्ञं प्रभिन्नो यन्मैत्रावरुणीं वशामास्रभते यज्ञाच्चैव
प्रभिन्नाद्य मत्यमन्ववास्वति ज्ञान्ये” (सं० ६का०।६प्र०।७अ०)
इति । सर्वसंश्लोपेता भूमिदूर्जरा तस्यां लुष्टायां कर्षणमनु तत्र
मत्यं ब्रह्माधानसाधनं गोमथादिद्रव्यं मत्यं, मदभिमतं फल-
मर्हतीति मत्यं, तददृक्ष्यामाभ्यां कर्षणेन वधसाम्यतामापदि-
तस्य यज्ञस्य वशास्रभ्येन मत्यप्रक्षेपवत् फलजननशक्तिर्भवति,
तेन च अशक्तिसंश्लेषस्य दोषस्य शान्तिर्भवति । पुनरपि वशां
प्रशंसति “यातयामानि वा हतस्य हृन्दाश्चि य ईजा-

गच्छन्दासामेष रसे यदशा यस्मैचावरुषीं वशामास्रभते छ-
 न्दाः खैव पुनराप्रीणात्ययातयामलायाथो छन्दः खैव रमं
 दधाति” (सं० ६का०।६प्र०।१०अ०) इति । ईजानो यज्ञं
 हतवान् एतस्य छन्दांसि गतसाराणि भवन्ति । वशा तु
 छन्दासां सारः । वषट्कारदेवताया गायत्रीदेवतायाः शिरसि
 छिन्ने पतितेन रसेनेत्यस्मत्वात् । एतच्च काम्यपशुकाण्डे समा-
 खातं । अतो वशालम्बेन छन्दासां गतसारत्वाभावात् प्री-
 तिर्भवति । प्रत्युत छन्दःसु विघ्नेष्वरसः स्थाप्यते । इति सौम्य-
 चरुघृतयागानूबन्ध्या निरूपिताः । अथाऽतियाद्यान् वि-
 धत्ते “देवा वा इन्द्रियं वीर्यां च व्यभजन्त ततो यदत्य-
 श्रियत तदतियाद्या अभवन् तदतियाद्याणामतियाद्यात्वं य-
 दतियाद्या गृह्यन्त इन्द्रियमेव तदीयं यजमान आत्मन्धत्ते”
 (सं० ६का०।६प्र०।८अ०) इति । इन्द्रवायू मित्रावरुणादि-
 देवैः इन्द्रियगतसामर्थ्यहेतौ सोमरसे विभक्ते सति अतिरि-
 क्ताद्रसादेते गृह्यन्ते । तद्गृहणेन सामर्थ्यं यजमाने स्थाप्यते ।
 विहितानामतियाद्याणां अन्यादिदेवतासम्बन्धं विधत्ते “तेज
 आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मवर्चसं सौर्येण” (सं० ६का०।६प्र०।
 ८अ०) इति । यजमान आत्मन्धत्त इत्यनुवर्त्तते । तेजः
 कान्तिः । इन्द्रियं बलं । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसम्पत्तिः ।
 प्रातःसवने आययणासादनादूर्ध्वं एते चयो यद्दीतव्याः ।
 अच सूत्रं “एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा
 चीनश्रिष्टोमे अतियाद्यान् गृह्णाति आग्नेयमैन्द्रं सौर्यमित्यथ

आथूँ व्युत्तिष्ठूँ स्तरिषिरिति गृहणषादनौ” इति । व्यतिरेक-
 मुखेन पृष्ठवः षडहेतानतिग्राह्यान् विधत्ते “उपस्तम्भनं वा
 एतद् यज्ञस्य यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि यत् पृष्ठेन गृहीयात्
 प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि संपृष्टणीयुः” (सं०६का०।६प्र०।८अ०)
 इति । यज्ञरूपस्य रथस्य अतिग्राह्या उत्तम्भनकाष्ठस्थानीयाः ।
 षट्सु दिनेषु क्रमेण रथन्तर १ वृहत् २ वैरूप ३ वैराज ४ शाक-
 र ५ रैवत ६ साम नामकैः साध्यानि पृष्ठ्यस्तोत्राणि चक्रस्या-
 नीयानि । ततः पृष्ठ्यः षडहे अतिग्राह्यरूपोत्तम्भनाभावे तानि
 पृष्ठानि तं यज्ञरथं पुरः पातयित्वा संपृष्टणीयुः विनाशयेयुः
 तस्मात् तान् गृहीयादित्यर्थः । उक्त्ये चोदकप्राप्तान् अति-
 ग्राह्यान् प्रतिषेधति “अदुक्त्ये गृहीयात् प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्रा-
 ह्याः संपृष्टणीयुः” (सं०६का०।६प्र०।८अ०) इति । उत्तम्भ-
 नमन्तरेणैव पुरत उन्नतसदृश उक्त्यः । तस्मिन् गृहीता अ-
 तिग्राह्याः पुरस्तादस्योन्नत्यभापाद्य यज्ञरथं प्रत्यञ्चं पातयित्वा
 विनाशयेयुः । तस्मात् तान् गृहीयादित्यर्थः । पृष्ठ्यः षडहे-
 षुक्त्यसङ्गावादेन प्रतिषेधं वारयितुं पूर्ववाक्येनैते विहिताः ।
 तद्वत् विश्वजिद्यागस्यापि उक्त्यसंख्यस्य शाखान्तरे सङ्गावात्
 तत्रापि निषेधं वारयितुं विधत्ते “विश्वजिति सर्वपृष्ठे गृही-
 तव्या यज्ञस्य सवीर्यात्वाय” (सं०६का०।६प्र०।८अ०) इति ।
 रथन्तरादीनि षडपि पृष्ठ्यस्तोत्राणि यस्मिन् सन्ति स सर्व-
 पृष्ठः । अग्निष्टोमे तान् विधत्ते “प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्या-
 दिशत् स प्रियास्तनूरपव्यधत्त तदतिग्राह्या अभवन् वितनु-

सस्य यज्ञ इत्याहुर्धस्यातिघाह्या न गृह्यन्त इत्यथग्निष्टोमे
 यहीतव्या यज्ञस्य सतनुत्वाय” (सं० ६का०।६प्र०।८अ०) इति ।
 व्यादिशत् विभज्य दत्तवान् । तदा स प्रजापतिः यज्ञ-
 सम्बन्धिनीः प्रियास्तनूः अपन्वधत्त अपनीय कश्चिद्गोपितवान् ।
 तास्तनवोऽतिघाह्याः । तस्मात् अग्निष्टोमस्य सतनुत्वाय तान्
 गृह्णीयात् । अत्रातिघाह्याणां पृथ्वः षडहादिविद्यतिसम्बन्ध-
 प्रतीतेः प्रकृतावग्निष्टोमेऽपि विधीयन्ते । व्यावृत्तिकामस्य तान्
 विधत्ते “देवता वै सर्वाः सदृशीरासन् तानव्यावृतमगच्छन्
 ते देवा एत एतान् यज्ञानपश्यन् तानगृह्णताग्नेयमग्निरैन्द्रमिन्द्रः
 सौर्यं सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्यावृतमगच्छन् यस्मैव
 विदुष एते यहा गृह्यन्ते व्यावृतमेव पाप्मना भ्राह्म्येष गच्छति”
 (सं० ६का०।प्र० ६।८अ०) इति । सर्वे देवाः सदृशीः तुल्यैश्वर्याः
 आसन् व्यावृतं ऐश्वर्याधिक्यसूचणं । इतरभ्यो व्यावृतं भ्राह्म-
 व्यात् ऐश्वर्याधिक्यमेतैरतिघाह्यैः प्राप्नोति । तान् अतिघाह्यान्
 प्रशंसति “इमे लोका ज्योतिष्मन्तः समावदीर्याः कार्या इत्या-
 हुराग्नेयेनास्मिन् लोके ज्योतिर्धत्त एन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायु
 हि सयुजौ सौर्येणामुष्मिन् लोके ज्योतिर्ङ्गन्ते ज्योतिष्मन्तो आ
 इमे लोका भवन्ति समावदीर्यानेनान् कुरुते” सं० ६का०।
 ६प्र०।८अ०) इति । इमे पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाः ते चान्यादि-
 देवतानुग्रहेण ज्योतिष्मन्तस्तुल्यसामर्थ्याः । अन्तरिक्षस्य वायुर्दे-
 वता न लिन्द्र इति चेत् । न । इन्द्रवायोः सहावस्थानादैन्द्र-
 वायवग्रहे तद्दर्शनात् । प्रकारान्तरेण तान् प्रशंसति “एतान्

वै यहान् बन्नाविश्ववचसावविष्तां ताभ्यामिमे लोकाः परा-
 क्ष्वावाञ्चस्य प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते यहा गृह्यन्ते प्राक्षा इमे
 लोकाः पराक्ष्वावाञ्चस्य भाग्नि” (सं०३का०।३प्र०।८अ०)
 इति । बन्वाश्च विश्ववयाश्च देवाः तद्योरतिपाञ्चमहिमाभि-
 ज्ञत्वात् तदर्थमुक्तमाधमाश्चैमे लोकाः प्राभुः प्रभाव सम्प-
 न्नाः । इत्यतिपाञ्चयहा निरूपिताः । अथादाभ्यगहं वि-
 धत्ते “देवा वै यद्यज्ञे कुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
 अदाभ्ये हन्दाऽसि सवनानि समस्त्रापन् ततो देवा अभवन्
 परासुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यन्ते भवत्यात्मना परास्र
 भ्राह्मव्यो भवति” (सं०३का०।३प्र०।८अ०) इति । असुराः
 मात्सर्येण देवैरनुष्ठितं यज्ञाङ्गं स्वयमप्यनुष्ठितवन्तः । तदा-
 ऽसुरवञ्चनेन देवाः गायत्रीत्रिष्टुपजगतीभिर्निष्पाद्यानि त्रीणि
 सवनानि अदाभ्यगहे समापितवन्तः । तत्र हि “वसवस्त्रा
 प्रष्टहन्तु गायत्रेण हन्दा” इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः त्रयः
 सोमांशवः पृथक् कर्त्तव्याः । अत्र सूत्रं “उपनद्धस्य राज्ञ-
 स्त्रीन् अऽऽहन् प्रष्टहन्ति, वसवस्त्रा प्रष्टहन्तु गायत्रेण हन्दा-
 सेत्येतैः प्रति मन्त्रं तैरेनं चतुराधूनेति” इति । तदिदं
 हन्दासां सवनानाञ्च समापनं । तेन देवानां विभूतिः असु-
 राणां पराभवस्याभूत् । तददन्यस्याप्यदाभ्यगहेण भवति ।
 निर्वचनेन प्रव्रंसति “यद्वै देवा असुरानदाभ्येनादधुवन् त-
 ददाभ्यस्याऽदाभ्यत्वं” (सं०३का०।३प्र०।९अ०) इति । अद-
 धुवन् हिंसितवन्तः । असुरदम्भनहेतुरयं पदः । स्वयमन्येन

केनचिदपि दम्भितुमशक्यत्वाददाभ्यः । एतद्देदनं प्रशंसति
 “य एवं वेद दभ्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दक्षीति” (सं०
 ६का०।६प्र०।६अ०) इति । अदाभ्यस्य कालं विधत्ते “एषा
 वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य उपनङ्गस्य गृह्णा-
 त्यतिमुक्त्यै” (सं० ६का०।६प्र०।६अ०) इति । अतिशयेन पा-
 पाश्लोषो अतिमोक्षः सोऽस्यास्तीत्यतिमोक्षिणी प्रजापतेस्तादृश-
 पोऽयमदाभ्यः तस्मात् उपनङ्गस्य वस्त्रेण बद्धस्य सोमस्य बन्ध-
 नात् अतिमुक्त्यर्थं गृह्णीयात् । शकटादवरोपितो वस्त्रबद्धसोम
 अधिषवणफलकयोरुपर्यवतिष्ठते । तस्य च सोमस्य बन्धमुपां-
 शूयश्चकाले विस्त्रस्य इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमं
 मिमीते । तस्मादिसंभ्रानात् प्रागेव अदाभ्यो यहीतव्य इत्यर्थः ।
 एतद्देदनं प्रशंसति “अति पाप्मानं भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं
 वेद” (सं० ६का०।६प्र०।६अ०) इति । पापरूपं वैरिणमु-
 त्कस्य तत्कतोपद्रवास्मुच्यते । अदाभ्यस्य सोमव्यतिरिक्तं द्रव्यं
 विधत्ते “घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुषन्ति सोमे हन्यमाने
 यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किन्तद्यज्ञे
 यजमानः कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति जीवयद्दो वा
 एष यददाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं
 गमयति” (सं० ६का०।६प्र०।६अ०) इति । अभिषवेण सोमस्य
 हतत्वात् यज्ञे हते यजमानो हतप्रायो भवति । तादृश्वध-
 मन्तरेण स्वर्गप्राप्तौ उपायान् ब्रह्मवादिनो विचार्य अदाभ्यं
 निश्चितवन्तः । स च जीवनेपेतो यज्ञः । तस्मात् अनभिषुतस्य

अभिषवरूपवधरहितस्य द्रव्यस्य रसं तत्र गृहीयार् । अत्र सूत्रं “अग्निमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रान्ते शुक्रेण गृह्णा-
मीति दध्नः पयसो निघाभ्याणां वा” इति । अदाभ्यग्रहस्याध-
वनहेतूनां सोमांशूनां चयाणां सवनत्रयगतेषु महाभिषवेषु
मेलनं विधत्ते “वि वा एतद्यज्ञं हिन्दन्ति यददाभ्ये सः स्या-
पयस्यःशूनापिसृजति यज्ञस्य सन्तत्यै” (सं० ३का०।६प्र०।८अ०)
इति । असुरवञ्चनाय वषवस्तेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्निचयं पृथक्-
रथरूपं सवनत्रयमापन्नं देवैः कृतं । तद्ददन्त्यापि कृते षति
उपांशन्तर्यामादीनामनुष्ठानाद्यज्ञो विच्छिद्यते, तत्परिहाराय
पृथक्कृतानंशून् अभिषवेषु मेलयेत् । अत्र सूत्रं “आधवना-
नःशून् प्रजातान् निधाय, उग्नित्कं देव सोम गायत्रेण
हृन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रमग्निसवनमैकैकं महाभिषवेष्वपिसृजति ।
इत्यदाभ्य अष्टो निरूपितः । अर्थाग्निपदं विधत्ते “देवा
वै प्रवाङ्गग्रहानगृह्णात स एतं प्रजापतिरग्निमपश्यत् तम-
गृहीत तेन वै स आर्षोद्यस्त्रैवं विदुषोःशूर्मद्यत अर्भो-
त्येव” (सं० ३का०।६प्र०।१०अ०) इति । प्रवाङ्क् तुल्य-
स्वभावान् । प्रजापतिस्तु समृध्यर्थं विश्वरूपमंशूपदं गृहीत्वा
समृद्धो ऽभवत् । इतरग्रहवैलक्षण्यं क्रमेषु दर्शयन् अभिषवस्त्रा-
वृत्त्यभावं विधत्ते “सकृदभिषुतस्य गृह्णाति स कृद्धि स तेना-
र्षोत्” (सं० ३का०।६प्र०।१०अ०) इति । अष्टो कृत्वोऽप्ये
ऽभिषुषोतीत्यादिना यज्ञान्तरे अभिषवावृत्तिः श्रुता न तत्र
तथा कुर्यात् किन्तु सकृदेव । यस्मात् स प्रजापतिः सकृदेवा-

भिषुत्य तेन यज्ञेण समृद्धिं गतः । यज्ञमन्त्रस्योच्चारणं निवारयितुं मानसमनुसन्धानं विधत्ते “मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै” (सं० ६ का०। ६ प्र०। १० अ०) इति । सङ्कल्पमात्रेण जगत्सर्जनात् प्रजापतेर्मनः सादृश्यं । यज्ञपात्रं विधत्ते “श्रौदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवावहन्धे” (सं० ६ का०। ६ प्र०। १० अ०) इति । पात्रस्याकारं विधत्ते “चतुस्त्रिभ्रवति दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति” (सं० ६ का०। ६ प्र०। १० अ०) इति । चतुष्कोणमित्यर्थः । वामदेवेन दृष्टस्य कयानसिच आभुवदित्यस्यामृषि उत्पन्नस्य साख्ये यज्ञमन्त्रतामाह “यो वा अग्नेरायतनं वेदाऽऽयतनवान् भवति वामदेव्यमिति साम तदा अस्याऽऽयतनं मनसा गायमानो गृह्णात्याऽऽयतनवानेव भवति” (सं० ६ का०। ६ प्र०। १० अ०) इति । गृह्णानित्यर्थः । अनुष्कासं यज्ञकाख्ये विधत्ते “यदध्वर्युरग्नें गृह्णादध्वर्युर्देवभाभ्यां नर्ष्यताध्वर्यवे च यजमानाय च यदध्वर्युर्देवभाभ्यामृहोताऽनवानं गृह्णाति सैवास्मृद्धिः” (सं० ६ का०। ६ प्र०। १० अ०) इति । अग्नेनाध्वर्युत् समृद्धं न कुर्यात् । तदानोमध्वर्युयजमानयोः समृद्धिर्न स्यात् । अनुष्कासगृहीतिरेवाग्नेः समृद्धिः । अत्र सूत्रं “अग्नें गृह्णादध्वर्युः कयहायाप्तं राजानमुपरि न्युष्य सल्लदभिषुत्य वामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति” इति । कथञ्चिदुष्कासस्यैव तद्दोषनिवारणाय विधीयते “हिरण्यमभिव्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभिधिनाति” (सं० ६ का०। ६ प्र०। १० अ०) इति । हिरण्यस्याभिमुख्येन श्रावं कुर्यात् । तथा सति

आयुस्वरूपेणैव प्राणवायुना द्विष्टरूपममृतं अभिप्रीणयति । हिरण्यस्येयत्तां विधत्ते “व्रतमानं भवति व्रतायुः पुरुषः व्रतेन्द्रिय आयुर्व्येन्द्रिये प्रतिष्ठति” (सं० ६का०।६ प्र०।१० अ०) इति । व्रतनिष्कपरिमितं व्रतमानपरिमितं वा हिरण्यं भवति । दशानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां एकैकस्य दशनाडीषु सञ्चाराच्छतेन्द्रियत्वं । अत्र सूत्रं “*यदिव्यवाने दानः प्राण एतु परावत इति व्रतमानः हिरण्यमभिव्यतीयातामध्वर्युर्जमानश्च*” इति । अंगुष्ठादाभ्यग्रहयोः पौर्वापर्यं विकल्पितं अतएव सूत्रकारेणोक्तं “अंगुष्ठादाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति” इति । इत्यंगुष्ठादा निरूपितः । अथ षोडशीयहं विधत्ते “प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिषाभोऽमन्यत स यज्ञानां षोडशधेन्द्रियं वीर्यमात्मानमभिसमक्लिदत् तत् षोडशभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति यदाव षोडशं खोत्रं षोडशं शस्त्रं तेन षोडशी तत् षोडशिनः षोडशित्वं यत् षोडशी गृह्णात इन्द्रियमेव तदीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते” (सं० ६का०।६ प्र०।१० अ०) इति । देवेभ्यो यज्ञान्विभज्य दत्त्वा स्वार्थस्य कस्याप्यभावात् रिक्तोऽहमिति मन्यमानः स्वात्मानमभिसत्स्य सर्वयज्ञसम्बन्धिनं इन्द्रियसामर्थ्यप्रदमं षोडशभेदभिन्नं समक्लिदत् । समुपादाय आन्तोऽभवत् । तच्च सामर्थ्यं षोडशीनामकः कतुरभवत् स च सोम-

* यदि खवाने दानः अस्मिन् सूत्रे अयुद्धवशात् अर्थबोधो न जातः काशीयपुस्तकद्वये त्रैलोक्यदेवीयपुस्तके च एकरीत्या इदं सूत्रं वर्तते इति ज्ञत्वा उपर्यधस्ताच्च सूत्रस्योभयपार्श्वे चिह्नद्वयं कृत्वा शोधनमकृत्यैव संस्थापितमिदं सूत्रं ।

घागव्यतिरिक्तौ यज्ञः कश्चिन्नूतनोऽन । प्रकारान्तरेण प्रश्नसति
 “देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको न प्राभवत् तएतः षोडशिनमपश्यन्
 तमगृह्यत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राभवद्यत् षोडशी गृह्यते
 सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति ।
 न प्राभवत् न स्वाधीनः । पुनः प्रकारान्तरेण प्रश्नसति “इन्द्रो वै
 देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतः
 षोडशिनं प्रायच्छत् तमगृह्यत ततो वै सोऽयं देवतानां पर्येष्यस्यैवं
 विदुषः षोडशी गृह्यतेऽयमेव समानानां पर्येति” (सं० ६ का०
 १ प्र० ११ अ०) इति । अनुजेभ्यो निहृष्टेभ्योऽवरोऽत्यन्तनिहृष्टः
 आनुजेतिदीर्घश्चान्दसः । अयं श्रैष्ठ्यं । कालं विधत्ते “प्रातःसवने
 गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातः सवनः स्वादेवैनं योनेर्नि
 गृह्णाति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । वज्रवदनिष्टनिवा-
 रकत्वादुभयोर्वज्रत्वं । तस्मादेव साम्यात् प्रातःसवनं वज्रस्य
 स्वयोनिः । पञ्चान्तरमाह “सवने सवनेऽभिगृह्णाति सवनात्
 सवनादेवैनं प्रजनयति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) अत्र सूत्रं
 “षोडशिनो ग्रहणं प्रातःसवन उक्तमो धाराग्रहाणाः सवने
 सवने वा” इति । नित्यत्वेन विहितस्यैव काम्यत्वमपि वि-
 धत्ते “द्वितीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयात् वज्रो वै षोडशी
 पञ्चवस्तृतीयसवनं वज्रैवास्मै द्वितीयसवनात् पशून्वरुन्धे” (सं०
 ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । यथा खादिरौ यूपो भवति
 खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति श्रुतिवचनद्वयात् एकस्यैव
 नित्यत्वं काम्यत्वञ्च तद्वत् । उक्त्यक्रतावपि ब्राह्मणानुसा-

रेण प्रसक्तं प्रतिषेधति “नोकथ्ये गृहीयात् प्रजा वै पञ्चव उ-
 कथानि यदुकथ्ये गृहीयात् प्रजां पशून्मस्य निर्दहेदिति” (सं०
 ६का०।६प्र०।११अ०) इति । उक्त्यक्तुगतानां ब्रह्मणां प्रजा-
 पशुहपत्वाद् वज्ररूपेषु षोडशिनो दाहः स्यात् । आस्त्रान्तरे
 विधानात् इह निषेधाच्च । विकल्पः सूत्रे दर्शितः “नोकथ्ये
 गृहीयात् गृहीयादा” इति । षोडशिक्रताविवातिरात्रकृतावपि
 काम्बयहं विधत्ते “अतिरात्रे पशुकामस्य गृहीयात् वज्रो वै
 षोडशी वज्रोऽथैवास्त्रौ पशून्मवसूध रात्रियोपरिष्टाच्छमयति”
 (सं० ६का०।६प्र०।११अ०) इति । वज्रषोडशिनो पशूनामवरो-
 धेऽपि नास्ति बाधः । षोडशिक्रस्योपरिष्टादनुष्ठेयेन रात्रि-
 ब्रह्मोपसञ्चितेन शस्त्रसमूहेन तद्बाधोपब्रमनात् पशुकामस्येति
 विशेषणात् अन्यस्यातिरात्रे षोडशियज्ञे नास्ति । अधिकारि-
 विशेषेषु यहं विधत्ते “अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयाद्वाट-
 त्कामो हि राजन्यो यजते” (सं० ६का०।६प्र०।११अ०) इति ।
 द्वादशभिः श्लोचैः ब्रह्मैशोपेतोऽग्निष्टोमो वर्षत्रयस्य साधारणः
 राजन्यस्तु विप्रवैशाभ्यां व्यावृत्तिमुत्कर्षं कामयते तदर्थं यज्ञ-
 मेतं गृहीयात् । अस्मिन् षोडशियज्ञश्लोचस्य एकविंशति
 नामकं श्लोकं विधत्ते “साङ्गएवास्त्रौ वज्रं गृह्णाति स एनं
 वज्रो भूत्वा इत्ये निर्वा दहत्येकविंश्रुः श्लोकं भवति प्रति-
 ष्ठितौ” (सं० ६का०।६प्र०।११अ०) इति । अङ्गा सह वर्त्तत
 इति साङ्गः । एकद्विवसनिष्याद्यः सोमयागः साङ्गः तस्मिन्
 साङ्गे वज्रमागार्थं अध्वर्युः षोडशिरूपं वज्रं गृह्णाति । स च

वज्रो वैरिविनाशाय प्रयुक्त एनं यजमानमैश्वर्याद्यै प्रकाश-
यति । अथ वा प्रयोगे कौशलाभावात् अस्मिन्नेव यजमाने
परितो निःश्लेषेणैव दहति । अतः पाक्षिकदाहनिवृत्त्या
यजमानस्य प्रतिष्ठार्थं एकविंशसोचं सम्पादयेत् । प्रगीतमन्त्रसा-
ध्यस्तुतिः सोचं । तच्च गानं दृचे कर्त्तव्यं । एकं साम दृचे क्रियते
सोचीयमिति विधानात् षोडशिसोचस्य “अथावि सोम इन्द्रत”
इत्यृक् प्रथमा । “इन्द्रमिदुरीवत” इति द्वितीया । “आतिष्ठ
दृचहन्” इति तृतीया । सोऽयं दृचः त्रिभिः पर्यायैरावृत्ति-
विशेषो गीयमान एकविंशत्युगात्मकं भवति । प्रथमे पर्याये प्रथ-
मद्वितीयदोर्द्धचोस्त्रिस्त्रिर्गानं । द्वितीयस्थाः सप्तद्वानं । द्विती-
यपर्याये प्रथमायाः सप्तद्वानं । तृतीयपर्याये मध्यमायाः सप्त-
द्वानं । तथा च छन्दोगब्राह्मणे आस्त्रायते “सप्तभ्यो हिङ्ग-
रोति सतिसृभिः सतिसृभिः स एकया । सप्तभ्यो हिङ्गरोति
स एकया सतिसृभिः सतिसृभिः । सप्तभ्यो हिङ्गरोति सतिसृ-
भिः सएकया सतिसृभिः । सप्तसप्तमेकविंशस्य विष्टुतिः” इति ।
सप्तभ्यः सप्तभिर्द्धग्भिः हिङ्गरोति गायेत् यथोक्तावृत्तिविशिष्टा
द्वयमेकविंशनामकस्य सोमस्य सम्बन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः ।
तस्यास्य सप्तसप्तमिति नामधेयमित्यर्थः । षोडशिसोचं विधत्ते
“हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियं धामी पाप्नोति” (सं० ६ का० ।
६ प्र० । १२ अ०) इति । हरिब्रह्मेऽस्मिन्नस्तीति हरिवच्छस्यं ।
इन्द्रमिदुरी वहत इत्याद्यृचु हरिब्रह्मे वज्रसमुपसन्वते ।
तेन ब्रह्मेणैन्द्रस्य परितोषात् तदीयो लोकः प्राप्यते । तच्च

ब्रह्मं द्विविधं । विद्वत्तमविद्वत्तञ्च । नागाहृन्दसामृषां सञ्चोस-
 नेन निष्पादितं विद्वत्तं । तच्चाऽवस्थितमविद्वत्तं । तत्र यद्वच-
 कारं विद्वत्ते “कनीयाऽसि वै देवेषु हृन्दाऽस्यासन् व्यायाऽस्य
 सुरेषु ते देवाः कनीयसा हृन्दा व्यायन्हृन्दोऽभिव्यग्रऽसन्
 ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृञ्चत यत्कनीयसा हृन्दा व्याय-
 ञ्हृन्दोऽभिविग्रऽसति भ्राह्मण्यस्यैव तस्योक्तं वृहते” (सं० ६का०।
 ६प्र०।११अ०) इति । सन्ध्यास्मिन् ब्रह्मे बह्वनि हृन्दांसि ता-
 न्वाश्रयायनेनोदाहृतानि “आ त्वा वहन्तु हरयः” इति तिस्रो
 गायत्र्यः । “उपोषु शुक्लि गिरः”, “सुसन्दृशन्वा वचं मघ-
 वन्” इत्येका द्वे च पङ्क्ती । “यदिन्द्र पृतनाञ्जे,यन्ते अस्तु हर्षत”
 इति उष्णिक्वार्धतौ द्वचावित्यादिना । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गा-
 यत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । अनयोरक्षराक्षरत्वेन कनीयस्नादेव
 हृन्दस्त्वं । अष्टाक्षरपादैः पञ्चभिस्त्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । षट्चिं-
 शदक्षरा वृहती । अनयोरधिकाक्षरत्वेन भूयस्नात् असुरहृ-
 न्दस्त्वं । एवं हृन्दोऽन्तरेष्वप्युक्तेयं । तत्र देवा गायत्रीहृन्दा
 पङ्क्तिच्छृन्दोऽभितो विद्वत्य ब्रह्ममपठन् विहार आश्रयायनेन
 सूत्रे दर्शितः “तदेवं ब्रह्मन् विहरेत् पादान् व्यवधायार्धर्षशः
 ब्रह्मेत्पूर्वासां पूर्व्याणि पदानि गायत्र्यः पङ्क्तिभिः पङ्क्तीनां तु द्वे
 द्वे पदे त्रिव्येते ताभ्यां प्रहिषुयादुष्णिहा वृहतीः” इत्यादिना
 अश्रायमर्थः । अविद्वत्तं यच्छ्रुत्वं तदेव विद्वत्तं कुर्यात् । तद्यथा ।
 गायत्र्याः प्रथमं पादं पङ्क्तेः प्रथमपादेन संयोज्य एकमर्धर्षं
 सन्पादयेत् । एवं द्वितीयद्वितीयपादसंयोगेन पुनरर्धर्षद्वयं स-

ग्राह्यं । पङ्केरवन्निष्टं पादद्वयमेकोऽर्धर्षः । तस्यान्ते प्रणवं कुर्यात् ।
 तैरेतैश्चतुर्भिर्धर्षैर्दावनुष्टुभौ सम्पद्येते । एवं गावश्चः पङ्क्तिभिः
 संयोज्या अनया विशंसति विहरेदिति । तेन विहृतेन ब्रह्मेण
 भ्रातृव्यस्थानं विनाशयति । शाखान्तरमभिप्रेत्य विहरणं दर्शयति
 “षडक्षराण्यतिरेषयन्ति षड्वा चतव चतूनेव प्रीणाति चत्वारि
 पूर्व्याण्यवकल्पयन्ति चतुष्यद एव पशून्मवरुन्धे द्वे उत्तरे द्विपद
 एवावरुन्धे” (सं० ६का०।६प्र०।११अ०) इति । काचिद्वृगष्टा-
 विंशदक्षरा । अन्या त्वष्टचिंशदक्षरा । अपरा त्रिंशदक्षरा । तत्र
 प्रथमायाः प्राची षडक्षरा । मध्यमायामृषि षडक्षराणि । अन्त्या-
 नुष्टुभोऽतिरिच्यन्ते । तस्या षड्च आदौ चत्वारि पूर्व्याण्यमृषि
 संयोज्यानि । अन्तिमं द्वयमुत्तरस्यामृषि संयोज्यं । विहरणे
 फलितं दर्शयति “अनुष्टुभमभिसम्पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुप्
 तस्मात् प्राणानां वागुत्तमा” (सं० ६का०।६प्र०।११अ०)
 इति । अत्राश्वलायनः “अनुष्टुप् प्रकारं शंभेदूर्ध्वं स्रोत्रियानु-
 रूपाभ्यामतो विहृतः” इति । स्रोत्रोपाकरणस्य कालं विधत्ते
 “समथाविधिते सूर्ये षोडशिनः स्रोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन् वै
 लोक इन्द्रो वृत्रमहन्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्रहरति” (सं०
 ६का०।६प्र०।११अ०) इति । समथाविधितो अर्धास्तमितः ।
 एतस्मिन्नेवार्धास्तमयकाले पूर्व्यं इन्द्रो भूलोके वृत्रं जघान ।
 षोडशिनो योग्यामपेक्ष्यां दक्षिणां विधत्ते “अरुणपिङ्गकौशो
 दक्षिणैतद्वै वज्रस्य रूपं सप्तै” (सं० ६का०।६प्र०।११अ०)
 इति । अरुणमिन्द्रः पिङ्गवर्षोऽस्य इत्यर्थः । तदेवं सौमिक मन्त्र-

काण्डस्य तद्वाङ्मण भूतमंहितायाः षष्ठकाण्डस्य षष्ठप्रपाठकस्य
चतुर्थानुवाकमारभ्य ब्राह्मणशेषाणामेकादशानुवाकान्तानाम-
र्था विवृताः ॥ * ॥

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“पाचस्त्रावभृथे सोमसिप्लस्य नयनं तु किं ।

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुतेः ॥

प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्टुतः ।

पाचस्य तदसम्बन्धात् प्रक्षेपः प्रतिपत्तये” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “वद्वेषहतं वा एतद् यज्ञस्य यदृजीषं
शुद्धावाषो यदौदुम्बर्यधिषवषफसके तस्माद् यत्किञ्चित्सोमसिप्लं
द्रव्यं तेनावभृथं यन्ति” इति । निष्पीडितस्य सोमस्य नीरमो-
भागः स षडृजीषः । तदेतदृजीषयावादिकं सोमाभिषवादौ सो-
मभागेन सिप्यते तस्य सिप्लस्य द्रव्यस्य अवभृथसाधनत्वमभ्युपेयं ।
कुतः । तेनावभृथमवयन्तीति द्वितीयाश्रुत्या अवभृथसाधनत्वा-
वगमात् । तस्मात् सोमसिप्लं द्रव्यं अवभृथे हविष्टेनानीयते इति
श्रेत् । मैवं । वारुणेनैककपालेनावभृथमवयन्तीत्यनेन उत्पत्ति-
ब्राह्मणशेषपुरोडाशहविषा अवद्वे ऽवभृथे सोमसिप्लपाचस्य ह-
विष्टेन सम्बन्धासम्भवात् । तथा सत्यवभृथशब्देन तदीयं देशं लक्ष-
यित्वा तस्मिन् देशे सोमसिप्लपाचस्य नयनमत्र विधीयते । तत्र
नयनं प्रतिपत्तये भवति । पाचस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात् । तस्मादेतत्
प्रतिपत्तिकर्मा । द्ब्रमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“किं स्यादवभृथे बर्हिर्वर्ज्यं सर्व्वमृताचरेत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानूयाजबर्हिर्निषेधतः ॥

आद्योऽसुमन्तावाज्यभागोऽपि परिसङ्ख्याया ।

अन्येनात्र गुणप्राप्तेरपूर्व्वत्वेन वाऽन्तिमः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमावभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानूयाजरूपौ बर्हि-
र्यागौ वर्जयित्वा त्रिष्टं षोडशप्राप्तं सर्व्वमनुष्ठेयं । कुतः । “अप-
बर्हिषः प्रयाजान् यजति” “अपबर्हिषावनूयाजौ यजति” इति
बर्हिर्यागद्वयमात्रवर्जनावगमात् इति प्राप्ते ब्रूमः । असु म-
न्तावाज्यभागौ यजतीति परिसङ्ख्यानादुक्तमेवानुष्ठेयं । अयो-
ष्येत । षोडशप्राप्तावाज्यभागावनूद्य असु मन्त्रद्वोपेतमन्त्र-
द्वयरूपस्य गुणस्यात्र विधानात्परिसङ्ख्येति चेत् । मैवं । त्रिक्र-
माभ्यामेव मन्त्रयोः क्रमप्राप्तत्वात् । अतः परिसङ्ख्याया षडह-
मेधीयवदुपषदष्टापूर्व्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमनुष्ठेयं । एकादशा-
ध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“किमश्ववभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमृतायिमः ।

मुख्यत्वेनाश्वयामैवं प्रयोगेण तदन्वयात्” ॥ इति ।

इदं श्रूयते “अश्ववभृथेन चरन्ति” इति । तत्र वारुण एव
ककपालोऽवभृथशब्दवाच्यत्वात् मुख्यकर्मत्वेन मुख्येनापामन्वयः
श्रूयते । अतो द्रव्यदेवतावदपां मुख्यमात्राङ्गत्वात् प्रधानस्त्वैवा-
श्वनुष्ठानं । आचाराज्यभागादीन्वाहवनीये अनुष्ठेयानीति प्राप्ते
ब्रूमः । स्यादप्येवं । अश्वयश्ववभृथ इत्येतावदेव श्रूयते इह त्वसु
चरन्तीति श्रवणादवभृथप्रयोगेणापामन्वयात् साङ्गप्रधानकर्मासु

कर्त्तव्यं । तद्विचारद्वयं अत्रभृशवज्रूषि जुहोतीत्यग्निन्ननु-
वाके द्रष्टव्यं । पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“यूपाञ्चनादिरेकैकः सङ्घो वाऽनुसमीयते ।

एकैकः पूर्ववज्रैवं वचनात्काण्डतेरिता” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपञ्चौ यूपस्य घृतेनाञ्चनं उच्छ्रयणं
अवटस्य पर्युहणं यूपमूखस्य परिदुहणं मध्ये रञ्जनया यूपस्य
परिव्ययणं इत्येते पदार्था आस्ताः । ते चैकयूपपक्षेपि तथैव
कर्त्तव्याः । एकयूपस्य विकल्पः श्रूयते “एकयूपो वैकादग्निनी
वा अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति, एकविद्भृत्यश्चमेधस्य” इति ।
तत्र वज्रषु यूपेऽञ्चनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपञ्चपाक-
रणादिवदनुसमेतस्य इति प्राप्ते ब्रूमः । अञ्चनादिपरिव्यय-
णान्तं यत्रमाणो यूपं नावस्यजेदिति वचनेन यजमानस्य यूप-
त्यागनिषेधोऽञ्चनादिकाण्डस्थानुसमवे सत्युपपद्यते । तस्मान्नात्र
पदार्थस्थानुसमथः । पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“संस्कारस्यादुपपन्नये न वा यूपोक्तितोऽयिमः ।

न स्यात् प्रयोजनाभावात् तूष्णीं केदेन यूपता” ॥ इति ।

यूपैकादग्निनां श्रूयते “उपपन्नयो यूपो भवति” इति । एका-
दग्निनां समूह एकादग्निनी । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एका-
दग्ने यूप उपपन्नयः । तथा च श्रूयते तस्मिन्नुपपन्नये परिव्ययणा-
दिको यूपसंस्कारोऽस्ति । संस्कारनिमित्तकस्यैकस्य यूपपन्नस्य
तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेत् । मैवं । संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात् ।
पशुं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते । तत्र नियोजनमितरेषु द्रव्यसु

यूपेष्वस्ति । न त्वेकादश उपस्ये । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणं
 “सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्नोऽथोपस्य एवापशुः” इति ।
 परिव्ययणादिषंस्काराभावेऽपि अमन्त्रकहेदनादयः केचि-
 द्दुर्माः तत्र वाचनिका विद्यन्ते । तावता अल्पेन साहृश्येन गोष्ठी
 तत्र यूपोक्तिः । तस्मान्न यूपस्यधेो धर्मानतिदिशति । एतद्विषा-
 रद्वयं रूपेण वेदिमुद्गन्तीत्येतस्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यं । अष्टमाध्या-
 खस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“स्मदेकादशिनी दैक्ष्यात्सौत्याद्वा योऽसु पूर्ववत् ।

रश्मनाद्वयसौत्यात्वविशेषासिङ्गतोऽन्विम” ॥ इति ।

एकादशिनाः पञ्च एवमाह्वयन्ते “आग्नेयः कृष्णचीवः १ सा-
 रस्वती मेषी२ बभ्रुः सैः ३ म्यः ४ पौष्णः श्यामः ५ श्रितिपृष्ठो वार्हस्पत्यः ६
 श्रिष्यो वैश्वदेव ७ ऐन्द्रोऽरुणो ८ मारुतः कल्पाव ९ ऐन्द्राग्रः स १० क्षितो ११
 धेरारामः सावित्रो १२ वारुणः पेलः १३” इति । यद्यप्यश्वमेधप्र-
 करणे एते पठिताः तथापि ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते ।
 “प्रैवाग्नेयेन वापयति मिथुन १ सारस्वत्या करोति रेतः सैः म्येन
 दधाति प्रजनयति पौष्णेन” इत्यादिना । तेष्वेकादशिनेषु
 दैक्ष्यादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तातिदेशः स्यात् । कुतः । अग्नीषोमी-
 यस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादिति चेत् । मैवं ।
 सौत्यागतविशेषलिङ्गदर्शनात् । सुत्याकाले भवः सौत्यः सवनीयः
 पशुः । तत्र सोदकप्राप्ता रश्मनैका वाचनिकी द्वितीया । एतच्च
 द्वितीये निर्णीतं । तदेतद्भ्रमनाद्वयमग्नीषोमीयपशौ असम्भवात्
 सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकं सुत्याकालीनत्वं द्वितीये च द्वे लिङ्गे

एकादश्विनीषु दृश्येते । तत्रेदमाख्यायते “दे हे रश्मने आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रश्मनाभ्यां एकैकं यूपं परिव्ययति” इति । सुत्याकाखीनत्वं च तेष्वसि । अतः सौत्यधर्मातिदेशः । नवमाख्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“कृष्यपीवादिकेनोह ऊहोवास्य न पूर्ववत् ।

देव त्वं न गणस्यात ऊहो वज्रभिधित्स्या” ॥ इति ।

यूपैकादश्विन्यामग्न्यादिदेवताकाः पञ्चव आख्याताः “प्रैवाग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधति प्रजनयति पौष्णेन” इत्यादिना । ते च स्वनामभिरन्यत्र आख्याताः “आग्नेयः कृष्यपीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः” इत्यादिना । तत्रासौक्यवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य आदित्येष्विव नोह इति चेत् । मैवं । वैषम्यात् आदित्यगणस्य तत्र देवत्वं । इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वं । अतो वज्रन् देवानभिधातुं वज्रवचनान्तत्वमूहनीयं । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“एकादश्विनकं तन्मं वसाहोमे ऽथ भिन्नता ।

तन्मं शक्यन्वतो भेदः प्रधानार्धर्चभेदतः” ॥ इति ।

एकादश्विनेष्वग्नेयसारस्वतसौम्यादिपशुषु वसाहोमस्य महकतुं शक्यत्वात् तन्ममिति प्राप्ते ब्रूमः । देवताभेदेन प्रधानभेदात् तत्तद्याज्यार्धर्चान्तकालानां भिन्नत्वेनानुष्ठानयोगपद्यासम्भवाद् भेदः । अत्रैवान्याचिन्तितं ।

“यूपैकादश्विनी यूपोऽति भेदोऽथ तन्मता ।

सामीप्यभेदादाद्योऽन्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः” ॥ इति ।

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपोक्ततिः प्रतियूपं भिद्यते ।
 कुतः । यूपस्थान्तिके अग्निं मथित्वा यूपोक्ततिं जुहोतीति तद्वि-
 धानात् सामीप्यानाञ्च भेदादिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदत्यन्त-
 सामीप्यं सम्भवति यूपदाह प्रसङ्गात् । अतो यावता व्यवधानेन
 यूपो दृष्टिगोचरा भवन्ति तावता देवस्य समीपत्वमभ्युपेत्यं । तथा
 सति दैवैक्यासम्भवादाहुते सन्मता । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“किमैकादशिनीष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ।

असन्देहाय भेदोस्तु सिक्कादेवास्तु सिध्यति” ॥ इति ।

भिन्नदेवताकेष्वैकादशिनीषु पशुषु एककुम्भीपाके सति
 किमङ्गं कां देवतां प्रत्युपाकृतस्य पशोः सम्बन्धि इति सन्देहे
 सति प्रदानं सङ्कीर्येत । तस्मात् कुम्भ्यादेरावाप इति चेत् । मैवं ।
 चिह्नकरणमात्रेण सन्देहापगमसिद्धौ साधवात् तस्माच्च त-
 न्यता । तत्रैवान्यचिन्तितं ।

“तत् तन्मं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्ततः ।

हेयं नो प्रतिपत्तित्वात् साङ्कर्येणायदोषतः” ॥ इति ।

एकादशिनीषु कुम्भ्यादेर्यत् तन्मं निर्णीतं तत्परित्याज्यं
 अङ्गानामिव वसानां चिह्नकरणसम्भवेन साङ्कर्यप्रसङ्गादिति
 चेत् । मैवं । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रत्यपि प्रयोज-
 कत्वाभावेन तद्द्रव्यप्रपञ्चार्थं कुम्भीभेदाप्रयोजकत्वस्य दूरापेत-
 त्वात् । न चात्र द्रव्यसाङ्कर्यं दोषाय भवति । व्यवस्थापकप्रमा-
 णाभावात् । ननु तन्महेवताविषयकयाज्याङ्गैर्धानेषु भिन्ना
 होमाः पूर्वं निर्णीताः । वाङ् । तत्रैव अर्धर्षाको तद्भूयतां ।

किमाद्यार्तं द्रव्यसाङ्कर्ये । तस्मात् कुम्भ्यादेस्तन्मं न त्याज्यं । इदं
षड् “प्रजापतिः प्रजा असृजत” इत्यस्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यं ।
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृज्यत इत्यसौ ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥

प्रत्यभिज्ञानमासभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्यग्निकृत्याख्यं वक्तुत्तरनिवृत्तये ॥

न दुष्टा परिसङ्ख्या च सोदनात् प्राप्तिधौ सति ।

पर्यग्निकरणात्प्राप्तीतिः कृत्प्रोपकारतः” ॥ इति ।

“त्वाङ्गं पात्नीवतमासभेत” इति प्रहज्येदमाख्यातं “पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति” इति । तत्र पर्यग्निकृतशब्देन संस्कृतस्य पशुद्रव्यस्य पात्नीवतशब्देन पात्नीवसामकदेवतासम्बन्धस्य च प्रतीयमानत्वाद्यं यागविधिः । एवं सति पर्यग्निकृतपात्नीवतशब्दयोरव्यवहितान्वयो सम्भवे । सिद्धान्ते तु पर्यग्निकृतमुत्सृजतीत्यन्वयं वाञ्छति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः । तस्मादायव्यपशुवत् यागविधिरिति प्राप्तौ भ्रूमः । अगारभ्याधीतत्वात्प्राप्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वासभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पात्नीवत्शब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पर्यग्निकृतशब्दान्वितेनेत्सृजतीत्याख्यातेन पर्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य पर्यग्निकरणस्य विकृतौ सोदकेन प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यं । उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्धिप्रशेषजनात् । न चैवं सति परिसङ्ख्या स्यात् । सा च दोष-

चयदृष्टा । स्वार्थेऽग्नागो ऽन्यार्थेऽस्त्रीकारः प्राप्तवाधश्चेति चयो
 दोषाः । पर्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यज्येत । अन्यार्थो निषे-
 धः स्त्रीक्रियेत । चोदकप्राप्तान्युपरितनाङ्गानि बाध्येरन् । मैवं ।
 पर्यग्निकरणोत्तरभाविव्यङ्गानि नानुष्ठेयानीत्यस्याः परिभङ्गाया
 अनङ्गीकारात् । कथन्तर्हि तन्नित्यन्तिः । आर्षिकोति ब्रूमः ।
 चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्त्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य श्रीघ्न-
 बुद्धिजनकतया कस्यापिदेशात्प्रसङ्गत्वात् । तथा मति उपदिष्टै-
 रेवाङ्गैः निराकाङ्क्षायां विद्वत्तौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवोपरितना-
 न्यङ्गानि न प्राप्यन्ते । न चानेन न्यायेन पर्यग्निकरणात् प्राची-
 नानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यं । विधीयमानस्य पर्यग्निकरणस्य
 नूतनत्वे सति उपकारकल्पनाप्रत्या प्रकृतौ यत् कृत्योपकारं प-
 र्यग्निकरणं तदवस्थापक्षस्यैवाचविधेयत्वात् । प्रकृतौ च प्राचीनां-
 ङ्गानन्तरभावित्वेन एवोपकारः कृत इति । अत्रापि तादृशस्यैव
 विधानात् पर्यग्निकरणान्ताङ्गीरितिः सिध्यति । एवञ्च सति उत्सृ-
 जतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्यग्निकरणविधौ अर्थसिद्धिरुपरितना-
 ङ्गोत्सर्गो धातुनाऽनूच्यते । तदेवमत्र गुणविधिः । नवमाध्याख्य
 चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

कर्माण्यदा ऽयिमस्त्यागः शेषसंस्वापनोक्तिभिः ॥

अङ्गीरीत्या समाप्तत्वाद्देवतोत्पन्नवर्त्तनात् ।

साम्बाह्वेषासंस्थितिरु याग आसन्ननादिति” ॥ इति ।

“त्वाङ्गं पालीवतमास्रभेत” इति प्रकृत्य “पर्यग्निकृतं पा-

जीवतमुत्सृजति” इति श्रुतं । तत्र पुनः श्रूयते “आद्येन
 ज्ञेयं च स्वापयेत्” इति । तदिदमाद्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनि-
 धिर्भवेत् । कुतः । उत्सर्गज्ञेयं संस्वापनब्रह्मैसादेवंगमात् । पर्य-
 ग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिधाय आद्येनेति द्रव्या-
 न्तरं पशुस्वाणीयं साधनभूतमुपरिष्ण चोदकप्राप्तमुत्तरका-
 खीनमप्यजातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति विधीयते इति
 प्राप्ते श्रुतः । पूर्व्याधिकरणन्यायेनाङ्गुरीत्या पाज्जीवतपशुः स-
 माप्तः । यदि पाज्जीवतमाद्यभेदेति विहितस्य कर्मणः समा-
 प्तिर्न स्यात् केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियेत तदा विहितो द्रव्य-
 देवतासम्बन्धरूपो यागो गानुष्ठितः स्यात् । ततो देवतामु-
 द्दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्तव्यः । तथा सति पशुसाधनके यागे
 मुख्येन पशुनैव साधिते कुतः प्रतिनिधिः । देवतोद्देशेन त्यागस्य
 चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् पर्यग्निकरणोत्सर्गवाक्येनाङ्गुरीति-
 विधापनीयः ज्ञेयो न कोऽप्यसि । तस्मादाज्यवाक्येन कर्मान्तरं
 विधीयते देवता तु पाज्जीवतब्रह्मस्यानुष्ठाना सन्धते कर्मान्ता-
 रस्यापि ज्ञेयत्वमुपचर्येत पश्चाज्यद्रव्यकयोः पूर्व्यान्तरकर्मणोः पा-
 ज्जीवदाख्याया देवताया एकत्वेनाव्यवहितानुष्ठानेन चोपक्रमो-
 पसंहारसदृशत्वात् संस्वितिक्रियया चासम्भननिर्वाप्रादिवद्यागो
 विद्यम्यते । सिद्धप्रत्ययस्यापूर्वभावनामभिधत्ते । तस्मादाज्यद्र-
 व्यकं पाज्जीवदेवताकं ज्ञेयवत् पशुयागसमनन्तरोत्तरभाविक-
 र्मान्तरमत्र विधीयते एतदुभयं “इन्द्रः पत्नियामनुमवाजयत्”
 इत्यनुवाके द्रष्टव्यं । इन्द्राध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“अस्या उतिक्षरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

विहृतित्वादस्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोत्विते” ॥ इति ।

तृतीयसवने ये सौम्यचर्वाद्यस्येषु हविष्कृदाङ्गानं पुनः क-
र्तव्यं । पञ्चममाङ्गतायास्तस्याः पशुपाके निव्यञ्जे सति निवृत्त-
त्वादिति चेत् । मैवं । प्रकृतौ पत्नीसंवाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या
उत्थानं वाक्येन विहितं पन्नावपि ततः पूर्वं निवृत्तभावात् ।
तस्मात् तत्कास्तीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराङ्गानं । एतच्च
“अग्नि वा एतत् सोमं” इत्यनुवाके द्रष्टव्यं । पञ्चमाध्यायस्य
प्रथमपादे चिन्तितं ।

“उक्थ्योत्कर्षं षोडशी नोत्कथ्येतोत्कथ्यतेऽथवा ।

सोचकासाय नोत्कर्षः पूर्ववत् षोडशियद्ये ॥

यद्यं पराङ्गमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गाङ्गिलभासनात् ।

न सोचे यद्य उक्थ्ये सोचकासः प्रवाध्यतां” ॥ इति ।

अतिष्ठोमे षोडशियद्यं प्रकृत्य श्रूयते “तं पराङ्गमुक्थ्येभ्यो
निवृत्तवति” इति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयात् प्रागेव उक्थ्य-
हास्तयो गृह्यन्ते । तेभ्यः परस्तादयं षोडशी विहितः । यदि
कदाचिद्देवादुक्थ्यद्यहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कथ्येरन् तदा तदूर्ध्वं
विहितस्यापि षोडशियद्यस्य नास्त्युत्कर्षः । कुतः । पूर्वव्यायेन
कासस्यानुसरणीयत्वात् । कासोऽप्येवमाज्ञातः “समयाविविते
सूर्ये षोडशिनः सोचमुपाकरोति” इति । समयो ऽस्तमयः तं
प्राप्ते सूर्ये सोचप्रारम्भकालः । सोऽयमुत्कर्षं सति बाध्यते । त-
च्चाद्युक्तं । पूर्ववाग्निशोचस्य साकाशमबाधितमेवेष्टिमध्ये ऽनुष्ठाना-

ङ्गीकारादिति प्राप्ते ब्रूमः । पराञ्चमितिशब्देनोक्त्येभ्य उन्तर-
काशः षोडश्रियहाङ्गत्वेन विधीयते । ततो मुख्यस्य यदस्य
काशमबाधितुं उपसर्जनस्य सोऽस्य काशं बाधित्वा ससोऽच-
यद उक्तवृत्त्यः । दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात् षोडश्रुत्कर्षतोऽपिमः ।

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कृष्टात् प्रकृतावसौ” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते “य एवं विद्वान् षोडश्रिन् गृ-
ह्णाति” इति । सोऽयं षोडश्रियस्य विकृतौ निविद्यते । कुतः ।
प्रबलेन वाक्येन तस्य यदस्य प्रकरणादुत्कृष्टमाणत्वात् । उन्तरेऽ
हनि द्विराचस्य गृह्णाते मध्यमेऽहनि चिराचस्येति हि वाक्यं ।
द्विराचादीनाञ्च विकृतित्वं प्रसिद्धं । अतः प्रकरणं बाधित्वा
विकृतौ निवेद्य इति प्राप्ते ब्रूमः “अष्टश्रिष्टोमे राजन्यस्य गृही-
यात्” इत्यन्यदाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिभूतेऽश्रिष्टोमे निविद्यते ।
न चात्र प्रकरणबाधः । अश्रिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावाप्तरसंस्था-
रूपत्वेन ततोऽगन्यत्वात् । न चैवं सति षोडश्रिकेनैव द्विराचादिषु
प्राप्तत्वात् पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति ब्रह्मगीयं । अहर्विधिवसन्व-
न्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्ष्याय वा तदुपपत्तेः । तस्मात्
प्रकृतौ निवेद्यः । तथैवान्वचिन्तितं ।

“उक्त्यायथएतः सस्यात् केवसायथणादुत् ।

आय उक्तिदद्यादन्त उक्त्योर्ध्वत्वविधित्वतः” ॥ इति ।

स पूर्वोक्तः षोडश्रौ वचनद्वयबलेन उक्त्यपाचादायथण-
वाचाच्च गहीतव्यः “उक्त्याजिर्गृह्णाति षोडश्रिन्” इत्येकं वाक्यं ।

“आययणाद्गृह्णाति षोडशिनं” इति द्वितीयं वाक्यं । अत्रोच्यते
आययणपाचादेव गृहीतव्यः । कुतः । उक्तव्यवाक्यस्योत्तरकाल-
विधिपरत्वात् “तं पराञ्चमुकथ्यानि गृह्णाति” इत्यूर्ध्वकालवाचिनः
पराक्त्वप्रयोगात् । ततो नोभयस्माद्गृहणं । तत्रैवान्वक्षिण्णितं ।

“सवनेषु तृतीये वा सत्रयोक्ता भवेत्त्रिषु ।

इति निन्दित्वा तृतीयस्य विधिस्तत्रैव गृह्यते” ॥ इति ।

स पूर्वोक्तः षोडशी गृह्यन्तिषु सवनेषु भवेत् । कुतः । सव-
नत्रयस्योक्तत्वात् षोडशिनं प्रकृत्याच्चायते । प्रातःसवने याज्ञो
माध्यन्दिनसवने याज्ञसृतीयसवने याज्ञ इति । नैतद्युक्तं ।
सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीयसवनस्योक्तत्वात् । अत एव वाक्य-
त्रये सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते । यत् प्रातःस-
वन इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितः तृतीयसवने
याज्ञो न सर्वेषु सवनेषु गृह्णातीति प्रशंसापूर्वकं विहितं ।
तस्मात् तृतीयसवन एव षोडशीग्रहः । पुनरप्यन्यत् तत्रैव
चिन्तितं ।

“अग्निष्टोमोक्त्यसम्बन्धी षोडशस्तुतत्रस्तकः ।

तद्युक्तो वाऽयमः प्राप्तस्तत्र संज्ञामवाधितुं ॥

सोचं भवत्यैकविंशं हरिवच्छसते ततः ।

इत्यते शून्यसंख्यालं स्तुतत्रस्तयुतस्ततः” ॥ इति ।

षोडशिनं प्रकृत्याच्चायते “अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीया-
दप्युक्थे याज्ञः” इति । सोऽयमग्निष्टोमोक्त्यसंख्योर्किहितः
षोडशीग्रहः स्तुतत्रस्तवर्षितो भवितुमर्हति । अन्यथा तदीयाभ्यं

सुतब्रह्मार्थां क्रतुसमाप्तौ षोडशिसंस्नातं प्रसज्येत । अग्निष्टो-
मसंस्नातमुक्थसंस्नातञ्च बाध्येत । तत्सम्बन्धिसमाप्त्यभावादिति
प्राप्ते ब्रूमः “एकविंशत् स्नातं भवति प्रतिष्ठित्यै” “हरिवच्छ-
स्नाते” इति । षोडशिनि प्रत्यक्षविधिना सुतब्रह्मे विहिते । किञ्च
“यद् वा गृहीत्वा चमसं वोक्षीय स्नातमुपाकरोति” । यद्-
यद्दृष्टव्यमसोऽयनयोऽस्नात् निमित्तत्वं श्रुतं । न हि सति निमित्ते
नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यं । तस्मात् पूर्वं संस्नातवानिमन्यसंस्ना-
तज्ञाभ्युपेत्य सुतब्रह्मयुतत्वं द्रष्टव्यं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवज्रसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशारिंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

ॐ ॥ यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानो मर्त्यं मर्त्यो
जोहवीमि । जातवेदो यशो अस्मासु धेहि पूजाभिरग्ने
अमृतत्वमग्नां । यस्मै त्वं सुहृते जातवेद् उ लोक-
मग्ने कृण्वः स्योनं । अश्विनं सपुचिसं वीरवन्तं गोम-
न्तं रयिं नशते स्वस्ति । त्वे सु पुत्र शवसो वृषन् काम-
कातयः । न त्वामिन्द्रातिरिच्यते । उक्थ उक्थे सोम
इन्द्रं ममाद् नीथे नीथे मघवानं ॥ १ ॥

सुतासः । यदीं सबाधः पितरं न पुत्राः समान-
दक्षा अवसे हवन्ते । अग्ने रसेन तेजसा जातवेदो

विरोचसे । रक्षोहा ऽमीवचातनः । अपो अन्वचा-
रिषः रसेन समस्तृक्षहि । पर्यस्वाः अग्न आगमं तं
मा सः सृज वर्षसा । वसुर्वसुपतिर्हिकमस्यग्ने विभाव-
सुः । स्याम ते सुमतावपि । त्वामग्ने वसुपतिं वसूनाम-
भिप्रमन्दे ॥ २ ॥

अध्वरेषु राजन् । त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमा-
भिध्याम पृत्सुतीर्मत्यानां । त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा
वर्षन्ति सुष्टुतं । सनो राख सुवीर्यं । अयं नो अग्नि-
र्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयः श-
चून् जयतु जहृषाणो यं वाजं जयतु वाजसातौ । अ-
ग्निमाग्निः समिध्यते कविर्यहपतिर्युवा । इव्यवाड्जु-
हास्यः । त्वः ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता ।
सखा सखा समिध्यसे । उदग्ने शुचयस्तव विज्योति-
या ॥ ३ ॥

मघवानं मन्दे ह्यग्ने चतुर्दश ॥

आददे वाचस्पतय उपयामगृहीतोऽस्यावायो अयं
वां यावां प्रातर्युजा अयं वेगस्तं पुलथा ये देवास्त्रिः-
शदुपयामगृहीतोऽसि मूर्धानं मधुञ्चेन्द्राग्नी ओमासे
मरुत्वन्मिन्द्रं मरुत्वो मरुत्वान्महाग्निहान् कदा वा-

ममद्बोभिर्हिरण्यपाणिः सुशर्मा वृहस्पतिर्हरिरस्य-
 म् उत्तिष्ठं तरखिराय्यायस्वेयुष्टे ये ज्योतिष्मतीं प्रया-
 सायं चित्तमातिष्ठेन्द्रमसावि सर्वस्य महान्तस्सजोषा
 उदत्यं धातोरुः हि यस्त्वा षट्चत्वारिंशत् ॥ ० ॥

वाचः प्राणाय त्वा । उपयामयहीतोऽस्यपानाय
 त्वा । आवायो वायवे सजोषाभ्यां त्वा । अयमृतायुभ्यां
 त्वा । यावामश्विभ्यां माध्वीभ्यां त्वा । पातर्युजावश्वि-
 भ्यां त्वा । अयं वेनः शण्डाय त्वेष ते योनिर्वीरतां
 पाहि । तं मर्काय त्वेष ते योनिः पूजाः पाहि । ये देवा-
 स्त्रिंशदाग्रयणोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । उपयाम-
 यहीतोऽसीन्द्राय । मूर्धानमग्रये त्वा वैश्वानराय । म-
 धुश्च सः सर्पः । इन्द्राग्नीन्द्राग्निभ्यां त्वा । ओमासे वि-
 श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । मरुत्वन्तं चीलीन्द्राय मरुत्वते । म-
 हान् द्वे महेन्द्राय त्वा । कदा च नादित्येभ्यस्त्वा । कदा
 च नस्तरीर्विवस्व आदित्यः । इन्द्रः शुचिरपः । वामं
 चीन् देवाय त्वा सविचे । सुशर्मा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ।
 अम्र आयूष्यग्रये त्वा तेजस्वते । उत्तिष्ठन्निन्द्राय
 त्वौजस्वते । तरणिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते । आति-
 ष्ठाद्याः षडिन्द्राय त्वा षोडशिनै । उरुमायुष्टे यद्देवा

मुमुग्धि । अग्रा विष्णु मुमुक्तं । परा वै पङ्कजः । देवा वै
 ये देवाः पङ्क्तयौ । परा वै स वाचं । भूमिर्व्यतिष्यन्
 प्रजापतिर्व्युद्युधन् । भूमिरादित्यो वै । अग्निहोचमा-
 दित्यो वै । भूमिलोकः सलोकः सुलोकः । पस्त्या सुष्टुतं ।
 त्वमग्ने सुष्टुतिं । यस्त्वा विरोचसे । त्वमग्ने विचर्षणे ॥

आददे ये देवा महानुत्तिष्ठन्सर्वस्य सन्तु दुर्मिषा-
 स्यतुः पञ्चाशत् ॥ ॥ आददे विज्जोतिषा ॥ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
 ठके षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थप्रपाठकः सम्पूर्णः ।

पञ्चचत्वारिंशेऽनुवाके सोमयागः समापितः । अथास्य प्र-
 पाठकस्य षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः काम्येष्टियाज्या उच्य-
 न्ते । इष्टिकाण्डे द्विद्विष्का काचिदिष्टिरेवमाख्यायते “अग्नये पु-
 च्नते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमे-
 कादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवासौ प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः
 प्रयच्छति” (सं०२का०।२प्र०।४अ०) इति । वृद्धां पुत्रपौत्र-
 रूपेणाभिवृद्धियुक्तां । तत्राग्नये पुरोऽनुवाक्यामाह “यस्त्वा
 हृदा कीरिणा मन्यमानो मर्त्यं मर्त्यो जाह्वीमि । जातवेदो
 यग्नो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमग्नां” इति । हे जात-
 वेदः सोऽहं मर्त्यः सन् कीरिणा गुणकीर्तनश्रीलेन हृदा मनसां
 मां अमर्त्यं मरणरहितं मन्यमानं आह्वयामि तादृशेष्वस्मासु

पुष्यपौत्रादिरूपं प्रजाभिर्निष्पादितं यत्रः कीर्त्तं निधेहि । हे
 अग्ने त्वत्प्रसादात् अमृतत्वं देवत्वं अग्नां प्राप्नुवा । अथ याज्या-
 माह “यस्यै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकगग्ने ह्यवः खोमं ।
 अश्विनं सपुत्रिषं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नन्नते खस्ति” इति ।
 गोमन्तं कर्म करोतीति सुकृत् जातं जगत् वेत्तीति जातवेदाः ।
 हे जातवेदोऽग्ने त्वं सुकृते यस्यै यजमानाय खोमं सुखकरं
 उरुहृष्टं लोकं खानं ह्यवः करोषि स यजमानो रयिं धनं
 खस्ति नन्नते सम्यक् प्राप्नोति । कीदृशं रयिं धनं । अश्विनं स-
 पुत्रिषं वीरवन्तं गोमन्तं अश्वैः पुत्रैः शूरभटैर्गोभिश्च संयुक्तं ।
 ऐन्द्रस्य पुरोऽनुवाक्यामाह “ते सु पुत्र ब्रवसो वृचन् कामका-
 तयः । न त्वामिन्द्राऽतिरिच्यते” इति । ते त्वयि ब्रवसो बलस्य
 सुवृचन् सुष्टुवृचहन् सर्व्यं ते कामाः भोगाः काम्यन्ते याभिः
 स्तुतिभिश्चाः कामकातयः । इन्द्रस्तातिप्रसक्तत्वात् ब्रवसः पुत्रे-
 त्युपचर्यते । हे ब्रवसः पुत्रेन्द्र अस्मदीयस्तुतयः त्वयि सुष्टु
 वर्त्तन्ते काचिदपि स्तुतिस्त्वां गतिरिच्यते । सर्व्वस्य स्तुतिवा-
 क्यस्य त्वयि विद्यमानत्वात् । अथ याज्यामाह “उक्त्व उक्त्वे
 सोम इन्द्रं ममाद् नीधे नीधे मघवानं सुता सः । यदीश्व व
 वाधः पितरं न पुत्राः समानदत्ता अवसे हवन्ते” इति । उक्त्व
 उक्त्वे सोमयागवर्त्तिनि तत्तच्छस्त्रे स सोमः इन्द्रं ममाद्
 सर्व्वयामास । नीयते आह्वयते इन्द्रो अचेति नीधो यागप्रदेहः ।
 समानदत्ताः स्वतुल्येषु यजमानेषु कुत्रसाः । सुतासः पुत्रस्ता-
 नीषा यजमानाः । पिष्टस्थानीयं मघवानं । नीधे नीधे तत्तद्याग-

प्रदेशे । अत्रमे रक्षार्थं । हवन्ते आह्वयन्ति । यदीं सबाधः यस्मादी-
दृष्ट आह्वतो मघवा विरोधिषु असुरेषु बाधकारो तस्मा-
दाह्वयन्ते । पुत्राः पितरं न पितरमिव । यथा बासाः अन्यै-
स्त्वाह्यमानाः स्वरक्षार्थं पितरमाह्वयन्ति तद्वत् । इह्यन्तरं
विधत्ते “अग्नेये रसवते ऽजचीरे चरुं निर्व्वपेद्यः कामयेत रस-
वान्त्वामित्यग्निमेव रसवन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवैनं रसवन्तं करोति रसवानेव भवत्यजचीरे भवत्याग्नेयी वा
एषा यदजा साक्षादेव रसमवरुन्धे” (सं० २ का०।१ प्र०।४ अ०)
इति । रसवान् चीरदध्यादिरभोपेतः । अजा आग्नेयी । अजा-
या अग्निवत् प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादाग्नेयत्वं । साक्षादव्यवधा-
नेन शीघ्रमित्यर्थः । अत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अग्ने रसेन तेजसा
जातवेदो विरोचसे । रक्षोहा ऽमीवचातनः” इति । हे जातवेदो
ऽग्ने रसेनास्मान् योजय । तेजसा विरोचसे विशेषेण प्रकाशः स ।
कीदृशस्त्वं । यागदेशे रक्षसां हन्ता । शरीरे अमीवस्य अन्तर-
रोगस्य चातनः विनाशकः । याज्यामाह “अपो अन्वचारिषः
रसेन समसृज्महि । पयस्वाः अग्न आगमं तस्मा सः सृज वर्चसा”
इति । सोमावसृथे उरुः हि राजा वरुणस्येत्यस्मिन्ननुवाके ब्या-
ख्यातोऽयं मन्त्रः । इह्यन्तरं विधत्ते “अग्नेये वसुमते पुरोडाश-
मष्टाकपासं निर्व्वपेद् यः कामयेत वसुमान्त्वामित्यग्निमेव वसुम-
न्तः स्वेन भागधेयेनोपधावत स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमा-
नेव भवति” (सं० २ का०।१ प्र०।४ अ०) इति । अत्र पुरोऽनुवा-
क्यामाह “वसु वंसुपतिर्हि कमस्यग्ने विभावसुः । स्वाम ते सुमता-

वपि” इति । हे अग्ने हिं कं यस्मात् कारणात् त्वं वसुर्लोकानां
 वासिता वसुपतिः धनपतिः प्रजायुक्तश्चासि तस्माद्द्वयमपि ते
 त्वं सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम अवस्थिता भवेमः । याज्यामाह
 “त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभिप्रमन्दे अध्वरेषु राजन् । त्वया
 वाजं वाजयन्तो जयेमाभिष्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानां” इति । हे रा-
 जन् दीप्तिमन्त्रग्ने अध्वरेषु यज्ञेषु त्वां अभिप्रमन्दे सर्वतः प्रक-
 र्षेण तोषयामि । कीदृशं त्वां । वसूनां वसुपतिं धनानां मध्ये
 धानि श्रेष्ठानि धनानि तेषामधिपतिमित्यर्थः । वाजयन्तो अ-
 क्षमिच्छन्तो वयं त्वत्प्रसादेन वाजमन्नं जयेम । विरोधिनां
 मर्त्यानां मनुष्याणां पृत्सुतीर्युद्धानि अभिष्याम अभिभवितुं
 शक्ता भवेम । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये वाजसृते पुरोडाशम-
 ट्टाकपालं निर्वपेत् सङ्ग्रामे संयत्ते वाजं वा एष सिषीर्षति यः
 सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वाजसृदग्निमेव वाज-
 सृत्तः खेन भागधेयेनोपधावति वाजः इन्ति वृचं जयति तः
 सङ्ग्राममथो अग्निरिव न प्रतिघृषे भवति” (सं० १ का०। १ प्र०।
 ४ अ०) इति । वाजमन्नं सरति प्राप्नोतीति वाजसृत् । लोके युद्धं
 जेतुमिच्छुः अथादूर्ध्वं वैरिसम्बन्धमन्नं कृत्वां सिषीर्षति प्राप्नुमि-
 च्छति अतो वाजसृत् इति विशेषणं युक्तं । वाजं धावति प्राप्नोति
 तदर्थं वृचं शत्रुं इन्ति युद्धञ्च जयति किञ्चायमग्निरिव अन्वेन
 प्रतिघृषे तिरस्कृतुं शक्नो न भवति । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह
 “त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा वर्द्धन्ति सुष्टुतं । यनो राख सुवी-
 र्यैः” इति । हे अग्ने त्वां विप्रा यजमाना वर्द्धयन्ति अभि-

वृद्धिं प्रापयन्ति । कीदृशं त्वां । वाजसातमं अतिशयेनाश्रमदं ।
 सुद्युतं सोषैर्हि सुद्युतं च तादृशस्त्वं नो अस्माकं सुवीर्यं सुहु
 शामर्थ्यं राख देहि । याज्जामाह “अयं नो अग्निर्वरिवः क-
 षोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं ब्रह्मन् जयतु अर्हवाणो
 ऽयं वाजं जयतु वाजसातौ” इति । अयमग्निः अस्माकं वरिवः
 परिचारकं भृत्यवर्गं सम्पादयतु । मृधो वैरिणो विदारयन्
 नोऽस्माकं पुरतो गच्छतु । अर्हवाणः प्रहरन् ब्रह्मन् जयतु ।
 वाजसातो अश्वदाननिमित्तं परकीयमश्वं जयतु । इत्यन्तरं
 विधत्ते “अग्नयेऽग्निते पुरोडाशमष्टाकपाशं निर्वपेद् अस्मा-
 द्वावग्निमभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो वा एतयोरनोऽनिर्दिष्टभागो
 ऽन्यस्यो सम्भवन्तौ यजमानमभिसम्भवतः स ईश्वर आर्त्तिमा-
 र्त्तैर्यदग्नयेऽग्निते निर्वपति भागधेयेनैवैनो ब्रमयति नार्त्ति-
 मार्त्तंति यजमानः” (सं० २का०।२प्र०।४अ०) इति । गार्हप-
 त्यादाहवनीये ऽग्निं प्रक्षिप्य तचाग्निहोचं ह्वयते । तथा सति
 यश्च यजमानश्च सम्बन्धिनः पुरुषा विस्मृत्य उद्धृत आहव-
 नीयाग्नौ पुनरथन्यमग्निमुपर्युद्धरेयुः स यजमानोऽग्निद्युक्ता-
 ग्नये निर्वपेत् तच्च विज्ञेयरूपोऽग्निर्निर्दिष्टभागः । विज्ञेयवह-
 वस्त्वनिर्दिष्टभागः तावुभौ परस्परं संसृज्यमानौ यजमानं भक्ष-
 यितुमभिसृक्ष्य सम्भवतः । ततः स यजमान आर्त्तिमार्त्तौरी-
 श्वरः विनाशं प्राप्तुं सम्भवति । तावन्नो अग्नयेद्वाशाश्वतः ।
 तच्च पुरोऽनुवाक्यमाह “अग्निनाग्निः समिधते कविर्गृहपति-
 र्भुवा । इत्यवाद् जुहासः” इति । पश्चात् प्रक्षिप्तेनाग्निना पूर्वा-

वस्त्रितोऽग्निः सम्यग्दीप्यते । सोऽग्निर्विप्रेषणैः कविरित्यादिभि-
 र्विप्रेषणैः स्यष्टोऽर्थः । चाख्यामाह “त्वं अग्ने अग्निना विप्रो विप्रेष
 धन्त्यता । सखा सख्या समिध्यसे” इति । हे पूर्व्यावस्त्रिताग्ने
 पश्चात् प्रक्षिप्तेनाग्निना त्वं समिध्यसे । तादृग्ब्रह्मं ब्राह्मणजा-
 त्यभिमानो बन्नागर्वर्त्ती प्रियश्च इतरोऽपि तादृग् एव ।
 इत्यन्तरं विधत्ते “अग्ने ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
 र्वपेद् अस्याग्निदद्भुतो ऽङ्गतेऽग्निश्चोच उदायेत्” (सं०२का०।
 २प्र०।४अ०) इति । अथ अजमानस्याग्निश्चोचार्थमुद्भुतोऽग्नि-
 र्हीमात् पूर्व्यभेवापशान्ति स एतामिष्टिं निर्वपेत् । अत्र ब्राह्म-
 ञ्जरानुचारिणां मतं पूर्व्यपक्षत्वेनापन्यस्यति “अपर आदीया-
 नुद्भुत्य इत्याहुः” (सं०२का०।२प्र०।४अ०) इति । अपरोऽग्नि-
 र्गाहपत्ये प्रदीप्य पूर्व्याङ्गरक्षमनु पुनदङ्गरणोय इति तन्मतं
 तदिदं दूषयति “तत् तथा न कार्यं अङ्गागधेयमभिपूर्व्यं उद्भि-
 यते किमपरोऽभुद्भिचेतेति” (सं०२का०।२प्र०।४अ०) इति ।
 अग्निश्चोचद्विर्लक्षणे अङ्गागधेयमभिलक्ष्य पूर्व्या वङ्गिदद्भुतः
 तमेव भागमभिलक्ष्य अपरो वङ्गिः किमुद्भिचेत । तद्वेतदनु-
 चितं । इतिब्रह्मे हेतौ । तस्मात् तत् तथा न कार्यं । सिद्धान्तं
 विधत्ते “तान्वेवावचाणानि सन्निधाय मन्येत्” (सं०२का०।२प्र०।
 ४अ०) इति । यान्दुलुकानि ज्ञानानि तान्वेवाधस्तादवस्थाप्य
 पूर्व्यारणीभ्यां अग्निमन्यनं कुर्यात् । मन्यने मन्त्रमुत्पादयति
 “इतः प्रथमं अज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रिषा
 त्रिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो इयं वहतु प्रजानन्” (सं०२का०।

२प्र०।४अ०) अग्निः पूर्वमितो दग्धकाष्ठादुत्पन्नः इदानीमपि
 स जातवेदाः गायत्र्यादिभिश्चन्दोभिरनुगृहीतः स्वाद्योनेर्द-
 ग्धकाष्ठादभिजायतां । जातश्च तं तं देवं प्रजानन् देवेभ्यो हव्यं
 वहतु । मन्त्रस्य तात्पर्यं व्याचष्टे “चन्दोभिरिवैनं स्वाद्योनेः
 प्रजमयति” (सं०२का०।२प्र०।४अ०) इति । नन्वस्मिन् सिद्धा-
 न्तेऽपि पूर्वपक्षवदपरोऽग्निः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह “एष वाव-
 सौऽग्निरित्याहुः (सं०२का०।२प्र०।४अ०) इति । स्वकारणा-
 दुत्पन्नत्वादेश एव पूर्वोऽग्निः । न तु भेदोऽस्तीति सिद्धास्मिन्
 आहुः । तर्हि किमर्थेयमिष्टिरित्याशङ्क्याह “ज्योतिस्त्वा अस्य
 परापतितमिति यदग्ने ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्व
 ज्योतिः परापतितं तदेवावहन्ते” (सं०२का०।२प्र०।४अ०) इति ।
 अस्य पूर्वस्वाग्नेर्ज्योतिरेव विनष्टं न त्वग्निर्विनष्टः । तत्र ज्वा-
 लारूपं ज्योतिरिच्छा सम्पाद्यते । अत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः
 प्रतीकं दर्शयति “उदग्ने शुचयस्व विज्योतिषा” इति । उदग्ने
 शुचयस्व शुकेति मन्त्रस्त्वमग्नेरुद्र इत्यनुवाके (सं०१का०।
 २प्र०।१४अ०) व्याख्यातः । विज्योतिषा वृहतेत्ययं मन्त्रः हृष्य-
 व्यपाज इत्यस्मिन्ननुवाके (सं०१का०।२प्र०।१४अ०) व्याख्यातः ।
 अत्र विजियोगसङ्ग्रहः ।

“यस्त्वा याज्या पुत्रवत्यामिष्टौ पुत्रस्य सागके ।

अग्नेऽथ रसवद्यागे वसुर्वसुमतीष्यते ॥

त्वामग्ने वाजस्रद्यागे अग्निनाग्निवतीष्यते ।

उदवि ज्योतिषे ज्योतिष्मत्ये तत्र चतुर्दश” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“ज्योतिष्मती भवेन्नो वा दर्शाद्युद्धृतलोपने ।

निमित्तसत्त्वात्स्यान्नाग्निहोत्रार्थोद्धृतवर्जनात्” ॥ इति ।

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाच्यते “अग्नये ज्योतिष्मते पु-
रोडाशमष्टाकपाखं निर्वपेद् यस्याग्निरुद्धृतो ऽङ्गतेऽग्निहोत्र उदा-
येत्” (सं०श्का०।१२प्र०।४अ०) इति । प्रतिदिनमग्निर्होतुं गार्हप-
त्यादुद्धृत्य आहवनीयेऽग्निः प्रक्षिप्यते सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचि-
दङ्गते अग्निहोत्रे यदि शाम्येत् तदानीमियमिष्टिः प्रायस्चित्त-
मित्यर्थः । तत्र दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतस्याप्यग्नेः शान्तौ नेयं ज्योति-
ष्मतीष्टिर्भवेत् । कुतः । अग्न्युदासकस्य निमित्तस्य मङ्गावात् इति
चेत् । मैवं । अग्निहोत्रार्थोद्धृतस्यैवाग्नेरुद्दानं तन्निमित्तमिति प्रक-
रणादवगम्यते अनया चेष्टा अग्निहोत्रार्थैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते ।
तथा सत्यग्निहोत्रस्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति । अतो
ऽग्निहोत्रार्थोद्धृतोदासस्य निमित्तस्याभावाच्चेमिक्तिकीष्टिर्न प्र-
वर्तते । तच्चैवान्वञ्चिन्तितं ।

“धार्थोद्दाने सास्ति नो वा सर्वार्थत्वे न विद्यते ।

गतश्रीत्वनिमित्तं तत् सर्वार्थत्वं न विद्यते” ॥

“धार्थो गतश्रिय आहवनीय इति” गतश्रीशब्दार्थस्यैवं श्रूयते
“त्रयो वै गतश्रियः प्रुश्रुवान् यामणी राजन्यः” इति । श्रौर्वो
गौतमो भारद्वाज इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्धार्यमाष-
स्याहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुदाते
सा ज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यत इति चेत् । मैवं । न ह्यन्यस्य धारणे

अग्निहोत्रं निमित्तं । किन्तु गतश्रीत्वं । सर्वकर्म समुदायस्य चो-
दनया कयाचिदप्यचोदित्वात् स्वार्थत्वं ब्रह्मितुमप्यशक्यं । गत-
श्रीत्वं निमित्तीकृत्य धृतोग्निः प्रसंयात् सर्वकर्मरूपं कुर्वन्नग्नि-
होत्रेऽप्युपकरोति इति चेत् । उपकरोतु नाम । नैतावता प्रा-
यश्चित्तस्य निमित्तत्वं स्वभ्यते । अग्निहोत्रार्थमुद्भूतस्योदात्तत्वं
निमित्तं । न चात्र तदस्ति । किन्त्वन्यस्य यस्य कस्यचित् कर्म-
होऽर्थं समुद्भूतस्य गतश्रीत्तन्निमित्तं धारणं क्रियते । तस्मात्
निमित्ताभावान् नास्ति सा इष्टिः ॥ * ॥

इति छण्डबजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
षट्षत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

वेदार्थस्य प्रकारेण तमोऽहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरोदेद्यादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ * ॥

इति श्रीमद्दिव्ययोगोन्मन्त्रोविद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य
श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहीपालसाक्षात्पारि-
पालकेन माधवाचार्य्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे छण्डबजुःसंहि-
ताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकभाष्यं सम्पूर्णं ॥ * ॥

ॐ तत्सत्

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विजयमुपय-

ERRATA.

P. 779, l. 19, for सन्नरदिति read सन्नरेदिति.

P. 814, l. 10, for पुनल read पुनस्य.

तत् ॥ १ ॥

रजतः॑ हिरण्यमभवत्तस्माद्रजतः॑ हिरण्यमदक्षि-
ण्यमश्रुजः॑ हि यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सरा-
ङ्गुहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयः॑ सोऽग्निरब्रवीद्भाग्य-
सान्यथ व इदमिति पुनराधेयं ते केवलमित्यब्रुवन्भ्र-
वत् खलु स इत्यब्रवीद्यो महैवत्यमग्निमादधाता इति
तं पूषाधत्त तेन ॥ २ ॥

पूषार्धोत्तस्मात्पौष्णाः पशव उच्यन्ते तं त्वष्टार्धत्त
 तेन त्वष्टार्धोत्तस्मात्प्राजाः पशव उच्यन्ते तं मनुरा-
 धत्त तेन मनुरार्धोत्तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं
 धाताधत्त तेन धातार्धोत्संवत्सरो वै धाता तस्मात्सं-
 वत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्रजायन्ते य एवं पुनराधेय-
 स्यद्धिं वेद ॥ ३ ॥

ऋभ्रोत्येव योऽस्यैवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति
 भागधेयं वा अग्निराहित इच्छमानः प्रजां पशून् य-
 जमानस्योपदोद्रावोद्वास्य पुनरादधीत भागधेयेनै-
 वैनः समर्धयत्ययो शान्तिरेवास्यैषा पुनर्वस्वोराद-
 धीतैतद्वै पुनराधेयस्य नष्टं च यत्पुनर्वस्व स्वायामेवैनं
 देवतायामाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति दूर्भैरादधात्यया-
 तयामत्वाय दूर्भैरादधात्यद्वा एवैनमोषधीभ्योऽव-
 ध्याधत्ते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पञ्च वा
 ऋतव ऋतुभ्य एवैनमवरुध्याधत्ते ॥ ४ ॥

अशीयत तत्तेन वेद दूर्भैः पञ्चविंशतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
 ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निश्चिमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥
 अध्वर्याः प्रकृतौ मन्त्राः प्रपाठकचतुष्टये ।
 वर्षिता पुनराधेयं पञ्चमाद्ये प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥
 आधानादूर्द्धमेवैषा वक्तव्या पुनराहितिः ।
 तथाप्यध्ययनस्यायं क्रम एष हि तत्त्वतः ॥ ३ ॥
 सरस्वती स्वपुत्राय तदुद्भिस्त्रे क्रमे वरं ।
 ददौ तेन क्रमेणैव पठन्यन्तेऽपि पाठकाः ॥ ४ ॥
 एकादशानुवाकाः स्युः पञ्चमेऽस्मिन् प्रपाठके ।
 तत्रादौ पुनराधेयमनुवाकचतुष्टये ॥ ५ ॥
 ततः षट्केऽन्युपस्थानं काम्या याव्यास्तथान्तिमे ।
 विधीयतेऽनुवाकेऽस्मिन्नादिमे पुनराहितिः ॥ ६ ॥

उदास्य पुनरादधीतेति विधास्यति । तत्र पुनराधेयंस्त्राग्निं
 देवतां विधातुं अग्निविषयमुपाख्यानमुदाहरन् प्रसङ्गाद्भजतस्य
 यज्ञे दक्षिणात्वं निषेधति ॥ “देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा
 वित्रयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सस्यदधतेदमु नो भविष्यति
 यदि नो जेयन्तीति तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत् तद्देवा
 विजित्वावहत्समागा अन्वायन्तदस्य सहसादित्सन्त सोऽरोदी-
 स्यदरोदीत्तद्गुह्यं रुद्रत्वं यदश्रवणीयत तद्भजतः हिरण्य-
 मभवत् तस्माद्भजतः हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजः हि यो बर्हिषि
 ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुद्रन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयं”

इति । संयन्ताः युद्धयुक्ताः विजयं प्राप्नुवन्तो देवाः । तथा तेभ्योऽपहतं मणिमुक्तादिकं श्रेष्ठं वसु रक्षणायाग्नौ निक्षिप्तवन्तः । कथञ्चिदसुराणां विजये सत्येतद्गुणं अस्माकमापद्युपयुज्यत इति देवानामाशयः । अश्रवशीयत भूमावपतत् तद्रजतं हिरण्यमभवत् रजतरूपं धनमभवत् । अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसामान्यवाचित्वात् रजतं हिरण्यमदक्षिणमित्यविरुद्धं । तस्याश्रुजन्यत्वेन दक्षिणां प्रत्ययोग्यत्वात्तद्दाने संवत्सरादवांगेव गृहे किञ्चित् रोदननिमित्तं भवति । तस्माद्दर्हिषि यज्ञे तस्य दद्यात् ॥ अग्निदेवतां पुनराधेये विदधाति ॥ “षोऽग्निरब्रवीद्भाग्यसान्ध्यं व इदमिति पुनराधेयं ते केवलमित्यब्रुवन्सृष्टवत् खलु स इत्यब्रवीद्यो मद्देवत्यमग्निमादधाता इति” इति ॥ आदौ असाधारणेन भागेन युक्तो भवानि, पश्चादिदं वसु युग्मभ्यं दास्यामीत्यग्निनोक्ता देवाः तवैव पुनराधेयमिति भागं ददुः । तेन तुष्टोऽग्निरिदमब्रवीत् । यो मद्देवत्यं हविः कृत्वा अग्निं पुनरादधात् स खलु समृद्धिमानिति । तस्मात् समृद्ध्यर्थं पुनराधेयं हविरग्निदेवतं कुर्यादित्यर्थः ॥ तामेव समृद्धिमुदाहरणेन स्पष्टयति ॥ “तं पूषाधत्त तेन पूषार्भोत् तस्मात्पौष्णाः पशव उच्यन्ते । तं त्वष्टाधत्त तेन त्वष्टार्भोत् तस्मात्त्वाङ्गाः पशव उच्यन्ते । तं मनुराधत्त तेन मनुरार्भोत् तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते । तं धाताधत्त तेन धातार्भोत् संवत्सरो वै धाता तस्मात् संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्रजायन्ते” इति । पूषत्वष्टमनुसंवत्सराभिमानिधातृभिः पश्चादिसमृद्धि-

लन्धा ॥ समृद्धिवेदनं प्रशंसति ॥ “य एवं पुनराधेयस्यद्धिं वेद
 च्छ्रोत्येव” इति ॥ पूषादिरूपस्याग्निबन्धुसमूहस्य वेदनं प्रशं-
 सति ॥ “योऽखैवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति” इति ॥ पुनरा-
 धेयं विधत्ते ॥ “भागधेयं वा अग्निराहित इच्छमानः प्रजां
 पशून् यजमानस्योपदोद्रावोदास्य पुनरादधीत भागधेयेनै-
 वैनः समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्त्रेषा” इति । प्रथमाधानेन
 आहितोऽग्निः असाधारणभागवाञ्छया अधिकोपद्रवं चकार
 तच्छान्तिरनेन भवति । तस्मादुदासनेऽपि पूर्व्याग्निमुदास्य
 पुनरप्यग्निमादध्यात् । उदासनेऽपि सूत्रकारो दर्शयति ॥
 आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं वारुणं
 दशकपालमग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं मैत्रं चरुमग्निमुदासयिष्यन्
 इति । पौर्णमासीमिद्धा ज्वलतोऽग्नीनुत्सृजति इति ॥ काशं
 विधत्ते ॥ “पुनर्वखोरादधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसू
 स्वायामेवैनं देवतायामाधाय ब्रह्मवर्चसो भवति” इति ।
 पुनरुपावर्त्तते वामं वसु अनयोरिति पुनर्वसू, अतो नक्ष-
 त्रात्मिका देवता स्वकीया । पुनराधानस्य प्रथमाधानवि-
 कृतित्वात् इभकाष्टैराधानप्राप्तौ अपोद्य दर्भान् विधत्ते ॥
 “दर्भैरादधात्ययातयामत्वाय” इति । अत्रापिभकाष्टैराधाने
 गतधारता स्यात् । अतएव सूत्रकार आह ॥ आयतनेषु
 पुराणान् दर्भान्तस्य स्तीर्य भूमिर्भूञ्चेति सर्पराश्रीभिर्गार्हपत्य-
 मादधाति इति ॥ दर्भविधिमनूय प्रशंसति ॥ “दर्भैराद-
 धात्यस्य एवैनमोषधीभ्योऽवरुध्याधत्ते” इति । इन्द्रो वृत्रम-

इन्द्रित्यादौ (सं० ६का०।५ प्र०।८ अं०) दार्ष्टिकब्राह्मणे च
दर्भाणामपकार्यत्वाभिधानाद्ब्रूपलमोषधिरूपत्वञ्च विस्पष्टं ।
अस्मिन् पुनराहितेऽग्नौ कर्त्तव्याद्या इष्टेः अग्निर्देवता पूर्वं
विहिता ॥ अथ द्रव्यं विधत्ते ॥ “पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति
पञ्च वा ऋतव ऋतुभ्य एवैनमवहध्याधत्ते” इति । बह्वृष-
ब्राह्मणे द्वादशमासाः पञ्चर्तवो । हेमन्तशिशिरयोः समाखेने-
त्याजानात् ऋतूनां पञ्चसङ्ख्या ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहिताभाष्ये प्रथमका-
ण्डस्य पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

परा वा एष यज्ञं पशून्वपति योऽग्निमुद्दासयते
पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः
पशवो यज्ञमेव पशून्वरुन्धे वीरहा वा एष देवानां
योऽग्निमुद्दासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः
पुरान्नमश्नन् पाङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो
यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायाम्निं
पुनरा ॥ १ ॥

धत्ते शताक्षरा भवन्ति शतायुः पुरुषः शते-
न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति यद्वा अग्निरा-

हितो नर्धते ज्यार्यो भागधेयं निकामयमानो यदा-
 ग्रेयः सर्वं भवति सैवास्यर्द्धिः सं वा एतस्य गृहे वाक्
 सृज्यते योऽग्निमुद्वासयते स वाचः सःसृष्टां यज-
 मान ईश्वरोऽनु पराभवितोर्विभक्तयो भवन्ति वाचो
 विधृत्यै यजमानस्यापराभावाय ॥ २ ॥

विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकरुपाःशु यजति यथा
 वामं वसु विविदानो गूहति तादृगेव तदग्निं प्रति
 स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसु विविदानः प्रकाशं
 जिगमिषति तादृगेव तद्विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्-
 करोत्यायतनादेव नैति यजमानो वै पुरोडाशः पश-
 व एते आहुती यदभितः पुरोडाशमेते आहुती ॥ ३ ॥

जुहोति यजमानमेवोभयतः पशुभिः परियृह्णाति
 कृतयजुः सम्भृतसम्भार इत्याहुर्न सम्भृत्याः सम्भारा
 न यजुः कर्तव्यमित्यथो खलु सम्भृत्या एव सम्भाराः
 कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्धौ पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा
 पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनुज्ञान् पुनराधेयस्य
 समृद्धौ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोचं
 जुहोति यच्च यचैवास्य न्यक्तं ततः ॥ ४ ॥

एवैनमवरुन्धे वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वा-

सयते तस्य वरुण एवर्णयादाग्निवारुणमेकादशक-
पालमनुनिर्वपेद्यच्चैव हन्ति यश्चास्यर्णयासौ भागधे-
येन प्रीणाति नार्त्तिमाच्छति यजमानः ॥ ५ ॥

आपराभावाय पुरोडाशमेते आहुती ततः षड्-
चिःशच * ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ॥

द्वितीयानुवाके याज्याद्यज्ञजातं विधित्सुः पूर्वोक्तं द्रव्यवि-
धिमनूद्य प्रशंसति ॥ “परा वा एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्नि-
मुदासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः
पशवो यज्ञमेव पशून्वरुण्ये” इति । परा वपति विनाशयति ।
धानादिहविर्भिर्यज्ञः पाङ्क्तः । पङ्क्तिच्छन्दसः पशुहेतुत्वात्
पशवोऽपि पाङ्क्ताः ॥ याज्यानुवाक्ये विधत्ते ॥ “वीरहा वा एष
देवानां योऽग्निमुदासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः
पुरास्रमचन् षड्ऋतो याज्यानुवाक्या भवन्ति । पाङ्क्तो यज्ञः
पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायाग्निं पुनराधत्ते” इति ।
देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यजमानस्यास्रं ऋता-
यवः सत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा नैवाचन् नैव भुक्तवन्तः ।
अग्ने भोजन इत्यस्य रूपं । अग्ने तमद्याश्रं नेत्यादयस्रतस्रोऽस्र-
पङ्क्तयः । तासु प्रधानहविषो दे । स्त्रिष्टुक्तो दे । तासु अग्नि-

* षड्चिःशच इति पुस्तकद्वये । षड्चिःशचित्येति तु पुस्तकद्वये ।

काशे अग्निर्मूर्धेत्यनुवाके इष्टकोपधानार्थत्वेनाज्ञाताः । इह तु वाचनिकसिद्धिः । ब्राह्मन्तरे तु याज्याप्रस्तावे समाज्ञाताः । पुरुषस्य हस्तद्वयपादद्वयत्रिभिरभिः पाङ्क्तं । देवानेव देवानामेव मध्ये वीरं अग्निं निरवदाय उदासनसखणादधभयाञ्चिच्छृष्य ॥ चतसृषु चतुर्विंशत्यु विद्यमानामचरसङ्घां प्रशंसति ॥ “ब्रताचरा भवन्ति ब्रतायुः पुरुषः ब्रतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति” इति । अग्ने तमद्येत्येषा प्रथमा चतुर्विंशत्यक्षरा । अधाक्षग्ने क्रतोः । आभिष्टे अद्येत्युभयोरैकैका पञ्चविंशत्यक्षरा । एभिर्नो अर्केरित्येषा षड्विंशत्यक्षरा । अण्डाभिमानिनो ब्रह्मणः सप्रमाणेन ब्रतसंबन्धरायुष्टान्तत्सन्ततिपतितस्यापि सामान्येन ब्रतायुष्टं धर्माधर्माभ्यां तूत्कर्षापकर्षौ भवतः । ब्रतनाडीषु सञ्चाराद्द्वेन्द्रियेषु ब्रतसङ्घा ॥ प्रधानकर्षण इव प्रयाजाञ्चभागाद्यज्ञानामप्याग्नेयत्वं विधत्ते ॥ “यदा अग्निराहितो वर्धते ज्यायो भागधेयं निकामयमानो यदाग्नेयः सर्वै भवति सैवास्त्रिः” इति । यजमानस्य समृद्धभावादग्नेः समृद्धभावोऽनुमेयः ॥ समिधो अग्नाय* आज्यस्य वियन्वित्यादिषु चतुर्षु प्रयाजमन्त्रेषु समुद्भन्तादग्निब्रह्मात् पूर्वं समुद्भिः सप्तमी-द्वितीयाद्वितीयाविभक्तानामग्निब्रह्मानां क्रमेण प्रयोगं विधत्ते ॥ “सं वा एतस्य गृहे वाक् सृज्यते योऽग्निमुदासयते स वाचः सृष्टृणां यजमान ईश्वरोऽनु पराभवितोर्विभक्तये भवन्ति वाचो विष्टृत्यै यजमानस्यापराभावाच्च” इति । अग्नि-

* अथ इत्येव पाठः तै०, वा० ।

मुदास्यितुरेतस्य वाक् गृहेऽवस्थितानां वाग्भिः संसृज्यते तत्-
 यमा भवति । तां वाचमनु यजमानोऽपि इतरवैलक्षण्यरूप-
 खोत्कर्षसाभावात् पराभूतो भवति । एताभिसु विभक्तिभिः
 पुनराधेयस्याधेयाद्वैलक्ष्ये इति यजमानस्य विद्वत्त्वमेव
 वाम्बिधृतौ सत्यां पराभवः ग्रह्यति ॥ विभक्तयः सूत्रे दर्शि-
 ताः ॥ “अग्नाग्नेऽग्नावग्नेऽग्निनाग्नेऽग्निमग्ने” इति चतुर्षु प्रयाजेषु
 चतस्रो विभक्तोर्ददाति” इति ॥ तथा चैवं मन्त्रपाठः सम्-
 ष्यते ॥ “अग्निधो अग्नाग्नां आच्यस्य वियक्तु । तनूनूपादग्नावन्न
 आच्यस्य वेतु । इडे अग्निनाग्ने आच्यस्य वियक्तु । बर्हि-
 रग्निमग्ने आच्यस्य वेतु” इति ॥ अथोक्तविभक्तिविधिमनूष्य
 प्रशंसति ॥ “विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकः” इति ।
 सत्पुनराधेयं ब्रह्मैव अन्याधेयात्परिवृढमेव करोति ॥ अथ
 मन्त्रार्थां वीचधनिं विधत्ते ॥ “अपांशु वजति अथा वामं
 वसु विविदानो गूहति तादृमेव तत्” इति । अथा लोके
 अष्टं वसु लब्धवान् पुदघो गोपायति तदत् ॥ खिष्टकत्वबुद्धिं
 विधत्ते ॥ “अग्निं प्रति खिष्टकतं निराह अथा वामं वसु वि-
 विदाकः प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव तत्” इति । निराह
 विःशेषधनिं कुर्यात् । अथा लोके अष्टं वसु लब्धवान् द्रव्य-
 यतिः प्रविद्धिं गन्तुमिच्छति तदत् ॥ पूर्वविहितानां विभक्तौर्षं
 प्रयाजमन्त्रसम्बन्धं विधत्ते ॥ “विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेण वक्ष्यते-

* अग्नेऽग्नावग्निनाग्निम् इति तै० ।

† अग्नेऽप्य इति तै० । अग्नाग्ने इति वा० ।

स्याद्यतनादेव वेति” इति । विभक्तिवचनप्रकारो दर्शितः । तदुक्तिवहितेन प्रयाजमन्त्रेण वषट्कारपूर्वं यजेत । तथा मति पूर्वोक्तवाक्संसर्गकृतपराभवरहितः आद्यतनात् स्वयत्वाच्चैति च निर्गच्छति किन्तु स्वयत्वे प्रतितिष्ठति । पुनरुच्चा निवर्तस्व ॥ खड्ग रथ्या निवर्तस्व इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां आग्नेयपुरोडाशस्या- धस्तादुपरिष्ठाच्छाङ्गतिद्वयं विधत्ते ॥ “यजमानो वै पुरोडाशः पञ्च एते आङ्गतो यदभितः पुरोडाशमेते आङ्गतो जुहोति यजमानमेवोभयतः पशुभिः परिमृच्छति” इति ॥ अत्र षोड- कप्रामान्तसम्भारानाधानमन्त्रांश्च वाजसनेयादिशाखान्तरम- नुसृत्य पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे ॥ “कृतयजुः सम्भृतसम्भार इत्याङ्गर्न सम्भृत्याः सम्भारान् यजुः कर्तव्यं” इति । यजुःशब्देन सर्पराज्ञीप्रभृतय आधानमन्त्रा विवक्षिताः । सम्भारशब्देन शिकतोषादिसप्तमृदिशेषाश्च विवक्षिताः । प्रथमाधाने यजु- षामुच्चारितत्वात् सम्भारार्णां सन्पादितत्वाच्च अस्यापि कर्म- विज्ञेयस्याधानादत्यक्तभेदाभावेन यजुःसम्भारयोः सिद्धत्वात्- दुभयं पुनर्न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षः ॥ प्रथमाधाने वाजसनेयि- मतं सूचकार उदाजहार ॥ “सप्त पार्थिवान्तसम्भारानां- हरत्येवं वानस्यत्यान् पञ्च पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान्त- सभारान्तसम्भारदिति वाजसनेयकं” इति ॥ सिद्धत्वात्माह ॥ “अथो खलु सम्भृत्या एव सम्भारः कर्तव्यं यजुर्व्यञ्जस्य मृच्छे” इति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ अत्र सूच- कारः पक्षद्वयमुदाजहार ॥ “कृताकृताः सम्भारा यजूषि

च भवत्यपि वा पञ्च पार्थिवान्त्सम्भारानाहरत्येवं वान-
 स्यत्यान्” इति ॥ दक्षिणां विधत्ते ॥ “पुनर्निष्कृतो रथो
 दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनङ्गान् पुनराधेयस्य
 समृद्धौ” इति । आदौ रथो भग्नः सन् पुनर्दृढीकृतः पुन-
 र्निष्कृतः एतादृशो रथो दक्षिणा । दक्षिणेति सर्वत्र योज-
 नीयं । द्विस्रं सत् सूचीतन्तुभ्यां स्यूतं पुनरुत्स्यूतं । दौर्बल्येन भारं
 बोढुमशक्ततया परित्यक्तः सन् केनचित्प्रापणेन पुनः ब्रह्मीकृतः
 स पुनरुत्सृष्टः ॥ तूष्णोमेव होतव्यमिति प्रथमाधानस्यामन्वत्वेन
 यदग्निहोत्रं विहितं तदत्र चोदकप्राप्तं तदपोय्य समन्वकं
 विधत्ते ॥ “सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जु-
 होति यत्र यत्रैवास्त्र न्यक्तं तत एवैनमवरुन्धे” इति । मन्वस्य-
 परिष्टाद्याख्यास्यते । अत्र पुनराधेयदेवस्याग्नेर्यद्व्यदङ्गं यस्मिन्
 यस्मिन् प्रदेशे न्यक्तं निमग्नं विस्मतं तत एव प्रदेशात्साङ्गमेन-
 मग्निं सन्पादयति ॥ अनु निर्वाप्यं हविर्विधत्ते ॥ “वीरहा वा
 एष देवानां योऽग्निमुदासयते तस्य वरुण एवर्षयादाग्निवावृष-
 मेकादङ्गकपालमनुनिर्वपेद्यज्ञैव हन्ति यस्यास्पर्शयान्तौ भाग-
 धेयेन प्रीणाति नार्त्तिमार्च्छति यजमान” इति । अण्डानमिव
 घातयति पीडयतीति अण्डयात् । तौ बध्नाग्निपीडयित्वावृषौ
 तोषयति * ॥

अथ मीमांसा । दग्गमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

* तौ वाऽग्निवरुणौ तोषयति इति तै० ।

“एकादिना समुच्चयं पुनर्निष्कृत इत्यथ ।
 बाधकं वा समुच्चयमुभयोरित्युदीरणात् ॥
 आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते ।
 ददातीत्यविधायित्वात्कार्यैक्याद्बाधकं भवेत्” ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणा द्रव्यान्तरदक्षिणाश्च
 बहवः श्रूयन्ते ॥ “एका देया षड्देया द्वादश देयाः” इति ।
 पुनराधाने तु पुनर्निष्कृते रथो दक्षिणेत्यादि श्रुतं । भग्नः सन्
 पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः । मेयं पुनर्निष्कृतादिदक्षिणा
 किमितिदिष्टया एकादिदक्षिणया समुच्यते उत तां बाधते
 इति संग्रहः । उभयोर्दक्षिणा ददात्यग्न्याधेयिकोः पौनराधे-
 यिकीक्षेत्युक्तत्वात्समुच्चय इति पूर्वपक्षः । ददानीति वर्तमान-
 निर्देशस्य विधित्वाभावात् आधानकाले पूर्वदत्तं पुनराधान-
 काले च दीयमानं मिलितोभयोरित्यनूद्यते । दक्षिणात्वरू-
 पस्य कार्यस्यैकत्वादुपदिष्टमितिदिष्टस्य बाधकमिति ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

ॐ ॥ भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणान्तरिक्षं महित्वा । उप-
 स्थे ते देव्यदितेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे । आयं गौः
 पृश्निरक्कमोदसनन्मातरं पुनः । पितरश्च प्रयन्त्सुवः ।
 चिश्शङ्गाम विराजति वाक् पतङ्गाय शिश्रिये । प्र-

त्यस्य वह द्युभिः । अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रो-
चना । व्यस्यन्महिषः सुवः । यत्त्वा ॥ १ ॥

क्रुद्धः परोवप मन्थुना यदवर्त्या । सुकल्पमग्ने तप्तव
पुनस्त्वोहोपयामसि । यत्ते मन्थुपरोप्तस्य पृथिवीमनु
दध्वसे । आदित्या विश्वे तद्देवा वसवश्च समाभरन् ।
मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः समिमं द-
धातु । इहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मा-
दयन्तां । सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा सप्त ॥ २ ॥

ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होषाः सप्तधा त्वा
यजन्ति सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन । पुनरूर्जा निव-
र्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः । सह
रथ्या निवर्तस्वाम्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्त्रिया वि-
श्वतस्परि । लोकः सलोकः सुलोकस्तेन आदित्या आज्यं
जुषाणा वियन्तु । केतः सकेतः सुकेतस्तेन आदित्या
आज्यं जुषाणा वियन्तु । विवस्वाः अदितिर्देवजूति-
स्तेन आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु ॥ ३ ॥

त्वा जिह्वाः सप्त सुकेतस्तेन चर्योदश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रथमद्वितीययोः पुनराधेयस्य प्रधानविधिसदङ्गानि च निरूपितानि । द्वितीये माधानमन्वा आखायन्ते ॥ कल्पः ॥ “भूमिर्भूवेति सर्पराज्ञीभिर्गार्हपत्यमादधाति । यत्त्वा क्रुद्धः परो वपेति दक्षिणाग्निं । यत्ते मन्युपरोत्तस्तेनीतरान्” इति । आहवनीयसम्भावसंख्यानित्यर्थः । त एते षण्णमन्वाः ॥ तत्र प्रथम एवं पद्यते ॥ “भूमिर्भूषा द्यौर्वरिषान्तरिचं महित्वा । उपस्ये ते देव्यदितेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे” इति । हे गार्हपत्यप्रदेव्यं सौकचयात्मकोऽसि । तत्र भूषा वाङ्मुख्येन भूमिरसि । वरिषा वरिष्या ओष्ठत्वेन द्यौरसि । महित्वा महत्त्वेन अन्तरिचमसि । हे अदिते भूमे तत्प्रदेव्यरूपे देवि उपस्ये तवोत्सृजे अन्नादं अन्नभोक्तारं गार्हपत्याग्निं अन्नाद्याय यजमानस्नादन-द्योग्यासिद्युथै अदधे ज्ञापयामीत्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ “आयं गौः पृश्निरन्नमोदसनन्मातरं पुनः । पितरश्च प्रयन्तुवः” इति । अयं गार्हपत्य आदित्यरूपेण गौः गमनशीलः पृश्निः श्वेतवर्णः जगदाकरोत् । आक्रमणप्रकार एव स्वष्टीक्रियते । पुनर्मातरं पृथिवीं अवनत् आसीदत् प्राप्नोदित्यर्थः । सुक् स्वर्गरूपं पितरश्च प्रयन् प्रकर्षेण गच्छन् अवस्थितः । द्यौः पिता पृथिवीं मातेति अत्यन्तरात् तयोर्मातापितृत्वं ॥ अथ द्वितीयः ॥ “चि॒श्च॒द्राम विराजति वाक् पतङ्गाय त्रिभ्रिये । प्रत्यस्य वह द्युभिः” इति । आदित्यरूपस्य गार्हपत्यस्य सम्बन्धि चि॒श्च॒द्राम्नाकं धाम मुहूर्तरूपं तेजो विशेषेण राजते । अन्नः पद्मद्वयं मुहूर्तगौः राजेः पद्मद्वयं । किञ्च वैदिकस्तुतिरूपस्य वक्त्

पतङ्गाय पश्चिदाकाशसञ्चारिणमादित्यं त्रिभिरे आश्रित-
वती ॥ तथा चान्यथाश्वायते ॥ अग्निः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते
इत्यादि । हे तादृङ्गार्हपत्य त्वां प्रति यदस्माभिर्हृदाभन-
रूपं प्रतिकूलत्वमाचरितं तत्सर्वं अस्य प्रतिक्षिप मनसि मा
हृषाः । शुभिर्ज्वालारूपाभिः देवेषु अस्मदीयं हविर्वह प्रापय ॥
अथ चतुर्थः ॥ “अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना ।
व्यस्यन्महिषः सुवः” इति । अस्मादित्यस्य रोचना दीप्तिः
प्राणात् उच्छ्वाससदृशादुदयात् अपानतो निश्वासतुल्यमस्ममयं
गच्छन्ती द्यावापृथिव्योरन्तश्चरति । महति मण्डले निषीद-
तीति महिषः आदित्यः यजमानेभ्यः सुवः स्वर्गलोकं व्यस्यत्
प्रकाशितवान् । आदित्यरूपेण म्रियमान हे गार्हपत्य त्वा-
मादधामीत्यभिप्रायः ॥ अथ पञ्चमः ॥ “यत्त्वा क्रुद्धः परोवप
मन्युना यदवर्था । सुकल्पमग्ने तत्तव पुनस्त्वोद्दीपयामसि”
इति । हे दक्षिणाग्ने क्रुद्धः कोपपराधीनोऽहं तेन मन्युना त्वां
परोवप । उवप इति खिडुत्तमपुरुषः । परोप्रवान् उदासित-
वानस्मीति यत् यज्ञावर्था समृद्धभावसञ्चयेन दारिद्र्येणो-
दासितवानसि । हे अग्ने तव प्रसादान्तमुकल्पं सुष्ठु कृतमसु ।
पुनरपि त्वां वयमुद्दीपयामः ॥ अथ षष्ठः ॥ “यत्ते मन्युपरो-
प्तस्य पृथिवीमनु दध्वसे । आदित्या विश्वे तद्देवा वसवस्य
समाभरन्” इति । हे आश्रवणीय मदीयकोपेन उदासितस्य
तव यत्तेजः पृथिवीमनुप्रविश्य ध्वसं तत्तेज आदित्यादयः
समाभरन् ॥ कश्यः ॥ “मनो ज्योतिर्जुपतामिति दृहस्यति-

वत्सर्षापतिष्ठते” इति । पाठस्तु “मनो व्योतिर्जुषतामाञ्चं
विष्कम्भं यज्ञं समिमं दधातु । दृहस्यतिस्तनुतामिमं गो
विश्वे देवा इह मादयन्तां” इति । उदासनापराधपरिहाराय
मनो माननीयमग्नेर्व्योतिर्होष्यमाणमाञ्चं जुषतां सेवतां ।
विष्कम्भं इमं यज्ञं सन्दधातु । दृहस्यतिरस्माकमिमं यज्ञं
तनुतां विस्तीर्णं करोतु । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवाः इहा-
स्मिन् कर्माणि मादयन्तां दत्तियुक्ता भवन्तु । कल्पः “सप्त ते
अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुषेति” इति । पाठस्तु
“सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रि-
याणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृषस्त्रासृ-
तेन” इति । हे अग्ने ते तव समिधः सप्तसङ्ख्याकाः । अश्व-
त्योदुम्बरपलाशशमीविकङ्कताग्निहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत
एव सूत्रकारो यथोक्तान्सप्तसम्भाराननुक्रम्य* इति वान-
स्यत्यग्नित्युपसञ्चहार । ज्वालारूपा जिह्वाश्च सप्त । तथा
चाथर्वशिका आमगन्ति “काशी कराशी च मनोजवा च
सुलोहिता वा च सुधूमवर्णा । स्फुलिङ्गिणी विश्वरुची च देवी
लेखायमाणा इति सप्त जिह्वाः” (मुण्ड० उप०।मु०१।२।४।)
इति । ऋषयो मन्त्रास्ते च समित्सम्यादनार्थाः सप्तसङ्ख्याकाः ।
अग्नेो रूपं कृत्वा यदश्वत्येति ष इत्यादयः समाह्वताः ।
प्रियाणि धाम स्थानानि सप्त । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणा-
ग्निसंभावसत्स्यप्राजिहिताग्नीध्रीवास्यानि सोमयामे वङ्कि-

* यथोक्तान् सम्भारान् समन्वयाननुक्रम्येति वा पाठः ।

धारकाणि सप्तसङ्ख्याकानि खानानि । सप्त होवाः होह-
 प्रमुखा बबहूर्तारः । होता प्रब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी पोता
 नेष्टा आग्नीभोऽष्वावाकश्चेति सप्तसङ्ख्याकाः । त्वां यजमानाः
 सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्वः षोडशी
 अतिरात्रोऽभोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्तप्रकाराः । तादृश-
 स्त्वं सप्तयोगीराहवनीवादिस्थानानि घृतेन सर्वतः पूर्य ।
 कल्पः “पुनरूर्जा सह रथेत्यभितः पुरोडाशमाहुतीर्जुहोति
 पुनरूर्जेति वा पुरस्तात्प्रयाजानूयाजानां सह रथेत्युपरिष्टा-
 दनूयाजानां” इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु “पुनरूर्जा निवर्तस्व
 पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः” इति । हे अग्ने तं
 मयोदासितोऽपि ऊर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्निवर्तस्व अत्रा-
 गच्छ, इषा अग्नेन आयुषा च सह पुनरागच्छ । अथास्मात्
 पुनः पुनः कृतात् विश्वतः सर्वस्मादपराधात्पाहि । द्वितीय-
 मन्त्रपाठस्तु “सह रथ्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । वि-
 श्वप्सिया विश्वतस्परि” इति । हे अग्ने रथ्या धनेन सह विव-
 र्तस्व । सा भक्ष्य इति धातुः । विश्वेन स्वावते भक्ष्यते पीयत
 इति विश्वप्सो । तादृश्या वृष्टिधारया विश्वतस्परि सर्वेषां
 दृषधान्यकृतापादपानां उपरि पिन्वस्व सिद्ध । कल्पः “स-
 स्तृतीयमादधीत स एतान् होमान् जुहुयात् लोकः सलोकः
 सुलोकः” इति । मन्त्रत्रयपाठस्तु “लोकः सलोकः सुलोकश्चेन
 आदित्या आर्ष्यं जुषाषा विधन्तु । केतः सकेतः सुकेतश्चेन
 आदित्या आर्ष्यं जुषाषा विधन्तु । विवस्वाः अदितिर्देवजूति-

स्त्रेण आदित्या आञ्जं जुषाणा वियन्तु” इति । स्त्रेकः सस्त्रेकः
सुस्त्रेकः, केतः सकेतः सुकेतः, विवस्त्रान् अदितिर्देवजुतिस्त्रेति-
नवसञ्ज्ञाका स्त्रेकादिनामका ये आदित्यास्त्रे सर्वे जुषाणाः
प्रीयमाणाः अस्त्राकमाञ्जं वियन्तु पिवन्तु ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

चतुर्भिर्भूमिरित्याद्यैरादध्यात्पश्चिमानसं ।

दक्षिणाग्निन्तु यत्नेति यदित्याहवनीयकं ॥

मन्त्रसूपस्थितिः सप्त जुहुवाद्ग्रिहोचकं ।

पुनर्दार्ढ्यां पुरोडाशमभितो जुहुवादथ ॥

द्वितीयमादधानस्य स्त्रेकाद्या होममन्त्रकाः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहितायां प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

ॐ ॥ भूमिर्भूमा द्यौर्वरिस्त्रेत्याहाशिषैवैनमाधत्ते सर्पा
वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्षीरः काद्रवेयो मन्त्र-
मपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तमूरपाघ्नत सर्परान्निया
श्चग्निर्गाहपत्यमादधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वा-
धत्तेऽथो पूतमेव वृषिबीमन्वाद्यं नोपानमत्सैतं ॥ १ ॥

मन्त्रमपश्यत्ततो वै तामन्वाद्यमुपानमद्यत्सर्परा-
न्नियाश्चग्निर्गाहपत्यमादधात्यन्वाद्यस्वावरुध्या अथो

अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते यत्त्वा क्रुद्धः परो वपेत्या-
हापहृत एवास्मै तत्पुनरुखोहीपयामसीत्याह समिन्ध
एवैनं यत्ते मन्युपरोत्तस्येत्याह देवताभिरेव ॥ २ ॥

एनः सम्भरति वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्नि-
मुद्दासयते इहस्पतिवत्यर्षोपतिष्ठते ब्रह्म वै देवानां
इहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञः सन्द्धाति विच्छिन्नं यज्ञः स-
मिमं दधात्वित्याह सन्तत्यै विश्वे देवा इह मादय-
न्तामित्याह सन्तत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति सप्त ते
अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः ॥ ३ ॥

इत्याह सप्त सप्त वै सप्तधाग्नेः प्रियास्तनुवस्ता
एवावरुन्धे पुनरूर्जा सह रथ्येत्यभितः पुरोडाशमा-
हुती जुहोति यजमानमेवोर्जा च रथ्या चोभयतः
परिगृह्णात्यादित्या वा अस्माँसोकादमुं लोकमायन्ते
ऽमुष्मिन् लोके व्यतृष्यन्त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्याग्नि-
माधायैतान् होमानजुहवुस्त आर्भुवन् ते सुवर्गं लो-
कमायन् यः पराचीनं पुनराधेयाद्ग्निसादधीत स
एतान् होमाञ्जुहुयाचामेवादित्या ऋद्धिमार्भुवन् ता-
मेवर्भोति ॥ ४ ॥

सप्त देवताभिरेव जिह्वा एतान् पञ्चविंशतिश्च ॥४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ॥

चतुर्थानुवाके पूर्वोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते । अन्नाद्यायेत्यस्य
मन्त्रपदस्थाभिप्रायमाह “भूमिर्भूत्वा सौर्वरिणेत्याहाग्निष्वी-
नमाधत्ते” इति । आग्निषा अन्नाद्यं प्राप्नुमिच्छत्या चतसृभि-
र्ऋग्भिराधानं विधत्ते “सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं
कसर्षीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यन्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाप्लतं
सर्पराज्ञिया ऋग्भिरगार्हपत्यमादधाति पुनर्नवमेवैनमजरं
हृत्वाधत्तेऽथो पूतमेव” इति । जीर्यन्तो जरां प्राप्नुवन्तोऽम-
न्यन्त को जरायाः प्रतीकार इति विचारितवन्तः । तदा
कसर्षीरनामकः काद्रवेयः कद्रूपुत्रो भूमिरित्यादिकं मन्त्र-
सङ्गमपश्यत् । तन्मन्त्रमार्थ्यात् ते सर्पा जीर्णाः जरीरत्वचोऽप-
हृत्य कोमलास्त्वचः प्राप्नुवन् । सर्पाणां राज्ञो भूमिः । इयं वै
सर्पतो राज्ञीत्यन्यत्राज्जानात् । तस्या ऋचः भूमिर्भूत्वेत्याद्याः
ताभिराहितो वक्त्रिः जरां परित्यज्य नूतनः पूतश्च भवति ।
तमेव विधिमनूय प्रशंसति “पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैतं
मन्त्रमपश्यन्ततो वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत्सर्पराज्ञिया ऋग्भ-
रगार्हपत्यमादधात्यन्नाद्यस्यावह्या अथो अस्वामेवैनं प्रतिष्ठित-
माधत्ते” इति । अन्नाद्यायेत्युक्त्वात् प्राप्तिः । उपस्ये ते देवी-
त्युक्त्वाद्भूमौ प्रतिष्ठितत्वं । यदाह परोवप तत्सुकल्पमित्युक्तेः
वाससेव अग्नेः सान्त्वनाय अपलाप इत्याह “यत्त्वा क्रुद्धुः परो-

वपेत्याहापङ्क्त एवास्मै नत्” इति । उद्दीपयामसीत्स्याभिप्रा-
यमाह “पुनस्त्रोद्दीपयामसीत्याह समिन्ध एवैकं” इति । आ-
दित्या विन्ध इत्यादेरभिप्रायमाह “यन्ते मन्युपरोत्तस्येत्याह
देवताभिरेवैनष्टं सन्धरति” इति । उपस्थानं विधत्ते “वि वा
एतस्य यज्ञश्चिद्यते योऽग्निमुदासयते बृहस्पतिवत्यर्षोपतिष्ठते
ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सन्धधाति” इति । बृह-
स्पतिर्ब्रह्मोऽस्मान्सीति बृहस्पतिवती । तं ब्रह्मं प्रब्रह्म सन्धधा-
त्विति ब्रह्मसाभिप्रायमाह “विच्छिन्नं यज्ञं समिन्धं दधा-
त्वित्याह सन्धत्वि” इति । सम्बोधनस्योपयोगमाह “विन्धे देवा
इह मादयन्तामित्याह सन्धत्वि एव यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति” इति ।
यज्ञं सन्ततं कृत्वा देवेभ्यस्तत्कथनाय सम्बोधनं । समिधादिषु
सप्तसङ्ख्याया उपयोगमाह “सप्त ते अग्ने समिधः सप्त विह्वा
इत्याह सप्त सप्त वै सप्तधाग्नेः प्रियास्तनुवस्ता एवावहन्धे” इति ।
समिधादयः सर्वे पदार्थाः प्रत्येकं सप्त सप्त च निर्दिश्यन्ते ।
यस्मात्सप्तधावस्थिताः पदार्थाः अग्नेः प्रियास्तनुवः तस्मान्नादव-
रोधाय सप्तसङ्ख्याः । द्वितीयानुवाके विहितधोराहुत्योर्मन्त्रैः
विनियुक्ते “पुनरूर्जा सह रथ्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जु-
होति यजमानमेवोर्जा च रथ्या सोभवतः परिगृह्णाति” इति ।
द्वितीयाधाने होमान् विधत्ते “आदित्या वा अस्मांसोकादमुं
शोकमायन् तेऽमुस्मिन् शोके व्यद्व्यन् त इमं शोकं पुन-
रभवेत्याग्निमाधायैतान् होमानजुह्वुस्त आर्धुवन् ते सुवर्मे
शोकमायन् चः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत स एतान्

होमान् जुहुयाद् यामेवादित्या अद्भिर्भुवन् तामेवर्षति”
इति । आदित्या आधानपुनराधाने अनुष्ठाय सूवर्गे गत्वा
तत्र व्यह्वयन् विशेषेण दृषां प्राप्ताः, समृद्धिर्न प्राप्तेति मत्वा
भूमावामत्य लेकादिमन्त्रान् जुत्वा अतिशयेन समृद्धिं गताः ।
ततः पुनराधेयादूर्द्ध्वं अग्निमाधाय लेकादिभिर्जुहुयात् ॥ * ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ • ॥

ॐ ॥ उपप्रयन्तो अभ्रं मन्त्रं वोचेमाग्रये । आरे
अस्मे च ऋष्वते । अस्व प्रत्नामनुद्युतः शुक्रं दुदुहे
अह्यः । पयः सहस्रसामृषिं । अग्निर्मूर्धा दिवः ककु-
त्यतिः पृथिव्या अयं । अपाः रेतार्सि जिन्वति ।
अयमिह प्रथमो धाधि धातुभिर्हीता यजिष्ठो अभ्ररे-
धीष्टः । यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चिचं विभुवं
विश्वे विशे । उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्वै ॥ १ ॥

उभा राधसः सह माद्यध्वै । उभा दातारवि-
षाः रयीखामुभा वाजस्य सातये हुवे वां । अयन्ते
योनिर्धृत्वियो यतो जातो अरोचवाः । तं जानन्नम
आरोहाया नो वर्धया रयिं । अन्न आयूषि पवस

आसुवोर्जमिषञ्च नः । आरे बाधस्व दुष्कुनां । अग्ने
पवस्व स्वपा अस्मै वर्षः सुवीर्यं । दधत्योषः रयिं ॥ २ ॥

मयि । अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया ।
आ देवान् वक्षि यक्षि च । स नः पावक दीदिवोऽग्ने
देवाः इहावह । उप यज्ञः हविश्च नः । अग्निः शुचि-
व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुचीरोचत आहु-
तः । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा आजन्त ईरते । तव
ज्योतीः ष्यर्चयः । आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे ॥ ३ ॥

देहि वर्षादा अग्नेऽसि वर्षा मे देहि तनूपा अग्ने-
ऽसि तनुवं मे पाह्यग्ने यन्मे तनुवा जनं तन्न आपृण
चिचावसो स्वस्ति ते पारमशीयेन्धानास्त्वा शतः हि-
मा द्युमन्तः समिधीमहि वयस्वन्तो वयस्कृतं यशस्वन्तो
यशस्कृतः सुवीरासो अदाभ्यं । अग्ने सपत्नदम्भनं
वर्षिष्ठे अधिनाके । सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्षसागयाः
समृषीणाः स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना । त्वमग्ने सूर्य-
वर्षा असि सं मामायुषा वर्षसा प्रजया सृज ॥ ४ ॥

आहुवध्यै पोषः रयिं मे वर्षसा सप्तदश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्भिरनुवाकैः पुनराधानं समापितं । अथ पञ्चम-
मारभ्य दशमस्य पूर्वार्धपर्यन्तैरनुवाकैः अन्युपस्थानमुच्यते ।
कस्यः “अन्युपस्थानं व्याख्यास्यामः, उपतिष्ठत इति चोद्यमान
आहवनीयमेवोपतिष्ठेतेति वचनादन्यामुत्तरामाहुतिमुपोत्थाय
कवातिर्यङ्गिवोपतिष्ठेतेोपप्रयन्तो अध्वरमिति षड्विः” इति ।
तत्र प्रथमा “उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये । आरे
अग्ने च ष्टण्णते” इति । अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः प्राप्नुवन्तो वय-
मग्नये अग्निसन्तोषार्थमुपस्थानमन्त्रं वोचेम वक्तारो भूयासः ।
कीदृशायाग्नये, दूरादप्यस्यदीयं वचः ष्टण्णते । अथ द्वितीया
“अस्य प्रजामनुद्युतं शुक्रं दुदुष्टे अह्वयः । पयः सहस्रसा-
मृषिं” इति । अस्याग्नेः प्रजां *पुरातनीमनुद्युतमनुकूलदीप्तिं
†गोस्थानीयामह्वयो सज्जामकुर्वन्त ऋत्विजः पयः चीरादि-
स्थानीयं सहस्रसां वज्रधनप्रदमृषिं अतीन्द्रियज्ञानप्रदं‡ शुक्रं
ज्योतिर्दुदुष्टे दुहन्ति । अथ तृतीया “अग्निर्मूर्धा दिवः ककु-
त्पतिः पृथिव्या अयं । अपां रेतांसि जिवति” इति ।
अथमग्निरादित्यरूपेण दिवो द्युलोकस्य ककुदुच्छ्रितो मूर्धा
अग्निस्त्वानीयः । पृथिव्याः पतिः दाहपाकादिकारित्वेन पाल-
कोऽप्ययं । किञ्च । अपां रेतांसि उदककार्याणि स्थावर-
जङ्गमशरीराणि जाठराग्निरूपेण जिवति प्रीणयति । अथ

* पुरातनीं द्युतिमनुकूलदीप्तिं इति तै० ।

† गोस्थानीयामनु अह्वय इति तै० ।

‡ ऋत्विक्कर्मप्रवर्तकं इति का० ।

चतुर्थी “अयमिह प्रथमो धायि धादभिर्हीता यजिष्ठो
 अध्वरेखीच्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्रं वि-
 भुवं विभ्रे विभ्रे” इति । अयमग्निरिह कर्मणि प्रथमः प्रधान-
 भूतः धादभिर्धारणाय प्रथतमानैरस्माभिर्धायि धार्यते ।
 कीदृशोऽग्निर्हीता देवानामाह्नाता । यजिष्ठो मनुष्येभ्योऽति-
 श्रयेण यष्टा । अध्वरेषु यागेषु ईच्यः स्तुत्यः । किञ्च । अप्र-
 वानसञ्ज्ञका भृगुसञ्ज्ञकाश्च मुनयो वनेषु स्वाश्रमेषु विभ्रे
 विभ्रे तत्तत्प्रजाभ्युदयार्थं यमग्निं चित्रं ब्रह्मयागाधारत्वेन
 विचित्रं विभुवं व्याप्तं विरुचुः विभ्रेषेण दीपितवन्तः । अथ
 पञ्चमी “उभा वामिन्द्राग्नी आञ्जवथा उभा राधसः सह
 मादयध्वे । उभा दाताराविषाः रथीणामुभा वाजस्य सातये
 ऊवे वां” इति । इयञ्च प्रथमप्रपाठके व्याख्याता । हे इन्द्राग्नी
 युवामुभावपि आभिमुख्येन हेतुमिच्छामि । पुनरपि युवा-
 मुभौ सह राधसो अन्नेन मादयितुमिच्छामि । यस्माद्
 युवामुभौ अस्मानां धनानाञ्च दातारौ तस्मादन्नधनलाभाय
 युवामाह्वयामि । अथ षष्ठी “अयन्ते योनिर्द्वितियो यतो
 जानो अरोचथाः । तं जानन्नञ्च आरोहाथा नो वर्धथा रथिं”
 इति । हे अग्ने अयमाहवनीयप्रदेशः ते योनिः तव स्थानं,
 स च योनिः द्वितियः चतुस्रमन्धः, सर्वस्मिन्नप्यृतावनेन होम-
 निष्यन्तेः । यत आहवनीयप्रदेशात् जात उद्भूतः त्वं अरो-
 चथाः दीप्यसे तं प्रदेशं जानन् मम स्थानमिति अवगच्छन्
 आरोह । अथानन्तरं नो अस्माकं रथिं धनं वर्धथ । कल्पः

“अग्न आयूँषि पवस इति षड्भिः संवत्सरे संवत्सरे सदा वेति ।
उपतिष्ठत इति शेषः । एतास्त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र (सं०१का०।
३प्र०।१४अ०) व्याख्याताः । तत्र प्रथमा “अग्न आयूँषि
पवस आसुवोर्जमिषश्च नः । आरे बाधस्व दुष्कुनां” इति ।
हे अग्ने त्वं अस्मदायूँषि पवसे बोधयसे निर्दोषाणि करोषि ।
अस्माकं बलं अन्नमानय । वैरिसेनां दूरे बाधस्व । अथ
द्वितीया “अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यं । दधत्योषः
रथिं मयि” इति । हे अग्ने स्वपाः शोभनकर्मा त्वमस्मासु
ब्रह्मवर्चसं समीचीनसामर्थ्यश्च पवस्व बोधय । किं कुर्वन् पुष्टिं
धनश्च मयि धारयन् । अथ तृतीया “अग्ने पावक रोचिषा
मन्त्र्या देवजिह्वया । आ देवान् वचि यचि च” इति । हे
पावकाग्ने देव रोचमानया मादयिष्या जिह्वया देवान् आवह
यचि च । अथ चतुर्थी “स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाः
इहावह । उप यज्ञः हविश्च नः” इति । हे बोधकाग्ने
दीदिवो दीप्यमानः स त्वं देवान् इह आनय । अस्मदीयं
यज्ञं हविश्च उपगच्छ । अथ पञ्चमी “अग्निः शुचिब्रततमः
शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुचीरोचत आजतः” इति ।
अथमग्निः अतिशुद्धब्रतयुक्तः विप्राभिमानित्वादपि शुचिः ।
विद्वद्भिमानित्वादपि शुचिः । अस्माभिः सर्वत्राजतः शुद्धो
दीप्यते । अथ षष्ठी “उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त
ईरते । तव ज्योतीः चर्चयः” इति । हे अग्ने तव शुचयः
शुद्धाः शुक्रा रश्मयो भ्राजन्तो दीप्यमानाः उद्गच्छन्ति अर्च-

यितारस्तव ज्योतीषि प्राप्नुवन्तीति शेषः । कल्पः “आयुर्दा अग्न इति सिद्धमा चित्रावसो खस्ति इति चित्रावसुना* सायमुप-
तिष्ठते” इति । पाठस्तु “आयुर्दा अग्नेऽस्थायुर्मे देहि वचोदा अग्ने-
ऽसि वचो मे देहि तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाद्भ्यो यन्मे तनुवा
ऊनं तन्न आपृण” इति । आपूरयेत्यर्थः । चतुर्व्यंतेषु यजुःसु
स्पृष्टमन्यत् । अथ यजुरन्तरं “चित्रावसो खस्ति ते पारम-
शीय” इति । हे चित्रावसो रात्रे तव पारं समाप्तिं खस्ति
शेमेण प्राप्नुवामि । कल्पः “† अर्वाग्वसुना प्रातरर्वाग्वसो खस्ति
ते पारमशीयेन्धानास्त्वा शतः हिमा इत्युपस्त्राय” इति ।
अर्वागित्यादि शाखान्तरमन्तः । अत्रत्यमन्त्रपाठस्तु “इन्धा-
नास्त्वा शतः हिमा शुमन्तः समिधोमहि वयस्खन्तो वय-
स्कृतं यशस्खन्तो यशस्कृतः सुवीरासो अदाभ्यं । अग्ने सपत्न-
दम्भनं वर्षिष्ठे अधिनाके” इति । हे अग्ने त्वां समिद्धिरि-
न्धाना वयं शतसङ्ख्याकान् हेमन्तोपलक्षितसंवत्सरान् शुमन्तो
दीप्तिमन्तः समिधोमहि लोके सम्यक् प्रख्याता भूयासा ।
कीदृशं त्वां वयस्कृतं अन्नस्य कर्तारं । यशस्कृतं कीर्तिप्रदं ।
अदाभ्यं केनाप्यतिरस्कार्थं । वर्षिष्ठे अधिनाके अतिप्रौढस्वर्ग-
विषये सपत्नदम्भनं विरोधिनाशनं । कीदृशा वयं वयस्खन्तो
अन्नवन्तः । यशस्खन्तः कीर्तिमन्तः । सुवीरासः शोभनपुत्रा-
दियुक्ताः । कल्पः “चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय सं

* चित्रावसो खस्ति चित्रावसो वसूनामिति इति तै० ।

† चिरर्वाग्वसुना इति तै० ।

त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथा इत्यनुवाकशेषेणोपस्थाय” इति ।
पाठस्तु “सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषीणां स्तुतेन
सं प्रियेण धाम्ना । त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि सं मामायुषा वर्चसा
प्रजया सृज” इति । हे अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा सम-
गथाः सङ्गतोऽसि । ऋषीणां स्तोत्रेण सङ्गतोऽसि । प्रियेण
स्थानेनाहवनीयदेशलक्षणैः सङ्गतोऽसि । हे अग्ने त्वं सूर्य-
समानतेजा असि । मां आयुरादिभिः संयोजय ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“पूर्वस्याग्नेरुपस्थानमुपप्रेत्यनुवाकतः” । इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहितायां प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

ॐ । सम्यश्यामि प्रजा अहमिदं प्रजसो मानवीः ।
सर्वा भवन्तु नो गृहे । अभ्यस्थाम्भो वो भक्षीय मह-
स्य महो वो भक्षीय सहस्य सहो वो भक्षीयोर्जस्योर्जं
वो भक्षीय रेवतीरमध्वमस्मिन् लोकैऽस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन्
क्षयेऽस्मिन् योनाविहैव स्तेतो मापंगात बह्वीर्म भूया-
स्त ॥ १ ॥

संहितासि विश्वरूपीरा मोर्जाविशा गौपत्येना
रायस्योषेण सहस्रपोषं वः पुष्यासं मयि वो रायः

अयन्तां । उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयं ।
 नमो भरन्त एमसि । राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य
 दीदिविं । वर्धमानस्वे दमे ॥ स नः पितेव सूनवे-
 ऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये । अग्ने ॥ २ ॥

त्वं नो अन्तमः । उत चाता शिवो भव वरूथ्यः । तं
 त्वा शोचिष्ठ दीदिवः । सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ।
 वसुरग्निरवसुश्रवाः । अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः ।
 ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यत रायस्योषेण वः पश्या-
 मि रायस्योषेण मा पश्यतेडा स्थ मधुवृतः स्योना
 माविशतेरा मदः । सहस्रपोषं वः पुष्यासं ॥ ३ ॥

मयि वो रायः अयन्तां । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो
 देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ सोमान्
 स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजं ।
 कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सञ्चसि दाशुषे । उपोपेक्षु
 मघवन् भूय इक्षु ते दानं देवस्य पृच्यते । परि त्वाग्ने
 पुरं वयं विप्रस् सहस्य धीमहि । धृषद्वर्णं दिवे दिवे
 भेत्तारं भङ्गुरावतः । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं
 त्वया गृहपतिना भूयासस् सुगृहपतिर्मया त्वं गृह-
 पतिना भूयाः शतस् हिमास्तामाशिषमाशासे तन्तवे

ज्योतिष्यतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्यतीं ॥ ४ ॥

भूयास्त स्वस्तयेऽग्ने पुष्यासं धषद्वर्णमेकान्नचिः-
शच्च* ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

पञ्चमेऽनुवाके अन्युपस्थानमुक्तं । तथापि षष्ठेऽनुवाके
पुनरपि गार्हपत्यस्याहवनीयस्य चोपस्थानं सपरिकरमभि-
धीयते । कल्पः “सम्यग्शामि प्रजा अहमिति गृहान् प्रेक्षते”
इति । पाठस्तु “सम्यग्शामि प्रजा अहमिडप्रजसो मानवीः ।
सर्वा भवन्तु नो गृहे” इति । अहं मनुष्यः प्रजा इडप्रज-
सस्य सम्यक् पश्यामि । इडा धेनुस्तस्याः प्रजा अपत्यानि इड-
प्रजसः । मनुष्यरूपास्य सर्वाः प्रजा अस्माकं गृहे तिष्ठन्तु ।
कल्पः “अम्भस्याम्भो वो भचीयेति गोष्ठमुपतिष्ठते” इति ।
पाठस्तु “अम्भस्याम्भो वो भचीय महस्य महो वो भचीय
महस्य सहो वो भचीयोर्जस्योर्जं वो भचीय” इति । अम्भः
पीतोदकसारं । महः पूज्यं सर्वैरादरणीयं । सहो बलद्धरं । ऊर्जं
खादुतमरसरूपं यत् चीरादि । तत्कारणत्वेन हे पशवः तद्रूपा
स्य । अतो युष्मदीयं चीरादिकं अस्माकं भक्ष्यमस्तु । कल्पः
“रेवती रमध्वमित्यन्तराग्नी तिष्ठन् जपति” इति । पाठस्तु

* एकाग्रविष्प्रतिश्च इति पुस्तकद्वये ।

“रेवती रमध्वमस्मिन् लोकेऽस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् चयेऽस्मिन् यो-
 नाविहैव स्तोतो मापगात बङ्गीर्मे भूयास्त” इति । हे रेवतीः
 पञ्चवः अस्मिन् लोके गोष्ठे ब्रजविशेषे चये गृहविशेषे योनौ
 स्थानविशेषे रमध्वं क्रोडध्वं, इहैव योनौ स्त सर्वदा तिष्ठत,
 इतः स्थानान्मापगात मापगच्छत, मे मदर्थमपत्यपरम्परया
 बहवो भूयास्त । कल्पः “संहितासि विश्वरूपीति वत्सम-
 भिमृशति” इति । पाठस्तु “संहितासि विश्वरूपीरा मेर्जा
 विशा गौपत्येना रायस्योषेण सहस्रपोषं वः पुष्यासं मधि
 वो रायः अयन्तां” इति । हे वत्स त्वं मात्रा सहितोऽसि संयु-
 क्तोऽसि । विश्वरूपीः आदरेण स्तनं पातुं वामतो दक्षिणतश्च
 पुनः पुनर्धावन् बङ्गरूपवदवभाससे । तादृशस्त्वं ऊर्जा क्षीरादि-
 रसनिमित्तेन मा आविश मत्समीपं आगच्छ । गौपत्येन
 मदीयं बङ्गपशुस्वामित्वं निमित्तीकृत्य मामाविश । रायस्योषेण
 धनपुष्टिनिमित्तेनापि मामाविश । सहस्रसङ्ख्याया पुष्टिर्यथा भवति
 तथा युञ्जान् पुष्यासं । मधि युञ्जदीयक्षीरादिधनान्याअयन्तां ।
 कल्पः “उप त्वाग्ने दिवे दिव इति तिसृभिर्गायत्रीभिर्गार्हपत्य-
 मुपतिष्ठते । अग्ने त्वं नो अन्तम इति चतसृभिर्हिपदाभिः । स नो
 बोधि शुधी हवमुरुष्या षो अघायतः समस्मादित्येषा चतुर्थी
 भवति” इति । तत्र प्रथमा गायत्री “उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषा-
 वस्तर्धिया वयं । नमो भरन्त एमसि” इति । (अग्नेदसं० १मं० ।
 १सू०) हे अग्ने प्रतिदिनं त्वां उप एमसि उप गच्छामः । दोषा-
 वस्तः सायं प्रातश्च धिया नमो भरन्तः नमस्कारं सत्यादयन्तः ।

अथ द्वितीया “राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं । वर्ध-
मानं खे दमे” इति । कीदृशन्त्वां । अध्वराणां राजन्तं
यज्ञराजं । गोपां गवां पाञ्चकं । अतस्य दीदिविं सत्येन
द्योतमानं । खे दमे खकीयेऽग्निदोत्रगृहे हविर्भिर्वर्धमानं । अथ
द्वितीया “स नः पितेव सूनवेऽग्रे सूपायनो भव । सचस्वा नः
खस्तये” इति । हे अग्ने त्वं नोऽस्मदर्थं स तादृशस्त्वं सूपायनो
भव सुखेन प्राप्तुं शक्यो भव । यथा पुत्रार्थं पिता सुप्रायः
तददस्माकं खस्तये चेमाद्य सचस्व समवेतो भव । अथ प्रथमा
द्विपदा “अग्ने त्वं नो अन्नमः । उत चाता शिवो भव वरूत्यः”
इति (ऋग्० ५ मं० १२४ सू०) । अन्नमोऽन्निकतमो भव उत अपि
च चाता शिवश्च सन् वरूत्यो वरूत्ये गृहे नित्यं सन्निहितो
भव । अथ द्वितीया “तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः । सुखाय नूनमीमहे
सखिभ्यः” इति । शुद्धतम दीप्यमान सखिभ्यः सखीनामस्माकं
सुखाय सुखाय तं पूर्वाक्तगुहं त्वां ईमहे प्राप्तुमः । अथ द्वितीया
“वसुरग्निर्वसुअवाः । अष्का नचि शुमन्तमो रयिं दाः” इति ।
वसुर्वसुमानयमग्निः । वसु इन्द्रादिदेवैरादरेण श्रूयते इति
वसुअवाः । हे तादृशाग्ने अष्कास्मदभिमुखो नचि प्राप्नुहि ।
शुमन्तमः अतिशयेन दीप्यमानो रयिं दाः धनं देहि । चतुर्थी
तु शाखान्तरगता । कल्पः “ऊर्जा वः पश्नामूर्जा मा पश्यतेति
गृहान् प्रेक्षते पशून्वा” इति । पाठस्तु “ऊर्जा वः पश्नामूर्जा मा
पश्यत रायस्योषेण वः पश्नामि रायस्योषेण मा पश्यतेडा स्व
मधुहृतः स्योना माविशतेरा मदः । सहस्रपोषं वः पुष्यासं

मयि वो रायः अयन्तां” इति । हे गृहगतः पशवः क्षीरा-
दिरसनिमित्तेन धनपुष्टिनिमित्तेन युष्मानहं पश्यामि । यूय-
मपि तथा मां पश्यत । हे इडा गावः यूयं मधुल्लतो मधुर-
घृतकारिण्यः स्य । सोनाः सुखकराः, दराः अन्नवत्यो, मदेो
मादयित्रीो मामाविशत । अतसहस्रसङ्घाकपुष्टिर्यथा भवति
तथा युष्मान् पुष्यामं । युष्माकं धनानि क्षीरादीनि मयि
अयन्तां । कल्पः “तत्सवितुर्वरेण्यं” “सोमान् खरणं” “मित्रस्य
चर्षणीधृतः” “प्र स मित्र” “कदाचन क्षरीरसि” “कदाचन
प्रयुच्छसि” “परि त्वाग्ने पुरं वयं” इत्युपस्थायेत्याहवनीयमिति
सम्भते । तत्र प्रथमैवमाघाता “तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्” इति (ऋग्० ३०० । ६२ सू०) ।
यः सविता अस्माकं बुद्धिं प्रेरयति तस्य सवितुर्देवस्य वरणीयं
तद्भर्गः तेजः ध्यायेमहि । अथ द्वितीया “सोमान् खरणं
कृणुहि ब्रह्मणस्यते । कक्षीवन्तं य औशिजं” इति (ऋग्० १०० ।
१८ सू०) । ब्रह्मणः परितृढस्य कर्मणः पते स्वामिन् अग्ने यस्त्वं
औशिजं उशिजश्चषेः पुत्रं कक्षीवन्तं च्षधिं कर्मप्रवर्तकं कृत-
वानशीत्यध्याहारः । तादृशस्त्वं सोमानं सोमयागानां खरणं
उपदेष्टारं कृणुहि कुरु । “मित्रस्य” “प्र स मित्र” इति द्वयमत्र
नास्मात् (ऋग्० ३०० । ५८ सू०) । अथ पञ्चमी “कदाचन क्षरी-
रसि नेन्द्र सयसि दाशुषे । उपोपेक्षु मघवन् भूय इक्षु ते
दानं देवस्य पृथ्यते” इति (यजुर्० ८०१ । १) । हे इन्द्र परमै-
श्वर्ययुक्ताग्ने कदाचन कदाचिदपि क्षरीः हिंसको नासि किन्तु

दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानार्थं उपोषेसु अत्यन्तं समीप एव सशसि ममवेतोऽसि । हे मघवन्निन्द्रसदृश्याग्ने भूय इन्नु पुनरपि देवस्य ते तव दानं पृच्यते फलदानमस्माभिः संयुज्यते । “कदा-चन प्रयुच्छसि” इत्येषात्र नाम्नाता (यजुर्० ८२०।२।) । अथ सप्तमी “परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृषद्वर्षे दिवे दिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः” इति (ऋग्० १० मं०।८७०।) । सहसि भवः सहस्यः । हे सहस्य बलवन्नाग्ने वयं त्वां प्रतिदिनं परिधीमहि परितो धारयामः । कीदृशं त्वां । पुरं अभिमतानां पूरकं । विप्रं ब्राह्मणजात्यभिमानिनं । धृषद्वर्षे वैरिणं धृषन् अभिभवन् वर्ण आकारो यस्य तादृशं । भङ्गुरावतो भञ्जन-शीलस्यापारोपेतस्य रक्षसो भेत्तारं । कल्पः “अग्ने आयुषि पवस इत्याग्निपावमानोभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाग्निषमाशासे तन्तव इत्यजातस्य अमुष्मा इति जातस्य” इति । आग्निपावमान्यौ नात्रास्माने । मन्त्रान्तरपाठस्तु “अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृह-पतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतं हिमास्तामाग्निषमाशासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाग्निषमा-शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीं” इति । हे गृहपालकाग्ने गृहपतिना त्वया सुगृहीतोऽहं शोभनगृहपतिर्भूयासं । तथा गृहपतिना मया पूजितस्त्वं गृहस्वामी भूयाः । कियन्तं कालं । शतं हिमाः । हिमशब्दोपलक्षितहेमन्तर्तुसहितान् शत संवत्सरान् । अहं तन्तव उत्पत्त्यमानपुत्रमन्तानाय ज्योतिष्मतीं ब्रह्मवर्चसयुक्तां

तामाग्निषं आयुराद्यैश्चर्यवृद्धिरूपां आग्नासे एवममुष्मै जाताय
देवदत्तादिनाम्बे ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

सं प्रेक्षते गृहानम्बस्य गोष्ठमुपतिष्ठते ।
रेवान्तराग्नी जपति संहिता वत्सकं स्पृशेत् ॥
उप त्वा पश्चिमं वज्रं षण्मन्त्रैरुपतिष्ठते ।
ऊर्जा प्रेक्ष्य गृहंस्तस्य चतुर्भिः पूर्वपावकं ॥
उपस्यायाग्न इत्यस्नात्पश्चिमं चोपतिष्ठते ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

अयज्ञो वा एष योऽसामोपप्रयन्तो अध्वरमि-
त्याह स्तोममेवासमै युनक्त्युपेत्याह प्रजा वै पशव
उपेमं लोकं प्रजामेव पशूनिमं लोकमुपैत्यस्य प्रत्ना-
मनुद्युतमित्याह सुवर्गो वै लोकः प्रत्नः सुवर्गमेव लो-
कः समारोहत्यग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्याह मूर्धानं ॥१॥

एवैनः समानानां करोत्यथो देवलोकादेव मनु-
ष्यलोके प्रतितिष्ठत्ययमिह प्रथमो धायि धातृभिरि-
त्याह मुख्यमेवैनं करोत्युभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या
इत्याहौजो बलमेवावरुन्धेऽयं ते योनिर्ऋत्विय इत्याह

पशवो वै रयिः पशूनेवावरुन्धे षडभिरुपतिष्ठते षड्
वै ॥ २ ॥

ऋतव ऋतुषेव प्रतितिष्ठति षडभिरुत्तराभिरुप-
तिष्ठते द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संव-
त्सर एव प्रतितिष्ठति यथा वै पुरुषोऽश्वो गौर्जीर्यत्ये-
वमग्निराहितो जीर्यति संवत्सरस्य परस्तादाग्निपाव-
मानोभिरुपतिष्ठते पुनर्नवमेवैनमजरं करोत्यथो पु-
नात्येवोपतिष्ठते योग एवास्यैष उपतिष्ठते ॥ ३ ॥

दम एवास्यैष उपतिष्ठते याञ्जैवास्यैषोपतिष्ठते
यथा पापीयांश्रेयस आहृत्य * नमस्यति तादृगेव तदा-
युदा अग्नेऽस्यायुमे देहीत्याहायुदा ह्येष वर्चोदा अग्ने-
ऽसि वर्चो मे देहीत्याह वर्चोदा ह्येष तनूपा अग्नेऽसि
तनुवं मे पाहीत्याह ॥ ४ ॥

तनूपा ह्येषोऽग्ने यन्मे तनुवा जनं तन्म आपृणो-
त्याह यन्मे प्रजायै पशूनामूनं तन्म आपूरयेति वावै-
तदाह चिचावसो स्वस्ति ते पारमशीयेत्याह राचिवै
चिचावसुरव्युष्ट्यै वा एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभैषुर्व्यु-
ष्टिमेवावरुन्ध इन्धानास्त्वा शतं ॥ ५ ॥

* पापीयांश्रेयसाहृत्य इति पाठान्तरः ।

हिमा इत्याह शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठित्येषा वै सूर्मी कर्णिकावत्येतया ह स्र वै देवा असुराणां शततर्हास्तृहन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतर्षी यजमानो धातुव्याय प्रहरति स्तृत्या अश्चम्बटकारं सं त्वमग्ने सूर्यस्य वचसागया इत्याहैतत्त्वमसीदमहं भूयासमिति वावैतदाह त्वमग्ने सूर्यवर्चा असित्याहाशिषमेवैतामाशास्ते ॥ ६ ॥

मूर्धानं षड्वा एष उपतिष्ठते पाहीत्याह शतमहं षोडश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तमानुवाके पञ्चमानुवाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । उपप्रेत्यादिमन्त्रसङ्गोपस्थानेन ज्योतिष्टोमे चिदृत्पञ्चदशादिसोमवदग्निहोत्रेऽपि स्तोमयोग उपचर्यत इत्याह “अयज्ञो वा एष योऽसामोपप्रयन्तो अध्वरमित्याह स्तोममेवास्मै युनक्ति” इति । यः सामरहितः स यज्ञ एव न भवति । ऋग्भेदादावृत्तिभेदाच्च निष्पन्नः सामसङ्गः स्तोमः । तच्चास्मिन्नग्निहोत्रे मन्त्रसङ्गेन सम्पादयति । उपशब्दसूचितं दर्शयति

स्नादाग्निपावमानीभिरुपतिष्ठते पुनर्नवमेवैनमजरं करोत्यथो
 पुनात्येव" इति । पुरुषादीनां चिरकाले देहे यथा जीर्यति
 तथाऽग्नेः संवत्सरे प्राप्तां जरां निवार्य नूतनशरीरं बोधयितुं
 संवत्सरादूर्ध्वमुपस्थानं । अग्निदेवतायाः पवमानदेवतायाश्च
 सम्बन्धिन्य ऋष आग्निपावमान्यः । यद्यप्यग्निरेव बोधकत्वा-
 त्पवमानः तथापि बोधकलोपाधेरन्यत्वमभिप्रेत्य निर्देशभेदः ।
 विहितमुपस्थानं चतुर्वारमनूद्य प्रशंसति "उपतिष्ठते योग
 एवास्यैष उपतिष्ठते दम एवास्यैष उपतिष्ठते याञ्चैवास्यैषोपति-
 ष्ठते । यथा पापीयांश्चेयस आहृत्य नमस्यति तादृगेव तत्" इति ।
 उपतिष्ठत इति यत् एष एव अस्याग्नेर्योगो यजमानेन सहा-
 नुयाञ्चानुयाहकरूपः सम्बन्धः । तथा दमो दाहादिलक्ष-
 णोपद्रवनिवारणं । तथा धनादियाञ्जा । यथा लोके कश्चि-
 द्हरिद्रो धनिकाय किञ्चिदुपायनमानीथ नमस्कारं करोति
 तादृगिदमुपस्थानं । अयमिह प्रथमो धायि धातृभिरिति
 योग उक्तः । आरे बाधस्तु दुष्कुनामिति अनिष्टनिवारणं ।
 अथा नो वर्धया रथिमिति याञ्जा । मन्त्रं वेचेमाग्नय इति
 उपायनं । चयाणां यजुषामर्थप्रसिद्धिं दर्शयति "आयुर्दा
 अग्नेऽस्यायुर्मं देहीत्याहायुर्दा ह्येष वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे
 देहीत्याह वर्चोदा ह्येष तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाही-
 त्याह तनूपा ह्येष" इति । तनुशब्देन प्रजाः पशवस्योपलक्षिता
 इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे "अग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आपृणो-
 त्याह यन्मे प्रजायै पशूनामूनं तन्म आपूरयेति वावैतदाह"

इति । चित्रावसुपदस्यार्थं वाक्यतात्पर्यञ्च दर्शयति “चित्रा-
वसो खसि ते पारमशीयेत्याह रात्रिर्वै चित्रावसुरव्युष्यै वा
एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभैषुर्व्युष्टिमेवावर्त्तन्ते” इति । नक्षत्रादि-
रूपं चित्रमभिव्यक्ततया वसत्यस्यामिति रात्रिश्चित्रावसुः
अव्युष्टिः *प्रभाताभावः । हेमन्तैर्ता रात्रेर्दीर्घत्वेन प्रभातं न
भविष्यत्येवेति कदाचित् ब्राह्मणा भीताः अतः पारमशीयेति
प्रार्थनया प्रभातं खभते । अतसङ्ख्यां प्रशंसति “इन्धानास्त्वा
अतः हिमा इत्याह अतायुः पुरुषः अतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये
प्रतितिष्ठति” इति । अस्य मन्त्रस्योपस्थाने समिदाधाने च
विनियोगद्वयं सूत्रकार उदाजहार “इन्धानास्त्वा अतः हिमा
इत्युपस्थायेन्धानास्त्वा अतः हिमा अग्नेः समिदस्यभिश्मन्त्वा
मा पाहि सोमस्य समिदसि †परस्त्वा मा पाहि यमस्य समिदसि
मृत्योर्मा पाहीति चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय” इति ।
तत्रोपस्थानाङ्गत्वप्रस्तावेन मन्त्रो व्याख्यातः । अथ तस्यैव समि-
दाधानाङ्गत्वं विधत्ते “एषा वै सूर्या कर्णकावत्येतया ह स्र वै
देवा असुराणां अततर्हां सृष्ट्वहन्ति यदेतया समिधमाद-
धाति वज्रमेवेतच्छतर्षी यजमानो भाद्रव्याथ प्रहरति सृत्या
अच्छम्बद्वारं” इति । अखन्ती लोहमयी स्थूणा सूर्या वा च
कर्णकावती छिद्रवती अतएव अखन्तीत्यर्थः । ‡तत्समानेयमृक्,

* प्रभातान्त इति का० । प्रभातभाव इति तै० ।

† परस्त्वा म रधि इति का० ।

‡ तत्र वर्त्तमानेयमृक् इति तै० ।

एकेन प्रहारेण शतसङ्ख्याकाम्भारयन्तः शूराः शततर्षाः,
 असुराणां मध्ये तादृशान् एतयर्षा देवा हिंसन्ति अनया समि-
 दाधानेन शतस्त्रीमेनामृचं वज्रं कृत्वा वैरिणं हन्तुं प्रहरति ।
 अश्वत्थद्वारं स्वस्य विनाशो यथा न भवति तथेत्यर्थः । सं-
 तमग्ने इत्यर्धेनाग्नेर्गुणकथनं स्वस्यापि तत्प्रार्थनाचेत्याह “सं-
 तमग्ने सूर्यस्य वर्षसागथा इत्याहैतत्त्वमसीदमहं भूयासमिति
 वावैतदाह” इति । द्वितीयार्धे सं मामाचुषेति प्रार्थनमिति
 दर्शयति “त्वमग्ने सूर्यवर्षा असीत्याहाग्निषमेवैतामाशास्ते” इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णायजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सम्पश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव ग्राम्याः
 पशवस्तानेवावन्थेऽम्भस्थाम्भो वो भक्षीयेत्याहाम्भो
 क्षीता महस्थ महो वो भक्षीयेत्याह महो क्षीताः
 सहस्थ सहो वो भक्षीयेत्याह सहो क्षीता ऊर्जस्थोर्ज
 वो भक्षीयेति ॥ १ ॥

आहोर्जो क्षीता रेवतीरमध्वमित्याह पशवो वै
 रेवतीः पशूनेवात्मन् रमयत इहैव स्तेतो मापगाते-
 त्याह भ्रुवा एवैना अनपगाः कुरुत इष्टकचिदा

अन्योऽग्निः पशुचिदन्यः संहितासि विश्वरूपीरिति
वत्समभिमृशत्युपैवेनं धत्ते पशुचितमेनं कुरुते प्र ॥ २ ॥

वा एषोऽस्मास्त्रोकाच्यवते य आहवनीयमुपतिष्ठते
गाहपत्यमुपतिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्यथो गा-
हपत्यायैव निहृते गायत्रीभिरुपतिष्ठते तेजो वै गा-
यत्री तेज एवात्मन्धत्तेऽथो यदेतं तृचमन्वाह सन्तत्यै
गाहपत्यं वा अनु द्विपादो वीराः प्रजायन्ते य एवं
विद्वान् द्विपादाभिर्गाहपत्यमुपतिष्ठते ॥ ३ ॥

आस्य वीरो जायत ऊर्जा वः पश्यामूर्जा मा पश्य-
तेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह
प्रसृत्यै सोमान् स्वरेणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे
क्षणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे कदा
चन स्तरीरसीत्याह न स्तरीः रात्रिं वसति ॥ ४ ॥

य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते परि त्वाग्ने पुरं वयमि-
त्याह परिधिमैवैतं परिदधात्यस्कन्दायाग्ने गृहपत
इत्याह यथायजुरैवैतच्छतः हिमा इत्याह शतं त्वा
हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह पुचस्य नाम गृह्णा-
त्यन्नादमेवैनं करोति तामाशिषमाशासे तन्तवे ज्यो-
तिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पचोऽजातः स्यात्तैजस्व्येवास्य

ब्रह्मवर्चसी पुषो जायते तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्यो-
तिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुषो जातः स्यात्तेज एवास्मिन्
ब्रह्मवर्चसं दधाति ॥ ५ ॥

ऊर्जं वो भक्षीयेति प्र गार्हपत्यमुपतिष्ठते वसति
ज्योतिष्मतीमेकान्नचिःशब्द ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ • ॥

अथाष्टमेऽनुवाके षष्ठानुवाकोक्ता मन्वा व्याख्यायन्ते । तत्र
इडप्रजस इत्यनेन पदेन गवास्यादयो विवक्षिता इत्यभिप्रे-
त्याह “सम्यग्नामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव याम्वाः
पञ्चवस्तानेवावरुन्धे” इति । अम्भो महः सह ऊर्जश्चर्द्धैर्गवामुप-
लक्ष्यं युक्तमित्याह “अम्भस्याम्भो वो भक्षीयेत्याहाम्भो क्षीता
महस्य महो वो भक्षीयेत्याह महो क्षीताः सहस्य सहो वो
भक्षीयेत्याह सहो क्षीता ऊर्जस्वोर्जं वो भक्षीयेत्याहोर्जा क्षीताः”
इति । रेवतीशब्देन विवक्षितं क्षीरादिधनमासामक्षीति व्युत्प-
त्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे “रेवतीरमध्वमित्याह पञ्चवो वै रेवतीः
पशून्नेवात्मन् रमयते” इति । आत्मन् स्वकीयगृहे इत्यर्थः ।
क्षेत्यनेन भुवजीवनं मापगतेत्यनेन योगविभागाभावः प्रत्य-
र्थत इत्याह “इहैव क्षेतो मापगतेत्याह भुवा एवैना अन-
पगाः कुर्वते” इति । वत्सस्पृशं विधत्ते “इष्टकचिदा अन्वो-

ऽग्निः पशुश्चिदन्यः स्रष्टितासि विश्वरूपीरिति वत्समभिमृश-
त्युपैवेनं धत्ते पशुश्चितमेनं कुरुते” इति । इष्टकामुपधाद्य
यथा कश्चिदग्निश्चीयते तथा पशुमुपधाद्यान्योऽग्निश्चीयत इत्यु-
त्प्रेक्षते । तथा सति वत्सस्यर्शेन पशुमुपधाद्याग्निश्चितो भवति ।
गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते “प्र वा एषोऽस्मात्सोकाश्च्यवते य
आहवनीयमुपतिष्ठते गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति-
तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव निऋते” इति । सुवर्गो लोक आ-
हवनीय इति श्रुत्यन्तरात् । तदुपस्थानादेतल्लोकप्रश्रुतिः । सा
च गार्हपत्योपस्थानेन समाधीयते किञ्चाहवनीय एव तात्प-
र्यापेतगार्हपत्यमुपतिष्ठमानः स्वप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं केवलं तमप-
स्तपति । उप त्वाग् इत्याद्यास्त्रिंशच्चो विधत्ते “गायत्रीभि-
रुपतिष्ठते तेजो वै गायत्री तेज एवात्मन्वत्तेऽथो यदेतं दृश-
मन्वाह सन्तत्यै” इति । प्रजापतिमुखादग्निना सद्योत्पन्नत्वा-
द्गायत्र्यास्त्रिंशत् । दृशानुवचनमविच्छेदार्थं । अग्ने त्वं न इत्या-
द्यास्त्रिंशो द्विपदा विधत्ते “गार्हपत्यं वा अनु द्विपादो वीराः
प्रजायन्ते य एवं विद्वान् द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत आस्य
वीरो जायते” इति । पश्यतेति लोडाशीरर्थत्वं दर्शयति
“ऊर्जा वः पश्यान्मूर्जा मा पश्यत इत्याहाशिषमेवैतामात्रास्त्रे”
इति । सविद्वसोमब्रह्मब्रह्मानामभिप्रायमाह “तत्सवितुर्वरे-
ण्यमित्याह प्रसृत्यै सोमान् स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव-
दन्धे छणुहि ब्रह्मणस्यत इत्याह ब्रह्मवर्षसमेवावदन्धे” इति ।
स्त्रीर्नासीति निषेधस्याभिप्रायमाह “कदाचन स्त्रीरसीत्याह

न स्तरीः रात्रिं वसति य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते” इति ।
 अन्वकारयुक्ता रात्रिश्चौरवृश्चिकादिबाधयुक्ततया स्तरीरित्यु-
 च्यते । विद्वान् उपस्नाता तादृशीं रात्रिं नाधिवसति । किन्तु
 सुखकरीमित्यर्थः । परिधीमहोति स्त्रिङ्गात्मन् एवाग्नेरस्कन्द-
 नार्थः परिधिरित्याह “परिं ताम्ने पुरं वयमित्याह परिधि-
 मेवैतं परिदधात्यस्कन्दाय” इति । मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति
 “अग्ने गृहपत इत्याह यथायजुरेवैतत्” इति । हिमशब्दे
 हेमन्तवाचीत्याह “शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानि-
 न्धिषीयेति वावैतदाह” इति । तन्तवे अमुष्मा इत्यत्र नाम-
 यद्वचं विधत्ते “पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति” इति ।
 एनं पुत्रं । अनुत्पन्नपुत्रविषयसम्पन्नशब्दः उत्पन्नपुत्रविषयोऽद-
 शब्द इति व्यवस्थां दर्शयति “तामाग्निषमाशासे तन्तवे ज्यो-
 तिस्रतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्येवास्य ब्रह्मवर्षधी
 पुत्रो जायते तामाग्निषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिस्रतीमिति ब्रूया-
 द्यस्य पुत्रो जातः स्यात्तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्षमं दधाति”
 इति ।

अथ मीमांसा । द्वतीयाध्यायस्य द्वतीयपादे चिन्तितं ।

“ऐन्द्रोपस्त्रोयतां वज्रिरितोऽन्धोर्विकल्पनं ।

समुच्चयो वेत शक्र एकोऽग्निः केवलोऽथवा ॥

विकल्पः श्रुतिस्त्रिङ्गाभ्यां गुणावृत्त्या समुच्चयः ।

श्रुतिः *ब्रह्मनुसारेति शक्र एकोऽग्निस्त्रिङ्गतः ॥

* सत्त्वानुवादेति इति तै० ।

शक्तिरक्ता श्रुतिः शीघ्रा खिन्नं श्रुत्यनुमापकं ।

नैराकाङ्क्षात्मके बाधे श्रुत्याग्नौ केवले स्थितिः” इति ॥

ऐन्द्रो गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रूयते । कदाचन सारी-
रसि नेन्द्र सससि दाशुष इत्यसौ षडैन्द्रो । तत्रेन्द्रस्य प्रका-
शना । भो इन्द्र त्वं कदाचिदपि घातको न भवसि । किन्वा-
ज्जतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयस इत्यर्थः । तत्रेन्द्रप्रकाशन-
सामर्थ्यरूपाङ्गिङ्गामन्त्रस्य इन्द्रविषयकक्रियासाधनत्वं गम्यते ।
यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानकक्रियायाः साधनं न भवेत् तदानी-
मनेन मन्त्रेण इन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मादेतन्मन्त्रकरणक-
क्रियां प्रति इन्द्रः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं खिन्नविनि-
योगः । का सा क्रियेति विशेषजिज्ञासायां ऐन्द्रोपतिष्ठत
इत्यनेन अविद्वद्पदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्य-
वसानं क्रियते । तथा सति ऐन्द्रमन्त्रेणैन्द्रमुपतिष्ठत इत्यथमर्थः
पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया
श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत्किञ्चित्-
करणक्रियामन्त्रेण न सम्भवति । ततस्सादृशीं काञ्चित् क्रियां
प्रति गार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनि-
योगः । ऐन्द्रोपतिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशे-
षयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हप-
त्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति । तदेवं श्रुतिखिन्नयोर्विरोधे
सति प्रमाणत्वाविशेषात् त्रीहियववदिकस्य इत्येकः पूर्वपक्षः ।
इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषात् उपस्थानस्य च गुणत्वात्

प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन उपस्थानावृत्त्या अतिस्त्रि-
 ङ्गयोः समुच्चय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । अतिर्विनियुञ्जाना
 वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुक्ते । अन्यथा वज्रिणा सिञ्चेदा-
 रिणा दहेदित्यपि विनियुज्येत । ततः उपजीव्यत्वेन सिङ्गस्य
 प्रबलत्वात् इन्द्र एव मन्त्रेण उपस्थेय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।
 ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये मुख्यवृत्त्या ब्रह्मभावेऽपि गौणवृत्त्या
 अतिरक्षीति निवेदन इत्यस्मिन्नुदाहरणे पूर्वमेव प्रदर्शितं ।
 तथा सति सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धाभावान्निर्विघ्ना अतिः शीघ्रं
 विनियुक्ते । सिङ्गन्तु विखनते । मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेय-
 मर्थं प्रतिपादयन्ति । तत ऊर्द्धं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते ।
 पश्चात्सामर्थ्यवशात् साधनत्ववाचिणी प्राधान्यवाचिणी च अतिः
 कल्प्यते । सा च अतिर्मन्त्रेण इन्द्रमुपतिष्ठत इति विनियुक्ते ।
 तथा सति प्रत्यक्षश्रुत्या स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्य-
 वर्तिनौ सामर्थ्यनिरूपणश्रुतिकल्पनव्यापारौ न स्त इति प्राव-
 स्त्यात्तथा सिङ्गं बाध्यते । न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेत्तायां
 असन्धात्मकत्वेन अप्राप्तसिङ्गं कथं बाध्यत इति शङ्कनीयं । भवि-
 व्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । श्रुत्या विनियुक्तस्य मन्त्रस्य
 पुनर्विनियोगाकाङ्क्षानुदयादिनियोजकं सिङ्गं कथं प्राप्स्यति ।
 तस्माद्गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किञ्च यजमानस्य
स्वं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनने प्रजननं हि वा
अग्निरथौषधीरन्तगता दहति तास्ततो भूयसी प्रजा-
यन्ते यत्सायं जुहोति रेत एव तत्सिञ्चति प्रैव प्रात-
स्तनेन जनयति तद्रेतः सिक्तं न त्वद्भाविहृतं प्रजायते
यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य ॥ १ ॥

त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायत एष
वै दैव्यस्त्वष्टा यो यजते बह्वीभिरुपतिष्ठते रेतस एव
सिक्तस्य बहुशो रूपाणि विकरोति स प्रैव जायते
श्चश्चो भूयान् भवति य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठतेऽहर्दे-
वानामासीद्राचिरसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां वित्तं
वेद्यमासीत्तेन सह ॥ २ ॥

राचिं प्राविशन् ते देवा हीना अमन्यन्त तेऽपश्य-
न्नाग्नेयी राचिराग्नेयाः पशव इममेवाग्निं स्तवाम स
नः स्तुतः पशून् पुनर्दास्यतीति तेऽग्निमस्तुवन्त्स एभ्यः
स्तुतो राचिया अर्धहरभि पशून्विरार्जते देवाः प-
शून्विन्वा कामा अकुर्वत य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते
पशुमान् भवति ॥ ३ ॥

आदित्यो वा अस्माह्लोकाद्दमुं लोकमैत्सेऽमुं लोकं

गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्स इमं लोकमागत्य
 सृत्वारविभेन्मृत्युसंयुत इव ह्ययं लोकः सोऽमन्यतेम-
 मेवाग्निस्तवानि स मां स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्य-
 तीति सोऽग्निस्तौत्स एनस्तुतः सुवर्गं लोकमगम-
 यद्यः ॥ ४ ॥

एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति
 सर्वमायुरेत्यभि वा एषोऽग्नी आरोहति य एनावुप-
 तिष्ठते यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा
 करोति नक्तमुपतिष्ठते न प्रातः स हि नक्तं व्रतानि
 सृज्यन्ते सह श्रेयाश्च पापीयाश्चासाते ज्योतिर्वा
 अग्निस्तमो राचिर्यत् ॥ ५ ॥

नक्तमुपतिष्ठते ज्योतिषैव तमस्तरत्युपस्थेयोऽग्नीश्-
 नेपस्थेयाश् इत्याहुर्मनुष्यायेन्वै* योऽहरहराहृत्या-
 यैर्न याचति स इन्वै तमुपार्श्वत्यथ को देवानहरह-
 र्वाचिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेयोऽयो खस्वाहुराशिषे वै कं
 यजमानो यजत इत्येषा खलु वै ॥ ६ ॥

आहिताग्नेराशीर्यद्ग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः
 प्रजापतिः पशूनसृजत ते सृष्टा अहोरात्रे प्राविशन्

* मनुष्याय । इत् । नु । वै । इति पदपाठः ।

ताञ्छन्दोभिरन्वविन्द्यच्छन्दोभिरुपतिष्ठते स्वमेव त-
दन्विच्छति न तत्र जाम्यस्तोत्याहुर्योऽहरहरुपतिष्ठत
इति यो वा अग्निं प्रत्यङ्ङुपतिष्ठते प्रत्येनमोषति यः
पराङ् विषङ् प्रजया पशुभिरेति कवातिर्यङ्ङिवोप-
तिष्ठेत नैनं प्रत्योषति न विषङ् प्रजया पशुभिरेति ॥

॥ ७ ॥

सिक्तस्य सह भवति यो यत् खसु वै पशुभिस्त्रयो-
दश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके नवमोऽनुवाकः ॥ • ॥

नवमोऽनुवाके पूर्वोक्तोपखानस्याग्निहोत्राङ्गता प्रदर्शते ।
तत्र तावदग्निहोत्रं विधत्ते “अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किञ्च
यजमानस्य स्वं तस्यैव तत्” इति । वाक्यान्तरविहितेन पयो-
दधियवाग्वादिद्रव्येषाग्निहोत्रनामकं होमं कुर्यात् । यजमा-
नस्य शीरप्रसृतिकं यत् स्वमग्नौ ऊतं न तद्विनश्यति । किन्तु
तस्यैव यजमानस्य तत् स्वं भूत्वावतिष्ठते । तदवस्थानं दृष्टान्ते-
नोपपादयति “रेतः सिञ्चति प्रजनने प्रजननं हि वा अग्निः”
इति । यथा प्रजात्पादके योनौ सिक्तं रेतोऽवतिष्ठते तथा अग्नेः
प्रजननरूपत्वात् तस्मिन् ऊतमवतिष्ठते । ननु वज्रिसमीपं

प्राप्तानां द्रव्याणां दाहः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्याशङ्क्याह
 “अथौषधीरन्तगता दहति तास्ततो भूयसी प्रजायन्ते” इति ।
 यद्यपि घर्मकाले दावाग्निः स्वसमोपं प्राप्ता ओषधीर्दहति
 तथापि दग्धा ओषधयः वृष्टिकाले भूयस्यः प्रजायन्ते । त-
 स्मात् प्रजननोऽग्निः । कालदयं विधत्ते “यत्सायं जुहोति रेत
 एव तस्मिञ्चति प्रैव प्रातस्सनेन जनयति तत्” इति । प्रातः-
 कास्त्रीनद्योमेनोत्पादनं । विहितस्याग्निदोषस्याङ्गमुपस्थानं वि-
 धत्ते “रेतः सिक्कं न त्वद्वाविकृतं प्रजायते चावच्छो वै रेतसः
 सिक्कस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायत एष
 वै दैव्यस्त्वष्टा यो यजते वङ्गीभिरुपतिष्ठते रेतस एव सिक्कस्य
 वङ्ग्यो रूपाणि विकरोति” इति । लोके योनौ सिक्कं रेतो
 विश्वकर्म्मणा यदि न विक्रियेत तदा नैव प्रजोत्पत्तिरस्ति ।
 स च त्वष्टा चावन्ति रूपाण्युद्दिश्य रेतो विविधं करोति ताव-
 न्युत्पद्यन्ते । अत्रापि यजमानो देवैरनुगृहीतस्त्वष्टा ततो
 विविधरूपकरणाय वङ्गीभिरुपतिष्ठते । अयमुपस्थानकर्म्मविधिः ।
 तदनुवादेन वङ्गीरुपतिष्ठत इत्यादिमन्त्रविधिः । उपस्थानं प्रशं-
 सति “स प्रैव जायते अश्वो भूषान् भवति य एवं विद्वान-
 ग्निमुपतिष्ठते” इति । उपस्थाता प्रजामुत्पाद्य प्रतिदिनमुत्त-
 रोत्तरं धनादिभिर्वर्धते । प्रकारान्तरेण प्रशंसति “अहर्देवा-
 नामासीद्वाचिरसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां वित्तं वेद्यमासी-
 त्तेन सह रात्रिं प्राविशन् ते देवा हीना अमन्यन्त तेऽपश्य-
 न्ताग्नेयी वै राचिराग्नेयाः पन्नव इममेवाग्निं स्तवाम स नः

स्रुतः पशून् पुनर्दास्यतीति तेऽग्निमस्रुवन्त्स एभ्यः स्रुतो रात्रिथा
 अथ्यहरभि पशून्निरार्जत् ते देवाः पशून्विच्चा कामाः अकुर्वन्त
 य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते पशुमान् भवति” इति । वित्तं
 पूर्वस्रुत्वं पशुरूपं धनं वेद्यमितः परं स्रुत्वं योग्यं तदुभयं देव-
 द्रव्यं अपहृत्य तेन सह असुरा रात्रिं प्राविशन् अन्धकारे
 ज्ञापि गताः । ततः पशुहीना वयमिति खिद्यन्ते देवाः । ते
 रात्रौ उपाचमपशून् रात्रावग्नेः प्रकाशाधिक्यदर्शनाद्रात्रि-
 राग्नेषी अग्नेः पशुस्खामिलात्पशवोऽप्याग्नेषाः । स्रुतः सोऽग्नि-
 रेभ्यो देवार्थं रात्रेरध्याहृत्य अहरभिस्रुत्स्य तान् पशून्निरा-
 र्जत् निरगमयत् कामान् भोगान् । पुनः प्रकारान्तरेण
 प्रशंसति “आदित्यो वा अस्मासोकादमुं लोकमैस्त्रोऽमुं लोकं
 गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्स इमं लोकमागत्य मृत्योर-
 बिभेमृत्सुसंयुत इव ह्ययं लोकः सोऽमन्यतेममेवाग्निः स्रुवानि
 स मा स्रुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सोऽग्निमस्रौत्स एनः
 स्रुतः सुवर्गं लोकमगमयस्य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सुवर्ग-
 मेव लोकमेति सर्वमायुरेति” इति । पुनः प्रकारान्तरेण
 प्रशंसति “अभि वा एषोऽग्नी आरोहति य एनावुपतिष्ठते
 यथा खलु वै अेषानभ्यारूढः कामयते तथा करोति” इति ।
 एनावाहवनीयगार्हपत्यौ य उपतिष्ठत एषोऽग्नी उभावभ्या-
 रोहति स्रुवन्नौ करोति । यथा कश्चित् पूर्वमधमः स्रुत्वं
 कामयते अहं विद्यादिना अष्ट उत्तमं पदमभ्यारूढो भवि-
 श्यामीति तथाऽद्यं यजमान उपस्थानेन स्रुत्सोत्तमं पदं करो-

ति । तस्मादुपस्थानं प्रब्रह्ममित्यर्थः । अत्र केषिन्प्रातरग्निर्नो-
 पस्थेय इत्याहुः । अन्ये तु न कदाचिदप्युपस्थेय इति ।
 सिद्धान्तस्तु सर्वदाप्युपस्थेय इति । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षं दर्श-
 यति “नक्तमुपतिष्ठते न प्रातः सः हि नक्तं व्रतानि सृज्यन्ते
 सह भेष्याः पापीयाः श्वासाते ज्योतिर्वा अग्निस्समो रात्रि-
 र्यज्ञान्मुपतिष्ठते ज्योतिषैव तमस्सरति” इति । रात्रौ व्रता-
 न्वननुष्ठेयानि कर्माणि संसृज्यन्ते सङ्कीर्णानि भवन्ति । अन्ध-
 कारे केन कथमनुष्ठितमिति न ज्ञायते । यथाशास्त्रमनु-
 स्थितो व्रतविशेषः भेष्यान् तद्विपरीतः पापीयान् उभौ सहैव
 तिष्ठतः । तत्राग्नावुपस्थिते सत्यग्निना ज्योतिषा रात्रिप्रयुक्तं
 तमोदोषं तरति । तस्मान्नक्तमुपस्थेयः । अहनि तु तमोदो-
 षाभावान्नोपस्थेय इत्येकः पूर्वपक्षः । द्वितीयं पूर्वपक्षं विचार-
 पुरःसरं दर्शयति “उपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया इत्याहुर्मनुष्या-
 येन्मै योऽहरहरा इत्याथैनं याचति स इन्मै तमुपार्च्यत्यथ
 को देवानहरहर्याचिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेय” इति । श्रुति-
 विचारार्था । लोके मनुष्यायैव तावत् रात्रौ यः कोऽपि
 दरिद्रो यत्किञ्चित् जम्बीरफलादिकमुपायनमाहृत्य ततः
 प्रतिदिनमेनं राजानं प्रति ब्रह्मचेत्रधनादिकं यदि याचति
 तदा स याचकः तं राजानं पीडयत्येव तथा सति को नाम
 महाप्रभावान् देवान् प्रतिदिनं याचितुमर्हति । याज्जारूपं
 चेदनुपस्थानं । आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादिमन्त्रेषु (सं०
 १।का०।५।प्र०।५।अ०) तत्प्रतीतेः । तस्मादग्निः कदाचिदपि नोप-

स्येय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । सिद्धान्तं दर्शयति “अथो खल्व्वाहु-
 राग्निषे वै कं यजमानो यजत इत्येषा खलु वा आहिताग्नेरा-
 ग्नीर्थदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्येयः” इति । अथोऽब्दः पूर्वपक्ष-
 व्यावृत्त्यर्थः । आग्निषे वै स्थापेक्षितं सर्वमात्रासितुमेव कं प्रजा-
 पतिसदृशं सर्वदेवात्मकमग्निं प्रति यजमानो यजत इत्यभिज्ञा
 आहुः । लोकेऽपि राग्निश्चित्तदृष्टिमविज्ञाय अकाण्डे देही-
 त्युक्ते सत्युपरोधो भवति । यदा तु प्रश्नसया विनोदेन वा
 परितोषमुत्पाद्य याचते तदानोमुत्साहयुक्तो याचितादप्यत्य-
 न्तमधिकमेव ददाति । तददाहिताग्नेर्मन्त्रैरुपस्थानमेव याज्या ।
 सा च बहुविधप्रश्नसापूर्वकत्वात् नोपरोधाय भवति किन्त्व-
 त्यन्तपरितोषायैव । तस्मात्सायं प्रातश्च अग्निरुपस्येय एव ।
 अग्निरुपस्थानं प्रश्नसति “प्रजापतिः पञ्चमसृजत ते सृष्टा
 अक्षराचे प्राविशन् तान् हन्द्वाभिरन्वविन्दद्यच्छन्दोभिरुप-
 तिष्ठते स्वमेव तदन्विच्छति” इति । अक्षराचदेवताभ्यामन्त-
 र्धांपिताः पञ्चवः हन्द्वाभिरुक्तमन्त्रैरन्विष्टाः सन्तो सन्धाः । तस्मात्
 हन्द्वाभिरुपस्थानं त्रिनष्टस्यान्वेषणाय भवति । उपस्थानस्य
 प्रतिदिनकर्तव्यतामुच्यति “न तत्र जाम्बस्तीत्याहुर्ध्याऽहरहह-
 पतिष्ठत इति” इति । उपस्थात्तरभीष्टप्रार्थनासङ्गावादुपस्येय-
 स्तिसङ्गावाच्च तत्रोपस्थाने कस्यापि जाम्बास्यसं नास्तीति ।
 उपस्थानवेलायामोषत्तिरस्त्रीनमुखत्वं विधत्ते “यो वा अग्निं
 प्रत्यङ्ङुपतिष्ठते प्रत्येनमोषति यः पराङ् विष्वङ् प्रजवा
 पङ्गुभिरेति कवातिर्षङ्ङुवोपतिष्ठेत नैनं प्रत्योषति न विष्वङ्

प्रजया पशुभिरेति” इति । प्रत्यङ् सन्मुखः । तथा सति अग्नि-
रेनं यजमानं प्रत्यावति प्रातिकूल्येन दहति । पराङ्मुखः तथा
सति यजमानः प्रजया पशुभिश्च विष्वक्तेति विद्युक्तो भवति ।
कवातिर्यङ्क्व ईषत्तिरस्त्रोण इव इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यवजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च
दधतुर्यदग्रे । तत्त्वं बिभृहि पुनरा मदैतोस्तवाहं नाम
विभराण्यग्ने । मम नाम तव च जातवेदो वाससी
इव विवसानौ ये चरावः । आयुषे त्वं जीवसे वयं
यथायथं विपरिदधावहे पुनस्ते । नमोऽग्नयेऽप्रति-
विहाय नमोऽनाद्यष्टाय नमः सद्भाजे । अषाढः ॥ १ ॥

अग्निर्हृद्दया विश्वजित्सहन्त्यः श्रेष्ठो गन्धर्वः । त्व-
त्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्विवाचनाः । सं
मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा धाः । अयमग्निः
श्रेष्ठतमोऽयं भगवत्तमोऽयं सहस्रसातमः । अस्मा
अस्तु सुवीर्यं । मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विश्विन्नं

यज्ञः समिमं दधातु । या इष्टा उषसो निमुषश्च ताः
सन्दधामि हविषा घृतेन । पर्यस्वतीरोषधयः ॥ २ ॥

पर्यस्वद्दीर्घां पर्यः । अपां पर्यसो यत्पर्यस्तेन मा-
मिन्द्र सःसृज । अग्नें व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छ-
केयं तन्मे राध्यतां । अग्निः होतारमिह तः हुवे दे-
वान् यज्ञियानिह यान् हवामहे । आयन्तु देवाः
सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य । कस्तुवा
युमक्ति स त्वा युमक्तु । यानि धर्मे कपालान्युपचि-
न्वन्ति ॥ ३ ॥

वेधसः । पूषणस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू विमुञ्चतां ।
अभिवो धर्मो जोरदानुर्यत आत्तस्तदगन् पुनः ।
इधो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञस्यायुरनुसञ्चरन्ति ।
चयस्त्रिःशतन्तवो ये वितन्तिरे य इमं यज्ञः स्वधया
ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्येतदधामि स्वाहा धर्मो देवाः
अर्प्येतु ॥ ४ ॥

अषाढ ओषधय उपचिन्वन्ति पञ्चचत्वारिःशश्च ॥

॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

दशमानुवाकस्य पूर्वभागे प्रवक्ष्यतो यजमानस्य अन्युप-
 स्नानमन्त्राः । उत्तरभागे केचिद्दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्रास्वाभिधी-
 यन्ते । कल्पः “प्रवसथमेव्यन्नाहाम्नीन्त्समाधेहि । ज्वलत उप-
 तिष्ठत इत्युपक्रम्योक्तं । पशून्मे शूस्व पाहि तान् मे गोपाया-
 स्माकं पुनरागमादित्याहवनीयं मम नाम प्रथमं जातवेद
 इति च” इति । तत्र पशून्मित्यादिमन्त्राः शाखान्तरगताः ।
 मन्त्रान्तरपाठस्तु “मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता
 च दधतु र्यदये । तत्त्वं विभृहि पुनरा मदैतोस्तवाहं नाम वि-
 भराण्यग्ने” इति । ब्राह्मणस्य नामद्वयं विद्यते देवदत्तयज्ञ-
 दत्तादिकमेकं । उपाध्यायदीक्षितादिकमपरं । अतएव श्रूयते
 “तस्माद्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुक” इति । तत्राध्यापनादेरुद्धं प्रवृ-
 त्तत्वादुपाध्यायादिकं चरमं । अग्रे जन्मकाले मातापितृभ्यां
 कृतं देवदत्तादिकं प्रथमं । हे जातवेदः मम यत्प्रथमं नाम
 तत्त्वं धारय कियन्तं कालं, पुनरा मदैतोः आ मदीयपुनरा-
 गमनात् अहमपि तव नाम धारयामि । त्वमत्र वैकल्यं हरन्
 मदीयं कार्यं कुरु । तन्नामधारिणो मम गन्तव्यदेशे वैकल्य-
 मेव न सम्भवतीत्यर्थः । कल्पः “अभेत्याहाम्नीन्त्समाधेहीति ।
 ज्वलत उपतिष्ठते इत्युपक्रम्योक्तं । मम नाम तव च जातवेद
 इति चतस्रभिराहवनीयं” इति । तत्र प्रथमा “मम नाम
 तव च जातवेदो वासमी इव विवसानौ ये चरावः । आयुषे
 त्वं जीवसे वयं यथावथं विपरिदधावहै पुनस्ते” इति । हे
 जातवेदः मम देवदत्तादि नाम तव च वज्रादि नामेत्येवं ये

नामनी विपरिवृत्य अन्योन्यं वाससो विपर्ययेण वसानाविवे-
दानोमावां चरावः । इत ऊर्द्धं ते नामनी लं चाहं च पुनरपि
यथायथं त्वदीयं वज्रादि नाम तवैव, मदीयं च देवदत्तादि
नाम ममैव यथा भवति तथा विपरिवृत्य परिदधावहे । एवं
सति आयुरभिवृद्धिधनादिसम्पत्त्या प्रशस्तजीवनं भवति । अथ
द्वितीया “नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽनाष्टृष्टाय नमः सन्ना-
जे । अषाढ अग्निर्हृद्दया विश्वजित्सहन्यः श्रेष्ठो गन्धर्वः” इति ।
अप्रतिविद्धाय केनचिदताडिताय, अनाष्टृष्टाय केनाप्यतिर-
स्तृताय, सन्नाजे मंहतदीप्तये । अषाढः शत्रूणां सोढुमशक्तः,
बृहद्वयाः अपरिमितान्तः, विश्वजित् सर्वस्य जेता, सहन्यः स्वयं
सहिष्णुः, श्रेष्ठो गन्धर्वः सङ्गीतादिकलाविद्यास्वतिकुशलः । अथ
तृतीया “त्वत्पितारो अग्ने देवास्वामाहुतयस्त्वद्दिवाचनाः ।
सं मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा धाः” इति । त्वमेव
पिता पालको येषां देवानां ते त्वत्पितारः । तां प्राप्ता आ-
हुतयो येषां देवानां ते त्वामाहुतयः । त्वयि हुताः सत्यो
देवांस्सर्पयन्तीत्यर्थः । त्वमेव विशेषेण वाचः प्रख्यापयिता येषां
ते त्वद्दिवाचनाः । हे अग्ने मां दीर्घायुषा सं धाः संयोजय ।
गौपत्येन गवां स्वामित्वेन संयोजय । सुहिते सुष्टु हिते पुरुषार्थे
मा धाः मां स्थापय । अथ चतुर्थी “अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भग-
वत्तमोऽयं सहस्रषातमः । अस्मा अस्तु सुवीर्यं” इति । प्रशस्तानां
मध्ये अतिशयेन प्रशस्तः श्रेष्ठः । पुनरपि तादृशानां श्रेष्ठानां मध्ये
अतिशयेन श्रेष्ठः श्रेष्ठतमः । भगवच्छब्दः पौराणिकैर्व्याख्यातः,

“ऐश्वर्यस्य समपस्य *वीर्यस्य चक्रवः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भव इतीरणा” ॥ इति ।

उत्पत्तिं प्रसूयश्चैव भूतानामागतिं मतिं ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भववानिति” ॥

अतिब्रह्मेण भगवान् भगवन्तमः । सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्य से
 सनितारेण दातारस्तेभ्योऽप्यतिब्रह्मेण दाता सहस्रवातमः ।
 तादृशस्याग्नेः प्रसादादसौ चक्रमानाश्च मह्यं शोभनं वीर्यं
 समर्थमस्तु । कल्पः “नवमीं चेदति प्रवसेन्नित्रो जगान् चा-
 तवति प्रजानश्चिति मैत्र्योषस्त्राय मनो ज्योतिर्जुषतामित्या-
 कृतिं जुहुषात्” इति । निर्गमतिश्चिमारभ्य नवमीं तिथि-
 मतिक्रम्य प्रवासे सत्येतद्वगन्तव्यं । तत्र मित्रो जगानिति
 मन्त्रोऽन्ववासातः । मन्त्रान्तरपाठस्तु “मनो ज्योतिर्जुषतामाव्यं
 विश्विर्जं चक्रं समिमं दधातु । या इष्टा उषसो निमुचस्य
 ताः सन्ध्यामि हविषा घृतेन” इति । पूर्वार्धस्तु भूमिर्ध्वजे-
 त्यनुवाके (सं०१का०।५प्र०।१४०) व्याख्यातः । या उषसः
 प्रातःकालोपसञ्चिता आहुतवः यश्च विश्वोऽक्षमद्यकालोप-
 सञ्चिता आहुतवः इष्टा इतरैर्यजमानैरनुष्ठिताः मया तन्न-
 रिताः ताः सर्वा आहुतीः अनेन घृतेन हविषा सन्ध्यामि
 चविश्विन्वाः करोमि । अन्युपसन्नमन्त्रादिविषयः पूर्वभागे
 गतः । अथ दार्ष्टिक्याजमानमन्त्रादिविषय उत्तरार्धभाग
 उच्यते । कल्पः “यद्यज्ञतीरोषधय इत्यप आद्याजस्तुपसृजति

* धर्मस्य इति वा० ।

वा” इति। पाठस्तु “पयस्वतीरोषधवः पयस्वतीर्धां पयः। अपां पयसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र सृष्ट्वज” इति। सारवाची वचः-
 ब्रह्मः। ओषधवः पयस्वत्यः। वीर्धां क्षतानां सम्बन्धि यत्पयो
 निर्गतं क्षीरं तदपि पयस्वत् सारवत्। अपां जग्ये क्षत्वारं
 वक्ष्य पयसो गवादेः क्षीरस्य पयः सारं तेन सारेण सर्वेषु
 हे इन्द्र मां सृष्ट्वज संयोजय। कल्पः “दक्षिणेणाहवनीयमव-
 स्याथ प्रमथ्यपैष्यन्समुद्रं मनसा ध्यायति अग्रे व्रतपते व्रतं
 चरिष्यामि इति ब्राह्मण” इति। मन्त्रशेषस्तु “तच्छकेषं
 तन्मे राधतां” इति। वद्व्रतमनुष्ठानं व्रतो भूयासं। मदीयं
 तद्व्रतं समृद्धं भवतु। कल्पः “अग्निं होतारमिह तं उद्वे
 इति हविर्निर्दप्यमाषमभिमन्त्रयते हविर्निर्वपणं वा पात्र-
 मभिमन्त्रयामिमन्त्रयते” इति। मन्त्रशेषस्तु “देवान् यज्ञिया-
 निह यान् इवामहे। आयन्तु देवाः सुमनस्यमाणा विद्यन्तु
 देवा हविषो मे अस्त” इति। इह कर्मणि देवानामाज्ञातारं
 तमग्निमहमाह्वयामि। इह कर्मणि यान् देवानुद्दिश्य जुहुम-
 स्त्वावपि यज्ञियान् देवान् आह्वयामि। आह्वयतासु ते देवाः
 सौमनस्यं प्राप्ता आगच्छन्तु। आगत्य च मे अस्त हविषः
 मदीयमिदं हविः विद्यन्तु भक्षयन्तु। कल्पः “अथ यज्ञं युनक्ति
 कश्चा युनक्ति स ता युनक्ति” इति। सर्वं विहारमनुवीक्षते
 इति। हे यज्ञ कः प्रजापतिः सर्वेषु तां युनक्ति योयं करोति
 तस्माद्वापि स एव तां युनक्तु। कल्पः “उभौ कपालविमोक्षणं
 जपतः” इति। उभावध्यर्थयजमानौ। मन्त्रपाठस्तु “यानि

घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू
विमुञ्चतां” इति । अयं मन्त्रोऽयध्वर्युकाण्डे आस्नातत्वात्
प्रथमप्रपाठके (सं०१का०।१प्र०।७अ०) व्याख्यातः । वेधसो
ब्रह्मसमानाः पूष्णः पोषकाः ऋत्विजो यानि कपालानि वक्रौ
उपस्थापयन्ति तानि सर्वाण्यपि व्रते समाप्ते सति इन्द्रवायू
विमुञ्चतां । अथ प्रायश्चित्तं । कल्पः “यदि कपालं भिद्येत
गायत्र्या त्वा व्रताचरया सन्दधामीति तत्सन्धाय उपरि
गार्हपत्ये धार्यमाणमभिजुहुयात् मनो ज्योतिर्जुषतां इति ।
अथैनमपोऽभ्यवहरेत् अभिज्ञो घर्मो जीरदानुः” इति ।
मन्त्रशेषस्तु “यत् आत्तस्तदगन् पुनः । इधो वेदिः परिधयश्च
सर्वे यज्ञस्यायुरनुसञ्चरन्ति” इति । घर्मो दीप्तः सन्तप्तोऽयं
कपालविशेषः स्वयं भिन्नत्वेन प्रतीयमानोऽपि मन्त्रसामर्थ्या-
दभिन्न एव भिन्नत्वदोषं नावहति । यस्मादयं जीरदानुः ।
जीरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः ।
यो ह्यन्यं जीवयति स कथं स्वयं भिक्षो भवेत् । अभिन्नत्वे
तदाकारः कुतो न भातीत्याशङ्कोत्तरमुच्यते । यतो यस्मा-
न्मृद्रूपत्कारणादात्त उत्पन्नः पुनस्तत्कारणं अगन् प्राप्नोत् ।
अतः कारणरूपमृदाकार एव प्रतीयते । न तु कार्याकारः ।
तदप्रतीतत्वादपि इध्मादयः स्वस्वाकारेण प्रतीयमाना यज्ञ-
पुरुषस्यायुरनुकृत्य सञ्चरन्ति । कल्पः “अथान्यत्स्रृष्ट्वात्य कपाले-
ष्वपि सृजेत् त्रयस्त्रिंशत्तन्तवः” इति । मन्त्रशेषस्तु “ये वित-
न्निरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते तेषां द्विकं प्रत्येतद्दधामि

स्वाहा घर्मा देवाः अथेतु” इति । चतुर्थकाण्डे प्रजापतिर्म-
नसान्धोऽच्छेत इत्यनुवाकेन दृष्टकोपधानार्था यज्ञतनुनामका-
स्तयस्त्रिंशन्मन्त्रा आस्ताताः । तन्मन्त्रप्रतिपाद्या यज्ञतनव इह
तन्मुस्थानीयाः । यथा तन्नुभिः पटो निष्पाद्यते तथा ता-
स्तनवो यज्ञं विस्तारयन्ति । ते च तन्तवो यज्ञनिष्पादकाः ।
ये अल्विगादयः स्वधया हविषा इमं यज्ञं ददन्ते अनुतिष्ठन्ति
तेषां प्रजापत्यादीनां यज्ञाभिमानिदेवानां अल्विगादि-
यज्ञाङ्गानाञ्च मध्ये यत्स्वरूपं विच्छिन्नं तदेतत्प्रतिसन्दधामि
ततः स्वाहा सुष्ठु प्रतिसंहितो घर्मा दीप्तो यज्ञाङ्गविशेषो
देवानथेतु प्राप्नोतु । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“मम प्रवत्स्यन् पूर्वान्निं मन्त्रयेत् पुनरागतः ।

ममेत्याद्यैश्चतुर्मन्त्रैर्मनस्तत्र जुहोति हि ॥

गतमग्नैरुपस्थानं मन्त्राः प्रासङ्गिका अथ ।

पथेत्याचामति स्वामी दर्शपूर्णमयोरपः ॥

अग्ने प्रागग्निपार्श्वस्थो जपेदग्निं हविस्तथा ।

निरूप्यमाणं सस्यञ्च कस्ता यज्ञं युनक्ति हि ॥

यानीति मुच्यमानानि कपालान्यनुमन्त्रयेत् ।

अभिन्नोऽप्यु चिपेद्विन्नं कपालं यत इत्यतः ॥

कपालान्तरमादध्यादिति प्रासङ्गिका गताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु परावतः । अग्नि-
 रुक्वेन वाहसा । ष्टतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्यो-
 तिषस्पतिं । अजस्रं धर्ममीमहे । वैश्वानरस्य दुःस-
 नाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः । उभा पि-
 तरा महयन्नजायतामिर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ।
 पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधी-
 राविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा
 सः ॥ १ ॥

रिषः पातु नक्तं । जातो यदग्ने भुवना व्यस्यः पशुं
 न गोपा इर्यः परिष्मा । वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । त्वमग्ने शोचिषा शोशु-
 चान आ रोदसी अपृणा जायमानः । त्वं देवाः
 अभिशस्तेरमुष्वा वैश्वानर जातवेदो महित्वा । अ-
 स्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्ष्वचमजरः सुवीर्यं ।
 वयं जयेम शतिनः सहस्रिणं वैश्वानर ॥ २ ॥

वाजमग्ने तवोतिभिः । वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम
 राजा द्विकं भुवनानामभिःश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं
 विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण । अव ते हेडो वरुष
 नमोभिरवयज्ञेभिरीमहे इविभिः । क्षयन्नसभ्यमसुर

प्रचेतो राजन्नेनाऽसि शिश्रथः कृतानि । उदुत्तमं
वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमः अथाय । अथा
वयमादित्य ॥ ३ ॥

व्रते तवानागसो अदितये स्याम । दधिक्राव्से
अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा
करत्र ण आयूषि तारिषत् । आ दधिक्राः शवसा
पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान । सहस्रसाः
शतसा वाज्यवीं पृणक्तु मध्वा समिमा वचाऽसि । अ-
ग्निर्मर्धा भुवः । मरुतो यद्द वो दिवः सुम्नायन्तो हवा-
महे । आ तू नः ॥ ४ ॥

उपगन्तन । या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधा-
तूनि दाशुषे यच्छताधि । अस्मभ्यं तानि मरुतो वियन्त
रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं । अदितिर्न उरुष्यत्वदि-
तिः शर्म यच्छतु । अदितिः पात्वऽहसः । महीमू षु
मातरः सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम । तुवि-
श्चामजरन्तीमुरूचीः सुशमीणमदितिः सुप्रणी-
तिं । सुचामाणं पृथिवीं द्यामनेहसः सुशमीणमदि-
तिः सुप्रणीतिं । दैवीं नावः स्वरिचामनागसम-
सवन्तीमारुहेमा स्वस्तये । इमाः सु नावमारुहः

शतारिचाः शतस्फ्यां । अर्च्छिद्रां पारयिष्णुं ॥ ५ ॥

दिवा सः सहस्रिणं वैश्वानरादित्य तू नोऽनेहसः
सुशर्माणमेकान्नविःशतिश्च ॥ ११ ॥

देवासुराः परा भूमिर्भूमिरुपप्रयन्तः सम्पश्याम्ययज्ञः
*सम्पश्याम्यग्निहोत्रं मम नाम वैश्वानर एकादश ॥ ११ ॥

देवासुराः क्रुद्धः सम्पश्यामि सम्पश्यामि नक्तमुप-
गन्तनैकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

पञ्चमप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ • ॥

अथान्तिम एकादशानुवाके काम्येष्टियाज्या उच्यन्ते ।
इष्टिकाण्डे त्रिहविष्का काचिदिष्टिरास्त्रायते “वैश्वानरं द्वा-
दशकपालं निर्वपेद्दारुणं चरुं दधिक्राव्षे चरुमभिश्च्यमानो
यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः
संवत्सरेणैवैतः स्वदयत्यप पापं वर्षः हते वारुणेनैवैतं वरुष्-
पात्रान्मुञ्चति दधिक्राव्षा पुनाति” (सं०९कां०।१२प्र०।५अ०)
इति । अभिश्च्यमानः पातकरूपेण दूष्यमाणः । वैश्वानरब्रह्मेण
संवत्सराभिमानो कश्चिदग्निरुच्यते । तेनैव संवत्सराभिमा-
निना एनमभिश्च्यस्तं स्वात्मानं स्वदयति बन्धुभ्यो रोचयते ।
वर्षं वर्ष्यमानमारोप्यमाणं पापमपहते विनाशयति पापिनं

* सम्पश्यामात्याह इति पुस्तकद्वये ।

बद्धानेतुं प्रसारितो यो वरुणपात्रः तस्मादेनं स्वात्मानं वा-
 रुणयागेन मोक्षयति । *दधिक्रावदेवकेन यागेन स्वात्मानं
 पूतं करोति । सोऽदकप्रान्नामन्वाहार्यदक्षिणां बाधितुं दक्षिणा-
 क्करं विधत्ते “हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैन-
 माद्यमस्यान्नं भवति” (सं०२कां०।२प्र०।५अ०) इति । आद्यं
 अक्तुं योग्यं मृद्वन्नं । अस्यामिष्टौ प्रथमहविषो याज्यापुरोऽनु-
 वाक्यायुग्मानि चत्वारि विकल्पितानि । तत्र प्रथमयुग्मे पुरो-
 ऽनुवाक्यामाह “वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु परावतः ।
 अग्निहव्येन वाहसा” इति । विशेषां नराणामुपकारी वैश्वान-
 नरोऽग्निः ऊत्या रक्षणनिमित्तं परावतो दूरादपि देशात्
 वाहसा प्रापणसामर्थ्येन उक्तेन उत्थानपूर्वकेषागमनेन अस्मान्
 आप्रयातु आगच्छतु । याज्यामाह “ऋतावानं वैश्वानरमृ-
 तस्य ज्योतिषस्यति । अजस्रं घर्ममीमहे” इति । वैश्वानर-
 मीमहे वयं प्राप्नुमः । कीदृशं । ऋतावानं सत्यवन्तं । ऋतस्य
 यज्ञस्य ज्योतिषोऽभीष्टफलप्रकाशकस्य पतिं पालकं । अजस्रं
 घर्मं निरन्तरं दीप्यमानं । द्वितीययुग्मे पुरोऽनुवाक्यामाह
 “वैश्वानरस्य दंशनाभ्यो बृहन्नहारिणादेकः स्वपस्यथा कविः ।
 उभा पितरा महयज्ञजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा”
 इति । कविर्बुद्धिमान् एको यजमानो वैश्वानरसम्बन्धिनीभ्यो
 दंशनाभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्नहारिणं अरिणात् प्राप्नोत् । अपः-
 शब्दः कर्मवाची । शोभनमपः स्वपः स्वपशो भावः स्वपस्यं । तेन

* दधिक्रावनामकेन यागेन इति तै० ।,

वैश्वानरशामस्य शोभनकर्मत्वेनेत्यर्थः । हान्दशो लिङ्गव्यत्ययः ।
 अथमग्निः शुभूमिरूपौ मातापितरौ भूरिरेतस्त्रौ स्वकीष-
 मातापितरौ उभौ महयन् लोकपूज्यौ कुर्वन् स्वयमजावत ।
 तस्मादेतदीयेन कर्मणा महाफलं युक्तमित्यर्थः । याव्यामाह
 “पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरावि-
 वेन्न । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु
 नक्तं” इति । पृष्ट इत्यत्र सकारलोपश्चान्दसः । अथमग्निः
 दिवि स्पृष्टः सन् आदित्यरूपेषावस्त्रितः । पृथिव्यां स्पृष्टः सन्
 दाहपाकप्रकारकारित्वेन अवस्त्रितः । तथा फलपाककारी सन्
 स्पृष्ट इति सम्बन्धः । सर्वा अयोषधीः आविवेन्न । वैश्वानरोऽग्निः
 सहसा बलेन स्पृष्टः सम्बद्धः सन् तावृद्धो नोऽस्मान् दिवा
 रिषो हिंसकात् पापात् नक्तं रात्रावपि सोऽस्मान् पातु ।
 द्दतोचयुग्मे पुरोऽनुवाक्यामाह “जातो यदग्ने भुवना व्यस्यः
 पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा । वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द मातुं
 द्युयं पात स्वस्त्रिभिः सदा नः” इति । हे अग्ने त्वं जातमात्र
 एव भुवनानि व्यस्यः स्वतेजसा विज्ञेषेण ख्यापितवानसि ।
 गोपाः पशुं न पशुमिव । यथा गोपालकोऽनायासेनैव पशुरे-
 तदीय इति ख्यापयति तद्वत् । कोवृशस्त्वं । इर्यः इरामश्रमर्हसि ।
 परिज्मा *परितो गन्ता । यस्मात् एवविधस्त्वं ततो वैश्वानर
 ब्रह्मणे परिवृढायास्मै कर्मणे गातुं मार्गं विन्द स्वभक्ष । द्युयं
 स्वस्त्रिभिः अयोधिः सदा नो अस्मान् पात रक्षत । द्युयमिति

* परितो मन्ता इति तै० ।

बज्रवचनं पूजार्थं । याज्वामाह “त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान
 आ रोदसी अपृणा जायमानः । तं देवाः अभिब्रह्मेरमुञ्चो वैश्वान-
 नर जातवेदो महित्वा” इति । हे अग्ने तं शोचिषा शोशुचानेः
 अन्नं दीप्यमानो जायमान एव रोदसी द्यावापृथिव्यौ शोचिषा
 दीप्या अपृणाः सर्वतः पूरितवानसि । हे जातवेद उत्पन्न-
 जगदेदिन् वैश्वानर त्वं महित्वा स्वमहिषा देवान् अत्विजः
 अभिब्रह्मेः पापात् अमुञ्चः मोक्षितवानसि । चतुर्थयुग्मे पुरो-
 ऽनुवाक्यामाह “अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि चक्षमजरः
 सुवीर्यं । वयं जयेम प्रतिगः सहस्रिषं वैश्वानर वाजमग्ने
 तवोतिभिः” इति । हे अग्ने अस्माकं चक्षं पास्तकं पुरुषं इन्द्रेणु
 स्थापय इन्द्रवमानं कुरु । कीदृशं चक्षं । अनामि अगमनशीलं
 कस्यचिदपि नमस्कारं न करोतीत्यर्थः । अजरं जरारहितं ।
 सुवीर्यं अभिग्नसामर्थ्यं । हे वैश्वानर तवोतिभिः त्वदीयैः पा-
 स्तकैः वयमपि शतसहस्रसङ्घोपेतं वाजमघ्नं जयेम । याज्वामाह
 “वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा द्विकं भुवनानामभिभ्रोः ।
 इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण” इति ।
 वयं वैश्वानरस्य सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम तिष्ठेम अभिप्राप्त-
 श्रीरथं वैश्वानरः सर्वेषां भुवनानां राजा द्विकं प्रकाशकः
 सक्तु । इत एव कारणाज्जातमात्र हवेदं विश्वं विचष्टे विश्लेषण
 प्रस्थापयति । अयं वैश्वानरः सूर्यरूपेण यतते दिवा प्रवर्तते
 अत एकान्त्राक्षरतं “उपनां वावादित्यमग्निरनुसमारोहति”
 इति । तान्मेतानि चत्वारि युग्मानि श्रूयमाणेषु सर्वेष्वपि वैश्वान-

नरयागेषु इच्छया विकल्पन्ते वैश्वानरलिङ्गस्य साधारण-
त्वात् विशेषलिङ्गानाञ्च स्पष्टानामदर्शनान् । यदि कश्चित्
स्वबुद्ध्या विशेषलिङ्गं सूक्ष्ममुत्प्रेतेत तदा तदनुसारेण व्यव-
स्थासु । द्वितीयहविषः पुरोऽनुवाक्यामाह “अव ते हेडो वरुण
नमोभिरव यज्ञेभिरोमहे हविर्भिः । चयन्नस्रभ्यमसुर प्रचेतो
राजन्नेनासि शिश्रयः कृतानि” इति । हे वरुण ते हेडः तव
क्रोधं नमस्कारैरवेमहे श्रमयामः । यज्ञेभिः पूजाविशेषैः
हविर्भिस्व पुरोडाशादिभिः अवेमहे श्रमयामः । हे असुर
शत्रुनिरसनक्षम हे प्रचेतः प्रकृष्टचित्त हे राजन् दीप्यमान
अस्रभ्यं अस्रदनुद्यहार्थं चयन् इह निवसन् अस्माभिः कृता-
न्येनांसि शिश्रयः श्रयय । याज्यामाह “उदुत्तमं वरुण पाश-
मस्रदवाधमं वि मध्यमं अथाय । अथा वथमादित्य व्रते
तवानागसो अदितये स्थाय” इति । हे वरुण उत्तमं उत्तमाङ्गे
शिरशि स्थापितं तदीयं पाशमुत्कथ्य अथाय विनाशय । अधमं
अधमाङ्गे पादप्रदेशस्थापितं पाशमवकथ्य विनाशय । मध्यमं
मध्यमप्रदेशस्थापितं पाशं विच्छेदय । अथ पाशत्रयविनाश-
नानन्तरं हे आदित्य सूर्यसदृश वरुण वषमनागसः पाप-
रहिताः सन्तः तव व्रते तदीयकर्मणि अदितये अखण्डित-
त्वाय स्थाय योग्या भवेम । तृतीयहविषः पुरोऽनुवाक्यामाह
“दधिक्राव्षो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो
मुखा करत्न ष आयुषि तारिषत्” इति । दधि क्रावति प्रा-
प्नोतीति दधिक्रावा । दधिप्रियः कश्चिद्देवविशेषः । अग्नि-

रित्यन्ये । तस्य देवस्य अकारिषं अर्हं कर्म कृतवानस्मि । कीदृ-
 शस्य । जिष्णोः जयशीलस्य । अश्वस्य व्यापिनः । वाजिनोऽन्नवतः । स
 देवो नोऽस्माकं मुखं सुरभि करत् कर्पूरादिद्रव्यसमृद्धिप्रदानेन
 सुगन्धोपेतं करोतु । अस्माकमायूंषि च प्रतारिषत् प्रवर्धयतु ।
 याज्वामाह “आ दधिक्राः श्रवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्यो-
 तिषापस्ततान । सहस्रसाः श्रतसा वाज्यर्वा पृषक्तु मध्वा समिमा
 वर्चांसि” इति । अयं दधिक्राः पञ्च कृष्टीः निषादपञ्चमै-
 श्वतुर्भिर्वर्णैः पञ्चविधाऽनुव्यानाततान सर्वतो विस्तारयति ।
 किं कृत्वा । श्रवसा अग्नेन संयोज्य । यथा सूर्यो ज्योतिषा रश्मि-
 ना भूरसमादाय वर्षर्तावपो विस्तारयति तद्वत् । कीदृशो
 दधिक्राः सहस्रसङ्ख्याकं धनं स्रजोति ददातीति सहस्रसाः ।
 तथा श्रतसाः । वाजी अन्नवान् अर्वा कर्मभूमावागमनवान्
 तादृशो देव इमा मध्वा मधुराणि मदीयानि स्तुतिरूपाणि
 वर्चांसि संपृषक्तु अङ्गीकरोतु । पूर्वोक्तामेव चिह्नविष्कामिष्टिं
 फलान्तराय विधत्ते “एतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः संवत्सरो
 वा एतस्याशान्तो योनिं प्रजायै पशूनां निर्दहति योऽखं
 प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपाक्षो भवति
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव भागधेयेन श्रमयति
 सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां प्रजनयति वारुणेनैवेनं वरुण-
 पाशान्मुञ्चति दधिक्राव्शा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै
 हिरण्यं पुनात्येवेनं विन्दते प्रजां” (सं०२कां०।१प्र०।५अ०)
 इति । यौवनादिसम्पत्त्या प्रजामुत्पादयितुं योग्योऽपि यः प्रजां

न लभते तस्य प्रणयं प्रवृत्तं योनिं मर्भधारणस्थानमशान्तः
 संवत्सरदेवो वैश्वानरो निःशेषेण दहति । एवं पशुष्वपि
 योज्यं । द्वादशकपालेन तु शान्तो योनिं समाधाव प्रजामु-
 त्पादयति । उत्पन्नपुत्रस्य पूतत्वादिफलार्थमेकहविष्कामिष्टिं
 विधत्ते “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाक-
 पालो भवति गावत्रिधैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यज्ञवकपा-
 लस्त्रिष्टुतैवास्मिन् तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मि-
 न्नस्राद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्त्रिन्द्रियं दधाति
 यद्द्वादशकपालो जगत्तैवास्मिन् पशून् दधाति यस्मिन् जात
 एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्यन्नाद् इन्द्रियावी पशुमान्
 भवति” (सं०२कां०१२प्र०१५श्र०) इति । द्वादशत्वसङ्ख्यान्तर्ग-
 ताभिरष्टत्वादिसङ्ख्याभिर्मासत्र्यादिषाम्मनूद्य प्रशंसति । एता-
 मेवेष्टिं दर्शाद्यत्ययप्रायश्चित्तार्थं विधत्ते “अथ वा एष सुव-
 र्गांल्लोकाच्छ्रित्यते यो दर्शपूर्णमासवाची सन्नमावास्या वा
 पौर्णमासीं वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमा-
 साविज्येते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्या वा पौर्ण-
 मासीं वातिपाद्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव
 प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्या अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति” (सं०२कां०
 २प्र०१५श्र०) इति । यदा संवत्सरमेवोपदधाति विश्वेदरहितं
 करोति तदा संवत्सरावयवयोर्दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानस्य न
 कालात्ययः । किञ्च संवत्सरे प्रीते सर्वदेवतानां प्रीतत्वाद्देवता

आम्रित्य तदनुयहेष सर्वं प्राप्नोति । आधानेन समृद्धिरहिते
 योऽग्निमुदासयिष्यति तस्य द्विहविष्कामिष्टिं विधत्ते “वीरहा
 वा एष देवानां योऽग्निमुदासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ष्टता-
 यवः पुराजमच्चन्नाग्नेयमष्टाकपासं निर्वपेद्देशानरं द्वादशक-
 पासमग्निमुदासयिष्यन् यदष्टाकपासो भवत्यष्टाचरा गायत्री
 गायत्रीऽग्निर्यावानेवाग्निस्रष्टा आतिथ्यं करोत्यथो यथा जन्
 षतेऽवसं करोति तादृगेव तद्द्वादशकपासो वैश्वानरो भवति
 द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योगिः स्वामेवेनं
 योगिं ममयत्याद्यमस्यान्नं भवति” (सं० १का०।१प्र०।५ अ०)
 इति । अष्टलसङ्ख्याया गायत्रीद्वारा वत्सरसोदरस्याग्नेः सर्वसा-
 ष्यातिथ्यं कृतं भवति । किञ्च यथा लोके दूरदेशवर्तिनं पित्र-
 भ्रात्रादिरूपं जन्मं प्रति यते गच्छते पुत्राय अवसं रक्षकं पाथेयं
 करोति तादृजमेवमुदासयिष्यमाणाय अग्नये पुरोडाशप्रदानं,
 द्वादशसङ्ख्याया मासद्वारा संवत्सररूपां स्वयोन्येवाग्निं ममयति ।
 अग्नेरनुयहेषास्य समीचीनमन्नं भवति । अन्नाग्नेयहविषि
 याव्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीकद्वयमाह “अग्निर्मूर्धा भुवः” इति ।
 अन्धोरग्निर्मूर्धेत्यसौ पुरोऽनुवाक्या सा चोपप्रथम इत्यनुवाके
 (सं० १का०।५ प्र०।५ अ०) व्याख्याता । भुवो यज्ञस्येत्यसौ याव्या
 सा तु चतुर्थकाण्ड आस्तातलात् तत्रैव व्याख्यास्यते । प्रजाभिः
 समृद्धं यामं कामवमानस्य द्विहविष्कामिष्टिं विधत्ते “वैश्वान-
 नरं द्वादशकपासं निर्वपेन्नाइतः सप्तकपासं यामकामः” इति
 प्रकृतावष्टाकपासैकादशकपासयोर्हविषोरेकस्मिन्नेवाग्रावधिभि-

तत्त्वाद्वा तत्प्राप्तावपवदति । “आहवनीये वैश्वानरमधिअयति
 गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यस्य विष्टयै” (सं०२का०।२प्र०।५अ०)
 इति । वसीथोऽत्यधिकं सत्यापं तत्पापवस्यसं । तस्य ग्राम-
 प्राप्तिप्रतिबन्धकस्य पापस्य विष्टयै वियोजनाद्येत्यर्थः । दाद-
 ब्रत्वसङ्ख्यां प्रशंसति “दादब्रकपासो वैश्वानरो भवति दादब्र
 मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताः स्यावद्यति” (सं०
 २का०।२प्र०।५अ०) इति । अस्मै षण्मनाथं सजातान्
 समानकुले समुत्पन्नान् मनुष्यान् स्यावद्यति प्रक्रीभृतान्
 करोति । मरुदेवतां प्रशंसति “मारुतो भवति मरुतो वै
 देवानां विभ्रो देवविभ्रनेवास्मै मनुष्यविभ्रमवदन्धे” (सं०२का०।
 २प्र०।५अ०) इति । विभ्रः करप्रदाः प्रजाः दैविकप्रजानुपदेश
 मानुषप्रजावृद्धिं सम्यादद्यति । सप्तसङ्ख्यां प्रशंसति “सप्तकपासो
 भवति सप्तगणा वै मरुतो गणत्र एवास्मै सजातानवदन्धे” (सं०
 २का०।२प्र०।५अ०) इति । ईदृगन्वावृङ्क्षेत्यादिनामधारिणां
 सप्तानां समूहः प्रथमो गणः । इएकज्योतिश्च सत्यज्योतिश्चे-
 त्यादिको द्वितीयो गणः । अतजिषेत्यादिकसृतीयः । अत-
 ज्येत्यादिकस्यतुर्थः । ईदृषास इत्यादिकः पञ्चमः । *मितास-
 ज्येत्यादिकः षष्ठः । गणान्तरं ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्यं । वैदिक-
 गणानुपदेश जातिगणान् बहून् सम्यादद्यति । प्राकृतहविःखा-
 सादितेषु पसात्सामिधेनीप्रैषे कृते ताः सामिधेन्योऽनूचनो ।
 तद्दद्यापि सामिधेनीश्वः प्रागेवासादनं वैश्वानरस्य क्रियते ।

* धुजिषेत्यादिना इति का० ।

माहतासादनस्य सामिधेन्यनुवचनकास्त्रीनत्वं विधत्ते “अनूयमान
 आसादयति विब्रमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति” (सं०१कां०।
 १प्र०।५ अ०) इति । प्रजां यजमानानुगामिनीं करोतीत्यर्थः ।
 अत्र माहृतयागे पुरोऽनुवाक्यामाह “महतो यद्भुवो दिवः
 सुखायन्तो हवामहे । आ तू न उपगन्तवः” इति । हे महतो
 यद्यस्मात्कारणादयं सुखायन्तः सुखमिच्छन्तः दिवो युक्तो-
 काद्भो युष्मान् हवामहे आह्वयामः तस्मादाहुता धूयं नोऽ-
 स्मानुपगन्तवः प्राप्तुः । आह्वयामाह “या वः शर्म ब्रह्ममाणाव
 सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि । अस्मभं तानि महतो
 वियन्त रधिं नो धन्त वृषणः सुवीरं” इति । हे महतः
 वो युष्मान् ब्रह्ममाणाव भजमानाव दातुं या शर्म यानि
 सुखानि सन्ति सन्पादितानि विद्यन्ते त्रिधातूनि त्रिस्ता-
 नानि लोकत्रयवर्तीनि यानि सुखानि दाशुषे हविर्दत्तवते
 अधियच्छत अधिकं यथा भवति तथा भवन्तः प्रयच्छन्ति
 तानि सर्वाण्यस्मभं वियन्त प्रयच्छत । किञ्च । अथ वृषणो
 अभिमतस्य फलस्य वर्षितारः रधिं धनं नो अस्मभं धन्त
 सन्पादयत सुवीरं शोभनपुत्रश्च सन्पादयत । इत्यन्तरं विधत्ते
 “आदित्यं चरुं निर्वपेत्सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्नियं वा अदितिर्-
 स्यामेव पूर्वं प्रतितिष्ठन्ति” (सं०१कां०।१प्र०।१३ अ०) इति ।
 उपप्रयास्यन् जितमिषुः अनवेष्ट्या जितसङ्ग्रामाः पूर्वं पुहवाः
 भूमावेव प्रतितिष्ठन्ति तद्ददयमपीत्यर्थः । अत्र युग्मद्वयमा-
 खातं । तत्र प्रथमयुग्मे पुरोऽनुवाक्यामाह “अदितिर्न उदथ-

स्वदितिः ब्रह्म यच्छतु । अदितिः पाल् हसः” इति । उरुश्चतु
 ऋचुभ्यो रश्चतु । स्पष्टमन्वत् । याज्यामाह “महीमू षु मातरं
 सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे ऊवेम । तुविचचामजरन्तोमु-
 रूषीः सुव्रमाणमदितिः सुप्रणीति” इति । अदितिं
 अदितिदेवतामेव अवसे अस्मद्रक्षणाद्यं सुऊवेम सुष्टु आङ्-
 यामः । कीदृशीं महो महनोषां सुव्रतानां मातरं शोभन-
 कर्मणां पुरुषाणां मातृवद्वितकारिणीं चतस्र पत्नीं सत्यस्य
 पालयित्रीं तुविचचां *बज्रराजपालयित्रीं अजरन्तीं सर्वदा
 जरारहितां ऊरूषीं विशीर्णगतिं सुव्रमाणं समीचीनसुखो-
 पेतां सुप्रणीतिं सुखेन कर्मणां प्रणेत्रीं । द्वितीययुग्मे पुरोऽनु-
 वाक्यामाह “सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसः सुव्रमाणमदि-
 तिः सुप्रणीति । देवीं नावः खरिचामनागसमस्त्रवन्तोमारुहे-
 मा खस्तये” इति । खस्तये चेमाद्य अदितिं आरुहेम प्रा-
 ष्णयाम । कीदृशीं सुत्रामाणं सुष्टु चाचीं पृथिवीं विशीर्णां द्यां
 द्योतमानां अनेहसं कास्त्रात्मिकां चिरस्त्रायिनीमित्यर्थः ।
 देवीं नावं यथा मनुष्यनिर्मिता नौः समुद्रस्योपरि तिष्ठति
 तथा देवनिर्मिता भूमिर्महाजलस्योपरि वर्तत इत्यर्थः । ख-
 रिचां सुष्टु शत्रुभ्यः पालयित्रीं अनागसं पापरहितां अस्त्रवन्तीं
 किद्ररहितां । याज्यामाह “इमाः सु नावमारुहः व्रता-
 रिचाः व्रतस्फां । अश्चिद्रां वारयिष्णु” इति । इमां भूमिं
 नावं नौसदृशीं सुष्टु आरुहं प्राप्तवानस्मि । कीदृशीं व्रतसङ्गा-

* बज्रराजपालयितामिति का० ।

कान्यरिचाणि चारिभ्यो रचकास्त्राद्युधानि यस्यां सा व्रता-
 रिचा तां *तादृक्पालकैः पालितामित्यर्थः । व्रतसञ्ज्ञाकाः
 स्फ्यसदृशास्त्ररूपदण्डा यस्याः सा व्रतस्फ्या । तां† अश्विद्रां‡
 दोषरहितां । पारयिष्णुं अभीष्टफलस्य पारं नेतुं समर्था-
 मित्यर्थः । युद्धभूमिं प्राप्तस्य बलार्थिन इष्टयन्तरं विधत्ते
 “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरो वा
 अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः खलु वै देवानामायतनमेतस्माद्वा
 आयतनाद्देवा असुरानजयन् यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
 पति देवानामेवायतने यतते जयति तः सङ्ग्रामं” (सं०२का०।
 २प्र०।६अ०) इति । यस्मिन्नायतने युद्धं भविष्यति तन्प्राप्य
 तस्मिन् भूप्रदेशे निर्वपेत् । संवत्सरदेवताया भूमिबलस्वामि-
 त्वात्तथा पालिते देशे देवानां जयः । तद्दद्यमपि प्रयत्नते
 तस्मात् जयति । मारणादिपापार्थं प्रवृत्तयोः परस्परवैरिष्णो-
 रक्षं यो भुङ्क्ते तस्य प्रायश्चित्तरूपामिष्टिं विधत्ते “एतस्मिन्वा
 एतौ मृजाते यो विद्विषाणयोरक्षमन्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेद्विद्विषाणयोरक्षं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः
 संवत्सरस्त्रदितमेवाप्ति नास्मिन्मृजाते” (सं०२का०।२प्र०।६अ०)
 इति । अभिचारादिना परस्परं मारणोद्युक्तौ विदेविष्णौ
 तावेतौ स्त्रीकीयात्तुभुजि स्त्रीकीयं पापं क्षेपयतः संवत्सरदेवेन
 स्त्रदितं निर्दोषीकृतमेवाक्षमसावन्ति अतस्त्रौ नास्मिन् क्षेप-

* दिक्पालकैरिति का० ।

† तां मय्युक्तभूमिंदिभिर्जलस्योपरि धारितामित्यर्थ इति का० ।

‡ अश्विद्रां अधोभागे जलस्य प्रवेशश्चिद्रहितामिति का० ।

यतः । यावज्जी परस्परमद्रोहाय शपथे कुतः तयोर्मध्ये
 प्रथमं द्रुह्यतः प्राचक्षिन्तायेष्टिं विधत्ते “संवत्सराय वा एतौ
 सममाते यौ सममाते तयोर्थः पूर्वाऽभिद्रुह्यति तं वरुणे
 गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् सममानयोः पूर्वं
 ऽभिद्रुह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाप्या निर्वह्यं
 परस्तादभिद्रुह्यति नैनं वरुणो गृह्णाति” (सं०२का०।१२प्र०।
 ६अ०) इति । संवत्सराय संवत्सरदेवं साक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । सम-
 माते बभ्यक् शपथं कुतः । वरुणग्रहणं नाम रोमोत्पत्तिः ।
 निर्वह्यं रोगनिवारकं । संवत्सरदेवमेव प्रथमतः प्राथ पश्चा-
 त्तद्वलेन युक्तो द्रोहं कृतवान् भवति । ततो नास्य वरुण-
 ग्रहणं भवति । अविं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहाराय इष्टिं
 विधत्ते “आथं वा एष प्रतिगृह्णाति योऽविं प्रतिगृह्णाति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदविं प्रतिगृह्णा संवत्सरो वा अग्नि-
 र्वैश्वानरः संवत्सरस्त्रदितामेव प्रतिगृह्णाति माथं प्रतिगृ-
 ह्णाति” (सं०२का०।१२प्र०।६अ०) इति । अवत्यस्मादित्याथं
 पापं स्नेहरोग इति केचित् । संवत्सरेष स्त्रदितां निर्दोषी-
 कृतां । अधस्तादुपरिष्ठासोभयतो दन्तैर्युक्तं प्राणिस्वरूपं प्रति-
 गृहीतवतः पापपरिहारायेष्टिं विधत्ते “आत्मनो वा एष मा-
 चामाप्नोति य उभयादप्रतिगृह्णात्यथं वा पुरुषं वा वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपेदुभयादत् प्रतिगृह्णा संवत्सरो वा अग्नि-
 र्वैश्वानरः संवत्सरस्त्रदितमेव प्रतिगृह्णाति मात्मनो माचामा-
 प्नोति” (सं०२का०।१२प्र०।६अ०) इति । मात्रां हिंसां उभयतो

दन्ता यस्य तत्स्वरूपमुपयादत् । धनसामनिमित्तं दादसमोपे
 गमिष्यत इष्टिं विधत्ते “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सनि-
 मेयन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यदा खलु वै संवत्सरं जन-
 तायां चरत्यथ स धनार्थो भवति यदैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपति संवत्सरयातामेव सनिभभिप्रच्यवते दानकामा अस्मै
 प्रजा भवन्ति” (सं०१कां०।१२प्र०।६अ०) इति । सनिं धन-
 सामं । लोके यो याचको दादजनसमूहे संवत्सरं चरति
 तदानीमसौ धनसमृद्धो भवति । संवत्सरदेवेन यातां दन्ता-
 मेव सनिं धनसामिभिमिप्राप्नोति । अस्य प्रजासु दानशीला
 भवन्ति । तयेष्ट्या दादसमोपे धनं सन्ध्या गृहे समागतस्य
 नैमित्तिकीमिष्टिं विधत्ते “यो वै संवत्सरं प्रयुज्य न विमुञ्चत्य-
 प्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव
 प्रयुञ्जे तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै” (सं०१कां०।१२प्र०।
 ६अ०) इति । संवत्सररूपं वैश्वानरं प्रयुज्य धनसामार्थमिष्ट्या
 निर्बध्य यो न मुञ्चेत् सोऽप्रतिष्ठितो भवति । पुनरिष्ट्या तदीयं
 भागं दत्त्वा विमुञ्चति विसर्जितवान् भवति । तत्रेतिकर्तव्यतां
 काञ्चिद्विधत्ते “यथा रज्ज्वोत्तमां गामाजेत्तां भ्राद्व्याथ
 प्रहिकुयाञ्चिर्हतिमेवास्मै प्रहिसोति” (सं०१कां०।१२प्र०।६अ०)
 इति । दादभ्यो सन्ध्यासु गोषु उत्तमां मां यथा रज्ज्वा बद्ध्वा
 समानयति तां रज्जुं भ्राद्व्यविनामार्थं तदीयगोष्ठे प्रधिपेत् ।
 तदा सति निर्हतिं दारिद्र्यरूपां राक्षसीमेव भ्राद्व्यार्थं
 प्रेषयति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अन्यानवाकगा याव्या यागे वैश्वानराभिधे ।

वैश्वेत्यष्टौ विकल्पाः स्युरवते वारुणे चरौ ॥

दधीति दध्यादिचरावन्मुदासनयागके ।

अग्निर्मूर्धा भुवो दे सः प्रतीके ते उभे मते ॥

महत्सप्तकपालेष्टावदित्यादित्यके चरौ ।

चतस्रः स्युर्विकल्पार्थ इति प्रश्नोऽत्र पञ्चमः” ॥

अथ मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“यद्वादशकपालेष्टैर्वैश्वानर्या अनन्तरं ।

अतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥

अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादग्निष्टोत्रवत् ।

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद्, गुणसार्धं फलत्यसौ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहाराद्विस्पष्टं तप्तु बाध्यते ।

नानागुणविधौ, तस्मादंशत्वादंशिसंस्तुतिः” ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे
जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रिथैवेनं ब्रह्मवर्षसेन पुनाति
यस्रवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति यद्दशकपालो वि-
राजैवास्मिन्नसाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्नि-
न्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति”
इति । अत्राष्टत्वादिसङ्ख्यासमाज्जानात् पुरोडाशानां गाय-
त्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता । इष्टिविधायके वाक्ये येषं द्वा-
दशसङ्ख्या तस्यामष्टत्वादिसङ्ख्यानामन्तर्भावात्तत्सङ्ख्यां निमित्ती-

कृत्य अग्निहोत्रशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानो-
 त्येकः पक्षः । नात्र द्वादशकपालशब्दः सङ्ख्यापरः किन्तु पुरो-
 डाशद्रव्यपरः । द्वादशकपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः । एवमष्टा-
 कपालादिशब्दा अपि । तथा सति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्त-
 र्भावात्सामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत् एवं तर्हि पुरोडाश-
 द्रव्यरूपो गुणो विधीयतां । न चोत्पत्तिविशिष्टद्वादशकपाल-
 पुरोडाशावहङ्गत्वात् अष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यं ब्रह्म-
 वर्षसादिफलाय तद्विधुपपत्तेरित्यपरः पक्षः । अथमयनुपपन्नः ।
 बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्नान्यवैतानि
 वाक्यानीति वाच्यं । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विशि-
 तस्य यस्मिन् जात इत्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मा-
 दंशैरष्टाकपालादिभिरंशो द्वादशकपालः स्तूयते । चतुर्थाध्या-
 यस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

“वैश्वानरेष्या पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वा क्रमः ।

कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥

जाते यस्मिन्निष्ठिमेतां निर्वपेत्तस्य पूतता ।

तच्छेषितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्तते” ॥

काश्यादिकांशे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति
 प्रकृत्य श्रूयते । यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्य-
 स्माद् इन्द्रियावो पशुमान् भवतीति । तत्र पितुः प्रबुद्धस्य कर्तृत्वं
 न तु मुग्धस्य पुत्रस्य । ततोऽनुष्ठानफलयोर्वैयधिकरणपरिहाराय
 पितुरेव पूतत्वादिफलमिति चेन्नैवं । यस्मिन् जाते निर्वपति स

पूत इति वाक्येन कस्यच पुत्रसम्भवावगमात् । न चात्र निष्कस्यस्य
पितुः प्रवृत्तिरिति वाच्यं । पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीष्यितत्वेन सप्तस्यबुद्ध्या
प्रवृत्तिसम्भवात् । तस्मात् पुत्रस्य पूतत्वादिकं । तत्रैवान्वयचिन्तितं ।

“अज्यान्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा ह्यते ।

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽयिम् ॥

जातकर्मणि निर्दृष्टे स्नानप्राशनदर्शनात् ।

प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरुद्धमस्य वा” इति ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वात् नैमित्तिकस्य कास्य-
विषयत्वाद्योगात् अज्यान्तरमेवेष्टिरिति चेत् मैवं स्नानप्राशनं
तावत् जातकर्मानन्तरं विहितं । अदि जातकर्मणः प्रागेव वैश्वान-
रेष्टिर्निरूप्येत तदा स्नानप्राशनस्यात्यन्तविषयत्वात् पुत्रो विपद्येत ।
तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिफलं कस्य स्यात् । तस्मात् न अज्या-
न्तरमेव । किन्तु जातकर्मण ऊर्द्धं वा इष्टिः । तत्रैवान्वयचिन्तितं ।

“जातकर्मानन्तरं स्नादाशौचेऽपगतेऽथवा ।

निमित्तसन्निधेराद्यः कर्तव्यश्चार्धमुत्तरः” इति ॥

अद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं अज्य
सन्निहितं भवति, तथाप्यशुचिना पिचानुष्ठेयमानमङ्गविकलं
भवति । जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय तात्कालिक-
शुद्धिः ब्राह्मणेण दर्शिता । ततो मुख्यसन्निधेरवशं बाधित-
त्वादशुद्धिसङ्घातवैकल्यं वारयितुमात्रोपाशुद्धिमिष्टिं कुर्यात् ।
दादब्राह्मणस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“वैश्वानरे पाथिह्यते साहित्यं वा विकल्पनं ।

साहित्यं स्याद्दृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये” इति ॥

तत्र विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्रायश्चित्तं
श्रूयते । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी
सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयति । अग्नये पथिहते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां
वा पौर्णमासीं वातिपादयति” इति । अत्र पूर्ववद्दृष्टप्रयोजना-
भावादद्दृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति चेत् न यज्ञवैगुण्य-
समाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वात् । अन्योन्यनिरपेक्षयोर्द्वयोर्ब्रह्मिहयववदि-
कल्पः, एवमृग्यजुःसामवेदेषु विहितस्नाननुष्ठानात् निषिद्ध-
स्नाचरणाद्वा अथैवमुष्णं तस्य वैगुण्यमात्रस्य सर्वस्य समाधा-
नाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि । भूः स्वाहेति
गार्हपत्ये जुहुयात् । भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । भू-
र्भुवः सुवः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् इति । तान्येतानि विक-
ल्पन्ते । प्रत्येकं वैगुण्यसमाधानक्षमत्वात् ॥ • ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डस्य पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ • ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देवादिद्यातोर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्दिव्ययोगीन्द्रविद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्री-
मद्राजाधिराजपरमेश्वरश्रीबुक्कमहाराजस्वाज्ञापारिपालकेन मा-
धवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ • ॥ ॐ तत्सत् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठकः ।

सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनञ्च । इह-
स्यतिप्रसूतो यजमान इह मा रिषत् । आज्यमसि
सत्यमसि सत्यस्यार्थक्षमसि हविरसि वैश्वानरं वैश्व-
देवमुत्पूतशुष्मः सत्यौजाः सहोऽसि सहमानमसि
सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः सह-
स्व पृतन्यतः । सहस्वीर्यमसि तन्मा जिन्वाज्यस्याज्य-
मसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुः ॥ १ ॥

असि सत्यशुष्मसि सत्येन त्वाभिघारयामि तस्य
ते भक्षीय । पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्षाय गृ-
ह्णामि पञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्षाय गृह्णामि
पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्षाय गृह्णामि पञ्चानां
त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्षाय गृह्णामि चरोस्त्वा
पञ्चबिलस्य यन्त्राय धर्षाय गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे
यन्त्राय धर्षाय गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय ॥ २ ॥

धर्षाय गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्षाय गृह्णामि

सुवीर्याय त्वा य॒ह्नामि सुप्रजा॒स्त्वाय॑ त्वा य॒ह्नामि
 रा॒यस्योषा॑य त्वा य॒ह्नामि ब्रह्मव॑र्षसाय त्वा य॒ह्नामि
 भूर्स्माक॑ः इ॒विर्दे॑वानामाशिषो यज॑मानस्य दे॒वानां
 त्वा दे॒वता॑भ्यो य॒ह्नामि॒ कामा॑य त्वा य॒ह्नामि ॥ ३ ॥

स॒त्यायु॑रोजसे य॒न्त्राय॑ चय॑स्त्रिःश॒च्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः ॥ • ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरं ॥ १ ॥

षष्ठप्रपाठके ऐष्टिकयाजमानमन्त्रास्तद्ब्राह्मणानि चाध्यायन्ते
 तद्विशेषविनियोगस्तु विनियोगसङ्ग्रहे दर्शितः ।

“षष्ठप्रश्ने याजमानकाण्डे द्वादश वर्णिताः ।

अनुवाकाः, षट्सु मन्त्राः, ब्राह्मणं पञ्चसूदितं ॥

अन्ते याज्याः, क्रमेणाज्यग्रहणाद्यनुमन्त्रणं ।

आज्यग्रहो मुख्यहोमो भक्ष्यः शेषाहुतिस्रया ॥

* एतेऽनुमन्त्रणीयार्था मन्त्रा आप्यायनादिकाः ।

सूर्योपस्थित्यादिमन्त्रा, ब्राह्मणे तु विभज्यते ॥

परिग्रहो देवतानामायुधानाञ्च सम्भृतिः ।

द्वादशद्वन्द्वसम्पत्तिर्हविषां सादने विधिः ॥

* एतेऽनुमन्त्रणे याज्यामन्त्रा इति तै० ।

विधिराश्रावणादीनां याज्या इत्यनुवाकगाः” इति ।

तत्र प्रथमानुवाके आज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः प्राधान्येनाभिधीयन्ते । कस्यः “सं त्वा सिञ्चामीति तस्यश्चिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत” इति । तदिति स्कन्नाज्यमुच्यते । यस्याज्यमनुत्पूतश्च स्कन्देदित्यादिना स्कन्दनस्य प्रकृतत्वात् । यदि शुद्धप्रदेशे स्कन्देत् तदानीमनेन मन्त्रेण पुनः पात्रे प्रक्षिपेत् । अशुचिप्रदेशे स्कन्दने त्वभिमन्त्रणं । पाठस्तु “सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामासुर्धनञ्च । बृहस्पतिप्रसूतो यजमान इह मा रिषत्” इति । हे स्कन्नाज्य बृहस्पतिप्रेरितोऽहं प्रजादीन् सग्यादयेयं । त्वां अनेन यजुषा मन्त्रेण पात्रे सम्यक् सिञ्चामि । इह कर्मणि यजमानः स्कन्दापराधेन मा रिषत् मा हिंस्यतां । अयं मन्त्र आध्वर्यवः, अतो यजमानस्यान्यत्वेन उक्तिरविहङ्गा । कस्यः “आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानस्यानिमील्यावेक्ष्यामुच्छसक्तावाज्यमवेचेते” इति । पाठस्तु “आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्वमसि हविरसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुभ्रं सतीजाः सहोऽसि सहमानमसि सहस्रारातोः सहस्रारातीवतः सहस्रपृतनाः सहस्र पृतन्यतः सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाज्यस्याज्यमसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुरसि सत्यशुभ्रमसि सत्येन त्वाभिधारयामि तस्य ते भक्षोय” इति । अत्र वैश्वानरमित्यादिचतुर्भिः पदैः प्रत्येकमन्वेतुं असीति पदमनुवर्तनीयं । तथा सति तान्येतानि द्वाविंशति वाक्यानि सग्यस्यन्ते । तैस्त्रैर्वाक्यैराज्यं प्रब्रह्मते । अजघातोर्गत्यर्थादुत्पन्न आज्यशब्दः ।

आव्यमसि प्रापकमसि । घृतेन हि होमाधारो ज्वलन्नग्निः प्रापते । सत् विद्यमानं कर्मफलं तदर्हतीति सत्यं, प्रसिद्धं ज्ञाव्यस्य कर्मफलदानत्वं । सत्यस्याध्वचमसि । सतां कर्म सत्यं ज्योतिष्टोमे प्रवर्तमाना यजमानसप्तदशा अल्पिजः सन्तः ते हि परस्परं द्रोहब्रह्मामपनेतुं *तानून्यसंज्ञमाध्यं सृशन्ति । सो ऽयं स्रग्भः सतां कर्म तस्य कर्मणोऽध्वचं क्षामि हविरसि प्राधान्येन ह्ययमानमसि पुरोडाशादीनां हविषां नाग्नेऽप्या-ज्येनैवेतत्कर्मशेषसमापनात् प्राधान्यं द्रष्टव्यं । विशेषां नराणां सम्बन्धि वैश्वानरं । विश्वेषां देवानां सम्बन्धि वैश्वदेवं । प्रसिद्धो ज्ञाव्यस्य भोज्यत्वेन हविष्टेन चोभयसम्बन्धः । उत्पूतशुभ्रं । उत्पवनेनोपेतवत्त्वं । सत्यौजाः सत्यवत्त्वं, आव्यस्य हि वसुमवितथं, तस्योद्दीपनस्य प्रत्यक्षत एव दृश्यमानत्वात् । सहः ब्रह्मणा अभिभवसमर्थं । सहमानं निरन्तरं तदभिभवेनैव वर्तमानं तादृक्त्वं । सहस्रारतीः अस्मदमिचान् अभिभव । सहस्रारा-तीघतः ये तु प्रत्यक्षं ब्राह्मणं कर्तुमसमर्थाः मनसा ब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति तानप्यभिभव । सहस्र पृतनाः ब्रह्मणेना अभि-भव । सहस्र पृतन्वतः सेनां सन्पादयितुमिच्छतः ब्रह्मणभि-भव । सहस्रवीर्यमसि यथोक्ताभिभवविशेषान् कर्तुं बलप्रकार-शामर्थ्योपेतं त्वमसि । तस्मा जिन्व तादृक्स्वभावं त्वं मां याम-दारेण प्रीक्ष्य । आव्यस्यमव्यमसि लौकिकं यदाध्यं तदुत्पूत-

* तानून्यसंज्ञमिति का० । सतां कर्म सत्यमित्यादि आज्येनैवे-त्यन्तं तैत्तिर्युक्तके नास्ति ।

शुभं न भवति । त्वं त्वत्पूतशुभत्वात् मुख्यमाज्यमसि । सत्यस्य
 सत्यमसि सौकिकफलसाधनं ह्यथादिकं सत्यं तत्कदाचित् वृष्ट्या-
 चभावेन व्यभिचारान्न मुख्यं सत्यं त्वं तु कदाचिदप्यव्यभिचा-
 रान्मुख्यं सत्यमसि । सत्यायुरसि सत्यभूतमायुरस्मिन्निति स-
 त्यायुः । आज्यनिष्पन्नेन कर्मणा भाविदेहे यदायुः प्राप्यते तन्न
 व्यभिचरतीत्यायुषः सत्यत्वं । सत्यशुभमसि सत्यबलमसि । अन्वु-
 हीपनबलं सत्यौजःब्रह्मेण पूर्वमुक्तं । इह तु फलप्रदानबलमु-
 च्यते । सत्येन त्वाभिघारयामि तादृशं त्वां चक्षुषा पश्चामी-
 त्यर्थः । तथा च पौरोडाशिककाण्डे समाह्वयते “ब्रह्मवादिने
 वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवींश्च्यभिघारयति । अथ केनाज्य-
 मिति । सत्येनैवैनदभिघारयति” (ब्रा०३कां०१२प्र०१५ अ०) इति ।
 चक्षुषः सत्यत्वमाधानब्राह्मणे समाह्वयते “अनृतं वै वाचा वदति ।
 अनृतं मनसा ध्यायति । चक्षुर्वै सत्यं । अद्राश्गित्याह ।
 अदर्शमिति । तत्सत्यं” (ब्रा०१कां०१२प्र०१४अ०) इति । तस्य
 ते भक्षीय तादृशं त्वां भक्षयाणि । कल्पः “आज्यग्रहणं गृ-
 हीतं गृहीतमनुमन्त्रयते । पश्चानां त्वा वातानां यन्त्राय
 धर्चाय गृह्णामि । पश्चानां त्वर्तृणां यन्त्राय धर्चाय गृह्णामि ।
 पश्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्चाय गृह्णामि । पश्चानां त्वा पञ्च-
 जनाणां यन्त्राय धर्चाय गृह्णामि । चतुर्भिर्जुह्वा । अष्टाभि-
 हपश्चति । चरोस्त्वा पञ्चबिलस्य यन्त्राय धर्चाय गृह्णामि ।
 ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्चाय गृह्णामि । क्षत्रस्य त्वौजसे य-
 न्त्राय धर्चाय गृह्णामि । विश्वे त्वा यन्त्राय धर्चाय गृह्णामि ।

सुवीर्याय त्वा गृह्णामि । सुप्रजास्त्राय त्वा गृह्णामि । रायस्योषाय
 त्वा गृह्णामि । ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामि इति । चतुर्भिर्भ्रुवासां ।
 भूरस्माकं हविर्देवानामाग्निषो यजमानस्य देवानां त्वा देव-
 ताभ्ये गृह्णामि इति । अभिपूर्यमाणमनुमन्त्रयते । कामाय त्वा
 गृह्णामि” इति । प्राच्यादिषूर्ध्वान्तासु पञ्चसु दिक्षु वर्तमाना
 वायवः पञ्चसङ्ख्याकाः ते चाग्निचयनाङ्गेषु मन्त्रेष्वेवमाध्यायन्ते
 “यत्ते रुद्र पुरोधनुसदातो अनुवातु ते । यत्ते रुद्र दक्षिणा-
 धनुसदातो अनुवातु ते । यत्ते रुद्र पश्चाद्भनुसदातो अनु-
 वातु ते । यत्ते रुद्रोत्तराधनुसदातो अनुवातु ते । यत्ते
 रुद्रोपरिधनुसदातो अनुवातु ते” इति । यदा शरीरमध्ये
 वर्तमानाः प्राणापानध्यानोदानसमानरूपाः पञ्च वाताः तेषां
 वातानां यन्त्राय स्वस्वस्थापारेषु नियमनाय धर्चाय जगद्दि-
 धारणकुशलत्वाय हे आज्य त्वां गृह्णामि । अतूनां पञ्चत्व-
 मैतरेयब्राह्मणे प्रतिपादितं । दादशमासा पञ्चर्तवो हेमन्त-
 अग्निरयोः समासेनेति । प्राच्यादीनामूर्ध्वान्ताणां दिशां
 पञ्चत्वं प्रसिद्धं । पञ्चजनशब्दः समस्तो देवमनुष्यासुररक्षो-
 गन्धर्वेषु रूढः, ते च देवादयः पञ्चसङ्ख्याकाः । स चरुशब्दः
 पाकाधारभृतां स्थालीमाचष्टे । स च कश्चित् पञ्चबिलैर्युज्यते ।
 तच्च पुरुषमेधावसाने कल्पसूत्रकार उदाजहार । पञ्चबिलस्य
 चरोर्विज्ञायत आज्य आग्नेयः पूर्वस्मिन् बिले, दधन्वैन्द्रे
 दक्षिणे, शृते प्रतिदुहिनीतमिमे वा वैश्वदेवः पश्चिमे, अफु
 मैचावरुण उत्तरे, पयसि बार्हस्पत्यो मध्यमे इति तस्य पञ्च-

बिसस्य चरोर्नियमनायेति योज्यं । ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेः तेजो
 ब्रह्मवर्चसं तस्मै तस्य यन्त्राय । चत्रियजातेरोजो युद्धसामर्थ्यं ।
 वैश्याजातेः कृषिबाणिज्यादिषु नियमनं । सुवीर्यं स्वस्वव्यापारेषु
 सर्वेषां सामर्थ्यातिशयः । सुप्रजास्त्वं शोभनापत्यत्वं । रायस्योषो
 धनपुष्टिः । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसम्पत्तिः । ब्रह्मणस्त्वा तेजसे
 इत्यत्र श्रिष्टाङ्गीकृतसाधुवेषरूपं द्रष्टव्यं । भूरस्माकमित्याद्यो
 मन्त्रः । हविर्देवानामिति द्वितीयो मन्त्रः । आश्विनो यजमानस्वेति
 तृतीयो मन्त्रः । अत्रश्रिष्टस्तुर्थः । हे आज्य त्वमस्माकं श्रेयसे
 भव । देवानां हविर्भव । यजमानस्य या आश्विनस्तद्रूपं भव ।
 देवानां तर्पकं त्वां गृह्णामि । आपस्तम्बस्य तु भूरस्माकमि-
 त्यादिरेकमन्त्र इति । हे आज्य हविर्भागिन्यो देवताः त्वां
 यथा यथा कामयन्ते तथाविधकामाच त्वां गृह्णामि ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“स्याद्दर्शपूर्णमासस्यं काण्डं तु यजमानगं ।

षष्ठः प्रअस्तत्र सं त्वा स्कन्नाज्यं प्रक्षिपेत्सुचि ॥

आज्यमाज्यमवेक्षेत पञ्चानां त्वा चतुर्दश ।

सुक्ष्माज्यमन्त्रणे मन्त्रा इति मन्त्रास्तु षोडश” ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसु-
 विदुग्रोऽस्युग्रोऽहः सजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुवि-
 द्भिभूरस्यभिभूरहः सजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता
 वसुविद्युनजिम त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे
 जातवेदः । इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योग्जीवेम
 बलिहृतो वयं ते । यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यात् ॥

॥ १ ॥

यद्वा स्कन्दादाज्यस्थोत विष्णो । तेन हन्मि सपत्नं
 दुर्मरायुमैनं दधामि निर्वृत्या उपस्थे । भूर्भुवः सुव-
 रुच्छुषो अग्ने यजमानायैधि निशुषो अभिदासते ।
 अग्ने देवेभ्य मन्विह्य मन्द्रजिह्वामर्त्यस्य ते होतर्मूर्धना-
 जिघर्मि रायस्योषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । मनो
 ऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाविश । वागस्यैन्द्री
 सपत्नक्षयणी ॥ २ ॥

वाचा मेन्द्रियेणाविश । वसन्तमृतूनां प्रीणामि स
 मा प्रीतः प्रीणातु । ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः
 प्रीणातु । वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मा प्रीताः प्रीण-
 न्तु । शरदमृतूनां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु ।
 हेमन्तशिशिराटूनां प्रीणामि तौ मा प्रीतौ प्रीणी-

तामग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमग्ने-
रहं देवयज्ययान्नादो भूयासं ॥ ३ ॥

दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयमग्नीषोमयोरहं
देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिन्द्राम्नियोरहं देवयज्य-
येन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमिन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रिया-
वी भूयासं महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं
गमेयमग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन
प्रतिष्ठां गमेयं ॥ ४ ॥

रिष्यात् सपत्नक्षयण्यन्नादो भूयासः षट्चिःश्च ॥

॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रथमानुवाके आज्यग्रहणानुमन्त्रणमुक्तं । द्वितीयानुवाके
हविर्होमानुमन्त्रणं वक्तव्यं । तत्र ह्ययमानस्य हविषो वहिः-
स्कन्दननिवारणाय परिधीयमानानां परिधीनामनुमन्त्रणमनु-
वाकादौ उपवर्ष्यते । कल्पः । परिधीन् परिधीयमानाननुमन्त्रयते
“भ्रुवोऽसि भ्रुवोऽहः सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुवित्”
इति मध्यमं “उयोऽस्युयोऽहः सजातेषु भूयासमुयश्चेत्ता वसु-
वित्” इति दक्षिणं “अभिभूरस्यभिभूरहः सजातेषु भूयास-

मभिभूयेत्ता वसुवित्” इत्युत्तरमिति । हे मध्यमपरिधे त्वं भ्रुवोऽसि स्थिरोऽसि । रक्षोभिरविचास्यमानत्वात् । अतएवा-
 ष्यायते । परिधीन् परिदधाति रक्षसामपहत्या इति । तस्य
 भ्रुवस्य तवानुमन्त्रणेन अहमपि सजातेषु ज्ञातिषु भ्रुवो भूयासं ।
 किञ्च धीरो धैर्यवान् चेत्ता रक्षोऽपह्ननस्य ज्ञाता, वसुवित्
 वसुनो सन्धा भूयासं । हे दक्षिणपरिधे त्वं रक्षास्यपहन्तुमु-
 योऽसि । तवानुमन्त्रणेन अहमपि उयो भूयासं । यथा ज्ञातयो
 मम प्रतिवादिनो न भवन्ति तथा सम्पादनमुपलं । किञ्च
 वैरिणोऽपहन्तुमप्युयो भूयासं । हे उत्तरपरिधे त्वं रक्षसामभि-
 भवितासि । तवानुमन्त्रणेन अहमपि ज्ञातीनां वैरिणाञ्चाभि-
 भविता भूयासं । एतदीयस्य ब्राह्मणस्य समीपवर्तित्वेनात्यन्त-
 विच्छेदाभावान्नाच ब्राह्मणमुदाहृत्य व्याक्रियते । किन्तु पाठक-
 मेषोदाहृत्य दग्धमानुवाके व्याकरिष्यते । कल्पः । अथान्नियोगेन
 युनक्ति “युनक्ति त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायासौ वोढवे जात-
 वेदः” इति । हे जातवेदः दैव्येन देवयोग्येन ब्रह्मणा मन्त्रेण
 त्वां युनक्ति अस्मिन् कर्मणि युक्तं करोमि । किमर्थं । इदं
 हविर्वोढुं । कल्पः । समिधोरभ्याधीयमानयोर्जपति “इन्धा-
 नास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योर्जीवेम बलिहृतो वयं ते” इति ।
 हे जातवेदः त्वां इन्धानाः ज्वालयन्तो वयं सुप्रजसः शोभ-
 नापत्योपेताः सुवीराः शोभनभृत्योपेताः ज्योक् *चिरं जीवेम ।
 किं कुर्वन्तः । बलिं पूजामाहरन्तः । कल्पः । अथान्तर्वेदिहवीः-

* नीरोगमिति तै० ।

व्यासन्नान्यभिमन्त्रयते “यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्याद्यदा
स्कन्दादाज्यस्योत विष्णो । तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमेनं
दधामि निर्धृत्या उपस्ये” इति । हे अग्ने अस्य मम यज्ञस्य
सम्बन्धि यत् बर्हिंरादिकं रिष्यात् रक्षःप्रभृतिभिर्विनाशितं
स्यात् आज्यस्योत आज्यस्यापि यदा अक्षयं विन्दुजातं जौहवादिकं
स्कन्देत् अधः पतेत् हे विष्णो व्यापक तेन नष्टेन स्कन्नेन च
वैरिणं हन्मि । यः सपत्नो मारयितुमशक्यः एनं दुर्मरायुं
सपत्नं निर्धृत्याः पापदेवतायाः उपस्ये उत्सङ्गे आदधामि
स्थापयामि । कल्पः “अथ भूर्भुवः सुवरित्यग्निहोत्रमेताभि-
र्याहृतीभिरुपसादयेत् । अथ वै भवति । दर्शपूर्णमासावास्तभ-
मान एताभिर्याहृतीभिर्हवीष्यासादयेत् । अथ वै भवति ।
चातुर्मास्यान्वास्तभमान एताभिर्याहृतीभिर्हवीष्यासादयेत्”
इति । भूरादयस्त्रयः शब्दा लोकत्रयवाचिनः एतानि हवीषि
लोकत्रयरूपाणीति स्तूयन्ते । इदं व्याहृतिचयं यद्यपि याज-
मानकाण्डे पठितं तथापि प्रत्यक्षेण ब्राह्मणवाक्येन आध्वर्यव-
क्रियायां विनियुक्तत्वात् उल्लेख्यं । कल्पः । इधमभ्याधीय-
मानमनुमन्त्रयते “उच्छुभो अग्ने यजमानायैधि निशुभो
अभिदासते । अग्ने देवेद्भू मन्विद्भू मन्द्रजिह्व” इति । हे अग्ने
यजमानाय उच्छुभ एधि उद्भूतबलो भव । यजमानकार्ये-
ष्वविष्कृतबलो भव । अभिदासते उपचयते शत्रवे निशुभ
एधि न्यग्भूतबलो भव । उक्तक्रमेण यजमानमनुग्रहीतुं निय-
हीतुञ्च शत्रून् चतुर्भिर्विशेषणैरग्निं प्रोत्साहयति । हे अग्ने

अङ्गनादिगुणयुक्त देवेद्भु देवैर्दीप्त मन्विद्भु मनुनापि दीप्त ।
 एतच्च पदद्वयं निविद्ब्राह्मणे व्याख्यातं । देवेद्भु इत्याह देवा
 ह्येतमैन्धत । मन्विद्भु इत्याह मनुर्ह्येतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्ध इति ।
 मन्द्रजिह्व मन्त्रा हर्षहेतुर्जिह्वा यस्येति वियहः । कल्पः ।
 प्रवरं प्रत्रियमाणमनुमन्त्रयते “अमर्त्यस्य ते होतर्मूर्धन्नाजिघर्षि
 रायस्योषाय सुप्रजास्त्राय सुवीर्याय” इति । हे होतर्देवा-
 नामाङ्गातर्मरणरहितस्य तव मूर्धनि आजिघर्षि घृतादिकं
 चारयामि । किमर्थं । यजमानस्य धनपुष्टिशोभनापत्यशोभन-
 वीर्यार्थं । कल्पः । सौवमाधारमाघार्यमाणमनुमन्त्रयते “मनो
 ऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाविश” इति । हे सौवाधार
 त्वं मनोऽसि प्रजापतिसम्बन्धि चासि । मनसा प्रजापतिं ध्या-
 यताध्वर्युणा निष्पाद्यमानत्वात् । अत्र भूतशब्दः प्रजापतिसृष्टं
 यज्ञमाचष्टे । प्राजापत्यो यज्ञ इति ब्राह्मणेन व्याख्यास्यमान-
 त्वात् । तेन भूतेन प्रजापतिसृष्टेन यज्ञेन तत्साधकेन मनसा च
 सह हे सौवाधार मां आविश । कल्पः । सुच्याधारमाघा-
 र्यमाणमनुमन्त्रयते “वागस्यैन्द्री सपद्मचयणी वाचा मेन्द्रिये-
 षाविश” इति । हे सुच्याधार त्वं वागसि वाचा मन्त्रमुच्चा-
 रयताध्वर्युणा निष्पाद्यमानत्वात् । कीदृशी वाक् । ऐन्द्री इन्द्रेण
 व्याकृतत्वात् । तस्यैन्द्रवायव्यहब्राह्मणे समाख्यातं । तामिन्द्रे
 मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोदिति । सा च वाक् सपद्मचयणी
 वैरिघातिनी । सुच्याधारमन्त्ररूपाया वाचः सपद्मघातित्वं
 तद्ब्राह्मणेन सूचितं । अद्भुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्यादानार्था

इति । तादृश्या वाचा इन्द्रसृष्टेन चक्षुरादीन्द्रियेण सह हे
 लुच्याघार मामाविन्न । कल्पः । प्रयाजानामिष्टमनुमन्त्रयते
 “वसन्तसृष्टूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु । शीघ्रसृष्टूनां
 प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु । वर्षा सृष्टूनां प्रीणामि ता मा
 प्रीताः प्रीणन्तु । शरदसृष्टूनां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु ।
 हेमन्तत्रिंशिरासृष्टूनां प्रीणामि तौ मा प्रीतौ प्रीणीतां” इति ।
 सृष्टुवाचकैर्वसन्तादिशब्दैः समिद्यागादिपञ्चप्रयाजाभिमानिदे-
 वता वक्ष्यन्ते । तांश्च वसन्तादीनहं तोषयामि । ते च तुष्टा
 मां तोषयन्तु । कल्पः । आज्यभागाविष्टावनुमन्त्रयते “अग्नी-
 षोमयोरहं देवयज्यया चक्षुभान् भूयासं” इति । उत्तरार्धे
 ऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे षोमायेति अवणादग्नीषोमावाज्यभा-
 गयोर्देवौ तयोः सम्बन्धिनी देवयज्या समन्त्रकाज्यभागाकृतिः
 तथा अध्वर्युनिष्पादितया यजमानोऽहं चक्षुःपाटवयुक्तो भू-
 यासं । युक्तं चैतत् । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागविति
 ब्राह्मणे चक्षुष्टेन निरूपितत्वात् । कल्पः । अग्निमिष्टमनुमन्त्र-
 यते “अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासं” इति । दर्शपूर्णमा-
 सयोराराध्यस्य प्रधानयागस्याग्निर्देवता स चान्नभक्तकः । अग्निर्वै
 देवानामन्नाद इति श्रुतेः । अतस्सद्यागेन यजमानस्यान्नाद-
 त्वमुचितं । कल्पः । उपांशुयाजमिष्टमनुमन्त्रयते “दधिरस्य-
 दध्नो भूयासमभुं दभेयं” इति । अमुमित्यत्र यं यजमानो देष्टु
 तं मनसा ध्यायतीति । उपांशुयाजस्य प्रजापतिर्विष्णुरग्नीषोमौ
 वा विकल्पेन देवताः, हे उपांशुयाजदेव त्वं दधिरसि ।

अस्माभिर्देव्यस्य त्वं हिंसकोऽसि । तत्रसादात् अहं वैरिभिर-
हिंसितो भूयासं । अमुं वैरिणं दभेयं मारयेयं । कल्पः । अग्नी-
षोमाविष्टावनुमन्त्रयते “अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृचहा भू-
यासं” इति । पौर्णमास्यां ढतीषयागस्याग्नीषोमौ देवता तयोश्च
वृचहत्वनिमित्तत्वं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाके प्रपञ्चितं । अत-

CORRIGENDA IN FASC. IX.

P. 774, l. 1, read (स०।६ का०।१ प्र०।१ अ०।० अ०)

P. 855, l. 5, for तानूनप्य read तानूनप्त्र.

महेन्द्रो देवता” इति । तत्रेन्द्रशब्दार्थप्रयुक्त्वा यजमानस्य जेद-
त्वप्राप्तिः । महच्छब्दार्थप्रयुक्त्वा दिव्यैश्वर्यादिगुणैर्महत्त्वप्राप्तिः ।
कल्पः । खिष्टहृतमिष्टमनुमन्त्रयते “अग्नेः खिष्टहृतोऽहं देव-
यज्ययायुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयं” इति । कश्चिदग्निः
केनचिन्निमित्तेन रुद्रनामधेयमखभत, स च कदाचिद्देवैरा-
ज्यत्या तोषितः पूर्वमिष्टानां यागानां वैगुण्यं परिहृत्य खिष्ट-
हृतत्वं हतवान् । तथा च ब्राह्मणमाध्यायते “देवा वै यज्ञाद्रुद्र-

इति । तादृश्या वाचा इन्द्रसृष्टेन चक्षुरादीन्द्रियेण सह हे
 स्तुत्याघार मामाविन्न । कल्पः । प्रयाजानामिष्टमनुमन्त्रयते
 “वसन्तमृद्वनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु । शीतमृद्वनां
 प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु । वर्षा ऋद्वनां प्रीणामि ता मा
 प्रीताः प्रीणन्तु । शरदमृद्वनां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु ।

यते “अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासं” इति । दर्शपूर्णमा-
 सघोराद्यस्य प्रधानयागस्याग्निर्देवता स चान्नभक्तकः । अग्निर्वै
 देवानामन्नाद् इति श्रुतेः । अतस्तद्यागेन यजमानस्यान्नाद्-
 त्वमुचितं । कल्पः । उपांशुयाजमिष्टमनुमन्त्रयते “दधिरस्य-
 दध्ने भूयासमभुं दभेयं” इति । अमुमित्यत्र यं यजमानो ददेष्ट
 तं मनसा ध्यायतीति । उपांशुयाजस्य प्रजापतिर्विष्णुरग्नीषोमौ
 वा विकल्पेन देवताः, हे उपांशुयाजदेव त्वं दधिरसि ।

अस्माभिर्देव्यस्य त्वं हिंसकोऽसि । तत्प्रसादात् अहं वैरिभिर-
 हिंसितो भूयासं । अमुं वैरिणं दमेयं मारयेयं । कल्पः । अग्नी-
 षोमाविष्टावनुमन्त्रयते “अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भू-
 यासं” इति । पौर्णमास्यां तृतीययागस्याग्नीषोमौ देवता तयोश्च
 वृत्रहत्वनिमित्तत्वं त्वष्टा इतपुत्र इत्यनुवाके प्रपञ्चितं । अत-
 स्तस्यागेन यजमानस्य वैरिहन्तृत्वं युक्तं । कल्पः । इन्द्राग्नी इष्टाव-
 नुमन्त्रयते “इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यस्रादो भूयासं”
 इति । अमावास्यायां असोमयाजिनः साम्नाय्याभावे द्वितीय-
 पुरोडाशस्य इन्द्राग्नी देवता । तचेन्द्रानुग्रहाद्यजमानस्येन्द्रियो-
 पेतत्वं अन्यनुग्रहाच्चास्रादत्वं । कल्पः । इन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते
 “इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासं” इति । साम्नाय्यस्येन्द्रो
 देवता । तत्प्रसादाद्यजमानस्येन्द्रियावित्वं । कल्पः । महेन्द्रमि-
 ष्टमनुमन्त्रयते “महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं
 गमेयं” इति । केषाञ्चित्सास्त्रायस्य महेन्द्रो देवता । तथा
 चास्त्रायते “चयो वै गतश्रयः शुश्रुवान् यामणीराजन्यस्तेषां
 महेन्द्रो देवता” इति । तचेन्द्रशब्दार्थप्रयुक्त्वा यजमानस्य जेद-
 त्वप्राप्तिः । महश्चब्दार्थप्रयुक्त्वा दिव्यैश्वर्यादिगुणैर्महत्त्वप्राप्तिः ।
 कल्पः । स्त्रिष्टुतमिष्टमनुमन्त्रयते “अग्नेः स्त्रिष्टुततोऽहं देव-
 यज्ययायुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयं” इति । कश्चिदग्निः
 केनचिन्निमित्तेन इन्द्रनामधेयमलभत, स च कदाचिद्देवैरा-
 ऊत्या तोषितः पूर्वमिष्टानां यागानां वैगुण्यं परिहृत्य स्त्रिष्टु-
 तत्वं कृतवान् । तथा च ब्राह्मणमास्त्रायते “देवा वै यज्ञाद्भुद्र-

मन्तरावन्तस्य यज्ञमविध्यत्तं देवा अभि समगच्छन्त कल्पतां न
 इदमिति तेऽद्भुवन्त्स्वष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राध-
 यिव्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृतं” इति । यदग्रये स्विष्ट-
 कृतेऽवद्यति भागधेयेनैव तद्भुद्रं समर्धयतीति च । स्विष्टक-
 र्कब्दस्य निर्वचनं सौत्रामण्यां मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रे विस्यष्टमा-
 द्यावते “देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्विष्टं कुर्व-
 न्त्स्विष्टकृत् स्विष्टमद्य करोतु नः” इति । तत्राग्निशब्दार्थप्रयुक्तं
 यजमानस्यायुक्तं । अत एव मन्त्रान्तरमेवमाद्यायते “अग्नि-
 रायुष्मान्स्य वनस्पतिभिरायुष्मान् तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि”
 इति । स्विष्टकृत्कब्दार्थप्रयुक्त्वा यज्ञप्रतिष्ठाप्राप्तिः । यदायम-
 ग्निः स्विष्टं करोति तदा यजमानः सगुणेन सम्पूर्णं यज्ञेन
 प्रतिष्ठां फलप्राप्तिं लभते ।

अत्र विनियोगकृद्गृहः ।

“भ्रुवोऽसीति त्रिभिर्मन्त्रैः परिधिचयमन्त्रणं ।
 युनाग्नियोग इन्धामाः समिधोरनुमन्त्रणं ॥
 यन्त्रे हविर्मन्त्रयेत भूत्रिभिः स्थापयेद्भुविः ।
 उच्छुभ्रो मन्त्रयेतेभममर्त्यं प्रवरं तथा ॥
 सौवाधारं मनोऽसीति सुच्याधारं तु वागिति ।
 वसन्तपञ्चभिर्मन्त्रैः प्रयाजानाञ्च मन्त्रणं ॥
 अग्नीषोमेत्याज्यभागावग्नेरित्यग्नियाजकं ।
 दम्भीत्युपांशुयाजस्यं स्पष्टमग्नीति पञ्चकं ॥
 अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्मन्त्राः षड्विंशतिर्गताः” । इति ॥

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“स्यादसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वान्यवद्भवेत् ।

शाखान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमानकाण्डे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा *आ-
 खाताः । वसन्तमृत्तूनां प्रीणामि शीघ्रमृत्तूनां प्रीणामीत्या-
 दयः । तेषां नियतक्रमोऽभ्युपगन्तव्यः, †अन्येष्वग्नेयोपांशुयाजा-
 द्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियतक्रमदर्शनेनात्रापि क्रमनियमस्य बुद्धिस्त्व-
 त्वादिति चेन्नैवं । अत्र नियामकाभावात् । न तावदत्र पाठो
 नियामकः, वसन्तशीघ्रवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तै-
 क्ष्मिरीयशाखायां पठितानां शाखान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात् ।
 नात्र यवागूपाकवदर्थो नियामकः, वसन्तमन्त्रेषु यस्य कस्यचित्प्र-
 याजस्थानुमन्त्रणेष्वनुपपत्त्यभावात् । नाप्यत्र लिङ्गं नियामकं,
 वसन्तमन्त्रे समिष्टागैकविषयस्य विशेषसामर्थ्यादर्शनात् । तस्मा-
 दत्र नापि नियतक्रमः । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“उपांशुयजने नाङ्गं दधिमन्त्रो गतोऽथवा ।

साधारणत्वास्त्रिङ्गादेर्मानाभावादनङ्गता ॥

मन्त्राणां कर्मणाञ्चात्र क्रमेण मानमीच्छते ।

प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासङ्गं ततोऽङ्गता ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थोऽत्र पाठतः ।

यथासङ्गं सन्निधिस्य यथासङ्गमुदाहृतं ॥

* अनियता इति तै० ।

† अन्येष्वग्नेयोपांशुयाजादि० इति तै० ।

शुन्धध्वमिति साम्नाय्यपात्राङ्गं सन्निधेमंतं ।

पशुधर्मोऽर्थसादेभ्यादग्नीषोमीयगो भवेत्” ॥

दशपूर्णमासयोर्याजमानमन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्र आस्त्रायते ।
 “दभिरस्यदभो भूयासममुं दभेयं” इति । अस्य मन्त्रस्योपां-
 शुयाजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न विद्येते । *ब्राह्मणे विनि-
 योगमास्त्राय अर्थान्तरेणास्यैवास्त्रातत्वात् । एतया वै द्रव्या
 देवा असुरानदभ्रवन् तथैव भ्रातृव्यं दभोतीति ब्राह्मणं ।
 दभिरघातकमायुधं । आग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिवृत्तिवारकत्वात्
 लिङ्गं साधारणं प्रकरणञ्च त्रयाणामेकमेव, ततो मानाभा-
 वादयं मन्त्रो नोपांशुयाजाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । आध्वर्यव-
 काण्डे आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्माणि क्रमेषास्त्रातानि ।
 याजमाने च काण्डे तद्विषयमन्त्राः क्रमेषास्त्राताः “अग्नेरहं
 देवयज्ययान्नादो भूयासं । दभिरस्यदभो भूयासममुं दभेयं ।
 अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुषान् भूयासं । अग्नीषोमयोरहं
 देवयज्यया वृचहा भूयासं” इति । तत्र यथा वाक्यद्वयानु-
 सन्धानसम्बन्धं प्रकरणं पृथक् प्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानुस-
 न्धानसम्बन्धः क्रमः कुतो न मानं स्यात् । न चास्य प्रकरणे
 ऽन्तर्भावो द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वाभावात् ।
 तस्मात् मन्त्रक्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्य-
 वर्ति मन्त्रोऽङ्गं । समानदेशत्वं क्रम इति क्रमस्य स्वरूपं । तस्य
 द्विविधं । पाठकृतमर्थकृतञ्च । तत्र पाठकृतमपि द्विविधं ।

* ब्राह्मणे विनियोग आस्त्रायार्थविवरकस्यैवास्त्रातत्वात् इति का० ।

यथासङ्गं सन्निधिश्चेति । तयोराद्यस्य दन्धिमन्त्र उपाङ्गुदा-
हरणं । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु
वस्तुषु साधारणो भासते । तत्र साक्षात्प्राचाणि कुम्भीशा-
खापवित्रादीनि अनन्तरेषु मातरिश्वन इत्यादिमन्त्रेषु अव-
भासन्त इति सन्निधिना तत्प्राचप्रोचणे शुन्धध्वमिति मन्त्रो
विनियुज्यते । अनुष्ठानसादेश्चात् पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्ग-
त्वं । तदेवं क्रमस्य चैविध्यं द्रष्टव्यं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निर्मा दुरिष्टात् पातु सविताऽघशंसाद्यो मेऽन्ति
दृरेऽरातीयति तमेतेन जेषः सुरूपवर्षवर्ण एहीमान्
भद्रान्दुर्याः अभ्येहि मामनुव्रता न्यु शीर्षाणि मृदुमिड
एच्चदित एहि सरस्वत्येहि रन्तिरसि रमतिरसि सू-
नर्यसि जुष्टे जुष्टिं तेऽशीयोपहृत उपह्वं ॥ १ ॥

तेऽशीय सा मे सत्याशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता
मनसा तच्छक्रेयं यज्ञो दिवः रोहतु यज्ञो दिवं गच्छ-
तु यो देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो देवाः अप्येत्वस्मा-

स्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्वस्मान्नाय उत यज्ञाः सचन्ता-
मस्मासु सन्वाशिषः सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघानी
जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा नः ॥ २ ॥

असि जुष्टिं ते गमेयं । मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं
विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । इहस्पतिस्तनुतामिमं
नो विश्वे देवा इह मादयन्तां । ब्रध्न पिब्वस्व ददतो
मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोपदसत् प्रजापतेर्भागोऽस्यू-
जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ
मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा
मे क्षेष्टा अमुचामुषिन् लोके ॥ ३ ॥

उपह्वं जुष्टा नस्त्वा षट् च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीयानुवाके हविरनुमन्त्रणमुक्तं । तृतीयानुवाके भक्ष्य-
खेडादिभागस्यानुमन्त्रणमुच्यते । कल्पः । प्राञ्चित्रेऽवदीयमाने
अपति “अग्निर्मा दुरिष्टात् पातु सविताऽघञ्शंसात्” इति ।
मन्त्रवैकल्येन क्रियावैकल्येन वा यदरिष्टं तदुरिष्टं तस्मादुरि-
ष्टात् अग्निर्मा पातु । अघञ्शंसात् पापहृषेरसुरादेः सविता
र्मा पातु । कल्पः । यजमानभागे “द्यो मेऽग्नि दूरेऽरातीषति

तमेतेन जेषं” इति । अवदीयमाने अपतीति शेषः । यो
 राक्षसादिः ममान्तिके दूरे वा अरातीयति ब्रुवुत्वमिच्छति तं
 राक्षसादिमेतेन यजमानभागेन जेषं जयेयं । कल्पः । इडा-
 मवदीयमानामनुमन्वयते । सुरूपवर्षादिर्मघोनीत्यन्तः । सुर-
 पेति मन्त्रादिः । मघोनीति मन्त्रान्तः । पाठस्तु “सुरूपवर्ष-
 वर्ष एहीमान् भद्रान्दुर्यांश्च अग्नेहि मामनुव्रता न्यु ज्ञीषांषि
 ष्टुमिड एह्यदित एहि सरस्वत्येहि रन्धिरसि रमतिरसि
 सूनर्यसि जुष्टे जुष्टिं तेऽग्नीषोपहृत उपहवं तेऽग्नीष सा मे सत्या
 ऽऽग्नीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा तच्छकेयं यज्ञो दिवश्च
 रोहतु यज्ञो दिवं मच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो
 देवाश्च अखेतस्मास्त्रिंश्च दद्मियं दधात्वस्मान् राय उत यज्ञाः
 सन्वन्तामस्मासु सन्वात्रिषः सा नः प्रिया सुप्रहृतिर्मघोनी”
 इति । गोत्ररीरधारिण्या इडाख्याया देवतायाः सम्बोधनं
 सुरूपवर्षवर्ष इति । ष्टुपुष्पादिकं रूपं । वर्षं वृष्टिः । वर्षः
 ष्टुश्लेषकपिसत्वादिः । शोभना रूपवर्षवर्षा यस्याः सा तयो-
 क्ता । ष्टुजादीनामतिदीर्घत्वकृत्वादिपरिहारेण दर्शनीयत्वं
 रूपस्य शोभनत्वं । वर्षं द्विविधं उदकरूपं घृतरूपञ्च । तत्रेडा
 श्लकीयात्पदात् घृतं वर्षति । तथा च मन्त्र आजायते “इडा-
 याः पदे घृतवति स्वाहा” इति “मानवी घृतपदी मैत्रा-
 वरुणी” इति “इडायाः पदं घृतवत्तराचरं” इति च ।
 तथा ब्राह्मणमध्याज्यायते “सा यच यच न्यक्रामन्ततो घृतम-
 पीच्यत तस्माद्भुतपशुच्यते” इति “वृष्टिर्वा इडा वृष्टौ वै निक्रमणे

घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिवन्ति” इति च । तदिदं घृतरूपत्वं वर्षस्य शोभनत्वं । कर्बुरादिसङ्कीर्णत्वपरिहारेण विस्फुटं शुक्ल-
 कृष्णकपिलत्वादिकं वर्षस्य शोभनत्वं । तथाविधे हे इडे इमान्
 अस्मदीयान् भद्रान् शास्त्रोक्तयज्ञसाधनसम्पूर्णान् दुर्यान् यज्ञ-
 गृहान् प्रत्यागच्छ । गृहा वै दुर्या इति हि श्रूयते । किञ्च
 मामभिलक्ष्य अनुव्रता अस्मिन् यज्ञव्रते अनुकूला सती एहि
 आगच्छ । उ अद्भ्यः समुच्ये । हे इडाविशेषा यूयं अस्मदीयानि
 शिरांसि निमृङ्क्व नितरां स्नेहपूर्वकाघ्राणादिना शोधयध्वं ।
 त एवेडाविशेषाः इडादिभिः स्मर्यन्तैः षड्भिर्नामविशेषैः स्पष्टी-
 क्रियन्ते । इडादीनां गोनामविशेषत्वं सप्तमकाण्डे समाह्वानं “इडे
 रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निवे
 नामानि” (सं०७का०११ प्र०६ अ०) इति । एतेषां प्रदर्शनार्थत्वात्
 रमत्यादिकमपि द्रष्टव्यं । हे जुष्टे प्रिये सेव्ये वा ते जुष्टिं तदीयां
 प्रीतिं अशीय प्राप्तुर्या । हे उपह्वते इडे एहीत्येवमागमना-
 यास्माभिरनुज्ञाने अहमपि त उपह्वं तदीयामनुज्ञां अशीय
 प्राप्तुर्या । अस्य यज्ञस्य येयमाशीः फलप्रार्थना सा मे सत्या
 भूयात् । अरेडता अनादरमकुर्वता मनसा तत्फलं साधयितुं
 शक्यं तत्प्रसादाच्छक्तो भूयासं । मयानुष्ठितोऽयं यज्ञः निः-
 श्रेणिव क्रमेण दिवमारोहतु । केनापि वैकल्पप्रतिबन्धेन
 भ्रंशो यज्ञस्थानारोहणं भ्रंशाभावे तु यज्ञ आरोहत्येव ।
 आरुह्य च यस्यां दिवि यज्ञहविर्भाजो देवा निवसन्ति तां दिवं
 स्वर्गप्रदेशविशेषं गच्छतु । तस्मिन् प्रदेशे गत्वा सभायामुप-

विष्टा* देवा येन मार्गेण हविर्भोजनशाखां गच्छन्ति तेनैव मार्गेणाद्यं यज्ञो यज्ञमन्वन् हविर्देवानयेतु प्राप्नोतु । तेन यज्ञेन तुष्ट इन्द्रः अस्मास्विन्द्रियं यज्ञान्तरानुष्ठानाय चक्षुरा-
दिपाटवं दधातु स्थापयतु । तादृशान्स्मान् रायो यज्ञ-
साधनानि धनानि यज्ञा उत करिष्यमाणा यज्ञा अपि सचन्तां आश्रयन्तां । आश्रियः तद्यज्ञफलान्यस्मासु सन्तु । सा तादृशी त्वं नोऽस्मान् प्रति सुप्रदूर्तिः सुष्टु प्रकर्षेण ब्रह्मूषां हिंसिका मघोनी धनवती च भव । कल्पः । अवान्तरेडां प्रा-
स्त्रमानामनुमन्त्रयते “जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा नोऽसि जुष्टिं ते गमेयं” इति । हे अवान्तरेडे त्वं जुष्टिरसि प्रीतिरूपासि । नो अस्मान् जुषस्व प्रीणय । नो अस्माभिर्जुष्टासि सेवितासि । ते जुष्टिं त्वदीयां प्रीतिं गमेयं प्राप्नुयां । कल्पः । अन्तर्वेद्य-
ङ्गिर्माज्यते “मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं स-
मिमं दधातु । दृहस्यतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्तां” इति । मनो ज्योतिः मननीयोऽयमग्निः तत्तदा-
ज्जतिस्वाज्यं सेवतां । केनापि वैकल्येन विच्छिन्नमिमं यज्ञं वैकल्यपरिहारेण सन्दधातु । दृहस्यतिः स्वयमेव नो अस्मा-
दीयमिमं यज्ञं तनुतां । विश्वे देवा इह यज्ञो मादयन्तां तृप्यन्तु । कल्पः । बर्हिषदं पुरोडाशमनुमन्त्रयते “ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा चायि कुर्वतो मे मोपदसत्” इति । यज्ञपुरुषवाची ब्रध्न-
शब्दः । यज्ञो वै ब्रध्न इति श्रुतेः । हे ब्रध्न पिन्वस्व अस्मान्

* सभायामुपरिष्ठादिति तै० ।

अलिजस्य प्रीषय । ददतो धनं प्रयच्छतो मम देयं धनं मा
 चीयतां । अपि तु उपचीयतां । यागं कुर्वतो मम सामर्थ्यं
 मोपदसत् मोपचीयतां । अपि तु पुनः पुनर्वर्धतां । कल्पः ।
 अथान्वाहार्यं पचति तमन्वेषासन्नमभिमन्त्रयते “प्रजापते-
 र्भागोऽस्यूर्जस्वान् पचस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ
 मे पाद्भुदानव्यानौ मे पाद्भ्रूचितोऽस्यचित्ते त्वा मा मे चेष्टा
 अमुत्रामुग्निन् लोके” इति । यद्यप्यन्वाहार्यं अलिजां भान-
 क्षथापि तेन प्रजापतेः परितोषात्तद्भागत्वमविरुद्धं । स च
 भाग ऊर्जस्वान् बलवान् तद्भोजिनां बलप्रदत्वात् । पचस्वान्
 क्षीरवत्स्वादुतमः, बद्धा क्षीरे पच्यमानत्वात्पयस्वत्वं । अत एव
 क्षीरे भवतीत्येके इति सूत्रकार आह । हे अन्वाहार्यं स त्वं
 शरीरगतान् प्राणादिवायुभेदान् पाहि । एक एव वायुः
 शरीरगतस्थानभेदात् कार्यभेदाच्च प्राणादिनामभिर्भिक्षते ।
 स्थानभेदः कैश्चिदुक्तः ।

“इदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः” ॥ इति ।

उच्छ्वासनिःश्वाभौ प्राणव्यापारः । मलमूत्रघोरधःपातनम-
 पानव्यापारः । भुक्तस्थान्नरसस्य शरीरे साम्येन नयनं समान-
 व्यापारः । उद्गारहिक्कादिरुदानव्यापारः । कृत्वास्तु शरीर-
 नाडीषु व्याप्य प्राणापानवृत्त्योः सन्धिकाशे शरीरस्य बलप्रदानं
 व्यानव्यापारः । अत एव कृन्देगा आमगन्ति “अदे प्राणिति
 स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः

बन्धिः स व्यानेो यो व्यानः सा वाक् तस्माद्प्राणस्त्रयपानन् वाच-
मभिव्याहरति । अतो व्यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्ने-
मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणस्त्रयपान-
स्त्रानि करोति” (छा०३प्र०।३ख०) इति । एवं बद्धविध-
व्यापारहेतुत्वात् प्राधान्यं द्योतयितुं व्यानस्य द्विरुक्तिः । यदा
नागकूर्मकृकरादिवायुविशेषाणामचान्तर्भावमभिप्रेत्यापि पुन-
रुक्तिः । हे अन्वाहार्यं त्वमचितोऽसि अपरिमितोऽसि इति
ब्राह्मणं दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितमोदनं पचतीति
सूत्रकारश्च । तस्मात् परसोकेऽप्यचित्यै त्वा त्वां ददामीति
शेषः । तेनाभिप्रायेण दीयमानत्वादमुच परसोके मे मम
भागाय मा चेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि । तस्मात् अहमप्यस्मिन्
सोके त्वां यथेच्छमनुभवामीति शेषः ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अग्निः प्राञ्चिवावदानं यो मेऽन्ति स्त्रामिभागदं ।

इडाद्रयं सुरूपेति जुष्टिरित्यनुमन्त्रयेत् ॥

मनो ऽङ्गिर्मार्जनं ब्रध्न पुरोडाश्वं प्रजापतेः ।

अन्वाहार्यं मन्त्रयेत मन्त्राः सप्तेह वर्णिताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासं नराशः-
 सस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमग्नेः ख्विष्टकृतो
 ऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमग्नेरह-
 मुज्जितिमनूजेषः सोमस्याहमुज्जितिमनूजेषमग्नेर-
 हमुज्जितिमनूजेषमग्नेषोमयोरहमुज्जितिमनूजेषमि-
 न्द्राग्नेयोरहमुज्जितिमनूजेषमिन्द्रस्याहं ॥ १ ॥

उज्जितिमनूजेषं महेन्द्रस्याहमुज्जितिमनूजेषमग्नेः
 ख्विष्टकृतोऽहमुज्जितिमनूजेषं । वाजस्य मा प्रसवे-
 नोद्वाभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्नाः इन्द्रो मे निग्रा-
 भेणाधराः अकः । उद्वाभञ्च निग्राभञ्च ब्रह्म देवा
 अवीवृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्
 व्यस्यतां । एमा अगमन्नाशिषो दोहकामा इन्द्रवन्तः ॥२॥

वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषं । रोहितेन त्वाग्नि-
 देवतां गमयतु हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्वेत-
 शेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु । वि ते मुञ्चामि रशना
 विरश्मीन् वि योक्ता यानि परिचर्तनानि । धत्तादस्मासु
 द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताङ्गागधान् देवतासु । विष्णोः
 शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयः सोम-
 स्याहं देवयज्यया ॥ ३ ॥

सुरेता॒ रेतो॑ धिषी॒य त्वष्टु॑र॒हं दे॒वय॒ज्यया॑ पशू॒नाः
रूपं पु॑षेयं । दे॒वानां॑ पत्नी॒रग्नि॑र्य॒हपति॑र्य॒ज्ञस्य॑ मिथु॒नं
तयो॑र॒हं दे॒वय॒ज्यया॑ मिथु॒नेन॑ प्रभू॒यासं । वेदो॑ऽसि
वित्ति॑रसि वि॒देय॑ कर्मा॒सि करु॑णमसि क्रि॒यासः॑ स॒नि-
र॑सि स॒निता॑सि स॒नेयं॑ घृ॒तव॑न्तं कु॒लायि॑नः॒ राय॑स्यो-
षः॑ स॒हस्रि॑णं वे॒दो द॑दातु वा॒जिनं॑ ॥ ४ ॥

इन्द्र॑स्या॒हमिन्द्र॑व॒न्तः सोम॑स्या॒हं दे॒वय॒ज्यया॑ चतु-
श्चत्वारि॑शश्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

दृतीये भक्ष्यखेडादिभागस्यानुमन्त्रणमुक्तं । चतुर्थे ब्रेषा-
ज्जतिना अनूयाजादीनामनुमन्त्रणमुच्यते । कल्पः । अनूया-
जानामिष्टमनुमन्त्रयते “बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान्
भूयासं नराग्रसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमग्नेः
खिष्टहतोऽहं देवयज्ययायुमान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयं” इति ।
बर्हिर्नराग्रसंखिष्टहच्छब्दा अनूयाजदेवानामग्निविशेषाणां वा-
चकाः । बर्हिर्नराग्रसयागाभ्यां प्रजापतिः क्रमेण प्रजाः पशूंश्च
ससर्जेति यजमानस्य तत्तत्प्रार्थना युक्ता । खिष्टहन्मन्त्रश्च

व्याख्यातः । कल्पः । अथ यत्र होतुरभिजानाति अग्निरिदं
हविरजुषतेति तद्यजमानमुज्जितिं वाचयति “अग्नेरहमुज्जितिः-
मनूज्जेषꣳ सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेष-
मग्नीषोमयोरहमुज्जितिमनूज्जेषमिन्द्राग्नियोरहमुज्जितिमनूज्जेष-
मिन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषं महेन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमग्नेः
स्त्रिष्टुक्तोऽहमुज्जितिमनूज्जेषं” इति । यस्मिन् काले होता
सूक्तवाकं पठन् अग्निरिदं हविरजुषतावीष्टधत महो
ज्वायोऽकृतेत्यादीनि तत्तद्देवतास्मारकाणि वाक्यानि पठति
तस्मिन् कालेऽध्वर्युर्यजमानं तत्तद्देवताविषयाणि उज्जिति-
वाक्यानि वाचयेत् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यां यां
देवतां यजति तदिष्टमनतिक्रम्य तदनुसारेण सूक्तवाकभागा
उज्जितिभागाश्च प्रयोक्तव्याः । पाठस्तु “अग्नेरहमुज्जितिं०
अनूज्जेषं” इति । आज्यभागदेवोऽग्निर्हविः सेवित्वा तेन हविषा
पुष्टो यज्ञविरोधिनाऽसुरादीनभिभवन्नुत्कृष्टं *जयं प्राप्त-
वान् । तदीयां तामुज्जितिमनु यजमानोऽहं पापरूपं वैरिण-
मभिभवन्नुत्कृष्टं जयं प्राप्नोऽस्मि । एवं सर्वत्र योज्यं । कल्पः ।
†वाजवतीभ्यां व्यूहत्युभौ वाजवत्यौ जपेत् । वाजशब्दोऽस्ति
ययोर्ऋषोस्ते ऋचौ वाजवत्यौ, तयोर्ऋचोर्यजमानेन अथमा-
नयोरध्वर्युर्जपमृतेो दे सुचौ व्यूहेत् परस्परविपर्यासेनाप-
सारयेत् । तत्प्रकारस्वस्माभिरार्ध्वर्यवकाण्डे दर्शितः । पाठस्तु

* यज्ञं इति तै० ।

† उक्तं वाजवतीभ्योर्ध्वर्युर्जपमिति का० ।

“वाजस्य मा प्रमवेनोद्गाभेषोदयभीत् । अथा सपत्न्याः इन्द्रो मे निपाभेषाधराः अकः । उद्गाभश्च निपाभश्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अथा सपत्न्यामिन्द्राग्नी मे विषूचीगान् व्यस्यतां” इति । इन्द्रो वाजस्यस्य प्रसूतिनिमित्तेन स्रुच ऊर्ध्वग्रहणेन मामुदयभीत् उत्कर्षं प्रापितवान् । अथ स्रुचो न्यङ्कारेण मम सपत्न्यान् अधरान् न्यङ्कृतान् अकरोत् । देवा ब्रह्म परिवृढं स्रुचो-रुद्गाहनिपाहरूपं कर्मद्वयं अवर्धयन् । अथेन्द्राग्नी मम सपत्न्यान् विषूचीगान् सर्वतः पलायमानान् व्यस्यतां विनाशयेतां । कल्पः । अथ यत्र होतुरभिजानाति आशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति तद्यजमानं यज्ञस्य दोहं वाचयति “एमा अग्मन्नाग्निषो दोहकामा इन्द्रवक्तो वनामहे धुचीमहि प्रजामिषं” इति । यस्मिन् काले होता सूक्तवाकं पठन्नाशास्तेऽयं यजमानोऽसावित्यादिवाक्यमुच्चारयति तस्मिन् कालेऽध्वर्युः यजमानं एमा अग्मन्नित्यादियज्ञदोहमन्त्रं वाचयति । सूक्तवाके आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्यादयः आयुराद्याग्निषः समाप्ताः । इमा आग्निषः अग्मन् मां प्रत्यागच्छन्तु । वयमप्यायुरादिदोहं कामयमानास्तत्फलप्रदेनेन्द्रेण युक्त्वादिन्द्रवन्तः तमिन्द्रं वनामहे भजामहे । तेन भजनेन पुत्रपौत्रादि-प्रजामिषं इच्छमाणमन्नायुरादिकं धुचीमहि । कामधेनुसदृशी-मिन्द्रदेवतां दुह्याम । कल्पः । प्रस्तरं प्रद्विचमाणमनुमन्त्रयते “रोहितेन स्नाग्निर्देवतां ममयतु हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां नमस्यते तत्रेण स्वा सूर्यो देवतां ममयतु” इति । रोहित-

हर्षतश्चन्द्रा अग्नीन्सृष्ट्याणामशानभिदधते । हे प्रस्तर तैर-
 श्वैरन्यादयस्त्वां सक्तवाकोक्ता तां तां देवतां गमयन्तु । कल्पः ।
 परिधीन् विमुच्यमानाननुमन्त्रयते “वि ते मुञ्चामि रश्मना
 वि रश्मीन् वि योक्ता यानि परिचर्तनानि । धन्तादस्मासु
 द्रविणं यच्च भद्रं प्र षो ब्रूताङ्गागधान् देवतासु” इति । लोके
 श्वाहृत्तुरारोहणीयमशं रश्मनादिभिः सर्वतो बध्नाति । तच्च
 रश्मनाशब्देन पलायनदार्ढ्याय उदरे बध्यमाना तन्तुमयी
 चर्ममयी वा कक्ष्याभिधीयते । रश्मिशब्देन अश्वमुखे संलग्नो
 हस्तेनाश्वनियमनार्थो रज्जुविशेष उच्यते । योक्ताशब्देनाश्वं सक्तं
 बद्धमुपयुक्तो रज्जुविशेषः । पलायनस्य पुरतः पृष्ठतश्चापसरणं
 वारयितुमुरःपुच्छादौ बन्धनोपयुक्ता रज्जुविशेषाः परिच-
 र्तनशब्देनोच्यन्ते । अश्ववदग्नेः परिधयो रश्मनादिस्त्रानीयाः ।
 हे अग्ने तव बन्धनहेतून् परिधिरूपान् रश्मनादीन् विमुञ्चा-
 मि । तद्विमोकेन सन्तुष्टस्त्वं अस्मासु द्रविणं धेहि । यचान्व-
 ङ्गद्रमस्रपानादिकं तदप्यस्मासु धेहि । अस्त्रादीयहविर्भुञ्च देव-
 तासु भागधान् हविःप्रदान् अस्मान् प्रकर्षेण ब्रूहि । कल्पः ।
 शंयुवाकमुक्तमनुमन्त्रयते “विष्णोः शंयोरहं देवयज्या यज्ञेन
 प्रतिष्ठां गमेयं” इति । शंयुशब्दः सुखमिश्रं वृहस्यतिपुत्रं ब्रूते ।
 तेन शंयुं बार्हस्पत्यमिति ब्राह्मणोक्तेः । स च वज्रषु कार्येषु
 व्याप्नुवन् विष्णुरित्युच्यते । तस्य परितोषहेतुत्वात् परिधि-
 प्रहरणं तदीया देवयज्या तथा यजमानोऽहं कृत्स्नयज्ञेन
 निष्पन्नां प्रतिष्ठां फलं गमेयं प्राप्नुयां । कल्पः । पत्नीसंयाजा-

नामिष्टमनुमन्त्रयते “सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीय । त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनां रूपं पुषेयं” इति । अथेतरावुपसमस्यति “देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयो रहं देवयज्यया मिथुनेन प्रभूयासं” इति । चतुर्षीं पत्नीसंघाजानां क्रमेण सोमस्त्वष्टा देवपत्न्यो गृहपत्यग्निरिति चतस्रो देवताः, तत्र सोमस्य रेतोधारणाभिमानित्वात् तदीययागेनाहं रेतो धिषीय धारयेयं । द्विविधं हि रेतः । बन्ध्यमुत्पादकञ्च । तत्र बन्ध्यव्यावृत्तये सुरेता इति विज्ञेयते । त्वष्टा तु निषिक्तं रेतः पश्चादिरूपेण विकारयते । अतस्तथागेन पशुरूपं पुषेयं पुष्यासं । मिथुनत्वसिद्धार्थमेकस्मिन्नेव मन्त्रे तृतीयचतुर्थदेवते समस्येते । या देवपत्न्यो यस्य गृहपतिरग्निः तदुभयं मिलित्वा यज्ञसम्बन्धि मिथुनं । तदीययागेनाहमपि मिथुनेन पुत्रपुत्रीरूपेण प्रकृष्टो भूयासं । कस्यः । वेदे यजमानं वाचयति “वेदोऽसि वित्तिरसि विदेय” इत्या-
 ऽन्तादनुवाकस्येति । वेदे निहिते सतीति ज्ञेयः । अन्तर्वेदि वेदं निधायेति सूत्रान्तरे दर्शनात् । पाठस्तु “वेदोऽसि वित्तिरसि विदेय कर्मासि करुणमसि क्रियासु मग्निरसि मग्निसि सनेयं घृतवन्तं कुलायिनं रायस्योषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनं” इति । वेदोऽसीत्यस्य वाक्यस्यार्थो वित्तिर-
 सीत्यनेन स्पष्टीक्रियते । हि दर्भमय त्वं वेदनामासि तस्य नाम्नो ऽयमर्थः । वित्तिर्द्रव्यस्वाभसाधनमिति । अतस्तत्प्रसादेन अहं धनं विदेय लभेय । तथैवोपरि व्याख्येयं । कर्मासि कर्मनाम-

कमसि तस्य व्याख्यानं करुणमसीति । क्रियतेऽनेनेति करुणं
वेदीसन्मार्जनं भस्माधूहनादिमाधनमित्यर्थः । अतस्त्वया सन्मा-
र्जनादिकं क्रियामं । तथा त्वं सनिरसि सनिनामासि । तन्मा-
ख्यानं सनितासीति । धनस्य दातासीत्यर्थः । अतस्त्वत्प्रसादेन
सनेयं धनमृत्विगादिभ्यो देयासं । किञ्च भवान् मह्यं राव-
स्योषं धनपुष्टिं ददातु । कीदृशं । घृतवन्नं घृतादिभोजनसा-
धनसमृद्धं । कुलायिनं निवासहेतुवज्रमृदोपेतं । सहस्रिषं
सहस्रस्रजादिसङ्क्रोपेतं । वाजिनं भोज्यान्नसमृद्धं ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

“बर्हिष् चिभिरनूयाजामन्त्रयेत् सूक्तवाककं ।
अग्नेरित्यष्टभिर्वाजदाभ्यां व्यूहेत् सुचौ तथा ॥
एमा स्ननामग्रहणं रोहीति प्रस्तरं चिभिः ।
वि ते परिधिमोक्षन्तु विष्णोः शं शंयुवाककं ॥
चिभिः सोमेति संयाजान् वेदो वेदाभिमर्शनं ।
अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन् चयोविंशतिरिरीरिताः” ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञाः ।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे
अस्मिन् । प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्त्वा दधामि

सह यजमानेन सदसि सन्ने भूयाः सर्वमसि सर्व
मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे
क्षेष्टाः प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजा मार्जयन्तां दक्षि-
णायां ॥ १ ॥

दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि
गृहाः पशवो मार्जयन्तामुदीच्यां दिश्याप ओषधयो
वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरो
यज्ञपतिर्मार्जयन्तां विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गा-
यत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विषो
विष्णोः क्रमोऽस्यभिश्चिहा चैष्टुभेन छन्दसान्तरि-
क्षमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विषो विष्णोः ॥ २ ॥

क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतेन छन्दसा दिव-
मनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विषो विष्णोः क्रमोऽसि
श्चूयतो हन्तानुष्टुभेन छन्दसा दिशोऽनु विक्रमे नि-
र्भक्तः स यं द्विषः ॥ ३ ॥

दक्षिणायामन्तरिक्षमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विषो
विष्णोरेकान्नत्रिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थे अनुयाजादिशेषहेमानुमन्वणमुक्तं । पञ्चमे ला-
 ष्यायनादिमन्वा उच्यन्ते । कल्पः । भ्रुवामाष्यायमाचाननु-
 मन्वयते “आष्यायतां भ्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञः ।
 सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्य उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्”
 इति । यज्ञं यज्ञं प्रति तां तामाहुतिं प्रति देवयज्ञो देवान्
 हेतुमिच्छन्तो अस्मिन्भ्यः पर्याप्तेन घृतेनेयं भ्रुवा आष्यायतां
 पुनः पुनः पूर्यतां । ऊधःशब्देन पयःपूर्वज्ञानसङ्गेऽभिधीयते ।
 सूर्याशब्देन ऊषा आदित्यपत्नी विवक्ष्यते । तत्पत्नीत्वञ्च
 नञ्नेष्टावाच्यते । उषा वा अकामयत । प्रियाऽऽदित्यश्च
 सुभगा स्यामिति (ब्रा०का०३।प्र०१।अ०६) इति । इवशब्दो
 ऽध्याहर्तव्यः । यथा सूर्याया गोरूपधारिण्या ऊधः पयः-
 पूर्णं तथा भ्रुवा घृतेनाष्यायतां । किञ्च । अदित्याः वेदि-
 रूपायाः पृथिव्याः उपस्ये उत्सृजे सेयं भ्रुवा उरुधारा महा-
 धारा मया पुनः पुनः सिञ्चमानाभिराज्यधाराभिरुपेता
 सती आष्यायतामिति शेषः । अत एव पृथिवी विसीर्या सती
 सर्वस्मिन् यज्ञे सम्मगाष्यायतां । कल्पः । अथ याजमानभानं
 प्राप्नोति “प्रजापतेर्विभासाम लोकस्तस्मिन्स्त्वा दधामि स
 यजमानेन” इति । यद्यपि स्वर्गादिलोकाः सर्वे प्रजापतिना
 सृष्ट्वात्तत्सम्बन्धिनः तथाप्यकर्मभूमित्वेन यजमानान् प्रति
 विशेषेण न भान्तीति नास्ति तेषां विभान्शब्दवाच्यत्वं । भूलो-
 कस्तु कर्मभूमित्वेन यजमानानां विशेषेण भाषमानत्वाद्विभान्-
 शब्दवाच्यः । विभासामके प्रजापतिसम्बन्धिषि तस्मिन् भूलोके

हि हविर्भागभक्षकेष यजमानेन मया सह त्वां स्थापयामि ।
 कल्पः । पूर्णपात्रे यजमानं वाचयति “सदसि सख्ये भूयाः
 सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि
 मा मे जेष्टाः” इति । पूर्णपात्रे आनीयमाने अध्वर्युणेति ज्ञेयः ।
 हे पूर्णपात्र त्वं सदसि संयवनादिकार्यकारितया शोभनमसि ।
 अतो मम फलप्रदानेन सङ्गृह्याः । सर्वमसि मत्सेकेन वक्ष्य-
 मासेन प्राच्यादिसर्वदिग्वाप्तमसि । अतो ममापेक्षितं सर्वं
 कार्यं कर्तुं क्षमं भूयाः । अङ्गिः पूर्णमसि । अतो मम प्रयोजनं
 सम्पूर्णं कर्तुं शक्नुमं भूयाः । अक्षितमसि पूर्णत्वादेव त्वं अक्षरक्षि-
 तमसि । अतो मम कार्यकरणे मा जेष्टाः अथं मा प्राप्नुहि ।
 कल्पः । दिग्भो ब्रूहति “प्राच्यां दिग्नि देवा अत्विजे मार्ज-
 यन्तां हचिषायां दिग्नि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां
 दिग्नि गृहाः पन्नवो मार्जयन्ताग्दीच्यां दिग्निप ओषधयो
 वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्धायां दिग्नि यज्ञः संवत्सरो यज्ञ-
 पतिर्मार्जयन्तां” इति । * अत्विग्देवाश्चभिमामिनः सर्वे प्राणिनो
 यागं द्रष्टुं प्राच्यादिदिक्षु निवसन्ति । अत एव ब्राह्मणमासा-
 यते । सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्तीति । मास-
 गृहादीनामचेतनत्वेऽपि तद्भिमामिनः पुरुषा इह विवक्षि-
 ताः । अन्तर्धानादिशक्तियोगादेतेषामदर्शनमविरुद्ध[†] । त एते
 देवादयः तस्यां तस्यां दिग्नि प्रां[‡] शोधयन्तु । कल्पः । अयो-

* अत्विग्देहाद्य० इति तै० ।

† एतेषां दर्शनमविरुद्धमिति तै० ।

‡ ताः शोधयन्तामिति का० ।

पोत्याय दक्षिणेन पदा विष्णुक्रमान् क्रमते “विष्णोः क्रमो
 ऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु विक्रमे निर्भक्तः स
 चं द्विभः । विष्णोः क्रमोऽस्यभिश्चिहा वैष्टुभेन छन्दसान-
 रिचमनु विक्रमे निर्भक्तः स चं द्विभः । विष्णोः क्रमोऽस्वराती-
 यतो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु विक्रमे निर्भक्तः स चं
 द्विभः । विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभेन छन्दसा
 दिशोऽनु विक्रमे निर्भक्तः स चं द्विभः” इति चतुर्भिर अनु-
 छन्दसं तृतीये चतुर्थमनुवर्तयति । न चतुर्थाय प्रक्रामति ।
 नाहवनीयमुपात्येति इति । तृतीये पदेऽवस्थाय चतुर्थमन्त्रं
 पठेत् । चतुर्थमन्त्राय प्रक्रमं न कुर्यात् । किन्तु मन्त्रमन्तरेषु
 तूष्णीमेव चतुर्थं प्रक्रमं कुर्यात् । तं प्रक्रमं कुर्वन्नाहवनीयं ना-
 तिक्रामेत् । किन्वाहवनीयात्पश्चादेव वेदिमध्ये चतुरः प्रक-
 मान् समापयेत् । मन्त्रार्थस्तु । अत्र यजमानः स्वात्मानं वि-
 ष्णुत्वेन भावयेत् । चतुरः प्रक्रमणप्रदेशान् पृथिव्यादिलोक-
 रूपत्वेन भावयेत् । गायत्र्यादिछन्दोऽभिमानिदेवताः तेषां
 प्रक्रमाणामनुयाहिकाः । अभिमातिशब्दे नरकप्रदं पापमा-
 चष्टे । पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुतेः । हे प्रथमप्रक्रम तं
 पापघाती विष्णोः क्रमोऽसि । गायत्रीछन्दोदेवतया अनु-
 ष्टुहीतोऽहमेतत्प्रदेशरूपां पृथिवीमनुसृत्य विक्रमे पादं प्रचि-
 पामि चं अभिमातिं वयं द्विभः साऽभिमातिः निर्भक्तोऽस्मा-
 त्प्रदेशात् निःसारितः । एवमुत्तरत्र योज्यं । अभिश्चिहारन्यै-
 रापादितोऽपवादः । रातिर्दानं द्रव्यस्वाभः । तन्निवारणम-

रातिः । तदिच्छन्तो विरोधिनाऽरातीयतः । तृतीयप्रक्रमस्तान्
हन्ति । अचुलं हिंसकलं । तदिच्छन्तो वैरिणः अचूयतः । चतुर्थ-
प्रक्रमस्तान् हन्ति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“आप्या भ्रुवाप्यायनं स्यात् प्रजा स्वाम्यंशभक्षणं ।

सदसीति प्रणीतानां धाराया अभिमन्त्रणं ॥

प्राच्यान् पञ्चभिः सिञ्चेत् क्रमेद्विष्णो चतुष्टयात् ।

अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन् मन्त्रा द्वादश वर्षिताः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अगन्म सुवः सुवरगन्म सन्दृशस्ते मा छित्ति यत्ते
तपस्तस्मै ते मा वृष्टि सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा
अस्यायुर्मे धेहि वर्चोधा असि वर्चो मयि धेहीदमह-
ममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षा-
दस्यै पृथिव्या अस्मादन्नाद्यान्निर्भजामि निर्भक्तः स
यं द्विष्मः ॥ १ ॥

सं ज्योतिषाऽभूवमैन्द्रीमावृतमन्वावर्ते समहं प्रज-
या सं मया प्रजा समहः रायस्पोषेण सं मया राय-

स्योषः समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दी-
द्यासं वसुमान् यज्ञो वसोयान् भूयासमग्न आयंश्चि
पवस आ सुवोर्जमिषश्च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनी ।
अग्ने पवत्र स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यं ॥ २ ॥

दधत्वोषः रयिं मयि । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं
त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहप-
तिना भूयाः शतः हिमास्तामाशिषमाशासे तन्तवे
ज्योतिष्मती तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मती ।
कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चतु । अग्ने व्रतपते व्रतम-
चारिषं तदशकं तन्मैऽराधि । यज्ञो बभूव स आ ॥ ३ ॥

बभूव स प्रजज्ञे स वावृधे स देवानामधिपतिर्बभूव
सो अस्माः अधिपतीन् करोतु वयः स्याम पतयो
रयीणां । गोमाः अग्नेऽविमाः अश्वी यज्ञो नृवत्सखा
सदमिदप्रमृष्यः । इडावाः एषो असुर प्रजावान्
दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभावान् ॥ ४ ॥

द्विष्मः सुवीर्यः स आ पञ्चत्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ • ॥

पञ्चमेऽनुवाके आप्यायनादिमन्त्रा वर्णिताः । अत्र षष्ठे
 सूर्योपस्थानादिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । अथात्रैव तिष्ठन्नाह-
 वनीयमुपतिष्ठते “अगन्म सुवः सुवरगन्म सन्दृशसो मा हित्ति
 यन्ते तपस्तस्यै ते मा वृषि” इति । आद्येन सुवःशब्देन कर्मणः
 फलभोगभूमिरभिधीयते । द्वितीयेन सुवःशब्देन मोक्षद्वार-
 भूत आदित्यलोकः । हे आहवनीय त्वत्प्रसादात् प्रथमं
 फलभोगस्थानं सपुत्रपौत्रा वयं अगन्म । ततो मोक्षद्वार-
 मादित्यलोकं अगन्म । तदर्थमहं तव सन्दृशः कटाक्षान्मा
 हित्ति विच्छिन्नो मा भवं । तदर्थं यत्तपोऽस्माभिरनुष्ठास्यते
 तस्यै तपसे ते तवानुपहान्मा वृषि आ समन्तात् वृक्षा वि-
 च्छिन्नो मा भवं । कल्पः । अथादित्यमुपतिष्ठते “सुभूरशि
 श्रेष्ठो रश्मीनामायुधां अस्यायुर्मे धेहि वर्षोधा अशि वर्षो
 मधि धेहि” इति । हे आदित्य त्वं सुभूरशि । सुष्ठु भवत्युदे-
 तीति सुभूः । रश्मीनां रश्मियुक्तानां चन्द्रादीनां मध्ये श्रेष्ठो
 ऽसि । आयुषः स्थापयितासि । अतो मयायुः स्थापय । वर्षोधा
 अशि वर्षः ब्रह्मवर्षसं मधि धेहि ब्रह्मवर्षसं मधि स्थापयेति
 तस्यार्थः । कल्पः । अथैभ्यो लोकेभ्यो भाटव्यं निर्भजति “इद-
 महममुं भाटव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै
 पृथिव्या अस्मादस्त्राद्यान्निर्भजामि निर्भक्तः स यं दिशः” इति ।
 यो भाटव्यो मदीवो वैरो पृथिव्यादिलोकचये प्राच्यादिदिशु
 मम विरोधमाचरति मदीयमस्त्राद्यं च अपजिहोर्षति, अमुं
 धाटव्यं ततः पृथिव्यादेः निर्भजामि श्लोचमेव निःसारयामि ।

इदानीं विरोधमनाचरन्तमपि काशान्तरे तदाचरणशब्दवा
 चं भ्राष्टर्यं वचं द्विजः सोऽपि निःसारितः । कस्यः “सं ज्यो-
 तिसाऽभूवं” इत्यात्मानं * प्रत्यभिमृशति । अहमादित्यज्योतिसा
 समभूवं सङ्गतो भूयासं । कस्यः । दक्षिणमंसमभि पर्यावर्तते
 “ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते” इति । परमैश्वर्ययोगादादित्य इन्द्रः ।
 तदीयमावर्तनमनु अहमपि प्रादक्षिणेन आवर्ते । कस्यः ।
 अथोदङ्पर्यावर्तते “समहं प्रजया सं मया प्रजा समह
 रायस्योषेण सं मया रायस्योषः” इति । अहं प्रजया सङ्गतो
 भूयासं प्रजा च मया सङ्गता भूयात्, तथा रायस्योषेण सङ्गतो
 भूयासं रायस्योषो मया सङ्गतो भूयात् मां चो जयतु ।
 कस्यः । अथाहवनीये समिधमादधाति “समिद्धो अग्ने मे
 दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासं” इति । अच समिधप्रचेपाव
 स्वाहेति शब्दोऽध्याहृतः । हे अग्ने अनया समिधा प्रदीप्तस्वं मे
 मदीयं दीदिहि दीप्यस्व । तव दीपयिताहमपि तत्प्रसादाद्
 दीप्तो भूयासं । कस्यः । अथाहवनीयमुपतिष्ठते “वसुमा
 यज्ञो वसीयान् भूयासं” इति । अयं यज्ञस्त्वत्प्रसादात् वसु-
 मान् धनवान् अहमपि तत्प्रसादात् वसीयान् वसुमन्ततो
 भूयासं । कस्यः । आग्निपावमानोभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।
 अग्न आयूषि पवसेऽग्ने पवस्विति । पाठस्तु “अग्न आयूषि
 पवस आ सुवोर्जमिषस्त नः । आरे बाधस्व दुष्कुनां । अग्ने
 पवस्व स्वपा अस्मो वचः सुवीर्यं दधत्योषः रधिं मवि”

* उरः प्रति आत्मानं प्रति अभिमृशते इति ब्रा० ।

इति । हे अग्ने पुत्रपौत्रादियुक्तानामस्माकमायूषि पवसे शो-
 धयसि अपमृत्युं परिहरस्योत्यर्थः । गो अस्मभ्यं ऊर्जे बसं
 इषमन्नञ्च आ समन्तात् सुव प्रेरय देहीत्यर्थः । दुष्कुर्ना वैरि-
 सेनां आरे दूरे बाधस्व निराकुह । सकारान्तोऽपःशब्दः
 कर्मवाची । शोभनमपः कर्म चस्यासौ स्वपाः । हे अग्ने त्वं स्वपा
 असि अस्मान् पवस्व शोधय । मयि ब्रह्मवर्षसं व्यवहारसामर्थ्यं
 येषं पुष्टिं रयिं धनञ्च स्वापय । कल्पः । अथ गार्हपत्यमुप-
 तिष्ठते “अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूया-
 सः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः इतः हिमा मन्म-
 ममुष्मै ज्योतिष्मतीं तामाश्विषमाश्रासेऽमुष्मा” इति । अमुष्मा
 इति चावन्तोऽस्य पुत्रा जाता भवन्ति तन्तव इत्यन्तत इति ।
 अथप्यत्र “तामाश्विषमाश्रासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाश्विषमा-
 श्रासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीं” इत्याश्रायपाठः तथाप्यदःशब्दस्योत्पन्न-
 पुत्रविषयत्वात्तन्तुशब्दस्यानुत्पन्नपुत्रविषयत्वाच्चयं क्रमोऽन्वाय्य
 इत्यभिप्रेत्य श्राखान्तरानुसारेण सूत्रकारो मन्मं पपाठ ।
 अथं गार्हपत्योऽग्निरस्मिन् गृहे सर्वदा धार्यमाणत्वात् गृह-
 पतिः । हे गृहपतेऽग्ने गृहपतिना त्वयाऽनुगृहीतोऽहं सुष्ठु
 गृहपतिर्भूयानं त्वमपि गृहपतिना मया पूजितः सुष्ठु गृहपति-
 र्भूयाः । हिमशब्दो हेमन्तवाची सन् संवत्सरमुपसृज्यति ।
 इतसंवत्सरानग्निमिन्धानोऽहं तन्तवे अनुत्पन्नवज्रपुत्रोत्पत्तये
 ज्योतिष्मतीं तदुत्पत्तिप्रकाशनसमर्थां तामाश्विषमाश्रासे अमुष्मै
 उत्पन्नवज्रपुत्राय देवदत्तादिनामकाय ज्योतिष्मतीं अतिवृद्ध-

प्रकाशमन्वमर्थां तामान्विषमाग्रासे । कल्पः “कस्त्वा युगन्ति स
 ता विमुञ्चतु” इति यज्ञं विमुञ्चतीति । कल्पः प्रजापति-
 माचष्टे । हे यज्ञ पूर्वं यः प्रजापतिः तां युगन्ति युक्तवान् स
 एवेदानीं तां विमुञ्चतु । कल्पः । अथाहवनीये समिधमाद-
 धाति “अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि” इति ।
 यज्ञरूपस्य व्रतस्य पते हे अग्ने त्वत्प्रसादादिदं व्रतं चरितवा-
 नस्मि । तद्गतं समापयितुमशकं व्रतोऽभूत् । मदीयं व्रतं
 अराधि सन्तुष्टमभूत् । कल्पः । अथ यज्ञस्य पुनरासन्नं जपति
 “यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्रजज्ञे स वावृधे स देवाना-
 मधिपतिर्बभूव सो अस्माः अधिपतीन् करोतु वयः स्याम
 पतयो रयीणां” इति । इदानीमनुष्ठिताऽयं यज्ञो बभूव
 सपूर्णोऽभूत् । स यज्ञ आबभूव पुनरप्यावृत्तो भवतु । स
 यज्ञः प्रजज्ञे अस्मान् अनुष्ठातुन् प्रजातवान् । अत एवास्मद्गृहे
 स यज्ञो वावृधे पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धतां । स यज्ञोऽस्माभि-
 रिष्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञो
 ऽस्मानप्यधिपतीन् अधिकमनुष्ठानस्य पालकान् करोतु । वय-
 सपि तस्य यज्ञपुरुषस्य प्रसादात् रयीणां यज्ञसाधनानां
 धनानां पतयो भूयास्य । कल्पः । अथ प्राङ्मुक्तस्य जपति
 “गोमाः अग्नेऽविमाः अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रमृत्स्यः ।
 इडावाः एषो असुर प्रजावान् दीर्घी रयिः पृथुमुध्नः सभा-
 वान्” इति । हे अग्ने पुनरावर्तनाय प्रार्थ्यमानो यज्ञ एतै-
 र्विशेषैर्विशिष्टो भूयात् । बहवो गावोऽस्य सन्तीति गोमान् ।

एवं अविमान् अशीति योज्यं । नृषत्सखा अतिगुपैर्मनुष्यैर्युक्ता
 देवाः सखायो यस्य यज्ञस्य तादृशः । सदमित् सदैव । सर्वेषा-
 मप्रमृष्टोऽनभिभवनीयः । इडावान् अस्रवान् प्रजावान् बह-
 पत्यप्रदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठानादविच्छिन्नः । रयिः बह-
 धनोपेतः । पृथुबुधः विसीर्णमूलः, मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च मूल-
 भूतेषु वैकल्यरहितः । सभावान् अविकलं यज्ञं द्रष्टुमिच्छन्त्या
 महत्या विदत्सभया युक्तः । असुः प्राणः सोऽस्त्रास्तीत्यसुरः,
 हे असुर प्राणवन्नग्रे एष पुनः प्रार्थ्यमानो यज्ञं चक्रविशेषण-
 विशिष्टो भूयात् ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अगन् पूर्वान्युपस्थानं सुभूर्भानोरुपस्थितिः ।
 इदं निःसारयेच्छत्रुं संज्योतिषाभिमर्शनं ॥
 ऐन्द्री प्रदक्षिणावृत्तिः समहं तद्विपर्ययः ।
 समिद्धः समिदाधानं वसु पूर्वान्युपस्थितिः ॥
 अग्न आयुत्रिभिर्मन्त्रैरपराग्रेरुपस्थितिः ।
 कस्त्वा यज्ञविमोकः स्यादग्ने तद्भ्रतमुत्सृजेत् ॥
 यज्ञेति पुनरालम्बं जपेद्गोमांसु गोमतीं ।
 षष्ठेऽनुवाक एतस्मिन्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः” ॥

अथ गोमांसा । नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“अग्न्यादेः स्वर्गदेवो हेतु यदा प्रचोदितं ।
 आद्यो लिङ्गी मेष्टमङ्गस्यापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः” ॥

दर्शपूर्णमासचोर्मन्त्रौ श्रुतौ । अग्न्या सुवरित्येकः । अग्नेर-

हमुञ्जितिमनूञ्जेषमित्यपरः । तयोद्भवयोः क्रमेण स्वर्गदेवौ
 प्रयोजकौ । कुतः । तस्मिन्नुद्भवात् । तथा सति सौर्यं चहं निर्व-
 पेद्ब्रह्मवर्षसकाम इत्यत्र स्वर्गान्धोरभावान्नास्त्यह इति प्राप्ते
 ब्रूमः । सोदितं यदपूर्वं तस्यैव फलत्वेन अनुष्ठेयतया इति-
 कर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता । ततो मन्त्रयोरपूर्वत्वं प्रयोजकं । तथा
 सति विकृतौ अगम्य ब्रह्मवर्षसं सूर्यस्वाहमुञ्जितिमनूञ्जेषमि-
 त्येवं मन्त्रयोरस्त्यहः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

यथा वै संमृतसोमा एवं वा एते संमृतयज्ञा यद्-
 शपूर्णमासौ कस्य वाह देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा
 न बहूनां यजमानानां यो वै देवताः पूर्वाः परिगृ-
 ह्णाति स एनाश्चो भूते यजते एतद्दे देवानामायतनं
 यदाहवनीयोऽन्तराग्नी पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणा-
 मन्वाहार्यपचनः पितृणामग्निं गृह्णाति स्व एवायतने
 देवताः परि ॥ १ ॥

गृह्णाति ताश्चो भूते यजते व्रतेन वै मेधोऽग्नि-
 व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतधृद्धतमुपैष्यन् ब्रूयाद्भ्रै व्रतपते

व्रतं चरिष्यामीत्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एव
 प्रतिप्रोच्य व्रतमालभते बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति
 वत्सैरमावास्यायामेतद्धेतयोरायतनमुपस्तीर्यः पूर्वं-
 श्चाग्निरपरश्चेत्याहुर्मनुष्याः ॥ २ ॥

इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति किमु देवा येषां नवा-
 वसानमुपास्मिच्छो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति य एवं
 विद्वानग्निमुपस्तृणाति यजमानेन ग्राम्याश्च पशवोऽव-
 रुध्या आरण्याश्चेत्याहुर्यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्या-
 नवरुन्धे यदारण्यस्याश्नाति तेनारण्यान्यदनाश्वानु-
 पवसेत्पितृदेवत्यः स्यादारण्यस्याश्नातीन्द्रियं ॥ ३ ॥

वा आरण्यमिन्द्रियमेवात्मन्धत्ते यदनाश्वानुपवसेत्
 क्षोधुकः स्याद्यदग्नीयाद्रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येतापोऽ-
 श्नाति तन्नेवाशितं नेवानशितं न क्षोधुको भवति
 नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यते वज्रो वै यज्ञः क्षुत् खलु वै
 मनुष्यस्य धातृव्यो यदनाश्वानुपवसति वज्रैणैव सा-
 क्षात् क्षुधं धातृव्यः हन्ति ॥ ४ ॥

परि मनुष्या इन्द्रियः साक्षात्क्षीणि च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

एतैः बह्निरनुवाकैर्याजमानमन्वा उदीरिताः । अथानु-
वाकपक्षकेन याजमानब्राह्मणमुच्यते । तत्रास्मिन् सप्तमानुवाके
देवतापरिग्रहादिर्विधीयते । आहवनीयादिष्वग्निष्वध्वर्युषान्वा-
धीयमानेषु तस्मिन्नन्वाधानकाले यजमानोऽच्छिद्रकाण्डे आ-
जातान् अग्निं गृह्णामीत्यादिमन्त्रान् जपेत् । सोऽयं देवतापरि-
ग्रहः, असौ चापस्तम्बसूत्रे विस्पष्टः । आपस्तम्बोऽग्निं गृह्णामी-
त्यादिमन्त्रानुच्चार्येदमाह, आहवनीयेऽन्वाधीयमाने जपती-
ति । अन्नराज्ञी पशव इति मन्त्रमुच्चार्येदमाह, अन्नराज्ञी
तिष्ठन् जपतीति । इह प्रजा इत्यादिमन्त्रद्वयमुच्चार्येदमाह,
गार्हपत्यमिति । अन्वाधीयमानमनुमन्त्रयत इति श्लेषः । अयं
पितृणामिति मन्त्रमुच्चार्येदमाह, दक्षिणाग्निमिति । अत्रापि
पूर्ववदाक्षश्लेषः । तमिमं देवतापरिग्रहं विधातुमादौ प्र-
क्षीति “यथा वै समृतसोमा एवं वा एते समृतयज्ञा यद्दर्श-
पूर्णमासौ कस्य वाह देवा यज्ञमामच्छन्ति कस्य वा न बह्वर्णा
यजमानानां सो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति स एनास्ये
भूते यजते” इति । एकस्मिन् काले संहृत्य प्राप्ताः समृताः
सोमाः सोमयागा एकस्मिन्नेव वसन्तौ बह्वर्णा यजमानानां
सोमयागाः संहृत्य प्राप्यन्ते । एवमेव बह्वर्णा यजमानाना-
मेते दर्शपूर्णमासरूपा यज्ञा एकस्मिन्नेव पर्वणि संहृत्य प्राप्यन्ते ।
देवतास्थान्वाद्यो वा एवैकस्य यजमानस्य ता एवान्यस्यापि ।
तथा सति देवानां मनसि सङ्कटमुत्पद्यते तत्सङ्कटमहश्चन्द्रेण
द्योत्यते । देवानां पक्षपातस्थानुचितत्वात् । कस्य यजमानस्य

यज्ञं देवा आगच्छन्ति । कस्य वा यज्ञं नागच्छन्तीति । मह-
 देतस्य ह्युदं । तस्य सङ्कटस्यायं परिहारः । बहूनां यजमानानां
 मध्ये यो यजमान इतरेभ्यः पूर्वं प्रवृत्तो देवताः परिगृह्णा-
 ति स यजमान एताः परिगृह्णीता देवताः परेषुर्धुमर्हति ।
 न च सर्वे यजमानाः परस्परमात्मर्येषु प्रथमं प्रवर्तन्त इति
 स दोषस्तदवस्य इति ब्रह्मगोचं । परिग्रहमन्त्रपाठेनैव देव-
 सङ्कटपरिहृतत्वात् । *यागस्योद्देश्यमात्रत्वाद्देवानामागमनम-
 न्तरेषापि सोऽनुष्ठातुं ब्रह्मते । योगसामर्थ्येन वा बहूनि
 गरीराणि स्वीकृत्य तत्र तत्र सर्वं चागमिष्यन्ति । इमञ्च परि-
 हारं भगवान् वादरायणो देवताधिकरणे, विरोधः कर्म-
 षीति चेन्नानेकप्रतिपत्तिदर्शनादिति सूचयामास । किं बहूना
 अथ वाक्यस्य देवतापरिग्रहविध्यर्थवादत्वात् किञ्चिद्देवानां
 सङ्कटमस्ति । देवतापरिग्रहार्थानां देवविशेषाणां विधिभर्त्थ-
 वादेनोक्तमिति “एतद्दे देवानामागतं यदाहवनीयोऽन्तराग्नी
 पन्नानां गार्हपत्यो मनुष्याणामन्वाहार्यपचनः पिष्ट्वा” इति ।
 वसुन् इन्द्रानादित्यानिश्रेष्ठं सह देवता इत्याहवनीयार्थमन्त्र-
 सिद्ध्यादाहवनीयो देवानां स्नानं । अन्तराग्नी पन्नव इति
 मन्त्रसिद्ध्यादाहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्यं पन्नानां स्नानं । इह प्रजा
 विश्वरूपा रमन्तामिति मन्त्रसिद्ध्याद्गार्हपत्यो मनुष्याणां स्नानं ।
 अन्वाहार्यः पच्यतेऽस्मिन्निति अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ।
 अयं पिष्ट्वामग्निरिति मन्त्रसिद्ध्यादसौ पिष्ट्वां स्नानं ।

* यागस्योद्देश्यत्वागमात्रत्वात् इति का० ।

*देशमुन्नीय तेषु देशेष्ववस्थितस्य देवतापरिग्रहं विदधाति
 “अग्निं गृह्णाति स्व एवायतने देवताः परिगृह्णाति तास्यो भूते
 यजते” इति । स्पष्टोऽर्थः । मन्त्रेण यज्ञरूपव्रतस्वीकारं वि-
 धातुं प्रसूयति “व्रतेन वै मेधोऽग्निव्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतभृत्”
 इति । वक्ष्यमाणमन्त्रपाठरूपेण व्रतस्वीकारेणैव व्रतपति-
 रथमग्निः मेधो यागयोग्यो भवति । ब्राह्मणस्य यजमानो
 व्रतधारी भवति । समन्त्रकव्रतस्वीकारं विधत्ते “व्रतमुपैष्यन्
 ब्रूयाद्ग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामिति” इति । मन्त्रोऽयमतीतप्रश्ने
 मम नामेत्यनुवाके (१का०।५ प्र०।१० अ०) समाख्यातः । मन्त्र-
 गतं व्रतपतिशब्दं मन्त्रतात्पर्यञ्च व्याचष्टे “अग्निर्वै देवानां
 व्रतपतिस्तस्मा एव प्रतिप्रोच्य व्रतमास्रभते” इति । तिथि-
 विशेषेण व्रतोपायनस्य कास्त्रविशेषं विधत्ते “बर्हिषा पूर्णमासे
 व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामेतस्त्रोतयोरायतनं” इति । बर्हिषा
 बर्हिरासादनेनोपस्रचिते कास्त्रे, वत्सैर्वत्सापाकरणोपस्रचिते
 कास्त्रे इत्यर्थः । एतदुक्तं कास्त्रद्वयमेतयोस्तिथिविशेषगतयोर्व्रत-
 स्वीकारयोर्दत्तं स्नानमिति शाखान्तरप्रसिद्धिः । अथोपस्ररणं
 विधत्ते । अध्वर्युर्यदा दर्भैराहवनीयगार्हपत्यौ परिस्तृषाति
 तदानीमच्छिद्रकाण्डपठितस्य उभावग्नी उपस्रणुत इत्यादि-
 मन्त्रस्य यजमानेन जप उपस्ररणं । अथ चाध्वर्युकर्तव्यं परि-
 स्तरणं । तदिदमस्मिन् काण्डे विदधाति “उपस्रीर्यः पूर्वस्त्रा-
 ग्निरपरस्त्रेत्याहुः” इति । परोक्तिकथनेन विधिः प्रकल्प्यते ।

* देशविधिमन्त्रान् उन्नीयेति का० ।

विहितमुपस्तरणमुपपादयति “मनुष्या इत्या उपस्तीर्णमिच्छन्ति किमु देवा येषां नवावसानमुपास्त्रिंच्छो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपसृषाति” इति । इत्या इति निपातत्रयसमुदायोऽपिब्रह्मार्थं ब्रूते । तत्र दरिद्रा मनुष्या अपि ग्रीतवातादिपरिहाराय द्रव्यादिभिराच्छन्नं गृहमिच्छन्ति, महाप्रभावा देवा उपस्तरणमिच्छन्तीति किमु वक्तव्यं येषां देवानां इच्छानुसारेण तदा तदा तत्र तत्र नवावसानं नूतनगृहं निष्याद्यते । यो यजमान एवं देवानामिच्छानुसारेण विद्वानग्निमुपसृषाति अस्मिन् यजमाने परेद्युर्यक्ष्यमाणे सति पूर्वद्युस्तत्समीपे हविर्भुजो देवता निवसन्ति । आरख्यं सायमन्नातीति सूचकारेण यदरख्यधान्यभोजनमुक्तं तदिदं विधातुं प्रसूति “यजमानेन याम्याश्च पन्नवोऽवदध्या आरख्याश्चेत्याहुर्धन्नाभ्यानुपवसति तेन याम्यानवरुद्धे यदारख्यस्यान्नाति तेनारख्यान्यदनाभ्यानुपवसेत्पिष्टदेवत्यः स्यात्” इति । अत्रायं विचारः । किं याम्यधान्यस्यान्नं भोक्तव्यमुतारख्यधान्यस्य वा । अथवा भोजनमेव वर्जनीयमिति । तचारख्यधान्यभोजनपक्षमभ्युपेत्येतरपक्षद्वयमपोद्यते । पन्नवो हि द्विविधाः । याम्या आरख्याश्च । गवाश्चाजाविपुह्वगर्दभोद्गाः सप्त याम्याः । द्विजैऽश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटाद्याः सप्तारख्याः । अत एव उभयेऽपि यजमानेनावदध्याः सम्पाद्या इति बुद्धिमन्त आहुः । यदि याम्यान् ग्रीक्षादीन् प्रत्युपवसेत् भोजनेन वर्जयेत् तेन वर्जनेन याम्यान् पन्नून् सम्पादयति । यदारख्यस्य

मीवारादेरसं भुञ्जीत तेन भोजनेन आरक्षान् पञ्चन्
 वन्यादवति । अद्यनाशानुभवविधभोजनवर्जं उपवासं कुर्यात्
 तदानीमद्यं व्रतविशेषः पितृदेवत्यो भवेत् । पितरो ह्यनन्नं
 आहूकर्तारमभिनन्दन्ति । इदानीं विदधाति “आरक्षस्या-
 आतीन्द्रियं वा आरक्षमिन्द्रियमेवात्मन्वक्ते” इति । इन्द्रि-
 याभिवृद्धिहेतुरारक्षधान्यं । अथ पचान्तरं विधातुं भोज-
 नाभोजनयोर्दोषमाह “यदनाशानुपवसेत् क्षोधुकः स्याद्यद-
 ओयाद्रुद्रोऽस्य पञ्चनभिमन्येत” इति । क्षोधुकः क्षुधाशीलः ।
 अभिमन्येत इत्यात् । विधित्सितं पचान्तरं विदधाति “अपो-
 ऽन्नाति” इति । उक्तं दोषद्वयमत्र परिहरति “तन्नेवाञ्जितं मेवा-
 नञ्जितं न क्षोधुको भवति नास्य रुद्रः पञ्चनभिमन्येत” इति ।
 अञ्जितास्त्रसु अदनाभावादञ्जितं न भवति । क्षुष्कान्तेरनञ्जि-
 तमिव न भवति । अतो न दोषद्वयं । अथोपवासपक्षं विधत्ते
 “वज्रो वै यज्ञः क्षुत्सु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाशानुप-
 वसति वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं भ्रातृव्यं हन्ति” इति । यज्ञस्य
 नरकपाताद्यनिष्टनिवारकत्वाद्ब्रह्मत्वं । क्षुधो वैरित्वं प्रसिद्धं ।
 यज्ञाङ्गभूतोपवाससञ्चयेनाग्नेन वज्रेणैव भाविजस्यनि प्रास्य-
 मानं साक्षाद्भातृव्यं मुख्यं वैरिणं क्षुद्रूपं हन्ति । अग्नेन यज्ञेन
 अन्मान्तरे अस्रवाङ्गस्यस्य सस्यमानत्वात् ।

अथ मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“वत्सैर्दग्धं सवत्सस्य वत्समाचस्य वा विधिः ।

व्रतकासं सचयेद्वा, वत्सयुक्ते व्रते विधिः ॥

भाति, रागाद्भ्रतप्राप्तेर्वत्समात्रं विधीयते, ।

व्रतस्याकरणं वत्सः, कालस्यस्मादपाकृतेः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति, वत्सै-
रमावास्यायामिति । व्रतं भोजनं । अतएवास्त्रायते । अमाव-
समाख्यं बद्धसर्पिष्कं व्रतयतीति । तदेतद्भ्रतं वत्ससंयुक्तमत्र
विधीयते । कुतः । वत्सरिति द्वितीयया साहित्यस्य प्रतिभाना-
दित्येकः पक्षः । रागत इत्येव प्राप्तत्वाद्भ्रतं न विधातव्यं,
किन्तु वत्समात्रं विधेयमिति द्वितीयः पक्षः । न हि वत्सः पा-
श्यादिवद्भ्रतस्य करणं । ततो न तस्य विधिः किन्तु वत्सा-
नामपाकरणेन काल उपसृज्यते । तस्मिन् काले व्रतमुपेयात् ।
एवं पूर्णमासे बर्हिःसम्पादनकाले व्रतमुपेयादिति ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

यो वै अद्भामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय अह-
धतेऽपः प्रक्षयति अद्वा वा आपः अद्भामेवारभ्य यज्ञेन
यजत उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय अहधते तदाहु-
रति वा एता वचं नेदन्थति वाचं मनो वावैता नाति-
नेदन्तीति मनसा प्रक्षयतीयं वै मनः ॥ १ ॥

अनयैवैनाः प्रणयत्यस्त्वनहविर्भवति य एवं वेदं
 यज्ञायुधानि सम्भरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव
 तत्सम्भरति यदेकमेकः सम्भरेत्पितृदेवत्यानि स्युर्यत्
 सह सर्वाणि मानुषाणि द्वे द्वे सम्भरति याज्यानुवा-
 क्ययोरेव रूपं करोत्यथो मियुनमेव यो वै दश यज्ञा-
 युधानि वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फ्यः ॥ २ ॥

च कपालानि चाग्निहोचहवणी च शूर्पञ्च कृष्णा-
 जिन्ञ्च शम्या चोलूखलञ्च मुसलञ्च हृष्योपला चै-
 तानि वै दश यज्ञायुधानि य एवं वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः
 कल्पते यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्ते
 ऽस्य देवा हव्यः हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयेताग्निः
 होतारमिह तः हुव इति ॥ ३ ॥

देवेभ्य एव प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा
 हव्यमेष वै यज्ञस्य ग्रहो यहीत्वैव यज्ञेन यजते तदु-
 दित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या अथो मनसा वै
 प्रजापतिर्यज्ञमतनुत मनसैव तद्यज्ञं तनुते रक्षसाम-
 नन्ववचाराय यो वै यज्ञं योग आगते युनक्ति युक्ते
 युञ्जानेषु कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तित्याह प्रजाप-
 तिवै कः प्रजापतिनैवैनं युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु ॥ ४ ॥

वै मनः स्फ्य इति युनक्कोकादश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ • ॥

सप्तमे देवतापरिग्रहादिरुक्तः । अष्टमे यज्ञायुधसम्भृतिरु-
च्यते । तत्र प्रथमं तावदपां प्रणयनं विधातुं प्रसौति “यो वै
अद्भामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्तेष्टाय अद्धते” इति । यो
यजमानो मनसि देवतादिविषयां अद्भामसंनिधाय यद्युं प्र-
युक्ते तदीयमिष्टं देवा ऋत्विजस्य न विश्वसन्ति । विधत्ते “अपः
प्रणयति अद्भ्वा वा आपः अद्भामेवारभ्य यज्ञेन यजत उभये
ऽस्य देवमनुष्या इष्टाय अद्धते” इति । अपां अद्भ्वाहेतुत्वमै-
तरेयिषः समामनन्ति । आपो ह्यस्मै अद्भ्वां संनमन्ते पुण्याय
कर्मण इति । प्रत्यक्षश्चेत् स्वानाचमनादियुक्तस्य देव-
*पूजादावैकाग्र्यातिशयदर्शनात् । अतोऽपां प्रणयनेनैव अद्भ्वाया
उपस्थापितत्वाद्देवानामृत्विजाश्चेतदीययज्ञे विश्वासे युक्तः ।
यद्यपि पौरोडाशीयककाण्डे अध्वर्युकर्तृकमिदं प्रणयनमभि-
हितं तथापि शाखाभेदादपुनरुक्तिः । शाखाभेदस्यापस्तम्बेन
तत्रत्यमन्त्राणां साकल्येन अनुवादाद्विधिपुनरुक्तिवाङ्मत्याद्या-
वगन्तव्यः । पृथिवीं मनसा ध्यायतीति सूत्रकारेण प्रणयन-
कास्त्रे ध्यानमुक्तं । तदिदं विधातुं प्रसौति “तदाङ्गरति वा
एता वरुं नेदन्वति वाचं मनो वावैता नातिनेदन्तीति” इति ।

* पूजादावधिकाराद्देवातिशयदर्शनादिति तै० ।

तत्रापां प्रणयने केचिदभिज्ञा इत्याहुः । किमिति । एता आपो वर्षे ब्ररीरस्य वृत्तिमतिनेदन्ति अतिक्रामन्ति वाचमपि अतिक्रामन्ति, न खलु प्रवहन्तीनां नद्यादिगतानामपां निवारसं ब्ररीरेण वाचा वा कर्तुं शक्यते । मन एवैकमेता आपो नातिक्रामन्तीति । तदेतदुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यते । विधत्ते “मनसा प्रणयति” इति । पृथिवीं आचतीति शेषः । ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य सूत्रकारेणोक्तत्वात् । अतिक्रमणमुपपादयति “इत्थं वै मनः । अगद्यैवैनाः प्रणयति” इति । मनसः पृथिवीवज्जातुं शक्यत्वात् पृथिवीत्वं । न हि नद्यादिगता आपः पृथिव्या अतिक्रमणे शक्ताः । मनसा प्रणयनस्य वेदनं प्रव्रसति “अस्कञ्चद्विभवंति य इवं वेद” इति । विधत्ते “यज्ञायुधानि सम्भरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव तत्सम्भरति” इति । वक्ष्यमाणानि स्पृकपासादीनि यज्ञस्य साधनत्वादायुधानीत्युच्यन्ते । तान्वध्वर्युः सम्पादयेत् । साध्यसाधनघोरभेदोपचारात् यज्ञस्यैव तदायुधत्वं तप्तेनायुधसम्पादनेन यज्ञमेव सम्पादयति । अत्रायुधानां प्रयोगस्त्रिविधः । एकैकस्य प्रयोगः, सर्वेषां सहप्रयोगः, द्वयोर्द्वयोः प्रयोगश्चेति । तत्र तृतीयं विधातुमितरपद्यो निन्दति “यदेकमेकं सम्भरेत्पितृदेवत्यानि स्तुर्यस्तद् सर्वाणि मानुषाणि” इति । ईदृशौ पितृकमानुषपात्रप्रयोगौ शृङ्गकारेण दर्शितौ । इदं न्यस्य पात्राणि प्रयुनक्ति देवसंयुक्ताणि सकृदेव मनुष्यसंयुक्तान्येकैकत्रः पितृसंयुक्तामीति । विधत्ते “देदे सम्भरति आज्यानुवाक्ययोरेव

रूपं करोत्यथो मिथुनमेव” इति । द्वित्वसाम्येन याज्यानुवा-
 क्यारूपत्वं स्त्रीपुरुषात्मकमिथुनत्वञ्च । सम्पादनीयानां यज्ञा-
 युधानां स्वरूपविशेषं विधातुं तद्देदनं प्रशंसति “यो वै दश
 यज्ञायुधानि वेद मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते” इति । यो यज-
 मानो मुखतो यज्ञारम्भे दशैतानि सम्पादनीयानीत्यनुसन्धत्ते
 अस्य यज्ञो निर्विघ्नेन अनुष्ठानक्षमो भवति । आयुधविशेष-
 स्वरूपाणि विधत्ते “स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च
 शूर्पाञ्च कृष्णाजिनञ्च ब्रह्म्या चोखलञ्च मुसलञ्च दृषसोपला
 चैतानि वै दश यज्ञायुधानि य एवं वेद मुखतोऽस्य यज्ञः
 कल्पते” इति । स्फ्यो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारः काष्ठवि-
 शेषः । कपालानि भग्ननूतनमृद्गाण्डश्लेशानि* । अग्निहोत्र-
 हवणीलक्षणं सूत्रकार आह । वैकङ्कत्यग्निहोत्रहवणी बाहु-
 मात्री अरन्निमात्री वा प्रसृताकृतिरिति । ब्रह्म्या बाहुमात्रे
 गदाकृतिः काष्ठविशेषः । शिष्टानि शूर्पादीनि लोकप्रसिद्धानि ।
 पुनरपि दशायुधवेदनप्रशंसनमुपसंहारार्थं, चकाराः परस्पर-
 समुच्चयार्था अनुक्तदशायुधसमुच्चयार्था वा । तानि सर्वाण्याप-
 स्तम्भो दर्शयति “उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्त्सूस्तीर्य
 द्वन्द्वं न्येञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति दशपराणि दशपूर्वाणि,
 स्फ्यश्च कपालानि चैति यथा समास्तातम् अपराणि प्रयुज्य,
 सुवं जुह्वमुपसृतं भ्रुवां वेदं पात्रीमाज्यस्याखीं प्राग्निचहरण-

* कपालानि भाण्डश्लेशसदृशानि इति का० ।

मिहापात्रं प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि, तान्युत्तरेषावग्नि-
 हान्यन्वाहार्यस्यास्तीमग्निानमुपवेधं प्रातर्दोहपाचाणि” (आ०
 १ प्र० ११५ ख०) इति । यजमानस्याभिमन्त्रणं विधातुं प्रसौति
 “यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रेष्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यं”
 इति । प्रतिप्रेष्य होत्र्यामोति प्रतिश्रुत्य । विधत्ते “हविर्नि-
 दृष्यमाणमभिमन्त्रयेताग्निं होतारमिह तं ऊव इति देवेभ्य
 एव प्रतिप्रेष्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यं” इति ।
 अग्निं होतारमित्यादिमन्त्रः पूर्वप्रपाठके मम नामेत्यनुवाके
 (सं० प्र० ५ प्र० १० अ०) समाह्वानो व्याख्यातश्च । देवाना-
 माह्वानातारं तमग्निं इह यज्ञेऽहमाह्वयामि । आयन्तु देवाः
 सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मेऽस्येत्यस्मिन्नुत्तरार्धे
 देवेभ्यः प्रतिश्रवणं विस्यष्टं । अस्य हविषो वियन्तु इदं हविर-
 अन्वित्यर्थः । इदमभिमन्त्रणं पुनः प्रशंसति “एष वै यज्ञस्य
 यज्ञो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते” इति । एष मन्त्रप्रयोगो यज्ञ-
 स्वीकाररूपः । हविषो वियन्वित्यनेन देवतामुद्दिश्य द्रव्य-
 त्यागस्य सूचितत्वात् । यजमानस्य मौनं विधत्ते “तदुदित्वा
 वाचं यच्छति यज्ञस्य धृतौ” इति । तदभिमन्त्रणवाक्यमुक्त्वा
 मौनेन यज्ञो बहिरप्रकाशितत्वात् धृतो भवति । पुनरपि
 मौनं प्रशंसति “अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमतनुत मनसैव
 तद्यज्ञं तनुते रक्षसामनन्ववचाराय” इति । सति वाग्व्यापारे
 विवक्षितशब्दविशेषतदर्थचिन्तया तत्प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तया च
 विक्षिप्तं मनः प्रकृताद्यज्ञात् स्वलति । अतः प्रजापतिरविचे-

पाय मनसैव यज्ञमकरोत् । तदद्यजमानोऽपि तत् तेन मौनेन
मनसैव यज्ञं तनुते । तथा सति स्वलनाभावात् रक्षमामत्र
प्रचारो न भवति । यज्ञयोगविधिमुक्तेषु प्रसूति “यो वै यज्ञं
योग आगते युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु” इति । यो यजमानो
यज्ञयोगकाले समागते सत्यप्रमत्तो यज्ञं युनक्ति स एव यु-
ञ्जानेषु यजमानेषु युक्त्वा इति व्यपदेशमर्हति । अकाले तु
योगः कृतोऽप्यकृत एव स्यात् । योगविधुस्त्रयनमभिप्रेत्य तत्र
करणभूतं मन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे “कस्त्वा युनक्ति स त्वा युन-
क्तित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवैनं युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु”
इति । अयमपि मन्त्रः पूर्वप्रपाठके समाह्वतः । यः प्रजापतिः
सर्वदा सर्वेषां यजमानानां यज्ञं युनक्ति स एवाद्य मदीयं
यज्ञं युनक्तु । रथेऽश्वमिव मयि यज्ञं सम्भ्रातु । अनेन मन्त्रेण
यज्ञं युञ्ज्यादित्युक्तो विधिः ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः सार्वर्यं वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधत्वं सर्वाङ्गसमं तेनात्र सङ्करः ॥

वाक्यसोद्भवननादेः स्याद्वैयर्थ्यं सङ्करे सति ।

अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्व्यवस्थानेन पूर्ववत्” ॥

दर्शपूर्णमासवोः श्रूयते “स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्र-
हवणी च शूर्पश्च कृष्णाजिनश्च शम्भा चोत्सूखलश्च मुसलश्च
दृषधोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि” इति । स्फ्यशब्देन
खड्गाकारं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी हविर्निर्वापसाधनं

प्रसृताकारं काष्ठपात्रं । श्रम्या गदाकारं काष्ठं । तत्र त्रीन्नादि-
द्रव्येषु अवघातादिसंस्काराणां साङ्कर्यं निराकृत्येऽपि स्फ-
कपालादिद्रव्याणामुद्भवनपुरोडाशप्रपणाद्यङ्गक्रियासु साङ्कर्यं
निराकर्तुमशक्यं । येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्याञ्चित्
क्रियायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् ।
न च व्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमुपैतीति प्राप्ते ब्रूमः । स्फ-
नोद्भन्ति । कपालेषु श्रूयति । अग्निहोत्रहवण्या हवींषि
निर्वपति । शूर्पेण विविनक्ति । कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्या-
ऽवस्तृषाति । श्रम्यायां दृषदमुपदधाति । उलूखलमुसलाभ्या-
मवहन्ति । दृषदुपसाम्नां पिनष्टि । इत्येतेषां विशेषसंयोग-
बोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं साङ्कर्यपक्षे प्रसज्येत । व्यवस्था-
पक्षेऽपि सम्बन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति चेत्
न । उद्भवनवादिवाक्यसिद्धार्थानुवादित्वात् । न च वैपरीत्ये-
नोद्भवनवादिवाक्यानामेव अनुवादित्वमिति वाच्यं । बहुवैय-
र्थ्यस्य जघन्यत्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यं ।
यज्ञायुधानि सम्भरतीत्यासादनविधानाद्योपयुक्तत्वात् । तस्मा-
दवघातादिसंस्कारा इव स्फकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थि-
तानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“दश्र यज्ञायुधानीति हविष्टेन विधिर्न वा ।

आद्ये प्राप्ते पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ।

स्फेनोद्धन्तीति यत्प्राप्तं तदचानूद्य संशयः” ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फस्य कपालानि चेत्याद्यनुक्रम्य एतानि वै दश यज्ञायुधानीत्याघातं । तानि चात्र हविष्टेन विधीयन्ते । कुतः । मानान्तरैरप्राप्तत्वेन अपूर्वार्थत्वात् । यदि तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत् तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो विकल्पो वास्त्विति प्राप्ते ब्रूमः । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिश्चिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चात् त्रिष्टानामायुधानां विकल्पः समुच्चयो वा न भवति । आयुधत्वं यज्ञसाधनत्वं । तच्च स्फेनोद्धन्ति कपालेषु अपयतीत्यादिशाल्मसिद्धमेवाचानूद्य यज्ञायुधानि सम्भरतीत्येषः सम्भरणविधिः सूयते । तस्मान्नात्र हविष्टुं ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“देशपात्रत्विजोऽन्यस्मिन् प्रयोगेऽन्य उत्तैच्छिकाः ।

भुक्त्यर्थं पर्णवत्तेऽन्ये वासोवत्ते स्युरैच्छिकाः” ॥

समे यजेतेत्युक्तो देवः । जुहादीनि पात्राणि । अध्वर्युप्रमुखा चत्विजः । ते चैकस्मिन् प्रयोग उपयुक्ता निरिष्टकत्वान्न प्रयोगान्तरमर्हन्ति । इष्टान्निर्गता निरिष्टाः कुत्सिताः । निरिष्टकाः दुष्टाः पुनः प्रयोगानर्हा इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं कदसोपसाग्नादिपर्णं प्रचास्यापि न पुनः त्रिष्टाः तत् स्वीकुर्वन्ति तथात्रापि । अन्ये देवाद्यः प्रयोगान्तरे सम्पाद्या इति प्राप्ते ब्रूमः । यथा वस्त्रं पूर्वदिने प्रावरणाद्योपयुक्तमपि दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति, त्रिष्टास्तदान्यदा स्नेह्या दिनान्तरे स्वीकुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यं । इदं निरिष्टक-

मिदं नेत्यत्र श्रिष्टाचार एव प्रमाणं, श्रिष्टासु देशादीन्निय-
मेन न त्यजन्ति । तस्मादैच्छिकाः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“मा भूदन्यत्वनियमः पात्रे तत्त्वं किमैच्छिकं ।

नियतं वागिमो देशवन्मैवं प्रतिपत्तितः” ॥

देशपात्रत्विजां साधारणेनान्यत्वनियमे निवारिते सति
पुनः पात्रेषु नियमान्तरसदसद्भावश्चिन्त्यते । प्रथमप्रयोगे यान्यु-
पयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरेष्विति नियमो नास्ति
उतास्तीति संशयः । यथा देशे कर्तव्ये च त एवेति नियमो
नास्ति ऐच्छिकस्योक्तत्वात्, तथा पात्रेष्वपीति चेन्मैवं । आमरणं
पात्राणां धारणीयत्वात् । आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञ-
पात्रैश्चेति प्रतिपत्तिविधानेनामरणं धारणमेव गम्यते । ननु
पात्रैरिति तृतीयया गुणभावावगमादर्थकमेव न तु प्रति-
पत्तिः । तथा सति पात्रान्तरैरपि दाहनसिद्धेर्न धारणनि-
यम इति चेन्मैवं । दक्षिणे पात्रौ जुह्वमासादयतीति द्विती-
यया प्रतिपद्यमानत्वावगमात् । पूर्वेषामेव धारणं । तस्मात्
सर्वेषु प्रयोगेषु पात्राणां तत्त्वं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“किं पौर्णमासीमारभ्य यद्वाधानमिद्यं धृतिः ।

प्रकृत्यर्थतयाद्यः स्यात् मरणानियमात्परः” ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमा-
सीमारभ्य धारणमिति प्राप्ते ब्रूमः । आधानकाले पवमानेष्टिषु
शेदनप्राप्तत्वात् पात्राणां आधानमारभ्य धारयितव्यानि । अन्यथा
आधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे सति पात्रा-

भावेन दाहाभावप्रसङ्गात् । तस्मादाधानमारभ्य धारणमित्ययमपरः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्राग्निष्टोमश्च पौर्णमासीञ्चोक्थ्यञ्चामावास्याञ्चातिरात्रश्च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो यावत्यमावास्या तावानतिरात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति ॥ १ ॥

तावदुपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्रं आसीत्तेन स परमां काष्ठामगच्छतेन प्रजापतिं निरवासाययत्तेन प्रजापतिः परमां काष्ठामगच्छतेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठा-

मगच्छतेनाग्नीषोमौ निरवासाययत्तेनाग्नीषोमौ पर-
मां काष्ठामगच्छतां यः ॥ २ ॥

एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां
गच्छति यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशु-
भिर्मिथुनैर्जायते द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश
द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि सम्पाद्यानीत्याहुर्व-
त्सञ्चोपावसृजत्युखाञ्चाधिश्नयत्यव च हन्ति हृषदौ
च समाहन्त्यधि च वपते कपालानि चोपदधाति
पुरोडाशञ्च ॥ ३ ॥

अधिश्नयत्याज्यञ्च स्तम्बयजुश्च हरत्यभि च गृह्णाति
वेदिञ्च परिगृह्णाति पत्नीञ्च सन्नहति प्रोक्षणीश्चासा-
दयत्याज्यञ्चैतानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयो-
स्तानि य एव५ सम्पाद्य यजते प्रजातेनैव यज्ञेन यजते
प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ॥ ४ ॥

उक्थेनोपाग्नीषोमौ गच्छतां यः पुरोडाशञ्च चत्वा-
रिंशञ्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे षष्ठप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अष्टमे वज्रायुधसम्भूतिरुक्ता । नवमे द्वादशद्वन्द्वसम्पत्तिरु-
च्यते । प्रथमं तावदनुष्ठात्पूर्णां फलाधिक्याय वेदनविशेषवि-
धिमुक्तेतुं प्रसूति "प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रज्ञाग्निष्टो-
मस्य पौर्णमासीहोत्र्यज्ञामावास्याज्ञातिरात्रञ्च तानुदमिमीत
थावदग्निहोत्रमासीन्तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी ता-
वानुक्त्यो यावत्यमावास्या तावानतिरात्रः" इति । अत्र
अग्निहोत्रपौर्णमास्यमावास्यायागा अक्षैर्द्रव्यमन्त्रक्रियाविशेषैः
साध्या अतएवाल्पफलाः, अग्निष्टोमोक्त्यातिरात्रयागा बहु-
भिर्द्रव्यमन्त्रक्रियाविशेषैः साध्या अतएवाधिकफलाः । तानुभ-
यविधान् यज्ञान् प्रजापतिः सृष्ट्वा कनिष्ठपुत्रे पितेव कनीयः-
स्वग्निहोत्रादिषु अनुग्रहेण तुल्यया चीणि इन्दान्युष्मितवान् ।
तदनुग्रहादग्निहोत्रादीनि अग्निष्टोमादीनि समानि सम्पन्नानि ।
वेदनविशेषविधिमुच्यति "य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
थावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान् पौर्ण-
मासीं यजते थावदुक्त्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं
विद्वानमावास्यां यजते थावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपा-
प्नोति" इति । प्रजापत्यनुग्रहादग्निहोत्रादीनामग्निष्टोमादि-
साम्यं जानतस्सामानफलकथनात् फलाधिक्याय अनुष्ठात्-
भिरग्निष्टोमादिसाम्यं भावयेत्, इति विधिदृश्रीयते । विद्या-
युक्तस्य कर्मणः फलाधिक्यं ह्यन्दोगा आमनन्ति । यदेव वि-
द्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । सोऽपि राज्ञा
यामेषु प्रेरिते राजमुद्राधारिणि नीचे कस्मिंश्चिद्भृत्ये राजल-

मुपचरन्तीनां प्रजानां भृत्यचित्तप्रसादेन फलाधिक्यमुपल-
 भासते । काण्डैश्च दृष्टदारण्यकस्य पञ्चमाध्याये कानिचि-
 दुपासनानि अथ सन्पद इति वाक्येनास्त्रायन्ते । स्वल्पे कर्मणि
 अधिककर्मत्वस्य मनसा सन्पादनं सन्त् । एतदेवाभिप्रेत्य
 सर्वस्मृतिपुराणागमादिषु सास्यमप्रतिमादौ विष्वादिबुद्धि-
 विहितता । तस्मादेतदाक्यमग्निहोत्रादौ अग्निष्टोमदिसन्पादन-
 विधिपरं । यद्यपि पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्याये च एवं
 विद्वान् पौर्णमासीं यजत इत्यस्य विद्वदाक्यस्य विधायकत्वं
 निराकृत्य अनुवादकत्वमुक्तं । तथापि कर्मविधेरेव तत्र वि-
 राकरणात् *सन्पद्विध्युसीतौ न कोऽपि विरोधः । भावना-
 विधिपरत्वे वाक्यमेतत् कर्मप्रकरणादुक्तव्यत इति चेत् उक्त-
 व्यतां नाम । अग्निचयनप्रकरणपठितानां मनस्येत्युपासीनां
 प्रकरणोत्कर्षस्य व्याप्तेर्नैव निर्णीतत्वात् । अन्यपरस्य अन्यार्थत्वात्
 दर्शपूर्णमासौ प्रशंसितुमत्र घाटोऽस्तु । पुनरपि दर्शपूर्णमासौ
 प्रशंसति “परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽय आसीत्तेन च परमां
 काष्ठामगच्छन्तेन प्रजापतिं निरवासाययत्तेन प्रजापतिः
 परमां काष्ठामगच्छन्तेनेन्द्रं निरवामाययत्तेनेन्द्रः परमां का-
 ष्टामगच्छन्तेनाग्नीषोमौ निरवासाययत्तेनाग्नीषोमौ परमां
 काष्ठामगच्छतां च एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमा-
 मेव काष्ठां गच्छति” इति । परमे पदे कृत्यलोके तिष्ठतीति
 परमेष्ठी चतुर्मुखः । तस्य त्वये पूर्वस्मिन् कस्ये वजमानत्वेन-

* सम्पद्भ्युद्गीताविधिं तै. ।

वक्षितस्त्रीषु दर्शपूर्णमासयज्ञः प्रवृत्तः, तेन चेश्वरार्पणबुद्ध्या-
 ऽनुष्ठितेन च यजमानः परमां काष्ठां इदं परमेष्ठित्वपदं
 प्राप्तवान् । प्रजापतिर्दत्तादिः तं पूर्वस्मिन् जन्मनि तेनोत्तम-
 फलहेतुदर्शपूर्णमासोपदेशेन निरवासाययत् तोषितवान् । अनु-
 ष्ठानाय प्रेरितवान् वा । स च तस्मिन् जन्मनि यजमानः
 तेनानुष्ठानेन परमां काष्ठां दत्तत्वपदं प्राप्तवान् । एवमितरत्र
 थोऽयं । अत एव दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गकामार्थत्वमाश्नातं,
 भीमांसकैर्विचारितञ्च । इन्द्रसन्धादनं विधातुं प्रसूति “यो
 वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते
 द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश इन्दानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
 सन्धाद्यानीत्याहुः” इति । प्रजातेन अत्यन्तविक्षृतेन । प्रजा-
 दिभिः प्रसृतो विक्षृतो जायते । द्वादशमासोपेतसंवत्सर-
 साभ्येन द्वादशइन्दोपेतयज्ञञ्च प्रवृत्तत्वं । इन्दानि विधत्ते
 “वत्सस्योपावस्यजत्युखाश्चाधिअयत्यव च हन्ति दृषदौ च समा-
 चन्यधि च वपते कपास्तानि चोपदधाति पुरोडाशश्चाधिअ-
 यत्याज्यञ्च सन्वयजुश्च हरत्यभि च गृह्णाति वेदिञ्च परिगृ-
 ह्णाति पत्नीञ्च सक्तञ्चाति प्रोचषीत्यासादयत्याज्यञ्च” इति । मां
 होगधुमध्वर्युरयश्चावः प्रजयेति मन्त्रेण वत्सं बन्धनाम्नुञ्चेत् ।
 श्रीरं अपयितुं मातरिश्वनो घर्म इति मन्त्रेणोखां गार्हपत्ये
 स्थापयेत् । अथ रषो दिव इति त्रासान्तरमन्त्रेण त्रीहोमव-
 हन्वात् । इवमावदोर्जमावदेति मन्त्रेण पाषाणेन ब्रह्मया वा
 पेषणदृषदुपले समाहन्वात् । देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रेण पेषणाद्य

दृषदि तच्छुभानधिवपेत् । भ्रुवमशीत्यादिभिर्मन्त्रैः पुरोडाश-
 अपषाद्य अग्नी कपालान्युपदध्यात् । घर्मेऽशोति मन्त्रेषु तेषु
 कपालेषु पुरोडाशमधिश्रयेत् । अग्निसे तेज इति मन्त्रेषु
 आज्यमाहवनीयेऽधिश्रयेत् । चिकीर्षितवेदिस्थाने पृथिवि देव-
 यजनीत्यादिमन्त्रैः साम्यजुर्हरेत् । अरदस्त्रे दिवमिति मन्त्रेषा-
 ग्नीध्रोऽञ्जलिना सद्यष्टान् पांशुमुत्करे प्रक्षिप्तानभिष्टञ्जीवात् ।
 वसवस्त्रा परिष्टञ्जन्वत्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिं परिष्टञ्जीयात् । आ-
 शासानेति मन्त्रेण योक्त्रेण पत्नीं सन्नद्यात् । अतसधस्त्रेति
 ब्राह्मणान्तरमन्त्रेण स्फग्निष्पादितायां रेखायां प्रोक्षणीराषाद-
 शेत् । अग्नेर्जिह्वाशोति मन्त्रेषु रेखायामाज्यं सादयेत् । विदि-
 तानि इन्दानि प्रब्रह्मोपसंहरति “इतानि वै द्वादश इन्दानि
 दर्शपूर्णमासयोस्तानि च एवम् सन्नाद्य यजते प्रजातेनैव ब्रह्मेण
 यजते प्र प्रजया षण्णुभिर्मिथुनैर्जायते” इति । यद्यप्युक्तानां वस-
 विमोकादीनां चतुर्दशत्वात् सप्तैवेतानि इन्दानि तथापि चकारै-
 पूर्वाणुवाकोक्तेषु दशसु यज्ञायुधेषु समुचितेषु द्वादशसम्पद्यन्ते ।

अथ मीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“एवं विद्वान् पौर्णमासीममावास्यामितीरितं ।

कर्मान्यदुत पूर्वाह्नसमुदायानुवादकं ॥

कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्, भौवं द्रव्यं हि, देवता ।

वार्चनीत्यादितो सभ्या,ऽनुवादस्तु न युज्यते ॥

वार्चनीत्याख्यभागात्प्रव्यवस्योक्तेर्न देवता ।

पौर्णेत्यनुद्यते पौर्णमासीयुक्तं चिकं तथा ॥

अमेत्यपि, समूहस्य द्वित्यधिकः प्रयोजनं ।

सहस्रितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिर्भा चिके चिके ॥

विदद्वाक्ये पृथग् विध्वावृत्तिराग्नेय आदिना ।

विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यादितरे गुणाः” ॥

इदमावाचते । य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावासां यजत इत्यत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते न तु प्रकृता आग्नेयादयः षड्भागा अनूचन्ते । आग्नेयादयः कास्यसंयुक्तास्तत्प्रकरण एवावासाः । यदाग्नेयोऽष्टाकपासोऽमावासायाश्च पौर्णमास्याश्चाश्रुतो भवतीति । तावन्नूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमासां यजतीति ताभ्यामेतन्मग्नीषोमीयमेकादशकपासं पूर्णमासे प्रायश्चदिति । ऐन्द्रं दध्यमावासायामिति । ऐन्द्रं पयोऽमावासायामिति च । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भ्य आग्नेयादिभ्यो विदद्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे षति पूर्वाधिकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते । न च कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतयोरभावो* भ्रौवादिसङ्गावात् । अतश्चोक्तं† । भ्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्मवर्षिकी । रूपवन्तौ ततो चागौ विधीयते पृथक्पृथगेति । सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय दृश्यते यद्गुवाया आयामिति भ्रौवस्य साधारणत्वं श्रुतं । देवताया मान्मवर्षिकत्वमित्युक्तं । तस्माद्दार्शनी पौर्णमासेऽनूचते दृधन्वती अमावासायामिति । वार्शनी

* द्रव्यदेवतयोरभावादिति का० ।

† भ्रौवं द्रव्यमित्यादि अतएवोक्तमित्यन्तं तै० पुस्तके नास्ति, एव तु का० पुस्तकपाठः परन्तु न सन्वक् परिच्छुटः ।

वृधन्वत्यो चर्षी क्रमेष कासदयोपेते विधीयेते । तत्र
 अग्निर्हृचाणि जङ्घनदित्येको वार्चष्टो मन्त्रः । तत्र सोमादि
 सत्यतिस्वः राजोत वृचहेत्यपरः । तयोद्गावग्नीषोमौ पै-
 र्षमासदेवता, एवमन्तराज्ञातयोर्हृधिधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोर्-
 ङ्गावग्नीषोमावमावासादेवता, ताभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपव-
 त्त्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । षड्गागानुवादे तद्गुवादेव
 विधेयान्तरस्य कस्यचिददर्शनाद्विद्वदाक्यमनर्थकं स्यात् । न
 केवलं तदानर्थकं किन्तु पौर्षमास्यां पौर्षमास्या यजेत ।
 अमावास्यायाममावास्याया यजेतेत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न
 चैतत्कासविधायकं यदाग्रेव इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधा-
 नात् । कर्मान्तरत्वे तु कासं विधास्यति । तस्मात् कर्मान्तर-
 विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । आसां तावत् द्रव्यं, देवता तु वि-
 धित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्चष्टीवृधन्वत्यो-
 राज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात् । होचमन्त्रकाण्डे सामिधे-
 नीरावाङ्मनिगदप्रथाजमन्त्रांश्चास्त्राय प्रथाजान्तरभाविनो-
 राज्यभागदेवतयोः क्रमेष वार्चष्टीवृधन्वत्यावासाते । लिङ्ग-
 ङ्गाग्निविषयं सोमविषयञ्च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गक्रमा-
 भ्यामाज्यभागविषयत्वमुपगम्यते । यद्वार्चष्टो पूर्णमास इत्यादि-
 वाक्यं तन्निङ्गक्रमकृतयोराज्यभागान्त्रयोर्मन्त्रयुगलयोः कासदवे-
 श्यवस्त्रामाचष्टे, न तु नूतनकर्माङ्गतां तयोर्विदधाति । अतो
 रूपराहित्याद्विद्वदाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति । किन्तु
 पूर्वप्रकृतेश्चाग्नेषादिषु षट्सु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनु-

दति । न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यामावास्याश्रद्धाभ्यां चा-
गानुवादानुपपत्तिः । तत्तत्कालविहितयोर्यागत्रिकयोश्चपक्ष-
चित्त्वात् । न चानुवादो व्यर्थः समुदायद्वित्वमिद्वेस्तत्प्रयोज-
नत्वात् । तस्मिद्धौ च दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्य-
स्मिन् फलवाक्ये षड्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते ।
अथपुनरनुवादपक्षे पौर्णमास्यामित्यादीनां वैयर्थ्यमिति तद-
द्युक्तं कालविधानासम्भवेऽप्येकैकत्रिकस्य सहप्रयोगविधानात् ।
आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाणां चयाणां पौर्णमासकाल-
विहितानां सहप्रयोगः पौर्णमासेत्यनेन द्वितीयैकवचनानेन
विधीयते । एवमितरत्रापि । ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तर-
विधायकत्वाभावेऽपि गानुवादकत्वं तस्य यागविधायकत्वाभ्यु-
पगमात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि तु विहित-
यागानुवादेन द्रव्यदेवतासत्त्वगुणविधायकानीति चेन्न । तथा
सत्येकेन वाक्येन अनेकगुणविध्यसम्भवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधै
विध्यावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु
विशिष्टविधित्वात्प्राप्ति विध्यावृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवा-
क्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकं । किञ्चानुवादमनभ्युपगम्य
कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामग्नेयादीनाञ्च गुण-
प्रधानभावे न सिध्येत् । तथा हि समिधो यजति, आषा-
रमाधारयति इत्यादयः कालयोगरहिताः केषिद्विधस्य
प्राज्ञाताः । अदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पौर्णमास्या-
श्चेत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां प्रकृतत्वादर्श-

पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसम्बन्धो बोधनीयः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिशेषोत्थं । विद्वद्वाक्यविहिते हे कर्मान्तरे प्रयाजादयः आग्नेवा-
दयश्च इत्येतेषु द्वित्वासम्भवात्, सर्वेषाञ्च फलसम्बन्धे राज-
सूत्रयगतेष्टिपशुभोमवत् समप्राधान्यात्, प्रयाजादीनां गुणभावे
न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात् सौर्यादिविक्रितियाग्नेवादी-
नामिव अतिदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु चिक्रधोः काल-
योगेन दर्शपूर्णमासव्यवहारत्वात् समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्थ-
त्वाच्चाग्नेवादीनामेव फलसम्बन्धेन प्राधान्यं, प्रयाजादीनाञ्च
गुणभाव इति न कोऽपि दोषः । तस्माद्विद्वद्वाक्यमनुवादकं ।

चतुर्थ्याध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“दर्शादिसर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ।

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूयते ॥

*उत्पत्तिचोदनासिद्धे आश्रित्य विधिभावने ।

फलसंयोगबोधेन भवेदेष फले विधिः” ॥

इदमाह्वयते । एकस्यै वा अन्या इष्टयः कामाद्याङ्घ्रियन्ते,
सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति । एकस्यै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामा-
द्याङ्घ्रियन्ते, सर्वेभ्यां ओतिष्टोम इति । तच्च सर्वेभ्य इत्यनेन
वाक्येन दर्शपूर्णमासयोः न फले विधिः विधायकस्य सिद्धा-
देर्भावनावाचिन आख्यातस्य चाभावात् । अनुवादस्तु भविष्यति
सर्वकामानां प्राप्तत्वात् । न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो

* उत्पत्तिभावनासिद्धेराश्रितेति तै० ।

यजेतेति विधानात् स्वर्ग एव प्राप्नोति न तु कामान्तरमिति
 वाच्यं । अङ्गोपाङ्गकामानामपि प्राप्तत्वात् । सामिधेन्यो दर्शपूर्ण-
 मासयोरङ्गं । तत्र कामाः श्रूयन्ते । एकविंशतिमनुब्रूयात्प्र-
 तिष्ठाकामस्य चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्षसकामस्येति । तथा
 साम्नाय्ययागस्य दोहनमङ्गं । तस्माधनं वत्सापाकरणमुपाङ्गं ।
 तत्र पत्न्याश्चाखाहरणे काम आघातः । यं कामयेत पशु-
 मान्त्यादिति ब्रह्मपर्षी तस्यै ब्रह्मशाखामाहरेत् पशुमन्तमे-
 वैर्गं करोतीति । एतेन सर्वकामा श्रूयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।
 मा भूतामस्मिन् वाक्ये विधिभावेन तथाप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे
 ते आश्रित्य* तादर्थ्यवाचिन्या चतुर्थ्या फलसंयोगो बोध्यते ।
 तस्मादशेषफले विधिः । तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितं ।

“वत्सञ्चोपसृजेत्तददुखाञ्चाधिअयेदिति ।

दादन्नदन्दकर्मैतत् स्वामिनो वेतरस्य वा ॥

आद्यः पाठात्स्वामिकाण्डे, तादर्थ्येन परिक्रयात् ।

महाकाण्डोक्तितोऽन्वयोऽसु इन्दता तत्र कीर्त्तते” ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमानकाण्डे श्रूयते । दादन्न इन्दानि
 दर्शपूर्णमासयोस्तानि सन्पाद्यानीत्याहुर्वत्सञ्चोपावसृजत्युखाञ्चा-
 धिअयत्यव च हन्ति दृषदौ च समाहन्तीत्यादि । तत्र गां
 दोगधुं वत्सोपसर्जनमेकं कर्म, दोहनेन सन्पादितं क्षीरं धारयितुं
 पिठरस्यापनमपरं कर्म, तदेतदुभयमेकं दन्दं । तथा ग्रीहीणा-
 मवघातो दृषदुपसयोः पाषाणान्तरेण समाघात इत्येतदुभयं

* वाक्यसङ्केताश्रित्येति वै० ।

द्वितीयं दृष्टं । एवं दादन्न कर्मद्वन्द्वान्यनुष्ठेयान्यचान्नातानि ।
 तेषां याजमानकाण्डे पठितत्वात् समाख्याया यजमानेन
 तान्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः । यजमानस्य यागि कार्याणि
 तान्यनुष्ठातुमेव परिक्रोता ऋत्विजः । किञ्च यजुर्वेदे याजमा-
 नमिदमवान्तरकाण्डं, महाकाण्डं त्वाध्वर्यवमेव । तत्रैते वत्सा-
 पाकरणादयो धर्मा आघ्राताः । तस्मादध्वर्युरेव ताननुतिष्ठेत् ।
 याजमाने तु काण्डे तेषामनुष्ठानप्रकारस्योदितः किन्तु परि-
 गणनया दृष्टसम्पादनमात्रमेवाघ्रातं । तेन यजमानस्तामानु-
 पूर्वीं मनसि निधाय अध्वर्योरनुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुस-
 न्धातुं प्रभवति । तस्मादध्वर्योरेवानुष्ठानं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमित्याह ध्रु-
 वानेवैनान् कुरुत उग्रोऽस्युग्रोऽहः सजातेषु भूयास-
 मित्याहाप्रतिवादिन एवैनान् कुरुतेऽभिभूरस्यभिभू-
 रहः सजातेषु भूयासमित्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते
 तमुपास्यते युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा
 अग्नेर्योगस्तेन ॥ १ ॥

एवैनं युनक्ति यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लो-
कमायन् यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान् पराभावयन् यन्मे
अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञस्यैव तत्समृद्धेन
यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन धातृव्यान्
पराभावयत्यग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतीभिरुपसादयेद्यज्ञ-
मुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव
ब्रह्म ॥ २ ॥

कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेद्ब्रह्म-
णैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति दर्शपूर्णमासौ चा-
तुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवीःष्यासा-
दयेद्यज्ञमुखं वै दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता
व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत
एताभिरेवासादयेद्ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृ-
ह्णाति यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते राष्ट्रं ॥ ३ ॥

यज्ञस्याशीर्गच्छति यद्वचा विशं यज्ञस्याशीर्गच्छत्यथ
ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामिधेनीरनुवक्ष्य-
न्नेता व्याहृतीः पुरस्ताद्दध्याद्ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते
तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते यं कामयेत्
यजमानं धातृव्यमस्य यज्ञस्याशीर्गच्छेदिति तस्यैता

व्याहृतीः पुरोऽनुवाक्यायां दध्याद्वातृव्यदेवत्या वै
पुरोऽनुवाक्या धातृव्यमेवास्य यज्ञस्य ॥ ४ ॥

आशीर्गच्छति यान् कामयेत यजमानान्त्समाव-
त्येनान् यज्ञस्याशीर्गच्छेदिति तेषामेता व्याहृतीः पु-
रोऽनुवाक्याया अर्धर्चं एकां दध्याद्याज्यायै पुरस्ता-
देकां याज्याया अर्धर्चं एकां तथैनान्त्समावती
यज्ञस्याशीर्गच्छति यथा वै पर्जन्यः सुष्टुष्टं वर्षत्येवं यज्ञो
यजमानाय वर्षति स्थस्त्रयोदकं परिगृह्णन्त्याशिषा
यज्ञं यजमानः परिगृह्णाति मनोऽसि प्राजापत्यं ॥ ५ ॥

मनसा मा भूतेनाविशेत्याह मनो वै प्राजापत्यं
प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन्धत्ते वागस्यैन्द्री
सपत्नश्चयणी वाचा मेन्द्रियेणाविशेत्याहैन्द्री वै वाग्वा-
चमेवैन्द्रीमात्मन्धत्ते ॥ ६ ॥

तेनैव ब्रह्म राष्ट्रमेवास्य यज्ञस्य प्राजापत्यं षट्-
चिःशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठक
दशमोऽनुवाकः ॥ • ॥

नवमे इन्द्रसम्पादनमुक्तं । दशमे इविःसादनं विधीयते ।
प्रथमं तावन् द्वितीयानुवाकस्य पूर्वभागोक्तानां मन्त्राणां व्या-

स्थानं । तत्र परिधनुमन्मन्त्रमन्त्रानुदाहृत्य व्याचष्टे “ध्रुवोऽसि
 ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवैनान् कुरुत उद्यो-
 ऽस्तुद्योऽहः सजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवादिन एवैनान्
 कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरहः सजातेषु भूयासमित्याह य एवैनं
 प्रत्युत्पिपीते तमुपास्यते” इति । सजातेषु ध्रुवो भूयासमित्यनेन
 न केवलं स्वस्यैव ध्रुवत्वं प्रार्थितं किन्त्वेनान् ज्ञातीनपि ध्रुवानेव
 कर्तुं प्रार्थितं । स्वस्यानुपत्तेन अन्नचित्ता ज्ञातयः प्रतिवा-
 दिना भवन्ति । अत उद्यत्प्रार्थनेन तन्निवार्यते । ज्ञातिमथे
 यः कोऽप्येनं यजमानं प्रत्युत्पिपीते प्रतिकूलो भूत्वात्सादधि-
 त्मिच्छति तं प्रतिकूलमभिभविता भूयासं इत्यनेनोपास्यते
 उपक्षिपति* । अग्नियोगमन्त्रमादौ व्याचष्टे “युनञ्जि त्वा
 ब्रह्मणा देव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेनैवेनं युनक्ति” इति ।
 एष मन्त्रपाठ एव अग्नेर्योगो भवति त्वामग्निं युनञ्जीति
 मन्त्रेण अवणात् । आसन्नस्य हविषो मन्त्रणं व्याचष्टे “यज्ञस्य
 वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् यज्ञस्य वृद्धेनासुरान्
 पराभावयन् वन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञस्यैव
 तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य वृद्धेन भ्रातृ-
 व्यान् पराभावयति” इति । यज्ञस्य हि दावंशौ समृद्धौ
 वृद्धस्य । यथाज्ञास्त्रमनुष्ठितः समृद्धः । अतथाभूतो वृद्धः ।
 तत्र समृद्धो देवानां स्वर्गप्राप्तिहेतुः । वृद्धो ऽसुराणां तिर-
 स्कारहेतुः । अतोऽस्मिन्मन्त्रे रिष्यात् स्कन्दादिति वृद्धमनूद्य

* उपक्षपयतीति का० ।

तेन हस्मि सपत्नमिति वैरिपराभवः कथ्यते । समृद्धेन स्वर्गे
 प्राप्नोमीत्यर्थो लभ्यते । भूर्भुवः सुवरिति व्याहृतिभिरग्निहोत्र-
 हविष उपसादनं विधत्ते “अग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतीभिरुप-
 सादयेद्यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव
 ब्रह्म कुरुते” इति । आधानानन्तरमेव अनुष्ठेयत्वात्प्राथम्येन
 सर्वयज्ञेष्वग्निहोत्रस्य मुखत्वं । व्याहृतयस्तु त्रैलोक्यात्मनो वि-
 राड्रूपस्य परब्रह्मण्यारोपितश्चरीरस्य वाचकत्वेन ब्रह्मरूपाः ।
 अतः प्रब्रह्मे यज्ञमुखे प्रब्रह्मं ब्रह्मरूपव्याहृतिचयं कृतवान्
 भवति । अग्निहोत्रारम्भदिनगते हविःसादने व्याहृतीर्विधाव
 कास्मान्तरगतेऽपि सादने विदधाति “संवत्सरे पर्यागत एता-
 भिरेवोपसादयेत्” इति । आद्यन्तयोर्दिनयोर्व्याहृतिभिरुप-
 सादनं प्रब्रह्मसति “ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति” इति ।
 अग्निहोत्रवत्कर्मान्तरेऽपि व्याहृतिभिरासादनं विधत्ते “दर्शपूर्ण-
 मासौ चातुर्मास्यान्यास्रभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवीष्यासा-
 दयेद्यज्ञमुखं वै दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो
 यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवासा-
 दयेद्ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति” इति । यज्ञो व्यो-
 तिष्ठोमादिः । ततः पूर्वभावित्वाद्दर्शादेर्मुखत्वं । अन्यत्रापि
 व्याहृतीर्विधत्ते “यद्वै यज्ञस्य साक्षा क्रियते राष्ट्रं यज्ञस्याग्नी-
 र्गच्छति यद्वा विप्रं यज्ञस्याग्नीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाग्नी-
 र्केष यज्ञेन यजते सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरसा-
 हध्याद्ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते तथा ब्राह्मणः साग्नीर्केष यज्ञेन

यजते” इति । यज्ञसम्बन्धि किञ्चिदङ्गं साक्षा क्रियते यथा बहिष्पवमानादि । अन्यत्किञ्चिदङ्गमृषा क्रियते यथा याज्यापुरोऽनुवाक्यादि । तत्र साममाधेनाङ्गेन यत्फलं तद्राङ्गं प्राप्नोति । राङ्गे सस्याद्यभिष्टुद्भिर्भवतीत्यर्थः । अक्षमाधेनाङ्गेन यत्फलं तद्विशं प्रजां प्राप्नोति । प्रजाया आयुर्गर्ग्यादि वर्धत इत्यर्थः । अथैवं सति ब्राह्मणो यजमानः फलप्रदैर्यजुर्भविंरहितत्वाद्नाग्नीर्केण निष्फलेन यज्ञेनेष्टवान् भवति, अतो यज्ञरूपा व्याहृतीः प्रयुज्यात् । होत्रा अनुवचनीयाः प्र वो वाजा इत्यादयश्चः सामिधेन्यः । तदनुवचनात्प्रागेव होता व्याहृतीः पठेत् । *तद्देवताब्रह्मरूपं व्याहृतित्रयमेव सामिधेनीनां प्रतिपदं प्रारब्धं कृतवान् भवति । तथा सति यजमानः सफलं यज्ञेनेष्टवान् भवति । प्रकारान्तरेण विनिदोगं हेतुतया उपन्यस्यति “यं कामयेत यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज्ञस्याग्नीर्गच्छेदिति तस्यैता व्याहृतीः पुरोऽनुवाक्यायां दध्याद्वा दृव्यदेवत्या वै पुरोऽनुवाक्या भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्याग्नीर्गच्छति” इति । यं यजमानं प्रति होता देवादेवं कामयेत, अस्य यज्ञस्य फलं यजमानवैरिणं गच्छेदिति, तस्य यजमानस्य यागे पुरोऽनुवाक्यायाः प्राग् व्याहृतीः प्रयुज्यात् । तदा पुरोऽनुवाक्या वैरिदेवतेति कृत्वा तत्फलं वैरिगाम्येव भवति । प्रकारान्तरेण विनियोगमुपादेयतया विधत्ते “यान् कामयेत यजमानान्त्समावत्येनान् यज्ञस्याग्नीर्गच्छेदिति तेषामेता व्या-

* तावता ब्रह्मरूपमिति तै० ।

हतीः पुरोऽनुवाक्याया अर्धर्वं एकां दध्याद्याज्यायै पुरस्तादेकां
याज्याया अर्धर्चं एकां तथैनान्तसमावती यज्ञस्याग्नीर्गच्छति”
इति । बहुयजमानकानामहीनसचाषामङ्गभूतेष्टिषु होता
यद्येवं कामयेत तान् सर्वान् यजमानान् यज्ञस्य फलं सममेव
प्राप्नुयादिति तेषां यजमानानां यागे व्याहृतीरेवं दध्यात् ।
पुरोऽनुवाक्याया अर्धर्चेऽभिहिते सति प्रथमा व्याहृतिः । चा-
द्यायाः पुरस्ताद्धृतीया व्याहृतिः । याज्याया अर्धर्चेऽभिहिते
सति द्वितीया व्याहृतिः । तथा सति एनान् सर्वान् यजमानान्
यज्ञस्य फलं साम्येन प्राप्नोति । तामेतां प्राप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति “यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यजमानासु वर्षति
स्वस्योदकं परिगृह्णत्याग्निषा यज्ञं यजमानः परिगृह्णाति” इति ।
यथा लोके सर्वतः प्रसृतो मेघः पक्षपातमन्तरेण सर्वेषु देभ्येक-
रूपं सुवृष्टं सखनिष्पत्तिक्षमं वर्षं मुञ्चत्येवमयं यथोक्तव्याहृत्यु-
पेतो यज्ञः सर्वयजमानसङ्घाय सुफलं साधारणेन प्रवच्छति ।
तेन च सुवृष्टेन नद्यां पूर्णायां सर्वे जनाः स्वस्यया कूलेन उदकं
परिगृह्णन्ति । तदयजमानसङ्घमाग्निषा साधारणफलेन युक्तं
इमं यज्ञं परिगृह्णाति । सौवाचारसुच्याचारानुमन्त्रणमन्त्रै-
व्याचष्टे “मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाविभ्रेत्याह मनो
वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन्वत्ते । वान-
स्येन्द्रो सपत्न्ययणो वाचा मेन्द्रियेणाविभ्रेत्याहैन्द्रो वै वाम्बाच-
मेवैन्द्रोमात्मन्वत्ते” इति । सर्वव्यवहारसाधनस्य मनसः प्राजा-
पतिना प्रथमसृष्टत्वात् मनसः प्राजापत्यत्वं प्रथमसृष्टिस्तु होह-

ब्राह्मणकाण्डे समाचक्षते “इदं वा अग्ने नैव किञ्चनाधीत्
न सौराधीत् न पृथिवी नान्तरिक्षं तदसदेव सन्नोऽकुर्वत
स्यामिति” (ब्रा०१ का०।१ प्र०।६ अ०) इति । बृहदारण्यकेऽप्या-
चक्षते “तन्नोऽकुर्वत आत्मन्वी स्यामिति” इति । प्रजापति-
र्यज्ञानसृजतेत्युक्त्वात् प्राजापत्यो यज्ञः । अग्नेन मन्त्रपाठेन तौ
मनोयज्ञौ स्वस्मिन् स्थापयति । इन्ध्रेण व्याहृतत्वादागैन्ध्री ।
ताञ्च मन्त्रपाठेन स्वात्मनि स्थापयति ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेद् प्रति
यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशत आश्रावयेति चतुरश्र-
रमस्तु औषडिति चतुरश्रं यजेति द्यश्रं ये यजामहे
इति पञ्चाश्रं द्यश्रो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्र-
जापतिर्यज्ञमन्वायत्तो य एवं वेद् प्रति यज्ञेन तिष्ठति
न यज्ञाद्भ्रंशते यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठां ॥ १ ॥

उद्यनं वेद् प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सःस्थां
गच्छत्याश्रावयास्तु औषद्यज्ञ ये यजामहे वषट्कार

एतद्दे यज्ञस्य प्रायणमेघा प्रतिष्ठैतद्दुदयनं य एवं वेद
 प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सःस्थां गच्छति यो वै सृष्ट-
 तायै दोहं वेद दुह एवैनां यज्ञो वै सृष्टताऽऽश्रावये-
 त्यैवैनामहदस्तु ॥ २ ॥

श्रौषडित्युपावासाग्यजेत्युदनैषीचे यजामह इत्यु-
 पासदद्वषट्कारेण दोग्ध्येष वै सृष्टतायै दोहो य एवं
 वेद दुह एवैनां देवा वै सचमासत तेषां दिशोऽदस्यन्
 त एतामार्द्रां पङ्क्तिमपश्यन्नाश्रावयेति पुरोवातमज-
 नयन्नस्तु श्रौषडित्यध्वं समन्नावयन् यजेति विद्युत् ॥३॥

अजनयन् ये यजामह इति प्रावर्षयन्नभ्यस्तनयन्
 षट्कारेण ततो वै तेभ्यो दिशः प्राध्यायन्त य एवं
 वेद प्रास्मै दिशः ध्यायन्ते प्रजापतिं त्वो वेद* प्रजाप-
 तित्वं वेदा यं प्रजापतिर्वेद स पुण्यो भवत्येष वै ह-
 न्दस्यः प्रजापतिराश्रावयास्तु श्रौषद्यज ये यजामहे
 षट्कारो य एवं वेद पुण्यो भवति वसन्तं ॥ ४ ॥

ऋतूनां प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रयाजा ऋतूनेव
 प्रीणाति तैऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा
 ऋतवो य एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षु-

* त्वोवेदेति त्वऽवेद । इति पदपाठः ।

† त्वंवेदेति त्वंऽवेद । इति पदपाठः ।

आन् भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान्
ताभ्यामेव चक्षुरात्मन्धत्तेऽग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भू-
यासमित्याहाग्निर्वै देवानामन्नादस्तेनैव ॥ ५ ॥

अन्नाद्यमात्मन्धत्ते दब्धिरस्यदब्धो भूयासमुं द-
भेयमित्याहैतया वै दब्ध्या देवा असुरानदक्षुवन् त-
थैव आतृव्यं दम्भोत्यग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृचहा
भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृचमहन् ता-
भ्यामेव आतृव्यस्तृणुत इन्द्राग्निंयोरहं देवयज्यये-
न्द्रियाव्यन्नादो भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येवान्नादो भव-
तीन्द्रस्य ॥ ६ ॥

अहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमित्याहेन्द्रियाव्यैव
भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं
गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छत्यग्नेः स्विष्ट-
कृतोऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमि-
त्याहायुरेवात्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठामहदस्तु विद्युतं वसन्तं तेनैवेन्द्रस्याष्टा
चिःशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे षष्ठप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वन्द्वे इविःसादनं विहितं । एकादशे त्वाश्रावणादिमन्त्राः प्राधान्येन विधीयन्ते । तेषां पञ्चमन्त्राणामुत्पत्तिं विधातुं प्रसूयति “यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाङ्गुयते” इति । अयं मन्त्रसङ्घः सप्तदशाक्षरोपेतत्वात् प्रजापतिस्त्वृत्वाच्च सप्तदशः प्रजापतिरित्यभिधीयते । स च यज्ञमन्वायत्तः सर्वयज्ञेष्वनुगतः । तद्विज्ञानः* सम्पूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठितो भवति । वैकल्याभावाच्चायं यज्ञाच्च भ्रष्टो भवति । मन्त्रानुत्पादयति “आश्रावयेति चतुरक्षरमसु औषडिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कार एव वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो च एवं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाङ्गुयते” इति । एतेषु पञ्चसु मन्त्रेष्वप्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगमापस्तम्बोऽध्वर्युकाख्ये दर्शयति (आ०१।१५।) ‘ब्रह्मन् प्रवरायाश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणमामस्य आश्रावयोश्रावय आश्रावयोमाश्रावयेति वाश्रावयति । असु औषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन् स्फं सन्नार्गांसु धारयन् प्रत्याश्रावयति’ इति । ‘अवसन्नमुक्त्वा अनुब्रूहीति पुरोऽनुवाक्यां संप्रेष्यत्यवदायावदाय सुवेष प्रस्तरवर्हिः समज्य जुह्वपभृतावादाय दक्षिणातिक्रम्य आश्राव्य प्रत्याश्राविते ऽमुं यजेति याज्यामिति सार्वत्रिकं’ (आ०१।१८।) इति । आश्रावयेत्ययमेव पाठोऽचल्यः । ओश्रावय आश्राव ओमाश्रावयेति च चयं ब्राह्मन्तरीयं । हे आग्नीध्र चक्ष्यमाच-

* तद्विधिरस्येति तै० ।

देवतां प्रति तुभ्यमिदं दीयत इत्याभिमुख्येन आवयेत्यध्वर्यु-
 चोक्ते सति स आग्नीध्रो अस्त्रित्यङ्गीकृत्य औषडितिब्रह्मेन
 आवसति । हे देवाः तद्विषयमिदं हविर्दानं शृणुतेत्यर्थः ।
 हे होतर्यञ्च याव्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनि-
 योगमाश्रयायनो होतृकाण्डे दर्शयति 'आगूर्याज्यादिरनूया-
 जवर्जं ये यजामहे इत्यागूर्वषट्कारोऽन्वः' (आश्व०१।५।) सर्वे ये
 वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति प्रेषिताः ते वयं यजामहे याव्यां
 पठामः । षड्कारब्रह्मेन औषडित्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः ।
 तस्मान्मन्त्रायन उदाहृत्य दर्शयति 'ये यजामहे समिधः स-
 मिधो अग्न आष्यस्य व्यन्तू औषडिति षड्कार इति' इति ।
 हविर्दीयत इति तस्य ब्रह्मस्यार्थः । एतेषां पञ्चमन्त्राणां महि-
 मानं वक्तुं प्रकौति "यो वै यज्ञस्य प्राचक्षं प्रतिष्ठामुदयनं
 वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन स्रृक्षां गच्छति" इति । प्रा-
 चक्षं प्रारम्भः । प्रतिष्ठा मध्यकाश्ववर्त्यनुष्ठानं । उदयनं समा-
 प्तिः । यो यजमानो यज्ञस्य मुख्यं प्रारम्भादिचयं वेद तदीयो
 यज्ञः प्रतिष्ठितः साङ्गः, अरिष्टो वैकस्यरहितः, तादृशेन यज्ञेन
 संक्षां फलपर्वन्ततां प्राप्नोति । मन्त्रमहिमानं वक्ति "आश्रा-
 वयास्तु औषद्यञ्च ये यजामहे षड्कार एतदे यज्ञस्य प्राचक्ष-
 मेषा प्रतिष्ठितदुदयनं च एवं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन
 स्रृक्षां गच्छति" इति । आश्रो मन्त्रो मुख्यः प्रारम्भः । मन्त्र-
 चयं प्रतिष्ठा । अन्व उदयनं । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य
 यागप्ररीरस्य एतैरेव मन्त्रैर्निष्पन्नत्वात् । अवशिष्टानि प्राथान्यु-

दीप्यानि चाङ्गानि प्ररीरगतवस्त्रासङ्कारादिस्वानीयानि ।
प्रकारान्तरेष महिमानं वक्तुं प्रसूति “द्यो वै स्रुतायै दोषं
वेद दुह एवैनां” इति । स्रुता समीचीना वाक् षष्मकस्य
तस्याः सत्यप्रियरूपत्वं । अत एव स्मर्यते ।

“सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्तु ब्रूयात्सत्यमप्रियं ।

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः” इति ॥

या च कामधेनुवत् परितोषहेतुत्वात् गोत्रेणाप विमर्शिता ।
तस्याश्च दोहनप्रकारं द्यो यजमानो वेद सोऽवस्यमेनां दुग्धे ।
कासावच स्रुता सो वा तदोहनप्रकार इत्याशङ्क्य तदुत्सवं
इत्थं यन् मन्त्रमहिमानं वक्ति “द्यजो वै स्रुताऽऽन्नावयेत्येवै-
वामङ्गदस्तु औषडित्युपावासाग्यजेत्युदनैषीषे यजामह इत्यु-
पासदद्वयङ्कारेष दोग्धेष वै स्रुतायै दोहो य एवं वेद दुह
एवैनां” इति । लोके हि धोक्तव्यमाण्याया गौराभिसुख्याच्च
किमपि भक्ष्यं घासादिकं दातुं साहेतिकेन नास्तीति तामाङ्क-
यन्ति । अत एव प्रवर्ग्यमाङ्गणे चर्मदुह आङ्गासमेवमाङ्गासते ।
इउ एङ्गदित एहि सरस्वत्येहीत्याह । एतानि वा अस्त्रे देवना-
मानि । देवनामैरेवैनामाङ्गयति । असावेङ्गसावेङ्गसावेहीत्याह ।
एतानि वा अस्त्रे मनुष्यनामानि । मनुष्यनामैरेवैनामाङ्गयतीति ।
तद्वदत्रापि आन्नावयेति मन्त्रपाठेनैव एनां स्रुतामाङ्गदाङ्क-
यति । अस्तु औषडिति पाठेन उपावासाक् वस्यसुपावस्यति ।
सजेति पाठेन उदनैषीहीहनपाचमुञ्जयति । ये यजामह इति
पाठेन उपासदत् दोम्हा प्रत्यासीदति । औषडिति पाठेन

होति । अत्र रूपकत्वेन परिकल्पनाभ्रान्ताणां तत्तदर्थवाचकत्वं
नापेक्षितं । सामर्थ्यान्तरकल्पनया पुनर्महिमानं वक्ति “देवा वै
सत्रमासत तेषां दिशोऽदस्यन् त एतामाद्रीं पङ्क्तिमपश्यन्नाम्ना-
वधेति पुरोवातमजनयन्नस्तु औषडित्यभ्रः समञ्जावयन् यजेति
विद्युतमजनयन् धे चजामहे इति प्रावर्षयन्नभ्यस्तनयन् वषट्कारेण
ततो वै तेभ्यो दिशः प्राप्यायन्त य एवं वेद प्राप्सै दिशः
प्यायन्ते” इति । सत्रमासीनानां देवानां केनापि दैकत्वेन
वृक्षभावादिभ्य उदस्यन् नानादिग्भूतानि सखानि शेषशेषेण
उपजीषामि, तत्परिहाराय देवा आद्रीं पुष्टिहेतुभूतामेतां
पङ्क्तिं दग्धपञ्चकमपश्यन् । स्पष्टमन्यत् । पुनरपि प्रकारान्त-
रेण जन्ममहिमानं दर्शयितुं प्रसूयति “प्रजापतिं त्वो वेद
प्रजापतिस्त्वं वेद यं प्रजापतिर्वेद स पुष्टो भवति” इति ।
त्वन्नमः सर्वनामगणे पठित एकमन्त्रपर्यायः । अत एव उंप्र-
दायदिद उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमिति अत्रमेवं व्याप्यते ।
अथैकः पश्यन्न पश्यतीति । सप्तदशाक्षररूपमेव प्रजापतिमेको
यजमानो वक्ष्यमाणमहिमोपेतं वेद स च प्रजापतिः ज्ञातार-
मेकं यजमानं वेद जानाति अनुगृह्णाति । यमनुगृह्णाति सो
ऽन्येभ्यो यजमानेभ्यः पुष्ट्यादुत्कृष्टो भवति । तन्महिमानं दर्श-
यति “एष वै हृन्दस्यः प्रजापतिराश्रावयास्तु औषद्याज धे
यजामहे वषट्कारो य एवं वेद पुष्टो भवति” इति । एष
सप्तदशाक्षररूपः प्रजापतिः हृन्दस्यः हृन्दःसु वेदेषु सारत्वेन
निष्पन्नः । अत एव तृतीयकाण्डे समाधायते “एतद्वै हृन्दसां

वीर्यमाश्रावयास्तु श्रौचयज्ञ ये यजामहे ववङ्कारः” इति । य एवं प्रजापतिहृन्दःशारं वेद स पुष्य उक्तष्टो भवति । त्ने वेद त्वं वेदेत्यपोभवचैकपद्यं साम्प्रदायिकं । द्वितीयानुवाकोक्तानां प्रजाजानुमन्त्रणमन्त्राणां रूपककल्पनया तात्पर्यं व्याचष्टे “वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रजाजा अतूनेव प्रीणाति तेऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा अतवो य एवं वेद” इति । अतुदेवतास्तत्कल्पनया प्रीयन्ते प्रीतास्तास्मै यजमानाय यथापूर्वं कल्पन्ते ऽविपर्यासेन प्रवर्तन्ते । स्वस्व-काशोचितपुष्यागमसन्तापवृष्यादिलक्षययुक्ता भवन्ति । वेदितुरपि तदेव फलं । आद्यभागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “अग्नीषोमधोरहं देवयज्यया चक्षुषान् भूयासमित्याहाग्नीषोमास्मां वै यज्ञयक्षुषान् ताभ्यामेव चक्षुरात्मन्वन्ते” इति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाद्यभागवित्यस्मिन्ननुवाके (सं०१का०।६प्र०।१अ०) यज्ञचक्षुहमाज्यभागयोः सम्यक् प्रतिपादितं । अतस्तदीयदेवताभ्यां यज्ञस्य चक्षुषत्वं यजमानस्य तत्फलस्योच्यते । आग्नेययागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “अग्नेरहं देवयज्ययास्मादो भूयासमित्याहाग्निर्वै देवानामस्मादस्तेनैवास्माद्यमात्मन्वन्ते” इति । उपांशुयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “दम्भिरस्यदन्धो भूयासमम्, दभेयमित्याहैतया वै दभ्या देवा असुरानदभ्रवन् तथैव भ्राह्म्यं दध्नेति” इति । एतथा उपांशुयाजरूपया दभ्या वैरिष्वातिन्या हेत्या अदभ्रवन् हिंसितवन्तः । अनथैव दभ्या भ्राह्म्यं वैरिषं दध्नेति मारयतीत्यर्थः ।

पौर्षमाषीगतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “अग्नीषो-
मयोरहं देवयज्यया वृचहा भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो
वृचमहन् ताभ्यामेव भ्राष्टव्यः स्तृणुते” इति । वृचनामकोऽसुरो
ऽग्नीषोमौ देवौ इन्द्रैः संदष्टवान् । तौ निःसारयितुमिन्द्रः
अग्नीतञ्जरसन्नापौ वृचे प्रयुञ्ज अञ्जभ्यमानाहुचान्तौ निःसार्य
वृचं हतवानिति द्वितीयकाण्डे स्पष्टीभविव्यति । स्तृणुते
हिनस्तीत्यर्थः । अमावास्यागतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं
व्याचष्टे “इन्द्राग्नीयोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यस्रादो भूयासमि-
त्याहेन्द्रियाव्येवास्रादो भवति” इति । सान्नाय्यानुमन्त्रणमन्त्रं
व्याचष्टे “इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येव
भवति” इति । मतत्रिषां राजन्वादीनां सान्नाय्यानुमन्त्रणमन्त्रं
व्याचष्टे “महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेय-
मित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छति” इति । जेमानं जेह-
त्वस्रचणं, महिमानं विद्यैश्वर्यादिमहत्त्वमित्यर्थः । खिष्टदनुम-
न्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “अग्नेः खिष्टदतोऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन
प्रतिष्ठां गमेयमित्याहायुरेवात्मन्वत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति” इति ।

अथ मीमांसा । इन्द्रमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितं ।

“न आर्षेयं न होतारं नानूयाजोऽस्वितोद्भूतः ।

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥

अन्याय्यत्वादिकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधना ।

नेत्यनूयाजधातुस्यैवार्थं पर्युदस्यति” ॥

पिष्टयज्ञे सोदकप्राप्तं वरणं प्रत्येवं श्रूयते । नार्षेयं वृषीत्वे

न होतारमिति । तथाऽनारभ्यवादे श्रूयते । आश्रावयेति चतु-
रक्षरमस्तु औषडिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामह
इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापति-
र्यज्ञमन्वायत्त इति । तथोक्तं नानूयाजेषु ये यजामहं करो-
तीति । तत्र वरणस्य विधिप्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां
प्रतीयते । ये यजामह इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवच-
नाभ्यां विधिप्रतिषेधप्रतीतिः । तत्र विधायकप्रतिषेधकयो-
र्द्वयोः प्रमाणयोरवैयर्थ्याय विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । अष्ट-
दोषयस्तत्वादिकल्पो न न्याय्यः । ननु परस्परविरुद्धयोर्विधि-
निषेधयोः समुच्चयस्याप्यसम्भवात् का गतिरत्रेति चेत् । उच्यते ।
निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधि-
वाक्यस्यांशो भविष्यति । तथा हि । यदि नेत्ययं शब्दः करोति-
ना सम्बध्येत, तदा ये यजामहे इति शब्दं न करोति इत्येवं
प्रतिषेधः स्यात् । यदि च वृणीत इत्येवाख्यातप्रत्ययेन
सम्बध्येत तदा वरणं न कर्तव्यमिति निषिध्येत । न त्वेवं सम्ब-
ध्यते । किन्वनूयाजपदेन वृञ्धातुना च सम्बध्यते । तथा
सत्यनूयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु ये यजामहः कर्तव्यः । वरण-
व्यतिरिक्तमङ्गजातमनुष्ठेयमित्यनूयाजवरणपर्यदासेन विधेरेव
विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिदभावान्न विकल्पः
शङ्कितुमपि शक्यः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः । अस्माक-
 मस्तु केवलः । इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या
 युनजते धियस्ताः । शूरो नृषाता श्वसश्चकान आ
 गोमति ब्रजे भजा त्वं नः । इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते
 जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आदृशे । अनु ते दायि
 मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृचहृत्थे । अनु ॥
 ॥ १ ॥

सूत्रमनु सहा यजचेन्द्र देवेभिरनु ते नृषद्ये । आ
 यस्मिन्त्सप्त वासवास्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा । ऋषिर्ह
 दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य धर्मो अतिथिः । आमासु पक्वमै-
 रय आ सूर्यः रोहयो दिवि । धर्मं न सामं तपता
 सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः । इन्द्रमिज्ञाथिनो बृह-
 दिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणोरनूषत । गायन्ति
 त्वा गायत्रिणः ॥ २ ॥

अचिन्त्यकर्मर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतवुद्दःशमिव
 येमिरे । अःहोमुचे प्रभरेमा मनीषामौषिष्ठदावन्ने*
 सुमतिं यृणानाः । इदमिन्द्र प्रति हव्यं यभाय सत्याः
 सन्तु यजमानस्य कामाः । विवेष यन्मा धिषणा जजा-

* ऋषिष्ठदावुन्ने इति पाठान्तरं ।

न स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः । अ०हसो यत्र पोपर-
द्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते । प्र सद्मार्जं प्रथम-
मध्वराणां ॥ ३ ॥

अ०होमुचं वृषभं यज्ञियानां । अपां नपातमश्वि-
ना हयन्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धत्तमोजः । वि न इन्द्र
मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । अधस्पदं तमीं कधि
यो अस्मा० अभिदासति । इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजो-
ऽजायथा वृषभ चर्षणीनां । अपानुदो जममिचय-
न्तमुरुं देवेभ्यो अकणोरु लोकं । मृगो न भीमः कुच-
रो गिरिष्ठाः परावतः ॥ ४ ॥

आजगामा परस्याः । सूक० स०शाय पविमिन्द्र तिगं
वि शचून् ताढि वि मृधो नुदस्व । वि शचून् वि मृधो
नुद् वि वृचस्य हनू रुज । वि मन्युमिन्द्र भामितोऽमि-
चस्याभिदासतः । चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्र० हवे
हवे सुहव० शूरमिन्द्रं । हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्र०
स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः । मा ते अस्यां ॥ ५ ॥

सहसावन्परिष्ठावघाय भूम हरिवः परादै । चा-
य व नोऽवकोभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ।
अनवस्ते रथमधाय तक्षन् त्वष्टा वज्रं पुरुहूतद्युमन्तं ।

ब्रह्मणा इन्द्रं महयन्तो अर्कैर्वर्धयन्महये हन्तवा उ ।
 वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्रावाणो अदितिः
 सजोषाः । अनश्वासे ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता
 अभ्यवर्तन्त दस्युन् ॥ ६ ॥

वृचहृत्येऽनु गायत्रिणोऽध्वराणां परावतोऽस्यामष्टा
 चत्वारिंशच्च ॥ १२ ॥

सं त्वा सिञ्चामि ध्रुवोऽस्यग्निर्मा बर्हिषोऽहमाष्या-
 यतामगन्म यथा वै यो वै अह्नां प्रजापतिर्यज्ञां ध्रुवो-
 ऽसीत्याह यो वै सप्तदशमिन्द्रं वो द्वादश ॥ १२ ॥

सं त्वा बर्हिषोऽहं यथा वा एवं विद्वान् औषट्
 सहसावन्नेकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

॥०॥ षष्ठप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥०॥

सप्तमाद्येवेकादशान्तेष्वनुवाकेषु याजमानब्राह्मणप्रसङ्गा-
 दाध्वर्यवब्राह्मणमपि कियदभिहितं । द्वादशेऽनुवाके याज्या
 उच्यन्ते । काम्येष्टिकाण्डे (सं०२कां०।१प्र०।७अ०) सप्तमानु-
 वाके काचिदिष्टिरेवमाज्ञायते “ऐन्द्रं चहं निर्वपेत् पशुकाम

ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै पशून् प्रयच्छति पशुमानेव भवति” (सं०२कां०।२प्र०।७अ०) इति । पशूनामैन्द्रत्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यं । पुरोडाशादिपरित्यागेन चरुविधानं दर्शयति “चरुर्भवति स्वादेवास्मै धोनेः पशून् प्रजनयति” (सं०२कां०।२प्र०।७अ०) इति । वाजपेये हि नैवारं चरुमशानवघ्नापयेत् । अश्वमेधेऽपि साजानित्यादिमन्त्रेणाश्यायामुपावहरति । तच्च भक्षितमन्नमुत्पत्त्यमानानामशानां रेतोरूपेण बीजमित्यभिप्रेत्य चरोः पशुयोनित्वमचाभिधीयते । तस्या ऐन्द्रेष्टेः पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः” इति । हे ऋत्विग्यजमानाः वो युष्माकं जनेभ्यः पुत्रमृत्यादिजनसिद्ध्यर्थं विश्वतस्परि सर्वस्य जगत उपरिस्थितमुत्कृष्टत्वेन वर्तमानं इन्द्रं हवामहे आह्वयामः । स चेन्द्रोऽस्माकं केवलोऽस्तु असाधारणोऽस्तु, इतरयजमानेभ्योऽधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः । याज्यामाह “इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः । शूरो नृषाता ब्रवसस्यकान आ गोमति ब्रजे भजा त्वं नः” इति । अग्निचयनमनुतिष्ठन्तो नर इन्द्रं नेमधिता *ब्रह्मादिभिर्देवैः सह नेमस्य अर्धस्य हविषो धिता धारणाव हवन्ते आह्वयन्ति । अत एव चयनब्राह्मणमाह्वयते । अर्धेन्द्राणि जुहोतीति । तन्मन्त्रास्यैवमाह्वयन्ते । अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च म इत्यादयः । यत् यस्मात् कारणात्

* ब्रह्मादिभिर्देवैः सह इति तै० ।

पार्थाः चितेऽग्नौ अग्निष्टोमादिपारमर्हन्तो यजमानास्ता धियो
युनजते तान्यग्निष्टोमादीन्यनुगच्छन्ति । तादृश हे इन्द्र त्वं शूरो
रक्षोभिरनभिभूतः नृषाता मनुष्येभ्यः मनिता धनस्य दाता
ब्रवसो अस्मदीयबलस्य चकानः *सम्यक्प्रकाशको भूत्वा नो-
ऽस्मान् गोमति बह्वगवादिपशुयुक्ते व्रजे सङ्घे आभज आभि-
मुख्येन स्थापय । इत्यन्तरं विधत्ते “इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडा-
शमेकादशकपालं निर्वपेत् पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रि-
यावन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा इन्द्रियं पशून्
प्रयच्छति । पशुमानेव भवति” (सं०२का०।१प्र०।७अ०) इति ।
इन्द्रियं बलं प्रभृतमस्यास्तीतीन्द्रियावान् क्षीरघृतादिदारेण
इन्द्रियवृद्धिहेतुत्वात् पशूनामिन्द्रियत्वं । इन्द्रियं पशून्वेति
समुच्चयोऽप्याहर्तव्यः । तस्मामिष्टौ पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्रि-
याणि व्रतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आवृणे”
इति । हे व्रतक्रतो पञ्चसु जनेषु निषादपञ्चमेषु ब्राह्मणादि-
वर्षेषु यानि ते तवानुग्रहात् इन्द्रियाणि सामर्थ्यानि सन्ति
हे इन्द्र तानि सर्वाणि ते तवानुग्रहादावृणे समन्ताद्गृह्णामि ।
आज्यामाह “अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सचा ते विश्वमनु
वृत्रहत्ये । अनु चत्रमनु सहो यजचेन्द्र देवेभिरनु ते नृषस्ये”
इति । यजत्र यष्टव्य हे इन्द्र महे महते सर्वेभ्यो देवेभ्योऽधि-
काय ते तुभ्यं सचा सचेषु विश्वं सर्वं हविर् देवेभिः अग्न्या-
दिभिः अनुदायि अनुक्रमेण दीयते । किमर्थं । वृत्रहत्ये वृत्र-

* तर्पको भूत्विति का० ।

वधमनु ते* तव इन्द्रियाय बलविद्युर्थं । न केवलं वृषवध-
मनुसृत्य किन्तु अत्रमनु त्वदीयं अत्रिचत्वजात्यभिमानमनु-
सृत्य, सहोऽनु त्वदीयं बलमनुसृत्य, नृपक्षे वैरिमनुष्यतिरस्कार-
ब्रीहमनुसृत्य, त्वयि यथोक्तान् गुणानवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुन-
र्दीयत इति शेषः । अन्वामिष्टिं विधत्ते “इन्द्राय घर्मवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै
घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्तः स्वेन भामधेयेनोपधावति स हवा-
स्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्वेव भवति” (सं०२कां०।
२प्र०।७अ०) इति । घर्मवते वेदशास्त्रप्रयुक्तब्रह्मतेजोविशि-
ष्टाय । विद्वत्सामसु वेदशास्त्रादिरूपेण ब्रह्मवर्चसेन दीप्यत इति
ब्रह्मवर्चसस्य घर्मत्वं । एतस्त्वामिष्टौ पुरोऽनुवाक्यामाह “आ
यस्मिन्सप्त वासवास्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा । अपिर्हं दीर्घमु-
त्तम इन्द्रस्य घर्मो अतिथिः” इति । वासवन्ति रथस्योपर्वा-
दित्यमिति वासवा आदित्याश्वाः ते च सप्तसङ्ख्याकाः । सप्त
थुञ्जन्ति रथमेकचक्रमिति मन्त्रवर्णात् । न चैवं सति एको
ऽसौ बहति सप्तनामेत्यनेन विरोधः । वचनद्वयबलेन विक-
ल्पस्याङ्गीकृतत्वात् । ते च सप्ताश्वाः स्वारुहो यथा आदित्य-
परतन्वा अपि स्वयमेवारोहन्त इव वर्ण्यन्ते, सुशिक्षितत्वेन
प्रेरणं विनैव प्रवृत्तत्वात् । तादृशाः सप्ताश्वा यस्मिन्नादित्वे
आतिष्ठन्ति आत्रित्य वर्तन्ते स आदित्य अपिर्हं अतोद्भि-
ज्जानेन सर्वदा वेदत्रयोपेतत्वात्, अतएवाच्चायते “वेदैरब्रूय-

* वधमनुसरते इति वै० ।

स्त्रिभिरेति सूर्यः” इति । दीर्घश्रुत्तमः चिखोक्त्यप्रकाशनेन प्रथितकीर्त्तितमः । ईदृशो घर्मे दीप्यमान आदित्य इन्द्रस्य गृहेऽतिथिः स्वाभीष्टं याचितुं यदा कदाचिदागच्छति, तस्येन्द्रस्य महिमा किमु वक्तव्य इत्यभिप्रायः । याज्यामाह “आमासु पक्षमैरथ आ सूर्यं रोहयो दिवि । घर्मे न सामं तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः” इति । फलपाकरहितास्त्रोषधीषु पक्षं सम्यक्पाकयुक्तं फलं हे इन्द्र त्वमैरथः वृष्टिद्वारा सम्पादितवानसि । सूर्यं चिरन्तनपरिवर्तनसामर्थ्यप्रदानेन अनुगृह्य दिवि आरोहयसि । *हेतुभिर्यजमानाः जुष्टमिन्द्रस्य प्रियं हविः पुरोडाशरूपं तपत सुष्टु जतं कुरुत । किमिव घर्मे न प्रवर्ग्यमिव । सुवृक्तिभिः हिङ्कारप्रस्तावादिशोभनभक्तियुक्तेः सामन् सामभिः घर्मे यथा तपन्ति । गिर्वणसे गोर्भिः स्तुत्यायेन्द्राय गिरः स्तुतिरूपाः प्रयुक्तेति शेषः । इत्यन्तरं विधत्ते “इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्त्स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्नं प्रयच्छत्यन्नाद एव भवति” (सं०१कां०।१२प्र०।७अ०) इति । बुभुक्षुभिरर्थमानत्वादादरेण स्वीक्रियमाणत्वात् अन्नस्य अर्कत्वं । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्रमिद्गाथिनो वृहदिन्द्रमर्केभिरर्कणः । इन्द्रं वाणीरनूषत” इति । गाथिनः सामगाः बृहत् बृहता साम्ना इन्द्रमेव अनूषत अस्तुवन् । अत्र स्तुतावित्यस्माद्धातो-

* हेतिभिरिति का० ।

इत्यस्योऽर्कवन्द्यं चक्रमाचष्टे । अर्केभिर्हविर्गिभरर्कियो बहृचा
 इन्द्रमस्तुवन् । वाचीः अन्या अपि वाचो यजूरूपा इन्द्रमस्तुवन् ।
 याज्यामाह “गायन्ति ता गायत्रिषु अर्चन्त्यर्कमर्किसः । ब्रह्मा-
 षस्त्वा व्रतक्रतवद्ब्रह्मिव येमिरे” इति । हे व्रतक्रतो गाय-
 त्रिषो गायत्रिसामयुक्ता उद्गातारः तां गायन्ति । अर्कियो
 बहृचाः त्वामर्चन्ति स्तुवन्ति । ब्रह्माषसदुपसर्चिता अध्वर्यवो
 ऽपि त्वामुचेमिरे उत्थापयन्ति वर्धयन्तात्यर्थः । किमिव वंश-
 मिव । यथा कुलाचारादिभिः स्वकीयं वंशमुन्नयन्ति उन्नतं
 कुर्वन्ति तद्वत् । इष्ट्यन्तरं चिहविष्कं विधत्ते “इन्द्राय घर्मवते
 पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रायार्क-
 वते भूतिकामो यदिन्द्राय घर्मवते निर्वपति शिर एवास्व
 तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत आत्मानमेवास्व तेन करोति
 यदिन्द्रायार्कवते भूत एवान्नाद्ये प्रतितिष्ठति भवत्येव” (सं०
 २का०।१२प्र०।७अ०) इति । तेन घर्मवते निर्वापेणाध्वर्युरस्व
 यजमानस्व शिरः करोति । एवं विद्यैश्वर्यादिभिः सभाया-
 मुन्नतशिरस्कं करोति । तेनेन्द्रियावते निर्वापेणास्व यजमानस्व
 आत्मानमेव करोति, पृष्ठशरीरमेव करोति । अर्कवते निर्वापेण
 यजमानो भूत एव ऐश्वर्यं प्राप्त एव सन्नदनयोग्ये सम्यग्ने प्रति-
 तिष्ठति, भवत्येव पुनरप्यधिकमैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । अत्र घर्मवतो
 हविषि ‘आ यस्मिन्’ इत्यादिके थाज्यानुवाक्ये, इन्द्रियावतो
 हविषि ‘इन्द्रियाणि व्रतक्रतो’ इत्यादिके, अर्कवतो हविषि
 ‘इन्द्रमिन्द्रायिनो बृहद्’ इत्यादिके । इष्ट्यन्तरं विधत्ते “इन्द्रा-

आहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः
 स्यात् पाप्मा वा अह इन्द्रमेवाहोमुचस्त्वेन भागधेयेना-
 पधावति स एवैनं पाप्मनोऽहसो मुञ्चति” (सं०२ कां०।१ प्र०।
 ७ अ०) इति । अहःशब्देन आगः, अत्र नरकहेतुर्निषिद्धा-
 चरणादिरूपः पाप्माच्यते । पाप्मनो अहसः अत्यधिकात् पा-
 पादित्यर्थः । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अहोमुचे प्रभरेमा
 मनीषामोषिष्ठदाव्चे सुमतिं गृणानाः । इदमिन्द्र प्रति हव्यं
 गृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः” इति । गृणानाः
 स्तुवन्तो वयं ओषिष्ठदाव्चे पीपकासे दावाग्निना अत्यन्त-
 दग्धभूप्रदेशेभ्यो वर्षतां वृष्टिं दात्रे, अहोमुचे पापात्मोचयिचे
 मनीषां बुद्धिं प्रभरेम स्त्रीकुर्म । कीदृशीं सुमतिं, तां तोष-
 चेमेत्येवमादिज्ञोभनमनसोपेतां । हे इन्द्र इदं दीयमानं हव्यं
 प्रतिगृहाण, तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु । याज्या-
 माह “विवेष यस्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्थादिन्द्रमङ्गः ।
 अहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते” इति ।
 यद् यस्मात् कारणात् धिषणा पूर्वोक्ता बुद्धिर्मां विवेष
 व्याप्तवती तस्माद्दहं सुबुद्धिः जजान जातवानस्मि । अत एव
 पार्थादङ्गः पारेभवात् मरणदिवसात् पुरा तां स्तवै आमरणं
 स्वामीत्यर्थः । यत्र यस्मां धिषणायां सत्यां इन्द्रोऽस्मान् अहसः
 पापात् पीपरत् उत्तारितवान् सा धिषणा विवेषेत्यन्वयः ।
 अथवा यत्राह्वयस्मानंहसः पारयति तस्मात् पार्थादङ्गः पुरा
 स्ववा इत्यन्वयः । यथा लोके नावा नद्यां यान्तं नाविकमुभये

कूक्षदयवर्त्तिगे हवन्ते भो मामुत्तारयेत्याहुयन्ति तथैवांहो
 मुक्कानस्मान् उभयकूक्षप्रभवा आहुयन्तीत्यर्थः । अत्रैव विक-
 ख्यतामन्यां चाख्यामाह “प्र सघाजं प्रथममध्वराणाम् हो-
 मुचं वृषभं यज्ञियानां । अपां नपातमश्विना ह्यन्तमस्त्रिभ्र
 इन्द्रियं धत्तमोजः” इति । हे नरो मनुष्या अत्विजः प्रक-
 र्षेण इन्द्रं भजतेति शेषः । कीदृशं सघाजं सम्यग्दीप्यमानं,
 अध्वराणां अग्निष्टोमादीनां प्रथमं मुख्यदेवं, अंहोमुचं पापा-
 षोचयितारं, यज्ञियानां यज्ञसम्बन्धिफलानां वृषभं वर्षितारं,
 अपां उदकानां नपातं अविनाशयितारं, ह्यन्तं ऐश्वर्यसङ्गमवि-
 तारं । हे अश्विना अस्मिन् यजमाने इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवं
 ओजो बलञ्च धत्तं स्थापयत । इन्द्रान्तरं विधत्ते “इन्द्राव
 वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभिप्रवेपेरन्
 राष्ट्राणि वाभिममियुरिन्द्रमेव वैमृधः स्वेन भागधेयेनोपधावति
 स एवास्मान्मृधोऽपहन्ति” (सं०२कां०।२प्र०।७अ०) इति ।
 मृधो वैरिणो यं यजमानमभितः प्रवेपेरन् प्रकर्षेण कम्प-
 येयुः भीतिमुत्पादयेयुः अथवा राष्ट्राणि देशानभितो विना-
 शयितुं समियुः सङ्गता भवेयुः तस्य यजमानस्य रक्षायै वैमृ-
 धाय अत्रुविनाशकायेन्द्राय एकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्
 स चेन्द्रोऽस्माद् यजमानात् मृधः अत्रूनपहन्ति । तत्र पुरो-
 ऽनुवाक्यामाह “वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ प्रतन्वतः ।
 अधस्यदं तमीं हृदि यो अस्माः अभिदासति” इति । हे इन्द्र
 नोऽस्माकं मृधः अत्रूनं विभ्रेषेण जहि । किञ्च प्रतन्वतः अस्मा-

स्मारयितुं सेनामिच्छतः शत्रून् नीचा न्यग्भूतान् यच्छ उ-
 रतान् कुरु । यस्यान्योऽस्मान् अभिदासति उपक्षपयति तमीं
 तमपि वैरिणं अधस्यदं अस्मत्पादयोः प्रणतश्चिरस्कं कुर्वित्यर्थः ।
 तत्र याज्यामाह “इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ
 सर्षणीनां । अपानुदो जनममिचयन्तमुहं देवेभ्यो अहृणोह
 लोकं” इति । हे इन्द्र वामं वननीयं क्षत्रं क्षताद्रक्षणं ओजो
 ऽस्मदीयं बलमभिलक्ष्य अजायथाः एतत्सर्वं सम्पादयितुं
 जातोऽसि । सर्षणीनां मनुष्याणां हे वृषभ कामानां वर्षयितः
 अमिचयन्तं शत्रुभावमिच्छन्तं जनं अपानुदः निराकृतवानसि ।
 देवेभ्यो हविःप्रदानादिव्यवहारिभ्यो यजमानेभ्यः उहं वि-
 स्तीर्णं लोकं भोगस्थानं अहृणोह कृतवानेवासि । अस्यामेवेष्टौ
 विकल्पितां पुरोऽनुवाक्यामाह “मृगो न भीमः कुचरो गि-
 रिष्ठाः परावत आजगामा परस्थाः । स्रक् स्र्शाय पविमिन्द्र
 तिम्यं वि शत्रून् ताडि वि मृधो नुदस्व” इति । हे इन्द्र भीमो
 भयङ्करः कुचरः प्राणिभक्षणादिरूपकुत्सिताचरणशीलो गि-
 रिष्ठाः पर्वतनिष्ठो मृगो न सिंहव्याघ्रादिमृग इव परस्थाः
 परावतो महतो दूरादाजगाम अस्मद्विरोधिर्न हन्तुमागतो-
 ऽसि । आजगन्त्येति शाखान्तरे मध्यमपुरुषः पठितः । स्रक्
 परश्वरीरादिषु सरशशीलं तिम्यं तीक्ष्णं पविं वज्रं संशाय
 स्रक् तीक्ष्णं कृत्वा विशेषेण शत्रून् ताडय । मृधो घोडून्
 शत्रून् विशेषेण नुदस्व निराकुरु । विकल्पितां याज्यामाह

* वामं वसनीयं क्षत्रं प्रतिक्षयन्ति तैः अशुद्धपाठः ।

“वि ब्रह्मन् वि मृधो मुद वि वृचस्य इन् ह्रस्व । वि मन्मुमिद्र
 भामितोऽमित्रस्याभिदासतः” इति । हे इन्द्र ब्रह्मन् विशेषेण
 मुद निराकुरु । मृधो योद्धुमपि विशेषेण मुद । वृचस्य इन्
 विशेषेण भग्नीकुरु । त्वं भामितः क्रुद्धः सस्यभिदासतोऽस्मान्-
 पक्षपयतः अमित्रस्य वैरिणो मन्मुं विशेषेण भग्नीं कुरु । इष-
 म्भरं विधत्ते “इन्द्राय चाचे पुरोडाशमेकादशकपालं विवं-
 पेद्बद्धो वा परियत्तो वेन्द्रमेव चातारः स्त्रेण भागधेयेनोप-
 धावति स एवेनं चायते” (सं०२का०।२प्र०।७अ०) इति । बहूः
 शृङ्खलया निगडितः परियत्तः शृङ्खलामन्तरेण परितो
 भटैरवरुद्धः । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “चातारमिन्द्रमवितार-
 मिन्द्रः हवे हवे सुहवः शूरमिन्द्रं । ऊवे नु ब्रह्मं पुरुहृत-
 मिन्द्रः खसि नो मघवा धात्विन्द्रः” इति । चातारं शृङ्ख-
 लाबन्धाद्द्रक्षितारं । अवितारं भटावरोधाद्द्रक्षितारं । शूरं
 बन्धकानामवरोधकानाम्च तिरस्कारे क्षमं । हवे हवे सुहवं
 सर्वस्मिं होमे सुखेन आह्वातुं शक्यं । ब्रह्मं सर्वेषु कार्येषु ब्रह्मि-
 युक्तं । पुरुहृतं ब्रह्मभिर्यजमानैराहृतमिन्द्रं ऊवे नु आह्वा-
 म्येव प्रति विशेषणमिन्द्रशब्दाद्युक्तिर्वाक्यभेदारथं । चातारमिन्द्रं
 ऊवे । अवितारमिन्द्रं ऊवे । इत्येवं वाक्यभेदः । तैस्य ब्रह्मि-
 र्वाक्यैर्महिमातिशयः प्रदर्शयते । इन्द्रागच्छ हरिव आनच्छे-
 त्यादौ तद्दर्शनात् । लोकेऽपि अतिबालमुपलालयितुं पित-
 रागच्छ भातरागच्छेत्यादौ तद्दर्शयते । मघवानिन्द्रो नोऽस्मान्
 खसि धातु अविनाशं दधातु । तत्रैव याव्यामाह “मा ते

अस्यां सहसावन्परिष्ठावघाय भूम हरिवः परादे । चायस्य नो
 ऽष्टकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम” इति । हे सहसावन्
 बलवन्निन्द्र अस्यां परिष्ठा परित्राणार्थं क्रियमाणायामिच्छां
 अघाय वैकस्याय मा भूम, अस्मदनुष्ठिते कर्षाणि वैकस्यं मा
 भूदित्यर्थः । हे हरिवः हरयो ऽस्याः तद्वः परादै परादातुं
 त्वामवज्ञातुं वयं मा भूम, कदाचिदप्यवज्ञां मा करवामे-
 त्यर्थः । तं नोऽस्मान् अष्टकेभिः द्विसारहितैः वरूथैर्गृहैस्ता-
 यस्य, तादृशान् प्रयच्छ । सूरिषु विदत्सु यजमानेषु मध्ये
 वयं तव प्रिया भवेम । इत्यन्तरं विधत्ते “इन्द्रायार्कांश्चमेध-
 वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमेदेते
 वै महायज्ञस्थान्ये तन् यदर्कांश्चमेधाविन्द्रमेवार्कांश्चमेधवन्त
 स्त्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्ततो महायज्ञं
 ष्यावयत्युपैतं महायज्ञो नमति” (सं०१का०।१प्र०।७अ०)
 इति । अश्वमेधयज्ञस्य साधनभूतो योऽग्निः सोऽर्कः । यस्य
 तत्फलभूत आदित्यः सोऽश्वमेधः । अत एव पञ्चमकाण्डे पञ्चा-
 र्काङ्गतिविधिष्वेवार्थवादे समान्नायते “अर्को वा एष यदग्नि-
 रसावादित्योऽश्वमेधो यदेता आज्ञतीर्जुहोत्यर्कांश्चमेधयोरेव
 ज्योतीष्वि सन्दधाति” इति । अश्वमेधब्राह्मणे ऽप्येवमान्नायते
 “अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनं सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनं
 यदश्वमेधोऽग्नौ चित्य उत्तरवेदिं चिनोति तावर्कांश्चमेधो”
 इति । वाजसनेयिनोऽपि चित्यस्याग्नेरुपासने समामनन्ति “एष
 वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मासमग्निरर्क-

सस्त्रेमे लोका आत्मानसावेतावर्काश्वमेध इति” इति । इन्द्र
तयोरन्यादित्ययोः स्वामित्वादर्काश्वमेधवानित्युच्यते । यं यज-
मानं प्रत्यश्वमेधराजसूयादिमहायज्ञो नोपनमेन्न प्राप्नुवात्,
स यजमानो ऽर्काश्वमेधस्वामिने निर्वपेत् । यावेतावर्काश्व-
मेधश्चद्वाप्यावन्यादित्यौ तावुभौ महायज्ञस्याश्वमेधस्याश्वे
तनू, प्रारम्भसमाप्तिकोश्वोर्वर्तमाने शरीरे । चित्याग्निः शा-
धनत्वेन प्रारम्भकोटौ वर्तते । आदित्यः फलरूपत्वेन समा-
प्तिकोटिगामो । स एवेन्द्रो यजमानस्य समीपे महायज्ञं
प्रेरयति । स च महायज्ञ एनं यजमानं उपनमति प्राप्नोति ।
तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अनवस्ते रथमश्याथ तच्चन् त्वष्टा वज्रं
पुरुहृत द्युमन्तं । ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये
हन्तवा उ” इति । हे पुरुहृत ब्रह्मभिर्यजमानैराहृतेन्द्र ते तव
रथं अनवो मनुष्याः तच्चन् तच्चन्तु संस्कुर्वन्तु । किमर्थं । अश्याव
अश्वं संयोजुं । त्वष्टा देवशिल्पी द्युमन्तं दीप्तिमन्तं वज्रं तचतु ।
ब्रह्माणो ब्राह्मणा अश्विजः अर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैः महयन्तः
पूजयन्तः इन्द्रमवर्धयन् यशसा वर्धयन्तु । अहये अहिमघं
महायज्ञप्राप्तिप्रतिबन्धकपापं हन्तवा उ अवश्यं हन्तुं अवर्धय-
न्नित्यन्वयः । याज्यामाह “वृष्णे यन्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र
यावाणो अदितिः मजोषाः । अनश्याषो ये पवयोऽरथा इन्द्रे-
षिता अभ्यवर्तन्त दस्यून्” इति । हे इन्द्र यद् यदा वृष्णे ते
कामाभिवर्षिणस्तव सम्बन्धिनमर्कमर्चनीयं वृषणो वर्षणं फला-
भिवर्षकं यागं यावाणः साधनभूता वृषदुपलादयः पदार्थाः

अर्चान् अर्चयन्ति अलक्षुर्वन्ति । तदाभीं अदितिर्वैदिकरूपा
प्रथिवी सजोषास्त्वया समानप्रीतिर्भवतु । इन्द्रेपिताः इन्द्रप्रे-
रिताः ये पवथः वज्राः सन्ति तेऽप्यरथा अनश्याषो रथाश्व-
निरपेक्षा एव दस्युन् महायज्ञप्राप्तिप्रतिबन्धकानसुरान् अभ-
वर्त्तन्त अभिलक्ष्य हन्तुं प्रवर्त्तन्तां ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“इन्द्रं वेा विश्वतोऽमुष्मिंश्चरावैन्द्रं चषोर्दयं ॥

इन्द्रोन्द्रियावद्यागे स्याद् आ यस्मिन् घर्मवद्यज्ञौ ।

इन्द्रं स्यादर्कवद्यागे तिस्रोऽहोमुग्यजावृषः ॥

वि नो मृधे चतस्रः स्युस्तातारं चाहमद्यज्ञौ ।

अनवोऽकांशवद्यागे मन्वाः सप्तदशेरिताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुद्धभूपास्यसायनाय्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तितीययजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः । * ॥

ॐ तत्सत् ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ।

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उपतिष्ठन्त इडा
खलु वै पाकयज्ञः सैषान्तरा प्रयाजानूयाजान् यज-
मानस्य लोकेऽवहिता तामाह्नियमाणामभिमन्त्रयेत्
सुरूपवर्षवर्ण एहीति पशवो वा इडा पशूनेवोपह्वयते
यज्ञं वै देवा अदुहन् यज्ञोऽसुराः अदुहन्तोऽसुरा
यज्ञदग्धाः पराभवन् यो वै यज्ञस्य दोहं विद्वान् ॥ १ ॥

यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे सा मे सत्याशीरस्य
यज्ञस्य भूयादित्याहैष वै यज्ञस्य दोहस्तेनैवैनं दुहे
प्रप्ता वै गौर्दुहे प्रप्तेडा यजमानाय दुह एते वा इडायै
स्तना इडोपह्वतेति वायुर्वत्सो यर्हि होतेडामुपह्वयेत्
तर्हि यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा ध्या-
येत् ॥ २ ॥

माचे वत्समुपावसृजति सर्वेण वै यज्ञेन देवाः
सुवर्गं लोकमायन् पाकयज्ञेन मनुरश्राम्यत्सेडा मनु-
मुपावर्त्तत तां देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः

पराचीमसुराः सा देवानुपावर्तत पशवो वै तद्देवान-
नवृणत पशवोऽसुरानजहुर्यं कामयेतापशुः स्यादिति
पराचीं तस्येडामुपह्वयेतापशुरेव भवति यं ॥ ३ ॥

कामयेत पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुपह्व-
येत पशुमानेव भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा*
इडामुपह्वयेत य इडामुपह्वयात्मानमिडायामुपह्वये-
त्तेति सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनीत्याहेडामेवोपह्व-
यात्मानमिडायामुपह्वयते व्यस्तमिव वा एतद्यज्ञस्य
यदिडा सामि प्राञ्जन्ति ॥ ४ ॥

सामि मार्जयन्त एतत्प्रति वा असुराणां यज्ञो व्य-
च्छिद्यत ब्रह्मणा देवाः समदधुर्दृहस्पतिस्तनुतामिमं
न इत्याह ब्रह्म वै देवानां दृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञः
सन्दधाति विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधात्वित्याह सन्तत्यै
विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह सन्तत्यैव यज्ञं देवे-
भ्योऽनुदिशति यां वै ॥ ५ ॥

यज्ञे दक्षिणां ददाति तामस्य पशवोऽनु सङ्गामन्ति
स एष ईजानोऽपशुर्भावुको यजमानेन खलु वै तत्का-
र्यमित्याहुर्यथा देवत्रा दत्तं कुर्वीतात्मन् पशून् रम-

* सः । तु । वै । इति पदपाठः ।

येतेति ब्रह्म पिब्वस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रह्मो यज्ञमेव तन्म-
हयत्यर्धो देवचैव दत्तं कुरुत आत्मन् पशून् रमयते
ददतो मे मा ह्यायीत्याहाक्षितिमेवोपैति कुर्वतो मे
मोपदसदित्याह भूमानमेवोपैति ॥ ६ ॥

विद्वान् ध्यायेद्भवति यं प्राप्नन्ति यां वै म एकान्त-
विश्मतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ • ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रपाठके सप्तमेऽस्मिन् अनुवाकास्तयोदश ।

षाजमानब्राह्मणस्य शेषः षट्स्वादिमेषु हि ॥

वाजपेयस्य मन्त्रास्तु षट्स्वन्येष्वथ षाज्यकाः ।

इडानुमन्त्रणं तस्या इडायाश्च प्रथमं ॥

अन्वाहार्योऽथ मन्त्रानुवाकव्याख्यास्त्रिषु स्वताः ।

रथमन्त्रा धावनश्च रोहणं वाजहोमकः ॥

उज्जित्यतिग्राह्याज्या इत्यर्था अनुवाकगाः । इति ।

अत्र प्रथमानुवाक इडानुमन्त्रणमुच्यते । तदेतद्विधातुं
प्रक्षीति “पा ३७४ वा अन्वाहितग्नौः पशव उपतिष्ठन्त इडा

खलु वै पाकयज्ञः सैषान्नरा प्रयाजानूयाजान् यजमानस्य लोकेऽवहिता” इति । पाकयज्ञस्य रूपमापसम्मसूत्रव्याख्या-
 ट्भिर्दत्तं “श्रीपासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमृका मासि आहुं
 सर्पबलिरोग्रानबलिरिति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः” इति । बोधायनो
 ऽप्याह “ऊतः प्रऊत आऊतः शूलगवीबलिहरणं प्रत्यवरोहण-
 मृका होम इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः” इति । अन्ये त्वाङ्गः
 “अप्ययज्ञाः पाकयज्ञाः” इति । आश्वलायनोऽप्याह “त्रयः
 पाकयज्ञा ऊता अग्नौ ह्ययमाणा अनग्नौ प्रऊता ब्राह्मणभोजने
 ब्रह्मणि ऊताः” इति । एतेषां मध्ये यं कश्चिदपि आहिताग्नेः
 पाकयज्ञमनु गवाक्षाः पशवोऽवस्थिता भवन्ति पाकयज्ञेन
 लभ्यन्त इत्यर्थः । अत्र त्विडाभक्षणमेव पाकयज्ञः । ब्रह्मणि
 ऊतत्वात् । अतोऽनेनापीडाभक्षणेन पशवो लभ्यन्ते । सेयमिडा
 यजमानस्य लोके फलसाधने यज्ञे प्रयाजानूयाजमध्ये व्यव-
 स्थिता । प्रयाजाज्यभामप्रधानस्त्रिष्टकस्य ऊर्द्धमनूयाजेभ्यश्च प्रा-
 ग्निडाया अनुष्ठेयत्वात् । एतच्च हौत्रकाण्डे स्त्रिष्टकस्याज्याया
 अनूयाज्याज्यायाश्च मध्ये इडापाङ्गानमन्त्रपाठादवगम्यते ।
 विधत्ते “तामाद्द्वियमाणाभिमन्त्रेत सुरूपवर्षवर्ष एहीति
 पशवो वा इडा पशूनेवोपह्वयते” इति । तामिडामाद्द्वियमा-
 णामवदाय होदसमीपमानीयमार्गा । तत्प्रकारमापसम्म आह
 “इडापात्रमुपस्त्रीर्यं सर्वेभ्यो हविर्भ्यं इडाऽ समवद्यति चतुर-
 वक्तां पञ्चावक्ताञ्च” इति “अभिघार्येडाऽ होत्रे प्रदाय” इति
 च । इडादेवतायाः पशुसाधनत्वात् गोरूपत्वाच्च मन्त्रगतेनै-

हीतिपदेन पशूनेवोपहृत्यते । सा मे सत्याशीरित्येतं मन्त्रभावं
 व्याख्यातुं प्रसौति “यज्ञं वै देवा अदुष्टन् यज्ञोऽसुराश्च अ-
 दृष्टेऽसुरा यज्ञदुग्धाः पराभवन् यो वै यज्ञस्य दोहं विद्वां
 यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे” इति । दोहनं रिक्तीकरणं नां
 दोग्धीत्यत्र तथा दर्शनात् । देवाः प्रथमं यज्ञमदुष्टन् तद्वत-
 सारफलस्वीकारेण रिक्तीचक्रुः । स च यज्ञोऽसुरानदुष्ट-
 तदीयसारापहारेण रिक्तीचकार । ततस्ते पराभूताः । यो
 यजमानो देवकर्तृकं यज्ञरिक्तीकरणं यज्ञकर्तृकमसुररिक्तीकर-
 णञ्च विद्वां यजते सोऽन्यमपि यजमानं दुहे रिक्तीकरोति ।
 एतस्य वाक्यस्य मन्त्रप्रशंसारूपत्वादित्यस्य यजमानस्य न काचि-
 द्भ्रान्तिः । व्याचष्टे “सा मे सत्याशीरस्य यज्ञस्य भ्रूयादित्याहैव
 वै यज्ञस्य दोहस्तेनैवेनं दुहे” इति । उपहृतोऽयं यजमान
 उत्तरस्थां देवयज्यायां, उपहृत इत्येवमादिका येयमाशीरपा-
 ह्नानमन्त्रगता सेयमस्य यज्ञस्य सम्बन्धिन्याशीर्मम सत्या भ्रूया-
 दित्येवंरूपो यज्ञदोहस्तेनैवान्यं यजमानं दोग्धि । वायुध्यानं
 विधातुं प्रसौति “प्रप्ता वै गौर्दुहे प्रप्तेडा यजमानाय दुह एते
 वा इडाद्यै स्तना इडोपहृतेति वायुर्वत्सः” इति । प्रप्ता वत्स-
 स्तेहमेन प्रसृतस्तनी गौर्दुहे पथः चारयति । तद्दत्तेडा प्रप्ता
 सती यजमानस्य फलं दोग्धि । तस्या इडाया इडोपहृतेत्या-
 दिमन्त्रभागाः स्तनाः वायुश्च वत्सः । विधत्ते “यर्हि होतेडामु-
 ष्येत तर्हि यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेत्
 माचे वत्समुपावस्यति” इति । यर्हि यस्मिन् काले । इडो-

पङ्कतेत्यादिमन्त्रभागप्रयोगे हेयोपादेयपक्षौ विधातुं प्रसूति
 “सर्वेषु वै यज्ञेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् पाकयज्ञेन मनु-
 रत्राम्यत्सेडा मनुमुपावर्तत तां देवासुरा व्यङ्गयन्त प्रतीचीं
 देवाः पराचीमसुराः सा देवानुपावर्तत पञ्चवो वै तद्देवान-
 वृषत पञ्चवोऽसुरानजङ्गः” इति । मनुसहिताः सर्वे देवाः
 हृत्क्षेत्रेण दर्शपूर्णमासयागेन स्वर्गलोकं प्राप्तुमुद्यताः तत्र मनुः
 पाकयज्ञेन आन्तोऽभूत् । इडा खलु वै पाकयज्ञ इत्युक्तं, अतो
 मनुर्होता सन्निडोपाङ्गान एव तात्पर्यवानभूदित्युक्तं भवति ।
 सा चेडा देवता तात्पर्यवन्तं मनुमुपगतवती । तां दृष्ट्वा देवा-
 स्यासुराश्च परस्परव्यत्ययेन इडामुपाङ्गयन्त । ते देवाः प्रतीचीं
 सन्मुखमुपाङ्गयन्त । असुराः पराचीनमुखमुपाङ्गयन्त । इडोपङ्ग-
 तेत्येवमादाविडाङ्गप्रयोगः साङ्गुख्यं, उपङ्गतेडेति पञ्चादिडा-
 ङ्गप्रयोगो विमुखत्वं । तत्र सन्मुखत्वेन तुष्टा सती सा देवानु-
 पावर्तत । पञ्चवो वा इडेत्यचाक्षातत्वादिडारूपाः पञ्चवः तत्तदा
 देवानवृषत वृत्तवन्तः प्राप्तवन्तः । विमुखत्वेन इडाया अ-
 परितोषात्तद्रूपाः पञ्चवोऽसुरानजङ्गस्वक्रवन्तः । तत्र हेय-
 पक्षं विधत्ते “यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्मिन्ना-
 मुपङ्गयेतापशुरेव भवति” इति । उपदेयपक्षं विधत्ते “यं
 कामयेत पशुमान्स्यादिति प्रतीचीं तस्मिन्नामुपङ्गयेत पशु-
 मानेव भवति” इति । सा नः प्रियेति मन्त्रभागं व्याख्यातुं
 प्रसूति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति स ता इडामुपङ्गयेत स इडा-
 मुपङ्गयात्मानमिडायामुपङ्गयेतेति” इति । वेदार्थविचारका

विद्वांसः परस्परमित्याहुः । किमिति । यो बुद्धिमान् मन्वेनेउ
एच्छदित एहीत्यादिनेडामुपह्वय तस्यामिडायामात्मानमुप-
ह्वयते योजयति च एवेडां यथाप्रास्त्रमुपह्वयेतेति । मन्वं
व्याचष्टे “सा नः प्रिया सुप्रद्वर्तिर्मन्वेनीत्याहेडामेवोपह्वया-
त्मानमिडायामुपह्वयते” इति । येयमिडास्याभिरिउ एही-
त्यादिनेउपह्वयता सेयमिडा नोऽस्माकं प्रियेत्यनेन वचनेन
स्यात्मानमिडायां योजितवान् भवति । मार्जनार्थं मनो व्यो-
तिरित्यादिकावृत्तं व्याख्यातुं प्रसूति “व्यसृमिव वा एत-
च्चक्षस्य यदिडा सामि प्रात्रन्ति सामि मार्जयन्त एतत्प्रति वा
असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत ब्रह्मणा देवाः समदधुः” इति ।
इडेति षदेतेन यज्ञस्याङ्गं व्यसं विच्छिन्नमिव भवति तत्कथ-
मित्युच्यते । सामि पुरोडाशस्य खेप्रमिडाभानरूपमृत्विजः
प्रात्रन्ति । साम्युदकखेप्रं मार्जयन्ते त्रिरसि सिञ्चन्ति । तदानीं
प्रधानधामाः पूर्वमेव कृता अनूयाजादियामा इत उर्द्धं चहृ-
व्याः तन्मध्ये त्वेदिडाभक्ष्यं मार्जनञ्च क्रियते । तथोरधाम-
रूपत्वाद्यागविच्छेदकत्वं । तथा सत्यसुरा यष्टव्याननूयाजादीन्
विच्छतवन्तः, अतोऽसुराणां यज्ञ एतत् प्रति भक्ष्यमार्जन-
द्वयं प्रत्येतदीये काले विच्छिन्नोऽभूत् । देवास्त्वप्रमत्ताः सन्तो
ब्रह्मणा परिवृढेष केनचित्पुरुषेण समदधुः, तयोर्विच्छिन्नयोः
पूर्वोत्तरयोः यज्ञभागयोः सन्धामं कृतवन्तः । तस्या चक्षसृतीव-
पादं व्याचष्टे “बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ब्रह्म वै देवानीं
बृहस्पतिर्ब्रह्मसैव यज्ञश्च सन्दधाति” इति । देवगुह्यत्वाद्बृहस्पतेः

परिवृढत्वं । सन्धादप्रतिपादकं द्वितीयपादं व्याख्याय सन्धान-
 प्रतिपादकं द्वितीयपादं व्याचष्टे “विष्किञ्च यज्ञं समिमं दधा-
 त्वित्याह सन्तत्यै” इति । अविष्केदायेत्यर्थः । तस्य सन्ततस्य
 यज्ञस्य देवसमर्पणप्रतिपादकं चतुर्थपादं व्याचष्टे “विश्वे देवा
 इह मादयन्तामित्याह सन्तत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति” इति ।
 ब्रह्म पिन्वस्वेत्यादिकं पुरोडाशाभिमन्त्रणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रसौ-
 ति “यां वै यज्ञे दक्षिणां ददाति तामस्य पञ्चवोऽनु सङ्क्रा-
 मन्ति स एष ईजानोऽपशूर्भावुको यजमानेन खलु वै तत्कार्य-
 मित्याहुर्ग्रथं देवत्रा दत्तं कुर्वीतात्मन् पशून् रमयेतेति” इति ।
 यजमानेनर्त्विग्भ्यो दीयमानां गवान्वाहार्यादिरूपां दक्षिणां
 तदीयाः पञ्चवः सर्वेऽप्यनुगच्छन्ति, तदा यज्ञानुष्ठाता च
 पशूरहितो भवति । अतस्तेन दत्तं दक्षिणाद्रव्यं यथा देवत्रा
 देवेषु अलिख्वस्यितं भवति, पञ्चवस्य यथा खस्मिन्नेव रमन्ते
 तथा यजमानेन कर्त्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः । मन्त्रस्य
 प्रथमभागं व्याचष्टे “ब्रह्म पिन्वस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रह्मो यज्ञमेव
 तन्महयत्यथो देवत्रैव दत्तं कुरुत आत्मन् पशून् रमयते”
 इति । हे यज्ञ प्रीणीहीत्यनेन यज्ञस्य पूजारूपेण प्रोत्साहनेन
 यथोक्तं प्रयोजनद्वयं सम्पद्यते । द्वितीयभागं व्याचष्टे “ददतो
 मे मा चायीत्याहाचितिमेवोपैति” इति । दानप्रयुक्तो द्रव्य-
 चयो मा चायीति प्रार्थनेन निवारितो भवति । द्वितीयभागं
 व्याचष्टे “कुर्वतो मे मोपदसदित्याह भूमानमेवोपैति” इति ।
 उपचयनिवारणस्य पूर्वमेव प्रार्थितत्वात्मोपदसदित्यनेनाभि-

दृष्टिखचणं वाङ्मयमेव प्रार्थ्यते । भूमानमेवोपैतीति ॥ • ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सः॥ अत्र वा इ सौवर्चनसस्तुमिञ्जमौषोदितिमुवाच
यत्सचिणाः होताभूः कामिडामुपाह्वया इति ता-
मुपाह्व इति होवाच या प्राणेन देवान् दाधारं
व्यानेन मनुष्यानपानेन पितृनितीं छिनत्ति सा न
छिनत्तीश् इति छिनत्तीति होवाच शरीरं वा अस्यै
तदुपाह्वया इति होवाच गौर्वै ॥ १ ॥

अस्यै शरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदतां या यज्ञे
दीयते सा प्राणेन देवान् दाधार यया मनुष्या जी-
वन्ति सा व्यानेन मनुष्यान् यां पितृभ्यो घ्नन्ति सा-
पानेन पितृन् य एवं वेद पशुमान् भवत्यथ वै तामु-
पाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्याभवती-
त्यसं वा अस्यै तत् ॥ २ ॥

उपाङ्गया इति होवाचौषधयो वा अस्य अन्न-
मोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्याभवन्ति य एवं
वेदान्नादो भवत्यथ वै तामुपाङ्ग इति होवाच या
प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्युह्णाती-
ति प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपाङ्गया इति होवाचेयं वा
अस्यै प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

इयं वै प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभव-
न्तीर्युह्णाति य एवं वेद् प्रत्येव तिष्ठत्यथ वै तामुपाङ्ग
इति होवाच यस्यै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः
पिबन्तीति छिनत्ति सा न छिनत्तीश् इति न छिन-
त्तीति होवाच प्र तु जनयतीत्येष वा इडामुपाङ्गया
इति होवाच वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं
प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेद् प्रैव जायते
ऽन्नादो भवति ॥ ४ ॥

गौर्वा अस्यै तत्प्रतिष्ठाऽङ्गया इति विश्वसतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

इडाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः प्रथमे व्याख्याताः, तामिडा द्वितीये
इयोर्मुन्त्रोः प्रश्नोत्तराभ्यां प्रज्ञंसति । तच्च प्रश्नमवतारयति

“स॒अवा इ सौवर्चनसस्तुमिञ्चमौपोदितिमुवाच” इति । संअवा इत्यृषेर्नामधेयं, स च सुवर्चनसः पुत्रः, तुमिञ्च इत्यृष्यन्तरस्य नामधेयं स सौपोदितस्य पुत्रः । संअवसः प्रअं दर्शयति “यत्त्रिणां होताभूः कामिडामुपाङ्गथा इति” इति । यत् यदा तदेत्यध्याहारः, कां किङ्कुषकां । तुमिञ्चस्योत्तरं दर्शयति “तामुपाङ्ग इति होवाच या प्राणेन देवान् दाधार ध्यानेन मनुष्यान्पानेन पितृनिनि” इति । प्राणादिवृत्तिभिरिडाया देवादिधारणमुत्तरच स्पष्टीकरिष्यते, तां देवादिधारणगुणकामिडामुपङ्गतवानस्मि । पुनः प्रअं दर्शयति “क्विनन्ति सा न क्विनन्ती इति” इति । त्वयोपहृता सेयमिडा गोरूपा सती दक्षिणात्वेन प्रतिगृहीतवन् किं क्विनन्ति प्रतिग्रहदोषेण विनाशयति, अथवा न क्विनन्ति । विचारार्थः श्रुतः । उत्तरं दर्शयति “क्विनन्तीति होवाच” इति । एवं तर्हि नेयं मुखेडेति प्रअवादिनोक्तं दूषणं दर्शयति “अरीरं वा अस्यै तदुपाङ्गथा इति होवाच” इति । अस्या इडादेवतायाः अरीरमेव त्वयोपहृतं न तु सा देवता । इदानोमाख्याधिकं गोपस्य श्रुतिः स्वयमेवाह “गौर्वा अस्यै अरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदतां” इति । गौरेवास्या इडायाः अरीरं, एतच्च मानवी घृतपदी मैत्रावरुणीत्येतस्य होत्रस्येडेोपाङ्गानमन्त्रस्य ब्राह्मणे मनुः पृथिव्या इत्याद्यनुवाके प्रसिद्धं । अत इडायाः अरीरभूतां गामेव ज्ञातवन्तौ । तदानीं क्विनन्तीत्येतादृशाभ्यां प्रओत्तराभ्यामनिन्दतां । इदानीं देवादिधारणं स्पष्टीकरोति

“या यज्ञे दीयते सा प्राणेन देवान् दाधार यया मनुष्या जीवन्ति सा व्यानेन मनुष्यान् यां पितृभ्यो ज्ञान्ति सापानेन पितृन्” इति । यज्ञे दक्षिणारूपेण दत्तया गवा देवास्त्रुष्णीमेव तुष्यन्ति, न तु तां दुहन्ति नापि ज्ञान्ति । अतः प्राणेन प्रकृत्येष्वेष्टया उक्तमया वृत्त्या देवान् धारयति । मनुष्यास्तु गां दुग्ध्वा जीवन्ति । तदा नात्यन्तमहानिः क्षीरस्य हीनत्वात्, नाप्यत्यन्तं हानिः ब्ररीरस्य बाधाभावात् । अतः प्राणापानमध्यवर्तिन्या व्यानसमानया मध्यमवृत्त्या मनुष्यान् धारयति । अष्टकाश्राद्धे गां पितृभ्यो ज्ञान्ति । तथा चापस्तम्बः श्वो भूते दर्भेषु गामुपाकरोति, पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमीति । सेयं गौरपानेनाधमवृत्त्या मारुणरूपया पितृन् धारयति । उक्तस्य देवादिधारणस्य वेदनं प्रशंसति “य एवं वेद पशुमान् भवन्ति” इति । अथ तुमिञ्चः खेनोपहृताया इडाया मुख्यत्वं सम्पादयितुं गुणान्तरेण्डां विभिनष्टीति दर्शयति “अथ वै तामुपाङ्क इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तोः प्रत्याभवतीति” इति । पचान्तरद्योतनायाथ वा इति पदद्वयं । येयमिडा प्रभुतोपेताः प्रजाः प्रत्याभिमुख्येन वर्तन्ते तादृग्नीमिडामुपहृतवानस्मि । संश्रवा एतस्या अपीडाया मुख्यत्वं वारयतीति दर्शयति “असं वा अस्यै तदुपाङ्कया इति होवाच” इति । अस्या इडायाः सम्बन्धि यदसं तदेवोपहृतवानसि न तु मुख्यामिडां । तदेतद्देद उपपादयति “श्रोषधयो वा अस्या अशमोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तोः प्रत्याभवन्ति” इति ।

श्रावधनीनां गवामश्वत्वं प्रसिद्धं । प्रभुत्वोपेतानाञ्च प्रजानां यरेषु
 ब्रह्मजनभोजनाय श्रीश्रावधोषधय आगत्य वर्तन्ते । एतदेवं
 प्रशंसति “य एवं वेदास्त्रादो भवति” इति । पुनरपि तुमि-
 श्वस्य गुणान्तरोक्तिमिडाया मुख्यत्वसम्पादिकामुदाहरति “अथ
 वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति
 प्रत्याभवन्तीर्गृह्णातीति” इति । येयमिडा व्याध्यादिभिः
 पराभूयमानाः प्रजाः स्वस्यामवस्थाप्यानुगृह्णाति, पराभूयमा-
 नाः प्रजास्तत्तदपेक्षितस्वागप्रदानेन स्वीकरोति । अस्या अपी-
 डाया मुख्यत्वनिराकरणोक्तिं दर्शयति “प्रतिष्ठा वा अथै
 तदुपाह्वया इति होवाच” इति । प्रतितिष्ठत्यस्यामिडा गौरिति
 प्रतिष्ठा भूमिः तामेवोपह्वतवानसि न मुख्यामिडां । तदेतदेदं
 उपपादयति “इयं वा अथै प्रतिष्ठा इयं वै प्रजाः परा-
 भवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति” इति । वेदं प्रशं-
 सति “य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति” इति । मुख्यत्वसम्पादनाय
 गुणान्तरोक्तिं दर्शयति “अथ वै तामुपाह्व इति होवाच अथै
 निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति” इति । अस्या
 वृष्टिरूपाया इडाया निक्रमणे न्यग्भावेन पतने सति यद् घृतं
 चरद्दुकं तज्जीवनार्थिन्यः प्रजा उपजीवन्ति । तादृशीमि-
 डामुपह्वतवानसि । संश्रवा अस्यामिडायां पूर्ववद्दोषभावाभावौ
 पृच्छति “क्विन्सि सा न क्विन्सी इति” इति, वृष्टेर्गवा-
 न्भूमिनामिव प्रतिष्ठास्यद्रव्यत्वाभावात् । तुमिश्चस्य प्रतिष्ठा-
 दोषाभावोक्तिं गुणान्तरोक्तिञ्च दर्शयति “न क्विन्सीति हो-

वाच प्र तु जनयतीति” इति । वृष्टिरूपेयमिडा कमपि पुरुषं न छिनन्ति न दूषयति, किन्तु प्रकर्षेण सस्यादिकं जनयति । संश्रवसो मुख्येडात्वाङ्गीकारोक्तिं दर्शयति “एष वा इडामुपाङ्गथा इति होवाच” इति । एष वृष्टिरूपेडावादी त्वमेव मुख्यामिडामुपहृतवानसि । एतस्यामुक्तायामिडायां पूर्वोक्तलक्षणं वेदे दर्शयति “वृष्टिर्वा इडा वृष्टौ वै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति” इति । तदेवमस्मिन्ननुवाके सर्वप्राण्युपकारिभिर्गवान्भूमिवृष्टिरूपैरियमिडा प्रब्रूता ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते
य एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति यदन्वा-
हार्यमाहरत्येते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्वाह्यणास्तानेव
तेन प्रीणात्यथो दक्षिणैवास्यैषार्थो यन्नस्यैव छिद्र-
मपि दधाति यद्वै यन्नस्य क्रूरं यद्विलिष्टं तदन्वाहा-
र्येण ॥ १ ॥

अन्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वं देवदूता वा
 एते यद्वृत्विजो यदन्वाहार्यमाहरति देवदूतानेव प्री-
 णाति प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचा-
 नो ऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत् तमात्मव-
 धत्त स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदु-
 षोऽन्वाहार्यं आह्वियते साक्षादेव प्रजापतिमृध्नोत्य-
 परिमितो निरुष्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेः ॥ २ ॥

आस्यै देवा वै यद्यज्ञे ऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते
 देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहार्यमपश्यन् तमन्वाहरन्त
 ततो देवा अभवन् परासुरा यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्यं
 आह्वियते भवत्यात्मना परास्य धातृव्यो भवति यज्ञेन
 वा इष्टी पक्वेन पूर्ती यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्यं आह्वि-
 यते स त्वेष्टीपूर्ती प्रजापतेर्भागोऽसि ॥ ३ ॥

इत्याह प्रजापतिमेव भागधेयेन समर्धयत्यूर्जस्वान्
 पयस्वानित्याहोर्जमेवास्मिन् पयो दधाति प्राणापानौ
 मे पाहि समानव्यानौ मे पाहीत्याहाशिषमेवैतामा-
 शास्तेऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुचामुष्मिन्
 लोके इत्याह क्षीयते वा अमुष्मिन् लोकेऽन्नमितः प्र-
 दानः अमुष्मिन् लोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवमभि-

मृशत्यक्षितिमेवैनङ्गमयति_ नास्यामुष्मिन्_ लोकोऽन-
क्षीयते ॥ ४ ॥

अन्वाहार्येषु प्रजापतेरसि_ ह्यमुष्मिन्_ लोके पञ्च-
दश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीय इडायाः प्रश्नोक्ता । इतीयेऽन्वाहार्य उच्यते ।
तस्य दानं विधातुं प्रसूति “परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते
प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते च एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्य-
जति” इति । परोक्षमिति क्रियाविशेषणं । अग्नीन्द्रादीनामदृ-
क्ष्यमानत्वात् तद्यागः परोक्षः, अत्विजां दृश्यमानत्वात् तद्यागः
प्रत्यक्षः । अन्वाहार्यदानं विधत्ते “यदन्वाहार्यमाहरत्येते
वे देवाः प्रत्यक्षं यद्वाह्येषास्तानेव तेन प्रीणाति” इति ।
अन्वाहार्यः पक्व ओदनः, तमाहरत्यृत्विग्भ्यो दद्यात् । प्रत्यक्षं
वर्तन्त इति शेषः । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेन यज्ञद्विद्र-
पिधायकत्वेन च तं प्रशंसति “अथो दक्षिणैवास्त्रैषाथो यज्ञ-
स्त्रैव द्विद्रमपि दधाति” इति । अन्वाहार्यशब्दं निर्वक्ति “यद्दे
यज्ञस्य क्रूरं यद्विहितं तदन्वाहार्येषु अन्वाहरति तदन्वा-
हार्यस्यान्वाहार्यत्वं” इति । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनमि-
त्यस्मिन् प्रायश्चित्ताज्जतिमन्त्रे प्रोक्तं, अधिकं यज्ञाङ्गमच क्रूरं

मूनं विस्रियं । तदुभयमनेनाम्वाहार्यदानेनानुकूलं यथा भवति
 तथाऽऽहरति समादधाति, तस्मादम्वाहार्यते आनुकूल्येन क-
 माधीयतेऽनेनेत्यम्वाहार्यः । अलिक्प्रीतिहेतुत्वेन पुनः प्रशंसति
 “देवदूता वा एते यदृत्वित्वा यदम्वाहार्यमाहरति देवदूतावेव
 प्रीणाति” इति । प्रजापतिभागत्वेन पुनस्तं प्रशंसति “प्रजा-
 पतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशन् स रिरिचानोऽमन्यत स एत-
 मम्वाहार्यमभक्तमपश्यत् तमात्मन्नधत्त स वा एष प्राजापत्यो
 यदम्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽम्वाहार्यं आह्वियते साक्षादेव
 प्रजापतिमृभोति” इति । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशान् साम-
 नम्यादिदेवेभ्यो विभज्य दत्त्वा स्वकीययागराहित्येन रिक्त-
 मात्मानं मन्यमानः प्रजापतिरभक्तं देवेभ्यो विभज्यासमर्षितं
 दृष्ट्वा तमात्मनि स्थापितवान्, ततोऽम्वाहार्यः प्राजापत्यः ।
 तस्याम्वाहार्यस्य बाहुल्यसम्पादनं विधत्ते “अपरिमितो नि-
 हयोऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेराद्यै” इति । सर्वदेव-
 स्त्वामित्वेन व्याप्तिबाहुल्यात् प्रजापतेरपरिमितत्वं । स्वविजय-
 हेतुत्वेन वैरिपराजयहेतुत्वेन च पुनः प्रशंसति “देवा वै
 यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एतं प्राजापत्यमम्वा-
 हार्यमपश्यन् तमम्वाहरन् ततो देवा अभवन् परासुरा
 यस्यैवं विदुषोऽम्वाहार्यं आह्वियते भवत्यात्मना परास्व भा-
 ह्यो भवति” इति । दृष्टापूर्तकारित्वपूरणेन च पुनः प्रशंसति
 “यज्ञेन वा दृष्टी पक्षेन पूर्ती यस्यैवं विदुषोऽम्वाहार्यं आह्वि-
 यते स त्वेवेष्टापूर्ती” इति । दृष्टमाग्नेयादिश्रौतकर्म, पूर्तं वापो-

जूपादिस्मार्तकर्म । तत्राग्नेयादिधागेनेष्टसम्पत्तिः, पक्षेनाम्ना-
 चार्येण पूर्तसम्पत्तिः । तस्याभिमर्शनमन्त्रे प्रथमभागं व्याचष्टे
 “प्रजापतेर्भागोऽसीत्याह प्रजापतिमेव भागधेयेन समर्धयति”
 इति । द्वितीयभागं व्याचष्टे “ऊर्जस्वान् पयस्वानित्याहोर्जमे-
 वास्मिन् पयेर दधाति” इति । तृतीयभागं व्याचष्टे “प्राणा-
 पानौ मे पाहि समानव्ययै मे पाहीत्याहाश्रिषमेवैतमात्रास्ते”
 इति । चत्विम्भिरव्यहार्थस्व नीयमानत्वात्तेन स्वकीयप्रणादि-
 पालनमाप्नोवौद एव । चतुर्थभागं व्याकुर्वन् अभिमर्शनं विधत्ते
 “अचितोऽस्यचित्यै त्वा मा मे चेष्टा अमुचामुष्मिन् लोक इत्याह
 चीयते वा अमुष्मिन् लोकेऽस्मिन् प्रदावः अमुष्मिन् लोके
 प्रजा उपजीवन्ति यदेवमभिमृशत्यचितिमेवैनङ्गमयति नास्या-
 मुष्मिन् लोकेऽस्मिन् चीयते” इति । स्वर्गस्य कर्मभूमित्वाभावात्
 न तस्याधनानुष्ठानेनास्मिन् सम्पादयितुं शक्यं, किन्तु स्वर्गप्राप्ताः
 प्रजा इतः प्रदानं एतल्लोकानुष्ठितकर्मसम्पादितमेवास्मिन् स्वर्गे
 लोक उपजीवन्ति, तस्मात्तत्र भुज्यमानमिदं चीयते । अचिते
 ऽसीति मन्त्रेण यदभिमर्शनं तेनास्वस्थाचयत्वप्रापणादस्मिन् च
 स्वर्गे चीयते ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यजुःमंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

वर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासमित्याह
 वर्हिषा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृ-
 जते नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयास-
 मित्याह नराशंसेन वै प्रजापतिः पशून्सृजत तेनैव
 पशून्सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन
 प्रतिष्ठां गमेयमित्याहायुरेवात्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन ति-
 ष्ठति दर्शपूर्णमासयोः ॥ १ ॥

वै देवा उज्जितिमनूदजयन् दर्शपूर्णमासाभ्यामसु-
 रानपानुदन्ताग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्याह दर्शपूर्ण-
 मासयोरेव देवतानां यजमान उज्जितिमनूज्जयति
 दर्शपूर्णमासाभ्यां धातृव्यानपनुदते वाजवतीभ्यां व्यू-
 हत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवावरुन्धे द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै यो
 वै यज्ञस्य दौ दोहौ विद्वान् यजत उभयतः ॥ २ ॥

एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चैष वा अन्यो यज्ञस्य
 दोह इडायामन्यो यर्हि होता यजमानस्य नाम
 गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अगमन्नाशिषो दोहकामा
 इति सस्तुता एव देवता दुहेऽथो उभयत एव यज्ञं
 दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गम-
 यत्वित्याहैते वै देवाश्चाः ॥ ३ ॥

यजमानः प्रस्तरो यदेतैः प्रस्तरं प्रहरति देवाञ्चै-
रेव यजमानः सुवर्गं लोकं गमयति वि ते मुञ्चामि
रशना वि रश्मीनित्याहैष वा अग्नेर्विमोकस्तेनैवैनं
विमुञ्चति विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां
गमेयमित्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः प्रतिति-
ष्ठति सोमस्याहं देवयज्यया सुरेताः ॥ ४ ॥

रेतो धिषीयेत्याह सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेत
आत्मन्धत्ते त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनाः रूपं पुषेय-
मित्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाः रूपकृत्तेनैव
पशूनाः रूपमात्मन्धत्ते देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्य-
ज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्रभूया-
समित्याहैतस्माद् वै मिथुनात् प्रजापतिर्मिथुनेन ॥ ५ ॥

प्राजायत तस्मादेव यजमानो मिथुनेन प्राजायते
वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्याह वेदेन वै देवा असु-
राणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्देदस्य वेदत्वं यद्यज्ञात् व्य-
स्याभिध्यायेत्तस्य नाम गृह्णीयात् तदेवास्य सर्वं वृद्धेः
घृतवन्तं कुलायिनः रायस्योषः सहस्रिणं वेदो द-
दातु वाजिनमित्याह प्र सहस्रं पशूनामोत्यास्य प्र-
जायां वाजी जायते य एवं वेद ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुभयतो देवाश्चाः सुरेताः प्रजाप-
तिर्मियुनेनामोत्यद्वै च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीयेऽम्वाहार्योऽभिहितः । चतुर्थे श्लेषाज्जतीनामनुमन्त्रण-
मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्रानुषाजमन्त्रान् व्याचष्टे “वर्हिषोऽहं
देवयज्यया प्रजावान् भूयासमित्याह वर्हिषा वै प्रजापतिः
प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराश्रुसखाहं देवयज्यया
पशुमान् भूयासमित्याह नराश्रुसेन वै प्रजापतिः पशूनसृजत
तेनैव पशून् सृजतेऽग्नेः खिष्टकृतोऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन
प्रतिष्ठां गमेयमित्याहायुरेवात्मन्वत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति”
इति । वर्हिषा वर्हिषीगानुमन्त्रणेन, एवमितरत्रोभयत्र । सूक्त-
वाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “दर्शपूर्णमासयोर्वै देवा उज्जिति-
मनूदजयन् दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदक्ताग्नेरहमुज्जिति-
मनूज्जेषमित्याह दर्शपूर्णमासयोरेव देवतानां यजमान उज्जि-
तिमनूज्जयति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृव्यानपनुदते” इति ।
अनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोरनेनोज्जितिमन्त्रपाठेन उज्जितिह-
त्कर्षः सम्पूर्णाता भवति । तास्य यज्ञोज्जितिमनु देवा अप्युत्क-
र्षेणाजयन् ताभ्यास्य सम्पूर्णाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरान्निरा-
चक्रुः । सुग्व्यूहानुमन्त्रणं विधत्ते “वाजवतीभ्यां व्यूहत्यसं

वै वाजोऽन्नमेवावहन्ने” इति । व्यूहति अध्वर्युणा क्रियमाण-
मनुमन्त्रयेदित्यर्थः । पादद्वयेनेव प्रकर्षेण स्त्रित्यर्थं मन्त्रद्वित्व-
मित्याह “द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” इति । कालविशिष्टमेमा अग्न-
न्निति मन्त्रपाठं विधातुं प्रसौति “यो वै यज्ञस्य द्वा दोहो
विद्वान् यजत उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताद्योपरिष्ठासैव
वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडायामन्यः” इति । एष इदानीमेव
वक्ष्यमाण एमा अग्नन्निति मन्त्रपाठः पृथक् दोहः, पूर्वमिडा-
यामुक्तः सा मे सत्याशीरिति मन्त्रपाठः पृथग्दोहः । विधत्ते
“यर्हि होता यजमानस्य नाम गृहीयान्तर्हि ब्रूयादेमा
अग्नन्नाग्निषो दोहकामा इति संस्तुता एव देवता दुहेऽथो
उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताद्योपरिष्ठास” इति । होता
सूक्तवाकं पठन् ‘आग्नास्तेऽयं यजमानोऽसौ’ इति यदा नाम
गृह्णाति तदानीमेमा अग्नन्निति मन्त्रं पठेत् । या देवता
‘अग्निमग्न आवह’ ‘अग्निरिदं हविरजुषत’ इत्यादिना होत्रा
वज्रतः संस्तुताः सर्वा अप्यनेन मन्त्रपाठेन यजमानो दुग्धे,
किञ्चेत्काशीनो दोह इदानीन्तनो दोह इत्युभयमपि स-
न्यादितं भवति । प्रक्षरानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “रोहितेन त्वा-
ग्निर्देवतां गमयन्नित्याहैते वै देवाश्चा यजमानः प्रक्षरो यदेतैः
प्रक्षरं प्रहरति देवाश्चैरेव यजमानश्च सुवर्गं लोकं ममयति”
इति । यजमानवद्यागसाधनत्वात् प्रक्षरे यजमानत्वोपचारः ।
परिधिविमोकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “वि ते मुञ्चामि रश्मना
वि रश्मीनित्याहैव वा अग्नेर्विमोकस्तेनैवैवं विमुञ्चति” इति ।

ते रश्मना मुञ्चामीत्यग्निमुद्दिश्याभिधानादद्यमग्नेर्विमोकः ।
 शंशुवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “विष्णोः शंशोरहं देवयज्यवा
 यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः
 प्रतिष्ठति” इति । यज्ञस्य फलव्याप्त्या विष्णुत्वं, अन्ततः
 समाप्तिकाले । प्रथमस्य पत्नीसंयाजस्थानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे
 “सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीयेत्याह सोमो वै
 रेतोधास्तेनैव रेत आत्मन्वत्ते” इति । गर्भाशये रेतोधारणं
 सोमस्थानुयहाद्भवति, ततः सोमो रेतोधाः । द्वितीयपत्नी-
 संयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “त्वष्टुरहं देवयज्यवा पञ्चूनाः
 रूपं पुषेयमित्याह त्वष्टा वै पञ्चूनां मिथुनाणां रूपकृत्तेनैव
 पञ्चूनां रूपमात्मन्वत्ते” इति । अन्यत्र “वावश्वो वै रेतसः
 सिक्तस्य त्वष्टा रूपासि विकरोति” इत्याद्यानात् मनुष्यमवा-
 श्यादिपञ्चूनां स्त्रीपुरुषमिथुनात्मकानां रूपं त्वष्टा करोति ।
 द्वितीयचतुर्थपत्नीसंयाजयोरेकीकारेणानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे
 “देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यवा
 मिथुनेन प्रभूयासमित्याहैतस्माद्द्वै मिथुनात् प्रजापतिर्मिथुनेन
 प्राजायत तस्मादेव यजमानो मिथुनेन प्रजायते” इति ।
 वेदाभिमर्शनमन्त्रं व्याचष्टे “वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्याह
 वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्देदस्य
 वेदत्वं” इति । वित्तं पूर्वसम्भं धनं, वेद्यं इतःपरं स्वभ्यं ।
 तदुभयमसुरसम्बन्धि यत्र कापि निधिप्तं, तदुभयं देवाः
 कदाचिद्देवेन भूमिं संमृजन्तोऽस्वभन्त । ततो विद्यते वित्त-

मनेनेति व्युत्पत्त्या वेदत्वं निष्पन्नं । विधत्ते “यद्यद्वाट्त्व-
 स्थाभिध्यायेत्तस्य नाम गृहीयात् तदेवास्य सर्वं दृष्ट्वा” इति ।
 वैरिषः सम्बन्धि यद्गृह्येत्त्रादिकं यजमानो ममास्त्वित्यभिधा-
 येत् तस्य सर्वस्य नामधेयं मन्त्रमध्ये गृहीत्वा विदेयेत्येतत्पदं
 पठेत् । एतस्य मन्त्रस्यान्त्यभागे सहस्रिणमिति पदस्योच्चारणं
 प्रशंसति “घृतवन्तं कुस्त्रायिन् रायस्योषः सहस्रिणं वेदो
 ददातु वाजिनमित्याह प्र सहस्रं पशूनाप्नोति” इति ।
 मन्त्रार्थवेदनं प्रशंसति “आऽस्य प्रजायां वाजी जायते य
 एवं वेद” इति । प्रजायां सम्मतौ सर्वतः पुत्रोऽजसमृद्धो
 जायते ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

भ्रुवां वै रिष्यमानां यज्ञो ऽनुरिष्यते यज्ञं यजमानो
 यजमानं प्रजा भ्रुवामाष्यायमानां यज्ञोऽन्वाष्यायते
 यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा आष्यायतां भ्रुवा घृते-
 नेत्याह भ्रुवामेवाष्याययति तामाष्यायमानां यज्ञो
 ऽन्वाष्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः प्रजापते-

विभान्नाम लोकास्तस्मिन्त्वा दधामि सह यजमाने-
नेति ॥ १ ॥

आहायं वै प्रजापतेर्विभान्नाम लोकास्तस्मिन्त्वेन
दधाति सह यजमानेन रिच्यत इव वा एतद्यजते
यद्यजमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव प्रीणात्येतावान् वै
यज्ञो यावान् यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यज-
मानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयत्येतद्
सूयवसः सोदकं यद्विश्वापश्चैतत् ॥ २ ॥

यजमानस्यायतनं यद्देदिर्यत्पूर्णपाचमन्तर्वेदि निन-
यति स्व एवायतने सूयवसः सोदकं कुरुते सदसि
सन्ने भूया इत्याहापो वै यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवाच-
तमात्मन्धत्ते सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपय-
न्ति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्याहैष
वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः ॥ ३ ॥

यान्येवैनं भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति तैरेव
सहावभृथमवैति विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमान्
लोकाननपजय्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते वि-
ष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमान् लोकानन-
पजय्यमभ्यजयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह

गायत्री वै ष्टुथिवी वैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानु-
ष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेवेमान् लोकान् यथापूर्वमभि-
जयति ॥ ४ ॥

यजमानेनेति चैतद्वभूयो दिशः सप्त च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थे शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्याताः । पञ्चमे ला-
प्यायनादिमन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राप्यायनमन्त्रं व्याख्यातुमन्व-
यत्यतिरेकाभ्यां प्रसूति "भ्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनुरि-
च्यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा भुवामाप्यायमानां यज्ञो
ऽन्वाप्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः" इति । भ्रुवायां
रिक्तायां यज्ञस्यासम्पूर्त्या यजमानस्य फलाभावात् तदीयप्र-
जाया अज्ञाद्यभाव इति व्यतिरेकः । एवमन्वये योज्यं । मन्त्रं
व्याचष्टे "आप्यायतां भ्रुवा घृतेनेत्याह भ्रुवामेवाप्याययति
तामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वाप्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं
प्रजाः" इति । यजमानभागप्राप्तनमन्त्रं व्याचष्टे "प्रजापते-
र्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्स्वा दधामि सह यजमानेनेत्या-
हायं वै प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्नेवेनं दधाति सह
यजमानेन" इति । विशेषेण कर्मभूमित्वेन भातीति विभानयं

भूसोकः । एनं यजमानभागं । यजमानस्य रिक्तीकरणविवा-
 खेन भागप्राप्तनं प्रब्रंशति “रिच्यत इव वा एतस्य यजते व-
 यजमानभागं प्राञ्जात्यात्मानमेव प्रीणाति” इति । यजत इति
 यद् एतेन पुरोडाशाव्यसाम्नाव्यद्रव्यहानेर्यजमानो* रिक्त इव
 भवति, भागप्राप्तनेन तु प्रीतस्त्वं क्लेशं जहाति । यज्ञप्रति-
 ष्ठाहेतुत्वेनापि तदेव प्रब्रंशति “एतावान् वै यज्ञो वावा-
 यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राञ्जाति य-
 एव यज्ञं प्रतिष्ठापयति” इति । यजमानस्य भागो वावावति
 एतावानेवेह लोके यजमानस्योपयुक्तो यज्ञो ऽवत्रिष्टस्य देवै-
 र्बलिभिश्च भक्ष्यमाणत्वात्, स्रयस्य यज्ञस्यामिलेव यज्ञ-
 त्मकः, तथा सति यजमानेन भागे प्राञ्जिते यज्ञ एव यज्ञः
 प्रतिष्ठापितो भवति । पूर्णपात्रस्य निनयनं विधातुं प्रकीर्ति
 “एतदे स्रयवसः सोदकं यद्देहिंश्चापस्यैतद्यजमानसावतनं
 यदेदिः” इति । वेदेर्हविर्धारणेन यजमानस्नानतं, एत-
 स्नानं बर्हिषास्तीर्णत्वात् समीचीनदण्डोपेतं प्रकीर्तानाम-
 स्थापितत्वात् उदकोपेतञ्च । विधत्ते “यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि नि-
 नयति स्र हवायतने स्रयवसः सोदकं कुहते” इति । स्रयव-
 षणसमृद्धिं† सोदकं उदकसमृद्धिञ्च† कुहते । निनयनमकं
 व्याचष्टे “सदसि सन्ने भूया इत्याहापो वै यज्ञ आपोऽसृतं
 यज्ञमेवामृतमात्मन्वन्ते” इति । अपां यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञं

* पुरोडाशः द्रव्यहाने यजमान इति का० ।

† ०समृद्धिमिति तै० ।

जीवनहेतुत्वाच्चामृतत्वं, तस्मादपोऽभिलक्ष्य सन्ने भूया इत्युक्ते
 सति यज्ञरूपममृतं स्वस्मिन् धारयति । व्युत्सेचनमन्त्रं व्याचष्टे
 “सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति प्राच्यां दिशि
 देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथो
 यान्येवैनं भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति तैरेव सहावभृथ-
 मवैति” इति । यो यजमानो यज्ञव्रतमुपैति तमनु देवपिचा-
 दीनि सर्वाणि भूतानि व्रतं प्रारभन्ते । अतो देवपिचादि-
 मार्जनप्रतिपादकेनानेन मन्त्रेण तैः सर्वभूतैः सहैवावभृथं प्रा-
 प्रीतिः । विष्णुक्रमान् विधत्ते “विष्णुमुखा वै देवाः ऋन्दोभिरि-
 मान् लोकाननपजय्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव
 भूत्वा यजमानः ऋन्दोभिरिमान् लोकाननपजय्यमभिजयति”
 इति । देवाः पूर्वं खेषु विष्णुमेव मुख्यं कृत्वा ऋन्दोऽभिमानिदेवैः
 सहिता अन्यैर्जेतुं यथा न शक्यते तथा लोकानजयन् । अतो
 यजमानोऽपि विष्णुकर्मैस्तथा जयति । तत्रत्याम्नान् व्याचष्टे
 “विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी चैष्टुभ-
 मन्तरिचं जागती सौरानुष्टुभोर्दिशः ऋन्दोभिरिवेमान् लोकान्
 यथापूर्वमभिजयति” इति । गायत्रादिऋन्दोदेवानां पृथिव्या-
 दिलोकस्वामित्वेन तैः सह लोकानां जेतुं शक्यतया मन्त्रेषु
 गायत्रेण ऋन्दसेत्यादि पठितमित्यभिप्रायः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अगन्म सुवः सुवर्गन्मेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति
सन्दृशस्ते मा छित्ति यत्ते तपस्तस्मै ते मा वृक्षीत्याह
यथायजुरेवैतत् सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अ-
स्यायुर्मे धेहीत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते प्र वा एषो
ऽस्माह्लोकाच्चवते यः ॥ १ ॥

विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णु-
क्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै विष्णुक्रमान्
क्रमेत य इमान् लोकान् धातृव्यस्य संविद्य पुनरिमं
लोकं प्रत्यवरोहेदित्येष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो
यदाहेदमहममुं धातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव इती-
मानेव लोकान् धातृव्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं
प्रत्यवरोहति सं ॥ २ ॥

ज्योतिषाऽभूवमित्याहास्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्यै-
न्द्रीमावृतमन्वावर्त इत्याहासौ वा आदित्य इन्द्र-
स्तस्यैवावृतमनु पर्यावर्तते दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव
वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्धं आत्मनो वीर्याव-
त्तरोऽर्धो आदित्यस्यैवावृतमनु पर्यावर्तते समहं प्रज-
या सं मया प्रजेत्याहाशिषं ॥ ३ ॥

एवैतामाशास्ते समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते

अग्ने दीद्यासमित्याह यथायजुरेवैतदसुमान् यज्ञो
वसीयान् भूयासमित्याहाशिषमेवैतामाशास्ते बहु वै
गाहपत्यस्याने मिश्रमिव चर्यत आग्निपावमानीभ्यां
गाहपत्यमुपतिष्ठते पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं
दाभ्यां प्रतिष्ठित्या अग्ने एहपत इत्याह ॥ ४ ॥

यथायजुरेवैतच्छतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेम-
न्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह पुषस्य नाम एह्यात्य-
न्नादमेवैनं करोति तामाशिषमाशासे तन्तवे ज्योति-
ष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुषोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्र-
ह्मवर्चसी पुषो जायते तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्यो-
तिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुषः ॥ ५ ॥

जातः स्यात्तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति यो वै
यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा
युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजा-
पतिनैवैनं युनक्ति प्रजापतिना विमुञ्चति प्रतिष्ठित्या
ईश्वरं वै व्रतमविस्त्वं प्रदहोऽग्ने व्रतपते व्रतमचारि-
षमित्याह व्रतमेव ॥ ६ ॥

विस्त्वं जते शान्त्या अग्रदाहाय पराङ् वाव यज्ञ
एति न निवर्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनराख्यमं विद्वान्

यजते तमभिनिवर्तते यज्ञो बभूव स आवभूवेत्याहैष
 वै यज्ञस्य पुनरालभस्तेनैवैनं पुनरालभतेऽनवरुहा
 वा एतस्य विराद्य आहिताग्निः सन्नसभः पशवः खलु
 वै ब्राह्मणस्य सभेष्वा प्राङ्मुक्तस्य ब्रूयाज्ञोमाः अग्ने
 ऽविमाः अश्वी यज्ञ इत्यव सभाः रुन्धे प्र सहस्रं पशू-
 नाप्नोत्यास्य प्रजायां वाजी जायते ॥ ७ ॥

यः समाशिक्षं गृहपत इत्याहामुष्मै ज्योतिष्मती-
 मिति ब्रूयाद्यस्य पुषो व्रतमेव खलु वै चतुर्विंशतिश्च ॥
 ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

आषाढनादिमन्त्राः पञ्चमे व्याख्याताः । उपस्थानादि-
 मन्त्राः षष्ठे व्याख्यायन्ते । तत्राहवनीयोपस्थानमन्त्रस्य पूर्वभागं
 व्याचष्टे “अग्न्य सुवः सुवरगन्धेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति”
 इति । द्विदत्त्वा आदरस्य प्रतीतेः सर्वथा प्राप्नोत्येव । उत्तर-
 भागं व्याचष्टे “सन्दृशसे मा हित्ति यत्ते तपस्तस्मै ते मा
 वृचीत्याह यथायजुरेवैतत्” इति । अस्मिन् यजुषि तपःशब्द-
 इर्धनात्तपसश्च विशिष्टो मा भूवमिति यत्प्रतीयते एतद्यजु-
 रनतिक्रम्य तथैव प्रार्थ्यते । आदित्योपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे

“सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहीत्याहाभिष-
मेवैतामात्रास्ते” इति । आयुर्मे धेहीत्यनेनाग्नीः प्रतीयते ।
इदमहमित्यादिकं वैरिनिःसारणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रसूति “प्र
वा एषोऽस्मासोकाश्च्यवते यो विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाद्य
हि सौकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै
विष्णुक्रमान् क्रमेत य इमान् लोकान् भ्रातृव्यस्य संविद्य पुन-
रिमं लोकं प्रत्यवरोहेदिति” इति । विष्णुक्रमाणां स्वर्गार्थ-
त्वाद्विष्णुक्रमैरस्मासोकात् प्रच्युतिर्भवति, तस्याः प्रच्युतेः परि-
हारोपायं ब्रह्मवादिनः परस्परमेवमाहुः, यो यजमानो
वैरिण इमांसोकान् तेन सम्पादितान् वैरिनिःसारणेन खन्धा
विष्णुक्रमैः स्वर्गारोहणादूर्ध्वं घुनरिमं मनुष्यलोकं प्रत्यवरो-
हेत् स एव यजमानो विष्णुक्रमेषु चतुर इति । मन्त्रं व्याचष्टे
“एष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहे यदाहेदमहममुं भ्रातृव्य-
माभ्यो दिग्भ्योऽसौ दिव इतोमानेव सोकान् भ्रातृव्यस्य सं-
विद्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहति” इति । इदमहमित्यादि
मन्त्रमाहेति यदेष एव पाठोऽस्य भूसोकस्य सम्बन्धी प्रत्यव-
रोहः । आत्माभिमर्शनमन्त्रं व्याचष्टे “सं ज्योतिषाऽभूवमि-
त्याहासिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति” इति । एतस्योक्तप्रापकेन
ज्योतिषा सङ्गतोऽहमित्येवं मन्त्रे प्रतीयमानत्वात् । प्रदक्षिणा-
वृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे “ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्त इत्याहासौ वा आ-
दित्य इन्द्रस्यैवावृतमनु पर्यावर्तते” इति । परमैश्वर्ययोगा-
दादित्यस्येन्द्रस्य । प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते “दक्षिणा पर्यावर्तते

स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्या-
वत्तरोऽथो आदित्यस्यैवावृत्तमनु पर्यावर्तते” इति । दक्षिण
प्रादक्षिण्येन । दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिधमं
प्रादक्षिण्यं, पुरुषस्य दक्षिणे भागे सामर्थ्यातिशयसङ्गात् ।
तदेवानुसृत्यावृत्तिः कृता भवति । यस्माद्दक्षिणभागे वीर्यं
श्रुतेरभिप्रेतं तस्मात्सोकेषु सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वी-
र्यातिशय उपलभ्यते । किञ्च आदित्यो मेरुं प्रदक्षिणीकरोति,
तदप्यत्रानुसृतं भवति । विपर्ययेणावृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे “समं
प्रजया सं मया प्रजेत्याहाग्निषमेवैतामाग्नास्ते” इति । स्वयं वधा
प्रजादिना सङ्गच्छते तथा प्रजादिरपि स्वेन सङ्गच्छत इत्ते-
तदुभयं द्वितीयावृत्त्या प्रार्थ्यते । समिदाधानमन्त्रं स्पष्टार्थत्वेन
व्याचष्टे “समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीषा-
समित्याह यथायजुरेवैतत्” इति । आहवनीयोपखानमन्त्रं
व्याचष्टे “वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयासमित्याहाग्निषमेवैता-
माग्नास्ते” इति । वसीयानतिशयेन धनवान् । विधत्ते “वड
वै गार्हपत्यस्थान्ते मिश्रमिव चर्यत आग्निपावमानीभ्यां गार्ह-
पत्यमुपतिष्ठते पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं दाभ्यां प्रति-
ष्ठितौ” इति । गार्हपत्योऽजस्रं धार्यते, तथा सति तस्मिन्वै
सङ्गविधजन्तुपातः सम्भाव्यते । अतो यजमानेन गार्हपत्यस्य
समीपे पापमिश्रमिव होमादिकर्मानुष्ठीयते । तत अग्न आहू-
षीत्याद्याभ्यां अग्निपवमानदेवताकाभ्यां शुद्धिहेतुभ्यामग्न्या-
न्युपस्थाने वज्रेः स्पर्शश्च शुद्धिर्भवति । अन्यमपि गार्हपत्योप-

स्नानमन्त्रं व्याचष्टे “अग्ने गृहपत इत्याह यथायजुरेवैतच्छतष्ट
हिमा इत्याह व्रतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह
पुत्रस्य नाम गृह्यात्यन्नादमेवैनं करोति तामाग्निषमाग्नामे त-
न्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यान्तेजस्येवास्त्र
ब्रह्मवर्षसो पुत्रो जायते तामाग्निषमाग्नामेऽमुष्मै ज्योतिष्मती-
मिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यान्तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्षसं
दधाति” इति । तदिदं मन्त्रब्राह्मणं स्पष्टार्थं पूर्वप्रपाठके
व्याख्यातम् । तत्र नाम गृह्यातीति विधिः । तद्गृहणे प्रकारवि-
शेषमाहापस्तम्बः “तन्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति जातस्य” इति ।
अजातस्य पुत्रस्य विशेषनामाभावात् तन्तव इत्येतदेव सामान्य-
नाम गृह्णीयात्, जातस्य पुत्रस्य त्वमुष्मा इत्यनेन विशेषनामनि-
र्देशो विवक्ष्यते । यज्ञविमोकमन्त्रं व्याचष्टे “यो वै यज्ञं प्रयुञ्ज
न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमु-
ञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवैनं युनक्ति प्रजापतिना
विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै” इति । व्रतविषर्जनमन्त्रं व्याचष्टे “ईश्वरं
वै व्रतमविष्टुं प्रदहोऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्याह व्रत-
मेव विष्टुजते ब्रान्धा अप्रदाहाय” इति । अहृतं गृहीतं
सञ्च विष्टुं तहृतं प्रदहो यजमानं प्रदग्धुं ईश्वरं समर्थं । अग्ने
व्रतपत इत्यादिमन्त्रपाठ एव व्रतविषर्गः, तेन *व्रतं सत् तं
न दहति । पुनरासन्नमन्त्रं व्याख्यातुं प्रसौति “पराङ् वाव
यज्ञ एति न निवर्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनरासन्नं विद्वान्

* श्रान्तमिति तै० ।

यजते तमभिनवर्तते” इति । पराङ् वाव विमुख एव पुनर्न
 निवर्तते, पुनरासन्नमन्त्रवादिनं* यजमानं प्रति तु पुनर्नवर्तते,
 पुनरप्यभाववृत्तिष्ठतीत्यर्थः । मन्त्रं व्याचष्टे “यज्ञो बभूव च
 आबभूवेत्याहैष वै यज्ञस्य पुनरासन्नमन्त्रेनैवेन पुनरासमते”
 इति । एष वै मन्त्रपाठ एव । नोमतीमन्त्रं विधातुं प्रक्रीति
 “अनवरद्धा वा एतस्य विरास्य आहिताग्निः सस्रसमः पन्नः
 सस्रु वै ब्राह्मणस्य सभा” इति । यो यजमान आहितानि-
 रपि सन् सभारहितो भवेत् एतस्य यजमानस्य विराट् वि-
 शेषेण राजमाना खोचितसभा कदाचिदप्यनवरद्धा यज्ञ-
 धीना भवति, यागकाले सभाधीनस्य खोकव्यवहारकालेऽपि
 सभा न सम्भवेदित्यर्थः । नात्र राज्ञ इवामात्यसभदस्या
 सभा ब्राह्मणखोचिता, किन्तुर्हि यज्ञनिष्पादका विपार-
 श्वतुष्पादस्य पन्नवोऽस्य सभा । मन्त्रं विधत्ते “इहा प्राक्तुम
 ब्रूयाद्गोमाꣳ अग्नेऽविमाꣳ अथी यज्ञ इत्यव सभाꣳ इमे प्र
 सहस्रं पन्नूनाप्नोत्याऽस्य प्रजायां वाजी जायते” इति । “भृ-
 निन्दाप्रभ्रंशासु” इति वैयाकरणैरुक्तत्वात् नोमानित्यादिको
 मतुप्प्रत्ययो वाङ्मयवाची । अतः सहस्रप्राप्तिर्युक्ता । इहावाप
 प्रजावानिति मन्त्रेऽभिधानादस्य प्रजायामस्रवतः पुनखोचि-
 त्तिर्युक्ता ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

* •वेदिनमिति तै० ।

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो
 गन्धर्वः । केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य
 स्वदाति नः । इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्नस्त्वयायं वृचं
 वध्यात् । वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम
 वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश
 तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषत् । असु ॥ १ ॥

अन्तरमृतमसु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ
 वाजिनः । वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंश-
 तिः । ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिन् जवमादधुः ।
 अपान्नपादाशुहेमन्य ऊर्मिः ककुद्भान् प्रतूर्तिर्वाज-
 सातमस्तेनायं वाजः सेत् । विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः
 क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमस्यङ्गौ न्यङ्गावभितो रथं
 यौ ध्वान्तं वाताग्रमनु सञ्चरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान्
 पतन्तौ ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्तु ॥ २ ॥

असु न्यङ्गौ पञ्चदश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ • ॥

इत्थं षट्स्रनुवाकेषु दार्ष्टिकयाजमानब्राह्मणश्रेषो वर्धितः ।
अथ देवसवितः प्रसुवेत्यादिषु षट्सु वाजपेयविषया आध्वर्यव-
मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन् सप्तमेऽनुवाके रथविषया मन्त्राः
कथ्यन्ते । तेषां वाजपेयमन्त्राणां व्याख्यानं ब्राह्मणग्रन्थे प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयमारभ्य नवमान्तेष्वष्टस्रनुवाकेषु
आस्तातं । तत्र वाजपेयविधिर्ग्रहविधिः पशुविधिश्चाद्येषु चि-
खनुवाकेषु क्रमेषास्ताताः । अनयोर्वाजपेयविषययोर्मन्त्रब्रा-
ह्मणयोरत्यन्तविप्रकृतदेशवर्तित्वेन बुद्धिसन्निध्यभावाच्छ्रोतृणां
प्रतिपत्तिसौकर्याय पूर्वोक्तदार्ष्टिकसौमिककाण्डवद्ब्राह्मणेन स-
हैव मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तस्य च ब्राह्मणस्य प्रथमानुवाके वा-
जपेयं विधातुं प्रसौति “देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्त ।
योऽग्निष्टोमं । य ऊक्थं । योऽतिराचं । ते सहैव सर्वे वाज-
पेयमपश्यन् । ते अन्योऽन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन यजा इति ।
तेऽब्रुवन् । आजिमस्य धावामेति । तस्मिन्नाजिमधावन् । तं
दृष्ट्यतिददजयत् । तेनायजत । स स्माराज्यमगच्छत् । तमि-
च्छोऽब्रवीत् । मामनेन याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽयं
देवतानां पर्येत् । अगच्छत्स्माराज्यं । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय”
इति । देवानां मध्ये कस्यिदग्निष्टोमं ददर्श अन्य ऊक्थं अपरो
ऽतिराचं ते च स्वस्वदर्शनमनतिक्रम्य तान् यज्ञानाहरन्त अनु-
ष्ठितवन्तः । ते देवाः सर्वे सहैव वाजपेयं दृष्ट्वाऽहमेव प्रथम-
मनेन वाजपेयेन यजा इत्येवं विवदमानाः परस्परं प्रथ-
मानुष्ठादत्वस्य चणाय ज्यैष्ठ्याय नातिष्ठन्त ज्यैष्ठ्यं नाप्लीचक्रुः ।

तत एवं समयं चक्रुः, अस्माकं मध्य आजिधावनेन यः कश्चि-
 व्वयति स एव ज्येष्ठोऽस्त्विति । आजिर्धावनप्रदेशस्यावधिभूर्-
 मिविशेषः । एवं समयं कृत्वा तस्मिन् वाजपेयविषये विजया-
 याजिमधावन्, तत्र तं वाजपेयं प्रति धावन् बृहस्पतिरुत्क-
 र्षेणाजयत्, इतरेभ्यः प्रथममवधिं पश्यन् । ततः प्रथमं स एव
 तेन वाजपेयेनेद्वा स्वाराज्यमपारतन्त्र्यरूपं महाराज्यमग-
 ष्कत् । तत इन्द्रसं बृहस्पतिं सम्प्रार्थ्य तेन वाजपेयेनेष्टा देवा-
 नां मध्ये ज्येष्ठत्वमपारतन्त्र्येण स्वर्गाधिपत्यलक्षणं स्वाराज्यं
 चागच्छत्, अखेन्द्रस्य ज्येष्ठ्यमितरे सर्वे देवा मात्सर्यं परि-
 त्यज्याप्नीचक्रुः । स्वाराज्यादिकामिनो वाजपेयं विधत्ते “स
 एवं विद्वान् वाजपेयेन यजेते । गच्छति स्वाराज्यं । अयं
 समानानां पर्येति । तिष्ठन्नेऽस्मै ज्येष्ठ्याय” इति । अधिकारिवि-
 शेषविधिमुन्नयति “स वा एष ब्राह्मणस्य चैव राजन्यस्य च यज्ञः”
 इति । स बृहस्पतिनानुष्ठितः, एष इन्द्रेणानुष्ठितः । देवानां
 मध्ये बृहस्पतिः ब्राह्मणजात्यभिमानी, इन्द्रः क्षत्रियजात्यभि-
 मानी, ताभ्यामेवानुष्ठितत्वान्मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्ययोरेवा-
 चाधिकारो न तु वैश्यस्य । अत एवापस्तम्ब आह “शरदि
 वाजपेयेन यजेत ब्राह्मणो राजन्यो वृद्धिकामः” इति । नाम-
 निर्वचनं दर्शयति “तं वा एतं वाजपेय इत्याहुः । वाजायो वा
 एष । वाजं ह्येतेन देवा ऐषान्” इति । वाजो देवान्मरूपः
 सोमः पेयो यस्मिन् यागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनं । यस्मा-
 देतेन यज्ञेन देवा वाजं फलरूपमक्षं आप्तुमैच्छन्, तस्मादस-

रूपो वाजः पेयः प्रायो येन स वाजपेय इत्यपरं निर्वचनं ।
 सोमस्यैतद्यागसाधनत्वात् तदभेदेन द्यामं तद्देदनस्य सौति
 “सोमो वै वाजपेयः । यो वै सोमं वाजपेयं वेद । वाज्यै
 पीत्वा भवति । आऽस्य वाजी जायते” इति । हनं वाजपे-
 गतं सोमं । फलभूतान्नाभेदोपचारेण सौति “असं वै वा-
 पेयः । य एवं वेद । अस्यसं । आऽस्यान्नादो जायते” इति ।
 द्यागप्रतिपादकवेदाभेदोपचारेण सौति “ब्रह्म वै वाजपेयः ।
 य एवं वेद । अत्ति ब्रह्मणासं । आऽस्य ब्रह्मा जायते” इति ।
 ब्रह्मणा वेदाध्यापनसम्बन्धितया गुरुदक्षिण्येत्यर्थः । ब्रह्म
 वेदाध्यापकः । मन्त्रोच्चारणसाधनभूतवागभेदोपचारेण सौति
 “वाम्यै वाजस्य प्रसवः । य एवं वेद । करोति वाचा वीर्यं ।
 ऐनं वाचा गच्छति । अपिवतीं वाचं वदति” इति । देववृ-
 त्तः प्रसुवेत्यादिमन्त्ररूपा वागेव वाजस्य वाजपेयस्य प्रस-
 उत्पत्तिहेतुः । य एतद्देहिता स तया सभायां पाण्डित्यरूपवा
 वाचा वीर्यमतिशयं करोति, सभागतस्य विद्वत्पुत्रः स्तुतिरू-
 पया वाचा युक्त एनमागच्छति वज्रधा प्रशंसतीत्यर्थः । पुन-
 रपि वाजपेयवाक्यं श्रोयामि तदर्थं ज्ञास्यामि अमुष्ठास्मानो-
 त्थेतादृशीं पुनरपीत्यपिब्रह्मन्द्वापेतां वाचं सर्वदा वदति अद्वाहु-
 भवतीत्यर्थः । एकादशानुवाकगतानामुज्जितिमन्त्राणां पाठं
 विधातुं प्रसौति “प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिसत् । ४
 आत्मन् वाजपेयमधत्त । तं देवा अभ्रुवन् । एष वाव यज्ञः ।
 यद्वाजपेयः । अथेव नोऽनास्ति । तेभ्य एता उज्जितीः

प्रायस्कृत” इति । प्रजापतिरितरेभ्यो देवेभ्योऽग्निष्टोमादीन्
 यज्ञान् विभज्य दत्त्वा वाजपेयं खण्डिष्वेव स्थापितवान्, देवाश्च
 वाजपेय एव मुखो यज्ञोऽतोऽस्माकमप्यत्र भागोऽस्त्वित्यनु-
 चन्, स च तेभ्य उज्वितिमन्त्रान् प्रायस्कृत । विधत्ते “ता व
 ष्मता उज्वितयो व्याख्यायन्ते । यज्ञस्य सर्वताय । देवताना-
 मनिर्भागाय” इति । व्याख्यायन्ते व्याख्यायेरन् पठनीयम्
 इत्यर्थः । तत्पठेन यज्ञस्य सर्वत्वमवैक्यं भवति । देवताश्च भा-
 गयुक्ता भवन्ति । तेषु मन्त्रेष्वग्निरश्विनौ विष्णुः सोम इत्येवं
 सप्तज्ञानभाजो देवता आस्ताः । अयं विधिरापस्तम्बेन स्पष्टं
 दर्शितः “अग्निरैकाक्षरेणेति धावत्सूज्वित्तीर्थजमानं वाचयति”
 इति । उज्वितिमन्त्राणां रथधावनकाले पठनीयत्वात् धावन-
 विधिसमीप एवायं विधिदत्कृत्यः । अथ च विद्युत्कर्षस्य
 प्रसङ्गेन बुद्धिसं पुद्गलार्थत्वेन क्रतुप्रकरणादुक्तकृत्यं । कश्चित्प्रति-
 यद्गनिषेधं विधिक्षुः प्रक्षीति “देवा वै ब्रह्मण्यस्यास्य च ब्रम-
 स्यमपात्रन् । यद्ब्रह्मणः ब्रमस्यमासीत् । सा गाथा वारारब्र-
 ह्मभवत् । यद्ब्रह्मणः । सा सुरा” इति । ब्रह्मणो वेदस्य ब्रमसं
 मस्मिन्भागमपात्रन् अपनीतवन्तः । नराणां राजामात्यादी-
 नामा समन्तात् प्रब्रंसन् नराब्रंसः, तद्विषय गीर्वाणब्रंशी ।
 प्रतिपद्गनिषेधं विधत्ते “तस्माद्गायतस्य मन्त्रस्य च न प्रतिमृत्तं ।
 यत्प्रतिमृत्नीयात् । ब्रमसं प्रतिमृत्नीयात्” इति । ब्रह्मास्तौकिक-
 मनुष्यविषयगानसुरे मन्त्ररूपे, तस्मात्तादृग्ब्रगानपरस्य सुरा-
 याममन्त्रस्य च धर्मं न प्रतिमृत्नीयात् । प्रकारान्तरेण वाच-

पेयं प्रजंयति “सर्वा वा एतस्म वाचोऽवदद्वाः । वो वाजपेय-
याजी । वा पृथिव्यां चाग्नी वा रथन्तरे । वान्तरिषे वा
वायो वा वामदेव्ये । वा दिवि चादित्ये वा बहति । वापु-
थीषधीषु वा वनस्पतिषु” इति । पृथिव्यन्तरिर्बृहद्रूपं वषो-
कचयं तदभिमानिदेवताचयं, रथन्तरवामदेव्यबृहद्रूपं उग-
लोकाभिमानिदेवताप्रियं यस्यामचयं, अबोषधिवनस्पतिर-
वसागोपशुक्रद्रव्यचयं, तस्य सर्वस्य सम्बन्धिन्यो वा वाचः ताः
सर्वा एतस्म वाजपेययाजिनोऽवदद्वाः सम्पन्नाः । तत्र वाम-
सम्बन्धिन्यो वाचस्तदाश्रयभूता ऋच एव । पृथिव्यै तान्तरिषा
त्वा दिवे त्वेत्येते यूपप्रोक्षणमन्त्राः पृथिव्यादिविषया वाक् ।
अग्न आधुंधीत्यादिराग्नेयातिघ्नमन्त्रो ऽग्निविषया वाक् ।
आ वायो भूषेति यज्ञान्तरमन्त्रो वायुविषया वाक् । तुरीया-
दित्यसवगं त इन्द्रियमित्यादिघ्नान्तरमन्त्र आदित्यविषया
वाक् । आप उन्दन्वित्यादिरव्विषया वाक् । ओषधे वाक्-
स्त्रैणमित्योषधिविषया वाक् । स्रपस्त्रा देवो वनस्पतिरित्वा-
दिवंनस्पतिविषया वाक् । एवं पृथिवी दीक्षेत्यादयो वर-
उदाहार्याः । तदेवं सर्ववागवरोधादाजपेयः प्रजस्यः । तामिमां
प्रजंयामुपसंहरति “तस्मादाजपेययाञ्चार्त्विजिनः । सर्वा ऋच-
वाचोऽवदद्वाः” इति । आर्त्विजिनः वाजपेयं यद्युं प्रजसान-
त्विजोऽर्हति । वाजपेयेनेहा परार्थमार्त्विज्यञ्चार्हति । इत्यने-
केनानुवाकेन वाजपेयो विहितः । अथान्येनानुवाकेन यद्वि-
शेषा विधीयन्ते । तत्रातिघ्नान् विधातुं प्रसूयति “देवा नै

यदन्यैर्गर्ह्यंशस्य नावाहन्वत । तदतिघातैरतिगृह्यावाहन्वत । तदतिघात्याणामतिघात्यात्वं” इति । अन्यैरेन्द्रवायवादिघर्ह्यत् फलं न प्राप्नुवन् तदप्राप्यं फलमतिघात्यासञ्चकैर्घर्हैरतित्रयेण गृहीत्वा स्वाधीनं कृतवन्तः । इतरघहानतिक्रम्य दुष्प्रापं फलं गृह्यत एभिरित्यतिघात्याः । विधत्ते “यदतिघात्या गृह्यन्ते यदेवान्यैर्गर्ह्यंशस्य नावहन्वे । तदेव तैरतिगृह्यावहन्वे” इति । प्रकृतिगतानामाग्नेयैन्द्रसौर्याणामतिघात्याणां चोदकादेव प्राप्तत्वात् तदिधित्वध्वान्तिव्युदासाय सञ्ज्ञाविशेषं विधत्ते “पञ्च गृह्यन्ते । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तमाप्नावहन्वे” इति । धानाः करश्च इत्यादिब्राह्मणोदाहरणेन यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमसङ्कटं । वक्ष्यमाणैरिन्द्राय जुष्टं गृह्यामीत्येतादृशैरिन्द्रसिङ्गकैर्मन्त्रैरेव तद्गृह्यं विधत्ते “सर्वं ऐन्द्रा भवन्ति । एकधैव यजमान इन्द्रियं दधाति” इति । सर्वेषामेकदेवताकलेनैकविधेन्द्रियधारकत्वं । यहान्तराणि विधत्ते “सप्तदश प्रजापत्या यहा गृह्यन्ते । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराष्ट्यै” इति । प्रजापतेः सप्तदशत्वं “यो वै सप्तदशं” (सं०१का०।६प्र०।११अ०) इत्यचोपपादितं । वक्ष्यमाणामया विष्टा इत्यादिकामृषं कुविदङ्गेत्यादिकाश्च विषयविशेषेषु व्यवस्थितां विधत्ते “एकयर्था गृह्याति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति” इति । तेषु यज्ञेषु द्रव्यदत्तं विधत्ते “सोमयहाःसं सुरायहाःसं गृह्याति । एतद्वै देवानां परममन्त्रं यत्सोमः । एतन्मनुष्याणां यत्सुरा । परमेष्ठेवास्मा अन्नाद्येनावरमन्नाद्यमवहन्वे” इति । मनुष्याणामधमजातीना-

मिति त्रैवः । आस्त्रिमुद्गादिकं परमास्रं, यावनास्रप्रिवृद्धादि-
 कमवरं । यदा परमास्रसम्पत्तिः तदानीमवरास्रसम्पत्तिः किं
 वक्तव्या । उक्तसहप्रकारस्यापसाम्नेन स्पष्टीकृतः “रेत्रमतिघातं
 गृहीत्वा ‘उपयामगृहीतो ऽसि नृषदं त्वा’ इति पञ्चैत्रानतिघातान्
 गृह्णाति तेषां पूर्ववत्कल्पः, षोडशिनं गृहीत्वा ‘अथा विष्टा वनम्
 कर्कराशि’ इति सप्तदश प्राजापत्कान् गृह्णाति तेषां षोड-
 शिवत्कल्पः ‘कुविदङ्ग’ इत्यपरस्त्रिन् वरे प्रतिप्रस्थाता सप्तदशभि-
 हपयामैः सुरायहान् गृह्णाति” इति । द्विविधयहविधिभूष
 प्रशंसति “सोमयहान् गृह्णाति । ऋद्धाषो वा एतत्तेजः । वक्षेमः ।
 ऋद्धा एव तेजसा तेजो यजमाने दधाति । सुरायहा
 गृह्णाति । अन्नस्य वा एतच्छमसं । यत्सुरा । अन्नस्यैव शमसेव
 शमसं यजमानादपहन्ति” इति । ऋद्धाषो ब्राह्मणस्योक्तिं
 तेजः सोमः । अत एव तदभावे प्रात्यत्वमाद्यायते “यस्य पितृ
 पितामहो वा सोमं न पिबेत् स प्रात्यः” इति । प्रकारान्त-
 रेण विधिद्वयं प्रशंसति “सोमयहाश्च सुरायहाश्च गृह्णा-
 ति । पुमान् वै शेमः । स्त्री सुरा । तस्मिन्पुनः । मिथुनमेवाव
 तस्यज्ञे करेति प्रजननाय । आत्मानमेव सोमकष्टैः स्पृशेति ।
 जायाश्च सुरायहैः । तस्मादाजमेययाज्यमुष्णिलोके स्त्रियः
 सम्भवति । वाजमेयाभिजितश्च स्युः” इति । स्पृशेति प्री-
 यति । तस्मात्जायाभिमानिदेवतायाः सुरायहैस्त्रोषितत्वात्
 स्वर्गलोके स्त्रापेक्षितां रश्मदिस्त्रियमनुभवति, तदेतस्मान्म-
 मस्य युक्तं वाजमेयेन सन्पादितत्वात् । वर्मदयस्य पूर्वोक्त-

कास्त्रविभेषं स्नानविभेषश्च विधत्ते “पूर्वे सोमयहा गृह्णान्ते ।
 अपरे सुरायहाः । पुरोऽस्य सोमयहान्त्सादवति । पश्चाद-
 स्य सुरायहान् । पापवस्त्रस्य विधृत्यै” इति । पुरोऽस्य ब्रह्म-
 टस्याधस्तात् अक्षस्य पुरः । पापं सुरायहरूपं निन्दितं कर्म,
 वस्त्रसं वसुमत्तरं सोमयहरूपं पुण्यं कर्म, तयोर्विधृत्यै वि-
 भागेन धारणाय । व्यतिषङ्गं विधत्ते “एष वै यजमानः ।
 अतोमः । अक्षस्य सुरा । सोमयहास्य सुरायहास्य व्यति-
 षजति । अन्नाद्येनैवेन व्यतिषजति” इति । व्यतिषङ्गप्रकार
 आपसाम्नेन दर्शितः “व्यतिषङ्गं सोमयहैः सुरायहान् गृह्णाति
 पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति जघन्यः प्रतिप्रस्नाता” इति । व्यतिषङ्गं
 व्यतिषज्येत्यर्थः । अध्वर्युणा प्रथमे सोमयहे गृहीते सति प्रति-
 प्रस्नाता प्रथमं सुरायहं गृह्णीयात् । ततो द्वितीये द्वितीयं,
 सोऽयं व्यतिषङ्गः । अध्वर्योरुद्भवणस्य विधास्यमानस्य मन्त्रमु-
 त्पाद्य व्याचष्टे “समृचः स्र सं मा भद्रेष षृङ्गेत्याह । अशं वै
 मद्रं । अन्नाद्येनैवेन स्रस्रजति” इति । हे सोमयहा यूयं
 समृचः स्र सम्पर्कयोग्याः स्र, अतो मां भद्रेष अत्रेयसाधनेन समृङ्ग
 संयोजयत । प्रतिप्रस्नातुर्द्ववणस्य विधास्यमानस्य करणभूतं
 मन्त्रमुत्पादयितुं प्रश्नानि “अक्षस्य वा एतच्छ्रमसं यत्पुरा ।
 पाप्मेव खलु वै ब्रमसं । पाप्मना वा एतमेतच्छ्रमलेन व्यतिष-
 जति । यतोमयहास्य सुरायहास्य व्यतिषजति” इति ।
 पाप्मेव पापरूपमेव सोकवेदनिषिद्धत्वात् । मन्त्रमुत्पाद्य व्या-
 चष्टे “विषृचः स्र वि मा पाप्मना षृङ्गेत्याह पाप्मनैवेन ब्रम-

स्नेन व्यावर्त्तयति । तस्मादाजपेययाजी पूतो मेधो दक्षिणः”
 इति । हे सुरायहा यूयं विष्टचः स्र विभानयोग्याः स्र अतो
 मां पाप्मना विष्टुक् विष्टोजयत । तस्मात् पापव्यावृत्तत्वाद्यं
 षड्भ्यो यष्टुं दक्षिणां दातुं स्र योग्यः । अध्वर्युप्रतिप्रस्त्राचोद्-
 द्रवणं विधत्ते “प्राङ् द्रवति सोमयहैः । अमुमेव तैर्लोकात्म-
 भिजयति । प्रत्यङ् सुरायहैः । इममेव तैर्लोकात्मभिजयति”
 तदेतदुद्भवणमापस्तम्बः स्पष्टीचकार “समृचः स्र सं मा भद्रेष
 ष्टुकेति प्राङ् अध्वर्युः सोमयहैरुद्भवति विष्टचः स्र वि मा पाप्मना
 ष्टुकेति प्रत्यङ् प्रतिप्रस्त्राता सुरायहैराहवनीयं न्यङ् ते सोम-
 यहैरवतिष्ठन्ते मार्जास्त्रीयं न्यङ् ते सुरायहैः” इति । प्रचारं
 विधत्ते “प्रतिष्ठन्ति सोमयहैः । यावदेव सत्यं । तेन स्रयते”
 इति । प्रतिष्ठन्ति प्रचरन्ति जुङ्गतीत्यर्थः । सत्यमवश्यंभावि फलं
 तद्यावदासि तेन सर्वेषां यजमानः स्रयते प्रेर्यते । कृत्स्नं
 फलमुद्दिश्य सोमयहैर्जितवान् भवतीत्यर्थः । विधत्ते “वाज-
 स्रज्यः । सुरायहान् हरन्ति । अनृतेनैव विश्रं स्रं स्रजति”
 इति । वाजस्रतोऽस्रस्यार्जयितारो वैश्राः, तेभ्यः सुरायहान्
 सोमरहितान् दद्युः, सुरायाः ब्रमलत्वेनानृतसदृशत्वादिब्रम-
 धमजातिमनृतेनैव संयोजितवान् भवति । दक्षिणाविशेषं विधत्ते
 “हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति । मधव्योऽसानीति” इति ।
 मधु मासिकं । मध्वादिभोग्यद्रव्ययुक्तो भवानीत्यनेनाभि-
 प्रायेण मधुपूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् । तद्दानस्य कृष्णसदान-
 साहित्यं विधत्ते “एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यज-

मान आयुस्तेजो दधाति” इति । कृष्णस्य साहित्यज्ञापस्यमो दर्शयति “कृष्णसं कृष्णसं वाजसङ्गः प्रयच्छति तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति मधुष्ठासञ्च सैवर्षं व्रतमानस्य हतं” इति । यहविधिमनेनानुवाकेन समाध्यानुवाकान्तरे पशून् विधातुं प्रसौति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थः । न षोडशी नातिराचः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवोऽव-
 द्ध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात्” इति । यज्ञशब्देनोद्देश-
 त्यागरूपाः प्रजाजादयः प्रत्येकमभिधीयन्ते । तत्समूहरूप एव फलसाधनात्मा कर्मविशेषः क्रतुः । वेदवादिनो मित्रिला परस्परमेवं विचारयन्ति, यज्ञाश्च क्रतवश्च सर्वेऽपि वाजपेये ऽन्तर्भूता इत्यस्ति प्रसिद्धिः, तत्कथमुपपद्यते । तथा हि प्रजा-
 जादीनां दीक्षणीयादिद्वारा तत्रान्तर्भावेऽप्यग्निष्टोमादीना-
 मन्तर्भावात् । तेषां ब्रह्मवादिनां मध्ये कश्चिद्बुद्धिमानेवमुत्तरं ब्रूयात् ‘अग्निष्टोमादिगतैराग्नेयादिसवनीयपशुभिः क्रतवो ऽन्तर्भूताः’ इति । पशून् विधत्ते “आग्नेयं पशुमास्रभते । अग्निष्टोममेव तेनावदन्ते । ऐन्द्राग्नेनोक्थं । ऐन्द्रेण षोडशिनः श्लोचं । सारस्वत्यातिराचं । मादत्या बृहतः श्लोचं । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः । तान् पशुभिरैवावदन्ते” इति । आग्नेयादयो ऽग्निष्टोमादीनां व्यावर्तकाः पन्नवः । षोडशिनो यहस्य श्लोचं, तेन च क्रतुरूपसञ्च्यते । सारस्वती मेघी, सा चातिराचस्य व्यावृत्तिहेतुः । मादती वज्रा, तद्यानुबन्धया बृहत्सामसन्धि श्लोचमवदन्ते, तेन च श्लोचेण वाजपेय उपसञ्च्यते । तस्य चा-

साधारणत्वात् तानेतान् पशुविधीन् बोधायन उदाहरति
 “आग्निं गृहीत्वा वज्रघ्ना आदाय धूपमभ्यैति खर्वतं धूप-
 मुत्सृज्याद्येनान् पशून्मुपाकरोत्याग्नेवमैन्द्राग्नेन्द्रं माहर्तो वज्रां
 सप्तदश प्राजापत्यान् श्यामान् एकरूपान् शारस्वतीमन्ततः”
 इति । आपस्तम्बस्त्राग्नेयादीनां षोडशप्राज्ञानामनुवादं मत्वा
 मेधीमाहृत्याविधिमुदाहरति “पशुकास्त्रे चीन् क्रतुपशून्पा-
 छत्य माहर्तो वज्रामुपाकरोति शारस्वतीञ्च मेधी” इति ।
 आत्मादिप्रीतिहेतुत्वेन भूम्नादिलोकजयहेतुत्वेन तेजःप्रभृति-
 धारणहेतुत्वेन च क्रतुपशून् प्रशंसति “आत्मानमेव स्पृशोत्व-
 ग्निष्टोमेन । प्राणापानावुक्थेन । वीर्यं षोडशिनः स्तोत्रेण ।
 वाचमतिरात्रेण । प्रजां बृहतः स्तोत्रेण । इममेव लोकमभि-
 जयत्यग्निष्टोमेन । अन्तरिक्षमुक्थेन । सुवर्गं लोकं षोडशिनः
 स्तोत्रेण । देवयानानेव पथ आरोहत्यतिरात्रेण । नाकं
 रोहति बृहतः स्तोत्रेण । तेज एवात्मन्वत्त आग्नेयेन पशूना ।
 ओजो वल्लमैन्द्राग्नेन । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचं शारस्वत्या ।
 उभावेव देवलोकञ्च मनुष्यलोकञ्चाभिजयति माहृत्या वज्रया”
 इति । अत्राग्निष्टोमेनेत्यादिशब्दैस्त्रिष्वपादका आग्नेयादि-
 पञ्चो विवक्षिताः । पशुविधेः प्रस्तुतत्वात्, आग्नेयेन पशूनेत्य-
 न्तिमपर्वायविधानाच्च । विधत्ते “सप्तदश प्राजापत्यान् पशू-
 नास्त्रभते । सप्तदशः प्राजापतिः । प्रज्यपतेरास्यै” इति । तेषु
 पशुषु गुणद्वयं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते “श्यामा एकरूपा
 भवन्ति । एवमिव हि प्राजापतिः मन्व्यैः” इति । पशूनामेक-

रूपत्वं नामैकविधप्रकृष्टपुष्पादिभिर्युक्तत्वं । प्रजापतिब्रह्मेणात्रे-
 श्वरस्य हिरण्यगर्भररीराद्यभिव्यक्तैः प्रागवस्था विवक्ष्यते । सा
 चावस्था श्यामेव भवति । तम आसीत्तमसा गूढमिति श्रुतेः ।
 जगद्रूपस्य नानात्वस्यानुत्पत्तरेकरूपत्वं । एकमेवाद्वितीयमिति
 श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये सति समृद्धिर्भवति । प्रकृ-
 त्तिभूतेऽग्नीषोमीये पशौ पर्यग्निकरणादूर्ध्वं अविस्त्रग्नेनास्रस्य
 विहितत्वात्, अत्रापि चोदकपरम्परया तन्प्राप्तौ सहस्रास्र-
 भ्रमं निषेधति “तान् पर्यग्नितानुत्सृजति” इति । तदानीं
 नास्रभेतेत्यर्थः । आस्रस्य व्यवधाने कारणमाह “मरुतो
 यज्ञमजिघांसन् प्रजापतेः । तेभ्य एतां मारुतो वशामास्र-
 भत । तथैवैनाग्नमद्यत्” इति । सप्तदशप्रजापतिरूपो यः
 प्रजापतेर्यज्ञः, तं यज्ञं मरुतः पर्यग्निकरणादूर्ध्वं हन्तुमुद्यताः ।
 तदानीमुत्कोचरूपेण प्रजापतिर्मरुज्ज्ञो वशामास्रभत क्रुद्धा-
 न्मरुतस्यया वज्रया शमितवान् । प्राजापत्यानां सञ्ज्ञपनकालं
 विधत्ते “मारुत्या प्रचर्य । एतान् सञ्ज्ञपयेत् । मरुत एवं
 श्रमयित्वा । एतैः प्रचरति । यज्ञस्याघाताय” इति । प्रचर्य
 मारुत्या वज्राया वपां ज्वलेत्यर्थः । सप्तदशानां वपानां सह-
 प्रचारं विधत्ते “एकधा वपा जुहोति । एकदेवत्या हि । एते ।
 अथो एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति” इति । विधत्ते “नैवा-
 रेण सप्तदशभरावेषैतर्हि प्रचरति । एतत्पुरोडाशा श्येते ।
 अथो पशूनामेव हृद्रमपि दधाति” इति । नीवारैर्निष्पन्नसहः
 नैवारः, सप्तदशसञ्ज्ञाकैः शरावैर्निर्दशः सप्तदशभरावः, तेनैव

चक्षुषेतिर्हि प्राजापत्यवपाशेमादूर्ध्वं प्रचरेत् । एष एव चक्षुः
 पशुपुरोडाशस्त्राणीयो येषां प्राजापत्यपशूनां त एतत्पुरोडा-
 शाः । अतः प्रकृतौ यथा वपसा प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरति
 तद्वदपि । किञ्च वपोत्सेदात्पशूनां यच्छिद्रं कर्मवैकल्यं भवति
 तदेतेन चक्षुषा पिहितं भवति । सारस्वत्या मेव्या अङ्गप्रचा-
 रस्य कालविशेषं विधत्ते “सारस्वत्योत्तमया प्रचरति । वामै
 सरस्वती । तस्मात्प्राणानां वागुत्तमा । अथो प्रजापतावेव यश्च
 प्रतिष्ठापयति । प्रजापतिर्हि वाक्” इति । सारस्वती यथो-
 त्तमा चरमा भवति तथा प्रचरेत्, सप्तदशपञ्चप्रचारादूर्ध्वं
 प्रचरेदित्यर्थः । यस्मात् सारस्वत्या उत्तमत्वं तस्मात्सोकेऽपि
 सरस्वतीरूपा वाक् प्राणानां चक्षुःश्रोत्रादीनां मध्ये उत्तमा
 सभामध्ये विद्वदमात्यादेर्वाग्मिनः प्रागल्भ्यदर्शनात् । किञ्च
 प्रजापतेः सरस्वतीपतित्वात् तदभेदोपचारेण वागूपत्वे सति
 सारस्वत्या समापनेन प्रजापतावेव यश्चः समापितो भवति ।
 सारस्वत्या मेव्याः कश्चिद्गुणं विधत्ते “अपन्नदती भवति ।
 तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्ति” इति । अपतितदन्तोपेता
 मेवी कार्या । सोकेऽप्यपतितदन्ताः पुरुषाः सर्वाण्यक्षराणि
 यथोक्तस्नानप्रयत्नोपेतान्येवोच्चारयन्ति । तदेव ब्राह्मणगतेना-
 नुवाकचयेण वाजपेयगता विधयो निरूपिताः । अथ मन्त्र-
 व्याख्यानरूपान् ब्राह्मणानुवाकान् तत्तन्मन्त्रैः सहैवोदाह-
 रामः । तच्च प्रथममन्त्रस्य विनियोगं बोधायन आह ‘दीर्घ-
 षीथां निर्वस्वन् सावित्रं जुहोति “देव सवितः प्रसुव यश्च

प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतं नः पुनातु
वाचस्यतिर्वाचमद्य खदाति नः” स्थाहेति । दीक्षाजतोर्होम्यन्
सावित्रं जुहोति । प्रायणीयां निर्वस्यन् सावित्रं जुहोति’ इति ।
हे सवितर्देव प्रेरकान्तर्यामिन् अस्मादीयं वाजपेययज्ञं प्रव-
र्तय, यज्ञपतिं यजमानं भगाय अनुष्ठानरूपायैश्वर्याय । दिवि-
भवे यो गन्धर्वः सवितुरनुग्रहात् केतान् पुनाति प्राणिनां
विज्ञानानि शोधयति, सोऽस्माकं केतं वाजपेयविज्ञानं पुना-
तु शोधयेत् । वाचस्यतिश्च सविचानुज्ञातोऽद्यास्मिन् कर्मणि
वाचं अस्माभिः पठितान् वाजपेयमन्त्रान् खदाति खदयतु
यथावत्याठयतु । अग्नेन मन्त्रेण होमं विधत्ते “सावित्रं
जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात्” इति । तदेतद्दोषायनेनैवो-
दाहतं । तत्तत्कर्मादौ होममुपपादयति “कस्तदेदेत्याहुः ।
यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सवित्प्रसूत एव यथापूर्वं कर्मणि
करोति” इति । * बद्धकर्मैरक्षौदकप्राप्तैः प्रत्यक्षविहितै-
† शोपेतस्य वाजपेयस्य यदङ्गं पूर्वभावि यच्च पश्चाद्भावि तन्म-
नुष्यः को वेदेति बुद्धिमन्त आहुः, सावित्रहोमे तु छते
सवित्रा प्रेरित एव सन् क्रममनुसङ्गं छतवान् भवति । प्रति-
कर्म तमेतं होमं कर्तुमशक्तं प्रति पश्चान्तरं विधत्ते “सवने सवने
जुहोति । आक्रमणमेव तस्मैतुं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य
सोकस्य समक्षै” इति । उक्तेन चयाणां सवनागामादौ होमेन

* बद्धकर्मैरक्षौदकप्राप्तैरिति का० पुस्तकचयपाठः ।

† शोदकस्येति का० पुस्तकचयपाठः ।

खर्गं प्राप्तुं सेतुस्थानीयमाक्रमणं कृतवान् भवति । अख मन्त्रस्य
 चतुर्थपादे खदनस्थानविषयस्य वाग्बिषयत्वमनुपयुक्तमिति
 ब्रह्मां निराकर्तुं व्याचष्टे “वाचस्यतिर्वाचमस्य खदाति न
 इत्याह । वाम्बै देवानां पुराऽन्नमासीत् । वाचमेवास्मा अन्नं
 खदयति” इति । स्तुत्या देवैस्तृप्तत्वाद् वाचो देवान्तत्वं । कल्पः ।
 रथ एष इच्छिणे ओष्यन्ते रथवाहन आहितो भवति तमु-
 पसादयति “इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चन्नस्त्वयायं वृत्रं वध्यात्”
 इति । वार्चन्नो वैरिघातो योऽयमिन्द्रस्य वज्रः हे रथ स एव
 त्वमसि त्वया सहकारिणा सहितोऽयं यजमानो वृत्रं वैरिचं
 वध्यात् । रथवाहने काष्ठविघ्नेषु स्थापिते गमनाय सञ्जीकर्तुं
 तस्य रथस्य तस्मात्काष्ठादवरोहणं विधत्ते “इन्द्रस्य वज्रो
 ऽसि वार्चन्न इति रथमुपावहरति विजित्यै” इति । कल्पः ।
 अथैनं धूर्ष्टहीतमन्तर्वेद्यभ्यावर्तयन्ति “वाजस्य नु प्रसवे मातरं
 महीमदितिं नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवन-
 माविवेन्न तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषत्” इति । इ-
 क्षिणवेदिओष्यन्ते रथवाहनादवरोपितं रथं सौमिकवेदिमध्ये
 प्रादक्षिण्येनामयेदित्यर्थः । वाजस्य नु अन्नस्यैव प्रसव उत्पत्ति-
 निमित्तं मातरं अन्नस्य निर्मात्रीं महीं वेदिरूपां पृथिवीं
 अदितिं नाम अखण्डनीयामेव वचसा स्तुत्या करामहे कुर्मः ।
 यस्यां पृथिव्यामिदं सर्वं भूतजातं प्रविश्यावतिष्ठते तस्यां पृथि-
 व्यां नोऽस्माकं धर्मं धारणं सविता देवः साविषदनुजानातु ।
 अनेन मन्त्रपाठेन भूमिं तदाश्रितं जगच्च स्थाधीनत्वेन सत्या-

इत्यतीत्येवं व्याचष्टे “वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्याह ।
 यच्चैवेयं । यच्चास्वामधि । तदेवावरुन्धे । अथो तस्मिन्नेवोभये
 ऽभिषिच्यते” इति । न केवलं तयोः स्वाधीनत्वं, किन्त्वेतस्मि-
 न्नुभयस्मिन् भूम्यां तदाश्रितजने च राजत्वेनाभिषिक्तो भव-
 ति । कल्पः । अथान्मान् पल्लयति “अप्लन्तरमृतमसु भेषज-
 मपामुत प्रश्नस्तिष्वश्वा भवथ वाजिनः” इति । पल्लयति जले
 स्नायति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । असु मध्ये ऽपमृत्युनिवारकं
 रोगनिवारकञ्च सारं वर्तते । हे वाजिनोऽप्लवन्तोऽश्वाः ।
 अपां सम्बन्धिनीषु उत प्रश्नस्तिषु अमृततलभेषजलसद्ग्रीषु अ-
 न्यास्वपि गुणवत्त्वप्रशंसासु यूयं सम्बद्धा भवथ । विधत्ते “अप्ल-
 न्तरमृतमसु भेषजमित्यन्मान् पल्लयति । असु वा अश्वस्य
 द्वितीयं प्रविष्टं । तदनु वेनस्रवस्रवते । यदसु पल्लयति ।
 यदेवास्यासु प्रविष्टं । तदेवावरुन्धे” इति । स्वपथितुं प्रवेशितो
 ऽप्यश्वः स्वेच्छया क्रोडन् जलस्योपरि स्रवते । तच्चेदमुत्प्रेक्षते ।
 असु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेरश्वजन्मकाले गर्भसम्बन्धि द्वतो-
 यमंजजातं जलेऽवस्थितं भवति । यथा मनुष्यगर्भे तद्वत् ।
 अत एव हि मनुष्या नवप्रसूताया योषितो गर्भस्नानं समा-
 धातुं बह्विभिरौषधैश्चिकित्सां कुर्वन्ति । एवञ्च सत्ययमप्यश्व-
 स्तदंजजातमनु वेन नु कामयमानो नु प्रायेणावस्रवते, यथा
 विनष्टद्रव्यमन्विच्छन् पुरुषो जले पुनः पुनर्मज्जन् उत्तिष्ठति
 तद्वत् । एवञ्च सत्यध्वर्युः स्नायतीति यत् तेनासु प्रविष्टं अश्व-
 वयवजातं तत्सर्वं सम्पादितवान् भवति । प्रकारान्तरेण स्ना-

वगविधिं श्रौति “वज्र वा अश्वो ऽमेधमुपगच्छति । यदशु
 पश्चुल्लयति । मेधानेवैगान् करोति” इति । अश्वः खलु
 पृथिव्यां यत्र ज्ञाप्यशुचिप्रदेशे विपरिवर्तमानो वज्रविधममे-
 धमथज्ञार्हमुच्छ्रितादिकमुपगच्छति, अतोऽध्वर्युः प्रचासने-
 नामान् यज्ञयोग्यानेव करोति । कल्पः । अथ दक्षिणं योमं
 युनक्ति “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।
 ते अये अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिन् अवमादधुः” इति । योमं
 रथे योक्तुमर्हमश्वं । वायुश्च मनुश्च पञ्चविंशतिसङ्ख्याका गन्ध-
 र्वाश्चेति मिलित्वा सप्तविंशतिसङ्ख्याका ये पुरुषास्ते सर्वेऽस्ये
 ऽस्मत्तः पूर्वं रथे संयोजितवन्तः । ते पुनः सर्वे पृष्ठसंमार्जना-
 द्युपचारेणास्मिन्नश्वे वेगं सन्पादितवन्तः । वाजुस्त्वामधोजयत्
 मनुस्त्वामधोजयदिति पृथग्वाक्यकरणं तयोर्मुख्यत्वज्ञापनार्थं ।
 अहं युज्जीत्यभिप्रायः । अहं युज्जीति पाठं परित्यज्य
 वायुर्वा त्वेति पाठस्याभिप्रायमाह “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्याह ।
 एता वा एतं देवता अये अश्वमायुञ्जन् । ताभिरेवैगान् युन-
 क्ति । सवस्रोऽप्यित्यै” इति । योजयित्त्वर्णां देवानामनुग्रहाद्य-
 ज्ञस्योत्कर्षेण जयो भवति । विधत्ते “यजुषा युनक्ति ब्याहृत्स्यै”
 इति । अनुष्टुप्छन्दस्त्वाद्गुणोऽपि वायुर्वा त्वेति मन्त्रो यजु-
 र्वेदपठितत्वाद्यजुरित्युपचर्यते । लौकिके रथे मन्त्रमन्तरेणा-
 श्वयोजनादत्र समन्त्रकलेन ब्याहृत्तिर्भवति । कल्पः । अथास्त
 पृष्ठं मर्त्य्यते “अपास्यपादाशुहेमन्व ऊर्मिः ककुपान् प्रद-
 तिर्वाजसातमस्येनाथं वाजः सेत्” इति । मर्त्य्यते पुनः पुनः

संमार्ष्टि । हे अपान्नपात् ज्वनकाले जलस्य कालुष्यानापाद-
नादविनाशयितः, आग्नेहेमन् तीव्रगन्तः, तादृश हे अश्व
जले य ऊर्मिः ककुप्पान् ककुदिवोक्षतः प्रदूर्तिः निमज्जनेन
प्रसक्तस्योपद्रवस्य प्रकर्षेण हिंसकः, वाजसातमः सखोपका-
रित्वेनातिशयेनाश्वप्रदः, तेन तत्पृष्ठसग्नेर्निष्णासाकं वाज-
मसं सेत् साधय । विधत्ते “अपान्नपादाग्नेहेमन्निति संमार्ष्टि ।
मेध्यानेवैमान् करोति । अथो सौत्येवैमानानाजिप् सरिष्यतः”
इति । पृष्ठसंमार्जनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वं । किञ्च धाव-
नार्थायाः सप्तदशशरपातपरिमिताया भूमेरवधिराजिः,
तं प्रति सरिष्यन्ति गमिष्यन्ति, तान् गमिष्यतोऽद्यान् पृष्ठ-
संमार्जनरूपेणोपसालनेन सौत्येव प्रोत्साहयत्येव । कल्पः ।
अथ रथमभिप्रैति “विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि
विष्णोर्विक्रान्तमसि” इति । तदेतच्चजमानकर्म । तथा चाप-
स्तम्बः ‘विष्णोः क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽभ्यैति’ इति । यज-
मानस्य मम हे प्रथम प्रक्रम त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य जगदी-
श्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य प्रक्रमोऽसि, प्रथमपदप्रक्षेपेण जितो
भूल्लोकोऽसि । हे द्वितीय प्रक्रम त्वं क्रान्तं विष्णोर्विद्वितीयपदप्र-
क्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय प्रक्रम त्वं विक्रान्तं विष्णोः
पराक्रमेण जितं त्रिविष्टपमसि । विधत्ते “विष्णुक्रमान् क्रमते ।
विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति” इति । कल्पः । अथ रथस्य
पक्ष्मी संमृशत्यक्षौ न्यङ्कावभितो रथं चाविति । पक्ष्मी
पार्श्वे । पाठस्तु “अक्षौ न्यङ्कावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाता-

यमनु सञ्चरन्तौ दूरेहेतिरित्यावान् पतन्तौ ते नोऽग्नयः
 पप्रथः पारयन्तु” इति । रथमभितो यावद्दौ स्रक्षन्भूतौ
 पार्श्वविशेषौ न्यद्दौ नितरां स्रक्षन्भूतौ चक्रविशेषौ । अत एवा-
 पस्तम् आह ‘अद्दौ न्यद्दाविति रथचक्रे अभिष्टवति पक्षी
 वा’ इति । ध्वान्तं ध्वन्युपेतं, वातायं वायोरपि पुरोद्देशं शीघ्र-
 तथा वायुमप्यतिसङ्गानुक्रमेण सञ्चरन्तौ, तादृग्भ्यामुभाभा-
 मग्नयो नोऽस्मान् पारयन्तु धावनावधिं पारयन्तु । कीदृशा
 अग्नयः । पप्रथः अपेक्षितमर्थं पूरयितारः । येऽग्नयो दूरेहेति-
 रित्यादिनामोपेतास्ते । एतन्मन्त्रगतमग्निपदं रथावस्थितदेव-
 तापरत्वेन व्याचष्टे “वैश्वदेवो वै रथः । अद्दौ न्यद्दावभितो
 रथं यावित्याह । या एव देवता रथे प्रविष्टाश्च एव नम-
 स्कारोति । आत्मनोऽनात्थे” इति । दूरेहेतिरित्यादिनामका
 अग्नयोऽत्र विश्वे देवाः तद्दाहनरूपोऽयं रथः । पारयन्त्विति
 प्रार्थनैव नमस्कारः । तेन नमस्कारेण तदीयं रथमाकूट-
 स्थापि स्रक्षार्तिर्न भवति । वेदनं प्रशंसति “अग्नमरथं भावु-
 कोऽस्य रथो भवति । च एवं वेद” इति । अमयुक्तो रथः
 अमरथः मन्दगतिः, अग्नमरथः शीघ्रगतीरथः, तच्छीखोऽस्य
 वेदित्तरथो भवति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“देवहोमोऽत्र कर्मादाविष्टस्य रथमाहरेत् ।

वाजस्य वेदिमध्ये तमभ्यावर्तयते रथं ॥

अश्वस्थान् स्रावचेद् वायुर्युनक्ति तुरगं रथे ।

अपां तदसृष्टानि माष्टिं विष्णोरथं ब्रजेत् ॥

अद्वौ रथे मृष्टेत्यसौ, अष्टौ मन्त्रा इहेदिताः” । इति ॥

अथ मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः ।

नाम वा, गुणता तत्र योगाहुषफलदये ॥

साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।

त्रिकदयं विरुद्धं स्यात् तन्त्रतायां, फलं प्रति ॥

उपादानविधेयत्वगुणत्वाख्यत्रिकं यजेः ।

उद्देशानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥

त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ।

वाजपेयेतिशब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोचवत्” ॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते । अन्नवाची वाजपेयशब्दः, तत्रान्नं पेयं सुराद्रव्यं, तत्रात्र गुणः, सुरायद्याणामनुष्ठेयत्वात् । ननु गुणत्वे वाजपेयद्रव्यवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत, मैवं, सद्गुणरितस्य यजेतेत्याख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारात् । वाजपेयद्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभयसम्बन्धः । ननु गुणसम्बन्धे सति वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति, फलसम्बन्धे तु यागेन स्वाराज्यं सम्पादयेदिति करणकारकत्वं, ततः कथमुभयसम्बन्ध इति चेत् नायं दोषः यजेः साधारणत्वेन द्विरूपसम्भवात् । यजेतेत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः

प्रत्ययेन भावनेक्ता तयोस्तु समभिव्याहारात् समन्वयानं
 गम्यते, तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणं । न खलु तत्र कर्म-
 त्वस्यैव करणत्वस्यैव वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारण-
 विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेत्सम्भ्यां गुणफला-
 भ्यां युगपत् समन्वे सति यथोचितं तत्सम्बन्धविशेषः पर्यवसति ।
 एवं तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकरणे वाजपेयद्रव्येण द्यागं कुर्यादि-
 त्यस्वार्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधिलेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा ।
 यद्युद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्तर्हि तान्यपि वाक्यान्वये-
 दाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराचिष्यतामिति प्राप्ते द्रुमः ।
 यजेत्सन्नेषोभयसम्बन्धे सति विद्दुच्चिकद्वयापत्तिः स्यात् ।
 उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं चिकं, उद्देश्यत्वमनुवाच्यत्वं
 मुख्यत्वं चेत्यपरं चिकं । तत्रोद्देश्यत्वादयः स्वाराज्यफलनिष्ठा
 धर्माः, उपादेयत्वादयस्तयः साधनभूतयजिनिष्ठाः । फलमुद्दिश्य
 यजिरूपादीयते, फलमनूद्य यजिर्विधीयते, फलं प्रधानं,
 यजिरूपसर्जनं । फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयता-
 कारः, यजेत्सन्नेषोभयसम्बन्धे सति विद्दुमुपादेयत्वं नामा-
 नुष्ठीयमानत्वाकारः । तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ ।
 अनुवाच्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातस्य कथन-
 मनुवादः, अज्ञातस्यानुष्ठेयस्य कथनं विधिः । फलयामयोः
 साध्यसाधनरूपतया प्रधानलोपसर्जनत्वे । एवं सति फलतत्-
 साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्याप्तौचनार्थां फलसो-
 द्देश्यत्वादित्त्रिकं यागस्योपादेयत्वादित्त्रिकं व्यवतिष्ठते । तथा

यागस्य वाजपेयद्रव्यस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां
 यागस्योद्देश्यत्वादित्थिकं द्रव्यस्योपादेयत्वादित्थिकं पर्यवस्यति ।
 ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यामुभाभ्यां प्रतियोगिभ्यां युगपत्
 सम्बन्धे सति विद्वद्भिरित्यप्युच्यते । ननु तर्हि माभूत्तन्मे-
 षोभयसम्बन्धः, पृथक् सम्बन्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेन्न,
 वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण यागं कुर्यादित्येकं वाक्यं, यागेन
 फलं कुर्यादित्यपरं । तस्मादाजपेयशब्दो न गुणविधायकः,
 किन्तु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत्कर्मणामधेयं ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“आहुतोस्तिष्ठ इत्यत्र कर्मैक्यमत भिन्नता ।

एकत्वं सकृदाख्यानात् सञ्ज्ञावृत्त्या प्रयाजवत् ॥

आख्यातमात्रं नो मानं सख्यया बहुकर्मता ।

आवृत्तैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥

पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाव्येकत् ।

विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः ॥

बहुलोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं, सञ्ज्ञा नात्र क्रियागता ॥

देवतासङ्गतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः ।

बहुत्वसङ्गमो रूपसञ्ज्ञयातः क्रियाभिदा” ॥

तिष्ठ आहुतोर्जुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्येतदाख्यारं
 समिधो यजतीत्यादिवस्त्राभ्यस्तं, किन्तु सकृदेवाख्यातं, अत एक-
 मिदं कर्म, चित्तसञ्ज्ञा तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या गेतव्या,

यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसङ्ख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या
 नीता तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । किमिदमाख्यातं पदान्तरनि-
 रपेक्षमेव कर्मैको प्रमाणं उत पदान्तरान्वितं । नाद्यः, वाक्या-
 न्नस्य पदमात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये चित्तसङ्ख्याया
 विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानान्तु पूर्वमेव
 सङ्ख्यावरुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसम्पादं, इह त्वेत-
 दिधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसङ्ख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यं । त-
 देतद्वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते । कर्मवाचिन
 आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्व-
 पञ्चानुत्यानात् । इदं त्वचोदाजहार “सप्रदश्च प्राजापत्यान्
 पशूनास्तभत इत्यत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्याः”
 इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यं । यतो
 द्वयैक्याद्देवतैक्याच्च चागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या
 तु सप्रदशेति सङ्ख्या सा पशुद्रव्यगता न तु पूर्वादाहृतचित्त-
 सङ्ख्येव क्रियागता, तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः ।
 अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं
 प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात् तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य
 प्रजापतिदेवताविशिष्टपशोः कर्मत्वबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे
 द्वितीयाविभक्तिषष्ठवचने । तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीया-
 विभक्तेरेव तावत्तद्धितोत्पत्तिवैलक्ष्यायामन्वयो नास्ति कुतः
 पश्चाद्भाविनो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन
 तद्धितान्तप्रातिपदिकेनैकपशुद्रव्यकमेकदेवतोपेतं चागस्य रूपं

समर्थते, तादृशानां च रूपाणां बद्धत्वाय बद्धवचनं बद्ध-
विशेषश्च सप्तदशेति निर्दिश्यते, तस्मादत्र सङ्ख्याया कर्मभेदः ।
एवञ्च सत्यष्टमे वक्ष्यमाणानां सप्तदशपञ्चानामैकादशिनपशुगण-
विकृतित्वमुपपद्यते ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“उपाहृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने ।

क्रमो नास्त्वस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ॥

आद्यसंस्कारानुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।

क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका” ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यान् पञ्चानामुत्पत्तय इति विहितानां पञ्चानामुपाकरणनियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः। तत्रेदृशे पञ्चावुपक्रम ईदृशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादैच्छिकेन क्रमेषोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारोऽनुष्ठितः । उपाहृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यं, तदानीमीदृशः पशुः प्रथमं निबोक्तव्य इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावात्नास्ति क्रमनियम इति चेत्, मैवं । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतः, तस्यैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्तव्यत्वात् । श्रुत्यर्थपाठ इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं निबन्धयन्मुह्यति, प्रवृत्त्या बुद्धिस्त्वस्य क्रमस्य त्यागकारणाभावात् । प्रावृत्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपञ्चावुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पञ्चकारेष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेवोपाकरणपदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च व्यवधानं सप्तदशेति विधिवत्सादभ्यनु-

ज्ञातं । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पञ्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपञ्चोर्घदि नियोजनं क्रियेत तदा द्वात्रिंशद्भिः पदार्थैर्व्यवधानं स्यात्, तत्तु नाभ्यनुज्ञातं । तस्मात्प्रावृत्त्या क्रमो नियम्यते ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“वाजपेये किमेकैकपशोः सर्वसमापनं ।

सर्वेषु वैकैरुधर्मा आद्यः साहित्यसिद्धये ॥

वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्वा तु कस्यते ।

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते” ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन् पशावुपाकरणनियोजनादिसंस्काराः सर्वे समापनीयाः । तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्तव्यमिति प्रयोगवचनेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति, चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति, प्रकृतावुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात्; तस्मादत्र काण्डानुसमयो न तु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः । सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनास्रभत इति वचनात् पशुसाहित्यमवगतं । तच्च प्रबलं, प्रत्यक्षेण पशूनित्यनेनैकशब्देन प्रापितत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितं, किन्तु प्रयोगवचनेन परिकस्यते । यदैकस्मिन् प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात् तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येतेत्यर्थापत्तेश्चोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुष्ठीयते । तदुभयं प्रत्यक्षात् पशुसाहित्यवचनाद्बलं, तस्मादैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैस्वरन्तीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमबाधितं

सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः कर्तव्य इत्येवं पदार्था-
नुसमयोऽभ्युपेतयो न तु काण्डानुसमयः । अस्मिन्नपि पक्षे
प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते । एक-
स्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात् ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यदा समुच्चयः ।

अक्रियार्था पशूक्तिः स्यात्सिद्धं तेनास्तु बाधनं ॥

पशूनुद्दिश्य सञ्ज्ञानादेतस्य च विधौ भिदा ।

कर्मान्यत्वे यदन्यायात् बोधनाच्च समुच्चयः” ॥

वाजपेये श्रूयते “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते” इति ।
तैरेतैः प्राकृतपशूनामाग्नेयादीनां बाधः स्यात् । कुतः, पशु-
त्वलिङ्गात् । न हि पशुशब्दे यदशब्दवदपूर्वा विधेयक्रियां ब्रूते,
येन लिङ्गत्वं हीयेतेति प्राप्ते ब्रूमः । किमत्र प्राकृतपश्वनुवा-
देन सप्तदशसञ्ज्ञा प्राजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विधीयते,
आहेस्वित् विशिष्टमन्यत्कर्म । नाद्यः, वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये
तु न पशुशब्दे लिङ्गं, ततोऽत्र यदन्यायो योजनीयः ।
किञ्च अवरोधनमेवमाक्षायते “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्नि-
ष्टोमो नोक्थ्यः । न षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेये
सर्वे यज्ञक्रतवोऽवरुध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेयं
पशुमालभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यं ।
ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रं । सारस्वत्यातिरात्रं । माहृत्या वृहतः
स्तोत्रं । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः । तान् पशुभिरेवावरुन्धे”

इत्यस्मिन्निवरोधनाच्चाये चोदकप्राप्ताग्नेयादिपशुसङ्गावस्य चि-
द्वदनुवादात्समुच्चयोऽवगम्यते ।

एकादश्याध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्ममतायिमः ।

पशुभेदाद्देवपाककालैक्याच्छक्तितोऽन्तिमः” ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्भेदानु-
सारेण वसाधोमो भिद्यत इति चेत् मैवं । प्रजापतिरेक एव
सप्तदशानां पशूनां देवता, तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते,
प्रदानस्यापि पाक उपसन्नं, प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति, का-
लस्यैकः, याज्याया अर्धर्चा तस्य तत्कालेन चोदकातिदे-
शात् प्रकथते च सहोमः, तस्मात्तन्मं ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नो वाङ्मभेदतः ।

भेदो मैवमग्नेषाङ्गश्रपणादौ प्रभुत्वतः” ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या इदयश्चूखवपाश्रप-
ण्योश्च भेदः स्यात्, कुतः, तत्तत्पशुजानां भिन्नत्वात्, मैवं । पशुजानां
बहुत्वेऽपि प्रौढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थश्रपणादौ प्रभुत्वात्, तस्मात्तन्मं ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितं ।

“प्राजापत्यप्रचारः किमाभवे अस्त्रिसोमतः ।

ऊर्द्धं वा विहृतौ वोत परस्तात्सर्वसोमतः ॥

आभवे चोदकादुक्त्वावन्तिभ्यां तदनन्तरः ।

श्रुतिबाधस्तथा तस्मात् तृतीयो विहृतित्वतः ॥

पञ्चवो न हि सोमस्य विकारा अविशेषतः ।

उक्तत्वात् सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचर्यतां” ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुप्रचारस्य काले चतुर्धा सं-
 ख्यः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः । द्वितीयसवने प्रथममांभवः
 पवमानः, ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः ब्रह्मवन्तः सोमाः, ततो
 ऽगस्त्येख्यवग्निष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेषु अग्निष्टोमसाञ्ज ऊर्ध्वमु-
 क्थ्यादयः सोमविकारा इति । एवं स्थिते प्राजापत्यपशूना-
 मांभवकाले प्रचारः कृतः प्रकृतौ तस्य पशुप्रचारकालत्वेन
 चोदकप्राप्तेरित्याद्यः पक्षः । उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यै-
 खरन्तीति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वः कालो विधीयते ।
 यदि प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमांभवकालस्या-
 स्तीति बोध्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तैर्वचनमिदमनर्थकं
 स्यात्, अतस्तृतीयसवनगतसोमानामुपरीति वक्तव्यं । यदि तत्र
 सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्येत तदा चोदकप्राप्तः कालो वि-
 प्रकृत्येत । ततः प्रत्यासत्तये अस्त्रिणां वैश्वदेवग्रहान्तानां सो-
 मानामुपरीति द्वितीयः पक्षः । उपरिष्ठात् सोमानामित्य-
 विशेषप्रवृत्ता ऋतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविषयायां बाध्येत,
 तस्माच्छ्रवतां तद्द्रष्टानाञ्च सोमानामुपरिष्ठादग्निष्टोमे
 यज्ञायज्ञीयसाञ्जा संस्थिते सति तत्प्रचारः कार्यः, तस्य वि-
 कृतिकासत्वात् प्राजापत्यपशूनाञ्च विकृतिरूपत्वादिति द्विती-
 यः पक्षः । सोमविकाराणामेवाद्यं कालः पञ्चवस्तु न सोम-
 विकाराः तस्माद्विशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां वैकृताना-

नाद्य सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यपशुप्रकार इति
राडाक्तः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“पर्यग्निकरणे त्याग आसन्नो ब्रह्मसामनि ।

कर्मशेषनिषेधस्य कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥

किं वोत्कर्षो विञ्जिष्टस्य द्वारस्थोक्तिवदादिमः ।

अदृष्टवाक्यभेदात्तेर्द्रव्याभावेन चान्तिमः” ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते “तान्
पर्यग्निकृतानुत्सृजति ब्रह्मसाम्यासन्नमत” इति । तेषु सप्तदशेषु
पशुषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकालभावो कर्मशेष उत्सर्ग-
शब्देन निषिध्यते । अश्वमेधे पर्यग्निकृतानारक्षानुत्सृजतीत्यत्र
कर्मशेषनिषेधस्य सम्प्रतिपक्षत्वाद्चापि तथात्वेन सप्तदश पशवः
पर्यग्निकरणान्ताः समापनीयाः, आसन्नमतिना च ब्रह्मसामकाले
कर्मान्तरं विधीयत इति प्राप्ते श्रूमः । कर्मान्तरविधौ सप्तदश-
पशुजन्याद्दृष्टाद्भिन्नं किञ्चिददृष्टं कस्येत वाक्यभेदस्य प्राप्नु-
यात् । किञ्च ब्रह्मसाम्यासन्नमत इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणात्
न कर्मान्तरविधिः सम्भवति । तस्मान् पर्यग्निकरणानन्तरमेव
कर्तव्यस्य सप्तदशपशूनामासन्नादिशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षो
विधीयते । तथा सत्यर्धप्राप्तः पर्यग्निकरणानन्तरभाविकर्म-
शेषव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूद्यते ॥ • ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ • ॥

देवस्याहः सवितुः प्रसवे वृहस्पतिना वाजजिता
 वाजं जेषं देवस्याहः सवितुः प्रसवे वृहस्पतिना वाज-
 जिता वर्षिष्ठं नाकः रुहेयमिन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं
 वाजं जापयतेन्द्रे वाजमजयित् । अश्वाजनि वाजिनि
 वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्तसमत्सु वाजय । अर्वासि
 सप्तिरसि वाज्यसि वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे
 जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः क्लभीत ॥ १ ॥

काष्ठां गच्छत । वाजं वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु
 विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयर्ध्वं
 तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः । ते नो अर्वन्तो हवन-
 श्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः । मितद्रवः सहस्रसा
 मेधसाता सनिष्यवः । महो ये रत्नः समिधेषु जधिरे
 शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु । देवताता मितद्रवः
 स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकः रक्षांसि सनेम्यसमद्युय-
 वन् ॥ २ ॥

अमीवाः । एषस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां
 बद्धो अपिकक्ष आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवी-
 त्वत्यधामहास्यम्बापनीफणत् । उत स्मास्य द्रवतस्तुर-
 ष्यतः पूर्णं न वेरनु वाति प्रगर्धिनः । श्वेनस्यैव भजतो

अ॒ह॒सं परि॑ द॒धि॒क्वाव॑णः स॒होर्जा॑ तरि॒चतः॑ । आ॒ मा
वा॒जस्य॑ प्र॒सवो॑ ज॒गम्या॑दा द्यावा॒पृथि॒वो विश्व॑श॒भू ।
आ॒ मा ग॒न्तां पि॒तरा॑ ॥ ३ ॥

मा॒तरा॒ चा मा॒ सोमो॑ अ॒मृत॒त्वाय॑ गम्यात् । वा॒जि॒-
मो वा॒जजि॑तो वा॒जः॑ स॒रि॒ष्यन्तो॒ वाजं॑ जे॒ष्यन्तो॒ दृ॒ह॒-
स्य॑ते॒र्भाग॑मव॒जिघ्र॑त वा॒जिमो॑ वा॒जजि॑तो वा॒जः॑ स॒सृ॒-
वाः॑ सो वा॒जं जि॒गिवाः॑ सो दृ॒ह॒स्य॑ते॒र्भागे॑ नि॒ष्व॒द्रुमि॑व
वः॒ सा स॒त्या स॒न्धाभू॑द्यामिन्द्रेण स॒मध॑ध्व॒मजी॑घ्रिप॒त
वम॑स्यतय॒ इन्द्रं॑ वा॒जं वि॒मुञ्च॑ध्वं ॥ ४ ॥

स्क्ल॒भीत॒ यु॒यव॑न् पि॒तरा॒ द्वि॒च॒त्वारि॑ः॒श॒च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तमे रथमन्वा वर्णिताः । अष्टमे रथस्य धावनमन्वा वर्णितो
कल्पः । रथमातिष्ठति “देवस्याहः सवितुः प्रसवे दृहस्यतिना
वाजजिता वाजं जेषं” इति । आतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः । वाजजिता
अन्नजयकारिणा दृहस्यतिनानुगृहीतोऽहं वाजं जेषं अन्नं जेषा-
मि । एतन्नम्रगतं दृहस्यतिशब्दं ब्राह्मणजात्यधिमानिदेवपर-
त्वेन घ्याचष्टे “देवस्याहः सवितुः प्रसवे दृहस्यतिना वाजजिता
वाजं जेषमित्याह । सविदप्रसूत एव ब्राह्मणा वाजमुञ्चति”

(त्रा०का०१।प्र०३।अ०६।) इति । कथ्यः । चालाखे रथचक्रं नि-
मिक्तं ब्रह्मारोहति तमत एवानुमन्वयते “देवस्त्राहः सवितुः
प्रसवे दृहस्यतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकः र्हेयं” इति ।
निमिक्तं निखातस्य काष्ठस्त्राये स्थापितं, वर्षिष्ठमतिशयेन प्र-
दृष्टं । पूर्वमन्ववद्वाचष्टे “देवस्त्राहः सवितुः प्रसवे दृहस्यतिना
वाजजिता वर्षिष्ठं नाकः र्हेयमित्याह । सवित्प्रसूत एव
ब्रह्मणा वर्षिष्ठं नाकः रोहति” (त्रा०) इति । विधत्ते “चालाखे
रथचक्रं निमिक्तः रोहति । अतो वा अङ्गिरस उक्तमाः सुवर्गे
लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गे लोकमेति” (त्रा०)
इति । अत उपरिस्थिताद्रथचक्रात्, उक्तमा *उद्गततमाः, सा-
क्षादेव अथवधानेनैव । विधत्ते “आवेष्टयति । वज्रो वै रथः ।
वज्रोश्चैव दिशोऽभिजयति” (त्रा०) इति । ऊर्ध्वकाष्ठाय स्थापितं
ब्रह्मणा समारूढं रथचक्रं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यावर्तयेत् । रथस्य
वज्रात्रत्वात् वज्रत्वं तच्चान्यत्राक्षात् “स्वसृतीयः रथसृतीयं
यूपसृतीयं” इति । अतो भ्राम्यमाणेन वज्ररूपेण रथचक्रेणैव
सर्वासां दिशां जयो भवति । विधत्ते “वाजिनाः साम गावते ।
अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावदन्ते” (त्रा०) इति । वाजिनामन्ना-
र्थिनां सम्बन्धि चत् साम तद् ब्रह्मा गावते । अन्नप्रदस्तु साम-
विशेषः प्राखान्तरे द्रष्टव्यः । ब्रह्मण इदं गानमित्यापस्तम्बः
स्यष्टयति ‘शौदुम्बरः रथचक्रं ब्रह्मारोहति तमाह वाजि-
नाः साम गावतेति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयति । तच्च

* उद्गाढतमा इति का० ।

आवर्तमाने ब्रह्मा गायति' इति । कल्पः । आह्नन्ति दुन्दुभीन्
 सम्प्रवदन्ति वाचः सम्प्रवदिता वाचोऽनुमन्त्रयते "इन्द्राय
 वाचं वदतेन्द्रं वाजं आपयतेन्द्रो वाजमजयित्" इति । याम-
 लक्षणेन परमैश्वर्येण योगाद् यजमान इन्द्रः, तस्माद् इन्द्राय
 हे सभ्या ब्राह्मणा आग्नीर्वादरूपां श्रुतां वाचं वदत, इन्द्रं
 यजमानं वाजं आपयत, अन्नविषये जयं प्रापयत । अन्न-
 मिन्द्रो यजमानो वाजमन्नमजयित् जयतु । सोऽयं मन्त्र आ-
 पस्तम्बेन दुन्दुभिवादाने विनियुक्तः 'इन्द्राय वाचं वदतेति
 दुन्दुभीन्सः प्रादयन्ति' इति । तमेतं दुन्दुभिघातं विधातुं
 प्रसौति "वाचो वर्धं देवेभ्योऽपाक्रामत् । तदनस्यतीन् प्रावि-
 ब्रत् । सैषा वाग्वनस्यतिषु वदति । या दुन्दुभौ । तस्माद्दुन्दुभिः
 सर्वा वाचोऽतिवदति" (ब्रा०) इति । वाग्देवताया वर्धं नादा-
 त्मकं प्रधानशरीरं, तस्य प्रवेजादयं दुन्दुभिः सर्वा मनुष्य-
 वाचोऽतिक्रम्य ध्वनिं करोति । विधत्ते "दुन्दुभीन्समाह्नन्ति ।
 परमा वा एषा वाक् । या दुन्दुभौ । परमथैव वाचावरां
 वाचमवरुन्धे । अथो वाच एव वर्धं यजमानोऽवरुन्धे" (ब्रा०)
 इति । मन्त्रगतमिन्द्रपदं वाजमजयित्दित्येतच्च व्याचष्टे "इन्द्राय
 वाचं वदतेन्द्रं वाजं आपयतेन्द्रो वाजमजयित्दित्याह । एष वा
 एतर्हीन्द्रः । यो यजते । यजमान एव वाजमुञ्जयति" (ब्रा०)
 इति । कल्पः । अथास्मा अन्नाजनिं प्रयच्छति "अन्नाजनि
 वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यन्नात्समत्सु वाजय" इति । अस्मै
 यजमानाय । अन्नमजति क्षिपतीत्यन्नाजनी कन्ना, सा च विजये-

नास्रप्रदत्ताद्वाजिनो । वाग्निन्यो वेगवत्योऽश्मगतयः, तां अस्याः कञ्चाया इति वाजिनीवती । यथोक्तगुणत्रयोपेते हे कञ्चे वा-जेष्वशेषु निमित्तभूतेषु सत्सु त्वमस्यान् समसु युद्धेषु वाजस्र गमय । अयं मन्त्रः स्पष्टत्वबुद्धोपेक्षितः । त्रीन्विधेयान् विधन्ते “सप्तदश प्रव्याधानाजिं धावन्ति । सप्तदश स्तोत्रं भवति । सप्तदश सप्तदश दीयन्ते । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराष्ट्रै” (ब्रा०) इति । प्रकर्षेण बलाधिक्येन विध्यन्ते मुच्यन्ते बाणा चावत्परि-माणेषु देशविशेषेषु तावत्परिमाणा देशाः प्रव्याधाः । ते च सप्त-दशसङ्ख्याकाः, तेषामन्तेऽवधिलस्रोतनाय काचिदौदुम्बरो ब्राह्म निखन्यते । तस्काष्ठयुक्तोऽवधिराजिः । तत्पर्यन्तं रथारूढा धावेयुः । अस्मिन् वाजपेये सामवेदप्रसिद्धं यत्स्तोत्रं तत्सप्तदशसङ्ख्याका-वृत्तियुक्तं भवेत् । तदावृत्तिप्रकारस्तु अष्टमप्रपाठके समिध-मातिष्ठेत्यस्मिन्ननुवाके ब्राह्मणोदाहरणेन स्पष्टीकरिष्यते । दक्षिणाखेन दातव्यानां रथादीनां गोशतान्तानां द्रव्याणां मध्य एकैकद्रव्यं सप्तदशसङ्ख्यायुक्तं दद्यात् । तथापस्तमो दर्श-यति ‘दक्षिणाकाले सप्तदश रथान् ददाति सप्तदशानांसि सप्त-दशान्यान् सप्तदश हस्तिनः सप्तदश निष्कान् सप्तदश दास्यः सप्तदशाजाः सप्तदशावोः सप्तदश वासांसि सप्तदश गवां शतानि’ इति । अद्यपि स्तोमविशेषविधेर्देयद्रव्यसङ्ख्याविधेस्तु नायमव-सरः तथापि गन्तव्यदेशविशेषसङ्ख्याविधिप्रसङ्गेन तदुभयं वि-हितं, तथा सत्येकेनैव सप्तदशः प्रजापतिरित्यनेनार्थवादेन विधिचयस्य स्तोत्रं ब्रह्मत्वात् । कल्पः । तथा यथायुक्तमस्यान्

क्षिपति “अर्वाक्षि” इति दक्षिणं “सन्निरक्षि” इति मध्यमं “वाक्-
 क्षि” इत्युत्तरमिति । अर्वाद्योऽश्वजातिविशेषाः तदेवाभिप्रेत्या-
 न्वाचासायते “इयो देवानवहदर्वा सुरान्वाजी मन्वर्षानयो
 मनुष्यान्” इति । वामदक्षिणयोरश्वयोर्मध्ये ईषादक्षं प्रशवं
 तयोर्मध्ये सप्लास्यजातिविशेषोपेतमश्वं युञ्ज्यात् । चीन् तान्
 देवताचयरूपेषु सौति “अर्वाक्षि सन्निरक्षि वाक्क्षीत्वार ।
 अग्निर्वा अर्वा । वायुः सन्निः । आदित्यो वाजी । एताभिरेवास्मै
 देवताभिर्देवरथं युनक्ति” (ब्रा०) इति । पूर्वं यजुषा युनक्तीत्यत्र
 मन्त्रो विहितः । इदानीं रथस्योमं विधत्ते “प्रष्टिवाहीनं युनक्ति ।
 प्रष्टिवाही वै देवरथः । देवरथमेवास्मै युनक्ति” (ब्रा०) इति ।
 प्रष्टिः पादत्रयोपेतो भोजनपात्रस्थाधारः, तददक्षौष्मभिर्वहतीति
 प्रष्टिवाही । अत एवोपरिष्ठादच्छते “त्रयोऽश्वा भवन्ति रथ-
 स्यतुर्थः” इति । कल्पः । अथैतानाजिसृतो विख्यापवति “वा-
 जिनेो वाजं धावत महतां प्रसवे जयत वि योजना मिसीध-
 मध्वनः स्तुधीत काष्ठां गच्छत” इति । हे वाजिनोऽवा
 वाजमसं सन्वादक्षितुं त्वरया धावत, महतामनुष्ठायां सन्वा-
 मसं जयत, विशेषेषु बलान्वपि योजनानि मिसीधं शीघ्र-
 धावनेन परिमितान्येषामीव कुरुत । किञ्चाध्वनो मार्गम्
 स्तुधीत स्वस्त्ववत, शीघ्रगत्या पीडितान् कुरुत । काष्ठामध-
 समान्निमाजिन्निरो गच्छत । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागं प्रतीक-
 लेनोपादाय चतुर्थभागे काष्ठाशब्दं व्याचष्टे “वाजिनो वाजं
 धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गो वै लोकः काष्ठ । सुवर्ग-

मेव लोकं यन्ति” (ब्रा०) इति । दिग्बिम्बे विधातुं प्रसीति “सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति । ये आर्जिं धावन्ति” (ब्रा०) इति । विधत्ते “प्राञ्चो धावन्ति । प्राङ्ङि व हि सुवर्गो लोकः” (ब्रा०) इति । प्राञ्चः पूर्वाभिमुखाः, ऐन्द्रत्वात् स्वर्गस्य प्राग्दिग्वर्तिनः । कल्पः । अथ रथान् धावतोऽनुमन्त्रयते ‘वाजे वाजेऽवत वाजिनो नः’ इति चतस्रभिरनुकन्दसमिति । तत्रेयमृक् प्रथमा “वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता चतस्राः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं दृप्ता यात पथिभिर्देवानैः” इति । हे वाजिनोऽस्याः वाजे वाजे तत्तदन्ननिमित्तं धननिमित्तञ्च नोऽम्भानवत, विप्रा प्राञ्चणवत् खानेन शुद्धाः, अमृता मरणरहिताः अमरहिताः, चतस्राः चतं सत्यं अस्य गन्तव्यदेशं जानन्तः । तादृग्भ्याभिमानिनो हे देवाः अस्य मध्वः पिबत धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्राप्यमाणं मधुसमीर्न मैवारचहरसं पिबत, पीत्वा च मादयध्वं दृष्टा भवत । ततस्तृप्ताः संतो देवानैः पथिभिरार्जिं प्रति यात । अथ द्वितीया “ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः” इति । ते अथा अर्वन्तो गतिकुशलाः, हवनश्रुतोऽस्मदाङ्गानश्रोतारो वाजिनोऽन्नवन्तो विश्वे सर्वेऽपि हवमाङ्गानमस्मदन्नं शृण्वन्तु । अथ तृतीया “मितद्रवः सहस्रसा मेधसाता सर्गिण्यवः । महे ये रज्ज् समिथेषु जधिरै ब्रं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु” इति । महान्तमपि पन्थानं मितभस्पर्मिवं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः, सहस्रसाः सहस्रसं महतोऽन्नराजेः सर्गि-

तारो दातारः । मेधसाता यज्ञस्य प्रदातारः, समिवः
 यज्ञिं द्रव्यदानमस्मास्त्रिच्छन्तः । ईदृशा चोऽग्नाः समियेषु वृ-
 मेषु महो रत्नं अत्यधिकं ब्रह्मोर्धनं जग्निरे हतवन्तः, ते वा-
 जिनो नोऽस्माकं ब्रं भवन्तु सुखकरा भवन्तु । अथ चतुर्थी
 “देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रचांसि
 सनेम्यस्यद्युवन्नमीवाः” इति । देवताता देवानर्हन्तीति
 देवतातयः, मितद्रवः पूर्ववत्, स्वर्काः ब्रीह्यधावनेन सुहु वर्ष-
 नीयाः, ते वाजिनः अहिं वृकं रचांसि सर्पवदरक्ष्यवराष-
 कान् राक्षसान् जम्भयन्तः, वर्षव्यत्ययः । सनेमि चिप्रमेव
 अमीवा रोगानस्यद्युवन् अस्मत्तो वियोजितवन्तः । तदेव-
 मध्यापकसम्प्रदायमनुसृत्य मन्त्रचतुष्टयं विभक्तं । बोधावना-
 चार्यस्य ते नो अर्वन्त इत्यादिर्वाजिनो चवेष्टित्यन्त एक एवं
 मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थीमेष स्य वाजीत्यादिकाष्टकं चतुष्टये
 ऽन्तर्भावयामास । तदीयपाठस्य “एष स्य वाजी चिपिं तुर-
 ष्यति सीवाद्यां बद्धो अपिकश्च आसनि । क्रतुं दधिक-
 अनु सन्तवीलत्पथामङ्गाः स्वन्वापनीफणत्” इति । सीवाद्यां
 कश्चे आस्ये च तप्तदुश्चितरञ्जुविशेषैर्वद्धः सन् एषः स्यः वाजी
 एषोऽस्यः चिपिं तुरश्यति कर्मां त्वरयति । बद्धधा बद्धतात्
 रथं भञ्जयितुमितस्ततो न गच्छति, कर्मायास्वस्थाः ब्रीह्य-
 धावतीत्यर्थः । दधिक्राः धारकान् मार्गावरोधकान् पाषाण-
 दीनपि अतिक्रामन् क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु सन्तवीलत्
 सम्यगनुसन्धानः । पथां मार्गाणामङ्गांसि लक्षणाणि कुटि-

स्नानि निखोन्नतानि च वाजी अन्वापनीफणत् अनुक्रमेण
 ष्टजुलं समलं चापादयन् तुरण्यतीति पूर्तत्रान्वयः । कस्यः ।
 स यद्यस्मै रथभ्रेषमाचक्षते आग्नीध्र एतान् जुहोत्युत स्नास्य
 द्रवतस्तुरण्यत इति । पाठस्तु “उत स्नास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्षे
 न वेरन् वाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव भ्रजतो अङ्गुसं परि दधि-
 क्रावणः सहोर्जा तरिचतः” इति । उत स्ना अपि च द्रवतो
 गच्छतः तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगर्धिनः अत्रधिं प्राप्तुं कांचतोऽस्या-
 न्तस्य अङ्गुसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे
 वर्तमानमनु वाति गच्छन्तमश्वमनु उत्सिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छ-
 ति । कस्य किमिव । वेः पक्षिणः पर्षे न पक्ष इव । यथा त्वरया
 गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्सिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतो
 ऽश्वस्यासङ्काररूपं वस्त्रचामरादिकं विसृष्टमवलोक्यते । पक्षि-
 माचस्य पर्षेमङ्गुसस्य दृष्टान्तत्वेनाभिहितं । शीघ्रधावने श्येन-
 दृष्टान्त उच्यते । भ्रजतो गच्छतः श्येनस्येव दधिक्रावणो धा-
 रकपर्वताद्यतिक्रामिण ऊर्जा सहात्यन्तबलेन सह तरिचतो
 मृगं तरतोऽश्वस्येति योज्यं । आपस्तम्बस्त्वेवमाह ‘वाजिनो वाजं
 धावतेति चतस्रभिर्धावतोऽनुमन्त्रयतेऽग्निकालरेणेति धावत्सू-
 क्ष्मितीर्यजमानं वाचयति सक्षयं प्रायोदस्य आवृत्य प्रदक्षिण-
 मावर्तन्ते मितद्रव इति चतस्रभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते’
 इति । ‘वाजिनो’ ‘वि योजना’ ‘वाजे वाजे’ ‘ते नो अर्वन्तः’
 इति चतस्रः । प्रधावतोऽनुमन्त्रणं विधत्ते “चतस्रभिरनुम-
 न्त्रयते । चत्वारि हन्दाऽसि । हन्दाभिरेवैनां सुवर्गं लोकं

यद्यमन्ति” (ब्रा०) इति । गायत्री चिद्युब् जगत्पुत्रुविति इन्द्रां
 चतुष्टयं । उदङ्मुखत्वेनावृत्तिं विधत्ते “प्र वा एतेऽस्मासोका-
 ष्यवते । य आजिं धावन्ति । उदङ्घ आवर्तन्ते । असादेव
 तेन सोकाश्चयन्ति” (ब्रा०) इति । कल्पः । रथविमोचनोषं
 जुष्टोत्था मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादिति । पाठस्तु “आ मा
 वाजस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृथिवी विश्वन्नभू । आ मा
 यन्तां पितरा मातरा आ मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात्”
 इति । वाजस्यास्य प्रसव उत्पत्तिर्मां प्रत्याजगम्यादागच्छतु ।
 द्यावापृथिवी च विश्वन्नभू कृत्स्नस्य जगतः सुखं भाववन्तौ
 मां आगच्छतां । पितरा मातरा अस्मदोयः पिता माता च
 मां प्रत्यागन्तां चिरं जीवित्वाय समागच्छतां । किञ्च सोमसाष्ट-
 तत्वाय मम देवत्वजन्मने मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । अपाम
 सोमममृता अभ्रमेति ह्यन्यत्र श्रुतं । विधत्ते “रथविमोचनोषं
 जुष्टेति प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०) इति । रथविमोकेनाश्वानामायाषं
 परिहृत्य स्वयं प्रतिष्ठितो भवति । मन्त्रे वाजप्रसवोक्तेरभि-
 प्रायमाह “आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादित्याह । अश्वं वै
 वाजः । अश्वमेवावदन्धे” (ब्रा०) इति । इतरैः षोडशरथै-
 र्धावन्तः कृष्णसदानं विधातुं प्रसूयति “यथासोकं वा एत
 उदङ्घयन्ति । य आजिं धावन्ति” (ब्रा०) इति । ये रथान्तर-
 वर्तिन आजिं धावन्ति एते यथासोकं यथास्वानमुष्यन्ति
 यस्मिन् यस्मिन् स्थाने यो यो धावति असावसौ तत्तत्स्थानं
 जयतीत्यर्थः । विधत्ते “कृष्णसं कृष्णसं वाजसङ्गः प्रयच्छति ।

यमेव ते वाचं लोकात्मन्ववन्ति । तं परिक्रीयावदन्धे” (त्रा०)
 इति । यवचषपरिमितं सुवर्षं कृष्णखं । वाचमन्वमुद्दिश्य सरन्ति
 धावन्तीति वाजसूतो रथान्तरवर्तिवः । अत एवापस्तम्बः
 ‘यजुर्व्युक्तं यजमान आरोहति वाजसूत इतरान् रथान्’ इति ।
 एकैकस्मै वाजसूते एकैकं कृष्णखं दद्यात्तेन तैः सन्पादितमञ्जं
 निवासस्नानञ्च परिक्रीय स्वाधोनं करोति । तान् षोडश
 कृष्णखान् पुनरादायैकीकृत्य ब्रह्मणे तद्दानं विधत्ते “एकधाः
 ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति”(त्रा०) इति ।
 चरुं विधातुं प्रसूति “देवा वा ओषधीष्वजिमयुः । तद्
 वृहस्यतिरुद्वचयत् । स नीवाराञ्चिरवृणीत । तस्मीवाराणां
 नीवारत्नं” (त्रा०) इति । यथा पूर्वं प्रथमतो वाजपेयसागार्थ-
 स्नाजिं धावतो बृहस्पतेर्जयस्तद्दद्याद्योषधीषु सारस्त्रीकारा-
 षाजिप्राप्तौ बृहस्पतिर्जयं प्रायौषधीषु सारत्वेन नीवारा-
 नन्याभ्य ओषधीभ्यो निष्कृष्यावृणीत, निःशेषेण वृतत्वात् नी-
 वारत्नं सम्यक् । विधत्ते “नीवारञ्चरुर्भवति । एतद्दे देवानां
 परममञ्जं । यस्मीवाराः । परमेणैवास्या अजाद्येनावरमन्नाथ-
 मवदन्धे” (त्रा०) इति । ब्राह्मादिभ्योऽत्यन्तपूतत्वेन नीवाराणां
 देवासत्वं । चरोः परिमाणं विधत्ते “सप्तदशत्ररावो भवन्ति ।
 सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराष्ट्रै” (त्रा०) इति । चरोः
 सप्तदशत्ररावपरिमितत्वं पूर्वं तत्प्रचारविधौ व्याख्यातं । चरु-
 निष्पादनोपसृक्तं द्रव्यविशेषं विधत्ते “चोरे भवति । इत्यमे-
 वासिन् दधाति” (त्रा०) इति । इत्थं स्नातुत्वं । निष्पत्ते चरौ

घृतष्वावनं विधत्ते “सर्पिष्वान् भवति मेधत्वाद्य” (ब्रा०)
 इति । एतदेवाभिप्रेत्याश्वदेवानुद्दिश्यात्स्व मध्वः पिबत मादवध्व-
 मित्यस्य मन्त्रस्यार्थो व्याख्यातः । चरोर्देवतां विधत्ते “बाह-
 स्स्यतो वा एष देवतया । यो वाजपेयेन यजते । बाहस्यत्स
 एष चरुः” (ब्रा०) इति । कर्तव्य इत्यध्याहारः । वाजपेसवा-
 जिनो बृहस्पतिर्देवतेति तत्रत्यचरोरपि सा देवता युक्ता ।
 कल्पः । तमेतान् यजुर्युजोऽश्वानवघ्नापयति “वाजिनो वाज-
 जितो वाजꣳ सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजि-
 घ्नत” इति । वाजजितोऽन्नं जेतुमुद्यता वाजिनो हे अश्वो वा-
 जमन्नं जेतुमाजिमुद्दिश्य सरिष्यन्तो धावनं करिष्यन्तो वाज-
 मन्नं जेष्यन्तो यूयं बृहस्पतेर्भागमिमं चरुमवजिघ्नत । कल्पः ।
 यजुर्युजोऽश्वान् प्रत्याधावतोऽवघ्नापयति “वाजिनो वाजजितो
 वाजꣳ सस्रवाꣳसो वाजं जिगिवाꣳसो बृहस्पतेर्भागे निमृद्धं”
 इति । यजमानार्थं रथे यजुर्भिर्मन्त्रैर्वीजनीया अश्वो
 यजुर्युजः । सस्रवांसः धावनं कृतवन्तः । जिगिवांसः जयं कृत-
 वन्तः । निमृद्धं शुद्धा भवत । आपस्तम्बमते तु जिगिवाꣳस
 इत्यन्तो मन्त्रः, तदर्घ्यपूरणाय बृहस्पतेर्भागमवजिघ्नतेति पूर्व-
 श्चान्मन्त्रादनुवर्तनीयं । अवशिष्टभागो मन्त्रान्तरं । तस्य विनि-
 योगं स एवाह ‘बृहस्पतेर्भागे निमृद्धमिति प्रप्रोथेषु च स्त्रेपा-
 स्त्रिमार्ष्टि’ इति । प्रप्रोथा श्रोत्राद्याणि । आजिधावनात् पुरा
 पश्चात्तावघ्नापणं विधत्ते “अश्वान् सरिष्यतः सस्रुषश्चावघ्ना-
 पयति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति । तमेवावहन्धे” (ब्रा०)

इति । कल्पः । अथ रथान् विमुच्यमानाननुमन्त्रयते “इयं वः सा सत्या सन्धाभूद्यामिन्द्रेण समधध्वं” इति । हे रथा वो युष्माकमियं सन्धा आजिधावनप्रतिज्ञा सा सत्याभूत्, यां प्रतिज्ञामिन्द्रेणेन्द्रानुग्रहेण समधध्वं सम्यग्धारितवन्तः । इन्द्रानुग्रहायैवेन्द्रस्य वज्रोऽसीति रथमन्त्र आवातः । कल्पः । दुन्दुभीनवस्यतोऽनुमन्त्रयते “अजीजिपत वनस्यतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वं” इति । हे वनस्यतयो वनस्यतिविकारा दुन्दुभय इन्द्रं यागस्वामिनं वाजमन्त्रमुद्दिश्याजीजिपत यथा जितवान् भवति तथा जितवन्तः, तादृशा यूयं पूर्वं यत्र बद्धासतो विमुच्यध्वं विमुक्ता भवत । बन्धनप्रदेशस्वापसाम्नेन दर्शितः ‘दक्षिणस्थां वेदिश्रोण्यां सप्तदश दुन्दुभीन् प्रवध्नाति’ इति । विधत्ते “अजीजिपत वनस्यतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति दुन्दुभीन् विमुच्यति । यमेव ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभय उच्ययन्ति । तमेवावदन्धे” (ब्रा०) इति ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

“देवारोहेन्द्रयं स्वामी ब्रह्मारोहणमन्त्रध्वं ।

देवेतीन्द्रा दुन्दुभीनां घोषोऽन्वाज कत्रायहः ॥

अर्वाषोति त्रिभिर्मन्त्रैर्युगत्त्वश्वचयं रथे ।

वाजीत्येतैर्मन्त्रयेत चतुर्भिर्धावतो रथान् ॥

मितेत्याभिस्यतसृभिस्तान् प्रत्याधावतो रथान् ।

आ मा रथविमुक्तास्त्र्यं जुहुयात्, वाजिनदयात् ॥

गतेः पुरोपरिष्ठाच्च प्रापथेषदमश्वकान् ।

वृषादि जिघ्रतेत्यन्तो द्वितीयेऽथनुषण्वते ॥

वृषेति माह्विं चोषायामिषं तु रथमन्वसं ।

अजी दुन्दुमिमन्तः स्नात्, एकविधतिरोरिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । इन्द्रसाध्यायस्य इतीषपादे चिन्तितं ।

“यजुर्व्युक्तोऽध्वर्युभागं बाधते यमवत्युत ।

बाधः प्राकाशवध्वैवं पक्षे प्राप्नो नियम्यते” ॥

वाजपेये श्रूयते ‘यजुर्व्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति’ इति । तथा-
यमर्थः । रथमन्वसदासीनिष्कादीनि सप्तदशद्रव्याणि प्राकृत-
गवाभ्यादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्र विहितानि, तेषु च प्रति-
द्रव्यं सप्तदशसङ्ख्या विहिता । ततो रथाः सप्तदश । तेषु मुख्यं
रथं यजमानारोहणायैकस्य वज्रोऽधीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः
सञ्जीकरोति, सोऽयं यजुर्व्युक्तो रथः, तच्च दक्षिणांकात्सेऽध-
र्यवे दद्यादिति । प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा चोदक-
प्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाध इवमत्रापि । ननु सप्तदशद्रव्यविधा-
नेनैव प्राकृतद्रव्यबाधः सिद्धः । वाढं । तथाप्यर्धनः पादिन
इत्यादिसमाख्याप्रापिता * विधमविभागविशेषकृप्तिर्न द्रव्या-
न्तरमात्रेण बाधितुं शक्या, विरोधिना विधान्तरस्याविधा-
नात् । अतश्चोदकप्राप्तयेयमध्वर्युभागविशेषकृप्तिः सा यजुर्व्युक्त-
रथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते । तस्मादध्वर्युर्न रथा-
न्तरभागोऽस्ति नापि मन्वसदासीनादिभाग इति पूर्वः पक्षः ।

* विधमविभागविशेषकृप्तिर्नस्थान्तरविधिमात्रेण न बाधितुं शक्या,
विरोधि भागान्तरस्य विधानादिति तै० ।

नैतद्युक्तं प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात् । अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशो
 तत्र विधेयौ । यजुर्व्यक्तं रथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथा हि सप्तदश-
 रथान् ददातीत्युक्ते कस्य को रथ इति वीक्षायां यजमाने-
 ष्चाया नियामकत्वाद्यदाध्वर्यवे तं दातुमिच्छति तदा प्रा-
 प्नोति, यदा नैच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तिः ।
 ततो यजुर्व्यक्तो यो रथः सोऽध्वर्यवेऽवश्यं देय इति नियम्यते ।
 अतो न कस्याप्यनेन बाधः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“अरावैः सप्तदशभिर्यस्यरुस्तत्र मुष्टयः ।

चत्वारः सन्ति गो घोत स्यादेकं मुष्टिसङ्ख्ययोः ॥

तत्किमाद्यस्येदितत्वाच्छरावापूरणाश्च सः ।

द्वितीयोऽस्त्विति चेन्नैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥

द्वितीयोऽस्वेकलोपेऽत्र धर्मः सङ्ख्यैव लुप्यतां ।

क्रियायोगाच्च तद्धर्मः प्राथम्यात्सानुगृह्यतां” ॥

प्रकृतौ चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति मुष्टितत्सङ्ख्ये श्रुते, तथा
 वाजपेथे विद्वतिरूपः सप्तदशअरावस्यरुः श्रुतः, तत्र चरौ
 किं मुष्टिसङ्ख्ये द्वे अपि विद्येते किं वा द्वे अपि न विद्येते । आ-
 होस्त्रिदुभयोरेकमस्ति अन्यस्त्रास्ति । यदैकं तदापि किं मुष्टि-
 रेव किं वा सङ्ख्यैवेति संशयः । चोदकप्राप्तमुभयमस्तीत्याद्यः
 पक्षः प्राप्नोति । चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशअरावपूरणसमर्थस्य
 चरोरनिष्यन्तेः स पक्षो न युक्तः । तर्हि मुष्टिसङ्ख्ये द्वे अपि
 बाधेते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेत्, मैवमेकतरबाधेनैव

पूरणाभावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात् ।
 नन्वचोपदिष्टेन श्रावद्रव्येषातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते, तथा
 सप्तदशसङ्ख्याया चतुःसङ्ख्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यावी ।
 मैवं । भिन्नविषयत्वेन बाधासम्भवात् । श्रावसप्तदशसङ्ख्ये वान-
 सम्भवे मुष्टिचतुःसङ्ख्ये तु निर्वापसम्भवे इति विषयभेदः ।
 कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः । अन्यथानुपपत्त्येति वदामः, अनुप-
 पत्तिस्य पूरणासम्भवेन दर्शिता । पूरणञ्चैकबाधेनाद्युपपत्ते,
 मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसङ्ख्योपेतैः कुञ्जवादिभिः पूर्तिः स्यात्,
 चतुःसङ्ख्याबाधे यथोचितमधिकसङ्ख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भवि-
 व्यति । एवं तर्ह्येकलोप इति द्वितीयः पक्षोऽस्तु, तथा सङ्ख्या
 धर्मो मुष्टिर्धर्मः, तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्म-
 स्यासिद्धेः सङ्ख्यालोपोऽप्यवश्यावी, सङ्ख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः
 शक्नोत्यवस्थातुं, तस्मात् सङ्ख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 चतुःसङ्ख्या तावन्न मुष्टिमात्रेऽन्वेति कर्मकारकवाचिद्वितीया-
 विभक्त्यन्तस्य चतुःशब्दस्य सहकर्मकारकेण निर्वपतिधातुना
 सदान्वयात् । अतः सङ्ख्या न मुष्टिधर्मः । पाष्णिकान्वयेन
 तु मुष्टिविशेषणं भविव्यति । सङ्ख्यामुष्ट्योः क्रियासम्बन्धे समाने
 सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात् सानुश्रुत्ये, परमश्रुतत्वेन दुर्बलो मुष्टि-
 र्बाध्यत इति राङ्गान्तः ॥ • ॥

इति माधवीधे वेदार्थप्रकाशे छण्णबजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ • ॥

ह्यचस्योख्वमसि ह्यचस्य योनिरसि जाय एहि सुवो
 रोहाव रोहाव हि सुवरहं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामि
 वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यञ्जि-
 यश्चान्त्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ।
 आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानः ॥ १ ॥

यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन
 कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां
 वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन
 कल्पतां सुवर्देवाः अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः
 प्रजा अभूम समहं प्रजया सं मया प्रजा समहः र-
 यस्पोषेण सं मया रायस्पोषोऽन्नाय त्वान्नाद्याय त्वा
 वाजाय त्वा वाजजित्वायै त्वामृतमसि पुष्टिरसि प्र-
 जननमसि ॥ २ ॥

अपानो वाजाय नव च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अष्टमे रक्षधावनमुक्तं । नवमे यूपारोहणमुच्यते । कल्पः ।
 अथ यजमानं तार्थं परिधापयति “ह्यचस्योख्वमसि” इति “ह्यचस्य

योनिरसि" इति दर्भमयं पत्नीमिति । घृताङ्गं वस्त्रं तार्थं । चरु
 राजस्नानीयस्य यजमानस्य गर्भत्वेनापचर्यमाणस्योन्मत्तमावरण-
 मसि । उल्लवृते गर्भं इति कन्दोगा आमनन्ति । हे दर्भमव पट
 चरुस्य राजमहिषीस्नानीयस्य पत्नीशरीरस्य योनिरसि शीतनि-
 वारणकारणमसि । तदेतत्परिधानद्वयं विधत्ते "तार्थं यजमानं
 परिधापयति । यज्ञो वै तार्थं । यज्ञेनैवैनं ५ समर्धयति । दर्भमयं
 परिधापयति । पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनं । वाजं वा एषो
 ऽवरुहत्सते । यो वाजपेयेन यजते । शेषधयः खलु वै वाजः ।
 यद्दर्भमयं परिधापयति । वाजस्यावरुधै" (ब्रा०का०१।प्र०३।
 अ०७) इति । तार्थस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वं । एनं पत्नीदेहं ।
 वाजपेययाजिनोऽन्नावरोधकामिन शेषधिरूपदर्भमयेनाव-
 मवरुद्धं भवति । कल्पः । अथ जायामामन्त्रयते "जाय एहि
 सुवो रोहाव" इति "रोहाव हि सुवः" इतीतरा प्रत्याह "अं
 नावुभयोः सुवो रोह्यामि" इति यजमान इति । स्वष्टार्थामन्त्रः ।
 एहीत्याङ्गानस्य तात्पर्यमाह "जाय एहि सुवो रोहावेत्याह ।
 पत्न्या एवैष यज्ञस्थान्वारम्भोऽनवच्छित्ये" (ब्रा०) इति ।
 आङ्गानेन यजमानस्य यज्ञारम्भमनु पत्न्या अपि यज्ञारम्भे
 सति यज्ञोऽनवच्छिन्नो भवति । पूर्वमन्त्रैः स्वर्गत्वेन निरूपितस्ना-
 रोहणीयस्य यूपस्य चोदकप्राप्तं परिमाणमपवदितुं परि-
 माणान्तरं विधत्ते "सप्तदशारत्निर्यूपो भवति । सप्तदश-
 प्रजापतिः । प्रजापतेरायै" (ब्रा०) इति । चतुर्विंशत्यङ्गुलि-
 परिमितोऽरत्नः, सप्तदशसङ्खाका अरत्नयः परिमाणं च

यूपस्येति विग्रहः । अन्यहुणद्वयं यूपस्य विधत्ते “द्वपरश्चतु-
 रश्रिर्भवति” (ब्रा०) इति । इतरेषां यूपानामग्रे ष्टङ्गस्थानीयः
 काष्ठशेषोऽणोयान् चषालप्रतिमोकायावश्लेथते सोऽस्य ना-
 स्तीति द्वपरत्वं । अष्टाश्रित्वमपवादितुं चतुरश्रित्वं । चषालनाम-
 कस्य यूपकटकस्य दारुमयत्वापवादाय विधत्ते “गोधूमं
 चषालं । न वा एते व्रीहयो न यवाः । यद्गोधूमाः । एवमिव
 हि प्रजापतिः सृष्ट्वै । अथो अमुमेवास्यै लोकमस्रवन्तं करो-
 ति” (ब्रा०) इति । गोधूमं कुर्यादिति शेषः । यथा व्रीहिभ्यो
 यवेभ्यश्च गोधूमानां लोके प्रशस्तत्वमेवमेवान्येभ्यो देवेभ्यः
 प्रशस्तः प्रजापतिः । किञ्च गोधूमसम्पत्त्या स्वर्गोऽस्त्रवान् भवति ।
 यूपस्य वेष्टनं विधत्ते “वासोभिर्वेष्टयति । एष वै यजमानः ।
 यद्यूपः । सर्वदेवत्यं वासः । सर्वाभिरैवैनं देवताभिः समर्धयति ।
 अथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य लोकस्य
 समर्थै” (ब्रा०) इति । वाससां सञ्ज्ञामापस्तम्न आह ‘रश्नना-
 कास्ते सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपं वेष्टयति’ इति । वाससां सर्वदेवत्यत्वं
 “अग्नेस्त्वषाधानं” (सं०६।का०१।प्र०११।अ०) इत्यादौ शैमिकदीक्षा-
 प्रकरणे विस्मृतं । आक्रमणं स्वर्गारोहणं सोपानसदृशं । कल्पः ।
 आहवनीये जुहोत्यन्वारभ्ये यजमाने वाजस्य प्रसवस्येति दा-
 दन्न स्तुवाङ्गतीरिति । पाठस्तु “वाजस्य प्रसवस्यापिजस्य क्रतुस्य
 सुवस्य मूर्धा च व्यन्नियसान्यायनसान्यस्य भौवनस्य भुवनस्या-
 धिपतिस्य” इति । वाजादयः सर्वे मम सन्त्विति शेषः । वाजो
 ऽन्नं । प्रसवस्तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनः पुनइत्युत्पत्तिः । क्रतुः

सङ्कल्पो भोगादिविषयो चागो वा । सुवस्तुस्यैवात्पत्तौ हेतु-
 रादित्यः । अथवा वाजादयः चैवादिमासानां नामविशेषाः ।
 तदानां सर्वे ते प्रीणस्विति वाक्यशेषः । चकाराः परस्पर-
 समुच्चयार्थाः, अणुक्तकासादिदेवतासमुच्चयार्था वा । विधत्ते
 “द्वादश वाजप्रसवीयानि जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
 संवत्सरमेव प्रीणाति । अथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति ।
 सुवर्गस्य लोकस्य समश्चै” (ब्रा०) इति । वाजशब्दप्रसवशब्दौ
 येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन श्रूयन्ते तानि कर्माणि वाजप्रसवीयानि,
 अत्रोत्पत्तिहेतुत्वाद्वा वाजप्रसवीयत्वं । न केवलमनेन हेतुने
 संवत्सरदेवतायाः प्रीतिः किन्त्वस्य यजमानस्य स्वर्गप्राप्तये
 संवत्सरदेवतां निःश्रेणिवदुपधानमाधारमपि करोति । कल्पः ।
 तं दशभिः कल्पैरोहत्यायुर्यज्ञेन कल्पतामिति । तं यूपं, कल्पैः
 कल्पशब्दोपेतैः । पाठस्तु “आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो वज्रेण
 कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां
 चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्प-
 तां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो वज्रेण
 कल्पतां” इति । आत्मा जीवः, यज्ञेन अक्षयम्बन्धिना यूप-
 रोहणेन । आयुरादयः स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्तु । विधत्ते
 “दशभिः कल्पैरोहति । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्हृ-
 मी । प्राणानेव यथास्थानं कल्पयित्वा । सुवर्गं लोकमेति ।
 एतावद्द्वै पुरुषस्य स्वं । चावन्प्राणाः । चावदेवास्यास्ति । ते
 सप्त सुवर्गं लोकमेति” (ब्रा०) इति । अन्यत्र सप्त वै प्रीणसाः

प्राणा दाववाञ्जाविति श्रुतत्वादिहापि किद्राभिप्रायः प्राण-
 शब्दः । अनेन कल्पमन्त्रपाठेन प्राणापानचक्षुःश्रोत्रादीन् प्रा-
 णान् स्वस्वस्थाने स्थापयित्वा तैस्तदीयस्थानैः सह स्वर्गं प्राप्तो
 भवति । कल्पः । वाङ् उद्गृह्णाति “सुवर्देवाः अगन्त्यामृता
 अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम” इति । उद्गृहीताभ्यां वाङ्-
 म्भ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिनयता यजमानेनेदमुच्यते । वयं स्वर्गाव-
 स्थितदेवान् प्रति अगन्त प्राप्ताः स्मः । प्राप्य चामृता देवा
 अभूम । अतः प्रजापतेः प्रीतिविषयाः प्रजा अस्मिन् भूलोके
 यज्ञानुष्ठानपरा अभूम । मन्त्रस्व चीन् भागान् पृथग्व्याचष्टे
 “सुवर्देवाः अगन्तेत्याह । सुवर्गमेव लोकमेति । अमृता
 अभूमेत्याह । अमृतमिव हि सुवर्गो लोकः । प्रजापतेः प्रजा
 अभूमेत्याह । प्राजापत्यो वा अयं लोकः । अस्मादेव तेन
 लोकाश्चैति” (ब्रा०) इति । तेन द्वितीयभागपाठेन भूलोकात्
 सर्वात्मना निर्गतो न भवति । कल्पः । अथेमं लोकं प्रत्यवे-
 क्षते “समहं प्रजया सं मया प्रजा समहः रायस्योषेः सं
 मया रायस्योषः” इति । सङ्गतोऽस्मि सङ्गन्मतामिति यथा-
 योगमध्याहर्तव्यं । आग्निःपरत्वेन व्याचष्टे “समहं प्रजया सं मया
 प्रजेत्याह । आग्निषमेवैतामात्रास्ते” (ब्रा०) इति । कल्पः । तमे-
 वमासपुटैर्गन्ति “अन्नाय त्वा” इति पुरस्तादध्वर्युः “अन्नाद्याय
 त्वा” इति दक्षिणतो ब्रह्मा “वाजाय त्वा” इति पश्चाद्देवता “वा-
 ज्रित्याये त्वा” इत्युत्तरत उद्गातेति । ऊषस्वननपांसव आसाः,
 तानसत्वपत्रैः पुटीकृत्य तैरासपुटैर्यूपाद्वरोहन्तं यजमानं

इत्युः । अत एवापस्तम्ब आह 'तमाश्रत्यैरासपुटैरूषपुटैरुभयै-
 र्वा वैश्याः प्रतिदिन्नमर्धयन्ति महर्त्विजो वा दीर्घवश्रेषु प्रबन्ध'
 इति । सामान्येन प्राणिभिर्भोज्यमन्नं, राजामात्यादिभि-
 र्भोज्यमन्नाद्यं, तत्राप्यपूपादिविशेषो वाजः, तस्य सर्वस्यान्नस्य
 सम्पादनं वाजजित्या । दिविधं हननं क्रमेण विधत्ते "आस-
 पुटैर्घ्नन्ति । अन्नं वा इयं । अन्नाद्येनैवैनं समर्धयन्ति । ऊषै-
 र्घ्नन्ति । एते हि साक्षादन्नं । यदूषाः । साक्षादेवैनमन्नाद्येन
 समर्धयन्ति" (ब्रा०) इति । ऊषाणामाधानादिसाधनत्वेन
 पारलौकिकाक्षं प्रति साक्षात्साधनत्वं । हनने प्रकारविशेषं
 विधत्ते "पुरस्तात् प्रत्यक्षं घ्नन्ति । पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्नम-
 द्यते" (ब्रा०) इति । हन्यमानस्य पुरस्तादवस्थितो हन्ता प्रत्यक्षं
 स्वाभिमुखं हन्यात् । लोकेऽपि हि पुरतोऽवस्थितात्पाचात्
 समादाय स्वाभिमुखं तदन्नमद्यते । एतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतं
 'मुखतोऽभिघ्नन्ति हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तते' इति । ता-
 द्यमानं प्रदेशं विधत्ते "घोर्यतो घ्नन्ति । घोर्यतो अन्नमद्यते"
 (ब्रा०) इति । चतुर्दिक्षु हननं विधत्ते "दिग्भ्यो घ्नन्ति । दिग्भ्य
 एवास्मा अन्नाद्यमवबन्धते" (ब्रा०) इति । कल्पः । अत्रासौ
 प्रत्यवरोहत आसन्दीं निदधाति तस्यां ब्रह्माजिनमासृणाति
 ब्रह्माजिने श्रतमानं हिरण्यं दक्षिणं पादं हिरण्य उपावरो-
 हयति "अमृतमसि" इति "पुष्टिरसि प्रजननमसि" इति सव्यं
 ब्रह्माजिन इति । हे हिरण्य त्वं विनाशरहितमसि न क्षयौ
 प्रक्षिप्तमपि हिरण्यं काष्ठादिवद् विनश्यति । हे ब्रह्माजिन त्वं

पुष्टिरसि संवत्सरे बह्वपत्योत्पादकत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य प्रज-
ननमसीत्युच्यते । हिरण्येऽवरोहं विधातुं प्रसौति “ईश्वरो
वा एष पराङ् प्रदघः । यो यूपः रोहति” (ब्रा०) इति ।
यूपमारूढो यजमानः पराङ् भूलोकाद्भिमुखः प्रदघः प्रदग्धुं
स्वात्मानं विनाशयितुमीश्वरः समर्थो भवति । अथवा प्रदघः
प्रकर्षेण गन्तुमीश्वरः । न पुनरावर्तत इत्यर्थः । विधत्ते “हि-
रण्यमध्यवरोहति । अमृतं वै हिरण्यं । अमृतं सुवर्गे लोकः ।
अमृत एव सुवर्गे लोके प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । हिरण्यस्य
परिमाणं विधत्ते “व्रतमानं भवति । शतायुः पुरुषः व्रतेन्द्रियः ।
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । मानवशब्देन पणस्य
विंशो भागोऽभिधीयते, ततः पञ्चपणपरिमितमित्युक्तं भवति ।
व्रतसङ्गाताः संवत्सराः पुरुषस्यायुः । दत्तानां ज्ञानकर्मेन्द्रि-
याणां मध्ये चक्षुरादीन्द्रियस्य एकैकस्य दत्तसु नाडीषु वृत्ति-
भेदेन व्रतेन्द्रियत्वं । ब्रह्माजिने वामपादप्रक्षेपं विधातुं प्रसौति
“पुष्यै वा एतद्रूपं । यदजा । त्रिःसंवत्सरस्यान्यान् पशून्
परि प्रजायते” (ब्रा०) इति । संवत्सरे सद्यस्यसोपेतानन्यान्
गवादिपशून् परित्यज्य संवत्सरे चिरपत्यानि प्रसूते । अतो
ऽस्याः पुष्टिरूपत्वं विधत्ते “ब्रह्माजिनमध्यवरोहति । पुष्ट्यामेव
प्रजनने प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अत्र तार्थं अत्र दार्थं परिधत्तोऽत्र दन्वती ।

जाये स्नाम्याङ्गयेद्गार्थां रोहा तं प्रतिवक्ति सा ॥

अहं स्वाम्नाह वाजस्य जुहुयाद्वाद्वाहुतोः ।
 आयुर्दशभिरारोहेत् स्वयं बाहुद्गहः सुवः ॥
 सं भुवं प्रेक्षतेऽन्नाय चतुर्भिस्तु महर्त्विजः ।
 दिग्भ्यो ह्यन्नासपुटकैर्, अमृपुष्टिदयात्पदे ॥
 स्वर्णवस्तुत्वचोर्दद्यात् पञ्चत्रिंशत्त्रिहोदिताः” । इति ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य *चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“तार्थमहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाग्निमः ।

गुह्याच्छादनकार्येच्छादयोग्यत्वात् समुच्चयः” ॥

महाव्रते श्रूयते ‘तार्थं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी’ इति ।
 प्रकृतौ ‘अहतं वासः परिधत्तः’ इति । घृताक्तं वस्त्रं तार्थमित्युच्य-
 ते । ताभ्यां तार्थदर्भमयाभ्यां दम्पत्योरहतं वस्त्रं बाध्यते । कुतः ।
 परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिखिलेन गुह्याच्छादनसत्त्वस्य कार्यस्यैक-
 त्वावगमात् । मैवं, तार्थदर्भमययोर्गुह्यमाच्छादचितुमयोग्यत्वात्,
 परिधानं त्वचोपरितनं प्रावरणं, तत्कार्यभेदात् समुच्चयः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“भवेत् सप्तदशारत्नैर्वाजपेयस्य यूपकः ।

उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्त्राङ्गं पशोहत ॥

आनक्त्यात् प्रकरणात् कर्माङ्गं, षोडशिन्यदः ।

ऊर्ध्वपात्रे खादिरेऽप्ये संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सैमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना” ॥

* द्वितीयपाद इति काशोस्यैकपुस्तकपाठः ।

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते, सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवतीत्यत्र यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्निशब्देदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गं सप्तदशारत्निशब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् प्रकरणस्यैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न सम्भवेत् तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं यत् षोडश्रिपात्रं तस्मिन्नद उन्मानं सम्बध्य तद्वारा कर्मणाश्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः । सप्तदशारत्निर्यूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात् सम्बध्यते । तस्य च यूपस्य पञ्चङ्गत्वात् उन्मानं यूपद्वारा पञ्चो- रङ्गं भवति । तस्यापि पञ्चोर्वाजपेयाङ्गत्वात् पशुद्वारा कर्म- णोऽङ्गं । यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति तथापि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्यूपसम्बन्धाभावात् पशुव्य- वधानमभ्युपेयं । वाजपेयस्येति षष्ठ्याः सम्बन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसम्बन्धमप्यसावभिधत्ते । देवदत्तस्य नप्तेति प्रयोगवत् । यत् सप्तदशारत्निर्वाजपेयशब्दयोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदु- भयं न विरुद्धं पञ्चङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किञ्च पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडश्रिपात्रं स्वच्छीयं, सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ।

तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितं ।

“वाचयेत् स्वामिनं ज्ञाञ्चै वाचनीयो ज्ञ एव वा ।

अविशेषादुभौ, ज्ञस्य स्वामित्वादाचयेदमुं” ॥

वाजपेये श्रूयते, ऋत्नीर्यजमानं वाचयतीति । आयुर्थज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः ऋत्तयः । तत्र मन्त्रतर्थाभिज्ञम-

नभिज्ञञ्चोभार्वाप वाचयेत्, विज्ञं वा वाचयेदित्येवं संश्रयः ।
विशेषस्याश्रवणादनभिज्ञं, तदेव त्रिचयित्वापि वाचयितुं ब्रह्म-
त्वादिति चेत्, मैवं । अध्ययनविधिवत्त्वाद्धीतवेदवेदार्थस्यैव
यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ॥ • ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे अग्ने सोमः राजानमोष-
धीषुषु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयः राष्ट्रे जा-
ग्रियाम पुरोहिताः । वाजस्येदं प्रसव आबभूवेमा च
विश्वा भुवनानि सर्वतः । स विराजं पर्येति प्रजानन्
प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्ते । वाजस्येमां प्रसवः
शिञ्जिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सद्घाट् ।
अदित्सन्तं दापयतु प्रजानन् रयिं ॥ १ ॥

च नः सर्ववीरां नियच्छतु । अग्ने अच्छा वदेह नः
प्रति नः सुमना भव । प्र णो यच्छ भुवस्यते धनदा
असि नस्त्वं । प्र णो यच्छत्वर्थमा प्र भगः प्र वृहस्पतिः

प्र देवाः प्रोत सूक्तता प्र वाग्देवी ददातु नः । अर्य-
मणं वृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय । वाचं विष्णुं
सरस्वतीं सवितारं ॥ २ ॥

च वाजिनं । सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभा-
महे । आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च वृहस्पतिं ।
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवैऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेत्वा साम्राज्ये-
नाभिषिञ्चामीन्द्रस्य वृहस्पतेत्वा साम्राज्येनाभिषि-
ञ्चामि ॥ ३ ॥

रयिं सवितारं षट्चिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

नवमे यूपारोहणमुक्तं, दशमेऽन्नहोमा उच्यन्ते । कल्पः ।
अथास्यैतत्पुरसादौदुम्बरे द्रोणे सर्वोपधमाज्येन समुदायुतं
भवति तस्यौदुम्बरेण स्रुवेणोपघातं सप्तान्नहोमान् जुहोति
वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे अये सोममिति । तत्रेयमृक् प्रथमा
“वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे अये सोमं राजानमोषधीषु । ता
अस्त्राभ्यं मधुमतोर्भवन्तु वयं रात्रे जायिष्याम पुरोहिताः”
इति । वाजस्यान्नस्योत्पादकः परमेश्वर ओषधीषु अस्तु च

सारभूतमिमं सोमं वक्षोरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं अग्ने
सृष्ट्यादौ सुषुवे उत्पादयामास । तासु श्रोत्रधयः आप-
स्त्रास्त्रदर्थं मधुमतीः माधुर्योपेता भवन्तु । वयमप्यस्मिन् रात्रे
पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनो जायिष्याम जाग-
रूका भूयासु । अथ द्वितीया “वाजस्येदं प्रसव आसभूवेमा
च विश्वा भुवनानि सर्वतः । स विराजं पर्येति प्रजानन् प्रजां
पुष्टिं वर्धयमानो अस्त्रे” इति । वाजस्य प्रसवः परमेश्वर इद-
मनुष्ठीयमानं कर्म आसभूव भावितवान् उत्पादितवान् ।
इमानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितवान् । स परमेश्वरः
अस्त्रे अस्त्रदर्थं प्रजां पुष्टिं च वर्धयमानः, प्रजानन् अस्त्रद-
भिप्रायं प्रकर्षेण जानानो विराजं ह्ययमानमस्त्रं पर्येति सर्वतः
प्राप्नोतु । अस्त्रं वै विराडिति श्रुतिः । अथ तृतीया “वाज-
स्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सप्ताट् ।
अदित्सन्तं दापयतु प्रजानन् रयिं च नः सर्ववीरां नियच्छ-
तु” इति । वाजस्य प्रसव ईश्वर इमां दिवमिमामि चा-
न्यानि सर्वाणि भुवनानि शिश्रिये आश्रितवान् । सर्वेषाञ्च
भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां
प्रजानन् मदीयमुद्भिप्रेरणेन हविर्दापयतु । ततो नोऽस्त्रभ्यं
सर्ववीरां पुत्रभृत्यादयः सर्वे वीराः यस्याः सा सर्ववीरा,
तादृशीं रयिं धनं च नियच्छतु नियमेन ददातु । अथ
चतुर्थी “अग्ने अष्ठा वदेह नः प्रति नः सुमना भव । प्र षो
यच्छ भुवस्यते धनदा असि नस्त्रं” इति । हे अग्ने इह

अस्मिन् कर्मणि नो ऽस्माकमच्छा आभिमुख्येन वद हितं कथय । नो ऽस्मान् प्रति सुमनाः कर्षणार्द्रचित्तो भव । हे भुवस्यते भूमिपते नो ऽस्मभ्यं प्रकर्षेण यच्छ धनं देहि, यस्मात्त्वमस्मत्त्वामी सन् नो ऽस्मभ्यं धनदा असि । अथ पञ्चमी “प्र षो यच्छत्वर्यमा प्र भगः प्र वृहस्यतिः । प्र देवाः प्रोत स्रुता प्र वाग्देवी ददातु नः” इति । षड्विः प्रशब्दैः प्रयच्छत्विति प्रददात्वित्यन्वये षति एतानि षड्वाक्यानि भवन्ति । अर्यमभगवृहस्यतयो देवेषूत्तमत्वात् विप्रपरिव्राजकन्यायेन पृथग् निर्दिश्यन्ते । तेभ्योऽन्ये त्वच देवशब्देनोच्यन्ते । ते सर्वे नो ऽस्मभ्यं धनं प्रयच्छन्तु । उत अपि च स्रुता प्रियवागभिमानी देवता या चान्यवाङ्मात्राभिमानी देवता ते उभे धनं प्रयच्छतां । अथ षष्ठी “अर्यमणं वृहस्यतिमिन्द्रं दानाय चोदय । वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं” इति । हे ईश्वर पुनरस्मभ्यं दातुं धनस्य दानायार्थमादीन् चोदय प्रेरय । वाक्सरस्वत्योः पूर्वाक्तस्रुतावाचोरिव भेदो द्रष्टव्यः । वाजिनं अस्त्राधिपतिं । अथ सप्तमी “सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे । आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणञ्च वृहस्यतिं” इति । वयं सोमराजादीन् प्रथमतः कर्मारम्भकानुसृत्य पश्चादारभामहे, अतस्ते सर्वे ऽनुसृष्टन्तु । विधत्ते “सप्तान्नहोमान् जुहोति । सप्त वा अन्नानि । यावन्त्येवाङ्गानि । तान्येवावहन्थे । सप्त याम्या ओषधयः । सप्तारण्याः । उभयीषामवहन्थे” (भा०।का०१।प्र०३।अ०८)

अन्नदेहनामोषधीर्णां सप्तत्वात्तत्कार्याणामन्नाणामपि सप्तत्वं ।
 ओषधीर्णां सप्तत्वमापस्तम्बोऽग्निचयने दर्शयति 'तिस्रमाष-
 त्रीद्वियवाः प्रियङ्गुणवो गोधूमाः वेषुः श्यामाका गीवारा
 जर्तिस्त्राश्च गवीधुका अरण्या माकटका विज्ञेया गर्भुतसप्तमाः
 कुक्षत्यसप्तमा वा सप्त याम्याः छष्टे सप्तारण्या अछष्टे' इति । एकै-
 कस्यान्नस्य पृथगेव होमं विधत्ते "अन्नस्यान्नस्य जुहोति । अन्न-
 स्यान्नस्यावरुधै" (ब्रा०) इति । इमं पक्षमापस्तम्बो दर्शयति
 'वाजप्रसवीयं जुहोति सप्त याम्या ओषधयः सप्तारण्याः
 पृथगन्नाणि द्रवीकृत्यौदुम्बरेण क्षुवेष वाजस्येमं प्रसवः सुषुव
 इति याम्याणि ऊत्तारण्यानि जुहोति' इति । इदानीं बो-
 धायनाभिमतं सर्वाण्येकीकृत्य होमं विधत्ते "यदाजपेक्ष-
 याज्यमवरुद्धस्याग्नीयात् । अवरुद्धेन व्युधेत । सर्वस्य समवदाय
 जुहोति । अनवरुद्धस्यावरुधै" (ब्रा०) इति । होमकाले चद-
 न्नमवरुद्धं स्वीकृतं तदुपेक्ष्य यदस्वीकृतं वाजपेययाजी कासा-
 न्तरेऽग्नीयात्, तदानीमुपेक्षितेन यागकालीनेनाग्नेनासौ वि-
 युक्तो भवेत् । अतः सर्वमेकीकृत्य होमे सर्वस्यापि चागकाले
 स्वीकृतत्वेन दोषापादकमस्वीकृतं किञ्चिन्न भवेत् । अतो
 ऽस्वीकृतस्य सर्वस्यापि चागकाले स्वीकाराय मिश्रित्वा होम
 इत्यर्थः । होमे साधनविशेषं विधत्ते "श्रौदुम्बरेण क्षुवेष
 जुहोति । ऊर्जा अन्नमुदुम्बरः । ऊर्ज एवास्त्रास्यस्यावरुधै" (ब्रा०)
 ऊर्जा अन्नं वस्त्रप्रदमेवास्त्रं । अत एव देवविशेषे वरुधते* ।

* वरुधाप्रियत इति तै० । किन्तु वरुधत्ययत इति युक्तोऽर्थः ।

कस्यः। अथ यजमानायतने दृष्ट्वाजिनं प्राचीनघोवमुत्तरसोमा-
 स्तृषाति । तद् यजमानं प्राञ्चमुपवेश्य सूवर्षरजताभ्यां दृष्ट्वा-
 भ्यां पर्युपास्य पुरस्तात् प्रत्यक्षमभिषिञ्चति शीर्षतोऽभिषि-
 ञ्चत्यामुखादन्ववसानयति “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्नि-
 नोर्वाङ्मभां पूष्यो हस्ताभ्यां सरस्वती वाषो यन्तुर्धन्नेषाग्ने-
 स्त्वा सासाव्येनाभिषिञ्चामीन्द्रस्य त्वा दृष्ट्वातेस्ता सासाव्ये-
 नाभिषिञ्चामि” इति । अनेन्द्रस्येत्यस्मिन्प्रथममन्त्रे अनुषङ्ग-
 सूचनादानाच्चातोऽपि त्वाग्रब्दः सूचकारेण पठितः । देवस्य
 त्वेत्यादिर्याख्यातः । वा सरस्वती वांस्मिन्नेषदेवता या च वाक्-
 ब्रह्माभिहिता वाक्सामान्यदेवता यस्यान्तर्धामी यन्तुर्ग्रब्द-
 वाषो योऽप्यग्निस्त्रेजःप्रदः, तेषां यन्त्रेण नियमनेनानुष्ठया
 सासाव्यनिमित्तं त्वामभिषिञ्चामि । इन्द्रस्येत्येतावानेवाच्चातो
 द्वितीयो मन्त्रः, स च पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गेष व्याख्यातव्यः ।
 दृष्ट्वातेरित्यादौ द्वितीयमन्त्रे पूर्वभागोऽनुषङ्गनीयः । देवस्य
 त्वेत्येतस्मिन्मन्त्रभागे प्रसवपदाभिप्रायमाह “देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसव इत्याह । सवितुःप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरभिषि-
 ञ्चति” (ब्रा०) इति । ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।
 सर्वौषधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते “अस्रसास्रसाभिषिञ्च-
 ति । अस्रसास्रसावर्ध्थै” (ब्रा०) इति । प्रकारविशेषं विधत्ते
 “पुरस्तात् प्रत्यक्षमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्त्रमयते ।
 शीर्षतोऽभिषिञ्चति । शीर्षतोऽक्षममयते” (ब्रा०) इति ।
 आसपुटाघातत्रिकसप्तमन्त्रवद् व्याख्येयं । गुणान्तरं विधत्ते “आ-

मुखादन्ववस्त्रावधति । मुखत एवास्त्रा अस्त्राद्यं दधाति” (ब्रा०) इति । अत्रिष आरभ्यानुसोम्येन मुखपर्यन्तमेवावस्त्रावधेत् न त्वधः । मध्येष्वग्नीन्द्रदृहस्यतिशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे “अग्नेस्त्रा सास्त्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा अग्नेः सवः । तेनैवैनमभिषिञ्चति । इन्द्रस्य ता सास्त्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । इन्द्रियमेवास्त्रिजेतेन दधाति । दृहस्यतेस्त्रा सास्त्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां दृहस्यतिः । ब्रह्मणैवैनमभिषिञ्चति” (ब्रा०) इति । एष ओषधिरसोऽग्नेः सवः अग्निना प्रेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नग्निसम्बन्धेन तेनैव रसेनाभिषिञ्चति । एष वा इन्द्रस्य सवः, दृहस्यतेः सव इत्यनुसन्धेयं । विधत्ते “सोमयहाऽस्त्रावदानीयानि चत्विग्भ्य उपहरन्ति । अमुमेव तैर्लोकमस्रवन्तं करोति । सुरायहाऽस्त्रानवदानीयानि च वाजसृज्जः । इममेव तैर्लोकमस्रवन्तं करोति । अथो उभयोऽखेवाभिषिञ्चते” (ब्रा०) इति । पशोर्यान्ववदानीयानि हृदयादीनि, हृदयस्याग्नेऽवद्यतीत्यादिश्रुतेः, तानीडायामवत्तानि सोमयहांश्च चत्विग्भ्यः प्रयच्छेत् । अत्रि आदीन्वनवदानीयानि, न त्रीर्णोऽवद्यति नांसथोरित्यादिश्रुतेः । तानि सुरायहांश्च वाजसृज्जः रथान्तरैः षोडशभिराजिधावनं कृतवज्जो वैश्वेभ्यः प्रयच्छेत् । एवं सत्युभयीषु दैवीषु मानुषीषु च प्रजास्त्रयमभिषिक्तो भवति । विधत्ते “विमाद्यं कुर्वते वाजसृतः । इन्द्रियस्यावहृष्टौ” (ब्रा०) इति । विशेषेण मथनमासोऽङ्गं कस्रहो विमाद्यः । पानवस्त्रनटनायाभिगद्यं विमाद्यं

कुर्युः । सवनत्रये स्रोत्रेषु अग्निवज्रेषं विधत्ते “अग्निहक्ताभिः
 प्रातःसवने स्तुवते । अग्निहक्तः प्रजापतिः । प्रजापतेराष्टौ ।
 वाजवतीभिर्माध्यन्दिने । अश्वं वै वाजः । अश्वमेवावरुन्धे । त्रि-
 पिविष्टवतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञो वै विष्णुः । पशवः त्रिपिः ।
 यज्ञ एव पशुषु प्रतिष्ठति” (त्रा०) इति । अग्निहक्ताभिर-
 व्यक्तदेवताकाभिर्हविभः साकल्येन तन्महिम्नो वक्तुमशक्यत्वात्
 प्रजापतिरग्निहक्तः, वाजशब्देऽपेता अश्वो वाजवत्यः, त्रिपि-
 विष्टशब्देऽपेता अश्वः त्रिपिविष्टवत्यः, ताः सर्वाः सामवेदे द्रष्ट-
 व्याः । विष्टशब्दो विष्णुपर्यायः सन् अत्र फलव्यापिनं यज्ञ-
 माचष्टे, त्रिपिशब्दः पशुवाची । अतः त्रिपिविष्टवतीभिर्हविभ-
 यंश्च पशुषु च प्रतिष्ठत्येव । सामविज्रेषं विधत्ते “दृष्टदन्तं
 भवति । अन्तमेवैनं अत्रै गमयति” (त्रा०) इति । अग्नि-
 मस्य स्रोत्रस्य यदन्तं साम तद्दृष्टयायेत्, तेन गानेनैव
 यजमानं अत्रै सम्पत्सिद्धये यज्ञस्थान्तं समाप्तिं प्रापितवान्
 भवति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“वाज सप्तभिरन्नस्य होमो देव यजुस्त्रयात् ।

अभिषिञ्चेत्स्वामिनं तं दशमन्त्रा इहोदिताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयद्विभौ ह्यक्षरेण
 प्राणापानावुदजयतां विष्णुस्त्यक्षरेण चीन् लोकानुद-
 जयत्सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्पूषा प-
 चाक्षरेण पङ्क्तिमुदजयद्वाता षडक्षरेण षडृतूनुदजय-
 न्मरुतः सप्ताक्षरेण सप्तपदाः शक्रोमुदजयद्दृहस्पति-
 रष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयन्मिषो नवाक्षरेण विहृतः
 स्तोममुदजयत् ॥ १ ॥

वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयदिन्द्र एकादशा-
 क्षरेण त्रिष्टुभमुदजयद्विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जग-
 तीमुदजयन्सवस्त्रयोदशाक्षरेण चयोदशः स्तोममुद-
 जयन् रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशः स्तोममुदजयन्ना-
 दित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशः स्तोममुदजयन्नादि-
 तिः षोडशाक्षरेण षोडशः स्तोममुदजयत्प्रजापतिः
 सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदजयत् ॥ २ ॥

विहृतः स्तोममुदजयत् षट्चत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठक एकादशोऽनुवाकः ॥ • ॥

दशमे ऽन्नसोम उक्तः । एकादश उज्जितिमन्वा उच्यन्ते ।
 कल्पः । अथ यजमानमन्वास्याय उज्जितोर्वाचयत्यग्निरेका-

चरेष वाचमुदजयदिति सप्तदशेति । पाठस्तु “अग्निरेका-
 चरेण वाचमुदजयदग्निनौ ह्यचरेण प्राणापानामुदजयतां
 विष्णुस्त्यचरेण चीन् लोकानुदजयत्सोमश्चतुरचरेण चतुष्यदः
 पशुमुदजयत्पूषा पञ्चाचरेण पङ्क्तिमुदजयद्भ्राता षडचरेण
 षडृतुमुदजयत्प्रवतः सप्ताचरेण सप्तपदाः शक्रोमुदजयद्बृह-
 स्सतिरष्टाचरेण गायत्रीमुदजयन्मित्रो नवाचरेण चिष्टतः
 सोममुदजयदरुषो दशाचरेण विराजमुदजयदिन्द्र एकाद-
 श्चाचरेण त्रिष्टुभमुदजयद्विश्वे देवा द्वादशाचरेण जगतीमुद-
 जयन् वसवस्तयोद्दशाचरेण त्रयोदशः सोममुदजयन् द्वादश-
 तुर्दशाचरेण चतुर्दशः सोममुदजयन्नादित्याः पञ्चदशाचरेण
 पञ्चदशः सोममुदजयन्नादितिः षोडशाचरेण षोडशः सो-
 ममुदजयत्प्रजापतिः सप्तदशाचरेण सप्तदशः सोममुदजयत्”
 इति । आम्नावथेत्यादिके सप्तदशाचरे मन्त्रसङ्घे एकैकाचरदृष्ट्या
 तत्तन्मन्त्रं पठित्वा तत्सामर्थ्यादन्यादयो वागाहीनुदजयन् ।
 अथवा विध्यन्तर एकाचरो मन्त्रः शास्त्रप्रसिद्ध्या वागग्निवीजं*
 तेन एकाचरमन्त्रेषामग्निवीजमुज्यते । ह्यचरेषाजपामन्त्रेषु प्राणा-
 पानात्मकेनाग्निनोः प्राणापानोज्जयः । एवमन्येऽपि अक्षरादि-
 मन्त्रा अथाद्योगमुज्येयाः । मन्त्राचरसङ्ख्यानुसारेण लोकत्रया-
 दिजयो विज्ञेयः । चिष्टत्सोमगतागामृचां नवसङ्ख्यापेतत्वात्
 तज्जयो द्रष्टव्यः । त्रयोदशसोमादावपि तिस्रुणामृचामावृ-
 त्तिविशेषेण तत्तत्सङ्ख्या द्रष्टव्या । एतदुज्जितिविधिस्तु ता वा

* इं वज्रिवीजमिति तन्त्रे ।

एता उज्जितयो व्याख्यायन्त इत्येतादृशः पूर्वमेवास्माभि-
र्व्याख्यातः सोऽद्यमत्र उत्कर्षणीयः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अग्निः सप्तदश्राक्षाता उज्जितीर्वाचयेदमूः ।

यजमानं रथेष्वेषु धावत्स्रध्वर्युरादरात्” ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणायजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

उपयामृहीतोऽसि नृषदं त्वा द्रुषदं भुवनसद्-
मिन्द्राय जुष्टं यृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वोपयाम-
ृहीतोऽस्यसुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं
यृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वोपयामृहीतोऽसि पृ-
थिविषदं त्वान्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं यृह्ण-
ाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा । ये ग्रहाः पञ्चजनीना
येषां तिस्रः परमजाः । दैव्यः कोशः ॥ १ ॥

समुज्जितः । तेषां विशिप्रियाणामिषमूर्जः समग्रभी-
मेष ते योनिरिन्द्राय त्वा । अपाः रसमुद्दयसः सूर्य-

रश्मिः समाहृतं । अपाः रसस्य यो रसस्तं वा गृह्णा-
 म्युत्तममेष ते योनिरिन्द्राय त्वा । अया विष्ठा जनयन्
 कर्कराणि स हि घृणिरुर्वराय गातुः । स प्रत्युदैहृणो
 मध्वो अग्रः स्वायां यत्तनुवां तनूमैरयत । उपयाम-
 गृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः
 प्रजापतये त्वा ॥ २ ॥

कोशस्तनुवां चयोदशं च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

एकादश उज्ज्वितिमन्त्रा उक्ताः । द्वादशेऽतियाह्यमन्त्रा
 उच्यन्ते । कल्पः । आचयणं गृहीत्वा पञ्चैन्द्रानतियाह्यान् गृह्णा-
 त्युपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा द्रुषदमित्येताभिः पञ्चभिरि-
 ति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु “उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा
 द्रुषदं भुवनसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा”
 इति । हे प्रथमातियाह्य त्वमुपयामेन पृथिव्यात्मकेन पात्रेण
 गृहीतोऽसि । इयं वा उपयाम इति पूर्वमुदाहृतं । मनुष्येषु
 वनस्पतिषु भुवनेषु स्नामित्तेनावस्थितमिन्द्राय प्रियं त्वां गृह्णा-
 मि । एष खरप्रदेशस्ते स्नानं तस्मादिन्द्राय त्वामत्र साद-
 यामि । एष इत्यादिः सादनमन्त्रः । नृषदमित्यादिपदाभि-

प्राथमाच्च “नृषदं त्वेत्याह । प्रजा वै नृन् । प्रजानामेवैतेन
सूयते । द्रुषदमित्याह । वनस्पतयो वै द्रु । वनस्पतीनामेवैतेन
सूयते । भुवनसदमित्याह । यदा वै वसीयान् भवति । भुव-
नमगञ्जिति वै तमाहुः । भुवनमेवैतेन गच्छति” (ब्रा०१का०।
३प्र०।६अ०) इति । नृन् नरः तेषु सीदतीति नृषत् तं नृष-
दं । एतेन यजुःपाठेन प्रजानां मध्ये सूयते स्वामित्वेनाभि-
षिच्यते । यदा लोके वसीयान् धनाढ्यो भवति तदा तं
पुरुषं स्वामित्वेन ह्यत्तं भुवनममन् प्राप्तवानिति जना आहुः ।
अथ द्वितीयपहमन्तः “उपयामयहीतोऽस्यपुषदं त्वा घृत-
सदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा”
इति । पूर्ववद्भाष्येयं । एतदेवाभिप्रेत्य तथैव व्याचष्टे “अप्सु-
षदं त्वा घृतसदमित्याह । अपामेवैतेन घृतस्य सूयते । व्योम-
सदमित्याह । यदा वै वसीयान् भवति । व्योमामगञ्जिति वै
तमाहुः । व्योमेवैतेन गच्छति” (ब्रा०) इति । अश्वित्यादि-
पाठेन तस्वामित्वेनाभिषेकः । धनाढ्यस्य व्योमगामित्वं नाम
गजान्धारोदधं । अथ द्वितीयपहमन्तः “उपयामयहीतो
ऽसि पृथिविषदं त्वान्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष
ते योनिरिन्द्राय त्वा” इति । पूर्ववद्भाष्ये “पृथिवि-
षदं त्वान्तरिक्षसदमित्याह । एवामेवैतेन लोकानां सूयते ।
तस्मादाजपेययाजी न कञ्चन प्रत्यवरोहति । अथैव हि देव-
तानां सूयते । नाकसदमित्याह । यदा वै वसीयान् भवति ।
नाकमगञ्जिति वै तमाहुः । नाकमेवैतेन गच्छति” (ब्रा०) इति ।

तस्मादयं वाजपेययागेनाग्न्यादिदेवतानामपि मध्ये ऽभिषिक्त इव भवति । अग्नेस्त्वा सास्राज्येनाभिषिञ्चामीत्यादिमन्त्रेषु अग्न्यादीनां यत्तत्सास्राज्यं तेन निमित्तेनाभिषेकस्योक्तत्वात् न प्रत्यवरोहति । अपि तस्माद्देवतानां मध्ये ऽभिषिक्तत्वात् देववदेव कमपि मनुष्यं प्रति गजादिवाहनास्त्रावरोहति नावरोहति इति विधिः । अत एवापस्तम्ब आह 'यावज्जीवं न कञ्चन प्रत्यवरोहेत् हृहस्पतिसवेन वा प्रत्यवरोहणीयेन यजेत' इति । अथ चतुर्थग्रहमन्त्रः "ये यहाः पञ्चजनीना येषां तिस्रः परमजाः । दैव्यः कोशः समुज्जितः । तेषां विञ्चिप्रियाणामिषमूर्जं समयभीमेष ते योनिरिन्द्राय त्वा" इति । येऽतिग्राह्यरूपा यहाः पञ्चजनीनाः पञ्चजनेभ्यो देवमनुष्यासुररक्षोगन्धर्वेभ्यो निषादपञ्चमेभ्यो वर्षेभ्यो वा हिताः, येषामतियाह्याणां तिस्र आग्नेयैन्द्रसौर्याख्यातियाह्यरूपाः परमजाः प्रकृतयः, किञ्च येषां प्रभावेन दैव्यो दिविभवः कोशो मेघः समुज्जितः सम्यक् न्युज्जीकृतः वर्षाभिमुखः कृत इत्यर्थः । विविधानि विप्र्राणि हनुस्थानीयानि पात्रायाणि, तैरूपेता विञ्चिप्रियाः । तादृशानां तेषामतियाह्याणां पूरणायेषमन्त्रसदृशं ऊर्जं बलप्रदं सोमरसं समयभीं सम्यक् गृह्णामि । पञ्चजनो नशब्दाभिप्रायं दर्शयति "ये यहाः पञ्चजनीना इत्याह । पञ्चजनानामेवैतेन सूचते" (ब्रा०) इति । एतेन मन्त्रपाठेन निषादपञ्चमानां वर्षानां स्वामित्तेनाभिषिच्यते । अथ पञ्चमग्रहः "अपां रसमुदयसं सूर्यरश्मिं समाभृतं । अपां रसस्य

यो रससं वो गृह्णाम्युत्तममेष ते योनिरिन्द्राय त्वा” इति । हे
 अतिग्राह्याः वो बुभ्राकं मध्ये उत्तमं चरमं यद्दं तं तथाविधं
 गृह्णामि । किंविधं । अपां रसं उदकस्यैव सोमरसत्वेन परि-
 षामात् । उद्धृतं वयोऽङ्गं जीवनं वा यस्य तमुदयसं, सोमरसे
 ज्ञानभूतो जीवनहेतुश्च । अपाम सोमममृता अभूमेत्युक्तत्वात् ।
 सूर्यरश्मिः परिपाकहेतुर्यस्य तं सूर्यरश्मिं, वृष्टिक्रिन्ना अष-
 धय आतपेन पच्यन्ते, अन्यथा वृष्ट्याधिक्येन पूयेयुः । समाभृतं
 गायत्र्या सुलोकात् सम्बगानीतं । किञ्चापां रसः सोमवस्त्रि-
 रूपेण परिणतः, तस्यापि यो रसः सारः तादृशमुदकरसं ।
 स्वामित्वं तेजोयुक्तञ्च भागद्वयपाठेन भवतीति दर्शयति
 “अपाः रसमुदयसमित्याह । अपामेवैतेन रसस्य सृयते । सूर्य-
 रश्मिः समाभृतमित्याह स शुक्लत्वाय” (ब्रा०) इति । कल्पः ।
 अथा विष्टा जनयन् कर्वराणीति सप्तदशप्राजापत्यान् सोमस्य
 ज्ञानं गृह्णातीति । पाठस्तु “अथा विष्टा जनयन् कर्वराणि
 च हि घृणिरुर्वराय गातुः । स प्रत्युदैद्भुरूपो मध्वो अयः
 स्वार्था यत्तनुवां तनूमैरयत । उपकामगृहीतोऽसि प्रजापतये
 त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजापतये त्वा” इति । अथा अयं
 प्रजापतिः विष्टाः विश्लेषेणावस्थितः, कर्वराण्येतानि कर्माणि
 जनयन् सम्पादयन् वर्तते* । यस्मात् स प्रजापतिः घृणिः
 दीप्तिमान् प्रकाशको भूत्वा वराय श्रेष्ठाय कर्मफलदाय
 चरुर्गातुः विश्वीर्षो मार्गो भवति । तस्मात् स प्रजापतिः

* वर्तमानमिति तै० ।

मध्वो मधुनः कर्मफलस्य धृष्टो धारविता सन्नयं प्रति
 अस्मात्समीपं प्रति उदैत् उत्कर्षेण प्राप्नोतु । यद् अस्मात् स्वार्या
 तनुवां स्वकीये शरीरे तबूं अस्मच्छरीरं ऐरयत प्रापयति,
 तस्माद् वयं फलं प्राप्स्याम इति शेषः । एकयर्चा गृह्णातीत्येतन्न
 विधिः, स च पूर्वमेव व्याख्यातः (सं०१का०।७प्र०।७अ०) ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“उपेत्यतियाज्ञमैन्द्रं गृहीत्वैषेति सादयेत् ।

उत्तरेषु चतुर्वैवम् अथा सप्तदशग्रहान् ॥

प्राजापत्यान् प्रगृह्णाति मन्त्रा दादग्र वर्षिताः” । इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके दादग्रोऽनुवाकः ॥ * ॥

अन्वह मासा अन्विदनान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।
 अन्विन्द्रं रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जा-
 यमानं । अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सचा ते विश्व-
 मनु वृषहृत्ये । अनु क्षत्रमनु सहो यजवेन्द्र देवेभि-
 रनु ते नृषह्ये । इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहम-
 अवं । न ह्यस्या अपरश्चन अरसा ॥ १ ॥

मरते पतिः । नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्दृषाक-
पेक्षते । यस्येदमप्यः हविः प्रियं देवेषु गच्छति । यो
जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्य-
भूषत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृण्यस्य महा
स जनास इन्द्रः । आ ते मह इन्द्रोत्यग्र समन्यवो
यत्समरन्त सेनाः । पताति दिदुन्नर्यस्य बाहुवोः ।
मा ते ॥ २ ॥

मनो विष्टद्रियग्विचारीत् । मा नो मर्धीराभरा
दङ्घि तन्नः प्रदाशुषे दातवे भूरि यत्ते । नव्ये देष्णे शस्ते
अस्मिं त उक्थे प्रब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः । आ तू
भर माकिरेतत्परिष्ठादिद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनां ।
इन्द्र यत्ते माहिनं दत्तमस्त्यस्मभ्यं तद्वर्यश्च ॥ ३ ॥

प्रयन्धि प्रदातारः हवामह इन्द्रमा हविषा वयं ।
उभा हि हस्ता वसुना पूणस्वाप्रयच्छ दक्षिणादेत
सव्यात् । प्रदाता वज्री दृषभस्तुराषाट् छुषी राजा
दृचहा सोमपावा । अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्याया
भव यजमानाय शं योः । इन्द्रः सुचामा स्ववाः अर्वा-
भिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः । बाधतां द्वेषो अभयं
दृणोतु सुवीर्यस्य ॥ ४ ॥

पतयः स्याम । तस्य वयः सुमती यन्नियस्यापि
 भद्रे सौमनसे स्याम । स सुचामा स्ववाः इन्द्रो
 अस्मे आराच्चिद्वेषः सनुतर्युयोतु । रेवतीर्नः सध-
 माद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ।
 प्रो षस्मै पुरोरथमिन्द्राय श्रुषमर्चत । अभीके चिदु
 लोककृत्सङ्गे समत्सु वृषहा । अस्माकं बोधि चोदिता
 नभन्तामन्यकेषां । ज्याका अधि धन्वसु ॥ ५ ॥

जरसा मा ते हर्यश्च सुवीर्यस्याध्येकञ्च ॥ १३ ॥

पाकयज्ञः सःश्रवाः परोऽस्रं बर्हिषोऽहं ध्रुवामग-
 न्मेत्याह देव सवितर्देवस्याहं क्ष्वचस्योख्वं वाजस्येमम-
 ग्निरेकाक्षरेणोपयामगृहीतोऽस्यन्वह मासास्त्रयोदश*
 ॥ १३ ॥

पाकयज्ञं परोऽस्रं ध्रुवां विसृजते च नः सर्ववीरां
 पतयः स्यामैकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

॥०॥ सप्तमप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥०॥

* ऽगृहीतोऽसि वृषदमन्वह त्रयोदशेति काशीखैकपुस्तकपाठः ।

द्वादशे वाजपेयमन्त्राः समापिताः । चयोदशे काम्ययाज्या
 उच्यन्ते । काम्येष्टिकाण्डे काचिदिष्टिरेवमाख्यायते “इन्द्रावान्मृ-
 जवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्द्वामकाम इन्द्रमेवान्मृजुं
 स्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मै सजातानुकाम् करोति
 याम्येव भवति” (सं०२का०।२प्र०।८अ०) इति । अनुकूलस्यासौ
 मृजुयेतामृजुः । साहाय्यकरणमानुकूल्यं विरोधानाचरणमृजु-
 त्वं । स तादृश इन्द्रोऽस्मै यजमानाय सजातान् ज्ञातिप्रभृति-
 बन्धून् अनुकाम् एतस्मिन्ननुकूलान् करोति । ततोऽयं याम-
 स्नामी भवत्येव । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अन्वह मासा
 अन्विद्वगान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः । अन्विन्द्रं रोदशी वावशाने
 अन्वापो अजिहत जायमानं” इति । अहशब्द इच्छब्दय
 समुच्चये । चैत्रादयो मासाः, ते च जायमानमिन्द्रं अनुसृत्य
 अजिहत अस्माननुयहीतुं प्राप्तवन्तः । एवं वगान्योषधयः
 पर्वता वावशाने अस्मान् कामयमाने रोदशी द्यावापृथिव्यौ
 आपस्वाजिहतेति योजना । षोढा वाक्यानि भेषुं षडनुशब्दाः,
 स च भेद आदरार्थः । अथ याज्यामाह “अनु ते दाधि मह
 इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृचहत्ये । अनु चत्रमनु सहे
 यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषन्ने” इति । यजत्र यष्टः* हे इन्द्र
 महे महते सर्वेभ्योऽपि देवेभ्योऽधिकाय ते तुभ्यं सत्रा सत्रेषु
 विश्वं सर्वं हविः देवेभिरन्यादिभिरनुदाधि अनुक्रमेण दीयते ।
 किमर्थं । वृचहत्ये वृचबधमनु, ते तवेन्द्रियाय स्वस्वसिद्धयर्थं ।

* यष्ट्येति तै० ।

न केवलं वृत्रबधमनुसृत्य सत्रमनु तदीयं सत्रिषत्वजात्यभि-
मानश्चानुसृत्य, सहोऽनु तदीयं बलमनुसृत्य, नृषस्त्रे वैरि-
मनुसृतिरस्कारशीलमनुसृत्य, त्वयि यथोक्तान् गुणानवेक्ष्य
ते तुभ्यं पुनः पुनर्दीयत इति श्रेयः । इत्यन्तरं विधत्ते
“इन्द्राण्यै सहं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसृष्टितेव स्यादिन्द्राणो वै सेनायै
देवतेन्द्राणीमेव खेन भामधेयेनोपधावति सैवास्य सेनाऽ सृ-
क्षति” (सं०२का०) इति । असृष्टिता तीक्ष्णा न भवति
स्वकार्यक्षमा नैव भवतीत्यर्थः । तस्यामिष्टौ कश्चिदङ्गविशेषं
विधत्ते “बलवजानपीभे सन्नद्येद्वैर्यत्राधिष्कन्ना न्यमेहत्ततो
बलवजा उदतिष्ठन् गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयति”
(सं०२का०) इति । बलवजास्तृणविशेषाः तानपि चोदकप्राप्त
इभे सम्यक् बधीयात् । अधिष्कन्ना अधिकं पुरीषं प्राप्ता
नैर्यत्र देशे न्यमेहत् नितरां मूचं करोति, ततो देशाद्
बलवजा उत्पद्यन्ते, तेषाञ्च बलवजानां बन्धत्वेन यजमानं
गवामेव न्यायमपिनीय प्रापय्य गा वेदयति स्वययति । गवां
न्यायः स्वाधीनतया विहितत्वं । यथा धेनवः विचिताः
प्रतिदिनमरण्ये गत्वा यत्र कापि पलायनस्वल्पं चापत्तं
परित्यज्य कास्ते स्वगृहमेवाद्यान्त्यायासेन दुह्यन्ते, यथा वा
बलीवर्दाः विचिताः सन्तो रथादीन् स्वामिण इच्छानुसारेण
वहन्ति, तथा सेनायाः स्ववज्जत्वेन कार्यकारित्वं गोन्त्यायः ।
गा वेदयति गोवद्धितां स्वाधीनां कार्यकारित्वेन प्रापयती-
त्यर्थः । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्राणीमासु नारिषु सु-

पत्नीमहमश्रवं । न ह्यस्या अपरश्चन जरसा मरते पतिः”
 इति । आसु नारिषु देवस्त्रीषु मध्ये मेनास्वामिभूतामिन्द्राणीं
 सुपत्नीं पतिव्रतामहमश्रवं । अपरश्चन अन्यदप्येकमस्ति, अस्या
 इन्द्राण्याः पतिर्जरसा न हि मरते नैव चियते । तत्रैव
 चाज्यामाह “नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्दृषाकपेर्षते । वस्ये-
 ह मप्यः हविः प्रियं देवेषु गच्छति” इति । हे इन्द्राण्यहं
 सख्युर्दृषाकपेर्षते त्वत्प्रियमिन्द्रं विना यं कमप्यन्वं देवं न रारण
 नैव कीर्तयामि । यस्य मम अश्रं अप्सुभवमिदं हविः सोम-
 पुरोडाशादिकं प्रियमिष्टं भूत्वा देवेषु गच्छति सर्वान् देवान्
 प्राप्नोति । तादृशोऽहमिति पूर्वचान्वयः । इक्ष्यन्तरं विधत्ते
 “इन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्
 सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्र-
 मेव मन्युमन्तं मनस्वन्तः स्वेन भागधेयेनापधावति स एवा-
 स्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तः सङ्ग्रामं” (सं०२ का०)
 इति । मनस्वते धैर्योपेताय सङ्ग्रामे युद्धे संयत्ते सम्यक् प्रवृत्ते
 सति इन्द्रियेण पाणिपादादीन्द्रियपाटवेन, मन्युना वैरिविष-
 यकोपाधिक्येन, मनसा पलायनभीत्यादिवर्जनरूपेण धैर्येण ।
 तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो
 देवान् क्रतुना पर्यभूषत् । यस्य शुभाद्रोदसी अभ्यसेतां
 नृम्णस्य मङ्गा सो अनास इन्द्रः” इति । यो देव इन्द्रो जात
 एव उत्पन्नमात्र एव प्रथमो देवानां मध्ये मुखो मनस्वान्
 धैर्यवांस्य भूत्वा क्रतुना वृत्रबधादिकर्मणा देवानन्यानन्या-

दीन् पर्यभूषदतिक्रान्तवान्, यस्मिन्स्य शुभाद् बलात् रोदसी
 द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेतां अविभीतां । भ्यस भव इति धातुः ।
 जनासः हे जनाः स इन्द्रो नृम्णस्य स्वकीयबलस्य मङ्गा
 महिम्ना युष्मान् अवलिति श्लेषः । याज्यामाह “आ ते मह
 इन्द्रोऽत्युय समन्यवो यत्समरन्त सेनाः । पताति दिद्युन्नर्यस्य
 बाहुवोः । मा ते मनो विष्वद्विद्यग्विचारीत्” इति । उय हे
 इन्द्र आसमन्तात्ते तव जती रक्षणं महोऽधिकं यद् यस्माद्-
 क्षणादस्मदीयाः सेनाः समन्यवः वैरिविषयकोपयुक्ताः सत्यः
 समरन्त सम्यगरमन्त क्रीडामकुर्वन् परबलं नैवागणयन्नि-
 त्यर्थः । नर्यस्य* मनुष्यहितस्य ते तव बाहोर्दिद्युत् खड्गादि-
 दीप्तिः पताति सर्वत्र प्रसरति, ते मनो विष्वद्विद्यक् बह्वमुखं
 सत् मा विचारीत् मा विचरतु । पूर्वोक्तामेवेष्टिं फलान्तराय
 त्रिधत्ते “एतामेव निर्वपेद् यो हतमनाः स्वयं पाप इव स्यादेतानि
 हि वा एतस्मादपक्रान्तान्यथैव हतमनाः स्वयं पाप इन्द्रमेव
 मन्युमन्तं मगस्वन्तः खेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन्निन्द्रियं
 मनुं मनो दधाति न हतमनाः स्वयं पापो भवति” (सं०१का०)
 इति । यः पुरुषो रोगेण द्रव्यहान्यादिना वा हतमना नष्ट-
 चिन्तः सन् स्वयं पाप इव भ्रान्त इव स्यात् एतस्मात् पुरुषादेतानि
 इन्द्रियमनुधैर्याणि अपक्रान्तानि । अथेदानीमेष पुरुषो नष्ट-
 चिन्तः स्वयं भ्रान्तो भवति । तादृश एतामेव निर्वपेदिति
 पूर्वत्रान्वयः, एतस्यामपीष्टौ पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये । इष्ट्य-

* स च नर्यस्येति काशीस्यपुस्तकत्रये पाठः ।

न्तरं विधत्ते “इन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः
 काशयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरितीन्द्रमेव दातारः खेव
 भागधेयेनोपधावति य एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दान-
 कामा अस्मै प्रजा भवन्ति” (सं० २ का०) इति । तत्र पुरोऽनुवाक्या-
 माह “मा नो मर्धिराभरा दद्मि तन्नः प्रदाशुषे दातवे भूरि यत्ते ।
 नव्ये देणे ब्रह्मे अस्मिं त उक्थे प्रत्रवाम वयमिन्द्र सुवन्तः” इति ।
 हे इन्द्र नोऽस्मान्स्मदीयाः प्रजास्य मा मर्धिः कस्यहार्थिनीर्मा
 कार्थीः । किन्तु प्रकर्षेण दाशुषे हव्यं दत्तवते यजमानास्य दा-
 तवे दातुं ते तदीयं यद् भूरि धनं यच्चितमस्ति तदाभरु
 तदाहर । आहृत्य च नोऽस्मभ्यं दद्मि देहि । हे इन्द्र नव्ये नू-
 तने देणे तद्दानसाधने ब्रह्मे प्रब्रह्मे ऽस्मिन् कर्मणि त उक्थे
 तदीये ब्रह्मे सुवन्तः वयं प्रत्रवाम प्रकर्षेण प्रार्थयामहे ।
 तत्रैव थाज्यामाह “आ तू भर माकिरेतत्परिष्ठादिष्ठा हि ता-
 वसुपतिं वसूनां । इन्द्र यत्ते माहिमं इचमस्यस्मभ्यं तद्भु-
 र्यस्य प्रयन्धि” इति । हे इन्द्र तं आ तू भर धनमाहरैव एत-
 त्त्वादातं धनं माकिर्मेव परिष्ठात् परच मा तिष्ठतु । अस्मात्पूर्वं
 वसूनां वसुपतिरिति विद्म कस्यचिदेव धनस्य पतिर्न भवति,
 किन्तु सर्वेषामिति विवक्षया वसूनां वसुपतिमित्युक्तं, अस्मा-
 देवं विद्म तस्मादाहरेत्यन्वयः । हे इन्द्र तदीयं माहिमं-
 महवीयं इत्तं दातव्यं यद्भुनमस्ति हे इत्यस्य हरिनामका-
 भ्यामस्याभ्यामुपेतेन्द्र तद्भुनमस्मभ्यं प्रयन्धि प्रयच्छ । इत्यन्तरं
 विधत्ते “इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्यै

प्रत्तमिव सन्न प्रदीयेतेन्द्रमेव प्रदातारः खेन भागधेयेनोपधा-
वति स एवासौ प्रदापयति” (सं०२का०) इति । प्रदात्ते प्रदा-
पयित्ते वाक्यस्थान्ते प्रदापयतीति श्रवणात् । यस्मा उत्तमर्णाय
प्रतिग्रहीत्रे दायादाय वा अधमर्णादिः पुरैव प्रकर्षेण दत्तमित्येवं
दातव्यं धनमपलपति, तद्वृत्तं स्वत्वेन व्यवह्रियते वस्तुतस्तु नैव
प्रत्तं । तादृश उत्तमर्णादिर्निर्वपेत् । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह
“प्रदातारः हवामह इन्द्रमा हविषा वयं । उभा हि हस्ता
वसुना वृणस्वाप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात्” इति । प्रकर्षेण
दातारं दापयितारमिन्द्रं हविषा युक्ता वयं आहवामहे आ-
ह्वयामः । हे इन्द्र उभावपि हस्तौ धनेन वृणस्व पूरय, ततो
ममाभिमुख्येन दक्षिणाद्भुक्तात् प्रयच्छ, सव्यादप्याभिमुख्येन
प्रयच्छ । तत्र याज्यामाह “प्रदाता वज्री वृषभस्तुराषाट् शुभ्री
राजा वृत्रहा सोमपावा । अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्याथा
भव यजमानाय शं योः” । प्रदाता प्रकर्षेण दाता वज्री वज्र-
वान् वृषभोऽभिमतानां धनानां वर्षिता तुराषाट् शत्रूणां
क्षीघ्रमभिभविता शुभ्री बलवान् राजा दीप्यमानो वृत्रहा
वृत्रं हतवान् सोमपावा सोमस्य पाता, ईदृशस्त्वमस्मिन्यज्ञे
बर्हिषि वेद्यास्तीर्णदर्भे आनिषद्यागत्योपविश्याथानन्तरं शं
सुखकरः योरनिष्टवियोजयिता भव । इक्ष्यन्तरं विधत्ते
“इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो
वापरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणः खेन भागधेयेनोपधा-
वति स एवैनं चासते ऽनपरुध्यो भवति” (सं०२का०) इति ।

सुचाम्णे सुष्टु चात्रे, अपरुद्धिचिरं राज्याद्भुष्टः, अपरुद्धमान
 इदानीमेव भंक्ष्यमाणः, अनपरुद्धो भंजाविषयः । तत्र पुरो-
 ऽनुवाक्यामाह “इन्द्रः सुचामा खवाः अवाभिः सुमृडीको
 भवतु विश्ववेदाः । बाधतां देषो अभयं कृषोतु सुवीर्यस्य
 पतयः स्याम” इति । अथमिन्द्रः सुचामा सुष्टु चाता खवान्
 धनवान् अवाभिः रचसैः सुमृडीकः सुखकरः विश्ववेदा
 अस्मादनुष्ठितकृत्परिचर्याभिज्ञो भवतु । बाधतां अस्मान् बा-
 धमानानां वैरिणां देषो विदेषी स इन्द्रोऽस्माकमभयं कृषोतु
 करोतु । तत्प्रसादादयं सुवीर्यस्य वैर्यभिवसामर्थास्य पतयः
 स्याम स्वामिनो भवेम । याज्यामाह “तस्य वयः सुमतौ
 यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम । स सुचामा खवाः इन्द्रो
 अस्मै आराक्षिद्वेषः सनुतर्युयोतु” इति । वयं यज्ञियस्य यज्ञ-
 समन्धिनस्येन्द्रस्य सुमतावनुग्रहयुक्ते चित्ते स्थिता भवेम ।
 अपि च भद्रे परममङ्गले सौमनसे मनःसमाधानेऽवस्थिताः
 स्याम । सुचामा सुष्टु चाता खवान् धनवान् स इन्द्रः अस्मै
 अस्माकं देषः देव्यान् आराक्षित् दूरादेव युयोतु पृथक्करोतु ।
 कीदृशानामस्माकं सनुतः सनुनां* हविर्दादृषां । इत्यन्तरं
 विधत्ते “इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत् स न व्यावृत्तमगच्छत्
 स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवप-
 त्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमदधाच्छ करी याज्यानुवाक्ये अकरोदञ्जो
 वै शकरी स एनं वञ्जो भूत्या ऐन्ध सोऽभवत् सोऽविभेद्भूतः प्र

* सनुतामिति का० पु० अथपाठः ।

मा धच्छतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत् स प्रजापतिः शक्र्या
अधि रेवतीं निरमिमीत श्रान्था अप्रदाहाय” (सं०२का०)
इति । पुरा कदाचिदिन्द्रो देवताभिरितराभिर्हि सदृश आ-
सीत् तदाधिपत्यलक्षणां व्यावृत्तिं न प्राप्तवान् । कश्चिदपि
देव एतदीयं भृत्यत्वं नाङ्गीचकार । स इन्द्रः खिन्नः प्रजा-
पतिमुपाजगाम, स प्रजापतिर्व्यावृत्तिकामाय तस्मा इन्द्राद्या-
तीतसृष्टिगतेन्द्रदेवताकमेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्, स
प्रजापतिः स्वयमिन्द्रस्य यजमानस्य यागे आध्वर्यवमकरोत्,
तेनैव यागेनास्मिन् व्यावृत्तिकामे इन्द्रे सामर्थ्यं स्थापितवान्,
तस्मिन्स्यै शक्रोऽन्वसा युक्ते द्वे ऋषौ याज्यानुवाक्ये शक-
रोत्, यद्यप्यत्र प्रो खस्मा इत्येकैव शकरी तथाप्यावृत्ता सती
सैव शकरी याज्या पुरोऽनुवाक्या च भविष्यतीति । सा शकरी
वज्ररूपा स वज्र एनं व्यावृत्तिकामिनमिन्द्रं भृत्यै आधिपत्य-
लक्षणायैश्वर्याय ऐन्ध प्रकाशितवान्, स चेन्द्रेऽधिपतिरभवत्,
भूतः ऐश्वर्यं प्राप्तः स इन्द्रः पुनरविभेदियमत्युया शकरी
मां प्रधच्छतीति विचार्य तच्छान्तये स इन्द्रः प्रजापतिं पुन-
रुपाधावत्, स प्रजापतिः शक्र्या अधि अधिकत्वेन रेवतीं
रेवतीर्नः सधमाद् इत्येतामृचं निर्मितवान् । किमर्थं । शक्र्या
उग्रत्वश्रान्था इन्द्रस्याप्रदाहाय च । ऐश्वर्ययोग्यराजकुमारा-
देरैश्वर्याप्राप्तावैश्वर्यप्राप्त्यर्थमिष्टिमिदानीं विधत्ते “योऽल५
अथै सन् सदृङ् समानैः स्थात्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं
निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन्निन्द्रियं

दधाति” (मं०२का०) इति । यः पुमान् राजकुमारादिः
 त्रियै ऐश्वर्याय अक्षं सन् समर्थः सन्नपि तदैश्वर्यं अप्राप्य
 समानैः साधारणैः ऐश्वर्यरहितैः प्राणिभिः सदृशः स्यात्,
 तस्मै तदर्धमिचमिष्टिः । तामेतामिष्टिं विधाय याज्यानुवाक्ये
 विधत्ते “रेवती पुरोऽनुवाक्या भवति ज्ञान्या अप्रदाहाय
 ब्रह्मरी वाज्या वज्रो वै ब्रह्मरी स एनं वज्रो भूत्या इन्धे भव-
 त्येव” इति । रेवत्याः पाठस्तु “रेवतीनः सधमाद इन्द्रे सन्तु
 तुविवाजाः । सुमन्तो याभिमर्देम” इति । रेवतीर्धनवत्यः
 सधमादः अस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुक्ताः, तुविवाजाः
 ब्रह्मोपेताः ब्रह्मरीप्रापितदाहन्नान्निप्रदा आपो नो ऽस्माकं
 स्नामिनि इन्द्रे सन्तु अस्मात्सुखाय तिष्ठन्तु । याभिरङ्गिः
 सह वयं सुमन्तः ब्रह्मायन्तः इन्द्रं स्तुवन्तो मर्देम इष्टा
 स्मः । ब्रह्मर्याः पाठस्तु “प्रो अस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूष-
 मर्षत । अभीके चिदु लोकहृत्सुते समस्तु वृत्रहा । अस्माकं
 बोधि चोदिता नभन्तामन्यकेषां । व्याका अधि धन्वसु” इति ।
 अस्मै इन्द्राय अस्मेन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरोभागे शूषं बलं
 प्रो अर्षत प्रकर्षेण सुष्ठु पूजयत । कथं बलस्य पूजेतुच्यते । अय-
 मिन्द्रो वृत्रहा वैरिघाती समस्तु सङ्ग्रामेषु सङ्गे योद्धृभिः
 वैरिभटैः सङ्गे सति संयोगे सति अभीके चिदु इन्तुं कामय-
 मानेऽपि वैरिणि लोकहृत् स्थितिं करोत्येव न तु पलायत
 इत्यं बलस्य पूजा, तथा पूजित इन्द्रोऽस्माकमितरव्यावृत्तये
 चोदिता प्रेरयिता सन् बोधि बुध्मतां सावधानो भवतु ।

अन्यकेषां कुक्षिताणां वैरिणां धन्वसु अधिश्रित्य वर्तमाना
व्याकाः कुक्षिता व्याः नभन्तां नभन्तु चक्षुस्त्वित्यर्थः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अश्वहाश्वजुमत्यैश्च इन्द्राणीति तु तच्चरौ ।
यो जातो मन्युमत्यैश्चे मा नो दाहमत्यैश्चके ॥
प्रदा प्रदाहमत्यैश्च इन्द्रः सुचामसंयुते ।
रेवती श्रीप्रदेश्चे स्यादत्र मन्वाश्चतुर्दश” ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठके चयोद्घोऽनुवाकः ॥ * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण *सायनाचार्येण विरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥०॥

ॐ तत्सत् ॥

* माधवाचार्येणेति तै० ।

शुद्धिपत्रं ।

अशुद्धं ।	शुद्धं ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तिः ।
(सं०इका०।५प्र०) .. (सं०।इका०।१प्र०।१ख०।७ख०) ..		७७४ १
सम्भवेदिति	सम्भवेदिति	७७६ १६
पुत्रस्य	पुत्रस्य	८१४ १०
तानून्य	तानून्य	८५५ ५

INDEX TO THE FIRST VOLUME.

THE FIRST KĀṆḌA OF THE TAITTIRĪYA SANHITĀ.

Prapáṭhakas I.—VII.

Prapáṭhaka I.

I.—XIII.	<i>Dars'apúrnamás'a-mantrá Adhwaryaváh.</i> ...	13—254
	I.—Vatsápakarāṇam, (Bráhmaṇa, III. ii. 1.) ...	13
	II.—Barhir-áharāṇam, (Br. III. ii. 2.) ...	49
	III.—Dohaḥ, (Br. III. ii. 3.) ...	65
	IV.—Havir-nirvápaḥ, (Br. III. ii. 4.) ...	84
	V.—Vrīhy-avaghátāḥ, (Br. III. ii. 5.) ...	103
	VI.—Peshāṇam, (Br. III. ii. 6.) ...	121
	VII.—Kapálopadhānam, (Br. III. ii. 7.) ...	127
	VIII.—Puroḡás'a-'srapāṇam, (Br. III. ii. 8.) ...	135
	IX.—Vediḥ, (Br. III. ii. 9, 10.) ...	147
	X.—Ājya-grahāṇam, (Br. III. iii. 1—5.) ...	167
	XI.—Idhmá-barhis-sruchám prokshaṇádi, (Br. III. iii. 6.) ...	193
	XII.—Āghárau, (Br. III. iii. 7.) ...	204
	XIII.—Srug-vyúhanádi-mantráh, (Br. III. iii. 8—11.) ...	225
XIV.—	<i>Tad-vikriti-mantráh,—Kámyeshṭi-yágyáḥ,</i> (Sanhitá, II. ii. 1.) ...	255—271

Prapáṭhakas II.—IV.

Somayágah.

Prapáṭhaka II.

I.—XIII.—	<i>Soma-Kroya-prásnah.</i> ...	272—432
	I.—Práchínavans'a-praves'āḥ, (Sanh. VI. i. 1.) ...	272
	II.—Vrata-sampádana-dikshá, (Sanh. VI. i. 2, 3.) ...	290

III.—Deva-yajanam (Sanh. VI. i. 4.)	309
IV.—Soma-kraññi-gamanam, (Sanh. VI. i. 5—7).	320
V.—Soma-kraññi-pada-sangrahaḥ, (Sanh. VI. i. 8.)	339
VI.—Somonmánam, (Sanh. VI. i. 9.)	348
VII.—Soma-krayaḥ, (Sanh. VI. i. 10, 11.)	353
VIII.—Somasya s'akataśropanam, (Sanh. VI. i. 11).	360
IX.—Āropitasya gamanam, (Sanh. VI. i. 11.)	365
X.—Ātithyeshṭiḥ, (Sanh. VI. ii. 1, 2.)	370
XI.—Upasadaḥ, (Sanh. VI. ii. 2—6.)	384
XII.—Uttara-vedih, (Sanh. VI. ii. 7, 8.)	410
XIII.—Havirdhána-mañḍapa-nirmánam, (Sanh. VI. ii. 9.)	421
XIV.— <i>Kamyeshṭi-yágyah</i> , (Sanh. II. ii. 2.)	432—444

Prapáthaka III.

Somay'aga (continued.)

I.—XI.— <i>Agnishomíya-pas'u-pras'nah</i> ,	445—552
I.—Sado-nirmánam, (Sanhitá VI. ii. 10.)	445
II.—Havirdhána-gatoparava-nirmánam, (Sanh. VI. ii.			
11).	455
III.—Dhishñiyáḥ, (Sanh. VI. iii. 1.)	465
IV.—Vaisarjana-hutiḥ, (Sanh. VI. iii. 2.)	473
V.—Yúpa-chhedaḥ, (Sanh. VI. iii. 3.)	482
VI.—Yúpa-sthápanam, (Sanh. VI. iii. 4.)	491
VII.—Pas'or upákaranam, (Sanh. VI. iii. 5, 6.)	502
VIII.—Pas'or sanjnapanam, (Sanh. VI. iii. 6, 7, 8.)	510
IX.—Vapotkhedaḥ, (Sanh. VI. iii. 9.)	524
X.—Vasá-homaḥ, (Sanh. VI. iii. 10, 11.)	531
XI.—Guda-káñḍa-homaḥ, (Sanh. VI. iv. 1.)	547
XII.—XIII.— <i>Somābhishavah</i> ,	552—567
XII.—Vasatívaripám grahanam, (Sanh. VI. iv. 2.)	552
XIII.—Somasya s'akataḍ upávarohaḥ, (Sanh. VI. iv. 3.)	559
XIV.— <i>Kamyeshṭi-yágyah</i> , (Sanh. II. ii. 2, 3.)	567—585

Prapáthaka IV.

Soma-yága (continued).

I.—XLV.— <i>Grahapras'nah pradhánah</i> ,	586—757
I.— <i>Somábhishavañ</i> , (Sanh. VI. iv. 4.)	586
II.— <i>Upáns'u-grahañ</i> , (Sanh. VI. iv. 5.)	593
III.—XLII.— <i>Antaryámádiká graháñ</i> , (Sanh. VI. iv. 6—	
VI. v. 11.)	600
XLIII.— <i>Dakshiná</i> , (Sanh. VI. vi. 1.)	693
XLIV.— <i>Samishtha-yajur-homañ</i> , (Sanh. VI. vi. 2.)	704
XLV.— <i>Avabhṛitañ</i> , (Sanh. VI. vi. 3—11.)	711
XLVI.— <i>Kámyeshṭi-yágyáh</i> , (Sanh. II. ii. 4.)	757—768

Prapáthaka V.

I.—IV.— <i>Punarádhánam</i> (for the <i>Agnýádhánam</i> , see T. Bráh-	
maña, I. i. 2—10).	769—791
I. II.— <i>Pradhánavidhis tad-angáni cha</i> ,	769
III. IV.— <i>Ádhána-mantráh</i> ,	781
V.—X.— <i>Agnýupasthánam</i> ,	791—831
V. VI.— <i>Agnýupasthánam</i> ,	791
VII.— <i>Panchamánuvákoktamantravyákhyánam</i> ,	804
VIII.— <i>Shashthánuvákoktamantravyákhyánam</i> ,	810
IX.— <i>Purvoktopasthánasyá 'gnihotrángatá</i> ,	817
X. 1—2.— <i>Pravatsyato yajamánasya agnýupasthána-</i>	
<i>mantráh</i> ,	824
X. 3—4.— <i>Dárs'ika-yájamána-mantráh</i> ,	
XI.— <i>Kámyeshṭi-yágyáh</i> (Sanh. II. ii. 5, 6.)	832—851

Prapáthaka VI.

I.—VI.— <i>Aishṭika-yájamána-mantráh</i> ,	852—894
I.— <i>Ájya-grahañam</i> ,	852
II.— <i>Havir-homañ</i> ,	859
III.— <i>Bhakshya idádibhégah</i> ,	869

IV.—Anuyájadi-s'esháhuti,	876
V.—Ápyáyanádi-mantráh,	882
VI.—Sóryopasthánádi-mantráh,	887
VII.—XI.— <i>Tad-bráhmanáni,</i>	894—938
VII.—Devatá-parigraha,	894
VIII.—Yajnáyudha-sambhṛiti,	901
IX.—Dwádas'a-dwandwa-sampatti,	911
X.—Havis-sádanam,	922
XI.—Ás'rávanádi-mantráh,	929
XII.— <i>Kámyeshi-yágyáh,</i> (Sanhitá, II. ii. 7.)	939—953

Prapáthaka VII.

I.—VI.— <i>Dárs'ika-yájamána-bráhmana-s'eshah,</i>	954—988
I.—Idánumantraṇam,	954
II.—Idáyáh pras'ansá,	962
III.—Anváháryak,	967
IV.—S'esháhuty anumantraṇam,	972
V.—Ápyáyanádi-mantráh,	977
VI.—Upasthánádi-mantráh,	982
VII.—XII.— <i>Váḡapeya-vishayá ádhwaryava-mantráh,</i>	989—1059
VII.—Ratha-mantráh, (Br. I. iii. 2—5.)	989
VIII.—Ratha-dhávana-mantráh, (Br. I. iii. 6.)	1019
IX.—Yúpárohapaṇam, (Br. I. iii. 7.)	1035
X.—Anna-homáh, (Br. I. iii. 8.)	1044
XI.—Ujjiti-mantráh,	1052
XII.—Atigráhya-mantráh, (Br. I. iii. 9.)	1054
XIII.— <i>Kámyeshi-yágyáh,</i> (Cf. Sanhitá, II. ii. 8.)	1059—1071